Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

К. МАРКС
И
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва · 1960

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ · 1963

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ
23

ВІД ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

Двадцять третій том Творів К. Маркса і Ф. Енгельса містить у собі перший том «Капіталу» Маркса, а також усі передмови і післяслова, написані для різних його видань Марксом і Енгельсом.

Це видання першого тома «Капіталу» являє собою переклад з четвертого німецького видання, що вийшло в 1890 р. за редакцією Енгельса. Як і в попередньому російському виданні (1937 р.), за основу було взято переклад за редакцією І. І. Скворцова-Степанова.

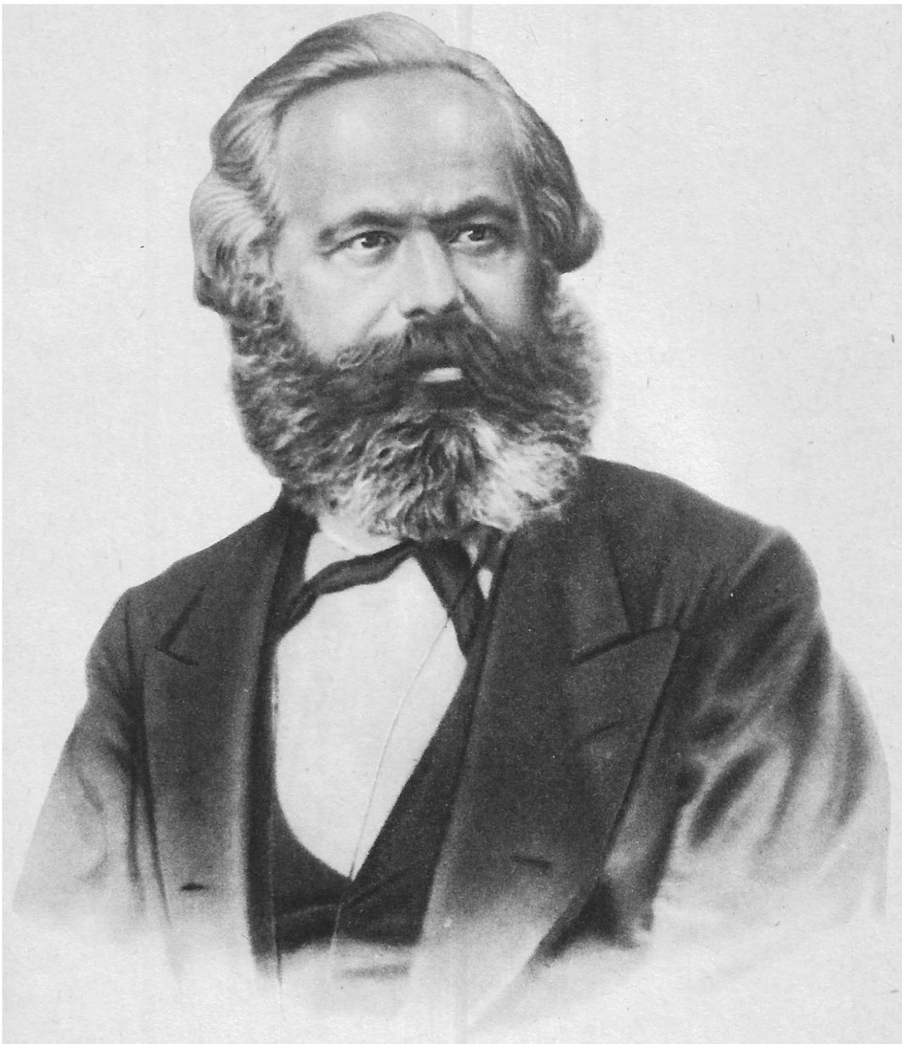
При підготовці цього видання до згаданого перекладу (видання 1937 р.) внесено значну кількість уточнень і поправок. Виявлено і усунено також ряд друкарських помилок і описок четвертого німецького видання. Заново були звірені з першоджерелами всі цитати і посилання, цифрові та інші фактичні дані.

Пропоноване читачеві нове видання першого тома «Капіталу» має редакційні примітки і покажчики: цитованої і згадуваної літератури, існуючих російських перекладів цитованих і згадуваних книг, іменний і предметний.

Вміщені в кінці тома редакційні примітки позначені цифрами без дужки, на відміну від авторських підрядкових приміток, які позначені цифрами з круглою дужкою. Невелику кількість редакційних приміток вміщено під рядком; вони позначаються зірочкою з поміткою «*Ред.*». Підрядкові примітки, що належать Енгельсу, підписані його ініціалами і взяті у фігурні дужки.

Редакційний переклад іноземних висловів, як правило, наводиться поруч з ними у квадратних дужках. Виняток становлять тільки ті вислови, до яких редакція визнала за необхідне дати свої примітки. В цьому випадку переклад іноземного вислову дається у відповідній примітці.

Порівняно небагато німецьких слів, важких для перекладу, дається поруч з їх перекладом також і мовою оригіналу (в квадратних дужках).

К. МАРКС

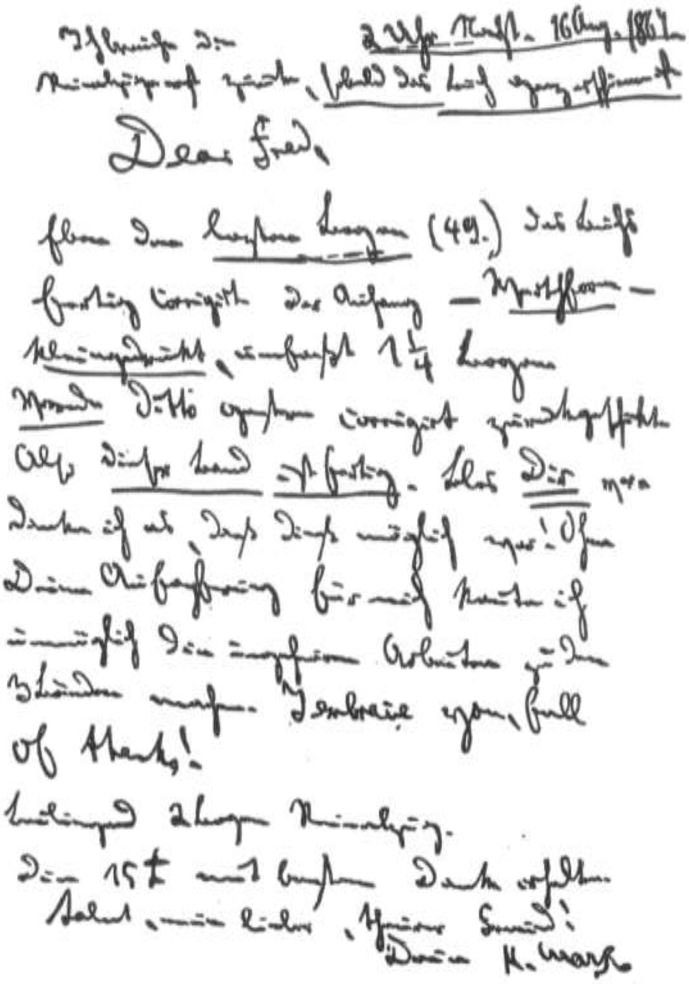
КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ПЕРШИЙ

КНИГА I: ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

ЗМІСТ:

Лист Маркса Енгельсу

2 година ночі, 16 серпня 1867 р.

Дорогий Фред!

Тільки що закінчив коректуру *останнього* (49-го) *аркуша* книги. Додаток *про форми вартості, надрукований дрібним шрифтом,* забирає $1^{1}/_{4}$ аркуша.

Передмову теж прокоректував і вчора відіслав. Отже, *цей том готовий.* Тільки *тобі* зобов'язаний я тим, Що це стало можливим! Без твоєї самопожертви заради мене я нізащо не міг би виконати всю величезну роботу для трьох томів. Обнімаю тебе, сповнений подяки!

Додаю два чисті аркуші.

П'ятнадцять фунтів стерлінгів одержав, велике спасибі.

Привіт, мій дорогий, вірний друже!

Твій *К. Маркс*

Чисті аркуші будуть потрібні мені тільки тоді, коли *вийде у світ уся книга.*

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

моєму незабутньому другові,

сміливому, вірному, благородному, передовому

борцеві пролетаріату

В і л ь г е л ь м у В о л ь ф у

Народився в Тарнау 21 червня 1809року.
Помер на вигнанні в Манчестері
9 травня 1864 року

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Праця, перший том[1] якої я подаю до уваги публіки, є продовження опублікованого в 1859 р. мого твору «До критики політичної економії». Тривала перерва між початком і продовженням викликана багаторічною хворобою, яка раз у раз переривала мою роботу.

Зміст більш раннього твору, згаданого вище, зрезюмовано в першому розділі цього тома[2]. Я зробив це не тільки в інтересах більшої зв’язності і повноти дослідження. Самий виклад поліпшено. Багато пунктів, які там були ледве намічені, дістали тут дальший розвиток, оскільки це дозволяв предмет дослідження, і, навпаки, положення, грунтовно розроблені там, лише коротко намічені тут. Само собою розуміється, розділи, які стосуються історичного розвитку теорії вартості і грошей, тут зовсім випущені. Однак читач, обізнаний з працею «До критики політичної економії», знайде в примітках до першого розділу даного твору нові джерела з історії цих теорій.

Всякий початок важкий,— ця істина справедлива для кожної науки. І в даному разі найбільші труднощі становить розуміння першого розділу,— особливо того підрозділу його, який містить у собі аналіз товару. Щодо, зокрема, аналізу субстанції вартості і величини вартості, то я зробив його популярним, наскільки це можливо[1)]. Форма вартості, яка дістає свій викінчений вигляд у грошовій формі, дуже беззмістовна і проста. І все ж розум людський даремно намагався збагнути її протягом більш ніж 2 000 років, тимчасом як, з другого боку, аналіз далеко більш змістовних і складних форм йому вдався, принаймні приблизно. Чому так? Тому що розвинуте тіло легше вивчати, ніж клітинку тіла. До того ж при аналізі економічних форм не можна користуватися ні мікроскопом, ні хімічними реактивами. Те і друге повинна замінити сила абстракції. Але товарна форма продукту праці, або форма вартості товару, є форма економічної клітинки буржуазного суспільства. Для необізнаного аналіз її здасться просто мудруванням навколо дрібниць. І це дійсно дрібниці, але дрібниці такого роду, з якими має справу, наприклад, мікроанатомія.

За винятком підрозділу про форму вартості, ця книга не становить труднощів для розуміння. Я, звичайно, маю на увазі читачів, які хочуть навчитися чогось нового і, значить, хочуть подумати самостійно.

[1)] Це здавалось тим більш необхідним, що істотні непорозуміння в навіть у тій частині праці Ф. Лассаля, спрямованої проти Шульце-Деліча, де дається, як заявляв автор, «духовна квінтесенція» мого дослідження в цьому питанні[3]. До речі: коли Ф. Лассаль усі загальні теоретичні положення своїх економічних праць, наприклад ,про історичний характер капіталу, про зв’язок між виробничими відносинами і способом виробництва і т. д., запозичає з моїх творів майже буквально, аж до створеної мною термінології, і до того ж без зазначення джерела, то це пояснюється, звичайно, міркуваннями пропаганди. Я не говорю, розуміється, про окремі положення та їх практичне застосування, до яких я не маю ніякого відношення

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1867.
New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

Титульна сторінка першого німецького видання I тома «Капіталу»

М. і Е., т. 23

Фізик або спостерігає процеси природи там, де вони проявляються в найбільш виразній формі і найменш затемнюються порушуючими їх впливами, або ж, коли це можливо, робить експеримент за умов, які забезпечують хід процесу в чистому вигляді. Предметом мого дослідження в цій праці є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну. Класичною країною цього способу виробництва є досі Англія. В цьому причина, чому вона служить головною ілюстрацією для моїх теоретичних висновків. Але коли німецький читач почне по-фарисейському знизувати плечима з приводу умов, в які поставлено англійських промислових і сільськогосподарських робітників, або захоче оптимістично заспокоювати себе тим, що в Німеччині справа стоїть далеко не так погано, то я змушений буду сказати йому: Detefabulanarratur! [Чи не про тебе, часом, тут розповідається!][4].

Справа тут, сама по собі, не в більш-менш високому ступені розвитку тих суспільних антагонізмів, які випливають з природних законів капіталістичного виробництва. Справа в самих цих законах, в цих тенденціях, які діють і здійснюються з залізною

необхідністю. Країна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього.

Але цього мало. Там, де у нас цілком установилось капіталістичне виробництво, наприклад на фабриках у власному розумінні цього слова, наші умови далеко гірші від англійських, тому що ми не маємо противаги у вигляді фабричних законів. В усіх інших галузях ми, як і інші континентальні країни Західної Європи, терпимо не тільки від розвитку капіталістичного виробництва, але й від недостатності його розвитку. Поряд з лихами сучасної епохи нас гнітить цілий ряд успадкованих лих, які існують внаслідок того, що продовжують животіти стародавні способи виробництва, які зжили себе, і відповідні їм застарілі суспільні й політичні відносини. Ми терпимо не тільки від живих, але й від мертвих. Lemortsaisitlevif! [Мертвий хватає живого!]

В порівнянні з англійською, соціальна статистика Німеччини та інших континентальних країн Західної Європи перебуває в жалюгідному стані. Однак вона відкриває покривало якраз настільки, щоб запідозрити під ним голову Медузи. Ми жахнулися б від стану справ у нас самих, коли б наші уряди і парламенти призначали періодично, як це робиться в Англії, комісії для обслідування економічних умов, коли б ці комісії були наділені такими самими повноваженнями для розкриття істини, як в Англії, коли б удалося знайти для цієї мети таких самих компетентних, безсторонніх і рішучих людей, як англійські фабричні інспектори, англійські лікарі, що складають звіти про «PublicHealth» («Здоров’я населення»), як члени англійських комісій, що обслідували умови експлуатації жінок та дітей, стан жител, харчування і т. д. Персей мав потребу в шапці-невидимці, щоб переслідувати потвор. Ми надіваємо шапку-невидимку на очі і вуха, щоб мати змогу заперечувати саме існування потвор.

Нічого вдаватися в ілюзії. Подібно до того як американська війна XVIII століття за незалежність пролунала наче сполошний дзвін для європейської буржуазії, так щодо робітничого класу Європи ту саму роль відіграла Громадянська війна в Америці XIX століття. В Англії процес перевороту став уже цілком відчутним. Досягши певного ступеня, він повинен перекинутися на континент. Він набере тут більш жорстоких або більш гуманних форм залежно від рівня розвитку самого робітничого класу. Таким чином, незалежно від будь-яких мотивів вищого порядку, найбільш насущний інтерес пануючих нині класів вимагає усунути всі ті перешкоди, які гальмують розвиток робітничого класу і які піддаються законодавчому регулюванню. Тим-то, між іншим, я приділив у цьому томі так багато місця історії, змістові і результатам англійського фабричного законодавства. Кожна нація може і повинна вчитися у інших. Суспільство, навіть якщо воно натрапило на слід природного закону свого розвитку,— а кінцевою метою мого твору є відкриття економічного закону руху сучасного суспільства,— не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Але воно може скоротити і полегшити муки родів.

Кілька слів для того, щоб усунути можливі непорозуміння. Постаті капіталіста і землевласника я змальовую далеко не в рожевому світлі. Але тут мова йде про осіб лише остільки, оскільки вони є уособленням економічних категорій, носіями певних класових відносин та інтересів. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природноісторичний процес; отже, з моєї точки зору, менш ніж з будь-якої іншої, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, продуктом яких в соціальному розумінні вона лишається, хоч би як високо підносилася вона над ними суб’єктивно.

В галузі політичної економії вільне наукове дослідження зустрічається не тільки з тими ворогами, з якими воно має справу в інших галузях. Своєрідний характер матеріалу, з яким має справу політична економія, викликає на арену боротьби проти вільного наукового дослідження найлютіші, найнизькіші і найогидніші пристрасті людської душі — фурій приватного інтересу. Так, висока англіканська церква скоріше простить нападки на 38 з 39 статей її символу віри, ніж на 1/39її грошового доходу. В наші дні сам атеїзм є culpalevis[невеликий гріх]в порівнянні з критикою традиційних відносин власності. Однак і тут прогрес не підлягає сумніву. Я вкажу, наприклад, на опубліковану за останні тижні Синю книгу[5]: «Correspon-dencewithHerMajesty’sMissionsAbroad, regardingIndustrialQuestionsandTradesUnions». Представники англійської корони за кордоном заявляють тут цілком недвозначно, що в Німеччині, Франції,— одним словом, в усіх культурних державах європейського континенту,— радикальна зміна в існуючих відносинах між капіталом і працею так само відчутна і так само неминуча, як в Англії. Одночасно з цим по той бік Атлантичного океану пан Уейд, віце-президент Сполучених Штатів Північної Америки, заявив на прилюдних зборах: після усунення рабства на чергу дня стає радикальна зміна відносин капіталу і відносин земельної власності. Такі є знамення часу; їх не сховаєш від очей ні пурпурною мантією, ні чорною рясою. Це не означає, звичайно, що завтра станеться чудо. Але це показує, що вже самі пануючі класи починають невиразно відчувати, що теперішнє суспільство не твердий кристал, а організм, який здатний до перетворень і який перебуває у постійному процесі перетворення.

Другий том цього твору буде присвячений процесові обігу капіталу (книга II) і формам капіталістичного процесу в цілому (книга III), заключний третій том (книга IV) — історії економічних теорій.

Я буду радий всякому зауваженню наукової критики. Що ж до передсудів так званої громадської думки, перед якою я ніколи не поступався, то моїм девізом, як і раніше, лишаються слова великого флорентійця:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti![6]

Карл Маркс

Лондон, 25 липня 1867 р.

ПІСЛЯСЛОВО ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Я повинен насамперед вказати читачам першого видання на зміни, зроблені у другому виданні. Впадає в очі чіткіша структура книги. Додаткові примітки всюди позначені як примітки до другого видання. Щодо самого тексту, то найважливіше полягає ось у чому.

В підрозділі 1 першого розділу з більшою науковою точністю зроблено виведення вартості з аналізу рівнянь, в яких виражається всяка мінова вартість, а також чітко виражено лише намічений у першому виданні зв'язок між субстанцією вартості і визначенням її величини суспільно необхідним робочим часом. Підрозділ 3 першого розділу («Форма вартості») цілком перероблений: це було необхідно вже внаслідок того,що впертому виданні виклад давався двічі. До речі кажучи, до цього подвійного викладу спонукав мене мій друг д-р Л. Кугельман з Ганновера. Я відвідав його весною 1867 р., коли з Гамбурга надійшли перші пробні відбитки, і він переконав мене, що для більшості читачів потрібне додаткове, більш дидактичне з'ясування форми вартості.— Останній підрозділ першого розділу «Товарний фетишизм і т. д.» в значній мірі змінено. Підрозділ 1 третього розділу («Міра вартостей») уважно переглянутий, бо цей підрозділ у першому виданні був викладений недбало,— читачів відсилали до викладу, вже даного в книзі «До критики політичної економії», Берлін, 1859. Значно перероблений розділ сьомий, особливо підрозділ 2.

Зайва річ вказувати на всі окремі зміни тексту, іноді чисто стилістичні. Вони розкидані по всій книзі. Однак, переглядаючи текст для французького перекладу, який виходить у Парижі, я тепер бачу, що деякі частини німецького оригіналу місцями потребують грунтовної переробки, місцями правки стилістичної або старанного виправлення випадкових недоглядів. Але для цього у мене не було часу, бо тільки восени 1871 р., будучи зайнятий іншими невідкладними роботами, я одержав повідомлення, що книга розпродана і друкування другого видання має початися уже в січні 1872 року.

Розуміння, яке «Капітал» швидко знайшов у широких колах німецького робітничого класу, є найкраща нагорода за мою працю. Пан Майєр, віденський фабрикант, людина, що стоїть в економічних питаннях на буржуазній точці зору, в одній брошурі[7], виданій під час франко-пруссської війни, справедливо вказував, що видатні здібності до теоретичного мислення, які вважалися спадковим надбанням німців, зовсім зникли у так званих освічених класів Німеччини, але зате знов оживають в її робітничому класі [8].

В Німеччині політична економія до цього часу лишалась іноземною наукою. Густав Гюліх у своїй книзі «GeschichtlicheDar- stellungdesHandels, derGewerbeetc.», особливо в двох перших томах цієї праці, що були видані в 1830 р., значною мірою вже з'ясував ті історичні умови, які перешкоджали у нас розвиткові капіталістичного способу

виробництва, а значить і формуванню сучасного буржуазного суспільства. Не було, таким чином, життєвого грунту для політичної економії. Вона ввозилася з Англії і Франції як готовий товар; німецькі професори політичної економії лишались учнями. Теоретичний вираз чужої дійсності перетворився в їх руках у збірку догм, які вони тлумачили в дусі дрібнобуржуазного світу, що оточував їх, тобто тлумачили хибно. Не будучи спроможними придушити в собі почуття свого наукового безсилля і неприємну свідомість, що доводиться відігравати роль вчителів у сфері, насправді їм чужій, вони старались прикритися показним багатством літературно-історичної вченості або ж запозиченням цілком стороннього матеріалу з галузі так званих камеральних наук,— з цієї мішанини найрізноманітніших відомостей, чистилищний вогонь яких повинен витримати кожен повний надій кандидат у німецькі бюрократи.

З 1848 р. капіталістичне виробництво швидко розвинулося в Німеччині і тепер уже переживає гарячку свого спекулятивного розквіту. Але щодо наших професіональних учених доля лишається, як і раніше, немилостивою. Поки у них була можливість займатися політичною економією безсторонньо, в німецькій дійсності не було

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

ИЗДАНІЕ Н. П. ПОЛЯКОВА.

1872

Титульна сторінка першого російського видання I тома «Капіталу»

сучасних економічних відносин.Коли ж ці відносини появились, то існували вже такі обставини, які більше не допускали можливості безстороннього вивчення цих відносин в рамках буржуазного кругозору. Оскільки політична економія с буржуазною, тобто оскільки вона розглядає капіталістичний лад не як історично минущий ступінь розвитку, а, навпаки, як абсолютну, кінцеву форму суспільного виробництва, вона може лишатися науковою лише до того часу, поки класова боротьба перебуває в прихованому стані або виявляється лише в одиничних проявах.Візьмімо Англію. Її класична політична економія відноситься до періоду нерозвинутої класової боротьби. Останній великий представник англійської класичної політичної економії, Рікардо, кінець кінцем свідомо бере за вихідний пункт свого дослідження протилежність класових інтересів, заробітної плати і прибутку, прибутку і земельної ренти, наївно розглядаючи цю протилежність як природний закон суспільного життя. Разом з цим буржуазна економічна наука досягла своєї останньої, неперехідної межі. Ще за життя Рікардо і всупереч йому виступила критика буржуазної політичної економії в особі Сісмонді[1)].Наступний період, 1820—1830 рр., характеризується в Англії науковим пожвавленням в галузі політичної економії. Це був період вульгаризації і поширення рікардовської теорії і в той же час її боротьби з старою школою. Відбувалися блискучі турніри. Те, що було зроблено в цей час економістами, мало відоме на європейському континенті, бо полеміка здебільшого розкидана в журнальних статтях, випадкових брошурах і памфлетах. Обставини того часу пояснюють безсторонній характер цієї полеміки, хоч теорія Рікардо як виняток вже тоді застосовувалась як знаряддя нападу на буржуазну економіку. З одного боку, сама велика промисловість ще тільки виходила з дитячого віку, як це видно вже з тієї обставини, що тільки кризою 1825 р. починаються періодичні кругооборота її сучасного життя. З другого боку, класова боротьба між капіталом і працею була відсунута на задній план: у політичній галузі її заступали чвари між феодалами і урядами, які згуртувались навколо Священного союзу, з одного боку, і керованими буржуазією народними масами — з другого; в економічній галузі її заступали чвари між промисловим капіталом і аристократичною земельною власністю, які у Франції приховувалися за протилежністю інтересів парцелярної власності і великого землеволодіння, а в Англії з часу хлібних законів проривалися від
крито. Англійська економічна література цієї епохи нагадує період бурі і натиску в галузі політичної економії у Франції після смерті д-ра Кене, але тільки так, як бабине літо нагадує весну. В 1830 р. настала криза, яка розв’язала все заразом.

Буржуазія у Франції і в Англії завоювала політичну владу. Починаючи з цього моменту, класова боротьба, практична і теоретична, набирає все більш яскраво

[1)] Див. мою працю «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 39 [див. це видання, том 13, стор. 43—44].

виражених і загрозливих форм. Разом з тим пробила смертна година для наукової буржуазної політичної економії. Віднині мова йшла вже не про те, правильна чи неправильна та або інша теорема, а про те, корисна вона для капіталу чи шкідлива, зручна чи незручна, узгоджується з поліцейськими міркуваннями чи ні. Безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутичками найманих писак, безсторонні наукові досліди заміняються упередженою, догідливою апологетикою. А втім, претензійні трактатці, що їх видавала Ліга проти хлібних законів [9] з фабрикантами Кобденом і Брайтом на чолі, все ж являли своєю полемікою проти землевласницької аристократії певний інтерес, коли не науковий, то принаймні історичний. Але з часів сера Роберта Піля і це останнє жало було вирване у вульгарної політичної економії фритредерським законодавством.

Континентальна революція 1848 р. відбилась і на Англії. Люди, які все ще претендували на наукове значення і не задовольнялись роллю звичайних софістів і сикофантів пануючих класів, намагались узгодити політичну економію капіталу з вимогами пролетаріату, яких уже не можна було більше ігнорувати. Звідси той банальний синкретизм, кращим представником якого є Джон Стюарт Мілль. Це — банкротство буржуазної політичної економії, що майстерно показав уже в своїх «Нарисах політичної економії (за Міллем)» великий російський учений і критик М.Чернишевський.

Таким чином, у Німеччині капіталістичний спосіб виробництва дозрів тільки після того, як в Англії і Франції його антагоністичний характер виявився в шумних битвах історичної боротьби, причому німецький пролетаріат уже мав далеко більш ясну теоретичну класову свідомість, ніж німецька буржуазія. Отже, тільки-но тут виникли умови, за яких буржуазна політична економія як наука здавалася можливою, як вона вже знову зробилась неможливою.

За таких обставин її представники поділились на два табори. Одні, розсудливі практики, люди наживи, згуртувались навколо прапора Бастіа, найпошлішого, а через те й найудачливішого представника вульгарно-економічної апологетики. Другі, професорськи горді достоїнством своєї науки, пішли за Джоном Стюартом Міллем в його спробі примирити непримиренне. Німці в період занепаду буржуазної політичної економії, як і в класичний її період, залишились просто учнями, прихильниками і наслідувачами закордону, дрібними розносщиками продуктів великих закордонних фірм.

Таким чином, особливості історичного розвитку німецького суспільства виключають можливість будь-якої оригінальної розробки буржуазної політичної економії, але не виключають можливість її критики. Оскільки така критика взагалі представляє певний клас, вона може представляти тільки той клас, історичне покликання якого — вчинити переворот у капіталістичному способі виробництва і остаточно знищити класи, тобто

може представляти тільки пролетаріат.

Вчені й невчені представники німецької буржуазії спробували спочатку замовчати «Капітал», як це їм удалося щодо моїх більш ранніх праць. Але коли ця тактика вже перестала відповідати обставинам часу, вони, під приводом того, що критикують мою книгу, надрукували низку порад з метою «заспокоїти буржуазну совість», але зустріли в робітничій пресі — див., наприклад, статті Иосифа Діцгена у «Volksstaat»[10]— чудових противників, які й досі не дочекалися від них відповіді[1)].

Прекрасний російський переклад «Капіталу» вийшов весною 1872 р. в Петербурзі. Видання в 3 000 екземплярів тепер уже майже розійшлось. Ще в 1871 році пан М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним дальшим розвитком учення Сміта — Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору.

Метод, застосований в «Капіталі», погано зрозуміли, як цедоводять уже різні характеристики його, що суперечать одна одній.

Так, паризький журнал «RevuePositiviste»[11]закидає мені, з одного боку, те, що я розглядаю політичну економію метафізично, а з другого боку — відгадайте-но, що? — те, що я обмежуюсь критичним розчленуванням даного, а не складаю рецептів (контівських?) для кухні майбутнього. З приводу закиду щодо метафізики проф. Зібер зауважує:

«Оскільки мова йде власне про теорію, метод Маркса в дедуктивний метод усієї англійської школи, і недоліки його, як і достоїнства, поділяються кращими з економістів-теоретиків»[12].

Пан М. Блок у брошурі «Les Theoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du «Journal des Economistes», juillet et aout 1872» відкриває, що мій метод — аналітичний, і говорить між іншим:

«Цією працею пан Маркс довів, що він є одним з найвидатніших аналітичних умів».

Німецькі рецензенти кричать, звичайно, про гегельянську софістику. Петербурзький «Вестник Европы» в статті, присвяченій виключно методові «Капіталу» (травневий номер за 1872 р., стор. 427 —436)[13], вважає, що метод мого дослідження суворо реалістичний, а метод викладу, на нещастя, німецьки-діалектичний. Автор пише:

[1)] Косноязичні базіки німецької вульгарної політичної економії лають стиль і спосіб викладу «Капіталу». Літературні недоліки моєї праці я усвідомлюю краще, ніж будь-хто інший. Проте на науку і втіху цих панів та їх публіки я процитую думку англійської і російської критики. «SaturdayReview», безумовно ворожа моїм поглядам, у своїй замітці з приводу першого німецького видання пише, що «виклад надає навіть найсухішим економічним питанням своєрідної краси (charm)». «*Санкт- Петербургские ведомости*»в номері від 8 (20) квітня 1872 р. між іншим зауважують: «Виклад його праці (коли не брати до уваги деяких надто спеціальних деталей) відзначається ясністю, загальноприступністю і, незважаючи на наукову висоту предмету, надзвичайною жвавістю. Щодо цього автор... далеко не схожий на більшість німецьких вчених, які... пишуть свої твори такою темною і сухою мовою, від якої у звичайних смертних голова тріщить». У читачів сучасної німецько-національно-ліберальної професорської літератури тріщить не голова, а щось зовсім інше.

«На перший погляд, якщо зважати на зовнішню форму викладу, Маркс великийідеаліст-філософ, і до того ж в «німецькому», тобто поганому, значенні цього слова. Насправді ж він безконечно більший реаліст, ніж усі його попередники в справі економічної критики... Ідеалістом його аж ніяк уже не можна вважати».

Я не можу краще відповісти авторові, як кількома уривками з його ж власної критики; до того ж уривки ці не позбавлені інтересу для багатьох з моїх читачів, які не знають російської мови.

Навівши цитату з моєї передмови до «До критики політичної економії», Берлін, 1859, стор. IV—VII[14], де я виклав матеріалістичну основу мого методу, автор говорить далі:

«Для Маркса важливе тільки одно: знайти закон тих явищ, дослідженням яких він займається. І при цьому для нього важливий не самий тільки закон, що керує ними, поки вони мають певну форму і поки вони перебувають в тому взаємовідношенні, яке спостерігається в даний час. Для нього, крім того, ще важливий закон їх змінності, їх розвитку, тобто переходу від однієї форми до іншої, від одного порядку взаємовідношень до іншого. Оскільки він відкрив цей закон, він розглядає докладніше наслідки, в яких закон проявляється в суспільному житті... Відповідно до цього Маркс дбає тільки про одно: щоб точним науковим дослідженням довести необхідність певних порядків суспільних відносин і щоб якнайбездоганніше констатувати факти, які служать йому вихідними пунктами і опорою. Для нього цілком досить, якщо він, довівши необхідність сучасного порядку, довів і необхідність іншого порядку, до якого неодмінно повинен бути зроблений перехід від першого, однаково, думають про це чи не думають, усвідомлюють це чи не усвідомлюють. Маркс розглядає суспільний рух як природноісторичний процес, що ним керують закони, які не тільки не залежать від волі, свідомості і наміру людини, але й самі ще визначають її волю, свідомість і наміри...Якщо свідомий елемент в історії культури відіграє таку підпорядковану роль, то зрозуміло, що критика, яка має своїм предметом саму культуру, найменше може мати своєю основою яку-небудь форму або який-небудь результат свідомості. Тобто не ідея, а зовнішнє явище одно тільки може їй служити вихідним пунктом. Критика полягатиме в порівнянні, зіставленні факту не з ідеєю, а з іншим фактом. Для неї важливо тільки, щоб обидва факти були якнайточніше досліджені і дійсно являли собою різні ступені розвитку, та, крім того, важливо, щоб не менш точно були досліджені порядок, послідовність і зв’язок, в яких проявляються ці ступені розвитку... Декому з читачів може при цьому спасти на думку і таке питання... адже загальні закони економічного життя одні й ті самі, однаково, застосовуються вони до сучасного чи минулого життя? Але саме цього Маркс не визнає. Таких загальних законів для нього не існує... На його думку, навпаки, кожний великий історичний період має свої закони... Але тільки-но життя пережило даний період розвитку, вийшло з даної стадії і вступило в іншу, ним починають керувати вже інші закони. Словом, економічне життя дає нам в цьому випадку явище, цілком аналогічне тому, що ми спостерігаємо в інших розрядах біологічних явищ... Старі економісти не розуміли природи економічних законів, вважаючи їх однорідними з законами фізики і хімії... Глибший аналіз явищ показав, що соціальні організми відрізняються один від одного не менш глибоко, ніж організми ботанічні і зоологічні... Одне й те саме явище, внаслідок відмінності в будові цих організмів, різнорідності їх органів, відмінностей умов, серед яких органам доводиться функціонувати, і т. д., підпорядковується цілком різним законам. Маркс заперечує, наприклад, що закон збільшення народонаселення однаковий завжди і всюди, для всіх часів і для всіх місць. Він заявляє, навпаки, що кожний ступінь розвитку має свій закон розмноження... Залежно від відмінностей у рівні розвитку продуктивних сил змінюються відносини і закони, що регулюють їх. Отже, ставлячи собі мету — дослідити і пояснити капіталістичний порядок господарства, Маркс тільки суворо науково сформулював мету, яку може мати точне дослідження економічного життя... Його наукова цінність полягає у з’ясуванні тих окремих законів, яким підлягають виникнення, існування, розвиток, смерть даного соціального організму і заміна його іншим, вищим. І цю цінність дійсно має книга Маркса».

Автор, змалювавши так вдало те, що він називає моїм справжнім методом, і поставившись так прихильно до моїх особистих прийомів застосування цього методу, тим самим змалював не що інше, як діалектичний метод.

Звичайно, спосіб викладу не може з формального боку не відрізнятися від способу дослідження. Дослідження повинно детально освоїтися з матеріалом, проаналізувати різні форми його розвитку, простежити їх внутрішній зв’язок. Тільки після того як ця робота закінчена, можна належно показати дійсний рух. Якщо це вдалось і життя матеріалу дістало своє ідеальне відображення, то може здатися, що перед нами апріорна конструкція.

Мій діалектичний метод щодо своєї основи не тільки відмінний від гегелівського, але є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, що його він перетворює навіть під назвою ідеї в самостійний суб’єкт, є деміург[*] дійсного, яке становить лише його зовнішній прояв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересаджене в людську голову і перетворене в ній.

Містифікуючу сторону гегелівської діалектики я піддав критиці майже ЗО років тому, в той час, коли вона була ще в моді. Але якраз в той час, коли я працював над першим томом «Капіталу», крикливі, претензійні і дуже посередні епігони[15], що задають тон в сучасній освіченій Німеччині, засвоїли манеру третирувати Гегеля, як колись, за часів Лессінга, бравий Мозес Мендельсон третирував Спінозу, як «мертвого собаку». Я через це відкрито заявив себе учнем цього великого мислителя і в розділі про теорію вартості місцями навіть кокетував характерною для Гегеля манерою висловлюватись. Містифікація, якої зазнала діалектика в руках Гегеля, зовсім не пошкодила тому, що саме Гегель перший дав всеосяжну і свідому картину її загальних форм руху. У Гегеля діалектика стоїть на голові. Треба її поставити на ноги, щоб розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно.

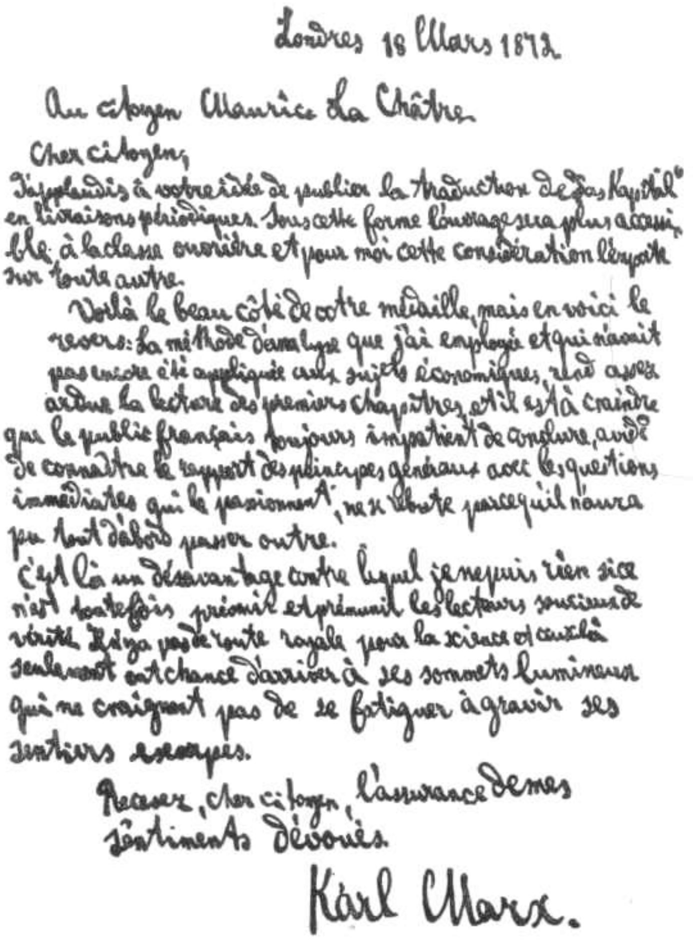
У своїй містифікованій формі діалектика стала німецькою модою, бо здавалось, ніби вона прославляє існуючий стан речей. В своєму раціональному вигляді діалектика викликає у буржуазії та її доктринерів-ідеологів лише злобу і жах, тому що в позитивне розуміння існуючого вона включає в той же час розуміння його заперечення, його неминучої загибелі, кожну здійснену форму вона розглядає- в русі, а значить також і з її минущого боку, вона ні перед чим не схиляється і самою суттю своєю критична і революційна.

Повний суперечностей рух капіталістичного суспільства найдошкульніше дає себе відчути буржуа-практикові в коливаннях періодичного циклу, що його пробігає сучасна промисловість, в коливаннях, апогеєм яких є загальна криза. Криза знов насувається, хоч перебуває ще в своїй початковій стадії, і завдяки різносторонності та інтенсивності свого впливу вона увіб’є діалектику навіть в голови вискочок нової священної

[*]- творець, будівничий. Ред.

прусько-німецької імперії.***Карл Маркс***

Лондон, 24 січня 1873 р.

Londres 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre

Cher citoyen,

J'applaudis à votre idée de publier la traduction de "Das Kapital" en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français, toujours impatient de conclure, avide de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux-là seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx.

Лист Маркса Лашатру,

ВИДАВЦЮ ФРАНЦУЗЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ І ТОМА «КАПІТАЛУ», ВМІЩЕНИЙ У ФРАНЦУЗЬКОМУ ВИДАННІ ЯК ПЕРЕДМОВА

ПЕРЕДМОВА ДО ФРАНЦУЗЬКОГО ВИДАННЯ

Громадянинові Морісу Лашатру.

Дорогий громадянине!

Схвалюю вашу ідею видати переклад «Капіталу» у вигляді періодичних випусків. В такій формі твір стане більш приступним для робітничого класу, а це для мене вирішальне міркування.

Така лицева сторона медалі. Але є й зворотна сторона: метод дослідження, яким я користуюсь і який досі не застосовувався до економічних питань, робить читання перших розділів дуже важким. Можна побоюватись, що французька публіка, завжди нетерпляча у своєму прагненні до остаточних висновків, бажаючи знати зв’язок загальних принципів з питаннями, які її безпосередньо хвилюють, втратить інтерес до книги, коли, приступивши до читання, вона не зможе відразу ж перейти до дальшого викладу.

Тут я можу допомогти тільки одним: з самого ж початку вказати на це утруднення читачеві, який прагне істини, і перестерегти його. В науці немає широкого стовпового шляху, і тільки той може досягти її сяючих вершин, хто, не боячись втоми, карабкається по її каменистих стежках.

Прийміть, дорогий громадянине, запевнення в моїй відданості.

Карл Маркс

Лондон, 18 березня 1872 р.

ПІСЛЯ СЛОВО ДО ФРАНЦУЗЬКОГО ВИДАННЯ

Пан Ж. Руа обіцяв дати якомога точніший і навіть дослівний переклад. Він сумлінно виконав своє завдання. Але якраз його сумлінність і точність змусили мене змінити редакцію, щоб зробити її більш приступною для читачів. Ці зміни робилися в міру виходу окремих випусків книги і не завжди з однаковою пильністю, що привело до нерівності стилю.

Але, взявшись за роботу по перевірці, я відчув себе змушеним поширити її і на основний текст оригіналу (друге німецьке видання), щоб спростити одні місця, розширити інші, дати додаткові історичні або статистичні матеріали, поповнити критичні зауваження і т. д. Хоч би які були літературні хиби цього французького видання, воно має самостійну наукову цінність поряд з оригіналом, і тому ним повинні користуватися і читачі, які знають німецьку мову.

Далі я подаю уривки з післяслова до другого німецького видання, в яких іде мова про розвиток політичної економії в Німеччині і про метод, застосовуваний у цій праці.

Карл Маркс

Лондон, 28 квітня 1875 р.

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

Марксу не судилося самому підготувати до друку це трете видання. Могутній мислитель, перед величчю якого тепер схиляються навіть його противники, помер 14 березня 1883 року.

На мене, що втратив в особі Маркса людину, з якою я був зв'язаний сорокарічною найтіснішою дружбою, друга, якому я завдячую більше, ніж це можна сказати словами,— на мене припадає тепер обов'язок випустити у світ як це третє видання першого тома, так і другий том, залишений Марксом в рукопису. Про те, що я виконав першу частину цього обов'язку, я й даю тут звіт читачеві.

Маркс спочатку мав на думці переробити більшу частину тексту першого тома, чіткіше сформулювати деякі теоретичні положення, додати до них нові, доповнити історичний і статистичний матеріал новими даними аж донині. Хвороба і необхідність працювати над остаточною редакцією другого тома примусили його відмовитися від цього. Довелося обмежитись тільки найнеобхіднішими змінами, внести лише ті доповнення, які вже має в собі французький переклад («LeCapital», parKarlMarx. Paris, Lachatre, 1872—1875), що вийшов за цей час.

Серед книг, що залишилися після Маркса, знайшовся німецький екземпляр «Капіталу», де в окремих місцях були зроблені поправки і посилання на французьке видання; так само знайшовся французький екземпляр, в якому були точно відзначені всі місця, які Маркс хотів використати в новому виданні. Ці зміни і доповнення обмежуються, за небагатьма винятками, останньою частиною книги, відділом «Процес нагромадження капіталу». Текст цього відділу досі зазнав найменших змін упорівнянні з первісним начерком книги, тимчасом як текст попередніх відділів її був грунтовно перероблений. Через де стиль був тут більш жвавим, більш цільним, але в той же час більш недбалим, ніж в інших частинах: траплялись англіцизми, місцями неясності, в ході викладу подекуди виявлялися прогалини, бо окремі важливі моменти були лише намічені.

Що ж до стилю, то Маркс сам пильно переглянув і виправив деякі підрозділи і цим, а також численними усними вказівками, дав мені критерій того, в якій мірі слід усунути англійські технічні вислови та інші англіцизми. Вставки й доповнення Маркс, звичайно, переробив би, замінивши гладеньку французьку мову своєю стислою німецькою. А я змушений був обмежитися просто перенесенням їх у відповідні місця книги, стараючись лише, щоб вони якнайбільше гармонували з основним текстом.

Отже, в цьому третьому виданні я не змінив жодного слова, коли не був переконаний з цілковитою безсумнівністю, що його змінив би і сам автор. Мені, звичайно, і на думку не спадало вжити в «Капіталі» той поширений жаргон, на якому говорять німецькі економісти,— цю тарабарщину, на якій той, хто за готівку дістає

чужу працю, називається роботодавцем [Arbeit-*geber*],а той, у кого за плату відбирають його працю, — робото-*одержувачем*[Arbeitrte/imer]. Французи в буденному житті також уживають слово «travail» [«праця»] в розумінні «заняття». Але, звичайно, французи визнали б за божевільного такого економіста, який захотів би назвати капіталіста donneurdetravail[роботодавцем], а робітника — receveurdetravail[роботоодержувачем].

Так само я вважав недопустимим зводити вживані скрізь у книзі англійські одиниці грошей, міри і ваги до їх новонімецьких еквівалентів. Коли вийшло перше видання «Капіталу», в Німеччині різних одиниць міри і ваги було стільки, скільки днів у році; до того ж було два види марок (імперська марка існувала тоді тільки в голові Зетбера, який винайшов її наприкінці 30-х років), два види гульденів і принаймні три види талерів, з яких один — «нові дві третини»[18]. В природознавстві панували метричні, на світовому ринку — англійські системи міри і ваги. При таких умовах користування англійськими одиницями виміру було цілком природним у книзі, автор якої змушений був брати фактичні дані майже виключно з галузі англійських промислових відносин. Ці останні міркування зберігають свою силу і досі, тим більше, що відповідні відносини на світовому ринку майже не змінились і якраз у вирішальних галузях промисловості — залізоробній і бавовняній — і понині майже виключно панують англійські системи міри і ваги.

На закінчення кілька слів про вживаний Марксом метод цитування, який не цілком зрозуміли. Коли мова йде про чисто фактичний виклад або опис, цитати, наприклад з англійських Синіх книг, є, само собою розуміється, просто посиланням на документи. Інакше стоїть справа, коли цитуються теоретичні погляди інших економістів. Тут цитата повинна лише встановити, де, коли і ким була вперше ясно висловлена та чи інша думка, що становить певний ступінь у розвитку економічних учень. При цьому мається на увазі вказати лише одно: що даний погляд економіста має значення для історії науки, що він є більш-менш адекватним теоретичним виразом економічних умов свого часу. Але зовсім осторонь лишається питання, чи має даний погляд яке-небудь абсолютне або відносне значення з точки зору самого автора чи, може, становить для нього тільки історичний інтерес. Таким чином, ці цитати є лише безперервний, взятий з історії економічної науки коментарій до тексту і встановлюють дати й авторів окремих найважливіших досягнень у галузі економічної теорії. І така робота була особливо потрібна в науці, історики якої відзначались досі лише тенденційним неуцтвом кар'єристів. Це пояснює також, чому Маркс, відповідно до того, що говориться в післяслові до другого видання, лише дуже рідко цитує німецьких економістів.

Я сподіваюсь, що другий том удасться випустити в світ *у* 1884 році.

Фрідріх Енгельс

Лондон, 7 листопада 1883 р.

ПЕРЕДМОВА ДО АНГЛІЙСЬКОГО ВИДАННЯ

Нема потреби доводити необхідність видання англійського перекладу «Капіталу». Скоріше навпаки, слід було б чекати пояснень, чому це видання відкладалося досі, незважаючи на те, що з'ясовувані в цій книзі теорії уже кілька років є для періодичної преси і для поточної літератури як Англії, такі Америки постійним предметом обговорення, нападок, захисту, тлумачень і перекручень.

Коли скоро після смерті автора «Капіталу» в 1883 р. стала очевидною необхідність англійського видання цієї праці, пан Самюел Мур — старий друг Маркса і автора цих рядків, людина, обізнана з предметом цієї книги, може, більше, ніж будь- хто інший, — погодився взяти на себе її переклад, який прагнули опублікувати літературні душоприкажчики Маркса. З свого боку, я повинен був порівняти рукопис з оригіналом і внести зміни, які вважав би за необхідні. Проте виявилось, що професійні заняття пана Мура заважають йому закінчити переклад так швидко, як всі ми того хотіли. Тому ми охоче прийняли пропозицію д-ра Евелінга взяти частину роботи на себе. Одночасно пані Евелінг, молодша дочка Маркса, взялася звірити цитати і відновити оригінальний текст численних уривків з праць англійських авторів і Синіх книг, перекладених Марксом на німецьку мову. Ця робота була проведена нею повністю, за небагатьма неминучими винятками.

Доктор Евелінг переклав такі частини книги: 1) Розділи X (Робочий день) і XI (Норма і маса додаткової вартості); 2) Відділ VI (Заробітна плата, розділи XIX—XXII); 3) від 4-го підрозділу XXIV розділу (Обставини, які визначають розміри нагромадження і т. д.) до кінця книги, включаючи останню частину розділу XXIV, розділ XXV і весь VIII відділ (розділи XXVI—XXXIII); 4) обидві передмови автора[17]. Решта книги перекладена паном Муром. Таким чином, кожний з перекладачів відповідає тільки за свою частину роботи, а загальну відповідальність за всю роботу в цілому несу я.

Покладене в основу всієї нашої роботи третє німецьке видання було підготовлене мною в 1883 р. При підготовці його я використав залишені автором замітки, в яких він вказував, які частини тексту другого видання повинні бути замінені уривками з виданого в 1872—1875 рр. французького тексту[1)]. Внесені, таким чином, у текст другого видання зміни загалом збігаються з тими змінами, які були запропоновані самим Марксом в ряді його письмових вказівок до англійського перекладу, який намічався близько десяти років тому в Америці, але не був здійснений головним чином через те, що не було цілком підходящого перекладача. Рукопис з цими вказівками був переданий в наше розпорядження нашим старим другом Ф. А. Зорге з

[1)] «Le Capital», par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entifirement revisfie par l'auteur. Paris, LachStre. Цей переклад, особливо в останній частині книги, мав проти другого німецького видання значні зміни і доповнення.

Хобокена, штат Нью-Джерсі. В ньому намічено також кілька додаткових вставок з французького видання; проте, оскільки рукопис цей був написаний за кілька років до тих вказівок, які Маркс зробив для третього німецького видання, я вважав, що маю право вдаватися до нього тільки в окремих випадках і головним чином тоді, коли він допомагав нам переборювати певні труднощі. В більшості важких місць французький текст теж допомагав нам бачити те, чим готовий був пожертвувати сам автор, коли при перекладі що-небудь істотне з тексту оригіналу мало бути принесене в жертву.

Є, проте, одна незручність, від якої дій не могли звільнити читача. Це — застосування деяких термінів у розумінні, відмінному від того, яке вони мають не тільки в повсякденному вжитку, але й у звичайній політичній економії. Але це річ неминуча. В науці кожна нова точка зору веде за собою революцію в її технічних термінах. Найкраще це видно на прикладі хімії, вся термінологія якої докорінно змінюється приблизно кожні двадцять років, так що навряд чи можна знайти хоч би одну органічну сполуку, яка не пройшла б через ряд різних назв. Політична економія звичайно брала терміни комерційного і промислового життя в тому вигляді, як їх знаходила, і оперувала ними, зовсім не помічаючи, що тим самим вона обмежує себе вузьким колом понять, які виражаються цими термінами. Наприклад, класична політична економія певно знала, що прибуток і рента о тільки підрозділи, тільки частки тієї неоплаченої частини продукту, яку робітник змушений віддавати своєму підприємцеві (який першим привласнює її, але не є її останнім виключним власником). Проте навіть класична політична економія не виходила за межі загальноприйнятих поглядів на прибуток і ренту, ніколи не досліджувала цієї неоплаченої частини продукту (яку Маркс називав додатковим продуктом) в її сукупності, як ціле. Тому вона ніколи не доходила до ясного розуміння як її походження і природи, так і законів, які регулюють дальший розподіл її вартості. Так само все виробництво, крім сільського господарства і ремесла, охоплюється без розбору терміном мануфактура. Тим самим стирається відмінність між двома великими і істотно різними періодами економічної історії: періодом власне мануфактури, яка грунтується на поділі ручної праці, і періодом сучасної промисловості, яка грунтується на застосуванні машин. Тому очевидно само собою, що теорія, яка вважає сучасне капіталістичне виробництво лише за минущу стадію економічної історії людства, повинна вживати терміни, відмінні від звичайної термінології авторів, що вважають цю форму виробництва за вічну і остаточну.

Не зайвим буде сказати кілька слів про вживаний автором метод цитування. Здебільшого цитати є для нього, як це й прийнято, документальними доказами, які підкріплюють твердження, подані в тексті. Проте в багатьох випадках уривки з творів економістів цитуються для того, щоб показати коли, де і хто вперше ясно висловив певне положення. Це робиться в тих випадках, коли цитоване положення важливе як

більш-менш адекватний вираз умов суспільного виробництва і обміну, що панували в той чи інший час. При цьому цитата наводиться зовсім незалежно від того, чи збігається висловлюване положення з власного думкою Маркса або, інакше кажучи, чи має воно загальне значення. Ці цитати, таким чином, доповнюють текст попутним коментарієм, взятим з історії науки.

Наш переклад охоплює тільки першу книгу цієї праці. Але ця перша книга в значній мірі є закінченим цілим і протягом двадцяти років займала місце самостійного твору. Видана мною в Німеччині в 1885 р. друга книга є безумовно неповною без третьої книги, яка може бути опублікована не раніше кінця 1887 року. Коли вийде з друку німецький оригінал третьої книги, тоді своєчасно буде подумати про підготовку англійського видання обох книг.

На континенті «Капітал» часто називають «біблією робітничого класу». Ніхто з тих, хто обізнаний з робітничим рухом, не стане заперечувати, що висновки, зроблені в «Капіталі», з кожним днем все більше й більше стають основними принципами великого руху робітничого класу не тільки в Німеччині і Швейцарії, але й у Франції, Голландії, Бельгії, Америці і навіть в Італії і Іспанії; що робітничий клас всюди вважає ці висновки найбільш точним виразом свого становища і своїх сподівань. Та і в Англії якраз тепер теорії Маркса справляють величезний вплив на соціалістичний рух, який не менше поширюється серед «освічених» людей, ніж в рядах робітничого класу. Але це ще не все. Швидко наближається той час, коли грунтовне дослідження економічного становища Англії стане настійною національною необхідністю. Рух промислової системи цієї країни, який є неможливим без постійного і швидкого розширення виробництва, а значить і без розширення ринків, наближається до мертвої точки. Свобода торгівлі вичерпала свої ресурси; навіть Манчестер сумнівається в цьому своєму колись незаперечному економічному євангелії[1)]. Швидко зростаюча промисловість інших країн всюди стає на шляху англійського виробництва, і це не тільки на ринках, які захищаються протекційними митами, але й на вільних ринках і навіть по цей бік Ла-Маншу. Коли продуктивні сили зростають в геометричній прогресії, то ринки розширяються, в кращому разі, в арифметичній. Десятирічний цикл застою, процвітання, надвиробництва і кризи, який раз у раз повторюється з 1825 по 1867 р., здається, дійсно завершив свій шлях, але тільки для того, щоб ввергнути нас у трясовину безнадійності перманентної і хронічної депресії. Так палко очікуваний період процвітання не хоче наставати. Тільки-но ми починаємо помічати симптоми, які неначебто свідчать про його наближення, симптоми ці зараз же знов зникають. Тим

[1)] На чергових квартальних зборах Манчестерської торгової палати, які відбулися сьогодні, спалахнула гаряча дискусія в питанні про свободу торгівлі. Була запропонована така резолюція: «Після 40 років марних сподівань, що інші нації у питанні про свободу торгівлі наслідуватимуть приклад Англії, палата вважає, що настав час переглянути свою позицію». Резолюція була відкинута більшістю тільки в один голос: 21 голос — за і 22 голоси — проти. «EveningStandard», 1 листопада 1886 року.

часом, кожна наступна зима все знову ставить перед нами велике питання: «Що робити з безробітними?» І незважаючи на те, що число безробітних з кожним роком зростає, ніхто не може відповісти на це питання, і ми майже можемо обчислити той момент, коли безробітні, втративши терпіння, візьмуть свою долю у власні руки. Безсумнівно, що в такий момент повинен пролунати голос людини, теорія якої являє собою результат вивчення протягом цілогої життя економічної історії і становища Англії, голос людини, яку де вивчення привело до висновку, що, принаймні в Європі, Англія є єдина країна, де неминуча соціальна революція може бути здійснена цілком мирними і легальними засобами. Звичайно, при цьому вона ніколи не забувала додати, що навряд чи можна чекати, щоб пануючі класи Англії підкорились цій мирній і легальній революції без «бунту на захист рабства»[18].

Фрідріх Енгельс

5 листопада 1886 р.

ПЕРЕДМОВА ДО ЧЕТВЕРТОГО ВИДАННЯ

Для четвертого видання я вважав за необхідне встановити по змозі остаточну редакцію як самого тексту, так і приміток. Скажу коротко, як я виконав це завдання.

Порівнявши ще раз французьке видання і рукописні помітки Маркса, я взяв з нього кілька нових доповнень до німецького тексту. Вони є на стор. 80 (стор. 88третього вид.) [стор. 120—121 цього тома], стор. 458—460 (стор. 509—510 третього вид.) [стор. 465—467 цього тома], стор. 547—551 (стор. 600 третього вид.) [стор. 554—558 цього тома], стор. 591—593 (стор. 644 третього вид.) [стор. 594—596 цього тома] і на стор. 596 (стор. 648 третього вид.) [стор. 598—599цього тома], в примітці 79. Крім того, за прикладом французького і англійського видань, я вніс до тексту (стор. 461—467 четвертого вид.) [стор. 468—473 цього тома] довгу примітку про гірників (стор. 509—515 третього вид.). Всі інші дрібні поправки мають чисто технічний характер.

Крім того, я вніс кілька додаткових пояснювальних приміток, і саме там, де цього, як мені здавалося, вимагали нові історичні умови. Всі ці додаткові примітки подані у квадратних дужках і підписані моїми ініціалами*.

Повна перевірка численних цитат була необхідна для англійського видання, що вийшло за цей час. Молодша дочка Маркса, Елеонора, взяла на себе труд відшукати всі цитовані місця в оригіналах, щоб англійські цитати, які становлять переважну більшість, були подані не як зворотний переклад з німецької, а в тому вигляді, який вони мали у виданні англійською мовою. Отже, я повинен був у четвертому виданні взяти до уваги цей відновлений текст. Подекуди при цьому виявились маленькі неточності: помилкові посилання на сторінки, що пояснюються почасти описками під час копіювання з зошитів, почасти друкарськими помилками, які назбиралися протягом трьох видань; неправильно поставлені лапки або знаки пропуску — огріх, цілком неминучий при масовому цитуванні з зошитів з виписками; в деяких випадках під час перекладу цитати вибрано не зовсім вдале слово. Деякі місця цитовані з старих зошитів, написаних у Парижі в 1843—1845 рр., коли Маркс ще не знав англійської мови і читав англійських економістів у французькому перекладі; там, де внаслідок подвійного перекладу смисл цитати набрав трохи іншого відтінку, — наприклад цитати з Стюарта, Юра і т. д., — я скористався англійським текстом. Такі самі й інші дрібні неточності та огріхи. Порівнявши четверте видання з попередніми, читач переконається, що весь цей кропіткий процес перевірки не зробив у книзі ні найменшої зміни, про яку варто було б згадати. Тільки однієї цитати не вдалося знайти зовсім, а саме з Річарда Джонса (стор. 562 четвертого видання [стор. 568 цього тома], примітка 47); Маркс, мабуть, помилився в заголовку книги[19]. Доказова сила всіх інших цитат

* В цьому виданні квадратні душки замінені фігурними. *Ред.*

збереглася цілком або навіть посилилася в їх теперішньому точнішому вигляді.

Але тут я мушу повернутися до однієї старої історії.

Мені особисто відомий тільки один випадок, коли була взята під сумнів правильність наведеної Марксом цитати. Але тому що історію з цією цитатою порушували і після смерті Маркса, я не можу обминути її мовчанням[20].

В берлінському журналі «Concordia», органі спілки німецьких фабрикантів, з'явилася 7 березня 1872 р. анонімна стаття під заголовком «Як цитує Карл Маркс». Автор цієї статті, виливши надзвичайно великий запас морального обурення і непарламентських висловів, заявляє, нібито Маркс перекрутив цитату з бюджетної промови Гладстона, виголошеної 16 квітня 1863 р. (цитата наведена в Установчому Маніфесті Міжнародного Товариства Робітників у 1864 р. і повторена в «Капіталі», т. I, стор. 617 четвертого вид., стор. 671 третього вид. [стор. 618 цього тома]). В стенографічному (квазіофіціальному) звіті «Hansard», говорить автор згаданої статті, нема й натяку на цитовану Марксом фразу: «це приголомшливе збільшення багатства і могутності... цілком обмежується імущими класами». «Але цієї фрази нема в промові Гладстона. В ній сказано якраз протилежне» (і далі жирним шрифтом): «Маркс формально і по суті вигадав цю фразу».

Маркс, якому цей номер «Concordia» був надісланий у травні, відповів анонімові у «Volksstaat», у номері від 1 червня. Через те що він не міг пригадати, з якого газетного звіту він узяв свою цитату, він обмежився тим, що навів цілком аналогічні по смислу цитати з двох англійських видань і потім цитував звіт «Times», згідно з яким Гладстон сказав:

«Такий є стан нашої країни з точки зору багатства. Я мушу признатися, що я майже з тривогою і болем дивився б на це приголомшливе збільшення багатства і могутності, якби був певен, що воно обмежується тільки імущими класами. Тим часом дані факти не дають нам ніяких відомостей про становище трудящого населення. Збільшення багатства, яке я тільки що описав, грунтуючись на даних, на мій погляд абсолютно точних, цілком обмежується імущими класами».

Отже, Гладстон говорить тут, що йому було б боляче, якби це було так, але в дійсності це саме так: це приголомшливе збільшення могутності і багатства цілком обмежується імущими класами; що ж до квазіофіціального «Hansard», то Маркс говорить далі: «Пан Гладстон був такий розсудливий, що викинув з цієї сфабрикованої заднім числом редакції своєї промови місце, яке безперечно компрометує його як англійського канцлера державної скарбниці; це, зрештою, звичайна в Англії парламентська традиція, а зовсім не винахід крихітки Ласкера[21], спрямований проти Бебеля».

Але анонім сердиться все більше й більше. У своїй відповіді («Concordia», 4 липня) він відкидає всі джерела з других рук, цiломудрено обстоює «звичай» цитувати парламентські промови лише з стенографічних звітів; але, запевняє він далі, звіт «Times» (в якому є «вигадана» фраза) і звіт «Hansard» (де цієї фрази нема) «за змістом

цілком узгоджуються між собою», звіт «Times» також, мовляв, містить у собі заяву, «прямо протилежну пресловутому місцю з Установчого Маніфесту», причому цей пан старанно замовчує той факт, що поруч з цією нібито «прямо протилежною» заявою стоїть якраз «пресловуте місце». Незважаючи на все це, анонім почуває, що він попався і що тільки новий викрут може його врятувати. Свою статтю, що, як це тільки-но було доведено, вся просякнута «нахабною брехнею», він починає найдобірнішою лайкою, як-от: «malafides» [«недобросовісність»], «безчесність», «брехливі посилання», «ця брехлива цитата», «нахабна брехня», «цілком сфальсифікована цитата», «ця фальсифікація», «просто безсоромно» і т. д. Але в той же час він намагається непомітно перевести спірне питання в нову площину і обіцяє «показати в іншій статті, якого значення надаємо ми (тобто «небрехливий» анонім) змістові слів Гладстона». Начебто його зовсім не цікава нікому думка має яке-небудь відношення до справи! Ця друга стаття з’явилася в «Concordia» 11 липня.

Маркс ще раз відповів у «Volksstaat» від 7 серпня, процитувавши відповідне місце з «MorningStar» і «MorningAdvertiser» від 17 квітня 1863 року. Згідно з обома цими джерелами, Гладстон сказав, що він дивився б з тривогою і т. д. на приголомшливе збільшення багатства і могутності, якби був певен, що воно обмежується тільки заможними класами (classesineasycircumstances), але що збільшення це дійсно стосується тільки класів, які володіють власністю (entirelyconfinedtoclassespossessedofproperty); таким чином, і в цих звітах буквально повторюється фраза, нібито «вигадана» Марксом. Далі Маркс, порівнявши тексти «Times» і «Hansard», встановлює ще раз, що фрази, правдивість якої з цілковитою очевидністю доводиться буквальним збігом в даному пункті звітів трьох незалежних одна від одної газет, які вийшли наступного ранку, — що цієї фрази немає в звіті «Hansard», переглянутому промовцем за відомим «звичаєм», що Гладстон, вживаючи вислів Маркса, «викрав її заднім числом»; наприкінці Маркс заявляє, що у нього немає часу для дальшої полеміки з анонімом. Останній також, здається, дістав досить, принаймні більше Марксу не присилали номерів «Concordia».

Інцидент здавався остаточно вичерпаним і забутим. Правда, з того часу раз чи двічі від людей, які мали зв’язки з Кембріджським університетом, до нас доходили таємничі чутки про страхітливу літературну провину, що її нібито вчинив Маркс у «Капіталі»; однак, незважаючи на всю пильність розшуків в цьому напрямі, не вдавалося встановити абсолютно нічого певного. Та ось 29 листопада 1883 р., через 8 місяців після смерті Маркса, в «Times» з’являється лист з коледжу Трініті в Кембріджі, підписаний Седлі Тейлором, в якому ця маленька людина, що займається найскромнішим кооператорством, зовсім несподівано дала нам, нарешті, роз’яснення не тільки про плітки Кембріджа, але й про особу, що приховується за анонімом з «Concordia».

«Здасться особливо дивовижним»,— пише маленька людина з коледжу Трініті,— «що *професорові Брентано* (який займав тоді кафедру в Бреславі, а тепер у Страсбурзі) вдалося... викрити ту malafides, яка безсумнівно продиктувала цитату з промови Гладстона в (Установчому) Маніфесті Інтернаціоналу. Пан Карл Маркс... який силкувався захищати цитату, був швидко поражений майстерними ударами Брентано і вже в передсмертних корчах (deadlyshifts) мав сміливість запевняти, що пан Гладстон сфабрикував звіт для «Hansard» після того, як його промова точно була надрукована в «Times» від 17 квітня 1863 р., і що він викинув одно місце, яке компрометувало його як англійського канцлера державної скарбниці.
Коли Брентано детальним порівнянням текстів довів, що звіти «Times» і «Hansard» збігаються, абсолютно виключаючи той смисл, який був наданий словам Гладстона спритно вихопленими окремими цитатами, тоді Маркс відмовився від дальшої полеміки під приводом, що у нього немає часу!»

«Так ось хто в пуделі ховався!»[22] 1 якого чудового вигляду набрала у виробничо-кооперативній фантазії Кембріджа анонімна кампанія пана Брентано в «Concordia». Ось так стояв він, цей Георгій Побідоносець спілки німецьких фабрикантів, так помахував шпагою[23], завдаючи «майстерних ударів», а біля його ніг «у передсмертних корчах» конав «швидко поражений» пекельний дракон Маркс!

І все ж весь цей опис битви в стилі Аріосто служить лише для того, щоб замаскувати викрути нашого Георгія Побідоносця. Тут уже немає мови про «вигадану брехню», про «фальсифікацію», а говориться лише про «спритне висмикування цитат» (craftilyisolatedquotation). Все питання переноситься в зовсім іншу площину, і Георгій Побідоносець із своїм кембріджським зброєносцем дуже добре розуміють, навіщо це робиться.

Елеонора Маркс відповіла Тейлору в щомісячнику «To-Day» (лютий 1884 р.), бо «Times» відмовилася прийняти її статтю. Вона насамперед повернула полеміку до того єдиного пункту, про який ішла мова: «Вигадав» Маркс згадану фразу чи ні? Пан Седлі Тейлор відповів на це, що, на його думку, в спорі між Марксом і Брентано

«питання про те, є ця фраза чи нема її в промові Гладстона, відігравало зовсім другорядну роль в порівнянні з питанням, подано цитату з наміром передати смисл слів Гладстона чи перекрутити його».

Він погоджується далі, що звіт «Times» «дійсно містить у собі словесну суперечність», але весь контекст, будучи витлумачений правильно, тобто в ліберально-гладстонівському дусі, мовляв, показує, що Гладстон *хотів* сказати («To-Day», березень 1884 р.). Найкомічніше тут те, що наша маленька людина з Кембріджа уперто цитує промову не з «Hansard», що, за анонімним Брентано, є «звичаєм», а з «Times», звіт якої, за тим же Брентано, «обов'язково неохайний». Та й як же інакше? Адже фатальної фрази немає у «Hansard»!

Елеонорі Маркс не важко було розвінчати цю аргументацію на сторінках того самого номера «To-Day». Одно з двох. Або пан Тейлор читав полеміку 1872 р., тоді він тепер «бреше», причому брехня його полягає не тільки у «вигадуванні» того, чого не було, але й у «запереченні» того, що було. Або він зовсім не читав цієї полеміки, тоді він не мав права розкривати рота. Як би то не було, він уже не зважився підтримувати обвинувачення свого друга Брентано, що Маркс «вигадав» цитату. Навпаки, Маркса

обвинувачують тепер уже не в тому, що він «вигадав», а в тому, що він викинув одну важливу фразу. Але в дійсності ця фраза цитована на п’ятій сторінці Установчого Маніфесту кількома рядками раніше тієї, яка нібито «вигадана». Що ж до «суперечності», яка е в промові Гладстона, то хто ж інший, як не Маркс, говорить (стор. 618 «Капіталу», прим. 105, стор. 672 третього вид. [стор. 618—619 цього тома]) про «постійні кричущі суперечності в бюджетних промовах Гладстона за 1863 і 1864 роки»! Він тільки не зважується а la Седлі Тейлор розчиняти ці суперечності в ліберальній прекраснодушності. В заключному резюме відповіді Е. Маркс сказано: «В дійсності Маркс не випустив нічого, що варто було б згадати, і абсолютно нічого не «вигадав». Але він відновив і врятував від забуття одну фразу гладстонівської промови, яка безперечно була сказана, але якимсь чином зуміла зникнути з звіту «Hansard»».

Після цього вгамувався і пан Седлі Тейлор. Результатом всього цього професорського походу, який тривав протягом двох десятиріч і охопив дві великі країни, було те, що ніхто вже більше не зважувався зачепити літературну добросовісність Маркса. Треба думати, що надалі пан Седлі Тейлор буде так само мало вірити літературним переможним реляціям пана Брентано, як пан Брентано — папській непогрішимості «Hansard».

Ф. Енгельс

Лондон, 25 червня 1890 р.

КНИГА ПЕРША

ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА КАПІТАЛУ

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ. ТОВАР І ГРОШІ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.ТОВАР

1. ДВА ФАКТОРИ ТОВАРУ: СПОЖИВНА ВАРТІСТЬ І ВАРТІСТЬ (СУБСТАНЦІЯ ВАРТОСТІ, ВЕЛИЧИНА ВАРТОСТІ)

Багатство суспільств, в яких панує капіталістичний спосіб виробництва, виступає як «величезне скупчення товарів»[1)], а окремий товар — як елементарна форма цього багатства. Тому наше дослідження починається аналізом товару.

Товар є насамперед зовнішній предмет, річ, яка, завдяки її властивостям, задовольняє які-небудь людські потреби. Природа цих потреб, — чи породжуються вони, наприклад, шлунком, чи фантазією,— нічого не змінює у справі [2)]. Справа також не в тому, саме як задовольняє дана річ людську потребу: чи безпосередньо, як життєвий засіб, тобто як предмет споживання, чи обхідним шляхом, як засіб виробництва.

Кожну корисну річ, як-от залізо, папір і т. д., можна розглядати з двох точок зору: з боку якості і з боку кількості. Кожна така річ є сукупність багатьох властивостей і через це може бути корисна різними своїми сторонами. Відкрити ці різні сторони, а значить і різноманітні способи вживання речей, є справа історичного розвитку[3)]. Те саме слід сказати про винайдення суспільних мір для кількісної сторони корисних речей.Відмінності товарних мір почасти визначаються відмінною природою самих вимірюваних предметів, а почасти є умовними.

Корисність речі робить її споживною вартістю[4)]. Але ця корисність не висить у повітрі. Зумовлена властивостями товарного тіла, вона не існує поза цим останнім. Через це товарне тіло, як-от залізо, пшениця, алмаз і т. п., само є споживна вартість, або благо. Цей його характер не залежить від того, багато чи мало праці коштує людині привласнення його споживних властивостей. При розгляді споживних вартостей завжди передбачається їх кількісна визначеність, наприклад дюжина годинників, аршин полотна, тонна заліза і т. п. Споживні вартості товарів становлять предмет

[1)] *Карл Маркс.* «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 3 [див. це видання, том 13, стор. 13].

[2)] «Бажання передбачає потребу, це апетит духу, і він властивий йому так само природно, як голод тілові... більша частина речей має вартість через те, що задовольняє потреби духу». *Nicholas Barbon.*«A Discourse concerning Coining the New Money lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations etc.». London, 1696, p. 2, 3.

[3)] «Речі мають притаманну їм внутрішню властивість» (vertue— таке е у Барбона специфічне позначення споживної вартості), «яка всюди лишається незмінною; наприклад, здатність магніту притягати залізо» (*N. Barbon*, цит. тв., стор. 6). Властивість магніту притягати залізо стала корисною лише тоді, коли з допомогою її Сула відкрита магнітна полярність.

[4)] «Природна вартість [naturalworth] якої-небудь речі полягає в її здатності задовольняти потреби або служити вигбдам людського життя» (*JohnLocke.*«Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, 1691», in «Works». London, 1777, v. II, p. 28). В XVIIстолітті ми ще часто зустрічаємо у англійських письмен

окремої дисципліни — товарознавства[5)]. Споживна вартість здійснюється тільки в користуванні або споживанні. Споживні вартості становлять речовий зміст багатства, хоч би яка була його суспільна форма. При тій формі суспільства, яка підлягає нашому розглядові, вони є в той же час речовими носіями мінової вартості.

Мінова вартість має насамперед вигляд кількісного співвідношення, вигляд пропорції, в якій споживні вартості одного роду обмінюються на споживні вартості іншого роду[6)],—співвідношення, яке завжди змінюється залежно від часу і місця. Мінова вартість здається через це чимсь випадковим і цілком відносним, а внутрішня, властива самому товарові мінова вартість (valeurintrinseque) здається якимсь contradictioinadjecto[суперечністю у визначенні][7)]. Розгляньмо справу ближче.
Певний товар, наприклад один квартер пшениці, обмінюється на *x* вакси для чобіт, або на *y* шовку, або на *z*золота і т. д., одним словом — на інші товари в найрізніших пропорціях. Отже, пшениця має не одним одну, а багато мінових вартостей. Але через те що і *x* вакси для чобіт, і *y* шовку, і zзолота і т. д. становлять мінову вартість квартера пшениці, то *x* вакси для чобіт, *y* шовку, *z*золота і т. д. повинні бути міновими вартостями, здатними заміщати одна одну, або рівновеликими. Звідси випливає, по-перше, що різні мінові вартості одного й того самого товару виражають щось однакове і, по-друге, що мінова вартість взагалі може бути лише способом виразу, лише «формою прояву» якогось відмінного від неї змісту.

Візьмімо, далі, два товари, наприклад пшеницю і залізо. Хоч би яке було їх мінове відношення, його завжди можна виразити рівнянням, в якому дана кількість пшениці прирівнюється до певної кількості заліза, наприклад: 1 квартер пшениці = *а* центнерам заліза. Що говорить нам це рівняння? Що в двох різних речах — в 1 квартері пшениці і в а центнерах заліза — існує щось спільне рівної величини. Отже, обидві ці речі дорівнюють чомусь третьому, яке само по собі не є ні перша, ні друга з них. Таким чином, кожна з них, оскільки вона є мінова вартість, повинна зводитись до цього третього.

Ілюструємо це простим геометричним прикладом. Для того щоб визначати і порівнювати площі всіх прямолінійних фігур, їх розсікають на трикутники. Самий трикутник зводять до виразу, цілком відмінного від його видимої фігури,— до половини здобутку основи на висоту. Цілком так само і мінові вартості товарів треба звести до чогось спільного для них, більші або менші кількості чого вони представляють.

Цим спільним не можуть бути геометричні, фізичні, хімічні або якісь інші природні властивості товарів. їх тілесні властивості беруться до уваги взагалі лише остільки,

---

[5)]В буржуазному суспільстві панує fictiojuris[юридична фікція], ніби кожна людина, як покупець товарів, має енциклопедичні знання з товарознавства.

[6)] «Вартість є те відношення, в якому одна річ обмінюється на іншу, певна кількість одного продукту на певну кількість іншого» (Le*Trosne.* «Del'IntgrfitSocial», «Physiocrates», 6d. Daire. Paris, 1846, p. 889).

[7)] «Ніщо не може мати внутрішню вартість» (*N. Barbon*, цит. тв., стор. 6), або, як говорить Батлер:«The value or a thing Is just as much as it will bring»[«Річ коштує рівно стільки, скільки вона принесе»][24].

оскільки від них залежить корисність товарів, тобто оскільки вони роблять товари споживними вартостями. Очевидно, з другого боку, що мінове відношення товарів характеризується якраз абстрагуванням від їх споживних вартостей. У межах мінового відношення товарів кожна дана споживна вартість значить рівно стільки ж, як і всяка інша, коли тільки вона є в належній пропорції. Або, як говорить старик Барбон:

«Один сорт товарів такий же хороший, як і інший, коли рівні їх мінові вартості. Між речами, що мають рівні мінові вартості, немає ніякої різниці, або відмінності»[8)].

Як споживні вартості товари розрізняються насамперед якісно, як мінові вартості вони можуть мати лише кількіснівідмінності, отже не мають в собі жодного атома споживної вартості.

Коли абстрагуватися від споживної вартості товарних тіл, то у них лишається тільки одна властивість, а саме та, що вони — продукти праці. Але тепер і самий продукт праці набирає зовсім нового вигляду. Справді, коли ми абстрагувалися від його споживної вартості, ми разом з тим абстрагувалися також від тих складових частин і форм його товарного тіла, які роблять його споживною вартістю. Тепер це вже не стіл, або будинок, або пряжа, або яка-небудь інша корисна річ. Всі чуттєво сприймані властивості згасли в ньому. Так само тепер це вже не продукт праці столяра, або тесляра, або прядильника, або взагалі якоїсь іншої певної продуктивної праці. Разом з корисним характером продукту праці зникає і корисний характер представлених в ньому видів праці, отже, зникають різні конкретні форми цих видів праці; останні не розрізняються більше між собою, а зводяться всі до однакової людської праці, до абстрактно людської праці.

Розгляньмо тепер, що ж залишилося від продуктів праці. Від них нічого не лишилося, крім однакової для всіх облудної предметності, простого згустка нерозрізнюваної людської праці, тобто затрати людської робочої сили незалежно від форми цієї затрати. Всі ці речі являють собою тепер лише вирази того, що в їх виробництві затрачено людську робочу силу, нагромаджено людську працю. Як кристали цієї спільної їм усім суспільної субстанції, вони є вартості — товарні вартості.

В самому міновому відношенні товарів їх мінова вартість постала перед нами як щось цілком незалежне від їх споживних вартостей. Коли ми дійсно абстрагуємося від споживної вартості продуктів праці, то матимемо їх вартість, як вона була тільки що визначена. Таким чином, те спільне, що виражається в міновому відношенні, або міновій вартості товарів, і є їх вартість. Дальший хід дослідження приведе нас знову до мінової вартості як необхідного способу виразу, або форми прояву вартості; проте вартість треба спочатку розглянути незалежно від цієї форми.

Отже, споживна вартість, або благо, має вартість лише тому, що в ній уречевлена,

---

[8)] «Один сорт товарів такий же хороший, як і інший, коли рівні їх мінові вартості. Між речами, що мають рівні мінові вартості, немає ніякої різниці, або відмінності... Кількість заліза або свинцю на сто фунтів стерлінгів має таку саму мінову вартість, як і кількість срібла або золота на сто фунтів стерлінгів» (іV. *Barbon,*цит. ти., стор. 53 і 7).

або матеріалізована, абстрактно людська праця. Як же вимірювати величину її вартості? Очевидно, кількістю вміщеної в ній праці, цієї «субстанції, що створює вартість». Кількість самої праці вимірюється її тривалістю, робочим часом, а робочий час має, в свою чергу, свій масштаб у певних одиницях часу, як-от: година, день і т. д.

Коли вартість товару визначається кількістю праці, затраченої під час виробництва його, то могло б здатися, що вартість товару тим більша, чим лінивіша або невправніша людина, яка його виробляє, бо тим більше часу потребує вона для виготовлення товару. Але та праця, яка становить субстанцію вартостей, є однакова людська праця, затрата однієї і тієї самої людської робочої сили. Вся робоча сила суспільства, що виражається у вартостях товарного світу, виступає тут як одна і та сама людська робоча сила, хоч вона й складається з безлічі індивідуальних робочих сил. Кожна з цих індивідуальних робочих сил, як і всяка інша, є одна і та сама людська робоча сила, якщо вона маєхарактер суспільної середньої робочої сили і функціонує як така суспільна середня робоча сила, значить витрачає на виробництво даного товару лише необхідний в середньому або суспільно необхідний робочий час. Суспільно необхідний робочий час є той робочий час, який потрібен для виготовлення якої-небудь споживної вартості при існуючих суспільно нормальних умовах виробництва і при середньому в даному суспільстві рівні вмілості та інтенсивності праці. Так, наприклад, в Англії після запровадження парового ткацького верстата для перетворення даної кількості пряжі в тканину потрібна була, може, лише половина тієї праці, яка затрачувалась на це раніше. Звичайно, англійський ручний ткач і після того витрачав на це перетворення стільки ж робочого часу, як раніше, але тепер в продукті його індивідуального робочого часу була представлена лише половина суспільного робочого часу, і тому вартість цього продукту зменшилася вдвоє.

Отже, величина вартості даної споживної вартості визначається лише кількістю праці, або кількістю робочого часу, суспільно необхідного для її виготовлення[9]. Кожний окремий товар в даному разі має значення лише як середній екземпляр свого роду[10]). Тому товари, в яких містяться рівні кількості праці, або які можуть бути виготовлені протягом одного й того самого робочого часу, мають однакову величину вартості. Вартість одного товару відноситься до вартості кожного іншого товару, як робочий час, необхідний для виробництва першого, до робочого часу, необхідного для виробництва другого. «Як вартості, всі товари є лише певні кількості застиглого робочого часу»[11].

Отже, величина вартості товару лишалася б постійною, якби був постійним

---

[9] Примітка до 2 видання. «Вартість їх» (предметів споживання), «коли вони обмінюються один на одного, визначається кількістю праці, необхідної і звичайно вживаної для їх виробництва».

[10] «Всі продукти одного й того самого роду становлять, власне, одну масу, ціна якої визначається в цілому, незалежно від окремих обставин» (*LeTrosne,* цит. тв., стор. 893).

[11] Карл Маркс. «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор.6

необхідний для його виробництва робочий час. Але робочий час змінюється з кожною зміною продуктивної сили праці. Продуктивна сила праці визначається різноманітними обставинами, між іншим середнім ступенем вправності робітника, рівнем розвитку науки і ступенем її технологічного застосування, суспільною комбінацією виробничого процесу, розмірами і ефективністю засобів виробництва, природними умовами. Одна й та сама кількість праці виражається, наприклад, у сприятливий рік у 8 бушелях пшениці, у несприятливий — лише в 4 бушелях. Одна й та сама кількість праці в багатих рудниках дає більше металу, ніж у бідних, і т. д. Алмази рідко трапляються в земній корі, і через це знаходження їх коштує в середньому багато робочого часу. Отже, в їх невеликому обсягу представлено багато праці. Джейкоб сумнівається, щоб золото оплачувалось коли-небудь за його повного вартістю[25]. З ще більшим правом це можна сказати про алмази. За Ешвеге, в 1823 р. ціна всього продукту восьмидесятирічної розробки бразільських алмазних копалень не досягала середньої ціни півторарічного продукту бразільських цукрових або кофейних плантацій, хоч у першому було представлено далеко більше праці, а значить і вартості. З відкриттям багатших копалень та сама кількість праці виразилася б у більшій кількості алмазів і вартість їх знизилася б. Якби вдалося невеликою затратою праці перетворювати вугілля в алмаз, вартість алмазу могла б упасти нижче вартості цегли. Взагалі, чим більша продуктивна сила праці, тим менший робочий час, необхідний для виготовлення певного виробу, тим менша кристалізована в ньому маса праці, тим менша його вартість. Навпаки, чим менша продуктивна сила праці, тим більший робочий час, необхідний для виготовлення виробу, тим більша його вартість. Величина вартості товару змінюється, таким чином, прямо пропорціонально кількості і обернено пропорціонально продуктивній силі праці, яка втілюється в цьому товарі.

Річ може бути споживною вартістю і не бути вартістю. Так буває, коли її корисність для людини не опосереднена працею. Це — повітря, незаймані землі, природні луки, дикоростучий ліс і т. д. Річ може бути корисною і бути продуктом людської праці, але не бути товаром. Той, хто продуктом своєї праці задовольняє свою власну потребу, створює споживну вартість, але не товар. Щоб виробити товар, він повинен виробити не просто споживну вартість, але споживну вартість для інших, суспільну споживну вартість. {І не тільки для інших взагалі. Частина хліба, виробленого середньовічним селянином, віддавалась як оброк феодалові, частина — як десятина попам. Але ні хліб, що відчужувався як оброк, ні хліб, що відчужувався як десятина, не ставав товаром внаслідок того тільки, що він вироблений для інших. Для того щоб стати товаром, продукт повинен бути переданий в руки того, для кого він становить споживну вартість, через обмін.} Нарешті, річ не може бути вартістю, не будучи предметом споживання. Якщо вона некорисна, то й затрачена на неї праця некорисна, не вважається за працю і тому не створює ніякої вартості.

2. ДВОЇСТИЙ ХАРАКТЕР ВМІЩЕНОЇ В ТОВАРАХ ПРАЦІ

Спочатку товар постав перед нами як щось двоїсте: як споживна вартість і мінова вартість. Згодом виявилось, що й праця, оскільки вона виражена у вартості, вже не має тих ознак, які належать їй як творцеві споживних вартостей. Ця двоїста природа вміщеної в товарі праці вперше критично доведена мною[12)]. Оскільки цей пункт є відправним пунктом, від якого залежить розуміння політичної економії, то його слід висвітлити тут докладніше.

Візьмімо два товари, наприклад один сюртук і 10 аршинів полотна. Нехай вартість першого вдвоє більша за вартість останніх, отже коли 10 аршинів полотна = *w,*то сюртук *=2 w.*

Сюртук є споживна вартість, яка задовольняє певну потребу. Для того щоб створити його, потрібен був певний рід продуктивної діяльності. Останній визначається своєю метою, характером операцій, предметом, засобами і результатом. Працю, корисність якої виражається таким чином у споживній вартості її продукту, або в тому, що продукт її є споживною вартістю, ми просто назвемо корисною працею. З цієї точки зору праця завжди розглядається у зв’язку з її корисним ефектом.

Як сюртук і полотно — якісно різні споживні вартості, так само якісно різні між собою роботи, що зумовлюють їх існування: кравецтво і ткацтво. Якби ці речі не були якісно різними споживними вартостями і, значить, продуктами якісно різних видів корисної праці, то вони взагалі не могли б протистояти одна одній як товари. Сюртук не обмінюють на сюртук, дану споживну вартість — на ту саму споживну вартість.

В сукупності різнорідних споживних вартостей, або товарних тіл, проявляється сукупність корисних робіт, таких же різноманітних, поділених на стільки ж різних родів, видів, сімейств, підвидів і різновидностей, одним словом — проявляється суспільний поділ праці. Він становить умову існування товарного виробництва, хоч товарне виробництво, навпаки, не є умовою існування суспільного поділу праці. В староіндійській общині праця суспільно поділена, але продукти її не стають товарами. Або візьмемо ближчий приклад: на кожній фабриці праця систематично поділена, але цей поділ здійснюється не таким способом, що робітники обмінюються продуктами своєї індивідуальної праці. Тільки продукти самостійних, одна від одної не залежних приватних робіт протистоять один одному як товари.

Отже, в споживній вартості кожного товару міститься певна доцільна продуктивна діяльність, або корисна праця. Споживні вартості не можуть протистояти одна одній як товари, коли в них не містяться якісно відмінні види корисної праці. В суспільстві, продукти якого, як загальне правило, прибирають форму товарів, тобто в суспільстві товаровиробників, ця якісна відмінність видів корисної праці, які тут виконуються

[12)] Карл Маркс. «До критики політичної економії». Берлин, 1859, стор.12, 13 та ін.

незалежно один від одного, як приватна справа самостійних виробників, розвивається в многочленну систему, в суспільний поділ праці.

Для сюртука, зрештою, байдуже, хто його носить, сам кравець чи замовець кравця. В обох випадках він функціонує як споживна вартість. Так само мало міняє відношення між сюртуком і працею, яка його виробляє, той факт, що праця кравця стає особливою професією, самостійною ланкою суспільного поділу праці. Там, де цього вимагала потреба в одягу, людина кравцювала цілі тисячоліття, перш ніж з людини вийшов кравець. Але сюртук, полотно і взагалі всякий елемент речового багатства, що його ми не знаходимо в природі в готовому вигляді, завжди повинен створюватися з допомогою спеціальної, доцільної продуктивної діяльності, яка пристосовує різні речовини природи до певних людських потреб. Отже, праця як творець споживних вартостей, як корисна праця, є не залежна від усяких суспільних форм умова існування людей, вічна природна необхідність: без неї не був би можливий обмін речовин між людиною і природою, тобто не було б можливе саме людське життя.

Споживні вартості: сюртук, полотно і т.д., одним словом — товарні тіла, являють собою сполучення двох елементів — речовини природи і праці. Коли відняти суму всіх різних корисних видів праці, що містяться в сюртуку, полотні і т. д., завжди лишається певний матеріальний субстрат, який існує від природи, без усякої допомоги людини. Людина в процесі виробництва може діяти лише так, як діє сама природа, тобто може змінювати тільки форми речовин[13)]. Більше того. В самій цій праці формування вона постійно спирається на допомогу сил природи. Отже, праця не єдине джерело вироблюваних нею споживних вартостей, речового багатства. Праця є батько багатства, як говорить Уільям Петті, земля —його мати[26].

Перейдемо тепер від товару як предмета споживання до товарної вартості.

За нашим припущенням, сюртук має вдвоє більшу вартість, ніж полотно. Але це тільки кількісна різниця, яка нас поки що не цікавить. Тому ми нагадаємо, що коли вартість одного сюртука дорівнює подвійній вартості 10 аршинів полотна, то 20 аршинів полотна мають ту саму величину вартості, що й один сюртук. Як вартості, сюртук і полотно є речі, що мають одну й ту саму субстанцію, є об'єктивні вирази однорідної праці. Але кравецтво і ткацтво — якісно різні види праці. Бувають, однак, такі суспільні умови, при яких одна й та сама людина поперемінно шиє і тче і де, виходить, обидва ці різні види праці є лише модифікації праці одного й того самого

[13)]«Всі явища всесвіту, чи створені вони рукою людини, чи загальними законами природи, не дають нам ідеї про дійсне створення матерії, а дають лише ідею про видозміну її. Сполучення і поділ — ось єдині елементи, які знаходить людський розум, аналізуючи ідею виробництва. Виробництво вартості» (споживної вартості, хоч, полемізуючи тут з фізіократами, Веррі сам не знає певно, про якого роду вартість він говорить) «і багатства в однаковій мірі має місце як тоді, коли земля, повітря і вода перетворюються на полях у пшеницю, так і тоді, коли під рукою людини клейкі виділення комах перетворюються в шовкову тканину або коли окремі кусочки металу з'єднуються докупи і стають годинниковим механізмом» (*PietroVerri.* «MeditazionisullaEconomiaPolitica» (вперше надруковано в 1771 р.) у виданні Кустоді творів Італійських економістів, ParteModerna, t. XV, p. 21, 22).

індивідуума, а не стало відособлені функції різних індивідуумів, — цілком так само, як сюртук, що його кравець шиє сьогодні, і штани, що їх він робить завтра, є лише варіації однієї і тієї самої індивідуальної праці. Далі, щоденний досвід показує, що в капіталістичному суспільстві, залежно від зміни напряму в попиті на працю, певна частина суспільної праці пропонується поперемінно, то в формі кравецтва, то в формі ткацтва. Ця зміна форми праці не відбувається, звичайно, без певного тертя, але вона мусить відбуватися. Коли абстрагуватися від певного характеру продуктивної діяльності і, значить, від корисного характеру праці, то в ній лишається тільки одно, — що вона є витрачання людської робочої сили. Як кравецтво, так і ткацтво, незважаючи на якісну відмінність цих видів продуктивної діяльності, являють собою продуктивне витрачання людського мозку, мускулів, нервів, рук і т. д. і в цьому розумінні — одну й ту саму людську працю. Це лише дві різні форми витрачання людської робочої сили. Звичайно, сама людська робоча сила повинна бути більш-менш розвинена, щоб затрачуватися в тій чи іншій формі. Але у вартості товару представлена просто людська праця, затрата людської праці взагалі. Подібно до того як у буржуазному суспільстві генерал або банкір відіграють велику роль, а просто людина —дуже мізерну[14)], так само стоїть тут справа і з людською працею. Вона є витрачання простої робочої сили, яку в середньому має тілесний організм кожної звичайної людини, що не відзначається особливим розвитком. *Проста середня праця,* хоч і має різний характер у різних країнах і в різні культурні епохи, проте для кожного певного суспільства є щось дане. Порівняно складна праця означає тільки *введену в степінь* або, скоріше, *помножену* просту працю, отже менша кількість складної праці дорівнює більшій кількості простої. Досвід показує, що таке зведення складної праці до простої відбувається постійно. Товар може бути продуктом найскладнішої праці, але його *вартість* робить його рівним продуктові простої праці, і, значить, сама представляє лише певну кількість простої праці[15)]. Різні пропорції, в яких різні види праці зводяться до простої праці як до одиниці їх виміру, встановлюються суспільним процесом за спиною виробників і тому здаються останнім установленими звичаєм. Заради простоти в дальшому викладі ми будемо вважати всякий вид робочої сили безпосередньо за просту робочу силу,— це звільнить нас від необхідності зводити в кожному окремому випадку складну працю до простої.

Отже, як у вартостях сюртука і полотна зникають відмінності їх споживних вартостей, так і в праці, представленій у цих вартостях, зникають відмінності її корисних форм — кравецтва і ткацтва. Якщо споживні вартості сюртук і полотно являють собою лише сполучення доцільної продуктивної діяльності з сукном і пряжею,

---

[14)]Пор. *Hegel.* «Philosophie des Rechts». Berlin, 1840, S 250, § 190.

[15)] Читач повинен мати на увазі, що тут мова йде не про заробітну плату, або вартість, яку робітник одержує, наприклад, за один робочий день, а про вартість товарів, в якій уречевлюється його робочий день Категорія заробітної плати взагалі ще не існує для нас на даному ступені нашого викладу.

то як вартості сюртук і полотно 6 не більш, як однорідні згустки праці; так само і в затратах праці, що містяться в цих вартостях, має значення не продуктивне їх відношення до сукна і пряжі, а лише витрачання людської робочої сили. Елементами, які створюють споживні вартості сюртук і полотно, кравецтво і ткацтво є саме завдяки своїм якісно відмінним особливостям; субстанцією вартості сюртука і полотна вони стають лише остільки, оскільки відбувається абстрагування від їх особливих якостей, оскільки вони мають одну і ту саму якість, якість людської праці.

Але сюртук і полотно — не тільки вартості взагалі, але й вартості певної величини: за нашим припущенням, сюртук має вдвоє більшу вартість, ніж 10 аршинів полотна. Звідки ця різниця у величині їх вартості? Причина полягає в тому, що полотно містить у собі лише половину тієї праці, яка є в сюртуку, отже для виробництва останнього треба затрачувати робочу силу протягом вдвоє довшого часу, ніж для виробництва першого.

Через це, коли щодо споживної вартості товару має значення лише якість вміщеної в ньому праці, то щодо величини вартості має значення лише кількість праці, уже зведеної до людської праці без будь-якої дальшої якості. В першому випадку справа йде про те, як відбувається праця і що вона виробляє, в другому випадку — про те, скільки праці затрачується і скільки часу вона триває. Через те що величина вартості товару виражає лише кількість вміщеної в ньому праці, то взяті в певній пропорції товари завжди повинні бути рівновеликими вартостями.

Якщо продуктивна сила всіх корисних видів праці, необхідних для виробництва одного сюртука, лишається незмінною, то величина вартості сюртуків зростає пропорціонально їх кількості. Якщо один сюртук представляє *х* робочих днів, то 2 сюртуки представляють 2 *х* робочих днів і т. д. Але припустимо, що праця, необхідна для виробництва одного сюртука, зростає вдвоє або падає наполовину. В першому випадку один сюртук коштує стільки, скільки раніше коштували два сюртуки, в другому випадку два сюртуки коштують стільки, скільки раніше коштував один, хоч в обох випадках послуги, які робить сюртук, лишаються незмінними, так само як лишається незмінною і якість вміщеної в ньому корисної праці. Але кількість праці, затраченої на його виробництво, змінилась.

Більша кількість споживної вартості становить сама по собі більше речове багатство: два сюртуки більше, ніж один. Двома сюртуками можна одягти двох чоловіків, одним — тільки одного і т. д. Проте зростаючій масі речового багатства може відповідати одночасно зниження величини його вартості. Цей протилежний рух виникає з двоїстого характеру праці. Продуктивна сила, звичайно, завжди Б продуктивна сила корисної, конкретної праці і фактично визначає собою тільки ступінь ефективності доцільної продуктивної діяльності протягом даного відрізка часу. Отже, корисна праця є то багатшим, то біднішим джерелом продуктів прямо пропорціонально підвищенню або падінню її продуктивної сили. Навпаки, зміна продуктивної сили сама по собі

нітрохи не торкається праці, представленої у вартості товару. Через те що продуктивна сила належить до конкретної корисної форми праці, то вона, звичайно, не може торкатися праці, оскільки відбувається абстрагування від її конкретної корисної форми. Отже, одна і та сама праця в рівні відрізки часу створює завжди рівні величиною вартості, хоч би як змінювалась її продуктивна сила. Але вона дає при цих умовах в рівні відрізки часу різні кількості споживних вартостей: більше, коли продуктивна сила зростає, менше, коли вона падає. Та сама зміна продуктивної сили, що збільшує плодотворність праці, а тому і масу створюваних нею споживних вартостей, зменшує, виходить, величину вартості цієї збільшеної маси, коли ця зміна скорочує кількість робочого часу, необхідного для її виробництва. І навпаки.

Всяка праця є, з одного боку, витрачання людської робочої сили у фізіологічному розумінні слова,— і в цій своїй якості однакової, або абстрактно людської, праця утворює вартість товарів. Всяка праця є, з другого боку, витрачання людської робочої сили в особливій доцільній формі, і в цій своїй якості конкретної корисної праці вона створює споживні вартості[16)].

[16)]Примітка до 2 видання. Щоб довести, «що одна тільки праця є остаточною і реальною мірою, з допомогою якої ми можемо оцінювати і порівнювати між собою вартості всіх товарів в усі часи», А. Сміт пише: «Однакові кількості праці повинні мати в усі часи і в усіх місцях однакову вартість для робітника. При нормальному стані здоров'я, сили, діяльності і при середньому ступені вміння, які він має, він завжди повинен віддавати одну й ту саму частину свого спокою, свободи і свого щастя» («WealthofNations», v. I, ch. V). З одного боку, А. Сміт плутає тут (але не скрізь) визначення вартості кількістю праці, затраченої на виробництво товару, з визначенням товарних вартостей вартістю самої праці і через це намагається довести, що рівні кількості праці завжди мають одну й ту саму вартість. З другого боку, він відчуває, що праця, оскільки вона виражається у вартості товарів, означає лише затрату робочої сили, але цю затрату він змальовує знов-таки лише як пожертвування спокоєм, свободою і щастям, не вбачаючи в цій затраті також і нормальної життєдіяльності. Правда, перед його очима був сучасний найманий робітник.— Далеко вдаліше міркує в даному питанні цитований в примітці 9 анонімний попередник А. Сміта: «Хтось витратив тиждень на виготовлення певного предмета споживання... і той, хто пропонує йому в обмін який-небудь інший предмет, найкраще оцінить, що є належним еквівалентом першому предметові, коли обчислить, яка кількість його предмета коштувала йому тієї самої праці [labour] і часу. Справа зводиться тут до того, що праця, затрачена однією людиною на виробництво даної речі протягом певного часу, обмінюється на працю іншої людини, затрачену протягом того самого часу на виробництво іншої речі» («SomeThoughtsontheInterestofMoneyingeneraletc.», p. 39).

{До 4 видання. Англійська мова має ту перевагу, що в ній існують два різні слова для позначення двох різних сторін праці. Якісно визначена праця, що створює споживні вартості, називається workна протилежність labour; праця, що створює вартість і вимірюється лише кількісно, називається labourна протилежність work. Див. примітку до англійського перекладу, стор. 14 [див. цей том, стор. 46, прим. 4]. Ф. Е.}

3. ФОРМА ВАРТОСТІ, АБО МІНОВА ВАРТІСТЬ

Товари з’являються на світ у формі споживних вартостей, або товарних тіл, якими є залізо, полотно, пшениця і т. д. Це їх доморощена натуральна форма. Але товарами вони стають лише через свій двоїстий характер, лише через те, що вони одночасно і предмети споживання і носії вартості. Отже, вони є товарами, або мають товарну форму, лише остільки, оскільки вони мають цю подвійну форму — натуральну форму і форму вартості.

Вартість [Wertgegenstandlichkeit] товарів тим відрізняється від удовиці Куіклі, що не знаєш, як за неї взятися[27]. На пряму протилежність чуттєво грубій предметності товарних тіл, у вартість [Wertgegenstandlichkeit] не входить жодного атома речовини природи. Ви можете ощупувати і розглядати кожний окремий товар, робити з ним що вам угодно, він як вартість [Wertding] лишається невловимим. Але коли ми пригадаємо, що товари мають вартість [Wertgegenstandlichkeit] лише остільки, оскільки вони є вирази однієї і тієї самої суспільної єдності — людської праці, що вартість їх [Wertgegenstandlichkeit] має через це чисто суспільний характер, то для нас стане само собою зрозумілим, що і проявлятися вона може лише в суспільному відношенні одного товару до іншого. Справді, ми виходимо з мінової вартості, або мінового відношення товарів, щоб натрапити на слід прихованої в них вартості. Ми повинні повернутися тепер до цієї форми прояву вартості.

Кожен знає — коли він навіть нічого більше не знає,— що товари мають спільну їм всім форму вартості, яка різко контрастує з строкатими натуральними формами їх споживних вартостей, а саме: мають грошову форму вартості. Нам треба буде тут зробити те, чого буржуазна політична економія навіть і не пробувала зробити, — а саме показати виникнення цієї грошової форми, тобто простежити розвиток виразу вартості, вміщеного у вартісному відношенні товарів, від найпростішого, ледве помітного образу і аж до сліпучої грошової форми. Разом з тим зникне і загадковість грошей.

Найпростіше вартісне відношення є, очевидно, вартісне відношення товару до якого-небудь одного товару іншого роду — однаково якого саме. Вартісне відношення двох товарів дає, таким чином, найпростіший вираз вартості даного товару.

А. ПРОСТА, ОДИНИЧНА, АБО ВИПАДКОВА, ФОРМА ВАРТОСТІ

х товару *А* =*у* товару Б, або: *х* товару *А* коштує *у* товару *В.* (20 аршинів полотна —1 сюртуку, або: 20 аршинів полотна коштують одного сюртука.)

1) Два полюси виразу вартості: відносна форма вартості і еквівалентна форма

Таємниця всякої форми вартості криється в цій простій формі вартості. Її аналіз через це і становить головну трудність.

Два різнорідні товари і і В, у нашому прикладі полотно і сюртук, відіграють тут, очевидно, дві різні ролі. Полотно виражає свою вартість в сюртуку, сюртук є матеріалом для цього виразу вартості. Перший товар відіграє активну, другий пасивну роль. Вартість першого товару представлена як відносна вартість, або він перебуває у відносній формі вартості. Другий товар функціонує як еквівалент, або перебуває в еквівалентній формі.

Відносна форма вартості і еквівалентна форма —це співвідносні неподільні моменти, які взаємно один одного зумовлюють, але разом з тим вони є і крайності, які одна одну виключають або одна одній протилежні, тобто полюси одного і того самого виразу вартості; вони завжди розподіляються між різними товарами, які виразом вартості ставляться у відношення один до одного. Я не можу, наприклад, виразити вартість полотна в полотні. 20 аршинів полотна = 20 аршинам полотна не є вираз вартості. Це рівняння швидше говорить навпаки: 20 аршинів полотна є не що інше, як 20 аршинів полотна, тобто певна кількість предмета споживання —полотна. Отже, вартість полотна може бути виражена лише відносно, тобто в іншому товарі. Тому відносна форма вартості полотна передбачає, що який-небудь інший товар протистоїть йому в еквівалентній формі. З другого боку, цей інший товар, що фігурує як еквівалент, не може разом з тим перебувати у відносній формі вартості. Не він виражає свою вартість. Він дає лише матеріал для виразу вартості іншого товару.

Правда, вираз 20 аршинів полотна = 1 сюртуку, або 20 аршинів полотна коштують 1 сюртука, включає в себе і обернене відношення: 1 сюртук =20 аршинам полотна, або 1 сюртук коштує 20 аршинів полотна. Але мені доводиться, таким чином, перевернути рівняння для того, щоб дати відносний вираз вартості сюртука, і, коли я це роблю, полотно замість сюртука стае еквівалентом. Отже, один і той самий товар в одному і тому самому виразі вартості не може прибирати одночасно обидві форми. Більше того: останні полярно виключають одна одну.

Чи перебуває даний товар у відносній формі вартості, чи в протилежній їй еквівалентній формі — це залежить виключно від його місця в даному виразі вартості, тобто від того, чи є він товаром, вартість якого виражається, чи товаром, в якому виражається вартість.

2) Відносна форма вартості

а) Зміст відносної форми вартості

Щоб з’ясувати, яким чином простий вираз вартості одного товару міститься у вартісному відношенні двох товарів, треба насамперед розглянути це останнє незалежно від його кількісної сторони. Звичайно ж роблять якраз навпаки і вбачають у вартісному відношенні тільки пропорцію, в якій прирівнюються одна до одної певні кількості двох різних сортів товару. При цьому забувають, що різні речі стають кількісно порівнянними лише після того, як вони зведені до однієї і тієї самої єдності. Тільки як вирази однієї і тієї самої єдності вони є однойменними, отже, співмірними величинами[17)].

Чи дорівнюють 20 аршинів полотна одному сюртукові, чи вони =20, чи —*x* сюртукам, інакше кажучи —чи коштує дана кількість полотна багатьох або небагатьох сюртуків, в усякому разі саме існування такої пропорції передбачає завжди, що полотно і сюртуки як величини вартості є вирази однієї і тієї самої єдності, є речі, які мають одну і ту саму природу. Полотно = сюртуку — це основа рівняння.

Але ці два якісно зрівняні один з одним товари відіграють не однакову роль. Тільки вартість полотна знаходить собі вираз. І до того ж яким чином? Шляхом його відношення до сюртука як його «еквіваленту», як до чогось, на що полотно можна обміняти. В цьому відношенні сюртук є формою існування вартості, втіленням вартості [Wertding], тому що тільки як вартість він тотожний з полотном. З другого боку, тут виявляється або набуває самостійного виразу вартісне буття самого полотна, тому що лише як вартість полотно може відноситись до сюртука як до чогось рівноцінного або до чогось, що може на нього обмінюватись. Так, наприклад, масляна кислота і пропіловий ефір муравиної кислоти — різні речовини. Однак обидві вони складаються з одних і тих самих хімічних субстанцій — вуглецю (С), водню (Н) і кисню (О), і до того ж в одному і тому самому процентному відношенні, а саме: $C_4H_80_2$. Якби ми прирівняли масляну кислоту до муравино-пропілового ефіру, то це значило б у даному рівнянні, по-перше, що муравино-пропіловий ефір є лише форма існування $C_4H_80_2$ і, по-друге, що масляна кислота також складається з $C_4H_80_2$. З допомогою прирівняння муравино-пропілового ефіру до масляної кислоти була б виражена, таким чином, їх хімічна субстанція на відміну від їх фізичної форми.

Коли ми говоримо: як вартості, товари є прості згустки людської праці, то наш аналіз зводить товари до абстрактної вартості, але не дає їм форми вартості, відмінної від їх натуральної форми. Не те у вартісному відношенні одного товару до іншого. Вартісний характер товару виявляється тут в його власному відношенні до іншого товару.

[17)] Ті нечисленні економісти, що, як, наприклад, С. Бейлі, займались аналізом форми вартості, не могли прийти ні до якого результату, з одного боку, через те, що вони плутають форму вартості і саму вартість, з другого боку, через те, що, перебуваючи під впливом грубого практичного буржуа, вони з самого початку звертають увагу виключно на кількісну визначеність мінового відношення. «Влада над кількістю... конституює вартість» («Money and its Vicissitudes». London, 1837, p. 11). АвторС. Бейлі.

Коли, наприклад, сюртук, як вартість [Wertding], прирівнюється до полотна, вміщена в першому праця прирівнюється до праці, що міститься в другому. Звичайно, кравецька праця, яка створює сюртук, є конкретна праця іншого роду, ніж праця ткача, яка робить полотно. Але прирівняння до ткацтва фактично зводить кравецтво до того, що дійсно однакове в обох видах праці, до спільного їм характеру людської праці. Цим посередньо стверджується далі, що і ткацтво, оскільки воно тче вартість, не відрізняється від кравецтва, отже є абстрактно людська праця. Тільки вираз еквівалентності різнорідних товарів виявляє специфічний характер праці, яка створює вартість, бо різнорідні види праці, що містяться в різнорідних товарах, він дійсно зводить до того, що в них є спільного, — до людської праці взагалі[17a].

Недосить, однак, виразити специфічний характер тієї праці, з якої складається вартість полотна. Людська робоча сила в текучому стані, або людська праця, утворює вартість, але самапраця не е вартість. Вона стає вартістю в застиглому стані, в предметній формі. Для того щоб виразити вартість полотна як згусток людської праці, треба виразити її як особливу «предметність», що речево відрізняється від самого полотна і в той же час спільна йому і іншому товарові. Це завдання вже розв’язане.

У вартісному відношенні полотна до сюртука сюртук фігурує як щось якісно однакове з полотном, як річ того самого роду, бо він є вартість. Він відіграє тут роль речі, в якій проявляється вартість або яка в своїй відчутній натуральній формі представляє вартість. Звичайно, сюртук — тіло товару сюртук — є тільки споживна вартість. Сюртук так само мало виражає собою вартість, як і перший-ліпший кусок полотна. Але це доводить лише, що в межах свого вартісного відношення до полотна сюртук значить більше, ніж поза ним, — подібно до того як чимало людей в сюртуку гаптованому золотом значить більше, ніж без нього.

У виробництві сюртука в формі кравецької праці дійсно затрачено людську робочу силу. Отже, в ньому нагромаджено людську працю. З цього боку сюртук є «носієм вартості», хоч цієї його властивості і не видно крізь його тканину, якою б тонкою вона не була. І в своєму вартісному відношенні до полотна він виступає лише цією своєю стороною, тобто як втілена вартість, як вартісна плоть. Незважаючи на те, що сюртук виступає застебнутим на всі гудзики, полотно пізнає в ньому споріднену собі прекрасну душу вартості. Але сюртук не може представляти вартість в очах полотна

[17a] *Примітка до 2 видання.* Один з перших економістів, який після Уільяма Петті розглядів природу вартості, знаменитий Франклін, говорить: «Оскільки торгівля с взагалі не що інше, як обмін однієї праці на іншу працю, то вартість усіх речей найправильніше буде оцінювати працею» («The Works of *B. Franklin* etc., edited by Sparks». Boston, 1836, v. II, p. 267). Франклін не усвідомив собі, що, оцінюючи вартість усіх речей «працею», він тим самим абстрагується від відмінностей між обмінюваними видами праці,— отже, зводить їх до однакової людської праці. Але хоч він цього не знає, він мимоволі висловлює це. Він говорить спочатку про «одну працю», потім про «іншу працю», нарешті про «працю» без дальшого визначення як про субстанцію вартості всіх речей.

без того, щоб для останнього вартість не прибрала форми сюртука. Так, індивідуум *А* не може відноситись до індивідуума *В* як до його величності без того, щоб для *А* величність як така не набрала тілесного вигляду *В*,—тим-то властиві величності риси обличчя, волосся і багато чого іншого змінюються з кожною зміною володаря країни.

Отже, в тому вартісному відношенні, в якому сюртук є еквівалентом полотна, форма сюртука відіграє роль форми вартості. Вартість товару полотно виражається через це в тілі товару сюртук, вартість одного товару — в споживній вартості іншого. Як споживна вартість, полотно є річ, чуттєво відмінна від сюртука; як вартість, воно «сюртукоподібне», має вигляд цілком такий самий, як сюртук. Таким чином полотно прибирає форму вартості, відмінну від його натуральної форми. Його вартісне буття проявляється в його подібності до сюртука, як овеча натура християнина — в уподібненні себе до агнця божого.

Ми бачимо, що все те, що раніше сказав нам аналіз товарної вартості, розповідає само полотно, коли воно вступає в стосунки з іншим товаром, з сюртуком. Воно тільки виражає свої думки едино приступною йому мовою, товарною мовою. Щоб сказати, що праця в своїй абстрактній властивості людської праці утворює його, полотна, власну вартість, воно говорить, що сюртук, оскільки він рівноцінний йому і, значить, є вартість, складається з тієї самої праці, як і воно, полотно. Щоб сказати, що піднесена предметність його вартості [Wertgegenstandlichkeit] відмінна від його грубого льняного тіла, воно говорить, що вартість має вигляд сюртука і що через це само воно як вартість [Wertding] як дві каплі води схоже на сюртук. Зауважмо мимохідь, що і товарна мова, крім єврейської, має немало інших більш-менш вироблених діалектів. Німецьке «Wertsein» [«вартість, вартісне буття»] виражає, наприклад, менш чітко, ніж романське дієслово valere, valer, valoir[коштувати], той факт, що прирівнювання товару *В* до товару *А* є вираз власної вартості товару *А.*Parisvautbienunemesse![28].

Отже, з допомогою вартісного відношення натуральна форма товару *В* стає формою вартості товару *А,* або тіло товару *В* стає дзеркалом вартості товару *А*[18]. Товар *А,* відносячись до товару *В* як до вартісної плоті, як до матеріалізації людської праці, робить споживну вартість *В* матеріалом для виразу своєї власної вартості. Вартість товару *А,* виражена таким чином у споживній вартості товару *В,* має форму відносної вартості.

в) Кількісна визначеність відносної форми вартості

[18] У деяких відношеннях людина нагадує товар. Через те що вона народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом: «Я есть я», то людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини. Разом з тим і Павло як такий, в усій його павлівській тілесності, стає для нього формою прояву роду «людина».

Кожний товар, вартість якого повинна бути виражена, являє собою певну кількість даного предмета споживання, наприклад 15 шефелів пшениці, 100 фунтів кофе і т. д. Ця дана кількість товару містить у собі певну кількість людської праці. Отже, форма вартості повинна виражати собою не тільки вартість взагалі, але кількісно визначену вартість, або величину вартості. Через це у вартісному відношенні товару *А* до товару *В,* полотна до сюртука, товар виду сюртук не тільки якісно ототожнюється з полотном як вартісною плоттю взагалі, але до певної кількості полотна, наприклад до 20 аршинів, прирівнюється певна кількість вартісної плоті, або еквіваленту, наприклад 1 сюртук.

Рівняння «20 аршинів полотна = 1 сюртуку, або 20 аршинів полотна коштують 1 сюртука» передбачає, що в одному сюртуку міститься рівно стільки ж субстанції вартості, як і в 20 аршинах полотна, що обидві ці кількості товарів коштують рівної праці, або рівновеликого робочого часу. Але робочий час, необхідний для виробництва 20 аршинів полотна або 1 сюртука, змінюється з кожною зміною продуктивної сили праці в кравецтві або ткацтві. Ми дослідимо тепер докладніше вплив такої зміни на відносний вираз величини вартості.

I. Нехай вартість полотна змінюється[19)], в той час як вартість сюртука лишається постійною. Коли робочий час, необхідний для виробництва полотна, подвоюється, наприклад внаслідок зниження родючості грунту, де вирощується льон, то подвоюється і його вартість. Замість рівняння 20 аршинів полотна = 1 сюртуку ми дістаємо 20 аршинів полотна = 2 сюртукам, бо 1 сюртук містить у собі тепер лише половину того робочого часу, який міститься в 20 аршинах полотна. Навпаки, коли робочий час, необхідний для виробництва полотна, зменшиться наполовину, наприклад внаслідок удосконалення ткацьких верстатів, то і вартість полотна зменшиться наполовину. Відповідно до цього, тепер ми маємо: 20 аршинів полотна = 1/2сюртука. При незмінній вартості товару *В* відносна вартість товару *А,* тобто вартість його, виражена в товарі *В,* підвищується і падає прямо пропорціонально вартості товару *А.*

II. Нехай вартість полотна лишається постійною, тимчасом як вартість сюртука змінюється. Коли при цій умові робочий час, необхідний для виробництва сюртука, подвоюється, наприклад внаслідок поганого настригу вовни, то замість 20 аршинів полотна = 1 сюртуку ми одержимо 20 аршинів полотна = 1/2сюртука. Навпаки, коли вартість сюртука падає наполовину, то 20 аршинів полотна — 2 сюртукам. При незмінній вартості товару *А* його відносна, виражена в товарі *В* вартість падає або підвищується у відношенні, протилежному зміні вартості *В.*

Порівнюючи різні випадки І і ІІ, ми бачимо, що одна й та сама зміна величини

[19)] Вислів «вартість» вживається тут, як і в деяких місцях вище, для вираження кількісно визначеної вартості, тобто величини вартості.

відносної вартості може викликатися цілком протилежними причинами. Так, замість рівняння 20 аршинів полотна = 1 сюртуку може утворитися рівняння 20 аршинів полотна =2 сюртукам або тому, що вартість полотна подвоюється, або тому, що вартість сюртука падає наполовину;з другого боку, рівняння 20 аршинів полотна =1/2сюртука утворюється замість того самого первісного рівняння або тому, що вартість полотна падає наполовину, або тому, що вартість сюртука підвищується вдвоє.

III. Нехай кількості праці, необхідні для виробництва полотна і сюртука, змінюються одночасно в одному й тому самому напрямі і в одній і тій самій пропорції. В цьому випадку, хоч би як змінювалася вартість цих товарів, як і раніше 20 аршинів полотна = 1 сюртуку. Зміну їх вартості ми можемо відкрити лише при порівнюванні з третім товаром, вартість якого лишається постійною. Якби вартості всіх товарів одночасно підвищились або упали в одній і тій самій пропорції, їх відносні вартості лишилися б незмінні. Дійсна зміна вартості товарів у цьому випадку позначилася б лише в тому, що протягом того самого робочого часу взагалі вироблялася б більша або менша кількість товарів, ніж раніше.

IV. Нехай робочий час, необхідний для виробництва полотна і сюртука, а значить і їх вартості, змінюються одночасно в одному і тому самому напрямі, але в різній мірі, або ж змінюються в протилежному напрямі і т. д. Вплив усіх можливих комбінацій такого роду на відносну вартість товару визначається просто застосуванням випадків І, II і III.

Дійсні зміни величини вартості не відбиваються, як ми бачимо, досить ясно і повно у відносному виразі величини вартості, або у величині відносної вартості. Відносна вартість товару може змінюватись, незважаючи на те, що вартість його лишається постійною. Його відносна вартість може лишатися постійною, незважаючи на те, що вартість змінюється, і, нарешті, одночасні зміни величини вартості і відносного виразу цієї величини вартості зовсім не завжди цілком збігаються[120)].

[20)]*Примітка до 2 видання.* Цей незбіг величини вартості і її відносного виразу використовується вульгарною політичною економією з звичайною для неї дотепністю. Наприклад: «Припустіть тільки, що А падає тому, що В, на яке воно обмінюється, підвищується, причому, однак, на *А* затрачується не менше праці, ніж раніше, і ваш загальний принцип вартості зазнає- краху... Коли ми припустили, що вартість В у відношенні до *А* падає внаслідок того, що вартість А у відношенні до *В* зростає, то ми тим самим знищуємо той грунт, на якому Рікардо будує .своє велике положення, що вартість товару завжди визначається кількістю втіленої в ньому праці. Тому що, коли зміна у витратах виробництва А змінює не тільки його власну вартість у відношенні до В, на яке воно обмінюється, але змінює також вартість В у відношенні до А, хоч ніякої зміни в кількості праці, необхідної для виробництва В, не сталося, то розбивається не тільки доктрина, яка запевняє, що вартість товару регулюється кількістю затраченої на нього праці, але також доктрина, за якою витрати виробництва даного товару регулюють його вартість» (J. *Broadhurst.* «PoliticalEconomy». London, 1842, p. 11, 14).

Пан Бродхерст міг би з таким же правом сказати: придивіться до числових відношень $^{10}/_{20}$, $^{10}/_{50}$, $^{10}/_{100}$ і т. д. Число 10 лишається незмінним, і, незважаючи на це, його відносна величина, його величина у відношенні до знаменників 20, 50, 100 і т. д., раз у раз зменшується. Отже, розбивається великий принцип, за яким величина цілого числа, наприклад 10, «регулюється» кількістю вміщених в ньому одиниць.

3) Еквівалентна форма

Ми бачили, що, коли який-небудь товар *A* (полотно) виражає свою вартість у споживній вартості відмінного від нього товару *B* (сюртуку), він в той же час надає цьому останньому своєрідної форми вартості, форми еквіваленту. Товар полотно виявляє своє власне вартісне буття тим, що сюртук, не прибираючи ніякої форми вартості, відмінної від його тілесної форми, прирівнюється до полотна. Таким чином, полотно фактично виражає своє вартісне буття тим, що сюртук може безпосередньо обмінюватись на нього. Тому еквівалентна форма якого-небудь товару є форма його безпосередньої обмінюваності на інший товар.

Коли даний вид товару, наприклад сюртуки, служить іншому видові товару, наприклад полотну, як еквівалент, коли, таким чином, сюртуки набирають характерної властивості — перебувати в формі, безпосередньо обмінюваній на полотно, то цим аж ніяк ще не вказується та пропорція, в якій сюртуки і полотно можуть обмінюватись одне на одного. Вона залежить, оскільки дано величину вартості полотна, від величини вартості сюртуків. Чи є сюртук еквівалентом, а полотно відносною вартістю, чи, навпаки, полотно еквівалентом, а сюртук відносною вартістю, величина вартості сюртука в усякому разі визначається робочим часом, необхідним для його виробництва, отже — незалежно від форми його вартості. Але коли товар виду сюртук займає місце еквіваленту у виразі вартості, величина його вартості, як така, не набирає ніякого виразу. Більше того: вона фігурує у вартісному рівнянні тільки як певна кількість даної речі.

Наприклад: 40 аршинів полотна «коштують» — чого? Двох сюртуків. Оскільки товар виду сюртук відіграє тут роль еквіваленту і споживна вартість сюртук протистоїть полотну як вартісній плоті, то досить певної кількості сюртуків, щоб виразити певну величину вартості полотна. Тому два сюртуки можуть виразити величину вартості 40 аршинів полотна, але вони ніколи не можуть виразити величину своєї власної вартості, величину вартості сюртуків. Поверхове розуміння цього факту, — що у вартісному рівнянні еквівалент має завжди тільки форму простої кількості певної речі, певної споживної вартості,— ввело в оману Бейлі і змусило його, як і багатьох його попередників та послідовників, вбачати у виразі вартості тільки кількісне відношення. В дійсності еквівалентна форма товару не має ніякого кількісного визначення вартості.

Перша особливість, що впадає в очі при розгляді еквівалентної форми, полягає в тому, що споживна вартість стає формою прояву своєї протилежності, вартості.

Натуральна форма товару стає формою вартості. Але notabene[зауважте добре]: для товару *B* (сюртука, або пшениці, або заліза і т. д.) це quidproquo[поява одного

замість іншого] здійснюється лише в межах вартісного відношення, в яке вступає з ним будь-який інший товар *А* (полотно і т. д.),— лише в рамках цього відношення. Оскільки ніякий товар не може відноситись до самого себе як до еквіваленту і, значить, не може зробити свою природну зовнішність виразом своєї власної вартості, то він повинен відноситись до іншого товару як до еквіваленту, або природну зовнішність іншого товару зробити своєю власного формою вартості.

Для більшої наочності проілюструємо це на прикладі тих мір, якими вимірюються товарні тіла як такі, тобто як споживні вартості. Голова цукру як фізичне тіло має певну тяжкість, вагу, але жодна голова цукру не дає можливості безпосередньо побачити або відчути її вагу. Тому ми беремо кілька кусків заліза, вагу яких наперед визначено. Тілесна форма заліза, коли її розглядати саму по собі, так само мало є формою прояву тяжкості, як і тілесна форма голови цукру. Проте, щоб виразити голову цукру як тяжкість, ми ставимо її у вагове відношення до заліза. В цьому співвідношенні залізо фігурує як тіло, в якому нема нічого, крім тяжкості. Кількості заліза є через це мірою ваги цукру і щодо фізичного тіла цукру представляють лише втілення тяжкості, або форму прояву тяжкості. Цю роль залізо відіграє тільки в межах того відношення, в яке з ним вступає цукор або інше якесь тіло, коли треба знайти його вагу. Якби обидва тіла не мали тяжкості, вони не могли б вступити в це відношення, і одно з них не могло б стати виразом тяжкості другого. Кинувши їх на чашки терезів, ми переконаємось, що як тяжкість обидва вони дійсно тотожні і тому, взяті в певній пропорції, мають одну і ту саму вагу. Як тіло заліза, будучи мірою ваги, представляє щодо голови цукру лише тяжкість, так і в нашому виразі вартості тіло сюртука представляє щодо полотна лише вартість.

Однак тут і кінчається аналогія. У виразі ваги голови цукру залізо представляє природну властивість, спільну обом тілам, а саме тяжкість, тимчасом як сюртук у виразі вартості полотна представляє неприродну властивість обох речей: їх вартість, щось чисто суспільне.

Оскільки відносна форма вартості товару, наприклад полотна, виражає його вартісне буття як щось цілком відмінне під його тіла і властивостей останнього, наприклад як щось «сюртукоподібне», то вже самий цей вираз вказує на те, що за ним криється якесь суспільне відношення. Якраз протилежний характер має еквівалентна форма. Адже вона полягає саме в тому, що дане тіло товару, скажемо сюртук, дана річ як така, виражає вартість, отже по самій природі своїй має форму вартості. Правда, це справедливо лише в межах того вартісного відношення, в якому товар полотно відноситься до товару сюртук як до еквіваленту[221)]. Але оскільки

[21)] Такі співвідносні визначення являють собою взагалі щось дуже своєрідне. Наприклад, ця людина король лише тому, що інші люди відносяться до неї як піддані. Тим часом вони думають, навпаки, що вони — піддані тому, що вона король.

властивості даної речі не створюються з її відношення до інших речей, а лише виявляються в такому відношенні, то здається, нібито сюртук свою еквівалентну форму, свою властивість безпосередньої обмінюваності має від природи, цілком так само як тяжкість або властивість затримувати тепло. Звідси загадковість еквівалентної форми, що вражає буржуазно-грубий погляд економіста лише тоді, коли ця форма постає перед ним в готовому вигляді — як гроші. Тоді економіст намагається покінчити з містичним характером золота і срібла, підсовуючи на їх місце менш сліпучі товари і все з новим і новим задоволенням перелічуючи список тієї товарної черні, яка у свій час відігравала роль товарного еквіваленту. Він і гадки не має, що вже найпростіший вираз вартості: 20 аршинів полотна =1 сюртуку, дає розгадку еквівалентної форми.

Тіло товару, який служить еквівалентом, завжди виступає як втілення абстрактно людської праці і завжди в той же час є продукт певної корисної, конкретної праці. Таким чином, ця конкретна праця стає виразом абстрактно людської праці. Коли, наприклад, сюртук є не більш як річ, в якій здійснена абстрактно людська праця, то й кравецька праця, яка фактично в ньому здійснена, є не більш як форма здійснення абстрактно людської праці. У виразі вартості полотна корисність кравецької праці позначається не в тому, що вона виготовляє одяг, отже,— і людей*, а в тому, що вона виробляє річ, в якій ми відразу бачимо вартість, тобто згусток праці, яка нічим не відрізняється від праці, уречевленої у вартості полотна. Для того щоб виготувати таке дзеркало вартості, само кравецтво не повинно відбивати в собі нічого іншого, крім своєї абстрактної властивості бути людською працею взагалі.

У формі кравецтва, як і в формі ткацтва, затрачується людська робоча сила. Отже, обидві ці діяльності мають спільний характер людської праці і в деяких певних випадках, наприклад у виробництві вартості, повинні розглядатися тільки з цієї точки зору. В цьому немає нічого містичного. Але у виразі вартості товару справа набирає іншого вигляду. Наприклад, щоб виразити, що ткацтво не в своїй конкретній формі створює вартість полотна, а в своїй загальній якості людської праці,— ткацтву протиставиться кравецтво, конкретна праця, що створює еквівалент полотна, як наочна форма здійснення абстрактно людської праці.

Отже, друга особливість еквівалентної форми полягає в тому, що конкретна праця стає тут формою прояву своєї протилежності, абстрактно людської праці.

Але оскільки ця конкретна праця, кравецтво, виступає тут як простий вираз нерозрізнюваної людської праці, то вона має форму рівності з іншою працею, з працею, яка міститься в полотні; тому, незважаючи на те, що вона, як і всяка інша праця, яка виробляє товари, є працею приватною, вона все ж є праця в

---

*В оригіналі перефразування відомого німецького прислів'я «KleidermachenLeute» (буквально: «одяг робить людей», а по смислу: «одягни пеньок, і пеньок буде хороший або: по одягу зустрічають»). *Ред.*

безпосередньо суспільній формі. Саме тому вона виражається в продукті, здатному безпосередньо обмінюватись на інший товар. Третя особливість еквівалентної форми полягає, таким чином, в тому, що приватна праця стає формою своєї протилежності, тобто працею в безпосередньо суспільній формі.

Обидві останні особливості еквівалентної форми стануть для нас. ще більш зрозумілі, коли ми звернемось до великого дослідника, який вперше проаналізував форму вартості поряд з багатьма формами мислення, суспільними формами і природними формами. Я маю на увазі Арістотеля.

Насамперед Арістотель цілком ясно вказує, що грошова форма товару є лише дальший розвиток простої форми вартості, тобто виразу вартості одного товару в якомусь іншому товарі; справді, він говорить:

«5 лож =1 будинкові»

«не відрізняється» від:

«5 лож =такій-то кількості грошей»

Він розуміє, далі, що вартісне відношення, в якому міститься цей вираз вартості, свідчить, в свою чергу, про якісне ототожнення будинку і ложа і що ці чуттєво різні речі без такої тотожності їх сутностей не могли б відноситись одна до одної як співмірні величини. «Обмін,— говорить він,—не може мати місця без рівності, а рівність без співмірності». Але тут він спиняється, натрапивши на труднощі, і припиняє дальший аналіз форми вартості. «Однак в дійсності неможливо, щоб такі різнорідні речі були співмірні», тобто якісно рівні. Таке прирівнювання може бути лише чимсь чужим справжній природі речей, значить лише «штучним прийомом для задоволення практичної потреби» [29].

Отже, Арістотель сам показує нам, що саме зробило неможливим його дальший аналіз: це — відсутність поняття вартості. В чому полягає те однакове, тобто та спільна субстанція, яку представляє будинок для лож у виразі вартості лож? Нічого подібного «в дійсності не може існувати», — говорить Арістотель. Чому? Будинок протистоїть ложу як щось рівне, оскільки він представляє те, що дійсно однакове в них обох — і в ложі і в будинку. А це — людська праця.

Але того факту, що в формі товарних вартостей всі види праці виражаються як однакова, отже, рівнозначна людська праця, — цього факту Арістотель не міг вичитати з самої форми вартості, бо грецьке суспільство грунтувалося на рабській праці і тому мало своїм природним базисом нерівність людей і їх робочих сил. Рівність і рівнозначність усіх видів праці, оскільки вони є людською працею взагалі,— ця таємниця виразу вартості може бути розшифрована лише тоді, коли ідея людської рівності уже набула тривкості народного передсуду. А це можливо лише в такому суспільстві, де товарна форма є загальна форма продукту праці і, значить, відношення людей між собою як товаровласників є панівним суспільним

відношенням. Геній Арістотеля виявляється саме в тому, що у виразі вартості товарів він відкриває відношення рівності. Лише історичні межі суспільства, в якому він жив, перешкодили йому розкрити, в чому ж саме полягає «в дійсності» це відношення рівності.

4) Проста форма вартості в цілому

Проста форма вартості товару міститься в його вартісному відношенні до неоднорідного з ним товару, або в його міновому відношенні до цього останнього. Вартість товару *А* якісно виражається у здатності товару *В* безпосередньо обмінюватись на товар *А.* Кількісно вона виражається в здатності певної кількості товару *В* обмінюватись на дану кількість товару *А.* Інакше кажучи: вартість товару дістає самостійний вираз, коли вона представлена як «мінова вартість». Коли ми на початку цього розділу, додержуючись загальноприйнятого виразу, говорили: товар є споживна вартість і мінова вартість, то, суворо кажучи, це було невірно. Товар є споживна вартість, або предмет споживання, і «вартість». Він виявляє цю свою двоїсту природу, коли його вартість дістає власну, відмінну від його натуральної, форму прояву, а саме форму мінової вартості, причому товар, якщо розглядати його ізольовано, ніколи не має цієї форми, але має її завжди лише у вартісному відношенні, або в міновому відношенні, до іншого, неоднорідного з ним товару. Коли ми це пам’ятаємо, вказаний вище неточний слововжиток не приводить до помилок, а служить тільки для скорочення.

Наш аналіз показав, що форма вартості, або вираз вартості, товару випливає з природи товарної вартості, а не навпаки, не вартість і величина вартості випливає з способу її вираження як мінової вартості. Але саме так уявляють собі справу як меркантилісти та їх сучасні прихильники, як-от Фер’є, Ганіль і т. д.[22)], так і їх антиподи, сучасні комівояжери вільної торгівлі, як-от Бастіа з компанією. Меркантилісти переносять центр ваги на якісну сторону виразу вартості, на еквівалентну форму товару, що знаходить свій викінчений вираз у грошах,— сучасні ревнителі вільної торгівлі, які повинні збути свій товар що б то не стало, звертають головну увагу, навпаки, на кількісну сторону відносної форми вартості. Отже, для них і вартість і величина вартості товару існують лише в тому виразі, який вони дістають у міновому відношенні товарів, тобто лише на шпальтах поточного прейскуранта товарів. Шотландець Маклеод, професійний обов’язок якого полягає в тому, щоб прикрашати якомога більшою вченістю плутані уявлення банкірів Ломбард-стріту [30], являє собою вдалий синтез між забобонними меркантилістами і освіченими ревнителями вільної торгівлі.

[22)] *Примітка до 2 видания. F. L. A. Ferrier* (sous-inspecteur ties douanes). «Du Gouvernement considers dans ses rapports avec le commerce». Paris, i805, i *Charles Ganilh.* «Des Systdmes de l’Economie Politique», 26me ed. Paris, I82I.

Найближчий розгляд виразу вартості товару *А,* який міститься в його вартісному відношенні до товару *В,* показав нам, що в межах цього відношення натуральна форма товару *А* є лише образом споживної вартості, а натуральна форма товару *В* — лише формою вартості, або образом вартості. Прихована в товарі внутрішня протилежність споживної вартості і вартості виражається, таким чином, через зовнішню протилежність, тобто через відношення двох товарів, в якому один товар — той, вартість *якого* виражається,— безпосередньо відіграв роль лише споживної вартості, а другий товар — той, в *якому* вартість виражається,— безпосередньо відіграє роль лише мінової вартості. Отже, проста форма вартості товару є проста форма прояву прихованої в ньому протилежності споживної вартості і вартості.

Продукт праці в усякому суспільстві є предмет споживання, але лише одна історично визначена епоха розвитку перетворює продукт праці в товар, — а саме та, при якій праця, затрачена на виробництво корисної речі, виступає як «предметна» властивість цієї речі, як її вартість. Звідси виходить, що проста форма вартості товару є в той же час проста товарна форма продукту праці, що через це розвиток товарної форми збігається з розвитком форми вартості.

Вже з першого погляду очевидна недостатність простої форми вартості, цієї зародкової форми, яка, лише пройшовши ряд метаморфоз, дозріває до форми ціни.

Вираз вартості товару *А* в якому-небудь товарі *В* робить відмінною вартість товару *А* тільки від його власної споживної вартості і тому ставить товар тільки в мінове відношення до якого-небудь одиничного, відмінного від нього самого товару; але воно не виражає його якісної тотожності і кількісної пропорціональності з усіма іншими товарами. Простій відносній формі вартості одного товару відповідає одинична еквівалентна форма іншого товару. Так, наприклад, сюртук у відносному виразі вартості полотна має еквівалентну форму, або форму безпосередньої обмінюваності, тільки у відношенні до цього одиничного товару, полотна.

Тим часом одинична форма вартості сама собою переходить у повнішу. Хоч з допомогою одиничної форми вартість одного товару *А* виражається тільки в одному товарі іншого виду, однак при цьому цілком байдуже, який саме цей товар: чи сюртук, чи залізо, чи пшениця і т. д. В міру того як один і той самий товар вступає у вартісні відношення то з тим, то з іншим видом товару, виникають різні прості вирази його вартості[22a)]. Число можливих виразів його вартості обмежене тільки числом відмінних від нього видів товару. Одиничний вираз вартості товару перетворюється, таким чином, в ряд різних простих виразів його вартості, причому ряд цей може бути подовжений довільно.

[22a)] *Примітка до 2 видання.* Наприклад, у Гомера вартість однієї речі виражається в цілому ряді різних речей.

B. ПОВНА, АБО РОЗГОРНУТА, ФОРМА ВАРТОСТІ

*z*товару *A* = *u* товару *B*, або = *v*товару *C,* або = *w*товару *D,* або = *x* товару *E*, або = і т. д.

(20 аршинів полотна = 1 сюртуку, або = 10 ф. чаю, або = 40 ф. кофе, або = 1 квартеру пшениці, або = 2 унціям золота, або = 1/2тонни заліза, або = і т. д.)

1) Розгорнута відносна форма вартості

Вартість даного товару, наприклад полотна, виражається тепер у незліченних інших елементах товарного світу. Кожне інше товарне тіло стає дзеркалом вартості полотна[23)]. Таким чином, тільки тепер сама ця вартість дійсно виступає як згусток нерозрізнюваної людської праці. Тому що праця, яка утворює її, тепер цілком чітко виражена як праця, рівнозначна всякій іншій людській праці, незалежно від того, яку натуральну форму має остання і чи уречевлюється вона в сюртуку, пшениці, залізі, золоті і т. д. Через це завдяки своїй формі вартості полотно вступає тепер у суспільне відношення не з одним тільки товаром іншого виду, а з усім товарним світом. Як товар, воно громадянин цього світу. В той же час безконечний ряд виразів товарної вартості показує, що вона цілком байдужа до всякої особливої форми споживної вартості, в якій вона проявляється.

В першій формі — 20 аршинів полотна = 1 сюртуку — може здаватися звичайною випадковістю, що ці два товари обмінюються один на одного в певному кількісному співвідношенні. Навпаки, у другій формі відразу ж виявляється прихована за цим основа, яка по суті відмінна від випадкового прояву і визначає собою цей останній. Вартість полотна лишається однаковою щодо своєї величини незалежно від того, чи виражається вона в сюртуку, кофе, залізі і т. д.,— в безконечно різноманітних товарах, які належать найрізноманітнішим власникам. Випадкове відношення двох індивідуальних товаровласників відпадає. Стає очевидним, що не обмін регулює величину вартості товару, а, навпаки, величина вартості товару регулює його мінові відношення.

2) Особлива еквівалентна форма

[23)]Тому говорять про сюртучну вартість полотна, коли виражають вартість полотна в сюртуках, про його хлібну вартість, коли виражають її в хлібі, і т. д. Кожний такий вираз означає, що в споживній вартості сюртука, хліба і т. д. проявляється не що інше, як вартість полотна. «Тому що вартість кожного товару означає його мінове відношення... ми можемо говорити про неї... як про хлібну вартість, суконну вартість і т. п., залежно від того, з яким іншим товаром даний товар порівнюється; таким чином, є тисячі різних видів вартості — рівно стільки видів вартості, скільки існує товарів, і всі вони однаково реальні і однаково номінальні» («A CriticalDissertationontheNature, Measures, andCausesofValue; chieflyinreferencetothewritingsofMr. Ricardoandhisfollowers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions». London, 1825, p. 39). С. Бейлі, автор цієї анонімної праці, яка у свій час наробила багато шуму в Англії, уявляє, що, вказавши на ці строкаті відносні вирази однієї і тієї самої товарної вартості, він знищив усяку можливість визначити поняття вартості. Що він, незважаючи на всю свою обмеженість, все ж нащупав вразливі місця рікардовської теорії, доводить те роздратування, з яким напала на нього школа Рікардо, наприклад у «WestminsterReview».

Кожний товар: сюртук, чай, пшениця, залізо і т. д., у виразі вартості полотна виступає як еквівалент і тому як вартісне тіло. Певна натуральна форма кожного з цих товарів є тепер особлива еквівалентна форма поряд з багатьма іншими. Так само різноманітні визначені, конкретні види корисної праці, що містяться в різних товарних тілах, виступають тепер лише як особливі форми здійснення і прояву людської праці взагалі.

3) Хиби повної, або розгорнутої, форми вартості

По-перше, відносний вираз вартості товару є тут незавершеним, бо ряд виразів його вартості ніколи не закінчується. Ланцюг, ланки якого складаються з рівнянь вартості, завжди може бути подовжений шляхом включення кожного нового товарного виду, який дає матеріал для нового виразу вартості. По-друге, такий ланцюг становить строкату мозаїку розрізнених і різнорідних виразів вартості. Нарешті, коли, як це й повинно статися, в цій розгорнутій формі виражається відносна вартість кожного товару, то відносна форма вартості кожного товару є безконечний ряд виразів вартості, відмінний від виразу відносної форми вартості всякого іншого товару. Хиби розгорнутої відносної форми вартості відбиваються, в свою чергу, і на відповідній їй еквівалентній формі. Через те що натуральна форма кожного окремого товарного виду є тут особливою еквівалентною формою поряд з незліченними іншими особливими еквівалентними формами, то існують взагалі лише обмежені еквівалентні форми, з яких кожна виключає всі інші. Так само визначений, конкретний, корисний вид праці, що міститься в кожному особливому товарному еквіваленті, є лише особливою, отже не вичерпною, формою прояву людської праці. Правда, остання прибирає свою повну або вичерпну форму прояву в сукупності цих особливих форм прояву. Проте вона не має тут єдиної форми прояву.

А втім, розгорнута відносна форма вартості складається лише з суми простих відносних виразів вартості, або рівнянь, першої форми, наприклад:

20 аршинів полотна = 1 сюртуку,

20 аршинів полотна = 10 ф. чаю і т. д.

Але кожне з цих рівнянь містить у собі і тотожне з ним обернене рівняння:

1 сюртук = 20 аршинам полотна,

10 ф. чаю =20 аршинам полотна і т. д.

Справді: коли хто-небудь обмінює своє полотно на багато інших товарів, отже виражає його вартість в ряді інших товарів, то багато інших товаровласників неодмінно повинні, очевидно, також обміняти свої товари на полотно, отже повинні виразити вартість своїх різних товарів в одному і тому самому третьому товарі, в полотні. Отже, обернемо ряд: 20 аршинів полотна = = 1 сюртуку, або = 10 ф. чаю,

або= і т. д., тобто виразимо лише те обернене відношення, яке по суті справи уже міститься в цьому ряді, тоді вийде:

C. ЗАГАЛЬНА ФОРМА ВАРТОСТІ

1 сюртук	=	20 аршинам полотна
10 ф. чаю	=	
40 ф. кофе	=	
1 квартер пшениці	=	
2 унції золота	=	
$^1/_2$ тонни заліза	=	
x товару A	=	
і т. д.		

1) **Змінений характер форми вартості**

Тепер товари виражають свої вартості: 1) просто, оскільки вони виражають їх в одним одному товарі, і 2) одноманітно, оскільки вони виражають їх в одному і тому самому товарі. Форма їх вартості проста і спільна їм всім, отже загальна.

Форми I і II досягали лише того, що вартість даного товару виражалась як щось відмінне від його власної споживної вартості, або його товарного тіла.

Перша форма давала рівняння вартості такого роду: 1 сюртук = 20 аршинам полотна, 10 ф. чаю —$^1/_2$ тонни заліза і т. д. Вартість сюртука виражається як щось рівне полотну, вартість чаю — як щось рівне залізу і т. д. Але ці щось, рівні полотну і залізу, ці вирази вартості сюртука і чаю такі ж відмінні між собою, як і самі полотно і залізо. На практиці ця форма трапляється, очевидно, лише при перших зачатках обміну, коли продукти праці перетворюються в товари лише з допомогою одиничних і випадкових актів обміну.

З допомогою другої форми вартість товару повніше, ніж з допомогою першої, відрізняється від його власної споживноївартості, бо вартість, наприклад сюртука, протистоїть тут його натуральній формі в усіх можливих видах, як щось рівне полотну, рівне залізу, рівне чаю і т. д.,— рівне всьому, чому завгодно, тільки не самому сюртуку. З другого боку, тут прямо виключається всякий спільний вираз вартості товарів, бо у виразі вартості кожного окремого товару всі інші товари виступають лише в формі еквівалентів. Розгорнута форма вартості вперше зустрічається фактично тоді, коли один який-небудь продукт праці, наприклад худоба, уже не як виняток, а звичайно обмінюється на багато інших товарів.

Новоздобута нами форма III виражає вартості товарного світу в одному і тому самому виділеному з нього виді товару, наприклад, у полотні, і представляє, таким чином, вартості всіх товарів через рівність їх з полотном. Як щось рівне полотну, вартість кожного товару відрізняється тепер не тільки від своєї власної споживної вартості, але й від усякої споживної вартості і тим самим виражає собою те, що є спільного у даного товару з усіма іншими. Отже, тільки ця форма дійсно встановлює відношення між товарами як вартостями, або змушує їх виступати у відношенні один до одного як мінові вартості.

Обидві попередні форми виражають вартість кожного товару або в одному неоднорідному з ним товарі, або в ряді багатьох відмінних від нього товарів. В обох випадках здобути собі форму вартості є, так би мовити, приватною справою окремого товару, і він виконує це без допомоги всіх інших товарів. Останні відіграють щодо нього лише пасивну роль еквіваленту. Навпаки, загальна форма вартості виникає лише як спільна справа всього товарного світу. Даний товар набуває загального виразу вартості лише тому, що одночасно з ним усі інші товари виражають свою вартість в одному і тому самому еквіваленті, і кожний новий товар повинен наслідувати це. Разом з тим виявляється, що оскільки вартісна предметність товарів являє собою просто «суспільне буття» цих речей, то й виражена вона може бути лише через їх всебічне суспільне відношення, що їх вартісна форма повинна бути через це суспільно значимою формою.

У формі своєї рівності полотну всі товари виявляються тепер не тільки якісно рівними, тобто вартостями взагалі, але в той же час і кількісно порівнянними величинами вартості. Оскільки вони відображають величини своїх вартостей в одному і тому самому матеріалі — в полотні, то ці величини вартості взаємно відображаються одна в одній. Наприклад, 10 ф. чаю = 20 аршинам полотна, і 40 ф. кофе = 20 аршинам полотна. Отже, 10 ф. чаю =40 ф. кофе. Або: в одному фунті кофе міститься тільки четверта частина тієї кількості субстанції вартості, праці, яка міститься в 1 фунті чаю.

Загальна відносна форма вартості товарного світу надає виключеному з цього світу товарові-еквівалентові, полотну, характеру загального еквіваленту. Його власна натуральна форма стає образом вартості, спільним для всього товарного світу, отже полотно набирає здатності безпосередньо обмінюватись на всі інші товари. Його тілесна форма відіграє роль видимого втілення, загальної суспільної оболонки всякої людської праці. Ткацтво, приватна праця, що виробляє полотно, перебуває в той же час у формі загальній і суспільній, у формі рівності з усіма іншими видами праці. Незліченні рівняння, з яких складається загальна форма вартості, прирівнюють працю, здійснену в полотні, по черзі до всіх видів праці, що міститься в кожному іншому товарі, і тим самим роблять ткацтво загальною формою прояву людської праці взагалі. Таким чином, праця, уречевлена в товарній вартості, набуває не тільки негативного виразу як праця, від якої абстраговано всі конкретні форми і корисні властивості дійсних видів праці, але чітко виступає і її власна позитивна природа. Остання полягає в тому, що всі дійсні види праці зведені до спільного для них характеру людської праці, до затрати людської робочої сили.

Загальна форма вартості, яка представляє продукти праці просто у вигляді згустків нерозрізнюваної людської праці, самою своєю будовою показує, що вона є суспільний вираз товарного світу. Вона розкриває, таким чином, що в межах цього

світу загальнолюдський характер праці становить її специфічний суспільний характер.

2) Відношення між розвитком відносної форми вартості і еквівалентної форми

Ступеневі розвитку відносної форми вартості відповідає ступінь розвитку еквівалентної форми. Проте — і це важливо відзначити — розвиток еквівалентної форми є лише вираз і результат розвитку відносної форми вартості.

Проста, або одинична, відносна форма вартості товару робить інший товар одиничним еквівалентом. Розгорнута форма відносної вартості,— цей вираз вартості товару в усіх інших товарах,— надає останнім форми різноманітних особливих еквівалентів. Нарешті, один особливий вид товару набуває форми загального еквіваленту, тому що всі інші товари роблять його матеріалом для своєї єдиної загальної форми вартості.

В тій самій мірі, в якій розвивається форма вартості взагалі, розвивається і протилежність між двома її полюсами — відносною формою вартості і еквівалентною формою.

Уже перша форма — 20 аршинів полотна = 1 сюртуку — містить у собі цю протилежність, але не фіксує її. Залежно від того, як ми будемо читати це рівняння, зліва направо чи навпаки, кожний з обох товарних полюсів, і полотно і сюртук, буде поперемінно то у відносній формі вартості, то в еквівалентній формі. Тут ще досить важко встановити полярну протилежність.

У формі II який-небудь вид товару кожного разу може цілком розгорнути свою відносну вартість, або сам він має розгорнуту відносну форму вартості, лише тому і остільки, оскільки всі інші товари протистоять йому в еквівалентній формі. Тут уже не можна переставити обидві частини вартісного рівняння, наприклад 20 аршинів полотна = 1 сюртуку, або = = 10 ф. чаю, або =1 квартеру пшениці і т. д., не змінюючи його загального характеру, не перетворюючи його з повної у загальну форму вартості.

Нарешті, остання форма, форма III, дає товарному світові загально суспільну відносну форму вартості, через те що й оскільки тут всі належні до товарного світу види — крім одного — виключені з загальної еквівалентної форми. Один товар, полотно, перебуває в формі, яка дає йому здатність безпосередньо обмінюватись на всі інші товари, або в безпосередньо суспільній формі, через те що й оскільки всі інші товари не перебувають у цій формі[24)].

[24)] Форма загальної безпосередньої обмінюваності не виявляв при першому догляді на неї тієї обставини, що вона — суперечлива товарна форма, так само нерозривно зв’язана з формою не безпосередньої обмінюваності, як позитивний полюс магніту з його негативним полюсом. Отже, так само допустимо уявити собі, що на всі Товари одночасно можна накласти печать безпосередньої обмінюваності, як допустимо уявити, що всіх католиків можна зробити папами. Для дрібного буржуа, який в товарному виробництві вбачав пес plusultra[вершину] людської

Навпаки, товар, що фігурує як загальний еквівалент, не має єдиної, а значить і загальної відносної форми вартості товарного світу. Якби полотно або взагалі якийсь товар, що перебуває в формі загального еквіваленту, брав участь в той же час і в загальній відносній формі вартості, то він повинен був би сам для себе бути еквівалентом. Ми мали б тоді: 20 аршинів полотна = 20 аршинам полотна,— тавтологію, в якій не виражається ні вартість, ні величина вартості. Щоб виразити відносну вартість загального еквіваленту, ми повинні, навпаки, перевернути форму III. Загальний еквівалент не має спільної всім іншим товарам відносної форми вартості, а його вартість виражається відносно у безконечному ряді всіх інших товарних тіл. Таким чином розгорнута відносна форма вартості, або форма II, виявляється специфічною відносною формою вартості товару-еквіваленту.

3) Перехід від загальної форми вартості до грошової форми

Загальна еквівалентна форма є форма вартості взагалі. Отже, вона може належати будь-якому товарові. З другого боку, який-небудь товар перебуває у загальній еквівалентній формі (формі III) лише тоді і остільки, коли і оскільки його, як еквівалент, виділяють з-поміж себе всі інші товари. І лише з того моменту, коли таке виділення стає остаточною долею одного специфічного товарного виду,— лише з цього моменту єдина відносна форма вартості товарного світу набуває об’єктивної тривкості і загальної суспільної значимості.

Специфічний товарний вид, з натуральною формою якого суспільно зростається еквівалентна форма, стає грошовим товаром, або функціонує як гроші. Відігравати в товарному світі роль загального еквіваленту стає його специфічною суспільною функцією, а значить його суспільною монополією. Це привілейоване місце серед товарів, які в формі II фігурували як особливі еквіваленти полотна, а в формі III усі виражали свою відносну вартість у полотні, історично завоював певний товар, а саме золото. Тому поставимо в формі III на місце товару полотно товар золото. Вийде:

D. ГРОШОВА ФОРМА

свободи і особистої незалежності, було б, звичайно, дуже бажано усунути хиби, зв’язані з цією формою, особливо ж ту хибу товарів, що вони не мають безпосередньої обмінюваності. Розмальовування цієї філістерської утопії і становить прудонівський соціалізм, який, як я показав в іншому місці [31], не відзначається навіть оригінальністю, а лише повторює те, що значно раніше і краще сказали Грей, Брей та ін. Це не заважає в наші дні такій мудрості поширюватись у певних колах під назвою «науки». Жодна школа по носилася так із словом «наука», як прудонівська, тому що

«Коли понять бракує,
їх можна словом замінить»[32]

$$\left.\begin{array}{ll} 20 \text{ аршинів полотна} & = \\ 1 \text{ сюртук} & = \\ 10 \text{ ф. чаю} & = \\ 40 \text{ ф. кофе} & = \\ 1 \text{ квартер пшениці} & = \\ 1/2 \text{ тонни заліза} & = \\ x \text{ товару } A & = \end{array}\right\} 2 \text{ унціям золота}$$

При переході від форми I до форми II і від форми II до форми III мають місце істотні зміни. Навпаки, форма IV відрізняється від форми III тільки тим, що тепер замість полотна форму загальнгого еквіваленту має золото. Золото в формі IV відіграє ту саму роль, як полотно у формі III,— роль загального еквіваленту. Прогрес полягає лише в тому, що форма безпосередньої загальної обмінюваності, або загальна еквівалентна форма, тепер остаточно зрослася завдяки суспільній звичці з натуральною специфічною формою товару золото.

Золото лише тому протистоїть іншим товарам як гроші, що воно раніше вже протистояло їм як товар. Подібно до всіх інших товарів, воно функціонувало і як еквівалент — як одиничний еквівалент в одиничних актах обміну і як особливий еквівалент поряд з іншими товарами-еквівалентами. Мало-помалу воно стало функціонувати, в більш-менш широких колах, як загальний еквівалент. Як тільки воно завоювало собі монополію на це місце у виразі вартостей товарного світу, воно зробилось грошовим товаром, і лише з того моменту, коли воно вже стало таким грошовим товаром, форма IV починає відрізнятися від форми III, інакше кажучи — загальна форма вартості перетворюється в грошову форму.

Простий відносний вираз вартості товару, наприклад полотна, в товарі, що вже функціонує як грошовий товар, наприклад у золоті, є форма ціни. Отже, «форма ціни» полотна така:

20 аршинів полотна = 2 унціям золота,

або, якщо 2 ф. ст. є монетна назва двох унцій золота,

20 аршинів полотна = 2 фунтам стерлінгів.

Трудність поняття грошової форми обмежується трудністю розуміння загальної еквівалентної форми, отже загальної форми вартості взагалі, форми III. Форма III розв’язується ретроспективно в форму II, в розгорнуту форму вартості, а конституюючим елементом цієї останньої є форма 1 : 20 аршинів полотна = 1 сюртуку, або *x* товару *A* —*y* товару *B.* Тому проста товарна форма є зародок грошової форми.

4. ТОВАРНИЙ ФЕТИШИЗМ І ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

На перший погляд товар здається дуже простою і тривіальною річчю. Його аналіз

показує, що це — річ, повна химер, метафізичних тонкощів і теологічних хитромудростей. Як споживна вартість, він не має в собі нічого загадкового, чи будемо ми його розглядати з тієї точки зору, що він своїми властивостями задовольняє людські потреби, чи з тієї точки зору, що він набуває цих властивостей як продукт людської праці. Само собою зрозуміло, що людина своєю діяльністю змінює форми речовин природи и корисному для неї напрямі. Форми дерева змінюються, наприклад, коли з нього роблять стіл. І все ж стіл лишається деревом — звичайною, чуттєво сприйманою річчю. Але як тільки він робиться товаром, він перетворюється в чуттєво-надчуттєву річ. Він не тільки стоїть на землі на своїх ногах, але стає перед лицем усіх інших товарів на голову, і ця його дерев'яна голова породжує химери, в яких далеко більше дивовижного, ніж коли б стіл по своїй охоті почав танцювати[25)].

Містичний характер товару породжується, таким чином, не споживною його вартістю. Так само мало породжується він змістом визначень вартості. Через те що, по-перше, хоч би які різні були окремі види корисної праці, або продуктивної діяльності, з фізіологічного боку це — функції людського організму, і кожна така функція, хоч би який був її зміст та її форма, по суті є затрата людського мозку, нервів, мускулів, органів чуттів і т. д. По-друге, те, що лежить в основі визначення величини вартості, а саме, тривалість таких затрат, або кількість праці, цілком виразно відрізняється від якості праці. В усякому суспільстві той робочий час, що його коштує виробництво життєвих засобів, повинен був цікавити людей, хоч і не в однаковій мірі, на різних ступенях розвитку[26)]. Нарешті, коли люди так чи інакше працюють один на одного, їх праця прибирає тим самим суспільну форму.

Отже, звідки ж виникає загадковий характер продукту праці, як тільки цей останній прибирає форму товару? Очевидно, з самої цієї форми. Рівність різних видів людської праці набуває речової форми однакової вартісної предметності продуктів праці; вимірювання затрат людської робочої сили їх тривалістю дістає форму величини вартості продуктів праці; нарешті, ті відносини між виробниками, в яких здійснюються їх суспільні визначення праці, дістають форму суспільного відношення продуктів праці.

Отже, таємничість товарної форми полягає просто в тому, що вона є дзеркалом, яке відбиває людям суспільний характер їх власної праці як речовий характер самих продуктів праці, як суспільні властивості даних речей, притаманні їм від природи;

[25)]Нагадаємо, що Китай і столи почали танцювати — pourencouragerlesautres[для підбадьорення інших] — саме в такий час, коли здавалося, що весь інший світ перебував у цілковитому спокої[33].

[26)]*Примітка до 2 видання.* У стародавніх германців величина моргена землі вимірювалась працею одного дня; звідси назви моргена: Tagwerk(або Tagwanne) (jurnaleабо jumalis, terrajurnalis, jomalisабо diurnalis), Marmwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshaueti т. д. Див. *Georg Ludwig von Maurer.* «Einleitung zur Ge~ schichte der Mark-, Hof-, u. s. w. Verfassung». Munchen, 1854, S. 129 scj.

тим-то і суспільне відношення виробників до сукупної праці здається їм суспільним відношенням речей, яке існує поза ними.Завдяки цьому quidproquo[появ і одного замість іншого] продукти праці стають товарами, речами чуттєво-надчуттєвими, або суспільними. Так світловий вплив речі на зоровий нерв сприймається не як суб'єктивне подразнення самого зорового нерва, а як об'єктивна форма речі, що перебуває поза очима. Але при зорових сприйманнях світло дійсно відкидається однією річчю, зовнішнім предметом, на іншу річ, око. Це —фізичне відношення між фізичними речами. Тим часом товарна форма і те відношення вартостей продуктів праці, в якому вона виражається, не мають абсолютно нічого спільного з фізичною природою речей і відношеннями речей, що випливають з неї. Це — лише певно суспільне відношення самих людей, яке прибирає в їх очах фантастичну форму відношення між речами. Щоб знайти аналогію цьому, нам довелося б забратися в туманні сфери релігійного світу. Тут продукти людського мозку здаються самостійними істотами, які живуть власним життям і стоять у певних відношеннях з людьми і одна з одною. Те саме діється у світі товарів з продуктами людських рук. Це я називаю фетишизмом, який властивий продуктам праці, коли тільки вони виробляються як товари, і який, таким чином, невіддільний від товарного виробництва.

Цей фетишистський характер товарного світу породжується, як уже показав попередній аналіз, своєрідним суспільним характером праці, що виробляє товари.

Предмети споживання стають взагалі товарами лише тому, що вони є продукти не залежних одна від одної приватних робіт. Комплекс цих приватних робіт становить сукупну працю суспільства. Тому що виробники вступають в суспільний контакт між собою лише шляхом обміну продуктів своєї праці, то й специфічно суспільний характер їх приватних робіт проявляється тільки в рамках цього обміну. Інакше кажучи, приватні роботи фактично здійснюються як ланки сукупної суспільної праці лише через ті відносини, які обмін встановлює між продуктами праці, а з їх допомогою і між самими виробниками. Тому останнім, тобто виробникам, суспільні відносини їх приватних робіт здаються саме тим, що вони являють собою насправді, тобто не безпосередньо суспільними відносинами самих осіб в їх праці, а, навпаки, речовими відношеннями осіб і суспільними відношеннями речей.

Лише в рамках свого обміну продукти праці дістають суспільно однакову вартісну предметність, відособлену від їх чуттєво відмінних споживних предметностей. Це розщеплення продукту праці на корисну річ і вартісну річ здійснюється на практиці лише тоді, коли обмін уже набув достатнього поширення і такого значення, що корисні речі виробляються спеціально для обміну, а тому вартісний характер речей береться до уваги уже при самому їх виробництві. З цього моменту приватні роботи виробників дійсно набирають двоїстого суспільного характеру. З одного боку, як

певні види корисної праці, вони повинні задовольняти певну суспільну потребу і таким чином повинні виправдати своє призначення як ланки сукупної праці, як ланки природно вирослої системи суспільного поділу праці. З другого боку, вони задовольняють лише різноманітні потреби своїх власних виробників, оскільки кожний особливий вид корисної приватної праці може бути обмінений на всякий інший особливий вид корисної приватної праці і, таким чином, рівнозначний останньому. Рівність видів праці, totocoelo[в усіх відношеннях] відмінних один від одного, може полягати лише в абстрагуванні від їх дійсної нерівності, в зведенні їх до того спільного їм характеру, що його вони мають як затрати людської робочої сили, як абстрактно людська праця. Але мозок приватних виробників тільки відбиває цей двоїстий суспільний характер їх приватних робіт у таких формах, які виступають в практичному вжитку, в обміні продуктів: таким чином, суспільно корисний характер їх приватних робіт він відбиває в тій формі, що продукт праці повинен бути корисний, але не для самого виробника, а для інших людей; суспільний характер рівності різнорідних видів праці він відображає в тій формі, що ці матеріально відмінні речі, продукти праці, є вартості.

Отже, люди зіставляють продукти своєї праці як вартості не тому, що ці речі є для них лише речовими оболонками однорідної людської праці. Навпаки. Прирівнюючи свої різні продукти при обміні один до одного як вартості, люди прирівнюють свої різні види праці один до одного як людську працю. Вони не усвідомлюють цього, але вони це роблять[27)]. Таким чином, у вартості не написано на лобі, що вона таке. Більше того: вартість перетворює кожний продукт праці в суспільний ієрогліф. Згодом люди стараються розгадати смисл цього ієрогліфа, збагнути таємницю свого власного суспільного продукту, тому що визначення предметів споживання як вартостей є суспільний продукт людей не в меншій мірі, ніж, наприклад, мова. Пізнє наукове відкриття, що продукти праці, оскільки вони є вартості, являють собою лише речовий вираз людської праці, затраченої на їх виробництво, є епохальним в історії розвитку людства,але воно аж ніяк не розвіює речової видимості суспільного характеру праці. Лише для даної особливої форми виробництва, для товарного виробництва, справедливо, що специфічно суспільний характер не залежних одна від одної приватних робіт полягає в їх рівності як людської праці взагалі і що він прибирає форму вартісного характеру продуктів праці. Тим часом для людей, захоплених відносинами товарного виробництва, ці спеціальні особливості останнього — як до, так і після згаданого відкриття — здаються загальнозначимими, подібно до того як властивості повітря — його фізична тілесна форма —

[27)] *Примітка до 2 видання.* Через це, коли Галіані говорить: вартість в відношення між двома особами —«LaRicchezzaб unaragionetraduepersone»,— то йому слід було б додати: відношення, прикрите речовою оболонкою *(Galiaai.* «Della Moneta», стор. 221, т. III видання Кустоді: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna. Milano, 1803).

продовжують існувати, незважаючи на те, що наука розклала повітря на його основні елементи.

Практично осіб, що обмінюються продуктами, цікавить насамперед питання: скільки чужих продуктів можна дістати за свій, тобто в яких пропорціях обмінюються між собою продукти? Коли ці пропорції досягають певної сталості і стають звичайними, тоді здається, ніби вони зумовлені самою природою продуктів праці. Так, наприклад, рівність вартості однієї тонни заліза і двох унцій золота сприймається цілком так само, як той факт, що фунт золота і фунт заліза мають однакову вагу, незважаючи на відмінність фізичних і хімічних властивостей цих тіл. В дійсності вартісний характер продуктів праці утверджується лише шляхом їх прояву як вартостей певної величини. Величини вартостей безперервно змінюються, незалежно від бажання, передбачення і діяльності осіб, що обмінюються продуктами. В очах останніх їх власний суспільний рух прибирає форму руху речей, під контролем якого вони перебувають, замість того щоб його контролювати. Необхідне цілком розвинуте товарне виробництво для того, щоб з самого досвіду могло вирости наукове розуміння, що окремі приватні роботи, які виконуються незалежно одна від одної, але всебічно пов’язані між собою як ланки природно вирослого суспільного поділу праці, завжди зводяться до своєї суспільно пропорціональної міри. Для виникнення цього наукового розуміння потрібне цілком розвинуте товарне виробництво тому, що суспільно необхідний для виробництва продуктів робочий час прокладає собі шлях через випадкові і завжди хиткі мінові відношення продуктів приватних робіт лише насильствено як регулюючий природний закон, який діє подібно до закону тяжіння, коли на голову валиться будинок[28]. Тому визначення величини вартості робочим часом є таємниця, що приховується під видимим для очей рухом відносних товарних вартостей. Відкриття цієї таємниці усуває ілюзію, нібито величина вартості продуктів праці визначається чисто випадково, але воно аж ніяк не усуває речової форми визначення величини вартості.

Міркування над формами людського життя, а значить і науковий аналіз цих форм, взагалі обирає шлях, протилежний їх дійсному розвиткові. Воно починається postfestum[заднім числом], тобто виходить з готових результатів процесу розвитку. Форми, що накладають на продукти праці печать товару і є через це передумовами товарного обігу, встигають уже набути тривкості природних форм суспільного життя, перш ніж люди зроблять першу спробу усвідомити собі не історичний характер цих форм,— останні уже, навпаки, набрали для них характеру незаперечності,— а лише

---

[28]«ІЦо повинні ми думати про такий закон, який може прокласти собі шлях тільки з допомогою періодичних революцій? Це і є природний закон, який грунтується на тому, що учасники тут діють несвідомо» *(Фрідріх Енгельс.* «Начерки до критики політичної економії» в журналі «Deutsch-FranzosischeJahrbiicher», що його видають Арнольд Руге і Карл Маркс. Париж, 1844 [див. це видання, том 1, стор. 523]).

їх зміст. Таким чином, лише аналіз товарних цін привів до визначення величини вартості, і тільки спільний грошовий вираз товарів дав можливість фіксувати їх характер як вартостей. Але саме ця викінчена форма товарного світу — його грошова форма — приховує за речами суспільний характер приватних робіт, а значить і суспільні відносини приватних працівників, замість того щоб розкрити ці відносини в усій чистоті. Коли я кажу: сюртук, чобіт і т. д. відносяться до полотна як до загального втілення абстрактно людської праці, то безглуздість цього вислову б’є в очі. Але коли виробники сюртуків, чобіт і т. п. зіставляють ці товари з полотном або — що не міняє справи — з золотом і сріблом як загальним еквівалентом, то відношення їх приватних робіт до сукупної суспільної праці постає перед ними саме в цій безглуздій формі.

Такого роду форми якраз і становлять категорії буржуазної економії. Це — суспільно значимі, отже об’єктивні мислені форми для виробничих відносин даного історично визначеного суспільного способу виробництва — товарного виробництва. Тому весь містицизм товарного світу, всі чудеса і привиди, що покривають туманом продукти праці при пануванні товарного виробництва,— все це негайно зникає, тільки-но ми переходимо до інших форм виробництва.

Тому що політична економія любить робінзонади[29)], то уявімо собі насамперед Робінзона на його острові. Хоч який скромний він у своїх звичках, він все ж повинен задовольняти різноманітні потреби і тому повинен виконувати різнорідні корисні роботи: робити знаряддя, виготовляти меблі, приручати ламу, ловити рибу, полювати і т. д. Про молитву і т. п. ми вже по говоримо, бо наш Робінзон знаходить у ній задоволення і вважає такого роду діяльність за відпочинок. Незважаючи на різноманітність його продуктивних функцій, він знає, що всі вони є лише різні форми діяльності того самого Робінзона, отже, лише різні види людської праці. Необхідність змушує його точно розподіляти свій робочий час між різними функціями. Більше чи менше місця забере в його сукупній діяльності та чи інша функція, це залежить від того, більше чи менше труднощів доведеться йому подолати для досягнення даного корисного ефекту. Досвід учить його цьому, і наш Робінзон, що врятував з розбитого корабля годинник, гросбух, чорнило і перо, відразу ж, як справжній англієць, починає вести облік самому собі. Ного інвентарний список складається з переліку предметів споживання, які він має, різних операцій, необхідних для виробництва їх, нарешті, там зазначено робочий час, якого йому в середньому коштує виготовлення

[29)]*Примітка до 2 видання.* Навіть Рікардо не міг обійтись без своєї робінзонади. «Первісного рибалку і первісного мисливця він відразу ж змушує, як власників товарів, обмінювати рибу і дичину пропорціонально уречевленому в цих мінових вартостях робочому часові. При цьому він впадає в той анахронізм, що первісний рибалка і первісний мисливець для оцінки своїх знарядь праці користуються таблицями щорічних процентних погашень, які вживалися на лондонській біржі в 1817 році. «Паралелограми пана Оуена» [34], як видно, Сули єдиною формою суспільства, яку він знав крім буржуазної» *(Карл Маркс.* «До критики політичної економії». Берлін, ІНМІ, стор. 38, 39 [див. це видання, том 13, стор. 43])

певних кількостей цих різних продуктів. Всі відношення між Робінзоном і речами, які становлять його саморобне багатство, такі прості і прозорі, що навіть пан Макс Вірт зумів би збагнути їх без особливого напруження розуму. І все ж в них уже містяться всі істотні визначення вартості.

Та облишмо світлий острів Робінзона і перенесімося в темне європейське середньовіччя. Замість нашої незалежної людини ми бачимо тут людей, що всі залежні — кріпаки і феодали, васали і сюзерени, миряни і попи. Особиста залежність характеризує тут як суспільні відносини матеріального виробництва, гак і побудовані на ньому сфери життя. Але саме тому, що відносний особистої залежності становлять основу даного суспільства, праці і продуктам не доводиться прибирати відмінну від їх реального буття фантастичну форму. Вони входять у суспільний круговорот як натуральні служби і натуральні повинності. Безпосередньо суспільною формою праці є тут її натуральна форма, її особливість, а не її загальність, як в суспільстві, що грунтується на основі товарного виробництва. Панщинна праця, як і праця, що виробляє товар, теж вимірюється часом, але кожний кріпак знає, що на службі своєму панові він затрачує певну кількість своєї власної, особистої робочоїсили. Десятина, яку він повинен сплатити попові, є щось незрівнянно виразніше, ніж те благословення, яке він дістає від попа. Таким чином, хоч би як оцінювалися ті характерні маски, в яких виступають середньовічні люди у відношенні один до одного, суспільні відносини осіб в їх праці проявляються в усякому разі тут саме як їх власні особисті відносини, а не прибираються в костюм суспільних відносин речей, продуктів праці.

Для дослідження спільної, тобто безпосередньо усуспільненої, праці нам нема потреби повертатися до тієї її первісної форми, яку ми зустрічаємо на порозі історії всіх культурних народів[30)]. Ближчий приклад дає нам сільське патріархальне виробництво селянської сім’ї, яка виробляє для власного споживання хліб, худобу, пряжу, полотно, предмети одягу і т. д. Ці різні речі протистоять такій сім’ї як різні продукти її сімейної праці, але не протистоять одне одному як товари. Різні роботи, які створюють ці продукти: обробіток землі, догляд за худобою, прядіння, ткацтво, кравецтво і т. д., є суспільні функції у своїй натуральній формі, бо це функції сім’ї, що має, як і товарне виробництво, свій власний, природно вирослий поділ праці. Відмінності статі і віку, а також зміни залежно від пір року природних умов праці регулюють розподіл праці між членами сім’ї і робочий час кожного окремого члена.

[30)]*Примітка до 2 видання.* «Останнім часом поширився сміховинний передсуд, нібито форма первісної общинної власності є специфічно слов'янська або навіть виключно російська форма. Це — первісна форма, яку ми можемо простежити у римлян, германців, кельтів; цілий ряд її різноманітних зразків, хоч почасти уже в зруйнованому вигляді, і досі ще можна знайти у індійців. Старанніше вивчення азіатських, особливо індійських, форм общинної власності показало б, як з різних форм первісної общинної власності випливають різні форми її розкладу. Так, наприклад, різні, оригінальні типи римської і германської приватної власності можуть бути виведені з різних форм індійської общинної власності» (Карл *Маркс.* «До критики політичної економії». Берлін,1859, стор. 70 [див. це видання, том 13, стор. 19]).

Але затрата індивідуальних робочих сил, вимірювана часом, уже з самого початку виступає тут як суспільне визначення самих робіт, бо індивідуальні робочі сили з самого початку функціонують тут лише як органи сукупної робочої сили сім'ї.

Нарешті, уявімо собі, для різноманітності, союз вільних людей, що працюють спільними засобами виробництва і планомірно [selbstbewuBt] витрачають свої індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу. Всі визначення робінзонівської праці повторюються тут, але в суспільному, а не в індивідуальному масштабі. Всі продукти праці Робінзона були виключно його особистим продуктом і, значить, безпосередньо предметами споживання для нього самого. Весь продукт праці союзу вільних людей являє собою суспільний продукт. Частина цього продукту виступає знову як засоби виробництва. Вона лишається суспільною. Але друга частина споживається як життєві засоби членами союзу. Тому вона повинна бути розподілена між ними. Спосіб цього розподілу змінюватиметься відповідно до характеру самого суспільно-виробничого організму і ступеня історичного розвитку виробників. Лише для того, щоб провести паралель з товарним виробництвом, ми припустимо, що частка кожного виробника в життєвих засобах визначається його робочим часом. При цій умові робочий час відігравав би двояку роль. Його суспільно-планомірний розподіл встановлює належне відношення між різними трудовими функціями і різними потребами. З другого боку, робочий час є разом з тим мірою індивідуальної участі виробників в сукупній праці, а значить і в індивідуально споживаній частині всього продукту. Суспільні відношення людей до їх праці і продуктів їх праці лишаються тут прозоро ясними як у виробництві, так і в розподілі.

Для суспільства товаровиробників, загальне суспільне виробниче відношення якого полягає в тому, що виробники відноситься тут до своїх продуктів праці як до товарів, отже як до вартостей, і в цій речовій формі приватні їх роботи відноситься одна до одної як однакова людська праця,— для такого суспільства найбільш підходящою формою релігії є християнство з його культом абстрактної людини, особливо в своїх буржуазних різновидностях, як-от протестантизм, деїзм і т. д. При староазіатських, античних і т. д. способах виробництву перетворення продукту в товар, а значить і буття людей як товаровиробників відіграють підпорядковану роль, яка, однак, стін: тим значнішою, чим далі зайшов занепад общинного укладу життя. Народи торгові у власному розумінні цього слова існують, як боги Епікура, лише в міжсвітових просторах[35] стародавнього світу або — як євреї в порах польського суспільства. Ці стародавні суспільно-виробничі організми незрівнянно простіші і ясніші, ніж буржуазний, але вони грунтуються або на незрілості індивідуальної людини, яка ще не відірвалася від пуповини природнородових зв'язків з іншими людьми, або на безпосередніх відносинах панування і підлеглості. Умова їх існування — низький ступінь розвитку продуктивнихсил праці і відповідна

обмеженість відносин людей рамками матеріального процесу виробництва життя, а значить, обмеженість усіх їх відношень одного до одного і до природи. Ця дійсна обмеженість відбивається ідеально в стародавніх релігіях, які обожують природу, і народних віруваннях. Релігійне відображення дійсного світу може взагалі зникнути лише тоді, коли відносини практичного повсякденного життя людей виражатимуться у прозорих і розумних зв'язках їх між собою і з природою. Устрій суспільного життєвого процесу, тобто матеріального процесу виробництва, скине з себе містичне туманне покривало лише тоді, коли він стане продуктом вільного суспільного союзу людей і перебуватиме під їх свідомим планомірним контролем. Але для цього необхідна певна матеріальна основа суспільства або ряд певних матеріальних умов існування, які являють собою природно вирослий продукт довгого і болісного процесу розвитку.

Правда, політична економія аналізувала — хоч і недостатньо[31)] — вартість і величину вартості і розкрила прихований в цих формах зміст. Але вона ні разу навіть не поставила питання: чому цей зміст прибирає таку форму, інакше кажучи — чому праця виражається у вартості, а тривалість праці, як її міра, — у величині вартості продукту праці[32)]? Формули, на яких лежить печать належності до такої суспільної

[31)]Недостатність рікардовського аналізу величини вартості — а це найкращий аналіз її — буде показана в третій і четвертій книгах цієї праці. Що до вартості взагалі, то класична політична економія ніде прямо не проводить цілком виразної і свідомої відмінності між працею, як вона виражається у вартості, і тією самою працею, оскільки вона виражається в споживній вартості продукту. Фактично вона, звичайно, проводить цю відмінність, бо в першому випадку розглядає працю з кількісного, в другому — з якісного її боку. Але їй і на думку не спадає, що чисто кількісна відмінність видів праці передбачає їх якісну єдність або рівність, отже їх зведення до абстрактно людської праці. Рікардо, наприклад, заявляє, що він згоден з такими словами Дестюта де Трасі: «Оскільки цілком очевидно, що наші фізичні і духовні здібності становлять єдине первісне багатство, то застосування цих здібностей, тобто праця, є наш єдиний первісний скарб. Тільки це застосування створює всі предмети, які ми називаємо багатством... Ясно також, що всі ці предмети представляють тільки працю, яка створила їх, і коли вони мають вартість або навіть дві різні вартості, то вона походить тільки від вартості праці, якою вони породжуються» (*Ricardo*. «ThePrinciplesofPoliticalEconomy», 3 ed. London, 1821, p. 334). Ми відзначимо лише, що Рікардо приписує Дестюту своє власне глибше розуміння питання. Правда, Дестют, з одного боку, говорить, що всі речі, які становлять наше багатство, «представляють працю, яка створила їх», але, з другого боку, він твердить, що «дві різні вартості» їх (споживну і мінову) вони дістають від «вартості праці». Він тим самим повторює банальності вульгарної політичної економії, яка передбачає вартість одного товару (в даному разі праці) для того, щоб потім з її допомогою визначити вартість інших товарів. Рікардо ж читає його так: і в споживній і в міновій вартості представлена праця (а не вартість праці). Але сам він настільки погано розрізняє двоїстий характер праці, який і представлений двоїсто, що на протязі цілого розділу «Вартість і багатство та їх відмінні особливості» змушений возитися з пошлостями такого пана, як Ш. Б. Сей. Кінець кінцем він здивовано зауважує, що Дестют, хоч і визнає разом з ним працю джерелом вартості, проте в своєму визначенні поняття вартості в той же час погоджується з Сеєм.

[32)]Одна з основних хиб класичної політичної економії полягає в тому, що їй ніколи не вдавалося з аналізу товару і, зокрема, товарної вартості вивести форму вартості, яка саме і робить її міновою вартістю. Якраз в особі своїх кращих представників А. Сміта і Рікардо вона розглядає форму вартості як щось цілком байдуже і навіть зовнішнє щодо природи товару. Причина полягає не тільки в тому, що аналіз величини вартості забирає всю її увагу. Причина ця лежить глибше. Форма вартості продукту праці є найабстрактніша і в той же час найзагальніша форма буржуазного способу виробництва, який саме нею характеризується як особливий тип суспільного виробництва, а разом з тим характеризується історично. Коли ж розглядати буржуазний спосіб виробництва як вічну природну форму суспільного виробництва, то неминуче залишаться непоміченими і специфічні особливості форми вартості, отже особливості форми товару, а в дальшому розвитку — форми грошей, форми капіталу і т. д. Через це у економістів, які визнають, що величина вартості вимірюється робочим часом, ми знаходимо найбільш строкаті і суперечливі уявлення про гроші, тобто про загальний еквівалент в його викінченому вигляді. Особливо яскраво це виступає, наприклад, при

формації, де процес виробництва панує над людьми, а не людина над процесом виробництва,— ці формули постають перед її буржуазною свідомістю як щось само собою зрозуміле, настільки ж природне і необхідне, як сама продуктивна праця. Тому добуржуазні форми суспільного виробничого організму третируються нею приблизно в такому ж дусі, як дохристиянські релігії отцями церкви[33)].

До якої міри фетишизм, властивий товарному світові, або речова видимість суспільних визначень праці, вводить в оману деяких економістів, показує, між іншим, нудний і безглуздий спір про роль природи в процесі творення мінової вартості. Тому що мінова вартість є лише певний суспільний спосіб виражати працю, затрачену на виробництво речі, то, само собою розуміється, в міновій вартості міститься не більше речовини, даної природою, ніж, наприклад, у вексельному

дослідженні банкової справи, де із звичайними поширеними визначеннями грошей далеко не поїдеш. Напротивагуцьомупоявиласьреставрована меркантилістська система (Ганіль та ін.), яка у вартості вбачає лише суспільну форму, або, краще сказати, позбавлений всякої субстанції відблиск цієї форми.— Зауважу раз назавжди, що під класичною політичною економією я розумію всю політичну економію, починаючи з У. Петті, яка досліджує внутрішні залежності буржуазних підносні! виробництва. На протилежність їй вульгарна політична економія топчеться лише в галузі зовнішніх, позірних залежностей, все знову і знову пережовує матеріал, давно вже розроблений науковою політичною економією, щоб дати прийнятне для буржуазії тлумачення, так би мовити, найгрубіших явищ економічного життя і пристосувати їх до домашнього вжитку буржуа. В усьому іншому вона обмежується тим, що по-педантському систематизує заяложені і самовдоволені уявлення буржуазних діячів виробництва про їх власний світ як найкращий із світів і оголошує ці уявлення вічними істинами.

[33)]«Економісти застосовують дуже дивний прийом у своїх міркуваннях. Для них існують тільки два роди інститутів: одні — штучні, другі — природні. Феодальні Інститути — штучні, буржуазні — природні. В цьому разі економісти схожі на теологів, які теж встановлюють два роди релігій. Всяка чужа релігія є вигадка людей, тим часом як їх власна релігія є еманація бога... Таким чином, до цього часу була історія, а тепер її більше немає» *(Карл Маркс.* «Злиденність філософії. Відповідь на Філософію злиднів» пана Прудона», 1847, стор., 113 [див. це видання, том 4, стор.138-139]). Справді комічний пан Бастіа, який гадає, що стародавні греки і римляни жили виключно з грабежу. Адже коли люди цілі століття живуть з грабежу, то повинно, очевидно, завжди бути щось таке, що можна грабувати, інакше кажучи— предмет грабежу повинен безперервно відтворюватись. Через це треба думати, що у греків з римлянами був якийсь процес виробництва, якась економіка, що служила матеріальним базисом їх світу в такій же мірі, в якій буржуазна економіка є базисом сучасного світу. Або, може, Бастіа хоче сказати, що спосіб виробництва, який грунтуєтьсяна рабській праці, тим самим грунтується на системі грабежу? В такому разі мін стає на небезпечний шлях. Але коли такий велетень думки, як Арістотель, помилявся у своїй оцінці рабської праці, то чому ми повинні чекати правильної оцінкинайманої праці від такого економіста-карлика як Бастіа? — Я користуюсь з цієї нагоди, щоб коротко відповісти на заперечення, що з'явилося в одній німецько-американській газеті на адресу моєї праці «До критики політичної економії», 1859. На думну газети, мій погляд, що певний спосіб виробництва і відповідні йому виробничі відносини, одним словом —«економічна структура суспільства становить реальний базис, на якому висолиться юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості», що «спосіб виробництва матеріального житія зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життязагалі» [див. це видання, том 13, стор. 6,7], —все це, на думку газети, справедливе щодо сучасного світу, коли панують матеріальні інтереси, але незастосовне ні до середніх віків, коли панував католицизм, ні до стародавніх Афін або Риму, де панувала політика. Насамперед,дивна річ, що знайшлася ще людина, яка може припустити, що ці поширені фрази про середні віки і античний світ лишились хоч кому-небудь невідомими. Ясно, в усякому разі, що середні віки не могли жити католицизмом, а античний світ— політикою. Навпаки, той спосіб, яким у ці епохи добувалися засоби до життя, пояснює чомvв одному випадку головну роль відігравала політика, в другому — католицизм, крім того, не треба мати особливо глибокі знання, наприклад, з історії Римської республіки, щоб знати, що секрет її історії полягає в історії земельної власності. З другого боку, ще Дон-Кіхот повинен був жорстокопоплатитися за свою помилку, коли уявив, що мандрівне рицарствооднаково сумісне з усіма економічними формами суспільства.

курсі.

Оскільки форма товару є найбільш загальна і нерозвинута форма буржуазного виробництва, внаслідок чого вона виникає дуже рано, хоч і не є в попередні епохи такою пануючою, а значить характерною, як у наші дні, то здається, що її фетишистський характер можна ще порівняно легко розглядіти. Але в більш конкретних формах зникає навіть ця видимість простоти. Звідки виникають ілюзії монетарної системи? З того, що вона не бачила, що золото і срібло як гроші представляють суспільне виробниче відношення, але в формі природних речей з дивними суспільними властивостями. А візьміть сучасну політичну економію, яка звисока дивиться на монетарну систему: хіба її фетишизм не стає цілком відчутним, тільки-но вона починає досліджувати капітал? Чи давно зникла ілюзія фізіократів, що земельна рента виростає з землі, а не з суспільства?

Але щоб не забігати вперед, ми обмежимось тут ще одним прикладом, який стосується самої форми товару. Якби товари мали дар слова, вони сказали б: наша споживна вартість, може, цікавить людей. Нас, як речей, вона не обходить. Але що належить до нашої речової природи, то це вартість. Наш власний обіг як речей-товарів є тому найкращим доказом. Ми відносимось один до одного лише як мінові вартості. Послухаймо тепер, як душа товару пророкує устами економіста:

«Вартість» (мінова вартість) «є властивість речей, багатство» (споживна вартість) «б властивість людини. В цьому розумінні вартість неодмінно передбачає обмін, а багатство — ні»[34)]. «Багатство» (споживна вартість) «є атрибут людини, вартість — атрибут товару. Людина або суспільство багаті; перли або алмаз дорогоцінні... Перли або алмаз мають вартість як перли або алмаз»[35)].

Досі ще жодний хімік не відкрив у перлах і алмазі мінової вартості. Однак економісти-винахідники цієї «хімічної» речовини, що виявляють особливу претензію на критичну глибину думки, вважають, що споживна вартість речей не залежить від їх речових властивостей, тимчасом як вартість притаманна їм як речам. Їх зміцнює в цьому переконанні та дивовижна обставина, що споживна вартість речей реалізується для людей без обміну, тобто в безпосередньому відношенні між річчю і людиною, тоді як вартість може бути реалізована лише в обміні, тобто в певному суспільному процесі. Як не згадати тут добрягу Догбері, який повчає нічного сторожа Сіколя[36], що «приємна зовнішність є дар обставин, а вміння читати і писати дається природою»[36)].

[34)]«Observations on certain verbal disputes in Political Economy, paiticularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, I821, p. 16.

[35)]S. *Bailey.*«A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», p. 165.

[36)]Автор«Observations» і С. Бейлі обвинувачують Рікардо в тому, нібито він не помітивпідносного характеру мінової вартості і перетворив її в щось абсолютне, її дійсності навпаки: ту позірну відносність, яку мають ці речі, наприклад алмаз, перли, як мінові вартості, він звів до прихованого за цією їх зовнішністю дійсного відношення, до відносності їх як простих виразів людської праці. Коли рікардіанці відповілиБейлі грубо, але не переконливо, то лише тому, що у самого Рікардо вони не знайшливказівки на внутрішній зв'язок між вартістю і формою вартості, або міновою вартістю.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ПРОЦЕС ОБМІНУ

Товари не можуть самі відправлятися на ринок і обмінюватись. Отже, ми повинні звернутися до їх хранителів, до товаровласників. Товари є речі і тому беззахисні перед людиною. Коли вони не йдуть по своїй охоті, вона може застосувати силу, тобто взяти їх[37)]. Щоб ці речі могли відноситись одна до одної як товари, товаровласники повинні відноситись один до одного як особи, воля яких розпоряджається цими речами: таким чином, один товаровласник лише з волі іншого, значить кожний з них лише з допомогою одного спільного їм обом вольового акту, може привласнити собі чужий товар, відчужуючи свій власний. Отже, вони повинні визнавати один в одному приватних власників. Це юридичне відношення, формою якого є договір,— однаково, чи закріплений він законом, чи ні,— с вольове відношення, в якому відбивається економічне відношення. Зміст цього юридичного, або вольового, відношення даний самим економічним відношенням[38)]. Особи існують тут одна для одної лише як представники товарів, тобто як товаровласники. В ході дослідження ми взагалі побачимо, що характерні економічні маски осіб — це тільки уособлення економічних відносин, в ролі носіїв яких ці особи протистоять одна одній.

Товаровласник відрізняється від свого товару саме тією обставиною, що для товару кожне інше товарне тіло є лише формою прояву його власної вартості. Природжений зрівнювач і цинік, товар завжди готовий обміняти не тільки душу, але й тіло з усяким іншим товаром, хоч би цей останній мав зовнішність, ще менш привабливу, ніж Маріторнес. Цю відсутню у товару здатність сприймати конкретні властивості інших товарних тіл товаровласник надолужує своїми власними п'ятьма і навіть більше чуттями. Його товар не має для нього самого безпосередньої споживної вартості. Інакше він не виніс би його на ринок. Він має споживну вартість для інших. Для власника вся безпосередня споживна вартість товару полягає лише в тому, що він є носій мінової

[37)]В XII столітті, такому прославленому своїм благочестям, між товарами часто траплялися дуже делікатні речі. Так, наприклад, один французький письменник того часу серед товарів, що були на ярмарку Ланді[37], називає поряд з матеріями, чобітьми, шкірою, сільськогосподарськими знаряддями, шкурами і т. п. також «femmesfollesdeleurcorps» [повій].

[38)] Прудон спочатку черпає свій ідеал вічної справедливості, justicedternelle, з юридичних відносин, що відповідають товарному виробництву, чим дає, до речі кажучи, такий втішний для всіх філістерів доказ того, що форма товарного виробництва така ж вічна, як справедливість. Потім він намагається, навпаки, перетворити відповідно до цього ідеалу справедливості дійсне товарне виробництво і відповідне йому дійсне право. Що ми сказали б про хіміка, який, замість того щоб досліджувати дійсні закони обміну речовин і розв'язувати на основі їх певні завдання, захотів би перетворити обмін речовин відповідно до «вічних ідей» «naturalite» і «affinite» [«єства» і «спорідненості»]? Коли нам кажуть, що лихварство суперечить «justice eternelle» [«вічній справедливості»], ««equite eternelle», «mutualitydternelle» [«вічній правді», «вічній взаємності»] та іншим «veritdseterneiles» [«вічним істинам»], то хіба ми узнаємо про лихварство хоч трохи більше, ніж знали ще отці церкви, коли вони говорили, що лихварство суперечить «grace eternelle», «i'oi eternelle», «voloutddternelledeDieu» [«вічному милосердю», «вічнійвірі», «вічній волі божій»]?

вартості і, значить, засіб обміну[39]. Тому власник прагне збути свій товар в обмін на інші, в споживній вартості яких він має потребу. Всі товари є неспоживні вартості для своїх власників і споживні вартості для своїх невласників. Отже, вони повинні завжди переміщатися з рук в руки. Але цей перехід з рук в руки становить їх обмін, а в обміні вони відносяться один до одного як вартості і реалізуються як вартості. Значить, товари повинні реалізуватися як вартості, перш ніж вони дістануть можливість реалізуватись як споживні вартості.

З другого боку, перш ніж товари зможуть реалізуватись як вартості, вони повинні довести наявність своєї споживної вартості, тому що затрачена на них праця береться до уваги лише остільки, оскільки вона затрачена в формі, корисній для інших. Але лише обмін може довести, чи є праця дійсно корисною для інших, чи задовольняє її продукт якусь чужу потребу.

Кожний товаровласник хоче збути свій товар лише в обмін на такі товари, споживна вартість яких задовольняє його потреби. Остільки обмін є для нього чисто індивідуальний процес. З другого боку, він хоче реалізувати свій товар як вартість, тобто реалізувати його в іншому товарі тієї ж вартості, незалежно від того, чи має його власний товар споживну вартість для власників інших товарів, чи ні. Остільки обмін є для нього загально суспільним процесом. Але один і той самий процес не може бути одночасно для всіх товаровласників тільки індивідуальним і тільки загально суспільним.

Придивившись до справи уважніше, ми побачимо, що для кожного товаровласника всякий чужий товар відіграв роль особливого еквіваленту його товару, а тому його власний товар — роль загального еквіваленту всіх інших товарів. Але оскільки в цьому сходяться між собою всі товаровласники, то ні один товар не е загальним еквівалентом, а тому товари не мають і загальної відносної форми вартості, в якій вони ототожнювалися б як вартості і порівнювалися б один з одним як величини вартості. Таким чином, вони протистоять один одному взагалі не як товари, а тільки як продукти, або споживні вартості.

В цьому скрутному становищі наші товаровласники міркують як Фауст: «Спочатку було діло»[38]. І вони вже робили діло, перш ніж почали міркувати. Закони товарної природи проявляються в природному інстинкті товаровласників. Вони можуть прирівнювати свої товари один до одного як вартості, а значить і як товари, тільки відносячи їх до якого-небудь іншого товару, тільки протиставляли їх йому як загальному еквівалентові. Це показав аналіз товару. Але тільки суспільна дія може перетворити певний товар у загальний еквівалент. Тому суспільна дія всіх інших

[39] «Бо вжиток кожного блага двоякий.— Перший властивий речі як такій, другий — ні; так, сандалією можна користуватися для обування ноги і для обміну. Те і друге є споживні вартості сандалії, бо навіть той, хто обмінюєсандалію на що- небудь, чого він потребує, наприклад на їжу, користується сандалією як сандалією. Але це не є природний спосіб її вжитку. Бо вона існує не для обміну» (*Aristoieles.* «DeRepublica», кн. I, розд. 9).

товарів виділяє один певний товар, в якому всі вони виражають свої вартості. Тим самим натуральна форма цього товару стає суспільно визнаною формою еквіваленту. Функція загального еквіваленту стає з допомогою згаданого суспільного процесу специфічною суспільною функцією виділеного товару. Останній стає грішми.

«Вони мають одні думки і передадуть силу і владу свою звірові». «І нікому не можна буде ні купувати, ні продавати, крім того, хто маєце начертання, або ім'я звіра, або число імені його» (Апокаліпсис)[39].

Грошовий кристал є необхідний продукт процесу обміну, в якому різнорідні продукти праці фактично прирівнюються один до одного і тим самим фактично перетворюються в товари. Історичний процес розширення і поглиблення обміну розвиває дрімаючу в товарній природі протилежність між споживною вартістю і вартістю. Потреба дати для обороту зовнішній вираз цієї протилежності веде до виникнення самостійної форми товарної вартості і не дає спокою доти, поки завдання це не розв'язується остаточно через роздвоєння товару на товар і гроші. Отже, в тій самій мірі, в якій здійснюється перетворення продуктів праці в товари, здійснюється і перетворення товару в гроші[40)].

Безпосередній обмін продуктів, з одного боку, має форму простого виразу вартості, а з другого боку, ще не має її. Форма ця, як ми бачили: *x* товару *A* = *y* товару *B*. А форма безпосереднього обміну продуктів така: *x* предмета споживання *A* = *y* предмета споживання *B*[41)]. Тут речі *A* і *B* до обміну не є товари, товарами вони стають лише завдяки обмінові. Перша передумова, необхідна для того щоб предмет споживання став потенціальною міновою вартістю, зводиться до того, що даний предмет споживання існує як неспоживна вартість, є в кількості, яка перевищує безпосередні потреби свого власника. Речі самі по собі є зовнішні для людини і тому відчужувані. Для того щоб це відчуження стало взаємним, люди повинні лише мовчазно відноситись один до одного як приватні власники цих відчужуваних речей, а тому і як не залежні одна від одної особи. Однак таке відношення взаємної відчуженості не існує між членами природно вирослої общини, чи то буде патріархальна сім'я, староіндійська община, держава інків[40] і т. д. Обмін товарів починається там, де кінчається община, в пунктах її стосунків з чужими общинами або членами чужих общин. Алеколи речі перетворилися в товари у зовнішніх відношеннях, то через зворотне діяння вони стають товарами і всередині общини, їх кількісне

[40)] Ми можемо тепер належно оцінити хитрощі дрібнобуржуазного соціалізму, який хоче увічнити товарне виробництво і в той же час усунути «протилежність між грішми і товаром», тобто усунути самі гроші, бо вони існують тільки як складова частина цієї протилежності. З таким же успіхом можна було Gпрагнути до усунений папи, зберігаючи в той же час католицизм. Докладніше про це див. мою працю «До критики політичної економії», стор. 61 і дальші [це видання, том 13, стор. 62 і дальші].

[41)] До того часу, поки обмінюються не два різні предмети споживання, а, як цечастобуваєудикунів, заодинпредметпропонуєтьсяякеквівалентхаотичнамасаречей, дотогочасунавітьбезпосереднійобмінпродуктівщенепішовдалісвого переддвер'я.

мінове відношення спочатку цілком випадкове.Вони вступають в обмін лише завдяки тому, що власники хочуть взаємно збути їх один одному. Тим часом потреба в чужих предметах споживання мало-помалу зміцнюється. Постійне повторення обміну робить його регулярним суспільним процесом. Через це з часом принаймні частина продуктів праці починає вироблятися нарочито для потреб обміну. З цього моменту, з одного боку, закріплюється поділ між корисністю речі для безпосереднього споживання і корисністю її для обміну. Її споживна вартість відокремлюється від її мінової вартості.З другого боку, те кількісне відношення, в якому обмінюються речі, стає залежним від самого їх виробництва. Звичка фіксує їх як вартісні величини.

У безпосередньому обміні продуктів кожний товар є безпосередньо засобом обміну для свого власника і еквівалентом для свого невласника,— однак лише остільки, оскільки товар цей становить для останнього споживну вартість. Отже, обмінюваний предмет ще не дістає ніякої форми вартості, не залежної від його власної споживної вартості, або від індивідуальних потреб тих осіб, які обмінюються між собою. Але необхідність такої форми розвивається в міру того, як зростає число і різноманітність товарів, що вступають у процес обміну. Завдання виникає одночасно із засобами його розв’язання. Оборот товарів, в якому товаровласники обмінюють свої власні вироби на різні інші вироби і прирівнюють їх один до одного, ніколи не відбувається без того, щоб при цьому різні товари різних товаровласників у межах їх оборотів не обмінювались на один і той самий третій товар і не прирівнювались до нього як вартості. Такий третій товар, стаючи еквівалентом для інших різних товарів, безпосередньо прибирає загальну, або суспільну, форму еквіваленту, хоч і у вузьких межах. Ця загальна форма еквіваленту постає і зникає разом з тилі скороминущим суспільним контактом, який покликав її до життя. Поперемінно і скороминуще випадає вона на долю то того, то іншого товару. Але з розвитком товарного обміну вона міцно закріплюється виключно за певними видами товарів, або кристалізується в форму грошей. Саме з яким видом товару вона зростається, це спочатку справа випадку. Однак загалом і в цілому дві обставини відіграють тут вирішальну роль. Форма грошей зростається або з найважливішими предметами, які надходять іззовні через обмін і дійсно є природно вирослою формою прояву мінової вартості місцевих продуктів, або ж — з предметом споживання, який становить головний елемент місцевого відчужуваного майна, як, наприклад, худоба. Кочові народи перші розвивають у себе форму грошей, оскільки все їх майно перебуває в рухомій, отже безпосередньо відчужуваній, формі і оскільки спосіб їх життя завжди приводить їх у стосунки з чужими общинами і тим спонукає до обміну продуктів. Люди нерідко перетворювали саму людину в особі раба у первісний грошовий матеріал, але ніколи не перетворювали в цей матеріал землю. Така ідея могла виникнути тільки в уже розвинутому буржуазному суспільстві. Вона виникла лише в останню третину XVII

століття, а спроба її здійснення, в національному масштабі, була зроблена вперше через сто років, в часи французькоїбуржуазної революції.

В міру того як обмін товарів розриває свої вузьколокальні межі і через це товарна вартість виростає в матеріалізацію людської праці взагалі, форма грошей переходить до тих товарів, які через саму свою природу особливо придатні для виконання суспільної функції загального еквіваленту, а саме до благородних металів.

Що «золото і срібло через природу свою не гроші, але гроші через свою природу — золото і срібло»[42)], доводиться узгодженістю природних властивостей цих металів з функціями грошей[43)]. Але поки що ми знаємо тільки одну функцію грошей: бути формою прояву товарної вартості, або матеріалом, в якому величини товарних вартостей знаходять собі суспільний вираз. Адекватною формою прояву вартості, або матеріалізацією абстрактної і, значить, однакової людської праці, може бути лише така матерія, всі екземпляри якої мають однакову якість. З другого боку, оскільки відмінність величин вартості має чисто кількісний характер, то грошовий товар повинен бути здатний до чисто кількісних відмінностей, тобто повинен мати такі властивості, щоб його можна було ділити на довільно дрібні частини і знову складати з цих частин. Золото і срібло мають ці якості від природи.

Споживна вартість грошового товару подвоюється. Поряд з особливою споживною вартістю, що її він має як товар,— наприклад, золото використовується для пломбування зубів, є сировим матеріалом для виробництва предметів розкоші і т. д., — він дістає формальну споживну вартість, яка випливає з його специфічно суспільних функцій.

Оскільки всі інші товари є лише особливі еквіваленти грошей, а гроші — їх загальний еквівалент, то вони як особливі товари відносяться до грошей як до товару загального[44)].

Ми вже бачили, що форма грошей є лише застиглий на одному товарі відблиск відношень до нього всіх інших товарів. Отже, той факт, що гроші є товар[45)], може здатися відкриттям лише тому, хто виходить з їх готової форми, з тим щоб аналізувати їх заднім числом. Процес обміну дає товарові, який він перетворює в гроші, не його

[42)]*Карл Маркс.* «До критики політичної економії», стор. 135 [див. це видання, том 13, стор. 137]. «Дорогоцінні метали... через природу свою гроші» (*Galiani*. «DellaMoneta», у виданні Кустоді, ParteModerna, т. III, стор. 137).

[43)] Докладніше про це дивись у моїй тільки що цитованій праці, підрозділ «Благородні метали».

[44)]«Гроші є універсальний товар» (*Verri*, цит. тв., стор. 16).

[45)] «Самі по собі золото і срібло, яким ми можемо дати загальну назву грошового металу, є... товари... вартість яких то підвищується, то падає... Вартість грошового металу тоді вважається вищою, коли меншої щодо ваги кількості його буває досить для того, щоб купити більшу кількість землеробського або промислового продукту країни» і т. д. ([S. *Clement*.] «A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchanges, as they stand in relation each to other». By a Merchant. London, 1695, p. 7). «Срібло і золото, як карбовані, так і некарбовані, хоч і вживаються як міра для всіх інших речей, все ж є товари не в меншій мірі, ніж вино, тютюн, масло, одяг або тканина» [(J. Child.]«A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.». London, 1689, p. 2). «Капітал і багатство королівства не обмежуються тільки грішми, так само золото і срібло не можна виключити з числа товарів» ([Th. Papillon.] «The East-India Trade a most Profitable Trade». London, 1677, p.4).

вартість, а лише його специфічну форму вартості. Змішування цих двох визначень приводить до того, що вартість золота і срібла починають вважати за уявну[346)]. Оскільки гроші в певних своїх функціях можуть бути замінені простими знаками грошей, то звідси виникла друга помилка,— що гроші тільки знаки. З другого боку, в цьому хибному погляді прохоплюється невиразна догадка, що грошова форма речей е щось стороннє для них самих і що вона тільки форма прояву прихованих за нею людських відносин. В цьому розумінні кожний товар являв би собою тільки знак, тому що як вартість він лише речова оболонка затраченої на нього людської праці[447)]. Але, оголошуючи простими знаками ті суспільні властивості, яких на основі певного способу виробництва набирають речі, або ті речові форми, в які на основі цього способу виробництва прибираються суспільні визначення праці, їх тим самим оголошують довільним продуктом людського розуму. Така була улюблена манера просвітителів XVIII століття, до якої вони вдавалися для того, щоб, принаймні тимчасово, скидати покров таємничості з тих загадкових форм, які мали людські відносини і виникнення яких ще не вміли пояснити.

Як уже було відзначено раніше, еквівалентна форма товару не містить у собі кількісного визначення величини його вартості. Коли ми знаємо, що золото — гроші, тобто безпосередньо обмінюване на всі інші товари, то ми ще аж ніяк не знаємо, скільки коштують, наприклад, 10 фунтів золота. Як і всякий інший товар, золото може виразити величину своєї власної вартості лише відносно, лише в інших товарах. Його власна вартість визначається робочим часом, потрібним для його виробництва, і

[46)]«Золото і срібло мають свого вартість як метали раніше, ніж вони стають монетами» (*Galiani*, цит. тв.). Локк говорить: «Загальна угода людей надала сріблу, завдяки тим його властивостям, які роблять його придатним для ролі грошей, уявної вартості». Ло, навпаки, говорить: «Яким чином різні нації могли б надати якій-небудь речі уявної вартості?.. І яким чином ця уявна вартість могла б вдержатися?» Наскільки погано він сам розумів суть справи, показують такі його слова: «Срібло обмінювалось по тій споживній вартості, яку воно мало, тобто по своїй дійсній вартості; завдяки своєму призначенню виступати в ролі грошей воно набуло ще добавочної вартості (unevaleuradditionnelle)» (Jean*Law.*«Considerations sur le numeraire et le commerce», у виданні Е. Дераз «Economistes Financiers du XVIII si6cle», р. 469, 470).

[47)]«Гроші єїх» (товарів) «знак» (V. *deForbonnais.*«Elements du Commerce».Nouv. Edit. Leyde, 1766, t. II, p. 143). «Як знак вони притягуються товарами» (там же, стор. 155). «Гроші —знак і представник речі» (*Montesquieu.*«EspritdesLoix». Oeuvres. London, 1767, t. II, p. 3). «Гроші не просто знак, тому що вони самі е багатство; вони — не представники вартостей, вони самі вартість» *(LeTrosne*, цит. тв., стор. 910). «Коли ми звертаємо увагу на поняття вартості, тоді сама річ розглядається тільки як знак, і вона має значення не сама по собі, а як те, чого вона коштує» *(Hegel* «PhilosophiedesRechts», S. 100). Далеко раніше, ніж економісти, уявлення про золото просто як знак і лише уявну вартість благородних металів пустили в хід юристи, які, прислуговуючи перед королівською владою, на протязі всіх середніх віків обгрунтовували право королів фальсифікувати монету традиціями Римської імперії і тими поняттями про гроші, що виражені в пандектах [41]. «Ніхто не сміє і не повинен сумніватися», — говорить вірний учень цих юристів Філіпп Валуа в одному декреті 1346 р.,— «що тільки нам і нашій королівській величності належить право... карбування монети, постачання грошей і всяких розпоряджень відносно монети, право пускати її п обіг, і до того ж по такій ціні, як це нам угодно і визнано нами за благо». Догмою римського права було, що імператор декретує вартість грошей. Було безумовно заборонено використовувати гроші як товар. «А грошей ніхто не повинен купувати, бо, встановлені для користування всіх, вони не повинні бути товаром». Хороші роз’яснення з приводу цього див. *G. F. Pagnini.* «Saggiosoprailgiustopregiodellecose», 1751, у виданні Кустоді, ParteModerna, т. II. Зокрема, в другій частині своєї праці Паньїні полемізує з панами юристами.

виражається в тій кількості всякого іншого товару, в якій скристалізовано стільки ж робочого часу[48]. Таке встановлення відносної величини вартості золота фактично відбувається на місці його виробництва, в безпосередній міновій торгівлі. Коли воно вступає в обіг як гроші, його вартість уже дана. Коли вже в останні десятиріччя XVII століття аналіз грошей установив, що гроші є товар, то все-таки це був лише початок аналізу. Трудність полягає не в тому, щоб зрозуміти, що гроші — товар, а в тому, щоб з'ясувати, як і чому товар стає грішми[49].

Ми бачили, як уже в найпростішому виразі вартості, *x* товару *A* — *y* товару *B,* створюється ілюзія, ніби річ, в якій виражається величина вартості іншої речі, має свою еквівалентну форму незалежно від цього відношення товарів, має її як якусь від природи притаманну їй суспільну властивість. Ми простежили, як зміцнюється ця ілюзія. Вона стає завершеною, коли форма загального еквіваленту зростається з натуральною формою певного товару, або відкристалізовується в форму грошей. При цьому складається враження, нібито не даний товар стає грішми тільки тому, що в ньому виражають свої вартості всі інші товари, а, навпаки, нібито ці останні виражають в ньому свої вартості тому, що він — гроші. Опосереднюючий рух зникає в своєму власному результаті і не лишає сліду. Без всякої допомоги з свого боку товари знаходять готовий образ своєї вартості у вигляді існуючого поза ними і поряд з ними товарного тіла. Ці речі — золото і срібло — у тому самому вигляді, як вони виходять з надр земних, разом з тим виявляються безпосереднім втіленням всякої людської праці. Звідси магічний характер грошей. В тому ладі суспільства, який ми зараз вивчаємо, відносини людей в суспільному процесі виробництва чисто атомістичні. Внаслідок цього їх виробничі відносини набирають речового характеру, не залежного від їх контролю та свідомої індивідуальної діяльності. Це проявляється насамперед в тому, що продукти їх праці прибирають взагалі форму товарів. Таким чином, загадка грошового фетишу є загадка товарного фетишу, що стала лише видимою і засліплює

---

[48]«Коли одну унцію срібла можна видобути і доставити в Лондон з перуанських рудників з такою ж затратою часу, яка необхідна для виробництва бушеля хліба, то перший з цих продуктів становитиме природну ціну другого; і коли внаслідок відкриття нових, багатших рудників дві унції срібла можна буде видобувати так само легко, як тепер одну, то caeterisparibus[за інших рівних умов] бушель хліба коштуватиме 10 шилінгів, якщо він раніше коштував 5 шилінгів» (*WilliamPetty.*«A TreatiseofTaxesandContributions». London, 1667, p. 31).

[49]Пан професор Рошер повчає нас: «Хибні визначення грошей можуть бути поділені на дві основні групи: визначення, які вважають гроші за щось більше, і визначення, які вважають гроші за щось менше, ніж товар». Потім іде строкатий каталог праць про гроші, в якому не можна знайти й натяку на розуміння дійсної історії теорії грошей. Наприкінці мораль: «Не можна, зрештою, заперечувати, що більшість найновіших економістів звертає недостатню увагу на особливості, якими відрізняються гроші від інших товарів» (значить, гроші все-таки є щось менше або щось більше, ніш товар?) «...Оскільки це так, остільки напівмеркантилістська реакція Ганіля та ін. має деякі підстави» *(WilhelmRoscher.*«DieGrundlagenderNational- Okonomie», 3. Aufl., 1858, S. 207—210). «Більше — менше — недостатню — остільки— деякі»! Це називається визначенням понять! І такого роду еклектичне професорське базікання пан Рошер скромно назвав «анатомо-фізіологічним методом» політичної економії! А втім, наука все ж зобов'язана йому одним відкриттям, а саме, що гроші — «приємний товар».

очі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ГРОШІ, АБО ОБІГ ТОВАРІВ

1. МІРА ВАРТОСТЕЙ

В цій праці я скрізь припускаю, заради спрощення, що грошовим товаром е золото.

Перша функція золота полягає в тому, щоб дати товарному світові матеріал для вираження вартості, тобто для того щоб виразити вартості товарів як однойменні величини, якісно однакові і кількісно порівнянні. Воно функціонує, таким чином, як загальна міра вартостей, і насамперед завдяки цій функції золото — цей специфічний еквівалентний товар — стає грішми.

Не гроші роблять товари співмірними. Навпаки. Саме тому, що всі товари як вартості являють собою уречевлену людську працю і, значить, самі по собі співмірні,— саме тому всі вони і можуть вимірювати свої вартості одним і тим самим специфічним товаром, перетворюючи таким чином цей останній у спільну для них міру вартостей, тобто в гроші. Гроші як міра вартості є необхідна форма прояву іманентної товарам міри вартості,— робочого часу[50)].

Вираз вартості товару в золоті: *х* товару *А*= *у* грошового товару, є грошова форма товару, або його ціна. Тепер досить тільки одного рівняння: 1 тонна заліза = 2 унціям золота, щоб виразити вартість заліза в суспільно значимій формі. Цьому рівнянню вже немає потреби марширувати пліч-о-пліч в ряді вартісних рівнянь інших товарів, бо еквівалентний товар, золото, вже має характер грошей. Тому загальна відносна форма вартості товарів знову повертається тепер до свого первісного вигляду — до простої, або одиничної, відносної форми вартості. З другого боку, розгорнутий відносний вираз вартості, або безконечний ряд відносних виразів вартості, стає специфічно відносною формою вартості грошового товару. Але цей ряд тепер уже суспільно даний у товарних цінах. Читайте справа наліво відмітки будь-якого прейскуранта, і ви знайдете вираз величини вартості грошей в усіх можливих товарах. Але зате гроші не мають ціни. Щоб брати участь у цій єдиній відносній формі вартості інших товарів, вони повинні були б відноситись до самих себе як до свого власного еквіваленту.

Ціна, або грошова форма товарів, як і взагалі їх вартісна форма, є щось, відмінне від

[50)]Питання, чому гроші не представляють безпосередньо самого робочого часу, чому, наприклад, паперовий грошовий знак не представляє *х* робочих годин, зводиться просто до питання, чому на базисі товарного виробництва продукти праці повинні прибирати форму товарів, тому що форма товару передбачає поділ їх на товари і грошовий товар; або — до питання, чому приватну працю не можна розглядати як безпосередньо суспільну працю, тобто як свою власну протилежність. В іншому місці її докладно розглянув банальний утопізм «робочих грошей» на основі товарного виробництва («До критики політичної економії», стор. 61 і дальші [див. це видання, том 13, стор. 62 і дальші]). Тут відзначу тільки, що, наприклад, «робочі гроші» Оуена мають з «грішми» так само мало спільного, як, скажемо, театральний квиток. Оуен має на увазі безпосередньо усуспільнену працю, тобто форму виробництва, діаметрально протилежну товарному виробництву. Робоча квитанція лише констатує індивідуальну міру участі виробника у спільній праці і міру його індивідуальних вимог на виділену для споживання частину загального продукту. Але Оуену і на думку не спадало мати на увазі товарне виробництво і в той же час прагнути до усунення його необхідних умов з допомогою грошових фокусів.

їх чуттєво сприйманої реальної тілесної форми, отже — лише ідеальна форма, що існує тільки в уяві. Вартість заліза, полотна, пшениці і т. д. існує, хоч і невидимо, в самих цих речах; вона виражається в їх рівності з золотом, в їх відношенні до золота, у відношенні, яке, так би мовити, існує лише в їх голові. Через це хранителю товарів доводиться позичити їм свій язик або понавішувати на них паперові ярлички, щоб оголосити зовнішньому світові їх ціни[51)]. Через те що вираз товарних вартостей у золоті має ідеальний характер, то для цієї операції можна вживати також лише мислено уявлюване, або ідеальне, золото. Кожний товаровласник знає, що він ще далеко не перетворив свої товари у справжнє золото, коли надав їх вартості форми ціни, або мислено уявлюваного золота, і що йому не потрібно ані крихітки реального золота для того, щоб виразити в золоті товарні вартості на цілі мільйони. Отже, свою функцію міри вартостей гроші виконують лише як мислено уявлювані, або ідеальні, гроші. Ця обставина породила найбезглуздіші теорії грошей[52)].

Хоч функцію міри вартостей виконують лише мислено уявлювані гроші, ціна цілком залежить від реального грошового матеріалу. Вартість, тобто кількість людської праці, що міститься, наприклад, в одній тонні заліза, виражається в мислено уявлюваній кількості грошового товару, яка містить у собі стільки ж праці. Отже, залежно від того, золото, срібло чи мідь є мірою вартості, вартість тонни заліза виражається в цілком різних цінах, або в цілком різних кількостях золота, срібла або міді.

Якщо мірою вартості є одночасно два різні товари, наприклад золото і срібло, то ціни всіх товарів дістають два різні вирази: золоті ціни і срібні ціни; і ті і другі спокійно уживаються поруч, поки лишається незмінним відношення між вартостями золота і срібла, наприклад 1:15. Але всяка зміна цього відношення вартостей порушує існуюче відношення між золотими і срібними цінами товарів і таким чином доводить фактично, що двоїстість міри вартості суперечить її функції[53)].

[51)] Дикун і напівдикун вживають при цьому свій язик трохи інакше. Капітан Паррі розповідає про жителів західного берега Баффінової затоки: «В цьому випадку» (приобміні продуктами) «...вони лижуть її» (річ, запропоновану їм для обміну) «двічі, після чого, як видно, вважають угоду благополучно укладеною» [42]. У східних ескімосів вимінюючий також завжди облизував річ під час одержання її. Якщо на півночі язик є, таким чином, органом привласнення, то немає нічого дивного, що на півдні живіт вважається органом нагромадження власності; так, наприклад, кафр оцінює багату людину залежно від товщини її черева. Як бачимо, кафри дуже кмітливий народ: в той час як звіт англійського уряду за 1864 р. про здоров'я населення вказує на недостачу у значної частини робітничого класу жиротворних речовин,— в тому самому році один лікар, на прізвище Гарвей (не той, що відкрив кровообіг), зробив собі кар'єру шарлатанськими рецептами, які обіцяли буржуазії і аристократії звільнення від зайвого жиру.

[52)]Див. *Карл Маркс.* «До критики політичної економії». «Теорії грошової одиниці виміру», стор. 53 і дальші [цевидання, том 13, стор. 56 і дальші].

[53)]*Примітка до 2 видання.* «Там, де золото і срібло на підставі запону одночасно функціонують як гроші, тобто як міра вартостей, завжди робилися марні спроби розглядати їх як одну і ту саму матерію. Припускати, що однаковий робочий час завжди уречевлюється в однакових пропорціях срібла і золота, значить припускати власне, що срібло і золото є одна і та сама матерія і що певна кількість менш цінного металу, срібла, становить незмінну дробову частину певної кількості золота. Починаючи з царювання Едуарда III до часів Георга II, історія англійського грошового обігу являє собою безперервний ряд його порушень, викликаних колізією між встановленим по закону співвідношенням вартостізолота ісрібла і дійсними коливаннями їх вартості. То золото цінилося надто високо, то срібло. Метал, що оцінювався надто

Товари, ціни яких визначено, всі прибирають таку форму: *a* товару *A* = *x* золота; bтовару *B* = *y* золота; *c*товару *C* = *z*золота і т. д., де *a, Ь, с*означають певні маси товарів *A, B, C,* а *x, y, z*— певні маси золота. Товарні вартості перетворилися, таким чином, у мислено уявлювані кількості золота різної величини, тобто, незважаючи на строкату різноманітність своїх товарних тіл, перетворились у величини однойменні, у величини золота. Як такі різні кількості золота, вони порівнюються між собою і співмірні одна з одною, причому виникає технічна необхідність зводити їх до якої-небудь фіксованої кількості золота як одиниці виміру. Сама ця одиниця виміру шляхом дальшого поділу на певні частини розвивається в масштаб. Золото, срібло, мідь ще до свого перетворення в гроші мають такий масштаб у вигляді вагових поділів: так, коли одиницею виміру є, наприклад, фунт, то, з одного боку, він поділяється ще на унції і т. д., з другого боку, з допомогою складання фунтів, одержуємо центнери і т. д.[54]. Тому при металічному обігу готові назви вагового масштабу завжди стають і первісними назвами грошового масштабу, або масштабу цін.

Як міра вартостей і як масштаб цін гроші виконують дві цілком різні функції. Мірою вартостей вони є як суспільне втілення людської праці, масштабом цін — як фіксована вага металу. Як міра вартості вони використовуються для того, щоб перетворювати вартості безконечно різноманітних товарів у ціни, в мислено уявлювані кількості золота; як масштаб цін вони вимірюють ці кількості золота. Мірою вартостей вимірю-ються товари як вартості; навпаки, масштаб цін вимірює різні кількості золота даною його кількістю, а не вартість даної кількості золота вагою інших його кількостей. Для масштабу цін певна вага золота повинна бути фіксована як одиниця виміру. Тут, як і при всякому іншому визначенні однойменних величин, вирішальне значення має сталість співвідношення мір. Отже, масштаб цін виконує свою функцію тим краще, чим незмінніше одна і та сама кількість золота виступає як одиниця виміру. Як міра

низько, вилучався з обігу, переплавлявся у зливки і вивозився за кордон. Тоді співвідношення вартостей обох металів знову змінювалось законодавчим шляхом, але скоро нова номінальна вартість вступала з дійсним співвідношенням вартостей в такий самий конфлікт, як і стара. — За наших часів навіть дуже невелике і короткочасне падіння вартості золота в порівнянні з сріблом, внаслідок попиту на срібло з боку Індії і Китаю, викликало у Франції в найбільших масштабах те саме явище, а саме вивіз срібла і витіснення його з обігу золотом. На протязі 1855, 1856 і 1857 рр ввіз золота у Францію перевищував його вивіз на 41 580 000ф. ст., тимчасом як перевищення вивозу срібла над його ввозом дорівнювало 34 704 000 фунтів стерлінгів. Фактично в таких країнах, де по закону обидва метали є мірою вартостей і тому обидва повинні прийматися при платежах,—причому кожна людина може платити на свій розсуд золотом або сріблом, — той метал, вартість якого підвищується, набуває лажу і, як всякий інший товар, вимірює свою ціну в металі, оціненому надто високо, тимчасом як мірою вартостей є тільки цей останній. Весь історичний досвід у цій галузі зводиться просто до того, що там, де по закону функцією міри вартостей були наділені два товари, фактично ця функція завжди закріплялася лише за одним з них»*(Карл Маркс.* «До критики політичної економії», стор. 52, 53 [див. це видання, том 13, стор. 55, 56]).

[54] *Примітка до 2 видання.* Той дивний факт, що в Англії унція золота, як грошова одиниця виміру, не ділиться на ціле число рівних частин, пояснюється так: «Наша монетна система спочатку була пристосована до вживання самого тільки срібла,— тому одна унція срібла завжди може бути поділена на певне число рівних монет; а оскільки золото було запроваджене пізніше в монетну систему, пристосовану тільки до срібла, то одна унція золота не може бути поділена на ціле число рівноцінних монет» (*Maclaren*. «HistoryoftheCurrency». London, 1858, p. 16).

вартостей золото може виступати лише тому, що воно само являє собою продукт праці і, значить, вартість потенціально змінну[55)].

Очевидно насамперед, що зміна вартості золота аж ніяк не відбивається на його функції як масштабу цін. Хоч би як змінювалась вартість золота, вартості певних кількостей його зберігають між собою одне і те саме відношення. Якби вартість золота упала навіть в тисячу раз, 12 унцій золота, як і раніше, мали б у дванадцять раз більшу вартість, ніж одна унція золота, а при визначенні цін справа йде лише про відношення одної до одної різних кількостей золота. Через те що, з другого боку, при зниженні або підвищенні вартості золота вага однієїунції його лишається незмінною, то лишається незмінною також і вага частин унції; отже, золото як фіксований масштаб цін завжди робить одні й ті самі послуги, хоч би як змінювалась його вартість.

Зміна вартості золота не заважає також його функції як міри вартості. Ця зміна зачіпає всі товари одночасно і тому caeterisparibus[за інших рівних умов] не змінює їх взаємних відносних вартостей, незважаючи на те, що ці останні виражаються то у вищих, то в нижчих золотих цінах, ніж виражались раніше.

Як при вираженні вартості одного товару в споживній вартості якогось іншого товару, так і при оцінці товарів золотомприпускається лише одно: що в даний час виробництво певної кількості золота коштує даної кількості праці. Щодо руху товарних цін взагалі, то до нього застосовні розвинуті вище закони простого відносного виразу вартості.

При незмінній вартості грошей загальне підвищення товарних цін може статися лише при тій умові, коли підвищуються вартості товарів; при незмінній вартості товарів,— коли знижується вартість грошей. І навпаки. При незмінній вартості грошей усі товарні ціни можуть знижуватись лише при тій умові, коли знижуються товарні вартості; при незмінних товарних вартостях,— коли підвищується вартість грошей. Звідси аж ніяк не випливає, що підвищення вартості грошей завжди викликає пропорціональне зниження товарних цін, а зниження вартості грошей — пропорціональне підвищення товарних цін. Це справедливо лише щодо товарів, вартість яких лишається незмінною. Наприклад, такі товари, вартість яких підвищується одночасно і в однаковій мірі з вартістю грошей, зберігають свої ціни незмінними. Коли їх вартість підвищується повільніше або швидше, ніж вартість грошей, то зниження або підвищення їх цін визначається різницею між рухом їх вартості і рухом вартості грошей і т. д.

Повернімося до розгляду форми ціни.

Через ряд різних причин грошові назви певних щодо ваги кількостей металу мало-помалу відокремлюються від своїх первісних вагових назв. З числа цих причин

[55)] *Примітка do 2 видання.* В творах англійських авторів маємісце неймовірна плутанина понять «міра вартостей» (measureofvalue) і «масштаб цін» (standardofvalue). Раз у раз плутаються самі ці функції, а значить і їх назви.

історично вирішальними були такі. 1) Запровадження іноземних грошей у народів, що перебувають на порівняно низьких ступенях розвитку. Так, наприклад, у Стародавньому Римі золоті і срібні монети спочатку були в обігу як іноземні товари. Назви цих іноземних грошей, звичайно, відмінні від назв місцевих вагових одиниць. 2)З розвитком багатства менш благородний метал витісняється в своїй функції міри вартості більш благородним:мідь витісняється сріблом, срібло — золотом, хоч цей порядок і суперечить поетичній хронології[43] золотого і срібного віків[56)]. Фунт стерлінгів був, наприклад, грошовою назвою для дійсного фунта срібла. Але коли золото витіснило срібло як міру вартості, ця сама назва стала застосовуватись до кількості золота, що становить, може, 1/15фунта і т. д. залежно від відношення між вартістю золота і срібла. Фунт як грошова назва і фунт як звичайна вагова назва даної кількості золота тепер розділились[57)]. 3) На протязі цілого ряду століть монархи раз у раз вдавалися до фальсифікації грошей, внаслідок чого від первісної ваги монет дійсно лишилися самі тільки назви[58)].

Завдяки цим історичним процесам відокремлення грошової назви вагових кількостей металу від їх звичайних вагових назв стає народним звичаєм. Оскільки грошовий масштаб, з одного боку, цілком умовний, а, з другого боку, потребує загального визнання, то його, кінець кінцем, регулює закон. Певна вагова кількість благородного металу, наприклад унція золота, офіціально поділяється на певні частини, які прибирають при цьому своєму легальному хрещенні певні назви, наприклад фунт, талер і т. д. Така частина, будучи власне грошовою одиницею виміру, ділиться, в свою чергу, на нові частини, що дістають на основі закону свої назви: шилінг, пенні і т. д.[59)] В усякому разі певні вагові кількості металу, як і раніше, лишаються масштабом металічних грошей. Змінюється тільки спосіб поділу на частини і найменування останніх.

Отже, ціни, або кількості золота, в які ідеально перетворюються вартості товарів, виражаються тепер у грошових назвах, або законодавчо встановлених рахункових назвах золотого масштабу. Замість того щоб сказати, що один квартер пшениці дорівнює одній унції золота, англієць скаже, що він дорівнює 3 ф. ст. 17 шил. 10 1/2пенсам. Таким чином, у своїх грошових назвах товари показують, чого вони

[56)]А втім, і ця хронологія трапляється не у всіх народів.

[57)]*Примітка до 2 видання.* Так, англійський фунт становить менше $у_3$ своєї первісної ваги, шотландський фунт напередодні об’єднання [44] — всього тільки $^1/_{36}$, французький лівр — $^1/_{74}$, іспанський мараведі — менше $^1/_{1000}$, португальський рейс — ще меншу частку.

[58)]*Примітка до 2 видання.* «Монети, назви яких тепер лише ідеальні, є найстаріші монети кожної нації; всі вони були колись реальні, і тому що вони були реальні, то ними користувалися як рахунковими грішми» (*Galiani.*«DellaMoneta», p. 153).

[59)]*Примітка до 2 видання.* Пан Давід Уркарт у своєму «FamiliarWords» називає страхітливим (!) той факт, що тепер фунт (фунт стерлінгів), одиниця англійського масштабу грошей, дорівнює приблизно 1/4 унції золота: «Це — фальсифікація міри»,— говорить він,— «а не встановлення її масштабу». В цьому «неправдивому найменуванні» ваги золота він, як і всюди, вбачає фальсифікуючу руку цивілізації.

коштують, і гроші виступають як рахункові гроші кожного разу, коли треба фіксувати яку-небудь річ як вартість, тобто в грошовій формі[60)].

Назва якої-небудь речі не має нічого спільного з її природою. Я абсолютно нічого не знаю про дану людину, коли знаю тільки, що її звуть Яковом. Цілком так-само і в грошових назвах — фунт, талер, франк, дукат і т. д.— стирається всякий слід відношення вартостей. Плутанина щодо прихованого смислу цих кабалістичних знаків тим більша, що грошові назви виражають одночасно і вартість товарів і певну частину даної ваги металу, грошового масштабу[61)]. З другого боку, треба, щоб вартість, на відміну від строкатих у своїй різноманітності тіл товарного світу, розвинулася в цю ірраціональну речову і в той же час чисто суспільну форму [62)].

Ціна є грошова назва уречевленої в товарі праці. Отже, еквівалентність товару і тієї кількості грошей, назва якої є його ціна, являє собою тавтологію, та й взагалі відносний вираз вартості товару є в той же час вираз еквівалентності двох товарів[63)]. Але коли ціна як показник величини вартості товару є в той же час показник його мінового відношення до грошей, то звідси не випливає обернене положення, що показник мінового відношення товару до грошей неминуче повинен бути показником величини вартості. Хай суспільно необхідна праця рівної величини виражається в 1 квартері пшениці і в 2 фунтах стерлінгів (близько 1/2унції золота). 2ф. ст. є грошовий вираз величини вартості квартера пшениці, або його ціна. Але коли обставини дозволяють визначити ціну цього квартера в 3 ф. ст. або змушують знизити її до 1 ф. ст., то, очевидно, що 1 ф. ст. надто малий, а 3 ф. ст. надто великий вираз величини вартостіпшениці,— все ж і 1 ф. ст. і 3 ф. ет. є ціни пшениці, тому що, по-перше, воші є її

[60)]*Примітка до 2 видання.* «Коли спитали Анахарсіса, навіщо еллінам потрібні гроші, він відповів: для рахунку» (*Athenaeus*. «Deipnosopbistarum [libri quindecimj», I, IV, 49, v. II, ed. Schweighauser, 1802 [p. 120]).

[61)]*Примітка до 2 видання.* «Оскільки золото як масштаб цін виступає під тими самими рахунковими назвами, як і товарні ціни,— наприклад, унція золота, цілком так само як і вартість тонни заліза, виражається в 3 ф. ст. 17 шил. 10 1/2пенсах, — то ці рахункові назви золота визнали за його монетну ціну. Звідси виникло дивовижне уявлення, нібито золото (або срібло) оцінюється у своєму власному матеріалі і, на відміну від усіх інших товарів, дістає від держави тверду ціну. Встановлення рахункових назв для певних вагових кількостей золота помилково вважали за встановлення вартості цих вагових кількостей» *(Карл Маркс.* «До критики політичної економії», стор. 52 [див. це видання, том 13, стор. 55]).

[62)]Пор. «Теорії грошової одиниці виміру» в «До критики політичної економії», стор. 53 і дальші [див. це видання, том 13, стор. 60 і дальші]. Фантазії з приводу підвищення або зниження «ціни монети» всі зводяться до того, щоб актом державної влади перенести встановлені законом грошові назви з установлених законом вагових кількостей золота або срібла на більші або менші вагові частини, так щоб, наприклад, карбувати надалі з 1/4 унції золота 40 шилінгів замість 20. Всі такі фантазії, оскільки вони не є просто грубі фінансові махінації, спрямовані проти приватних і державних кредиторів, а ставлять за мету відшукати економічні «всецілющі ліки», прекрасно схарактеризовані уже Петті в його «QuantulumcunqueconcerningMoney. To theLordMarquisofHalifax, 1682». Аналіз Петті настільки вичерпує питання, що навіть його безпосередні наступники, сер Даддлі Норе і Джон Локк, не кажучи вже про пізніших, могли тільки вульгаризувати його думки. «Якби багатство країни»,— говорить він між іншим,— «могло бути подесятерене з допомогою декрету, то було б дивно, чому такі декрети давним-давно уже не видані нашими правителями» (в тільки що згаданій праці, стор. 36).

[63)] «Або доведеться визнати, що мільйон у грошах коштує більше, ніж рівна вартість у товарах» *(LeTrosne*,цит. тв., стор.919), отже, «одна вартість коштує більше, ніж рівна їй друга».

формою вартості, грішми, і, по-друге, показниками її мінового відношення до грошей. При незмінних умовах виробництва або незмінній продуктивній силі праці на відтворення одного квартера пшениці повинна бути затрачена в усіх випадках однакова кількість суспільного робочого часу. Ця обставина не залежить від волі ні виробників пшениці, ні інших товаровласників. Величина вартості товару виражає, таким чином, необхідне, іманентне самому процесові творення товару відношення його до суспільного робочого часу. З перетворенням величини вартості в ціну це необхідне відношення проявляється як мінове відношення даного товару до грошового товару, що перебуває поза ним. Але в цьому міновому відношенні може виразитись як величина вартості товару, так і той плюс або мінус в порівнянні з нею, яким супроводиться відчуження товару за даних умов. Отже, можливість кількісного незбігу ціни з величиною вартості, або можливість відхилення ціни від величини вартості, міститься уже в самій формі ціни, і це не є вадою цієї форми,— навпаки, саме ця відмінна риса робить її адекватною формою такого способу виробництва, при якому правило може прокладати собі шлях крізь безладний хаос тільки як сліпо діючий закон середніх чисел.

Але форма ціни не тільки допускає можливість кількісного незбігу величини вартості з ціною, тобто величини вартості з її власним грошовим виразом,— вона може крити в собі якісну суперечність, внаслідок чого ціна взагалі перестає бути виразом вартості, хоч гроші являють собою лише форму вартості товарів. Речі, які самі по собі не є товарами, наприклад совість, честь і т. д., можуть стати для своїх власників предметом продажу і, таким чином, завдяки своїй ціні набути товарної форми. Отже, річ формально може мати ціну, не маючи вартості. Вираз ціни є тут мнимий, як певні величини в математиці. З другого боку, мнима форма ціни,— наприклад, ціна некультивованої землі, яка не має вартості, бо в ній не уречевлена людська праця,— може крити в собі дійсне вартісне відношення або похідне від нього відношення.

Ціна, як і відносна форма вартості взагалі, виражає вартість товару, наприклад тонни заліза, таким чином, що певну кількість еквіваленту, наприклад одну унцію золота, завжди можна безпосередньо обміняти на залізо, звідки, однак, аж ніяк не випливає зворотне: що залізо, в свою чергу, можна безпосередньо обміняти на золото. Отже, щоб на ділі виступити як мінова вартість, товар повинен скинути з себе свою натуральну плоть, перетворитися з мислено уявлюваного золота в золото дійсне, хоч би це перевтілення було для нього «прикріше», ніж для гегелівського «поняття» перехід від необхідності до свободи, ніж для омара скидання своєї шкаралупи, або для св. Ієроніма стягнення з себе ветхого Адама[64)]. Поряд із своїм реальним образом,

---

[64)]Коли в юності Ієроніму дуже важко було переборювати свою матеріальну плоть, як показує його боротьба в пустині з прекрасними жіночими образами, то в прілому віці так само важко було йому справитись із своєю духовною плоттю. «Мені здалося»,— розповідає він, наприклад,— «ніби я стою перед суддею світу». «Хто ти?»— спитав голос. «Я християнин». «Брешеш»,— гримнув на мене суддя світу,— «ти тільки цицероніанець»[46].

наприклад образом заліза, товар може мати в ціні ідеальний образ вартості, або мислено уявлюваний образ золота, але він не може бути одночасно дійсним залізом і дійсним золотом. Для того щоб дати йому ціну, досить прирівняти до нього мислено уявлюване золото. Але він повинен бути заміщений дійсним золотом, щоб відіграти для свого власника роль загального еквіваленту. Якби, наприклад, власник заліза зустрівся з власником якого-небудь елегантного товару і сказав, що ціна заліза є вже грошова форма, то йому відповіли б, як св. Петро на небесах відповів Данте, який виклав перед ним суть віри:

> «Невикрити ваду
> Сплаву й ваги сталої монети,
> Та чи мавш ти її в кишені» [45].

Форма ціни передбачає відчужуваність товарів за гроші і необхідність такого відчуження. З другого боку, золото функціонує як ідеальна міра вартості тільки тому, що воно уже обертається як грошовий товар у міновому процесі. В ідеальній мірі вартостей криється, таким чином, дзвінка монета.

2. ЗАСІБ ОБІГУ

а) МЕТАМОРФОЗА ТОВАРІВ

Ми бачили, що процес обміну товарів містить у собі відношення, які суперечать і виключають одне одного. Розвиток товару не знімає цих суперечностей, але створює форму для їх руху. Такий є і взагалі той метод, з допомогою якого розв’язуються дійсні суперечності. Так, наприклад, в тому, що' одне тіло раз у раз падає на інше і так само раз у раз віддаляється від нього, полягає суперечність. Еліпсис є одна з форм руху, в якій ця суперечність одночасно і здійснюється і розв’язується.

Оскільки процес обміну переміщає товари з рук, де вони є неспоживними вартостями, в руки, де вони є споживними вартостями, остільки цей процес є суспільний обмін речовин.Продукт одного корисного виду праці стає на місце продукту іншого корисного виду праці. Товар, досягши пункту, де він виступає як споживна вартість, випадає з сфери товарного обміну і переходить у сферу споживання. Нас цікавить тут лише перша сфера. Тому ми будемо розглядати весь процес лише щодо форми, отже лише зміну форм, або метаморфозу, товарів, яка опосереднює суспільний обмін речовин.

Зовсім незадовільне розуміння цієї зміни форм зумовлюється, коли навіть не зважати на неясність в самому розумінні вартості, тією обставиною, що кожна зміна форми товару відбувається через обмін двох товарів: простого товару і грошового товару. Коли звертають увагу тільки на цей речовинний момент, обмін товару на золото, випускають з уваги якраз те, що слід було б бачити в першу чергу, а саме те, що відбувається з формою товару. Випускають з уваги, що золото, яке розглядається тільки як товар, ще не є гроші і що інші товари з допомогою своїх цін самі відносять

себе до золота як до свого власного грошового образу.

Товари вступають в процес обміну непозолоченими, непідсолодженими, в чому мати народила. Процес обміну породжує роздвоєння товару на товар і гроші, зовнішню протилежність, в якій товари виражають іманентну їм протилежність між споживною вартістю і вартістю. В цій протилежності товари як споживна вартість протистоять грошам як міновій вартості. Разом з тим та і друга сторона цієї протилежності є товар, тобто єдність споживної вартості і вартості. Але ця єдність відмінностей на кожному з двох полюсів представлена протилежно, а тому вона виражає разом з тим їх взаємовідношення. Товар реально є споживна вартість: його вартісне буття лише ідеально проявляється в ціні, яка виражає його відношення до золота, що протистоїть йому як реальний образ його вартості. Навпаки, речовина золота відіграє роль лише матеріалізації вартості, тобто грошей. Тому золото реально є мінова вартість. Його споживна вартість поки що лише ідеально виявляється в ряді відносних виразів вартості, з допомогою яких воно відноситься до протипоставлених йому товарів як до сукупності своїх реальних споживних форм. Ці протилежні форми товарів являють собою дійсні форми їх руху в процесі обміну.

Підемо тепер за яким-небудь товаровласником, хоч би за нашим старим знайомим, ткачем полотна, на арену мінового процесу, на товарний ринок. Його товар, 20 аршинів полотна, має певну ціну. Ця ціна дорівнює 2 фунтам стерлінгів. Він обмінює полотно на 2 ф. ст. і, як людина старого гарту, знов обмінює ці 2 ф. ст. на фамільну біблію тієї самої ціни. Полотно — для нього тільки товар, тільки носій вартості — відчужується в обмін на золото, форму його вартості, і з цієї форми знову перетворюється в інший товар, в біблію, яка, однак, піде у дім ткача уже як предмет споживання і задовольнятиме там потребу в спасенному читанні. Процес обміну товару здійснюється, таким чином, у вигляді двох метаморфоз, які протилежні одна одній і одна одну доповнюють,— перетворення товару в гроші і його зворотного перетворення з грошей у товар[65]. Моменти товарної метаморфози являють собою в той же час угоди товаровласника — продаж, обмін товару на гроші; купівлю, обмін грошей на товар, і єдність обох цих актів: продаж заради купівлі.

Коли ткач зверне свою увагу лише на кінцевий результат торгової угоди, то виявиться, що він має замість полотна біблію, замість свого первісного товару інший товар тієї самої вартості, але іншої корисності. Аналогічним способом привласнює він собі і всі інші необхідні йому життєві засоби і засоби виробництва. З його точки зору весь процес лише опосереднює обмін продукту його праці на продукт чужої праці, опосереднює обмін продуктів.

---

[65]«На вогонь,— говорить Геракліт,— обмінюється все, і вогонь — на все, як на золото обмінюються товари і на товари обмінюється золото»(К. *Lassalle.*«DiePhilosophieHerakleitosdesDunkeln». Berlin, 1858, Bd. I, S. 222). У примітці до цього місця, стор. 224, примітка 3, Лассаль неправильно розглядає гроші просто як знак вартості.

Отже, процес обміну товару відбувається у вигляді такої зміни форм:

Товар — Гроші — Товар

Т—Г — Т

Щодо свого речового змісту цей рух являє собою *Т — Т*, обмін товару на товар, обмін речовин суспільної праці, обмін речовин, в кінцевому результаті якого згасає і самий процес.

Т — Г. Перша метаморфоза товару, або продаж. Переселення товарної вартості з плоті товару в плоть грошей є, як я це назвав в іншому місці[47], saltomortaleтовару. Коли воно не вдається, то обманюється у своїх сподіваннях коли не сам товар, то його власник. Суспільний поділ праці робить працю останнього настільки ж односторонньою, наскільки різносторонні його потреби. Саме тому його продукт становить для нього лише мінову вартість. Загальну, суспільно значиму еквівалентну форму він дістає лише в грошах, але гроші лежать в чужій кишені. Для того щоб добути їх звідти, товар повинен насамперед являти собою споживну вартість для власника грошей, тобто затрачена на нього праця повинна бути затраченав суспільно корисній формі, або повинна бути дійсною ланкою суспільного поділу праці. Але поділ праці є природно вирослий виробничий організм, нитки якого зіткані і тчуться далі за спиною товаровиробників. Товар може бути продуктом нового виду праці, який претендує на те, щоб задовольнити нововиниклу потребу або на свій страх і риск хоче ще тільки викликати яку-небудь потребу. Певна трудова операція, яка була ще вчора однією з багатьох функцій одного і того самого товаровиробника, сьогодні, може, пориває цей зв’язок, відособлюється як щось самостійне і саме тому посилає на ринок свій частковий продукт як самостійний товар. Суспільні умови можуть бути достатньо і недостатньо зрілими для цього процесу відособлення. Сьогодні даний продукт задовольняє певну суспільну потребу. Завтра він, може, буде цілком або почасти витіснений з свого місця іншим подібним до нього продуктом. І коли навіть праця даного виробника товарів, наприклад нашого ткача, є патентована ланка суспільного поділу праці, то це аж ніяк ще не гарантує, що якраз його 20 аршинів полотна матимуть споживну вартість. Коли суспільна потреба в полотні, що, як і все інше, має межі, вже задоволена конкурентами цього ткача, продукт нашого приятеля буде надлишковим, зайвим, а значить і некорисним. Звичайно, дарованому коню в зуби не дивляться, але наш ткач прийшов на ринок зовсім не для того, щоб робити подарунки. Припустимо, однак, що продукт його фактично має споживну вартість і, значить, гроші притягуються даним товаром. Постає питання, скільки ж саме грошей? Правда, відповідь уже передбачена в ціні товару, в показнику величини його вартості. Ми лишаємо тут осторонь чисто суб’єктивні помилки у розрахунках товаровласника, які відразу ж об’єктивно виправляє ринок. Хай виробник затратив на свій продукт лише середній суспільно необхідний робочий час. Отже, ціна товару є лише грошова назва

уречевленої в ньому кількості суспільної праці. Але без дозволу нашого ткача і за його спиною прийшли в рух традиційні виробничі умови ткання полотна. Те, що вчора безсумнівно було робочим часом, суспільно необхідним для виробництва аршина полотна, сьогодні перестало ним бути, і власник грошей енергійно демонструє нашому приятелеві цю обставину, вказуючи йому на ціни, визначені різними його конкурентами. На його нещастя, на світі багато ткачів. Припустимо, нарешті, що кожний кусок полотна, який є на ринку, містить у собі лише суспільно необхідний робочий час. Проте загальна сума цих кусків може містити в собі надлишково затрачений робочий час. Коли черево ринку неспроможне поглинути всю кількість полотна по нормальній ціні 2 шил. за аршин, то це доводить, що надто велика частина всього робочого часу суспільства затрачена у формі ткання полотна. Результат виходить той самий, як і тоді, коли б кожний окремий ткач затратив на свій індивідуальний продукт більше, ніж суспільно необхідний робочий час. Тут має силу приказка: «Разом піймали, разом і повісили». Все полотно на ринку функціонує як один товар, кожний кусок його — тільки як відповідна частина цього одного товару. І справді, вартість кожного індивідуального аршина є лише матеріалізація однієї і тієї самої суспільно визначеної кількості однорідної людської праці[*].

Як ми бачимо, товар любить гроші, але «the course of true love never does run smooth»[48]. Такою ж стихійною випадковістю, якою відзначається якісна структура суспільно-виробничого організму, що являє свої membra disjecta [розрізнені члени][49] в системі поділу праці, відзначається і його кількісна структура. Наші товаровласники відкривають, таким чином, що той самий поділ праці, який робить їх незалежними приватними виробниками, робить в той же час незалежними від них самих процес суспільного виробництва і їх власні відносини в цьому процесі, що незалежність осіб між собою доповнюється системою всебічної речової залежності.

Поділ праці перетворює продукт праці в товар і робить через це необхідним його перетворення в гроші. Він разом з тим робить справою випадку, чи вдасться це перевтілення. Але тут ми повинні розглянути явище в його чистому вигляді, отже повинні припустити його нормальний хід. А втім, якщо цей процес взагалі відбувається, тобто якщо товар буде проданий, то завжди має місце перетворення форми, хоч у випадках ненормальних при цьому перетворенні форми субстанція — величина вартості — може бути урізана або підвищена.

Для одного товаровласника золото заміщає його товар, для іншого — товар заміщає його золото. Чуттєво сприймане явище полягає в тому, що товар і золото, 20 аршинів полотна і 2 ф. ст., переміщаються з рук в руки або з місця на місце, тобто обмінюються

[*] В листі до М. Ф. Даніельсона (Ніколая — она) від 28 листопада 1878 р. Маркс запропонував виправити цю фразу так: «І справді, вартість кожного індивідуального аршина є лише матеріалізація певної частини тієї суспільної праці, яку затрачено на всю кількість аршинів». Аналогічну поправку зроблено і в особистому екземплярі Маркса другого німецького видання першого тома «Капіталу»,— правда, не рукою Маркса. *Ред.*

одне на одне. Але на що обмінюється товар? На загальну форму своєї власної вартості. А золото? На особливий вид своєї споживної вартості. Чому золото протистоїть полотну як гроші? Тому що ціна полотна, 2 ф. ст., тобто його грошова назва, уже виражає його відношення до золота як до грошей.

Первісна товарна форма скидається шляхом відчуження товару, отже — в той момент, коли споживна вартість товару дійсно притягує до себе золото, лише мислено уявлене в ціні товару. Тому реалізація ціни, або тільки ідеальної форми вартості товару, є, з другого боку, реалізація тільки ідеальної споживної вартості грошей,— перетворення товару в гроші є разом з тим перетворення грошей в товар. Цей єдиний процес є, таким чином, двосторонній: один його полюс — з боку товаровласника — продаж, протилежний полюс — з боку власника грошей — купівля. Продаж є купівля, *Т* — Гє в той же час *Г — Т .*[66)]

Досі ми знаємо тільки одно економічне відношення між людьми — відношення товаровласників, в якому товаровласники привласнюють чужий продукт праці тільки шляхом відчуження свого власного. Отже, один товаровласник може протистояти іншому як власник грошей лише тому, що або продукт його праці від природи має грошову форму, тобто є грошовим матеріалом, золотом і т. д., або його власний товар уже змінив шкіру, скинув з себе свою первісну споживну форму. Щоб функціонувати як гроші, золото повинне, звичайно, вступити в якому-небудь пункті на товарний ринок. Цей пункт знаходиться в місцях його видобутку,— там, де воно як безпосередній продукт праці обмінюється на інший продукт праці тієї самої вартості. Але, починаючи з цього моменту, воно безперервно виражає в собі реалізовані ціни товарів[67)]. Коли лишити осторонь обмін золота на товар в місцях видобутку золота, то в руках кожного товаровласника золото є відокремлений образ його відчуженого товару, продукт продажу, або першої метаморфози товару *Т — Г .*[68)] Ідеальними грішми, або мірою вартості, золото стало тому, що всі товари вимірювали в ньому свої вартості і таким чином зробили його мислено уявлюваною протилежністю їх споживної форми, образом їх вартості. Реальними грішми воно стає тому, що товари в процесі свого всебічного відчуження роблять його дійсно відокремленою від них і перетвореною формою їх споживної вартості, а значить і дійсним образом їх вартості. Як образ вартості, товар стирає з себе всякий слід своєї природно вирослої споживної вартості, всякий слід особливої корисної праці, що створила його, і перетворюється в однорідну суспільну матеріалізацію нерозрізнюваної людської праці. В грошах не можна розглядіти, якого сорту товар перетворився в них. У своїй грошовій формі один товар

[66)] «Всякий продаж є в той же час купівля» (Dr. *Quesnay.*«Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans». «Physiocrates», ed. Daire, partieI, Paris, 1846, p. 170), або, як говорить той самий Кене, «продавати — значить купувати[50] .

[67)]«За ціну одного товару можна заплатити тільки ціною іншого товару» (Merrier*delaRiviere.*«L'Ordre Naturel et Essentiel des Socititfe Politiques», «Physiocrates», ed. Daire, partie II, p. 554).

[68)] «Щоб мати гроші, спочатку треба продати» (там же, стор. 543).

має такий самий вигляд, як і всякий інший. Гроші можуть являти собою гній, хоч гній зовсім не гроші. Припустимо, що ті дві золоті монети, за які наш ткач віддав свій товар, є перетворена форма квартера пшениці. Продаж полотна, *Т — Г,* є в той же час купівля його, *Г— Т.* Але як продаж полотна цей процес відкриває собою рух, що закінчується протилежністю цього акту, купівлею біблії; а як купівля полотна той самий процес закінчує рух, що почався з протилежності цього акту — з продажу пшениці. *Т — Г* (полотно — гроші), перша фаза процесу *Т — Г— Т* (полотно — гроші — біблія), є в той же час *Г—Т* (гроші — полотно), тобто остання фаза другого процесу *Т —Г— Т* (пшениця — гроші — полотно). Перша метаморфоза товару, його перетворення з товарної форми в гроші, завжди є в той же час другою протилежною метаморфозою якого-небудь іншого товару, оберненим перетворенням останнього з грошової форми в товар[69)].

Г— Т. Друга, або заключна, метаморфоза товару — купівля. Оскільки гроші є образ усіх інших товарів, відокремлений від них, або продукт їх загального відчуження, то вони являють собою абсолютно відчужуваний товар. Вони читають всі ціни в зворотному напрямі і відбиваються таким чином в усіх товарних тілах як у покірному матеріалі для свого власного перетворення в товар. Разом з тим ціни, ці закохані погляди, що їх кидають товари на гроші, вказують останнім межу їх здатності до перевтілення, а саме їх власну кількість. Оскільки товар, перетворюючись у гроші, зникає як такий, то на грошах не лишається слідів того, як саме вони попали в руки власника і що саме в них перетворилось. Гроші nonolet[не пахнуть][51], хоч би яке було їх походження. Коли, з одного боку, гроші представляють проданий товар, то, з другого боку, вони представляють товари, які можна купити[70)].

Г — Т, тобто купівля, є в той же час продаж, або *Т — Г;* отже, остання метаморфоза даного товару є в той же час перша метаморфоза якогось іншого товару. Для нашого ткача життєвий шлях його товару закінчується біблією, в яку він перетворив одержані ним 2 фунти стерлінгів. Але продавець біблії перетворює одержані від ткача 2 ф. ст. в горілку. *Г — Т,* заключна фаза процесу *Т — Г — Т* (полотно — гроші — біблія),є в той же час *Т — Г,* перша фаза *Т — Г— Т* (біблія — гроші— горілка). Оскільки виробник товару постачає на ринок лише односторонній продукт, він продає його звичайно чималими масами; тим часом його різносторонні потреби змушують його раз у раз роздробляти реалізовану ціну, або виручену грошову суму, між численними покупками. Один продаж приводить, таким чином, до багатьох актів купівлі різних товарів. Отже, заключна метаморфоза одного товару становить суму перших метаморфоз інших товарів.

---

69) Виняток становить, як уже було згадано вище, виробник золота або срібла, який обмінює свій продукт без попереднього продажу його.

70) «Гроші в наших руках представляють речі, які ми можемо захотіти купити, і в той же час речі, які ми продали за ці гроші» (*MercierdelaRiviire,*цит. тв., стор. 586).

Коли ми візьмемо тепер метаморфозу якого-небудь товару, наприклад полотна, в цілому, то ми побачимо насамперед, що метаморфоза ця складається з двох протилежних рухів, які доповнюють один одного: *Т — Г* і *Г— Т.* Ці два протилежні перетворення товару здійснюються в двох протилежних суспільних актах товаровласника і відбиваються в двох протилежних економічних ролях цього останнього. Як агент продажу, він — продавець, як агент купівлі — покупець. Але через те що в кожному своєму перетворенні товар існує одночасно в обох своїх формах — товарній і грошовій,— які лише лежать на протилежних полюсах, то одному і тому самому товаровласникові, оскільки він є продавцем, протистоїть інший як покупець, а оскільки він є покупцем, йому протистоїть інший як продавець. Подібно до того як один і той самий товар послідовно проходить два протилежні перетворення — з товару в гроші і з грошей в товар,— цілком так само один і той же товаровласник міняє роль продавця на роль покупця. Отже, це не стало фіксовані ролі, а ролі, які раз у раз переходять у процесі товарного обігу від однієї особи до іншої.

Повна метаморфоза товару, у своїй найпростішій формі, передбачає чотири крайні точки і три personaedramatis[дійові особи]. Спочатку товар протистоїть грошам як образові своєї вартості, який «по той бік», в чужій кишені, має свою речово-відчутну реальність. Отже, товаровласникові протистоїть власник грошей. Як тільки товар перетворився в гроші, вони стають його скороминущою еквівалентною формою, споживна вартість або зміст якої існує «по цей бік», в інших товарних тілах. Гроші, кінцевий пункт першого перетворення товару, являють собою в той же час вихідний пункт другого перетворення. Отже, продавець у першому акті процесу є покупцем у другому акті, де йому протистоїть третій товаровласник як продавець [71)].

Дві протилежно спрямовані фази руху товарної метаморфози становлять кругооборот: товарна форма, скидання товарної форми, повернення до товарної форми. В усякому разі сам товар визначається тут протилежно. Біля вихідного пункту він є неспоживною вартістю, біля кінцевого пункту він— споживна вартість для свого власника. Так само гроші спочатку виступають як твердий кристал вартості, в який перетворюється товар, а потім розпливаються в скороминущу еквівалентну форму товару.

Дві метаморфози, що становлять повний кругооборот одного товару, являють собою в той же час протилежні часткові метаморфози двох інших товарів. Один і той самий товар (полотно) відкриває ряд своїх власних метаморфоз і в той же час завер-шав повну метаморфозу другого товару (пшениці). Під час свого першого перетворення, в акті продажу, він виступає в обох цих ролях своєю власного персоною. А перетворившись у золоту лялечку, у вигляді якої він сам проходить шлях всякого товарного тіла, він разом з тим завершав першу метаморфозу якогось третього

[71)]) «Отже, тут є... чотири крайні точки і три контрагенти, з яких один виступає двічі» (Le*Trosne*,цит. тв., стор. 909).

товару. Таким чином, кругооборот, описуваний рядом метаморфоз кожного товару, нерозривно сплітається з кругооборотами інших товарів. Процес у цілому являє собою обіг товарів.

Товарний обіг не тільки формально, але й по суті відмінний від безпосереднього обміну продуктами. Справді, придивімось до тільки що описаного процесу. Ткач безперечно обміняв полотно на біблію, власний товар — на чужий. Але це явище існує як таке тільки для нього самого. Продавець біблії, який віддає перевагу міцному напиткові перед холодною святістю, зовсім не думав про те, що на його біблію обмінюється полотно; так само ткач зовсім і гадки не мас, що на його полотно обміняли пшеницю і т. д. Товар особи *В* заміщає товар особи *А,* але *А* і *В* не обмінюються взаємно своїми товарами. Фактично може статися, що *А* і *В* купують взаємно один у одного, але такий випадковий збіг аж ніяк не випливає з загальних умов обігу товарів. З одного боку, ми бачимо тут, як обмін товарів розриває індивідуальні і локальні межі безпосереднього обміну продуктами і розвиває обмін речовин людської праці. З другого боку, тут розвивається ціле коло суспільних зв’язків, які перебувають поза контролем дійових осіб і мають характер відносин, даних від природи. Ткач може продати полотно лише через те, що селянин уже продав пшеницю; охочий до горілки може продати біблію лише тому, що ткач продав полотно; винокур може продати свій міцний напиток лише тому, що інший продав напиток життя вічного і т. д.

Внаслідок цього процес обігу не закінчується, як безпосередній обмін продуктами, після того як споживні вартості помінялись місцями і власниками. Гроші не зникають від того, що вони в кінці випадають з ряду метаморфоз даного товару. Вони знову й знову осідають у тих пунктах процесу обігу, які очищаються тим чи іншим товаром. Наприклад, у загальній метаморфозі полотна: полотно — гроші — біблія, спочатку полотно випадає з обігу, гроші заступають його місце, потім біблія випадає з обігу, і гроші заступають її місце. Завдяки заміщенню одного товару іншим до рук третьої особи прилипає грошовий товар[72)]. Обіг безперервно спливає грошовим потом.

Важко уявити собі щось банальніше, ніж догмат, нібито товарний обіг неодмінно створює рівновагу між купівлями і продажами, бо кожний продаж є в той же час купівля, і viceversa[навпаки]. Коли цим хочуть сказати, що число справді здійснених продажів дорівнює числу купівель, то це — беззмістовна тавтологія. Однак цим догматом хочуть довести, що продавець приводить за собою на ринок свого покупця. Купівля і продаж являють собою один і той самий акт як взаємовідношення двох полярно протилежних осіб — власника грошей і товаровласника. Але, як дії однієї і тієї самої особи, вони становлять два полярно протилежні акти. Таким чином, тотожність продажу і купівлі передбачає, що товар стає некорисним, коли він, будучи кинутий в алхімічну реторту обігу, не виходить з неї у вигляді грошей, не продається

[72)] *Примітка до 2 видання.* Хоч як впадав в очі це явище, його здебільшого не спроможні помітити економісти, особливо фритредер vulgaris.

товаровласником, а значить не купується власником грошей. Ця тотожність передбачає далі, що процес обміну, коли він вдається, є деяка пауза, певний період в житті товару, який може бути більш або менш тривалим. Оскільки перша метаморфоза товару є одночасно продаж і купівля, то цей частковий процес становить в той же час самостійний процес. У покупця є товар, у продавця є гроші, тобто товар, який зберігає форму, здатну до обігу незалежно від того, рано чи пізно він фактично знову виступить на ринку. Ніхто не може продати без того, щоб хто-небудь інший не купив. Але ніхто не повинен негайно купувати тільки тому, що сам він щось продав. Обіг товарів розриває часові, просторові й індивідуальні межі обміну продуктів саме завдяки тому, що безпосередня тотожність між відчуженням свого продукту праці і одержанням замість нього чужого ділиться на два протилежні акти — продажу і купівлі. Коли процеси, які протистоять один одному як зовсім самостійні, становлять певну внутрішню єдність, то це якраз і означає, що їх внутрішня єдність здійснюється в русі зовнішніх протилежностей. Коли зовнішнє відособлення внутрішньо несамостійних, тобто доповнюючиходин одного, процесів досягає певного пункту, то єдність їх виявляється насильствено — у формі кризи. Іманентна товарові протилежність споживної вартості і вартості, протилежність приватної праці, яка в той же час повинна виразити себе як праця безпосередньо суспільна, протилежність особливої і конкретної праці, яка в той же час має значення лише праці абстрактно загальної, протилежність персоніфікації речей і уречевлення осіб — ця іманентна суперечність прибирає в протилежностях товарної метаморфози розвинуті форми свого руху. Таким чином, уже ці форми містять у собі можливість — однак тільки можливість — криз. Перетворення цієї можливості у дійсність вимагає цілої сукупності відносин, які в рамках простого товарного обігу зовсім ще не існують [73)].

Як посередник у процесі обігу товарів, гроші набувають функції засобу обігу.

Ь) ОБІГ ГРОШЕЙ

Зміна форм, в якій відбувається речовий обмін продуктами праці, *Т — Г — Т,* зумовлює, що одна й та сама вартість, становлячи як товар вихідний пункт процесу, знову повертається до цього пункту у вигляді товару. Таким чином, цей рух товарів являє собою кругооборот. З другого боку, ця сама форма виключає кругооборот

[73)]) Пор. мої зауваження про Джемса Мілля: «До критики політичної економії», стор. 74—76 [див. це видання, том 13, стор. 74—75]. Два пункти характерні тут для методу економічної апологетики. По-перше, ототожнення обігу товарів і безпосереднього обміну продуктів шляхом простого абстрагування від їх відмінностей. По-друге, спроба заперечувати суперечності, властиві капіталістичному процесові виробництва; це досягається тим, що відносини між капіталістичними агентами виробництва вводяться до простих відносин, які випливають з товарного обігу. Тим часом виробництво товарів і обіг товарів це явища, властиві найрізноманітнішим способам виробництва, хоч обсяг і значення їх далеко не однакові. Отже, ми нічогісінько не знаємо про differentiaspecifica[характерні особливості] даних способів виробництва, не можемо нічого сказати про них, коли нам відомі тільки спільні їм усім абстрактні категорії товарного обігу. В жодній науці, крім політичної економії, не проголошуються и такою претензійністю найелементарніші загальні місця. Наприклад, Шан Батіст Гей береться судити про кризи, знаючи тільки одно: що товар є продукт.

грошей. Результатом її є те, що гроші раз у раз віддаляються від їх вихідного пункту, а не повертаються до нього. Доти, поки товар в руках продавця зберігається в своєму перетвореному вигляді, у вигляді грошей, товар цей перебуває в стадії своєї першої метаморфози, тобто він здійснив лише першу половину свого обігу. Коли процес — продаж заради купівлі — закінчений, то гроші, в свою чергу, віддалилися з рук свого первісного власника. Правда, коли ткач, купивши біблію, знову продасть полотно, то й гроші знову повернуться в його руки. Але вони повернуться не внаслідок обігу перших 20 аршинів полотна, який, навпаки, віддалив їх з рук ткача в руки продавця біблії. Гроші можуть повернутися лише завдяки тому, що новий товар відновлює або повторює все той самий процес обігу, який закінчується тим самим результатом, як і перший. Отже, форма руху, якої безпосередньо надає грошам обіг товарів, є постійне віддалення їх від вихідного пункту, їх перехід з рук одного товаровласника в руки іншого, або їх обіг (currency, coursdelamonnaie).

Обіг грошей є постійне монотонне повторення одного і того самого процесу. Товар завжди перебуває на боці продавця, гроші — завжди на боці покупця як купівельний засіб. Вони функціонують як купівельний засіб, реалізуючи ціну товару. Але, реалізуючи її, гроші переносять товар з рук продавця в руки покупця і в той же час переходять самі з рук покупця в руки продавця з тим, щоб повторити той самий процес з яким- небудь іншим товаром. Той факт, що ця одностороння форма руху грошей виникає з двосторонньої форми руху товару, лишається замаскованим. Сама природа товарного обігу породжує якраз протилежну видимість. Перша метаморфоза товару вже щодо свого зовнішнього вигляду є не тільки рух грошей, але й власний рух самого товару; навпаки, друга метаморфоза товару уявляється тільки як рух грошей. В першій половині свого обігу товар міняється місцем з грішми. Разом з тим товар як споживна вартість випадає з сфери обігу і переходить у сферу споживання[74)]. Його місце заступає образ вартості товару, або його грошова маска. Другу половину обігу товар пробігає вже не в своєму натуральному вигляді, а в своєму золотому вбранні. Таким чином, безперервність руху властива тільки грошам; і той самий рух, який для товару розпадається на два протилежні процеси, цей самий рух як власний рух грошей, завжди є один і той самий процес, в якому гроші міняються місцями все з новими й новими товарами. Через це справа набирає такого вигляду, ніби результат товарного обігу, заміщення одного товару іншим, породжується не перетворенням його власних форм, а функцією грошей як засобу обігу, ніби саме засоби обігу приводять в рух товари, самі по собі нерухомі, переносять їх з рук, де вони є неспоживні вартості, в руки, де вони є споживні вартості, і до того ж завжди в напрямі, протилежному власному рухові грошей. Гроші завжди витісняють товари з сфери обігу,

[74)]Навіть і в тому разі, коли товар все знову й знову продається,— явище, яке для нас поки що не існує,— він з моменту свого остаточного продажу переходить з сфери обігу в сферу споживання, щоб бути тут життєвим засобом або засобом виробництва.

стаючи на їх місце в обігу і тим самим віддаляючись від свого власного вихідного пункту. Через це, хоч в русі грошей лише виражається обіг товарів, зовні здається навпаки, що обіг товарів є лише результат руху грошей[75].

З другого боку, грошам властива функція засобу обігу лише тому, що вони являють собою вартість товарів, яка стала самостійною. Тому їх рух як засобу обігу є в дійсності лише рух власної форми товару. Отже, він повинен відбиватися в обігу грошей і наочно. Так, наприклад, полотно спочатку перетворює свою товарну форму в свою грошову форму. Другий полюс його першої метаморфози *Т — Г,* тобто форма грошей, стає потім першим полюсом його останньої метаморфози *Г — Т,* його оберненого перетворення в біблію. Але кожне з обох цих перетворень форми відбувається шляхом обміну товару і грошей, шляхом їх взаємного переміщення. Одні й ті самі гроші припливають до продавця як відчужений образ товару і покидають його як абсолютно відчужуваний образ товару. Вони двічі міняються місцями. Перша метаморфоза полотна приносить ці гроші в кишеню ткача, друга — знову виймає їх звідти. Таким чином, дві протилежні зміни форми одного й того самого товару відбиваються в двократному переміщенні грошей, яке здійснюється в зворотному напрямі.

Навпаки, якщо мають місце тільки односторонні товарні метаморфози — прості акти купівлі або продажу, однаково,— то одні й ті самі гроші лише один раз міняють своє місце. їх друге переміщення завжди виражає собою другу метаморфозу товару, його обернене перетворення з грошей. В частому повторенні переміщень одних і тих самих грошей відбивається не тільки ряд метаморфоз окремого товару, але переплетення незліченних метаморфоз усього товарного світу в цілому. А втім, само собою зрозуміло, що все це стосується лише до з’ясовуваної тут форми простого товарного обігу.

Кожний товар при першому своєму кроці в процесі обігу, при першій же зміні своєї форми, випадає з сфери обігу, в яку на його місце завжди вступає новий товар. Навпаки, гроші як засіб обігу завжди перебувають у сфері обігу, завжди обертаються в ній. Звідси постає питання, скільки грошей може безперервно поглинати ця сфера.

У кожній країні щодня відбуваються численні, одночасні і, значить, просторово співіснуючі односторонні метаморфози товарів, або, інакше кажучи, тільки продажі з одного боку, тільки купівлі — з другого. У своїх цінах товари вже прирівняні певним, мислено уявлюваним кількостям грошей. Оскільки розглянута тут безпосередня форма обігу завжди тілесно протиставить одне одному товар і гроші — перший на полюсі продажу, другі на протилежному полюсі купівлі,— то маса засобів обігу, необхідних для процесу обігу товарів, уже визначена сумою цін останніх. Справді, гроші лише являють собою реально ту суму золота, яка ідеально вже виражена в сумі цін товарів. Отже, рівність цих сум очевидна сама собою. Ми знаємо, однак, що при

---

[75] «Вони» (гроші) «не мають іншого руху, крім того, якого надають їм продукти» (Le*Trosne,*цит. тв., стор. 885).

незмінній вартості товарів ціни їх змінюються із зміною вартості самого золота (грошового матеріалу): пропорціонально підвищуються, коли остання падає, і, навпаки, падають, коли остання підвищується. Разом з таким підвищенням або зниженням суми цін товарів повинна в тій самій пропорції збільшуватись або зменшуватись маса обігових грошей. В усякому разі причиною зміни маси засобів обігу є тут самі гроші, але не в своїй функції засобу обігу, а в своїй функції міри вартості. Спочатку ціна товарів змінюється в оберненому відношенні до зміни вартості грошей, і потім маса засобів обігу змінюється в прямому відношенні до зміни ціни товарів. Цілком те саме явище мало б місце, якби, наприклад, не вартість золота знизилась, а срібло замістило б його як міра вартості, або, навпаки, якби не вартість срібла підвищилась, а золото витіснило б срібло з функції міри вартості. У першому випадку повинно було б обертатися срібла більше, ніж раніше оберталося золота, в другому — менше золота, ніж раніше оберталося срібла. В обох випадках змінилася б вартість грошового матеріалу, тобто товару, що функціонує як міра вартостей, а тому змінився б також вираз товарних вартостей у цінах, а значить — маса обігових грошей, якими користуються для реалізації цих цін. Ми вже бачили, що сфера обігу товарів має проріху, через яку туди проникає золото (срібло і взагалі грошовий матеріал) як товар даної вартості. Існування цієї вартості передбачається уже при функціонуванні грошей як міри вартості, тобто при визначенні цін. Наприклад, коли знижується вартість самої міри вартості, то це насамперед проявляється в зміні ціни тих товарів, які обмінюються на благородний метал як на товар безпосередньо в місцях видобутку його. Проте значна частина інших товарів, особливо на нижчих ступенях розвитку буржуазного суспільства, довгий час все ще оцінюється в застарілій вартості міри вартості, що стала ілюзорною. Але в міру того як товари вступають у вартісні відносини між собою, один товар заражає інший, і золоті або срібні ціни товарів мало-помалу вирівнюють ся відповідно до пропорцій, що визначаються самими вартостями товарів, поки, нарешті, всі товарні вартості не будуть оцінюватися відповідно до нової вартості грошового металу. Цей процес вирівнювання супроводиться невпинним зростанням кількості благородних металів, які припливають замість безпосередньо обмінюваних на них товарів. Тому в тій самій мірі, и якій серед товарів поширюються ці нові, виправлені ціни, «бо в якій вартості товарів оцінюються в новій вартості металу, що знизилась і не перестає знижуватись до певного пункту, в такій самій мірі уже існує додаткова маса благородного металу, необхідна для реалізації цих нових цін. Одностороннє спостереження фактів, які мали місце після відкриття нових родовищ золота і срібла, привело в XVII і особливо у XVIII столітті до невірного висновку, ніби товарні ціни зросли тому, що більша кількість золота і срібла стала функціонувати як засіб обігу. Надалі ми братимемо вартість золота за величину дану, якою вона і є фактично в момент установлення цін.

Отже, при цьому припущенні маса засобів обігу визначається сумою товарних цін, які підлягають реалізації. Коли ми припустимо далі, що ціна кожного товарного виду дана, то сума цін товарів буде, очевидно, залежати від кількості товарів, які перебувають в обігу. Справді, не треба дуже вже сушити собі голову для того, щоб зрозуміти, що коли 1 квартер пшениці коштує 2 ф. ст., то 100 квартерів коштуватимуть 200 ф. ст., 200 квартерів — 400 ф. ст. і т. д., а значить з масою пшениці повинна зростати і маса тих грошей, які при її продажу обмінюються з нею місцем.

Коли ми припустимо, що маса товарів дана, то маса обігових грошей збільшуватиметься і зменшуватиметься разом з коливаннями товарних цін. Вона зростає і зменшується залежно від того, підвищується чи знижується сума цін товарів внаслідок зміни величини цін. При цьому необов'язково повинні одночасно підвищуватись або знижуватись ціни всіх товарів. Підвищення цін певного числа провідних товарів в одному випадку, зниження їх цін в іншому випадку досить для того, щоб помітно підвищити або знизити суму цін усіх циркулюючих товарів, яка підлягає реалізації, а значить і для того, щоб притягти в сферу обігу більше або менше грошей. Чи відбиває зміна цін товарів дійсну зміну вартості їх, чи являє собою просто коливання ринкових цін, вплив на масу засобів обігу в обох випадках однаковий.

Нехай дано певне число не зв'язаних між собою, одночасних і, значить, просторово співіснуючих продажів, або часткових метаморфоз, наприклад 1квартера пшениці, 20 аршинів полотна, 1 біблії, 4 галонів горілки. Коли ціна кожного з цих товарів 2 ф. ст., отже сума цін, що підлягає реалізації, 8 ф. ст., то в обіг повинна вступити маса грошей, яка дорівнює 8 фунтамстерлінгів. Але коли ті самі товари є ланки дослідженого нами вище ряду метаморфоз: 1 квартер пшениці — 2 ф. ст.— 20 аршинів полотна — 2 ф. ст. — 1 біблія — 2 ф. ст.— 4 галони горілки — 2 ф. ст., то одні й ті самі 2 ф. ст. приводять в обіг всі ці товари один по одному, послідовно реалізуючи їх ціни,— отже, ці 2 ф. ст. реалізують суму цін у 8 ф. ст. з тим, щоб спочити кінець кінцем в руках винокура. Вони роблять чотири обороти. Це повторне переміщення одних і тих самих грошей виражає подвійну зміну форми товару, його рух через дві протилежні стадії обігу і в той же час сплетення метаморфоз різних товарів[76)]. Протилежні фази цього процесу, які доповнюють одна одну, не можуть відбуватися поруч у просторі, а повинні йти одна за одною в часі. Тому певні відрізки часу становлять міру їх тривалості, тобто числом оборотів одних і тих самих грошових одиниць за даний час вимірюється швидкість обігу грошей. Хай процес обігу згаданих вище чотирьох товарів тривав, наприклад, один день. Тоді сума цін, яка підлягає реалізації, становитиме 8 ф. ст., число оборотів одних і тих самих грошових одиниць за день — 4 і маса обігових грошей — 2 фунти стерлінгів. Таким чином, для процесу обігу за даний відрізок часу:

[76)] «Саме продукти приводять їх» (гроші) «в рух і змушують обертатися... Швидкість їх» (грошей) «руху заступає їх кількість. Коли в них виникає потреба, вони переходять з рук в руни, не спиняючись ані на хвилину» (LeTrosne, цит. тв., стор. 915, 916).

$$\frac{\text{сума цін товарів}}{\text{число оборотів одноіменних грошових одиниць}} = \text{масі грошей,}$$

що функціонують як засоби обігу. Цей закон має загальне значення. За даний відрізок часу процес обігу кожної країни охоплює, з одного боку, безліч розрізнених, одночасних актів продажу (відповідно купівлі), або часткових метаморфоз, які просторово відбуваються поруч і в яких одні й ті самі гроші лише один раз міняють місце, або роблять лише один оборот; з другого боку, той самий процес охоплює сукупність багатьох, почасти паралельних, почасти переплетених між собою, більш- менш багатих на ланки рядів метаморфоз, в яких одні й ті самі гроші роблять більш-менш значне число оборотів. Загальне число оборотів усіх обігових однойменних грошових одиниць дає, однак, середнє число оборотів окремої одиниці, або середню швидкість обігу грошей. Маса грошей, яка на початку, наприклад, денного процесу обігу вступає в нього, визначається, звичайно, сумою цін товарів, що обертаються одночасно і просторово поруч один з одним. Але в межах процесу кожна грошова одиниця стає, так би мовити, відповідальною за інші. Якщо одна з них прискорює швидкість свого обігу, то тим самим вона уповільнює швидкість обігу іншої, причому остання може навіть зовсім вилетіти з сфери обігу, бо ця сфера може поглинути лише таку масу золота, яка, будучи помножена на середнє число оборотів її окремих елементів, дорівнює сумі цін, що підлягають реалізації. Тому, якщо зростає число оборотів грошей, то маса грошей, яка перебуває в обігу, зменшується. Якщо зменшується число їх оборотів, то зростає їх маса. Оскільки при даній середній швидкості обігу маса грошей, яка може функціонувати як засіб обігу, дана, то досить кинути в обіг певну кількість банкнот, наприклад однофунтової вартості, щоб добути з нього рівно стільки ж золотих соверенів,— фокус, добре відомий усім банкам.

Якщо в обігу грошей взагалі проявляється тільки процес обігу товарів, тобто їх кругооборот шляхом протилежних метаморфоз, то в швидкості обігу грошей проявляється швидкість зміни форм товарів, безперервне переплетення одного ряду метаморфоз з іншими, навальність цього обміну речовин, швидке зникнення товарів із сфери обігу і така сама швидка заміна їх новими товарами. У швидкості грошового обігу проявляється, таким чином, текуча єдність протилежних фаз, що взаємно доповнюють одна одну,— перетворення споживної форми товару в образ вартості і обернене перетворення образу вартості в споживну форму, тобто єдність обох процесів: продажу і купівлі. Навпаки, в уповільненні грошового обігу позначається поділ і відособлення цих процесів у вигляді двох протилежних полюсів, тобто припинення перетворення форм, а значить і обміну речовин. З обігу самого по собі, звичайно, не можна побачити, звідки виникає це припинення. Обіг лише виявляє саме існування цього явища. За звичайним поглядом, той факт, що з уповільненням грошового обігу гроші починають все рідше з’являтися і зникати в усіх пунктах

периферії обігу, пояснюється недостатньою кількістю засобів обігу [77].

Таким чином, загальна кількість грошей, що функціонують на протязі кожного даного відрізка часу як засоби обігу, визначається, з одного боку, сумою цін усіх товарів, що обертаються, а з другого боку, більшою або меншою швидкістю протилежно спрямованих процесів товарного обігу, від чого залежить, яка частина загальної суми цін може бути реалізована з допомогою однієї і тієї самої грошової одиниці. Але сама ця сума цін товарів залежить як від маси, так і від ціни кожного окремого виду товарів. Ці три фактори: рух цін, маса товарів, що обертаються, і швидкість обігу грошей, можуть змінюватися в різних напрямах і в різних пропорціях; тому сума цін, що підлягає реалізації, а значить і зумовлена нею маса засобів обігу можуть також зазнавати численних комбінацій. Тут ми відзначимо тільки комбінації, які відіграють найважливішу роль в історії товарних цін.

При незмінних товарних цінах маса засобів обігу може зростати, якщо збільшується маса товарів, що обертаються, або зменшується швидкість обігу грошей або обидві ці обставини діють разом. Навпаки, маса засобів обігу може зменшуватись, якщо зменшується маса товарів або зростає швидкість обігу.

При загальному підвищенні товарних цін маса засобів обігу може лишатися незмінною, якщо маса товарів, що обертаються, зменшується в тому самому відношенні, в якому зростає їх ціна, або швидкість обігу грошей збільшується пропорціонально зростанню цін, причому маса товарів, що обертаються, лишається постійною. Маса засобів обігу може зменшуватись, якщо маса товарів зменшується або швидкість обігу збільшується скоріше, ніж ціни.

При загальному зниженні товарних цін маса засобів обігу може лишатися незмінною, якщо маса товарів збільшується в тому самому відношенні, в якому падає

---

[77] «Оскільки гроші... є загальна міра для купівлі і продажу, то кожен, хто мас що-небудь для продажу, але не знаходить покупця, схиляється до думки, що недостача грошей в країні є причина, внаслідок якої він не може збути свої товари; І ось звідусіль лунають скарги на недостачу грошей. Але це велика помилка... Чого хочуть ті, що скаржаться на недостачу грошей?... Фермер скаржиться... він думає, що, якби в країні було більше грошей, він міг би продати свої продукти по добрих цінах. Отже, не гроші потрібні йому, а добра ціна за його хліб і худобу, які він хоті н би, але не може продати... А чому йому не вдається одержати за них добру ціну?.. 1) Або тому, що в країні є надто багато хліба і худоби, отже більшість з тих людей, які приходять на ринок, потребує, як і він сам, того, щоб продати ці продукти, і тільки небагато потребують того, щоб купити їх. 2) Або тому, що скоротився звичайний вивіз цих продуктів за кордон... 3) Або тому, що скорочується споживання, як це буває, коли люди через злидні витрачають на життя менше, ніж раніше. Таким чином, не збільшення кількості дзвінкої монети може допомогти фермерові продати його товари, а усунення цих трьох причин, які дійсно викликають спад на ринку. Купець і крамар потребують грошей в тому самому розумінні, тобто вони потребують того, щоб продати ті товари, якими вони торгують, і це — в результаті зменшення попиту на ринку. Нація найкраще процвітає тоді, коли багатства безперервно переходять з рук в руки» (Sir*Dudley North*.. «DiscoursesuponTrade». London, 1691, p. 11—15 passim). Всі шарлатанські винаходи Герреншванда зводяться до того, нібито суперечності, які породжуються самою природою товару і тому проявляються в обігу товарів, можуть бути усунені шляхом збільшення кількості засобів обігу. Але коли пояснення застою у процесі виробництва і обігу недостатністю засобів обігу е тільки популярна ілюзія, то це не означав, що дійсна недостача в засобах обігу, внаслідок, наприклад, офіціальних махінацій в галузі «regulationofcurrency» [«регулювання засобів обігу»], не може, з свого боку, викликати застій.

їх ціна, або якщо швидкість обігу грошей зменшується в тому самому відношенні, що й ціни. Маса засобів обігу може зростати, якщо товарна маса зростає або швидкість обігу зменшується скоріше, ніж падають товарні ціни.

Варіації різних факторів можуть взаємно компенсувати одна одну таким чином, що, незважаючи на їх постійну мінливість, загальна сума товарних цін, що підлягають реалізації, лишається постійною, а тому лишається постійною і маса обігових грошей. Через це, особливо при розгляді порівняно тривалих періодів, маса грошей, які обертаються в кожній даній країні, виявляє далеко більш постійний середній рівень і далеко менш значні відхилення від цього середнього рівня, ніж можна було б сподіватися з першого погляду; виняток становлять періоди великих потрясінь, які викликаються промисловими і торговими кризами, рідше змінами у вартості самих грошей.

Закон, за яким кількість засобів обігу визначається сумою, цін товарів, що обертаються, і середньою швидкістю обігу грошей[78)], може бути виражений ще так: при даній сумі вартостей товарів і даній середній швидкості їх метаморфоз кількість обігових грошей або грошового матеріалу залежить від власної вартості останнього. Ілюзія, нібито справа стоїть якраз навпаки, нібито товарні ціни визначаються масою засобів обігу, а ця остання визначається, в свою чергу, масою грошового матеріалу даної країни [79)], корениться у її перших представників у тій безглуздій гіпотезі, що

[78)] «Для торгівлі нації гроші потрібні в певній кількості або пропорції: більша або менша проти потрібної кількість грошей пошкодила б торгівлі. Так само, як у дрібній роздрібній торгівлі необхідна певна кількість фартингів, щоб розміняти срібну монету або провести такі платежі, які не можуть бути виконані навіть з допомогою найдрібніших срібних монет... І подібно до того як число фартингів, потрібних для торгівлі, визначається чисельністю населення, частотою здійснюваних ним мінових операцій і, головним чином, вартістю найдрібнішої срібної монети, так і кількість грошей» (золотих і срібних), «потрібних для торгівлі, визначається частотою мінових актів і розмірами платежів» *(WilliamPetty.*«A Treatise of Taxes and Contributions». London, 1667, p. 17). Теорію Юмазахищав проти Дж. Стюарта та ін. А. Юнг у своїй «PoliticalArithmetic». London, 1774, де їй присвячено окремий розділ: «Ціпи залежать від кількості грошей», стор. 112 і дальші. В моїй праці «До критики політичної економії», стор. 149 [див. це видання, том 13, стор. 136], я роблю таке зауваження:«Питания про кількість обігових монет він (А. Сміт) мовчазно усуває, зовсім хибно розглядаючи гроші як простий товар». Це стосується лише тих місць праці А. Сміта, де він розглядає гроші exofficio[спеціально]. В деяких окремих випадках, наприклад критикуючи попередні системи політичної економії, він висловлює правильний погляд: «Кількість дзвінкої монети в кожній країні визначається вартістю товарів, які обертаютьсявній... Вартістьтоварів, щоїхкупуютьіпродаютьпротягомрокувданійкраїні, потребуєпевноїкількостігрошейдляобігуїхірозподілусередвідповідних споживачів і не може дати застосування додатковій кількості грошей. Канали обігу неодмінно вбирають в себе суму, достатню для того, щоб наповнити їх, і ніколи не вміщають зверх того» («WealthofNations», b. IV, ch. I). Таким же чином А. Сміт починає свою працю exofficioапофеозом поділу праці, а в останній книзі про джерела державного доходу, де він розглядає питання про поділ праці лише мимохідь, він наводить засудження поділу праці, що належить його вчителю А. Фергюсону.

[79)]«Ціни товарів кожної нації повинні, звичайно, зростати, в міру того як збільшується кількість золота і срібла, що обертається серед народу; отже, коли кількість золота і срібла, яку має дана нація, зменшується, то ціни повинні падати пропорціонально такому зменшенню кількості грошей» *(JacobVanderlint.* «MoneyanswersallThings». London, 1734, p. 5). Ближче зіставлення праці Вандерлінта і «Essays» Юма не лишило у мене ніякого сумніву, що Юм знав і використав цю загалом дуже значну працю Вандерлінта. Погляд, нібито маса засобів обігу визначає собою ціни, можна знайти також і у Барбона і ще більш ранніх авторів. «Ніякої незручності»,— говорить Вандерлінт,— «не може вийти внаслідок необмеженої торгівлі, а тільки — великі переваги, бо, коли грошова готівка якої-небудь нації буде під впливом вільної

товари вступають в процес обігу без ціни, а гроші без вартості, і потім в цьому процесі певна частина товарної мішанини обмінюється на відповідну частину металічної груди[80)].

с) МОНЕТА. ЗНАК ВАРТОСТІ

З функції грошей як засобу обігу виникає їх монетна форма. Вагова частина золота, мислено уявлювана в ціні, або грошовій назві товарів, повинна протистати останнім у процесі обігу як однойменний кусок золота, або монета. Як і встановлення масштабу цін, карбування монет потрапляє в руки держави. В тих різних національних мундирах, що їх носять на собі золото і срібло як монети і що їх вони знову скидають, появляючись на світовому ринку, виявляється поділ між внутрішньою, або національною, сферою товарного обігу і загальною сферою світового ринку.

Отже, золота монета і золото в зливках різняться між собою тільки зовнішністю, і золото завжди може бути перетворене з однієї форми в другу [81)]. Шлях, на який стає

торгівлі знижуватись, запобігти чому передбачається шляхом заборон. то у тих націй, до яких відпливають гроші, неминуче повинні зростати всі ціни, бо збільшується маса грошей. А предмети нашого мануфактурного виробництва і всякі інші товари скоро настільки упадуть в ціні, що торговий баланс обернеться на нашу користь і таким чином гроші попливуть назад» (цит тв., стор. 43, 44).

[80)]Само собою очевидно, що ціна кожного окремого виду товарів є елемент суми цін усіх товарів, що обертаються. Але зовсім незрозуміло, яким чином неспівмірні одна з одною споживні вартості можуть у своїй загальній масі обмінюватись на масу золота і срібла, що є в даній країні. Коли в сміливому польоті фантазії визнати світ товарів за один-однісінький сукупний товар, відповідною частиною якого є кожний окремий товар, то ми дістанемо цікаве рівняння: сукупний товар = х центнерів золота, товар *А* = певній частині сукупного товару = такій же частині х центнерів золота. Це буквально й говорить Монтеск'є: «Коли ми протипоставимо всій масі золота і срібла, що є в світі, суму всіх товарів, які є в світі, для нас стане ясно, що кожному з цих продуктів або товарів відповідає певна частина всієї маси золота і срібла... Припустимо, що на світі існує один тільки вид продуктів або товару, або що існує тільки один вид, який продається, і що він ділимий, як і гроші. Певна частина цього товару відповідатиме певній частині всієї маси грошей: половина всього товару — половині всіх грошей і т. д... встановлення цін на речі буде завжди в основі своїй залежати від відношення між сукупністю речей і сукупністю знаків»(*Montesquieu*, цит. тв., т. III, стор. 12, 13). Про дальший розвиток цієї теорії у Рікардо і його учнів Джемса Мілля, лорда Оверстона та інших див. «До критики політичної економії», стор. 140-146 і стор. 150 і дальші [див. це видання, том 13, стор. 127—133, 136 і дальші].— Пан Джон Стюарт Мілль з властивою йому еклектичною логікою ухитряється додержуватись одночасно і поглядів свого батька Джемса Мілля і прямо протилежних. Коли порівняти, наприклад, текст його посібника: «Principlesoi PoliticalEconomy» з передмовою (до 1-го видання), де він сам говорить про себе як про сучасного А. Сміта, то не знаєш, чому більше дивуватися — наївності цієї людини чи наївності публіки, яка на віру прийняла його за А. Сміта, хоч між ним і останнім приблизно таке саме співвідношення, як між генералом Уільямсом Карсом Карським і герцогом Веллінгтоном. Власні дослідження пана Джона Стюарта Мілля в галузі політичної економії, які не відзначаються ні широтою, ні змістовністю, всі цілком умістилися в його надрукованій в 1844 р. брошурці: «SomeUnsettledQuestionsofPoliticalEconomy». Локк прямо говорить, що відсутність вартості у золота і срібла зв'язана з тим, що їх вартість визначається їх кількістю. «Люди погодились надавати золоту і сріблу уявної вартості... внутрішня вартість цих металів є не що інше, як кількість» («SomeConsiderationsoftheConsequencesoftheLoweringofInterest, 1691», Works, ed. 1777, vol. II, p. 15).

[81)]Само собою розуміється, в моє завдання зовсім не входить розгляд таких подробиць, як монетне мито і т. її. Щодо романтичного сикофанта Адама Мюллера, який захоплюється «великодушною щедрістю» англійського уряду, що «даром» карбує монету [62], то йому досить протипоставити такі слова сера Даллі Норса: «Срібло і золото, як і інші товари, мають свої приливи і відпливи. Після одержання певної цільності срібла з Іспанії... його посилають в Тауер, і там воно карбується. Скоро після цього може виникнути новий попит на золото або срібло в зливках длявивозу. Коли металу взливках не буде, бо весь він піде на карбування монети, що тоді робити? Очевидно, знову переплавити монету; це не

золото, вийшовши к монетного двору, веде його, кінець кінцем, до плавильного тигля. А саме, в обігу золоті монети стираються, одна більше, інша менше. Назва золотої монети і кількість її золотої субстанції, її номінальний і її реальний вміст починають мало-помалу розходитись. Однойменні золоті монети набувають різної вартості, бо вони мають тепер різну вагу. Золото як засіб обігу відхиляється від золота як масштабу ціп і разом з тим перестає бути дійсним еквівалентом товарів, ціни яких воно реалізує. Історія цієї плутанини становить головний зміст історії монетної справи протягом середніх віків і нового часу аж до XVIII століття. Природна тенденція процесу обігу, яка прагне перетворити золоте буття монети у видимість золота, тобто зробити з монети лише символ її офіціального металічного вмісту, визнана навіть самим сучасним законодавством: останнє визначає ту міру втрати металу, яка робить золоту монету непридатною для обігу, тобто демонетизує.

Якщо сам обіг грошей відокремлює реальний вміст монети від номінального вмісту, відокремлює її металічне буття від її функціонального буття, то в ньому вже криється можливість замістити металічні гроші в їх функції монети знаками з іншого матеріалу або просто символами. Роль срібних і мідних знаків як замісників золотої монети пояснюється історично, з одного боку, технічними труднощами карбувати зовсім дрібні вагові кількості золота або срібла і, з другого боку, тією обставиною, що нижчі метали раніше, ніж вищі — срібло раніше, ніж золото, мідь раніше, ніж срібло — виступали як міра вартості і, значить, уже оберталися як гроші в той момент, коли більш благородний метал скинув їх з трону. Вони заміщають золото в тих галузях товарного обігу, де монета циркулює найшвидше, а значить найшвидше зношується, тобто там, де акти купівлі і продажу завжди відновлюються у найдрібнішому масштабі. Щоб перешкодити цим супутникам золота утвердитися на місці самого золота, закон встановлює дуже низькі розміри платежів, в межах яких зобов’язує приймати їх замість золота. Ті окремі сфери, в яких циркулюють різні сорти монет, звичайно, переплітаються між собою. Розмінна монета появляється поряд іззолотом для виплати дробових частин найдрібнішої з золотих монет; золото раз у раз вступає в роздрібний обіг і так само раз у раз викидається звідти шляхом розміну на дрібну монету[82].

принесе збитків, — адже карбування нічого не коштує власникам металу. Тільки нація має збитки і повинна викидати свої гроші на вітер. Якби купцеві (Норс сам був одним з найбільших купців часів Карла II) «доводилося сплачувати мито за карбування, він не став би без серйозних підпав посилати своє срібло в Тауер, і карбована монета в цьому разі мала б безсумнівно вищу вартість, ніж срібло в зливках» (*North*, цит. тв., стор. 18).

[82] «Якщо срібла с завжди лише стільки, скільки необхідно для дрібних платежів, то воно ніколи не може бути нагромаджене в кількостях, достатніх для більших платежів... Вживання золота у великих платежах неминуче приводить також до його вживання в роздрібній торгівлі: ті, у кого е золота монета, нею оплачують дрібні покупки і дістають разом з купленим товаром здачу сріблом; завдяки цьому той надлишок срібла, який у противному разі нагромадився б у роздрібного торговця, видобувається у нього і розсіюється в загальному обігу. Але якби срібла було завжди досить для того, щоб реалізувати дрібні покупки, не вдаючись до золота, то роздрібний торговець одержував би за дрібні покупки виключно срібло, і останнє неминуче стало б нагромаджуватися в його рунах» (*DavidBuchanan.*«Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain». Edinburgh, 1844, p. 248, 249).

Металічний вміст срібних і мідних знаків довільно визначається законом. В обігу вони зношуються ще швидше, ніж золота монета. їх монетна функція стає через це фактично цілком незалежною від їх ваги, тобто від усякої вартості. Монетне буття золота остаточно відокремлюється від його вартісної субстанції. Завдяки цьому речі, що відносно не мають ніякої вартості,— папірці, дістають можливість функціонувати замість золота як монети. В металічних грошових знаках їх чисто символічний характер ще до певної міри прихований. У паперових грошах він виступає з цілковитою очевидністю. Як бачимо, ce n’estquelepremierpasquicoute[важкий тільки перший крок].

Ми маємо тут на увазі лише державні паперові гроші з примусовим курсом. Вони виростають безпосередньо з металічного обігу. Навпаки, кредитні гроші передбачають умови, які нам, поки ми лишаємось у межах простого товарного обігу, ще зовсім невідомі. Тільки мимохідь відзначимо, що, подібно до того як паперові гроші у власному розумінні цього слова виникають з функції грошей як засобу обігу, природний корінь кредитних грошей становить функція грошей як засобу платежу [83)].

Папірці, на яких надруковано їх грошові назви, як, наприклад, 1 ф. ст., 5 фунтів стерлінгів і т. д., кидає в процес обігу іззовні держава. Оскільки вони дійсно обертаються замість однойменних сум золота, вони відбивають у своєму русі лише закони самого грошового обігу. Специфічний закон обігу паперових грошей може виникнути лише з відношення їх до золота, лише з того, що вони є представниками останнього. І закон цей зводиться просто до того, що випуск паперових грошей повинен бути обмежений тією їх кількістю, в якій дійсно оберталося б символічно представлене ними золото (або срібло). Правда, кількість золота, яку може увібрати сфера обігу, завжди коливається, то підносячись вище, то опускаючись нижче якогось середнього рівня. Однак маса засобів обігу даної країни ніколи не зменшується нижче певного мінімуму, який може бути встановлений емпірично. Та обставина, що ця мінімальна маса безперервно змінює свої складові частини, тобто складається кожного разу все з інших частинок золота, звичайно, анітрохи не впливає на її розміри і на її постійне перебування в сфері обігу. Тому вона може бути заміщена паперовими символами. Але якщо ми сьогодні наповнимо паперовими грішми всі канали обігу до ступеня їх цілковитого насичення, то завтра внаслідок яких-небудь коливань в

[83)]Мандарин фінансів Ван Мао-Індозволив собі подати синові неба проект, який у замаскованій формі мав на меті перетворити китайські державні асигнації у розмінні банкноти. У звіті асигнаційного комітету за квітень 1854 р. він дістає за це доброго прочухана. Чи одержав він відповідну кількість ударів бамбуковою палкою, не повідомляється. «Комітет», — сказано наприкінці звіту, — «пильно зважив його проект і визнав, що все в ньому спрямоване до вигоди купців і ніщо не обіцяє вигід короні» («ArbeitenderKaiserlichRussischenGesandtschaftzuPekingliberChina». Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg. Erster Band. Berlin, 1858, S. 47 sq.). Про постійну втрату металу золотими монетами внаслідок обігу один з директорів Англійського банку у своїх свідченнях перед комісією палати лордів (у питанні про «банківські акти») заявив ось що: «Кожного року стає надто легковагою нова група соверенів» (мова йде не про політичні суверени, а «sovereign» — назву фунта стерлінгів [53]). «Ті з них, що оберталися на протязі року як повноваги, встигають досить втратити за цей час через зношування, щоб у наступному році схилити чашку терезів проти себе» (HouseofLords’ Committee 1848, № 429).

товарному обігу вони можуть стати переповненими. Всяка міра втрачається. Але якщо папірці перевищили свою міру, тобто ту кількість однойменних золотих монет, яка дійсно могла б перебувати в обігу, то, не кажучи вже про небезпеку їх загальної дискредитації, вони тепер є в товарному світі лише представниками тієї кількості золота, яка взагалі може бути ними представлена, тобто кількості, що її визначають іманентні закони товарного світу. Коли, наприклад, дана маса папірців представляє за своєю назвою 2 унції золота, а реально заміщає 1 унцію, то фактично I ф. ст. стає грошовою назвою, скажемо, 1/8 унції замість попередньої 1/4унції золота. Результат вийде той самий, як коли б золото зазнало зміни в своїй функції міри цін. Ті самі вартості, що раніше виражалися в ціні, яка дорівнювала 1 ф. ст., виражаються тепер в ціні, яка дорівнює 2 фунтам стерлінгів.

Паперові гроші є знаками золота, або знаками грошей. їх підношення до товарних вартостей полягає в тому, що останні ідеально виражаються в тих самих кількостях золота, які дістають в папірцях чуттєво сприйманий символічний вираз. Паперові гроші лише остільки знаки вартості, оскільки вони є представниками певних кількостей золота, а кількість золота, як і всякі інші кількості товарів, є в той же час кількість вартості[84)].

Постає, нарешті, питання, чому ж золото може бути заміщене знаками його самого, які не мають ніякої власної вартості? Однак, як ми бачили, воно може бути заміщене лише остільки, оскільки в своїй функції монети, або засобу обігу, воно ізолюється, набирає самостійності. Правда, відособлення цієї функції не має місця щодо окремих золотих монет, хоч воно й проявляється в тому, що стерті монети продовжують лишатися в обігу. Куски золота лишаються тільки монетами, або тільки засобом обігу, лише доти, поки вони дійсно перебувають в обігу. Але те, що незастосовне до окремих золотих монет, застосовне до тієї мінімальної маси золота, яка може бути заміщена паперовими грішми. Ця маса завжди перебуває в сфері обігу, безперервно функціонує як засіб обігу і тому існує виключно як носій цієї функції. Отже, її рух являє собою лише постійне перетворення одного в одного протилежних процесів товарної метаморфози *Т — Г— Т,* в якій товарові протиставиться образ його вартості лише для того, щоб зараз же знову зникнути. Самостійний вираз мінової вартості товару є тут лише минущим моментом. Він негайно заміщається іншим товаром. Через це в процесі, в якому гроші

[84)] ***Примітка до 2 видання.*** Наскільки невиразно розуміють різні функції грошей навіть кращі автори в питанні про гроші, показує, наприклад, таке місце з Фуллартона: «Оскільки справа стосується нашої внутрішньої торгівлі, всі ті грошові функції, які звичайно виконуються золотою і срібною монетою, можуть бути з таким же успіхом виконані обігом нерозмінних білетів, що мають лише фіктивну і умовну вартість, встановлену законом. Це —факт, якого, я думаю, ніхто не стане заперечувати. Вартість такого роду цілком могла б задовольнити потреби, що в даний час задовольняються повноцінними монетами, і навіть могла б виконувати функцію міри вартостей і цін, якби тільки кількість білетів, які випускаються в обіг, не виходила за встановлені межі» (*Fullarton*. «RegulationofCurrencies», 2 ed. London, 1845, p. 21). Отже, лише тому, що грошовий товар може бути заміщений в обігу простим знаком вартості, він не потрібен ні як міра вартостей, ні як масштаб цін!

переходять з одних рук в інші, досить чисто символічного існування грошей. Функціональне буття грошей поглинає, так би мовити, їх матеріальне буття. Як скороминуще об'єктивоване відображення товарних цін, вони є лише знаками самих себе, а тому можуть бути заміщені простими знаками[85)]. Треба лише, щоб знак грошей дістав свою власну об'єктивно суспільну значимість, і паперовий символ дістає її з допомогою примусового курсу. Цей державний примус має силу лише в межах даної держави, або в сфері внутрішнього обігу, і тільки тут гроші цілком розчиняються у своїй функції засобу обігу, або монети, і, значить, у вигляді паперових грошей можуть існувати зовні ізольовано від своєї металічної субстанції і чисто функціонально.

3. ГРОШІ

Товар, який функціонує як міра вартості, а через це також, безпосередньо або через своїх замісників, і як засіб обігу, є гроші. Тому золото (або срібло) — гроші. Золото функціонує и к гроші, з одного боку, в тих випадках, коли воно повинне виступати у своїй золотій (або срібній) тілесності, як грошовий товар, тобто там, де воно виступає не чисто ідеально,— як у функції міри вартості,— і не як дещо, здатне бути заміщеним своїми представниками — як у функції засобу обігу. З другого боку, золото (або срібло) функціонує як гроші в тих випадках, коли його функція — незалежно від того, чи виконує воно цю функцію само, своєю власного персоною, чи через своїх замісників,— закріпляє за ним роль єдиного образу вартості, або єдиного адекватного буття мінової вартості, на противагу всім іншим товарам, які виступають тільки як споживні вартості.

а) УТВОРЕННЯ СКАРБІВ

Безперервний кругооборот двох протилежних товарних метаморфоз, або постійна зміна актів продажу і купівлі, проявляється в безустанному обігу грошей, або в їх функції perpetuummobile[безперервно діючого механізму] обігу. Гроші іммобілізуються або перетворюються, як говорить Буагільбер, з meuble[рухомого] в immeuble[нерухоме][54], з монети в гроші, тільки-но переривається ряд метаморфоз, і продаж уже не доповнюється купівлею, яка безпосередньо настає за ним.

Уже з найперших зачатків товарного обігу виникають необхідність і палке прагнення вдержувати у себе продукт першої метаморфози — перетворену форму товару, або його золоту лялечку[86)]. Товар продають не для того, щоб купити інші товари, а для

[85)]З того, що золото і срібло, оскільки вони функціонують як монета, тобто виключно як засіб обігу, стають знаками самих себе, Ніколас Барбон виводить право урядів «toraisemoney» [«підвищувати вартість монети»], тобто надавати, наприклад, кількості срібла, яка називалася досі грошем, назву більшої кількості срібла, скажемо— талер, і таким чином сплачувати кредиторам гроші замість талерів. «Монета зношується і стає легшою, часто переходячи з рук в руки... В торгових справах люди звертають увагу на назву і чеканку, а не на кількість срібла... Авторитет уряду робить з куска металу гроші» (N. *Barbon*,цит. тв., стор. 29, 30, 25).

[86)] «Багатство на гроші є не що інше, як... багатство на продукти, перетворені її гроші» *(MercierdelaRiviere*,цит. тв., стор. 573). «Вартість, виражена в продуктах змінила тільки свою форму» (там же, стор. 486).

того, щоб замістити товарну форму грошовою. З простої посередньої ланки при обміні речовин ця зміна форми стає самоціллю. Відчужена форма товару зустрічає перешкоди до того, щоб функціонувати як абсолютно відчужувана форма товару, або як лише його скороминуща грошова форма. Внаслідок цього гроші кам’яніють у вигляді скарбу, і продавець товарів стає збирачем скарбів.

Саме в початковий період товарного обігу в гроші перетворюється тільки надлишок споживних вартостей. Таким чиномзолото і срібло самі собою стають суспільним виразом надлишку, або багатства. Ця наївна форма нагромадження скарбів увічнюється у таких народів, де традиційному і розрахованому на власне споживання способові виробництва відповідає твердо встановлене коло потреб. Це ми бачимо, наприклад, у азіатів, особливо у індійців. Вандерлінт, якому здається, що товарні ціни визначаються масою золота і срібла, що є в даній країні, ставить собі питання, чому індійські товари такі дешеві? Відповідь: тому що індійці закопують свої гроші в землю. З 1602 по 1734 р.,— говорить він,— вони закопали на 150 млн. ф. ст. срібла, яке було спочатку привезене з Америки в Європу[87)]. З 1856 по 1866 р., тобто за одно десятиріччя, Англія вивезла в Індію і Китай (метал, експортований в Китай, у значній своїй частині надсилається знов-таки в Індію) на 120 млн. ф. ст. срібла, яке раніше було виміняне на австралійське золото.

При дальшому розвитку товарного виробництва кожний товаровиробник повинен забезпечити собі nexusrerum, певну «суспільно визнану заставу»[88)]. Його потреби безперервно знов і знов заявляють про себе і безперервно спонукають його купувати чужі товари, в той час як виробництво і продаж його власного товару коштує часу і залежить від випадковостей. Щоб купити, не продаючи, він повинен спочатку продати, не купуючи. Здається, що ця операція, коли уявити її як загальне правило, сама собі суперечить. Однак у місцях їх видобутку благородні метали безпосередньо обмінюються на інші товари. Тут має місце продаж (з боку товаровласників) без купівлі (з боку власників золота або срібла)[89)]. І наступні продажі без доповнюючих їх актів купівлі лише опосереднюють дальший розподіл благородних металів між усіма товаровласниками. Таким чином в усіх пунктах обігу нагромаджуються золоті і срібні скарби найрізноманітніших розмірів. Разом з можливістю вдержувати товар як мінову вартість або мінову вартість як товар прокидається жадоба до золота. З розширенням товарного обігу зростає влада грошей, цієї абсолютно суспільної форми багатства, що завжди перебуває в стані бойової готовності.

«Золото — дивна річ! Хто володіє ним, той господар всього, чого вів захоче. Золото може навіть душам

[87)]«Саме завдяки дій практиці підтримуються такі низькі ціни на всі їх товари» *(Vanderlint,*цит. тв., стор. 95, 96).

[88)]«Гроші — застава» (John *Belters.* «Essays about The Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and immorality». London, 1699, p. 13).

[89)]Купівля в точному розумінні цього слова передбачає, що золото і срібло являють собою уже перетворену форму товару, тобто продукт продажу.

відкрити дорогу в рай» (Колумб, в листі з Ямайки, 1503 р.).

Через те що із зовнішності грошей не можна узнати, що саме перетворилося в них, то в гроші перетворюється все: як товари, так і не товари. Все робиться предметом купівлі-продажу. Обіг стає величезною суспільною ретортою, в яку все втягується для того, щоб вийти звідти у вигляді грошового кристалу. Цій алхімії не можуть протистояти навіть мощі святих, не кажучи вже про менш грубі ressacrosanctae, extracommerciumhominum[священні предмети, виключені з торгового обороту людей][90]. Подібно до того як у грошах стираються всі якісні відмінності товарів, вони, в свою чергу, як радикальний зрівнювач, стирають всякі відмінності[91]. Але гроші — самі товар, зовнішня річ, яка може стати приватною власністю кожної людини. Суспільна сила стає таким чином приватною силою приватної особи. Тому античне суспільство ганьбить гроші як монету, на яку розмінюється весь економічний і моральний уклад його життя[92]. Сучасне суспільство, яке ще в дитинстві своєму витягло Плутона за волосся з надр земних[93], вітає золото як блискуче втілення свого найпотаємнішого життєвого принципу.

Товар як споживна вартість задовольняє якусь особливу потребу і становить

---

[90] Генріх III, найхристияннійший король Франції, грабує у монастирів і т. д. їх священні реліквії, щоб перетворити їх у срібло. Відомо, яку роль в історії Греції відіграло викрадення фокеянами скарбів з дельфійського храму. У стародавніх народів бог товарів перебував, як відомо, в храмах. Останні були «священними банками». Фінікіяни,народ торговий parexcellence[переважно],вважалигрошівідчуженою формоювсіх речей. Тому було цілком природно, щодівчата,яківіддавалися чужоземцям на святах в честь богині кохання, жертвували богині одержану, як нагороду, монету.

[91])«Золото!сяючийметал,
Коштовний і красивий...
З чорного ти біле робиш, з мерзенного — прекрасне,
З кривди — правду, з підлого — високе,
З старого — молоде, героя —з боягуза.
Чому це так, чому, скажіть,о боги? Воно
Ваших жерців і слуг відштовхує від вас
І спати не дає здоровим людям...
Блискучий цей шахрай обітниці
Пов’язує і рве; благословляє те, що проклинають,
Обожує гидку проказу, злодія виносить
В сенат, і ранг, і честь, і славу
Йому дає, і удову в літах За молодого заміж видає...
Металe клятий,
Повія ти всесвітня!»
(*Шекспір.* «**Ж**иття Тімона Афінського»).

[92]«Немає лиха гіршого за гроші,
За срібло те. Міста воно руйнує.
Людей з домів навіки виганяє,
Невинні душі научає зла,
Скеровує людину до розпусти,
В усякій справі путь показує безбожну»
(Софокл.«Антігона»).

[93]«Зажерливість сподівалась витягти за волосся з надр земних самого Плутона» (*Athenaeus*. «Deipnosophistarum [libri quindecim», 1. VI, 23, v. II, ed. Schweig- hйuser, 1802, p. 397]).

особливий елемент речового багатства. Але вартість товару вимірює ступінь його притягальної сили щодо всіх елементів речового багатства, отже вимірює суспільне багатство свого власника. Для варварськи примітивного товаровласника, навіть для західноєвропейського селянина, вартість невіддільна від форми вартості, і тому нагромадження скарбів у формі золота і срібла є для нього нагромадженням вартості. Правда, вартість грошей змінюється — внаслідок зміни їх власної вартості або внаслідок зміни вартості товарів. Це, однак, не заважає тому, що, по-перше, 200 унцій золота завжди містять у собі більше вартості, ніж 100, 300 — більше, ніж 200, і т. д.; що, по-друге, металічна натуральна форма даної речі лишається загальною еквівалентною формою всіх товарів, безпосередньо суспільним втіленням всякої людської праці. Прагнення до нагромадження скарбів по природі своїй безмірне. Якісно або щодо своєї форми гроші не мають меж, тобто є загальним представником речового багатства, бо вони безпосередньо можуть бути перетворені в усякий товар. Але в той же час кожна реальна грошова сума кількісно обмежена, а тому є купівельним засобом обмеженої сили. Ця суперечність між кількісною межею і якісною безмежністю грошей змушує збирача скарбів все знову й знову вдаватися до сізіфової праці нагромадження. Він почуває себе так, як завойовник світу, що з кожною новою країною завойовує лише новий кордон.

Щоб затримати у себе золото як гроші, тобто як елемент утворення скарбів, треба перешкодити його обігові, його розчиненню як купівельного засобу в засобах споживання. Отже, творець скарбів приносить потреби своєї плоті в жертву золотому фетишові. Він сприймає всерйоз євангеліє відречення. Але, з другого боку, він може добути з обігу у вигляді грошей лише те, що він дає обігові у вигляді товару. Чим більше він виробляє, тим більше він може продати. Працьовитість, ощадливість і скупість — ось, виходить, його основні чесноти; багато продавати, мало купувати — в цьому вся його політична економія[94)].

Поряд з безпосередньою формою скарбу розвивається його естетична форма, володіння золотими і срібними предметами. Воно зростає разом із зростанням багатства буржуазного суспільства. «Soyonsrichesouparaissonsriches» [«Будьмо багаті або удаваймо з себе багатих»] (Дідро)[55]. Таким чином, з одного боку, утворюється все більш і більш розширюваний ринок для золота і срібла, не залежний від їх грошової функції, з другого боку — приховане джерело пропозиції грошей, що діє особливо інтенсивно в періоди суспільних бур.

Утворення скарбів виконує різні функції при металічному обігу. Його найближча функція виникає з умов обігу золотої і срібної монети. Ми вже бачили, що постійні коливання розмірів товарного обігу, коливання цін і швидкості товарного обігу

[94)]«Збільшувати всіляко число продавців усіх товарів, зменшувати всіляко число покупців — таке основне питання, до якого зводяться всі заходи політичної економії» (*Verri,*цит. тв., стор. 52).

викликають безперервні відпливи і припливи циркулюючої маси грошей. Отже, остання повинна мати здатність до розширення і скорочення. То гроші повинні притягатися як монета, то монета повинна відштовхуватися як гроші. Щоб дійсно циркулююча грошова маса відповідала завжди ступеню повної насиченості сфери обігу, кількість золота і срібла, що є в кожній країні, повинна бути більша за ту, яка потрібна в кожний даний момент для монетної функції. Ця умова виконується завдяки перетворенню грошей у скарб. Резервуари скарбів є одночасно відвідними і привідними каналами для циркулюючих грошей, які через це ніколи не переповнюють каналів обігу[95)].

Ь) ЗАСІБ ПЛАТЕЖУ

В розглянутій нами безпосередній формі товарного обігу одна і та сама величина вартості завжди виступала двояко: у вигляді товару на одному полюсі, у вигляді грошей на протилежному полюсі. Тому товаровласники вступали в стосунки між собою лише як представники наявних взаємних еквівалентів. Проте з розвитком товарного обігу розвиваються відносини, завдяки яким відчуження товарів відокремлюється в часі від реалізації їх ціни. Тут досить буде відзначити лише найелементарніші з цих відносин. Один вид товарів потребує довшого, інший — коротшого часу для свого виробництва. Виробництво різних товарів зв’язане з різними порами року. Один товар народжується біля самого свого ринку, інший повинен мандрувати на далекий ринок. Тим-то один товаровласник може виступити як продавець раніше, ніж інший виступить як покупець. При частому повторенні одних і тих самих угод між одними і тими самими особами умови продажу товарів регулюються умовами їх виробництва. З другого боку, користування певним видом товарів, наприклад будинком, продається на певний період часу. В таких випадках лише по закінченні строку покупець дійсно одержує споживну вартість товару. Тому він купує товар раніше, ніж оплачує його. Один товаровласник продає наявний товар, а інший купує, виступаючи просто як представник грошей або як представник майбутніх грошей. Продавець стає кредитором, покупець — боржником. Оскільки тут

[95)]«Для того щоб нація могла вести свою торгівлю, необхідна певна сума готівки, яка може змінюватись, то збільшуючись, то зменшуючись залежно від обставин... Ці коливання, ці припливи і відпливи грошей пристосовуються до нових обставин самі собою, без всякого втручання з боку уряду. Відра працюють поперемінно: коли мало грошей, із зливків карбується монета, коли мало грошового металу, монета переплавляється знову в зливки» *(North,*цит. тв., постскриптум, стор. 3). Джон Стюарт Мілль, який був довгий час на службі у Ост-Індської компанії[58], твердить, що в Індії срібні прикраси все ще безпосередньо функціонують як скарби. «Срібні прикраси... надсилаються на монетний двір, коли рівень процента високий, і знову набирають свого попереднього вигляду, коли рівень процента падає» (свідчення Дж. Ст. Мілля в «ReportsonBankacts1857», № 2084 і 2101). Згідно з одним парламентським документом від 1864 р. відносно імпорту золота і срібла в Індію і експорту їх звідти[57], в 1863 р. імпорт золота і срібла перевищив експорт на 19367 764 фунти стерлінгів. За вісім останніх років перед 1864 р. перевищення імпорту благородних металів над експортом їх становило 109 652 917 фунтів стерлінгів. На протязі нинішнього століття в Індії було накарбовано монети далеко більше, ніж на 200 000 000 фунтів стерлінгів.

змінилась метаморфоза товару, або розвиток його вартісної форми, то і гроші набувають іншої функції. Вони стають засобом платежу[96)].

Ролі кредитора і боржника виникають тут з простого товарного обігу. Зміна форми останнього накладає цю нову печать на продавця і покупця. Отже, спочатку це цілком такі самі минущі, виконувані поперемінно одними і тими самими агентами обігу ролі, як і ролі продавця і покупця. Однак ця протилежність уже з самого початку має не такий невинний характер і виявляє здатність до більш сталої кристалізації[97)]. Але ті самі ролі можуть виникнути і незалежно від товарного обігу. Так, наприклад, в античному світі класова боротьба відбувається переважно в формі боротьби між боржником і кредитором і в Римі закінчується загибеллю боржника-плебея, місце якого заступає раб. В середні віки та сама боротьба закінчується загибеллю боржника-феодала, який втрачає свою політичну владу разом з втратою її економічного базису. Однак грошова форма,— бо ж відношення боржника до кредитора має форму грошового відношення,— тут лише відбиває в собі антагонізм глибших економічних умов життя.

Але вернімося до сфери товарного обігу. Одночасна поява еквівалентів, товару і грошей, на протилежних полюсах процесу продажу припинилась. Гроші функціонують тепер, по- перше, як міра вартості при визначенні ціни продаваного товару. Встановлена контрактом ціна останнього вимірює собою зобов’язання покупця, тобто ту грошову суму, яку він повинен сплатити до певного строку. По-друге, гроші функціонують як ідеальний купівельний засіб. Хоч вони існують лише у вигляді грошового зобов’язання покупця, вони здійснюють перехід товару з рук в руки. Тільки з настанням строку платежу засіб платежу дійсно вступає в обіг, тобто переходить з рук покупця в руки продавця. Засіб обігу перетворився в скарб внаслідок того, що процес обігу перервався на першій фазі, тобто гроші, ця перетворена форма товару, були вилучені з обігу. Засіб платежу вступає в обіг, але лише після того, як товар уже вийшов з нього. Гроші уже не опосереднюють процесу. Вони самостійно завершують його як абсолютне наявне буття мінової вартості, або як загальний товар. Продавець перетворив товар у гроші, щоб задовольнити з допомогою їх яку-небудь потребу, творець скарбів,— щоб консервувати товар у грошовій формі, боржник-покупець,— щоб мати змогу сплатити. Якщо він не сплатить, його майно буде піддане примусовому продажу. Отже, тепер, завдяки суспільній необхідності, що виникає з відносин самого процесу обігу, образ вартості товару — гроші — стає самоціллю продажу.

Покупець перетворює гроші знов у товар раніше, ніж він перетворив товар у гроші,

---

[96)]Лютер розрізняє гроші як купівельний засіб і гроші як засіб платежу. «Ти завдаєш мені подвійної шкоди — тут я не можу сплатити, а там не можу купити» *(MartinLuther.*«An diePfarrherrn, widerdenWucherzupredigen». Wittemberg, 1540).

[97)]Про відносини між боржниками і кредиторами серед англійських купців початку XVIII століття: «Серед людей торгівлі панує тут, в Англії,такий дух жорстокості, якого не знайти ні в якій іншій суспільній верстві або в іншій країні світу» («AnEssayonCreditandtheBankruptAct». London, 1707, p. 2).

тобто він здійснює другу метаморфозу товару раніше, ніж першу. Товар продавця обертається, але при цьому реалізує свою ціну лише у вигляді приватноправової вимоги на одержання грошей. Він перетворюється в споживну вартість раніше, ніж встигає перетворитися в гроші. Його перша метаморфоза здійснюється лише заднім числом[98)].

За кожний даний період процесу обігу зобов'язання, за якими настає строк платежу, представляють суму цін тих товарів, продаж яких покликав ці зобов'язання до життя. Маса грошей, необхідна для реалізації такої суми цін, залежить насамперед від швидкості обігу засобів платежу. Вона зумовлюється двома обставинами: переплетенням відносин кредиторів і боржників, коли *А,* одержуючи гроші від свого боржника *В,* сплачує їх своєму кредиторові *С* і т. д., і тривалістю відрізків часу між різними строками платежу. Ланцюг платежів, що настають один по одному, або здійснюваних заднім числом перших метаморфоз, істотно відрізняється від розглянутого раніше сплетення рядів метаморфоз. В русі засобів обігу не тільки виражається зв'язок між продавцями і покупцями, самий цей зв'язок виникає лише в грошовому обігу і разом з ним. Навпаки, рух засобів платежу виражає собою суспільний зв'язок, що існував у готовому вигляді ще до нього.

Одночасність і паралельність продажів обмежують можливість компенсувати масу монет збільшенням швидкості їх обігу. І навпаки, ці самі обставини створюють нову підойму для економії на засобах платежу. В міру концентрації платежів в одному і тому самому місці природно розвиваються спеціальні установи і методи взаємного погашення платежів. Таку роль відігравали, наприклад, virements[переведення боргів] у середньовічному Ліоні. Досить тільки зіставити між собою боргові вимоги *А* до *В, В* до *С, С* до *А* і т. д., щоб у певних межах взаємно погасити їх як позитивні і негативні величини. Сплатити доведеться лише різницю. Чим більша концентрація платежів, тим відносно менший баланс, отже, тим менша маса обігових засобів платежу.

Функція грошей як засобу платежу містить у собі безпосередню суперечність. Оскільки платежі взаємно погашаються, гроші функціонують лише ідеально як рахункові гроші, або міра вартості. Оскільки ж доводиться провадити дійсні платежі, гроші виступають не як засіб обігу, не як лише минуща і посередня форма обміну речовин, а як індивідуальне втілення суспільної праці, як самостійне наявне буття мінової вартості, або абсолютний товар. Суперечність ця виявляється з особливою силою в той момент виробничих і торгових криз, який називається грошовою

[98)] *Примітка до 2 видання.* Нижчеподана цитата з виданої в 1859 р. моєї праці показує, чому в тексті не взята до уваги протилежна форма: «Навпаки, в процесі Г—Т гроші можуть бути відчужені як дійсний купівельний засіб і ціна товару може бути таким чином реалізована раніше, ніж буде реалізована споживна вартість грошей або раніше, ніж буде відчужений товар. Це має місце, наприклад, у звичайній формі плати наперед, або ж у тій формі, в якій англійський уряд закуповує опіум у райятів в Індії... Але тут гроші діють тільки в уже відомій нам формі купівельного засобу... Звичайно, капітал авансується також у формі грошей... Проте ця точка зору виходить за межі простого обігу» («До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 119, 120 [див. це видання, том 13, стор. 111]).

кризою.[99)] Остання можлива лише там, де ланцюг платежів, що настають один по одному, і штучна система взаємного погашення їх досягли повного розвитку. При загальних порушеннях ходу цього механізму, хоч би з чого вони виникали, гроші раптом і безпосередньо перетворюються з чисто ідеального образу рахункових грошей у дзвінку монету. Тепер вони уже не можуть бути заміщені звичайним товаром. Споживна вартість товару втрачає свою цінність, а вартість товару зникає перед лицем її вартісної форми. Ще вчора буржуа, сп'янілий від розквіту промисловості, розглядав гроші крізь серпанок просвітительної філософії і оголошував їх пустою видимістю: «Тільки товар — гроші». «Тільки гроші — товар!» — галасують сьогодні ті самі буржуа в усіх кінцях світового ринку. Як олень жадає свіжої води, так буржуазна душа жадає тепер грошей, цього єдиного багатства[100)]. Під час кризи протилежність між товаром і образом його вартості, грішми, виростає в абсолютну суперечність. Тому й форма прояву грошей тут індиферентна. Грошовий голод не змінює своєї напруженості від того, чи доводиться платити золотом, чи кредитними грішми, наприклад банкнотами[101)].

Якщо ми тепер розглянемо загальну суму грошей, які перебувають в обігу протягом даного відрізка часу, то виявиться, що вона — при даній швидкості циркуляції засобів обігу і платежу — дорівнює сумі товарних цін, які підлягають реалізації, плюс сума платежів, яким прийшов строк, мінус взаємно погашувані платежі і, нарешті, мінус сума оборотів, в яких одні і ті самі гроші функціонують поперемінно то як засіб обігу, то як засіб платежу. Наприклад, селянин продає свій хліб за 2 ф. ст., які виступають, таким чином, як засіб обігу. Коли настає строк платежу, він оплачує цими самими 2ф.ст. полотно, яке раніше доставив йому ткач. При цьому все ті самі 2 ф. ст. тепер функціонують як засіб платежу. Потім ткач купує біблію за готівку, і ці самі 2 ф. ст. знову функціонують як засіб обігу і т. д. Через це навіть в тому разі, коли дано ціни,

---

[99)]Цю грошову кризу, яка в тексті визначається як особлива фаза всякої загальної виробничої і торгової кризи, слід відрізняти від спеціального виду кризи, яка також називається грошовою кризою, але може виникнути самостійно, зачіпаючи промисловість і торгівлю лише шляхом зворотного відображення. Це такі кризи, центром руху яких о грошовий капітал, а безпосередньою сферою — банки, біржі, фінанси. *{Примітка Маркса до в видання.}*

[100)]«Це раптове перетворення кредитної системи в монетарну додає до практичної паніки теоретичний страх, 1 агенти обігу здригаються перед незбагненною таємницею своїх власних відносин» (Карл *Маркс.* «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 126 [див. це видання, том 13, стор. 117]). «Бідняки сидять без роботи, тому що багачі неспроможні дати їм роботу через брак грошей, хоч вони мають ту саму землю, ті самі руки для виробництва засобів існування і одягу, які були у них раніше"; але ж саме це і становить дійсне багатство націй, а зовсім не гроші» *(JohnBelters*«Proposalsfor RaisingaCollegeofIndustry». London, 1696, p. 3).

[101)]Ось як експлуатують такі моменти «amisducommerce» [«друзі торгівлі»] «Одного разу» (в 1839 р.) «один старий зажерливий банкір» (з Сіті) «підняв кришку конторки, перед якою сидів у своєму кабінеті, і, показавши своєму другові пачки банкнот, заявив з неприхованою радістю, що тут аж 600 000ф. ст., які він затримував у себе, щоб загострити потребу в грошах, але сьогодні ні після третьої години пустить їх в оборот» ([H. Roy.] «The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844». London, 1864, p. 81). Напівофіціальний орган«The Observer» від 24 квітня 1864 р. зауважує: «Поширюється ряд дуже дивних чуток про ті заходи, до яких вдалися для того, щоб створити недостачу банкнот...Хоч би яким сумнівним здавалося припущення, що дійсно були вшиті такі заходи, проте згадані чутки були так широко розповсюджені, що їх дійсно варто згадати».

швидкість грошового обігу і економію платежів, все ж маса грошей, які перебувають в обігу на протязі певного періоду, наприклад одного дня, більше не збігається з масою циркулюючих товарів. Обертаються гроші, що представляють такі товари, які давно вже вилучені з процесу обігу. Обертаються товари, грошовий еквівалент яких появиться лише згодом. З другого боку, платіжні зобов'язання, які щоденно укладаються і щоденно погашаються, являють собою зовсім неспівмірні величини[102].

Кредитні гроші виникають безпосередньо з функції грошей як засобу платежу, причому боргові зобов'язання за продані товари, в свою чергу, починають обертатися, переносячи боргові вимоги з однієї особи на іншу. З другого боку, з розширенням кредитної справи розширяється і функція грошей як засобу платежу. Як засіб платежу гроші прибирають власні форми існування, в яких вони і знаходять собі місце у сфері великих торгових угод, тимчасом як золота і срібна монета витісняється переважно в сферу роздрібної торгівлі[103].

При певному рівні розвитку і досить широких розмірах товарного виробництва функція грошей як засобу платежу виходить за межі сфери товарного обігу. Гроші стають загальним товаром договірних зобов'язань[104]. Ренти, податі і т. п. перетворюються з поставки натурою в грошові платежі. В якій мірі це перетворення зумовлюється загальним характером процесу виробництва, показує, наприклад, спроба Римської імперії стягати всі податки грішми, що двічі зазнала краху. Жахливі злидні сільського населення Франції за Людовіка XIV, таккрасномовно заплямовані Буагільбером, маршалом Вобаном та ін., були викликані не тільки висотою податків,

---

[102] «Сукупність продажів або контрактів, укладаних на протязі даного дня, не вплине на кількість грошей, що обертаються саме в цей день, але у величезній більшості випадків виразиться в цілому ряді найрізноманітніших зобов'язань на суму грошей, які можуть вступити в обіг лише в наступні, більш-менш далекі строки... Сьогодні видані векселі або надані кредити зовсім не повинні мати яку-небудь схожість щодо кількості, щодо загальної суми або тривалості строків з тими кредитними угодами, які будуть укладені завтра або післязавтра; крім того, багато з виданих сьогодні векселів і наданих сьогодні кредитів збігатимуться щодо строків платежу з багатьма зобов'язаннями, укладення яких відноситься до ряду попередніх зовсім невизначених дат; векселі на 12, 6,3 місяці і на 1 місяць часто збігаються між собою і таким чином збільшують загальну суму зобов'язань, строк яких припадає на один і той самий день» («TheCurrencyTheoryReviewed; inaLettertotheScottishPeople». ByaBankerinEngland. Edinburgh, 1845, p. 29, 30 passim).

[103] Як приклад того, яку мізерну роль у власне торгових операціях відіграють справжні гроші, наводимо тут дані однієї з найбільших торгових фірм Лондона (Моррісон, Діллон і К°) про її річні надходження і платежі. Її операції за 1856 р., які охоплюють багато мільйонів фунтів стерлінгів, пропорціонально зменшені нами і зведені до масштабу 1 000 000ф.ст.

Надходження:		Видачі:	
Строкові векселі банкірів і купців	533 596 ф.ст.	Строкові векселі	302 674 ф. ст.
Чеки банкірів і т. д. на пред'явника	357 715 » »	Чеки на лондонських банкірів	663 672 » »
Банкноти провінціальних банків	9 627 » »	Банкноти Англійського банку	22 743 » »
Банкноти Англійського банку	68 554 » »	Золото	9 427 » »
Золото	28 089 » »	Срібло і мідь	1 484 » »
Срібло і мідь	1 486 » »		
Поштові перекази	933 » »		
Разом	1 000 000 ф. ст.	Разом	1 000 000 ф. ст.

(«Report from the Select Committee on the Bankacts». July 1858, p. LXXI).

[104] «Характер комерційного обороту змінився так, що замість обміну товарів на товари, замість їх поставки і одержання провадяться тепер продаж і платежі. Тепер всі угоди... зводяться до чисто грошових операцій» ([D. *Defoe.]*«An Essayupon Public Credit», 3 ed. London, 1710, p. 8).

але й перетворенням їх з натуральних у грошові податки[105]. З другого боку, коли натуральна форма земельної ренти,— в Азії вона становить до того ж основний елемент державних податків,— грунтується на виробничих відносинах, що відтворюються з незмінністю природних відносин, то шляхом зворотного впливу така форма платежів зберігає старі виробничі форми. Вона становить один з таємничих засобів самозбереження Турецької імперії. Якщо зовнішня торгівля, нав'язана Європою Японії, викличе в цій останній перетворення натуральної ренти в грошову, то зразковій землеробській культурі Японії прийде, кінець. Обмежені вузькими рамками економічні умови існування цієї культури розкладуться.

В кожній країні встановлюються певні загальні строки платежів. Почасти ці строки платежів грунтуються на природних умовах виробництва, зв'язаних із зміною пір року,— інші фактори циклічності відтворення ми лишаємо осторонь. Цими строками регулюються також і ті платежі, які не породжуються безпосередньо товарним обігом, як, наприклад, податки, ренти і т. д. Маса грошей, потрібна у певні дні року для цих розкиданих по всій країні платежів, викликає періодичні, але цілком поверхові пертурбації в економії засобів платежу[106]. Із закону швидкості обігу засобів платежу випливає, що маса засобів платежу, необхідних для всіх періодичних платежів, хоч би яке було їх джерело, стоїть в оберненому [*] відношенні до тривалості платіжних періодів[107].

Розвиток грошей як засобу платежу викликає необхідність нагромаджувати гроші

---

[105]«Гроші стали загальним катом». Фінансова справа — «перегінний куб, в якому перетворюють в пару неймовірну кількість благ і засобів існування, щоб добути цей фатальний екстракт». «Гроші оголошують війну всьому людству» (*Boisguillebert.,* «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs», edit. Daire, «Economistes financiers». Paris, 1843, t. I, p. 413, 419,417).

[106]«На зелені свята 1824 р.,— повідомляє панКрейгпарламентській комісії 1826 р.,— в Едінбурзі був такий величезний попит на банкноти, що на 11 годину ми не мали в своєму розпорядженні жодної банкноти. Ми по черзі звертались до різних банків, щоб позичити банкноти, але не могли нічого дістати, і багато угод довелося укласти з допомогою slipsofpaper[клаптиків паперу]. Але вже до 3 години пополудні всі банкноти повернулися в ті банки, з яких вони вийшли. Вони тільки пройшли через кілька рук». Хоч середнє число банкнот, які дійсно циркулюють в Шотландії, не досягає і 3 млн. ф.ст., все ж у ті дні року, коли провадяться різні платежі, використовуються всі банкноти, що є у банкірів, тобто на суму — приблизно — 7 млн. фунтів стерлінгів. При цьому банкноти виконують одну тільки специфічну функцію і, коли вона виконана, негайно припливають назад у ті банки, з яких вони вийшли (*JohnFullarton.* «RegulationofCurrencies», 2nd. ed. London, 1845, p. 86, примітка). Для пояснення додамо, що під час виходу праці Фуллартона за вклади в Шотландії видавалися не чеки, а тільки банкноти.

[*]У Маркса тут, як видно, описка, бо між масою необхідних засобів платежу і тривалістю платіжних періодів існує не обернена, а пряма залежність. *Ред.*

[107]На питання: «Якби довелося протягом року провести платежі на 40 млн., то чи вистачило б цих 6 млн.» (золотом) «для всіх оборотів, яких потребувала б в цьому випадку торгівля?», Петті відповідає з властивою йому майстерністю: «Я відповідаю: так. Якби всі обороти являли собою такі короткі періоди, як, наприклад, тиждень, що й має місце серед бідних ремісників та робітників, які одержують і витрачають гроші кожної суботи, то для того, щоб провести платежі на 40 млн., потрібно було б $^{40}/_{52}$ мільйона. Якби ж оборот відбувався протягом чверті року, як це буває при сплаті ренти і податків, то потрібно було б 10 мільйонів. Отже, припускаючи, що загалом періоди платежів являють собою середню величину між 1 тижнем і 13 тижнями, ми повинні скласти 10 млн. і $^{40}/_{52}$ млн. і взяти половину, яка дорівнює 5 1/2 мільйонам. Таким чином, якби ми мали 5 1/2 млн., нам вистачило б грошей» *(WilliamPetty.* «PoliticalAnatomyofIrelad1672», edit. London, 1691, p. 13, 14) [58].

перед строками сплати. В той час коли збирання скарбів, як самостійна форма збагачення, зникає разом з розвитком буржуазного суспільства, воно, навпаки, зростає разом з останнім у формі нагромадження резервного фонду засобів платежу.

с) СВІТОВІ ГРОШІ

Виходячи за межі внутрішньої сфери обігу, гроші скидають з себе набуті ними в цій сфері локальні форми — масштабу цін, монети, розмінної монети, знаків вартості — і знову виступають у своїй первісній формі зливків благородних металів. У світовій торгівлі товари розгортають свою вартість універсально. Через це і самостійний образ їх вартості протистоїть їм тут як світові гроші. Тільки на світовому ринку гроші повною мірою функціонують як товар, натуральна форма якого є разом з тим безпосередньо суспільна форма здійснення людської праці inabstracto. Спосіб їх існування стає адекватним їх поняттю.

У сфері внутрішнього обігу тільки один якийсь товар може бути мірою вартості, а значить і грішми. На світовому ринку панує подвійна міра вартості — золото і срібло[108)].

[108)]Звідси зрозуміла безглуздість усяких законодавчих заходів, що пропонують національним банкам нагромаджувати лише той благородний метал, який функціонує як гроші всередині країни. Загальновідомі, наприклад, «милі перешкоди», створені таким чином самим Англійським банком на шляху своєї власної діяльності. Про великі історичні епохи відносної зміни вартості золота і срібла див. *Карл Маркс* «До критики політичної економії»,стор. 136 і дальші [це видання, том 13,стор.137 і дальші]. *Додаток до 2 видання.*Сер Роберт Піль у своєму банківському акті 1844 р. старався вийти з скрутного становища за допомогою того, що дозволив Англійському банкові випускати банкноти, забезпечені сріблом (у зливках), причому, однак, запас срібла не повинен був перевищувати однієї чверті золотого запасу. Вартість срібла при цьому визначається за його ринковою ціною (золотою) на лондонському ринку. {*До 4 видання.* Ми знову переживаємо епоху інтенсивної відносної зміни вартості золота і срібла. Років 25 тому відношення вартостей золота і срібла було 15 ½ :1, тепер воно приблизно виражається як 22 : 1, і вартість срібла в порівнянні з золотом все ще падає. По суті це викликане переворотом у способі видобутку обох металів. Раніше золото видобувалось майже виключно промиванням золотоносних алювіальних шарів, тобто продуктів вивітрювання золотоносних порід. Тепер цей метод уже виявляється недостатнім і витісняється на задній план безпосередньою розробкою самих шил золотоносного кварцу — метод, який був відомий, правда, ще древнім (*Diodor*, III, 12—14), але досі практикувався лише як побічний. З другого боку, не тільки були відкриті нові колосальні поклади срібла в західній частині Скелястих гір, але завдяки залізницям був полегшений доступ до них і до мексіканських срібних рудників, внаслідок чого стало можливим безперервно підвозити сучасні машини і паливо,отже й значно розширити масштаб видобутку срібла і зменшити витрати. Проте форми зна-ходження цих двох металів в рудних жилах надзвичайно різноманітні. Золото трапляється здебільшого у вигляді самородків, але зате в дуже мізерних кількостях, розсіяних у кварці; вся маса жили повинна бути через це подрібнена, після чого золото доводиться вимивати або витягати ртуттю. На 1 000 000 грамів кварцу видобувається при цьому від 1 до 3, дуже рідко 30—60 грамів золота. Срібло рідко трапляється самородками, але звичайно в особливих рудах, що порівняно легко відділяються від іншої маси жили і мають у собі значну цільність, від 40 до 90 процентів, срібла; або ж воно міститься у невеликих кількостях в рудах, які самі по собі заслуговують розробки, наприклад мідних, свинцевих і т. п. Уже звідси видно, що в той час як праця,, затрачувана на видобування золота, швидше збільшилась, праця видобування срібла значно зменшилась, отже падіння вартості останнього пояснюється цілком природно. Це падіння вартості виразилося б у ще більш значному падінні ціни, якби ціна срібла і в даний час не підтримувалась на певному рівні штучними засобами. Але досі розробляється лише невелика частина американських покладів срібла, і тому є всі шанси, що вартість срібла ще довгий час буде знижуватись. В тому самому напрямі впливав відносне зменшення попиту на срібло для предметів споживання і розкоші, заміна його плакованими виробами, алюмінієм і т. п. Звідси ясний весь утопізм біметалічних мрій про те, щоб шляхом примусового міжнародного курсу піднести вартість срібла до

Світові гроші функціонують як загальний засіб платежу, загальний купівельний засіб і абсолютно суспільна матеріалізація багатства взагалі (universalwealth). Функція засобу платежу, засобу, використовуваного для розрахунків по міжнародних балансах, переважає. Звідси лозунг меркантилістської системи — торговий баланс[5109)]. Міжнародним купівельним засобом золото і срібло є по суті тоді, коли раптом порушується звичайна рівновага обміну речовин між різними націями. Нарешті, вони функціонують як абсолютно суспільна матеріалізація багатства там, де справа йде не про купівлю або платіж, а про перенесення багатства з однієї країни в іншу, і де це перенесення в товарній формі виключається або кон'юнктурою товарного ринку або самою поставленою метою[110)].

Як для внутрішнього обігу, так і для обігу на світовому ринку кожна країна потребує певного резервного фонду. Отже, функції скарбу виникають почасти з функції грошей як засобу обігу і засобу платежу на внутрішньому ринку, почасти з їх функції як світових грошей[110а)]. Для останньої ролі завжди потрібен дійсний грошовий товар, золото і срібло в усій їх тілесності, внаслідок чого Джемс Стюарт характеризує золото і срібло, на відміну від їх локальних замісників, як moneyoftheworld[світові гроші].

Рух золотого і срібного потоку має двоякий характер. З одного боку, починаючись під своїх джерел, він розливається по всьому світовому ринку, перехоплюється в різній

попереднього відношення 1 : 15**$^1/_2$.** Швидше срібло буде дедалі більше втрачати свою властивість грошей на світовому ринку. *Ф. Е.*}

[109)]Противники меркантилістської системи, яка вважає за мету світової торгівлі одержання золота і срібла в розмірі сальдо активного торгового балансу, у свою чергу зовсім не зрозуміли, в чому полягає функція світових грошей. Що хибне розуміння міжнародного руху благородних металів лише відбиває в собі хибне розуміння законів, які регулюють масу засобів обігу,— це я докладно показав на прикладі Рікардо («До критики політичної економії», стор. 150 і дальші [див. це видання, том 13, стор. 135 і дальші]). Його хибну догму: «Несприятливий торговий баланс витікає виключно завдяки надлишкові засобів обігу... Вивіз монети викликається її. дешевизною і є не наслідком, а причиною несприятливого балансу» [59] — можна знайти вже у Барбона: «Вирівнювання торгового балансу (якщо воно відбувається) не, є причина вивозу грошей даної нації: останній відбувається внаслідок різниці у вартості благородних металів у різних країнах» *(N. Barbon*, цит. тв., стор. 59). Мак-Куллох в «The Literature of Political Economy: a classified catalogue». London, 1845, хвалить Барбона за це передхоплення Рікардо, але розсудливо уникає згадати хоч би одним словом про ті наївні форми, в які прибираються у Барбона абсурдні передпосилки «currency principle»[60]. Некритичність і навіть пряма недобросовісність цього каталога досягає свого апогею у відділах, присвячених історії теорії грошей; тут Мак-Куллох виляє хвостом перед лордом Оверстоном (екс-банкіром Лойдом), сикофантом якого він є і якого він називає «facileprincepsargentariorum» [«безсумнівним князем банкірів»].

[110)]Наприклад, при субсидіях, грошових позиках на ведення воєн або з метою допомогти банкам відновити платежі готівкою і т. п. вартість потрібна саме в грошовій формі.

[110а)]*Примітка до 2 видання.* «Справді, навряд чи можна бажати більш переконливого доказу, що механізм резервних фондів у країнах з металічним обігом дає змогу покрити всі необхідні міжнародні зобов'язання без будь-якої помітної підтримки з боку загального фонду обігу, ніж та легкість, з якою Франція, ледве оправившись від удару, завданого спустошливиміноземним вторгненням, була спроможна сплатити на протязі 27 місяці» контрибуцію приблизно в 20 мільйонів [фунтів стерлінгів], накладену на неї союзними державами, і до того ж значну частину цієї контрибуції сплатила дзвінкою монетою, без всякого помітного скорочення або розладнання свого внутрішнього грошового обігу і навіть без всяких тривожних коливань вексельного курсу» *(Fullarton*, цит. тв., стор. 141). {*До 4 видання.* Ще більш разючим прикладом є легкість, з якою та сама Франція в 1871—1873 рр. зуміла сплатити на протязі 30 місяців, і знов-таки узначній частині дзвінкою монетою, в десять з лишком раз більшу суму контрибуції. Ф. *Е.*}

мірі різними сферами національного обігу, входить в їх внутрішні канали обігу, заміщає зношені золоті й срібні монети, доставляє матеріал для предметів розкоші і застигає у вигляді скарбів[111)]. Цей перший рух відбувається з допомогою прямого обміну національної праці, реалізованої в товарах, на реалізовану в благородних металах працю країн, які видобувають золото і срібло. З другого боку, золото і срібло завжди переміщаються туди й сюди між сферами обігу різних націй, ідучи в цьому своєму русі за безперервними коливаннями вексельного курсу[112)].

Країни розвинутого буржуазного виробництва обмежують скарби, масами сконцентровані в банківських резервуарах, необхідним для їх специфічних функцій мінімумом[113)]. За певними винятками, надмірне проти середнього рівня нагромадження скарбів в їх резервуарах свідчить про застій товарного обігу, або про припинення перебігу товарних метаморфоз[114)].

[111)]«Гроші розподіляються між різними націями відповідно до тієї потреби, яку останні в них мають... всюди притягуючись товарами» *(LeTrosne,*цит. тв., стор. 916). «Рудники, які безперервно дають золото і срібло, дають їх досить для того, щоб задовольнити потреби кожної нації» *(J. Vanderlint*,цит. тв., стор. 40).

[112)]«Вексельні курси підвищуються і падають кожного тижня і в певні моменти року досягають рівня, несприятливого для однієї нації, а в інші моменти — так само несприятливого для її суперниць» *(N. Barbon*,цит. тв., стор. 39).

[113)]Ці різні функції можуть вступити між собою у небезпечний конфлікт, тільки-но до них долучиться функція бути фондом, який забезпечує розмін банкнот.

[114)]«Кількість грошей, яка перевищує ту, що абсолютно необхідна для внутрішньої торгівлі, є мертвий капітал... і не приносить ніякого прибутку тій країні, яка цими грішми володіє; вони просто вивозяться і знову ввозяться через зовнішню торгівлю» *(JohnBetters.*«Essays about the Poor». London, 1699, p. 13). «А що робити, коли у нас надто багато монет? Ми можемо переплавити найважчі з цих монет і перетворити їх у дорогоцінний посуд, в золоті або срібні сосуди і начиння, або послати їх як товар туди, де в них мають потребу або хочуть їх одержати, або позичити під проценти там, де процент високий» *(W. Petty.* «QuantulumcunqueconcerningMoney, 1682», p. 39). «Гроші — це не більш як жир політичного тіла, надлишок їх робить його неповоротким, а недостача завдає йому хвороби... подібно до того як жир є немов мастилом під час руху мускулів, живить при недостачі їжі, заповнює пустоти і прикрашає тіло, так само діють і гроші в державі, — вони прискорюють її діяльність, живлять чужоземним продуктом під час неврожаю у себе дома, погашають борги... і все прикрашають; а втім»,— іронічно зауважує автор,— «останнє стосується головним чином до тих осіб, які мають вдосталь грошей» *(W. Petty.*«PoliticalAnatomyofIreland», p. 14, 15)[61].

ВІДДІЛ ДРУГИЙ. ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ В КАПІТАЛ

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ В КАПІТАЛ

1. ЗАГАЛЬНА ФОРМУЛА КАПІТАЛУ

Товарний обіг є вихідний пункт капіталу. Історичними передумовами виникнення капіталу є товарне виробництво і розвинутий товарний обіг, торгівля. Світова торгівля і світовий ринок відкривають у XVI столітті нову історію капіталу.

Якщо ми залишимо осторонь речовий зміст товарного обігу, обмін різних споживних вартостей, і будемо розглядати лише економічні форми, породжувані цим процесом, то ми побачимо, що гроші являють собою його останній продукт. Цей останній продукт товарного обігу є перша форма прояву капіталу.

Історично капітал скрізь Протистоїть земельній власності спочатку у формі грошей, як грошове майно, як купецький і лихварський капітал[1)]. Але немає потреби вдаватися до історії виникнення капіталу для того, щоб переконатися, що гроші с першою формою його прояву. Історія ця щодня відбувається па наших очах. Кожний новий капітал при своїй першій появі на сцені, тобто на товарному ринку, ринку праці або грошовому ринку, завжди виступає у вигляді грошей,— грошей, які через певні процеси повинні перетворитися в капітал.

Гроші як гроші і гроші як капітал спочатку відрізняються одні від одних лише неоднаковою формою обігу.

Безпосередня форма товарного обігу є Г — *Г— Т,* перетворення товару в гроші і зворотне перетворення грошей в товар, продаж заради купівлі. Але поряд з цією формою ми бачимо іншу, специфічно відмінну від неї, форму *Г— Т — Г,* перетворення грошей в товар і зворотне перетворення товару в гроші, купівлю заради продажу. Гроші, шо описують у своєму русі цей останній цикл, перетворюються в капітал, стають капіталом і вже за своїм призначенням являють собою капітал.

Придивимось ближче до обігу *Г— Т — Г.* Подібно до простого товарного обігу, він проходить дві протилежні фази. Перша фаза, *Г— Т,* купівля, являє собою перетворення грошей в товар. Друга фаза, *Т — Г,* або продаж,— зворотне перетворення товару в гроші. Єдність обох фаз становить сукупний рух, в якому гроші обмінюються на товар і потім цей самий товар обмінюється знову на гроші, товар

[1)] Протилежність між владою земельної власності, що грунтується на відносинах особистої підлеглості і панування, і безособовою владою грошей добре передана у двох французьких приказках: «Nulleterresansseigneur».— «L’argentn’apasdemuttre» [«Нема землі без господаря».— «Гроші не мають господаря»].

купується заради продажу, або, якщо лишити осторонь формальні відмінності між купівлею і продажем, на гроші купується товар і на товар — гроші.[2)] Результат, в якому згасає весь процес, є обмін грошей на гроші, *Г— Г.* Якщо я на 100 ф. ст. купую 2 000 ф. бавовни і знову продаю ці 2 000 ф. бавовни за 110 ф. ст., то в результаті я обміняв 100 ф. ст. на 110 ф. ст., гроші на гроші.

Очевидно насамперед, що процес обігу *Г— Т — Г* був би цілком безглуздим і беззмістовним, якби він являв собою лише деякий обхідний шлях для того, щоб дану грошову вартість обміняти на ту саму грошову вартість, наприклад 100 ф. ст. на 100 фунтів стерлінгів. Незрівнянно простіший і надійніший метод збирача скарбів, який зберігає у себе свої 100 ф. ст., замість того щоб наражати їх на небезпеки обігу. З другого боку, коли купець продає куплену ним за 100 ф. ст. бавовну, то цілком незалежно від того, чи виручає він при цьому 110 ф. ст., чи 100 ф. ст., чи навіть тільки 50 ф. ст., його гроші проходять своєрідний і оригінальний шлях, цілком відмінний від простого товарного обігу, коли, наприклад, селянин продає хліб і на виручені гроші купує собі одяг. Отже, насамперед ми повинні схарактеризувати формальну відмінність між кругооборотами *Г— Т — Г і Т — Г— Т.* Разом з тим виявиться і відмінність по суті, що криється за цими формальними відмінностями.

Подивімось спочатку, що є спільного в обох цих формах.

Обидва кругооборота розпадаються на одні й ті самі протилежні фази: *Т — Г,* продаж, і *Г— Т,* купівля. В кожній з обох фаз протистоять одна одній ті самі два речові елементи — товар і гроші і дві особи в одних і тих самих характерних еко- номічних масках — покупець і продавець. Кожний з обох кругооборотів являє собою єдність одних і тих самих протилежних фаз, і обидва рази ця єдність здійснюється з допомогою трьох контрагентів, з яких один тільки продає, другий тільки купує, а третій поперемінно купує і продає.

Але що вже з самого початку розділяє кругооборота У *-Г—Т* і *Г— Т — Г,* то це зворотна послідовність одних і тих самих протилежних фаз обігу. Простий товарний обіг починається продажем і закінчується купівлею, обіг грошей як капіталу починається купівлею і закінчується продажем. Там товар, тут гроші становлять вихідний і кінцевий пункти руху. В першій формі роль посередника в усьому процесі відіграють гроші, в другій, навпаки,— товар.

В обігу *Т — Г— Т* гроші, кінець кінцем, перетворюються в товар, який є споживною вартістю. Отже, тут гроші затрачуються остаточно. Навпаки, в протилежній формі *Г— Т — Г* покупець затрачує гроші лише для того, щоб одержати гроші як продавець. Купуючи товар, він кидає гроші в обіг з тим, щоб знову добути їх звідти через продаж того самого товару. Він випускає з рук гроші лише з прихованим наміром знову заво-

[2)]«На гроші купують товар і на товар купують гроші» *(MercierdelaRiviere.* «L'ordrenatureletessentieldessocietespolitiques», p. 543).

лодіти ними. Таким чином, гроші тут лише авансуються [3)].

У формі *Т — Г— Т* одні і ті самі гроші двічі міняють своє місце. Продавець одержує їх від покупця і сплачує їх іншому продавцеві. Весь процес в цілому, що починається одержанням грошей за товар, закінчується відданням грошей за товар. Зворотно відбувається процес у формі *Г— Т — Г.* Не одні і ті самі гроші, а один і той самий товар двічі міняє тут своє місце. Покупець дістає його з рук продавця і знову передає його в руки іншого покупця. Як у простому товарному обігу дворазове переміщення одних і тих самих грошей викликає їх остаточний перехід з одних рук в інші, так тут дворазова зміна місця одним і тим самим товаром приводить гроші назад до їх вихідного пункту.

Зворотний приплив грошей до їх вихідного пункту не залежить від того, чи продається товар дорожче, ніж він був куплений, чи ні. Ця обставина впливає лише на величину грошової суми, що припливає назад. Саме явище зворотного припливу має місце, оскільки куплений товар знову продається, тобто оскільки кругооборот *Г — Т — Г* описується повністю. Отже, тут ми знаходимо чуттєво сприйману різницю між обігом грошей як капіталу і їх обігом просто як грошей.

Кругооборот *Т — Г— Т* цілком закінчений, як тільки гроші, виручені від продажу одного товару, забрала купівля іншого товару. І коли зворотний приплив грошей до вихідного пункту тут все-таки відбудеться, то лише завдяки відновленню або повторенню всього процесу. Якщо я продаю квартер хліба за 3 ф. ст. і на ці 3 ф. ст. купую одяг, то для мене ці 3 ф. ст. витрачені остаточно. Я вже не маю до них більше ніякого відношення. Вони належать торговцеві одягом. Якби я продав другий квартер пшениці, то гроші повернулися б до мене знову, але не внаслідок першої угоди, а лише внаслідок її повторення. Гроші знову покидають мене, коли я доведу цю угоду до кінця, здійснивши нову купівлю. Отже, в обігу *Т — Г— Т* затрата грошей не має ніякого відношення до їх зворотного припливу. Навпаки, в *Г— Т — Г* зворотний приплив грошей зумовлюється самим характером їх затрати. Без цього зворотного припливу всю операцію треба визнати невдалою або процес перерваним і ще незакінченим, бо не вистачає його другої фази — продажу, що доповнює і завершує купівлю.

Кругооборот *Т — Г— Т* має своєю вихідною точкою один товар, а кінцевою точкою інший товар, який виходить з обігу і надходить у споживання. Споживання, задоволення потреб, одним словом — споживна вартість є, таким чином, кінцева мета цього кругообороту. Навпаки, кругооборот *Г— Т — Г* має своїм вихідним пунктом грошовий полюс і, кінець кінцем, повертається до того самого полюса. Тому його рушійним мотивом, його визначальною метою є сама мінова вартість.

У простому товарному обігу обидва крайні пункти мають одну і ту саму економічну

[3)] «Коли купують якусь річ для перепродажу, то затрачена при цьому сума напинається авансованими грішми; якщо ж річ купується не для перепродажу, то можна сказати, що гроші були витрачені» (*JamesSteuart.*«Works» etc., edited by (General Sir James Steuart, his son. London, 1805, v. I, p. 274).

форму. Обидва вони — товари, і до того ж товари рівної вартості. Але зате вони якісно відмінні споживні вартості, наприклад хліб і одяг. Обмін продуктів, обмін різних речовин, в яких виражається суспільна праця, становить тут зміст руху. Інакше стоїть справа в обігу *Г—Т—Г.* На перший погляд він здається, внаслідок своєї тавтологічності, беззмістовним. Обидва крайні пункти мають одну і ту саму економічну форму. Обидва вони — гроші, отже не є якісно відмінні споживні вартості, бо гроші являють собою якраз такий перетворений образ товарів, в якому погашені всі особливі споживні вартості останніх. Спочатку обміняти 100 ф. ст. на бавовну, а потім знову обміняти цю бавовну на 100 ф. ст., тобто обхідним шляхом гроші на гроші, те саме на те саме,— така операція здається такою ж безцільною, як і безглуздою[4]. Одна грошова сума може взагалі відрізнятися відіншої грошової суми тільки величиною. Тому процес *Г - Т -Г* завдячує своїм змістом не якісній відмінності між своїми крайніми пунктами,— бо обидва вони гроші,— а лише їх кількісній відмінності. В результаті цього процесу з обігу добувається більше грошей, ніж спочатку було кинуто в нього. Бавовна, куплена, наприклад, за 100 ф. ст., знову продається за 100 +10 ф. ст., або 110 фунтів стерлінгів. Тому повна форма розглядуваного процесу виражається так: *Г— Т — Г',* де *Г'= Г + ΔГ,* тобто дорівнює первісно авансованій сумі плюс деякий приріст. Цей приріст, або надлишок над первісною вартістю, я називаю додатковою вартістю (surplusvalue). Таким чином, первісно авансована вартість не тільки зберігається в обігу, але й змінює свою величину, долучає до себе додаткову вартість, або зростає. І саме цей рух перетворює її в капітал.

Можливо, правда, що в *Т — Г — Т* обидва крайні пункти, Т і *Т*, наприклад хліб і одяг, являють собою кількісно відмінні вартості. Селянин може продати свій хліб вище його вартості ибо купити одяг нижче його вартості. З другого боку, його може обдурити торговець одягом. Але для самої цієї форми обігу такі відмінності у вартості є щось чисто випадкове. Ця форма обігу, на протилежність *Г— Т — Г,* анітрохи невтрачає свого смислу і значення, коли обидва крайні пункти, наприклад хліб і одяг,

---

[4] «Гроші не міняють на гроші»,— покликає Мерсьє де ля Рів'єр на адресу меркантилістів *(MercierdelaRiviere,* цит. тв., стор. 486). В одному творі, який спеціально трактує про «торгівлю» і «спекуляцію», ми читаємо: «Всяка торгівля полягає її обміні різнорідних речей; і вигода» (для купця?) «виникає саме внаслідок цієї різнорідності. Обмін одного фунта хліба на один фунт хліба не дав би ані найменшої ції годи... звідси вигідний контраст між торгівлею і грою, яка являє собою лише обмін грошей на гроші» (*Th.Corbet*. «AnInquiryintotheCausesandModesoftheWealthofIndividuals; orthePrinciplesofTradeandSpeculationexplained». London, 1841, p.5). Хоч Корбет не помічає, що *Г*—Г, обмін грошей на гроші, є форма обігу, характерна не тільки для торгового капіталу, але й для всякого капіталу взагалі, ціп принаймні визнає, що ця форма одного з видів торгівлі, а саме спекуляції, збігається з грою; та ось приходить Мак-Куллох і заявляє, що всяка купівля для продажу є спекуляція, і, таким чином, різниця між спекуляцією і торгівлею зовсім зникає. «Всяка угода, при якій один індивідуум купує продукт з тією метою, щоб знову продати його, фактично є спекуляція» (*MacCulloch*. «A DictionaryPracticaletc. ofCommerce». London, 1847, p. 1009). Далеко наївніший Пінто — Піндар амстердамської біржі: «Торгівля є гра» (це положення він запозичає у Локка) «і, звичайно, граючи з тим, у кого нічого нема, не можна виграти. Тому, якби хто-небудь на протязі довгого часу завжди і у всіх вигравав, йому довелося б добровільно повернути більшу частину свого баришу, щоб почати гру знову» *(Pinto.*«TraitedelaCirculationetduCr6dit». Amsterdam, 1771, p. 231).

еквівалентні один одному. Більше того, рівність їх вартостейєтутумованормальногоходупроцесу.

Повторення, або відновлення продажу заради купівлі, як і самий цей процесзнаходять міру і смисл у кінцевій меті, що лежить поза цим процесом,— вспоживанні,в задоволенні певних потреб. Навпаки, при купівлі заради продажу початок І кінець являють собою одне і те саме, тобто гроші, мінову вартість, і уже внаслідок одного тільки цього даний рух безконечній. Як би то не було, з *Г* вийшло *Г + ΔГ;* з 100 ф. ст. вийшло 100 + 10 фунтів стерлінгів. Але розглянені тільки з якісного боку, 110 ф. ст. являють собою те саме, що й 100 ф. ст., тобто гроші. 1 з кількісного боку 110 ф. ст. — така сама обмежена сума вартості, як і 100 фунтів стерлінгів. Якби ці 110 ф. ст. були витрачені як гроші, вони вийшли б із своєї ролі. Вони перестали б тоді бути капіталом. Вилучені з обігу, вони кам'яніють, стаючи скарбом, і тут уже ні один фартинг не наростає на них, хоч би вони лежали до другого пришестя. Отже, коли справа йде про зростання вартості, потреба в такому зростанні властива 110 ф. ст. так само, як і 100 ф. ст., тому що обидві ці суми являють собою обмежені вирази мінової вартості, і, таким чином, вони мають одне й те саме покликання наближатися до абсолютного багатства шляхом збільшення своїх розмірів. Правда, на один момент первісно авансована вартість у 100 ф. ст. буває відмінна від 10 ф. ст. додаткової вартості, що наросла на неї в обігу, але ця відмінність відразу ж розпливається знову. В підсумку процесу виходить не так, що на одному боці є первісна вартість у 100 ф. ст., а на другому — додаткова вартість у 10 фунтів стерлінгів. Виходить єдина вартість у 110 фунтів стерлінгів. Остання має форму, так само придатну для того, щоб знову почати процес зростання, як і первісні 100 фунтів стерлінгів. Закінчуючи рух, гроші становлять його новий початок[5)]. Отже, кінець кожного окремого кругообороту, в якому купівля відбувається заради продажу, вже сам по собі становить початок нового кругообороту. Простий товарний обіг— продаж заради купівлі — є засобом для досягнення кінцевої мети, що лежить поза обігом,— для привласнення споживних вартостей, для задоволення потреб. Навпаки, обіг грошей як капіталу є самоціль, бо зростання вартості здійснюється тільки в межах цього руху, що раз у раз відновлюється. Через це рух капіталу не знає меж[6)].

[5)]«Капітал... поділяється на первісний капітал і на прибуток, приріст капіталу... хоч практика відразу ж знов приєднує цей прибуток до капіталу і разом з ним пускає в оборот» (Ф. *Енгельс.* «Начерки до критики політичної економії» в журналі «Deutsch-FranzosischeJahrbiicher», що його видавали Арнольд Руге і Карл Маркс. Париж, 1844, стор. 99 [див. це видання, том 1, стор. 519]).

[6)]Арістотель протиставить хрематистиці економіку. Він виходить з економіки. Оскільки остання є вміння набувати, вона обмежується набуванням благ, необхідних для життя або корисних для дому і держави. «Справжнє багатство складається з таких споживних вартостей; бо кількість власності цього роду, необхідна для хорошого життя, не безмежна. Існує, однак, вміння набувати іншого роду, яке звичайно і цілком правильно називається хрематистикою; для останньої не існує, як видно, меж багатства і власності. Товарна торгівля» *(*значить буквально роздрібна торгівля, і Арістотель бере що форму тому, що в ній вирішальну роль відіграє споживна вартість) «по природі своїй не належить до хрематистики, бо тут обмін поширюється лише на предмети, необхідні для них самих» (покупців і продавців). Через це,— говорить він

Як свідомий носій цього руху, власник грошей стає капіталістом. Його особа або, точніше, його кишеня — ось той пункт, звідки виходять і куди повертаються гроші. Об'єктивний зміст цього обігу — зростання вартості — є його суб'єктивна мета, і оскільки зростаюче привласнення абстрактного багатства є єдиним рушійним мотивом його операцій, остільки — і лише остільки — він функціонує як капіталіст, тобто як уособлений, наділений волею і свідомістю капітал. Тому споживну вартість ніколи не можна вважати за безпосередню мету капіталіста[7)]. Так само не одержання одиничного прибутку є його метою, а безупинний рух цього прибутку[8)]. Це прагнення до абсолютного збагачення, ця пристрасна гонитва за вартістю[9)] спільні , і для капіталіста і для збирача скарбів, але в той час як збирач скарбів є лише божевільний капіталіст, капіталіст є раціональний збирач скарбів. Того нестримного зростання вартості, якого збирач скарбів старається досягти, рятуючи[10)] гроші від обігу, більш прозорливий капіталіст досягає тим, що він все знову і знову кидає їх в обіг[10а)].

Ті самостійні форми — грошові форми,— які вартість товарів прибирає в процесі простого обігу, тільки опосереднюють обмін товарів і зникають в кінцевому результаті руху. Навпаки, в обігу *Г— Т — Г* і товар і гроші функціонують лише як різні способи існування самої вартості: гроші як загальний, товар — як особливий і, так би мовити, замаскований спосіб її існування[11)]. Вартість завжди переходить з однієї форми в іншу,

---

далі,— первісною формою товарної торгівлі була мінова торгівля, але з її розширенням неминуче виникають гроші. З винайденням грошей мінова торгівля неминуче повинна була розвинутися в товарну торгівлю, а ця остання, в суперечності з її первісною тенденцією, перетворилася в хрематистику, у вміння робити гроші. Хрематистика, далі, відрізняється від економіки тим, що «для неї обіг є джерело багатства. Вся вона побудована на грошах, бо гроші є початок і кінець цього роду обміну. Тим-то і багатство, до якого прагне хрематистика, безмежне. Подібно до того, як безмежне у своєму прагненні те вміння, для якого його мета означає не засіб, а останню кінцеву мету, бо таке вміння прагне все ближче і ближче підійти до цієї мети,— тимчасом як ті вміння, що прагнуть лише знайти засоби для певноїмети, не безмежні, бо сама ця мета кладе їм межі,—подібно до цього і хрематистика не знає меж для своєї мети, її мета є абсолютне збагачення. Економіка, а не хрематистика, має межу... перша ставить своєю метою дещо відмінне від самих грошей, друга прагне лише до їх збільшення... Змішання цих двох форм, що переходять одна в одну, дало декому привід вважати збереження грошей і збільшення їх кількості до безконечності за кінцеву мету економіки» (*Aristoteles*. «De Republica», edit. Bekker, кн. I, розд. 8 і 9, в різних місцях).

[7)]«Не товар» (тут в розумінні споживної вартості) «має вирішальне значення для промислового капіталіста... гроші його кінцева мета» (*Th. Chalmers.* «OnPoliticalEconomyetc.», 2ndedit. Glasgow, 1832, p. 165, 166).

[8)]«Купець майже за ніщо вважає уже одержаний прибуток, але завжди прагне до нового» (*Л. Genovesi.* «LezionidiEconomiaCivile» (1765), видання Кустоді творів італійських економістів, ParteModerna, t. VIII, p. 139).

[9)]«Невгамовна пристрасть до прибутку, aurisacrafames [священна жадоба до золота] завжди визначає діяльність капіталістів» *(Mac Culloch.* «ThePrinciplesofPoliticalEconomy». London, 1830, p. 179). Само собою розуміється, ця точка зору анітрохи не перешкоджає Мак-Куллоху і К° при теоретичних утрудненнях, наприклад при розгляді надвиробництва, перетворити того самого капіталіста в доброго бюргера, якому потрібні тільки споживні вартості, якого мучить дійсно вовчий апетит до чобіт, шляп, яєць, ситцю та інших споживних вартостей, що мають дуже безпосереднє відношення до сімейного вогнища.

[10)]«рятувати» — характерний вислів греків, що означає нагромадження скарбів. Так само, по-англійському «tosave» значить і «рятувати» і «зберігати».

[10а)]«Та безконечність, якої речі не досягають, рухаючись в одному напрямі, досягається ними шляхом кругообігу» (*Galiani* [цит. тв., стор. 156]).

[11)]«Не сама по собі дана матерія становить капітал, а вартість цієї матерії» *(J. B. Say.* «Traited'EconomiePolitique», 3 emeed. Paris, 1817, t. II, p. 429).

ніколи, однак, не зникаючи в цьому русі, і перетворюється таким чином в автоматично діючий суб’єкт. Коли фіксувати окремі форми прояву, які зростаюча вартість поперемінно прибирає в своєму життєвому кругообороті, то матимемо такі визначення: капітал є гроші, капітал є товар[12]. Однак насправді вартість стає тут суб’єктом певного процесу, в якому вона, завжди міняючи грошову форму на товарну і навпаки, сама змінює свою величину, відштовхує себе як додаткову вартість від себе самої як первісної вартості, самозростає. Бо рух, в якому вона долучає до себе додаткову вартість, є її власний рух, отже її зростання є самозростання. Вона дістала магічну здатність творити вартість завдяки тому, що сама вона є вартість. Вона породжує живих малят або принаймні несе золоті яйця.

Як активний суб’єкт цього процесу, в якому вона то прибирає, то скидає з себе грошову і товарну форми і в той же час незмінно зберігається і зростає в цих перетвореннях, вартість потребує насамперед самостійної форми, в якій була б констатована її тотожність з нею ж самою. І цю форму вона має тільки у вигляді грошей. Тому гроші становлять вихідний і заключний пункт всякого процесу зростання вартості. Вона дорівнювала 100 ф. ст., тепер вона дорівнює 110 ф. ст. і т. д. Але самі гроші відіграють тут роль лише однієї з форм вартості, бо їх тут дві. Не прибравшись у товарну форму, гроші не можуть стати капіталом. Таким чином, тут гроші не виступають проти товарів полемічно, як при нагромадженні скарбів. Капіталіст знає, що всякі товари, хоч би який вигляд обідранців вони мали, хоч би як погано вони пахли, є гроші в дусі й істині, євреї внутрішнього обрізання, і до того ж чудотворний засіб з грошей робити більшу кількість грошей.

Якщо в простому обігу вартість товарів на противагу їх споживній вартості діставала в кращому разі самостійну форму грошей, то тут вона раптом виступає як самозростаюча, як саморухома субстанція, для якої товари і гроші є тільки форми. Більше того. Замість того щоб виражати собою відношення товарів, вона тепер вступає, так би мовити, в приватне відношення до самої себе. Вона як первісна вартість відрізняється від себе самої як додаткової вартості, подібно до того як бог отець відрізняється від самого себе як бога сина, хоч обидва вони одного віку і в дійсності становлять лише одну особу. Бо лише завдяки додатковій вартості в 10 ф. ст. авансовані 100 ф. ст. стають капіталом, і тільки-но вони стали ним, тільки-но народився син, а через сина й батько, відразу ж знову зникає їх відмінність, І обидва вони тільки є: 110 фунтів стерлінгів.

Вартість стає, таким чином, саморухомою вартістю, саморухомими грішми, і як така вона — капітал. Вона виходить із сфери обігу, знову вступає в неї, зберігає і умножає себе в ній, повертається назад у збільшеному вигляді і знову й знову починає один і

---

[12] «Обігові гроші [currency] (I), вжиті з продуктивною метою, є капітал» *(Macleod.*«The Theory and Practice of Banking». London, 1855, v. I, ch. 1, p. 55). «Капітал— це товари» *(James Mill.* «Elements of Political Economy». London, 1821, p. 74).

той самий кругооборот[13]. *Г— Г',* гроші, що породжують гроші,— moneywhichbegetsmoney,— таким змальовують капітал його перші тлумачі, меркантилісти.

Купити, щоб продати, або, точніше, купити, щоб продати дорожче, *Г — Т — Г',* є на перший погляд форма, властива лише одному видові капіталу — купецькому капіталові. Але й промисловий капітал є гроші, які перетворюються в товар і потім через продаж товару знову перетворюються в більшу кількість грошей. Акти, які відбуваються поза сферою обігу в період між купівлею і продажем, анітрохи не змінюють цієї форми руху. Нарешті, в капіталі, що приносить проценти, обіг Г’ — *Т — Г'* виступає в скороченому вигляді, у своєму результаті без посередньої ланки, у своєму, так би мовити, лапідарному стилі, як *Г — Г',* як гроші, що дорівнюють більшій кількості грошей, як вартість, що більша за саму себе.

Таким чином, *Г — Т — Г'* є дійсно загальна формула капіталу, як він безпосередньо проявляється у сфері обігу.

2. СУПЕРЕЧНОСТІ ЗАГАЛЬНОЇ ФОРМУЛИ

Та форма обігу, в якій грошова лялечка перетворюється в капітал, суперечить усім з’ясованим раніше законам про природу товару, вартості, грошей і самого обігу. Від простого товарного обігу вона відрізняється зворотною послідовністю тих самих двох протилежних процесів, продажу і купівлі. Але яким чудом така чисто формальна відмінність може перетворити саму природу даного процесу?

Більше того: цей зворотний порядок існує лише для одного з трьох ділових друзів, які вступають між собою в угоду. Як капіталіст, я купую товар у А і продаю його потім *В;* як просипі товаровласник, я продаю товар *В* і потім знову купую товар у *А.* Для ділових друзів *А* і *В* цієї відмінності не існує. Вони виступають лише як продавець і покупець товарів. Я сам протистою їм кожного разу просто як власник грошей або товаровласник, як покупець або як продавець. Як при тій, так і при другій послідовності метаморфоз я протистою одному з них тільки як покупець, другому — тільки як продавець: одному — тільки як гроші, другому — тільки як товар, але я нікому з них не протистою як капітал або як капіталіст, тобто як представник чогось такого, що було б більше, ніж гроші, або більше, ніж товар, чогось такого, що могло б справляти якийсь інший вплив, крім того, що властивий грошам або товарам. Для мене купівля у *А* і продаж *В* є один послідовний ряд. Але зв’язок між цими двома актами існує тільки для мене. *А* нема ніякого діла до моєї угоди *з В, В* — ніякого діла до моєї угоди з *А.* Якби я захотів з’ясувати їм ту особливу мою заслугу, що я перевернув порядок укладення угод, то вони довели б мені, що я помиляюсь відносно самого цього порядку укладення, що угода в цілому не почалась купівлею і не скінчилася

[13]«Капітал... вартість, що безперервно умножає себе» *(Sismondi.* «NouveauxPricipesd’EconomiePolitique», **t.** I, p. 89).

продажем, а, навпаки, почалась продажем і завершилась купівлею. Справді: мій перший акт, купівля, є продаж з точки зору *А,* мій другий акт, продаж, є купівля з точки зору *В.* Не задовольнившись цим, *А* і *В* заявлять крім того, що весь цей порядок укладення є цілком зайвий фокус-покус. *А* міг би прямо продати свій товар *В, В* прямо купити у *А.* Разом з тим вся угода перетворюється в односторонній акт звичайного товарного обігу — продаж з точки зору *А,* купівлю з точки зору *В.* Таким чином, перевернувши порядок укладення актів, ми зовсім не вийшли із сфери простого товарного обігу: нам доводиться через це подивитись, чи допускає природа самої цієї сфери зростання вартостей, які входять до неї, а значить і утворення додаткової вартості.

Візьмемо процес обігу в тій його формі, в якій він являє собою простий товарообмін. Ця форма є в усіх тих випадках, коли два товаровласники купують один у одного товари і з настанням строку платежу зводять баланс взаємних грошових зобов'язань. Гроші виступають тут як рахункові гроші; вони виражають вартості товарів в їх цінах, але не протистоять самим товарам тілесно. Очевидно, оскільки справа стосується споживних вартостей, у виграші можуть бути обидві особи, що обмінюються між собою. Обидві відчужують товари, що некорисні для них як споживні вартості, і дістають товари, в споживанні яких вони мають потребу. Але вигідність угоди може навіть не обмежуватися цим. Можливо, що *А,* який продає вино і купує хліб, виробляє на протязі даного робочого часу більше вина, ніж міг би виробити його на протязі того самого робочого часу хлібороб *В,* і навпаки: *В,* що сіє хліб, виробляє на протязі даного робочого часу більше хліба, ніж його міг би виробити винороб *А.* Таким чином, *А* дістає за ту саму мінову вартість більше хліба, а *В* більше вина, ніж одержав би кожен з них, якби обидва вони змушені були виробляти для себе і вино і хліб, не вдаючись до обміну. Отже, щодо споживної вартості можна сказати, що «обмін є угода, в якій виграють обидві сторони»[14)]. Інакше стоїть справа з міновою вартістю.

«Людина, що має багато вина, але не має хліба, вступав в угоду її людиною, у якої багато хліба, але немає вина, і між ними відбувається обмін пшениці вартістю в 50 на вартість 50 у вигляді вина. Цей обмін не є збільшенням мінової вартості ні для першої, ні для другої, бо вже до обміну кожна з них мала вартість, що дорівнює тій, яку дістає з допомогою цієї операції»[15)].

Справа анітрохи не змінюється від того, що між товарами стають гроші як засіб обігу і що акт купівлі відчутно відокремлюється від акту продажу.[16)] Вартість товарів виражається в їх цінах раніше, ніж вони вступають в обіг, отже вона — передумова обігу, а не результат його[17)].

[14)]«Обмін є чудесна угода, в якій обидва контрагенти виграють — завжди» (!) *(Destutt de Tracy.* «Traite de la Yolontd et de ses, Effets». Paris, 1826, p. 68). Та сама книга виходила під заголовком «Traite d'Economie Politique».

[15)]*Mercier de la* Riviere, цит. тв., стор. 544.

[16)]«Само по собі цілком байдуже, чи буде одна з цих двох вартостей грошима, чи обидві вони є звичайні товари» *(MercierdelaRiviere,* цит. тв., стор. 543).

[17)]«Не контрагенти визначають вартість; остання визначена раніше, ніж вони потупили в угоду» (*LeTrosne*, цит. тв., стор.

Розглядаючи процес абстрактно, тобто лишаючи осторонь обставини, які не випливають з іманентних законів простого товарного обігу, ми знайдемо тут, крім заміни однієї споживної вартості іншою, тільки товарну метаморфозу, тобто просту зміну форми товару. Одна і та сама вартість, тобто одна і та сама кількість уречевленої суспільної праці, перебуває в руках одного і того самого товаровласника спочатку в формі товару, потім у формі грошей, в які товар перетворився, нарешті, знову в формі товару, в який знов-таки перетворилися гроші. Таке перетворення форми не містить у собі зміни величини вартості. Зміна, що її зазнає в цьому процесі сама вартість товару, обмежується зміною її грошової форми. Спочатку вона існує у вигляді ціни пропонованого для продажу товару, потім у вигляді грошової суми, яка, проте, вже раніше була виражена в ціні, нарешті, у вигляді ціни еквівалентного товару. Ця зміна форм сама по собі так само мало містить у собі зміну величини вартості, як розмін п’ятифунтового білета на соверени, півсоверени і шилінги. Отже, оскільки обіг товару зумовлює лише зміну форми його вартості, він зумовлює, коли явище відбувається в чистому вигляді, обмін еквівалентів. Навіть вульгарна політична економія, незважаючи на цілковите нерозуміння того, що таке вартість, кожного разу, коли намагається на свій лад розглядати явище в чистому вигляді, передбачає, що попит і пропозиція взаємно покриваються, тобто що вплив їх взагалі знищується. Таким чином, коли щодо споживної вартості обидва контрагенти можуть виграти, то на міновій вартості вони не можуть обидва виграти. Тут панує швидше правило: «Де рівність, там немає вигоди»[18]. Хоч товари і можуть бути продані по цінах, що відхиляються від їх вартостей, але таке відхилення є порушенням законів товарообміну[19]. У своєму чистому вигляді він є обмін еквівалентів і, значить, не може бути засобом збільшення вартості[20].

Через це за спробами розглядати обіг товарів як джерело додаткової вартості криється звичайно quidproquo, змішування споживної вартості і мінової вартості. Так, наприклад, у Кондільяка:

«Невірно, що при товарному обміні рівна вартість обмінюється на рівну вартість. Навпаки, кожний з двох контрагентів завжди віддає меншу вартість за більшу... Якби дійсно люди обмінювались тільки рівними вартостями, то не було б ніякої вигоди ні для одного з контрагентів. Насправді обидва дістають, або принаймні повинні діставати, вигоду. Яким чином? Вартість речей полягає тільки в їх відношеннях до наших потреб. Що для одного більше, те для іншого менше, і навпаки... Не можна ж припускати, що ми будемо продавати речі, необхідні для нашого власного споживання... Ми прагнемо віддати некорисну для нас річ з тим, щоб дістати необхідну; ми хочемо дати менше за більше... Цілком природно було прийти до висновку, що в обміні рівну вартість дають за рівну вартість, коли вартість кожної з обмінюваних речей дорівнює одній і тій самій кількості грошей... Але треба взяти до уваги й іншу сторону справи; постає питання: чи не обмінюємо ми обидва

---

906).

[18]«Dove eeguaglita, non e lucro» (*Gatiani.* «Della Moneta», т. IV видання Кустоді, Parte Moderna, стор. 244).

[19]«Обмін став невигідним для однієї з сторін, коли яка-небудь стороння обставина зменшує або завищує ціну: тоді рівність порушується, але внаслідок цієї сторонньої причини, а не внаслідок самого обміну» *(LeTrosne,* цит. тв., стор. 904).

[20]«Обмін по самій своїй природі є договір рівності, за яким вартість віддається за рівну вартість. Отже, це не є засіб збагачення, бо тут дають рівно стільки, скільки одержують» *(LeTrosne*, там же, стор. 903).

надлишок на предмет, необхідний для кожного з нас?»[21].

Як ми бачимо, Кондільяк не тільки змішує споживну вартість і мінову вартість, але з чисто дитячою наївністю підмінює суспільство з розвинутим товарним виробництвом таким ладом, при якому виробник сам виробляє засоби свого існування і кидає в обіг тільки надлишок, що залишається після задоволення власних потреб[22]. Проте аргумент Кондільяка часто повторюють сучасні економісти, а саме в тих випадках, коли треба вмилювати розвинуту форму товарообміну, торгівлю, як джерело утворення додаткової вартості.

«Торгівля»,— кажуть, наприклад,— «долучає вартість до продуктів, бо ті самі продукти мають більше вартості в руках споживача, ніж в руках виробника, і через це торгівля повинна в буквальному розумінні слова (strictly) вважатися актом виробництва»[23].

Але товари не оплачують двічі: один раз їх споживну вартість, другий раз їх вартість. І коли споживна вартість товару корисніша для покупця, ніж для продавця, то його грошова форма корисніша для продавця, ніж для покупця. Хіба він, став би в противному разі продавати товар? Тому ми можемо з таким же правом сказати, що покупець в буквальному розумінні (strictly) чинить «акт виробництва», коли він, наприклад, панчохи купця перетворює в гроші.

Якщо обмінюються товари або товари і гроші рівної мінової вартості, тобто еквіваленти, то, очевидно, ніхто не добуває з обігу більшої вартості, ніж пускає в нього. В такому разі не відбувається утворення додаткової вартості. У своїй чистій формі процес обігу товарів зумовлює собою обмін еквівалентів. Однак у дійсності процеси не відбуваються в чистому вигляді.Тому припустимо, що обмінюються не еквіваленти.

В усякому разі, на товарному ринку тільки товаровласник протистоїть товаровласникові, і та влада, яку мають ці особи один щодо одного, є лише влада їх товарів. Речова відмінність товарів є речова підстава обміну, вона зумовлює взаємну залежність товаровласників, бо ні один з них не володіє предметом свого власного споживання і кожний з них володіє предметом споживання іншого. Крім цієї речової відмінності споживних вартостей товарів, між останніми існує лише одна відмінність: відмінність між натуральною формою і їх перетвореною формою, між товарами і грішми. Таким чином, товаровласники різняться між собою лише як продавці, власники товару, і як покупці, власники грошей.

Припустимо тепер, що продавець має якийсь незбагненний привілей продавати товари вище їх вартості, за 110, коли вони коштують 100, тобто з номінальною

---

[21] *Condillac.* «le Commerce et le Gouvernement» (1776), у книжці: «Melanges d'Economie Politique». Paris, 1847, p. 267, 290—291, видання Дераі Молінарі.

[22] Тим-то Ле Трон цілком правильно відповідає другові своєму Кондільяку: «В суспільстві, цілком сформованому, взагалі нема надлишку якого-небудь роду» [l*e Trosne,* цит. тв., стор. 907]. В той же час він глузує з нього, зауважуючи, що «коли обидва контрагенти дістають однаковий плюс в порівнянні з тим, що вони діють, то обидва вони дістають порівну». Саме тому, що Кондільяк не має ще ні найменшого уявлення про природу мінової вартості, він стає найбільшпідходящим наставником для пана професора Вільгельма Рошера при створенні останнім своїх власних дитячих понять. Див. його «DieGrundlagen der Nationalokonomie». Dritte Auflage, 1858.

[23] S. *Ph. Newman.* «Elements of Political Economy». Andover and New York, I N.45, p. 175.

надбавкою до ціни в 10%. Продавець дістає таким чином додаткову вартість, яка дорівнює 10. Але після того як він був продавцем, він стає покупцем. Третій товаровласник зустрічається з ним тепер як продавець і, в свою чергу, користується привілеєм продавати товар на 10% дорожче. Наш товаровласник виграв як продавець 10, щоб втратити як покупець ті самі 10[24)]. Загалом справа фактично звелася до того, що всі товаровласники продають один одному свої товари на 10% дорожче їх вартості, а це цілком те саме, як коли б товари продавалися по їх вартості. Така загальна номінальна надбавка до ціни товарів має таке саме значення, як, наприклад, вимірювання товарних вартостей у сріблі замість золота. Грошові назви, тобто ціни товарів, зростають, але відношення їх вартостей лишаються незмінними.

Припустимо, навпаки, що покупець має привілей купувати товари нижче їх вартості. Тут немає потреби навіть нагадувати, що покупець, у свою чергу, стане продавцем. Він уже був продавцем, перш ніж став покупцем. Він уже втратив як продавець 10%, перш ніж виграв 10% як покупець[25)]. Все лишається по-старому.

Отже, утворення додаткової вартості, а тому і перетворення грошей у капітал не може бути з’ясоване ні тим, що продавці продають свої товари вище їх вартості, ні тим, що покупці купують їх нижче їх вартості[26)].

Проблема анітрохи не спроститься, якщо ми контрабандою введемо в неї чужі їй відношення, якщо ми, наприклад, скажемо разом з полковником Торренсом:

«Дійсний попит полягає в здатності і схильності (!) споживачів шляхом безпосереднього або посереднього обміну давати за товари більшу кількість усіх складових частин капіталу, ніж коштує їх виробництво»[27)].

В обігу виробники і споживачі протистоять один одному лише як продавці і покупці. Твердити, що додаткова вартість виникає для виробників внаслідок того, що споживачі оплачують товари вище їх вартості, значить тільки повторювати в на маскованому вигляді просте положення, ніби товаровласник, як продавець, має привілей продавати товари по завишеній ціні. Продавець сам виробив свій товар або є представником його виробників, але так само і покупець сам виробив товари, виражені в його грошах, або є представником їх виробників. Отже, виробник протистоїть виробникові. Вони різняться лише тим, що один купує, тимчасом як другий продає. Ми не посунемось ні на крок далі, коли припустимо, що товаровласник під іменем виробника продає свій товар вище вартості, а під іменем споживача він же

[24)]«При збільшенні номінальної вартості продукту... продавці не збагачуються... бо рівно стільки, скільки вони виграють як продавці, вони втрачають як покупці» ([J. *Gray.*]«The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.». London, 1797, p. 66).

[25)]«Якби продавці були змушені віддати за 18 ліврів таку кількість продуктів, яка коштує 24 ліври, то тільки-но вони вжили б виручені гроші для покупок, вони, в свою чергу, одержали б за 18 ліврів те, за що треба було б заплатити 24 ліври» (Le *Trosne*, цит. тв., стор. 897).

[26)]«Ніякий продавець не може раз у раз підвищувати ціни на свої товари, не будучи змушеним так само раз у раз платити дорожче за товари інших продавців; з тієї самої причини ніякий споживач не може платити дешевше за все взагалі, що він купує, не будучи змушеним зменшувати відповідно ціну тих речей, які він продає» *(MercierdelaRiviere*, цит. тв., стор. 555).

[27)]*R. Torrens.* «An Essay on the Production of Wealth». London, 1821, p. 349.

купує товари дорожче їх вартості[28].

Тому послідовні прихильники ілюзії, нібито додаткова вартість виникає з номінальної надбавки до ціни, або з привілею продавців продавати товари надто дорого, передбачають існування класу, який тільки купує не продаючи, отже тільки споживає не виробляючи. Існування такого класу з тієї точки зору, якої ми поки що досягли, з точки зору простого обігу, ще не може бути з'ясоване. Але забіжимо наперед. Гроші, на які завжди купує такий клас, повинні, очевидно, завжди припливати до нього від тих самих товаровласників, і до того ж без обміну, даром, на підставі якого-небудь права або насильства. Продавати представникам такого класу товари вище вартості — значить тільки повертати собі частину даром відданих грошей[29]. Так, наприклад, міста Малої Азії сплачували Стародавньому Риму щорічну грошову данину. На ці гроші Рим купував у них товари, і купував по завишених цінах. Малоазійці одурювали римлян, виманюючи у своїх завойовників через торгівлю частину сплаченої їм данини. І все ж скривдженими лишалися малоазійці. За їх товари їм в усякому разі платили їхніми ж власними грішми. Це зовсім не метод збагачення або створення додаткової вартості.

Тому будемо триматися в межах товарного обміну, де продавець є покупцем і покупець — продавцем. Може, ми попали я скрутне становище внаслідок того, що розглядали осіб тільки як персоніфіковані категорії, а не індивідуально.

Товаровласник *А* може бути таким спритним шахраєм, що завжди одурює своїх колег *В* і *С*, тимчасом як ці останні при всьому бажанні не можуть взяти реванш. *А* продає *В* вино вартістю в 40 ф. ст. і з допомогою обміну дістає пшеницю вартістю в 50 фунтів стерлінгів. *А* перетворив свої 40 ф. ст. в 50 ф. ст., зробив з меншої кількості грошей більшу їх кількість і перетворив свій товар у капітал. Придивімося до справи уважніше. До обміну було на 40 ф. ст. вина в руках *А* і на 50 ф. ст. пшениці в руках *В*, а всього вартості на 90 фунтів стерлінгів. Після обміну ми маємо ту саму загальну вартість у 90 фунтів стерлінгів. Вартість, яка перебуває в обігу, не збільшилась ані на один атом, змінився лише її розподіл між *А* і *В*. Те, що для однієї сторони є тут додатковою вартістю, для другої становить вартість, якої бракує, плюс для одного є мінус для другого. Той самий результат вийшов би, якби *А*, не прикриваючись процесом обміну, просто украв би у *В* 10 фунтів стерлінгів. Очевидно, суму вартостей, що перебувають в обігу, не можна збільшити ніякою зміною в їх розподілі, подібно до того як єврей, що торгує старими монетами, анітрохи не збільшить кількості благородного металу своєї країни, коли продасть фартинг часів королеви Анни за

---

[28] «Думка, що прибуток сплачується споживачами, без сумніву, цілком абсурдна. Хто такі ці споживачі?» (G. *Ramsay.* «An Essay on the Distribution of Wealth» Edinburgh, 1836, p. 183).

[29] «Коли хто-небудь терпить від недостатнього попиту, чи порадить йому пан Мальтус дати гроші комусь іншому з тим, щоб цей останній купив у нього товари?»— напитує обурений рікардіанець у Мальтуса, що, як і його учень, піп Чалмерс, звеличує економічне значення класу чистих покупців, або споживачів. Див. «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.». London, 1821, p. 55.

гінею. Весь клас капіталістів даної країни в цілому не може наживатися за рахунок самого себе[30)].

Як не крутись, а факт лишається фактом: коли обмінюються еквіваленти, то не виникає ніякої додаткової вартості, і коли обмінюються еквіваленти, теж не виникає ніякої додаткової вартості[31)]. Обіг, або товарообмін, не створює ніякої вартості[32)].

Звідси зрозуміло, чому в нашому аналізі основної форми капіталу, тієї його форми, в якій капітал визначає собою економічну організацію сучасного суспільства, ми поки що зовсім не будемо торкатися найбільш популярних і, так би мовити, допотопних форм капіталу, тобто торгового капіталу і лихварського капіталу.

У власне торговому капіталі форма *Г— Т — Г',* купити, щоб продати дорожче, проявляється в найбільш чистому вигляді. З другого боку, весь його рух проходить у межах сфери обігу. Але через те що з обігу самого по собі немає змоги пояснити перетворення грошей у капітал, утворення додаткової вартості, то торговий капітал здається неможливим, оскільки обмінюються еквіваленти[33)]; тому його існування може бути виведене лише як результат двостороннього одурення товаровиробників, що купують і продають, паразитично виростаючим між ними купцем. В цьому розумінні Франклін говорить: «Війна є грабіж, торгівля є одурення»[34)]. Щоб пояснити зростання торгового капіталу інакше, ніж звичайним одуренням товаровиробників, потрібен довгий ряд проміжних ланок, яких тут, де єдиною нашою передумовою є товарний обіг і його прості, моменти, поки що зовсім немає.

Те, що ми сказали про торговий капітал, у ще більшій мірі стосується до лихварського капіталу. В торговому капіталі обидва крайні пункти,— гроші, що їх кидають на ринок, і збільшені гроші, добуті з ринку,— зв’язані, принаймні через купівлю і продаж, опосереднені рухом обігу. В лихварському капіталі форма *Г—Т —Г'* скорочена, крайні пункти з’єднуються без усякої посередньої ланки: *Г—* Г', гроші,

---

30) Дестют де Трасі, незважаючи на те, а може, якраз через те, що він член Інституту[62], додержувався протилежного погляду. Промислові капіталісти, говорить він, дістають прибуток завдяки тому, що «вони всі товари продають дорожче, ніж коштує їх виробництво. Кому ж продають вони їх? По-перше, один одному» *(DestuttdeTracy*, цит тв., стор. 239).

31) «Обмін двох рівних вартостей не збільшує і не зменшує загальної маси вартостей, які є в суспільстві Обмін нерівних вартостей... так само нітрохи не змінює ери суспільних... вартостей ,а тільки додає до майна одного те, що бере з майна іншого» *(J. B. Say.*«Traite d’Economie Politique», 3 eme ed. Paris, 1817, t. II, p. 443, 444). Сей майже дослівно запозичає це положення у фізіократів, причому, звичайно, анітрохи не думаючи про висновки, які випливають з нього. Наскільки грунтовно експлуатував він для збільшення своєї власної «вартості» твори фізіократів, за його часів майже зовсім забуті, видно з такого прикладу. «Знамените» положення пана Сея: «Продукти купуються тільки на продукти» (там же, т. II, стор. 441), в оригіналі у фізіократа *(LeTrosne,* цит. тв., стор. 899) говорить: «Продукти оплачуються тільки продуктами»

32) «Обмін взагалі не додає ніякої вартості до продуктів» *(F. Wayland.* «TheElementsofPoliticalEconomy». Boston, 1843, p. 169).

33) «При пануванні незмінних еквівалентів торгівля була б неможливою» (O. *Opdyke.* «A Treatise on Political Economy». New York, 1851, p. 66—69). «В основі відмінності між реальною вартістю і міновою вартістю лежить саме той факт, що вартість речі відмінна від так званого еквіваленту, який дають за неї в торгівлі, тобто що цей еквівалент не е еквівалентом». (Ф. *Енгельс.* «Начерки до критики політичної економії» в журналі «Deutsch-FranzGsische Jahrbrucher», що його видавали Арнольд Руге і Карл Маркс. Париж, 1844, стор. 95, 96 [див. це видання, том 1, стор. 516]).

34) *BenjaminFranklin.* «Works», vol. II, edit. Sparks, in «Positions to be examined, concerning National Wealth», p. 376.

обмінювані на більшу кількість грошей, — форма, яка суперечить самій природі грошей і тому нез’ясовна з точки зору товарообміну. Через це Арістотель говорить:

«Існує двоякого роду хрематистика: одна стосується торгівлі, друга економіки; остання необхідна і гідна похвали, перша грунтується на обігу і тому справедливо ганиться (бо вона грунтується не на природі речей, а на взаємному одуренні). Таким чином, лихварство справедливо ненавидять усі, бо тут самі гроші є джерелом набування і вживаються не для того, для чого вони були винайдені. Адже вони виникли для товарного обміну, тим часом процент робить з грошей нові гроші. Звідси і його назва («процент» і «породжене»). Бо породжене подібне до того, що породило. Але процент є гроші від грошей, отже з усіх галузей набування ця —найбільш противна природі»[35).].

В ході нашого дослідження ми встановимо, що і капітал, який дає проценти, подібно до торгового капіталу, є похідною формою, а разом з тим побачимо, чому історично обидва вони виникли раніше сучасної основної форми капіталу.

Як бачимо, додаткова вартість не може виникнути з обігу; отже, для того щоб вона виникла, за спиною обігу повинно відбутися щось таке, чого не видно в самому процесі обігу[36)]. Але чи може додаткова вартість виникнути звідкись іще, крім процесу обігу? Обіг є сума всіх мінових відношень товаровласників. Поза обігом товаровласник зберігає відношення лише до свого власного товару. Оскільки справа стосується вартості, це відношення обмежується тим, що товар даної особи містить у собі певну кількість її власної праці, вимірюваної згідно з певними суспільними законами. Ця кількість праці виражається у величині вартості її товару, а оскільки величина вартості виражається в рахункових грошах, то вона виражається в ціні товару, наприклад у 10 фунтах стерлінгів. Але її праця не виражається у вартості товару плюс деякий надлишок її, не виражається в ціні, яка дорівнює 10 і в той же час дорівнює 11, не виражається у вартості, яка більша за саму себе. Товаровласник може створювати своєю працею вартості, але не зростаючі вартості. Він може підвищити вартість товару, долучаючи до наявної вартості нову вартість з допомогою нової праці, наприклад виготовляючи з шкіри чоботи. Та сама речовина має тепер більше вартості, бо містить у собі більшу кількість праці. Чоботи мають через це більшу вартість, ніж шкіра, але вартість шкіри лишилася тим, чим вона була. Вона не зросла, не долучила до себе додаткової вартості під час виробництва чобіт. Отже, товаровиробник не може збільшити вартість і тим самим перетворити гроші або товар у капітал поза сферою обігу, не вступаючи в стосунки з іншими товаровласниками.

Отже, капітал не може виникнути з обігу і так само не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і в той же час не в обігу.

Ми дістали, таким чином, двоїстий результат.

Перетворення грошей у капітал повинно бути розкрите на основі іманентних законів товарообміну, тобто вихідною точкою для нас повинен бути обмін

[35)] *Aristoteles.* «De Republica», кн. I, розд. 10, стор. 17

[36)] «Прибуток за звичайних умов ринку не створюється обміном. Якби він не існував раніше, він не міг би існувати і після цієї угоди» (*Ramsay*, цит. тв., стор. 184).

еквівалентів[37)]. Наш власник грошей, який є поки що тільки личинкою капіталіста, повинен купити товари по їх вартості, продати їх по їх вартості і все-таки добути в кінці цього процесу більше вартості, ніж він вклав у нього. Його перетворення в метелика, в справжнього капіталіста, повинно відбутися в сфері обігу і в той же час не в сфері обігу. Такі є умови проблеми. Hic Rhodus, hie salta![63]

3. КУПІВЛЯ І ПРОДАЖ РОБОЧОЇ СИЛИ

Зміна вартості грошей, які мають перетворитися в капітал, не може відбутися в самих грошах, бо як купівельний засіб і засіб платежу вони лише реалізують ціну товарів, які купуються на них або оплачуються ними, тимчасом як, застигаючи у своїй власній формі, вони перетворюються в окам'янілості незмінних величин вартості[38)]. Так само мало може виникнути ця зміна з другого акту обігу, з перепродажу товару, тому що цей акт лише перетворює товар з його натуральної форми знову в грошову. Отже, зміна повинна відбутися з товаром, який купують у першому акті *Г*— Г, а не з його вартістю, тому що обмінюються еквіваленти, причому товари оплачуються по їх вартості. Таким чином, ця зміна може виникнути тільки з споживної вартості товару як такої, тобто тільки з його споживання. Але добути вартість із споживання товару нашому власникові грошей удасться лише в тому разі, якщо йому пощастить знайти в межах сфери обігу, тобто на ринку, такий товар, сама споживна вартість якого мала б оригінальну властивість бути джерелом вартості,— такий товар, дійсне споживання якого було б уречевленням праці, а значить і утворенням вартості. І власник грошей знаходить на ринку такий специфічний товар; це — здатність до праці, або робоча сила.

Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини, і які пускає вона в хід кожного разу, коли виробляє які-небудь споживні вартості.

---

37)Після всього викладеного вище читач розуміє, звичайно, що це означав лише одно: утворення капіталу повинно бути можливим і тоді, коли ціни товарів дорівнюють їх вартостям. Його не можна пояснити з відхилень товарних цін від товарних вартостей. Якщо ціни дійсно відхиляються від вартостей, то треба їх спочатку звести до останніх, тобто абстрагуватися від цієї обставини як цілком випадкової, щоб мати перед собою в чистому вигляді явище утворення капіталу на ґрунті товарного обміну і при дослідженні його не дати ввести себе в оману побічними обставинами, що затемнюють справжній хід процесу. Відомо, зрештою, що таке зведення аж ніяк не є одним тільки науковим, методологічним прийомом. Постійні коливання ринкових цін, їх підвищення і зниження, компенсуються, взаємно знищуються і самі собою зводяться до середньої ціни, як своєї внутрішньої норми. Середня ціна є провідною зіркою, наприклад, для купця або промисловця у всякому підприємстві, розрахованому на більш-менш тривалий час. Отже, товаровласник знає, що, коли розглядати досить великий період в цілому, товари дійсно продаються не нижче і невище,а якраз по своїх середніх цінах. Якби незацікавлене мислення було взагалі в його інтересах, то він повинен був би поставити проблему утворення капіталу таким чином: як може виникнути капітал при регулюванні цін середньою ціною, тобто кінець кінцем вартістю товару? Я кажу «кінець кінцем», тому що середні ціни прямо не збігаються з величинами вартості товарів, як думали А. Сміт, Рікардо і т. д.

38)«У формі грошей... капітал не створює ніякого прибутку» (*Ricardo*. «PrinciplesofPoliticalEconomy», 3 ed. London, 1821, p. 267).

Але для того щоб власник грошей міг знайти на ринку робочу силу як товар, повинні бути виконані різні умови. Обмін товарів, сам по собі, не має ніяких інших відносин залежності, крім тих, які випливають з його власної природи. А коли це так, робоча сила може з'явитися на ринку як товар лише тоді і лише остільки, коли і оскільки вона виноситься на ринок або продається її власником, тобто тією самою особою, робочою силою якої вона є. Щоб її власник міг продавати її як товар, він повинен мати можливість розпоряджатися нею, отже, повинен бути вільним власником своєї здатності до праці, своєї особистості[39)]. Він і власник грошей зустрічаються на ринку і вступають між собою у відносини як рівноправні товаровласники, які різняться лише тим, що один — покупець, а другий — продавець, отже обидва — юридично рівні особи. Для збереження цього відношення потрібно, щоб власник робочої сили продавав її завжди тільки на певний час, бо, якби він продав її цілком раз і назавжди, то він продав би разом з тим самого себе, перетворився б з вільної людини в раба, з товаровласника в товар. Як особа, він завжди повинен зберігати відношення до своєї робочої сили як до своєї власності, а значить як до свого власного товару, а це можливо лише остільки, оскільки він завжди дає покупцеві користуватися своєю робочою силою або споживати її лише тимчасово, лише на певний строк, отже, оскільки він, відчужуючи робочу силу, не відмовляється від права власності на неї[40)].

Друга істотна умова, необхідна для того, щоб власник грошей міг знайти на ринку робочу силу як товар, полягає в тому, що власник робочої сили повинен бути позбавлений можливості продавати товари, в яких уречевлена його праця, і, навпаки, повинен бути змушений продавати як товар саму робочу силу, яка існує лише в його живому організмі.

Для того щоб хтось мав можливість продавати відмінні від його робочої сили товари, він повинен, звичайно, володіти засобами виробництва, наприклад сировиною, знаряддями праці і т. д. Чобіт не можна зробити, не маючи шкіри.

---

39)В реальних енциклопедіях з класичної давнини можна знайти безглузде твердження, що в античному світі капітал був цілком розвинутий,— «бракувало тільки вільного робітника і кредитних установ». Пан Моммзен у своїй «RomischeGeschichte» теж впадає в одно quidproquo [безглуздя] по одному.

40)Тому різні законодавства визначають максимальний строк робочого договору. У народів, у яких праця вільна, законодавство завжди встановлює умови розірвання договору про найом. У деяких країнах, особливо в Мексіці (до Громадянської війни в Америці також і на територіях, відвойованих у Мексіки, а по суті справи і в Дунайських провінціях до перевороту Кузи[64]), рабство існує у прихованій формі, у вигляді так званого «пеонажу». З допомогою позичок, які мають бути повернені відробітками, причому зобов'язання по них переходять з покоління в покоління, не тільки окремий робітник, але й вся його сім'я стає фактично власністю іншої особи та її сім'ї. Хуарес скасував «пеонаж». Так званий імператор Максіміліан знову запровадив його декретом, який у палаті представників у Вашингтоні правильно був заплямований як декрет, що відновлює рабство в Мексіці. «На обмежений строк я можу відчужити іншій особі користування окремими моїми тілесними і духовними здібностями, моїми можливостями до діяльності, бо після такого обмеження вони лише зовнішньо відносяться до моєї цілісності і загальності. Але якби я відчужив весь мій час, що стає конкретним у процесі праці, якби я відчужив мою продуктивну діяльність як ціле, то я зробив би власністю іншого саму сутність цієї діяльності, мою загальну діяльність і дійсність, мою особистість» *(Hegel.*«PhilosophiedesRechts». Berlin, 1840, S. 104, § 67).

Працівникові потрібні крім того засоби до життя. Ніхто, навіть мрійник, ній творить «музику майбутнього», не може жити продуктами майбутнього, не може жити за рахунок споживних вартостей, виробництво яких ще не закінчене; з першого дня появи своєї па земній кулі людина мусить споживати щодня, споживати, перш ніж вона почне виробляти і в той час як вона виробляє. Коли продукти виробляються як товари, то після того як їх виробництво закінчене, вони повинні бути продані і тільки після свого продажу можуть задовольняти потреби виробника. До часу, необхідного для виробництва, долучається час, необхідний для продажу.

Таким чином, власник грошей лише тоді може перетворити свої гроші в капітал, коли знайде на товарному ринку вільного робітника, вільного в двоякому розумінні: в тому розумінні, що робітник — вільна особа і розпоряджається своєю робочою силою як товаром і що, з другого боку, він не має для продажу ніякого іншого товару, голий, як бубон, вільний від усіх предметів, необхідних для здійснення своєї робочої сили.

Питання, чому цей вільний робітник протистоїть у сфері обігу власникові грошей, не цікавить власника грошей, який знаходить ринок праці в готовому вигляді як окремий підрозділ товарного ринку. І нас воно поки що цікавить так само мало. Ми теоретично виходимо з фактичного стану речей, так само як власник грошей виходить з нього практично. Одно в усякому разі ясно. Природа не виробляє на одному боці власників грошей і товарів, а на другому боці власників самої тільки робочої сили. Це відношення не є ні створеним самою природою, ні таким суспільним відношенням, яке було б властиве всім історичним періодам. Воно, очевидно, само є результат попереднього історичного розвитку, продукт багатьох економічних переворотів, продукт загибелі цілого ряду більш давніх формацій суспільного виробництва.

Іті економічні категорії, які ми розглядали раніше, також мають на собі сліди своєї історії. Існування продукту як товару передбачає певні історичні умови. Щоб стати товаром, продукт повинен вироблятись не як безпосередній засіб існування для самого виробника. Коли б ми пішли далі в своєму дослідженні і запитали себе: при яких умовах всі або принаймні більшість продуктів прибирають форму товару, то ми побачили б, що це відбувається лише на основі цілком специфічного, а саме капіталістичного способу виробництва. Але таке дослідження виходило б за рамки аналізу товару. Товарне виробництво ітоварний обіг можуть мати місце і тоді, коли переважна маса продуктів призначена безпосередньо для власного споживання, не перетворюється в товари, і, значить, суспільний процес виробництва далеко ще не в усьому своєму обсягу підпорядкований势 пануванню мінової вартості. Для перетворення продукту в товар поділ праці всередині суспільства повинен розвинутися в такій мірі, щоб розмежування споживної вартості і мінової вартості, яке починається при безпосередній міновій торгівлі, було цілком закінчене. Але цей ступінь розвитку властивий історично найрізноманітнішим суспільно-економічним формаціям.

Якщо ми спинимо свою увагу на грошах, то побачимо, що вони передбачають

певний рівень товарного обміну. Різні форми грошей — простий товарний еквівалент, або засіб обігу, або засіб платежу, скарб і світові гроші — вказують, залежно від різних розмірів застосування і порівняного переважання тієї або іншої функції, на дуже різні ступені суспільного процесу виробництва. Проте, як показує досвід, досить порівняно слабого розвитку товарного обігу, щоб могли утворитися всі ці форми. Інакше стоїть справа з капіталом. Історичні умови його існування аж ніяк не вичерпуються наявністю товарного і грошового обігу. Капітал виникає тільки там, де власник засобів виробництва і життєвих засобів знаходить на ринку вільного робітника в ролі продавця своєї робочої сили, і вже сама ця історична умова містить у собі цілу світову історію. Тому капітал з самого свого виникнення проголошує настання особливої епохи суспільного процесу виробництва[41)].

Ми повинні тепер розглянути ближче цей своєрідний товар, робочу силу. Подібно до всіх інших товарів він має вартість[42)]. Чим визначається ця вартість?

Вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а значить і відтворення цього специфічного предмета торгівлі. Оскільки робоча сила — вартість, в ній самій представлена лише певна кількість уречевленої суспільної середньої праці. Робоча сила існує тільки як здатність живого індивідуума. Тому виробництво робочої сили передбачає існування останнього. Коли існування індивідуума дане, виробництво робочої сили полягає у відтворенні самого індивідуума, в підтриманні його життя. Для підтримання свого життя живий індивідуум потребує певної суми життєвих засобів. Таким чином, робочий час, необхідний для виробництва робочої сили, зводиться до робочого часу, необхідного для виробництва цих життєвих засобів, або вартість робочої сили є вартість життєвих засобів, необхідних для підтримання життя її власника. Але робоча сила здійснюється лише шляхом зовнішнього її прояву, вона здійснюється тільки в праці. В процесі її здійснення, в праці, затрачується певна кількість людських мускулів, нервів, мозку і т. д., яка повинна бути знову заміщена. Ця посилена затрата передбачає посилене заміщення[43)]. Власник робочої сили, що працював сьогодні, повинен мати змогу повторити завтра той самий процес при попередніх умовах сили і здоров’я. Отже, сума життєвих засобів повинна бути достатня для того, щоб підтримати трудящого індивідуума як такого в стані нормальної життєдіяльності. Самі природні потреби, як-от: їжа, одяг, паливо, житло і т. д., різні залежно від кліматичних

[41)]Характерною особливістю капіталістичноїепохиє той факт, що робоча сила для самого робітника прибирає форму належного йому товару, а тому його праця прибирає форму найманої праці. З другого боку, лише починаючи з цього моменту, товарна форма продуктів праці набирає загального характеру.

[42)]«Вартість, або цінність, людини, як і всіх інших речей, є її ціна, тобто вона становить стільки скільки може бути одержано за користування її силою» (Th. *Hobbes.* «Leviathan», in «Works», edit. Molesworth. London, I839—1844, v. Ill, p. 76).

[43)]Староримський villicus, економ, що стояв на чолі сільськогосподарських рабів, «оскільки він виконував не таку тяжку працю, як чорнороби, менше й одержував» (*Th. Mommsen.* «Romische Geschichte», 1856, S. 810).

та інших особливостей природи тієї чи іншої країни. З другого боку, розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать здебільшого від культурного рівня країни, між іншим в значній мірі і від того, за яких умов, а значить, з якими звичками і життєвими запитами сформувався клас вільних робітників[44)]. Таким чином, на протилежність іншим товарам визначення вартості робочої сили включає в себе історичний і моральний елемент. Однак для певної країни і для певного періоду обсяг і склад необхідних для робітника життєвих засобів в середньому є величина дана.

Власник робочої сили смертний. Отже, щоб він безперервно появлявся на ринку, як того потребує безперервне перетворення грошей у капітал, продавець робочої сили повинен увічнити себе, «як увічнює себе кожний індивідуум, тобто шляхом розмноження»[45)]. Робочі сили, які зникають з ринку внаслідок зношування і смерті, повинні постійно заміщатися щонайменше такою ж кількістю нових робочих сил. Сума життєвих засобів, необхідних для виробництва робочої сили, включає в себе через це життєві засоби таких замісників, тобто дітей робітників, і таким шляхом увічнюється на товарному ринку раса цих своєрідних товаровласників[46)].

Для того щоб перетворити загальнолюдську природу так, щоб вона набула підготовки і навиків у певній галузі праці, стала розвиненою і специфічною робочою силою, потрібна певна освіта або виховання, що, в свою чергу, коштує більшої або меншої суми товарних еквівалентів. Ці витрати на освіту різні залежно від кваліфікації робочої сили. Отже, ці витрати навчання — зовсім мізерні для звичайної робочої сили — входять в коло вартостей, затрачуваних на її виробництво.

Отже, вартість робочої сили зводиться до вартості певної суми життєвих засобів. Тому вона змінюється із зміною вартості цих життєвих засобів, тобто із зміною величини робочого часу, необхідного для їх виробництва.

Частина життєвих засобів, наприклад продукти харчування, паливо і т. д., споживається щодня і тому щодня ж повинна заміщатися. Інші життєві засоби, як-от одяг, меблі і т. д., споживаються на протязі більш-менш тривалих відрізків часу, а тому й мають заміщатися лише після закінчення більш тривалого часу. Одні товари купуються або оплачуються щодня, інші щотижня, раз на чверть року і т. д. Але хоч би як розподілялася сума цих видатків на протязі, наприклад, року, вона повинна бути покрита з середніх, одержуваних день у День доходів. Якщо маса товарів, щодня необхідна для виробництва робочої сили, *=A,* маса товарів, потрібних щотижня, *=B,* потрібних кожної чверті року, *=C* і т. д., то щоденна середня кількість цих товарів

---

44)Пор. *W. Th. Thornton.* «Overpopulation and its Remedy». London, 1846.

45) Петті.

46) «Природна ціна праці... відповідає такій кількості предметів вжитку і життєвих вигод, яка за умовами клімату і за життєвими звичками даної країни необхідна для підтримання самого робітника і для того, щоб дати йому можливість утримувати таку сім’ю, яка здатна забезпечити неослабну пропозицію праці на ринку» *(R. Torrens.* «AnEssayonthe externalCornTrade».- London, 1815, p. 62). Слово «праця» тут неправильно вжито замість «робоча сила».

=(365*A* + 52*B* + 4*C*+ і т. д.)/365. Нехай у цій необхідній для середнього дня товарній масі міститься 6 годин суспільної праці; тоді в робочій силі щодня уречевлюється половина дня суспільної середньої праці, тобто потрібна половина робочого дня для щоденного виробництва робочої сили. Ця кількість праці, необхідна для щоденного виробництва робочої сили, становить її денну вартість, або вартість щоденно відтворюваної робочої сили. Якщо півдня середньої суспільної праці виражається в масі золота в 3 шилінги, або в один талер, то талер є ціна, яка відповідає денній вартості робочої сили. Якщо власник робочої сили щодня продає її за один талер, то її продажна ціна дорівнює її вартості, і за нашим припущенням власник грошей, який прагне перетворити свій талер у капітал, дійсно сплачує цю вартість.

Нижчу, або мінімальну, межу вартості робочої сили становить вартість тієї товарної маси, без щоденного припливу якої носій робочої сили, людина, не був би спроможний відновлювати свій життєвий процес, тобто вартість фізично необхідних засобів до життя. Якщо ціна робочої сили падає до цього мінімуму, то вона падає нижче вартості, бо за таких умов робоча сила може підтримуватись і проявлятись лише в хиріючому вигляді. Тим часом вартість усякого товару визначається тим робочим часом, який потрібен для виробництва товару нормальної якості.

Надзвичайно дешевою сентиментальністю було б вважати надто грубим це визначення вартості робочої сили, що випливає з самої суті справи, і скаржитись подібно до Россі:

«Розглядати здатність до праці (puissancedetravail), абстрагуючись від життєвих засобів, які підтримують працю під час процесу виробництва, значить розглядати свою власну вигадку (etrederaison). Говорити про працю, говорити про здатність до праці, значить говорити в той же час про робітника і засоби його існування, про робітника і заробітну плату»[47)].

Здатність до праці ще не означає працю, подібно до того як здатність перетравлювати їжу зовсім ще не збігається з фактичним перетравлюванням їжі. Для того щоб міг відбутися цей останній процес, не досить, як відомо, мати хороший шлунок. Хто говорить про здатність до праці, той не абстрагується від життєвих засобів, необхідних для її підтримання. Вартість її якраз і виражає собою вартість цих життєвих засобів. Коли здатність до праці не може бути продана, робітникові від неї нема ніякої користі. Більше того, в цьому разі він сприймає як жорстоку природну необхідність той факт, що його здатність до праці зажадала певної кількості життєвих засобів для свого виробництва і все знову й знову вимагає їх для свого відтворення. Він робить тоді разом з Сісмонді таке відкриття: «Здатність до праці... є ніщо, коли вона не може бути продана»[48)].

Своєрідна природа цього специфічного товару, робочої сили, виражається, між іншим, в тому, що після укладення контракту між покупцем і продавцем його

[47)]*Rossi.*«Coursd’Economie Politique». Bruxelles, 1843,p. 370, 371
[48)]*Sismondi.* «Nouveaux Principes d’Economie Politique», t. I, p. 113.

споживна вартість не переходить ще фактично в руки покупця. Його вартість, подібно до вартості всякого іншого товару, була визначена раніше, ніж він надійшов до обігу, тому що певна кількість суспільної праці вже була затрачена на виробництво робочої сили, але її споживна вартість полягає тільки в її пізніших активних проявах. Таким чином, відчуження сили і її дійсний прояв, тобто наявне буття як споживної вартості, відокремлюються одне від одногов часі. Але при продажу таких товарів, формальне відчуження споживної вартості яких відокремлюється в часі від її фактичної передачі покупцеві, гроші покупця функціонують звичайно як засіб платежу[49]. В усіх країнах з капіталістичним способом виробництва робоча сила оплачується тільки після того, як вона вже функціонувала протягом строку, встановленого договором при її купівлі, наприклад в кінці кожного тижня. Таким чином, скрізь робітник авансує капіталістові споживну вартість своєї робочої сили; він дає покупцеві споживати свою робочу силу раніше, ніж останній сплатив її ціну, одним словом — скрізь робітник кредитує капіталіста. Що цей кредит не пуста вигадка, показує не тільки втрата кредитором заробітної плати в разі банкротства капіталіста[50], але й цілий ряд фактів, які справляють більш тривалий вплив[51]. Однак характер самого товарообміну не

---

[49]«Всяка праця оплачується лише по закінченні її» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.», p. 104). «Початок комерційного кредиту повинен бути віднесений до того моменту, коли робітник — першоджерело всякого виробництва — дістав можливість завдяки своїм заощадженням чекати плати за свою працю до кінця тижневого, двотижневого, місячного, тримісячного і т. д. строку» *(Ch. Ganilh.* «Des Systemes d'Economie Politique», 2eme edit. Paris, 1821, t. II, p. 150).

[50]«Робітник... позичає свою продуктивну силу», говорить Шторх, але, додає він лукаво, він «не рискує нічим», крім «втрати свого заробітку… бо робітник не вносить у виробництво нічого матеріального» (*Storch*. «Coursd'EconomiePolitique». Petersbourg, 1815, t. II, p. 36, 37).

[51]Ось приклад. У Лондоні є двоякого роду булочники: «fullpriced», які продають хліб по його повній вартості, і «undersellers», які продають його нижче вартості. Остання категорія булочників становить близько $^3/_4$ загального їх числа (стор. XXXII в «Report» урядового комісара Х. С. Тріменхіра про «Grievancescomplainedofbythejourneymenbakersetc.». London, 1862). Ці undersellers продають майже виключно хліб з домішками галуну, мила, поташу, вапна, дербіширського кам'яного борошна та іншими такими ж приємними поживними і здоровими інгредієнтами. (Див. цитовану вище Синю книгу, а також звіт «Committee of 1855 on the Adulteration of Bread» і твір доктора Хасселла«Adulterations Detected», 2nd edit. London, 1861.) СерДжонГордонзаявиву своїх свідченнях перед комітетом 1855 р., що «внаслідок такої фальсифікації бідняк, денне харчування якого становлять два фунти хліба, в дійсності не одержує тепер і четвертої частини поживних речовин, які містяться в такій же кількості нефальсифікованого хліба, не кажучи вже про шкідливість домішок для його здоров'я». На питання, чому ж «значна частина робітничого класу», добре знаючи про цю фальсифікацію, все ж купує галун, кам'яне борошно і т. д., Тріменхір (згаданий вище «Report», стор. XLVIII) відповідає, що робітники «змушені брати у свого пекаря або в своїй «chandler's shop» [«крамничці»] такий хліб, який захочуть запропонувати їм». Через те що праця їх оплачується лише в кінці робочого тижня, то й вони, з свого боку, «можуть оплатити лише в кінці тижня хліб, спожитий їх сім'ями на протязі тижня», і, додає Тріменхір, підтверджуючи це показаннями свідків, «безсумнівно встановлено, що хліб з такими домішками печуть спеціально для таких покупців» («It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner»). «В багатьох сільськогосподарських округах Англії» (і особливо Шотландії) «заробітна плата виплачується раз на два тижні і навіть раз на місяць. Сільськогосподарський робітник змушений при таких довгих строках виплати купувати собі товари в кредит... Йому доводиться платити підвищені ціни, і він фактично прив'язаний до того крамаря, який продає йому набір. Так, наприклад, в Хорнінгсемі в Уілтсі, де заробітна плата видається раз на місяць, йому коштує 2 шил. 4 пенси стон такого самого борошна, яке він в іншому місці міг би купити по 1 шил. 10 пенсів за стон» («SixthReport» on «PublicHealth» by «TheMedicalOfficerofthePrivyCounciletc.», 1864, p. 264). «Ручні вибійники ситцю в Пейслі і Кільмарноку» (Західна Шотландія) «добилися в 1853 р. з допомогою страйку скорочення строку виплати з одного місяця до 14 днів» («ReportsoftheInspectorsofFactoriesfor 31stOctober1853», p. 34). Як дальший

змінюється від того, чи функціонують гроші як купівельний засіб, чи як засіб платежу. Ціна робочої сили встановлена при укладенні контракту, хоч реалізується, подібно до квартирної плати, лише згодом. Робоча сила вже продана, хоч плата за неї буде одержана тільки пізніше. Але для того, щоб дослідити це відношення в його чистому вигляді, корисно припустити на якийсь час, що власник робочої сили одночасно з її продажем дістає завжди і обумовлену контрактом ціну.

Ми ознайомились тепер з тим, як визначається вартість, сплачувана власником грошей власникові цього своєрідного товару, робочої сили. Її споживна вартість, яку власник грошей, в свою чергу, дістає при обміні, виявиться лише в процесі дійсного використання, в процесі споживання робочої сили. Всі необхідні для цього процесу речі, як сировий матеріал і т. п., власник грошей купує на товарному ринку і оплачує повною ціною. Процес споживання робочої сили є в той же час процес виробництва товару і додаткової вартості. Споживання робочої сили, як і всякого іншого товару, відбувається за межами ринку, або сфери обігу. Тому ми облишимо цю шумну сферу, де все відбувається на поверхні і перед очима всіх людей, і разом з власником грошей та власником робочої сили спустимось у приховані надра виробництва, біля входу в які написано: Noadmittanceexceptonbusiness[Стороннім вхід заборонено]. Тут ми ознайомимось не тільки з тим, як капітал виробляє, але й з тим, як його самого виробляють. Таємниця добування прибутку повинна, нарешті, розкритися перед нами.

Сфера обігу, або обміну товарів, в рамках якої здійснюється купівля і продаж робочої сили, є справжній едем природжених прав людини. Тут панують тільки свобода, рівність, власність і Бентам. Свобода! Бо покупець і продавець товару, наприклад робочої сили, підкоряються лише велінням своєї свобідної волі. Вони вступають в договір як вільні, юридично рівноправні особи. Договір є той кінцевий результат, в якому їх воля знаходить свій загальний юридичний вираз. Рівність! Бо вони відносяться один до одного тільки як товаровласники і обмінюють еквівалент на еквівалент. Власність! Бо кожен з них має тільки те, що йому належить. Бентам! Бо кожен дбає тільки про себе самого. Єдина сила, що зв’язує їх докупи, це — прагнення кожного до своєї власної вигоди, своєкорисливість, особистий інтерес. Але саме тому, що кожен дбає тільки про себе і ніхто не дбає про іншого, всі вони завдяки наперед установленій гармонії речей або завдяки хитромудрому провидінню здійснюють лише справу взаємної вигоди, загальної користі, загального інтересу.

Залишаючи цю сферу простого обігу, або обміну товарів, з якої фритредер

спритний крок у розвитку кредиту, що його дістає капіталіст від робітника, можна розглядати метод багатьох англійських вуглепромисловців, які платять робітникові через місяць, а за цей часдаютьйому позички, часто товарами, за які робітник змушений платити вище їх ринкової ціни (Trucksystem). «Серед вуглепромисловців стало звичаєм платити раз на місяць і давати робітникам позички в кінцікожного тижня. Позичка видається в примітці» (а саме в tommy-shop, тобто в крамниці, яка належить самому хазяїнові підприємства); «робітники одержують гроші в одному кутку її і зараз же віддають їх її Іншому» («Children’sEmploymentCommission, 3rd Report». London, 1864, p. 38, №192).

vulgarisчерпає всі свої погляди, поняття, масштаб усіх своїх висловлювань про суспільство капіталу і найманої праці,— залишаючи цю сферу, ми помічаємо, що починають трохи змінюватись фізіономії наших dramatispersonae[дійових осіб]. Колишній власник грошей іде попереду як капіталіст, власник робочої сили іде за ним як його робітник; один багатозначно посміхається і палає бажанням взятися до справи; другий бреде похмуро, упирається як людина, що продала на ринку свою власну шкуру і тому не бачить у майбутньому ніякої перспективи, крім однієї: що цю шкуру дубитимуть.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ. ВИРОБНИЦТВО АБСОЛЮТНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. ПРОЦЕС ПРАЦІ І ПРОЦЕС ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ

1. ПРОЦЕС ПРАЦІ

Споживання робочої сили — це сама праця. Покупець робочої сили споживає її, примушуючи працювати її продавця. Останній через це стає actu[на ділі] здійснюючою себе робочою силою, робітником, тимчасом як раніше він був ним тільки potentia[потенціально]. Для того щоб виразити свою працю в товарах, він повинен насамперед виразити її в споживних вартостях, в речах, які використовуються для задоволення тих чи інших потреб. Отже, капіталіст примушує робітника виготовляти якусь особливу споживну вартість, якусь певну річ. Та обставина, що виробництво споживних вартостей, або благ, відбувається для капіталіста і під його контролем, анітрохи не змінює загальної природи цього виробництва. Тому процес праці треба розглянути спочатку незалежно від будь-якої певної суспільної форми.

Праця є насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власного діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи вона сама протистоїть як сила природи. Для того щоб привласнити речовину природи в формі, придатній для її власного життя, вона приводить в рух належні її тілові природні сили: руки і ноги, голову і пальці. Діючи з допомогою цього руху на зовнішню природу і змінюючи її, попа в той же час змінює свою власну природу. Вона розвиває приховані в останній сили і підпорядковує гру цих сил своїй власній владі. Ми не будемо розглядати тут перших твариноподібних інстинктивних форм праці. Між станом суспільства, поли робітник виступає на товарному ринку як продавець своєї власної робочої сили, і тим станом первісних часів, коли людська праця ще не звільнилася від своєї примітивної, інстинктивної форми, лежить величезний інтервал. Ми передбачаємо працю в такій формі, в якій вона є виключно надбанням людини. Павук робить операції, що нагадують операції ткача, і бджола будовою своїх воскових комірок осоромлює деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально. Людина не тільки змінює форму того, що дане природою; в тому, що дане природою, вона здійснює разом з тим і свою свідому

мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю. І це підкорення не є одиничний акт. Крім напруження тих органів, якими виконується праця, протягом усього часу праці необхідна цілеспрямована воля, що виражається в увазі, і до того ж необхідна тим більше, чим менше праця захоплює робітника своїм змістом і способом виконання, отже чим менше робітник втішається працею як грою фізичних і інтелектуальних сил.

Прості моменти процесу праці такі: доцільна діяльність, або сама праця, предмет праці і засоби праці.

Земля (з економічної точки зору до неї належить і вода), що споконвіку постачає людині їжу, готові засоби до життя[71)], існує без всякої участі з боку людини як загальний предмет людської праці. Всі предмети, які праці лишається тільки вирвати з їх безпосереднього зв'язку із землею, є дані природою предмети праці. Наприклад, риба, яку ловлять, позбавляють її життєвої стихії — води, дерево, яке рубають в первісному лісі, руда, яку видобувають з надр землі. Навпаки, якщо сам предмет праці уже був, так би мовити, профільтрований попередньою працею, то ми називаємо його сировим матеріалом, наприклад уже видобута руда, яка перебуває в процесі проми-вання. Всякий сировий матеріал є предмет праці, але не всякий предмет праці є сировий матеріал. Предмет праці є сировим матеріалом лише в тому разі, якщо він уже зазнав певної зміни з допомогою праці.

Засіб праці є річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як про- мідником своїх дій на цей предмет. Вона користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети застосувати їх як знаряддя діяння на інші речі[2)]. Предмет, яким людина оволодіває безпосередньо,— ми не говоримо про збирання готових життєвих засобів, наприклад плодів, коли засобами праці є тільки органи тіла робітника,— становить не предмет праці, а засіб праці. Так дане самою природою стає органом діяльності людини, органом, ідо його вона приєднує до органів свого тіла, подовжуючи таким чином, всупереч біблії, природні розміри останнього. Будучи первісною коморою їжі людини, земля є також і первісним арсеналом її засобів праці. Вона постачає людині, наприклад, камінь, яким вона користується для того, щоб кидати, терти, давити, різати і т. д. Сама земля є засіб праці, але функціонування її як засобу праці в землеробстві, в свою чергу, передбачає цілий ряд інших засобів праці і

[1)]«Здається,— та воно так є і насправді,— нібито первісні продукти землі, яких є обмежена кількість і які існують цілком незалежно від людини, дані природою цілком так само, як молодому чоловікові дається невелика сума грошей для того, щоб вивести його на шлях корисної праці і процвітання)) (*JamesSteuart.*«Principles7 Political Economy», edit. Dublin, 1770, v. I, p. 116).

[2)]«Розум такий же хитрий, як і могутній. Хитрість полягає взагалі в опосереднюючій діяльності, яка, зумовлюючи взаємне діяння і взаємну обробку предметів відповідно до їх природи, без безпосереднього втручання в цей процес, здійснює свою мету» (*Hegel.* «Encyklopadie». Erster Theil. «Die Lo£ik». Berlin, 1840, S. 382).

порівняно високий розвиток робочої сили[3)]. Взагалі, коли процес праці досяг хоч би деякого розвитку, він має вже потребу в оброблених засобах праці. В печерах найдавнішої людини ми знаходимо кам'яні знаряддя і кам'яну зброю. Поряд з обробленим каменем, деревом, кістками й черепашками головну роль, як засіб праці, на перших ступенях людської історії, відіграють приручені, отже змінені з допомогою праці, вирощені людиною тварини[4)]. Вживання і створення засобів праці, хоч і властиві в зародковій формі деяким видам тварин, становлять специфічно характерну рису людського процесу праці, і тому Франклін визначає людину як «a toolmakinganimal», як тварину, що робить знаряддя. Таку саму вагу, як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці[5)]. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця. Серед самих засобів праці механічні засоби праці, сукупність яких можна назвати кістковою і мускульною системою виробництва, становлять характерні відмінні ознаки певної епохи суспільного виробництва далеко більше, ніж такі засоби праці, якими користуються тільки для зберігання предметів праці і сукупність яких загалом можна назвати судинною системою виробництва, як, наприклад, труби, бочки, корзини, посуд і т. д. Тільки в хімічному виробництві вони відіграють важливу роль[5а)].

Крім тих речей, з допомогою яких праця діє на предмет праці і які через це так чи інакше є провідниками її діяльності, в ширшому розумінні до засобів процесу праці належать всі матеріальні умови, необхідні для того, щоб процес міг взагалі відбуватись. Прямо вони не входять в нього, але без них він або зовсім неможливий, або може відбуватись лише в недосконалому вигляді. Такого роду загальним засобом праці є знов- таки сама земля, тому що вона дає робітникові locusstandi[місце, на якому він стоїть], а його процесові — сферу діяння (fieldofemployment). Прикладом цього ж роду засобів праці, які проте вже попереду піддавалися процесові праці, можуть бути робочі будівлі, канали, шляхи і т д.

Отже, в процесі праці діяльність людини з допомогою засобу праці викликає

[3)] В нікчемній взагалі праці «Theorie de l'Economie Politique». Paris, 1815 It. I, p. 266], Ганіль, полемізуючи з фізіократами, вдало перелічує велику кількість процесів праці, які становлять передумову власне землеробства.

[4)] В «ReflexionssurlaFormationetlaDistributiondesRichesses» (1766) Тюрго добре з'ясовує важливість приручених тварин для початкових ступенів культури.

[5)] З усіх товарів власне предмети розкоші мають найменше значення при технологічному порівнянні різних епох виробництва.

[5а)] *Примітка до 2 видання.* Хоч як мало Історична наука знає досі розвиток матеріального виробництва, отже основу всього суспільного життя, а тому і всієї дійсної історії, однак принаймні доісторичні часи діляться на періоди на основі природно-наукових, а не так званих історичних досліджень, за матеріалом знарядь і зброї: кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік.

наперед намічену зміну предмета праці. Процес згасає в продукті. Продукт процесу праці є споживна вартість, речовина природи, пристосована до людських потреб з допомогою зміни форми. Праця з'єдналася з предметом праці. Праця уречевлена в предметі, а предмет оброблений. Те, що на боці робітника проявлялось у формі діяльності [Unruhe], тепер на боці продукту виступає в формі спочиваючої властивості [ruhendeEigenschaft], у формі буття. Робітник пряв, і продукт є пряжа.

Коли розглядати весь процес з точки зору його результату — продукту, то і засіб праці і предмет праці обидва виступають як засоби виробництва[6)], а сама праця — як продуктивна праця[7)].

Коли одна споживна вартість як продукт виходить з процесу праці, в нього входять як засоби виробництва інші споживні вартості, продукти попередніх процесів праці. Одна й та сама споживна вартість, будучи продуктом однієї праці, виступає як засіб виробництва для іншої праці. Через це продукти являють собою не тільки результат, але в той же час і умову процесу праці.

За винятком добувної промисловості, яка знаходить свій предмет праці в природі, — як гірнича справа, мисливство, рибальство і т. д. (землеробство лише остільки, оскільки вперше обробляється незайманий грунт), — всі галузі промисловості мають справу з таким предметом, який являє собою сировий матеріал, тобто предмет праці, уже профільтрований процесом праці, і який сам уже є продуктом праці. Гак, наприклад, насіння в землеробстві. Тварини і рослини, яких звичайно вважають продуктами природи, в дійсності є продуктами праці не тільки минулого року, але в своїх сучасних формах і продуктами видозмін, що відбувалися на протязі багатьох поколінь під контролем людини, з допомогою людської праці. Що ж до власне засобів праці, то навіть при найповерховішому розгляді величезна більшість їх має на собі сліди минулої праці.

Сировий матеріал може становити головну субстанцію продукту або ж взяти участь в його утворенні тільки як допоміжний матеріал. Допоміжний матеріал або споживається засобами праці, як, наприклад, вугілля паровою машиною, мастило колесами, сіно робочим конем, або долучається до сирового матеріалу, щоб зробити в ньому речову зміну, — як, наприклад, хлор до небіленого полотна, вугілля до заліза, фарба до вовни, — або ж сприяє здійсненню самої роботи, як, наприклад, матеріали, вживані для освітлення і опалення робочого приміщення. У власне хімічному виробництві відмінність між головним матеріалом і допоміжним матеріалом зникає, через те що жоден із застосовуваних сирових матеріалів не з'являється знов як

[6)]З усіх товарів власне предмети розкоші мають найменше значення при технологічному порівнянні різних епох виробництва.

[7)]Це визначення продуктивності праці, що випливає з точки зору простого процесу праці, зовсім недостатнє для капіталістичного процесу виробництва.

субстанція продукту[8)].

Через те що кожна річ має численні властивості і тому придатна для різних способів користування, то один і той самий продукт може бути сировим матеріалом в дуже різноманітних процесах праці. Наприклад, зерно є сировим матеріалом для мельника, крохмалезаводчика, винокура, скотаря і т. д. Як насіння воно стає сировим матеріалом для свого власного виробництва. Цілком так само вугілля виходить з гірничої промисловості як продукт і входить в неї як засіб виробництва.

Один і той самий продукт в одному і тому самому процесі праці може бути засобом праці і сировим матеріалом. Наприклад, худоба при її відгодівлі є сировим матеріалом, що піддається обробці, і в той же час засобом для приготування добрива.

Продукт, що існує в готовій для споживання формі, може знову стати сировим матеріалом для іншого продукту, як, наприклад, виноград — сировим матеріалом для вина. Або ж праця лишає свій продукт у таких формах, в яких останній може бути застосований тільки як сировий матеріал. Сировий матеріал в цьому стані називається напівфабрикатом і, може, точніше можна було б називати його проміжним фабрикатом, як, наприклад, бавовна, нитки, пряжа і т. д. Будучи вже продуктом, сам первісний сировий матеріал повинен, однак, пройти ще цілий ряд різних процесів, в яких він у завжди змінюваному вигляді кожного разу знов функціонує як сировий матеріал аж до останнього процесу праці, з якого він виходить уже як готовий життєвий засіб або готовий засіб праці.

Отже, чи виступає певна споживна вартість як сировий матеріал, засіб праці або продукт, це цілком залежить від її певної функції в процесі праці, від того місця, яке вона займає в ньому, і з зміною цього місця змінюються і її визначення.

Тому, вступаючи як засоби виробництва в нові процеси праці, продукти втрачають характер продуктів. Вони функціонують тут уже тільки як матеріальні фактори живої праці. Для прядильника веретено тільки засіб, яким він пряде, льон — тільки предмет, який він пряде. Звичайно, не можна прясти без матеріалу прядіння і без веретена. Тому наявність цих продуктів передбачається перед початком прядіння. Але та обставина, що льон і веретено є продукти минулої праці, так само не має значення для самого цього процесу, як для акту харчування не має значення та обставина, що хліб — продукт минулої праці селянина, мельника, пекаря і т. д. Навпаки. Якщо засоби виробництва і виявляють у процесі праці свій характер продуктів минулої праці, то Лише завдяки своїм вадам. Ніж, що не ріже, пряжа, що раз у раз рветься, і т. д. яскраво нагадують про ножівника *A* і прядильника *B.* У вдалому продукті не видно будь-якого сліду участі минулої праці у створенні його споживних властивостей.

Машина, яка не використовується в процесі праці, некорисна. Крім того вона зазнає руйнівної дії природного обміну речовин. Залізо ржавіє, дерево гниє. Пряжа,

---

8) Шторх проводить різницю між власне сировим матеріалом, як «matiere», І допоміжними матеріалами, як «materiaux»[65]. Шербюльє називає допоміжні матеріали «matieresinstrumentales»[66].

яка не буде використана для ткання або в’язання, являє собою зіпсовану бавовну. Жива праця повинна охопити ці речі, воскресити їх з мертвих, перетворити їх з тільки можливих у дійсні і діючі споживні вартості. Охоплені полум’ям праці, яка асимілює їх як своє тіло, покликані в процесі праці до функцій, що відповідають їх ідеї і призначенню, вони хоч і споживаються, але споживаються доцільно, як елементи для створення нових споживних вартостей, нових продуктів, здатних увійти як життєві засоби в сферу індивідуального споживання або як засоби виробництва в новий процес праці.

Отже, коли наявні продукти є не тільки результат процесу праці, але й його умови, то, з другого боку, їх вступ у процес праці, тобто їх контакт з живою працею, є єдиним засобом для того, щоб зберегти і використати ці продукти минулої праці як споживні вартості.

Праця споживає свої речові елементи, свій предмет і свої засоби, поглинає їх, а тому є процес споживання. Це виробниче споживання тим відрізняється від індивідуального споживання, що в останньому продукти споживаються як життєві засоби живого індивідуума, в першому — як життєві засоби праці, тобто діючої робочої сили цього індивідуума. Через це продукт індивідуального споживання є сам споживач, а результат виробничого споживання — продукт, відмінний від споживача.

Оскільки засоби праці і предмет праці самі вже є продукти, праця споживає продукти для виробництва продуктів, або користується продуктами як засобами виробництва продуктів. Але подібно до того як процес праці первісно відбувається тільки між людиною і землею, що існує без допомоги людини, так і тепер у процесі праці все ще беруть участь засоби виробництва, які дані природою і не являють собою з’єднання речовини природи з людською працею.

Процес праці, як ми показали його в простих і абстрактних його моментах, є доцільна діяльність для створення споживних вартостей, привласнення даного природою для людських потреб, загальна умова обміну речовин між людиною і природою, вічна природна умова людського життя, і тому він не залежний від будь-якої форми цього життя, а, навпаки, однаково спільний усім його суспільним формам. Через це у нас не було необхідності в тому, щоб розглядати робітника в його відношенні до інших робітників. Людина і її праця на одному боці, природа і її матеріали на другому, — цього було досить. Як на смак не можна узнати, хто вирощував пшеницю, так само з цього процесу праці не видно, за яких умов він відбувається: чи під жорстоким нагаєм наглядача за рабами, чи під заклопотаним оком капіталіста, чи виконує його Цінціннат, що обробляє свої кілька югерів, чи дикун, що каменем убиває звіра[9)].

[9)]На цій надзвичайно логічній підставі полковник Торренс відкриває початок капіталу у камені дикуна. «У першому камені, що його дикун кидає в переслідуваного звіра, у першій палиці, яку він бере, щоб притягти плоди, яких не може дістати руками, ми бачимо привласнення одного предмета з тією метою, щоб добути інший, і таким чином відкриваємо

Однак вернімося до нашого капіталіста inspe[в перспективі]. Ми залишили його після того, як він купив на товарному ринку всі фактори, необхідні для процесу праці: матеріальні фактори, або засоби виробництва, і особовий фактор, або робочу силу. Лукавим поглядом знавця він наглядів засоби виробництва і робочі сили, потрібні для його спеціального підприємства: прядильні, взуттєвої фабрики і т. д. Отже, наш капіталіст починає споживати куплений ним товар, робочу силу, тобто змушує носія робочої сили, робітника, споживати з допомогою своєї праці засоби виробництва. Загальний характер процесу праці, звичайно, не змінюється від того, що робітник виконує його для капіталіста, а не для самого себе. Та і той певний спосіб, яким виготовляються чоботи або прядеться пряжа, теж не може відразу змінитися внаслідок втручання капіталіста. Останній повинен на перших порах взяти робочу силу такою, як він знаходить її на ринку, а значить і працю повинен взяти такою, якою вона розвинулася в той період, коли ще не було капіталістів. Зміна самого способу виробництва як результат підкорення праці капіталові може відбутися лише пізніше, а тому і має бути розглянута пізніше.

Процес праці, як процес споживання робочої сили капіталістом, має дві своєрідні особливості.

Робітник працює під контролем капіталіста, якому належить його праця. Капіталіст наглядає за тим, щоб робота відбувалася в належному порядку і щоб засоби виробництва споживалися доцільно, отже, щоб сировий матеріал не розтрачувався марно і щоб із знаряддями праці поводилися бережно, тобто щоб вони руйнувалися лише настільки, наскільки цього потребує їх вживання в роботі.

А по-друге: продукт є власність капіталіста, а не безпосереднього виробника, не робітника. Капіталіст оплачує, наприклад, денну вартість робочої сили. Отже, споживання її, як і всякого іншого товару, — наприклад коня, якого він наймає на один день, — на протязі дня належить йому. Покупцеві товару належить споживання товару, і власник робочої сили, віддаючи свою працю, фактично віддає лише продану ним споживну вартість. З того моменту, як він вступає в майстерню капіталіста, споживна вартість його робочої сили, тобто її споживання, праця, належить капіталістові. Купівлею робочої сили капіталіст долучив саму працю як живий фермент до мертвих, належних йому ж елементів утворення продукту. З його точки зору процес праці є тільки споживання купленого ним товару, робочої сили, але він може споживати її лише при тій умові, коли долучить до неї засоби виробництва. Процес праці є процес між речами, які купив капіталіст, між належними йому речами. Тому продукт цього процесу належить йому в тій же мірі, як продукт процесу шумування в

початок капіталу» (*R. Torrens.* «AnEssayontheProductionofWealthetc.», p. 70, 71). Існуванням цієї першої палиці [stock], мабуть, пояснюється і те, чому в англійській мові «stock» є синонім капіталу.

його винному погребі[10)].

2. ПРОЦЕС ЗБІЛЬШЕННЯ ВАРТОСТІ

Продукт — власність капіталіста — є певна споживна вартість: пряжа, чоботи і т. д. Але хоч чоботи, наприклад, до деякої міри становлять базис суспільного прогресу і хоч наш капіталіст — рішучий прогресист, він, проте, виробляє чоботи не заради них самих. Споживна вартість при товарному виробництві взагалі не являє собою речі, «qu’onaimepourlui-meme» [«яку люблять заради неї самої»]. Споживні вартості взагалі виробляються тут лише тому і остільки, оскільки вони є матеріальним субстратом, носіями мінової вартості. І наш капіталіст дбає про двоякого роду речі. По-перше, він хоче виробити споживну вартість, яка має мінову вартість, предмет, призначений для продажу, тобто товар. І, по-друге, він хоче виробити товар, вартість якого більша за суму вартості товарів, необхідних для його виробництва, більша за суму вартості засобів виробництва і робочої сили, на які він авансував на товарному ринку свою готівку. Він хоче виробити не тільки споживну вартість, але й товар, не тільки споживну вартість, але й вартість, і не тільки вартість, але й додаткову вартість.

Справді, оскільки мова йде тут про товарне виробництво, то, очевидно, ми розглядали досі тільки одну сторону процесу. Як сам товар є єдність споживної вартості і вартості, так і процес виробництва товару повинен бути єдністю процесу праці і процесу утворення вартості.

Отже, розгляньмо тепер процес виробництва і як процес утворення вартості.

Ми знаємо, що вартість кожного товару визначається кількістю праці, матеріалізованої в споживній вартості товару, робочим часом, суспільно необхідним для його виробництва. Це стосується і до продукту, що його одержав наш капіталіст як результат процесу праці. Отже, треба насамперед обчислити працю, уречевлену в цьому продукті.

Нехай це буде, наприклад, пряжа.

Для виробництва пряжі потрібен насамперед відповідний сировий матеріал, наприклад 10 ф. бавовни. Скільки коштує бавовна, цього тут не доводиться встановлювати, тому що капіталіст купив її на ринку по її вартості, наприклад за 10

[10)]«Продукти привласнюються, перш ніш вони перетворюються в капітал; це перетворення не звільняє їх від такого привласнення» *(Cherbuliez*. «RichesseouPauvrete», edit. Paris, 1841, p. 54). «Продаючи свою працю за певну кількість життєвих засобів (approvisionnement), пролетар зовсім відмовляється від будь-якої пайки продукту. Привласнення продуктів лишається таким самим, як було раніш; воно анітрохи не змінюється згаданим договором. Продукт належить виключно капіталістові, який постачив сирові матеріали і approvisionnement. І це — неодмінний наслідок закону привласнення, основним принципом якого було, навпаки, виключне право власності кожного робітника на його продукт» *(JamesMill.* «ElementsofPoliticalEconomyetc.». London, 1821, p. 58). «Коли робітники працюють за заробітну плату.., то капіталіст є власник не тільки капіталу» (тут маються на увазі засоби виробництва), «але й праці (ofthelabouralso). Коли в поняття капіталу, як це звичайно робиться, включають те, що видається у вигляді заробітної плати, то безглуздям буде говорити про працю відособлено від капіталу. Слово капітал в цьому розумінні охоплює і те і друге, і капітал і працю» (там же, стор. 70, 71).

шилінгів. У ціні бавовни праця, необхідна для її виробництва, уже дістала вираз як середня суспільна праця. Припустимо далі, що веретен, які є для нас представниками всіх застосовуваних тут засобів праці, спожито при переробці бавовни таку кількість, яка має вартість у 2 шилінги. Якщо кількість золота в 12 шил. становить продукт 24 робочих годин, або двох робочих днів, то з цього насамперед випливає, що в пряжі уречевлено 2 робочі дні.

Та обставина, що бавовна змінила свою форму і що спожита частина веретен зовсім зникла, не повинна вводити нас в оману. Наприклад, якщо вартість 40 ф. пряжі = вартості 40 ф. бавовни + вартість цілого веретена, тобто якщо потрібен однаковий робочий час для того, щоб виробити ту і другу частину цього рівняння, то, згідно з загальним законом вартості, 10 ф. пряжі становлять еквівалент 10 ф. бавовни і 1/4веретена. У цьому випадку один і той самий робочий час втілений один раз у споживній вартості пряжі, другий раз — у споживних вартостях бавовни і веретена. Отже, для вартості зовсім байдуже, чи проявляється вона в пряжі, веретені, чи бавовні. Та обставина, що веретено і бавовна, замість того щоб спокійно лежати одне біля одного, в процесі прядіння з’єднуються, що змінює їх споживні форми і перетворює їх у пряжу, так само не впливає на їх вартість, як коли б вони були з допомогою простого обміну замінені еквівалентною кількістю пряжі.

Робочий час, необхідний для виробництва бавовни, є частина робочого часу, необхідного для виробництва пряжі (бавовна є її сировим матеріалом), а тому він міститься в пряжі. Цілком так само стоїть справа з робочим часом, необхідним для виробництва тієї кількості веретен, без зношування або споживання якої бавовна не може бути перетворена в пряжу[11)].

Отже, оскільки мова йде про вартість пряжі, тобто робочий час, необхідний для виробництва останньої, остільки різні особливі, відокремлені один від одного в часі і просторі процеси праці, які повинні бути виконані для того, щоб виробити саму бавовну і спожиті веретена, а потім з бавовни і веретен виробити пряжу, ми можемо розглядати як різні послідовні фази одного і того самого процесу праці. Вся праця, що міститься в пряжі, є минула праця. Та обставина, що робочий час, необхідний для виробництва елементів створення пряжі, уже минув і відноситься до давно минулого часу, тимчасом як праця, безпосередньо затрачена на заключний процес, на прядіння, ближча до теперішнього, є просто минулим часом, не має абсолютно ніякого значення. Коли на спорудження будинку потрібна певна кількість праці, наприклад 30 робочих днів, то загальна кількість робочого часу, втіленого в будинку, не змінюється від того, що 30-й день праці вступив у виробництво через 29 днів після першого. І тому

[11)]«На вартість товарів впливає не тільки праця, затрачена безпосередньо на їх виробництво, але й праця, затрачена на знаряддя, інструменти і будинки, необхідні для здійснення праці» (*Ricardo*. «The Principles of Political Economy», 3 ed. London, 1821, p. 16).

робочий час, що міститься в матеріалі праці і засобах праці, ми можемо розглядати цілком так само, як коли б він був затрачений просто на більш ранній стадії процесу прядіння перед тією працею, що була долучена в кінці, в формі прядіння.

Отже, вартості засобів виробництва, бавовни і веретен, виражені в ціні 12 шил., становлять складові частини вартості пряжі, або вартості продукту.

Але при цьому повинні бути здійснені дві умови. По-перше, бавовна і веретена повинні бути використані насправді для виробництва певної споживної вартості. В нашому випадку з них повинна бути вироблена пряжа. Для вартості байдуже, яка споживна вартість є її носієм, але носієм її в усякому разі повинна бути яка-небудь споживна вартість. По-друге, передбачається, що затрачено лише робочий час, необхідний за даних суспільних умов виробництва. Отже, коли для того щоб випрясти 1 ф. пряжі потрібен тільки 1 ф. бавовни, то на утворення 1 ф. пряжі може бути спожитий тільки 1 ф. бавовни. Так само стоїть справа і з веретенами. Якби капіталістові спало на думку застосовувати золоті веретена замість залізних, то у вартість пряжі входила б, все ж, тільки суспільно необхідна праця, тобто робочий час, необхідний для виробництва залізних веретен.

Тепер ми знаємо, яку частину вартості пряжі становлять засоби виробництва, бавовна і веретена. Вона дорівнює 12 шил., або являє собою матеріалізацію двох робочих днів. Отже, тепер справа йде про ту частину вартості, яку праця самого прядильника долучає до бавовни.

Ми повинні тепер розглянути цю працю з зовсім іншої точки зору, ніж при розгляді процесу праці. Там справа йшла про доцільну діяльність, про перетворення бавовни в пряжу. Чим доцільніша праця, тим, за інших рівних умов, краща пряжа. Праця прядильника була специфічно відмінна від інших видів продуктивної праці, і ця відмінність проявлялась суб’єктивно і об’єктивно, в особливій меті прядіння, в особливому характері його операцій, в особливій природі його засобів виробництва, в особливій споживній вартості його продукту. Бавовна і веретена необхідні для прядильної праці, але з допомогою їх не можна зробити нарізні гармати. Навпаки, оскільки праця прядильника створює вартість, тобто є джерелом вартості, вона нітрохи не відрізняється від праці зброяра або, що в даному разі ближче для нас, від праці бавовняра і виробника веретен, втіленої в засобах виробництва пряжі. Тільки завдяки цій тотожності вирощування бавовни, виробництво веретен і прядіння можуть становити лише кількісно відмінні одна від одної частини однієї і тієї самої спільної вартості, вартості пряжі. Тут справа йде вже не про якість, не про властивості і зміст праці, а тільки про її кількість. Останню легко обчислити. Ми припускаємо, що праця прядіння є проста праця, середня суспільна праця. Пізніше ми побачимо, що протилежне припущення анітрохи не змінює справи.

Під час процесу праці праця раз у раз переходить з форми діяльності в форму буття, з форми руху в форму предметності. Після закінчення однієї години рух

прядіння виражається в певній кількості пряжі, і, значить, певна кількість праці, одна робоча година, стає уречевленою в бавовні. Ми говоримо: робоча година, тобто затрата життєвої сили прядильника на протязі однієї години, тому що праця прядіння тут має значення лише остільки, оскільки вона є затратою робочої сили, а не тому, що вона — специфічна праця прядіння.

І ось вирішальне значення має те, щоб у ході процесу, тобто під час перетворення бавовни в пряжу, споживався тільки суспільно необхідний робочий час. Коли за нормальних, тобто середніх суспільних, умов виробництва *а* фунтів бавовни за одну робочу годину повинні бути перетворені в *b*фунтів пряжі, то значення 12-годинного робочого дня набуває тільки такий робочий день, який *а* фунтів бавовни X 12 перетворює в *b*фунтів пряжі X 12. Тому що тільки суспільно необхідний робочий час береться до уваги при утворенні вартості.

Як сама праця, так і сировий матеріал і продукт постають тут в зовсім іншому світлі, ніж з точки зору власне процесу праці. Сировий матеріал має тут значення лише як дещо, що збирає в себе певну кількість праці. З допомогою цього вбирання він дійсно перетворюється в пряжу, тому що робоча сила була затрачена і додана до нього в формі прядіння. А продукт, пряжа, є тепер тільки мірилом праці, увібраної бавовною. Коли на протязі однієї години перероблено $1^2/_3$ ф. бавовни, або перетворено в $1^2/_3$ ф. пряжі, то 10 ф. пряжі вказують на 6 увібраних робочих годин. Певні, встановлені досвідом кількості продукту представляють тепер тільки певні кількості праці, певні маси застиглого робочого часу. Вони — тільки матеріалізація однієї години, двох годин, одного дня суспільної праці.

Та обставина, що праця є саме праця прядіння, матеріал її — бавовна, а продукт — пряжа, тут не має значення так само, як і та обставина, що самий предмет праці вже є продукт, отже — сировий матеріал. Якби робітник був зайнятий не в прядильній майстерні, а у вугільній шахті, то предмет праці, вугілля, був би даний природою. І все ж певна кількість добутого з покладів вугілля, наприклад один центнер, представляла б певну кількість увібраної праці.

При продажу робочої сили припускалося, що її денна вартість дорівнює 3 шил., що в останніх втілено 6 робочих годин, і що, значить, ця кількість праці потрібна для того, щоб виробити середню суму життєвих засобів робітника на один день. Коли наш прядильник на протязі однієї робочої години перетворює $1^2/_3$ ф. бавовни в $1^2/_3$ ф. пряжі[12)], то за 6 годин він перетворить 10 ф. бавовни в 10 ф. пряжі. Отже, в процесі прядіння бавовна вбирає в себе 6 робочих годин. Цей самий робочий час виражається в кількості золота в 3 шилінги. Таким чином, до бавовни самим прядінням долучена вартість в 3 шилінги.

Подивімось тепер на загальну вартість продукту — цих 10 ф. пряжі. В них

[12)]Цифритутцілкомдовільні.

уречевлено 2 1/2робочі дні: 2 дні містяться в бавовні і у веретенах, 1/2 робочого дня увібрано в процесі прядіння. Цей самий робочий час виражається в кількості золота в 15 шилінгів. Отже, ціна цих 10 ф. пряжі, що відповідає їх вартості, становить 15 шил., ціна 1 ф. пряжі—1 шил. і 6 пенсів.

Наш капіталіст збентежений. Вартість продукту дорівнює вартості авансованого капіталу. Авансована вартість не збільшилась, не виробила додаткової вартості, отже гроші не перетворилися в капітал. Ціна цих 10 ф. пряжі дорівнює 15 шил., і знов-таки 15 шилінгів були витрачені на товарному ринку на елементи створення продукту, або, що те саме, на фактори процесу праці: 10 шил. на бавовну, 2 шил. на спожиту кількість веретен і 3 шил. на робочу силу. Від роздутої вартості пряжі немає ніякої користі, тому що ця вартість являє собою просто суму вартостей, які раніше розподілялися між бавовною, веретенами і робочою силою, але ж з такого простого додавання існуючих вартостей ніколи не може виникнути додаткова вартість[13)]. Всі ці вартості сконцентровані тепер в одній речі, але вони були сконцентровані таким же чином і в грошовій сумі в 15 шил., перш ніж вона роздробилася внаслідок купівлі трьох товарів.

Сам по собі цей результат не дивний. Вартість одного фунта пряжі 1 шил. 6 пенсів, і тому за 10 ф. пряжі наш капіталіст повинен був би заплатити на товарному ринку 15 шилінгів. Чи купить він будинок для себе готовим на ринку, чи, може, будуватиме його сам, жодна з цих операцій не збільшить кількості грошей, затрачених на придбання будинку.

Капіталіст, який дещо тямить у вульгарній політичній економії, скаже, можливо, що він авансував свої гроші з тим наміром, щоб зробити з них більшу кількість грошей. Але ж дорога у пекло вимощена добрими намірами, і у нього так само міг би з’явитися намір добувати гроші, нічого не виробляючи[14)]. Він починає погрожувати. Удруге його вже по одурять. Надалі він купуватиме товари на ринку готовими, замість того щоб займатися виробництвом їх. Але що буде, коли всі його брати-капіталісти зроблять цілком так само, — до тоді знайде він товари на ринку? А їсти гроші він не може. Нін вдається в повчання. Слід, мовляв, взяти до уваги його здержливість. Він міг би протринькати свої 15 шилінгів. Замість того він ужив їх продуктивно і зробив з них пряжу. Але ж зате і є у нього тепер пряжа замість мук совісті. Йому зовсім не личить збиватися на роль збирача скарбів, який демонстрував нам, що може вийти при аскетизмі. Крім того, як нема, то й дарма. Хоч би яка була заслуга його відречення, не

[13)]Це — основне положення, на якому грунтується вчення фізіократів про непродуктивність всякої неземлеробської праці, і воно незаперечне для професіонального економіста. «Цей спосіб приписувати одній речі вартість багатьох інших (наприклад, полотну — вартість предметів, спожитих ткачем), нашаровувати, так би мовити, на одну вартість кілька вартостей, веде до того, що вартість відповідно роздувається... Термін додавання добре відображає той спосіб, яким утворюється ціна продуктів праці: ця ціна є тільки сума багатьох вартостей, спожитих і доданих одна одної; але додавати не значить множити» *(MercierdelaRiviere,* цит. тв., стор. 599).

[14)]Так, наприклад, у 1844—1847 рр. він забрав з виробництва частину свого капіталу для спекуляції залізничними акціями. Так само під час Громадянської війни в Америці він закрив фабрики і викинув фабричних робітників на вулицю, щоб зайнятися грою на ліверпульській бавовняній біржі.

виходить нічого, чим можна було б особо оплатити його, тому що вартість продукту, який виходить з процесу, дорівнює тільки сумі товарних вартостей, кинутих у цей процес. Краще б йому заспокоїтися на тому, що доброчесність є нагорода за доброчесність. Але замість того капіталіст стає настирливіший. Пряжа йому не потрібна. Він виробляв її для продажу. Ну, що ж, нехай він продає її або, що ще простіше, виробляє надалі тільки речі для свого власного споживання — рецепт, який одного разу вже прописав йому його домашній лікар Мак-Куллох як випробуваний засіб проти епідемії надвиробництва. Але капіталіст уперто стає на диби. Хіба робітник створює продукти тільки з допомогою своїх рук, хіба він створює товари з нічого? Хіба ж не він, капіталіст, дав йому матеріал, в якому і з допомогою якого робітник тільки й міг втілити свою працю? А тому що найбільша частина суспільства складається з таких голяків, то хіба не зробив він своїми засобами виробництва, своєю бавовною і своїми веретенами, незмірну послугу суспільству і самому робітникові, якому він крім того постачив ще засоби до життя? І чи не слід поставити йому на карб цю послугу? Але хіба робітник, з свого боку, не зробив йому послуги, перетворивши бавовну й веретена в пряжу? Крім того, справа тут зовсім не в послугах[15)]. Послуга є не що інше, як корисна дія тієї чи іншої споживної вартості — чи то товару, чи то праці[16)]. Але тут перед нами мінова вартість. Капіталіст сплатив робітникові вартість в 3 шилінги. Робітник повернув йому точний еквівалент у вигляді вартості в 3 шил., доданої до бавовни, повернув йому вартість за вартість. Наш приятель, який тільки що чванився своїм капіталом, раптом набирає непоказного вигляду свого власного робітника. Та хіба сам він не працював? Не виконував праці пильнування і нагляду за прядильником? І хіба ця його праця не створює, в свою чергу, вартості? Але тут його власний наглядач і його управитель знизують плечима. Проте його обличчя вже знову набрало свого звичайного виразу, і він весело посміхається. Він просто дурив нас усім своїм бідканням. Все це не варте й гроша. Ці і тому подібні пусті виверти і марні викрути він полишає професорам політичної економії, які власне за це і оплачуються. Сам же він — практична людина, яка хоч і не завжди обдумує, що вона говорить в тому разі, коли це не стосується її справ, але завжди знає, що вона робить у своїй діловій сфері.

Придивімось до справи ближче. Денна вартість робочої сили становила 3 шил.,

---

[15)] «Хвались, гарно вбирайся і причепурюйся... Але хто бере більше або краще» (ніж сам дав), «той лихвар, і це значить, що не послугу, а шкоду заподіяв він своєму ближньому, як це буває при злодійстві і грабежі. Не все те послуга і благодіяння ближньому, що називають послугою і благодіянням. Перелюбник і перелюбниця також роблять одне одному велику послугу і втіху. Рейтар робить убивці-палієві велику рейтарську послугу, допомагаючи йому грабувати на шляхах і нападати на країну і людей. Папісти роблять нашим велику послугу, бо вони не всіх топлять, спалюють, убивають, змушують гнити у в'язницях, але залишають декого в живих і виганяють їх або відбирають у них все, що є. Сам диявол робить своїм служителям велику незмірну послугу... Словом, світ повний великих, прекрасних, щоденних послуг і благодіянь» *(MartinLuther.*«An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.». Wittemberg, 1540 [S. 8—9]).

[16)] З цього приводу я зауважую між іншим в «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 14: «Зрозуміло, яку «послугу» повинна робити категорія «послуги» («service») такого роду економістам, як Ж. Б. Сей і Ф. Бастіа» [див. це видання, т. 13, стор. 22].

тому що в ній самій уречевлена половина робочого дня, тобто тому що життєві засоби, кожного дня необхідні для виробництва робочої сили, коштують половину робочого дня. Але минула праця, яка міститься в робочій силі, і та жива праця, яку вона може виконати, щоденні витрати на її збереження і її щоденна затрата — це дві зовсім різні величини. Перша визначає її мінову вартість, друга становить її споживну вартість. Та обставина, що для підтримання життя робітника на протязі 24 годин досить половини робочого дня, анітрохи не перешкоджає тому, щоб робітник працював цілий день. Отже, вартість робочої сили і вартість, створювана в процесі її споживання, є дві різні величини. Капіталіст, купуючи робочу силу, мав на увазі цю відмінність вартості. Її корисна властивість, її здатність виробляти пряжу або чоботи, була тільки conditiosinequanon[необхідною умовою], тому що для створення вартості треба затратити працю в корисній формі. Але вирішальне значення мала специфічна споживна вартість цього товару, його властивість бути джерелом вартості, до того ж більшої вартості, ніж має він сам. Це — та специфічна послуга, якої чекає від нього капіталіст. І він діє при цьому відповідно до вічних законів токарного обміну. Справді, продавець робочої сили, як і продавець всякого іншого товару, реалізує її мінову вартість і відчужує її споживну вартість. Він не може дістати першої, не віддаючи другої. Споживна вартість робочої сили, сама праця, так само не належить її продавцеві, як споживна вартість проданого масла — торговцеві маслом. Власник грошей оплатив денну вартість робочої сили, через це йому належить споживання її на протязі дня, денна праця. Та обставина, що денне утримання робочої сили коштує тільки половину робочого дня, тимчасом як робоча сила може діяти, працювати цілий день, що через це вартість, створювана споживанням робочої сили па протязі одного дня, вдвоє більша, ніж її власна денна вартість, є лише особливе щастя для покупця, але не становить ніякої несправедливості щодо продавця.

Наш капіталіст заздалегідь передбачав цей казус, що якраз і змусив його посміхатись[67]. Тому робітник знаходить у майстерні необхідні засоби виробництва не тільки для шестигодинного, але й для дванадцятигодинного процесу праці. Коли 10 ф. бавовни вбирали 6 робочих годин і перетворювалися в 10 ф. пряжі, то 20 ф. бавовни вберуть 12 робочих годин і перетворяться в 20 ф. пряжі. Розгляньмо продукт подовженого процесу праці. В цих 20 ф. пряжі тепер уречевлено 5 робочих днів: 4 в спожитій кількості бавовни і веретен, 1 увібраний бавовною в процесі прядіння. Але грошовий вираз 5 робочих днів є 3О шил., або 1 ф. ст. 10 шилінгів. Отже, це і є ціна 20 ф. пряжі. Фунт пряжі, як і раніше, коштує 1 шил. 6 пенсів. Але сума вартостей товарів, кинутих у процес, становила 27 шилінгів. Вартість пряжі становить 30 шилінгів. Вартість продукту зросла на 1/9в порівнянні з авансованою на його виробництво вартістю. Таким чином 27 шил. перетворилися в 30 шилінгів. Вони принесли додаткову вартість в 3 шилінги. Нарешті фокус удався. Гроші перетворилися в капітал.

Всі умови проблеми додержані, і закони товарного обміну анітрохи не порушені.

Еквівалент обмінювався на еквівалент. Капіталіст як покупець оплачував кожний товар — бавовну, веретена, робочу силу — по його вартості. Потім він зробив те, що робить всякий інший покупець товарів. Він спожив їх споживну вартість. Процес споживання робочої сили, який є в той же час і процесом виробництва товару, дав продукт, 20 ф. пряжі, вартістю в 30 шилінгів. Тепер капіталіст, який раніше купував товари, повертається на ринок і продає товар. Він продає фунт пряжі по 1 шил. 6 пенсів, ні на гріш не дорожче і не дешевше за його вартість. І все ж він добуває з обігу на 3 шил. більше, ніж первісно кинув у нього. Весь цей процес, перетворення його грошей у капітал, відбувається в сфері обігу і відбувається не в ній. З допомогою обігу — тому що він зумовлюється купівлею робочої сили на товарному ринку. Не в обігу — тому що останній тільки підготовляє процес збільшення вартості, а відбувається він у сфері виробництва. Таким чином, «tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles»[68].

Перетворюючи гроші в товари, які є речовими елементами нового продукту, або факторами процесу праці, долучаючи до їх мертвої предметності живу робочу силу, капіталіст перетворює вартість — минулу, уречевлену, мертву працю — в капітал, в самозростаючу вартість, в живу потвору, яка починає «працювати» «немов вона пройнята любовною жагою»[69].

Коли ми порівняємо тепер процес утворення вартості і процес збільшення вартості, то виявиться, що процес збільшення вартості є не що інше, як процес утворення вартості, подовжений дальше певного пункту. Якщо процес утворення вартості триває лише до того пункту, коли сплачена капітал лом вартість робочої сили буде заміщена новим еквівалентом, то це буде простий процес утворення вартості. Якщо ж процес утворення вартості триває дальше цього пункту, то він стає процесом збільшення вартості.

Далі, коли ми порівняємо процес утворення вартості з процесом праці, то побачимо, що останній полягає в корисній праці, яка виробляє споживні вартості. Рух розглядається тут з якісного боку, з боку його особливого характеру, мети і змісту. В процесі утворення вартості той самий процес праці виступає виключно з кількісного боку. Тут справа полягає тільки в тому часі, якого потребує праця для своєї операції, або тільки в тривалості періоду, на протязі якого продуктивно затрачується робоча сила. І товари, які входять у процес праці, мають тут значення уже не як функціонально визначені, речові фактори доцільно діючої робочої сили. Вони враховуються тільки як певні кількості уречевленої праці. І праця, чи міститься вона в засобах виробництва, чи долучається робочою силою, враховується тільки щодо кількості часу. Вона становить стільки-то годин, днів і т. д.

Однак вона враховується лише остільки, оскільки час, затрачений на виробництво споживної вартості, суспільно необхідний. Це охоплює ряд різних моментів. Робоча сила повинна функціонувати за нормальних умов. Коли прядильна машина є суспільно пануючим засобом праці при прядінні, то робітникові не можна вручати старовинну

прядку. Він повинен дістати бавовну нормальної якості, а не покиди, що рвуться кожної хвилини. Інакше йому в тому і другому випадку на виробництво одного фунта пряжі довелося б затратити більше робочого часу, ніж суспільно необхідний час, але цей надлишковий час не створив би вартості або грошей. Однак нормальний характер матеріальних факторів праці залежить не від робітника, а від капіталіста. Дальшою умовою є нормальний характер самої робочої сили. В тій спеціальності, в якій вона застосовується, вона повинна мати певний середній ступінь вправності, підготовки і швидкості. Але наш капіталіст купив на ринку праці робочу силу нормальної якості. Ця сила повинна затрачуватись із звичайним середнім ступенем напруження, із суспільно звичайним ступенем інтенсивності. Капіталіст наглядає за цим з такою самою дбайливістю, як і за тим, щоб жодна хвилина не витрачалась марно, без праці. Він купив робочу силу на певний строк. Він хоче мати те, що належить йому. Він не хоче, щоб його обкрадали. Нарешті — і на цей випадок той самий господар має свій власний codepenal[кримінальний кодекс] — не повинно мати місця недоцільне споживання сирового матеріалу і засобів праці, тому що нерозумно витрачені матеріал і засоби праці є даремно затрачені кількості уречевленої праці, отже не враховуються і не беруть участі в утворенні вартості продукту[17)].

Отже, виведена вже раніше з аналізу товару відмінність між працею, оскільки вона створює споживну вартість, і тією самою працею, оскільки вона створює вартість, тепер виступає як відмінність між різними сторонами процесу виробництва.

Як єдність процесу праці і процесу утворення вартості, виробничий процес є процес виробництва товарів; як єдність процесу праці і процесу збільшення вартості,

---

[17)]Це — одна з тих обставин, які здорожують виробництво, що грунтується на рабстві. Робітник, за влучним висловом древніх, відрізняється тут тільки як instrumentumvocale [наділене мовою знаряддя] від тварини як instrumentumsemivocale [наділеного голосом знаряддя] і від неживого знаряддя праці як від instrumentummutum [німого знаряддя]. Але якраз сам робітник дає відчути тварині і знаряддю праці, що він не подібний до них, що він людина. Погано поводячись з ними і con агроге [з насолодою] піддаючи їх псуванню, він досягає усвідомлення своєї відмінності від них. Тому економічний принцип такого способу виробництва — застосовувати тільки найгрубіші, найнезграбніші знаряддя праці, які саме внаслідок своєї грубості 1 незграбності важче піддаються псуванню. Через це у рабовласницьких штатах, що знаходяться біля Мексиканської затоки, до початку Громадянської війни вживалися плуги старокитайської конструкції, які рили землю, як свиня або кріт, але не робили борозни і не перевертали шару. Пор. *J. E. Cairnes.* «The Slave Power». London, 1862, p. 46 sqq. У своєму «Sea Board Slave States» Олмстедрозповідає між іншим: «Мені показували тут знаряддя, яких жодна людина при здоровому розумі не дала б робітникові, що працює по найму, бо вони обтяжували б його; їх надзвичайна важкість І незграбність, на мою думку, щонайменше на 10 процентів збільшують працю в порівнянні з тими знаряддями, які звичайно вживаються у нас. Але мене запевняли, що, оскільки раби дуже недбало і грубо поводяться з цими знаряддями, було б неекономно дати їм легші і менш грубі знаряддя і що ті знаряддя, які ми завжди даємо нашим робітникам, причому дістаємо з цього вигоду, не збереглися б і одного дня на хлібних полях Віргінії, хоч грунт тут легший і не такий кам'янистий, як у нас. Так само, коли я спитав, чому на всіх фермах коні замінені мулами, то першим 1, звичайно, найпереконливішим доводом було те, що коні не можуть зносити того поводження, якого вони завжди зазнають з боку негрів; коні завжди швидко надриваються або калічаться від цього, тимчасом як мули зносять побої і недостачу в кормі і не зазнають від цього істотної шкоди, не простуджуються і не хворіють, коли немає належного догляду за ними або коли їх переобтяжують роботою. А втім, мені досить тільки підійти до вікна тієї кімнати, де я пишу, і майже кожного разу я бачу таке поводження з худобою, за яке майже кожний фермер на Півночі негайно прогнав би робітника» [стор. 46, 47].

він є капіталістичний процес виробництва, капіталістична форма товарного виробництва.

Уже раніше було відзначено, що для процесу збільшення вартості цілком байдуже, чи буде привласнена капіталістом праця проста, середня суспільна праця, чи більш складна праця, праця з більш високою питомою вагою. Праця, що має значення вищої, складнішої праці в порівнянні з середньою суспільною працею, є прояв такої робочої сили, утворення якої потребує вищих витрат, виробництво якої коштує більшого робочого часу і яка має через це вищу вартість, ніж проста робоча сила. Коли вартість цієї сили вища, то і проявляється вона зате у вищій праці і уречевлюється через це за рівні відрізки часу в порівняно вищих вартостях. Але хоч би яка була різниця в ступені між працею прядильника і працею ювеліра, та частка праці, якою ювелірний робітник лише заміщає вартість своєї власної робочої сили, якісно нічим не відрізняється від тієї додаткової частки праці, якою він створює додаткову вартість. В обох випадках додаткова вартість одержується тільки внаслідок кількісного надлишку праці, внаслідок більшої тривалості того самого процесу праці: в одному випадку процесу виробництва пряжі, в другому — процесу ювелірного виробництва[18)].

З другого боку, в кожному процесі утворення вартості вища праця завжди повинна зводитись до середньої суспільної праці, наприклад один день вищої праці до *x* днів простої праці[19)]. Отже, ми уникнемо зайвої операції і спростимо аналіз, коли припустимо, що робітник, застосовуваний капіталом, виконує просту, середню суспільну працю.

[18)]Відмінність між складною і простою працею, між «skilled» [«кваліфікованою»] і «unskilledlabour» [«некваліфікованою працею»], почасти грунтується просто на ілюзіях або принаймні на відмінностях, які давним-давно перестали бути реальними і продовжують існувати лише як традиційні умовності; почасти — на більш безпорадному становищі певних верств робітничого класу, завдяки чому вони неспроможні, як інші, добитися оплати своєї робочої сили по її вартості. Випадкові обставини відіграють при цьому таку велику роль, що одні і ті самі види праці міняються місцями. Там, наприклад, де фізичні сили робітничого класу ослаблені і порівняно виснажені, як це спостерігається в усіх країнах з розвинутим капіталістичним виробництвом, ті грубі роботи, які потребують великої мускульної сили, загалом займають вищий ступінь у порівнянні з набагато тоншими роботами, які опускаються до ступеня простої праці; наприклад, праця bricklayer (муляра) в Англії займає значно вищий ступінь, ніж праця ткачів камчатних тканин. З другого боку, праця fustiancutter(стригальника), хоч вона потребує великого фізичного напруження і крім того дуже шкідлива для здоров'я, фігурує як «проста праця». А втім, не слід думати, що так звана «skilledlabour» займає кількісно значне місце в національній праці. Ленг підрахував, що в Англії (і Уельсі) життя більш ніж 11 млн. грунтується на простій праці. Після вирахування одного мільйона аристократів і півтора мільйона пауперів, бродяг, злочинців, тих, що живуть проституцією, і т. д., з 18 млн. населення, які налічувалися в країні в той час, коли писався його твір, залишається 4050 000 душ середнього класу, включаючи сюди дрібних рантьє, чиновників, письменників, художників, шкільних учителів і т. д. Щоб одержати ці 4 ^{2}/змлн., він налічує до працюючої частини середнього класу, крім банкірів і т. д., всіх краще оплачуваних «фабричних робітників»! Навіть і bricklayersпотрапляють в категорію «робітників складної праці». Після цього у нього залишаються згадані 11 млн. *(S. Laing.* «NationalDistressetc.». London, 1844 [p. 51—52]). «Великий клас, який нічого не може дати в обмін на їжу, крім простої праці, становить головну масу народу» (*JamesMill*у статті «Colony». Додаток до «EncyclopaediaBritannica», 1831).

[19)] «Коли вказують на працю як міру вартості, то неодмінно передбачають працю певного роду... відношення її до інших родів праці легко можна визначити» ([J. *Cazenove*.]«OutlinesofPoliticalEconomy». London, 1832, p. 22, 23).

РОЗДІЛ ШОСТИЙ.ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ

Різні фактори процесу праці беруть різну участь в утворенні вартості продукту.

Робітник долучає до предмета праці нову вартість, долучаючи до нього певну кількість праці, хоч би які були конкретний зміст, мета і технічний характер цієї праці. З другого боку, вартості спожитих засобів виробництва ми знову знаходимо у вигляді складових частин вартості продукту, наприклад вартість бавовни і веретен — у вартості пряжі. Отже, вартість засобів виробництва зберігається, переносячись на продукт. Це перенесення відбувається під час перетворення засобів виробництва в продукт, у процесі праці. Воно відбувається з допомогою праці. Але як?

Робітник не працює подвійно в один і той самий час: один раз, для того щоб своєю працею долучити до бавовни вартість, а другий раз, для того щоб зберегти стару вартість бавовни, або, що те саме, для того щоб на продукт, на пряжу, перенести вартість бавовни, яку він переробляє, і веретен, якими він працює. Стару вартість він зберігає, просто долучаючи нову вартість. Але оскільки долучення нової вартості до предмета праці і збереження старих вартостей в продукті є два цілком різні результати, яких досягає робітник в один і той самий час, хоч у цей час він працює не подвійно, то цю двоїстість результату, очевидно, можна пояснити тільки двоїстим характером самої його праці. В один і той самий час праця, завдяки одній своїй властивості, повинна створювати вартість, а завдяки другій властивості повинна зберігати або переносити вартість.

Яким чином кожний робітник долучає робочий час, а тому і вартість? Завжди тільки в формі своєї своєрідної продуктивної праці. Прядильник долучає робочий час тільки тим, що він пряде, ткач тільки тим, що він тче, коваль тільки тим, що він кує. І тільки внаслідок тієї доцільної форми, в якій вони взагалі долучають працю, а тому й нову вартість, внаслідок прядіння, ткання, кування, засоби виробництва — бавовна і веретена, пряжа і ткацький верстат, залізо і ковадло— стають елементами створення продукту, нової споживної вартості[20]. Стара форма їх споживної вартості зникає, однак тільки для того, щоб виступити в новій формі споживної вартості. Але вже при розгляді процесу утворення вартості виявилось, що, оскільки споживна вартість споживається доцільно для виробництва нової споживної вартості, робочий час, необхідний для створення використаної споживної вартості, становить частину робочого часу, необхідного для створення нової споживної вартості, тобто являє собою робочий час, який переноситься із спожитих засобів виробництва на новий продукт. Отже, робітник зберігає вартості спожитих засобів виробництва або переносить їх на продукт як складові частини вартості останнього не шляхом долучення своєї праці взагалі, а

[20]«Праця створює нову річ замість знищеної нею» («An Essay on the Political Economy of Nations». London, 1821, p. 13).

внаслідок особливого корисного характеру, внаслідок специфічно продуктивної форми цієї долучуваної праці. Як така доцільна продуктивна діяльність — прядіння, ткання, купання, — праця одним своїм дотиком воскрешає засоби виробництва з мертвих; одушевляючи ці засоби виробництва, вона перетворює їх у фактори процесу праці і з'єднується з ними в продукти.

Якби специфічна продуктивна праця робітника не була прядінням, то він не перетворив би бавовни впряжу, отже й не переніс би вартості бавовни і веретен на пряжу. Навпаки, якщо той самий робітник змінить професію і стане столяром, то він, як і раніше, своїм робочим днем долучатиме вартість до відповідного матеріалу. Отже, він долучає її своєю працею не оскільки остання є праця прядіння або праця столяра, але оскільки вона — абстрактна, суспільна праця взагалі, і певну величину вартості він долучає не тому, що його праця має особливий корисний зміст, а тому, що вона триває на протязі певного часу. Таким чином, у своїй абстрактній загальній властивості, як затрата людської робочої сили, праця прядильника долучає до вартості бавовни і веретен нову вартість, а в своїй конкретній, особливій, корисній властивості, н к процес прядіння, вона переносить на продукт вартість цих засобів виробництва і таким чином зберігає їх вартість у продукті. Звідси двоїстість результату праці, що відбувається в один і той самий час.

Простим кількісним долученням праці долучається нова вартість, а внаслідок особливої якості долучуваної праці старі вартості засобів виробництва зберігаються в продукті. Ця двостороння дія однієї і тієї самої праці, як наслідок двоїстого характеру останньої, наочно виявляється в різних явищах.

Припустімо, що який-небудь винахід дає можливість прядильникові випрясти за 6 годин стільки бавовни, скільки раніше випрядалося за 36 годин. Праця його, як доцільно корисна продуктивна діяльність, збільшила в шість раз свою силу. Продукт її пошестерений: 36 ф. замість 6 ф. пряжі. Але ці 36 ф. бавовни тепер вбирають стільки ж робочого часу, скільки раніше вбирали 6 фунтів. До них долучається нової праці в шість раз менше, ніж при старих методах, а тому долучається тільки одна шоста частина тієї вартості, яка долучалася раніше. З другого боку, в продукті, в 36 ф. пряжі, міститься тепер пошестерена вартість бавовни. Протягом цих 6 годин прядіння збережена і перенесена на продукт у шість раз більша вартість сирового матеріалу, хоч до тієї самої кількості сирового матеріалу тепер долучається в шість раз менша нова вартість. Це показує, наскільки істотно відрізняється та властивість праці, внаслідок якої вона під час одного і того самого нероздільного процесу зберігає вартості, від тієї її властивості, завдяки якій вона створює вартість. Чим більше необхідного робочого часу припадає під час операції прядіння на дану кількість бавовни, тим більша нова вартість, долучувана до бавовни, але чим більша кількість фунтів бавовни випрядається на протязі даної кількості робочого часу, тим більша стара вартість, що зберігається в продукті.

Припустімо, навпаки, що продуктивність прядильної праці лишилася без зміни, отже, для того щоб один фунт бавовни перетворити в пряжу, прядильникові потрібна така сама кількість часу, як раніше. Але нехай змінилась мінова вартість самої бавовни, нехай ціна її в шість раз збільшилась або зменшилась. В обох випадках прядильник до даної кількості бавовни продовжує долучати все той самий робочий час, отже все ту саму вартість, і в обох випадках на протязі даного часу він виробляє все ту саму кількість пряжі. Однак та вартість, яку він з бавовни переносить на пряжу, на продукт, в одному випадку в шість раз менша, в другому випадку в шість раз більша, ніж була раніше. Те саме і в тому випадку, коли засоби праці подорожчають або подешевшають, але, як і раніше, робитимуть все ту саму послугу в процесі праці.

Коли технічні умови процесу прядіння лишаються незмінними, а також не відбувається ніяких змін у вартості відповідних засобів виробництва, то прядильник на протязі однакового робочого часу споживатиме таку саму, як і раніше, кількість сирового матеріалу і машин такої самої, як і раніше, вартості. Вартість, яку він зберігає в продукті, в цьому випадку прямо пропорціональна тій новій вартості, яку він долучає. На протязі двох тижнів він долучає вдвоє більше праці, ніж за один тиждень, а значить і вдвоє більшу вартість, і в той же час споживає вдвоє більше матеріалу, який становить вдвоє більшу вартість, і зношує вдвоє більше машин, які мають вдвоє більшу вартість; таким чином, у продукті двох тижнів він зберігає вдвоє більшу вартість, ніж у продукті одного тижня. За даних незмінних умов виробництва робітник зберігає тим більшу вартість, чим більшу вартість він долучає; але він зберігає більшу вартість не тому, що він долучає більшу вартість, а тому, що долучає її за незмінних і не залежних від його власної праці умов.

Звичайно, у певному відносному розумінні можна сказати, що робітник завжди зберігає старі вартості в тій самій пропорції, в якій він долучає нову вартість. Хоч би як змінювалася вартість бавовни, подорожчає вона з 1 шил. до 2 шил. чи подешевшає на 6 пенсів, робітник у продукті однієї години завжди зберігає вдвоє меншу вартість бавовни, ніж у продукті двох годин. Далі, коли змінюється продуктивність його власної праці, коли вона підвищується або знижується, то він, наприклад, за одну робочу годину випрядає більше або менше бавовни, ніж раніше, і відповідно до цього збереже більшу або меншу вартість бавовни в продукті однієї робочої години. Але при всьому тому за дві робочі години він збереже вдвоє більшу вартість, ніж за одну робочу годину.

Вартість, лишаючи осторонь її чисто символічний вираз у знаку вартості, існує тільки в тій чи іншій споживній вартості, в тій чи іншій речі. (Сама людина, коли розглядати її тільки як наявне буття робочої сили, є предмет природи, річ, хоч і жива, свідома річ. а сама праця є матеріальний прояв цієї сили.) Тому, коли втрачається споживна вартість, втрачається і вартість. А засоби виробництва не втрачають своєї вартості одночасно з своєю споживною вартістю, бо внаслідок процесу праці вони

втрачають первісну форму своєї споживної вартості в дійсності тільки для того, щоб у продукті прибрати форму іншої споживної вартості. Але хоч як важливо для вартості існувати у вигляді будь-якої споживної вартості, для неї, як показує метаморфоза товарів, байдуже, в якій споживній вартості вона існує. З цього випливає, що в процесі праці вартість переходить із засобів виробництва на продукт лише в тій мірі, в якій засоби виробництва разом із своєю самостійною споживною вартістю втрачають і свою мінову вартість. Вони передають продуктові тільки ту вартість, яку вони втрачають як засоби виробництва. Але в цьому відношенні з різними матеріальними факторами процесу праці справа стоїть по-різному.

Вугілля, яке спалюють у топці машини, зникає безслідно, так само як і мастило, яким мастять вісь колеса і т. д. Фарби та інші допоміжні матеріали зникають, але проявляються у властивостях продукту. Сировий матеріал становить субстанцію продукту, але змінює свою форму. Отже, сировий матеріал і допоміжні речовини втрачають ту самостійну форму, в якій вони вступили в процес праці як споживні вартості. Інакше стоїть справа з власне засобами праці. Інструмент, машина, фабричний будинок, бочка і т. д. використовуються в процесі праці тільки доти, поки вони зберігають свою первісну форму, поки вони завтра можуть вступити в процес праці в тій самій формі, як і вчора. Як на протязі свого життя, тобто процесу праці, вони зберігають щодо продукту свою самостійну форму, так зберігають вони її і після своєї смерті. Трупи машин, знарядь, майстерень і т. д. продовжують, як і раніше, існувати окремо від продуктів, утворенню яких вони сприяли. Тепер, коли ми розглянемо весь період, на протязі якого використовується такий засіб праці з дня його вступу в майстерню і до того дня, коли його викинуть на смітник, то побачимо, що його споживна вартість цілком спожита працею на протязі цього періоду, а тому його мінова вартість цілком перейшла на продукт. Наприклад, якщо прядильна машина за 10 років віджила свій вік, то вся її вартість на протязі десятирічного процесу праці перейшла на продукт 10 років. Отже, період життя засобу праці охоплює більше або менше число процесів праці, що весь час знову і знову повторюються з його допомогою. Із засобом праці справа стоїть так само, як з людиною. Життя кожної людини щодня зменшується на 24 години. Але на людині не написано, скільки днів її життя вже минуло. Однак це не перешкоджає товариствам страхування життя робити дуже вірні і, що ще важливіше, дуже вигідні висновки з середньої тривалості людського життя. Те саме і з засобами праці. З досвіду відомо, скільки часу може в середньому проіснувати даний засіб праці, наприклад певного роду машина. Припустимо, що вона зберігає свою споживну вартість у процесі праці тільки 6 днів. В такому разі вона в середньому втрачає за кожний робочий день 1/6 своєї споживної вартості і тому передає денному продуктові 1/6 своєї вартості. Цим способом обчислюється зношування всіх засобів праці, наприклад щоденна втрата їх споживної вартості, і відповідне цьому щоденне перенесення їх вартості на продукт.

Звідси з цілковитою ясністю видно, що засіб виробництва ніколи не віддає продуктові більше вартості, ніж він втрачає в процесі праці внаслідок знищення своєї власної споживної вартості. Якби засіб виробництва не мав вартості і через те йому було б нічого втрачати, тобто якби сам він не був продуктом людської праці, то він не передавав би продуктові ніякої вартості. Він використовувався б для утворення споживної вартості, не беручи участі в утворенні мінової вартості. Так стоїть справа з усіма засобами виробництва, які дані природою, без допомоги людини: з землею, вітром і водою, залізом в рудній жилі, деревом у первісному лісі і т. д.

Тут перед нами виступає інше цікаве явище. Нехай вартість машини буде, наприклад, 1000ф. ст., і нехай вона зношується за 1000 днів. В цьому випадку 1/1000вартості машини щоденно переходить з неї самої на її денний продукт. В той же час вся машина не перестає, хоч і з дедалі меншою життєвою силою, функціонувати в процесі праці. Таким чином, виявляється, що певний фактор процесу праці, певний засіб виробництва, цілком бере участь у процесі праці, але тільки частково — в процесі утворення вартості. Відмінність між процесом праці і процесом утворення вартості відбивається тут на їх матеріальних факторах так, що один і той самий засіб виробництва як елемент процесу праці цілком входить у даний процес виробництва, а як елемент утворення вартості входить частинами[21)].

З другого боку, засіб виробництва може, навпаки, цілком входити в процес утворення вартості, хоч у процес праці він входить тільки частково. Припустимо, що при прядінні з 115 ф. бавовни щодня відпадають 15 ф., які утворюють не пряжу, а тільки devil’sdust[чортів пил]. Однак, коли цей угар в 15 ф. є нормальним, коли його не можна усунути при середніх умовах переробки бавовни, то вартість цих 15 ф. бавовни, що не становлять елементу пряжі, цілком так само входить у вартість пряжі, як і вартість тих 100 ф., що становлять речовину пряжі. Для того щоб виробити 100 ф. пряжі, споживну вартість 15 ф. бавовни доводиться перетворювати в пил. Отже, втрата цієї бавовни є умова виробництва пряжі. Саме тому вона і передає свою вартість

[21)]Тут мова йде не про ремонт засобів праці, машин, будинків і т. д. Ремонтована машина функціонує не як засіб праці, а як матеріал праці. Нею не працюють, але її обробляють, щоб усунути дефекти в її споживній вартості. Такі ремонтні роботи ми, маючи на увазі нашу мету, завжди можемо вважати включеними в ту працю, яка потрібна для виробництва засобу праці. В тексті мова йде про таке зношування, якого не може вилікувати ніякий лікар і яке мало-помалу приводить до смерті, про «такого роду зношування, яке не можна лагодити час від часу і яке, як у випадку з ножем, кінець кінцем, приводить його у такий стан, що ножівник скаже, що його не варт лагодити». В тексті ми бачили, що машина, наприклад, цілком входить у кожний окремий процес праці, але тільки частинами в одночасний процес утворення вартості. Через це ми можемо належно оцінити таке змішання понять: «Пан Рікардо про частину машинобудівної праці, затраченої на виробництво панчішної машини, го- морить», що вона міститься, наприклад, у вартості пари панчіх. «Тим часом вся праця, яка виробляє кожну пару панчіх... містить у собі всю працю машинобудівника, а не частину її; тому що хоч одна машина робить багато пар, але жодна з цих пар не може бути зроблена без допомоги всіх частин машини» («ObservationsoncertainverbaldisputesinPoliticalEconomy, particularlyrelatingtoValue, andtoDemandandSupply». London 1821, p. 54). Автор надзвичайно самовдоволений «wiseacre» [«розумник»], у своїй плутанині і разом з тим у своїй полеміці правий лише в тому розумінні, що ні Рікардо, ні будь-який інший економіст ні до нього, ні після нього не розмежовували суворо обох сторін праці, а тому і не дали аналізу їх різної ролі в утворенні вартості.

пряжі. Це стосується до всіх відходів процесу праці, принаймні остільки, оскільки ці відходи знову не утворюють нових засобів виробництва, а тому не утворюють знову самостійних споживних вартостей. Так, на великих машинобудівних фабриках Манчестера можна бачити гори відходів заліза у вигляді стружки, що утворилася при роботі циклопічних машин; увечері ці відходи у величезних повозках перевозяться з фабрики на залізоробний завод, звідки на другий день знову повертаються на фабрику у вигляді масивного заліза.

Лише остільки, оскільки засоби виробництва під час процесу праці втрачають вартість, що існувала в формі старих споживних вартостей цих засобів виробництва, вони переносять вартість на нову форму продукту. Максимум втрати вартості, якої вони можуть зазнати в процесі праці, очевидно обмежений тією первісною величиною вартості, з якою вони вступають в процес праці, або робочим часом, необхідним для їх власного виробництва. Тому засоби виробництва ніколи не можуть долучити до продукту вартість більшу, ніж та, яку вони мають незалежно від обслуговуваного ними процесу праці. Хоч би який корисний був певний матеріал праці, певна машина, певний засіб виробництва, все ж, коли вони коштують 150 ф. ст., скажемо 500 робочих днів, вони ніколи не долучать більше 150 ф. ст. до того продукту, для створення якого їх використовують. Їх вартість визначається не тим процесом праці, в який вони входять як засіб виробництва, а тим процесом праці, з якого вони виходять як продукт. В процесі праці вони виступають тільки як споживна вартість, як річ з корисними, властивостями, і тому вони не передавали б продуктові ніякої вартості, якби не мали вартості до свого вступу в процес[22)].

В той час як продуктивна праця перетворює засоби виробництва в елементи утворення нового продукту, з їх вартістю відбувається свого роду переселення душі. Із спожитого тіла вона переселяється у новосформоване тіло. Але це переселення душі відбувається немов за спиною дійсної праці. Робітник не може долучати нову працю, отже не може створювати нову вартість, не зберігаючи старих вартостей, тому що він

[22)]Тому легко зрозуміти всю безглуздість пошлого Ж. Б. Сен, який хоче вивести додаткову вартість (процент, прибуток, ренту) з тих «servicesproductifs» [«продуктивних послуг»], що їх роблять засоби виробництва — земля, знаряддя, шкіра і т. д.— своїми споживними вартостями в процесі праці. Пан Вільгельм Рошер, який ніколи не промине нагоди, щоб зареєструвати чорним по білому спритні апологетичні вигадки, покликає: «Ж. Б. Сей («Traite», t. I, ch. 4) дуже вірно зауважує: «Адже вироблена олійницею вартість, за вирахуванням усіх витрат, становить щось нове, Істотно відмінне від праці, якою була створена сама олійниця» («DieGrundlagen (lerNationalokonomie», 3. Aufl., 1858, S. 82, примітка). Дуже вірно! «Олія», вироблена олійницею, є щось дуже відмінне від праці, якої коштувало будівництво олійниці. А під «вартістю» пан Рошер розуміє таку річ, як «олія», тому що «олія» має вартість, а через те що «в природі» трапляється мінеральна олія, хоч порівняно і не «дуже багато», то він робить друге зауваження: «Вона» (природа) «майже зовсім не виробляє мінових вартостей!» [там же, стор. 79]. У рошерівської природи з міновою вартістю виходить те саме, що у дурної дівчини з дитиною, яка «була ж зовсім маленькою». Той самий «учений» («savantserieux») зауважує ще з приводу згаданого вище: «Школа Рікардо звичайно підводить під поняття праці і капітал, як «заощаджену працю». Це невдало (!), бо (!) власник капіталу (!) все ж (!) зробив більше (!), ніж просте (?!) виробництво (?) і (??) збереження його (чого?): а саме (?!?) здержливість від власної втіхи, за що він, наприклад (!!!), вимагає процента» (там же [стор. 82]). Який «вдалий» цей «анатомо-фізіологічний метод» політичної економії, що виводить «вартість» просто з «вимоги»!

повинен долучати працю кожного разу в певній корисній формі, а долучати її в корисній формі він не може, не перетворюючи продуктів у засоби виробництва нового продукту і не переносячи тим самим їх вартості на новий продукт. Отже, зберігати вартість з допомогою долучення вартості це є природний дар діючої робочої сили — живої праці, дар природи, що нічого не коштує робітникові, але багато приносить капіталістові, а саме забезпечує йому збереження наявної капітальної вартості[22a)]. Поки справа йде успішно, капіталіст надто захоплений добуванням прибутку, щоб помічати цей безплатний дар праці. Насильственні перериви процесу праці, кризи, роблять його для капіталіста дошкульно помітним[23)].

У засобах виробництва взагалі споживається їх споживна вартість, шляхом споживання якої праця створює продукти. Вартість їх у дійсності не споживається[24)], а тому не може бути і відтворена. Вона зберігається, але не тому, що в ній самій відбувається якась операція в процесі праці, а тому, що та споживна вартість, в якій вона первісно існувала, хоч і зникає, але зникає лише в іншій споживній вартості. Тому вартість засобів виробництва знову з'являється у вартості продукту, але, строго кажучи, не відтворюється. Виробляється нова споживна вартість, в якій знову з'являється стара мінова вартість[25)].

Інакше стоїть справа з суб'єктивним фактором процесу праці, з робочою силою, що проявляється в дії. В той час як праця завдяки своїй доцільній формі переносить

[22a)]«З усіх знарядь фермерського виробництва людська праця... є таке, від якого фермер найбільше може чекати повернення свого капіталу. Інші два — робоча худоба і... вози, плуги, лопати і т. д.— взагалі ніщо без з'єднання з певною кількістю першого» *(EdmundBurke.*«Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795», edit. London, 1800, p.10).

[23)]В «Times» від 26 листопада 1862 р. один фабрикант, у прядильні якого працює 800 робітників і щотижня споживається в середньому 150 кіп ост-індської або майже 130 кіп американської бавовни, скаржиться публіці на щорічні витрати, що їх викликає припинення робіт на фабриці. Він обчислює їх у 6 000 фунтів стерлінгів. Серед цих непродуктивних витрат є багато таких статей, які тут нас не цікавлять, наприклад: земельна рента, податки, страхові премії, платня робітникам, які наймаються відразу на рік, управителеві, бухгалтерові, інженерові і т. д. Але потім він налічує сюди ж 150 ф. ст. на вугілля, щоб час від часу опалювати фабрику й пускати парову машину, крім того заробітну плату робітникам, які своєю епізодичною працею підтримують «в готовності» все машинне устаткування. Нарешті, 1 200 ф. ст. на псування машин, бо «погода і природні руйнівні сили не перестають діяти від того, що парова машина перестала рухатись». Він прямо зауважує при цьому, що береться, така невелика сума — 1 200 ф. ст.— тільки тому, що машини вже перебувають у «типі великої зношеності.

[24)]«Продуктивне споживання: коли споживання товару становить частину процесу виробництва... В цих випадках вартість не споживається» (S. *Ph. Newman.* цит. тв., стор. 296).

[25)] В одному північноамериканському посібнику, що витримав, може, 20 видань, ми читаємо: «Цілком байдуже, в якій формі капітал з'являється знову». Після багатослівного переліку всіляких елементів виробництва, вартість яких знову з'являється в продукті, наприкінці сказано: «Різні види продовольчих продуктів, одягу і житла, необхідні для існування і комфорту людини, так само зазнають змін. Вони час від часу споживаються, і вартість їх знову з'являється в новій тілесній і розумовій силі людини, що становить новий капітал, який можна знову вжити у виробництві» *(F. Wayland,* цит. тв., стор. 31, 32). Не кажучи вже про всі інші дивні речі, зауважимо, що, наприклад, не ціна хліба, а його кровотворні елементи знову з'являються у відновленій силі. А як вартість сили знову з'являються, навпаки, не життєві засоби, а їх вартість. Ті самі життєві засоби, якщо вони коштують вдвоє менше, вироблять цілком стільки ж мускулів, кісток і т. д.,— коротко кажучи, цілком таку саму силу, але силу не такої самої, не попередньої вартості. Це перетворення «вартості» в «силу» і вся ця фарисейська невизначеність прикривають спробу — звичайно, марну — вивести додаткову вартість з простого факту повернення авансованих вартостей.

вартість засобів виробництва на продукти і тим самим зберігає її, кожний момент руху праці створює добавочну вартість, нову вартість. Припустимо, що процес виробництва переривається на тому пункті, коли робітник виробив еквівалент вартості своєї власної робочої сили, коли він, наприклад, шестигодинною працею долучив вартість у 3 шилінги. Ця вартість становить надлишок вартості продукту над тими елементами останньої, які своїм походженням завдячують вартості засобів виробництва. Це — єдина нова вартість, яка виникла в цьому процесі, єдина частина вартості продукту, вироблена самим цим процесом. Звичайно, вона просто заміщає ті гроші, які були авансовані капіталістом під час купівлі робочої сили і витрачені самим робітником на життєві засоби. Щодо цих витрачених 3 шил. нова вартість у 3 шил. виступає як просто відтворення перших. Але вона дійсно відтворена, а не тільки позірно, як вартість засобів виробництва. Заміщення однієї вартості іншою опосереднене тут створенням нової вартості.

Проте ми вже знаємо, що процес праці триває далі за ті межі, в яких відтворюється і долучається до предмета праці просто еквівалент вартості робочої сили. Замість 6 годин, яких для нього було б досить, процес триває, наприклад, 12 годин. Отже, діянням робочої сили не тільки відтворюється її власна вартість, але й виробляється крім того надлишок вартості. Ця додаткова вартість становить надлишок вартості продукту над вартістю елементів, спожитих для утворення продукту, тобто над вартістю засобів виробництва і робочої сили.

Показавши ті різні ролі, що їх різні фактори процесу праці відіграють в утворенні вартості продукту, ми тим самим схарактеризували функції різних складових частин капіталу в процесі його власного зростання. Надлишок усієї вартості продукту над сумою вартості елементів, які беруть участь в його утворенні, є надлишок збільшеного у своїй вартості капіталу над первісно авансованою капітальною вартістю. Засоби виробництва, з одного боку, робоча сила — з другого, являють собою лише різні форми існування, які прибрала первісна капітальна вартість, що скинула з себе грошову форму і перетворилася в фактори процесу праці.

Отже, та частина капіталу, яка перетворюється в засоби виробництва, тобто в сировий матеріал, допоміжні матеріали і засоби праці, в процесі виробництва не змінює величини своєї вартості. Тому я називаю її постійною частиною капіталу, або, коротше, постійним капіталом.

Навпаки, та частина капіталу, яка перетворена в робочу силу, в процесі виробництва змінює свою вартість. Вона відтворює свій власний еквівалент і крім того надлишок, додаткову вартість, яка, в свою чергу, може змінюватись, бути більшою або меншою. З постійної величини ця частина капіталу безперервно перетворюється в змінну. Тому я називаю її змінною частиною капіталу, або, коротше, змінним капіталом. Ті самі складові частини капіталу, що з точки зору процесу праці розрізняються як об’єктивні і суб’єктивні фактори, як засоби виробництва і робоча

сила, з точки зору процесу збільшення вартості розрізняються як постійний капітал і змінний капітал.

Поняття постійного капіталу аж ніяк не виключає революції у вартості його складових частин. Припустимо, що фунт бавовни коштує сьогодні 6 пенсів і що завтра внаслідок неврожаю бавовни ціна її підвищується до 1 шилінга. Стару бавовну, яку все ще обробляють, куплено по вартості в 6 пенсів, але вона долучає тепер до вартості продукту частину в 1 шилінг. А вже випрядена бавовна, що може вже обертається на ринку як пряжа, долучає до продукту величину теж вдвоє більшу, ніж її первісна вартість. Однак ми бачимо, що ці зміни вартості зовсім не зв’язані з зростанням вартості бавовни в самому процесі прядіння. Якби стара бавовна ще не вступила в процес праці, її можна було б продати тепер по 1 шил. замість 6 пенсів. Навпаки: чим менше число процесів праці вона пройшла, тим вірніший такий результат. Отже правило спекуляції таке: при подібних революціях у вартості спекулювати на сировому матеріалі в його найменш обробленій формі, тобто скоріше на пряжі, ніж на тканині, і скоріше на бавовні, ніж на пряжі. Зміна вартості виникає тут в тому процесі, в якому виробляється бавовна, а не в тому процесі, в якому вона функціонує як засіб виробництва і, значить, як постійний капітал. Хоч вартість товару визначається кількістю вміщеної в ньому праці, але сама ця кількість визначається суспільним способом. Коли змінюється робочий час, суспільно необхідний для виробництва товару,— а одна і та сама кількість бавовни, наприклад, за несприятливих умов представляє більшу кількість праці, ніж за сприятливих,— то це справляє зворотний вплив на старий товар, який завжди відіграє роль тільки окремого екземпляра свого роду[26)], вартість якого завжди вимірюється суспільно необхідною працею, отже, завжди вимірюється працею, необхідною за існуючих в даний час суспільних умов.

Вартість засобів праці, машин і т. д., що вже використовуються в процесі виробництва, а тому і та частина вартості, яку вони передають продуктові, може змінюватись так само, як вартість сирового матеріалу. Коли, наприклад, внаслідок нового винаходу машини даного роду можуть бути відтворені з меншою затратою праці, то старі машини більш-менш знецінюються і тому переносять на продукт порівняно меншу вартість. Але і в цьому випадку зміна вартості виникає поза тим процесом виробництва, в якому машина функціонує як засіб виробництва. В цьому процесі вона ніколи не передає вартості більшої, ніж та, яку вона має незалежно від цього процесу.

Подібно до того як зміна у вартості засобів виробництва, хоч вона і справляє свою відображену дію вже після вступу їх у процес виробництва, не змінює їх характеру як постійного капіталу, так само зміна відношення між постійним і змінним капіталом не зачіпає їх функціональної відмінності. Наприклад, технічні умови процесу праці можуть

[26)]«Всі продукти одного і того самого роду становлять, власне кажучи, одну масу, ціна якої визначається гуртом, незалежно від особливих умов окремого випадку» (Le*Trosne,* цит. тв., стор. 893).

перетворитися настільки, що там, де раніше 10 робітників з 10 знаряддями малої вартості обробляли порівняно невелику кількість сирового матеріалу, тепер 1 робітник з допомогою дорогої машини переробляє в сто раз більшу кількість сирового матеріалу.

В цьому випадку постійний капітал, тобто маса вартості застосовуваних засобів виробництва, набагато зростає, а змінна частина капіталу, авансована на робочу силу, набагато зменшується. Проте ця зміна стосується тільки відношення між величинами постійного і змінного капіталу, або того відношення, п якому весь капітал розпадається на постійну і змінну складені частини, але, навпаки, не зачіпає відмінності між постійним і змінним капіталом.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ. НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

1. СТУПІНЬ ЕКСПЛУАТАЦІЇ РОБОЧОЇ СИЛИ

Породжена авансованим капіталом *К*в процесі виробництва додаткова вартість, або приріст авансованої капітальної вартості, виступає насамперед як надлишок вартості продукту над сумою вартості елементів його виробництва.

Капітал *К*розпадається на дві частини: грошову суму с, витрачену на засоби виробництва, і другу грошову суму *v*, витрачену на робочу силу; *с*становить частину вартості, перетворену в постійний капітал, *v*— частину вартості, перетворену в змінний капітал. Отже, первісно *К*= *с*+ *v*,наприклад, авансований капітал в 500 ф.ст. = 410 ф.ст.(c) + 90 ф.ст. (v). В кінці процесу виробництва виходить товар, вартість якого =*c*+*v*+*m*, де *m* є додаткова вартість, наприклад, 410 ф.ст.(c)+90 ф.ст.(v)+90 ф.ст.(m). Первісний капітал *К*перетворився в *К'*, з 500 ф. ст. — в 590 фунтів стерлінгів. Різниця між обома = *m*, додатковій вартості в 90. Оскільки вартість елементів виробництва дорівнює вартості авансованого капіталу, то в дійсності просто тавтологією є твердження, що надлишок вартості продукту над вартістю елементів його виробництва дорівнює приросту вартості авансованого капіталу, або дорівнює виробленій додатковій вартості.

Однак ця тавтологія потребує точнішого визначення. З вартістю продукту порівнюється вартість елементів виробництва, спожитих при його утворенні. Але ми вже бачили, що частина застосованого постійного капіталу, яка складається із засобів праці, передає продуктові тільки частину своєї вартості, тимчасом як решта зберігається в попередній формі свого існування. Оскільки ця решта не відіграє ніякої ролі в утворенні вартості, то ми можемо тут абстрагуватися від неї. Введення її в обчислення нічого не змінило б. Припустимо, що *с* = 410 ф. ст. складається з сирового матеріалу на 312 ф. ст., допоміжних матеріалів на 44 ф. ст. і зношуваних у процесі машин на 54 фунти стерлінгів; а вартість дійсно застосовуваних машин становить 1054фунти стерлінгів. Авансованою на виробництво вартості продукту ми вважаємо тільки вартість в 54 ф. ст., яку машини втрачають внаслідок свого функціонування і тому передають продуктові. Коли б ми ввели в обчислення і ті 1000 ф. ст., які все ще існують у своїй старій формі,— як парова машина і т. д.,— то нам довелося б ввести їх в обчислення на обох сторонах, на стороні авансованої вартості і на стороні вартості продукту[26a], і ми дістали б, таким чином, відповідно 1 500 ф. ст. і 1 590 фунтів стерлінгів. Різниця, або додаткова вартість, як і раніше, становила б 90 фунтів

[26a] «Коли ми візьмемо в розрахунок вартість основного капіталу, що застосовується як частина всього авансованого капіталу, то нам доведеться в кінці року взяти в розрахунок решту вартості такого капіталу як частина річної виручки» (*Malthus.* «PrinciplesofPoliticalEconomy», 2nd. ed. London, 1836, p. 269).

стерлінгів. Через це там, де із загального зв’язку викладу не випливає протилежне, під постійним капіталом, авансованим на виробництво вартості, ми завжди розуміємо тільки вартість спожитих у виробництві засобів виробництва.

Припустивши це, повертаємось до формули *К= с+ v,*яка перетворюється в *К'=с+v*+m, завдяки чому *К*і перетворюється в *К'.* Ми знаємо, що вартість постійного капіталу тільки знову з’являється в продукті. Отже, дійсно нововироблена в процесі вартість відмінна від одержаної з процесувсієї вартості продукту, тому вона дорівнює не *с*+ *v*+ m, або не 410 ф.ст.(c)+90 ф.ст.(v)+90 ф.ст.(m), як здається на перший погляд, а*v*+ m, або 90 ф.ст.(v)+90 ф.ст.(m), тобто не 590 ф. ст., а 180 фунтів стерлінгів. Коли б с, постійний капітал, = 0, інакше кажучи,— коли б існували такі галузі промисловості, в яких капіталістові не доводиться застосовувати ніяких вироблених засобів виробництва, ні сирового матеріалу, ні допоміжних матеріалів, ні знарядь праці, а доводиться застосовувати тільки матеріали, дані природою, і робочу силу, то на продукт не переносилася б ніяка частина постійної вартості. Цей елемент вартості продукту, для нашого прикладу 410 ф. ст., відпав би, але нововироблена вартість в 180ф. ст., що містить у собі 90 ф. ст. додаткової вартості, зберегла б такі самі розміри, як і в тому випадку, коли б *с*становило величезну сумувартості. У нас було *б К=0+v=v, і К',* збільшений щодо вартості капітал, = *v*+ *m, К'— К*, як і раніше, =*m*.

Навпаки, коли б *m*=0, інакше кажучи,— коли б робоча сила, вартість якої авансується у вигляді змінного капіталу, виробляла тільки еквівалент, то *К*= *с*+ *v*і *К'*(вартість продукту) = *с*+ *v*+ 0, а тому *К=К'.* Авансований капітал не збільшився б щодо своєї вартості.

В дійсності ми вже знаємо, що додаткова вартість є просто наслідок тієї зміни вартості, яка відбувається з *v,*з частиною капіталу, перетвореною в робочу силу, що, таким чином, *v*+ *m* = *v*+ Δv; (*v*плюс приріст *v*). Але дійсна зміна вартості і відношення, в якому змінюється вартість, затемнюються тією обставиною, що внаслідок зростання його змінної складової частини зростає і весь авансований капітал. Раніше він дорівнював 500, тепер він дорівнює 590. Отже, аналіз процесу в його чистому вигляді вимагає, щоб ми зовсім абстрагувалися від тієї частини вартості продукту, в якій тільки знову з’являється постійна капітальна вартість, тобто щоб ми постійний капітал *с* прирівняли до нуля і, таким чином, застосували той закон математики, з допомогою якого вона оперує із змінними і постійними величинами, коли постійна величина зв’язана із змінною тільки з допомогою додавання і віднімання.

Друге утруднення виникає з первісної форми змінного капіталу. Так, у наведеному вище прикладі *К'* = 410 ф. ст. постійного капіталу + 90 ф. ст. змінного капіталу +90 ф. ст. додаткової вартості. Однак 90 ф. ст. є дана, отже постійна, величина, і тому здається безглуздям вважати їх за змінну величину. Але 90 ф. ст.(v), або 90 ф. ст. змінного капіталу, в дійсності є тут тільки символом того процесу, через який проходить ця вартість. Частина капіталу, авансована на купівлю робочої сили, є певна кількість

уречевленої праці, отже така сама постійна величина вартості, як вартість купленої робочої сили. Але в самому процесі виробництва замість авансованих 90 ф. ст. виступає діюча робоча сила, замість мертвої — жива праця, замість нерухомої — текуча величина, замість постійної — змінна. Результатом є відтворення *v*плюс приріст *v.*З точки зору капіталістичного виробництва весь цей процес є саморух перетвореної в робочу силу первісно постійної вартості. Останній приписується весь процес і. його результат. Тому, коли формула: 90 ф. ст. змінного капіталу, або зростаюча вартість, здається чимсь суперечливим, то вона лише виражає суперечність, іманентну капіталістичному виробництву.

Прирівняння постійного капіталу до нуля на перший погляд здається дивним. Тим часом воно завжди відбувається у повсякденному житті. Наприклад, коли хочуть обчислити прибуток Англії від бавовняної промисловості, то насамперед віднімають ціну бавовни, сплачену Сполученим Штатам, Індії, Єгипту і т. д., тобто прирівнюють до нуля ту капітальну вартість, яка просто знову з’являється у вартості продукту.

Звичайно, відношення додаткової вартості не тільки до тієї частини капіталу, з якої вона безпосередньо виникає і зміну вартості якої вона представляє, але й до всього авансованого капіталу має своє велике економічне значення. Тому в третій книзі ми докладно розглядаємо це відношення. Для того щоб одну частину капіталу збільшити з допомогою її перетворення в робочу силу, другу частину капіталу треба перетворити в засоби виробництва. Для того щоб змінний капітал функціонував, треба в певних пропорціях, відповідних певному технічному характерові процесу праці, авансувати постійний капітал. Проте та обставина, що для певного хімічного процесу потрібні реторти та інший посуд, анітрохи не перешкоджає тому, щоб при аналізі абстрагуватися від самої реторти. Оскільки створення вартості і зміна вартості розглядаються самі по собі, тобто в чистому вигляді, засоби виробництва, ці речові образи постійного капіталу, постачають тільки речовину, в якій повинна фіксуватися текуча сила, що створює вартість. Тим-то і не має ніякого значення природа цієї речовини, тобто байдуже, чи буде це бавовна, чи залізо. Не має значення і вартість цієї речовини. Необхідно тільки, щоб її маса була достатня для того, щоб увібрати в себе ту кількість праці, яка затрачується під час процесу виробництва. Коли ця маса дана,— чи підвищиться її вартість, чи знизиться, чи, може, вона не матиме ніякої вартості, як земля і море,— процес створення вартості і зміни вартості анітрохи не буде цим зачеплений[27)].

Отже, насамперед ми прирівняємо до нуля постійну частинукапіталу. Тоді авансований капітал *c*+ *v*зводиться до *v,*а вартість продукту с + *v*+ *m* зводиться до нововиробленоївартості *v*+ *m.* Коли дано нововироблену вартість = 180 ф. ст., в якій

[27)]*Примітка до 2 видання.* Само собою розуміється, що, як говорить Лукрецій, «nilpossecreari denihilo» — з нічого не можна нічого створити [70]. «Створення вартості» є перетворення робочої сили в працю. В свою чергу, робоча сила є насамперед речовина природи, перетворена в людський організм.

представлена праця, що триває на протязі всього процесу виробництва, то ми повинні відняти вартість змінного капіталу = 90 ф. ст. для того, щоб одержати додаткову вартість = 90 ф. ст. Число 90 ф. ст. = *m* виражає тут абсолютну величину виробленої додаткової вартості. А відносна її величина, тобто пропорція, в якій зріс змінний капітал, визначається, очевидно, відношенням додаткової вартості до змінного капіталу, або виражається дробом m/v. Отже, для наведеного вищеприкладу вона виразиться в $^{90}/_{90}$= 100%. Це відносне зростання змінного капіталу, або відносну величину додаткової вартості, я називаю нормою додаткової вартості[28)].

Ми вже бачили, що робітник протягом однієї частини процесу праці виробляє тільки вартість своєї робочої сили, тобто вартість необхідних йому життєвих засобів. Оскільки він виробляє при відносинах, що грунтуються на суспільному поділі праці, то він виробляє свої життєві засоби не безпосередньо, а в формі якогось особливого товару, наприклад пряжі, виробляє вартість, рівну вартості його життєвих засобів або тим грошам, на які він купує ці засоби. Та частина його робочого дня, яку він вживає для цього, буде більша або менша залежно від вартості його середніх щоденних засобів до життя, тобто від того середнього робочого часу, який щодня потрібен для їх виробництва. Коли у вартості щоденних життєвих засобів робітника втілено в середньому 6 уречевлених робочих годин, то робітникові доводиться працювати в середньому по 6 годин на день для того, щоб виробити цю вартість. Коли б він працював не на капіталіста, а на самого себе, самостійно, йому довелося б, за інших рівних умов, як і раніше, працювати в середньому таку саму частину доби для того, щоб виробити вартість своєї робочої сили і таким чином придбати життєві засоби, необхідні для його власного збереження, або постійного відтворення. Але оскільки в ту частину робочого дня, протягом якої він виробляє денну вартість робочої сили, скажемо 3 шил., він виробляє тільки еквівалент тієї вартості, яка вже сплачена йому капіталістом[28а)], тобто просто заміщає новоствореною вартістю авансовану змінну капітальну вартість, то це виробництво вартості є просто відтворення. Отже, ту частину робочого дня, протягом якої відбувається це відтворення, я називаю необхідним робочим часом, а працю, затрачувану на протязі цього часу,— необхідною працею[29)]. Необхідною для робітників тому, що вона незалежна від суспільної форми їх праці. Необхідною для капіталу і капіталістичного світу тому, що постійне існування робітника

---

28)Так само, як англійці кажуть «rateofprofits», «rateofinterest» [«норма прибутку», «норма процента»] і т. д. З книги III читач побачить, що легко зрозуміти норму прибутку, якщо відомі закони додаткової вартості. В оберненому порядку неможливо зрозуміти nil’un, nil’autre[ні того, ні другого].

28а)*{Примітка до 3 видання.* Автор користується тут загальновживаною економічною мовою. Нагадаємо, що, як показано на стор. 137 [стор. 172 цього тома], «авансує» в дійсності не капіталіст робітника, а робітник капіталіста. *Ф. Е.}*

29)Досі ми позначали в цій праці словами «необхідний робочий час» той робочий час, який взагалі суспільно необхідний для виробництва певного товару. Тепер ми вживатимемо їх і щодо того робочого часу, який потрібен для виробництва такого специфічного товару, як робоча сила. Вживання одних і тих самих terminitechnici[технічних термінів] в різному значенні незручне, але повного мірою уникнути цього не можна в жодній науці. Пор., наприклад, вищі і нижчі відділи математики.

є їх базисом.

Другий період процесу праці,— той, на протязі якого робітник працює уже за межами необхідної праці,— хоч і коштує йому праці, затрати робочої сили, однак не утворює ніякої вартості для робітника. Він утворює додаткову вартість, яка вабить капіталіста всією принадою створення з нічого. Цю частину робочого дня я називаю додатковим робочим часом, а затрачену на протязі неї працю — додатковою працею (surpluslabour). Наскільки важливо для пізнання вартості взагалі розглядати її просто як застиглий робочий час, просто як уречевлену працю, настільки ж важливо для пізнання додаткової вартості розглядати її просто як застиглий додатковий час, просто як уречевлену додаткову працю. Тільки тією формою, в якій ця додаткова праця видавлюється з безпосереднього виробника, з робітника, відрізняються економічні формації суспільства, наприклад суспільство, побудоване на рабстві, від суспільства найманої праці[30)].

Через те що вартість змінного капіталу дорівнює вартості купленої ним робочої сили, через те що вартість цієї робочої сили визначає необхідну частину робочого дня, а додаткова вартість, в свою чергу, визначається надлишковою частиною робочого дня, то з цього випливає: додаткова вартість відноситься до змінного капіталу, як додаткова праця відноситьсядо необхідної праці, або норма додаткової вартості m/v=додаткова праця/необхідна праця. Обидві частини пропорції виражають однеі те саме відношення в різній формі: в одному випадку у формі уречевленої праці, в другому випадку у формі текучої праці.

Тому норма додаткової вартості є точний вираз ступеня експлуатації робочої сили капіталом, або робітника капіталістом[30a)].

Згідно з нашим припущенням, вартість продукту =410ф.ст.(c)+90ф.ст.(v)+90ф.ст.(m), авансований капітал = 500 фунтів стерлінгів. Через те що додаткова вартість = 90, а авансований капітал = 500, то за звичайним способом обчисленнявийшло б, що норма додаткової вартості (яку змішують з нормою прибутку) = 18%,— відношення, низький рівень якого зворушив би пана Кері та інших проповідників «гармонії».В дійсності ж нормадодаткової вартості дорівнюєнеm/K, абоm/(c+v), аm/v, отже не

---

30)Пан Вільгельм Фукідід Рошер[71] з дійсно готшедівською[72] геніальністю відкриває, що коли додаткова вартість або додатковий продукт і зв’язане з ними нагромадження зобов’язані в даний час своїм походженням «ощадливості» капіталіста, який «вимагає за це, наприклад, процента», то «на низьких ступенях культури», навпаки, «...сильніші змушують до ощадливості слабших» (цит. тв., стор. 82, 78). До заощадження праці? чи неіснуючого надлишку продуктів? Поряд з дійсним неуцтвом апологетичний страх перед сумлінним аналізом вартості і додаткової вартості і перед тим, що раптом вийде спокусливо-неблагонадійний з поліцейської точки зору результат,— ось що змушує Рошера і К° перетворювати більш-менш благовидні мотиви, мі сими капіталіст виправдує привласнення уже існуючої додаткової вартості, для обгрунтування її походження.

30a)*Примітка до 2 видання.*Будучи точним виразом ступеня експлуатації робочої сили, норма додаткової вартості, проте, аж ніяк не виражає абсолютну величину експлуатації. Наприклад, коли необхідна праця = 5 годинам і додаткова праця = 5 годинам, то ступінь експлуатації = 100%. Величина експлуатації вимірюється тут 5 годинами. Коли ж необхідна праця = 6 годинам і додаткова праця = 6 годинам, ступінь експлуатації в 100% лишається без зміни, тимчасом як величина експлуатації зростає на 20% — з 5 до 6 годин.

90/500, а 90/90=100%,тобто більшяк уп’ять раз перевищує позірний ступінь експлуатації. Хоч у даному випадку ми не знаємо ні абсолютної величини робочого дня, ні періоду, на протязі якого триває процес праці (день, тиждень і т. д.), ні, нарешті, числа робітників, яких одночасно приводить в рух змінний капітал в 90 ф.ст., все ж норма додаткової вартості m/v, оскільки вона може бути перетворена вдодаткову працю/необхідну працю, точно показує співвідношення між двомаскладовими частинами робочого дня. Воно дорівнює 100%. Таким чином, робітник одну половину дня працював на себе, а другу половину — на капіталіста.

Отже, метод обчислення норми додаткової вартості, коротко кажучи, такий: ми беремо всю вартість продукту і прирівнюємо до нуля постійну капітальну вартість, яка тільки знову з’являється у вартості продукту. Решта суми вартості є єдина вартість, дійсно знову вироблена в процесі утворення товару. Коли дано додаткову вартість, то ми, щоб знайти змінний капітал, віднімаємо її від цієї нововиробленої вартості. Коли ж дано змінний капітал і ми шукаємо додаткову вартість, то ми робимо навпаки. Коли дано і додаткову вартість і змінний капітал, то лишається зробити тільки заключну операцію — обчислити відношення додаткової вартості до змінного капіталу, m/v.

Хоч який простий цей метод, проте доречно буде дати можливість читачеві освоїтись на кількох прикладах з незвичним для читача принципом, що лежить в основі цього методу.

Насамперед приклад прядильної фабрики з 10 000 мюльних веретен, на якій прядеться з американської бавовни пряжа № 32 і виробляється по 1 ф. пряжі на веретено за тиждень. Угари становлять 6%. Отже, щотижня 10 600 ф. бавовни переробляються в 10000 ф. пряжі і 600 ф. угарів. У квітні 1871 р. ця бавовна коштувала $7^3/_4$ пенса за фунт, тобто 10 600 ф. коштували круглим числом 342 фунти стерлінгів. Ці 10 000 веретен, а також машини, які обробляють бавовну перед самим прядінням, і парова машина коштують 1 ф. ст. на веретено, отже 10 000 фунтів стерлінгів. Щорічне зношування їх становить 10%, або 1 000 ф. ст., або 20 ф. ст. на тиждень. Оренда фабричного будинку — 300 ф. ст., або 6 ф. ст. на тиждень. Вугілля (4 ф. на годину на одну кінську силу, на 100 кінських (індикаторних) сил і 60 годин на тиждень, включаючи в розрахунок і опалення будинку) — 11 тонн на тиждень, по 8 шил. 6 пенсів тонна, коштує круглим числом $4^1/_2$ф. ст. на тиждень; газ — 1 ф. ст. на тиждень, масло — $4^1/_2$ф. ст. на тиждень, отже всі допоміжні матеріали — 10 ф. ст. на тиждень. Таким чином, постійна частина вартості виражається у 378 ф. ст. на тиждень. Заробітна плата становить 52 ф. ст. на тиждень. Ціна пряжі при $12^1/_4$ пенса за фунт становитиме за 10000 фунтів 510 ф. ст.; отже, додаткова вартість: 510 ф. ст.— 430 ф. ст. = 80 фунтам стерлінгів. Постійну частину капіталу в 378 ф. ст. ми прирівнюємо до нуля, бо вона не бере участі в утворенні вартості за тиждень. Лишається щотижнева нововироблена вартість в132 = 52 ф. ст.(v) + 80 ф. ст.(m). Таким чином, норма додаткової вартості $=^{80}/_{52}=153^{11}/_{13}$%. При десятигодинному середньому робочому дні виходить: необхідна

праця = $3^{31}/_{33}$години і додаткова праця = $6^{2}/_{33}$ години[31)].

Джейкоб, припускаючи ціну пшениці у 80 шил. за квартер і середній збір в 22 бушелі з акра, так що один акр дає 11 ф. ст., наводить для 1815 р. такий розрахунок[73], який має серйозні недоліки,— бо в ньому попереду зроблено взаємне покриття різних статей,—але який є достатнім для нашої мети:

Виробництво вартості на 1 акр

Насіння (пшениця)	1 ф. ст. 9 шил.	Десятини, податки	1 ф. ст. 1 шил.
Добриво	2 ф. ст. 10 шил.	Рента	1 ф. ст. 8 шил.
Заробітна плата	3 ф. ст. 10 шил.	Прибуток фермера і процент	1 ф. ст. 2 шил.
Разом	7 ф. ст. 9 шил.	Разом	3 ф. ст. 11 шил.

Додаткова вартість, при тому постійному припущенні, що ціна продукту дорівнює його вартості, розподіляється тут між різними рубриками: прибуток, процент, десятини і т. д. Ці рубрики не цікаві для нас. Ми складаємо їх і одержуємо додаткову вартість в 3 ф. ст. 11 шилінгів. Ті 3 ф. ст. 19 шил., що їх коштують насіння і добриво, ми прирівнюємо, як постійну частину капіталу, до нуля. Лишається авансований змінний капітал в 3 ф. ст. 10 шил., замість якого була вироблена нова вартістьв 3 ф. ст. 10 шил. + 3 ф. ст. 11 шилінгів. Таким чином, m/v становить становить (3 ф. ст. 10 шил.)/(3 ф. ст. 11 шил.), більше 100%. Робітник більше половини свого робочого дня вживає на виробництво додаткової вартості, яку різні особи під різними приводами розподіляють між собою[31a)].

2. ВИРАЖЕННЯ ВАРТОСТІ ПРОДУКТУ У ВІДНОСНИХ ЧАСТИНАХ ПРОДУКТУ

Повернімося тепер до того прикладу, що показав нам, як капіталіст з грошей робить капітал. Необхідна праця його прядильника становить 6 годин, додаткова праця — стільки ж, а тому ступінь експлуатації робочої сили — 100%.

Продукт дванадцятигодинного робочого дня становить 20 ф. пряжі вартістю в 30 шилінгів. Не менше $^{8}/_{10}$ вартості цієї пряжі (24 шил.) утворено тільки нововиробленою вартістю спожитих засобів виробництва (20 ф. бавовни на 20 шил., веретена і т. д. на 4 шил.), або складається з постійного капіталу. Решта $^{2}/_{10}$являють собою нову вартість в 6 шил., яка виникла під час процесу прядіння і з якої половина заміщає авансовану денну вартість робочої сили, або змінний капітал, а друга половина становить додаткову вартість в 3 шилінги. Отже, вся вартість цих 20 ф. пряжі складається так:

[31)]*Примітка до 2 видання.* Приклад прядильної фабрики, який наведено у першому виданні і який відноситься до 1860р., мав деякі фактичні помилки. Наведені в тексті цілком точні дані повідомив мені один манчестерський фабрикант.— Слід відзначити, що в Англії стара кінська сила обчислювалась за діаметром циліндра, а нова обчислюється за дійсною силою, яку показує індикатор.

[31a)]Наведені обчислення є тільки ілюстрація. При цьому ми виходимо з припущення, що ціни дорівнюють вартостям. У книзі III ми побачимо, що ця рівність не так-то просто встановлюється навіть для середніх цін.

вартість пряжі 30 шил. = 24 шил.(c) + 3 шил.(v) + 3 шил.(m)

Оскільки вся ця вартість втілюється в усьому продукті =20 ф. пряжі, то й різні елементи вартості можна виразити в пропорціональних частинах продукту.

Якщо вартість в 30 шил. існує у вигляді 20 ф. пряжі, то $^{8}/_{10}$цієї вартості, або її постійна частина в 24 шил., міститься в $^{8}/_{10}$продукту, тобто в 16 ф. пряжі. З них $13^{1}/_{3}$ф. представляють вартість сирового матеріалу — випряденої бавовни на 20шил., а $2^{2}/_{3}$ ф. представляють вартість спожитих допоміжних матеріалів і засобів праці, веретен і т. д., на 4 шилінги.

Отже, $13^{1}/_{3}$ф. пряжі представляють всю бавовну, спожиту на весь продукт, на 20 ф. пряжі, вони представляють сировий матеріал усього продукту, і нічого більше. Хоч у них міститься всього $13^{1}/_{3}$ф. бавовни вартістю в $13^{1}/_{3}$шил., але добавочна їх вартість у $6^{2}/_{3}$ шил. становить еквівалент бавовни, спожитої на решту $6^{2}/_{3}$ ф. пряжі. Справа стоїть так, як коли б з цих $6^{2}/_{3}$ ф. було вискубано всю бавовну і як коли б вся бавовна, спожита на весь продукт, була втиснута в $13^{1}/_{3}$ф. пряжі. Але зате в цих $13^{1}/_{3}$ф. пряжі тепер немає жодного атома вартості спожитих допоміжних матеріалів і засобів праці і жодного атома нової вартості, створеної в процесі прядіння.

Так само інші $2^{2}/_{3}$ ф. пряжі, в яких міститься решта постійного капіталу (що дорівнює 4 шил.), не представляють нічого іншого, крім вартості допоміжних матеріалів і засобів праці, спожитих на весь продукт, на 20 ф. пряжі.

Тому $^{8}/_{10}$ продукту, або 16 ф. пряжі, хоч і є, коли розглядати їх тілесно, як споживну вартість, як пряжу, витвором прядильної праці в такій же мірі, як і інші частини продукту, все ж у даному зв’язку вони не містять у собі прядильної праці, праці, яка увібрана під час самого процесу прядіння. Справа стоїть так, як коли б вони без прядіння перетворилися в пряжу і як коли б їх форма пряжі була чистісіньким міражем. Справді, якщо капіталіст продасть їх за 24 шил. і на останні знову купить свої засоби виробництва, то стає ясним, що 16 ф. пряжі — це тільки переодягнені бавовна, веретена, вугілля і т. д.

Навпаки, решта $^{2}/_{10}$ продукту, або 4 ф. пряжі, тепер не представляють нічого іншого, крім нової вартості в 6 шил., виробленої під час дванадцятигодинного процесу прядіння. Вміщена в них вартість спожитих сирових матеріалів і засобів праці уже була випотрошена з них і ввійшла до складу перших 16 ф. пряжі. Втілена в 20 ф. пряжі прядильна праця сконцентрована в $^{2}/_{10}$ продукту. Справа стоїть так, як коли б прядильник випряв 4 ф. пряжі з повітря або ж з такої бавовни і такими веретенами, які дані природою, з’явились без допомоги людської праці і тому не долучають до продукту ніякої вартості.

З них 4 ф. пряжі, в яких, таким чином, міститься вся вартість, знову вироблена під час денного процесу прядіння, одна половина представляє тільки вартість, що заміщає вартість спожитої робочої сили, тобто тільки змінний капіталв 3 шил., а решта 2 ф. пряжі — тільки додаткову вартість в 3 шилінги.

Оскільки 12 робочих годин прядильника уречевлюються в 6 шил., то в 30 шил. вартості пряжі уречевлені 60 робочих годин. Вони існують в 20 ф. пряжі, з яких $^{8}/_{10}$, або 16 ф., є матеріалізація тих 48 робочих годин, що минули до початку прядіння, матеріалізація саме тієї праці, яка уречевлена в засобах виробництва пряжі, а $^{2}/_{10}$, або 4 ф., є матеріалізація 12 робочих годин, затрачених в самому процесі прядіння.

Раніше ми бачили, що вартість пряжі дорівнює сумі нової вартості, створеної під час виробництва пряжі, плюс вартості, які вже раніше існували в засобах її виробництва. Тепер ми бачимо, яким чином функціонально або в понятті різні складові частини вартості продукту можуть бути представлені у відносних частинах самого продукту.

Цей розпад продукту — результату процесу виробництва— на кількість продукту, що представляє тільки працю, яка міститься в засобах виробництва, або постійну частину капіталу, другу кількість, що представляє тільки необхідну працю, долучену в процесі виробництва, або змінну частину капіталу, і третю, останню кількість продукту, що представляє тільки додаткову працю, долучену в цьому самому процесі, або додаткову вартість,— цей розпад настільки ж простий, наскільки і важливий, як покаже дальше застосування його до заплутаних і все ще не розв’язаних проблем.

Ми тільки що розглядали весь продукт як готовий результат дванадцятигодинного робочого дня. Але ми могли б простежити його і в процесі його виникнення і все ж показати часткові продукти як функціонально відмінні частини продукту.

Прядильник виробляє за 12 годин 20 ф. пряжі, отже за одну годину $1^{2}/_{3}$ ф., а за 8 годин $13^{1}/_{3}$ф., тобто частковий продукт, який представляє всю вартість бавовни, випряденої на протязі всього робочого дня. Так само частковий продукт наступних 1 години 36 хвилин = $2^{2}/_{3}$ ф. пряжі і тому представляє вартість засобів праці, спожитих на протязі 12 робочих годин. Так само у наступні 1 годину 12 хвилин прядильник виробляє 2 ф. пряжі =3 шил. —це вартість продукту, що дорівнює всій новій вартості, яку він створює за 6 годин необхідної праці. Нарешті, за останні $^{6}/_{5}$ години він виробляє знов-таки 2 ф. пряжі, вартість яких дорівнює додатковій вартості, виробленій його додатковою працею, що становить половину дня. Цим способом обчислення англійський фабрикант користується для домашнього вжитку, і він скаже, наприклад, що за перші 8 годин, або $^{2}/_{3}$ робочого дня, він просто виручає свою бавовнуі т. д. Ми бачимо, що формула вірна, що в дійсності це просто перша формула, переведена з простору, де готові частини продукту лежать одна біля одної, на час, де вони ідуть одна по одній. Але формула може супроводитись і найбільш варварськими уявленнями, особливо в головах, які практично заінтересовані як у збільшенні вартості, так і в тому, щоб дати хибне теоретичне уявлення про цей процес. Так, можна уявити, що, наприклад, наш прядильник за перші 8 годин свого робочого дня виробляє, або заміщає, вартість бавовни, в наступні 1 годину 36 хвилин — вартість спожитих засобів праці, в наступні 1 годину 12 хвилин — вартість заробітної плати і

тільки знамениту «останню годину» присвячує фабрикантові, виробництву додаткової вартості. Прядильникові приписується, таким чином, подвійне чудо: виходить, по-перше, що він виробляє бавовну, веретена, парову машину, вугілля, олію і т. д. в той самий момент, коли він пряде з їх допомогою, і, по-друге, що з одного робочого дня даного ступеня інтенсивності він робить п’ять таких днів. У нашому випадку, зокрема, виробництво сирового матеріалу і засобів праці потребує $^{24}/_{6}$, тобто 4-х дванадцятигодинних робочих днів, і їх перетворення в пряжу — ще одного дванадцятигодинного робочого дня. Що жадоба до наживи змушує вірити в такі чудеса і що цілком вистачає доктринерів-сикофантів, які доводять їх, — про це говорить такий приклад, що здобув історичну славу.

3. «ОСТАННЯ ГОДИНА» СЕНІОРА

Одного чудового ранку 1836 р. Нассау У. Сеніор, відомий своїми економічними знаннями і своїм прекрасним стилем, так би мовити Клаурен серед англійських економістів, був викликаний з Оксфорда в Манчестер, щоб повчитися тут політичної економії, замість того щоб навчати її в Оксфорді. Фабриканти обрали його борцем проти недавно виданого фабричного акта[74] і проти агітації за десятигодинний робочий день, яка йшла ще далі. Із звичайною практичною прозорливістю вони побачили, що пан професор «wantedagooddealoffinishing» [«ще чимало потребує остаточної обробки»]. Тому вони прописали йому поїздку в Манчестер. Пан професор, з свого боку, прикрасив своїм стилем уроки, що їх він дістав у Манчестері від фабрикантів, і видав памфлет: «LettersontheFactoryAct, asitaffectsthecottonmanufacture». London, 1837. Тут можна знайти, між іншим, такі повчальні місця:

«При теперішньому фабричному акті жодна фабрика, на якій працюють особи віком менше 18 років, не може працювати більше 11 $^{1}/_{2}$ годинна день, тобто по 12 годин у перші 5 днів тижня і 9 годин у суботу. Нижчеподаний аналіз (!) показує, що на такій фабриці весь чистий прибуток походить від останньої години. Фабрикант затрачує 100000ф. ст.: 80 000 ф. ст. на фабричні будинки й машини, 20000 ф. ст. на сировий матеріал і заробітну плату. Припускаючи, що капітал обертається один раз на рік і що валовий прибуток становить 15%, річний оборот товарів цієї фабрики повинен дорівнювати вартості в 115 000 фунтів стерлінгів... Кожна з 23 половин робочої години, що становлять робочий день, виробляє $^{5}/_{115}$, або $^{1}/_{23}$ цих 115 000 фунтів стерлінгів. З цих $^{\mathbf{23}}/_{\mathbf{23}}$, що становлять сукупність цих 115 000 ф. ст. (constitutingthewhole115 000 ф. ст.), $^{20}/_{23}$, тобто 100 000 з 115 000, просто заміщають капітал; $^{1}/_{23}$або 5 000 ф. ст. з 15 000 ф. ст., які становлять валовий прибуток (!), заміщає зношування фабрики і машин. Решта $^{\mathbf{2}}/_{\mathbf{23}}$, тобто дві останні півгодини кожного дня, виробляють чистий прибуток в 10%. Тому, якби при незмінних цінах фабрика могла працювати 13 годин замість 11 $^{1}/_{2}$, то, при збільшенні оборотного капіталу приблизно на **2** 600 ф. ст., чистий прибуток підвищився б більше ніж вдвоє. З другого боку, якби робочий день був скорочений на **1** годину, то зник би чистий прибуток, а якби на 1 $^{1}/_{2}$ години, то зник би і валовий прибуток»[32)].

[32)] *Senior*. «Letters on the Factory Act etc.». London, 1837, p. 12, 13. Ми не спиняємось на окремих курйозах, які не мають значення для нашої мети, наприклад на твердженні, нібито фабриканти залічують до прибутку, брутто або нетто, валового або чистого, заміщення вартості зношених машин і т. д., тобто однієї з складових частин капіталу. Не спиняємось також на тому, правильні чи неправдиві цифрові дані. Що вони варті не більше так званого «аналізу», це довів Леонард Хорнер в «A LettertoMr. Senioretc.». London, 1837 [p. 30—42]. Леонард Хорнер, один з членів комісії 1833

І це пан професор називає «аналізом»! Коли він дійсно повірив лементові фабрикантів, що робітники більшу частину дня витрачають на виробництво, а значить на відтворення, або заміщення, вартості будівель, машин, бавовни, вугілля і т. д., то всякий аналіз був зайвим. Він міг просто відповісти: Шановні панове! Коли ви примусите працювати 10 годин замість 11 $^{1}/_{2}$,то за інших рівних умов щоденне споживання бавовни, машин і т. д. скоротиться на 1 $^{1}/_{2}$ години. Отже, ви виграєте рівно стільки ж, скільки ви втратили. Надалі ваші робітники почнуть затрачувати на відтворення, або заміщення, авансованої капітальної вартості на $1^{1}/_{2}$ години менше. А якби Сеніор не повірив їм на слово і як тямуща людина визнав би за потрібне зробити спеціальний аналіз, то він повинен був би насамперед попросити панів фабрикантів про те, щоб у питанні, яке стосується виключно відношення чистого прибутку до величини робочого дня, вони не валили в одну купу машини і фабричні будинки, сировий матеріал і працю, а були б такі ласкаві, що виділили б постійний капітал, вміщений у фабричних будинках, машинах, сировому матеріалі і т. д., на один бік, капітал же, авансований на заробітну плату,— на другий бік. Якби тоді виявилось, наприклад, що за обчисленням фабрикантів робітник відтворює, або заміщає, заробітну плату за $^{2}/_{2}$ робочі години, або за одну годину, то наш аналітик повинен був би продовжити:

Згідно з вашими даними, робітник у передостанню годину виробляє свою заробітну плату, а в останню — вашу додаткову вартість, або чистий прибуток. Оскільки в рівні відрізки часу він виробляє рівні вартості, то продукт передостанньої години має таку саму вартість, як і продукт її. Далі, робітник виробляє вартість тільки при тій умові, коли він затрачує працю і кількість його праці вимірюється його робочим часом. Останній, згідно з вашими даними, становить 11 ½ годин на день. Одну частину цих 11 ½ годин він уживає на виробництво, або на заміщення, своєї заробітної плати, другу частину на виробництво вашого чистого прибутку. Нічого більше він не робить на протязі робочого дня. А тому що, згідно з вашим твердженням, його заробітна плата і створювана ним додаткова вартість є рівновеликі вартості, то він, очевидно, виробляє свою заробітну плату за $5^{3}/_{4}$ години і ваш чистий прибуток за решту $5^{3}/_{4}$**години.**

р. для обслідування умов праці фабричних робітників і фабричний інспектор, по суті цензор фабрик, аж до 1859 р., зробив безсмертні послуги англійському робітничому класові. Все своє життя він вів боротьбу не тільки проти озлоблених фабрикантів, але й проти міністрів, для яких було незрівнянно важливіше рахувати «голоси» фабрикантів у палаті громад, ніж години «робочих рук» на фабриці. *Додаток до примітки 32.* Не кажучи вже про фальш змісту, виклад Сеніора плутаний. Сказати він хотів, власне, тільки ось що: фабрикант змушує робітника щоденно працювати 11 $^{1}/_{2}$, або $^{23}/_{2}$ години. Подібно до окремого робочого дня, вся річна праця складається з 11 $^{1}/_{2}$**,** або $^{23}/_{2}$ години (помножених на число робочих днів у році). При цьому припущенні $^{23}/_{2}$ робочої години виробляють річний продукт в 115 000 фунтів стерлінгів; $^{1}/_{2}$ робочої години виробляє 115 000 ф. ст. Х $^{1}/_{23}$; $^{20}/_{2}$ робочої години виробляють 115000ф. ст. Х $^{20}/_{23}$ = 100 000 ф. ст., тобто вони тільки заміщають авансований капітал. Лишаються $^{3}/_{2}$ робочі години, які виробляють 115 000 ф. ст. Х $^{3}/_{23}$ =15 000, тобто валовий прибутокзцих 3/2 робочої години 1/2 робочої години виробляє 115 000 ф. ст. Х $^{1}/_{23}$ = 5 000 ф. ст., тобто виробляє тільки заміщення зношування фабрики і машин. Останні дві половини робочої години, тобто остання робоча година, виробляють 115 000 ф. ст. Х $^{\mathbf{2}}/_{\mathbf{23}}$= 10 000 ф. ст., тобто чистий прибуток. В тексті Сеніор перетворює останні $^{2}/_{23}$ продукту в частини самого робочого дня.

Оскільки, далі, вартість продукту, виробленого за дві години прядіння, дорівнює сумі вартості його заробітної плати плюс ваш чистий прибуток, то ця вартість пряжі повинна вимірюватись 11 ½ робочими годинами: продукт передостанньої години $5^3/_4$ робочих годин, продукт останньої години — ditto[теж]. Ми підходимо тепер до дражливого пункту. Отже, увага! Передостання робоча година — така сама звичайна робоча година, як і перша. Niplus, ni moins[Не більше і не менше]. Тому, як же може прядильник за одну робочу годину виробити вартість пряжі, що представляє $5^3/_4$ робочої години? В дійсності він і не чинить такого чуда. Та споживна вартість, яку він виробляє за одну робочу годину, є певна кількість пряжі. Вартість цієї пряжі вимірюється $5^3/_4$ робочої години, з яких $4^3/_4$ уже містяться, крім участі з його боку, в засобах виробництва, в бавовні, машинах і т. д., спожитих на протязі години, а 4/4 або одна година, долучені ним самим. Таким чином, через те що його заробітна плата виробляється за $5^3/_4$ години, а продукт, вироблений за одну годину прядіння, так само містить у собі $5^3/_4$ робочої години, то нема абсолютно ніяких чар у тому, що нова вартість, вироблена ним на протязі $5^3/_4$ години прядіння, дорівнює вартості продукту однієї години прядіння. Але ви цілком помиляєтесь, коли думаєте, нібито він затрачує хоч би один атом свого робочого дня на відтворення, або «заміщення», вартостей бавовни, машин і т. д. Завдяки тому, що його праця робить з бавовни і веретен пряжу, завдяки тому, що він пряде, вартість бавовни і веретен сама собою переходить на пряжу. Це — наслідок якості його праці, а не кількості. Звичайно, за одну годину він перенесе на пряжу більшу вартість бавовни і т. д., ніж за ½ години, але лише з тієї причини, що за 1 годину він випряде бавовни більше, ніж за ½ години. Отже, ви бачите: ваше твердження, що робітник за передостанню годину виробляє вартість своєї заробітної плати, а за останню годину — чистий прибуток, означає тільки, що в пряжі, яка становить продукт двох годин його робочого дня, чи будуть то перші, чи останні години, втілені 11 ½ робочих годин,— рівно стільки ж, скільки налічується в усьому його робочому дні. А твердження, що він за перші $5^3/_4$ години виробляє свою заробітну плату, а за останні $5^3/_4$ години — ваш чистий прибуток, означає тільки, що перші $5^3/_4$ години ви оплачуєте, а останні $5^3/_4$ години не оплачуєте. Я говорю про оплату праці, а не про оплату робочої сили, просто користуючись вашим жаргоном. Тепер, панове, коли ви візьмете відношення робочого часу, який ви оплачуєте, до того робочого часу, якого ви не оплачуєте, то ви побачите, що воно дорівнює відношенню половини дня до половини дня, тобто 100%, що, безсумнівно,— дуже хороший процент. Не підлягає також ніякому сумніву, що коли ви примусите працювати своїх робітників 13 годин замість 11 ½ і надлишкові 1 ½ години просто долучите до додаткової праці, що було б цілком характерним для вас, то остання зросте з $5^3/_4$ години до 7 ¼ години, а тому норма додаткової вартості підвищиться з 100% до 126 2/3 %. Але ви надто безумні сангвініки, коли ви сподіваєтесь, що внаслідок долучення 1 ½ години норма додаткової вартості збільшиться з 100% до 200% і навіть більш ніж

до 200%, тобто що вона «більш ніж подвоїться». З другого боку,— серце людини — дивна річ, особливо, коли людина носить серце в своєму гаманці,— ви надто безнадійні песимісти, коли ви побоюєтесь, що після скорочення робочого дня з 11 ½ до10 ½ годин піде прахом весь ваш чистий прибуток. Зовсім ні. За інших рівних умов додаткова праця знизиться з $5^3/_4$ до $4^3/_4$ години, що все що дає дуже значну норму додаткової вартості, а саме $82^{14}/_{23}$%. Але ваша фатальна «остання година», про яку ви розповідаєте байок більше, ніж хіліасти[75] про кінець світу, це — «allbosh» («чистісінька нісенітниця»]. Втрата її не відбере у вас «чистого прибутку», а у використовуваних вами дітей обох статей — «чистоти душевної»[32a)].

Коли дійсно проб’є ваша «остання годинонька», згадайте оксфордського професора. А поки що до приємного побачення у кращому світі. Addio!.. [До побачення!][33)]. Сигнал «останньої години», відкритої Сеніором в 1836 р., був знову

[32a)]Коли Сеніор довів, що від «останньої робочої години» залежить чистий прибуток фабрикантів, існування англійської бавовняної промисловості і становище Англії на світовому ринку, то д-р Ендр’ю Юр крім усього цього довів [76], у свою чергу, що коли фабричних дітей і підлітків віком менше 18 років не замикати на повні 12 годин у теплій і чистій моральній атмосфері фабричного приміщення, а «однією годиною» раніше виганяти їх у незатишний і розбещений зовнішній світ, то ледарство і розпуста позбавлять їх душевної чистоти. З 1848 р. фабричні інспектори у своїх піврічних «Reports» безустанно дратують фабрикантів «останньою», «фатальною годиною». Так, пан Хауелл у своєму фабричному звіті від 31 травня 1855р. говорить: «Якби таке дотепне обчислення» (він цитує Сеніора) «було правильне, то виявилося б, що кожна бавовняна фабрика у З’єднаному королівстві з 1850 р. працювала собі на збитки» («ReportsoftheInspectorsofFactoriesforthehalfyearending 30thApril1855», p. 19, 20). В 1848 р., коли десятигодинний білль пройшов через парламент, фабриканти сільських льонопрядилень, розкиданих між графствами Дорсет і Сомерсет, змусили деяких робітників, на яких поширювалось обмеження робочого дня, прийняти контрпетицію, в якій, між іншим, сказано: «Ми, просителі-батьки, вважаємо, що додаткова година бездіяльності не може мати ніякого іншого результату, крім деморалізації наших дітей, бо бездіяльність — мати всіх пороків». З цього приводу фабричний звіт від 1 грудня 1848 р. зауважує: «Повітря льонопрядилень, де працюють діти цих доброчесно-ніжних батьків, до такої міри насичене пилом і частинками волокон сирового матеріалу, що надзвичайно неприємно пробути в прядильні хоч би тільки 10 хвилин, через те що льняний пил, від якого нема ніякого порятунку, потрапляючи в очі, вуха, ніс і рот, викликає болісне відчуття. Сама праця, внаслідок гарячкової швидкості машин, потребує завжди вправності і руху під неослабною увагою, і здається трохи жорстоким примусити батьків уживати слово «лінощі» на адресу власних дітей, які, за винятком часу на їду, 10 повних годин прикуті до такої роботи, в такій атмосфері... Ці діти працюють довше, ніж батраки в сусідніх селах. Такі безжалісні обвинувачення в «ледарстві і розпусті» слід заплямувати як чистісіньке ханжество і найбезсоромніше лицемірство... Та частина суспільства, яка приблизно дванадцять років тому була вражена самовпевненістю, з якою публічно і цілком серйозно проголошували, спираючись на санкцію високого авторитету, нібито весь «чистий прибуток» фабриканта походить з «останньої години» праці і тому скорочення робочого дня на одну годину знищить весь чистий прибуток,— цячастина суспільства, говоримо ми, навряд чи повірить своїм очам, коли вона побачить, що оригінальне відкриття про благодіяння «останньої години» з того часу удосконалене настільки, що воно тепер однаковою мірою включає в себе і «мораль» і «прибуток», отже коли тривалість дитячої праці буде скорочена до 10 повних годин, то разом з чистим прибутком хазяїв зникне і моральність дітей, бо і те і друге залежить відцієї останньої, цієї «фатальної години» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOct. 1848»,p. 101). Цей же фабричний звіт наводить потім зразки «моралі» і «доброчесності» цихпанів фабрикантів, зразки тих каверз, хитрощів, принад, погроз, підробок і т. д.,які вони пускали в хід для того, щоб примусити небагатьох цілком покірних робітників підписувати петиції такого роду, а потім видавати ці петиції перед парламентомза петиції цілої галузі промисловості, цілих графств.— Надзвичайно характернимдля сучасного стану так званої економічної «науки» лишається той факт, що ні сам Сеніор,— який, що робить йому честь, згодом енергійно виступив за фабричне законодавство,— ні його перші й пізніші противники не зуміли розібратися в хибнихвисновках «оригінального відкриття». Вони просто апелювали до фактів і досвіду.Whyi wherefore[як і чому] — лишилося для них таємницею.

[33)]Однак пан професор все ж здобув якусь користь із своєї манчестерської прогулянки. В «LettersontheFactoryAct» весь чистий доход — «прибуток» і «процент»і навіть «somethingmore» [«дещо більше»]— залежить від однієї неоплаченої

даний 15 квітня 1848 р. у лондонському «Economist» Джемсом Уілсоном, одним з головних економічних мандаринів, в його полеміці проти закону про десятигодинний робочий день.

4. ДОДАТКОВИЙ ПРОДУКТ

Ту частину продукту (1/10 частину 20 ф. пряжі, або два фунти пряжі в прикладі з підрозділу 2), в якій виражається додаткова вартість, ми називаємо додатковим продуктом (surplusproduce, produitnet). Як норма додаткової вартості визначається відношенням останньої не до всієї суми капіталу, а тільки до його змінної складової частини, так і рівень додаткового продукту визначається відношенням останнього не до всієї решти продукту, а тільки до тієї частини продукту, в якій виражається необхідна праця. Як виробництво додаткової вартості є визначальна мета капіталістичного виробництва, так і ступінь багатства вимірюється не абсолютною величиною продукту, а відносною величиною додаткового продукту[34)].

Сума необхідної праці і додаткової праці, періодів часу, в які робітник виробляє вартість, що заміщає його робочу силу, і додаткову вартість, становить абсолютну величину його робочого часу — робочий день (workingday).

робочоїгодини робітника! За рік перед тим, у своєму «OutlineofPoliticalEconomy», написаному для оксфордських студентів та освічених філістерів, Сеніор, полемізуючи протирікардовського визначення вартості робочим часом, «відкрив», що прибуток виникаєз праці капіталіста, а процент — з його аскетизму, з його «Abstinenz» [«здержливості»] Вигадка була стара, але слово «Abstinenz» було нове. Пан Рошер вірно переклав його на німецьку мову словом «Enthaltung» [«здержливість»]. Але його співвітчизники, менш обізнані з латинню,— Вірти, Щульци та інші Міхелі,— перетворили «здержли вість» у чернече «Entsagung» [«самовідречення»].

34) «Для людини, що має капітал в 20000ф. ст., який приносить їй щороку 2 000 ф. ст. прибутку, цілком байдуже, чи дає її капітал роботу 100, чи 1 000 чоловік, чи продається вироблений товар за 10 000, чи за 20 000 ф. ст., якщо тільки одержуваний нею прибуток в кожному випадку не падає нижче 2 000 фунтів стерлінгів. Чи не такий самий також і реальний інтерес цілої нації? Якщо тільки її чистий реальний доход, її рента і прибуток, не змінюється, то не має ніякого значення, чи складається ця нація з 10, чи 12 мільйонів чоловік» (*Ricardo*. «ThePrinciplesofPoliticalEconomy», 3ed. London, 1821, p. 416). Задовго до Рікардо Артур Юнг, фанатик додаткового продукту, взагалі балакучий, некритичний автор, репутація якого стоїть у зворотному відношенні до його заслуг, писав, між іншим: «Яку користь мала б сучасна держава від цілої провінції, земля якої, хоч би як добре вона оброблялась, поділена за староримським зразком, між дрібними незалежними селянами? Для якої мети використовувалася б ця земля, крім тієї єдиної, що на ній вироблялися б люди («themerepurposeofbreedingmen»), що само по собі становить найбільш некорисну мету?» («is a most useless purpose») *(Arthur Young*. «Political Arithmetic etc.». London, 1774, P. 47).

*Додаток до примітки 34.*Дивною здається «велика схильність... змальовувати чисте багатство як дещо благотворне для робітничого класу... Тим часом цілком ясно, що воно благотворне не тому, що воно чисте». (*Th. Hopkins* «On Rent of Land etc.». London, 1828, p. 126).

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ. РОБОЧИЙ ДЕНЬ

1. МЕЖІ РОБОЧОГО ДНЯ

Ми виходили з припущення, що робоча сила купується і продається по своїй вартості. Вартість її, як і вартість усякого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для її виробництва. Отже, коли для виробництва життєвих засобів робітника, споживаних ним у середньому щодня, потрібно 6 годин, то в середньому він повинен працювати по 6 годин на день, щоб щодня виробляти свою робочу силу, або щоб відтворювати вартість, одержувану при її продажу. Необхідна частина його робочого дня становить в такому разі б годин і є через це, за інших незмінних умов, величиною даною. Але цим ще не визначається величина самого робочого дня.

Припустимо, що лінія a ------- Ь означає тривалість, або довжину, необхідного робочого часу, яка дорівнює, скажемо, 6 годинам. Залежно від того, чи буде подовжена праця за межі abна 1, 3, 6 годин і т. д., ми матимемо 3 різні лінії:

Робочий день I
a————b—c,

Робочий день II
a————b——c,

Робочий день III
a————b————c,

що означають три різні робочі дні в 7, 9 і 12 годин. Лінія bc, яка є подовженням лінії ab, означає довжину додаткової праці. Оскільки робочий день = ab+ Ьc, або ac, то він змінюється разом із змінною величиною Ьc. Оскільки abє величина дана, то відношення Ьc до abзавжди може бути виміряне. В робочому дні I воно становить 1/6, у робочому дні II — $^{3}/_{6}$ і в робочому дні III – 6/6. Оскільки, далі, відношеннядодатковий робочий час/необхідний робочий часвизначає норму додаткової вартості, то остання дана, коли відоме відношення цих ліній. Вона становить у трьох наведених вище робочих днях відповідно 16^{2}/з%, 50% і 100%. Навпаки, одна норма додаткової вартості не дала б нам величини робочого дня. Якби, наприклад, вона дорівнювала 100%, то робочий день міг би тривати 8, 10, 12 годин і т. д. Вона вказувала б на те, що дві складові частини робочого дня, необхідна праця і додаткова праця, рівні своєю величиною, але не показувала б наскільки велика кожна з цих частин.

Отже, робочий день є не постійна, а змінна величина. Правда, одна з його частин визначається робочим часом, необхідним для постійного відтворення самого робітника, але його загальна величина змінюється разом з довжиною, або тривалістю, додаткової праці. Тому робочий день може бути визначений, але сам по собі він —

невизначена величина[35].

Хоч, таким чином, робочий день є не стала, а текуча величина, все ж, з другого боку, він може змінюватися лише в певних межах. Однак мінімальні межі його не можуть бути визначені. Правда, коли ми припустимо, що лінія Ьс, яка є подовженням лінії ab, або додаткова праця, =0, то ми матимемо мінімальну межу, а саме ту частину дня, яку робітник неодмінно повинен працювати для підтримання власного існування. Але при капіталістичному способі виробництва необхідна праця завжди становить тільки частину його робочого дня, тобто робочий день ніколи не може скоротитися до цього мінімуму. Зате у робочого дня є максимальна межа. Він не може бути подовжений за певну межу. Ця максимальна межа визначається двояко. По-перше, фізичною межею робочої сили. Людина може витрачати протягом доби, природна тривалість якої дорівнює 24 годинам, лише певну кількість життєвої сили. Так, кінь може працювати день удень тільки по 8 годин. Протягом певної частини доби сила повинна відпочивати, спати, протягом другої частини доби людина повинна задовольняти інші фізичні потреби — харчуватися, підтримувати чистоту, одягатися і т.д. Крім цих чисто фізичних меж подовження робочого дня натрапляє на межі морального характеру: робітникові потрібен час для задоволення інтелектуальних і соціальних потреб, обсяг ікількість яких визначаються загальним станом культури. Через це зміни робочого дня відбуваються в рамках фізичних і соціальних меж. Але як ті, так і другі межі надто еластичного характеру і відкривають найширші можливості. Так, наприклад, ми натрапляємо на робочий день у 8, 10, 12, 14, 16, 18 годин, тобто найрізноманітнішої довжини.

Капіталіст купив робочу силу по її денній вартості. Йому належить її споживна вартість на протязі одного робочого дня. Він дістав, таким чином, право примусити робітника працювати на нього протягом одного робочого дня. Але що таке робочий день?[36] В усякому разі це дещо менше, ніж природний день життя. На скільки? У капіталіста свій власний погляд на цю ultimaThule*[*], на необхідну границю робочого дня. Як капіталіст, він являє собою лише персоніфікований капітал. Його душа — душа капіталу. Але у капіталу одним- одне життєве прагнення — прагнення зростати, створювати додаткову вартість, вбирати своєю постійною частиною, засобами виробництва, якомога більшу масу додаткової праці[37]. Капітал — це мертва праця, що, як вампір, оживає лише тоді, коли вбирає в себе живу працю і живе тим повніше, чим

---

[35] «Робочий день — величина невизначена; він може бути довгий або короткий» («An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes etc.». London, I770, p. 73).

[36]Питання це безконечно важливіше, ніш знамените питання сера Роберта Піля в Бірмінгемській торговій палаті: «Що таке фунт стерлінгів?» — питання, яке могло бути поставлене тільки тому, що Піль так само погано розумів природу грошей, як і «littleshillingmen»[77] з Бірмінгема. півночі Європи.) *Ред.*

[*]— буквально: крайню Фулу; тут цей вислів ужито в розумінні: крайня межа. (Фула — острівна країна, що знаходилась, за уявленням древніх, на крайній півночі Європи.)*Ред.*

[37]«Завдання капіталіста полягає в тому, щоб з допомогою затраченого капіталу дістати якомога більшу суму праці» (J. *G. Courcelle-Seneuil.*«Traite theorique et pratique des entreprises industrielles», 26me 6dit. Paris, 1857, p. 62).

більше живої праці він поглинає. Час, на протязі якого робітник працює, є той час, на протязі якого капіталіст споживає куплену ним робочу силу[38]. Коли робітник споживає свій робочий час на самого себе, то він обкрадає капіталіста[39].

Отже, капіталіст посилається на закон товарного обміну. Як і кожний інший покупець, він намагається дістати якомога більшу користь із споживної вартості свого товару. Але раптом лунає голос робітника, який досі заглушався шумом і гуркотом [SturmundDrang] процесу виробництва.

Товар, який я тобі продав, відрізняється від іншої товарної черні тим, що його споживання створює вартість, і до того ж більшу вартість, ніж коштує він сам. Через те ти й купив його. Те, що для тебе є зростанням капіталу, для мене є надлишкове витрачання робочої сили. Ми з тобою знаємо на ринку тільки один закон: закон обміну товарів. Споживання товару належить не продавцеві, який відчужує товар, а покупцеві, який купує його. Через це тобі належить споживання моєї денної робочої сили. Але з допомогою тієї ціни, за яку я кожного дня продаю робочу силу, я повинен щодня відтворювати її, щоб потім знову можна було її продавати. Не кажучи вже про природне зношування внаслідок старості і т. д., у мене повинна бути змога працювати завтра при тому самому нормальному стані сили, здоров’я і свіжості, як сьогодні. Ти завжди проповідуєш мені євангеліє «ощадливості» і «здержливості». Добре. Я хочу, як розумний, ощадливий господар, зберегти своє єдине добро — робочу силу і здержатися від усякого безумного розтрачання її. Я буду щодня приводити її в текучий стан, перетворювати в рух, в працю тільки в тій мірі, в якій це не шкодить нормальній тривалості її існування і її нормальному розвиткові. Безмірним подовженням робочого дня ти можеш за один день привести в рух більшу кількість моєї робочої сили, ніж я міг би відновити за три дні. Те, що ти таким чином виграєш на праці, я втрачаю на субстанції праці. Користування моєю робочою силою і грабування її — це зовсім різні речі. Коли середній період, протягом якого середній робітник може жити при розумних розмірах праці, становить 30 років, то вартість моєї робочої сили, яку ти мені сплачуєшдень у день, = 1/(365x30), або 1/10950 всієї її вартості. Колиж ти споживаєш її за 10 років і сплачуєш мені щодня 1/10950 замість 1/3650 всієї її вартості, тобто тільки $^1/_3$ денної її вартості, то ти, таким чином, крадеш у мене щодня $^2/_3$ вартості мого товару. Ти оплачуєш мені одноденну робочу силу, хоч споживаєш триденну. Це суперечить нашому договорові і законові товарообміну. Отже, я вимагаю робочого дня нормальної тривалості і вимагаю його, волаючи не до твого серця, бо в грошових справах серце мовчить. Ти можеш бути зразковим громадянином, навіть членом

[38] «Втрата однієї години праці на день завдає величезної шкоди торговій державі». «Спостерігається дуже велике споживання предметів розкоші робітничою біднотою цього королівства, особливо мануфактурним населенням; при цьому воно споживає і свій час — найзгубніший з усіх видів споживання» («AnEssayonTradeandCommerceetc.». London, 1770, p. 47, 153).

[39] «Коли вільний робітник якусь хвилину відпочиває, то зажерлива економія, що занепокоєно стежить за ним, починає твердити, що він її обкрадає» (*N. Linguet.* «TheoriedesLoixCivilesetc.». London, 1767, t. II, p. 466).

товариства захисту тварин і крім того користуватися репутацією святої людини, але у тієї речі, яку ти представляєш щодо мене, немає серця в грудях. Коли здається, що в них щось б'ється, то це просто б'ється моє власне серце. Я вимагаю нормального робочого дня, тому що, як усякий інший продавець, я вимагаю вартості мого товару[40].

Ми бачимо, що коли не брати до уваги дуже розтяжних границь робочого дня, то природа товарного обміну сама невстановлює ніяких меж для робочого дня, а значить і для додаткової праці. Капіталіст здійснює своє право покупця, коли прагне по змозі подовжити робочий день і, коли можна, зробити два робочі дні з одного. З другого боку, специфічна природа продаваного товару зумовлює межу споживання його покупцем, і робітник здійснює своє право продавця, коли прагне обмежити робочий день певною нормальною величиною. Отже, тут виходить антиномія, право протиставиться праву, причому обидва вони однаково санкціонуються законом товарообміну. При зіткненні двох рівних прав вирішує сила. Таким чином, в історії капіталістичного виробництва нормування робочого дня виступає як боротьба за межі робочого дня,— боротьба між сукупним капіталістом, тобто класом капіталістів, і сукупним робітником, тобто робітничим класом.

2. НЕНАСИТНА ЖАДОБА ДОДАТКОВОЇ ПРАЦІ. ФАБРИКАНТ І БОЯРИН

Капітал не винайшов додаткової праці. Всюди, де частина суспільства має монополію на засоби виробництва, робітник, вільний або невільний, повинен долучати до робочого часу, необхідного для утримання його самого, надлишковий робочий час, щоб виробити життєві засоби для власника засобів виробництва[41], чи буде цим власником афінський аристократ, етруський теократ, civisromanus[римський громадянин], норманський барон, американський рабовласник, волоський боярин, сучасний лендлорд чи капіталіст[42]. А втім, ясно, що коли в якій-небудь суспільно-економічній формації переважне значення має не мінова вартість, а споживна вартість продукту, то додаткова праця обмежується більш-менш вузьким колом потреб, але з характеру самого виробництва ще не випливає безмежна потреба у додатковій праці. Жахливою стає надмірна праця в стародавні часи в тих випадках, коли справа йде про добування мінової вартості в її самостійній грошовій формі — у виробництві золота і

---

[40] Під час великого страйку лондонських будівельних робітників у І860— 1861 рр., які вимагали скорочення робочого дня до 9 годин, їх комітет опублікував заяву, що майже збігається з тим, що говорить наш робітник. В ній не без іронії зазначається, що найзажерливіший з «будівельних підприємців», один собі сер на ім'я М. Піто, користується «репутацією святої людини». (Цей самий Піто після 1867 р. скінчив тим же, чим і Штраусберг!)

[41] «Ті, хто працює... дійсно годують і пенсіонерів... які називаються багатими... і самих себе» *(Edmund Burke,* «ThoughtsandDetailsonScarcity». London, 1800, P. 2, 3).

[42] У своїй «RomischeGeschichte» Нібур робить душе наївне зауваження: «Нічого приховувати, що подібні до етруських твори, які вражають навіть своїми руїнами, змушують припускати існування в дрібних (!) державах панів і рабів». Набагато глибше висловився Сісмонді, що «брюссельські мережива» говорять про існування хазяїв і найманих робітників.

срібла. Насильственна праця, що вбиває робітника, є тут офіціальною формою надмірної праці. Досить почитати Діодора Сіцілійського[43]. Однак це винятки для стародавнього світу. Але тільки-но народи, у яких виробництво відбувається ще в порівняно низьких формах рабської, панщинної праці і т. д., втягуються у світовий ринок, на якому панує капіталістичний спосіб виробництва і який переважним інтересом робить продаж продуктів цього виробництва за кордон, як до варварських страхіть рабства, кріпосництва і т. д. долучається цивілізоване страхіття надмірної праці. Через це праця негрів у південних штатах Американського союзу мала помірковано-патріархальний характер доти, поки метою виробництва було головним чином безпосереднє задоволення власних потреб. Але в міру того як експорт бавовни ставав життєвим інтересом для цих штатів, надмірна праця негра, що доходить в окремих випадках до споживання його життя на протязі семи років праці, ставала фактором розрахованої і розраховуючої системи. Тут справа йшла вже не про те, щоб видавити з нього якусь кількість корисних продуктів. Справа полягала у виробництві самої додаткової вартості. Те саме було і з панщинною працею, наприклад в Дунайських князівствах.

Порівняння ненаситної жадоби додаткової праці в Дунайських князівствах з такою ж жадобою на англійських фабриках становить особливий інтерес, тому що додаткова праця при панщині має самостійну, відчутно сприйману форму.

Припустимо, що робочий день складається з 6 годин необхідної праці і 6 годин додаткової праці. В такому разі вільний робітник дає капіталістові щотижня 6 x 6 , або 36 годин додаткової праці. Це рівнозначне тому, як коли б він працював 3 дні на тиждень на себе і 3 дні на тиждень даром на капіталіста. Але цей розпад робочого часу непомітний. Додаткова праця і необхідна праця зливаються докупи. Тому те саме відношення я міг би, наприклад, виразити і так, що робітник протягом кожної хвилини працює 30 секунд на себе і 30 секунд на капіталіста і т. д. Інакше стоїть справа з панщинною працею. Необхідна праця, яку виконує, наприклад, волоський селянин для підтримання власного існування, просторово відокремлена від його додаткової праці на боярина. Першу працю він виконує на своєму власному полі, другу — в панському маєтку. Обидві частини робочого часу існують через це самостійно, одна поруч з другою. У формі панщинної праці додаткова праця точно відокремлена від необхідної праці. Ця відмінність у формі прояву, очевидно, нічого не змінює в кількісному відношенніміж додатковою працею і необхідною працею. Три дні додаткової праці на тиждень лишаються трьома днями праці, яка не створює

[43]«Не можна без жалю до їх жахливої долі бачити цих нещасних» (які працюють на золотих копальнях між Єгиптом, Ефіопією і Аравією), «що не мають можливості подбати хоч би про чистоту свого тіла або про прикриття своєї наготи. Бо тутнема місця поблажливості і пощаді до хворих, калік, стариків, до жіночої слабості. Всі змушені працювати, приневолювані до цього ударами канчука, і тільки смерть кладе край їх мукам і нужді» («Diodor'svonSicilienhistorischeBibliothek», Bucb 3, cap. 13).

еквіваленту для самого робітника, однаково чи буде ця праця називатися панщинною, чи найманою працею. Але у капіталіста ненаситна жадоба додаткової праці проявляється в прагненні до безмірного подовження робочого дня, а у боярина простіше: у безпосередній гонитві за панщинними днями[44)].

Панщина пов'язувалася в Дунайських князівствах з натуральними рентами та іншими атрибутами кріпосного стану, але вона являла собою основну данину, сплачувану пануючому класові. Там, де це мало місце, панщина рідко виникала з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини[44a)]. Так було в румунських провінціях. Їх первісний спосіб виробництва грунтувався на общинній власності, але не в її слов'янській або індійській формах. Частина земель самостійно оброблялась членами общини як вільна приватна власність, друга частина — agerpublicus[общинне поле] — оброблялася ними спільно. Продукти цієї спільної праці почасти були резервним фондом на випадок неврожаїв та інших випадковостей, почасти державним фондом на покриття військових, церковних та інших общинних витрат. З часом військова і духовна знать разом з общинною власністю узурпувала і зв'язані з нею повинності. Праця вільних селян на їх общинній землі перетворилася у панщинну працю на загарбників общинної землі. Одночасно з цим розвинулись кріпосні відносини, однак тільки фактично, а не юридично, поки вони не були узаконені всесвітньою «визволителькою», Росією, під приводом скасування кріпосного права. Кодекс панщинних робіт, оголошений російським генералом Кисельовим у 1831 р., був, звичайно, продиктований самими боярами. Так Росія одним ударом завоювала магнатів Дунайських князівств і здобула схвальні оплески ліберальних кретинів усієї Європи.

За «Reglementorganique»[79], як називається цей кодекс панщинних робіт, кожний волоський селянин, крім багатьох докладно перелічених натуральних повинностей, зобов'язаний був ще для так званого земельного власника: 1) відробити дванадцять робочих днів без уточнення характеру роботи; 2) один день роботи в полі і 3) один день возити ліс. Разом 14 днів на рік. Однак з глибоким розумінням політичної економії робочий день береться не в його звичайному розумінні, а як робочий день, необхідний для виробництва середнього денного продукту; середній же денний

---

44)Дальший текст стосується до становища румунських провінцій, як воно склалося до перевороту [78], що відбувся після Кримської війни.

44a)*{примітка до 3 видання.*Це стосується також і до Німеччини, особливо до Ост-Ельбської Пруссії. В XV столітті німецький селянин, хоч і змушений був майже скрізь відбувати певні повинності продуктами і працею, але взагалі був, принаймні фактично, вільною людиною. Німецькі колоністи Бранденбургу, Померанії, Сілезії та Східної Пруссії і юридично визнавалися вільними. Перемога дворянства в Селянській війні поклала цьому край. Не тільки переможені селяни Південної Німеччини знову стали кріпаками, але вже з половини XVI століття вільні селяни Східної Пруссії, Бранденбургу, Померанії і Сілезії, а незабаром і Шлезвіг-Гольштейну були зведені до становища кріпаків. (*Maurer*. «Geschichte der Fronhofe, der Bauernhofe und Hofverfassung in Deutschland». Bd. IV; *Meitzen*. «Der Boden und die land-wirtschaftlichen Verhaltnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866»; *Hanssen*. «Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein».) Ф. *Е*.}

продукт хитромудро визначений таким способом, що ні один циклоп не впорався б з ним за добу. Тому сам «Reglement» в сухих висловах з дійсно російською іронією роз'яснює, що під 12 робочими днями слід розуміти продукт 30 днів ручної праці; день роботи в полі означає три дні і день возіння лісу — також три дні. Всього 42 панщинні дні. Але до цього долучається так звана «*Jobagie*», тобто послуги, які робляться землевласникові в разі надзвичайних виробничих потреб. Відповідно до чисельності його населення кожне село щороку повинно виставити в порядку «Jobagie» певний контингент робочої сили. Ця добавочна панщинна праця визначається в 14 днів для кожного волоського селянина. Таким чином, обов'язкова панщинна праця становить 56 робочих днів щороку. А сільськогосподарський рік у Волощині, внаслідок поганого клімату, складається всього з 210 днів, з яких 40 днів припадає на недільні і святкові дні, 30 днів у середньому на непогоду, разом 70 днів. Таким чином, лишається 140 робочих днів. Відношення панщинної праці до необхідної праці— $^{56}/_{84}$, або $66^{2}/_{3}$ процента, виражає далеко меншу норму додаткової вартості, ніж та, що характеризує працю англійського сільськогосподарського або фабричного робітника. Однак це тільки законом установлена панщинна праця. А «Reglementorganique» з іще більшим «лібералізмом», ніж англійське фабричне законодавство, дає можливість обходити власні установлення. Після того як з 12 днів було зроблено 56, номінальний денний виробіток за кожний з 56 панщинних днів визначається таким чином, що не обійтись без надбавки на наступні дні. Наприклад, за один день треба прополоти земельну ділянку такого розміру, що на виконання цієї операції, особливо на кукурудзяному полі, потрібен в дійсності вдвоє більший час. Встановлене законом денне завдання по окремих видах сільськогосподарських робіт можна тлумачити так, що початок дня припадає на травень, а кінець — на жовтень. Для Молдавії постанови ще суворіші.

«Дванадцять панщинних днів за «Reglementorganique»,— покликає один захоплений перемогою боярин,— становлять 365 днів на рік!»[45].

Коли «Reglementorganique» Дунайських князівств був позитивним виразом ненаситної жадоби додаткової праці, що узаконюється кожним параграфом, то англійські фабричні акти є негативним виразом все тієї самої жадоби. Ці закони приборкують прагнення капіталу до безмежного висмоктування робочої сили, встановлюючи примусове обмеження робочого дня державою, і до того ж державою, в якій панують капіталіст і лендлорд. Не кажучи вже про наростаючий робітничий рух, з кожним днем все грізніший, обмеження фабричної праці було продиктоване тією самою необхідністю, яка примусила виливати гуано на англійські поля. Те саме сліпе хижацтво, що в одному випадку виснажувало землю, в іншому випадку в корені підривало життєву силу нації. Епідемії, що періодично повторювалися, говорили тут

---

[45] Дальші подробиці можна знайти у *E. Regnault.* «Histoire Politique et sociale des Principautes Danubiennes». Paris, 1855 [p. 304 sq.].

так само переконливо, як зменшення зросту солдатів у Німеччині і у Франції[46].

Чинний тепер (1867) фабричний акт 1850 р. встановлює середньотижневий робочий день у 10 годин, а саме на протязі перших 5 днів тижня по 12 годин, з 6 години ранку до 6 години вечора,— причому з цього часу ½години встановлено по закону на сніданок і 1 годину на обід, отже лишається $10^1/_2$ робочих годин,— і в суботу 8 годин, від 6 години ранку до 2 години пополудні, з яких ½ години встановлено на сніданок. Лишається 60 робочих годин, по 10 ½ для перших п'яти днів тижня, 7 ½ — для останнього дня тижня[47]. Запроваджено спеціальних контролерів, які наглядають за виконанням цього закону, безпосередньо підпорядкованих міністерству внутрішніх справ фабричних інспекторів, звіти яких публікуються парламентом кожного півріччя. Вони дають, таким чином, постійні і офіціальні статистичні дані про капіталістичну жадобу додаткової праці.

Послухаймо ж на хвилину фабричних інспекторів[48].

«Фабрикант, що вдається до обману, починає роботу на чверть години — іноді більше, іноді менше, ніж на чверть години,— раніше 6 години ранку і закінчує її на чверть години — іноді більше, іноді менше — пізніше 6години вечора. Він відбирає по 5 хвилин від початку і кінця півгодини, призначеної на сніданок, і уриває по 10 хвилин на початку і в кінці години, призначеної на обід. В суботу робота закінчується у нього на чверть години - іноді більше, іноді менше, ніж на чверть години,— пізніше другої години пополудні. Таким

До 6 години ранку	15 хвилин	Разом за 5 днів: 300 хвилин.
Після 6 години вечора	15 »	
На часі для сніданку	10 »	
На обідньому часі	20 »	
	60 хвилин	

По суботах:

До 6 години ранку	15 хвилин	Разом 40 хвилин
На часі для сніданку	10 »	
Після 2 години пополудні	15 »	

46) «Загалом перевищення сер… я живої істоти... Зріст людини зменшується, коли її добробутові завдається шкода фізичними або соціальними умовами... В усіх європейських країнах, де існує конскрипція, з часу її запровадження середній зріст чоловіків і загальна їх придатність до військової служби зменшились. До революції (1789 р.) мінімум для піхотинця у Франції дорівнював 165 *см,* у 1818 р. (закон 10 березня) — 157, по закону 21 березня 1832 р.— 156 *см.* У Франції в середньому більше половини призовників визнаються непридатними внаслідок малого зросту і фізичних вад. В Саксонії в 1780 р. мінімум був 178 *см*, тепер 155 *см.* В Пруссії тепер 157 *см.* За даними доктора Мейєра, опублікованими у «BayerischeZeitung» від 9 травня 1862 р., виявляється, що в Пруссії за 9-річний період часу в середньому з 1000 рекрутів 716 визнавалися непридатними до військової служби: 317 через малий зріст і 399 через фізичні вади... В 1858 р. Берлін не міг виставити належного контингенту рекрутів: не вистачило 156 чоловік» *(J. V. Liebig.*«Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7. Auf1., 1862, Band I, S. 117, 118).

47) Історія фабричного акта 1850 р. дається у дальшому ході викладу цього розділу.

48) Періоду від виникнення великої промисловості в Англії і до 1845 р. я торкаюсь тільки в деяких місцях і для ознайомлення з ним відсилаю читача до книги: Ф. *Енгельс.* «Становище робітничого класу в Англії». Лейпциг, 1845 [див. це видання,том 2]. Наскільки глибоко зрозумів Енгельс дух капіталістичного способу виробництва, показують звіти фабричних інспекторів, звіти гірничих інспекторів і т. д., що були опубліковані після 1845 р.; а як блискуче змалював він деталі становища робітничого класу, показує найповерховіше порівняння його праці з офіціальними звітами Комісії по обслідуванню умов дитячої праці (1863—1867), що були опубліковані на 18—20 років пізніше. Ці звіти говорять саме про ті галузі промисловості, в яких фабричне законодавство ще не було запроваджене до 1862 р., почасти не запроваджене ще й тепер. У цих галузях, таким чином, в те становище, яке показав Енгельс, не було внесено ззовні скільки-небудь істотних змін. Свої приклади я беру головним чином з періоду вільної торгівлі після 1848 р., з того райського періоду, про який так дуже багато чули німці від таких самих балакучих, як і убогих у науковому відношенні розносщиків ідей вільної торгівлі.— А втім, Англія фігурує тут на першому плані тільки тому, що вона — класична представниця капіталістичного виробництва і що тільки вона й має безперервну офіціальну статистику у висвітлюваних питаннях.

чиномвін виграє:

Це становить 5 годин 40 хвилин на тиждень, що, помножене на 50 робочих тижнів, за вирахуванням 2 тижнів на свята і випадкові перерви роботи, дає 27 робочих днів» [49].

«Коли робочий день щодня подовжується на 5 хвилин, то це становитиме 2 ½ робочі дні на рік»[50]. «Ще одна година на день, здобута таким способом, що кусочок часу уривається то тут, то там, робить з 12 місяців у році 13»[51].

Кризи, під час яких виробництво переривається і робота відбувається лише «неповний час», лише по кілька днів на тиждень, звичайно, нічого не змінюють у прагненні до подовження робочого дня. Чим більше скоротились справи, тим більша повинна бути виручка з кожної справи. Чим менше часу може тривати робота, тим триваліший повинен бути додатковий робочий час. Ось що повідомляють фабричні інспектори про період кризи 1857—1858 років.

«Може здатися непослідовністю сама можливість надмірної праці в такий час, коли торгівля іде так погано, але поганий її стан підбиває безсоромних людей до порушень закону; вони забезпечують собі таким чином добавочний прибуток...» «У той самий час»,— говорить Леонард Хорнер,— «коли 122 фабрики моєї округи зовсім перестали існувати, 143 не працюють, а всі інші працюють неповний час, по-старому чиняться порушення встановленого законом робочого часу»[52]. «Хоч»,— говорить пан Хауелл,— «більшість фабрик працює внаслідок поганого стану справ тільки половину часу, я одержую, як і раніше, таку саму кількість скарг на те, що уривається (snatched) щодня у робітників $^{1}/_{2}$ або $^{3}/_{4}$ години шляхом посягання на той час, що визначений законом для їди і відпочинку»[53].

Те саме явище повторюється в меншому масштабі під час жахливої бавовняної кризи з 1861 по 1865 рік[54].

«Коли ми застаємо робітників за роботою в обідній або якийсь інший не передбачений для роботи час, то нам іноді кажуть на виправдання, нібито вони нізащо не хочуть іти з фабрики, отже потрібен примус, щоб заставити їх припинити роботу» (чищення машин і т. д.), «особливо ввечері в суботу. Але коли «руки» лишаються на фабриці після того, як спинилися машини, то це буває лише завдяки тому, що між 6 годиною ранку і 6 годиною вечора, в установлені законом робочі години, їм не дають часу для виконання таких робіт»[55].

---

49) «Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories», in «Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859», p. 4,5.

50) «Reports of the Insp. of Fact, for the half year, October 1856», p. 35.

51) «Reports etc. 30th April 1858», p. 9.

52) «Reportsetc. 30thApril1858», p. 10.

53) Там же, стор. 25.

54) «Reports etc. for the half year ending 30th April 1861». Див. Додаток № 2; «Reports etc. 31st October 1862», p. 7, 52, 53. Порушення частішають тут у другій половині 1863 року. Пор. «Reports etc. ending 31st October 1863», p.7.

55) «Reports etc. 31st October 1860», p. 23. З яким фанатизмом, за свідченням фабрикантів на суді, чинять опір їх фабричні «руки» всякій перерві фабричної роботи, про це говорить такий курйоз. На початку червня 1836 р. судді в Дьюсбері (Йоркшір) повідомили про те, що власниками 8 великих фабрик поблизу Батлі порушується фабричний акт. Частина цих панів обвинувачувалася в тому, що вони примушували п’ятьох хлопчиків віком 12—15 років працювати з 6 години ранку п’ятниці до 4 години пополудні в суботу, не даючи їм ані найменшого відпочинку, крім часу на їду і однієї години сну опівночі. І ці діти змушені були займатися безперервною 30-годинною роботою в «shoddyhole», як зветься та нора, де скубуть шерстяне ганчір’я і де повітря в такій мірі насичене пилом, клоччям і т. д., що навіть дорослі робітники змушені раз у раз зав’язувати собі рот носовими хусточками, щоб захистити свої легені! Панове обвинувачені давали запевнення замість присяги,— як квакери вони були надто педантично-релігійними людьми для того, щоб давати присягу,— що з великого милосердя свого вони могли б дозволити дітям спати протягом 4 годин, але ці уперті діти нізащо не хочуть

«Добавочний прибуток, одержуваний від надмірної праці, що триває понад встановлений законом час, є для багатьох фабрикантів надто великою спокусою для того, щоб можна було їй протистояти. Вони покладаються на те, що їх не піймають, і розраховують, що, навіть коли їх викриють, мізерність грошових штрафів і судовихвитрат забезпечить їм все-таки прибутковий баланс»[56). «У тих випадках, коли додатковий часвиграється шляхом умноження дрібних крадіжок («a multiplicationofsmallthefts»), вчинених на протязі дня, інспектори натрапляють на труднощі майже непереборні, коли вони хочуть дістати докази порушення закону»[57).

Ці «дрібні крадіжки», які чинить капітал за рахунок обіднього часу і часу відпочинку робітників, фабричні інспектори називають «pettypilferingsofminutes», крадіжкою хвилин[58) «snatchingafewminutes», уриванням хвилин[59) або, за технічним висловом робітників, «nibblingandcribblingatmealtimes» [«видиранням і вишкрібанням з часу, призначеного для їди»][60).

Ми бачимо, що в цій атмосфері утворення додаткової вартості з допомогою додаткової праці не становить таємниці.

«Коли б ви дозволили,— сказав якось один вельми шановний фабрикант,— примушувати робітників працювати щодня всього на 10 хвилин більше встановленого часу, ви клали б мені в кишеню по 1000 ф. ст. на рік»[61). «Атоми часу є елементи прибутку»[62).

Нема нічого характернішого в цьому відношенні, як позначення словами «fulltimes» [«повний час»] робітників, що працюють повний час, і «halftimes» [«половина часу»] — дітей до 13-річного віку, яким дозволяється працювати тільки по 6 годин[63). Робітник тут не що інше, як персоніфікований робочий час. Всі індивідуальні відмінності зводяться до відмінності між «Vollzeitler» [«робітник, що працює повний час»] і «HaIbzeitler» [«робітник, що працює половину часу»].

3. ГАЛУЗІ АНГЛІЙСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ БЕЗ ВСТАНОВЛЕНИХ ЗАКОНОМ МЕЖ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Досі ми спостерігали прагнення до подовження робочого дня, дійсно вовчу жадність до додаткової праці, в такій галузі, в якій непомірні зловживання, не перевершені навіть, як говорить один буржуазний англійський економіст, жорстокостями іспанців щодо червоношкірих Америки[64), викликали, нарешті,

---

лягати в ліжко! Панове квакери були засуджені до 20 ф. ст. штрафу. Драйден передбачав цих квакерів:

«Лисиця, повна святощів фальшивих,
Божби боїться, і бреше як диявол.
Немов свята у піст навколо дивиться
І зроду не грішить, не помолившись!»[80]

56)«Reports etc. 31st October 1856, p**.** 34.

57) «Reports etc. 31st October 1856», p. 35.

58) Там же, стор.48

59) Там же.

60) Там же.

61) Там же.

62) «Reports of the Insp. etc. 30th April 1860», p. 56.

63) Вислів користується офіціальним правом громадянства як на фабриці, так і в фабричних звітах.

64) «Зажерливість фабрикантів, що чинять у гонитві за прибутком такі жорстокості, які навряд чи були перевершені

необхідність накласти на капітал узду законодавчого регулювання. Придивімося тепер до деяких галузей виробництва, де висмоктування робочої сили або й зараз ще нічим не обмежене, або зовсім до недавнього часу нічим не було обмежене.

«Пан Бротон, мировий суддя графства, заявив як голова мітингу, який відбувся в ноттінгемському міському будинку 14 січня 1860 р., що серед тієї частини міського населення, яка зайнята в мереживному виробництві, панують такі злидні і нужда, яких не знає весь інший цивілізований світ... О 2, 3, 4 годині ранку 9—10-річних дітей відривають від їх брудних ліжок і змушують за саме мізерне харчування працювати до 10, 11, 12 години ночі, через що руки і ноги їх перестають слухатись, тіло сохне, риси обличчя набирають тупого виразу, і весь організм завмирає у німій нерухомості, на яку навіть глянути страшно. Ми не дивуємося з того, що пан Маллетт та інші фабриканти виступили з протестом проти будь-яких дебатів... Система, подібна до тієї, яку змалював його преподобіє Монтегю Валпі, це — система необмеженого рабства, рабства в соціальному, фізичному, моральному і інтелектуальному відношеннях... Що сказати про місто, яке скликає прилюдний мітинг з метою клопотатися про те, щоб робочий час чоловіків був обмежений 18 годинами на добу!.. Ми розливаємося в декламаціях проти віргінських і каролінських плантаторів. Але хіба їх торгівля неграми з усіма страхіттями канчука і торгу людським м’ясом огидніша, ніж це повільне людиновбивство, що відбувається день у день для того, щоб для вигоди капіталістів фабрикувалися вуалі та комірці?»[65].

Гончарне виробництво (Pottery) Стаффордширу на протязі останніх 22 років було предметом трьох парламентських обслідувань. Результати цих обслідувань викладені у звіті пана Скрівена, поданому в 1841 р. Комісії по обслідуванню умов дитячої праці, у звіті д-ра Грінхау за 1860 р., опублікованому за розпорядженням медичного інспектора Таємної ради («PublicHealth, 3rd Report», I, 102—113), і, нарешті, у звіті пана Лонджа за 1863 р. в «FirstReportoftheChildren’sEmploymentCommission» від 13 червня 1863 року. Для мого завдання досить взяти із звітів 1860 і 1863 рр. деякі свідчення самих дітей, що зазнавали експлуатації. З становища дітей можна зробити висновок про становище дорослих, особливо дівчат і жінок, та ще в такій галузі промисловості, в порівнянні з якою бавовнопрядіння і т. п. здається вельми приємною і здоровою роботою[66].

Уільям Вуд, дев’яти років, «почав працювати, коли йому було 7 років і 10 місяців». Спочатку він «ranmoulds» (носив до сушарні виготовлений товар у формах і потім приносив назад порожні форми). Він приходить щодня о 6 годині ранку і закінчує приблизно о 9 годині вечора. «Я цілий тиждень працюю щодня до 9 години вечора. Так було, наприклад, протягом останніх 7—8 тижнів». Отже, п’ятнадцять годин праці для семирічної дитини! Дж. Маррі, дванадцятирічний хлопчик, свідчить:

«I runmouldsandturnjigger» («я [ношу форми і] кручу колесо»). «Я приходжу о 6 годині, іноді о 4 годині ранку. Я працював всю останню ніч до 6 години сьогоднішнього ранку. Я не лягав з передостанньої ночі. Крім мене працювало 8 чи 9 інших хлопчиків цілу останню ніч. За винятком одного, всі знову прийшли сьогодні

жорстокостями іспанців під час завоювання Америки в гонитві за золотом» *(John Wade.*«History of the Middle and Working Classes», 3rd ed. London, 1835, p. 114). Теоретична частина цієї книги, свого роду нарис політичної економії, містить дещо оригінальне для свого часу, наприклад погляд на торгові кризи. Щодо історичної частини, то вона є безсоромним плагіатом з книги: SirM. *Eden.*«The State of the Poor», London, 1797.

[65] Лондонська «DailyTelegraph» від 17 січня 1860 р.

[66] Пор. *Ф. Енгельс.*«Становище робітничого класу в Англії». Лейпціг, 1845, стор 249—251 [див. це видання, том 2, стор. 411—413].

ранком. Я одержую 3 шил. 6 пенсів на тиждень (1 талер 5 грошів). Мені нічого не додають, коли я працюю без перерви цілу ніч. Протягом останнього тижня я пропрацював дві ночі». Ферніхаф, десятирічний хлопчик: «Я не завжди маю повну годину на обід, часто — всього півгодини, так буває кожного четверга, п'ятниці і суботи»[67].

Як заявляє д-р Грінхау, тривалість життя у гончарних округах Сток-он-Трент і Вулстантон надзвичайно мала. Незважаючи на те, що з чоловічого населення віком понад 20 років гончарним виробництвом займається в окрузі Сток всього 36,6%, а у Вулстантоні всього 30,4%, на гончарів у першій окрузі припадає більше половини, а в другій близько $^{2}/_{5}$ загального числа смертних випадків від грудних хвороб серед чоловіків даного віку. Д-р Бутройд, лікар, що практикує в Хенлі, заявляє:

«Кожне наступне покоління гончарів відрізняється меншим зростом і слабшим здоров'ям, ніж попереднє».

Так само інший лікар, пан Мак-Бін, говорить:

«З того часу як я почав практикувати серед гончарів,— це було 25 років тому,— виродження цього класу, що впадає в очі, знаходить собі вираз у прогресуючому зменшенні зросту і ваги».

Свідчення ці взято із звіту 1860 р. д-ра Грінхау[68].

Із звіту членів комісії 1863 р. ми беремо ось що. Д-р Дж. Т. Арледж, головний лікар лікарні Північного Стаффордширу, говорить:

«Як клас, гончарі, чоловіки й жінки, є... населення, що вироджується як у фізичному, так і в моральному відношенні. Вони звичайно низькорослі, мають погану будову тіла і часто викривлені груди. Вони старіють передчасно і недовго живуть; у них, флегматичних і малокровних, слабість будови тіла проявляється в хронічних приступах диспепсії, розладах функцій печінки і нирок та ревматизмі. Але головним чином вони хворіють на грудні захворювання: запалення легенів, сухоти, бронхіт і астму. Одна з форм астми властива виключно їх професії і відома під назвою астми гончарів, або сухот гончарів. Золотуха — хвороба, що уражає залози, кістки та інші частини тіла,— це хвороба більш як двох третин гончарів. Коли виродження(degenerescence) населення цієї округи не досягає ще більших розмірів, то це пояснюється виключно припливом нових елементів із сусідніх місцевостей і шлюбами з більш здоровим населенням».

Пан Чарлз Парсонс, в недавньому минулому хірург тієї ж лікарні, пише в одному листі членові комісії Лонджу, між іншим, таке:

«Я можу говорити тільки на підставі особистих спостережень, а не статистичних даних, але я можу вас запевнити, що мене знову і знову проймало обурення, коли я бачив цих нещасних дітей, здоров'я яких приноситься в жертву зажерливості їх батьків і роботодавців».

Він перелічує причини захворювань серед гончарів і наприкінці називає найголовнішу — «longhours» («довгі робочі години»). У звіті комісії висловлюється надія, що

«мануфактура, яка займає таке видатне становище в очах усього світу, не буде більше миритися з тим ганебним фактом, що її видатні успіхи супроводяться фізичним виродженням, різноманітними тілесними стражданнями і передчасною смертю робітників, завдяки праці і вправності яких досягнуто таких великих результатів»[69].

---

[67] «Children's Employment Commission. First Report etc.», 1863, Appendix, p. 16, 19, 18.
[68] «Public Health. 3rd Report etc.», p. 103, 105.
[69] «Children's Employment Commission», 1863, p. 22, 24, XI.

Сказане тут про гончарне виробництво Англії стосується і до гончарного виробництва Шотландії[70].

Сірникова мануфактура бере свій початок з 1833 р., з часу винайдення способу прикріплювати фосфор до сірника. З 1845 р. вона почала швидко розвиватися в Англії і з густо населених частин Лондона поширилась на Манчестер, Бірмінгем, Ліверпуль, Брістоль, Норідж, Ньюкасл, Глазго; разом з тим швидко поширилась і спазма жувальних м’язів, яку один віденський лікар ще в 1845 р. визначив як специфічну хворобу робітників, що працюють у сірниковому виробництві. Половина робітників — діти віком менше 13 років та підлітки віком менше 18 років. Ця мануфактура настільки відома своїм шкідливим впливом на здоров’я робітників і жахливими умовами, що тільки найнещасніша частина робітничого класу — напівголодні вдови і т. д.— постачає їй дітей, «обірваних, цілком занедбаних, позбавлених всякого виховання дітей, які мало не вмирають з голоду»[71]. З тих свідків, яких вислухав член комісії Уайт (1863 р.), 270 не досягли 18-річного віку, 40 були віком менше 10 років, 10 мали всього 8 років і 5 всього 6 років. Робочий день, тривалість якого коливається між 12—14 і 15 годинами, нічна праця, нерегулярне харчування, здебільшого в приміщенні самих майстерень, отруєних фосфором. Данте визнав би, що всі найстрахітливіші картини пекла, змальовані його фантазією, перевершені у цій галузі мануфактури.

На фабриці шпалер грубіші сорти друкуються машинами, тонші — ручним способом (blockprinting). Найбільше пожвавлення виробництва припадає на час від початку жовтня і до кінця квітня. В цей період робота часто триває, і до того ж майже без перерви, від 6 години ранку до 10 години вечора і пізніше, до пізньої ночі.

Дж. Ліч свідчить: «Минулої зими» (1862 р.) «з 19 дівчат 6 не ходили на роботу, захворівши від надмірної праці. Щоб не дати їм заснути, я мусив раз у раз кричати на них». У. Даффі: «Часто від втоми діти не могли тримати очі розплющеними; власне частенько і нам самим це ледве вдавалося». Дж. Лайтборн: «Мені 13 років... Минулої зими ми працювали до 9 годин вечора, а позаминулої — до 10 години. Минулої зими я кричав майже кожного вечора від болю в ногах, бо на них поробилися виразки». Дж. Апсден: «Коли моєму хлопчикові було 7 років, я щодня носив його на спині туди й назад по снігу, і він працював звичайно по 16 годин!.. Часто я ставав на коліна, щоб нагодувати його, поки він стояв біля машини, бо він не мав права ні піти від неї, ні спинити її». Сміт, компаньйон і управитель однієї манчестерської фабрики: «Ми» (він розуміє ті «руки», які на «нас» працюють) «працюємо без перерви для їди, і, таким чином, 10 ½ -го динний робочий день закінчується о 4 ½ годині вечора, а все дальше є надурочний час»[72]. (Цікаво було б знати, невже ж і пан Сміт ні разу не їсть протягом 10 ½ годин?) «Ми» (все той самий Сміт) «рідко закінчуємо раніше 6 години вечора» (він розуміє: закінчуємо споживання «наших» живих машин, що є робочою силою), «отже ми» (iterurnCrispinus[81]) «в дійсності працюємо надурочний час цілий рік... Діти і дорослі» (152 дітей і підлітків віком

---

[70] Там же, стор. XLVII.

[71] Там же, стор. LIV.

[72] Це не слід вважати додатковим робочим часом у тому значенні, як ми його розуміємо. Ці пани вважають 10 ½ -годинну працю за нормальний робочий день, в якому міститься, виходить, і нормальна додаткова праця. Після цього починається «надурочний час», який оплачується трохи краще. Далі ми ще побачимо, що застосування робочої сили під час так званого нормального дня оплачується нижче вартості, отже «надурочний час» є не що інше, як хитрощі капіталістів, до яких вони вдаються з тією метою, щоб видавити більше «додаткової праці»; а втім, це має місце навіть і тоді, коли робоча сила, застосовувана протягом «нормального дня», оплачується дійсно повністю.

менше 18 років і 140 дорослих) «однаково працювали протягом 18 місяців в середньому найменше по 7 днів і 5 годин на тиждень, або по 78 ½ годин. Для 6 тижнів, які закінчилися 2 травня цього року» (1863 р.), «середня цифра була вища — 8 днів, або 84 години на тиждень!»

І все-таки цей самий пан Сміт, такий прихильний до pluralismajestatis*, з посмішкою додає: «машинна праця легка». А фабриканти, які застосовують blockprinting, кажуть: «Ручна праця здоровіша за машинну». Загалом пани фабриканти з обуренням висловлюються проти пропозиції: «спиняти машини, принаймні під час їди». Ось що говорить з цього приводу пан Отлі, директор фабрики шпалер у Боро (в Лондоні):

«Закон, який дозволив би нам робочий день тривалістю від 6 години ранку до 9 години вечора, був би для нас (!) вельми бажаний, але робочий день, що його встановлює фабричний акт, тривалістю від 6 години ранку до 6 години вечора, нам (!) не годиться... Ми зупиняємо машини на час обіду» (яка великодушність!). «Це зупинення не завдає скільки-небудь серйозної втрати на папері і фарбі». «Але»,— з співчуттям додає він,— «я прекрасно розумію, що втрата, зв'язана з цим, не дає особливого задоволення».

Звіт комісії наївно гадає, що боязнь деяких «провідних фірм» втратити час, тобто час, на протязі якого привласнюється чужа праця, і таким чином «втратити прибуток», не є ще достатньою підставою для того, щоб діти, які не досягли 13-річного віку, і підлітки віком менше 18 років «втрачали їжу» протягом 12—16 годин або щоб їм постачали їжу так само, як засобам праці постачають допоміжні матеріали: машині— воду і вугілля, вовні — мило, колесам — мастило і т. д., тобто під час самого процесу виробництва[73)].

В жодній галузі промисловості Англії (ми лишаємо осторонь машинне виробництво хліба, яке тільки що починає прокладати собі шлях) не збереглося такого стародавнього і,— в чому можна переконатися, читаючи поетів Римської імперії,—навіть дохристиянського способу виробництва, як у хлібопеченні. Але капітал, як уже зазначено раніше, спочатку байдужий до технічного характеру того процесу праці, яким він оволодіває. Він бере його на перших порах таким, яким застає.

Неймовірна фальсифікація хліба, особливо в Лондоні, була вперше викрита комітетом палати громад у питанні «про фальсифікацію харчових продуктів» (1855—1856 рр.) і працею д-ра Хасселла «Adulterationdetected»[74)]. Наслідком цих викриттів був закон 6 серпня 1860 р. «forpreventingtheadulterationofarticlesoffoodanddrink» [«щоб запобігти фальсифікації харчових продуктів і напитків»], закон, що не справив ніякого впливу, бо він додержує, звичайно, вищого ступеня делікатності щодо кожного фритредера, який має намір з допомогою купівлі і продажу фальсифікованих товарів «toturnanhonestpenny» («добути чесну копійку»][75)].Сам комітет у досить наївній формі

* — манери говорити про себе в множині, як прийнято у коронованих осіб.*Ред.*

73)«Children's Employment Commission», 1863, Evidence, p. 123,124,125,140, LXIV.

74)Галун, розтертий на порошок або змішаний з сіллю, є нормальним предметом торгівлі, що має характерну назву «baker'sstuff» [«порошок пекарів»].

75)Сажа, як відомо, є дуже концентрована форма вуглецю і використовується як добриво, яке капіталістичні сажотруси продають англійським фермерам. У 1862 р. на одному судовому процесі британському присяжному довелося вирішувати, чи буде така сажа, до якої без відома покупця домішано 90% пилу і піску, «справжньою»

висловив своє переконання, що свобода торгівлі власне означає торгівлю фальсифікованими або, за дотепним висловом англійців, «софістикованими продуктами». І справді, такого роду «софістика» вміє краще за Протагора робити з білого чорне і з чорного біле і краще за елеатів [82] демонструвати adoculos[наочно] повну ілюзорність усього реального[76)].

В усякому разі комітет звернув увагу публіки на її «хліб насущний», а тим самим і на хлібопечення. В той же час на прилюдних мітингах і в петиціях, звернених до парламенту, пролунали скарги лондонських пекарів-підмайстрів на надмірну працю і т. д. Ці скарги звучали так настійно, що пан Х. С. Тріменхір, який був також членом не раз згадуваної комісії 1863 р., був призначений королівським слідчим комісаром. Його звіт[77)] разом з показаннями свідків схвилював публіку — не серце її, а шлунок. Правда, начитаному в біблії англійцеві було добре відомо, що покликання людини, коли тільки вона з ласки божої не капіталіст, не лендлорд і не має синекури, полягає в тому, щоб у поті чола свого їсти хліб свій, але він не знав того, що ця людина повинна щодня з'їдати у своєму хлібі якусь кількість людського поту з домішкою гною, павутини, мертвих тараканів і гнилих німецьких дріжджів, не кажучи вже про галун, пісок та інші не менш приємні мінеральні домішки. Тому, незважаючи на її святійшість «свободу торгівлі», «вільне» до того часу пекарне виробництво підпорядкували наглядові державних інспекторів (в кінці парламентської сесії 1863 р.), причому той самий парламентський акт заборонив пекарям-підмайстрам віком менше 18 років працювати між 9 годиною вечора і 5 годиною ранку. Останній пункт красномовніше, ніж цілі томи, говорить про надмірну працю в цій галузі промисловості, від якої віє такою патріархальністю.

«Робота лондонського пекаря-підмайстра починається звичайно об 11 годині ночі. В цей час він робить тісто, — надзвичайно стомлююча процедура, що триває від ½ до $^3/_4$ години, залежно від величини і якості випічки. Потім він лягає на місильну дошку, що використовується одночасноіак покришка для діжі, в якій робиться тісто, і спить годин зо дві, підклавши один борошняний мішок під голову і вкрившись другим. Потім іде поквапилва і безперервна п'ятигодинна робота: треба місити тісто, важити його, надавати йому форми, саджати в піч, виймати з печі і т. д. Температура пекарні коливається між 75° і 90° [за Фаренгейтом, або 24°—32° за Цельсієм], причому в невеликих пекарнях вона скоріше буває вища, ніж нижча. Коли хлібини, булки і т. д. готові, починається розподіл хліба, і значна частина робітників, закінчивши тільки що описану тяжку нічну працю, протягом дня розносить хліб у корзинах або розвозить його у візках з одного будинку до іншого, а під час перерв виконує іноді ще яку-небудь роботу в пекарні. Залежно від пори рокуі розміру підприємства, робота закінчується між першою годиною і шостою пополудні, тоді як інша частина робітників зайнята в пекарні до пізнього вечора»[78)]. «Під час лондонського сезону підмайстри, зайняті в булочних, що виготовляють «повноцінний» хліб в Уест-Енді, починають роботу регулярно об 11 годині ночі і з одною або двома дуже

[76)]Французький хімік Шевальє у статті про «софістикації» товарів налічує для багатьох з 600 з чимсь розглянутих ним продуктів до 10, 20, 3О різних способів фальсифікації. Він додає, що не знає всіх способів і згадує не всі способи, які знає. Для цукру він вказує 6 способів фальсифікації, для прованської олії 9, для коров'ячого масла 10, для солі 12, для молока 19, для хліба 20, для горілки 23, для борошна 24, для шоколаду 28, для вина 3О, для кофе 32 і т. д. Навіть милосердного господа бога не минула ця доля. Див. *Rouard de Card.* «De la falsification des substances sacramentelles». Paris, 1856.

[77)]«Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.». London, 1862, і «Second Report etc.». London, 1863.

[78)]Там же, «First Report etc.», p. VI.

короткими перервами зайняті випіканням хліба до 8 години наступного ранку.Потім вони займаються до 4, 5, 6, а то й 7 годин розносом хліба або ж виготовленням бісквітів у пекарні. По закінченні роботи настає час сну, що триває не більше 6 годин, часто всього 5 і 4 години. В п'ятницю робота завжди починається раніше, приблизно о 10 годині вечора, і триває без перерви, причому полягає вона то в приготуванні, то в розношуванні хліба, до 8 години вечора суботи, а здебільшого до 4 або 5 години ранку неділі. Навіть у солідних пекарнях, які продають хліб по «повній ціні», щонеділі протягом 4—5 годин провадиться підготовча робота до наступного дня... Ще триваліший робочий день підмайстрів, які працюють у «undersellingmasters» (булочників, що продають хліб по зниженій ціні), а їх, як було сказано вище, більше ¾ лондонських пекарів; проте праця їх майже виключно обмежена пекарнею, бо їх хазяї продають хліб тільки у власних булочних, коли не брати до уваги дрібних крамниць, яким вони його постачають. На кінець тижня... тобто в четвер, робота починається тут о 10 годині вечора і триває тільки з невеликою перервою до пізньої ночі з суботи на неділю»[79)].

Щодо «undersellingmasters», то навіть буржуазна точка зору визнає, що «неоплачена праця робітників (theunpaidlabourofthemen) становить основу їх конкуренції»[80)]. І «fullpricedbaker» [«булочник, який продає хліб по повній ціні»] викриває перед слідчою комісією своїх «underselling» конкурентів як розкрадачів чужої праці і фальсифікаторів.

«Вони мають успіх тільки завдяки тому, що обдурюють публіку і видавлюють з своїх робітників 18 годин праці, оплачуючи всього 12-годинну працю»[81)].

Фальсифікація хліба і виникнення категорії булочників, які продають хліб нижче повної ціни,— обидва ці явища розвиваються в Англії з початку XVIII століття, тобто з того часу, коли цеховий характер промислу розклався і за спиною номінального майстра-пекаря висунувся капіталіст в образі мукомела або торговця борошном[82)]. Цим була покладена основа капіталістичному виробництву, безмірному подовженню робочого дня і нічним роботам, хоч навіть в Лондоні останні серйозно поширились тільки з 1824 року[83)].

Після всього викладеного вище буде зрозуміло, чому у звіті комісії пекарі-підмайстри залічуються до категорії робітників з короткою тривалістю життя; щасливо уникнувши небезпеки стати жертвою страхітливої дитячої смертності, характерної для всіх категорій робітничого класу, вони рідко досягають 42-річного віку. Проте пекарний промисел завжди переповнений кандидатами. Джерелами, з яких Лондон черпає ці «робочі сили», є Шотландія, західні землеробські округи Англії і Німеччина.

В 1858—1860 рр. пекарі-підмайстри в Ірландії організували на власні кошти ряд великих мітингів для агітації проти нічної і недільної праці. Публіка з чисто

[79)]Там же, стор. LXXI.

[80)]*George Read.*«The History of Baking». London, 1848, p. 16.

[81)]«Report (First) etc. Evidence». Свідчення «full priced baker» Чісмена стор. 108.

[82)]*George Read.* «TheHistoryofBaking». London, 1848. В кінці XУІІі на початку XVIII століття Factors(посередники), що проникали у різноманітні промисли, офіціально кваліфікувались як «publicnuisances» [«порушники суспільного порядку»]. Так, наприклад, велике жюрі [83] під часквартальноїсесіїмирових суддів у графствіСомерсет звернулося до палати громад зподанням, вякому, між іншим,говориться:«Ці посередники Блекуелл-холла є порушники суспільного порядку і завдають шкоди торгівлі одягом і, як такі, повиннібути викоренені»(«TheCaseofourEnglishWooletc.». London, 1685, p. 6, 7).

[83)]«First Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.». London, 1862, p. VIII.

ірландським запалом стала на їх бік, як це було, наприклад, у 1860 р. на травневому мітингу в Дубліні. Результатом цього руху було успішне проведення виключно денної праці в Уексфорді, Кілкенні, Клонмелі, Уотерфорді і т. д.

«В Лімеріку, де, як відомо, страждання найманих робітників перевершують всяку міру, рух цей розбився об опір хазяїв пекарень, особливо ж пекарів-мельників. Приклад Лімеріка викликав назадній рух в Еннісі і Тіпперері. В Корку, де громадське обурення проявилось найбільш жваво, хазяї, скориставшись своїм правомвикинути робітників на вулицю, придушили рух. В Дубліні хазяї вчинили найрішучіший опір і переслідуванням підмайстрів, які стояли на чолі агітації, змусили всіх інших поступитися і погодитися на нічну й недільну працю»[84)].

Комітет англійського уряду, озброєного в Ірландії до зубів, слізно благає невблаганих хазяїв пекарень Дубліна, Лімеріка, Корка і т. д.

«Комітет вважає, що робочий час обмежений природними законами, яких не можна порушувати безкарно. Примушуючи своїх робітників під загрозою звільнення до порушення їх релігійних переконань, до непідкорення законам країни та ігнорування громадської думки» (все це стосується до недільної праці), «хазяї сіють ворожнечу між капіталом і працею і подають приклад, небезпечний для релігії, моральності і суспільного ладу... Комітет вважає, що подовження робочого дня зверх 12 годин є узурпаторським вторгненням у сімейне і приватне життя робітника і веде до згубних моральних результатів внаслідок втручання у сімейний побут людини і у виконання нею своїх сімейних обов’язків як сина, брата, чоловіка і батька. Праця, що триває більше 12 годин, має своєю тенденцією руйнування здоров’я робітника, передчасну старість і ранню смерть і таким чином веде до нещастя робітничих сімей, які втрачають(«aredeprived») піклування і опору глави сім’ї якраз у такий час, коли це найбільш необхідно»[85)].

Ми тільки що ознайомилися з Ірландією. По другий бік протоки, в Шотландії, сільськогосподарський робітник, людина плуга, з обуренням вказує на свою 13—14-годинну працю у найсуворішому кліматі, при чотиригодинній додатковій праці по недільних днях (і це в країні, в якій так свято шанують неділю)[86)]; в той самий час перед лондонським великим жюрі стали три залізничні робітники:кондуктор пасажирськогопоїзда, машиніст і сигнальник. Велика залізнична катастрофа загнала сотні пасажирів на той світ. Причиною нещастя була недбалість залізничних робітників. Вони одностайно заявляють перед судом присяжних, що 10—12 років тому їх робота тривала всього 8 годин на добу. А на протязі останніх 5—6 років робочий час довели до 14, 18 і 20 годин, а при особливо великому напливі пасажирів, наприклад в розпал сезону екскурсій, він часто триває без перерви 40—50 годин. Але вони, залізничні робітники, звичайні люди, а не циклопи. В певний момент робоча сила їх

[84)] «Report of Committee ой the Baking Trade in Ireland for 1861»

[85)]«Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861».

[86)]Прилюдний мітинг сільськогосподарських робітників у Ласcуейді поблизу Глазго 5 січня 1866 р. (див. «Workman’sAdvocate» від 13 січня 1866 р.). Утворення п кінці 1865 р. тред-юніону сільськогосподарських робітників, насамперед у Шотландії, е історична подія. В одній з найбільш пригноблених землеробських округ Англії, в Бакінгемшірі, наймані робітники влаштували в березні 1867 р. великий страйк в метою підвищення тижневої заробітної плати з 9—10 до 12 шилінгів. (З попереднього видно, що рух англійського сільськогосподарського пролетаріату, цілком підірваний з часу придушення його могутніх демонстрацій після 1830 р. і особливо після запровадження нового закону про бідних, знову починається в шестидесятих роках і, нарешті, в 1872 р. відкриває нову епоху. Але до цього, так само як і до виданих після 1867 р. Синіх книг про становище англійського сільськогосподарського робітника, я повернуся в II томі. *Додаток до 3 видання*.)

відмовляється служити. Вони впадають в стан заціпеніння, мозок їх перестає працювати, очі — бачити. Цілком «respectableBritishJuryman» [«респектабельний британський присяжний»] відповідає на ці зізнання вироком передати справу, кваліфіковану як manslaughter(убивство), у вищу інстанцію, і в додатковому пункті м'яко висловлює благочестиве побажання, щоб панове залізничні магнати капіталу надалі проявляли більшу щедрість, купуючи необхідну кількість «робочих сил», і виявляли більшу «здержливість» або «самовідречення», або «ощадливість» при висмоктуванні купленої робочої сили[87)].

Із строкатої юрби робітників усіх професій, віку, статі, що переслідують нас настійніше, ніж душі убитих переслідували Одіссея, робітників, чий вигляд, якби навіть не було під рукою Синіх книг, з першого погляду говорить про надмірну працю, ми візьмемо ще дві постаті: модистку і коваля. Разючий контраст між ними найкраще доводить, що перед лицем капіталу всі люди рівні.

За останні тижні червня 1863 р. всі лондонські газети надрукували замітку під «сенсаційним» заголовком «Deathfromsimpleoverwork» («Смерть виключно від надмірної праці»). Справа йшла про смерть 20-річної модистки Мері Анн Уоклі, що працювала в дуже респектабельній придворній кравецькій майстерні, яку експлуатувала одна дама з симпатичним ім'ям Еліз. Тут знову розкрилась стара історія[88)] що часто повторювалась, про те, як ці дівчата працюють в середньому по 16 ½ годин на добу, а за сезон часто бувають зайняті 30 годин без перерви, причому «робоча сила», що зраджує їх, підтримується час від часу певними дозами хересу, портвейну і кофе. Був якраз розпал сезону. Треба було приготувати благородним леді розкішні наряди для балу на честь тільки що імпортованої принцеси Уельської. Мері Анн Уоклі пропрацювала без перерви 26 ½ годин разом з 60 іншими дівчатами, по 30 чоловік у кімнаті, яка мала ледве 1/3 необхідної кубатури, причому спати їм доводилося по двоє на одному ліжку в одній з тих смердючих конур, в яких спальня відгороджується з допомогою дощаних перегородок[89)]. І це була одна з кращих

[87)]«Reynolds' Newspaper», 21 січня 1866 року. Та сама щотижнева газета услід за тим у кожному номері повідомляв про залізничні катастрофи під «сенсаційними заголовками»: «Жахливі катастрофи», «Страхітливі трагедії» і т. д. Це викликало таку відповідь одного робітника з північностаффордширської залізничної лінії: «Всім відомо, до яких наслідків веде хоч би хвилинне ослаблення уваги машиніста і кочегара. А хіба може бути інакше при безмежному подовженні робочого часу, незважаючи на найсуворішу погоду, при цілковитій відсутності перерв і відпочинку? Візьмімо для прикладу такий випадок, який повторюється щодня: минулого понеділка кочегар почав роботу з раннього ранку. Він закінчив її через 14 годин 50 хвилин. Не встиг він напитися чаю, як його знов покликали на роботу... Таким чином, він пропрацював без перерви 29 годин 15 хвилин. Наступні дні тижня були у нього зайняті, так: середа — 15 годин; четвер — 15 годин 35 хвилин; п'ятниця — 14 ½ годин; субота — 14 годин 10 хвилин, разом 88 годин 30 хвилин на тиждень. Після цього не важко уявити собі його здивування, коли йому було заплачено всього за 6 робочих днів. Він був новичок і попросив роз'яснити йому, що розуміється під робочим днем. Відповідь: 13 годин, тобто 78 годин на тиждень. Але тоді як же із сплатою за додаткові 10 годин 30 хвилин? Після довгих суперечок йому пощастило одержати плату в 10 пенсів». (Та сама газета від 4 лютого 1866 р.)

[88)]Див. Ф. *Енгельс.* «Становище робітничого класу в Англії». Лейпціг, 1845, стор. 253, 254 [це видання, том 2, стор. 414—416].

[89)]Д-р Літбі, лікар з Ради охорони здоров'я, заявляв у той час: «Спальня дорослого повинна мати мінімум 300 кубічних

модних майстерень Лондона. Мері Анн Уоклі захворіла в п’ятницю, а померла в неділю, не встигши навіть, на великий подив пані Еліз, закінчити останнє бальне плаття. Лікар, пан Кіз, покликаний надто пізно до її смертного одра, засвідчив перед «Coroner’sJury» [«присяжними по огляду трупів»] просто:

«Мері Анн Уоклі померла внаслідок надмірно довгої праці у переповненій майстерні і внаслідок того, що вона спала в надто тісному, погано вентильованому приміщенні».

Щоб дати лікареві урок хорошого тону, «Coroner’sJury» у відповідь на його свідчення заявили:

«Вона померла від удару, але є підстава побоюватись, що її смерть могла бути прискорена надмірною працею у переповненій майстерні і т. д.».

Наші «білі раби», покликнув з цієї нагоди «MorningStar», орган панів фритредерів Кобдена і Брайта, «наші білі раби запрацьовуються на смерть і гинуть і вмирають без всякого шуму»[90)].

«Запрацьовуватися на смерть — ось що стоїть на порядку дня не тільки в майстернях жіночого вбрання, але в тисячі місць, вірніше — в усякому місці, де справи йдуть добре... Хай буде нам дозволено навести як приклад коваля. Коли вірити поетам, то нема на світі сильнішої, життєрадіснішої, веселішої людини, ніж коваль. Він встає на зорі і ще до схід сонця вибиває іскри; нема іншої людини, яка так їла б, пила і спала, як він. Коли взяти до уваги тільки фізичні умови, то, при помірній праці, становище коваля дійсно одно з найсприятливіших. Але підемо за ним у місто і подивимось на той тягар праці, який покладено на його дужі плечі,— подивимось на те місце, яке він займає у статистиці смертності нашої країни. В Мерілебоні» (одному з найбільших міських кварталів Лондона) «смертність ковалів становить 31 на 1000 щороку, а це на 11 переви-

---

футів, а житлова кімната — мінімум 500 кубічних футів». А ось що говорить доктор Річардсон, головний лікар однієї лондонської лікарні: «Різні швачки: модистки, кравчихи, білошвейки зазнають троякого роду лих: надмірної праці, недостачі повітря і недостачі харчування або розлад травлення. Загалом цього роду праця в усякому разі більше підходить жінкам, ніж чоловікам. Але нещастя цього промислу полягає в тому, що він монополізований, особливо в столиці, якими-небудь 26 капіталістами, які, використовуючи породжувані капіталом (thatspringfromcapital) засоби тиску, видавлюють з праці економію» (forceeconomyoutoflabour; Річардсон хоче сказати, що заощаджують, розтрачаючи робочу силу). «їх владу відчуває на собі весь цей клас робітниць. Якщо кравчисі пощастило здобути хоч би невелике коло замовниць, то конкуренція змушує її побиватися дома на роботі, щоб зберегти цих замовниць, і такою самою надмірною працею вона змушена через необхідність мучити своїх помічниць. Коли її підприємство не піде або коли їй не пощастить влаштуватися самостійно, вона звертається до якого-небудь закладу, де працювати доводиться не менше, але зате заробіток певніший. Таким чином вона перетворюється у справжню рабу, яку кидає туди й сюди найменша суспільна хвиля; то вона голодує дома у маленькій кімнатці або близька до голодування; то знову працює по 15, 16, а той 18 годин на добу у такому повітрі, яким ледве можна дихати, і харчується їжею, яку, коли б вона навіть була і добра, не перетравлює організм, бо немає свіжого повітря. Ось якими жертвами живляться сухоти, які є не що інше, як хвороба внаслідок поганого повітря» (Dr. *Richardson*. Work and Overwork», in «Social Science Review», 18 липня 1863 р.).

[90)]«MorningStar», 23 червня 1863 року. Газета «Times» скористалася з нагоди для захисту американських рабовласників проти Брайта і т. д. «Дуже багато хто з нас вважає»,— говорить «Times»,—«що доти, поки ми самі замучуємо на смерть роботою наших власних молодих жінок, погрожуючи їм бичем голоду замість батога, навряд чи ми маємо право метати громи і блискавки проти тих сімей, члени яких народилися рабовласниками і які принаймні добре годують своїх рабів і вимагають від них тільки помірної праці» («Times», 2 липня 1863 р.). Газета торі «Standard» 115 серпня 1863 р.] пробирала в тому ж дусі його преподобіє Ньюмена Холла: «Він відлучає від церкви рабовласників, але молиться з спритними людьми, які примушують працювати за собачу плату лондонських кучерів і кондукторів омнібусів і т. д. всього по 16 годин на добу». Нарешті, почувся голос оракула, пана Томаса Карлейля, про якого я вже в 1850 р. писав: «В культі генія... геній пішов к чорту,а культ залишився» [84]. У короткій притчі він зводить єдину велику подію сучасної історії, Громадянську війну в Америці, до тієї обставини, що Петро з Півночі з усієї сили старається пробити череп Павлу з Півдня, бо Петро з Півночі наймає свого робітника «поденно», а Павло з Півдня «довічно» («Macmillan’sMagazine». «IliasAmericanainnuce». Серпень 1863р.). Так лопнула, нарешті, мильна бульбашка симпатій торі до міських,— але аж ніяк не до сільських! — найманих робітників. Суть цих симпатій називається рабством!

щує середню смертність дорослих чоловіків Англії. Заняття, що становить майже інстинктивне вміння людини, само по собі бездоганне, стає внаслідок надмірної праці руйнівним для людини. Людина може робити таку-то кількість ударів молотом на день, таку-то кількість кроків, робити стільки-то дихальних рухів, виконувати таку-то роботу і прожити в середньому, скажемо, 50 років. Її змушують робити на стільки-то ударів більше, проходити на стільки-то кроків більше, на стільки-то частіше дихати, і це загалом і в цілому збільшує затрату її життєвих сил на одну чверть. Вона робить зусилля в цьому напрямі, і в результаті виходить, що протягом якогось обмеженого періоду вона виконує робіт на одну чверть більше і вмирає в 37років замість 50»[91)].

4. ДЕННА І НІЧНА ПРАЦЯ. СИСТЕМА ЗМІН

З точки зору процесу збільшення вартості засоби виробництва, постійний капітал, існують тільки для того, щоб вбирати працю і з кожною каплею праці вбирати відповідну кількість додаткової праці. Оскільки вони цього не роблять, просте існування їх с для капіталіста негативна втрата, бо протягом усього часу, поки засоби виробництва лишаються без ужитку, вони являють собою некорисно авансований капітал; втрата ця стає позитивною, якщо відновлення перерваного виробництва робить необхідними додаткові затрати. Подовження робочого дня за межі природного дня, подовження за рахунок ночі діє тільки як паліатив, лише до певної міри задовольняє вампірову жадобу живої крові праці. Тому привласнення праці протягом усіх 24 годин на добу є іманентним прагненням капіталістичного виробництва. Але оскільки фізично неможливо висмоктувати вдень і вночі одні йті самі робочі сили, то, щоб подолати фізичні перешкоди, потрібне чергування між тими робочими силами, які споживаються вдень, і тими, які споживаються вночі, чергування, яке допускає різні методи, наприклад організоване таким способом, що частина робочого персоналу один тиждень виконує денну роботу, а на другому тижні — нічну і т. д. Як відомо, така система змін, таке змінне господарство панувало в повнокровний юнацький період англійської бавовняної промисловості і т. д. і процвітає в даний час, між іншим, на бавовнопрядильних фабриках Московської губернії. Як система, цей 24-годинний процес виробництва існує і понині в багатьох досі ще «вільних» галузях промисловості Великобританії, між іншим на доменних печах, в кузнях, на залізопрокатних заводах та інших металічних мануфактурах Англії, Уельсу і Шотландії. Процес праці триває по 24 години не тільки в кожний з 6 буденних днів, але здебільшого охоплює також і 24 години недільної доби. До складу робітників входять чоловіки і жінки, дорослі і діти обох статей. Діти і підлітки представлені всіма віками від 8 (іноді від 6) до 18 років[92)]. В деяких галузях дівчата і жінки працюють вночі разом з чоловічим персоналом[93)].

[91)] Dr. *Richardson,*цит. стаття.

[92)]«Children'sEmploymentCommission. Third Report». London, 1864, p. IV» Y, VI.

[93)]«В Стаффордширі і в Південному Уельсі молоді дівчата і жінки працюють в кам'яновугільних копальнях і коксувальнях не тільки вдень, але й вночі. У звітах, що подаються парламентові, це явище нерідко відзначалося як причина серйозного

Не кажучи вже про загальні шкідливі наслідки нічної праці[94)], безперервний, двадцятичотирьохгодинний процес виробництва дає надзвичайно зручну можливість для того, щоб переступати межі номінального робочого дня. Наприклад, у згаданих вище галузях промисловості, які потребують великого напруження, офіціальний робочий день становить для кожного робітника здебільшого 12 нічних або денних годин. Але надурочна праця, що виходить за ці межі, в багатьох випадках, говорячи словами англійського офіціального звіту, «дійсно жахлива» («trulyfearful»)[95)].

«Ніякий людський розум»,— говориться у звіті,— «не може уявити собі тієї маси праці, яку, згідно з показаннями свідків, .виконують хлопчики 9—12 років, і не прийти після цього до того неминучого висновку, що таке зловживання владою батьків і роботодавців не можна далі терпіти»[96)].

«Одна та обставина, що хлопчиків взагалі примушують працювати поперемінно то вдень, то вночі, приводить як під час пожвавлення справ, так і під час їх звичайного ходу до ганебного подовження робочого дня. Це подовження *у* багатьох випадках має не тільки страхітливий, але просто-таки неймовірний характер. Завжди буває так, що хтось з хлопчиків, які повинні заступити тих, що закінчили роботу, з тієї чи іншої причини не приходить. В такому разі один або кілька з присутніх хлопчиків, що вже закінчили свій робочий день, мусять замінити того, хто не прийшов. Система ця така загальновідома, що директор одного прокатного заводу на моє запитання, яким способом заповнюються місця відсутніх хлопчиків, відповів: «Я ж знаю, що вам це так само добре відомо, як і мені»,— і, не вагаючись, визнав згаданий факт»[97)].

«На одному прокатному заводі, де номінальний робочий день триває з 6 годин ранку до 5 ½ годин вечора, один хлопчик працював чотири ночі щотижня щонайменше до *8 ½* годин вечора наступного дня... і так на протязі 6 місяців». «Другий, дев’ятирічного віку, працював іноді три дванадцятигодинні зміни підряд, а десятирічного віку — два дні і дві ночі підряд». «Третій хлопчик, якому тепер 10 років, працював з 6 години ранку до 12 години ночі протягом трьох ночей підряд і до 9 години вечора протягом всіх інших ночей». «Четвертий, якому тепер 13 років, працював цілий тиждень з 6 години вечора до 12 години наступного дня, а іноді три зміни одну по одній, наприклад з ранку понеділка до ночі вівторка». «П’ятий, якому тепер 12 років, працював на чавуноливарному заводі Стейвлі з 6 години ранку до 12 години ночі протягом двох тижнів; він

і загальновідомого зла. Жінки, які працюють разом з чоловіками і ледве відрізняються від них своїм одягом, вкриті брудом і кіптем, наражаються на небезпеку втратити своє моральне обличчя внаслідок втрати самоповаги, що неминуче зумовлюється невластивим жінці заняттям» (там же, 194, стор. XXVI. Пор. «FourthReport» (1865), № 61, p. XIII). Те саме і на скляних заводах.

[94)]«Здається природним»,— зауважує один фабрикант сталі, у якого застосовується нічна праця дітей,— «що підлітки, які працюють вночі, не мають можливості спати вдень і користуватися необхідним відпочинком, а змушені цілий наступний день тинятися без відпочинку» («Children’sEmploymentCommission. FourthReport», № 63, p. XIII). Ось що говорить, між іншим, один лікар про важливість сонячного світла для збереження і розвитку організму: «Світло безпосередньо впливає на тканини тіла, яким воно надає міцності і пружності. Мускули тварин, позбавлених нормальної кількості світла, стають рихлими і втрачають свою пружність, нервова сила через відсутність збудження втрачає свій тонус, і розвиток всього, що перебуває в процесі росту, затримується... Щодо дітей, то для їх здоров’я особливо важливий постійний достатній приплив денного світла і безпосередній вплив сонячного проміння протягом якоїсь частини дня. Світло сприяє переробці їжі у хорошу пластичну кров і зміцнює новоутворені волокнини. Воно впливає так само як збудник на зорові органи і таким чином викликає інтенсивнішу діяльність різних мозкових функцій». Пан У. Стрейндж, головний лікар «GeneralHospital» у Бустері, з твору якого про «джерела здоров’я» [85] (1864 р.) ми беремо цей уривок, повідомляє в листі до члена слідчої комісії пана Уайта: «Раніше я мав змогу спостерігати в Ланкаширі вплив нічної праці на фабричних дітей, і, всупереч звичайному запевненню деяких роботодавців, я рішуче заявляю, що ця праця швидко завдає шкоди здоров’ю дітей» («Children’sEmploymentCommission. 4thReport», № 284, p. 55). Те, що подібні речі можуть взагалі бути предметом серйозних спорів, найкраще доводить, як впливає капіталістичне виробництво на «мозкові функції» капіталістів та їх посіпак.

[95)]Там же, N57, стор. XII.

[96)]Там же (<<4thReport», 1865), № 58, стор. XII.

[97)]Там же.

уже не здатний виконувати далі таку роботу». Джордж Аллінсуорт, дев'яти років: «Я прийшов сюди минулої п'ятниці. Ми повинні були почати роботу наступного дня о третій годині ранку. Тому я лишався тут цілу ніч. Я живу за 5 миль звідси. Спав на підлозі, підіславши шкіряний фартух і вкрившись курткою. Наступні два дні я приходив о 6 годині ранку. Так, це гаряче місце! До вступу сюди я також цілий рік працював біля доменної печі. Це був дуже великий завод у сільській місцевості. Моя робота теж починалася в суботу з 3 години ранку, але я міг принаймні ходити спати додому, бо жив недалеко. В інші дні я починав роботу з6години ранку, азакінчувaво 6 або 7 годині вечора» і т. д.[98)].

Послухаймо тепер, як сам капітал змальовує цю 24-годинну систему. Він, звичайно, обминає мовчанням крайності цієї системи, зловживання нею з метою «жорстокого і неймовірного» подовження робочого дня. Він говорить лише про систему в її «нормальному» вигляді.

Ось що говорять пп. Нейлор і Вікерс, фабриканти сталі, що застосовують від 600 до 700 робітників, з яких тільки 10% не досягли 18-річного віку, причому з числа цих останніх тільки 20 хлопчиків працюють у нічній зміні:

«Хлопчики зовсім не терплять від спеки. Температура, мабуть, досягає 86°—90° [за Фаренгейтом; 30°—32° за Цельсієм]... В ковальській і прокатній майстернях робітники зайняті позмінно вдень і вночі, навпаки, в усіх

[98)]Там же, стор. XIII. Рівень розвитку цих «робочих сил» неминуче повинен бути таким, як він змальовується з нижчеподаного діалога з одним членом слідчої комісії: Джерімая Хейнс, 12 років: «... чотири по чотири вісім, але чотири четвірки (4 fours) шістнадцять... Король для нього той, у кого всі гроші і все золото (A king is him that has all the money and gold). У нас є король; кажуть, що він королева, її називають принцесою Александрою. Кажуть, що вона вийшлазаміж засина королеви. Принцеса — це чоловік». У. Тернер, дванадцяти років: «Я живу не в Англії. Думаю, що така країна існує, але нічого не знав про неї досі». Джон Морріс, чотирнадцяти років: «Я чув, що бог створив світ і що весь народ потонув, крім однієї людини; я чув, що ця людина була маленька пташка». Уільям Сміт, п'ятнадцяти років: «Бог створив чоловіка, чоловік створив жінку». Едуард Тейлор, п'ятнадцяти років; «Нічого не знаю про Лондон». Генрі Матьюмен, сімнадцяти років; «Кілька разів бував у церкві... Одно ім'я, про яке вони проповідують, це якийсь Ісус Христос, але інших імен я назвати не можу, та й про нього нічого не можу сказати. Він не був убитий, а вмер, як умирають всі люди. Він відрізнявся до деякої міри від інших людей, бо до деякої міри був релігійний, а інші не релігійні (He wasnotthesameasotherpeople**in**someways, becausehewasreligiousinsomeways, andothersisn't)» (там же, № 74, стор. XV). «Диявол — добра істота. Я не знаю, де він живе». «Христосбув лиха людина» («The devil is a good person. I don't know where he lives». «Christ was a wicked man»). «Ця дівчинка (10 років) замість God [бог] проказує Dog [собака] і не знає імені королеви» («Children's Employment Commission. 5thReport», 1866, p. 55, № 278). Така сама система, як на згаданих металічних мануфактурах, панує на скляних і паперових фабриках. На паперових фабриках, на яких папір виробляється з допомогою машин, нічна робота існує, як загальне правило, для всіх процесів, крім сортування ганчір'я. В деяких випадках нічна робота завдяки змінам триває цілий тиждень, звичайно з ночі неділі до 12 години ночі наступної суботи. Робочий персонал денної зміни працює щотижня п'ять днів по 12 годин і один день — 18 годин, а робочий персонал нічної зміни — 5 ночей по 12 годин і одну ніч — 6 годин. В інших випадках кожна зміна працює в дні ломки змін по 24 години і одна по одній. Одна зміна працює 6 годин у понеділок і 18 в суботу, щоб вийшли повні 24 години. В деяких випадках запроваджено проміжну систему, при якій усі робітники, зайняті на папероробних машинах, працюють кожний день тижня по 15—16 годин. Ця система,— говорить член слідчої комісії Лорд,— немов сполучає в собі все зло 12-годинної і 24-годинної систем змін. При цій системі нічної роботи працюють діти віком менше 13 років, підлітки віком менше 18 років і жінки. Іноді при дванадцятигодинній системі їм доводиться працювати подвійну зміну, 24 години, щоб заступити відсутніх робітників. Показання свідків доводять, що хлопчики і дівчатка дуже часто працюють надурочний час, який розтягується до 24 і навіть до 36 годин безперервної праці. В «безперервному і незмінному процесі» глазурування можна зустріти дванадцятирічних дівчаток, що працюють цілий місяць по 14 годин на добу «без будь- якого регулярного відпочинку або перерви в роботі, крім двох, найбільше трьох, півгодинних перерв для їди». На деяких фабриках, де зовсім скасовано регулярну нічну роботу, тривалість надурочного часу досягає страхітливих розмірів, і «це часто при найбрудніших, при найпекучіших і найбільш монотонних процесах» («Children'sEmploymentCommission. 4th Report», 1865, p. XXXVIII, XXXIX).

інших майстернях працюють виключно вдень, від 6 години ранку до 6 години вечора. В кузні працюють від 12 години до 12 години. Деяке число робітників працює завжди вночі, не переходячи з нічної праці на денну... Ми не вважаємо, що денна і нічна праця справляють різний вплив на здоров’я» (пп. Нейлора і Вікерса?), «і, мабуть, люди сплять краще, коли відпочинок настає в один і той самий час, ніж коли час відпочинку змінюється... Близько 20 хлопчиків віком менше 18 років працюють у нічній зміні... Ми не можемо обійтись (notwelldo) без нічної праці хлопчиків до 18-річного віку. Наше заперечення — збільшення витратвиробництва. Вправні руки ікерівників відділів знаходити не легко, а хлопчиків можна дістати скільки завгодно... Звичайно, беручи до уваги порівняно незначне число зайнятих у нас хлопчиків, обмеження нічної праці не мало б для нас істотної ваги або значення»[99].

Пан Дж. Елліс, від сталеливарних і залізоробних заводів фірми пп. Джона Брауна і К°, на яких працює 3 000 чоловіківі підлітків, причому частина тяжких робіт по виробленню сталі й заліза виконується «вдень і вночі, позмінно», заявляє, що у важких умовах сталеливарних заводів на двох дорослих припадає один або два підлітки. їх підприємство налічує 500 підлітків до 18-річного віку і з них 170, або близько $^{1}/_{3}$, віком менше 13 років. Відносно запропонованої зміни закону пан Елліс говорить:

«Я по думаю, що було б дуже погано (veryobjectionable), якби заборонили примушувати осіб, що не досягли 18-річного віку, працювати більше 12 годин на добу. Але я не думаю, щоб можна було навести які-небудь докази на користь того, що при нічній праці можна обійтись без підлітків віком більше 12 років. Ми швидше схвалили б закон, що забороняє взагалі застосування праці дітей, які не досягли 13-річного або навіть 15-річного віку, ніж такий, який забороняв би нічну працю підлітків, що вже працюють у нас. Підлітки, зайняті у денній зміні, повинні поперемінно працювати і в нічній зміні, бо дорослі робітники не можуть безперервно працювати ночами; це вплинуло б руйнуюче на їх здоров’я. Однак ми вважаємо, що нічна праця, повторюючись через тиждень, не завдає шкоди». (Пани Нейлор і Вікерс, захищаючи інтереси свого підприємства, гадали, навпаки, що не безперервна, а саме періодично змінювана нічна праця може завдати шкоди.) «Ми бачимо, що люди, зайняті нічною працею поперемінно з денною, так само здорові, як ті, що-працюють тільки вдень... Ми заперечуємо проти заборони нічної праці підлітків віком менше 18 років тому, що це збільшило б витрати, але в цьому і є єдина підстава». (Який наївний цинізм!) «Ми гадаємо, що це збільшення витрат перевищило б те, що може витримати підприємство (thetrade) без шкоди для своїх успіхів (Asthetradewithdueregardtoetc. couldfairlybear!)» (Яка киселеподібна фразеологія!) «Праця тут рідка, а при такому регулюванні вона могла б зробитися недостатньою» (тобто Елліс, Браун і К° могли б потрапити у фатальне становище, при якому вони були б змушені повністю оплачувати вартість робочої сили)[100].

«Сталеливарні і залізоробні заводи «Циклоп» пп. Каммелла і К° ведуться в такому ж великому масштабі, як підприємство вищезгаданих Джона Брауна і К°. Директор-розпорядник вручив членові урядової комісії Уайту свої писані свідчення, але потім визнав за доцільне приховати рукопис, повернений йому для перегляду. Однак пан Уайт має добру пам’ять. Він дуже добре пам’ятає, що для цих панів циклопів заборона нічної праці дітей і підлітків є «неможливою річчю; це було б рівнозначне закриттю їх заводів», і при всьому тому на їх підприємстві налічується трохи більше 6% підлітків до 18 років і лише 1% віком менше 13 років!»[101].

Пан Е. Ф. Сандерсон від фірми Брати Сандерсон і К° сталеливарних, залізопрокатних і ковальських заводів в Аттеркліффі так висловлюється в тому ж питанні:

«Великі труднощі викликала б заборона нічної праці підлітків віком менше 18 років; головні труднощі в збільшенні витрат, до якого неминуче привела б заміна дитячої праці працею дорослих чоловіків. Я не можу

[99] «Fourth Report etc.», 1865, № 79, p. XVI.
[100] «Fourth Report etc.», 1865, № 80, p. XVI.
[101] Там же, № 82, стор. XVII.

сказати, скільки коштувало б це, але, мабуть, збільшення витрат не було б таким значним, щоб фабрикант міг підвищити ціну сталі, а значить, збиток припав би на нього, бо робітники» (що за упертий народ!), «звичайно, відмовилися б брати його на себе». Пан Сандерсон не знає, скільки він платить дітям, але, «мабуть, це становить від 4 до 5 шил. на душу за тиждень... Праця хлопчиків така, що для неї взагалі» («generally», звичайно, не завжди «зокрема») «цілком досить сили підлітків, а тому більша сила дорослих робітників не дала б вигоди, яка могла б компенсувати втрати, або це спостерігалося б лише в небагатьох випадках, коли доводиться мати справу з дуже важким металом. Дорослим робітникам, у свою чергу, було б не до вподоби, якби вони не мали в своєму розпорядженні хлопчиків, бо дорослі чоловіки менш слухняні. Крім того хлопчикам слід починати роботу з раннього віку, щоб вивчити справу. Обмеження праці підлітків виключно денною працею перешкоджало б досягненню цієї мети».

Але чому ж? Чому підлітки не могли б вивчати свого «ремесла» вдень? Ваші підстави?

«Тому, що дорослі робітники, які працюють поперемінно тиждень вдень, другий тиждень вночі, відокремлені від підлітків своєї зміни на протязі всього цього часу, втрачали б половину тієї вигоди, яку вони могли б з них добути. Адже те керівництво, яке дістають від них підлітки, враховується як частина заробітної плати останніх, і це дає дорослим робітникам можливість дешевше діставати працю підлітків. Кожний дорослий робітник втратив би половину свого прибутку».

Інакше кажучи: панове Сандерсони повинні були б сплачувати відповідну частину заробітної плати дорослих робітників з власної кишені, замість того щоб сплачувати її нічною працею підлітків. Прибуток панів Сандерсонів в цьому випадку трохи знизився б, і це є для Сандерсонів хорошою підставою, чому підлітки не можуть вивчати своє ремесло вдень[102]. Крім того, це поклало б регулярну нічну працю цілком на плечі дорослих, яких тепер заступають підлітки, і вони не витримали б цього. Коротше кажучи, труднощі були б такі великі, що вони привели б, мабуть, до цілковитого знищення нічної праці. «Щодо власне виробництва сталі,— говорить Е. Ф. Сандерсон,— то це не становило б ніякої різниці, але!..» Але панове Сандерсони не просто виробляють сталь заради сталі. Виробництво її — це тільки засіб для виробництва прибутку. Плавильні печі, прокатні заводи і т. д., будівлі, машини, залізо, вугілля і т. д. повинні більше робити, ніж тільки перетворюватися в сталь. Вони існують для того, щоб всмоктувати додаткову працю, а всмокчуть вони її, звичайно, більше за 24 години, ніж за 12 годин. Справді, за законами божими ілюдськими володіння ними даєСандерсонам право на робочий час певного числа рук на протязі повної доби; вони втрачають свій характер капіталу і тому становлять для Сандерсонів чистий збиток, тільки-но переривається їх функція всмоктування праці.

«Але в такому разі сталася б втрата внаслідок того, що дуже дорогі машини половину часу стояли б без діла, і ми були б змушені подвоїти розмір приміщень і кількість машин для того, щоб виробити таку саму кількість продуктів, яку ми спроможні виробити при теперішній системі, а це подвоїло б витрати».

Але чому саме ці Сандерсони претендують на особливий привілей у порівнянні з

[102] «У наш багатий на рефлексію і резонуючий час людина, яка не вміє вказати хорошої підстави для чого завгодно, навіть для найгірших і найхибніших думок і вчинків, повинна бути вже дуже обмеженою. Все, що зіпсоване в світі, зіпсоване на хороших підставах» (*Hegel*. «Encyklopadie». ErsterTheil. «DieLogik». Berlin, 1840, B. 249).

іншими капіталістами, підприємствам яких дозволено працювати тільки вдень і у яких будівлі, машини, сировий матеріал вночі «стоять без діла»?

«Це правда»,— відповідає Е. Ф. Сандерсон від імені усіх Сандерсонів,— «це правда, що втрата внаслідок спинення машин поширюється на всі підприємства, в яких працюють тільки вдень. Але застосування плавильних печей привело б у нашому випадку до екстраординарних втрат. Коли їх не гасити, розтрачається паливо» (замість життя робітників, яке розтрачається в даний час), «коли ж їх гасити, то втрачається час на те, щоб знову розпалити вогонь і дістати необхідну температуру» (тоді як втрата навіть восьмирічними дітьми часу на сон є виграшем робочого часу для всієї сандерсонівської братії), «та й самі печі потерпіли б від змін температури» (тимчасом як ті самі печі анітрохи не терплять від денної і нічної зміни праці)[103].

5. БОРОТЬБА ЗА НОРМАЛЬНИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ. ПРИМУСОВІ ЗАКОНИ ПРО ПОДОВЖЕННЯ РОБОЧОГО ДНЯ З ПОЛОВИНИ XIV ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

«Що таке робочий день?» Який великий той час, протягом якого капітал може споживати робочу силу, денну вартість якої він оплачує? Наскільки може бути подовжений робочий день зверх робочого часу, необхідного для відтворення самої робочої сили? На ці питання, як ми бачили, капітал відповідає: робочий день налічує повні 24 години на добу, за вирахуванням тих небагатьох годин відпочинку, без яких робоча сила стає абсолютно непридатною для відновлення своєї служби. При цьому само собою розуміється, що робітник все своє життя є не що інше, як робоча сила, що через це весь час, який він має, природно і по праву являє собою робочий час і,

[103]«Children's Employment Commission. 4th Report etc.», 1865, № 85, р. XVII. На такі самі делікатні міркування одного з панів склозаводчиків, нібито встановлення для дітей «регулярного часу для їди» неможливе, бо це привело б «до чистої втрати» і «розтрачання» певної кількості теплоти, яку дають печі, член слідчої комісії Уайт, зовсім не схожий на Юра, Сеніора і т. д. та на їх жалюгідних німецьких підголосків, подібних до Рошера та інших, зворушених «здержливістю», «самовідреченням» і «ощадливістю» капіталістів у витрачанні своїх грошей і їх тімур-тамерланівським «марнотратством» у витрачанні людського життя, дає таку відповідь: «Якщо й буде розтрачатися якась зайва кількість теплоти в порівнянні з теперішньою внаслідок того, що буде забезпечено регулярний час для їди, то таку розтрату, навіть виражену у грошовій вартості, не можна аж ніяк порівнювати з розтрачанням життєвої сили («the waste of animal power»), яке терпить тепер королівство внаслідок того, що діти, які зайняті на скляних заводах і перебувають в періоді росту, не мають вільного часу, щоб спокійно поїсти і перетравити їжу» (там же, стор. XLV). І це в «рік процвітання» — 1865 рік! Крім затрати сили, яка потрібна для того, щоб піднімати і переносити важкі речі, на заводах, що виробляють пляшки і флінтглас, дитина, безперервно виконуючи свою роботу, повинна пройти протягом 6 годин 15— *20* (англійських) миль! А робота триває часто 14—15 годин! На багатьох скляних заводах панує така сама система шестигодинних змін, як на московських прядильнях. «На протязі тижневого робочого часу найбільший безперервний відпочинок триває 6 годин. Але звідси треба вирахувати час, необхідний для того, щоб дійти до фабрики і назад, умитися, одягтися, поїсти, а все це потребує часу. Таким чином, в дійсності для відпочинку лишається тільки найменший час. Якщо не уривати часу від сну, то ніколи погратися і подихати свіжим повітрям, а це так необхідно дітям, зайнятим такою напруженою працею при такій високій температурі... Але й короткий сон дитини порушується вночі турботами про те, щоб не проспати на роботу, вдень — шумом, який чутно знадвору». Пан Уайт наводить випадки, коли один підліток працював 36 годин без перерви, коли дванадцятирічні хлопчики працюють до 2-ої години ночі, а потім сплять на заводі до 5 години ранку (3 години!), щоб потім знову взятися за денну роботу! «Кількість роботи»,— говорять редактори загального звіту Тріменхір і Тафнелл,— «виконувана хлопчиками, дівчатками і жінками під час денної або нічної зміни (spelloflabour), просто казкова» (там же, стор. XLIIIi XLIY). А тим часом «сповнений самовідречення» капіталіст скляного заводу, похитуючись від портвейну, повертається, можливо, пізно вночі з клубу додому і по-ідіотському наспівує собі під ніс: «Britonsnever, never, shallbeslaves!» [«Ні, ніколи, ніколи не будуть британці рабами!»] [86].

значить, цілком входить у процес самозростання вартості капіталу. Щодо часу, необхідного людини для освіти, для інтелектуального розвитку, для виконання соціальних функцій, для товариських стосунків, для вільної гри фізичних і інтелектуальних сил, навіть для святкування неділі — хоч би тобуло в країні, в якій так свято шанують неділю[104)],— то все це чиста нісенітниця! Але при своєму безмежному сліпому прагненні, при своїй вовчій жадності до додаткової праці капітал ламає не тільки моральні, але й чисто фізичні максимальні межі робочого дня. Він узурпує час, необхідний для росту, розвитку і здорового збереження тіла. Він краде час, необхідний робітникові для того, щоб користуватися свіжим повітрям і сонячним світлом. Він урізує час для їди і по змозі включає його у самий процес виробництва, отже їжа дається робітникові як простому засобові виробництва, подібно до того як паровому котлу дається вугілля і машинам — сало або масло. Здоровий сон, необхідний для відновлення, оновлення і освіження життєвої сили, капітал зводить до стількох годин заціпеніння, скільки безумовно необхідно для того, щоб оживити абсолютно виснажений організм. Таким чином, не нормальне збереження робочої сили визначає тут межі робочого дня, а, навпаки, якомога більша щоденна затрата робочої сили, хоч би яка хворобливо насильствена і болісна вона була, ставить межі для відпочинку робітника. Капітал не питає про тривалість життя робочої сили. Цікавить його тільки той максимум робочої сили, який можна привести в рух на протязі робочого дня. Він досягає цієї мети скороченням життя робочої сили, як зажерливий сільський хазяїн досягає підвищення прибутковості землі з допомогою розтрачання родючості грунту.

Таким чином, капіталістичне виробництво, що є по суті виробництвом додаткової вартості, всмоктуванням додаткової праці, з допомогою подовження робочого дня веде не тільки до захиріння людської робочої сили, у якої відбираються нормальні моральні й фізичні умови розвитку і діяльності. Воно приводить до передчасного виснаження і знищення самої робочої сили[105)]. На певний строк воно подовжує виробничий час даного робітника, але досягає цього шляхом скорочення тривалості

[104)] В різних сільських місцевостях Англії, наприклад, досі ще іноді засуджують якого-небудь робітника до тюремного ув'язнення за те, що, працюючи на невеличкому городі перед своїм будинком, він зневажає святість неділі. Той самий робітник карається за порушення договору, якщо не піде в неділю, хоч би й з релігійних мотивів, на яку-небудь металургійну, паперову або скляну фабрику. Ортодоксальний парламент глухий до зневажання святості неділі, якщо воно трапляється в «процесі зростання вартості» капіталу. В одній записці (серпень 1863 р.), в якій лондонські поденщики, зайняті в торгівлі рибою і птицею, вимагають скасування недільної праці, говориться, що їх праця триває в перші 6 днів тижня в середньому по 15 годин щодня, а в неділю 8—10 годин. З тієї ж записки видно, що ця «недільна праця» заохочується якраз вибагливим гурманством аристократичних святош з Ексетер-холла [87]. Ці «святі», такі ревні «incutecuranda» [«в турботах про свій фізичний добробут»], підтверджують свою побожність тією покорою, з якою вони переносять надмірну працю, нестатки і голод третіх осіб. Obsequiumventrisistis(робітників) perniciosiusest[чревоугодництво для них (робітників) далеко згубніша річ].

[105)] «У попередніх звітах ми навели відзиви різних досвідчених фабрикантів про те, що надмірна праця... безперечно веде до передчасного виснаження людської робочої сили» («Children'sEmploymentCommission. 4thReport», 1865, № 64, p. XIII).

його життя.

Але вартість робочої сили містить у собі вартість тих товаг рів, які необхідні для відтворення робітника або для розмноження робітничого класу. Таким чином, коли протиприродне подовження робочого дня, якого капітал конче домагається у своєму безмежному прагненні до самозростання, скорочує період життя окремих робітників, а разом з тим і тривалість функціонування їх робочої сили, то стає необхідним швидше заміщення зношених робочих сил, тобто витрати на відтворення робочої сили повинні бути більші,— цілком так само, як частина вартості машини, яка щодня підлягає відтворенню, тим більша, чим швидше зношується машина. Тому, здавалося б, власний інтерес капіталу вказує на необхідність встановлення нормального робочого дня.

Рабовласник купує свого робітника так само, як він купує свого коня. Втрачаючи раба, він втрачає капітал, який доводиться заміщати новою затратою на невільницькому ринку.

Але «хоч би який фатально-руйнівний вплив справляли рисові поля Джорджії і болота Міссісіпі на людський організм, все ж це руйнування людського життя не настільки велике, щоб його не можна було замістити з багатих «заповідників» у Віргінії і Кентуккі. Економічні міркування, які могли б бути певною гарантією людського поводження з рабом, оскільки вони ототожнюють інтерес хазяїна із збереженням раба, після запровадження торгівлі невільниками перетворюються, навпаки, в причину найнещаднішого ставлення до раба, бо, коли його можна замістити новим рабом, привезеним з чужих негритянських «заповідників», тривалість його життя стає менш важливою, ніж його продуктивність за життя. Тому правило рабовласницького господарства тих країн, куди ввозяться раби, таке: найбільш дійова економія полягає в тому, щоб видавити з людської худоби (humancattle) найбільшу масу праці у найменший відрізок часу. Саме в країнах тропічних культур, в яких річний прибуток часто дорівнює всьому капіталові плантацій, життя негрів приноситься в жертву най- нещадніше. Землеробство Вест-Індії, уже на протязі кількох століть колиска казкових багатств, поглинуло мільйони людей африканської раси. І в наш час на Кубі, де доходи обчислюються мільйонами, де плантатори є князями, ми бачимо, що клас рабів харчується найгрубішою їжею, приречений на найбільш виснажливу і невпинну працю, а значна частина його навіть просто знищується з року в рік в результаті повільного катування надмірною працею і недостатністю сну та відпочинку»[106].

Mutatonominedetefabulanarratur![88]Замінимо торгівлю невільниками ринком праці, Кентуккі і Віргінію — Ірландією і землеробськими округами Англії, Шотландії і Уельсу, Африку — Німеччиною! Ми бачили, як спустошує надмірна праця ряди лондонських пекарів, і все ж лондонський ринок праці завжди переповнений німецькими та іншими кандидатами на смерть у пекарному промислі. Гончарне виробництво, як ми бачили, одна з галузей промисловості з найменшою тривалістю життя робітників. Але чи спостерігається з огляду на це недостача гончарів? Джозая Уеджвуд, винахідник сучасного гончарного виробництва, сам колишній звичайний робітник, заявив у 1785 р. перед палатою громад, що все це виробництво забирає від 15 до 20 тисяч чоловік[107]. В 1861 р. населення одних тільки міських центрів цієї промисловості у Великобританії становило 101 302 чоловіка.

---

[106] J. E. *Cairnes*,цит. тв., стор. 110, 111.

[107] *John Ward*. «The Borough of Stoke-upon-Trent etc.». London, 1843, p. 42.

«Бавовняна промисловість існує вже 90 років... В період життя трьох поколінь англійської раси ця промисловість пожерла дев’ять поколінь»[108].

Правда, в окремі періоди гарячкового піднесення на ринку праці бувала серйозна недостача пропозиції робочої сили. Так було, наприклад, в 1834 році. Але тут панове фабриканти запропонували Комісії по закону про бідних посилати «надлишок населення» землеробських округ на північ, заявивши, «що він буде поглинутий і спожитий фабрикантами»[109]. Це їх власні слова.

«За згодою Комісії по закону про бідних були послані агенти в Манчестер. Були підготовлені і вручені цим агентам списки сільськогосподарських робітників. Фабриканти кинулися в бюро, і після того як вони вибрали собі те, що їм було потрібне, цілі сім’ї були відправлені з півдня Англії. Ці людські вантажі були доставлені з ярликами, як тюки товарів, по каналах і в фургонах; дехто прийшов пішки, багато збилося з дороги і напівголодні блукали по промислових округах. Все це виросло в справжню галузь торгівлі. Палата громад визнає це навряд чи ймовірним. Така регулярна торгівля, таке баришництво людським м’ясом тривало безперервно, і люди купувалися і продавалися манчестерськими агентами манчестерським фабрикантам так само регулярно, як негри продаються плантаторам бавовни у південних штатах... 1860 рік був роком зеніту бавовняної промисловості... Знову не вистачало робочих рук. Фабриканти знову звернулися до агентів по продажу людського м’яса... і останні обшарили всі дюни Дорсету, пагорки Девону, рівнини Уілтсу, але надлишок населення був уже з’їдений».

Газета «BuryGuardian» гірко скаржилася, що після укладення англо-французького торгового договору можна було б поглинути 10 тисяч «додаткових рук», а незабаром їх стало б потрібно ще 30—40 тисяч. Після того як агенти і субагенти, зайняті торгівлею людським м’ясом, досить-таки безуспішно обшарили в 1860 р. землеробські округи,

«депутація фабрикантів звернулась до пана Вільєрса, голови Ради відомства опікування над бідними, з проханням знову дозволити їм брати на фабрики сиріт і дітей бідняків з робітних домів»[110].

---

[108] Промова Ферранда в палаті громад 27 квітня 1863 року.

[109] «Він буде поглинутий і спожитий фабрикантами. Буквально так звучала заява бавовняних фабрикантів» (там же).

[110] Там же. Всупереч своєму бажанню Вільерс був поставлений «законом» перед необхідністю відкинути домагання фабрикантів. Однак ці панове досягли своєї мети завдяки прислужливості місцевих установ опікування над бідними. Фабричний інспектор пан А. Редгрейв запевняє, що на цей раз «система», при якій сироти і діти пауперів «по закону» вважаються apprentices(учнями), «не супроводилась колишніми зловживаннями» (про ці зловживання див. Ф. *Енгельс.* «Становище робітничого класу в Англії». Лейпціг, 1845),— хоч, звичайно, в одному випадку «зловживання системою було допущене щодо дівчаток і молодих жінок, яких привезли із землеробських округ Шотландії в Ланкашір і Чешір». «Система» полягає в тому, що фабрикант укладає з адміністрацією притулків для бідних контракт на певний строк. Він забезпечує дітей їжею, одягом і житлом і приплачує їм трохи грішми. Дивно звучить подане нижче зауваження пана Редгрейва, особливо коли взяти до уваги, що навіть серед років процвітання англійської бавовняної промисловості 1860 р. стоїть окремо і що заробітна плата досягла дуже високого рівня, бо надзвичайний попит на робітників збігся із зменшенням населення Ірландії, безприкладною еміграцією з англійських і шотландських землеробських округ в Австралію і Америку, з дійсним зменшенням населення в деяких англійських землеробських округах, що було почасти наслідком досягнутого підриву життєвої сили, а почасти наслідком того, що торговці людським м’ясом уже використали все надлишкове населення. І, незважаючи на все це, пан Редгрейв говорить: «Все ж праця цього роду» (праця дітей з притулків для бідних) «застосовується тільки тоді, коли не можна знайти ніякої іншої, бо вона дорога (highpricedlabour). Звичайна заробітна плата підлітка 13 років дорівнює приблизно 4 шил. на тиждень; але дати їжу, одяг і житло 50 або 100 таким підліткам, забезпечити їм лікарську допомогу і належний догляд, та крім того давати їм маленьку приплату грішми,— для цього 4 шил. на чоловіка у тиждень не досить» («ReportsoftheInsp. ofFactoriesfor 30thApril1860», р. 27). Пан Редгрейв забуває сказати, яким чином сам робітник може дати все це своїм дітям на їх заробітну плату в 4 шил., коли фабрикант неспроможний це зробити для 50 або 100 підлітків, які живуть разом, разом столуються і перебувають під загальним наглядом. Щоб запобігти неправильним висновкам з тексту, я мушу ще зауважити, що англійську бавовняну

Загалом досвід показує капіталістові, що завжди існує певне перенаселення, тобто перенаселення порівняно з існуючою в кожний даний момент потребою капіталу у зростанні, хоч перенаселення це і складається з кволих людських поколінь, які швидко відживають, витісняють одне одного, так би мовити, зриваються до настання зрілості[111)]. З другого боку, досвід показує вдумливому спостерігачеві, як швидко і як глибоко капіталістичне виробництво, що з історичної точки зору народилось тільки вчора, вже встигло в корені підірвати життєву силу народу, як виродження промислового населення уповільнюється лише постійним поглиненням незачеплених життєвих елементів села і як навіть сільські робітники починають уже вимирати, незважаючи на свіже повітря і необмежене діяння серед них закону природного добору, завдяки якому виживають тільки найсильніші індивідууми[112)]. Капітал, який має такі «хороші підстави» заперечувати страждання сучасного йому покоління робітників, у своєму практичному русі зважає на перспективу майбутнього виродження і кінець кінцем неминучого вимирання людства не менше і не більше, ніж на перспективу можливого падіння землі на сонце. При всякій спекуляції з акціями кожен знає, що грім колись та ударить, але кожен сподівається, що він упаде на голову його ближнього вже після того, як йому самому вдасться зібрати золотий дощ і заховати його в безпечне місце. Apresmoiledeluge![89] — ось лозунг кожного капіталіста і кожної капіталістичної нації. Тому капітал нещадний щодо здоров’я і життя робітника всюди, де суспільство не змушує його ставитись інакше[113)]. На скарги про фізичне і

промисловість, з часу підпорядкування її фабричному актові 1850 р. з його регулюванням робочого часу і т. д., її слід розглядати як зразкову промисловість Англії. Робітник англійської бавовняної промисловості стоїть в усіх відношеннях вище свого континентального товариша по долі. «Прусський фабричний робітник працює принаймні на 10 годин у тиждень більше, ніж його англійський суперник, а коли він працює у себе дома на своєму власному ткацькому верстаті, то відпадає і ця межа додаткових робочих годин» («Reportsoflnsp. ofFact. 31stOct. 1855», p. 103). Згаданий вище фабричний інспектор Редгрейв після промислової виставки 1851 р. поїхав на континент, зокрема у Францію і Пруссію, щоб вивчити фабричні порядки цих країн. Ось що говорить він про прусського фабричного робітника: «Він одержує заробітну плату, достатню для придбання тієї простої їжі і того невеличкого комфорту, до яких він звик і якими задовольняється... Живе він гірше і працює більше, ніж його англійський суперник» («Reportsoflnsp. ofFact. 31stOct. 1853», p. 85).

[111)]«Від надмірної роботи люди вмирають з разючою швидкістю; але на місце загиблих відразу стають інші, і часта зміна осіб не спричиняє ніякої зміни на сцені» '(«EnglandandAmerica». London, 1833, v. I, p. 55; автор— Е. Г. Уейкфілд).

[112)]Див. «Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863». Опубліковано в Лондоні в 1864 році. Цей звіт говорить якраз про сільськогосподарських робітників. «Графство Сатерленд змальовували таким, в якому зроблено серйозні поліпшення, однак недавнє обслідування показало, що в округах цього графства, які колись так славилися красою чоловіків і хоробрістю солдатів, населення виродилось у кволу і захирілу расу. В найбільш здорових місцевостях, що знаходяться на обернених до моря схилах узгір’їв, обличчя дітей такі худі і бліді, які могли б бути тільки тоді, коли б ці діти жили в гнилій атмосфері якого-небудь лондонського закутка» (*Thornton*, цит. тв., стор. 74, 75). Вони власне схожі на ті 30 000 «gallantHighlanders» [«бравих горців»], які разом з проститутками і злодіями живуть у wyndsi closes[трущобах і вертепах] Глазго.

[113)]«Хоч здоров’я населення є таким важливим елементом національного капіталу, на жаль, доведеться визнати, що капіталісти зовсім не мають бажання берегти і цінити цей скарб... Фабрикантів примусили звертати увагу на здоров’я робітників» («Times», 5 листопада 1861 р.). «Чоловіки Уест-Райдінгу перетворилися в сукнярів для всього людства... Здоров’я робочого населення було принесене в жертву, і на протязі кількох поколінь раса зовсім виродилася б, якби не настала реакція. Години дитячої праці були обмежені і т. д.» («Twentysecond Report of the Registrar General». London, 1861).

духовне калічення, передчасну смерть, катування надмірною працею він відповідає: як можуть терзати нас ці муки, коли вони збільшують нашу втіху (прибуток)? Але загалом і в цілому це і не залежить від доброї або злої волі окремого капіталіста. При вільній конкуренції іманентні закони капіталістичного виробництва діють щодо окремого капіталіста як зовнішній примусовий закон[114)].

Встановлення нормального робочого дня було результатом багатовікової боротьби між капіталістом і робітником. Але в історії цієї боротьби виявляються дві протилежні течії. Порівняймо, наприклад, англійське фабричне законодавство нашого часу з англійськими робочими статутами, починаючи з XIV і до середини XVIII століття[115)]. Тоді як сучасний фабричний закон насильствено скорочує робочий день, ці статути намагаються насильствено його подовжити. Правда, домагання капіталу в ембріональному стані, коли він ще тільки виникає і, значить, своє право всмоктувати достатню кількість додаткової праці забезпечує поки що не самою тільки силою економічних відносин, але й сприянням державної влади,— ці домагання здаються надзвичайно скромними, коли зіставити їх з тими поступками, які він, бурчачи і чинячи опір, змушенийробити в зрілому віці. Потрібні були століття для того, щоб «вільний» робітник внаслідок розвитку капіталістичного способу виробництва добровільно погодився, тобто був змушений суспільними умовами, продавати за ціну звичайних життєвих засобів весь активний час свого життя, саму свою працездатність,— продавати своє первородство за миску сочевичної юшки[90]. Тому природно, що те подовження робочого дня, до якого капітал з допомогою державної влади намагається примусити повнолітніх робітників у період з половини XIV до кінця XVII століття, збігається приблизно з тими межами робочого часу, які у другій половині XIX століття подекуди ставить держава для перетворення дитячої крові в капітал. , Те, що тепер, наприклад у штаті Массачусетс, до недавнього часу найбільш вільному штаті Північноамериканської республіки, оголошене законною межею праці дітей віком менше 12 років, в Англії ще в половині XVII століття було нормальним робочим днем

[114)]Тому ми бачимо, наприклад, що на початку 1863 р. 26 фірм, які володіють величезними гончарнями в Стаффордшірі, в тому числі також фірма Д. Уеджвуд і сини, в спеціальному меморандумі клопочуться «про владне втручання держави». «Конкуренція з іншими капіталістами» не дозволяє їм зробити будь-яке «добровільне» обмеження робочого часу дітей і т. д. «Тому хоч би як ми нарікали на згадане вище зло, його неможливо було б усунути з допомогою якої-небудь угоди фабрикантів між собою... Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийшли до того переконання, що потрібен примусовий закон» («Children'sEmploymentCommission. 1stReport», 1863, p. 322).

Додаток до примітки 114. Ще більш разючий приклад дає нам зовсім недавнє минуле. Високі ціни на бавовну в період гарячкового ходу справ спонукали власників бавовноткацьких фабрик у Блекберні за взаємною угодою між ними скоротити на своїх фабриках робочий час на певний строк. Строк цей минув приблизно в кінці листопада (1871 р.). Тим часом багатші фабриканти, у яких прядіння сполучалося з ткацтвом, використали скорочення виробництва, обумовлене цією угодою, для того щоб розширити своє власне підприємство і здобути таким чином більші бариші за рахунок дрібних підприємців. Останні в таких скрутних обставинах звернулися до фабричних робітників, закликаючи їх серйозно взятися до агітації за дев'ятигодинний робочий день і обіцяючи їм грошову допомогу для цієї мети!

[115)]Ці робочі статути, які ми знаходимо одночасно і у Франції, Нідерландах і т. д., були формально скасовані в Англії тільки в 1813 р., вже після того, як вони були давно усунуті самими виробничими відносинами.

квітучого здоров'я ремісників, дужих батраків і богатирів-ковалів[116)].

Безпосереднім приводом для видання першого робочого статуту (23-й рік царювання Едуарда III, 1349 р.) (не причиною, тому що закони такого роду видаються на протязі цілих століть і після того, як цей привід зник) стала велика чума [91], яка настільки зменшила населення, що, як говорить один торі, «трудність знайти робітників по розумних цінах» (тобто по цінах, які лишали б їх хазяям розумну кількість додаткової праці) «дійсно стала нестерпна»[117)]. Тому «розумна» заробітна плата була продиктована в законодавчо-примусовому порядку, а також були продиктовані і межі робочого дня. Останній пункт, який нас тут тільки і цікавить, повторено в статуті 1496 р. (за Генріха VII). Робочий день усіх ремісників (artificers) і сільськогосподарських робітників з березня до вересня повинен був тривати —чого, однак, так і не вдалося провести на практиці — з 5 години ранку до 7—8 години вечора, але при цьому час, призначений на їду, становив 1 годину на сніданок, 1 ½ години на обід і півгодини на полудень, тобто якраз вдвоє більше того, що передбачає чинний тепер фабричний акт[8118)]. Взимку робота повинна була тривати з тими ж перервами від 5 години ранку до присмерку. Статут Єлизавети від 1562 р. для всіх робітників, «найнятих за поденну або потижневу плату», не змінює тривалості робочого дня, але намагається обмежити перерви *2 ½* годинами літом і 2 годинами взимку. Обід повинен тривати тільки одну годину, а «півгодинний післяобідній сон» дозволяється тільки з половини травня і до половини серпня. За кожну годину відсутності на роботі вираховується із заробітної плати 1 пенні. Однак на практиці умови для робітників були набагато сприятливіші, ніж за статутами. Уільям Петті, батько політичної економії і до певної міри винахідник статистики, говорить в одному творі, опублікованому ним в останній третині XVII століття:

«Робітники» (labouringmen, в той час власне сільськогосподарські робітники) «працюють по 10 годин на

[116)]«Жодна дитина віком менше 12 років не повинна працювати в будь-якому мануфактурному підприємстві більше 10 годин на добу» («GeneralStatutesofMassachusetts», розд. 60, § 3). (Постанови ці були видані в 1836—1858 рр.) «Праця протягом десяти годин на добу на всіх бавовняних, шерстяних, шовкових, паперових, скляних, льняних фабриках і на заводах залізних і мідних виробів повинна розглядатись як установлена законом денна праця. Пропонується також, щоб віднині жодного підлітка, який працює на якій-небудь фабриці, не затримували за роботою або не примушували працювати більше 10 годин на день або 60 годин на тиждень і щоб віднині жодний підліток до 10-річного віку не приймався як робітник на будь-які фабрики в межах цього штату» («StateofNew-Jersey. An act to limit the hours of labour etc.», §§ 1 і 2. Закон від 18 березня 1851 р.). «Підлітків, що досягли 12 років, але мають вік менше 15 років, ні в якому мануфактурному підприємстві не можна примушувати працювати більше 11 годин на добу, до того ж раніше 5 годин ранку і пізніше 7 ½ годин вечора» («RevisedStatutesoftheStateofRhodeIslandetc.», розд. 139, § 23, 1 липня 1857 р.).

[117)][J.B. *Byles*.] «Sophisms of Free Trade», 7th edit. London, 1850, p. 205. Той самий торі, зрештою, додає: «Парламентські акти, які регулювали заробітну плату на шкоду робітникам і на користь роботодавцям, зберігалися протягом довгого періоду тривалістю в 464 роки. Населення зросло. Закони ці стали тепер зайвими і обтяжливими» (там же, стор. 206).

[118)]З приводу цього статуту Дж. Уейд справедливо зауважує: «Із статуту 1496 р. випливає, що витрати на їжу вважалися еквівалентними $^{1}/_{3}$ доходу ремісника і ½ доходу сільськогосподарського робітника, а це показує, що в той час становище робітників було більш незалежним, ніж тепер, коли їжа сільськогосподарських і мануфактурних робітників становить більш значну частину їх заробітної плати» (J. *Wade*, цит. тв., стор. 24, 25, 577). Щодо думки, нібито ця різниця пояснюється різницею між ціною їжі і одягу тепер і тоді, то вона спростовується, коли навіть поверхово обізнатися з «ChroniconPreciosumetc.». By Bishop *Fleetwood.* 1st edit., London, 1707, 2nd edit., London, 1745.

добу і їдять 20 раз на тиждень, а саме тричі на день у будні і двічі в неділю; звідси ясно, що якби вони захотіли поститися в п'ятницю ввечері і витрачати на обід 1 ½ години, тим- часом як тепер вони витрачають на нього 2 години, від 11 до 1 години, тобто якби вони на 1/20 часу більше працювали і на стільки ж менше втрачали часу, то цього було б досить для того, щоб покрити 1/10 частину згаданого вище податку»[119].

Хіба не був правий д-р Ендр'ю Юр, коли він кричав, що дванадцятигодинний білль 1833 р. є повернення до темряви минулого? Звичайно, положення статутів і положення, про які згадує Петті, поширюються і на «apprentices» (учнів). Але саме як стояла справа з дитячою працею ще в кінці XVII століття, про це можна судити з такої скарги:

«Наші юнаки в Англії нічого не роблять аж до того часу, коли поступають в учні; через це їм треба, звичайно, багато часу— сім років — для того, щоб стати хорошими ремісниками».

Німеччину, навпаки, вихваляють за те, що там діти з колиски хоч «трохи привчаються до роботи»[120].

Ще на протязі більшої частини XVIII століття, до епохи великої промисловості, англійському капіталові не вдавалося, сплачуючи тижневу вартість робочої сили, захопити весь тиждень робітника,— виняток становлять, зрештою, сільсько-господарські робітники. Та обставина, що робітники могли проіснувати цілий тиждень на чотириденну заробітну плату, не здавалась їм достатньою підставою для того, щоб працювати на капіталіста і останні два дні. Один напрям англійських економістів на догоду капіталові якнайлютіше нападав на робітників за таку упертість, інший напрям захищав робітників. Послухаймо, наприклад, полеміку між Послтуейтом, торговий словник якого користувався в той час такою самою славою, як у даний час аналогічні твори Мак-Куллоха і Мак-Грегора, і цитованим вище автором «EssayonTradeandCommerce»[121].

---

[119] *W. Petty.* «Political Anatomy of Ireland, 1672», edit. 1691, p. 10 [92].

[120] «A Discourse of the Necessity of Encouraging Mechanic Industry». London, 1690, p. 13. Маколей, який сфальсифікував англійську історію в інтересах вігів ібуржуазії, пускається в такі декламації: «Звичай передчасно садовити дітей за роботу... панував у XVII столітті в майже неймовірній для тодішнього стану промисловості мірі. В Норіджі, головному центрі шерстяної промисловості, шестирічну дитину вважали працездатною. Різні автори того часу — серед них багатьох вважали за людей надзвичайно благомислячих — з «exultation» (захопленням) згадують про те, що в цьому місті працею самих тільки хлопчиків і дівчаток створюється багатство, яке становить крім їх власного утримання 12 000 ф. ст. на рік.Чим грунтовніше вивчаємо ми історію минулого, тим більше підстав знаходимо не погоджуватися з думкою тих, хто вважає, що наш вік багатий на нові соціальні лиха... Що є нового, то це освіченість, яка викриває ці лиха, і гуманність, яка загоює їх» («HistoryofEngland», v. I, p. 417). Маколей міг би також розповісти про те, що «надзвичайно благомислячі» amisducommerce[друзі торгівлі] XVII століття з «exultation» розповідають про те, як в одному притулку для бідних в Голландії примусили працювати 4-річну дитину, причому цей приклад «vertumiseenpratique» [«доброчесності, застосованої на практиці»] фігурує в усіх творах гуманіетів a la Маколей до часів А. Сміта. Правда, з виникненням мануфактури, на відміну від ремесла, з'являються ознаки експлуатації дітей, яка до певної міри здавна існувала у селян і набирала тим більшого розвитку, чим важчий був гніт, що тяжів над землеробом. Тенденція капіталу ясна, але самі факти мають ще такий же винятковий характер, як поява на світ двоголових дітей. Тим-то сповнені передчуття майбутнього «amisducommerce» з «exultation» змальовували ці факти на науку сучасникам і нащадкам як щось особливо цікаве та гідне подиву і рекомендували їх для наслідування. Той самий шотландський сикофант і балакун Маколей говорить: «В даний час ми чуємо тільки про регрес, а бачимо ми тільки прогрес». Що за очі, а головне, що за уші!

[121] Найбільш злісним з усіх обвинувачів робітників є згаданий у тексті анонімний автор «AnEssayonTradeandCommercescontainingObservationsonTaxesetc.». London, 1770. Ще раніше він виступив як такий у

Послтуейт говорить між іншим:

«На закінчення цих небагатьох зауважень я не можу не звернути увагу на пошлу фразу, яку доводиться чути від дуже багатьох, що робітник (industriouspoor), коли він може на протязі 5 днів заробити досить для свого існування, не захоче працювати повних 6 днів. Тому приходять до висновку, що треба з допомогою податків або якимись іншими способами зробити дорожчими навіть необхідні засоби до життя, щоб примусити ремісників і мануфактурних робітників до безперервної праці протягом шести днів на тиждень. Я мушу попросити дозволу додержуватись іншої думки, ніж ці великі політики, які обстоюють вічне рабство робочого населення цього королівства («theperpetualslaveryoftheworkingpeople»); вони забувають приказку «allworkandnoplay» (робота, не чергуючись з грою, притупляє). Хіба не пишаються англійці обдарованістю і майстерністю своїх ремісників і мануфактурних робітників, які досі забезпечували британським товарам загальне визнання і славу? Чому зобов'язані ми цим? Мабуть, не чому іншому, як тому способові, яким наш робочий люд, життєрадісний за своєю вдачею, уміє розважатися. Якби вони були змушені працювати підряд цілий рік, всі шість днів на тиждень, виконуючи день у донь одну і ту саму роботу, хіба це не притупило б їх здібностей і не перетворило б їх з бадьорих і вправних у тупих і апатичних; і хіба не втратили б наші робітники під гнітом такого вічного рабства своєї репутації, хіба могли б вони зберегти її?.. Якої майстерності можна було б чекати від так жорстоко замучених тварин (harddrivenanimals)?.. Багато хто з них виконує за 4 дні таку кількість роботи, яку француз виконає лише за 5 або 6 днів. Але коли англійці будуть завжди обтяжені тяжкою працею, то можна побоюватись, що вони виродяться (degenerate) ще більше, ніж французи. Коли народ наш славиться своєю військовою доблестю, то хіба ми не говоримо, що зобов'язані цим, з одного боку, доброму англійському ростбіфові і пудингові, що їх він їсть, а з другого боку, і не в меншій мірі, нашому конституційному духові свободи? Та й чому б більший ступінь здібностей, енергії і майстерності наших ремісників і мануфактурних робітників не був зобов'язаний своїм походженням тій свободі, з якою вони по-своєму розважаються? Я сподіваюсь, що вони ніколи не втратять ні цих привілеїв, ні тих хороших умов життя, з яких однаково випливають як їх майстерність у роботі, так і їх мужність»[122].

На це автор «Essay on Trade and Commerce» дав таку відповідь:

«Коли святкування сьомого дня тижня вважається за божественне установлення, то цим передбачається, що інші дні тижня належать праці» (він, як ми це зараз побачимо, хоче сказати: капіталові), «і насильствений примус до того, щоб ця божественна заповідь виконувалась, не можна називати жорстокістю... Що людство взагалі від природи має нахил до спокою і лінощів, в цьому нас переконує фатальний досвід, здобутий з поведінки нашої мануфактурної черні, яка працює в середньому не більше 4 днів на тиждень, крім випадків подорожчання життєвих засобів... Припустимо, що бушель пшениці представляє всі засоби до життя робітника, що він коштує 5 шил. і що робітник заробляє своєю працею один шилінг на день. В такому разі йому доводиться працювати всього 5 днів на тиждень і всього 4 дні, коли бушель коштує 4 шилінги... Але тому що в цьому королівстві заробітна плата набагато вища в порівнянні з ціною засобів до життя, то у мануфактурного робітника, який працював 4 дні, є грошовий лишок, на який він може решту днів тижня прожити не працюючи... Сподіваюсь, мною сказано досить для того, щоб довести, що помірна праця протягом 6 днів на тиждень не є рабство. Наші сільськогосподарські робітники працюють 6 днів на тиждень, і за всіма ознаками — це найщасливіші з робітників (labouringpoor)[123]; голландці по стільки ж днів працюють у мануфактурах і

своєму творі «ConsiderationsonTaxes». London, 1765. Сюди ж слід залічити і Артура Юнга, цього Полонія, неймовірного базіку в статистиці. Серед захисників робітників виділяються: Джейкоб Вандерлінт в «MoneyanswersallThings». London, 1734; пастор Натаніел Форстер, докторбогослов'я, в «AnEnquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London, 1767; д-р Прайс і особливо Послтуейт — як у додатку до його «Universal Dictionary of Trade and Commerce», так і в «Great Britain's Commercial Interest explained and improved», 2nd edit., London, 1759. Самі факти констатують багато інших авторів того часу, між іншим Джозая Такер.

122) *Postlethwayt.* Там же. «First Preliminary Discourse», p. 14.

123) «An Essay on Trade and Commerce etc.». London, 1770. Сам автор на стор. 96 розповідає, в чому полягало вже в 1770 р. «щастя» англійських сільськогосподарських робітників. «їх робоча сила («theirworkingpowers») завжди напружена до краю («onthestretch»); вони не могли б ні жити гірше, ніж живуть («theycannotlivecheaperthantheydo»), ні працювати тяжче («norworkharder»)».

справляють враження дуже щасливого на роду. Так само працюють французи, якщо в робочий тиждень не вклинюються численні свята ... [124]. Але наша чернь забрала собі в голову, ніби їй, як англійцям, по праву народження належить привілей користуватися більшою свободою і незалежністю, ніж» (робочому людові) «в будь- якій іншій європейській країні. Оскільки ця ідея справляє вплив на мужність наших солдатів, вона, може, дає якусь користь; але чим менше заражені нею мануфактурні робітники, тим краще для них самих і для держави. Робітникам ніколи не слід було б вважати себе незалежними від своїх начальників («independentoftheirsuperiors»)... Надзвичайно небезпечно потурати набродові у промисловій державі, як наша, в якій, може, $^{7}/_{8}$всього населення мають лише невелику власність або зовсім її не мають... [125]. Повного вилікування не буде до того часу, поки наша промислова біднота не погодиться працювати протягом 6 днів за таку саму суму, яку вона заробляє тепер за 4 дні»[126].

З цією метою, так само як і для «викоренення лінощів, розпусти і романтичної бредні про свободу», ditto[а також] для «зменшення податків на користь бідних, заохочення духу підприємливості і для зниження ціни праці в мануфактурах», наш вірний Еккарт капіталу пропонує випробуваний засіб: робітників, які потребують громадської благодійності, тобто пауперів, замикати до «ідеального робітного дому» (anidealworkhouse). «Такий дім треба зробити домом жаху (houseofterror)[127]. В цьому «домі жаху», в цьому «ідеалі робітного дому», робота повинна тривати по 14 годин на добу, включаючи сюди, однак, і час для їди, отже лишається повних 12 годин праці»[128].

Дванадцятигодинний робочий день в «idealworkhouse», в домі жаху 1770 року! Через шістдесят три роки, в 1833 р., коли англійський парламент в чотирьох фабричних галузях зменшив до 12 повних робочих годин робочий день дітей від 13 до 18-річного віку, здавалося, пробила остання година англійської промисловості! В 1852 р., коли Луї Бонапарт, щоб посилити свій вплив серед буржуазії, спробував посягнути на встановлений законом робочий день, французький робочий люд одностайно заявив: «Закон, що скоротив робочий день до 12 годин,— це єдине благо, яке лишилося нам від законодавства республіки!»[129].В Цюріху праця дітей віком понад 10 років обмежена 12 годинами; в Ааргау в 1862 р. тривалість праці дітей від 13 до 16-річного

---

[124] Протестантизм відіграє важливу роль у генезисі капіталу вже тому, що він перетворює майже всі традиційні святковідні у робочі дні.

[125]«An Essay on Trade and Commerce etc.». London, 1770, p. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57.

[126]«An Essay on Trade and Commerce etc.». London, 1770, p. 69. Ще в 1734 р. ДжейкобВандерлінт роз'яснив, що таємниця всіх скарг капіталістів на лінощі робітників просто-напростополягає в тому, що вони хотіли б дістати за ту саму заробітну плату 6 робочих днів замість чотирьох.

[127]Там же, стор. 242—243: «Такий ідеальний робітний дім треба зробити «домом жаху», а не притулком для бідних, де вони дістають вдосталь їжі, теплий і пристойний одяг і де дуже мало працюють».

[128]Там же [стор. 260]. «Французи»,— говорить автор,— «сміються з наших захоплених ідей про свободу» (там же, стор. 78).

[129]«Вони заперечували особливо проти роботи, яка триває більше 12 годин на день, тому що закон, який встановлює такий робочий день, є єдине благо, що лиши- лося їм від законодавства республіки» («Reportsoflnsp. ofFact. 31stOctob. 1855», р. 80). Французький закон 5 вересня 1850 р. про дванадцятигодинний робочий день, це змінене на буржуазний лад видання декрету тимчасового уряду від 2 березня 1848р., поширює свою чинність на всі майстерні без винятку. До цього закону робочий день у Франції був необмежений. Його тривалість на фабриках дорівнювала 14, 15 і більше годинам. Див. «Des classes ouvrteres en France, pendant l'annëe 1848». Par M. *Blanqui.*Панові Бланкі,— економістові, а не революціонерові,— було доручено урядом провести обслідування становища робітників.

віку була зменшена з $12^1/_2$ до 12 годин; в Австрії в 1860 р. для дітей від 14 до 16 років тривалість праці була скорочена dittodo 12 годин[130)]. Який «прогрес з 1770 року», з «exultation» покликнув би Маколей!

«Дім жаху» для пауперів, про який тільки мріяла капіталістична душа 1770 р., з'явився через кілька років у вигляді велетенського «робітного дому» для самих мануфактурних робітників. Він звався фабрикою. Але на цей раз ідеал зблід перед дійсністю...

6. БОРОТЬБА ЗА НОРМАЛЬНИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ. ПРИМУСОВЕ ОБМЕЖЕННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ В ЗАКОНОДАВЧОМУ ПОРЯДКУ. АНГЛІЙСЬКЕ ФАБРИЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО 1833—1864 РОКІВ

Після того як капіталові потрібні були цілі століття, щоб подовжити робочий день до його нормальних максимальних меж, а потім і за ці межі, до границі природного дванадцятигодинного дня[131)], з часу виникнення великої промисловості в останній третині XVIII століття починається навальний, лавоподібний рух у цій галузі, що знищує всі перешкоди. Всякі рамки, що їх ставлять звичаї і природа, вік і стать, зміна дня і ночі, були зруйновані. Навіть поняття про день і ніч, по-селянському прості для старих статутів, стали такими розпливчастими, що один англійський суддя ще в 1860 р. змушений був проявити дійсно талмудистську мудрість для того, щоб роз'яснити «в порядку судової ухвали», що таке день і що таке ніч[132)]. Капітал справляв свої оргії.

Тільки-но робітничий клас, приголомшений гуркотом виробництва, до певної міри отямився, він почав чинити опір, і насамперед на батьківщині великої промисловості, в Англії. Однак протягом трьох десятиріч поступки, яких він добивався, були чисто номінальними. За час з 1802 по 1833 р. парламент видав 5 актів про працю, але був такий хитрий, що не вотував жодної копійки на їх примусове проведення, на

---

130) І в справі регулювання робочого дня Бельгія зарекомендувала себе зразковою буржуазною державою. Лорд Хауард де Уолден, англійський посланник в Брюсселі, повідомляє англійському міністерству закордонних справ від 12 травня1862 року: «Міністр Рож'є заявив мені, що дитяча праця аж ніяк не обмежується ні загальним законом, ні місцевими постановами; що уряд протягом останніх трьох років на кожному засіданні носився з думкою внести в палати законопроект в цьому питанні, але завжди натрапляв на непереборну перешкоду в егоїстичному страху перед всяким законодавством, що суперечить принципові повної свободи праці!»

131)«Безсумнівно, великого жалю заслуговує той факт, що будь-який клас людей змушений побиватися над роботою по 12 годин щодня. Коли додати до цього час, що витрачається на їду і на те, щоб пройти до майстерні і назад, то вийде в дійсності 14 з 24 годин на добу. Я сподіваюсь, що, не кажучи вже про здоров'я, ніхто не стане заперечувати, що з моральної точки зору таке повне поглинення часу трудящих класів, яке безперервно відбувається, починаючи з раннього 13-річного віку, а у «вільних» галузях промисловості і з ще молодшого віку, надзвичайно шкідливе і є страхітливим злом... В інтересах суспільної моралі, з метою виховання здорового населення, для того щоб забезпечити більшості народу можливість розумного втішання життям, треба наполягати на тому, щоб в усіх галузях промисловості частина кожного робочого дня лишалась для відпочинку і дозвілля» (Леонард Хорнер в «ReportsofInsp. ofFact, for 31stDecember1841»).

132)Див. «Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860».

необхідний персонал чиновників і т. д.[133)]. Вони лишилися мертвою буквою. «Факт той, що до акта 1833 р. дітей і підлітків примушували працювати («wereworked») цілу ніч, цілий день або ж і день і ніч adlibitum[свавільно]»[134)].

Тільки з часу фабричного акта 1833 р., який поширюється на бавовняні, шерстяні, льняні і шовкові фабрики, бере свій початок нормальний робочий день для сучасної промисловості. Ніщо так не характеризує дух капіталу, як історія англійського фабричного законодавства з 1833 до 1864 року!

Закон 1833 р. оголошує, що звичайний робочий день на фабриці повинен починатися в 5½годин ранку і закінчуватися у 8 ½ **годин** вечора. В межах цього 15-годинного періоду закон дозволяє користуватися працею підлітків (тобто осіб віком від 13 до 18 років) в будь-який час дня, однак при тій умові, що одна і та сама особа цього віку не повинна працювати більше 12 годин на день, за винятком деяких спеціально передбачених випадків. Пункт 6-й акта встановлює, «що на протязі кожного дня кожній особі з обмеженим робочим часом треба давати щонайменше 1 ½ години на їду». Заборонялось застосовувати працю дітей до 9-річного віку, за єдиним винятком, про який буде згадано далі; праця дітей 9 — 13-річного віку обмежена 8 годинами на день. Нічна праця, тобто за цим законом праця між 8 ½ годинами вечора і 5 ½ годинами ранку, була заборонена для всіх осіб від 9 до 18 років.

Законодавці були такі далекі від бажання посягнути на вільне висмоктування капіталом робочої сили дорослих або, як вони це називали, на «свободу праці», що вигадали особливу систему з метою запобігти таким жахливим наслідкам фабричного акта.

«Велике зло фабричної системи, як вона організована вданий час»,— сказано в першому звіті центральної ради комісії, датованому 25 червня 1833 р.,— «полягає в тому, що вона створює необхідність подовжувати дитячу працю до крайніх меж робочого дня дорослих, бдиним засобом проти цього зла, засобом, що не передбачає обмеження праці дорослих, яке привело б до ще більшого зла, ніж те, яке хочуть усунути,— цим єдиним засобом є план запровадити подвійні зміни дітей»[93].

«План» цей і був здійснений під назвою Relaissystem («SystemofRelays»; Relayпо-англійському, як і по-французькому, означає зміну поштових коней на різних станціях); при цьому одна зміна дітей від 9 до 13 років запрягається в роботу, наприклад, від $5^1/_2$**годин** ранку до 1 ½ години пополудні, друга зміна— від $1^1/_2$ години пополудні до 8 ½ годин вечора і т. д.

---

133)Дуже характерною для режиму Луї-Філіппа, короля буржуа, є та обставина, що єдиний виданий при ньому фабричний закон 22 березня 1841 р. ніколи не був проведений в життя. Та й самий цей закон стосується тільки дитячоїпраці. Вінвстановлює вісім годин праці для дітей 8—12-річного віку, дванадцять годин для дітей 12—16 років і т. д., причому робить численні винятки, які допускають нічну працю навіть для восьмирічних дітей. Нагляд за застосуванням цього закону і примус щодо виконання його були полишені на добру волю «amisducommerce» [«друзів торгівлі»],— і це в країні, де кожна миша перебуває у віданні поліції. Тільки з 1853 р. в одним одному департаменті, в департаменті Нор, встановлюється оплачувана посада урядового інспектора. Не менш характерною для розвитку французького суспільства є взагалі та обставина, що закон Луї-Філіппа до революції 1848 р. лишався єдиним законом у цій галузі, хоч французька законодавча фабрика обплутує своєю сіттю всі сторони життя!

134)«Reports of Insp. of Fact, for 30th April 1860», p. 50.

В нагороду за те, що панове фабриканти якнайзухваліше ігнорували всі видані за останні 22 роки закони про дитячу працю, пілюля, яку вони мали проковтнути, і на цей раз була позолочена. Парламент ухвалив, що з 1 березня 1834 р. жодна дитина віком менше 11 років, з 1 березня 1835 р. жодна дитина віком менше 12 років і з 1 березня 1836 р. жодна дитина віком менше 13 років не повинна працювати на фабриці більше 8 годин! Цей «лібералізм», такий поблажливий щодо «капіталу», заслуговував на тим більшу вдячність, що д-р Фарре, сер А. Карлайл, сер Б. Броді, сер Ч. Белл, пан Гатріі т.д.,— тобтонайвидатніші терапевти і хірурги Лондона,— у своїх свідченнях палаті громад заявили, що «periculuminmora!»[94]. Д-р Фарре висловився ще гостріше:

«Законодавство однаково необхідне, щоб запобігти передчасній смерті, хоч би в яких формах її заподіювали, а цей спосіб» (фабричний спосіб) «слід, звичайно, визнати одним з найжорстокіших способів її заподіяння»[135)].

Том самий «реформований» парламент, який з ніжного почуття до панів фабрикантів ще на цілі роки прирікав дітей віком менше 13 років на пекло 72-годинної фабричної праці на тиждень, заборонив плантаторам емансипаційним указом, який давав свободу теж каплями, примушувати надалі негрів-рабів працювати більше 45 годин на тиждень!

Але нітрохи не задоволений, капітал розпочав тепер галасливу агітацію, що тривала кілька років. Вона велася головним чином навколо віку категорій, які під назвою дітей повинні були працювати не більше 8 годин і які підлягали до певної міри обов'язковому навчанню. За капіталістичною антропологією, дитячий вік закінчувався в 10 років або принаймні в 11 років. Чим ближче підходив строк повного здійснення фабричного акта, фатальний 1836 р., тим несамовитіше лютувала фабрикантська наволоч. Їй дійсно вдалося настільки залякати уряд, що він в 1835 р. запропонував знизити межу дитячого віку з 13 до 12 років. Тим часом грізно зростав pressurefromwithout[тиск іззовні]. Мужність зрадила палату громад. Вона відмовилась кидати 13-річних дітей під Джаггернаутову колісницю[96] капіталу більш ніж на 8 годин у день, і акт 1833 р. набрав повної сили. Він залишався без зміни до червня 1844 року.

На протязі того десятиріччя, коли він регулював фабричну працю спочатку почасти, а потім повністю, офіціальні звіти фабричних інспекторів рясніють скаргами на неможливість його проведення. Тому що закон 1833 р. полишав на розсуд панів капіталістів призначати в межах п'ятнадцятигодинного періоду від 5 ½ ранку до 8 ½ вечора ту годину, коли кожний «підліток» і кожна «дитина» повинні починати свою дванадцятигодинну або восьмигодинну працю, переривати і закінчувати її, а також полишав на їх розсуд призначати для різних осіб різні години для їди, то ці пани скоро винайшли нову «Relaissystem», при якій робочі коні не переміняються на певних поштових станціях, а знову й знову запрягаються на перемінних станціях. Ми не

[135)]«Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it» [95].

спиняємось докладніше на розкошах цієї системи, бо повинні повернутися до неї пізніше. Але й з першого погляду ясно, що ця система знищувала не тільки дух, але й саму букву всього фабричного акта. Як могли фабричні інспектори при такій складній бухгалтерії на кожну окрему дитину і кожного підлітка примусити фабрикантів додержувати встановленого законом робочого часу і законних перерв для їди? Колишні жорстокі неподобства незабаром знову безкарно стали процвітати на багатьох фабриках. При зустрічі з міністром внутрішніх справ (1844 р.) фабричні інспектори довели всю неможливість будь-якого контролю в умовах нововигаданої Relaissystem[136)]. Тим часом обставини дуже змінились. Фабричні робітники, особливо з 1838 р., зробили десятигодинний білль своїм економічним лозунгом, подібно до того як Хартія [97] стала їх політичним лозунгом. Навіть частина фабрикантів, що врегулювала фабричне виробництво відповідно до акта 1833 р., закидала парламент записками з приводу аморальної «конкуренції» «фальшивих братів», яким їх більша зухвалість або більш щасливі місцеві умови дозволяють порушувати закон. До того ж, хоч би як хотілось окремим фабрикантам дати повну волю своїй споконвічній жадності, ідеологи і політичні вожді класу фабрикантів рекомендували іншу поведінку і іншу мову щодо робітників. Вони почали кампанію за скасування хлібних законів і для перемоги потребували допомоги робітників! Тому вони обіцяли не тільки вдвоє більший буханець хліба [98], але й прийняття десятигодинного білля під покровом тисячолітнього царства вільної торгівлі[137)]. Отже, тим менше вони могли боротися проти заходу, який мав лише провести в життя акт 1833 року. Нарешті, торі, найсвятішому інтересові яких, земельній ренті, загрожувала небезпека, філантропічно обурились з приводу «ганебної поведінки»[138)] своїх ворогів.

Так з’явився додатковий фабричний акт від 7 червня 1844 року. Він набрав чинності з 10 вересня 1844 року. Він ставить під захист закону нову категорію робітників, а саме: жінок віком більше 18 років. Вони були в усіх відношеннях зрівняні з підлітками: їх робочий час обмежений 12 годинами, нічна праця заборонена і т. д. Отже, законодавство вперше було змушене піддати безпосередньому і офіціальному контролю також і працю повнолітніх. У фабричному звіті 1844—1845 р. сказано з іронією:

«До нашого відома не дійшло жодного випадку, коли дорослі жінки скаржилися б на це вторгнення в їх права»[139)].

Робочий день дітей віком менше 13 років був скорочений до $6^1/_2$, а за певних умов до 7 годин на день[140)].

[136)]«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1849», p. 6.

[137)]«Reports of lnsp. of Fact, for 31st October 1848», p. 98.

[138)]Леонард Хорнер навіть офіціально вживає вислів «nefariouspractices» [«ганебна поведінка»] («Reportsoflnsp. ofFact, for 31stOctober1859», p. 7).

[139)]«Reports etc. for 30th Sept. 1844», p. 15.

[140)]Акт дозволяє користуватися працею дітей по 10 годин на добу в тих випадках, коли вони працюють не щодня, а лише

Щоб усунути зловживання фальшивою Relaissystem, закон встановлював, між іншим, такі важливі уточнення:

«Робочий день дітей і підлітків слід лічити з того часу, коли хоч одна дитина або підліток починає ранком роботу на фабриці».

Таким чином, коли, наприклад, *A* починає роботу о 8 годині ранку, а *B* — о 10 годині, то робочий день повинен закінчуватися для *B* в ту саму годину, як і для *A.* Початок робочого дня треба визначати за яким-небудь громадським годинником, наприклад за найближчим залізничним годинником, до якого треба пристосувати і фабричний гудок. Фабрикант повинен вивісити на фабриці розклад, надрукований великим шрифтом, з зазначенням часу початку, закінчення і перерв робочого дня. Дітей, які починають свою роботу до 12 години дня, неможна знову примушувати працювати після першої години пополудні. Таким чином, післяобідня зміна повинна складатися не з тих дітей, з яких складається ранкова. Ті 1 ½ години, що встановлюються на обід, повинні даватись усім робітникам, які перебувають під захистом закону, в один і той самий час дня, причому щонайменше 1 година повинна даватися до третьої години пополудні. Діти або підлітки не повинні працювати до першої години дня більше 5 годин без перерви для їди щонайменше на півгодини. Діти, підлітки або жінки не повинні лишатися під час перерви для їди у фабричному приміщенні, в якому відбувається який-небудь процес праці, і т. д.

Ми бачили, що ці дріб'язкові постанови, які регулюють час, межі і перерви роботи по-військовому, ударом у дзвін, аж ніяк не були продуктом парламентських вигадок. Вони поступово розвивалися з даних відносин як природні закони сучасного способу виробництва. Формулювання їх, офіціальне визнання і проголошення державою були результатом тривалої класової боротьби. Одним з найближчих наслідків їх було те, що практика підпорядкувала і робочий день дорослих фабричних робітників тим самим обмеженням, бо в більшості процесів виробництва необхідне співробітництво дітей, підлітків і жінок. Тому загалом і в цілому в період 1844—1847 рр. дванадцятигодинний робочий день був скрізь одноманітно поширений в усіх галузях промисловості, підпорядкованих фабричному законодавству.

Однак фабриканти допустили такого роду «прогрес» не без компенсації у вигляді «регресу». На їх вимогу палата громад скоротила мінімальний вік дітей, які підлягають експлуатації, з 9 до 8 років, щоб забезпечити для капіталу потрібну за всіма законами божими і людськими «додаткову пропозицію фабричних дітей»[141].

1846—1847 рр. становлять епоху в економічній історії Англії. Скасування хлібних законів, скасування ввізних мит набавовну та інші сирові матеріали, проголошення

через день. Взагалі це застереження не було застосоване.

[141] «Оскільки скорочення годин їх робочого часу приведе до збільшення кількості дітей, потрібних для роботи, то було вирішено, що додаткова пропозиція дітей віком від 8 до 9 років могла б покрити збільшений попит» («Reportsetc. for 30thSept. 1844», p. 13).

свободи торгівлі провідною зіркою законодавства! Словом, наставало тисячолітнє царство. З другого боку, чартистський рух і агітація за десятигодинний робочий день досягли в ці самі роки свого найвищого пункту. Вони знайшли союзників в особі торі, що палали помстою. Незважаючи на фанатичний опір віроломної армії вільної торгівлі з Брайтом і Кобденом на чолі, білль про десятигодинний робочий день, якого добивалися так довго, був прийнятий парламентом.

Новий фабричний акт від 8 червня 1847 р. встановлював, що з 1 липня 1847 р. набирає сили попереднє скорочення робочого дня до 11 годин для «підлітків» (від 13 до 18 років) і для всіх робітниць, азі травня 1848 р.— остаточне обмеження робочого дня тих самих категорій робітників 10 годинами. Щодо решти цей акт був тільки деякою зміною і доповненням до законів 1833 і 1844 років.

Капітал розпочав попередній похід з тим, щоб не допустити повне проведення в життя акта з 1 травня 1848 року. І до того ж самі робітники, нібито навчені досвідом, повинні були допомогти зруйнувати свою власну справу. Момент був вибраний вдало.

«Слід нагадати, що внаслідок жахливої кризи 1846—1847 рр. серед фабричних робітників панували великі злидні, бо багато фабрик працювало тільки неповний час, інші зовсім не працювали. Значне число робітників перебувало через це в найскрутнішому становищі, багато було в боргах. Тому можна було з достатньою мірою певності припустити, що вони погодяться на довший робочий день, щоб відшкодувати збитки, заподіяні їм у минулому, може сплатити борги, або викупити з ломбарду свої меблі, або замінити новими продані пожитки, або придбати новий одяг для себе і сім'ї»[142].

Пани фабриканти спробували посилити природний вплив цих обставин загальним зниженням заробітної плати на 10%. Це було, так би мовити, посвятинами нової ери вільної торгівлі. Пізніше, як тільки робочий день був скорочений до 11 годин, почалося дальше зниження заробітної плати на 8 1/3 % і потім вдвоє більше зниження, коли робочий день був остаточно скорочений до 10 годин. Тому всюди, де тільки дозволяли обставини, відбулося зниження заробітної плати щонайменше на 25%[143]. За таких-то відповідно підготовлених обставин почалась агітація серед робітників за скасування акта 1847 року. Не гребували ніякими засобами обману, спокус, погроз, але все було даремно. Коли й пощастило зібрати півдюжини петицій, в яких робітники скаржилися на те, що «їх утискує цей акт», то самі ж петиціонери при усному опиті заявляли, що їх змушували давати підписи. «Їх утискує, це правда, але хтось інший, а не фабричний акт»[144]. Але коли фабрикантам не вдалося примусити робітників говорити в бажаному для них дусі, тим голосніше вони самі кричали від імені

---

[142] «Reports of lnsp. of Fact, for 31st October 1848», p. 16.

[143] «Я переконався, що у людей, які одержували 10 шил. на тиждень, зробили скорочення на 1 шил., у зв'язку з загальним зниженням заробітної плати на 10%, і потім ще на 1 шил. 6 пенсів, через скорочення робочого часу,— всього на 2 шил. 6пенсів,— і, незважаючи на це, більшість твердо стояла за десятигодинний білль» («Reportsoflnsp. ofFact, for 31stOctober1848», p. 16).

[144] «Підписуючи петицію, я в той же час заявив, що роблю щось погане.— Але чому ж в такому разі ви її підписали?— Тому, що, коли б я відмовився, мене викинули б на вулицю.— Петиціонер справді почував себе «утиснутим», але зовсім не фабричним актом» («Reportsoflnsp. ofFact, for 31stOctober1848», p. 102).

робітників у пресі і в парламенті. Вони ганьбили фабричних інспекторів чимсь на зразок комісарів Конвенту[99], які безжалісно приносять нещасних робітників в жертву своїй химері про поліпшення світу. Але й цей маневр не вдався. Фабричний інспектор Леонард Хорнер особисто і через своїх помічників зібрав численні свідчення на фабриках Ланкаширу. Близько 70% опитаних робітників висловилися за 10-годинний робочий день, далеко менш значне число за 11-годинний і зовсім незначна меншість за старий 12-годинний день[145)].

Другий «доброзичливий» маневр полягав у тому, щоб примусити дорослих робітників-чоловіків працювати 12—15 годин, а потім оголосити цей факт найвірнішим виявом справжніх пролетарських бажань. Але «безжалісний» фабричний інспектор Леонард Хорнер знову вже був на своєму місці. Більшість «надурочників» заявила, що

«Їм далеко краще було б працювати по 10 годин за меншу заробітну плату, але у них не було вибору: серед них так багато безробітних, так багато прядильників змушені працювати як прості присукальники, що коли б вони відмовилися від подовження робочого дня, їх місця зараз же були б зайняті іншими, отже для них справа стояла так: або працювати довший час — або опинитися на вулиці»[146)].

Попередній похід капіталу закінчився невдачею, і закон про десятигодинний робочий день набрав чинності 1 травня 1848 року. Тим часом фіаско чартистської партії, вожді якої були ув’язнені в тюрми і організація якої була зруйнована, похитнуло віру робітничого класу Англії у свої сили. Скоро після цього паризьке червневе повстання і його криваве придушення об’єднали як у континентальній Європі, так і в Англії під одним спільним лозунгом врятування власності, релігії, сім’ї і суспільства всі фракції пануючих класів: земельних власників і капіталістів, біржових вовків і крамарів, протекціоністів і фритредерів, уряд і опозицію, попів і вільнодумців, молодих блудниць і старих монахинь! Робітничий клас скрізь віддавали анафемі, переслідували, поширивши на нього чинність «закону про підозрілих»[100]. Таким чином, панове фабриканти могли не церемонитись. Вони підняли відкритий бунт не тільки проти десяти годинного закону, але й проти всього законодавства, яке, починаючи з 1833 р., намагалось трохи вгамувати «вільне» висмоктування робочої сили. Це був бунт на захист рабства[101] в мініатюрі, який більше двох років проводився з цинічною безцеремонністю, з терористичною енергією, причому це було тим простіше, що бунтівник-капіталіст нічим не рискував, крім шкури свого робітника.

Для розуміння дальшого треба нагадати, що фабричні акти 1833, 1844 і 1847 рр. всі три зберігають свою законну силу, оскільки один не вносить будь-яких змін в інший, що жоден з них не обмежує робочого дня робітників-чоловіків віком понад 18 років і

---

145) «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1848», p. 17. В окрузі панаХорнерабули таким чином опитані 10 270 дорослих робітників-чоловіків на 181 фабриці, їх свідчення можна знайти в додатку до звіту фабричної інспекції за півріччя, що закінчується жовтнем 1848 року. Ці свідчення і в інших відношеннях дають цінний матеріал.

146) «ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1848». Див. зібрані самим Леонардом Хорнером свідчення №№ 69, 70, 71, 72, 92, 93, а також зібрані помічником інспектора А. свідчення Ш 51, 52, 58, 59, 62, 70 в «Appendix». Навіть один фабрикант висловився відверто. Див. там же № 14, який іде після № 265 [стор. 37].

що з 1833 р. п’ятнадцятигодинний період від $5^1/_2$ годин ранку до 8 ½ годин вечора лишався законним «днем», в межах якого тільки і повинна була вкладатися на встановлюваних законом умовах спочатку дванадцятигодинна, а пізніше десятигодинна праця підлітків і жінок.

Фабриканти подекуди почали з того, що звільнили частину, в деяких випадках половину зайнятих у них підлітків і робітниць і відновили натомість майже забуту нічну працю дорослих робітників-чоловіків. Закон про десятигодинний робочий день, запевняли вони, не дає їм іншого виходу![147)].

Другий крок стосувався узаконених перерв для їди. Послухаймо, що говорять фабричні інспектори:

«З часу обмеження робочого дня десятьма годинами фабриканти твердять, хоч на практиці вони ще й не проводять до кінця свої погляди, що вони в достатній мірі виконують те, що велить закон, коли під час роботи, наприклад, від 9 години ранку до 7 години вечора, вони дають на їду одну годину до 9 години ранку і ½ години після 7 години вечора, відводячи, таким чином, робітникам 1 ½ години на те, щоб поїсти. В деяких випадках вони дають тепер півгодини або цілу годину на обід, але в той же час наполягають на тому, що вони зовсім не повинні включати будь-яку частину цих 1 ½ годинудесятигодинний робочий день»[148)].

Таким чином, панове фабриканти твердили, нібито педантично точні постанови акта 1844 р. про час, призначений для їди, дають робітникам тільки дозвіл їсти й пити до свого приходу на фабрику і після виходу з неї, тобто у себе дома! А чому б робітникам і не обідати до 9 години ранку? Однак королівські юристи вирішили, що встановлений законом час для їди

«треба давати в перерви дійсного робочого дня і що протизаконно примушувати працювати без перерви 10 годин підряд, з 9 години ранку до 7 години вечора»[149)].

Після цих благодушних демонстрацій капітал як підготовку до бунту зробив крок, який відповідав букві закону 1844 р. і, значить, був легальний.

Звичайно, закон 1844 р. забороняв використовувати на роботі після 1 години дня тих дітей 8—13 років, які працювали до 12 години дня. Але він анітрохи не регулював $6^1/_2$-годинноїпраці дітей, робочий час яких починався о 12 годині або пізніше! Тому восьмирічні діти, які починали роботу о 12 годині дня, могли бути застосовані від 12 до 1 години, що становить 1 годину, від 2 години до 4 години пополудні, що становить 2 години, і від 5 до *8 ½* годин вечора, що становить 3 1/2 години, всього законних 6 ½ годин! Або ще краще. Щоб приурочити застосування праці дітей до праці дорослих робітників-чоловіків, які працювали до 8 ½ годин вечора, фабрикантам досить було тільки не давати дітям роботи до 2 години пополудні, а потім тримати їх на фабриці без усяких перерв до *8 ½* годин вечора!

«А тепер уже просто визнається, що останнім часом, внаслідок зажерливого прагнення фабрикантів

[147)]«Reports etc. for 31st October 1848», p. 133, 134.

[148)]«Reports etc. for 30th April 1848», p. 47.

[149)]«Reports etc. for 31st October 1848», p. 130.

тримати машини в ходу довше 10 годин на добу, в Англії встановилась практика примушувати 8—13-річних дітей обох статей працювати, після того як підуть всі підлітки і жінки, з самими дорослими чоловіками до 8 ½ годин вечора»[150)].

Робітники і фабричні інспектори протестували з гігієнічних і моральних міркувань. Але капітал відповідав:

«На голову мою хай вчинки
Впадуть мої. Я вимагаю суду
Законного,— я вимагаю
Оплати векселя мого» [102].

Справді, за статистичними відомостями, поданими до палати громад 26 липня 1850 р., на 15 липня 1850 р. 3 742 дитини на 257 фабриках, незважаючи на всі протести, зазнавали цієї «практики»[151)]. Але й цього мало! Рисяче око капіталу помітило, що акт 1844 р. не дозволяє п'ятигодинної роботи в дообідній час без перерви для відпочинку, яка триває щонайменше 30 хвилин, але не вимагає нічого подібного для післяобідньої роботи.Тому він зажадав і добився задоволення примушувати восьмирічних дітей-робітників не тільки надриватися над роботою, але й голодувати безперервно від 2 годин пополудні до 8 ½ годин вечора!

«Так, груди його; як вексель каже!»[152)153]

Ця гідна Шейлока відданість букві закону 1844 р., оскільки він регулює працю дітей, повинна була, однак, просто підготувати відкритий бунт проти того самого закону, оскільки він регулює працю «підлітків і жінок». Треба нагадати, що скасування «неправильної Relaissystem» становить головну мету і головний зміст цього закону. Фабриканти почали свій бунт, просто заявивши, що пункти акта 1844 р., які забороняють довільне використання робочої сили підлітків і жінок у довільні короткі відрізки п'ятнадцятигодинного фабричного дня, були

«порівняно нешкідливими (comparativelyharmless) доти, поки робочий час був обмежений 12 годинами. При законі про десятигодинний робочий день вони є нестерпною несправедливістю (hardship)»[153)].

Тому вони байдужісінько заявили інспекторам, що не хочуть зважати на букву закону і мають намір запровадити стару систему своєю владою[154)]. Це буде, мовляв, в інтересах самих же робітників, спантеличених лихими порадами, бо

[150)]Там же, стор. 142.

[151)]«Reports etc. for 31st October 1850», p. 5, 6.

[152)]Природа капіталу одна і та сама як у нерозвинутих, так і в розвинутих його формах. У зводі законів, який незадовго до початку Громадянської війни в Америці нав'язав панування рабовласників на території Нью-Мексіко, говориться: «Робітник, оскільки капіталіст купив його робочу силу, є його (капіталіста) гроші» («Thelabourerishis (thecapitalist's) money»). Той самий погляд був поширений у римських патриціїв. Гроші, позичені ними боржникові-плебею, перетворюються з допомогою життєвих засобів у м'ясо і кров боржника. Тому це «м'ясо і кров» було їх «грішми». Звідси шейлоківський закон 10 таблиць[104]! Гіпотеза Ленге [105], нібито кредитори-патриції влаштовували час від часу по той бік Тібру святкові бенкети, на яких подавалося варене м'ясо боржників, лишається такою ж недоведеною, як гіпотеза Даумера про християнське причастя [106].

[153)]«Reports etc. for 31st October 1848», p. 133.

[154)]Серед інших це саме заявив 1 філантроп Ашуорт у квакерськи огидному листі до Леонарда Хорнера («Reportsetc. April 1849», p. 4).

«дасть можливість платити їм вищу заробітну плату». «Це — єдиний засіб зберегти при десятигодинному законі промислову перевагу Великобританії»[155]. «Можливо, що при системі змін трохи важко виявляти порушення закону, але що ж з того? (whatofthat?). Невже великі промислові інтереси цієї країни можна вважати за річ другорядну, аби тільки трохи звільнити фабричних інспекторів та їх помічників від турбот (somelittletrouble)?»[156].

Всі ці хитрощі, звичайно, анітрохи не допомогли. Фабричні інспектори почали порушувати судові переслідування. Але незабаром на міністра внутрішніх справ сера Джорджа Грея обрушилась така хмара петицій фабрикантів, що в циркулярі від 5 серпня 1848 р. він рекомендував інспекторам

«загалом не переслідувати порушень букви акта, поки не буде доведено, що Relaissystemзловживають таким чином, що примушують підлітків і жінок працювати більше 10 годин».

Після цього фабричний інспектор Дж. Стюарт дозволив так звану систему змін протягом п’ятнадцятигодинного фабричного дня для всієї Шотландії, де вона незабаром розцвіла, як і раніше. Навпаки, англійські фабричні інспектори заявили, що міністр не має диктаторської влади припиняти чинність законів, і продовжували судові переслідування проти proslaveryrebels[бунтівників на захист рабства].

Але яка користь притягати до суду, коли суди, countymagistrates[157], ухвалювали виправдні вироки? В цих судах засідали панове фабриканти, щоб судити самих же себе. Наведемо приклад. Якийсь Ескрігге, від бавовнопрядильної фірми Кершо, Ліз і К°, подав фабричному інспекторові своєї округи схему Relaissystem, призначену для його фабрики. Діставши відмову, він спочатку не вживав ніяких дальших заходів. Через кілька місяців якийсь індивідуум на ім’я Робінзон, теж бавовнопрядильник, якому Ескрігге був коли не П’ятницею, то в усякому разі родичем, став перед місцевим судом у Стокпорті, обвинувачений в тому, що запровадив у себе систему змін, тотожну тій, яку вигадав Ескрігге. Засідало четверо суддів, серед них 3 бавовнопрядильники, все з тим самим неодмінним Ескрігге на чолі. Ескрігге виправдав Робінзона і заявив, що законне для Робінзона є справедливим і для Ескрігге. Спираючись на свою власну ухвалу, що набрала сили закону, він відразу ж запровадив цю систему і на своїй власній фабриці[158]. Звичайно, вже самий склад цих судів був відкритим порушенням закону[159].

«Такого роду судові фарси»,— покликує інспектор Хауелл,— «кричать про необхідність покласти цьому край... одно з двох: або пристосуйте закон до цих вироків, або ж дайте право ухвалювати вироки менш порочному трибуналові, який свої вироки узгодить із законом... в усіх таких випадках. Доводиться палко бажати,

---

[155]«Reports etc. for 31st October 1848», p. 138.

[156]Тамже, стор. 140.

[157]Ці «countymagistrates», «greatunpaid» [«великі неоплачувані»], як їх навиває У. Коббет, є безплатні мирові судді, яких набирають з почесних осіб графств. В дійсності з них складаються помісні суди пануючих класів.

[158]«Reportsetc. for 30thApril1849», p. 21, 22. Пор. подібні ж приклади там же, стор. 4, 5.

[159]Законом 1 і 2 року царювання Вільгельма IV, розд. 39, ст. 10, відомим підназвою фабричного акта сера Джона Хобхауза, забороняється будь-якому власникові бавовнопрядильної або ткацької фабрики, так само як батькові, синові або братові такого власника, виконувати обов’язки мирового судді у тих випадках, коли питання стосується фабричного акта.

щоб посада судді була платна!»[160].

Королівські юристи фабрикантське тлумачення акта 1848 р. оголошували безглуздим, але рятівники суспільства не дозволили збити себе з пантелику.

«Після того як я спробував примусити виконувати закон, порушивши 10 переслідувань у 7 різних судових округах»,— повідомляє Леонард Хорнер,— «і тільки в одному випадку мав підтримку суддів... я вважаю марними дальші переслідування за порушення закону. Та частина акта, яка складена з метою внести одноманітність в робочі години...уже не існує для Ланкаширу. До того ж ні у мене, ні у моїх помічників нема абсолютно ніяких засобів для того, щоб переконатися, чи дійсно на фабриках, де панує так звана Relaissystem, но примушують підлітків і жінок працювати більше 10 годин... Іі кінці квітня 1849 р. уже 114 фабрик в моїй окрузі працювали за цим методом, і число їх останнім часом блискавично зростає. Загалом вони працюють тепер $13^1/_2$ годин, з 6 годин ранку до 7 ½ годин вечора; в деяких випадках вони працюють 15 годин, з 5 ½ годин ранку до 8 ½ годин вечора»[161].

Уже в грудні 1848 р. у Леонарда Хорнера був список 65 фабрикантів і 29 фабричних наглядачів, які одностайно заявляли, що при цій Relaissystemніяка система контролю не може перешкодити якнайбільшому поширенню надмірної праці[162]. То одних і тих самих дітей та підлітків переводять з прядильної майстерні в ткацьку і т. д., то на протязі 15 годин їх переводять (shifted) з однієї фабрики на іншу[163]. Як, скажіть, контролювати таку систему,

«яка зловживає словом зміна, щоб з безконечною різноманітністю перетасовувати робітників, як карти, і щоб щодня так пересувати години праці і відпочинку різних осіб, що одна й та сама група робітників у повному своєму складі ніколи не працює на старому місці в старий час!»[164].

Але зовсім незалежно від дійсної надмірної праці, ця так звана Relaissystemбула таким витвором фантазії капіталу, якого ніколи не перевершив і Фур’є в своїх гумористичних нарисах «courtesseances»[107]; правда, тут притягальна сила праці перетворилася в притягальну силу капіталу. Подивімось на ці схеми, створені фабрикантами і прославлені благонаміреною пресою як зразок того, «що може бути зроблено при розумній мірі старанності і методичності» («whatareasonabledegreeofcareandmethodcanaccomplish»). Робочий персонал поділявся іноді на 12—15 категорій, складові частини яких, у свою чергу, раз у раз змінювались. Протягом п’ятнадцятигодинного фабричного дня капітал притягав робітника то на 30 хвилин, то на годину, потім відштовхував його, щоб після того знову притягти його на фабрику і знову відштовхнути, ганяючи його через короткі відрізки часу то туди, то сюди, але не випускаючи його з-під своєї влади, поки десятигодинна робота не буде закінчена повністю. Це як на театральній сцені, де одні і ті самі особи повинні поперемінно виступати в різних сценах різних актів. Але як актор належить сцені на протязі всієї вистави, так робітники належали тепер фабриці на протязі всіх 15 годин, не рахуючи часу на дорогу до фабрики і назад. Таким чином години відпочинку

---

[160]«Reports etc. for 30th April 1849» Lp. 22].

[161]Reportsetc.for 30th April 1849», p.5.

[162]«Reportsetc.for 31st October 1849»,p. 6.

[163]«Reportsetc. for 30th April 1849», p.21.

[164]«Reportsetc.for 31st October 18 48»,p.95.

перетворювалися в години вимушеної бездіяльності, що гнали підлітків у шинок, а молодих робітниць у дім розпусти. Всяка нова вигадка, яку кожного дня пропонував капіталіст, намагаючись тримати свої машини в ходу 12 або 15 годин без збільшення робочого персоналу, приводила до того, що робітник змушений був ковтати свою їжу уривками в різний час. Під час агітації за десятигодинний робочий день фабриканти кричали, що робітничий набрід подає петиції, сподіваючись одержати за десятигодинну працю дванадцятигодинну заробітну плату. Тепер вони перевернули медаль. Вони платили десятигодинну заробітну плату за розпорядження робочими силами протягом дванадцяти і п'ятнадцяти годин[165)]. Саме в цьому і полягала вся справа, це було фабрикантське видання десятигодинного закону! Це були все ті самі єлейні фритредери, які слизять гуманністю; вони під час агітації проти хлібних законів цілі 10 років з точністю до копійки вираховували робітникам, що при вільному ввозі хліба було б цілком досить десятигодинної праці, щоб при засобах, які має англійська промисловість, збагатити капіталістів[166)].

Дворічний бунт капіталу увінчався, нарешті, ухвалою однієї з чотирьох вищих судових установ Англії, Суду державної скарбниці, який з приводу одного з випадків, що його він розглядав, 8 лютого 1850 р. виніс ухвалу, що хоч фабриканти і чинили проти смислу акта 1844 р., але самий цей акт має в собі деякі слова, які роблять його безглуздим. «Цією ухвалою закон про десятигодинний день був скасований»[167)]. Багато фабрикантів, які досі боялися застосовувати Relaissystemдо підлітків і робітниць, тепер ухопилися за неї обома руками[168)].

Але за цією, здавалося б, остаточною перемогою капіталу відразу ж настав поворот. Робітники досі чинили пасивний, хоч упертий і щодня відновлюваний опір. Тепер вони почали голосно протестувати на грізних мітингах в Ланкаширі і Йоркширі. Значить, так званий десятигодинний закон — простісіньке шахрайство, парламентське одурення, він ніколи не існував! Фабричні інспектори наполегливо попереджали уряд, що класовий антагонізм досяг неймовірного ступеня напруження. Ремствувала навіть частина фабрикантів:

«Суперечливі ухвали судів привели до цілком ненормального і анархічного становища. Один закон в Йоркширі, другий закон в Ланкаширі, третій закон в якій-небудь парафії Ланкаширу, четвертий в безпосередньому сусідстві з нею. Фабриканти великих міст мають можливість обійти закон, фабриканти сільських місцевостей не знаходять персоналу, потрібного для Relaissystem, і тим більше не знаходять робітників для переміщення з однієї фабрики на іншу і т. д.».

---

165) Див. «Reportsetc. for 30thApril1849», p. 6, і докладне пояснення shiftingsystem[системи перекидань], яке фабричні інспектори Хауелл і Сандерс дають в «Reportsetc. for 31stOctober1848». Див. також петицію проти цієї системи, подану королеві духовенством Аштона і околиць весною 1849 року.

166)) Пор., наприклад, *R. H. Greg:*«The Factory Question and the Ten HoursBill», 1837.

167 Ф. *Енгельс.* «Англійський білль про десятигодинний робочий день» (у «NeueRheinischeZeitung. Politisch-ekonomischeRevue», яку я видавав, номер за квітень 1850 р., стор. 13 [див. це видання, том 7, стор. 233]). Той самий «високий» суд відкрив під час Громадянської війни в Америці словесну зачіпку, яка перетворювала закон проти озброєння кораблів піратів в пряму його протилежність.

168) «Reports etc. for 30th April 1850».

А рівність в експлуатації робочої сили — це для капіталу найперше право людини.

За таких обставин між фабрикантами і робітниками відбувся компроміс, що дістав санкцію парламенту в новому додатковому фабричному акті 5 серпня 1850 року. Робочий день «підлітків і жінок» був збільшений у перші 5 днів тижня з 10 до 10 ½ годин і обмежений 7 ½ годинами в суботу. Робота повинна відбуватися від 6 години ранку до 6 години вечора[169)] з 1 ½ -годинними перервами для їди, які треба давати робітникам в один і той самий час і згідно з постановою 1844 р. і т. д. Цим раз назавжди знищувалась Relaissystem[170)]. Для дитячої праці зберіг свою силу закон 1844 року.

Одна категорія фабрикантів забезпечила собі на цей раз, як і раніше, особливі сеньйоральні права на пролетарських дітей. Це були фабриканти шовку. В 1833 р. вони погрозливо галасували, що «коли у них віднімуть свободу примушувати працювати дітей усякого віку по 10 годин на день, то цим спинять їх фабрики» («ifthelibertyofworkingchildrenofanyagefor 10 hoursadayweretakenaway, itwouldstoptheirworks»). Вони нібито неспроможні купити достатню кількість дітей віком понад 13 років. Вони добилися бажаного привілею. Привід при пізнішому розслідуванні виявився цілковитою брехнею[171)], що, однак, не завадило їм ціле десятиріччя по 10 годин на день тягти шовкову пряжу з крові маленьких дітей, яких для виконання доручуваної роботи доводилося ставити на стільці[172)].Хоч акт 1844 р. «украв» у них «свободу» експлуатувати дітей віком до 11 років більше 6 ½ годин на день, але він забезпечив їм зате привілей експлуатувати дітей 11—13 років по 10 годин на день і скасував установлене для інших фабричних дітей обов’язкове відвідування школи. На цей раз було висунуто такий привід:

«Тонкість тканини потребує ніжності пальців, якої можна досягти, лише рано вступивши на фабрику»[173)].

Заради ніжних пальців убивали дітей, як рогату худобу на півдні Росії ріжуть заради шкіри і сала. Нарешті, в 1850 р. привілей, установлений в 1844 р., був залишений тільки за сукальними і мотальними цехами; але щоб відшкодувати збитки позбавленого своєї «свободи» капіталу, робочий час дітей 11—13 років був збільшений з 10 до 10 ½ годин. Привід: «Робота на шовкових фабриках легша, ніж на інших, і менш шкідлива для здоров’я»[174)]. Офіціальне медичне обслідування згодом показало, що, навпаки,

«середня смертність в округах шовкового виробництва надзвичайно висока, а для жіночої частини

[169)]Зимою цей час дозволялося заміняти часом від 7 години ранку до 7 години вечора.

[170)] «Цей закон» (1850 р.) «був компромісом, завдяки якому робітники відмовилися від вигоди десятигодинного закону в обмін на перевагу одноманітного часу початку і закінчення роботи тих, чия праця була обмежена» («Reportsetc. for 30thApril1852», p. 14).

[171)]«Reports etc. for 30th Sept. 1844», p. 13.

[172)]«Reports etc. for 30th Sept. 1844», p. 13.

[173)]«Reports etc. for 31st October 1846», p. 20.

[174)]«Reports etc. for 31st October 1861», p. 26.

населення вона навіть вища, ніж в округах бавовняного виробництва Ланкаширу»[175].

Незважаючи на протести фабричних інспекторів, що повторюються кожногопівріччя, це неподобство триваєй понині[176].

Закон 1850 р. перетворив тільки для «підлітків і жінок» п'ятнадцятигодинний період з 5 ½ годин ранку до 8 ½ годин вечора в дванадцятигодинний період з 6 години ранку до 6 години вечора. Отже, він не зачепив дітей, яких все ще можна було експлуатувати ½ години до початку і $2^1/_2$ години по закінченні цього періоду, хоч загальна тривалість їх роботи не повинна була перевищувати 6 ½ годин. При обговоренні закону фабричні інспектори подали парламентові статистичні дані про ганебні зловживання, до яких приводить ця аномалія. Але даремно. Прихований намір полягав у тому, щоб з допомогою дітей в роки процвітання знову збільшити робочий день дорослих робітників до 15 годин. Досвід наступних 3 років показав, що така спроба повинна була розбитися об опір дорослих робітників-чоловіків[177]. Тому акт 1850 р. був, нарешті, доповнений в 1853 р. забороною «застосовувати працю дітей ранком до початку і ввечері по закінченні праці підлітків і жінок». Починаючи з цього часу фабричний акт 1850 р., за небагатьма винятками, регулював у підпорядкованих йому галузях промисловості робочий день усіх робітників[178]. З моменту видання

[175]«Reports etc. for 31st October 1861», p. 27. Загалом фізичний стан робочого населення, на яке поширюється чинність фабричного закону, значно поліпшився. Всі відзиви лікарів одностайні щодо цього, і мої особисті спостереження, які стосуються до різних періодів, переконали мене в цьому. Проте, не кажучи вже про надзвичайно високу смертність дітей в перші роки життя, офіціальні звіти доктора Грінхау вказують на несприятливий стан здоров'я в фабричних округах в порівнянні з «землеробськими округами з нормальним станом здоров'я». На доказ подаю, між Іншим, таку таблицю з

Процент дорослих чоловіків, зайнятих у промисловості	Смертність від захворювань на легені на кожні 100 000 чоловіків	Назва округ	Смертність від захворювань на легені на кожні 100 000 жінок	Процент дорослих жінок, зайнятих у промисловості	Рід занять жінок
14.9	598	Уіган	644	18.0	Бавовна
42.6	708	Бленбери	734	34.9	Те ж
37.3	547	Галіфакс	564	20.4	Вовна
41.9	611	Брадфорд	603	30.0	Те ж
31.0	691	Маклефілд	804	26.0	Шовк
14.9	588	Лік	705	17.2	Те ж
36.6	721	Сток-апон-Трент	665	19.3	Гончарні вироби
30.4	726	Вулстантон	727	13.9	Те ж
—	305	Вісім здорових землеробських округ	340	—	—

його звіту 1861 року:

[176] Відомо, як неохоче англійські «фритредери» відмовили шовковій мануфактурі в охоронних митах. Захист проти французького ввозу заміняється тепер беззахисністю фабричних дітей Англії.

[177]«Reports etc. for 30th April 1853», p. 31.

[178] В роки зеніту англійської бавовняної промисловості, в 1859 і 1860 рр., деякі фабриканти принадою високої заробітної плати за надурочний час спробували схилити дорослих прядильників-чоловіків і т. д. до збільшення робочого дня. Прядильники, що працюють на ручних мюлях і на сельфакторах, поклали край цьому експериментові листом до своїх хазяїв, в якому, між іншим, говориться: «Прямо кажучи, наше життя є тягарем для нас, і поки нас приковують до фабрики майже на два дні на тиждень» (на 20 годин) «більше, ніж інших робітників, ми почуваємо себе в країні ілотами і докоряємо собі за те, що увічнюємо таку систему, яка фізично і морально шкодить нам самим і нашому потомству... Тому ми шанобливо доводимо цим до вашого відома, що починаючи з першого дня нового року ми не будемо працювати жодної хвилини більше 60 годин на тиждень, з 6 години до 6 години, за вирахуванням законом установлених перерв у 1 ½ години» («Reportsetc. for 30thApril1860», p. 30).

першого фабричного акта до цього часу минуло півстоліття[179].

В «Printworks' Act» (законі про ситцевибивні фабрики і т. д.), виданому в 1845 р., законодавство вперше вийшло за межі своєї первісної сфери. Невдоволення, з яким капітал допустив це нове «безглуздя», видно з кожного рядка акта! Він обмежує робочий день дітей 8—13 років і жінок 16 годинами, від 6 години ранку до 10 години вечора, не встановлюючи ніякої узаконеної перерви для їди. Він дозволяє виснажувати робітників чоловічої статі віком понад 13 років свавільно день і ніч[180]. Це парламентський викидиш[181].

Все ж принцип здобув рішучу перемогу, перемігши у великих галузях промисловості, які є специфічним породженням сучасного способу виробництва. Разючий розвиток цих галузей в період 1853—1860 рр., що відбувався поруч з фізичним і моральним відродженням фабричних робітників, змусив прозріти навіть сліпих. Самі фабриканти, у яких півстолітньою громадянською війною крок за кроком завойовувалось законодавче обмеження і регулювання робочого дня, хвастливо вказували на контраст між цими галузями промисловості і тими сферами експлуатації, які ще лишалися «вільними»[182]. Фарисеї «політичної економії» поспішили проголосити ідею необхідності законодавчого регулювання робочого дня новим характерним завоюванням їх «науки»[183]. Легко зрозуміти, що, після того як магнати фабрики змушені були скоритися неминучому і примиритися з ним, сила опору капіталу поступово слабшала, а сила наступу робітничого класу, навпаки, зростала в міру того, як зростало число його союзників у суспільних верствах, не зацікавлених безпосередньо. Цим пояснюється порівняно швидкий прогрес з 1860 року.

Красильні і білильні заклади[184] були підпорядковані фабричному актові 1850 р. в

---

[179] Про засоби порушення цього закону, які дає його редакція, див. парламентський звіт: «FactoriesRegulationActs» (6 серпня 1859 р.). І там же: *Leonard Horner*.«Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent».

[180] «В останнє півріччя» (1857 р.) «в моїй окрузі дітей 8 років і старших фактично катують з 6 години ранку до 9 години вечора» («Reportsetc. for 31stOctober1857», p. 39.

[181]«Printworks' Actвизнається невдалим як щодо навчання, так і щодо охорони праці» («Reportsetc. for 31stOctober1862», p. 52).

[182] Так висловлюється, наприклад, Е. Поттер в листі до «Times» 24 березня 1863 року. «Times» нагадує йому про бунт фабрикантів проти десятигодинного закону.

[183]Так висловлювався, між іншим, пан У. Ньюмарч, співавтор і видавець «HistoryofPrices» Тука. Невже це науковий прогрес: робити боягузливі поступки громадській думці?

[184] Виданий у 1860 р. акт про білильні і красильні встановлює, що робочий день з 1 серпня 1861 р. буде спершу скорочений до 12, а з 1 серпня 1862 р. остаточно до 10 годин, тобто до 10 V$_2$годин в будні і 7 у$_2$ годин в суботу. Але коли настав злополучний 1862 р., повторився старий фарс. Панове фабриканти звернулися до парламенту з петицією потерпіти ще всього один тільки рік дванадцятигодинну працю підлітків і жінок... «При сучасному стані промисловості» (під час бавовняного голоду) «дуже вигідно для робітників, коли їм дозволять працювати по 12 годин на добу і одержувати якомога більшу заробітну плату... Уже вдалося внести складений в цьому дусі білль у палату громад. Він провалився внаслідок агітації робітників у білильнях Шотландії» («Reportsetc. for 31stOctober1862», p. 14, 15). Капітал, побитий таким чином тими самими робітниками, від імені яких він, за його запевненнями, говорив, відкрив тепер з допомогою юридичних окулярів, що акт 1860 р., подібно до всіх парламентських актів для «охорони праці», складений у затемнюючих зміст висловах, дає привід не поширювати його чинності на категорії робітників — «calendered»

1860 р., мереживні фабрики і панчішні заклади — в 1861 році. Наслідком першого звіту Комісії по обслідуванню умов дитячої праці (1863 р.) було те, що та сама доля спіткала всі мануфактури глиняних виробів (не тількигончарні заклади), виробництво сірників, пістонів, патронів, шпалерні фабрики, підстригання бархату (fustiancutting) і численні процеси, об'єднувані під назвою «finishing» (апретура). В 1863 р. «білильні на відкритому повітрі»[185)] і пекарні були підпорядковані особливим актам, з яких перший забороняє, між іншим, роботу дітей, підлітків і жінок у нічний час (від 8 години вечора і до 6 години ранку), а другий — користування працею пекарів підмайстрів віком до 18 років між 9 годиною вечора і 5 годиною ранку. Ми ще повернемось до пізніших пропозицій згаданої комісії, які загрожують відняти «свободу» у всіх важливих галузей англійського виробництва, за винятком землеробства, гірництва і транспорту[185a)].

7. БОРОТЬБА ЗА НОРМАЛЬНИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ. ВПЛИВ АНГЛІЙСЬКОГО ФАБРИЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ІНШІ КРАЇНИ

[«пресувальників»] і «finishers» [«апретурників»]. Англійська юрисдикція, завжди вірний холоп капіталу, санкціонувала це крутійство через суд загального права. «Це викликало велике невдоволення серед робітників, і доводиться дуже жалкувати про те, що ясні наміри законодавства зриваються через незадовільні визначення» (там же, стор. 18).

185) «Білильні па відкритому повітрі» звільнилися з-під чинності закону 1860 р- про білильні з допомогою брехливої заяви, нібито у них жінки вночі не працюють. Брехня була викрита фабричними інспекторами, а в той же час петиції робітників захитали ідилічні уявлення парламенту про «білильні на відкритому повітрі», на «запашних прохолодних луках». В цих білильнях на повітрі існують сушарні з температурою в 90°—100° за Фаренгейтом [32°—38° за Цельсієм], в яких працюють переважно дівчата. Існуй навіть технічний вираз «cooling» (охолодження), яким називають вихід час від часу з сушарні па свіже повітря. «В сушарні 15 дівчат, жара 80°— 90° [27°—32° за Цельсієм] для полотна, 100° [38° за Цельсієм] і більше градусів для батисту. Дванадцять дівчат прасують і складають (батист і т. д.) в маленькій кімнаті приблизно в десять футів у довжину і ширину, з щільно закупореною пічкою посередині. Дівчата стоять навколо печі, від якої пашить нестерпним жаром і яка швидко висушує батист, що надходить до прасувальниць. Число годин для цих «рук» не обмежене. Коли роботи багато, вони працюють до 9 або 12 годин ночі багато днів підряд» («Reportsetc. for 31stOctober1862», р. 56). Один лікар заявляє: «Окремих годин для охолодження нема, але коли температура стає надто нестерпною або руки робітниць забруднюються від поту, їм дозволяється вийти на кілька хвилин... Мій досвід в лікуванні хвороб цих робітниць змушує мене констатувати, що стан їх здоров'я далеко гірший від стану здоров'я прядильниць бавовни» (а капітал у своїх петиціях парламентові розписав їх, у стилі Рубенса, наче вони аж пашать здоров'ям). «Найбільш поширеними серед них хворобами є: сухоти, бронхіт, хвороби матки, істерія в найжахливішій формі і ревматизм. Всі ці хвороби прямо або посередньо походять, як я вважаю, від надмірно жаркого повітря в майстернях і від недостачі задовільного теплого одягу, що міг би захистити їх, коли вони вертаються додому, від вогкого і холодного повітря в зимові місяці» (там же, стор. 56, 57). Фабричні інспектори зауважують з приводу додаткового закону 1863 р., нав'язаного з великими труднощами власникам веселих «білилень на відкритому повітрі»: «Цей акт не тільки не досягає мети в розумінні охорони праці робітників, яку він нібито їм дає... Він так сформульований, що положення про охорону набирають сили лише в тому випадку, коли дітей і жінок застають за роботою після 8 години вечора, але навіть і тоді встановлюваний цим законом спосіб доказів такий плутаний, що навряд чи можна чекати покарання винних в його порушенні» (там же, стор. 52). «В розумінні досягнення гуманних і виховних цілей акт цей нікуди не годиться. Навряд чи буде гуманним дозволяти жінкам і дітям, або — що зводиться до того самого — примушувати їх працювати по 14 годин на добу, а може й довше, з перервами для їди або без них, як прийдеться, не роблячи обмежень щодо віку, статі і не звертаючи уваги на громадські звички сімей, що живуть поблизу білильних майстерень» («Reportsetc. for 30thApril1863», р. 40).

185a) *(Примітка do 2 видання.)*З 1866 р., коли я написав ці рядки, знову настала реакція.

Читач пам’ятає, що виробництво додаткової вартості, або добування додаткової праці, становить специфічний зміст і мету капіталістичного виробництва незалежно від тих змін у самому способі виробництва, які виникають з підпорядкування праці капіталові. Він пам’ятає, що з тієї точки зору, яку ми досі розвивали, тільки самостійний і, значить, юридично повнолітній робітник як продавець товару укладає угоду з капіталістом. Тому, коли в нашому історичному нарисі головну роль відіграє, з одного боку, сучасна промисловість, а з другого — праця фізично і юридично неповнолітніх, то перша мала для нас значення тільки як особлива сфера висмоктування праці, друга — тільки як особливо яскравий приклад цього висмоктування. Однак, не забігаючи вперед, на підставі самого лише загального зв’язку історичних фактів ми приходимо до таких висновків:

По-перше. В галузях промисловості, які раніше за інші були революціонізовані водою, парою і машинами, в цих перших витворах сучасного способу виробництва, в бавовняних, шерстяних, льняних, шовкових прядильнях і ткальнях, насамперед знаходить собі задоволення прагнення капіталу до безмежного і нещадного подовження робочого дня. Зміни матеріального способу виробництва і відповідні зміни в соціальних відносинах виробників[186)] створюють спочатку безмежне розширення границь робочого дня, а потім уже як реакцію викликають суспільний контроль, що в законодавчому порядку обмежує робочий день з його перервами, регулює його і вносить в нього одноманітність. Тому на протязі першої половини XIX століття цей контроль встановлювався законодавством лише як виняток[187)]. Але тільки-но цей контроль поширився на первісну галузь нового способу виробництва, виявилось, що не тільки багато інших галузей виробництва підпало під вплив цього фабричного режиму, але що і мануфактури з більш-менш застарілими методами виробництва, як, наприклад, гончарні майстерні, скляні майстерні і т. д., і стародавні ремесла, як, наприклад, пекарне, і, нарешті, навіть розпорошена так звана робота на дому, як, наприклад, цвяховий промисел і т. д.[188)], уже давно настільки ж підпали під вплив капіталістичної експлуатації, як і фабрика. Тому законодавство було змушене поступово відмовитися від свого виняткового характеру або ж — там, де воно додержується римської казуїстики, як в Англії,— довільно назвати фабрикою (factory) кожний дім, де працюють[189)].

[186)] «Поведінка кожного з цих двох класів» (капіталістів і робітників) «була результатом тих взаємних відносин, в які вони були поставлені» («Reportsetc. for 31stOctober1848», p. 113).

[187)] «Види праці, що підлягали обмеженням, були зв’язані з виробництвом текстильних товарів, при якому застосовується сила пари або води. Дві умови були необхідні для того, щоб та чи інша галузь праці могла підлягати наглядові: застосування сили пари або води і обробка певного роду волокна» («Reportsetc. for 31stOctober1864», p. 8).

[188)] Про стан цієї так званої домашньої промисловості надзвичайно багатий матеріал дають останні звіти Комісії по обслідуванню умов дитячої праці.

[189)] «Акти останньої сесії» (1864 р.) «...стосуються різних виробництв, виробничі методи яких дуже різноманітні; вживання механічної сили для приведення машин в рух уже не є, як це було раніше, необхідною умовою для того, щоб

По-друге. Історія регулювання робочого дня в деяких галузях виробництва і ще триваюча боротьба за це регулювання в інших наочно доводять, що ізольований робітник, робітник як «вільний» продавець своєї робочої сили, на певному ступені дозрівання капіталістичного виробництва неспроможний вчинити будь-який опір. Тому встановлення нормального робочого дня є продуктом тривалої, більш-менш прихованої громадянської війни між класом капіталістів і робітничим класом. Оскільки боротьба починається в сфері сучасної промисловості, то вона розгорається вперше на батьківщині цієї промисловості, в Англії[190)]. Англійські фабричні робітники були передовими борцями не тільки англійського робітничого класу, але й сучасного робітничого класу взагалі, так само як їх теоретики перші кинули виклик капіталістичній теорії[191)]. Тому філософ фабрики Юр плямує як вічну ганьбу англійського робітничого класу ту обставину, що на своєму прапорі він написав «рабство фабричних законів» на протилежність капіталові, який мужньо виступає за «повну свободу праці»[192)].

Франція повільно плентається за Англією. Потрібна була лютнева революція для того, щоб з'явився на світ дванадцятигодинний закон[193)], який далеко більше незадовільний, ніж його англійський оригінал. Незважаючи на це, французький революційний метод виявляє і свої особливі переваги. Одним ударом він диктує всім майстерням і фабрикам, не роблячи різниці, одну і ту саму межу робочого дня, тимчасом як англійське законодавство проти волі поступається під тиском обставин то в тому, то в іншому пункті і обирає найвірніший шлях для породження все нових і

підприємство на мові закону вважалося «фабрикою»» («Reportsetc. for 31stOctober1864», р. 8).

190) Бельгія, рай континентального лібералізму, не виявляє і слідів цього руху. Навіть в її вугільних копальнях і рудниках робітники обох статей і всякого віку споживаються з повного «свободою» в усякий час і протягом усякого часу. На кожну тисячу осіб, зайнятих у цих галузях промисловості, припадає 733 чоловіки, 88 жінок, 135 підлітків і 44 дівчинки віком до і 6 років; біля доменних печей і т. д. на кожну тисячу — 668 чоловіків, 149 жінок, 98 підлітків і 85 дівчаток віком до 16 років. До цього долучається ще низька заробітна плата за величезну експлуатацію зрілих і незрілих робочих сил, що становить в середньому 2 шил. 8 пенсів на день для чоловіків, 1 шил. 8 пенсів для жінок і 1 шил. 27г пенси для підлітків. Зате Бельгія в 1863 р. в порівнянні з 1850 р. майже подвоїла кількість і вартість вивезеного нею вугілля, заліза і т. д.

191) Коли Роберт Оуен з самого початку другого десятиріччя цього століття не тільки теоретично виступив за необхідність обмеження робочого дня, але й дійсно запровадив десятигодинний день на своїй фабриці в Нью-Ланарку, цю спробу висміювали як комуністичну утопію,— так само як висміювали його «поєднання продуктивної праці з вихованням дітей» або покликані ним до життя кооперативні підприємства робітників. Тепер перша утопія стала фабричним законом, друга фігурує як офіціальна фраза в кожному фабричному акті, третя навіть є прикриттям реакційного шарлатанства.

192) *Ure*(французький переклад):«Philosophie des Manufactures». Paris, 1836, t. II, P- 39, 40, 67, 77 etc.

193) У звіті «Міжнародного статистичного конгресу в Парижі, 1855 р.» сказано між іншим: «Французький закон, який обмежує тривалість щоденної праці на фабриках і в майстернях 12 годинами, не встановлює для цієї праці певних постійних годин» (періодів часу), «і тільки для дитячої праці встановлюється період між 5 годиною ранку і 9 годиною вечора. Тому частина фабрикантів користується правом, яке надається їм цим фатальним замовчуванням, для того щоб примушувати працювати без перерви день у день, можливо крім неділь. Вони вшивають для цього дві різні зміни робітників, з яких жодна не проводить у майстерні більше 12 годин, але робота на підприємстві триває і вдень і вночі. Закону додержано, але чи додержано гуманності?» Крім «руйнівного впливу нічної праці на людський організм» підкреслюється також «фатальний вплив нічного спільного перебування обох статей в одних і тих самих ледве освітлених майстернях».

нових юридичних хитросплетень[194]. Разом з тим, французький закон проголошує як принцип те, що завойовується в Англії тільки для дітей, неповнолітніх та жінок і на що тільки останнім часом починають висувати вимоги як на загальне право[195].

В Сполучених Штатах Північної Америки всякий самостійний робітничий рух лишався паралізованим, поки рабство спотворювало частину республіки. Праця білих не може визволитися там, де праця чорних має на собі ганебне тавро. Але смерть рабства відразу ж породила нове юне життя. Першим плодом Громадянської війни була агітація за восьмигодинний робочий день, що йде семимильними кроками локомотива від Атлантичного океану до Тихого, від Нової Англії до Каліфорнії. Загальний робітничий з'їзд у Балтіморі [108] (серпень 1866 р.) заявляє:

«Першою і великою вимогою сучасності, необхідною для визволення праці цієї країни від капіталістичного рабства, є видання закону, який визнав би восьмигодинний день нормальним робочим днем в усіх штатах Американського союзу. Ми вирішили напружити всі наші сили для боротьби за досягнення цього славного результату»[196].

Одночасно (початок вересня 1866 р.) конгрес Міжнародного Товариства Робітників у Женеві, згідно з пропозицією лондонської Генеральної Ради, ухвалив: «Попередньою умовою, без якої всі дальші спроби поліпшення становища робітників та їх визволення приречені на невдачу, є обмеження робочого дня... Ми пропонуємо в законодавчому порядку обмежити робочий день 8 годинами» [109].

Таким чином, робітничий рух, що інстинктивно виріс по обидва боки Атлантичного океану з самих виробничих відносин, виправдує заяву англійського фабричного інспектора Р. Дж. Сандерса:

«Неможливо зробити дальші кроки на шляху реформування суспільства з будь-якою надією на успіх, коли попереду не обмежити робочий день і не примусити суворо додержувати встановлених для нього меж»[197].

Доводиться визнати, що наш робітник виходить з процесу виробництва іншим, ніж вступив у нього. На ринку він протистояв власникам інших товарів як власник товару «робоча сила», тобто як товаровласник — товаровласникові. Контракт, за яким він

---

[194] «Так, наприклад, у моїй окрузі в одному і тому самому фабричному будинку один і той самий фабрикант як білильник і красильник підлягає «Актові про білильні і красильні», як ситцевибійник — «Актові про ситцевибивні фабрики» і як finisher[апретурник] — «Фабричному актові»». (Донесення пана Бейкерав «Reports etc. for 31st October 1861», p. 20.) Перелічивши різні положення цих законів і ускладнення, що випливають звідси, пан Бейкерговорить: «Ми бачимо, як важко забезпечити виконання цих трьох парламентських актів, коли власник фабрики захоче обійти закон». Але зате панам юристам це вже напевно забезпечує процеси.

[195] Так, фабричні інспектори зважуються, нарешті, сказати: «Ці заперечення» (капіталу проти законодавчого обмеження робочого часу) «повинні впасти перед широким принципом прав праці... Настає момент, коли право хазяїна на працю його робітника припиняється, і час останнього стає його власністю навіть в тому разі, коли питання про виснаження ще не стоїть» («Reportsetc. for 31stOctober1862», p. 54).

[196] «Ми, робітники Данкерка, заявляємо, що тривалість робочого часу, яка вимагається при теперішній системі, надто велика і не лишає робітникові часу для відпочинку і розвитку, і, більше того, зводить його до стану поневолення, який не набагато кращий за рабство («a conditionofservitudebutlittlebetterthanslavery»). Тому ми вирішили, що восьми годин досить для одного робочого дня і це повинно бути визнане офіціально; ми закликаємо собі на допомогу пресу, цю могутню підойму... а всіх, хто відмовить у цій допомозі, будемо вважати ворогами реформи праці 1 робітничих прав» (Резолюції робітників у Данкерку, штат Нью-Йорк, 1866 р.).

[197]«Reports etc. for 31st October 1848», p. 112.

продав капіталістові свою робочу силу,так би мовити, чорним по білому фіксує, що він вільно розпоряджається самим собою. А після укладення угоди виявляється, що він зовсім не був «вільним агентом», що час, на який він вільно продає свою робочу силу, є часом, на який він змушений її продавати[198)], що в дійсності вампір не випускає його доти, «поки можна висмоктати з нього ще одну каплю крові, видавити з його мускулів і жил ще одне зусилля»[199)]. Щоб «захистити» себе від «змії своїх мук»[110], робітники повинні об’єднатися і, як клас, примусити видати державний закон, могутню суспільну перешкоду, яка заважала б їм самим за добровільним контрактом з капіталом продавати на смерть і рабство себе і своє потомство[200)].

На місце пишного каталога «невідчужуваних прав людини» виступає скромна MagnaCharta[111] обмеженого законом робочого дня, яка, «нарешті, встановлює точно, коли закінчується час, шо його робітник продає, і коли починається час, що належить йому самому»[201)].Quantummutatusabillo! [112]

[198)] «Ці дії» (маневри капіталу, наприклад, в 1848—1850 рр.) «дали, крім того, незаперечний доказ неправильності так часто висовуваного твердження, нібито робітники не потребують покровительства і повинні вважатися агентами, що цілком вільно розпоряджаються єдиною своєю власністю, тобто працею рук своїх і потом чола свого» («Reportsetc. for 30thApril1850», р. 45). «Вільна праця, якщо взагалі її можна так назвати, навіть і у вільній країні потребує для свого захисту сильної руки закону» («Reportsetc. for 31stOctober1864», р. 34). «Дозволяти... або, що рівнозначне, примушувати... працювати по 14 годин на добу з перервами для їди або без них і т. д.» («Reportsetc. for 30thApril1863», р. 40).

[199)]Ф.*Енгельс*. «Англійський білль про десятигодинний робочий день» (в «NeueRheinischeZeitung», номер за квітень 1850 р., стор. 5 [див. це видання, том 7. стор. 233]).

[200)]Десятигодинний білль у підпорядкованих йому галузях промисловості «врятував робітників від цілковитого виродження і взяв під свою охорону їх фізичне здоров’я» («Reportsetc. for 31stOctober1859», р. 47). «Капітал» (на фабриках) «не може підтримувати машину в русі зверх обмеженого періоду часу, не завдаючи шкоди здоров’ю і моральності застосовуваних ним робітників, а вони не в силі захистити себе самі» (там же, стор. 8).

[201)]«Ще більше благо полягає в тому, що, нарешті, ясно розмежовані власний час робітника і час його хазяїна. Робітник знає тепер, коли закінчується той час, який він продає, і коли починається його власний час, і, заздалегідь точно знаючи це, вій має змогу розподілити свої власні хвилини для своїх власних цілей» (там же, стор. 52). «Зробивши робітника господарем свого власного часу, вони» (фабричні закони) «дали йому моральну силу, яка спрямовує його до здобуття політичної влади» (там же, стор. 47). Із стриманою іронією і в дуже обережних виразах фабричні інспектори натякають на те, що теперішній закон про десятигодинний робочий день до певної міри звільнив і капіталіста від природної грубості, властивої йому як простому втіленню капіталу, і дав йому час для деякої «освіти». Раніше «хазяїн не мав часу ні на що інше, крім наживи грошей, а робітник не мав часу ні на що інше, крім праці» {там же, стор. 48).

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ. НОРМА І МАСА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

В цьому розділі, як і раніше, ми припускаємо, що вартість робочої сили, отже та частина робочого дня, яка необхідна для відтворення або збереження робочої сили, є величина дана, постійна.

При такому припущенні разом з нормою додаткової вартості дана і та її маса, яку окремий робітник дає капіталістові за певний період часу. Коли, наприклад, необхідна праця становить 6 годин на день, що в переводі на золото становить 3 шил., які дорівнюють 1 талеру, то 1 талер являє собою денну вартість однієї робочої сили, або капітальну вартість, авансовану на купівлю однієї робочої сили. Далі, коли норма додаткової вартості = 100%, то цей змінний капітал в 1 талер виробляє масу додаткової вартості в 1 талер, або робітник дає щодня масу додаткової праці в 6 годин.

Але змінний капітал є грошовий вираз сукупної вартості всіх робочих сил, які одночасно вживаються капіталістом. Отже, його вартість дорівнює середній вартості однієї робочої сили, помноженій на число вживаних робочих сил. Тому при даній вартості робочої сили величина змінного капіталу прямо пропорціональна числу одночасно зайнятих робітників. Таким чином, коли денна вартість однієї робочої сили = 1 талеру, то треба авансувати капітал в 100 талерів, щоб експлуатувати 100 робочих сил, і в n талерів, щоб щодня експлуатувати n робочих сил.

Цілком так само, коли змінний капітал в 1 талер, денна вартість однієї робочої сили, виробляє щодня додаткову вартість в 1 талер, то змінний капітал в 100 талерів виробляє щодня додаткову вартість в 100, а капітал в n талерів — щоденну додаткову вартість в 1 талер X n. Отже, маса вироблюваної додаткової вартості дорівнює додатковій вартості, яку дає робочий день окремого робітника, помноженій на число застосовуваних робітників. Але, далі, через те що маса додаткової вартості, вироблюваної окремим робітником, при даній вартості робочої сили визначається нормою додаткової вартості, то з цього випливає такий перший закон: маса вироблюваної додаткової вартості дорівнює величині авансованого змінного капіталу, помноженій на норму додаткової вартості, або визначається складним відношенням між числом одночасно експлуатованих одним і тим самим капіталістом робочих сил і ступенем експлуатації окремої робочої сили [*].

Отже, коли масу додаткової вартості ми позначимо через M, додаткову вартість, яку дає окремий робітник в середньому за день, через ra, змінний капітал, щоденно авансований на купівлю однієї робочої сили, через *v*, загальну суму змінного капіталу

[*] В авторизованому французькому виданні друга частина цього положення викладається так: «або ж вона дорівнює вартості однієї робочої сили, помноженій на ступінь її експлуатації і помноженій на число одночасно застосовуваних сил». *Ред.*

через F, вартість середньої робочої сили через *к,* ступінь її експлуатації через $\frac{a'}{a}\left(\frac{\text{додаткова праця}}{\text{необхідна праця}}\right)$ічисло застосовуваних робітників через n*,* то ми матимемо:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Ми завжди припускаємо не тільки те, що вартість середньої робочої сили є величина постійна, але й те, що застосовувані капіталістом робітники зведені до середнього робітника. Бувають виняткові випадки, коли вироблювана додаткова вартість зростає не пропорціонально числу експлуатованих робітників, але тоді і вартість робочої сили не лишається постійною.

Тому при виробництві певної маси додаткової вартості зменшення одного фактора може бути заміщене збільшенням другого. Коли змінний капітал зменшується і одночасно норма додаткової вартості збільшується в тій самій пропорції, то маса вироблюваної додаткової вартості лишається незмінною. Коли при збереженні попередніх припущень капіталістові доводиться авансувати 100 талерів для того, щоб щодня експлуатувати 100 робітників, і коли норма додаткової вартості становить 50%, то цей змінний капітал в 100 талерів дає додаткову вартість у 50 талерів, або в 3 X 100 робочих годин. Коли норма додаткової вартості подвоюється, або робочий день подовжується не з 6 до 9, а з 6 до 12 годин, то зменшений наполовину змінний капітал, капітал у 50 талерів, дає додаткову вартість знов-таки в 50 талерів, або в 6 X 50 робочих годин. Отже, зменшення змінного капіталу може бути компенсоване пропорціональним підвищенням норми експлуатації робочої сили, або зменшення числа зайнятих робітників може бути компенсоване пропорціональним подовженням робочого дня. Таким чином, у певних межах, змушувана капіталом пропозиція праці незалежна від пропозиції робітників[202)]. Навпаки, зменшення норми додаткової вартості лишає масу вироблюваної додаткової вартості без зміни, коли пропорціонально зростає величина змінного капіталу, або число зайнятих робітників.

Однак компенсація числа робітників, або величини змінного капіталу, підвищенням норми додаткової вартості, або подовженням робочого дня, має межі, які вона не може переступити. Хоч би яка була вартість робочої сили, чи становить робочий час, необхідний для підтримання робітника, 2 чи 10 годин, в усякому разі сукупна вартість, яку робітник може виробляти день у день, менша за вартість, в якій уречевлені 24 робочі години, менша за 12 шил. або 4 талери, коли таким є грошовий вираз цих 24 годин уречевленої праці. При нашому попередньому припущенні, за яким щодня потрібно 6 робочих годин для того, щоб відтворити саму робочу силу, або

[202)]Цей елементарний закон, мабуть, невідомий панам з табору вульгарної політичної економії — вони, ці архімеди навиворіт, гадають, нібито у визначенні ринкових цін праці попитом і пропозицією знайшли точку опори,— не для того, щоб перевернути світ, а для того, щоб спинити його.

авансовану на її купівлю капітальну вартість, змінний капітал у 500 талерів, який застосовує 500 робітників при нормі додаткової вартості в 100%, або при 12-годинному робочому дні, щодня виробляє додаткову вартість в 500 талерів, або в 6 X 500 робочих годин. Капітал у 100 талерів, який щодня застосовує 100 робітників при нормі додаткової вартості в 200%, або при 18-годинному робочому дні, виробляє масу додаткової вартості тільки в 200 талерів, або в 12 X 100 робочих годин. І вся новостворена ним вартість, еквівалент авансованого змінного капіталу плюс додаткова вартість, ніколи, ні в який день не може досягти суми в 400 талерів, або в 24 X 100 робочих годин. Абсолютна межа середнього робочого дня, який від природи завжди менший, ніж 24 години, становить абсолютну межу для компенсації зменшення змінного капіталу збільшенням норми додаткової вартості, або зменшення числа експлуатованих робітників підвищенням ступеня експлуатації робочої сили. Цей до відчутності ясний другий закон важливий для пояснення багатьох явищ, що виникають з тенденції капіталу, про яку ми будемо говорити пізніше,— тенденції якомога більше скорочувати число використовуваних ним робітників, або свою змінну складову частину, перетворювану в робочу силу, що суперечить іншій його тенденції — виробляти якомога більшу масу додаткової вартості. Навпаки. Коли маса застосовуваних робочих сил, або величина змінного капіталу, зростає, але не пропорціонально зменшенню норми додаткової вартості, то маса вироблюваної додаткової вартості зменшується.

Третій закон випливає з визначення маси вироблюваної додаткової вартості двома факторами — нормою додаткової вартості і величиною авансованого змінного капіталу. Коли дано норму додаткової вартості, або ступінь експлуатації робочої сили, і вартість робочої сили, або величину необхідного робочого часу, то само собою зрозуміло, що чим більший змінний капітал, тим більша маса вироблюваної вартості і додаткової вартості. Коли дано межу робочого дня, а також межу його необхідної складової частини, то маса вартості і додаткової вартості, вироблюваної окремим капіталістом, очевидно, залежить виключно від тієї маси праці, яку він приводить в рух. А маса праці, яку він приводить в рух, при даних припущеннях залежить від маси робочої сили, або числа робітників, яких він експлуатує, а число це, в свою чергу, визначається величиною авансованого ним змінного капіталу. Отже, при даній нормі додаткової вартості і даній вартості робочої сили, маси вироблюваної додаткової вартості прямо пропорціональні величинам авансованих змінних капіталів. Але ми вже знаємо, що капіталіст ділить свій капітал на дві частини. Одну частину він затрачує на засоби виробництва. Це — постійна частина його капіталу. Другу частину він перетворює в живу робочу силу. Ця частина становить його змінний капітал. На базисі одного й того самого способу виробництва в різних галузях виробництва має місце різний поділ капіталу на постійну і змінну складові частини. В одній і тій самій галузі виробництва це відношення змінюється із зміною технічної основи і суспільної

комбінації процесу виробництва. Але хоч би як даний капітал розпадався на постійну і змінну складову частину, чи буде остання відноситись до першої як 1 : 2, чи 1 : 10, чи 1 *: x,* це анітрохи не зачіпає тільки що встановленого закону, бо згідно з попереднім аналізом вартість постійного капіталу хоч і проявляється знов у вартості продукту, але не входить у новостворену вартість. Щоб застосовувати 1 000 прядильників, потрібно, звичайно, більше сирового матеріалу, веретен і т. д., ніж для того, щоб застосовувати 100 прядильників. Але нехай вартість цих додаваних засобів виробництва підвищується, падає або лишається незмінною, нехай вона буде велика або мала,— вона в усякому разі не справляє ніякого впливу на процес збільшення вартості, здійснюваний тими робочими силами, які приводять ці засоби виробництва в рух. Отже, констатований вище закон прибирає таку форму: вироблювані різними капіталами маси вартості і додаткової вартості, при даній вартості і однаковому ступені експлуатації робочої сили, прямо пропорціональні величинам змінних складових частин цих капіталів, тобто їх складових частин, перетворених в живу робочу силу.

Цей закон явно суперечить всьому досвідові, який грунтується на зовнішній видимості явищ. Кожен знає, що власник бавовняної прядильної фабрики, який у процентному відношенні до всього застосовуваного капіталу застосовує порівняно багато постійного і мало змінного капіталу, не дістає від цього менше прибутку, або додаткової вартості, ніж хазяїн пекарні, який приводить в рух порівняно багато змінного і мало постійного капіталу. Для розв’язання цієї позірної суперечності потрібно ще багато проміжних ланок, як в елементарній алгебрі потрібно багато проміжних ланок для того, щоб зрозуміти, що 0/0може бути дійсною величиною. Хоч класична політична економія ніколи не формулювала цього закону, однак вона інстинктивно додержується його, тому що він взагалі є необхідним наслідком закону вартості. Вона намагається врятувати його з допомогою насильственої абстракції від суперечностей явища. Пізніше[203)] ми побачимо, як школа Рікардо спіткнулась об цей камінь спотикання. Вульгарна політична економія, яка «дійсно так нічого і не навчилась»[113], тут, як і скрізь, хватається за зовнішню видимість явища на протилежність законові явища. Вона гадає, всупереч Спінозі, що «неуцтво є достатня підстава» [114].

Працю, яка день у день приводиться в рух сукупним капіталом суспільства, можна розглядати як один-однісінький робочий день. Коли, наприклад, число робітників — один мільйон, а середній робочий день робітника становить 10 годин, то суспільний робочий день складається з 10 мільйонів годин. При даній тривалості цього робочого дня — чи визначаються його межі фізичними, чи соціальними умовами — маса додаткової вартості може бути збільшена тільки з допомогою збільшення числа робітників, тобто робочого населення. Збільшення населення становить тут

[203)] Докладніше про це в «Четвертій книзі».

математичну межу виробництва додаткової вартості сукупним суспільним капіталом. Навпаки. При даній чисельності населення ця межа визначається можливим подовженням робочого дня[204]. В наступному розділі ми побачимо, що цей закон має значення лише для тієї форми додаткової вартості, яку ми розглядали досі.

З попереднього розгляду виробництва додаткової вартості випливає, що не всяка довільна сума грошей або вартості може бути перетворена в капітал, що, навпаки, передумовою цього перетворення є певний мінімум грошей або мінових вартостей в руках окремого власника грошей або товарів. Мінімум змінного капіталу — це ціна витрат на одну робочу силу, вживану день у день протягом цілого року для добування додаткової вартості. Якби у робітника були свої власні засоби виробництва і якби він задовольнявся життям робітника, то для нього було б досить робочого часу, необхідного для відтворення його життєвих засобів, скажемо, 8 годин на день. Отже, і засобів виробництва йому треба було б тільки на 8 робочих годин. Навпаки, капіталіст, який крім цих 8 годин примушує робітника виконувати ще, скажемо, 4 години додаткової праці, потребує додаткової грошової суми для придбання додаткових засобів виробництва. Але при нашому припущенні йому довелося б застосовувати двох робітників уже для того, щоб на щоденно привласнювану додаткову вартість жити так, як живе робітник, тобто мати змогу задовольняти свої необхідні потреби. В цьому разі метою його виробництва було б просто підтримання життя, а не збільшення багатства; тим часом при капіталістичному виробництві передбачається останнє. Для того щоб жити тільки вдвоє краще, ніж звичайний робітник, і перетворювати знову в капітал половину вироблюваної додаткової вартості, йому довелося б разом з числом робітників збільшити у вісім раз мінімум авансованого капіталу. Звичайно, він сам, подібно до свого робітника, може прикладати свої руки безпосередньо до процесу виробництва, але тоді він і буде чимсь середнім між капіталістом і робітником, буде «дрібним хазяйчиком». Певний рівень капіталістичного виробництва потребує, щоб весь час, протягом якого капіталіст функціонує як капіталіст, тобто як персоніфікований капітал, він міг вживати на привласнення чужої праці, а тому і на контроль над нею і на продажпродуктів цієї праці[205].Середньовічні

---

[204] «Праця суспільства, тобто час, затрачуваний у господарстві, е величина дана, скажемо, 10 годин на день на кожного з мільйона населення, або десять мільйонів годин... Капітал має свою межу зростання. Межа ця в усякий даний період може бути досягнута з допомогою використання всього часу, який є в розпорядженні для продуктивного вживання» («An Essayon the Political Economy of Nations». London, 1821, p. 47, 49).

[205] «фермер не може розраховувати на свою власну працю, а коли він це робить, то я заявляю, що він програй від цього. Його заняттям повинен бути загальний нагляд за всім: слід наглядати за молотником, інакше заробітна плата останньому буде викинутою на вітер, бо хліб не буде вимолочуватись; йому слід наглядати за своїми косарями, женцями і т. д.; він повинен завжди перевіряти стан огорожі; він повинен дивитись, щоб не було ніяких упущень, а вони неминучі, якщо він буде прикований до якого-небудь одного місця» ([J. *Arbuthnot*.]«An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc.». By a Farmer. London, 1773, p. 12). Ця робота дуже цікава. По ній можна вивчати генезис «фермера-капіталіста» або «фермера-купця», як він прямо названий тут, і слухати його самозвеличення перед «дрібним фермером», який власне бореться за засоби існування. «Клас капіталістів спершу почасти, а кінець кінцем і цілком звільняється від необхідності фізичної праці» («TextbookofLecturesonthePoliticalEconomyofNations». BytheRev.

цехи намагалися насильствено перешкодити перетворенню ремісника-майстра в капіталіста, обмежуючи дуже незначним максимумом число робітників, яких дозволялося тримати окремому майстрові. Власник грошей або товарів тільки тоді дійсно перетворюється в капіталіста, коли мінімальна сума, авансована на виробництво, далеко перевищує середньовічний максимум. Тут, як і в природознавстві, підтверджується правильність того закону, відкритого Гегелем в його «Логіці», що чисто кількісні зміни на певному ступені переходять в якісні відмінності[205a].

Та мінімальна сума вартості, яку повинен мати окремий власник грошей або товарів для того, щоб перетворитися в капіталіста, змінюється на різних ступенях розвитку капіталістичного виробництва, а при даному ступені розвитку різна в різних сферах виробництва залежно від їх особливих технічних умов. Деякі галузі виробництва уже на самому початку капіталістичного виробництва потребують такого мінімуму капіталу, якого в цей час ще немає в руках окремих індивідуумів. Це викликає, з одного боку, державні субсидії приватним особам, як у Франції в епоху Кольбера і в деяких німецьких державах до нашого часу, з другого боку,— утворення товариств з узаконеною монополією на ведення певних галузей промисловості і торгівлі[206] — цих попередників сучасних акціонерних товариств.

Ми не спиняємось на деталях тих змін, яких зазнало відношення між капіталістом і найманим робітником на протязі процесу виробництва, не спиняємось, виходить, і на дальшому розгортанні визначень самого капіталу. Відзначимо тільки деякі головні пункти.

В процесі виробництва капітал розвинувся в командування над працею, тобто над діючою робочою силою, або самим робітником. Персоніфікований капітал, капіталіст, наглядає за тим, щоб робітник виконував свою роботу як слід і з належним ступенем інтенсивності.

Далі, капітал розвинувся у примусове відношення, що змушує робітничий клас виконувати більше праці, ніж того вимагає вузьке коло його власних життєвих потреб. Як виробник чужої працьовитості, як висмоктувач додаткової праці і експлуататор робочої сили, капітал щодо своєї енергії, ненажерливості й ефективності далеко перевершує всі попередні системи виробництва, які грунтувалися на прямій

---

*Richard Jones.*Hertford, 1852, LectureIII, p. 39).

[205a]Молекулярна теорія, застосована в сучасній хімії і вперше науково розвинута Лораном і Жераром, грунтується саме на цьому законі. *{Додаток до 3 видання.* На пояснення цієї для нехіміків досить темної примітки вкажемо, що авторговорить тут про сполуки вуглецю, названі вперше Жераром в 1843 р. «гомологічними рядами», з яких кожний має свою власну алгебраїчну формулу. Наприклад, ряд парфінів; ряд нормальних алкоголів; ряд нормальних жирних кислот і багато інших. У наведених прикладах з допомогою простого кількісного додавання CH_2 до молекулярної формули кожного разу утворюється якісно відмінне тіло. Відносно перебільшеної Марксом участі Лорана і Жерара в установленні цього важливого факту пор. *Корр.*«Entwicklung der Chemie». Miinchen, 1873, S. 709. 716 і *Schorlemmcr.* «Rise and Development of Organic Chemistry». London, 1879, p. 54. *Ф. Е.}*

[206]Установи цього роду Мартін Лютер називає «товариством-монополією».

примусовій праці.

Капітал підпорядковує собі працю спочатку за тих технічних умов, за яких він її історично застає. Отже, він не відразу змінює спосіб виробництва. Через це виробництво додаткової вартості в тій формі, яку ми досі розглядали, тобто з допомогою звичайного подовження робочого дня, здавалося незалежним від будь-якої зміни в самому способі виробництва. В старомодній пекарні воно було не менш дійовим, ніж в сучасній бавовнопрядильні.

Коли ми розглядаємо процес виробництва з точки зору процесу праці, то робітник відноситься до засобів виробництва не як до капіталу, а просто як до засобів і матеріалу своєї доцільної продуктивної діяльності. На шкіряному заводі, наприклад, він має справу з шкірою просто як з предметом своєї праці. Він дубить шкіру не для капіталіста. Інше вийде, коли ми будемо розглядати процес виробництва з точки зору процесу збільшення вартості. Засоби виробництва відразу ж перетворюються в засоби висмоктування чужої праці. І вже не робітник вживає засоби виробництва, а засоби виробництва вживають робітника. Не він споживає їх як речові елементи своєї продуктивної діяльності, а вони споживають його як фермент їх власного життєвого процесу; а життєвий процес капіталу полягає лише в його русі як самозростаючої вартості. Плавильні печі і виробничі будівлі, які вночі відпочивають і не висмоктують живої праці, є «чиста втрата» («mereloss») для капіталіста. Тому плавильні печі і виробничі будівлі створюють «домагання па нічну працю» робочих сил. Просте перетворення грошей у речові фактори процесу виробництва, в засоби виробництва, перетворює останні в юридичний титул і примусовий титул на чужу працю і додаткову працю. Один приклад на закінчення покаже нам, як це властиве капіталістичному виробництву і характерне для нього перетасовування, навіть перекручення співвідношення між мертвою і живою працею, між вартістю і тією силою, яка створює вартість, відбивається в головах капіталістів. Під час бунту англійських фабрикантів у 1848—1850 рр. «глава льоно- і бавовнопрядильної фабрики в Пейслі, однієї з найстаріших і найсолідніших фірм західної Шотландії, компанії Карлайл, сини і К°, яка існує з 1752 р. і з покоління в покоління очолюється однією і тією самою сім’єю»,— цей надзвичайно інтелігентний джентльмен написав у «GlasgowDailyMail» від 25 квітня 1849 р. листа[207) під заголовком «Relaissystem», де є, між іншим, таке до смішного наївне місце:

«Розгляньмо ж ті лиха, які постануть від скорочення робочого часу з 12 до 10 годин... Вони «зводяться» до найсерйознішої шкоди для перспектив і власності фабриканта. Коли він» (тобто його «руки») «працював 12 годин, а далі працюватиме тільки 10 годин, то кожні 12 машин або веретен його підприємства скорочуються до 10 («thenevery12 machinesorspindles, inhisestablishment, shrinkto10»), і коли б він захотів продати свою фабрику, то вони оцінювалися б тільки як 10, так що кожна фабрика в усій країні втратила б одну шосту частину своєї вартості»[208).

[207)«Reports of Insp. of Fact for 30th April 1849», p. 59.

[208)«Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849», p. 60. Фабричний інспектор Стюарт, сам шотландець і, на протилежність англійським фабричним інспекторам, цілком захоплений капіталістичним напрямом думок, прямо заявляє, що цей лист,

В спадково-капіталістичній голові з Західної Шотландії вартість засобів виробництва — веретен і т. д.— до такої міри нерозривно зливається з їх капіталістичною властивістю самозростати, або щодня вбирати певну кількість чужої дарової праці, що глава фірми Карлайл і К° дійсно уявляє, що при продажу фабрики йому оплачують не тільки вартість веретен, але, крім того, і зростання їх вартості, не тільки працю, що міститься в них і необхідну для виробництва веретен того самого роду, але й додаткову працю, яку з їх допомогою щодня висмоктують з бравих західних шотландців у Пейслі; і саме з цієї причини, думає він, із скороченням робочого дня на дві години продажна ціна кожних 12 прядильних машин скоротиться до розмірів ціни 10 машин!

доданий ним до свого звіту, «є найкорисніше повідомлення, яке тільки було зроблене ким-небудь з фабрикантів, шо застосовують Relaissystem, і розраховане особливо на те, щоб усунути передсуди і заперечення проти цієї системи».

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ. ПОНЯТТЯ ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Ту частину робочого дня, яка виробляє лише еквівалент оплаченої капіталом вартості робочої сили, приймали ми досі за величину постійну, і вона дійсно є постійною величиною за даних умов виробництва на даному ступені економічного розвитку суспільства. Зверх цього необхідного робочого часу робітник може працювати 2, 3, 4, 6 і т. д. годин. Від розмірів цього подовження залежать норма додаткової вартості і величина робочого дня. Якщо необхідний робочий час є, таким чином, постійним, то весь робочий день, навпаки, є величина змінна. Припустимо тепер, що дано як загальну тривалість робочого дня, так і його поділ на необхідну і додаткову працю. Нехай наприклад, лінія *ас*, *а Ь с,* представляє дванадцятигодинний робочий день, відрізок *аb*— десять годин необхідної праці, відрізок *Ьс* — дві години додаткової праці. Постає питання: яким чином може бути збільшене виробництво додаткової вартості, інакше кажучи — яким чином може бути подовжена додаткова праця без усякого дальшого подовження *ас* або незалежно від усякого дальшого подовження *ас?*

Незважаючи на те, що межі робочого дня *ас* дано, *Ьс* може бути, очевидно, подовжене, якщо не з допомогою розширення за граничний пункт *с*, який є в той же час кінцевим пунктом робочого дня *ас*, то з допомогою переміщення початкового пункту*b*в протилежному напрямі, в бік *а.* Нехай в лінії *а*__________*b'*__*b*____*с*відрізок *b'-b*дорівнює половині *Ьс*, тобто дорівнює одній робочій годині. Коли ми припустимо тепер, що при дванадцятигодинному робочому дні *ас* пункт *b*відсувається до *Ь'*то *Ьс*розширяється до розмірів *Ь'с*, додаткова праця збільшується наполовину, з 2 годин до 3, хоч робочий день, як і раніше, лишається дванадцятигодинний. Але це розширення додаткової праці з Ьс до Ь'с, з 2 годин до 3, очевидно, неможливе без одночасного скорочення необхідної праці з *аb*до *аb',*з 10 до 9 годин. Подовженню додаткової праці відповідало б у даному разі скорочення необхідної праці, або частина того робочого часу, що його робітник досі фактично вживав на себе, повинна перетворитися в робочий час, затрачуваний на капіталіста. Зміни зазнала б при цьому не довжина робочого дня, а та пропорція, в якій робочий день розпадається на необхідну і додаткову працю.

З другого боку, очевидно, що саму величину додаткової праці дано, коли дано тривалість робочого дня і вартість робочої сили. Вартість робочої сили, тобто робочий час, необхідний для її виробництва, визначає собою робочий час, необхідний для відтворення її вартості. Коли одна година праці виражається в кількості золота, яка дорівнює половині шилінга, або 6 пенсам, і коли денна вартість робочої сили становить 5 шил., то робітник повинен працювати щодня десять годин, щоб замістити денну вартість своєї робочої сили, сплачену йому капіталом, або виробити еквівалент

вартості необхідних йому щоденно життєвих засобів. У вартості цих життєвих засобів дано вартість його робочої сили[1)], у вартості його робочої сили дано величину його необхідного робочого часу. Але величину додаткової праці можна одержати, віднявши необхідний робочий час з усього робочого дня. Після віднятті десяти годин з дванадцяти лишається дві, і при даних умовах незрозуміло, як можна було б збільшити додаткову працю за межі цих двох годин. Звичайно, капіталіст може сплатити робітникові замість 5 шил. тільки 4 шил. 6 пенсів або навіть ще менше. Для відтворення цієї вартості в 4 шил. 6 пенсів досить було б 9 робочих годин, і, таким чином, на додаткову працю тепер припало б з 12-годинного робочого дня замість двох три години, а сама додаткова вартість підвищилася б з 1 шил. до 1 шил. 6 пенсів. Однак такого результату можна було б досягти тільки шляхом зниження заробітноїплати робітника нижче вартості його робочої сили. Дістаючи всього 4 шил. 6 пенсів, вироблювані ним на протязі 9 годин, він має в своєму розпорядженні на 1/10 меншу кількість засобів до життя, ніж раніше, і через це відбувається тільки неповне відтворення його робочої сили. В даному разі додаткова праця може бути подовжена тільки шляхом порушення її нормальних меж, її сфера може бути розширена тільки шляхом узурпації частини необхідного робочого часу. Хоч цей метод збільшення додаткової праці відіграє дуже важливу роль в дійсному русі заробітної плати, тут він повинен бути виключений, бо за нашим припущенням всі товари,— а значить і робоча сила,— продаються і купуються по їх повній вартості. Коли це припущено, причиною зменшення робочого часу, необхідного для виробництва робочої сили або для відтворення її вартості, може бути не зниження заробітної плати робітника нижче вартості його робочої сили, а тільки зниження самої цієї вартості. При даній довжині робочого дня зростання додаткової праці відбувається внаслідок скорочення необхідного робочого часу, а не навпаки— скорочення необхідного робочого часу внаслідок зростання додаткової праці. Для того щоб у нашому прикладі необхідний робочий час зменшився на 1/10,тобто з 10 годин до 9, а значить, додаткова праця зросла з 2 до 3 годин, необхідне дійсне зниження вартості робочої сили на 1/10.

Але таке зниження вартості робочої сили на одну десяту передбачає, в свою чергу, що та сама кількість життєвих засобів, яка раніше вироблялась протягом 10 годин, тепер виробляється протягом 9 годин. Але це неможливо без підвищення

[1)]Вартість середньої щоденної заробітної плати визначається тим, що робітникові потрібно, «щоб шити, працювати і розмножуватись» *(WilliamPetty.* «PoliticalAnatomyofIreland, 1672», p. 64). «Ціна праці завжди складається з ціни життєвих засобів». Робітник не одержує належної заробітної плати, «коли... одержуваний робітником заробіток не дає йому можливості утримувати, відповідно до його низького звання і становища як робітника, таку сім'ю, яка часто буває у багатьох з них» *(J. Vanderlint,* цит. тв., стор. 15). «Простий робітник, у якого нема нічого крім рук Івміння працювати, має лише стільки, скільки йому вдається одержати від продажу своєї праці іншим... В усіх галузях праці повинен мати місце і дійсно має місце той факт, що заробітна плата робітника обмежується тим, що йому безумовно необхідне для підтримання життя» (*Turgot*. «Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses». «Oeuvres», ed. Daire, t. 1, p. 10). «Ціна життєвих засобів є в дійсності вартість виробництва праці» (*Malthus*. «Inquiry into the Nature and Progress of Rnet and the Principles by which it is regulated». London, 1815, p. 48, примітка).

продуктивної сили праці. Нехай, наприклад, при даних засобах виробництва швець може пошити протягом 12-годинного робочого дня одну пару чобіт. Щоб він міг за той самий час пошити дві пари чобіт, продуктивна сила його праці повинна подвоїтись, а вона не може подвоїтись без зміни засобів або методів його праці або того і другого одночасно. Отже, повинна відбутися революція у виробничих умовах його праці, тобто в його способі виробництва, а тому і в самому процесі праці. Під підвищенням продуктивної сили праці ми розуміємо тут всяку взагалі зміну в процесі праці, що скорочує робочий час, суспільно необхідний для виробництва даного товару; таким чином, менша кількість праці набирає здатності виробити більшу кількість споживної вартості[2)]. Отже, коли при дослідженнівиробництва додаткової вартості в тій її формі, в якій ми її досі розглядали, спосіб виробництва був припущений нами як щось дане, то тепер, для розуміння виробництва додаткової вартості шляхом перетворення необхідної праці в додаткову працю, зовсім не досить припустити, що капітал оволодіває процесом праці в його історично успадкованій, існуючій формі і тільки збільшує його тривалість. Потрібен переворот у технічних і суспільних умовах процесу праці, а значить і в самому способі виробництва, щоб підвищилась продуктивна сила праці, щоб внаслідок підвищення продуктивної сили праці знизилась вартість робочої, сили і таким чином скоротилась частина робочого дня, необхідна для відтворення цієї вартості.

Додаткову вартість, створювану шляхом подовження робочого дня, я називаю абсолютною додатковою вартістю. Навпаки, ту додаткову вартість, яка виникає внаслідок скорочення необхідного робочого часу і відповідної зміни співвідношення величин обох складових частин робочого дня, я називаю відносною додатковою вартістю.

Щоб знизилась вартість робочої сили, підвищення продуктивності праці повинно охопити ті галузі промисловості, продукти яких визначають вартість робочої сили, тобто або вже належать до числа звичайних життєвих засобів, або можуть їх замінити. Але вартість товару визначається не тільки кількістю тієї праці, яка надає товарові остаточної форми, але також кількістю праці, що міститься в засобах виробництва цього товару. Наприклад, вартість чобіт визначається не тільки працею шевця, але й вартістю шкіри, смоли, дратви і т. д. Отже, підвищення продуктивної сили праці і відповідне здешевлення товарів у тих галузях промисловості, які постачають речові елементи постійного капіталу, тобто засоби праці і матеріал праці, для виготовлення необхідних життєвих засобів, також знижують вартість робочої сили. Навпаки, підвищення продуктивної сили в таких галузях виробництва, які не постачають ні

[2)]«Коли вдосконалюються ремесла, справа зводиться до відкриття нових методів, завдяки яким дана робота може бути виконана з меншою кількістю людей або (що те саме) за коротший час, ніш раніше» *(Galiani,*цит. тв., стор. 158, 159). «Економія на витратах виробництва не може бути чимсь іншим, , як тільки економією на кількості праці, вживаної на виробництво» *(Sismondi*. «Etudesetc.», t. I, p. 22).

необхідних життєвих засобів, ні засобів виробництва для їх виготовлення, лишає вартість робочої сили без зміни.

Здешевлення товару знижує, звичайно, вартість робочої сили лише protanto, тобто лише відповідно до того, наскільки товар цей бере участь у відтворенні робочої сили. Так, наприклад, сорочка є необхідний життєвий засіб, але лише один з багатьох. Здешевлення цього товару зменшує тільки затрати робітника на сорочки. Але загальна сума необхідних життєвих засобів складається з різних товарів, які є продуктами окремих галузей промисловості, і вартість кожного такого товару становить завжди відповідну частину вартості робочої сили. Ця остання вартість зменшується разом з необхідним для її відтворення робочим часом, загальне скорочення якого дорівнює сумі його скорочень в усіх таких окремих галузях виробництва. Ми розглядаємо тут цей загальний результат так, начебто він був безпосереднім результатом і безпосередньою метою в кожному окремому випадку. Коли окремий капіталіст шляхом підвищення продуктивної сили праці здешевлює свій товар, наприклад сорочки, то він, може, зовсім і не ставить своєю метою protantoзнизити вартість робочої сили, а значить і необхідний робочий час; однак, оскільки він, кінець кінцем, сприяє цьому результатові, він сприяє підвищенню загальної норми додаткової вартості[3)]. Загальні і необхідні тенденції капіталу слід відрізняти від форм їх прояву.

Тут не місце розглядати, яким саме шляхом іманентні закони капіталістичного виробництва проявляються у зовнішньому русі капіталів, діють як примусові закони конкуренції і досягають свідомості окремого капіталіста у вигляді рушійних мотивів його діяльності. В усякому разі ясно «одно: науковий аналіз конкуренції стає можливим лише після того, як пізнана внутрішня природа капіталу,— цілком так само, як видимий рух небесних тіл стає зрозумілим лише для того, хто знає їх дійсний, але чуттєво не сприйманий рух. Але для того, щоб зрозуміти виробництво відносної додаткової вартості, і до того ж тільки на основі вже досягнутих результатів нашого аналізу, треба відзначити ось що.

Коли одна робоча година виражається в кількості золота, яка дорівнює 6 пенсам, або $^1/_2$ шил., то протягом 12-годинного робочого дня буде вироблена вартість в 6 шилінгів. Припустимо, що при даному рівні продуктивної сили праці на протязі цих 12 робочих годин виготовляються 12 штук товару. Вартість засобів виробництва, сирового матеріалу і т. п., вжитих на кожну штуку товару, нехай буде 6 пенсів. За цих обставин кожний окремий товар коштує один шилінг, а саме: 6 пенсів — вартість засобів виробництва і 6 пенсів — знов долучена до них при обробці вартість. Припустимо тепер, що якому-небудь капіталістові вдається подвоїти продуктивну силу праці, так

[3)]«Коли фабрикант шляхом, удосконалення машин подвоює кількість одержуваного ним продукту... він виграє (кінець кінцем) лише остільки, оскільки він завдяки цьому дістає змогу дешевше одягти робітника... оскільки, таким чином, на робітника припадає тепер менша частина всього продукту» (*Ramsay,* цит. тв., стор. 168,

що за 12-годинний робочий день він виробляє не 12, а вже 24 штуки товару цього роду. Якщо вартість засобів виробництва лишилась без зміни, то вартість окремої штуки товару знижується тепер до 9 пенсів, а саме: 6 пенсів— вартість засобів виробництва і 3 пенси — вартість, знов долучена останньою працею. Незважаючи на подвоєння продуктивної сили праці, робочий день створює і тепер, як раніше, нову вартість в 6 шил., але тільки ця остання розподіляється на вдвоє більшу кількість товарів. Тому на кожний окремий продукт припадає тільки 1/24 замість 1/12 цієї загальної вартості, 3 пенси замість 6 пенсів, або,— що те саме,— до засобів виробництва при їх перетворенні в готовий продукт долучається тепер, з розрахунку на кожну штуку, тільки півгодини праці, а не ціла година, як це було раніше. Індивідуальна вартість цього товару тепер нижча від його суспільної вартості, тобто товар коштує менше робочого часу, ніж величезна маса продуктів того самого роду, вироблених при середніх суспільних умовах. Штука товару коштує в середньому 1 шил., або представляє 2 години суспільної праці; при новому способі виробництва вона коштує тільки 9 пенсів, тобто містить у собі лише 1 ½ години праці. Але дійсною вартістю товару є не його індивідуальна, а його суспільна вартість, тобто дійсна вартість вимірюється не тією кількістю робочого часу, скільки фактично коштує товар виробникові його в даному окремому випадку, а робочим часом, суспільно необхідним для виробництва товару. Отже, коли капіталіст, який застосував новий метод, продає свій товар по його суспільній вартості в 1 шил., він продає його на три пенси вище від його індивідуальної вартості і таким чином реалізує добавочну додаткову вартість в 3 пенси. З другого боку, дванадцятигодинний робочий день виражається тепер для нього в 24 штуках товару замість колишніх 12. Отже, щоб продати продукт одного робочого дня, йому треба тепер вдвоє збільшити збут або ринок для свого товару. При інших рівних умовах його товари можуть завоювати собі більший ринок тільки шляхом зниження своїх цін. Тому капіталіст продаватиме їх вище їх індивідуальної, .але нижче їх суспільної вартості, наприклад по 10 пенсів за штуку. Таким чином на кожну штуку він одержить добавочну додаткову вартість в 1 пенс. Це підвищення додаткової вартості він одержить незалежно від того, належить чи ні його товар до числа необхідних життєвих засобів, входить чи не входить він як визначальний момент у загальну вартість робочої сили. Отже, незалежно від цієї останньої обставини кожний окремий капіталіст зацікавлений у здешевленні товару шляхом підвищення продуктивної сили праці.

Але навіть і в розглядуваному випадку збільшене виробництво додаткової вартості виникає із скорочення необхідногоробочого часу і відповідного подовження додаткової праці[3а)]. Нехай необхідний робочий час дорівнює 10 годинам, або ж денна

[3а)]«Прибуток, одержуваний людиною, залежить не від того, що вона панує над продуктом праці інших людей, а від того, що вона панує над самою цією працею. Коли вона може продати свої продукти по вищій ціні, тимчасом як заробітна плата її робітників лишається без зміни, вона, очевидно, матиме вигоду... Тоді меншої частини того, що вона виробила,

вартість робочої сили дорівнює 5 шил., додаткова праця — 2 годинам, а вироблювана щоденно додаткова вартість — 1 шилінгу. Але наш капіталіст виробляє тепер 24 штуки товару, які він продає по 10 пенсів за штуку, тобто всього за 20 шилінгів. Через те що вартість засобів виробництва дорівнює 12 шил., то 14 2/5 штуки товару тільки заміщають авансований постійний капітал. Дванадцятигодинний робочий день виражається в решті 9 $^3/_5$ штуки. Через те що ціна робочої сили = 5 шил., то в 6 штуках товару виражається необхідний робочий час і в $3^3/_5$ штуки — додаткова праця. Відношення необхідної праці до додаткової праці, що становило при середніх суспільних умовах 5:1, становить тепер тільки 5 : 3. Той самий результат можна дістати ще таким чином. Вартість продукту дванадцятигодинного робочого дня — 20 шилінгам. З них 12 шил. припадають на вартість засобів виробництва, яка лише знову з'являється у вартості продукту. Отже, лишаються 8 шил. як грошовий вираз вартості, в якій представлено робочий день. Цей грошовий вираз більший, ніж грошовий вираз суспільно середньої праці того самого виду, 12 годин якої виражаються тільки в 6 шилінгах. Праця виняткове високої продуктивної сили функціонує як умножена праця, тобто створює в рівні відрізки часу вартість більшої величини, ніж середня суспільна праця того самого роду. Але наш капіталіст тепер, як і раніше, сплачує лише 5 шил. за денну вартість робочої сили. Отже, робітникові замість колишніх десяти потрібно тепер тільки 7 ½ годин для відтворення цієї вартості. Тому його додаткова праця зростає на 2 ½ години, вироблена ним додаткова вартість — з 1 шил. до 3 шилінгів. Таким чином, капіталіст, який застосовує поліпшений спосіб виробництва, привласнює як додаткову працю більшу частину робочого дня, ніж інші капіталісти тієї самої галузі виробництва. Він в окремому випадку робить те саме, що загалом і в цілому робить весь капітал при виробництві відносної додаткової вартості. Але, з другого боку, ця добавочна додаткова вартість зникає, як тільки новий спосіб виробництва набирає загального поширення і разом з тим зникає різниця між індивідуальною вартістю дешевше вироблюваного товару і його суспільною вартістю. Той самий закон визначення вартості робочим часом, що дає себе відчути капіталістові, який запровадивновий метод виробництва в тій формі, що він повинен продавати товар нижче його суспільної вартості,— цей самий закон як примусовий закон конкуренції примушує суперників нашого капіталіста запровадити у себе повий метод виробництва [4]. Отже, загальну норму додаткової вартості весь цей процес зачепить лише тоді,

---

досить, щоб привести в рух цю працю, і, значить, більша частина лишається їй самій» ([J. *Cazenove.]*«OutlinesofPoliticalEconomy». London, 1832, p. 49, 50).

[4] «Якщо мій сусід, виробляючи більше з меншою кількістю праці, може продавати дешево, я мушу старатися продавати так само дешево, як він. Отже, всякий винахід, інструмент або машина, що дають змогу обходитися з меншою кількістю рук і, значить, виробляти дешевше, викликає у інших свого роду необхідність і змагання або шляхом використання того самого винаходу, інструмента або машини, або ж шляхом винайдення чогось подібного, так щоб всі перебували в рівних умовах і ніхто не міг продавати дешевше за свого сусіда» («TheAdvantagesofEast-lndiaTradetoEngland». London, 1720, p. 67).

коли підвищення продуктивної сили праці пошириться на такі галузі виробництва і, значить, здешевить такі товари, які входять в коло необхідних життєвих засобів і тому становлять елементи вартості робочої сили.

Вартість товарів обернено пропорціональна продуктивній силі праці. Це стосується і до вартості робочої сили, бо вона визначається товарними вартостями. Навпаки, відносна додаткова вартість прямо пропорціональна продуктивній силі праці. Вона підвищується з підвищенням і падає із зниженням продуктивної сили праці. Середній суспільний робочий день у 12 годин, при незмінній вартості грошей, виробляє завжди одну і ту саму нову вартість в 6 шил., хоч би в якому відношенні ця сума вартості розпадалась на еквівалент вартості робочої сили і додаткову вартість. Але коли внаслідок підвищення продуктивної сили праці вартість щоденних життєвих засобів, а значить і денна вартість робочої сили знижується з 5 до 3 шил., то додаткова вартість зростає з 1 до 3 шилінгів. Для того щоб відтворити вартість робочої сили, раніше потрібно було 10 годин праці, а тепер потрібно тільки 6 робочих годин. Чотири години праці звільнились і можуть бути долучені до сфери додаткової праці. Звідси іманентне прагнення і постійна тенденція капіталу підвищувати продуктивну силу праці з метою здешевити товари і з допомогою здешевлення товарів здешевити самого робітника [5)].

Капіталіста, який виробляє товар, абсолютна вартість останнього сама по собі не цікавить. Капіталіста цікавить лише додаткова вартість, яка міститься в товарі і реалізується при продажу його. Реалізація додаткової вартості сама по собі передбачає заміщення авансованої вартості. Оскільки відносна додаткова вартість зростає прямо пропорціонально розвиткові продуктивної сили праці, тимчасом як вартість товарів падає в оберненому відношенні до цього розвитку,— інакше кажучи, оскільки один і той самий процес здешевлює товари і збільшує додаткову вартість, що міститься в них, то цим роз'яснюється загадковість того факту, що капіталіст, який дбає тільки про виробництво мінової вартості, весь час старається знизити мінову вартість своїх товарів,— суперечність, якою один із засновників політичної економії, Кене, мучив своїх противників і з приводу якої вони так і не дали йому відповіді.

«Ви вважаєте»,— говорить Кене,— «що чим більше вдається заощадити на витратах і дорогих роботах при фабрикації промислових продуктів без шкоди для виробництва, тим вигідніше це заощадження, бо воно зменшує ціну продукту. І, незважаючи на це, ви гадаєте, що виробництво багатства, яке виникає з праці

[5)]«У тій самій пропорції, в якій знижуються витрати робітника, знижується і його заробітна плата, коли поряд з цим промисловість звільнена від усяких обмежень» («ConsiderationsconcerningtakingofftheвountyonCornexportedetc.». London, 1753, p. 7). «інтереси промисловості і торгівлі вимагають, щоб хліб і всякі взагалі предмети харчування були якомога дешевші; бо те, шо робить їх дорожчими, робить дорожчою також і працю... В усіх країнах, де промисловість звільнена від обмежень, ціна предметів харчування повинна відбиватися на ціні праці. Ця остання завжди знижується, коли дешевшають необхідні засоби для життя» (там же, стор. 3). «Заробітна плата зменшується в тій самій пропорції, в якій зростають сили виробництва. Машини, звичайно, здешевлюють необхідні засоби для життя, але вони здешевлюють також і робітників» («A PrizeEssayonthecomparativemeritsofCompetitionandCo-operation». London, 1834, p. 27).

промисловців, полягає у збільшенні мінової вартості їх виробів» [6].

Таким чином, при капіталістичному виробництві економія на праці [7] що досягається завдяки розвиткові продуктивної сили праці, аж ніяк не має на меті скорочення робочого дня. Вона має на меті лише скорочення робочого часу, необхідного для виробництва певної кількості товарів. Коли робітник внаслідок підвищення продуктивності своєї праці починає виробляти протягом години, скажемо, в 10 раз більше товару, ніж раніше, і, таким чином, на кожну штуку товарів витрачає в десять раз менше робочого часу, то це нітрохи не перешкоджає тому, що його й тепер примушують працювати, як і раніше, 12 годин на день і виробляти за 12 годин 1 200 штук товару замість 120. Його робочий день може при цьому навіть подовжитись, так що він буде тепер протягом 14 годин виробляти 1 400 штук і т. д. Тому у економістів такого типу, як Мак-Куллох, Юр, Сеніор ettuttiquanti[і їм подібні], ви на одній сторінці читаєте, що робітник повинен бути вдячний капіталові за розвиток продуктивних сил, бо він скорочує необхідний робочий час, а на другій сторінці,— що робітник повинен довести цю свою вдячність, працюючи надалі 15 годин на день замість 10. При капіталістичному виробництві розвиток продуктивної сили праці має на меті скоротити ту частину робочого дня, протягом якої робітник повинен працювати на самого себе, і якраз таким способом подовжити другу частину робочого дня, протягом якої робітник даром працює на капіталіста. В якій мірі цього результату можна досягти без здешевлення товарів, виявиться при розгляді окремих методів виробництва відносної додаткової вартості, до якого ми тепер і переходимо.

---

[6] *Quesnay.* «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», p. 188,189.

[7] «Ці спекулянти так заощаджують на праці робітників, яку вони повинні були б оплачувати» (J. *N. Bidaut.*«Du Monopole qui s'etablit dans les arts industriels et le commerce». Paris, 1828, p. 13). «Підприємець завжди докладатиме зусиль, щоб економити час і працю» *(Dugald Stewart.* «Works», ed. by Sir W. Hamilton. Edinburgh, 1855, y. VIII, «Lectures on Political Economy», p. 318). «їх» (капіталістів) «інтерес полягає в тому, щоб продуктивна сила застосовуваних ними робітників була якомога більша. Тому їх увага спрямована, і до того ж майже виключно, на збільшення цієї сили» (*R. Jones.*«Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations». Hertford, 1852, Lecture III [стор. 39]).

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ. КООПЕРАЦІЯ

Як ми бачили, капіталістичне виробництво починається на ділі з того моменту, коли один і той самий індивідуальний капітал застосовує одночасно багатьох робітників, отже процес праці розширяє свої розміри і дає продукт у великій кількості. Дія багатьох робітників в один і той самий час, в одному і тому самому місці (або, коли хочете, на одному і тому самому полі праці) для виробництва одного і того самого сорту товарів, під командою одного і того самого капіталіста становить історично і логічно вихідний пункт капіталістичного виробництва. Щодо самого способу виробництва мануфактура, наприклад, відрізняється у своєму зародковому вигляді від цехового ремісничого виробництва навряд чи чимсь іншим, крім більшої кількості робітників, одночасно застосовуваних одним і тим самим капіталом. Майстерня цехового майстра тільки розширена.

Отже, спочатку різниця чисто кількісна. Як ми бачили, маса додаткової вартості, що її створює даний капітал, дорівнює тій додатковій вартості, яку дає окремий робітник, помноженій на число одночасно зайнятих робітників. Число це само по собі анітрохи не впливає на норму додаткової вартості, або ступінь експлуатації робочої сили; що ж до якісних змін у процесі праці, то вони, як видно, взагалі не мають значення для виробництва товарної вартості. Це випливає з природи вартості. Коли один дванадцятигодинний робочий день уречевлюється в 6 шил., то 1 200 таких робочих днів — у 6 шил. X 1 200. В одному випадку в продукті втілились 12 X 1 200, в другому випадку 12 робочих годин. У виробництві вартості численність завжди має значення тільки суми багатьох окремих одиниць. Отже, з точки зору виробництва вартості цілком байдуже, чи виробляють 1 200 робітників кожний окремо, чи вони об’єднані вкупі під командою одного і того самого капіталу.

А втім, тут у певних межах відбувається деяка модифікація. Праця, уречевлена у вартості, є праця середньої суспільної якості, тобто прояв середньої робочої сили. Але середня величина є завжди середня багатьох різних індивідуальних величин одного і того самого виду. В кожній галузі промисловості індивідуальний робітник, Петро або Павло, більше або менше відхиляється від середнього робітника. Такі індивідуальні відхилення, що називаються мовою математиків «погрішностями», взаємно погашаються і знищуються, коли ми беремо велике число робітників. Відомий софіст і сикофант Едмунд Верк твердить навіть на підставі свого практичного досвіду, як фермер, що всі індивідуальні відмінності в праці стираються вже для «такого мізерного загону», як 5 батраків,— отже, п’ять перших-ліпших англійських батраків зрілого віку спільно виконують за один і той самий час цілком таку саму роботу, як 5 перших-ліпших інших англійських батраків [8)]. Ясно в усякому разі, що сукупний

[8)]«Безперечно, існує велика різниця між вартістю праці різних людей залежно від відмінностей в силі, вмінні і

робочий день великого числа одночасно зайнятих робітників, будучи поділений на число робітників, є вже сам по собі днем суспільної середньої праці. Хай робочий день однієї людини триває, наприклад, дванадцять годин. Тоді робочий день дванадцяти одночасно зайнятих робітників становитиме сукупний робочий день в 144 години; і хоч праця кожного з цієї дюжини робітників більш-менш відхиляється від середньої суспільної праці, хоч кожний окремий робітник вживає через це на одну і ту саму роботу трохи більше або трохи менше часу, проте робочий день окремого робітника, що розглядається як одна дванадцята сукупного робочого дня в 144 години, має середню суспільну якість. Але для капіталіста, який застосовує дюжину робітників, робочий день існує лише як сукупний робочий день усієї дюжини. Робочий день кожного окремого робітника існує лише як відповідна частина сукупного робочого дня, цілком незалежно від того, чи працюють ці 12 чоловік спільно, чи весь зв'язок між їх працею полягає тільки в тому, що вони працюють на одного і того самого капіталіста Коли ж з цих 12 робітників кожні двоє дістануть роботу у дрібного хазяйчика, то лише випадково кожен з цих хазяїв може виробити однакову суму вартості, а значить і реалізувати загальну норму додаткової вартості. Тут виявляться індивідуальні відхилення. Коли робітник вживає на виробництво товару значно більше часу, ніж це суспільно необхідно, коли індивідуально необхідний для нього робочий час значно відхиляється від суспільно необхідного, або середнього, робочого часу, то його праця не є середин праця, а його робоча сила не є середня робоча сила. Така робоча сила або зовсім не знаходить покупця, або продається нижче середньої вартості робочої сили. Таким чином, передбачається певний мінімум працездатності, і ми побачимо далі, що капіталістичне виробництво знаходить спосіб вимірювати цей мінімум. Проте мінімум цей відхиляється від середнього рівня, незважаючи на те, що робочу силу доводиться оплачувати по її середній вартості. Через це з шести дрібних хазяйчиків одні здобудуть додаткової вартості більше, інші менше, ніж це відповідає загальній нормі додаткової вартості. Відхилення врівноважаться для всього суспільства, але не для окремого хазяїна. Отже, закон зростання вартості взагалі реалізується для окремого виробника повністю лише в тому разі, коли він виробляє як капіталіст, застосовує одночасно багатьох робітників, тобто вже з самого початку приводить в рух середню суспільну працю [9)].

сумлінності. Але я цілком певен на підставі моїх пильних спостережень, що перші-ліпші 5 чоловік в цілому дадуть кількість праці, яка дорівнюватиме праці всяких інших п'яти чоловік, що маютьвказаний мною вік; це значить, що з цієї п'ятірки один матиме всі якості хорошого робітника, другий буде поганим робітником, решта троє — середніми робітниками, які наближатимуться то до першого, то до другого. Таким чином, уже в такому загоні, як 5 чоловік, ви знайдете повний комплект всього того, що взагалі можуть дати п'ять чоловік» (E. *Burke.* «ThoughtsandDetailsonScarcity» London, 1800, p. 15, 16).Пор. також висловлювання Кетле про середнього індивідуума [115].

[9)]Пан професор Рошер повідомляє нам про своє відкриття, що швачка, яка працює на пані професоршу протягом двох днів, дає більше праці, ніш дві швачки, які разом працюють на пані професоршу один день [116]. Панові професору слід було б займатися своїми спостереженнями процесу капіталістичного виробництва не в дитячій кімнаті і не там, де немає головної дійової особи, тобто капіталіста.

Навіть при незмінному способі праці одночасне застосування великого числа робітників викликає революцію в матеріальних умовах процесу праці. Будівлі, в яких працює багато людей, склади для сирового матеріалу і т. д., посуд, інструменти, апарати і т. д., що використовуються одночасно або поперемінно багатьма,— одним словом, частина засобів виробництва споживається тепер у процесі праці спільно. З одного боку, мінова вартість товарів, а значить і засобів виробництва, нітрохи не підвищується внаслідок посиленої експлуатації їх споживної вартості. З другого боку, масштаб спільно споживаних засобів виробництва зростає. Кімната, де працюють 20 ткачів на 20 верстатах, повинна бути просторішою, ніж кімната, де працює самостійний ткач з двома підмайстрами. Але на те, щоб збудувати майстерню на 20 робітників, треба менше праці, ніж для того, щоб збудувати 10 майстерень на 2 робітників кожну, і взагалі вартість сконцентрованих у масовому масштабі і застосовуваних спільно засобів виробництва зростає не пропорціонально їх розмірам і їх корисному ефектові. Вживані спільно засоби виробництва переносять меншу частину своєї вартості на одиницю продукту почасти тому, що вся та вартість, яку вони віддають, розподіляється одночасно на більшу масу продуктів, почасти тому, що в порівнянні із засобами виробництва, вживаними окремо, вони входять у процес виробництва хоч і абсолютно більшою, але щодо сфери їх дії відносно меншою вартістю. Тим самим зменшується та складова частина вартості, яка припадає на постійний капітал, а значить, відповідно до її величини, і сукупна вартість товару. Результат виходить такий, як коли б засоби виробництва товарів стали вироблятися дешевше. Ця економія в застосуванні засобів виробництва виникає лише завдяки їх спільному споживанню в процесі праці багатьох осіб. І засоби виробництва набувають цього характеру умов суспільної праці або суспільних умов праці на відміну від роздроблених і порівняно дорогих засобів виробництва окремих самостійних робітників або дрібних хазяйчиків навіть і тоді, коли багато робітників об’єднані лише просторово, а не спільністю самої праці. Частина засобів праці набуває цього суспільного характеру навіть раніше, ніж його набуває сам процес праці.

Економію на засобах виробництва взагалі слід розглядати з двоякої точки зору. По-перше, оскільки вона здешевлює товари і тим знижує вартість робочої сили. По-друге, оскільки вона змінює відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу, тобто до суми вартостей його постійної і змінної складових частин. Останній пункт буде розглянутий лише в першому відділі третьої книги цієї праці, куди в інтересах внутрішньої зв’язності викладу доведеться віднести і багато іншого, що стосується зачепленої тут теми. Такого поділу предмету вимагає хід аналізу, та цей поділ відповідає і духові капіталістичного виробництва. Оскільки при капіталістичному виробництві умови праці протистоять робітникові як щось самостійне, то і економія на них здається особливою операцією, яка нітрохи не стосується робітника і, значить, відособлена від методів, які підвищують його індивідуальну продуктивність.

Та форма праці, при якій багато людей планомірно і спільно беруть участь в одному і тому самому процесі виробництва або в різних, але зв’язаних між собою процесах виробництва, називається кооперацією [10].

Подібно до того як сила нападу ескадрону кавалерії або сила опору полку піхоти істотно відмінні від суми тих сил нападу і опору, що їх здатні розвинути окремі кавалеристи і піхотинці, так само і механічна сума сил окремих робітників відмінна від тієї суспільної сили, яка розвивається, коли багато рук бере участь одночасно у виконанні однієї і тієї самої неподільної операції, коли, наприклад, треба підняти вантаж, крутити коловорот, прибрати з дороги перепону[11]. В усіх таких випадках результат комбінованої праці або зовсім не може бути досягнутий поодинокими зусиллями, або може бути здійснений лише на протязі далеко триваліщого часу, або ж лише в карликовому масштабі. Тут справа йде не тільки про підвищення шляхом кооперації індивідуальної продуктивної сили, але й про створення нової продуктивної сили, яка самою своєю суттю є масова сила[11a].

Але й крім тієї нової сили, яка виникає із злиття багатьох сил в одну спільну, при більшості продуктивних робіт уже самий громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії (animalspirits), що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб. Внаслідок цього 12 чоловік протягом одного спільного робочого дня за 144 години вироблять далеко більше продукту, ніж дванадцять ізольованих робітників, які працюють по 12 годин кожен, або один робітник, що працюватиме дванадцять днів підряд [12]. Причина цього полягає в тому, що людина через саму свою природу є тварина, коли і не політична, як думав Арістотель[13] , то в усякому разі громадська.

Хоч багато хто одночасно і спільно виконує одну і ту саму або однорідну роботу,

[10]«Concours des forces» [«об’єднання сил»] *(Destutt de Tracy,*цит. тв., стор.80).

[11]«Існують численні операції, такі прості, що їх не можна поділити на частини. Ці операції не можуть бути виконані без кооперації багатьох робочих рук. Це, наприклад, піднімання великої балки на віз... коротко кажучи, всяка справа, яку можна виконати тільки великою кількістю людей, що одночасно допомагають один одному, в одній і тій самій неподільній операції» (*E. G. Wakefield.*«A ViewoftheArtofColonization». London, 1849, p. 168).

[11a]«Коли один чоловік зовсім не може, а 10 чоловік можуть тільки з напруженням усіх своїх сил підняти предмет вагою в одну тонну, то сто чоловік зроблять це з допомогою лише одного пальця кожного з них» *(JohnBellers.* «ProposalsforRaisingaCollegeofIndustry». London, 1696, p. 21).

[12]«В цьому» (тобто коли один фермер застосовує на 300 акрах ту саму кількість робітників, яку 10 дрібних фермерів застосовують на 30 акрах кожен) «полягає також перевага великої кількості спільно діючих робітників, яку нелегко збагнути людям, не обізнаним із справою на практиці; справді, хто буде заперечувати, що 1 відноситься до 4, як 3 відноситься до 12; проте на практиці це положення не вірне: під час жнив і при деяких інших спішних роботах справа йде краще і успішніше, коли об’єднати велику кількість рук разом: так, наприклад, 2 возії, 2 укладальники, 2 подавальники, 2 загрібальники і кілька чоловік на скиртах або на току зроблять вдвоє більше, ніж та сама кількість робочих рук, поділених дрібними групами по окремих фермах» ([J. *Arbuthnot.]*«An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms». By a Farmer. London, 1773, p. 7, 8).

[13]Арістотелівське визначення твердить, суворо кажучи, що людина через саму свою природу є громадянин міської республіки. Для класичної давнини це так само характерно, як для віку янкі визначення Франкліна, що людина є творець знарядь.

все ж індивідуальна праця кожного окремого робітника, як частина сукупної праці, сама може представляти різні фази процесу праці, через які предмет праці внаслідок кооперації проходить швидше. Так, наприклад, коли муляри стануть у послідовний ряд для того, щоб передавати цеглини від низу риштовання до його верху, то кожен з них робить одне і те саме, і все ж їх окремі операції являють собою безперервні ступені однієї спільної операції, окремі фази, які кожна цеглина повинна пройти в процесі праці і завдяки яким 24 руки сукупного робітника доставлять цеглину на місце швидше, ніж дві руки окремого робітника, який то піднімається на риштовання, то спускається з нього[14)]. Предмет праці проходить ту саму відстань за коротший час. З другого боку, комбінування праці здійснюється і в тому разі, коли, наприклад, до спорудження будинку приступають одночасно з різних кінців, хоч би кооперовані між собою робітники виконували при цьому одну і ту саму або однорідну роботу. При комбінованому робочому дні в 144 години предмет праці обробляється одночасно з різних боків, тому що комбінований або сукупний робітник має очі і руки і спереду, і ззаду, і є до певної міри всюдисущим. При цьому сукупний продукт посувається до свого викінчення швидше, ніж при дванадцятигодинному робочому дні 12 більш-менш ізольованих робітників, які змушені приступати до предмета праці більш односторонньо. Тут одночасно визрівають просторово різні частини продукту.

Ми підкреслили, що багато робітників, які доповнюють один одного, виконують однакову або однорідну роботу, бо ця найпростіша форма спільної праці відіграє велику роль і в найбільш розвинутих видах кооперації. Коли процес праці складний, то вже один тільки факт об’єднання значної маси спільно працюючих дає змогу розподілити різні операції між різними робітниками, отже виконувати їх одночасно і таким чином скоротити робочий час, необхідний для виготовлення сукупного продукту[15)].

У багатьох галузях виробництва бувають критичні моменти, тобто такі встановлювані самою природою робочого процесу періоди часу, протягом яких повинні бути досягнуті певні результати праці. Коли треба, наприклад, обстригти стадо овець або вижати і зібрати певну кількість моргенів хліба, то кількість і якість одержуваного продукту залежать від того, чи буде дана операція почата і закінчена в

[14)]«Слід крім того зауважити, що такий частковий поділ праці може мати місце навіть тоді, коли всі робітники зайняті однією і тією самою роботою. Муляри, наприклад, що передають цеглини з рук в руки на високе риштовання, всі виконують одну і ту саму роботу, і все ж між ними існує своєрідний поділ праці, який полягає в тому, що кожен з них переміщає цеглину на певній відстані і що всі разом приставляють її на місце багато швидше, ніж тоді, якби кожен з них сам переносив цеглини для себе на високе риштовання» (F. *Skarbek.*«Theorie des Richesses Sociales», 2eme dd. Paris, 1840, t. I, p. 97, 98).

[15)]«Коли треба виконати складну роботу, різні операції повинні відбуватись одночасно. Один робить одно, інший — інше, і всі разом сприяють досягненню результату, який зусиллями однієї людини аж ніяк не можна було б здійснити. Один гребе, тимчасом як другий править кермом, третій закидає сіть або б’є рибу гарпуном,— і рибна ловля дає результат, який не був би можливий без такого об’єднання » (*Destuttd.3 Tracy,*цит. тв., стор. 78).

певний час. Відрізок часу, протягом якого повинен бути проведений процес праці, визначено тут наперед, як, наприклад, при ловлі оселедців. Окрема людина не може викроїти з доби більше одного робочого дня, скажемо, в 12 годин, тоді як кооперація, наприклад 100 чоловік, розширяє дванадцятигодинний день в робочий день, який вміщає в собі 1 200 годин. Короткість строку праці компенсується величиною маси праці, яку викидають у вирішальний момент на арену виробництва. Своєчасне одержання - результату залежить тут від одночасного застосування багатьох комбінованих робочих днів, розміри корисного ефекту — від числа робітників; проте останнє завжди менше числа тих робітників, які, працюючи поодинці, змогли б протягом того самого часу виконати ту саму роботу[16]. Через те що немає такої кооперації, на заході Сполучених Штатів щороку пропадає дуже багато хліба, а в тих частинах Ост-Індії, де англійське панування зруйнувало стару общину,— дуже багато бавовни[17].

Кооперація, з одного боку, дає змогу розширити просторову сферу праці, і тому при певних процесах праці її вимагає вже саме розміщення предметів праці у просторі; так, наприклад, вона необхідна при осушувальних роботах, будуванні гребель, роботах по зрошенню, при будівництві каналів, грунтових шляхів, залізниць і т. п. З другого боку, кооперація дає змогу відносно, тобто в порівнянні з масштабом виробництва, просторово звузити сферу виробництва. Це обмеження просторової сфери праці при одночасному розширенні сфери її діяння, в результаті чого відбувається скорочення непродуктивних витрат виробництва (fauxfrais), породжується зосередженням маси робітників, злиттям різних процесів праці і концентрацією засобів виробництва[18].

В порівнянні з рівновеликою сумою окремих індивідуальних робочих днів комбінований робочий день виробляє більші маси споживних вартостей і через це зменшує робочий час, необхідний для досягнення певного корисного ефекту. В кожному окремому випадку таке підвищення продуктивної сили праці може досягатися різними способами: або підвищується механічна сила праці, або

---

[16]«Виконання їх» (землеробських робіт) «у критичний момент має величезну рагу» ([J. *Arbuthnot.]*«An Inquiry into the Connection between the present Price etc.», p. 7). «В землеробстві немає більш важливого фактора, ніш фактор часу» (*Liebig*. «UeberTheorieundPraxisinderLandwirtschaft», 1856, S. 23).

[17]«Найперше зло такого роду, що його навряд чи хто-небудь міг би чекати в країні, яка експортує праці більше, ніш будь-яка інша країна в світі, крім, може, Китаю і Англії, полягає в неможливості знайти достатню кількість робочих рук для збирання бавовни. Результатом цього є той факт, що значна частина врожаю лишається незібраною, а іншу частину його збирають з землі, після того як бавовна вже осипалась і, природно, втратила колір і почасти згнила. Таким чином, через недостачу робочих рук в належний час плантатор фактично змушений втратити велику частину врожаю, на який з такою жадністю спрямовані погляди Англії» («BengalHurkaru». Bi-MonthlyOverlandSummaryofNews, 22ndJuly 1861).

[18]«Завдяки прогресові землеробства вся та,— а може й ще більша,— кількість капіталу і праці, яка вживалася раніше на 500 акрів, зосереджується тепер для більш досконалого обробітку 100 акрів». Хоч «щодо кількості застосовуваного капіталу іпраці простір і скоротився, сфера виробництва розширилась в порівнянні з тією сферою виробництва, рамками якої обмежувалась раніше діяльність кожного окремого самостійного учасника виробництва» *(R. Jones.*«An Essay on the Distribution of Wealth», «On Rent». London, 1831, p. 191).

розширяється просторово сфера її діяння, або арена виробництва просторово звужується в порівнянні з масштабом виробництва, або в критичний момент приводиться в рух велика кількість праці протягом короткого відрізка часу, або пробуджується суперництво окремих осіб і напружується їх життєва енергія, або однорідні операції багатьох людей дістають печать безперервності і багатосторонності, або різні операції виконуються одночасно, або заощаджуються засоби виробництва завдяки їх спільному вживанню, або індивідуальна праця набуває характеру середньої суспільної праці. Але в усіх цих випадках специфічна продуктивна сила комбінованого робочого дня є суспільна продуктивна сила праці, або продуктивна сила суспільної праці. Вона виникає з самої кооперації. В планомірному співробітництві з іншими робітник переборює індивідуальні межі і розвиває свої родові потенції [19)].

Якщо робітники не можуть взагалі безпосередньо співробітничати, коли вони не перебувають вкупі, якщо через це їх скупчення в певному пункті є умова їх кооперації, то це означає, що наймані робітники можуть кооперуватися лише тоді, якщо один і той самий капітал, один і той самий капіталіст застосовує їх одночасно, тобто одночасно купує їх робочі сили. Отже, сукупна вартість цих робочих сил, або сума заробітної плати робітників за день, тиждень і т. д., повинна вже бути об’єднана в кишені капіталіста, раніше ніж самі ці робочі сили будуть об’єднані в процесі виробництва. Для того щоб оплатити працю 300 робітників відразу, хоч би за один тільки день, потрібна більша затрата капіталу, ніж для того щоб оплачувати тиждень за тижнем працю меншого числа робітників протягом цілого року. Таким чином, число кооперованих робітників, або масштаб кооперації, залежить насамперед від величини того капіталу, що його окремий капіталіст може затратити на купівлю робочої сили, тобто від того, в яких розмірах кожний окремий капіталіст розпоряджається життєвими засобами багатьох робітників.

І це стосується не тільки до змінного, але й до постійного капіталу. Наприклад, затрата сирового матеріалу для капіталіста, який має 300 робітників, в 30 раз більша, ніж затрата кож ного з тридцяти капіталістів, які мають по 10 робітників. Кількість спільно застосовуваних засобів праці, як щодо своєї вартості, так і щодо своєї речової маси, зростає, правда, не в такій пропорції, як число зайнятих робітників, проте — все ж дуже значно. Таким чином, концентрація великих мас засобів виробництва в руках окремих капіталістів є матеріальна умова кооперації найманих робітників, і розміри кооперації, або масштаб виробництва, залежать від ступеня цієї концентрації.

Первісно відома мінімальна величина індивідуального капіталу була необхідна для

[19)] «Сила кожної людини мізерна, але об’єднання цих мізерних сил створює спільну силу, більшу, ніж сума цих часткових сил, отже, сили самим своїм об’єднанням можуть зменшити час і збільшити сферу свого діяння» (G. *R. Carli,* примітка до книги: P. *Veiri.* «MeditazionisullaEconomiaPolitica», у виданні Кустоді творів італійських економістів, ParteModerna, t. XY, p. 196).

того, щоб число одночасно експлуатованих робітників, а значить і маса створюваної ними додаткової вартості були достатні для звільнення самого експлуататора від фізичної праці, для перетворення дрібного хазяйчика в капіталіста, для того щоб формально створити капіталістичне відношення. Тепер цей мінімум є матеріальною умовою перетворення багатьох роздроблених, не залежних один від одного індивідуальних процесів праці в один комбінований суспільний процес праці.

Так само, спочатку командування капіталу над працею було лише формальним наслідком того, що робітник працює не для себе, а для капіталіста і, значить, під владою капіталіста. З розвитком кооперації багатьох найманих робітників командування капіталу стає необхідним для виконання самого процесу праці, стає дійсною умовою виробництва. Команда капіталіста на полі виробництва стає тепер такою ж необхідною, як команда генерала на полі бою.

Всяка безпосередньо суспільна або спільна праця, виконувана в порівняно великому масштабі, потребує в більшій або меншій мірі управління, яке встановлює погодженість між індивідуальними роботами і виконує загальні функції, що виникають з руху всього виробничого організму на відміну від руху його самостійних органів. Окремий скрипач сам управляє собою, оркестр потребує диригента. Функції управління, нагляду і погодження стають функціями капіталу, тільки-но підпорядкована йому праця стає кооперативною. Але як специфічна функція капіталу, функція управління набирає специфічних характерних особливостей.

Насамперед рушійним мотивом і визначальною метою капіталістичного процесу виробництва є якомога більше самозростання капіталу [20)], тобто якомога більше виробництво додаткової вартості, отже, якомога більша експлуатація робочої сили капіталістом. Разом із зростанням маси одночасно зайнятих робітників зростає і їх опір, а в зв’язку з цим неминуче зростає тиск капіталу, спрямований на те, щоб придушити цей опір. Управління капіталіста є не тільки особлива функція, що виникає з самої природи суспільного процесу праці і стосується до нього, воно є в той же час функція експлуатації суспільного процесу праці і, як така, зумовлена неминучим антагонізмом між експлуататором і сировим матеріалом його експлуатації. Так само, в міру того як зростають розміри засобів виробництва, які протистоять найманому робітникові як чужа власність, зростає необхідність контролю над їх доцільним застосуванням [21)]. Кооперація найманих робітників є, далі, тільки результат діяння

[20)]«Прибуток... єдина мета виробництва» (J. *Vanderlint*, цит. тв., стор. 11).

[21)]Щотижневик англійських філістерів «Spectator» повідомляє в номері від 26 травня 1866 р., що після утворення між капіталістами і робітниками свого роду товариства в Манчестерській компанії для виробництва дроту «першим результатом було раптове зменшення розтрачання матеріалів, бо люди зрозуміли, що їм, як і всяким іншим власникам, нема чого розтрачати своє власне майно,— а після безнадійних боргів розтрачання є, може, найбільше джерело втрат у промисловості». Той самий щотижневик відкриває таку корінну хибу в рочдейльських кооперативних експериментах [117]: «Вони показали, що робітничі асоціації можуть успішно управляти крамницями, фабриками і майже всіма формами промисловості, вони надзвичайно поліпшили становище самих робітників, але (!) вони зовсім не лишають помітного місця для капіталіста». Quellehorreur! [Який жах!]

капіталу, який застосовує цих робітників одночасно. Зв'язок їх функцій та їх єдність як продуктивного сукупного організму лежить поза ними самими, в капіталі, який їх об'єднує і вдержує вкупі. Тому зв'язок їх робіт протистоїть їм ідеально як план, практично — як авторитет капіталіста, як влада чужої волі, що підпорядковує їх діяльність своїм цілям.

Таким чином, якщо за своїм змістом капіталістичне управління має двоїстий характер, відповідно до двоїстості самого підпорядкованого йому виробничого процесу, який, з одного боку, є суспільний процес праці для виготовлення продукту, з другого боку — процес зростання капіталу, то за формою своєю капіталістичне управління деспотичне. З розвитком кооперації в широкому масштабі і деспотизм цей розвиває свої своєрідні форми. Подібно до того, як капіталіст спочатку звільняється від фізичної праці, як тільки капітал його досягає тієї мінімальної величини, при якій тільки й починається власне капіталістичне виробництво, так тепер він передає вже і функції безпосереднього та постійного нагляду за окремими робітниками і групами робітників особливій категорії найманих працівників. Як армія потребує своїх офіцерів і унтер-офіцерів, так само для маси робітників, об'єднаної спільною працею під командою одного і того самого капіталу, потрібні промислові офіцери (управителі, managers) і унтер-офіцери (наглядачі, foremen, overlookers, contre-mattres), які розпоряджаються під час процесу праці від імені капіталу. Робота нагляду закріпляється як їх виключна функція. Порівнюючи спосіб виробництва незалежних селян або самостійних ремісників з плантаторським господарством, яке грунтується на рабстві, економіст залічує цю роботу нагляду до fauxfraisвиробництва[21a)]. Навпаки, розглядаючи капіталістичний спосіб виробництва, він ототожнює функцію управління, оскільки вона випливає з самої природи спільного процесу праці, з тією самою функцією, оскільки вона випливає з капіталістичного, а значить, з антагоністичного характеру цього процесу[22)]. Капіталіст не тому є капіталіст, що він управляє промисловим підприємством,— навпаки, він стає керівником промисловості тому, що він капіталіст. Найвища влада в промисловості стає атрибутом капіталу, подібно до того як у феодальну епоху найвища влада у військовій справі і в суді була атрибутом земельної власності[22a)].

Робітник є власником своєї робочої сили лише до того часу, поки він як продавець останньої торгується з капіталістом, але він може продати лише те, що він має, лише

[21a)]Професор Керне, вказавши на «нагляд за працею» фі на характерну рису рабовласницького виробництва в південних штатах Північної Америки, продовжує-: «Селянин-власник» (Півночі), «який привласнює собі весь продукт своєї праці, не потребує інших стимулів для праці. Нагляд тут зовсім не потрібен» (*Cairnes*, цит. тв., стор. 48, 49).

[22)]Сер Джемс Стюарт, який взагалі відзначається тим, що бачить характерні суспільні особливості різних способів виробництва, зауважує: «Чому ж великі підприємства в промисловості руйнують дрібне виробництво, як не тому, що вони ближче підходять до простоти рабства?» («PrinciplesofPoliticalEconomy». London, 1767, v. I, p. 167, 168).

[22a)]Огюст Конт і його школа могли б через це так само добре доводити вічну необхідність феодальних панів, як вони доводили необхідність панів капіталістів.

свою індивідуальну, відособлену робочу силу. Це відношення нітрохи не змінюється від того, що капіталіст закуповує 100 робочих сил замість однієї, укладає контракт не з одним робітником, а з сотнею не залежних один від одного робітників. Капіталіст може застосувати ці 100 робітників, не встановлюючи між ними кооперації. Отже, він оплачує вартість 100 самостійних робочих сил, але не оплачує комбінованої робочої сили сотні. Як незалежні особи, робітники є індивідууми, які вступили в певне відношення до одного і того самого капіталу, але не один до одного. їх кооперація починається лише в процесі праці, але в процесі праці вони вже перестають належати самим собі. Вступивши в процес праці, вони стали частиною капіталу. Як кооперовані між собою робітники, як члени одного діяльного організму, вони самі являють собою лише особливий спосіб існування капіталу. Через це та продуктивна сила, яку розвиває робітник як суспільний робітник, є продуктивна сила капіталу. Суспільна продуктивна сила праці розвивається безоплатно, тільки-но робітника поставили в певні умови, а капітал якраз і ставить його в ці умови. Оскільки суспільна продуктивна сила праці нічого не коштує капіталові, оскільки, з другого боку, вона не розвивається робітником, поки сама його праця не належить капіталові, то вона здається продуктивною силою, належною капіталові через саму його природу, іманентною капіталові продуктивною силою.

В колосальному масштабі діяння простої кооперації виявляється в тих гігантських спорудах, які були збудовані стародавніми азіатами, єгиптянами, етрусками і т. д.

«В стародавні часи траплялося, що ці азіатські держави, покривши витрати на свої цивільні і військові потреби, мали в своєму розпорядженні деякий лишок життєвих засобів, який вони могли вживати на розкішні або корисні споруди. Завдяки тому, що під їх владою перебували робочі руки майже всього неземлеробського населення... і завдяки тому, що виключне право розпоряджатися цим лишком належало монархові і жерцям, вони мали в своєму розпорядженні засоби для спорудження тих величезних монументів, якими вони вкрили країну... Для спорудження колосальних статуй і перенесення величезної ваги речей, що викликає подив, якнаймарнотратніше застосовувалась майже виключно людська праця... Для цього досить було великого числа робітників і концентрації їх зусиль. Так з глибини океану піднімаються велетенські коралові рифи і утворюють острови і суходіл, незважаючи на те, що кожний індивідуальний учасник (depositary) цього процесу мізерний, слабий і нікчемний. Неземлеробські робітники якої-небудь азіатської монархії мало що могли прикласти до справи, крім своїх індивідуальних фізичних сил, але сама їх чисельність була силою, і могутність єдиного керівництва цими масами породила ці гігантські споруди. Тільки завдяки концентрації в руках однієї або небагатьох осіб тих доходів, за рахунок яких жили робітники, були можливі такого роду заходи»[23)].

Ця влада азіатських і єгипетських царів або етруських жерців і т. п. перейшла в сучасному суспільстві до капіталіста, причому байдуже, чи виступає він як окремий капіталіст, чи як капіталіст комбінований, як в акціонерних товариствах.

Та форма кооперації в процесі праці, яку ми знаходимо на перших ступенях людської культури, наприклад у мисливських народів[23а)] або в землеробських общинах

[23)] *R. Jones.* «Text-book of Lectures etc.». Hertford, 1852, р. 77, 78. Староассірійські, єгипетські і т. п. колекції вЛондоні таінших європейських столицях є для нас свідченням цих кооперативних процесів праці.

[23а)] Ленге у своїй праці «TheoriedesLoisCiviles», може, не без підстави називає полювання першою формою кооперації, а полювання на людей (війну) — однією з перших форм полювання.

Індії, грунтується, а одного боку, на спільному володінні умовами виробництва, з другого боку — на тому, що окремий індивідуум ще так само міцно прив'язаний пуповиною до роду або общини, як окрема бджола до бджолиного вулика. І тим і другим відрізняється ця кооперація від кооперації капіталістичної. Спорадичне застосування кооперації у великому масштабі в античному світі, в середні віки і в сучасних колоніях грунтується на відносинах безпосереднього панування і підлеглості, здебільшого на рабстві. Навпаки, капіталістична форма кооперації з самого початку передбачає вільного найманого робітника, який продає свою робочу силу капіталові. Проте історично капіталістична форма кооперації розвивається на протилежність селянському господарству і незалежному ремісничому виробництву, однаково, чи має це останнє цехову форму, чи ні [24)]. Щодо них капіталістична кооперація виступає не як особлива історична форма кооперації, ні, сама кооперація протиставиться їм як характерна для капіталістичного процесу виробництва історична форма, що становить його специфічну особливість.

Подібно до того, як підвищена завдяки кооперації суспільна продуктивна сила праці постає як продуктивна сила капіталу,— так і сама кооперація постає як специфічна форма капіталістичного процесу виробництва, на протилежність процесові виробництва роздроблених незалежних робітників або дрібних хазяйчиків. Це — перша зміна, якої зазнає самий процес праці внаслідок підпорядкування його капіталові. Зміна ця відбувається стихійно. Одночасне вживання багатьох найманих робітників в одному і тому самому процесі праці, будучи умовою цієї зміни, становить вихідний пункт капіталістичного виробництва. Воно збігається з самим існуванням капіталу. Отже, коли, з одного боку, капіталістичний спосіб виробництва є історичною необхідністю для перетворення процесу праці в суспільний процес, то, з другого боку, суспільна форма процесу праці є вживаний капіталом спосіб вигідніше експлуатувати цей процес з допомогою підвищення його продуктивної сили.

В розглянутому вище простому своєму вигляді кооперація збігається з виробництвом у широких розмірах, але вона не становить ніякої сталої, характерної форми особливої епохи розвитку капіталістичного виробництва. Щонайбільше вона виступає приблизно в такій формі в ремісничих ще зародках мануфактури[25)] і в тому вигляді великого землеробства, який відповідає мануфактурному періодові, істотно відрізняючись від селянського господарства лише великою кількістю одночасно

[24)] Як дрібне селянське господарство, так і незалежне ремісниче виробництво почасти становлять базис феодального способу виробництва, почасти ж, після його розкладу, не перестають існувати поруч з капіталістичним виробництвом. В той жечас вони е економічною основою класичного суспільства в найбільш квітучу пору його Існування, після того як первісна східна спільна власність уже розклалась, а рабство ще не встигло оволодіти виробництвом в хоч трохи значній мірі.

[25)]«Хіба поєднання вправності, працьовитості і змагання багатьох на одній і тій самій роботі не є спосіб рушити її вперед? І хіба Англія могла б яким-небудь іншим способом довести свою шерстяну мануфактуру до такої високої досконалості?» *(Berkeley.*«TheQuerist». London, 1750, p. 56, § 521).

застосовуваних робітників і розмірами концентрованих засобів виробництва. Проста кооперація завжди є пануючою формою в тих галузях виробництва, де капітал оперує у великому масштабі, а поділ праці і машини не відіграють ще значної ролі.

Кооперація лишається основною формою капіталістичного способу виробництва, хоч у своєму простому вигляді вона сама є лише особлива форма поруч з іншими, більш розвинутими її формами.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ. ПОДІЛ ПРАЦІ І МАНУФАКТУРА

1. ДВОЯКЕ ПОХОДЖЕННЯ МАНУФАКТУРИ

Кооперація, що грунтується на поділі праці, прибирає свою класичну форму в мануфактурі. Як характерна форма капіталістичного процесу виробництва, вона панує протягом мануфактурного періоду у власному розумінні цього слова, тобто приблизно з половини XVI століття до останньої третини XVIII.

Мануфактура виникає двояким способом.

В першому випадку в одній майстерні під командою одного і того самого капіталіста об’єднуються робітники різнорідних самостійних ремесел, через руки яких послідовно повинен пройти продукт аж до того, поки він не буде остаточно готовий. Так, наприклад, карета була первісно спільним продуктом робіт великого числа незалежних ремісників: каретника, лимаря, кравця, слюсаря, мідника, токаря, позументника, скляра, маляра, лакувальника, позолотника і т. д. Каретна мануфактура об’єднує всіх цих різних ремісників в одній майстерні, де вони працюють одночасно і у взаємодії один з одним. Звичайно, карету не можна позолотити раніше, ніж її зроблять. Але коли одночасно роблять багато карет, то частину їх можна безперервно золотити, тимчасом як інша частина проходить більш ранні фази процесу виробництва. Поки що ми лишаємось ще на грунті простої кооперації, яка знаходить готовим свій людський і речовий матеріал. Але скоро настає істотна зміна. Кравець, слюсар, мідник і т. д., коли він займається тільки каретною справою, втрачає мало-помалу звичку, а разом з тим і здатність займатися своїм старим ремеслом в його повному обсягу. З другого боку, його одностороння діяльність у межах цієї звуженої сфери прибирає тепер найдоцільніші форми. Первісно каретна мануфактура являла собою комбінацію самостійних ремесел. Поступово виробництво карет поділяється на різні окремі операції, кожна з яких відкристалізовується у виключну функцію одного робітника і сукупність яких виконується спілкою таких часткових робітників. Саме так, в результаті комбінування різних ремесел під командою одного і того самого капіталу, виникли суконна мануфактура і цілий ряд інших мануфактур [26].

---

[26] Щоб вказати більш сучасний приклад цього способу утворення мануфактури, наведемо таку цитату. Шовкопрядіння і ткацтво в Ліоні і Німі «мають цілком патріархальний характер; ці галузі промисловості застосовують багато жінок і дітей, але не надривають їх сил і не калічать їх; вони лишаються у своїх прекрасних долинах Дрому, Вару, Ізеру, Воклюзу, розводячи черв’яків і розмотуючи їх кокони; ніколи виробництво це не набирає характеру справжньої фабрики. При найближчому розгляді... принцип поділу праці виявляє тут своєрідні особливості. Існують, правда, мотальники, сукальники, красильники, шліхтувальники і, нарешті, ткачі; але вони не об’єднані в одному і тому самому будинку і не залежать від, одного і того самого хазяїна; всі вони працюють самостійно» (A. *Blanqui.* «Coursd’EconomieIndustrielle». RecueillіparA. Blaise. Paris, 1838—1839, p. 79). З того часу, як Бланкі написав це, сталися зміни, і частина робітників, раніше незалежних, уже об’єднана тепер на фабриках. {До *4 видання.* А з того часу, як Маркс написав це, на цих фабриках утвердився механічний ткацький верстат і він швидко витісняє ручний. Яскравим підтвердженням тому може бути шовкова промисловість Крефельда. Ф. Е.}.

Але мануфактура виникає і протилежним шляхом. Багато ремісників, які виконують одну і ту саму або однорідну роботу, наприклад роблять папір, шрифт або-голки, об’єднуються одним капіталістом в загальній майстерні. Це — кооперація в її найпростішій формі. Кожен з цих ремісників (може, з одним або двома підмайстрами) виготовляє весь товар, тобто виконує послідовно різні операції, необхідні для його виготовлення. Праця його зберігає свій старий ремісничий характер. Проте зовнішні обставини змушують незабаром інакше використовувати зосередження робітників в одному приміщенні і одночасність їх робіт. Наприклад, треба постачити в певний строк велику кількість готового товару. Через це праця поділяється. Замість того щоб доручати одному і тому самому ремісникові послідовне виконання різних операцій, ці операції відокремлюються одна від одної, ізолюються, розміщаються в просторі одна біля одної, причому кожна з них доручається окремому ремісникові, і всі вони одночасно виконуються кооперованими між собою робітниками. Цей випадковий поділ повторюється, виявляє властиві йому переваги, і мало-помалу кристалізується в систематичний поділ праці. З індивідуального продукту самостійного ремісника, який виконує багато операцій, товар перетворюється в суспільний продукт спілки ремісників, кожен з яких виконує безперервно лише одну і ту саму часткову операцію. Ті самі операції, які зливалися між собою в ряд послідовних робіт, виконуваних німецьким цеховим майстром паперового виробництва, в голландській паперовій мануфактурі стають самостійними і відбуваються поруч і одночасно як часткові операції багатьох кооперованих між собою робітників.

Нюрнберзький цеховий майстер, який виготовляє голки, є основний елемент англійської голкової мануфактури. Але в той час як нюрнберзький ремісник послідовно виконує одну по одній, може, 20 операцій, в англійській мануфактурі працюють одночасно 20 ремісників, виконуючи кожен лише одну з 20 операцій, причому на підставі досвіду ці операції ще більш роздробляються, ізолюються і відособлюються як виключні функції окремих робітників.

Отже, мануфактура виникає, утворюється з ремесла двояким способом. З одного боку, вона виникає з комбінації різнорідних самостійних ремесел, які втрачають свою самостійність і стають односторонніми в такій мірі, що являють собою лише доповнюючі одна одну часткові операції в процесі виробництва одного і того самого товару. З другого боку, мануфактура виникає з кооперації однорідних ремісників, розкладає дане індивідуальне ремесло на різні відособлені операції, ізолює ці останні і робить самостійними в такій мірі, що кожна з них стає виключною функцією окремого робітника. Через це, з одного боку, мануфактура вводить в процес виробництва поділ праці або розвиває його далі, з другого боку — вона комбінує ремесла, які були раніше самостійними. Але, хоч би який був її вихідний пункт в тому чи іншому окремому випадку, її кінцева форма завжди одна і та сама: виробничий механізм, органами якого є люди.

Для правильного розуміння поділу праці всередині мануфактури варто звернути увагу на такі пункти. Насамперед розчленування процесу виробництва на його окремі фази цілком збігається в даному разі з розкладом ремісничої діяльності на її різні часткові операції. Чи є кожна операція складною, чи простою, виконання її в усякому разі зберігає свій ремісничий характер і, значить, залежить від сили, вправності, швидкості і впевненості кожного окремого робітника, від його вміння орудувати своїм інструментом. Базисом лишається ремесло. Цей вузький технічний базис виключає можливість дійсно наукового розчленування процесу виробництва, бо кожний частковий процес, через який проходить продукт, має бути виконаний як часткова реміснича робота. Саме тому, що реміснича вправність лишається таким чином основою процесу виробництва, кожний робітник пристосовується виключно до виконання однієї часткової функції, і робоча сила його на все його життя перетворюється в орган цієї часткової функції. Нарешті, цей поділ праці вже сам по собі є особливий вид кооперації, і багато його переваг випливає із загальної суті кооперації взагалі, а не з даної її особливої форми.

2. ЧАСТКОВИЙ РОБІТНИК І ЙОГО ЗНАРЯДДЯ

Приступаючи до найближчого аналізу, ми повинні насамперед констатувати той очевидний факт, що робітник, який виконує все життя одну і ту саму просту операцію, перетворює все своє тіло в її автоматично односторонній орган і тому вживає на неї менше часу, ніж ремісник, який виконує поперемінно цілий ряд операцій. Але комбінований сукупний робітник, що є живим механізмом мануфактури, складається виключно з таких односторонніх часткових робітників. Тому в порівнянні з самостійним ремеслом тут протягом коротшого часу виробляється більше продукту, тобто продуктивна сила праці підвищується [27]. Вдосконалюється також самий метод часткової роботи після того, як вона відособилась у виключну функцію однієї особи. Постійне повторення однієї і тієї самої обмеженої операції і зосередження уваги на ній навчають досвідним шляхом досягати наміченого корисного результату з найменшою затратою сили. А оскільки різні покоління робітників живуть одночасно і спільно працюють в одних і тих самих мануфактурах, то здобуті прийоми технічної вправності закріплюються, нагромаджуються і швидко передаються з покоління в покоління[28].

Мануфактура, відтворюючи всередині майстерні і систематично розвиваючи до краю традиційне відособлення ремесел, яке вона знаходить в суспільстві, тим самим створює віртуозність часткових робітників. З другого боку, здійснюване нею перетворення часткової праці в життєве покликання даної людини відповідає

---

[27] «Чим більший поділ функцій у складній мануфактурі між різними робітниками, тим швидше і краще виробляється продукт, тим менша втрата часу і праці» («TheAdvantagesoftheEast-IndiaTrade». London, 1720, p. 71).

[28] «Легка праця є... успадкована вправність» (Т/і. *Hodgshin.*«Popular Political Economy». London, 1827, p. 48).

прагненню попередніх суспільств зробити ремесла спадковими, надати їм закостенілих форм каст або,— в тому разі, коли певні історичні умови породжують мінливість індивідуумів, не сумісну з існуванням каст,— форм цехів. Касти і цехи виникають під впливом такого ж природного закону, який регулює утворення в тваринному і рослинному світі видів і різновидностей,— з тією лише різницею, що на певному ступені розвитку спадковість каст і виключність цехів декретуються як суспільний закон[29].

«Муслін з Даккі своєю тонкістю, ситці та інші матерії з Короманделя своєю розкішшю і міцністю фарб ніколи ще не були перевершені. І все ж вони виробляються без капіталу, без машин, без поділу праці, в їх виробництві не застосовується жодний з тих методів, які дають такі переваги європейській фабрикації. Ткач там — відособлений індивідуум, який виготовляє тканину на замовлення споживача і працює на верстаті найпростішої конструкції, що складається іноді з грубо збитих дерев'яних брусків. У нього немає навіть ніякого пристрою для натягування основи, і тому верстат повинен весь час лишатися розтягнутим на всю свою довжину; внаслідок цього він такий незграбний і займає так багато місця, що не вміщається в хаті виробника, який виконує через це свою роботу на дворі, перериваючи її раз у раз під час несприятливої зміни погоди» [30].

Лише нагромаджена з покоління в покоління і передавана спадково від батька до сина спеціальна вправність дає індусові, як і наукові, його віртуозність. І все ж у порівнянні з більшістю мануфактурних робітників такий індійський ткач виконує дуже складну працю.

Ремісник, який виконує один по одному різні часткові процеси при виробництві продукту, повинен то переходити з місця на місце, то міняти інструменти. Переходи від однієї операції до іншої переривають процес його праці і створюють, так би мовити, пори в його робочому дні. Ці пори звужуються, коли він протягом цілого дня безперервно виконує одну і ту саму операцію, вони зникають в тій же мірі, в якій зменшується мінливість операцій. Підвищення продуктивності праці викликається тут або збільшеною затратою робочої сили протягом даного відрізка часу, тобто зростаючою інтенсивністю праці, або зменшенням непродуктивного споживання робочої сили. Зокрема, надлишкова затрата сил, якої вимагає кожний перехід від спокою до руху, компенсується більшою тривалістю праці уже досягнутої нормальної швидкості. З другого боку, безперервна одноманітність роботи ослабляє напруженість уваги і піднесення життєвої енергії, бо позбавляє робітника того відпочинку і збудження, які створюються самим фактом зміни діяльності.

---

[29]«Також і ремесла... досягли в Єгипті значного ступеня досконалості. Бо тільки в одній цій країні ремісникам зовсім не дозволялось братися за заняття, властиві іншим класам громадян, але вони повинні були займатися виключно тією професією, яку закон спадково закріпляв за їх родом... У інших народів ми знаходимо, що ремісники ділять свою увагу між надто різнорідними предметами... То вони пробують обробляти землю, то беруться за торгові справи, то займаються двома або трьома ремеслами відразу. У вільних державах вони звичайно відвідують народні збори... Навпаки, в Єгипті кожний ремісник, який втручається в державні справи або займається одночасно кількома ремеслами, тяжко карається. Таким чином, ніщо не може перешкодити йому зосередитись на своїй професії... До того ж, перейнявши багато правил від предків, вони ретельно стараються запроваджувати нові поліпшення» («Diodor'svonSicilienHistorischeBibliothek», BuchI, cap. 74 [S. 117, 118]).

[30]«Historical and descriptive Account of British India etc.» by *Hugh Murray, James Wilson* etc. Edinburgh, 1832, v. II, p. 449. Індійський ткацький верстат має вертикально працюючу рейку, тобто основа натягується на ньому вертикально.

Однак продуктивність праці залежить не тільки від віртуозності робітника, але також і від досконалості його знарядь.Знаряддя одного і того самого роду, наприклад інструменти різальні, свердлильні, довбальні, ударні і т. д., вживаються в різних процесах праці, і, з другого боку, в одному і тому самому процесі праці один і той самий інструмент використовується для різних операцій. Але як тільки різні операції процесу праці відособились одна від одної, причому кожна часткова операція в руках часткового робітника прибрала максимально відповідну і тому виключну форму, — з цього моменту виникає необхідність змін у знаряддях, які використовувалися раніше для різних цілей. Напрям цієї зміни їх форми вияснеться на досвіді, що показує, саме які особливі труднощі становить користування знаряддями в їх незміненій формі. Мануфактуру характеризують диференціювання робочих інструментів, завдяки якому інструменти того самого роду прибирають тривкі форми, особливі для кожного особливого їх застосування, і їх спеціалізація, завдяки якій кожний такий особливий інструмент діє повного мірою лише в руках специфічного часткового робітника. В одному тільки Бірмінгемі виготовляється до 500 різновидностей молотків, причому не тільки кожний з них використовується для особливого виробничого процесу, але часто кілька різних молотків використовуються для окремих операцій одного і того самого процесу. Мануфактурний період спрощує, поліпшує і різноманітить робочі інструменти шляхом пристосування їх до виключних особливих функцій часткових робітників[31)]. Тим самим він створює одну з матеріальних передумов машини, яка являє собою комбінацію багатьох простих інструментів.

Частковий робітник і його інструмент становлять прості елементи мануфактури. Звернімося тепер до мануфактури в її цілому.

3. ДВІ ОСНОВНІ ФОРМИ МАНУФАКТУРИ: ГЕТЕРОГЕННА МАНУФАКТУРА І ОРГАНІЧНА МАНУФАКТУРА

Щодо своєї внутрішньої будови мануфактури поділяються на дві основні форми, які, хоч іноді і переплітаються, являють собою, проте, два істотно відмінні роди і при дальшому перетворенні мануфактури у велику машинну промисловість відіграють зовсім неоднакову роль. Цей двоякий характер мануфактури визначається самою природою продукту. Останній одержується або шляхом чисто механічного сполучення самостійних часткових продуктів, або ж своєю готовою формою зобов’язаний послідовному рядові зв’язаних між собою процесів і маніпуляцій.

[31)]Про природні органи рослин і тварин Дарвін у своїй епохальній праці «Походження видів» говорить: «Причина мінливості органів у тих випадках, коли один і той самий орган виконує різні роботи, полягає, можливо, в тому, що тут природний добір не так пильно підтримує або придушує кожне дрібне відхилення форми, ніж у тих випадках, коли один орган повинен виконувати лише певне відособлене завдання. Так, наприклад, ножі, зроблені для того, щоб різати найрізноманітніші речі, можуть загалом зберігати більш-менш однакову форму; але коли інструмент зроблений для одного якого-небудь вжитку, він при переході до іншого вжитку повинен змінити і свою форму».

Так, наприклад, локомотив складається більш ніж з 5 000 самостійних частин. Проте він не може бути прикладом власне мануфактури першого роду, бо є продуктом великої промисловості. Але прекрасний приклад дає нам годинник, що його уже Уільям Петті бере для ілюстрації мануфактурного поділу праці. З індивідуального продукту нюрнберзького ремісника годинник перетворився в суспільний продукт великого числа часткових робітників. Це —заготовщик; робітник, який виробляє годинникові пружини; робітник, який виробляє циферблати; робітник, який виробляє волоски; робітник, який виробляє камінці для годинника; палетщик; робітник, який виробляє стрілки; робітник, який виробляє годинниковий корпус; робітник, який виробляє гвинти; золотильник, з поділом на багато спеціальностей; далі робітник, який виробляє коліщата (причому окремо латунні коліщата й окремо стальні коліщата); робітник, який виробляє триби; робітник, який виробляє механізм заводу і переводу стрілок; acheveurdepignon(закріпляє коліщата на трибах, полірує фаски і т. д.); виробник цапф; planteurdefinissage(вставляє в механізм різні коліщата і триби); finisseurdebarillet(нарізає зубці, розширяє отвори до належних розмірів, закріпляє пружину собачки храповика і собачку); робітник, який виробляє регулятор ходу, а при циліндричному ході виробляє і циліндри; робітник, який виробляє ходові коліщата; робітник, який виробляє баланс; робітник, який виробляє ракету (механізм, з допомогою якого регулюється годинник); planteurd'echappement(робітник, який установлює регулятор ходу); далі repasseurdebarillet(закінчує складання барабана для пружини і складання собачки); полірувальник сталі; полірувальник коліщат; полірувальник гвинтів; рисувальник цифр; емалювальник (вкриває мідь емаллю); fabricantdependants(робить тільки бугель або сергу годинникового корпуса); finisseurdecharniere(вставляє латунний штифт у шарніри корпуса і т. д.); faiseurdesecret(припасовує до корпуса пружину, яка відкриває кришку); гравер; чеканник; полірувальник годинникового корпуса і т. д. і т. д. і, нарешті, складальник, який остаточно складає механізм годинника в цілому і пускає його в хід. Лише окремі частини годинника проходять через кілька рук, і всі ці membradisjecta[розрізнені члени] [118] зосереджуються в одних руках лише тоді, коли вони повинні з'єднатися в одно механічне ціле. Це чисто зовнішнє відношення готового продукту до його різнорідних складових частин робить тут, як і в інших подібних виробництвах, об'єднання часткових робітників в одній майстерні випадковим. Часткові роботи, в свою чергу, можуть виконуватись як окремі самостійні ремесла, що й мас місце в кантонах Ваадт і Невшатель, тоді як у Женеві, наприклад, існують великі годинникові мануфактури, тобто здійснюється безпосередня кооперація часткових робітників під керівництвом одного капіталу. Але і в цьому останньому випадку циферблати, пружини і корпус рідко виготовляються в самій мануфактурі. Комбіноване мануфактурне виробництво тут вигідне лише у виняткових випадках, бо конкуренція між робітниками, які працюють дома, особливо велика, а роздроблення виробництва

на безліч гетерогенних процесів майже виключає спільно застосування засобів праці; тим часом при розпорошеному у просторі виробництві капіталіст звільняється від витрат на фабричні будівлі і т. п.[32)] Проте треба зауважити, що становище і цих часткових робітників, які працюють у себе дома, але не на себе, а на капіталіста (fabricant, etablisseur), цілком відмінне від становища самостійного ремісника, який працює лише на своїх замовців[33)].

Другий рід мануфактури, її викінчена форма, виробляє продукти, які пробігають зв’язні фази розвитку, послідовний ряд процесів; це, наприклад, мануфактура голок, в якій дріт проходить через руки 72 і навіть 92 специфічних часткових робітників.

Оскільки така мануфактура комбінує спочатку розрізнені ремесла, вона зменшує просторову відстань між окремими фазами виробництва продукту. Скорочується час, необхідний на перехід продукту з однієї стадії в іншу, а значить і праця, затрачувана на ці переходи[34)]. Тим самим досягається більша продуктивна сила в порівнянні з ремеслом, причому її зростання випливає із загального кооперативного характеру мануфактури. З другого боку, властивий мануфактурі принцип поділу праці приводить до ізолювання різних фаз виробництва, які відособлюються одна від одної у вигляді відповідної кількості самостійних часткових робіт ремісничого характеру. Встановлення і підтримання зв’язку між ізольованими функціями викликає необхідність постійних переміщень продукту з одних рук в інші, з одного процесу в інший. З точки зору великої промисловості ця обставина виступає як характерна і іманентна самому принципові мануфактури обмеженість, що збільшує витрати [35)].

Коли ми розглянемо певну кількість сирового матеріалу, наприклад ганчір’я на паперовій мануфактурі або дроту на голковій мануфактурі, то виявиться, що вона проходить в руках різних часткових робітників ряд послідовних в часі фаз виробництва, поки, нарешті, продукт не прибере своєї остаточної форми. Але коли ми будемо розглядати майстерню як один сукупний механізм, то виявиться, що сировий

[32)]Женева в 1854 р. виробила 80 000 годинників, що становить менше однієї п’ятої годинникової продукції кантону Невшатель. Тільки Шо-де-Фон, який можна вважати за одну годинникову мануфактуру, виробляє на рік вдвоє більше, ніж Женева. З 1850 по 1861 р. Женева виробила 720 000 годинників. Див. «Report from Geneva on the Watch Trade» в «Reports by II. M’s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce; etc.», JSft 6, 1863. Коли незалежність окремих процесів, на які розпадається виробництво складного продукту, вже сама по собі надто утруднює перетворення таких мануфактур у машинне виробництво великої промисловості, то у виробництві годинників додатково позначаються ще дві спеціальні перешкоди: мініатюрність і делікатність складових елементів і та обставина, що годинник як предмет розкоші характеризується надзвичайною різноманітністю форм. Кращі лондонські фірми протягом цілого року навряд чи виробляють хоч би дюжину однакових годинників. Годинникова фабрика Вашрон і Константен, яка з успіхом застосовує машини, випускає щонайбільше 3—4 варіації годинників щодо величини і форми.

[33)]У виробництві годинників, цьому класичному зразку гетерогенної мануфактури, особливо зручно вивчати згаданий вище розклад ремісничої діяльності і випливаючу з нього диференціацію та спеціалізацію робочих інструментів.

[34)]«При такому тісному розміщенні людей праця транспортування повинна бути найменшою» («TheAdvantagesoftheEast-IndiaTrade», p. 106).

[35)]«Ізолювання різних стадій виробництва, через які продукт проходить у мануфактурі, неминуче при застосуванні ручної праці, надзвичайно збільшує витрати виробництва, причому втрата постає головним чином внаслідок переміщення від одного процесу до іншого» («TheIndustryofNations». London, 1855, PartII, p. 200).

матеріал одночасно перебуває в усіх фазах виробництва. Складений з часткових робітників сукупний робітник однією частиною своїх численних рук, озброєних інструментами, тягне дріт, тоді як інші його руки й інструменти в той же час вирівнюють цей дріт, ріжуть його, загострюють кінці і т. д. Послідовне розміщення окремих стадій процесу в часі перетворилося в їх просторове розміщення одної біля одної. В результаті за даний відрізок часу одержується більше готового товару[36)]. Хоч ця одночасність випливає із загальної кооперативної форми сукупного процесу, все ж мануфактура не тільки знаходить в готовому вигляді умови кооперації, але почасти створює їх сама, розкладаючи ремісничу діяльність на складові елементи. З другого боку, вона досягає цієї суспільної організації процесу праці, лише приковуючи робітника до однієї і тієї самої деталі.

Оскільки частковий продукт кожного часткового робітника є в той же час лише певним ступенем розвитку одного і того самого продукту, то один робітник постачає іншому або одна група робітників — іншій їх сировий матеріал. Результат праці одного є вихідним пунктом праці іншого. Таким чином тут один робітник безпосередньо дає роботу іншим. Робочий час, необхідний для досягнення наміченого корисного результату в кожному частковому процесі, встановлюється досвідом, і сукупний механізм мануфактури грунтується на тій умові, що за даний робочий час повинен бути досягнутий даний результат. Лише при цій умові різні процеси праці, які доповнюють один одного, можуть відбуватися безперервно, один поруч з іншими в часі і в просторі. Очевидно, що ця безпосередня взаємна залежність окремих робіт, а значить і робітників, змушує кожного з них витрачати на свою функцію лише необхідний робочий час, внаслідок чого створюються зовсім інші, ніж у самостійному ремеслі і навіть у простій кооперації, безперервність, одноманітність, регулярність, порядок [37)] і, особливо, інтенсивність праці. Те, що на виробництво товару має бути затрачений лише суспільно необхідний робочий час, при товарному виробництві взагалі виступає як зовнішній тиск конкуренції, бо, висловлюючись поверхово, кожний окремий виробник повинен продавати свій товар по ринковій ціні. Тим часом у мануфактурі вироблення даної кількості продукту протягом даного робочого часу стає технічним законом самого процесу виробництва [38)].

Проте різні операції потребують неоднакового часу і через це за рівні відрізки часу дають різні кількості часткових продуктів. Отже, коли кожний робітник повинен день у

[36)]«Він» (поділ праці) «дає також економію часу, поділяючи працю на різні операції, кожна з яких може виконуватись одночасно... Завдяки виконанню відразу всіх різних процесів праці, які окрема людина повинна була б виконувати послідовно один по одному, постає, наприклад, можливість виробити велику кількість цілком викінчених шпильок протягом такого часу, який в противному разі потрібен лише для того, щоб обрізати або загострити одну шпильку» *(DugaldStewart*, цит. тв.» стор. 319).

[37)]«Чим більше різноманітності серед робітників мануфактури... тим більші порядок і регулярність кожної роботи, тим менша кількість затрачуваного на неї часу і праці» («TheAdvantagesoftheEast-IndiaTrade». London, 1720, p. 68).

[38)]А втім, у багатьох галузях виробництва цей результат досягається мануфактурними підприємствами лише недосконало, бо мануфактура неспроможна точно контролювати загальні хімічні і фізичні умови виробничого процесу.

день виконувати завжди одну і ту саму операцію, то для різних операцій необхідне різне число робітників, наприклад у словолитній мануфактурі на 4 ливарників потрібно 2 відбивальники і один полірувальник, бо ливарник виливає за годину 2000букв, відбивальник відбиває 4 000 букв, а полірувальник полірує 8 000. Тут принцип кооперації повертається до своєї найпростішої форми: до одночасного застосування праці багатьох людей, які виконують однорідну роботу; але тепер принцип цей виражає собою певне органічне відношення. Таким чином, мануфактурний поділ праці не тільки спрощує і різноманітить якісно відмінні органи суспільного сукупного робітника, але й створює сталі математичні пропорції для кількісних розмірів цих органів, тобто для відносного числа робітників або відносної величини груп робітників у кожній спеціальній функції. Разом з якісним розчленуванням він розвиває кількісні норми і пропорції суспільного процесу праці.

Коли для певного виробництва досвідом установлено найдоцільніше числове відношення між різними групами часткових робітників, то розширити масштаб виробництва можна лише, взявши кратне від числа робітників кожної з цих окремих груп[39)]. До цього долучається ще та обставина, що певні роботи один і той самий індивідуум може виконувати однаково легко, чи відбуваються вони у великих, чи в малих розмірах; це, наприклад, праця вищого нагляду, переміщення часткових продуктів з однієї фази виробництва в іншу і т. д. Виділення цих робіт у самостійні функції, виконувані спеціальними робітниками, вигідне через це лише при збільшенні числа зайнятих у виробництві робітників, але таке збільшення має одночасно зачепити всі групи у тій самій пропорції.

Кожна окрема група, певне число робітників, які виконують одну й ту саму часткову функцію, складається з однорідних елементів і становить особливий орган сукупного механізму. Однак у деяких мануфактурах самі такі групи є розчленоване робоче тіло, тоді як сукупний механізм утворюється шляхом повторення або умноження цих елементарних продуктивних організмів. Візьмімо для прикладу мануфактуру пляшок. Вона розпадається на три істотно відмінні фази. По-перше, підготовча фаза: приготування шихти— суміші з піску, вапна і т. д.— і переплавка цієї суміші в рідку скляну масу[40)]. В цій першій, як і в заключній фазі — виймання пляшок з печі для випалу, їх сортування, пакування і т. п. — працюють різні часткові робітники. Між цими двома фазами відбувається власне скляне виробництво, тобто переробка рідкої скляної маси. Біля отвору однієї і тієї самої печі працює ціла група, яка зветься в Англії

[39)]«Коли досвід, відповідно до особливої природи продукту кожної даної мануфактури, показав, на скільки часткових операцій найвигідніше поділити процес, виробництва і яке число робітників потрібне для кожної операції, то всі ті підприємства, які не додержуються точно кратного цих установлених досвідом чисел, вироблятимуть з більшими витратами... Така одна з причин колосального розширення промислових підприємств» *(Ch. Babbage.* «OntheEconomyofMachinery». London, 1832, ch. XXI, p. 172, 173).

[40)] В Англії плавильна піч відокремлена від склоробної печі, де обробляється скло, а, наприклад, у Бельгії одна і та сама піч використовується для обох процесів.

«hole» (вікно) і складається з одного bottlemaker[пляшкаря] або finisher[оброблювача], одного blower[видувальника], одного gatherer[баночника], одного putterup[відкладача] або whetteroff[відбивальника] і одного takerin[віднощика]. Ці п’ять часткових робітників є п’ять особливих органів єдиного робочого тіла, яке може функціонувати лише в цілому, тобто лише як безпосередня кооперація п’яти чоловік. Все тіло паралізоване, коли не вистачає одного з його п’яти членів. Але одна і та сама склоробна піч має кілька отворів, —в Англії, наприклад, від 4 до 6, —при кожному з них є вогнетривкий плавильний тигель з рідким склом, і при кожному тиглі працює своя п’ятичленна група робітників. Розчленування кожної окремої групи грунтується тут безпосередньо на поділі праці, тоді як союз між різними однорідними групами є проста кооперація, при якій завдяки спільному споживанню економніше використовується один із засобів виробництва, в даному разі склоробна піч. Кожна така склоробна піч з її 4—6 групами є немов самостійна майстерня для вироблення скла, а склоробна мануфактура охоплює кілька майстерень такого роду разом з пристроями і робітниками для початкових і заключних фаз виробництва.

Нарешті, мануфактура, подібно до того, як сама вона почасти виникає з комбінації різних ремесел, може, в свою чергу, розвинутися в комбінацію різних мануфактур. Так, наприклад, в Англії великі склоробні підприємства самі виготовляють для себе вогнетривкі плавильні тиглі, бо від якості останніх істотно залежить, наскільки вдалим або невдалим буде продукт. Мануфактура засобу виробництва зв’язана тут з мануфактурою продукту. Навпаки, мануфактура продукту може бути зв’язана з мануфактурами, для яких даний продукт сам є сировим матеріалом або з’єднується згодом з продуктами цих мануфактур. Так, наприклад, мануфактура флінтгласу з’єднується іноді з мануфактурою шліфування скла і з латунно-ливарною мануфактурою, де виготовляються металічні оправи до різних скляних предметів. В цьому випадку з’єднані одна з одною різні мануфактури становлять більш-менш просторово відособлені відділи однієї сукупної мануфактури і в той же час не залежні один від одного процеси виробництва — кожний із своїм власним поділом праці. Незважаючи на деякі переваги комбінованої мануфактури, вона не досягає, на власній основі, дійсної технічної єдності. Ця єдність виникає лише при перетворенні мануфактури в машинне виробництво.

Мануфактурний період, який швидко проголосив зменшення робочого часу, необхідного для виробництва товарів, своїм свідомим принципом[41)] спорадично розвиває також вживання машин, особливо при деяких простих підготовчих процесах, що потребують великої кількості людей і великої затрати сили. Так, наприклад, у паперовій мануфактурі скоро почали будувати спеціальні млини для перемелювання

[41)]Це видно, між іншим, з праць У. Петті, Джона Беллерса, Ендр’ю Яррантона, з книги «The Advantages of the East-India Trade» і праць Дж. Вандерлінта.

ганчірок, а в металургії —ступи для роздрібнення руди[42]. Машина в її елементарній формі перейнята була ще від Римської імперії у вигляді водяного млина[43]. Ремісничий період також залишив нам великі відкриття: компас, порох, книгодрукування і автоматичний годинник. Але й після цього машина загалом і в цілому все ще відіграє ту другорядну роль, яку відводить їй Адам Сміт поруч з поділом праці[44]. Дуже важливу роль відіграло спорадичне застосування машин у XVII столітті, бо воно дало великим математикам того часу практичні опорні пункти і стимули для створення сучасної механіки.

Специфічним для мануфактурного періоду механізмом лишається сам сукупний робітник, що складається з багатьох часткових робітників. Різні операції, які поперемінно виконує виробник товару і які зливаються в одне ціле в процесі його праці, ставлять перед ним різні вимоги. В одному випадку він повинен розвивати більше сили, в другому випадку —більше вправності, в третьому —більше уважності і т. д., але один і той самий індивідуум не має всіх цих якостей в однаковій мірі. Після поділу, відособлення і ізолювання різних операцій робітники діляться, класифікуються і групуються відповідно до їх переважних здібностей. Коли, таким чином, природні особливості робітників становлять той грунт, на якому виростає поділ праці, то, з другого боку, мануфактура, якщо вона вже запроваджена, розвиває робочі сили, через саму природу свою придатні тільки до односторонніх специфічних функцій. Сукупний робітник має тепер всі виробничі якості в однаковій мірі віртуозності і в той же час витрачає їх якнайекономніше, бо кожний свій орган, індивідуалізований в окремому робітникові або окремій групі робітників, він застосовує виключно для виконання своєї специфічної функції[45]. Односторонність і навіть неповноцінність часткового робітника стає його достоїнством, тільки-но він виступає як орган сукупного робітника[46]. Звичка до односторонньої функції перетворює його в орган, який діє з інстинктивною певністю, а зв’язок сукупного механізму змушує його діяти з регулярністю окремої

[42]Ще в кінці XVI століття у Франції для подрібнення і промивання руди вживалися ступа і решето.

[43]Всю історію розвитку машин можна простежити на історії розвитку мукомельних млинів. По-англійському фабрика ще й досі називається mill[млин]. В німецьких творах з технології в перші десятиріччя XIX століття ми також зустрічаємо слово Muhle[млин], яке означає не тільки машини, що приводяться в рух силами природи, але й взагалі всяку мануфактуру, яка застосовує механічні апарати.

[44]Як побачить читач з четвертої книги цієї праці, А. Сміт не висунув ні одного нового положення про поділ праці. Що характеризує його як узагальнюючого економіста мануфактурного періоду, то це той наголос, який він робить на поділі праці. З розвитком великої промисловості його погляд, за яким машинам відводилась лише підпорядкована роль, викликав заперечення з боку Лодерделя, а в пізнішу епоху з боку Юра. А. Сміт плутає крім того диференціювання інструментів, в якому велику роль відігравали самі часткові робітники мануфактури, з винайденням машин. В цій останній галузі відіграли роль не мануфактурні робітники, а вчені, ремісники, навіть селяни (Бріндлі) і так далі.

[45]«Оскільки в мануфактурі робота поділяється на кілька різних операцій, з яких кожна вимагає різного ступеня вправності і сили, то власник мануфактури може забезпечити себе якраз необхідною для кожної операції кількістю сили і вправності. А якби весь процес виготовлення продукту виконувався одним робітником, то один і той самий індивідуум повинен був би мати достатню вправність для найбільш делікатних і достатню силу для найважчих операцій» (*Ch. Babbage*, цит. тв., розд. XIX).

[46]Наприклад, односторонній розпиток мускулів, викривлення кісток і т. п.

частини машини[47].

Оскільки різні функції сукупного робітника можуть бути простішими і складнішими, нижчого або вищого порядку, то його органи, індивідуальні робочі сили, потребують дуже відмінних ступенів освіти і мають через це дуже відмінну вартість. Таким чином, мануфактура розвиває ієрархію робочих сил, якій відповідає шкала заробітних плат. Коли, з одного боку, індивідуальний робітник пристосовується до тієї односторонньої функції, з якою він зв'язаний все своє життя, то, з другого боку, різні трудові операції в такій же мірі пристосовуються до цієї ієрархії природних і набутих здібностей[48]. Тим часом кожний виробничий процес вимагає певних простих дій, однаково доступних кожній людині. І такі дії поривають тепер свій нетривкий зв'язок з більш змістовними моментами діяльності і застигають як виняткові функції.

Мануфактура створює через це в кожному ремеслі, яким вона оволодіває, категорію так званих ненавчених робітників, яких суворо виключало ремісниче виробництво. Розвиваючи до віртуозності односторонню спеціальність за рахунок здатності до праці взагалі, вона перетворює в особливу спеціальність відсутність усякого розвитку. Поряд з ієрархічними ступенями виступає простий поділ робітників на навчених і ненавчених. Для останніх витрати навчання зовсім відпадають, для перших вони, через спрощення їх функцій, нижчі, ніж для ремісників. В обох випадках знижується вартість робочої сили[49]. Винятки спостерігаються тоді, коли розклад процесупраці створює нові зв'язні функції, які в ремісничому виробництві або зовсім не мали місця, або мали місце в обмеженому розмірі. Порівняне знецінення робочої сили, що є результатом усунення або зниження витрат навчання, безпосередньо означає більш значне зростання капіталу, бо все, що скорочує час, необхідне для відтворення робочої сили, розширяє сферу додаткової праці.

4. ПОДІЛ ПРАЦІ ВСЕРЕДИНІ МАНУФАКТУРИ І ПОДІЛ ПРАЦІ ВСЕРЕДИНІ СУСПІЛЬСТВА

Ми розглянули спочатку походження мануфактури, потім її прості елементи —

---

[47]Пан У. Маршалл, головний управитель однієї склоробної мануфактури, дуже добре відповів на питання члена слідчої комісії, яким чином підтримується інтенсивність праці робітників-підлітків: «Вони не можуть нехтувати своєю справою; коли вони почали, вони мусять продовжувати; вони є немовби частинами однієї і тієї самої машини» («Children'sEmploymentCommission. FourthReport», 1865, p. 247).

[48]Д-р Юр у своєму апофеозі великої промисловості гостріше схоплює специфічний характер мануфактури, ніш попередні економісти, у яких не було полемічного інтересу, і навіть гостріше, ніж його сучасники, наприклад Баббедш, який переважав Юра як математик і механік, проте велику промисловість розглядав, власне кажучи, тільки з мануфактурної точки зору. Юр зауважує: «Пристосування робітника до кожної часткової операції становить суть поділу праці». З другого боку, він називає цей поділ «пристосуванням робіт до різних індивідуальних здібностей» і характеризує, нарешті, всю мануфактурну систему як «систему градації щодо ступеня вправності», як «поділ праці за різними ступенями вправності» і т. д. (*Ure*. «PhilosophyofManufactures», p. 19—23, passim).

[49]«Кожний професіональний робітник... дістаючи змогу вдосконалюватися шляхом вправляння в одному напрямі... стає дешевшим» *(Ure.* «PhilosophyofManufactures», p. 19).

часткового робітника і його знаряддя,— нарешті, її механізм в цілому. Торкнемося тепер коротко відношення між мануфактурним поділом праці і суспільним поділом праці, який становить загальну основу всякого товарного виробництва.

Коли мати на увазі лише саму працю, то поділ суспільного виробництва на його великі роди, як-от землеробство, промисловість і т. д., можна назвати загальним [imAllgemeinen] поділом праці, розпад цих родів виробництва на види і підвиди — частковим [imBesonderen] поділом праці, а поділ праці всередині майстерні — одиничним [imEinzelnen] поділом праці[50)].

Поділ праці всередині суспільства і відповідне обмеження індивідуума сферою певної професії має, як і поділ праці всередині мануфактури, дві протилежні вихідні точки розвитку. В межах сім'ї[50a)] — аз дальшим розвитком в межах роду — природний поділ праці постає внаслідок відмінностей статі і віку, тобтона чисто фізіологічному грунті, і він розширяє свою сферу з розширенням суспільного життя, з зростанням населення, особливо ж з виникненням конфліктів між різними родами і підкоренням одного роду іншим. З другого боку, як я вже відзначив раніше, обмін продуктами виникає в тих пунктах,де має місце зв’язок різних сімей, родів, общин, тому що на початку людської культури не окремі індивідууми, а сім’ї, роди і т. д. вступають між собою у відносини як самостійні одиниці. Різні общини знаходять різні засоби виробництва і різні життєві засоби серед навколишньої природи. Вони різняться через це між собою способом виробництва, способом життя і вироблюваними продуктами. Це —ті природно вирослі відмінності, які при стосунках общин викликають взаємний обмін продуктами, а значить, поступове перетворення цих продуктів у товари. Обмін не створює відмінності між сферами виробництва, але встановлює зв’язок між сферами, уже відмінними, і перетворює їх у більш-менш залежні одна від одної галузі сукупного суспільного виробництва. Тут суспільний поділ праці виникає шляхом обміну між первісно відмінними, але не залежними одна від одної сферами виробництва. Там, де вихідний пункт становить фізіологічний поділ праці, окремі органи безпосередньо зв’язного цілого роз’єднуються, розкладаються, — причому головний поштовх цьому розкладові дає обмін товарами з чужими общинами, — і стають самостійними, зберігаючи між собою лише той зв’язок, який встановлюється

[50)] «Поділ праці, починаючись відособленням найрізноманітніших професій, іде аж до такого поділу, коли поділяються робітники, зайняті виготовленням одного і того самого продукту, що має місце в мануфактурі» *(Storch.*«Coursd’EconomiePolitique», паризьке видання, т. І, стор. 173). «У народів, які досягли певного ступеня цивілізації, ми знаходимо три роди поділу праці: перший, який ми назвемо загальним, зводиться до поділу виробників на землеробів, промисловців і торговців — цей поділ відповідає трьом основним галузям національного виробництва; другий, який можна було б назвати спеціальним, є поділ кожного роду виробництва на види... Нарешті, третій рід поділу виробництва, який можна було б назвати поділом роботи або праці у власному розумінні цього слова, має місце в межах окремих ремесел або професій... має місце в більшості мануфактур і майстерень» (*Skarbek*, цит. тв., стор. 84, 85).

[50a)] *{Примітка до 3 видання.* Пізніші дуже грунтовні дослідження первісного стану людства привели автора до висновку, що первісно не сім’я розвинулася в рід, а, навпаки, рід був первісною природно вирослою формою людського суспільства, яке грунтується на кровній спорідненості, так що різні форми сім’ї розвиваються лише згодом, коли почався розклад родових спілок. Ф. Е.}

між окремими роботами шляхом обміну їх продуктів як товарів. В одному випадку втрачає самостійність те, що раніше було самостійним, в другому випадку набуває самостійності раніше несамостійне.

Основою всякого розвинутого і товарообміном опосередненого поділу праці є відокремлення міста від села[51)].Можна сказати, що вся економічна історія суспільства резюмується в русі цієї протилежності, на якій ми не будемо, проте, тут далі спинятися.

Коли для поділу праці всередині мануфактури матеріальною передумовою є певна чисельність одночасно зайнятих робітників, то для поділу праці всередині суспільства такою передумовою є чисельність населення і його густота, які тут відіграють ту саму роль, яку відіграє скупчення людей в одній і тій самій майстерні[52)]. Але ця густота населення є дещо відносне. Країна, порівняно слабо населена, але з розвинутими засобами сполучення, має густіше населення, ніж більш населена країна з нерозвинутими засобами сполучення; в цьому розумінні північні штати Американського союзу населені густіше, ніж, наприклад, Індія[53)].

Оскільки товарне виробництво і товарний обіг є загальна передумова капіталістичного способу виробництва, то мануфактурний поділ праці вимагає вже певного ступеня зрілості поділу праці всередині суспільства. Навпаки, шляхом зворотного впливу мануфактурний поділ праці розвиває і розширяє суспільний поділ праці. В міру диференціювання знарядь праці все більше й більше диференціюються і ті галузі виробництва, де ці знаряддя виготовляються [54)]. Коли мануфактурне виробництво поширюється на яку-небудь галузь промисловості, яка досі була зв’язана з іншими як головна або побічна і здійснювалась одним і тим самим виробником, то негайно відбувається поділ і взаємне відособлення. Коли мануфактура оволодіває окремим ступенем виробництва даного товару, то різні ступені його виробництва стають самостійними промислами. Вище вже було сказано, що там, де готовий продукт являє собою чисто механічне з’єднання часткових продуктів, часткові роботи можуть, в свою чергу, відособитися в окремі ремесла. Для того щоб повніше провести поділ праці всередині мануфактури, одна і та сама галузь виробництва ділиться,— залежно від відмінності її сировини і різних форм, які може прибирати одна і та сама сировина, —

[51)]Сер Джемс Стюарт краще за інших висвітлив цей пункт. Як мало відома в даний час його праця, що вийшла за десять років раніше «WealthofNations» Адама Сміта, видно, між іншим, з того, що прихильники Мальтуса не знають навіть, що перше видання його праці про «народонаселення», коли лишити осторонь її чисто декламаторську частину, майже цілком списане у Стюарта, а також у попів Уоллеса і Таунсенда.

[52)] «Потрібна певна густота населення як для того, щоб могли розвиватися соціальні стосунки, так і для того, щоб створилась така комбінація сил, при якій зростав продуктивність праці» (*JamesMill.* «ElementsofPoliticalEconomy». London, 1821, p. 50). «Коли зростав кількість робітників... продуктивна сила суспільства збільшується пропорціонально результатові умноження цього зростання на ефект поділу праці» (Th. *Hodgshin.* «PopularPoliticalEconomy», p. 120).

[53)]З 1 861 р. через великий попит на бавовну в деяких густо населених районах Ост-Індії розширилося виробництво бавовни за рахунок виробництва рису. Подекуди виник голод, бо через недостатність засобів сполучення і внаслідок цього недостатнього фізичного зв’язку недовиробництво рису в одному районі не могло бути надолужене підвозом його з інших районів.

[54)]Так, наприклад, в Голландії виробництво ткацьких човників уже в XVII столітті становило окрему галузь промисловості.

на різні і до того ж іноді зовсім нові мануфактури. Так, в одній тільки Франції уже в першій половині XVIII століття ткалося більше 100 видів різноманітних шовкових матерій, а в Авіньйоні, наприклад, існував закон, за яким «кожний учень повинен цілком присвячувати себе вивченню одного виду виробництва і не вивчати одночасно способів виготовлення кількох продуктів».

Територіальний поділ праці, який закріпляє певні галузі виробництва за певними районами країни, дістає новий поштовх завдяки мануфактурному виробництву, що експлуатує всякого роду особливості[55]. В мануфактурний період багатий матеріалподілові праці всередині суспільства дає розширення світового ринку і колоніальна система, які входять в коло загальних умов існування мануфактурного періоду. Тут не місце досліджувати, яким чином поділ праці поряд з економічною сферою охоплює всі інші сфери суспільства і скрізь закладає основу того вузького професіоналізму і спеціалізації, того роздроблення людини, з приводу якого вже А. Фергюсон, учитель А. Сміта, покликнув: «Ми —нація ілотів, і між нами немає вільних людей!»[56].

Проте, незважаючи на численні аналогії і зв’язок між поділом праці всередині суспільства і поділом праці всередині майстерні, обидва ці типи відмінні між собою не тільки щодо ступеня, але й щодо суті. Аналогія здається найбільш безспірною там, де внутрішній зв’язок охоплює різні галузі виробництва. Так, наприклад, скотар виробляє шкури, шкіряник перетворює їх в шкіру, швець перетворює шкіру в чоботи. Кожен виробляє тут лише напівфабрикат, а остаточний, готовий предмет є комбінований продукт цих окремих робіт. Сюди долучаються ще різні галузі праці, які дають скотареві, шкіряникові і шевцеві їх засоби виробництва. Можна уявити, як А. Сміт, ніби цей суспільний поділ праці відрізняється від мануфактурного лише суб’єктивно, тільки для спостерігача, який у мануфактурі одним поглядом охоплює різні часткові роботи, об’єднані просторово, тоді як в суспільному виробництві зв’язок цей затемнюється завдяки розкиданості його окремих галузей на значному просторі і завдяки великому числу робітників, зайнятих у кожній галузі[57]. Але що встановлює зв’язок між не-

---

[55]«Хіба англійська шерстяна промисловість не поділена на різні частини або галузі, які закріпилися в певних місцях, де все виробництво зводиться цілком або переважно до цих галузей: тонкі сукна виробляються в Сомерсетширі, грубі — в Йоркширі, подвійної ширини — в Ексетері, шовк — в Садбері, креп — в Норіджі, напівшерстяні матерії — в Кендалі, ковдри — в Уітні і т. д.» (*Berkeley*. «The Querist», 1750, § 520).

[56]*A. Ferguson.* «History of Civil Society». Edinburgh, 1767, Part IV, sect. II, p. 285.

[57]У власне мануфактурах, говорить він, поділ праці здається більш значним, бо «тут робітники, зайняті в кожній з різних галузей праці, часто-густо можуть бути об’єднані в одній і тій самій майстерні і таким чином всі відразу охоплюються поглядом наглядача. Навпаки, в таких великих мануфактурах (!), які мають своїм призначенням задовольняти великі потреби численного населення, кожна окрема галузь праці застосовує таке значне число робітників, що неможливо об’єднати їх усіх в одній і тій самій майстерні... поділ праці далеко не так різко впадає в очі» (A. *Smith.* «WealthofNations», b. I, ch. 1). Знамените місце того самого розділу, яке починається словами: «Подивіться на життєві вигоди, які випадають на долю простого ремісника або поденника цивілізованої і квітучої країни...» і в якому розписується потім, які численні галузі виробництва об’єднують свої зусилля для задоволення потреб простого робітника,— це місце майже буквально списане з приміток до праці Б. Мандевіля «FableoftheBees, orPrivateVices, PublickBenefits» (перше видання без приміток

залежними роботами скотаря, шкіряника і шевця? Буття їх продуктів як товарів. Навпаки, що характеризує поділ праці в мануфактурі? Той факт, що тут частковий робітник не виробляє товару [58)]. Лише спільний продукт багатьох частковихробітників перетворюється в товар[58a)]. Поділ праці всередині суспільства опосереднюється купівлею і продажем продуктів різних галузей праці; а зв’язок між частковими роботами всередині мануфактури опосереднюється продажем різних робочих сил одному і тому самому капіталістові, який вживає їх як комбіновану робочу силу. Мануфактурний поділ праці передбачає концентрацію засобів виробництва в руках одного капіталіста, суспільний поділ праці — роздроблення засобів виробництва між багатьма не залежними один від одного товаровиробниками. В мануфактурі залізний закон суворо визначених пропорцій і відношень розподіляє маси робітників між різними функціями; навпаки, примхлива гра випадку і сваволі' визначає собою розподіл товаровиробників і засобів їх виробництва між різними галузями суспільної праці. Правда, різні сфери виробництва завжди прагнуть до рівноваги, бо, з одного боку, кожний товаровиробник повинен виробляти споживну вартість, тобто задовольняти певній суспільній потребі, — причому розміри цих потреб кількісно відмінні і відмінні потреби внутрішньо зв’язані між собою в одну природну систему,— з другого боку, закон вартості товарів визначає, яку частину робочого часу, що перебуває в розпорядженні суспільства, воно може затратити на виробництво кожного даного виду товару. Проте ця постійна тенденція різних сфер виробництва до рівноваги є лише реакцією проти постійного порушення цієї рівноваги. Правило, яке діє при поділі праці всередині майстерні apriori[наперед] і планомірно, при поділі праці всередині суспільства діє лише aposteriori[заднім числом], як внутрішня, сліпа природна необхідність, яка переборює безладну сваволю товаровиробників і сприймається тільки у вигляді барометричних коливань ринкових цін. Мануфактурний поділ праці передбачає безумовну владу капіталіста над людьми, які становлять прості ланки належного йому сукупного механізму; суспільний поділ праці протиставить одного

вийшло в 1705 р., з примітками — в 1714 р.).

[58)]«Тут уже нема більше нічого, що можна було б назвати природною винагородою індивідуальної праці. Кожний робітник виробляє лише частину цілого, і тому що кожна частина не має сама по собі ніякої цінності або користі, то тут нема нічого такого, що робітник міг би взяти і сказати: «Це мій продукт, це я залишу для себе» («LabourDefendedagainsttheClaimsofCapital». London, 1825, p. 25). Автором цієї чудової праці є цитований вище Т. Годскін.

[58a)]*примітка до 2 видання.* Ця відмінність між суспільним і мануфактурним поділом праці була для янкі практично проілюстрована. Одним з нових податків, вигаданих у Вашінгтоні під час Громадянської війни, був акциз у 6% на «всі промислові продукти». Та ось питання: що таке промисловий продукт? Законодавець відповідає: всяка річ є продукт, «якщо вона зроблена» (whenitismade), а вона зроблена, якщо вона готова для продажу. Ось один з багатьох прикладів. Мануфактури Нью-Йорка і Філадельфії в минулому «робили» зонтики з усім тим, що належить до них. Але оскільки зонтик є mixtumcompositum[з’єднання] цілком різнорідних складових частин, то мало-помалу виготовлення останніх стало предметом окремих галузей виробництва, незалежних одна від одної і розкиданих у різних місцях. їх часткові продукти входили як самостійні товари в мануфактуру зонтиків, яка лише з’єднує докупи їх складові частини. Янкі назвали такі продукти assembledarticles(збірними виробами), і цю назву вони дійсно заслужили як збірні пункти для податків. Так, зонтик «збирає» 6% податку на ціну кожного з своїх елементів і ще 6% на ціну готового продукту.

одномунезалежних товаровиробників, які не визнають ніякого іншого авторитету, крім конкуренції, крім того примусу, що є результатом боротьби їх взаємних інтересів,— подібно до того як у світі тварин bellumomniumcontraomnes[119]є в більшій чи меншій мірі умовою існування всіх видів. Через це буржуазна свідомість, якою мануфактурний поділ праці, довічне прикріплення робітника до якої-небудь однієї операції і безумовне підпорядкування капіталові часткового робітника прославляється як організація праці, що підносить її продуктивну силу,— ця сама буржуазна свідомість з однаковою гарячковістю ганьбить всякий свідомий суспільний контроль і регулювання суспільного процесу виробництва як замах на недоторканні права власності, свободи і самовизначного «генія» індивідуального капіталіста. Дуже характерно, що захоплені апологети фабричної системи не знаходять проти загальної організації суспільної праці заперечення сильнішого, ніж те, що така організація перетворила б усе суспільство в фабрику.

Коли анархія суспільного і деспотія мануфактурного поділу праці взаємно зумовлюють одна одну в суспільстві з капіталістичним способом виробництва, то, навпаки, більш ранні форми суспільства, в яких відособлення ремесел природно розвивається, потім кристалізується і, нарешті, закріплюється законом, являють, з одного боку, картину планомірної і авторитарної організації суспільної праці, з другого боку — зовсім виключають поділ праці всередині майстерні або розвивають його в карликовому масштабі, або ж лише спорадично і випадково[59)].

Так, наприклад, первісні дрібні індійські общини, які збереглися почасти і досі, грунтуються на общинному володінні землею, на безпосередньому поєднанні землеробства з ремеслом і на зміцнілому поділі праці, який при заснуванні кожної нової общини є готовий план і схема. Кожна така община становить самодовліюче виробниче ціле, галузь виробництва якого охоплює від 100 до кількох тисяч акрів. Головна маса продукту виробляється для безпосереднього споживання самої общини, а не як товар, і тому саме виробництво не залежить від того поділу праці в усьому індійському суспільстві, яке опосереднюється обміном товарів. Тільки лишок продукту перетворюється в товар, і до того ж почасти лише в руках держави, до якої здавніх-давен припливає певна кількість продукту як натуральна рента. В різних частинах Індії зустрічаються різні форми общин. В общинах найпростішого типу обробіток землі провадиться спільно і продукт ділиться між членами общини, тоді як прядінням, ткацтвом і т. д. займається кожна сім’я самостійно як домашнім побічним промислом. Поряд з цією масою, зайнятою однорідною працею, ми знаходимо: «главу» общини,

[59)] «Можна... встановити як загальне правило, що чим менше влада керує поділом праці всередині суспільства, тим сильніше розвивається поділ праці всередині майстерні і тим сильніше він там підпорядковується владі однієї особи. Таким чином, щодо поділу праці влада в майстерні і влада в суспільстві обернено пропорціональні одна одній» *(Карл Маркс.* «Злиденність філософії». Париж, 1847, стор. 130, 131 Див це видання, том 4, стор. 149]).

який сполучає в одній особі суддю, поліцейського і збірщика податей; бухгалтера, який веде рахунок у землеробстві і кадастр; третього чиновника, який переслідує злочинців, охороняє іноземних мандрівників і супроводить їх від села до села; прикордонника, який охороняє кордони общини від посягання сусідніх общин; наглядача за водоймищами, який розподіляє з громадських водоймищ воду, необхідну для зрошування полів; брахміна, який виконує функції релігійного культу; шкільного вчителя, який навчає дітей общини читати і писати на піску; календарного брахміна, який як астролог вказує час сівби, жнив і взагалі сприятливий і несприятливий час для різних землеробських робіт; коваля і тесляра, які виготовляють і лагодять усі землеробські знаряддя; гончара, який виготовляє посуд для всього села; цирульника; пральника, який миє одежу; майстра срібних виробів і, в окремих випадках, поета, який в одних общинах заступає майстра срібних виробів, а в інших — шкільного вчителя. Ця дюжина осіб утримується за рахунок всієї общини. Якщо населення зростає, на неораній землі засновується нова община на зразок старої. Механізм общини виявляє планомірний поділ праці, але мануфактурний поділ її немислимий, бо ринок для коваля, тесляра і т. д. лишається незмінним, і в кращому разі, залежно від величини сіл, зустрічаються замість одного два-три ковалі, гончарі і т. д.[60]. Закон, який регулює поділ общинної праці, діє тут з невблаганною силою закону природи: кожний окремий ремісник, наприклад коваль і т. д., виконує всі операції, що стосуються його професії, традиційним способом, але цілком самостійно, не визнаючи над собою ніякої влади в межах майстерні. Простота виробничого механізму цих самодовліючих общин, які завжди відтворюють себе в одній і тій самій формі і, будучи зруйновані, виникають знову в тому самому місці, під тією самою назвою [61], з'ясовує таємницю незмінності азіатських суспільств, що так гостро контрастує з постійним руйнуванням і новоутворенням азіатських держав та швидкою зміною їх династій. Структура основних економічних елементів цього суспільства не порушується бурями, які відбуваються в надхмарній сфері політики.

Як уже згадувалося, цехові закони, суворо обмежуючи число підмайстрів, яким мав право давати роботу один майстер, тим самим планомірно перешкоджали перетворенню його в капіталіста. Так само майстер міг використовувати підмайстрів виключно в тому ремеслі, майстром якого він сам був. Цех ревно оберігав себе від усяких посягань з боку купецького капіталу,— цієї єдиної вільної форми капіталу, що

---

[60] *MarkWilks*, LieutenantColonel. «Historical Sketches of the South of India». London, 1810—1817, v. I,p. 118—120. Хороший опис різних форм індійських общинможна знайти у праці: *George Campbell.* «Modern India». London, 1852.

[61] «В цих простих формах... текло з давніх-давен життя жителів країни. Межі окремих сіл змінювалися рідко; і хоч самі села часом розорялися і навіть остаточно спустошувалися війною, голодом або епідеміями, все ж вони відбудовувалися знову Під тією самою назвою, в тих самих межах, з тими самими інтересами і навіть з тими самими сім'ями і знову існували цілі віки. Крах або поділ держави мало турбує жителів села; якщо село лишилося цілим, їм байдуже, під чию владу воно попало, якому суверенові мав коритися; їх внутрішнє економічне життя лишається незмінним» (Т/і. *StamfordRaffles*, lateLieut. Gov. of Java. «The History of Java». London, 1817, v. I, p. 285).

протистояла цехам. Купець міг купити всякі товари, але не працю як товар. Його терпіли лише в ролі скупника продуктів ремесла. Коли зовнішні обставини викликали прогресуючий поділ праці, то існуючі цехи розщеплялися на підвиди або ж поряд з старими утворювались нові цехи, але без об'єднання різних ремесел в одній і тій самій майстерні. Таким чином, хоч відособлення, ізолювання і розвиток ремесел цеховою організацією були матеріальною передумовою мануфактурного періоду, все ж сама цехова організація виключала можливість мануфактурного поділу праці. Загалом і в цілому робітник зростався із своїми засобами виробництва так само тісно, як равлик з раковиною, і, значить, бракувало першої основи мануфактури: відособлення засобів виробництва як капіталу, що протистояв би робітникові.

В той час як поділ праці в цілому суспільстві—незалежно від того, опосереднений він товарообміном чи ні —властивий найрізноманітнішим суспільно-економічним формаціям, мануфактурний поділ праці є цілком специфічний витвір капіталістичного способу виробництва.

5. КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР МАНУФАКТУРИ

Зосередження значного числа робітників під командою одного й того самого капіталу становить природний вихідний пункт як кооперації взагалі, так і мануфактури. У свою чергу мануфактурний поділ праці робить кількісне зростання застосовуваних робітників технічною необхідністю. Тепер мінімумробітників, що їх повинен застосовувати окремий капіталіст» диктується наявним поділом праці. З другого боку, вигоди дальшого поділу праці зумовлені новим збільшенням числа робітників, яке здійсниме лише таким способом, що відразу збільшуються в певних пропорціях всі виробничі групи даної майстерні. Але разом із змінною складовою частиною капіталу повинна зростати і постійна його частина, причому поряд із збільшенням загальних умов виробництва — будівель, печей і т. д., повинна збільшуватися,— і далеко швидше, ніж збільшення числа робітників,— кількість сирового матеріалу. Маса сирових матеріалів, споживаних протягом даного відрізка часу даною кількістю робітників, збільшується пропорціонально зростанню продуктивної сили праці внаслідок її поділу. Таким чином, зростання мінімальної суми капіталу, необхідного для окремого капіталіста, або зростаюче перетворення суспільних життєвих засобів і засобів виробництва в капітал є закон, який виникає з самого технічного характеру мануфактури [62].

---

[62]«Ще недосить того, щоб в суспільстві був капітал» (слід було сказати: життєві засоби і засоби виробництва), «необхідний для даного підрозділу ремесел; необхідно крім того, щоб капітал цей скупчився в руках підприємців у досить значних кількостях, які дають змогу вести виробництво у великому масштабі... В міру того як розвивається поділ праці, незмінне число зайнятих робітників вимагає все більших і більших затрат капіталу у вигляді знарядь, сирових матеріалів і т. д.» (*Storch*. «Coursd'EconomiePolitique», паризьке видання, т. I, стор. 250, 251). «Концентрація знарядь

В мануфактурі, як і в простій кооперації, функціонуюче робоче тіло є форма існування капіталу. Суспільний виробничий механізм, складений з багатьох індивідуальних часткових робітників, належить капіталістові. Через це продуктивна сила, яка виникає з комбінації різних видів праці, постає як продуктивна сила капіталу. Мануфактура у власному розумінні цього слова не тільки підпорядковує самостійного раніше робітника команді і дисципліні капіталу, але створює крім того ієрархічне розчленування самих робітників. В той час як проста кооперація лишає спосіб праці окремих осіб загалом і в цілому незмінним, мануфактура революціонізує його знизу доверху і уражає індивідуальну робочу силу в самому її корені. Мануфактура спотворює робітника, штучно культивуючи в ньому одну тільки односторонню вправність і придушуючи світ його виробничих нахилів і обдаровань, подібно до того як в Аргентіні убивають тварину для того, щоб дістати її шкуру або її сало. Не тільки окремі часткові роботи розподіляються між різними індивідуумами, але й сам індивідуум поділяється, перетворюється в автоматичне знаряддя даної часткової роботи[63)], і таким чином здійснюється пошла байка Мененія Агріппи[120], яка змальовує людину як частину її власного тіла[64)]. Коли первісно робітник продає свою робочу силу капіталові тому, що у нього немале матеріальних засобів для виробництва товару, то тепер сама його індивідуальна робоча сила не може бути використана доти, поки вона не продана капіталові. Вона здатна функціонувати лише у зв'язку з іншими, а цей зв'язок здійснюється лише після продажу, в майстерні капіталіста. Позбавлений можливості робити щось самостійне, мануфактурний робітник розвиває продуктивну діяльність уже тільки як придаток до майстерні капіталіста[65)]. Як па чолі обраного народу було начертано, що він — власність Ієгови, так само на мануфактурного робітника поділ праці накладає печать власності капіталу.

Знання, розсудливість і воля, які, хай навіть у незначних масштабах, розвиває самостійний селянин або ремісник,— подібно до того як у дикуна все його військове мистецтво проявляється як особисті хитрощі, — вимагаються тут тільки від усієї майстерні в цілому. Духовні потенції виробництва розширяють свій масштаб на одній стороні тому, що на багатьох інших сторонах вони зникають зовсім. Те, що втрачають

виробництва і поділ праці так само невіддільні одне від одного, як у галузі політики нерозлучні концентрація державної влади і розходження приватних інтересів» (*Карл Маркс.* «Злиденність філософії». Париш, 1847, стор. 134 [див. це видання, том 4, стор. 151]).

[63)]Дагалд Стюарт називає мануфактурних робітників «живими автоматами... вживаними для часткових трудових операцій» (*Dugald Stewart*, цит. тв., стор. 318).

[64)]*У* коралів кожний індивідуум дійсно становить шлунок усієї групи. Але він дає групі поживні речовини, а не відбирає їх, як римські патриції у плебеїв.

[65)]«Робітник, який володіє своїм ремеслом в усьому його обсягу, може скрізь займатися продуктивною діяльністю і здобувати собі засоби до існування; навпаки, другий» (мануфактурний робітник) *«в* тільки аксесуар, який окремо від своїх товаришів не має ні здатності до праці, ні необхідної для цього самостійності, і змушений приймати ті умови, які роботодавець захоче йому запропонувати» (*Storch.*«Cours d'EconomiePolitique», edit. Petersbourg, 1815, t. I, p. 204).

часткові робітники, зосереджується на противагу їм у капіталі[66]. Мануфактурний поділ праці приводить до того, що духовні потенції матеріального процесу виробництва протистоять робітникам як чужа власність і сила, що панує над ними. Цей процес відокремлення починається в простій кооперації, де капіталіст щодо окремого робітника являє собою єдність і волю суспільного трудового організму. Він розвивається далі в мануфактурі, яка спотворює робітника, перетворюючи його в часткового робітника. Він завертається у великій промисловості, яка відокремлює науку, як самостійну потенцію виробництва, від праці і змушує її служити капіталові[67].

В мануфактурі збагачення сукупного робітника, а значить і капіталу, суспільними продуктивними силами зумовлене збіднінням робітника на індивідуальні продуктивні сили.

«Темнота є мати промисловості, як і забобонів. Сила мислення і уяви не вільна від помилок; але звичка рухати рукою або ногою не залежить ні від того, ні від другого. Тому мануфактури найкраще процвітають там, де найбільше придушене духовне життя, так що майстерня може вважатися за машину, частини якої становлять люди»[68].

І справді, в середині XVIII століття деякі мануфактури вважали за краще вживати напівідіотів для виконання деяких простих операцій, які становлять, проте, фабричну таємницю[69].

«...Розумові здібності і розвиток більшості людей»,— говорить А. Сміт,— «неминуче формуються відповідно до їх звичайних занять. Людина, яка все своє життя виконує нечисленні прості операції... не має нагоди і потреби вправляти свої розумові здібності або кмітливість..# стає такою тупою і темною, якою тільки може стати людська істота»

Змалювавши тупість часткового робітника, А. Сміт говорить далі:

«Одноманітність його нерухомого життя природно підриває мужність його характеру... Вона ослабляє навіть діяльність його тіла і робить його нездатним напружувати свої сили протягом якогось тривалого часу для іншого якого-небудь заняття, крім того, до якого він приучений. Його вправність і вміння в його спеціальній професії здаються, таким чином, набутими за рахунок його розумових, соціальних і військових якостей. Але в кожному розвиненому і цивілізованому суспільстві саме в такий стан неминуче повинні впадати трудящі бідняки (thelabouringpoor), тобто основна маса народу»[70].

Щоб запобігти цілковитому захирінню цієї основної маси народу, що є результатом

---

[66] *A. Ferguson,*цит. тв., стор. 281: «Перший виграв те, що втратив другий».

[67] «Людина науки відокремлюється від продуктивного робітника цілою безоднею, і наука замість того, щоб бути в руках робітника засобом для збільшення його власної продуктивної сили, майже скрізь протиставить себе йому... Знання стає знаряддям, яке може відокремитися від праці і виступити проти неї вороже» *(W. Thompson.*«An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth». London, 1824, p. 274).

[68] *A.Ferguson,*цит. тв., стор. 280.

[69] J.*D. Tuckett.*«A History of the Past and PresentState of theLabouring Population». London, 1846, v. I, p. 148.

[70] A. *Smith.* «Wealth of Nations», Ь. У, ch. 1, art. II. Як учень Фергюсона, який показав шкідливі наслідки поділу праці, А. Сміт цілком ясно уявляв собі цей пункт. На початку своєї праці, де він exprofesso[спеціально] прославляє поділ праці, він лише мимохідь вказує на нього як на джерело суспільної нерівності. Лише в п’ятій книзі, присвяченій державним доходам, він відтворює Фергюсона. В «Злиденності філософії»я вже сказав все необхідне про історичний зв’язок між Фергюсоном,А. Смітом,Лемонте іСеєм у критиці ними поділу праці;там же я вперше показавмануфактурний поділ праці як специфічну форму капіталістичного способу виробництва. (К*арл Маркс.* «Злиденність філософії». Париж, 1847, стор. 122 і дальші [див. це видання, том 4, стор. 143—145]).

поділу праці, А. Сміт рекомендує державну організацію народної освіти, зрештою, в найбільш обережних, гомеопатичних дозах. Цілком послідовно виступає проти цього його французький перекладач і коментатор Гарньє, який при Першій імперії природно перетворився в сенатора.Народна освіта суперечить, на його думку, основним законам поділу праці; організацією народної освіти ми

«прирекли б на знищення всю нашу суспільну систему. «Відокремлення фізичної праці від розумової» [71)],— говорить він,— «як і всякий інший поділ праці, стає все глибшим і рішучішим в міру того, як багатіє суспільство» (він правильно вживає цей вислів для означення капіталу, земельної власності та їх держави).«Цей поділ праці, як і всякий інший, є результатом попереднього і причиною прийдешнього прогресу... Невже ж уряд повинен протидіяти цьому поділові праці і затримувати його природний хід? Невже він повинен затрачувати частину державних доходів на експеримент, що має па меті змішати і сплутати вкупі два класи праці, які прагнуть до поділу і відособлення?»[72)].

Деяке духовне і тілесне покалічення неминуче навіть при поділі праці всередині всього суспільства в цілому. Але оскільки мануфактурний період проводить значно далі це суспільне розщеплення різних галузей праці і оскільки, з другого боку, лише специфічно мануфактурний поділ праці уражає індивідуума в самій його життєвій основі, то матеріал і стимул для промислової патології дається вперше лише мануфактурним періодом[73)].

«Розтинання людини називається стратою, коли вона заслужила смертний вирок, убивством, коли вона його не заслужила. Розтинання праці є убивство народу» [74)].

Кооперація, яка грунтується на поділі праці, або мануфактура, спочатку являє собою утворення, що виросло стихійно. Але як тільки вона набуває певної стійкості і достатньої широти розповсюдження, вона стає свідомою, планомірною і систематичною формою капіталістичного способу виробництва. Історія мануфактури у власному розумінні цього слова показує, як характерний для неї поділ праці спочатку набуває доцільних форм чисто емпірично, немов за спиною дійових осіб, а потім, подібно до цехового ремесла, прагне традицією закріпити раз знайдену форму і, в окремих випадках, закріпляє її на цілі віки. Коли ця форма змінюється, то,— за

[71)]Фергюсон уже в «HistoryofCivilSociety». Edinburgh, 1767, p. 281, говорить: «І саме мислення в цей вік поділу праці стає окремою професією».

[72)]*G. Gamier*, том V його перекладу [Сміта], стор. 4—5.

[73)]Рамацціні, професор практичної медицини в Падуї, опублікував у 1700 р. свою працю: «Demorbisartificum», перекладену потім в 1777 р. на французьку мову і знову надруковану в 1841 р. в «EncyclopddiedesSciencesMedicales. 7ëme DivisionAuteursClassiques». Період великої промисловості, розуміється, набагато збільшив його каталог професійних захворювань робітників. Див. між iHimiM:«Hygi6ne phisique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en general, et dans la ville de Lyon en particulier». Par le Dr. A. *L. Fonteret,* Paris, 1858, i *R. H. Rohatzsch.* «Die Krankheiten, welche verschiedenen Standen, Altern und G-eschlechtern eigenthiimlich sind». 6 Bande. Ulm, 1840. В 1854 р. Товариство майстерства і ремесел[121] призначило комісію для вивчення промислової патології. Список документів, зібраних цією комісією, можна знайти в каталогу Туікнемського економічного музею. Дуже важливий матеріал дають офіціальні «Reports on Public Health». Див. також: *Eduard Reich,* M. D. «Ueber die Entartung des Menschen». Erlangen, 1868.

[74)]*D. Urquhart.* «Familiar Words». London, 1855, p. 119. Гегельдодержувався дуже єретичних поглядів щодо поділу праці. «Під освіченою людиною слід розумітинасамперед того, хто може зробити все те, що роблять інші»,— говорить він у своїй «Філософії права»[122].

винятком цілком другорядних змін,— завжди лише в результаті революції в знаряддях праці. Сучасна мануфактура,— я не кажу тут про велику промисловість, яка грунтується на застосуванні машин,— або знаходить свої disjectamembrapoetae[123] уже в готовому вигляді,— наприклад мануфактура одягу в тих великих містах, де вона виникає,— і їй доводиться тільки зібрати ці розрізнені члени, або ж принцип поділу напрошується сам собою, вимагаючи просто передачі окремих операцій ремісничого виробництва (наприклад у палітурній справі) спеціальним робітникам. В таких випадках не треба й тижня досвіду, щоб знайти належну пропорцію між числом рук, необхідних для виконання кожної функції[75)].

Мануфактурний поділ праці шляхом розчленування ремісничої діяльності, спеціалізації знарядь праці, утворення часткових робітників, їх групування і комбінування в один сукупний механізм створює якісне розчленування і кількісну про порціональність суспільних процесів виробництва, тобто створює певну організацію суспільної праці і разом з тим розвиває нову, суспільну продуктивну силу праці. Як специфічно капіталістична форма суспільного процесу виробництва,— а на тій історичній основі, на якій він виникає, він може розвиватися тільки в капіталістичній формі,— він є лише особливий метод виробляти відносну додаткову вартість або посилювати за рахунок робітника самозростання капіталу, що звичайно називають суспільним багатством, «багатством народів» і т. д. Він не тільки розвиває суспільну продуктивну силу праці для капіталіста, а не для робітника, але й розвиває її з допомогою спотворення індивідуального робітника. Він створює нові умови панування капіталу над працею. Через це, коли, з одного боку, він є історичним прогресом і необхідним моментом в економічному розвитку суспільства, то, з другого боку, він є знаряддя цивілізованої і витонченої експлуатації.

Політична економія, що як самостійна наука виникає лише в мануфактурний період, розглядає суспільний поділ праці взагалі лише з точки зору мануфактурного поділу праці [76)] як засіб з тією ж кількістю праці виробити більше товару, отже здешевити товари і прискорити нагромадження капіталу. На пряму протилежність цьому підкреслюванню кількісної сторони справи і мінової вартості, автори класичної давнини звертають увагу виключно на якість і на споживну вартість[77)]. Внаслідок

[75)]Наївна віра у винахідницький геній, що його apriori[наперед, незалежно від досвіду] проявляють окремі капіталісти в сфері поділу праці, збереглася ще тільки у німецьких професорів, подібних, наприклад, до пана Рошера, який призначає капіталістові «різні заробітні плати» як подяку за те, що з юпітерової голови останнього вискакує в готовому вигляді поділ праці. Більший або менший поділ праці напрактиці залежить від величини гаманця, а не від розмірів генія.

[76)]Більш ранні автори, як, наприклад, Петті або анонімний автор «AdvantagesoftheEast-IndiaTrade» і т. д., певніше, ніж А. Сміт, вказують на капіталістичний характер мануфактурного поділу праці.

[77)]Серед авторів нового часу виняток становлять лише деякі автори XVIII століття, які в питанні про поділ праці обмежуються майже виключно повторенням древніх. Це — Беккаріа і Джеме Харріс. Беккаріа пише: «Кожен знає з власного досвіду, що, застосовуючи завжди руки і розум до однакового роду праці і до виготовлення одних і тих самих продуктів, він досягає з більшою легкістю значніших і кращих результатів... ніж тоді, якби кожен сам виготовляв для себе необхідні речі... Таким чином, в інтересах загальної і індивідуальної користі люди поділені на різні класи і стани» *(Cesare*

поділу суспільних галузей виробництва товари виготовляються краще, різні нахили і таланти людей обирають собі відповідну сферу діяльності [78)], а без обмеження сфери діяльності не можна ні в одній галузі здійснити щось видатне[79)]. Таким чином, і продукт і його виробник удосконалюються завдяки поділові праці. Коли письменники класичної давнини і згадують іноді про зростання маси вироблюваних продуктів, то їх цікавить при цьому лише якнайбільша кількість споживних вартостей. Жодного рядка не присвячено міновій вартості, здешевленню товарів. Точка зору споживної вартості панує як у Платона [80)], що вбачає в поділі праці основу розпаду суспільства на стани, так і у Ксенофонта[81)], що з характерним для нього буржуазним інстинктом ближче підходить до принципу поділу праці всередині майстерні. Оскільки в республіці Платона [127] поділ праці є основним принципом будови держави, вона являє собою лише афінську ідеалізацію єгипетського кастового ладу; Єгипет і для інших авторів, сучасників Платона, наприклад Ісократа [82)], був зразком промислової країни, він

Beccaria.«Elementi di Economia Publica», видання Кустоді, Parte Moderna, t. XI, p. 28). Джемс Харріс, пізніше граф Малмсбері, відомий своїми «Diaries» [«Щоденниками»] про перебування в Петербурзі послом, сам говорить в одній з приміток до свого «Dialogue concerning Happiness». London, 1741 [124](пізніше перевидано в «Three Treatises etc.», 3nd ed. London, 1772): «Всі докази природності суспільства» (а саме докази, побудовані на принципі «поділу занять») «...взяті мною з другої книги Платона«Держава»».

[78)]Так, наприклад, ми читаємо в «Одіссеї», пісня XIV, вірш 228: «Люди не схожі: одні люблять одно, а інші — інше», а Архілох у Секста Емпґріка говорить: «одна річ тішить серце одного, інша — іншого» [125].

[79)]«Багато знав він справ, але кожну з них знав погано».— Афінянин як виробник товарів відчував свою перевагу над спартанцями, бо останні мали для війни тільки людей, а не гроші, що Фукідід і висловлює устами Перікла в промові, яка закликає афінян до Пелопоннеської війни: «люди, які виробляють для власного споживання, скоріше віддадуть війні свої тіла, ніж гроші» (*Фукідід*, кн І, розд. 141). Проте їх ідеалом, навіть у галузі матеріального виробництва, була autagxeia[автаркія], що суперечить поділові праці: «звідки виникає благо, звідти і самостійність». Треба при цьому взяти до уваги, що навіть в епоху повалення 30 тиранів [126] не налічувалося і 5 000 афінян без земельної власності.

[80)]Платон виводить поділ праці всередині общини з різносторонності потреб і односторонності здібностей індивідуумів. Основне його положення полягає в тому, що робітник повинен пристосовуватись до справи, а не справа до робітника,— але останнє неминуче, оскільки робітник займається кількома професіями відразу, тобто виконує одну з них як побічне заняття. «Бо справа не повинна чекати, поки виробник "матиме вільний час, але необхідно, щоб виробник робив своє діло ретельно, а не між іншим.— Необхідно.— Адже кожна річ виробляється легше і краще і в більшій кількості, коли людина робить лише одну справу, яка відповідає її нахилам, і в належний час, вільний від усяких інших занять» («Respublica», 1. II, ed. Baiter, Orellietc.).

[81)]Ксенофонт розповідає, що одержання страв із столу персидського царя приємне не тільки тому, що це велика честь, але й тому, що страви ці смачніші за інші. «І це недивно, бо, подібно до того як усі інші майстерства особливо удосконалені у великих містах, так само і царські страви незрівнянні щодо своєї якості. У дрібних містах одна й та сама людина робить ложа, двері, плуги, столи; іноді вона, крім того, споруджує будинки, і дуже рада, коли має достатню кількість замовлень, необхідних для підтримання свого життя. Абсолютно неможливо, щоб людина, яка займається такими різноманітними справами, все робила добре. Але у великих містах, де кожний робітник знаходить багато покупців, йому досить знати одно ремесло, щоб прохарчуватися. Часто навіть немає потреби знати ремесло в цілому; буває так, що один робить тільки чоловічі черевики, інший — тільки жіночі. В окремих випадках один тільки шиє черевики, інший тільки кроїть для них шкіру, або один тільки кроїть одяг, Інший тільки з'єднує докупи куски матерії. Неминуче, що той, хто виконує найпростішу роботу,виконує її найкраще. Те саме стосується і до кухарської справи» (*Xenophon.* «Cyropaedie», 1. VIII, cap. 2). Увагу тут звернено виключно на якість споживної вартості, хоч уже Ксенофонт знає, що масштаб поділу праці залежить від розмірів ринку.

[82)]«Він» (Бузіріс) «поділив усіх на окремі касти, наказав, щоб одні й ті самі люди завжди займалися однією і тією самою справою, бо він знав, що ті, хто часто міняє своє заняття, жодного з них не засвоюють собі як слід; а ті, хто завжди займається однією і тією самою справою, виконують її найдосконаліше. І дійсно, ми бачимо, що в галузі майстерства і

зберігає це своє значення навіть в очах греків часів Римської імперії[83].

У власне мануфактурний період, тобто в період, коли мануфактура є пануючою формою капіталістичного способу виробництва, повне здійснення властивих їй тенденцій натрапляє на різноманітні перешкоди. Хоч мануфактура створює, як ми бачили, поряд з ієрархічним розчленуванням робітників простий поділ їх на навчених і ненавчених, число останніх лишається дуже обмеженим внаслідок переважаючого значення перших. Хоч мануфактура пристосовує окремі операції до різних ступенів зрілості, сили і розвитку своїх живих робочих органів і, значить, прокладає шлях продуктивній експлуатації жінок і дітей, все ж ця тенденція загалом і в цілому терпить крах завдяки опору дорослих робітників-чоловіків, звичкам яких вона суперечить. Хоч розклад ремісничої діяльності знижує витрати навчання, а тому й вартість робітника, все ж для важчих часткових робіт тривалий строк навчання лишається необхідним і ревно оберігається робітниками навіть там, де він зайвий. Ми бачимо, наприклад, що в Англії lawsofapprenticeship[закони про учництво] з їх семирічним строком навчання зберігають повну силу до кінця мануфактурного періоду і вони відкидаються лише великою промисловістю. Оскільки ремісниче майстерство лишається основою мануфактури і функціонуючий в ній сукупний механізм не має незалежного від самих робітників об'єктивного скелета, то капіталові завжди доводиться боротись з порушенням субординації з боку робітників.

«Така вже слабість людської природи»,— покликує наш шановний Юр,— «що, чим вправніший робітник, тим він свавільніший, тим важче підпорядкувати його дисципліні і, значить, тим більшу шкоду приносить він своїми примхами сукупному механізмові»[84].

Через це протягом усього мануфактурного періоду не припиняються скарги на недисциплінованість робітників[85]. І якби навіть у нас не було свідчень з боку авторів того часу, то самі вже факти, що починаючи з XVI століття і аж до епохи великої промисловості капіталові не вдавалося підпорядкувати собі весь той робочий час, який має в своєму розпорядженні мануфактурний робітник, що мануфактури недовговічні і разом з еміграцією або імміграцією робітників залишають одну країну, щоб виникнути в іншій,— уже самі ці факти говорять нам не менше, ніж цілі бібліотеки. «Порядок повинен бути встановлений в той чи інший спосіб»,— волає в 1770 р. не раз цитований нами автор «EssayonTradeandCommerce». «Порядку»,— підхоплює через 66 років доктор Ендр'ю Юр,— «порядку» не було в мануфактурі, побудованій «на схоластичній догмі поділу праці», і «Аркрайт створив порядок».

Разом з тим мануфактура не могла ні охопити суспільне виробництво в усьому його

ремесел єгиптяни перевершили своїх суперників більше, ніж майстер перевершує ненавченого робітника, і створили такі досконалі установи для охорони царської влади і державного ладу, що знамениті філософи, які висловлювалися з приводу цього, вихваляють державний лад Єгипту більше, ніж будь-який інший» (*Isocratis*. «Busiris», cap. 8).

[83] Пор. *Diodorus Siculus* [«Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek», B. I, 1831].

[84] *Ure.* «Philosophy of Manufactures», p. 20.

[85] Сказане в тексті далеко більше стосується до Англії, ніж до Франції, і до Франції більше, ніж до Голландії.

обсягу, ні перетворити його докорінно. Вона виділялась як архітектурна оздоба на економічній будові, широкою основою якої було міське ремесло і сільські побічні промисли. Її власний вузький технічний базисвступив на певному ступені розвитку в суперечність з нею ж самою створеними потребами виробництва.

Одним з найдосконаліших витворів мануфактури була майстерня для виробництва самих знарядь праці, особливо складних механічних апаратів, які вже застосовувалися в той час.

«Така майстерня»,— говорить Юр,— «являла собою картину поділу праці з усіма його численними ступенями. Свердло, різак, токарний верстат мали кожен свого власного робітника, ієрархічно зв’язаного з іншими тим чи іншим способом залежно від ступеня його вправності» [128].

Цей продукт мануфактурного поділу праці, в свою чергу, виробляв машини. Останні усувають ремісничий тип праці як основний принцип суспільного виробництва. Цим, з одного боку, усувається технічна основа довічного прикріплення робітника до даної часткової функції. З другого боку, падають ті перешкоди, які цей принцип ще ставив пануванню капіталу.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ. МАШИНИ І ВЕЛИКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

1. РОЗВИТОК МАШИН

Джон Стюарт Мілль говорить у своїх «Основах політичноїекономії»:
«Сумнівно, щоб усі зроблені досі механічні винаходи полегшили працю хоч би однієї людської істоти» [86].

Але перед капіталістично застосовуваними машинами зовсім і не ставиться така мета. Подібно до всіх інших методів розвитку продуктивної сили праці, вони повинні здешевлювати товари, скорочувати ту частину робочого дня, яку робітник вживає на самого себе, і таким чином подовжувати другу частину його робочого дня, яку він даром віддає капіталістові. Машини — засіб виробництва додаткової вартості.

В мануфактурі вихідною точкою перевороту в способі виробництва є робоча сила, у великій промисловості — засіб праці. Через це насамперед треба дослідити, яким чином засіб праці із знаряддя перетворюється в машину, або чим відрізняється машина від ремісничого інструменту. Звичайно, мова йде лише про великі, загальні, характерні риси, бо епохи історії суспільства, подібно до епох історії землі, не відокремлюються одна від одної абстрактно точними межами.

Математики і механіки — і це повторюють деякі англійські економісти — говорять, що знаряддя є проста машина, а машина є складне знаряддя. Вони не бачать ніякої істотної різниці між ними і навіть найпростіші механізми, як важіль, похилу площину, гвинт, клин і т. д., називають машинами[87].

Дійсно, кожна машина складається з таких найпростіших механізмів, хоч би які були їх форми і сполучення. Проте з економічної точки зору це визначення зовсім непридатне, бо в ньому немає історичного елементу. З другого боку, відмінність між знаряддям і машиною вбачають в тому, що при знарядді руховою силою є людина, а рухова сила машини — сила природи, відмінна від людської сили, наприклад тварина, вода, вітер і т. д.[88]. Але тоді запряжений биками плуг, що відноситься до найрізніших епох виробництва, був би машиною, а кругловʼязальний верстат Клауссена, який приводиться в рух рукою одного робітника і робить 96 000 петель за хвилину, був би простим знаряддям. Мало того: один і той самий ткацький верстат був би знаряддям, якби він приводився в рух рукою, і — машиною, якби приводився в рух парою. Оскільки застосування сили тварин є один з найдавніших винаходів людства, то

---

[86] Міллю слід було б сказати: «хоч би однієї людської істоти, яка не живе з чужої праці», бо машини, безперечно, набагато збільшили число знатних дармоїдів.

[87] Див., наприклад, *Hutton.* «Course of Mathematics».

[88] «З цієї точки зору можна також провести різку грань між знаряддям і машиною: заступ, молот, долото і т. д., системи важелів і гвинтів, для яких, хоч би як майстерно вони були зроблені, руховою силою е людина... все це підходить під поняття знаряддя; тим часом плуг з рухаючою його силою тварин, вітряки і т. п. млини слід залічити до машин» *(WilhelmSchulz.* «DieBewegungderProduktion». Zurich, 1843, S. 38). Праця в деяких відношеннях заслуговує на похвалу.

вийшло б, що машинне виробництво передувало ремісничому виробництву. Коли Джон Уайєтт в 1735 р. оголосив про свою прядильну машину, а разом з цим — про промислову революцію XVIII століття, він ні слова не сказав про те, що осел, а не людина приводить цю машину в рух, і все ж ця роль дійсно припала ослу. Машина для того, «щоб прясти без допомоги пальців»,— так було сказано в програмі Джона Уайєтта[89)].

Всякий розвинутий машинний механізм складається з трьох істотно відмінних частин: машини-двигуна, передатного механізму, нарешті машини-знаряддя, або робочої машини. Машина- двигун діє як рухова сила всього механізму. Вона або сама породжує свою рухову силу, як-от парова машина, калорична машина[129], електромагнітна машина і т. д., або ж дістає імпульс іззовні, від якоїсь готової сили природи, як-от водяне колесо від падаючої води, крило вітряка від вітру і т. д. Передатний механізм, який складається з махових коліс, рухомих валів, шестерень, ексцентриків, стержнів, передатних стрічок, пасів, проміжних пристроїв і найрізноманітніших знарядь, регулює рух, змінює, коли це потрібно, його форму, наприклад перетворює з перпендикулярного в круговий, розподіляє його і переносить на робочі машини. Обидві ці частини механізму існують тільки для того, щоб привести в рух машину-знаряддя, завдяки чому вона захвачує предмет праці і доцільно змінює його. Промислова революція у XVIII столітті виходить якраз від цієї частини — від машини-знаряддя. Вона ж і тепер кожного разу становить вихідний пункт, коли ремісниче або мануфактурне виробництво перетворюється в машинне виробництво.

Коли ми придивимось ближче до машини-знаряддя, або власне робочої машини, то ми загалом і в цілому побачимо в ній, хоч часто і в дуже зміненій формі, все ті самі апарати і знаряддя, якими працюють ремісник і мануфактурний робітник; але це вже знаряддя не людини, а знаряддя механізму, або механічні знаряддя. Ми побачимо, що або вся машина являє собою лише більш-менш змінене механічне видання старого ремісничого інструменту, як у випадку з механічним ткацьким верстатом [90)] або

[89)]Уже до нього застосовувались прядильні машини, хоч дуже недосконалі, мабуть найраніше в Італії. Критична історія технології взагалі показала б, як мало будь-який винахід XVIII століття належить тій чи іншій окремій особі. Але досі такої праці не існує. Дарвін цікавився історією природної технології, тобто утворенням рослинних і тваринних органів, які відіграють роль знарядь виробництва в житті рослин і тварин. Чи не заслуговує такої ж уваги історія утворення продуктивних органів суспільної людини, історія цього матеріального базису кожної окремої суспільної організації? І чи не легше було б написати її, бо, як говорить Віко, історія людства тим відрізняється від історії природи, що перша зроблена нами, а друга не зроблена нами? Технологія розкриває активне відношення людини до природи, без-посередній процес виробництва життя людини, а разом з тим і її суспільних умов життя та духовних уявлень, які випливають з них. Навіть всяка історія релігії, що абстрагується від цього матеріального базису,— некритична. Звичайно, багато легше з допомогою аналізу знайти земне ядро туманних релігійних уявлень, ніж, навпаки, 8 даних відношень реального життя вивести відповідні їм релігійні форми. Останній метод є єдино матеріалістичний, а значить, єдино науковий метод. Хиби абстрактного природнонаукового матеріалізму, який виключає історичний процес, виявляються уже в абстрактних і ідеологічних уявленнях його захисників, тільки-но вони звапнуються вийти за межі своєї спеціальності.

[90)]Особливо у первісній формі механічного ткацького верстата з першого ж погляду можна узнати старовинний ткацький верстат. У своїй сучасній формі він істотно змінений.

припасовані до скелета робочої машини діючі органи є старими знайомими, як-от веретена у прядильної машини, спиці у панчішнов'язальної машини, пилки у лісопильної машини, ножі у різальної машини і т. д. Відмінність цих знарядь від самого тіла робочої машини виявляється ще при їх виробництві. А саме, ці знаряддя виробляються здебільшого все ще ремісничим або мануфактурним способом і потім закріпляються на тілі робочої машини, зробленому машинним способом[91)]. Отже, робоча машина — це такий механізм, який, діставши відповідний рух, виконує своїми знаряддями ті самі операції, які раніше виконував робітник подібними ж знаряддями. Чи виходить рухова сила від людини, чи, в свою чергу, від машини — це нічого не змінює в суті справи. Після того як знаряддя у власному розумінні слова перейшло від людини до механізму, машина заступає місце простого знаряддя. Відмінність між машиною і знаряддям з першого ж погляду впадає в очі, хоч би первинним двигуном все ще лишалася сама людина. Кількість робочих інструментів, якими людина може діяти одночасно, обмежена кількістю її природних виробничих інструментів, кількістю органів її тіла. В Німеччині якось зробили спробу примусити прядильника рухати два прядильні колеса, тобто працювати одночасно обома руками і обома ногами. Але це вимагало надто великого напруження. Пізніше винайшли ножну прядку з двома веретенами, але такі прядильники-віртуози, які могли б одночасно прясти дві нитки, траплялися майже так само рідко, як двоголові люди. Навпаки, дженні[130] уже з самої своєї появи пряде 12—18 веретенами, панчішнов'язальна машина відразу в'яже багатьма тисячами спиць і т. д. Таким чином, кількість знарядь, якими одночасно діє одна і та сама робоча машина, з самого початку звільняється від тих органічних обмежень, яким підпорядковане ручне знаряддя робітника.

В багатьох ручних знаряддях відмінність між людиною як простою руховою силою і як робітником, що виконує роботу у власному розумінні, прибирає чуттєво сприйману форму. Наприклад, при роботі на прядці нога діє тільки як рухова сила, тимчасом як рука, що працює з веретеном, щипає і крутить, тобто виконує операцію власне прядіння. Якраз робоча частина ремісничого інструменту насамперед і захоплюється промисловою революцією, що залишає за людиною на перших норах, поряд з новою роботою по нагляду за машиною і по виправленню своїми руками її помилок, також і чисто механічну роль рухової сили. Навпаки, знаряддя, на які людина з самого початку діяла тільки як проста рухова сила,— як, наприклад, при обертанні вала млина [92)] , при качанні насосом, при підніманні і опусканні рукоятки ковальського міха, при товченні в

[91)]Тільки приблизно з 1850 р. все більша і більша частина знарядь для робочих машин починає виготовлятися в Англії машинним способом, хоч і не тими фабрикантами, які виробляють самі машини. Машинами для виробництва таких механічних знарядь є, наприклад, автоматична шпульна машина, кардо-наборна машина, машини для виробництва берд і для виготовлення веретен до мюль-машин і ватер-машин.

[92)]Мойсей-єгиптянин говорить: «Не зав'язуй волу рота, коли він молотить» [131]. Навпаки, християнсько-германські філантропи надівали своїм кріпакам, якими вони користувалися як руховою силою при розмелюванні, великі дерев'яні круги на шию, щоб кріпаки не могли підносити рукою борошно до рота.

ступі і т. д.,— ці знаряддя насамперед викликають застосування тварин, води, вітру[93] як рухових сил. Почасти в мануфактурний період, а в окремих випадках уже задовго до нього, ці знаряддя розвиваються в машини, але вони не революціонізують способу виробництва. Що вони навіть у своїй ремісничій формі уже є машини, це виявляється в період великої промисловості. Насоси, наприклад, з допомогою яких голландці викачали в 1836—1837 рр. Гарлемське озеро, були побудовані за принципом звичайних насосів, з тією тільки різницею, що їх поршні приводилися в рух не людськими руками, а циклопічними паровими машинами. Звичайний і дуже недосконалий ковальський міх ще й тепер іноді перетворюється в Англії в механічний міх з допомогою простого з'єднання його рукоятки з паровою машиною. І навіть парова машина в тому вигляді, як вона була винайдена в кінці XVII століття, в мануфактурний період, і проіснувала до початку 80-х років XVIII століття[94], не викликала ніякої промислової революції. Навпаки, саме створення робочих машин зробило необхідною революцію в паровій машині. З того часу, як людина, замість того щоб діяти знаряддям на предмет праці, починає діяти просто як рухова сила на робочу машину, той факт, що носіями рухової сили є людські мускули, стає вже випадковим явищем, і людина може бути замінена вітром, водою, парою і т. д. Це, природно, не виключає того, що така заміна часто-густо потребує великих технічних змін у механізмі, який спочатку був побудований з розрахунком виключно на людську рухову силу. Тепер всі машини, яким ще доводиться прокладати собі шлях, як, наприклад, швейні машини, машини для хлібопечення і т. д., коли їх призначенням не виключається з самого початку малий масштаб, мають таку конструкцію, що для них однаково придатна і людська, і чисто механічна рухова сила.

Машина, від якої виходить промислова революція, заміняє робітника, що діє одночасно тільки одним знаряддям, таким механізмом, який одночасно оперує великою кількістю однакових або однорідних знарядь і приводиться в дію однією руховою силою, хоч би яка була форма останньої [95] . Тут ми маємо перед собою машину, але поки що тільки як простий елемент машинного виробництва.

Збільшення розмірів робочої машини і кількості її одночасно діючих знарядь вимагає більшого рухового механізму, а цей механізм потребує потужнішої рухової сили, ніж людська, щоб подолати його власний опір, — ми не говоримо вже про те, що

---

[93]Частково недостача природних водопадів, частково боротьба з надлишком води в інших формах змусили голландців застосовувати вітер як р. хову силу. Самі вітряки голландці перейняли з Німеччини, де цей винахід викликав серйозну боротьбу між дворянством, попами і імператором з-за того, кому ж з них трьох «належить» вітер. В Німеччині говорили, що повітря поневолює, тимчасом як саме вітер визволив Голландію. Тут він підкорив не голландців, а землю для голландців. Ще в 1836 р. в Голландії працювало 12 000 вітряків на 6 000 кінських сил, щоб не дати двом третинам країни перетворитися знову в болото.

[94]Правда, вона була вже набагато удосконалена Уаттом в його першій, так званій паровій машині простої дії, але в цій формі лишалась простою машиною для відкачування води і соляного розчину.

[95]«З'єднання всіх цих простих інструментів, які приводяться в рух одним загальним двигуном, становить машину» (*Babbage*, цит. тв. [стор. 136]).

людина є надто недосконалий засіб, щоб створювати одноманітний і безперервний рух. Оскільки ми припустили, що людина діє вже тільки як проста рухова сила і що, значить, місце її знаряддя заступила машина-знаряддя, то сили природи можуть замінити її і як рухову силу. З усіх великих рухових сил, перейнятих від мануфактурного періоду, сила коня була найгіршою почасти тому, що у коня є своя власна голова, почасти тому, що він дорогий і може застосовуватись на фабриках лише в обмежених розмірах [96)]. Проте в період дитинства великої промисловості кінь застосовувався досить часто, про що свідчать не тільки скарги агрономів того часу, але й існуючий досі спосіб виражати величину механічної сили в кінських силах. Щодо вітру, то він надто непевний і не піддається контролю; крім того, застосування водяної сили в Англії, на батьківщині великої промисловості, уже в мануфактурний період мало переважне значення. Уже в XVII столітті була зроблена спроба приводити в рух два бігуни і два посади з допомогою одного водяного колеса. Але збільшення розмірів передатного механізму прийшло в конфлікт з недостатньою силою води, і це було однією з тих обставин, які спонукали до точнішого дослідження законів тертя. Так само нерівномірність діяння рухової сили на млинах, які приводилися в рух ударом і тягою з допомогою коромисел, привела до теорії і практичного застосування махового колеса[97)], яке згодом стало відігравати таку важливу роль у великій промисловості. Таким чином мануфактурний період розвивав перші наукові і технічні елементи великої промисловості. Ватерна прядильня Аркрайта з самого початку приводилася в рух водою. Тим часом і вживання водяної сили, як переважної рухової сили, було зв’язане з різними труднощами. Її не можна було довільно підвищити або зробити так, щоб вона з’явилася там, де її немає; іноді вона вичерпувалась і, головне, мала чисто локальний характер [98)]. Тільки після винайдення другої машини Уатта, так званої парової машини подвійної дії, був винайдений первинний двигун, який, вживаючи вугілля і воду, сам виробляє рухову силу і потужність якого перебуває цілком під

[96)]В грудні 1859 р. ДшонЧ. Мортон прочитав у Товаристві майстерства і ремесел доповідь про «сили, застосовувані в землеробстві». Д ній говориться, між іншим, ось що: «Всяке поліпшення, яке надає правильнішої форми ділянці землі, забезпечує можливість застосування парової машини для виробництва чисто механічної сили... Сила коня потрібна там, де криві загорожі та інші перешкоди роблять неможливими одноманітні рухи. Такі перешкоди з кожним днем все більше усуваються. В таких операціях, які потребують порівняно більше прояву волі і менше фізичної сили, єдино застосовною є людська сила, як сила, в усякий момент спрямовувана людським розумом». Далі пан Мортон зводить парову силу, силу коня і людську силу до одиниці виміру, прийнятої для парових машин, тобто до сили, здатної підняти 33 000 фунтів на висоту одного фута за хвилину, і обчислює витрати на одну парову кінську силу: при паровій машині в 3 пенси, при застосуванні коня в $5У_2$ пенсів за годину. Далі, для того щоб кінь лишався здоровим, він не повинен працювати більше 8 годин на день. Застосовуючи силу пари до обробітку землі, кожну семірку коней можна зменшити принаймні на 3 коней, причому витрати на парову машину протягом цілого року будуть не більші, ніж витрати на цих замінених коней протягом тих 3 або 4 місяців, коли вони тільки і знаходять собі дійсне застосування. Нарешті, в тих землеробських операціях, де можна застосовувати парову силу, одержується продукт кращої якості, ніж при користуванні силою коня. Щоб виконати роботу парової машини, довелося б застосовувати 66 робітників із загальною сумою заробітної плати в 15 шил. за годину, а щоб виконати роботу коня, довелося б застосовувати 32 робітників із загальною сумою плати у 8 шил. за годину.

[97)]Faulhaber,*1625.* DeCans,*1688.*

[98)]Найновіший винахід турбін звільняв промислову експлуатацію водяної сили від багатьох колишніх обмежень.

контролем людини,— двигун, який рухається і сам є засобом пересування, який, будучи міським, а не сільським, як водяне колесо, дає змогу концентрувати виробництво в містах, замість того щоб, як цього вимагало водяне колесо, розсіювати його на селі[99)], двигун, універсальний щодо свого технічного застосування і порівняно мало залежний від тих чи інших умов місця його роботи. Великий геній Уатта виявляється в тому, що в патенті, одержаному ним у квітні 1784 р., його парова машина змальована не як винахід лише для особливих цілей, але як універсальний двигун великої промисловості. Він згадує тут про застосування, з яких деякі, як, наприклад, паровий молот, були запроваджені лише більш як через півстоліття. Проте він сумнівався в застосовності парової машини в морському судноплавстві. Його наступники, Болтон і Уатт, показали на лондонській промисловій виставці 1851 р. колосальну парову машину для океанських пароплавів.

Тільки після того як знаряддя перетворилися із знарядь людського організму в знаряддя механічного апарату, робочої машини, тільки тоді і рухова машина прибирає самостійну форму, цілком вільну від тих обмежень, які властиві людській силі. З цього часу окрема робоча машина, яку ми розглядали досі, зводиться до ступеня простого елементу машинного виробництва. Одна машина-двигун може тепер приводити в рух багато робочих машин одночасно. Із збільшенням кількості робочих машин, які одночасно приводяться в рух, зростає і машина-двигун, а разом з тим передатний механізм розростається в широко розгалужений апарат.

Тепер ми повинні провести відмінність між двоякого роду речами: кооперацією багатьох однорідних машин і системою машин.

В одному випадку вся робота провадиться однією і тією самою робочою машиною. Машина виконує всі ті різні операції, які ремісник виконував своїм знаряддям, наприклад ткач з допомогою свого ткацького верстата, або які ремісники послідовно виконували з допомогою різних знарядь, причому байдуже, чи були вони самостійними ремісниками, чи членами однієї і тієї самої мануфактури[100)]. Наприклад, в найновішій мануфактурі поштових конвертів один робітник фальцював папір фальцбейном, другий мастив клеєм, третій відгинав клапан, на якому друкується девіз, четвертий вибивав девіз і т. д., і при кожній з цих часткових операцій кожний окремий

[99)] «На перших порах існування текстильних мануфактур розміщення виробництва залежало від існування річки, яка мала б висоту падіння води, достатню для того, щоб крутити водяне колесо; і хоч будівництво водяних фабрик було початком знищення домашньої системи мануфактури, проте ці фабрики... з необхідності розташовані біля річок і часто на великих відстанях одна від одної, були елементом скоріше сільської, ніж міської системи; і тільки після запровадження сили пари замість сили води фабрики зосереджуються в містах і в місцевостях, де можна знайти в достатній кількості воду і вугілля, необхідні для виробництва пари. Парова машина — мати промислових міст» (А. Редгрейз у «Reports of the Insp. of Fact, for 30th April 1860», p. 36).

[100)] З точки зору мануфактурного поділу праці ткацтво було зовсім не простою, а, навпаки, складною ремісничою працею, і тому механічний ткацький верстат є машина, яка виконує дуже різноманітні операції. Взагалі хибне те уявлення, ніби сучасні машини спочатку оволоділи такими операціями, які були спрощені мануфактурним поділом праці. Прядіння і ткацтво в мануфактурний період відособились як нові види, відповідні знаряддя були удосконалені і видозмінені, але самий процес праці, анітрохи не поділений, лишався ремісничим. Вихідним для машини є не праця, а засіб праці.

конверт повинен був переходити з рук в руки. Одна-однісінька машина для виготовлення конвертів одночасно виконує всі ці операції і виготовляє 3000 і більше конвертів за годину. Одна американська машина для виготовлення паперових пакетів, показана на лондонській промисловій виставці 1862 р., ріже папір, мастить клеєм, фальцює і виробляє 300 штук за хвилину. Весь процес, поділений в мануфактурі і виконуваний в певній послідовності, тут виконується однією робочою машиною, яка діє з допомогою комбінації різних знарядь. Чи є така робоча машина тільки механічним відтворенням складного ремісничого знаряддя, чи комбінацією різнорідних простих знарядь, спеціалізованих мануфактурою, на фабриці, тобто в майстерні, побудованій на машинному виробництві, щоразу знову виникає проста кооперація, і до того ж насамперед як просторове скупчення однорідних і одночасно спільно діючих робочих машин (робітника ми залишимо тут осторонь). Так, наприклад, ткацька фабрика утворюється з багатьох механічних ткацьких верстатів, а швейна фабрика — з багатьох швейних машин, які перебувають в одній і тій самій майстерні. Ллє тут існує технічна єдність, оскільки багато однорідних робочих машин одночасно і рівномірно дістають імпульс від биття серця спільного первинного двигуна, причому рух цей переноситься на них через передатний механізм, почасти теж спільний усім їм, бо від нього ідуть лише спеціальні відводи для кожної окремої робочої машини. Подібно до того як численні знаряддя становлять лише органи однієї робочої машини,так само багато робочих машин є тепер лише однорідними органами одного і того самого рухового механізму.

Але власне система машин заступає місце окремої самостійної машини тільки в тому випадку, коли предмет праці проходить послідовний ряд взаємно зв’язаних часткових процесів, які виконуються низкою різнорідних робочих машин, які проте взаємно доповнюють одна одну. Тут знову виступає характерна для мануфактури кооперація, яка грунтується на поділі праці, але тепер вона являє собою вже комбінацію часткових робочих машин. Специфічні знаряддя різних часткових робітників — наприклад, у шерстяній мануфактурі знаряддя шаповалів, вовночосів, ворсувальників, вовнопрядильників і т. д.— тепер перетворюються в знаряддя різних робочих машин, з яких кожна становить окремий орган, що виконує окрему функцію в системі комбінованого робочого механізму. В тих галузях, де система машин запроваджується вперше, сама мануфактура загалом і в цілому дає для неї природну основу поділу, а значить і організації процесу виробництва[101)]. Проте з самого початку

[101)]До епохи великої промисловості шерстяна мануфактура була пануючою мануфактурою Англії. Через це в ній у першу половину XVIII століття була проведена більша частина експериментів. Досвід, набутий щодо вовни, пішов на користь бавовні, механічна обробка якої потребує менш важкого підготовчого процесу; так само в пізніший час, навпаки, механічна шерстяна промисловість розвинулась на основі механічного бавовняного прядіння і ткацтва. Окремі елементи шерстяної мануфактури, наприклад чесання вовни, охоплені фабричною системою лише в останні десятиріччя. «Застосування механічної сили до чесання вовни... широко розповсюджене з часу запровадження «чесальної машини», особливо машини Лістера... безперечно мало своїм наслідком те, що дуже велике число людей втратило роботу. Раніше вовну

виступає і одна істотна відмінність між мануфактурним і машинним виробництвом. У мануфактурі робітники, окремі або об'єднані в групи, повинні виконувати кожний окремий частковий процес з допомогою своїх ручних знарядь. Коли робітник і пристосовується тут до процесу, то і процес, у свою чергу, вже наперед пристосований до робітника. При машинному виробництві цей суб'єктивний принцип поділу праці відпадає. Весь процес розкладається тут об'єктивно, залежно від його власного характеру, на свої складові фази, і проблема виконання кожного часткового процесу та з'єднання різних часткових процесів розв'язується з допомогою технічного застосування механіки, хімії і т. д.[102], причому, розуміється, теоретичне розв'язання повинно бути вдосконалене, як і раніше, з допомогою нагромадженого в широкому масштабі практичного досвіду. Кожна часткова машина доставляє іншій машині, яка працює безпосередньо за нею, сировий матеріал, і оскільки всі вони діють одночасно, то продукт безперервно перебуває на різних ступенях процесу свого утворення, раз у раз переходить з однієї фази виробництва в іншу. Як у мануфактурі безпосередня кооперація часткових робітників створює певні кількісні відношення між окремими групами робітників, так і в розчленованій системі машин для того, щоб одні часткові машини безперервно давали роботу іншим частковим машинам, потрібне певне відношення між їх кількістю, розмірами і швидкістю діяння. Комбінована робоча машина, яка становить тепер розчленовану систему різнорідних окремих робочих машин і груп їх, тим досконаліша, чим безперервніший весь виконуваний нею процес, тобто чим з меншими перервами сировий матеріал переходить від першої до останньої фази процесу, отже чим в більшій мірі переміщається він від однієї фази виробництва до іншої не рукою людини, а самим механізмом. Через це, коли в мануфактурі ізолювання окремих процесів є принципом, який випливає з самого поділу праці, то, навпаки, в розвинутій фабриці панує принцип безперервності окремих процесів.

Система машин, чи грунтується вона на простій кооперації однорідних робочих машин, як у ткацтві, чи на сполученні різнорідних машин, як у прядінні, сама по собі є великий автомат, якщо її приводить в рух один первинний двигун, що сам породжує власний рух. Проте система в цілому може приводитися в рух, наприклад, паровою машиною, тимчасом як окремі робочі машини для певних рухів все ще потребують допомоги робітників, як, наприклад, до запровадження автоматичних мюль-машин вона потрібна була для запуску мюлів, а при тонкопрядінні потрібна ще й досі; або ж певні частини машини для виконання своїх операцій повинні подібно до знаряддя

розчісували руками, здебільшого дома у чесальника. Тепер її звичайно розчісують на фабриці, і ручна праця витіснена, крім деяких спеціальних видів роботи, де все ще віддають перевагу вовні, розчісаній руками. Багато ручних чесальників знайшло роботу на фабриках, але продукт ручного чесальника такий малий в порівнянні з продуктом машини, що дуже велике число чесальників так і лишилося без роботи» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1856», p. 16).

[102] «Отже, принцип фабричної системи полягає в заміні... поділу або розкладу праці між ремісниками розкладом процесу на його істотні складові елементи» *(JJrc*. «PhilosophyofManufactures», p. 20).

спрямовуватись робітником, як було в машинобудуванні до перетворення sliderest(поворотного супорта) в автоматичний механізм. Коли робоча машина виконує всі рухи, необхідні для обробки сирового матеріалу, без допомоги людини і потребує лише контролю з боку робітника, ми маємо перед собою автоматичну систему машин, яка, проте, може постійно вдосконалюватися в деталях. Так, наприклад, апарат, який автоматично спиняє прядильну машину, тільки-но обірветься хоч би одна нитка, і автоматичний вимикач, який спиняє вдосконалений паровий ткацький верстат, тільки-но на ткацькому човнику закінчиться весь уток, є цілком сучасні винаходи.Прикладом як безперервності виробництва, так і проведення автоматичного принципу може бути сучасна паперова фабрика. На паперовому виробництві добре взагалі вивчати в деталях як відмінність між окремими способами виробництва, що мають в основі різні засоби виробництва, так і зв’язок суспільних виробничих відносин з різними способами виробництва; стародавня німецька паперова справа дає зразок ремісничого виробництва, Голландія XVII і Франція XVIII століття — зразок власне мануфактури, а сучасна Англія — зразок автоматичного виробництва в цій галузі; крім того в Китаї і Індії досі існують дві різні староазіатські форми цієї ж промисловості.

В розчленованій системі робочих машин, які дістають свій рух з допомогою передатних механізмів від одного центрального автомата, машинне виробництво набирає свого найбільш розвинутого вигляду. На місце окремої машини приходить ця механічна потвора, тіло якої займає цілі фабричні будівлі і демонічна сила якої, спочатку прихована в майже урочисто- розмірених рухах її велетенських членів, прoривається в гарячково-шаленому танці її незліченних власне робочих органів.

Мюль-машини, парові машини і т. д. з’явилися раніше, ніж з’явився робітник, виключне заняття якого полягає у виробництві парових машин, мюль-машин і т. д.; так само як людина носила одежу раніше, ніж з’явилися кравці. Але винаходи Вокансона, Аркрайта, Уатта і т. д. могли здійснитися тільки завдяки тому, що ці винахідники знайшли велику кількість вправних робітників-механіків, уже підготовлених мануфактурним періодом. Частина цих робітників складалася з самостійних ремісників різних професій, друга частина була об’єднана в мануфактури, де, як згадано раніше, панував особливо суворий поділ праці. Із збільшенням числа винаходів і зростанням попиту на нововинайдені машини все більше розвивався, з одного боку, розпад машинобудування на численні самостійні галузі, з другого боку — поділ праці всередині машинобудівних мануфактур. Таким чином, ми знаходимо тут у мануфактурі безпосередню технічну основу великої промисловості. Мануфактура виробляла машини, з допомогою яких велика промисловість усувала ремісниче і мануфактурне виробництво в тих галузях, якими вона насамперед оволодівала. Отже, машинне виробництво спочатку виникло на не відповідній йому матеріальній основі. На певному ступені розвитку воно повинне було вчинити переворот в самій цій основі, яку воно спершу знайшло готовою, а потім розвивало далі, зберігаючи її стару форму, і

створити для себе новий базис, який відповідав би його власному способові виробництва. Як окрема машина лишається карликовою, поки вона приводиться в рух тільки людиною, як система машин не могла набути вільного розвитку, поки на місце уже застосовуваних рухових сил — тварин, вітру і навіть води — не прийшла парова машина, так і весь розвиток великої промисловості паралізувався до того часу, поки сама машина — характерний засіб виробництва великої промисловості — була зобов'язана своїм існуванням особистій силі, особистій вправності, тобто залежала від мускульної сили, певності ока і віртуозності рук, з якими частковий робітник всередині мануфактури або ремісник поза нею оперує своїм карликовим інструментом. Не кажучи вже про дорожнечу машин внаслідок такого їх походження,— обставина, якою капітал керується як свідомим мотивом,— дальше розширення галузей уже машинізованої промисловості і проникнення машин у нові галузі виробництва цілком залежали від зростання такої категорії робітників, яка внаслідок напівартистичного характеру її занять може збільшуватись не стрибками, а лише поступово. Але на певному ступені розвитку велика промисловість приходить і до технічної суперечності IWiderstreit] із своїм ремісничим і мануфактурним базисом. Збільшення розмірів машин-двигунів, передатного механізму і робочих машин, збільшення складності і різноманітності, а також суворої правильності складових частин робочої машини, в міру того як остання пориває із своїм ремісничим зразком, який спочатку цілком визначав її конструкцію, і набуває вільної форми, що визначається виключно її механічним завданням; розвиток автоматичної системи і все більш неминуче застосування матеріалів, які важче піддаються обробці, наприклад, заліза замість дерева [103)]— ось ті природно вирослі завдання, розв'язання яких скрізь натрапляло на рамки, які зумовлюються залежністю робіт від особистості робітника і які навіть комбінований робочий персонал у мануфактурі міг лише трохи розсунути, але не знищити по суті. Мануфактура по могла б створити таких машин, як, наприклад, сучасний друкарський верстат, сучасний паровий ткацький верстат і сучасна чесальна машина.

Переворот у способі виробництва, який відбувся в одній сфері промисловості, зумовлює переворот в інших сферах. Це стосується насамперед таких галузей промисловості, які переплітаються між собою як фази одного загального процесу, хоч суспільний поділ праці до такої міри ізолював їх, що кожна з них виробляє самостійний

[103)]Механічний ткацький верстат у своїй первісній формі складається переважно її дерева, удосконалений, сучасний — із заліза. До якої міри стара форма засобу виробництва панує спочатку над його новою формою, показує, між іншим, навіть найповерховіше порівняння сучасного парового ткацького верстата з старим, сучасних механізмів для дуття на чавуноливарних заводах — з первісною непотужною механічною подобою звичайного ковальського міха і, може, переконливіший, ніж усе інше,— перший локомотив, зроблений до винайдення теперішніх локомотивів: у нього було класне дві ноги, які він поперемінно піднімав, як кінь. Тільки з дальшим розвитком механіки і з нагромадженням практичного досвіду форма машини починає цілком визначатися принципами механіки і тому цілком звільняється від стародавньої форми того знаряддя, яке перетворюється в машину.

товар. Так, наприклад, машинне прядіння висунуло необхідність машинного ткацтва, а обидва разом зробили необхідною механіко-хімічну революцію в білильному, ситцевибивному і красильному виробництвах. Таким же способом, з другого боку, революція в бавовняному прядінні викликала винайдення джина, машини для відокремлення бавовняних волокнин від насіння, завдяки чому тільки і стало можливим виробництво бавовни в необхідному тепер великому масштабі[104)]. Але саме революція в способі виробництва промисловості і землеробства зробила необхідною революцію в загальних умовах суспільного процесу виробництва, тобто в засобах зв'язку і транспорту. Засоби зв'язку і транспорту такого суспільства, pivot[стрижнем] якого, вживаючи вислів Фур'є, були дрібне землеробство з його підсобною домашньою промисловістю і міське ремесло, далеко вже не задовольняли потреб виробництва в мануфактурний період з його розширеним поділом суспільної праці, з його концентрацією засобів праці і робітників, з його колоніальними ринками, а тому й насправді зазнали перевороту. Так само засоби транспорту і зв'язку, перейняті від мануфактурного періоду, скоро перетворилися в нестерпні пута для великої промисловості з її гарячковим темпом і масовим характером виробництва, з її постійним перекиданням мас капіталу і робітників з однієї сфери виробництва в іншу і з створеними нею світовими ринковими зв'язками. Не кажучи вже про цілковитий переворот у парусному суднобудуванні, зв'язок і транспорт були поступово пристосовані до способу виробництва великої промисловості з допомогою системи річкових пароплавів, залізниць, океанських пароплавів і телеграфів. Але величезні маси заліза, які доводилося тепер кувати, зварювати, різати, свердлити і формувати, у свою чергу вимагали таких циклопічних машин, створити які мануфактурне машинобудування було не в силі.

Отже, велика промисловість повинна була оволодіти характерним для неї засобом виробництва, самою машиною, і виробляти машини з допомогою машин. Тільки тоді вона створила адекватний їй технічний базис і стала на свої власні ноги. Із зростанням у перші десятиріччя XIX століття машинного виробництва, машина насправді поступово оволодівала виробництвом робочих машин. Проте лише в останнє десятиріччя колосальне залізничне будівництво і океанське пароплавство покликали до життя ті циклопічні машини, які застосовуються при будівництві первинних двигунів.

Найістотнішою виробничою умовою для виробництва машин а допомогою машин була машина-двигун, яка може розвивати силу в якій завгодно мірі і в той же час цілком піддається контролю. Вона вже існувала у вигляді парової машини. Але разом з тим завдання полягало і в тому, щоб машинним способом надавати необхідних

[104)]Винайдений янкі Ілаем Уітні відокремлювач волокнин до останнього часу зазнав менше істотних змін, ніж будь-яка інша машина XVIII століття. Тільки в останні десятиріччя (перед 1867 р.) інший американець, пан Емері з Олбані, Нью-Йорк, з допомогою дуже простого, але й дуже ефективного удосконалення зробив машину Уітні застарілою.

окремим частинам машин суворо геометричних форм: ліній, площин, кругів, циліндрів, конусів і куль. В першому десятиріччі XIX століття Генрі Моделі розв’язав цю проблему, винайшовши поворотний супорт, який скоро був перетворений в автоматичний механізм і в модифікованій формі перенесений з токарного верстата, для якого він спочатку був призначений, на інші машинобудівні машини. Цей механічний прилад заміняє не яке-небудь особливе знаряддя, а саму людську руку, яка створює певну форму, спрямовуючи, підводячи різець і т. д. до матеріалу праці, наприклад до заліза. Таким чином стало можливим надавати геометричних форм окремим частинам машин

«з такою мірою легкості, точності і швидкості, якої не змогла б забезпечити і найдосвідченіша рука найвправнішого робітника»[105].

Коли ми розглянемо тепер ту частину застосовуваних у машинобудуванні машин, яка становить машину-знаряддя у власному розумінні, то ми знов побачимо перед собою ремісничий інструмент, тільки циклопічних розмірів. Наприклад, власне робоча частина свердлильного верстата — це величезне свердло, яке приводиться в рух паровою машиною і без якого, у свою чергу, не могли б бути зроблені циліндри великих парових машин і гідравлічних пресів. Механічний токарний верстат — циклопічна подоба звичайного ножного токарного верстата; стругальна машина — залізний тесляр, який обробляє залізо тим же знаряддям, яким тесляр обробляє дерево; знаряддя, яке на лондонських кораблебудівних верфях ріже фанеру, — це гігантська бритва; знаряддя механічних ножиць, які ріжуть залізо, як ножиці кравця ріжуть сукно, це — велетенські ножиці, а паровий молот діє головкою звичайного молотка, але такої ваги, що його не міг би підняти сам Тор [106]. Наприклад, один з таких парових молотів, які є винаходом Несміта, важить більше 6 тонн і падає перпендикулярно з висоти 7 футів на ковадло вагою в 36 тонн. Він легко перетворює в порошок гранітну брилу і не менше здатний на те, щоб забити гвіздок у м’яке дерево кількома легкими ударами[107].

Як машина засіб праці прибирає таку матеріальну форму існування, яка зумовлює заміну людської сили силами природи і емпіричних рутинних прийомів — свідомим застосуванням природознавства. В мануфактурі розчленування суспільного процесу праці є чисто суб’єктивним, комбінацією часткових робітників; в системі машин велика промисловість має цілком об’єктивний виробничий організм, що його робітник застає

---

[105]«The Industry of Nations». London, 1855, part II, p. 239. Тут же говориться: « Хоч би який простий і на перший погляд незначний здавався цей придаток до токарного верстата, ми думаємо, що без перебільшення можна сказати, що його вплив на вдосконалення і поширення машин був такий же великий, як вплив удосконалень, здійснених Уаттом у самій паровій машині. Запровадження його відразу повело до удосконалення 1 здешевлення всяких машин і дало поштовх новим винаходам і вдосконаленням».

[106]В Лондоні одна з таких машин для кування валів гребних коліс пароплавів має назву «Тор». Вона виковує вал вагою в 16 ½ тонн з такою ж легкістю, як коваль підкову.

[107]Машини для обробки дерева, які можуть застосовуватись також і в малому масштабі, винайдені здебільшого американцями.

як уже готову матеріальну умову виробництва. В простій кооперації і навіть в кооперації, спеціалізованій внаслідок поділу праці, витіснення відособленого робітника усуспільненим робітником все ще здається більш-менш випадковим. А машини, за деякими винятками, про які буде згадано пізніше, функціонують тільки в руках безпосередньо усуспільненої або спільної праці. Отже, кооперативний характер процесу праці стає тут технічною необхідністю, яку диктує природа самого засобу праці.

2. ПЕРЕНЕСЕННЯ ВАРТОСТІ МАШИН НА ПРОДУКТ

Ми бачили, що продуктивні сили, які виникають з кооперації і поділу праці, нічого не коштують капіталові. Вони є природні сили суспільної праці. Природні сили, як-от пара, вода і т. д., застосовувані до продуктивних процесів, теж нічого не коштують. Але як людині для дихання необхідні легені, так вона потребує «створення людської руки» для того, щоб продуктивно споживати природні сили. Для експлуатації рухової сили води потрібне водяне колесо, для експлуатації пружності пари — парова машина. З наукою справа стоїть таксамо, як з природними силами. Якщо закон відхилення магнітної стрілки в сфері діяння електричного струму або закон намагнічування заліза електричним струмом, що проходить навколо нього, відкриті, вони вже не варті ні гроша [108]. Але для експлуатації цих законів у телеграфії і т. д. потрібен дуже дорогий і складний апарат. Знаряддя, як ми бачили, не витісняється машиною. З карликового знаряддя людського організму воно виростає за розмірами і кількістю в знаряддя створеного людиною механізму. Капітал змушує тепер робітника працювати не ручним знаряддям, а машиною, яка сама оперує своїми знаряддями. Але коли, таким чином, з першого ж погляду ясно, що велика промисловість, оволодівши для процесу виробництва колосальними силами природи і природознавством, повинна була надзвичайно підвищити продуктивність праці, то далеко не так ясно, чи не купується часом це підвищення продуктивної сили збільшенням затрати праці в іншому місці. Як і всяка інша складова частина постійного капіталу, машини не створюють ніякої вартості, але переносять свою власну вартість на продукт, для виробництва якого вони використовуються. Оскільки вони мають вартість і оскільки через це переносять вартість на продукт, вони становлять складову частину вартості останнього. Замість того щоб здешевлювати його, вони здорожують його відповідно до своєї власної вартості. Адже безперечно, що машина і розвинута система машин, характерний засіб праці великої промисловості, мають незрівнянно більшу вартість, ніж засоби праці в

---

[108] Наука взагалі «нічого» не коштує капіталістові, що нітрохи не перешкоджає йому експлуатувати її. Капітал привласнює «чужу» науку, як він привласнює чужу працю. Але «капіталістичне» привласнення і «особисте» привласнення науки або матеріального багатства — це зовсім різні речі. Сам д-р Юр скаржився на разючу необізнаність дорогих йому фабрикантів, які експлуатують машини, з механікою, а Лібіх розповідає про нечуване неуцтво англійських фабрикантів з хімічної промисловості у питаннях хімії.

ремісничому і мануфактурному виробництвах.

Слід насамперед відзначити, що машини завжди цілком беруть участь у процесі праці і завжди тільки частково в процесі утворення вартості. Вони ніколи не долучають вартості більше, ніж втрачають в середньому внаслідок свого зношування. Таким чином, існує велика різниця між вартістю машини і тією частиною вартості, яка періодично переноситься з неї на продукт. Існує велика різниця між машиною як елементом утворення вартості і машиною як елементом утворення продукту. Чим більший період, протягом якого одні і ті самі машини знову і знову використовуються в одному і тому самому процесі праці, тим більша ця різниця. Правда, ми бачили, що всякий засіб праці у власному розумінні, або знаряддя виробництва, завжди цілком бере участь у процесі праці і завжди лише частинами, пропорціонально його середньому щоденному зношуванню, — в процесі утворення вартості. Однак ця різниця між користуванням і зношуванням набагато більша у машин, ніж у знаряддя, бо машини, зроблені з тривкішого матеріалу, живуть довше, а їх застосування, регульоване суворо науковими законами робить можливою більшу економію у витрачанні їх складових частин і споживаних ними засобів і, нарешті, арена виробництва у них незрівнянно ширша, ніж у знаряддя. Коли не брати до уваги середні щоденні витрати машин і знарядь або ту складову частину вартості, яку вони долучають до продукту щоденним середнім зношуванням і споживанням допоміжних матеріалів, наприклад масла, вугілля і т. д., то виявиться, що вони діють даром, як сили природи, що існують без допомоги людської праці. Чим більші розміри продуктивної роботи машин в порівнянні з продуктивною роботою знаряддя, тим більші розміри їх безоплатного використання в порівнянні з таким же використанням знаряддя. Тільки у великій промисловості людина навчається змушувати продукт своєї минулої, уже уречевленої праці діяти у великому масштабі даром, як сили природи [109].

При вивченні кооперації і мануфактури ми бачили, що певні загальні умови виробництва, наприклад будівлі і т. д., заощаджуються при спільному споживанні в порівнянні з споживанням роздроблених умов виробництва ізольованими робітниками, отже, порівняно менше здорожують продукти. При машинному виробництві не тільки корпус робочої машини спільно споживається її численними знаряддями, але й одна і та сама машина-двигун разом з частиною передатного механізму спільно споживається багатьма робочими машинами.

---

[109] Рікардо іноді настільки підкреслює це діяння машин,— зрештою, так само мало з'ясоване ним, як і загальну відмінність між процесом праці і процесом утворення вартості,— що забуває ту складову частину вартості, яка переноситься на продукт машинами, і цілком ототожнює машини з силами природи. Так, наприклад: «Адам Сміт ніколи не впадає в недооцінку послуг, що їх роблять нам природні фактори і машини. Але він дуже точно розрізняє природу вартості, яку вони долучають до товарів... оскільки вони виконують цю роботу даром, допомога їх нічого не долучає до мінової вартості» (*Ricardo*. «PrinciplesofPoliticalEconomy», 3ed. London, 1821, p. 336, 337). Розуміється, зауваження Рікардо справедливе щодо Ж. Б. Сея,який базікає, нібито машини роблять ту «послугу», що вони створюють вартість, яка становить частину «прибутку».

При даній різниці між вартістю машин і тією частиною вартості, яку вони щодня переносять на свій продукт, та міра, в якій ця частина вартості здорожує продукт, залежить насамперед від розмірів продукту, немов від його поверхні. В одній лекції, опублікованій в 1857 р., Бейнс з Блекберна говорить, що

«кожна реальна механічна кінська сила[109a)] приводить в рух 450 автоматичних мюльних веретен з відповідним допоміжним устаткуванням, або 200 ватерних веретен, або 15 ткацьких верстатів для 40-дюймової тканини разом з снувальним, шліхтувальним і т. д. устаткуванням» [132].

Денні витрати однієї парової кінської сили і зношування машин, які вона приводить в рух, у першому випадку розподіляються на денний продукт 450 мюльних веретен, у другому — на продукт 200 ватерних веретен, у третьому — на продукт 15 механічних ткацьких верстатів, отже, завдяки цьому на унцію пряжі або на аршин тканини переноситься лише мізерна частина вартості. Те саме в наведеному вище прикладі з паровим молотом. Оскільки його денне зношування, споживання вугілля і т. д. розподіляються на величезні маси щодня виковуваного ним заліза, то на кожний центнер заліза припадає лише дуже невелика частина вартості; але вона була б дуже велика, якби цим циклопічним інструментом забивали невеличкі гвіздки.

При даних межах діяння робочої машини, тобто при даній кількості її знарядь або, коли справа йде про силу, ігри даному їх обсягу, маса продукту залежить від швидкості, з якою вона діє, тобто, наприклад, від швидкості обертання веретен або від числа ударів, що їх робить молот за одну хвилину. Деякі з колосальних молотів роблять 70 ударів за хвилину, патентована ковальська машина Райдера, яка при куванні веретен оперує паровим молотом малих розмірів, робить 700 ударів за хвилину.

Коли дана та пропорція, в якій вартість машин переноситься на продукт, то величина цієї частини вартості залежить від величини вартості самих машин [110)]. Чим менше праці вони самі мають у собі, тим менше вартості вони долучають до продукту.

[109a)] *{Примітка до 3 видання.* Одна «кінська сила» дорівнює силі 33 000 футо-фунтів за хвилину, тобто силі, яка за 1 хвилину піднімає 33 000 фунтів на 1 фут (англійський) або 1 фунт на 33 000 футів. Це і е згадана вище кінська сила. Але у звичайній комерційній мові, а також подекуди і в цитатах цієї книги розрізняються «номінальні» і «комерційні», або «індикаторні», кінські сили однієї і тієї самої машини. Стародавня, або номінальна, кінська сила обчислюється виключно за довжиною ходу поршня і діаметром циліндра і зовсім не враховує тиснення пари і швидкості поршня. Тобто фактично це означає ось що: вважають, наприклад, що машина має 50 кінських сил, коли вона приводиться в рух з таким же слабим тисненням пари і при такій же незначній швидкості поршня, як в епоху Болтона і Уатта. Але два останні фактори з того часу зросли у величезній мірі. Для виміру тієї механічної сили, яку тепер в дійсності дає машина, був винайдений індикатор, який показує тиснення пари. А швидкість руху поршня встановити не важко. Таким чином, «індикаторна», або «комерційна», кінська сила виражається математичною формулою, в якій одночасно взято до уваги діаметр циліндра, довжину ходу поршня, швидкість поршня і тиснення пари і яка показує, « кільки разів по 33 000 футо-фунтів дійсно розвиває дана машина за хвилину. Через це одна номінальна кінська сила може в дійсності розвивати три, чотири і навіть п’ять індикаторних, або дійсних, кінських сил. Ця примітка — для пояснення різних поданих далі цитат. *Ф. Е.}*

[110)] Читач, який підпав під владу капіталістичних уявлень, скаже, звичайно, що тут нічого нема про «процент», який машина prorata[пропорціонально] своїй капітальній вартості долучає до продукту. Але легко переконатися,що машина, як і всякаінша складова частина постійного капіталу, не виробляючи нової вартості, не може і долучити її під назвою «процента». Ясно далі, що тут, де мова йде про виробництво додаткової вартості, не можна жодної частини її уявити apriori[наперед] під назвою «процента». Капіталістичний спосіб обчислення, який primafacie[на перший погляд] здається безглуздим і суперечним законам утворення вартості, буде з’ясовано в третій книзі цієї праці.

Чим менше вартості вони передають продуктові, тим вони продуктивніші і тим більше наближаються вони своєю службою до сил природи. А виробництво машин з допомогою машин зменшує їх вартість в порівнянні з їх розмірами та їх діянням.

Порівняльний аналіз цін товарів ручного або мануфактурного виробництва і тих самих товарів, вироблених машинами, дає загалом той результат, що в машинному продукті частина вартості, яка переходить від засобів праці, відносно зростає, але абсолютно зменшується. Тобто її абсолютна величина зменшується, але її величина щодо всієї вартості продукту, наприклад фунта пряжі, збільшується[111)].

Ясно, що коли виробництво певної машини коштує такої ж кількості праці, яка зберігається її застосуванням, то відбувається просто переміщення праці, тобто загальна сума праці, необхідної для виробництва товару, не зменшується, або продуктивна сила праці не зростає. Проте різниця між працею, якої коштує машина, і працею, яку вона зберігає, або ступінь її продуктивності, очевидно, не залежить від різниці між її власного вартістю і вартістю того знаряддя, яке вона заміщає. Перша різниця продовжує існувати до того часу, поки трудові витрати на машину, а тому і та частина вартості, яка переноситься з неї на продукт, лишаються меншими за ту вартість, яку робітник із своїм знаряддям долучив би до предмета праці. Через це продуктивність машини вимірюється тією мірою, вякій вона заміщає людську робочу силу. За п. Бейнсом, на 450 мюльних веретен з відповідним допоміжним устаткуванням, що приводяться в рух однією паровою кінською силою, припадає 2 ½ робітників[112)]; при цьому кожне сельфакторне веретено при десятигодинному робочому дні випрядає 13 унцій пряжі (середніх номерів), що на $2^1/_2$ робітників становить $365^5/_8$ ф. пряжі на тиждень. Отже, при своєму перетворенні в пряжу приблизно 366 ф. бавовни (для спрощення ми не беремо до уваги угари) забирають

[111)]Ця складова частина вартості, долучувана машиною, знижується абсолютно і відносно в тих випадках, коли машина витісняє коней, взагалі робочу худобу, яка вживається виключно як рухова сила, а не як машина для переробки речовини. До речі сказати, Декарт, з його визначенням тварин як простих машин, дивиться на справу очима мануфактурного періоду на відміну від середніх віків, коли тварина уявлялась помічником людини, як пізніше — і панові Галлеру в його «RestaurationderStaatswissenschaften». Що Декарт, як і Бекон, у зміні форми виробництва і в практичному пануванні людини над природою вбачав результат змін у методі мислення, показує його «DiscoursdelaMethode», де між іншим говориться: «Можна» (з допомогою методу, запровадженого ним у філософію) «дійти до знань, дуже корисних у житті, і замість тієї умоглядної філософії, яку викладають у школах, можна створити практичну філософію, з допомогою якої, знаючи силу і діяння вогню, води, повітря, зірок та всіх інших навколишніх тіл так само ясно, як ми знаємо різні заняття наших ремісників, ми могли б подібно до останніх використати і ці сили в усіх властивих їм застосуваннях і стати таким шляхом господарями і володарями природи», а разом з тим «сприяти удосконаленню людського життя». У передмові до «DiscoursesuponTrade» (1691) сера Даддлі Норса говориться, що метод Декарта, застосований до політичної економії, почав звільняти її від стародавніх казок і забобонних уявлень про гроші, торгівлю і т. д. Проте загалом ранні англійські економісти близькі до філософії Бекона і Гоббса, тимчасом як згодом «філософом»[переважно] політичної економії для Англії, Франції і Італії став Локк.

[112)]За річним звітом Торгової палати в Ессені (жовтень 1863 р.), сталеливарний завод Круппа з допомогою 161 плавильної, гартувальної і цементної печі, 32 парових машин (в 1800 р. приблизно такою була загальна кількість парових машин, які застосовувалися в Манчестері) і 14 парових молотів,— що становили загалом 1 236 кінських сил,— 49 ковальських горен, 203 верстатів і приблизно 2 400 робітників виробив у 1862 р. 13 млн. фунтів литої сталі. На одну кінську силу тут припадає навіть менше 2 робітників.

усього 150 робочих годин, або 15 десятигодинних робочих днів, тимчасом як при ручній прядці, коли прядильник виробляє за 60 годин 13 унцій пряжі, та сама кількість бавовни забрала б 2 700 десятигодинних робочих-днів, або 27 000 робочих годин[113]. Там, де старий метод block-printing, або ручного вибивання ситцю, замінений машинним вибиванням, одна машина при допомозі одного дорослого робітника або підлітка вибиває за 1 годину стільки ж чотириколірного ситцю, скільки раніше вибивали 200 дорослих робітників[114]. Поки Ілай Уітні не винайшов у 1793 р. відокремлювана волокнин, відокремлення одного фунта бавовни від насіння коштувало в середньому одного робочого дня. Завдяки цьому винаходові одна негритянка може очистити 100 ф. бавовни за день, а з того часу продуктивність відокремлювана волокнин ще набагато збільшилась. Фунт бавовняного волокна, виробництво якого коштувало раніше 50 центів, згодом продавався по 10 центів, і до того ж з більшим прибутком, тобто з включенням більшої кількості неоплаченої праці. В Індії для відокремлення волокнин від насіння вживається напівмашиноподібний інструмент, цурка, з допомогою якої один чоловік і одна жінка очищають 28 ф. за день. З допомогою цурки, кілька років тому винайденої д-ром Форбсом, 1 чоловік і 1 підліток очищають за день 250 ф.; коли ж як рухову силу застосовують волів, пару або воду, то потрібно всього кілька підлітків і дівчаток, які виконують роль feeders(тобто подавальників матеріалу в машину). Шістнадцять таких машин, що приводяться в рух волами, виконують щодня роботу, яка раніше вимагала в середньому 750 чоловік[115].

Як уже згадувалося, парова машина при паровому плузі виконує протягом 1 години за 3 пенси, або за ¼ шил., стільки роботи, скільки 66 чоловік за 15 шил. протягом години. Я повертаюсь до цього прикладу, щоб запобігти хибному уявленню. А саме: ці 15 шил. зовсім не є вираз праці, долученої за 1 годину 66 робітниками. Коли відношення додаткової праці до необхідної праці становило 100%, то ці 66 робітників виробляли за годину вартість у 30 шил., хоч в одержуваному ними еквіваленті, тобто в 15 шил. їх заробітної плати, втілено тільки 33 із загальної кількості 66 годин. Отже, коли ми припустимо, що машина коштує рівно стільки, скільки становить річна плата витіснених нею 150 робітників, скажемо 3 000 ф. ст., то ці 3 000 ф. ст. зовсім не є грошовий вираз усієї праці, виконаної і долученої до предмета праці цими 150 робітниками, а тільки тієї частини їх річної праці, яка для них виражається в заробітній платі. Навпаки, грошова вартість машини, 3 000 ф. ст., є виразом усієї праці, затраченої на її виробництво, хоч би в якому відношенні становила ця праця заробітну плату робітника і додаткову вартість капіталіста. Отже, навіть коли машина і коштує стільки

[113] Баббедж обчислює, що на Яві майже однією тільки працею прядіння вартість бавовни збільшується на 117%. В той же самий час (1832 р.) в Англії загальна вартість, долучувана при тонкопрядінні машинами і працею до бавовни, становила близько 33% вартості сирового матеріалу («OntheEconomyofMachinery». London, 1832, p. 165, 166).

[114] Крім того, при машинному вибиванні досягається економія на фарбі.

[115] Пор. Paper read by Dr. *Watson*. Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17 April 1860.

ж, скільки заміщувана нею робоча сила, уречевлена в самій машині праця завжди набагато менша, ніж жива праця, яку вона заміщає[116)].

Коли розглядати машини виключно як засіб здешевлення продукту, то границя їх застосування визначається тим, що праця, якої коштує їх виробництво, повинна бути менша за ту працю, яка заміщається їх застосуванням. Проте для капіталу ця границя окреслюється вужче. Оскільки він оплачує не застосовувану працю, а вартість застосовуваної робочої сили, то для нього застосування машини доцільне лише в межах різниці між вартістю машини і вартістю заміщуваної нею робочої сили. Оскільки поділ робочого дня на необхідну працю і додаткову працю в різних країнах різний, так само як він різний і в одній і тій самій країні, але в різні періоди або в один і той самий період, але в різних галузях виробництва; оскільки, далі, дійсна заробітна плата робітника то падає нижче, то піднімається вище вартості його робочої сили, то ця різниця між ціною машини і ціною заміщуваної нею робочої сили може зазнавати великих коливань, хоч би різниця між кількістю праці, необхідною для виробництва машини, і загальною кількістю заміщуваної нею праці і лишалася без зміни[116а)], Але тільки перша різниця і визначає для самого капіталіста витрати виробництва товару і справляє на нього вплив з допомогою примусових законів конкуренції. Через це ї Англії тепер винаходять машини, які застосовуються тільки в Північній Америці, як Німеччина в XVI і XVII століттях винаходила машини, які застосовувались тільки в Голландії, і як деякі французькі винаходи XVIII століття експлуатувалися тільки в Англії. Сама машина в країнах, старіших щодо розвитку, своїм застосуванням у деяких галузях промисловості створює такий надлишок праці (redundancyoflabour, говорить Рікардо) в інших галузях, що в останніх зниження заробітної плати нижче вартості робочої сили перешкоджає застосуванню машин і робить його зайвим, часто просто неможливим з точки зору капіталу, для якого прибуток постає не з скорочення застосовуваної праці взагалі, а з скорочення оплачуваної праці. В деяких галузях англійської шерстяної промисловості дитяча праця за останні роки дуже скоротилась, місцями майже зовсім витіснена. Чому? Фабричний закон примусив запровадити дві зміни дітей, з яких одна працює 6 годин, друга 4 години, або кожна тільки по 5 годин. Але батьки не хотіли продавати half-times(робітників, які працюють половину часу) дешевше, ніж раніше продавали full-times(робітників, які працюють повний час). Звідси заміна half-timesмашинами[117)]. До заборони в рудниках праці жінок і малолітніх (віком менше 10

[116)]«Ці німі агенти» (машини) «завжди е продукт значно меншої праці, ніж та, яку вони заміщають, хоч би вони мали ту саму грошову вартість» (*Ricardo.* «PrinciplesofPoliticalEconomy», 3 ed. London, 1821, p. 40).

[116а)]*Примітка до 2 видання.* Через це в комуністичному суспільстві машини мали б зовсім інший простір, ніш в буржуазному суспільстві.

[117)]«Підприємці без потреби не стануть тримати дві зміни дітей до 13-річного віку... Фактично частина фабрикантів — вовнопрядильники — тепер рідко застосовує працю дітей віком менше 13 років, тобто half-times. Вони запровадили удосконалені і нові машини різних видів, які повністю усувають працю дітей» (тобто дітей до 13 років). «Так, наприклад, для ілюстрації цього зменшення числа дітей на виробництві назву один виробничий процес, в якому завдяки долученню до існуючих машин апарата, що зветься присукальною машиною, праця шести або чотирьох half-times,— залежно від

років) капітал вважав таким відповідним до свого морального кодексу, а особливо до свого гросбуха, примушувати голих жінок і дівчат, часто разом з чоловіками, працювати у вугільних та інших копальнях, що він лише після цієї заборони вдався до машин. Янкі винайшли машини для розбивання каменю. Англійці їх не застосовують, бо «нещасні» («wretch» — нещасний — це спеціальний термін англійської політичної економії для» означення сільськогосподарських робітників), які виконують цю роботу, дістають оплату за таку мізерну частину своєї праці, що машини здорожили б виробництво для капіталістів [118)]. В Англії для того, щоб барку тягти по каналу і т.д., іноді замість коней все ще застосовують жінок[119)], бо праця, необхідна для виробництва коней і машин, є математично певна величина, а праця, необхідна для утримання жінок з надлишкового населення, нижча за всякий розрахунок. Через це ніде немає більш безсоромного розтрачання людської сили на всякі дурниці, ніж саме в Англії, в країні машин.

3. НАЙБЛИЖЧІ ВПЛИВИ МАШИННОГО ВИРОБНИЦТВА НА РОБІТНИКА

Вихідним пунктом великої промисловості стала, як ми бачили, революція в сфері засобів праці, а засоби праці, які зазнали перевороту, дістають свою найбільш розвинуту форму в розчленованій системі машин на фабриці. Перш ніж розглядати, як до цього об’єктивного організму долучається людський матеріал, ознайомимося з деякими загальними впливами цієї революції на самого робітника.

а) ПРИВЛАСНЕННЯ КАПІТАЛОМ ДОДАТКОВИХ РОБОЧИХ СИЛ.ЖІНОЧА І ДИТЯЧА ПРАЦЯ

Оскільки машини роблять мускульну силу зайвою, вони стають засобом для того, щоб застосовувати робітників без мускульної сили або з недостатнім фізичним розвитком, але з гнучкішими руками і ногами. Через це жіноча і дитяча праця була першим словом капіталістичного застосування машин! Тим самим цей потужний замінник праці і робітників негайно перетворився в засіб збільшувати число найманих робітників, підпорядковуючи безпосередньому пануванню капіталу всіх членів сім’ї робітника незалежно від статі і віку. Примусова праця на капіталіста не тільки захопила

особливостей кожної машини,— може бути виконана всього лише одним підлітком» (старше 13 років)... «Система half-times» стимулювала «винайдення присукальної машини»(«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1858»).

[118)]«Машини... часто можуть бути застосовані тільки тоді, коли ціна праці» (він має на увазі заробітну плату) «підвищується» (*Ricardo*. «PrinciplesofPoliticalEconomy», 3 ed. London, I821, p. 479).

[119)]Див. «Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863».

[12e)] Під час бавовняної кризи, яка відбувалася одночасно з Громадянською війною в Америці, д-р Едуард Сміт був відряджений англійським урядом в Ланкашір, Чешір і т. д. для обслідування стану здоров’я робітників бавовняної промисловості. Він повідомляє між іншим: в гігієнічному відношенні криза, не кажучи вже про витіснення нею робітників з фабричної атмосфери, мала і багато інших позитивних наслідків. Жінки робітників мають тепер потрібний час, щоб годувати дітей груддю, замість того щоб отруювати їх мікстурою Годфрі (опіумним препаратом). У них тепер знайшовся час, щоб навчитися варити їжу. На нещастя, це вміння готувати їжу прийшло в такий момент, коли їм нічого було їсти. Але з цього видно, до якої міри капітал узурпу

час дитячих ігор, але відібрала і звичайний час вільної праці в домашньому колі для потреб самої сім’ї[120].

Вартість робочої сили визначається робочим часом, необхідним для існування не тільки окремого дорослого робітника, але й робітничої сім’ї. Викидаючи всіх членів робітничої сім’ї на ринок праці, машини розподіляють вартість робочої сили чоловіка на всю його сім’ю. Через це вони знижують вартість його робочої сили. Можливо, купівля сім’ї, роздробленої на 4 робочі сили, коштує дорожче, ніж раніше коштувала купівля робочої сили глави сім’ї, але зате тепер 4 робочі дні заступають місце одного, і їх ціна знижується пропорціонально перевищенню додаткової праці чотирьох над додатковою працею одного. Для існування однієї сім’ї тепер четверо повинні давати капіталові не тільки працю, але й додаткову працю. Таким чином, машини разом з людським матеріалом експлуатації, цією справжньою ареною капіталістичної експлуатації[121], з самого початку збільшують і ступінь експлуатації.

Машини революціонізують також цілком формальний вираз капіталістичного відношення, договір між робітником і капіталістом. На базисі товарообміну передбачалося насамперед, що капіталіст і робітник протистоять один одному як вільні особи, як незалежні товаровласники: один — як власник грошей і засобів виробництва, другий — як власник робочої сили. Але тепер капітал купує неповнолітніх або малолітніх. Раніше робітник продавав свою власну робочу силу, якою він розпоряджався як формально вільна особа. Тепер він продає жінку і дітей. Він стає работорговцем[122]. Попит на дитячу працю часто і за формою нагадує попит на

---

[120] Під час бавовняної кризи, яка відбувалася одночасно з Громадянською війною в Америці, д-р Едуард Сміт був відряджений англійським урядом в Ланкашір, Чешір і т. д. для обслідування стану здоров’я робітників бавовняної промисловості. Він повідомляє між іншим: в гігієнічному відношенні криза, не кажучи вже про витіснення нею робітників з фабричної атмосфери, мала і багато інших позитивних наслідків. Жінки робітників мають тепер потрібний час, щоб годувати дітей груддю, замість того щоб отруювати їх мікстурою Годфрі (опіумним препаратом). У них тепер знайшовся час, щоб навчитися варити їжу. На нещастя, це вміння готувати їжу прийшло в такий момент, коли їм нічого було їсти. Але з цього видно, до якої міри капітал узурпував для свого самозростання працю, необхідну для потреб сім’ї. Так само криза була використана для того, щоб у спеціальних школах навчити дочок робітників шити. Потрібна була американська революція і світова криза, щоб робітниці-дівчата, які прядуть для всього світу, навчилися шити!

[121] «Кількісне зростання робітників було великим внаслідок посилюваної заміни праці чоловіків працею жінок і особливо праці дорослих працею малолітніх. Троє дівчаток 13-річного віку, із заробітною платою від 6 до 8 шил. на тиждень, заміняють дорослого чоловіка, плата якого коливається від 18 до 45 шилінгів» (Th. *De Quincey.* «The Logic of Political Economy». London, 1844, примітка достор. 147). Оскільки без деяких функцій, необхідних у сім’ї, наприклад догляду за дітьми і годування їх, неможливо зовсім обійтись, то матерям, віднятим капіталом, доводиться в більшій або меншій мірі наймати тих, хто б їх заступив удома. Роботи, яких потребує споживання сім’ї, наприклад шиття, лагодження і т. д., доводиться заміняти купуванням готових товарів. Отже, зменшенню затрати домашньої праці відповідає збільшення грошових витрат. Тому витрати виробництва робітничої сім’ї зростають і врівноважують збільшення доходу. До цього долучається та обставина, що стають неможливими економія і доцільність у користуванні життєвими засобами і в їх приготуванні. Про ці факти, які приховує офіціальна політична економія, багатий матеріал можна знайти у звітах фабричних інспекторів, у звітах Комісії по обслідуванню умов дитячої праці, її особливо у звітах про здоров’я населення.

[122] На протилежність тому великому фактові, що обмеження жіночої і дитячої праці на англійських фабриках було завойоване у капіталу дорослими робітниками-чоловіками, ще зовсім недавні звіти Комісії по обслідуванню умов дитячої праці відзначають дійсно обурливі і цілком гідні работорговців риси робітників-батьків у тому, що стосується торгашества дітьми. А капіталістичні фарисеї, як можна бачити з тих самих звітів, викривають це ними самими створене, увічнюване і

негрів-рабів, зразки якого ми звикли бачити в оголошеннях американських газет.

«Мою увагу»,— розповідає, наприклад, один англійський фабричний інспектор,— «привернуло оголошення в місцевій газеті одного з найбільших мануфактурних міст моєї округи. В оголошенні говориться: «Потрібні 12—20 хлопчиків такого віку, щоб вони могли зійти за 13-річних. Плата 4 шил. па тиждень. Спитати і . т . д.»»[123].

Фраза «щоб вони могли зійти за 13-річних» пояснюється тим, що за фабричним актом діти віком менше 13 років можуть працювати тільки 6 годин. Офіціальний лікар (certifyingsurgeon) повинен засвідчити вік. Через це фабрикант вимагає таких хлопчиків, які мають вигляд, наче їм уже минуло 13 років. Зменшення числа використовуваних фабрикантами дітей віком менше 13 років, що відбувається нерідко стрибками і так вражає в англійській статистиці за останні 20 років, як говорять самі фабричні інспектори, було у великій мірі справою цих certifyingsurgeons, що змінюють вік дітей відповідно до експлуататорської жадоби капіталістів і торгашеської потреби батьків. У Бетнал-Гріні, горезвісному районі Лондона, кожного понеділка і вівторка ранком влаштовується відкритий торг, на якому діти обох статей з 9-річного віку самі наймаються на лондонські шовкові мануфактури. «Звичайні умови — 1 шил. 8 пенсів на тиждень (це віддається батькам), 2 пенси для мене самого і чай». Договори укладаються тільки на тиждень. Сцени і мова на цьому ринку дійсно обурливі[124]. В Англії і досі ще трапляється, що жінки «беруть хлопчиків з робітного дому і віддають їх внайми якомусь покупцеві по 2 шил. 6 пенсів на тиждень»[125]. Всупереч законодавству і досі щонайменше до 2 000 хлопчиків продаються у Великобританії своїми батьками як живі сажотрусні машини (хоч для заміни їх існують справжні машини)[126]. Викликана машиною революція в правовому відношенні між покупцем і продавцем робочої сили, яка позбавила всю цю угоду навіть видимості договору між вільними особами, пізніше дала англійському парламентові юридичну підставу для державного втручання у фабричну справу. Кожного разу, коли фабричний закон обмежує 6 годинами дитячу працю в незачеплених до того часу галузях промисловості, все знову і знову чутно лемент фабрикантів: деякі батьки, — кажуть вони, — беруть своїх дітей з промисловості, яка підлягає регулюванню, тільки для того, щоб продати їх у такі галузі, де все ще панує «свобода праці», тобто туди, де діти віком менше 13 років змушені

експлуатоване звірство, яке з Інших випадках вони називають «свободою праці». «Дитяча праця була покликана на допомогу... навіть для того, щоб діти заробляли собі власний хліб насущний. Без сил, необхідних для того, щоб витримати таку непомірну працю, без підготовки, необхідної для спрямування свого дальшого життя, вони були поставлені в становище, яке оскверняє фізично і морально. Еврейський історик з приводу зруйнування Єрусалима Тітом зауважив, що нема нічого дивного в тому, що він зазнав такого нечуваного спустошення, коли одна жорстока мати пожертвувала своєю дитиною, щоб угамувати муки жахливого голоду» («PublicEconomyConcentrated». Carlisle, 1833, р. 66).

[123] А. Редгрейву«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1858», p. 41.

[124] «Children's Employment Commission. 5th Report». London, 1866, p. 81, №31.{До*4 видання.* Шовкова промисловість в Бетнал-Гріні тепер майже зовсім знищена. Ф.Е.}

[125] «Children's Employment Commission. 3rd Report». London, 1864, p. 53, № 15.

[126] Там же, «5th Report», p. XXII, № 137.

працювати нарівні з дорослими і де, виходить, їх можна продати дорожче. Але оскільки капітал по своїй природі зрівнювач, тобто вимагає, як природженого права людини, рівності умов експлуатації праці в усіх галузях виробництва, то законодавче обмеження дитячої праці н одній галузі промисловості стає причиною обмеження її в іншій галузі.

Ми вже раніше вказували на фізичну деградацію дітей і підлітків, так само як і жінок робітників, яких машина підпорядковує експлуатації капіталу спочатку прямо — на фабриках, що виникають на її базисі, — а потім посередньо — в усіх інших галузях промисловості. Через це тут ми спинимось тільки на одному пункті, на колосальній смертності дітей робітників у перші роки їх життя. В Англії існує 16 реєстраційних округ, де на 100 000 дітей до одного року припадає в середньому тільки 9 085 смертних випадків на рік (в одній окрузі всього 7 047); в 24 округах більше 10 000, але менше 11 000; в 39 округах більше 11 000, але менше 12 000; в 48 округах більше 12 000, але менше 13 000; в 22 округах більше 20 000; в 25 округах більше 21 000; в 17 понад 22 000; в 11 більше 23 000; в Ху, Вулвергемптоні, Аштон-андер-Лайні і Прес- тоні більше 24 000; в Ноттінгемі, Стокпорті і Брадфорді більше 25 000; в Уісбічі 26 001 і в Манчестері 26 125[127)]. Як показало офіціальне лікарське обслідування в 1861 р., причиною такої високої смертності є, не беручи до уваги місцевих умов, головним чином робота матерів поза домом і як наслідок цього відсутність догляду за дітьми та погане поводження з ними, між іншим непідходяще харчування, недостатність харчування, годування препаратами опіуму і т. д.; до цього слід додати протиприродне відчуження матерів від своїх дітей, а за ним умисне недогодовування і отруєння[128)]. Навпаки, в таких землеробських округах, «де жінки найменше зайняті, процент смертності найменший»[129)]. Проте слідча комісія 1861 р. прийшла до того несподіваного висновку, що в деяких чисто землеробських округах вздовж узбережжя Німецького моря смертність дітей до одного року майже досягає її розмірів у фабричних округах, які найбільш уславилися щодо цього. Через це д-ру Джуліану Хантеру було запропоновано вивчити це явище на місці. Його звіт доданий до «SixthReportonPublicHealth[130)]. До того часу гадали, що дітей косять малярія та інші хвороби, властиві для низьких і болотистих місцевостей. Обслідування привело до примо протилежного висновку, а саме,

«що та сама причина, яка знищила малярію, тобто перетворення в родючу ріллю землі, що являла собою

---

127) «Sixth Report on Public Health». London, 1864, p. 34.

128) «Більше того, воно» (обслідування 1861 **р.)«...**показало, що при описаних обставинах діти вмирають внаслідок поганого поводження і відсутності догляду, що зумовлюється зайнятістю їх матерів. Матері настільки втрачають природні почуття до своїх дітей, що звичайно не жалкують про їх смерть, а іноді навіть... просто вживають на ходів, щоб викликати її» (там же).

129) «Sixth Report on Public Health». London, 1864, p. 454.

130) «Sixth Report on Public Health». London, 1864, p. 454, 462. «Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England»..

зимою болото і злиденне пасовище літом, викликала надзвичайно високу смертність серед немовлят»[131].

70 лікарів, які практикують в цій окрузі і яких опитав д-р Хантер, були «на диво одностайні» щодо цього пункту. А саме, одночасно з революцією в землеробській культурі тут було покладено початок і промисловій системі.

«Заміжні жінки, які працюють разом з дівчатами і підлітками, за певну суму віддаються в розпорядження орендаря спеціальною особою, яка називається «gangmeister» і наймає всю групу. Ці групи часто перекочовують за багато миль від своїх сіл; ранком і ввечері їх можна зустріти по сільських дорогах; жінки одягнені в короткі спідниці і відповідні кофти та чоботи, іноді в штани, дуже сильні і здорові на вигляд, але зіпсовані узвичаєною розпустою і анітрохи не дбають про ті шкідливі наслідки, які їх любов до такого діяльного і незалежного життя обрушує на їхніх дітей, що чахнуть дома» [132].

Всі явища фабричних округ можна бачити і тут, а замасковане дітовбивство і годування дітей опіатами навіть ще в більшій мірі[133].

«Моя обізнаність із злом, яке породжується широким застосуванням праці дорослих жінок у промисловості, повинна бути виправданням моєї огиди до цього факту»,— говорить д-р Саймон, медичний інспектор англійської Таємної ради [133] і головний редактор звітів про здоров’я населення[134]. «Дійсно»,— покликує фабричний інспектор Р. Бейкер в одному офіціальному звіті,— «буде щастям для мануфактурних округ Англії, коли всім заміжнім жінкам, які мають сім’ю, буде заборонено працювати на будь-якій фабриці»[135].

Моральне калічення, яке випливає з капіталістичної експлуатації жіночої і дитячої праці, з такою вичерпною повнотою описав Ф. Енгельс у своєму «Становищі робітничого класу в Англії» та інші автори, що я тут обмежуюсь просто нагадуванням про це. А інтелектуальне здичавіння, до якого штучно приводить перетворення незрілих людей у прості машини для виробництва додаткової вартості і яке цілком відмінне від тієї природної темноти, при якій розум лишається незайманим без шкоди для самої його здатності до розвитку, його природної плодовитості, — це здичавіння примусило, нарешті, навіть англійський парламент проголосити початкову освіту обов’язковою умовою «продуктивного» споживання дітей до 14-річного віку в усіх галузях промисловості, підпорядкованих фабричному законодавству. Дух капіталістичного виробництва ясно виявляється в неохайній редакції у фабричних актах пунктів про так зване виховання, у відсутності того адміністративного апарату, без якого це обов’язкове навчання здебільшого знов-таки стає ілюзорним, в опозиції фабрикантів навіть такому законові про навчання і в їх вивертах та хитрощах для того, щоб обійти його.

«Обвинувачувати доводиться тільки законодавчу владу, бо вона видала облудний закон (delusivelaw), який, дбаючи про око людське за виховання дітей, не має в собі жодного положення, яке забезпечувало б

---

[131]«Sixth Report on Public Health». London, 1864, p. 35, 455, 456.

[132]Там же, р. 456.

[133]Як у фабричних, так і в землеробських округах Англії споживання опіуму дорослими робітниками і робітницями все збільшується. «Збільшення збуту опіуму... становить головну мету деяких підприємливих оптових торговців. Аптекарі визнають опіум найбільш ходовим товаром» (там же, стор. 459). Немовлята, які вшивають опіум, «зморщуються в маленьких старичків або зщулюються в мавпенят» (там же, стор. 460). Ось як Індія і Китай мстять Англії!

[134]Там же, стор. 37.

[135]«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1862», p. 59. Цей фабричний інспектор раніше був лікарем.

досягнення цієї мети. Він нічого не встановлює, крім того, що діти на певне число годин» (3 години) «на день повинні бути заперті в чотирьох стінах приміщення, званого школою, і що хазяїн дітей щотижня повинен одержувати посвідку про виконання цього від особи, що підписується як вчитель або вчителька»[136].

До видання в 1844 р. виправленого фабричного акта нерідко траплялися посвідки про відвідування школи, які вчитель або вчителька підписували хрестом, бо самі не вміли писати.

«Коли я відвідав одну школу, яка видає такі посвідки, я до того був вражений неуцтвом вчителя, що спитав його: «Скажіть, будь ласка, чи вмієте ви читати?» — «Загалом вмію (summat)»,— відповів він. На своє виправдання він додав: «В усякому разі я знаю більше, ніж мої учні».

Під час підготовки акта 1844 р. фабричні інспектори скаржились на ганебний стан закладів, що звуться школами, посвідки яких вони по закону змушені були визнавати цілком дійсними. Але все, чого вони добились, полягало в тому, що з 1844 р.

«учитель повинен був вписувати своєю рукою цифри в шкільну посвідку, ditto[а також] сам підписувати своє ім’я та прізвище»[137].

Сер Джон Кінкейд, шотландський фабричний інспектор, розповідає про те саме на підставі свого службового досвіду.

«Перша школа, яку ми відвідали, утримувалась пані Анн Кіллін. Коли я запропонував їй написати своє прізвище, вона відразу зробила помилку, почавши з букви С, але зараз же виправила, заявивши, що її прізвище починається з К. Однак при перегляді її підпису в шкільних посвідках я помітив, що вона підписується по-різному. Разом з тим почерк не лишає ніякого сумніву в тому, що вона не здатна вчити. Та й сама вона призналася, що не може вести класний журнал... В іншій школі я попав у шкільну кімнату довжиною 15 футів і шириною 10 футів, де було 75 дітей, які бурмотіли щось незрозуміле»[138]. «Проте подібна практика, при якій діти дістають шкільні посвідки, але не дістають ніякої освіти, спостерігається не тільки в таких злиденних кутках,— існує багато шкіл з досить підготовленими вчителями, але майже всі зусилля останніх розбиваються об запаморочне змішання дітей усіх віків, починаючи з трирічного. Матеріальне становище вчителя, в кращому разі злидарське, залежить цілком від одержуваної кількості пенсів, а їх він одержує тим більше, чим більше дітей вдається втиснути в одну кімнату. До цього долучається убога шкільна обстановка, брак книжок та іншого навчального приладдя і гнітючий вплив важкого і нудотного повітря на самих бідних дітей. Я бував у багатьох таких школах, причому бачив цілі ряди дітей, які абсолютно нічого не робили; і це засвідчується як відвідування школи, і такі діти фігурують в офіціальній статистиці як діти, що дістали освіту (educated)»[139].

В Шотландії фабриканти намагаються по змозі обходитись без дітей, які повинні відвідувати школу.

«Цього досить, щоб довести велике незадоволення фабрикантів постановами про навчання дітей»[140].

В гротескно-огидних формах виявляється це в ситцевибивних і т. п. закладах, підпорядкованих спеціальному фабричному законові. Згідно з положеннями цього закону,

«кожна дитина перед вступом у такий вибивний заклад повинна відвідувати школу щонайменше 30 днів і не менше 150 годин протягом 6 місяців, безпосередньо до дня її вступу на роботу. За час своєї роботи у вибивному закладі вона повинна також відвідувати школу протягом 30 днів або 150 годин кожного півріччя... Відвідування школи має відбуватися між 8 годиною ранку і 6 годиною вечора. Відвідування, що тривало

[136] ЛеонардХорнерв «Reports of Insp. of Fact, for 30th April 1857», p. i7.

[137] ЛеонардХорнерв «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1855», p. 18, 19.

[138] СерДжонКінкейд в «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1858», p; 31, 32.

[139] ЛеонардХорнерв«Reports etc. for 30th April 1857», p. 17, 18.

[140] Сер Дж. Кінкейд в «Reports of Insp. etc. for 31st October 1856», p. 66.

менше 2 1/2 годин або зверх 5 годин за один день, не враховується у ці 150 годин. При звичайних обставинах діти відвідують школу ранком і ввечері протягом 30 днів, по 5 годин на день, і через 30 днів, набравши встановлені 150 годин, покінчивши з своєю книжкою, як висловлюютьсявони самі, вони знов повертаються до закладу, знов залишаються в ньому 6 місяців, поки не настане новий строк для відвідування школи, — і знов на лишаються в школі доти, поки знову не покінчать із своєю книжкою... Дуже багато дітей, які відвідували школу протягом встановлених 150 годин, при поверненні до неї після шестимісячного перебування у вибивному закладі повинні все починати з початку... Вони, звичайно, забувають все, що здобули під час попереднього відвідування школи. В інших ситцевибивних закладах відвідування школи поставлено в цілковиту залежність від ходу справ на фабриці, від її потреб. Потрібна кількість годин за кожний піврічний період утворюється загальним підсумуванням 3—5-годинних відвідувань, які розподіляються, можливо, на все півріччя. Наприклад, одного дня школа відвідується з 8 до 11 години ранку, другого дня — з 1 до 4 години вечора, і після того як дитина кілька днів не приходила, вона раптом знов приходить на час з 3 до 6 години вечора; потім вона, можливо, приходить 3 чи 4 дні або цілий тиждень підряд, потім знову зникає тижнів на 3 або на цілий місяць і повертається на кілька годин у ті дні, коли підприємець випадково її не потребує; отак-то дитину, так би мовити, шпурляють (buffet) то туди, то сюди, з школи на фабрику, з фабрики в школу, поки не набереться 150 годин»[141].

Приєднуючи переважну кількість дітей і жінок до комбінованого робочого персоналу, машина ламає, нарешті, опір, що його чоловік-робітник у мануфактурі ще чинив деспотизмові капіталу[142].

Ь) ПОДОВЖЕННЯ РОБОЧОГО ДНЯ

Коли машина є найбільш могутнім засобом збільшення продуктивності праці, тобто скорочення робочого часу, необхідного для виробництва товарів, то як носій капіталу вона стає, насамперед у безпосередньо захоплених нею галузях промисловості, найбільш могутнім засобом подовження робочого дня далі за всі природні межі. Вона створює, з одного боку, нові умови, які дозволяють капіталові дати повну волю цій своїй постійній тенденції; з другого боку — створює нові мотиви, які загострюють його жадобу до чужої праці.

Перш за все рух і діяльність засобу праці набувають у машині самостійного характеру щодо робітника. Засіб праці стає сам по собі промисловим perpetuummobile[вічним рушієм], який виробляв би безперервно, якби він не натрапляв на певні природні межі з боку своїх помічників-людей, на слабість їх тіла і

---

[141]А. Редгрейву «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1857», p. 41, 42. В тих галузях англійської промисловості, які вже давно підпорядковані фабричному актові (не актові про ситцевибивні фабрики, про який зараз говорилося в тексті), перешкоди постановам про навчання за останні роки до певної міри усунені. А в тих галузях промисловості, які не підпорядковані фабричному законові, досі ще дуже поширені погляди, висловлені скляним фабрикантом Дж. Геддесом, який так повчав члена слідчої комісії Уайта: «Наскільки я розумію, більша освіта, яку здобуває за останні роки частина робітничого класу, є зло. Вона небезпечна, бо робить робітників надто незалежними» («Children'sEmploymentCommission. 4thReport». London, 1865, p. 253).

[142]«Пан Е., фабрикант, розповів мені, що на своїх механічних ткацьких верстатах він дає роботу виключно жінкам; він воліє мати справу із заміжніми жінками, особливо жінками з сім'єю, яку вони утримують; вони набагато уважніші і слухняніші, ніж незаміжні, і змушені до краю напружувати свої сили, щоб добувати необхідні засоби для життя. Так, чесноти,— чесноти, які властиві характерові жінок, обертаються на шкоду їм, так моральна і ніжна сторона їх природи перетворюється в засіб їх поневолення, иджерело їх страждань» («TenHours' FactoryBill. TheSpeechofLord*Ashley*, 15thMarch». London, 1844, p. 20).

на їх сваволю. Як капітал,— а як такий автомат має в особі капіталіста свідомість і волю,— засіб праці через це пройнятий прагненням довести до мінімуму протидіяння людської природи, яка чинить опір йому, але є в той же час еластичною [143)]. Та й без того це протидіяння ослаблене позірною легкістю праці при машині, а також податливістю і покірністю жінок та дітей [144)].

Продуктивність машин, як ми бачили, обернено пропорціональна величині тієї складової частини вартості, яка переноситься ними на продукт. Чим довший період, протягом якого функціонує машина, тим більша маса продукту, на яку розподіляється долучувана машиною вартість, і тим менша та Частина вартості, яку вона долучає до одиниці товару. А активний період життєдіяльності машини визначається, очевидно, довжиною робочого дня або тривалістю щоденного процесу праці, помноженою на число днів, на протязі яких цей процес повторюється.

Зношування машин аж ніяк не з математичною точністю відповідає часові користування ними. Але навіть при тому припущенні, що ця відповідність існує, машина, якою користуються щодняпо16 годинпротягом 7 ½ років, охоплює такий же період виробництва і долучає до сукупного продукту таку саму вартість, як та сама машина, коли нею користуються 15 років всього по 8 годин щодня. Але в першому випадку вартість машини була б відтворена вдвоє швидше, ніж в другому, і капіталіст поглинув би в першому випадку з допомогою цієї машини стільки ж додаткової праці за 7 ½ років, скільки в другому випадку — за 15 років.

Матеріальне зношування машини буває двоякого роду. Одно виникає з її вживання,— як монети зношуються від обігу,— друге з невживання,— як меч від бездіяльності ржавіє в піхвах. В останньому випадку вона стає здобиччю стихій. Зношування першого роду в більшій або меншій мірі прямо пропорціональне вживанню машини, зношування другого роду — до певної міри обернено пропорціональне вживанню[145)].

Але крім матеріального зношування машина зазнає, так би мовити, і морального

[143)]«З того часу, як дорогі машини стали загальнопоширеними, людину примусили працювати більше її середніх сил**»***(Robert Owen.*«Observations on the effect of the manufacturing system», 2nd ed. London, 1817 [p. 16]).

[144)]Англійці, які схильні приймати першу емпіричну форму прояву чогось за саму основу, часто вважають причиною довгого робочого часу на фабриках те величезне іродове викрадання дітей, яке капітал чинив при зародженні фабричної системи в притулках для бідних і сиріт і з допомогою якого він здобув цілком покірний людський матеріал. Так, наприклад, Філден, сам англійський фабрикант, говорить: «Ясно, що подовження робочого часу було викликане тією обставиною, що кількість безпритульних дітей, які доставлялися з різних частин країни, була така велика, що хазяї користувалися і незалежністю від робітників і, встановивши звичай тривалої праці з допомогою цих нещасних дітей, вони дуже легко могли нав'язати його своїм сусідам» (J. *Fielden.* «TheCurseoftheFactorySystem». London, 1836, p. 11). Про жіночу працю фабричний інспектор Сандерс говорить у фабричному звіті за 1844 р.: «Серед робітниць є жінки, які протягом багатьох тижнів підряд, крім лише кількох днів, працюють з 6 години ранку до 12 години ночі, з перервою менше 2 годин на обід, так що протягом 5 днів на тиждень у них лишається з 24 годин всього по 6 годин на те, щоб дійти додому і назад і відпочити в ліжку».

[145)]«Заподіяння... шкоди тонким рухомим частинам металічного механізму бездіяльністю останнього» *(lire.* «PhilosophyofManufactures», p. 281).

зношування. Вона втрачає мінову вартість, в міру того як машини такої самої конструкції починають відтворюватися дешевше або кращі машини починають з нею конкурувати[146)] В обох випадках, хоч би яка ще нова і життєздатна була машина, її вартість визначається уже не тим робочим часом, який фактично уречевлений в ній, а тим, який потрібен тепер для відтворення її самої або для відтворення кращої машини. Через це вона більш-менш втрачає свою вартість. Чим коротший період, протягом якого відтворюється вся її вартість, тим менша небезпека морального зношування, а чим довший робочий день, тим коротший цей період. Коли машини вперше запроваджуються в яку-небудь галузь виробництва, то один по одному виникають все нові й нові методи здешевленого їх відтворення[147)] і нові удосконалення, які охоплюють не тільки окремі частини або апарати, але й всю конструкцію в цілому. Через це в перший період життя машини цей особливий мотив до подовження робочого дня діє з найбільшою силою[148)].

При інших рівних умовах і при даній величині робочого дня експлуатація подвоєного числа робітників вимагає подвоєння і тієї частини постійного капіталу, яка затрачується на машини і будівлі, і тієї його частини, яка затрачується на сировий матеріал, допоміжні матеріали і т. д. З подовженням робочого дня масштаб виробництва збільшується, тимчасом як частина капіталу, затрачена на машини і будівлі, лишається без зміни[149)]. Завдяки цьому не тільки зростає додаткова вартість, але й зменшуються затрати, необхідні для її одержання. Звичайно, це явище в більшій або меншій мірі спостерігається взагалі при всякому подовженні робочого дня, але тут воно має більш вирішальне значення, бо частина капіталу, перетворювана в засоби праці, тут взагалі відіграє більшу роль[150)]. Справді, з розвитком машинного виробництва відбувається зв’язування постійно зростаючої частини капіталу в такій формі, в якій ця частина, з одного боку, може завжди застосовуватись для збільшення вартості, а з другого боку, втрачає свою споживну і мінову вартість, як тільки

[146)]Уже згаданий раніше «Манчестерський прядильник» («Times», 26 листопада 1862 р.) залічує до витрат на машини «те» (мова йде про «списування на зношуваність машин»), «що призначене на покриття втрат, які раз у раз виникають внаслідок заміни одних машин іншими, новими і кращої конструкції, раніше ніш перші будуть цілком зношені».

[147)]«Загалом вважають, що збудувати перший екземпляр нововинайденої машини коштує майже в п’ять раз дорожче, ніш збудувати другий» (*Babbage*, цит. тв., стор. 349).

[148)] «Протягом небагатьох років у виробництві тюлю були зроблені такі серйозні і численні удосконалення, що добре збережена машина, яка коштувала раніше 1 200ф. ст., через кілька років продавалася за 60 фунтів стерлінгів... Удосконалення виникали одно по одному з такою швидкістю, що машини лишалися у машинобудівниківнезакінченими, бо внаслідок вдалих винаходів вони вже встигали застаріти». В цейперіод «бурі і натиску» фабриканти тюлю збільшили первісний 8-годинний робочийдень при подвійній зміні робітників до 24 годин (там же, стор. 233).

[149)]«Само собою очевидно... що при припливах і відпливах на ринку і при поперемінному розширенні і скороченні попиту завжди можуть трапитися випадки, коли фабрикант може знайти застосування додатковому оборотному капіталові, не збільшуючи вкладеного в справу основного капіталу... коли додаткова кількість сирового матеріалу може бути оброблена, не потребуючи додаткових затрат на будівлі і машини» *(R. Torrens.* «OnWagesandCombination». London, 1834, p. 64).

[150)]Згадана в тексті обставина наводиться тут тільки заради повноти, бо норму прибутку, тобто відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу, я розглядаю лише в третій книзі.

переривається її контакт з живою працею.

«Коли землероб»,— повчав пан Ашуорт, англійський бавовняний магнат, професора Нассау У. Сеніора,— «кидає свій заступ, він робить некорисним на цей час капітал у 18 пенсів. Коли один з наших людей» (тобто з фабричних робітників) «залишає фабрику, він робить некорисним капітал, який коштував 100 000 фунтів стерлінгів» [151)].

Подумайте тільки! Зробити «некорисним», хоч би тільки на одну мить, капітал, який коштував 100 000 фунтів стерлінгів! Та це ж кричуща справа, якщо хтось з «наших людей» взагалі коли-небудь кидає фабрику! Зростання обсягу машинного устаткування робить «бажаним»,— гадає навчений Ашуортом Сеніор,— невпинно зростаюче подовження робочого дня[152)].

Машина виробляє відносну додаткову вартість не тільки тим, що вона прямо знижує вартість робочої сили і здешевлює її посередньо, здешевлюючи товари, необхідні для її відтворення, але й тим, що при своєму першому запровадженні, яке має ще спорадичний характер, вона перетворює працю, застосовувану власником машини, в працю підвищеної ефективності, піднімає суспільну вартість машинного продукту вище його індивідуальної вартості і таким чином дає капіталістові можливість заміщати денну вартість робочої сили порівняно меншою частиною вартості денного продукту. Через це протягом того перехідного періоду, коли машинне виробництво лишається свого роду монополією, бариші досягають надзвичайних розмірів, і капіталіст прагне якомога грунтовніше використати «перший час молодого кохання»[134] з допомогою найбільшого подовження робочого дня. Великий бариш загострює ненаситну жадобу до ще більшого баришу.

Тільки-но машина в даній галузі виробництва стає загальнопоширеною, суспільна вартість машинного продукту знижується до його індивідуальної вартості, і тоді виявляє свою чинність той закон, що додаткова вартість походить не від тих робочих сил, які капіталіст замістив з допомогою машини, а навпаки, від тих робочих сил, які він при ній застосовує. Джерелом додаткової вартості є тільки змінна частина капіталу, і ми вже бачили, що маса додаткової вартості визначається двома факторами: нормою додаткової вартості і числом одночасно застосовуваних робітників. При даній довжині робочого дня норма додаткової вартості визначається тим відношенням, в якому робочий день розпадається на необхідну працю і додаткову працю. А число одночасно застосовуваних робітників, у свою чергу, залежить від відношення змінної частини капіталу до постійної. Тепер ясно, що хоч би як розширяло машинне виробництво

[151)]*Senior.* «Letters on the Factory Act». London, 1837, p. 14.

[152)]«Переважання основного капіталу над оборотним... робить бажаним тривалий робочий день». В міру зростання обсягу машинного устаткування і т. д. «мотиви до подовження робочого часу посилюються, бо це — єдиний засіб, з допомогою якого відносне збільшення основного капіталу можна зробити прибутковим» (там же, стор. 11 — 14). «На всякій фабриці існують різні витрати, які лишаються постійними незалежно від того, довший чи коротший робочий час на фабриці, наприклад, рента, місцеві і державні податки, страхування від пожежі, заробітна плата різним постійним робітникам, витрати у зв’язку із зношуванням машин і ряд інших витрат, відношення яких до прибутку тим більше знижується, чим більше зростає розмір виробництва» («ReportsoftheInsp. ofFact, for 31stOctober1862», p. 19).

шляхом підвищення продуктивної сили праці додаткову працю за рахунок необхідної праці, воно досягає цього результату тільки таким способом, що зменшує число робітників, застосовуваних даним капіталом. Воно перетворює в машини, тобто в постійний капітал, який не виробляє ніякої додаткової вартості, деяку частину капіталу, який раніше був змінним, тобто перетворювався в живу робочу силу. Але, наприклад, з двох робітників неможливо видавити стільки додаткової вартості, скільки з 24. Коли кожен з 24 робітників за дванадцять годин праці дає всього одну годину додаткової праці, то разом вони дають 24 години додаткової праці, тимчасом як уся праця двох робітників становить усього 24 години. Таким чином, у застосуванні машин для виробництва додаткової вартості полягає та іманентна суперечність, що з двох факторів додаткової вартості, яку дає капітал даної величини, машини збільшують один фактор, норму додаткової вартості, тільки таким способом, що вони зменшують другий фактор, число робітників. Ця іманентна суперечність виявляється, коли в міру загального поширення машини в даній галузі промисловості вартість вироблюваного машинами товару стає регулюючою суспільною вартістю всіх товарів цього роду; і саме ця суперечність, якої не усвідомлює капіталіст[153)], знов-таки спонукає капітал до крайнього подовження робочого дня, щоб компенсувати відносне зменшення числа експлуатованих робітників збільшенням не тільки відносної, але й абсолютної додаткової праці.

Отже, капіталістичне застосування машин створює, з одного боку, нові могутні мотиви до безмежного подовження робочого дня і революціонізує самий спосіб праці і характер суспільного робочого організму таким чином, що ламає всякий опір цієї тенденції до подовження робочого дня; з другого боку, воно виробляє,— почасти підпорядковуючи капіталові раніше недоступні для нього верстви робітничого класу, почасти лишаючи без роботи робітників, витіснених машинами,— надлишкове робітниче населення змушене коритися законам, які диктує йому капітал. Звідси те знаменне явище в історії сучасної промисловості, що машина знищує всі моральні і природні межі робочого дня. Звідси той економічний парадокс, що найпотужніший засіб для скорочення робочого часу перетворюється в найпевніший засіб для того, щоб весь час життя робітника і його сім’ї перетворити в робочий час, який віддається в розпорядження капіталу, для збільшення його вартості.

«Якби»,— мріяв Арістотель, великий мислитель стародавніх часів,— «якби кожне знаряддя з наказу або керуючись передбаченням могло виконувати встановлену для нього роботу подібно до того, як витвори Дедала рухалися самі собою або як триножники Гефеста з власної ініціативи приступали до священної роботи, якби таким же чином ткацькі човники ткали самі, то не потрібні були б ні помічники майстрові, ні раби панові»[155)].

І Антіпатр, грецький поет часів Ціцерона, вітав винайдення водяного млина для

[153)]Чому ця іманентна суперечність не доходить до свідомості окремого капіталіста, а тому й політичної економії, яка перебуває під владою його уявлень, це ми побачимо з перших відділів третьої книги.

[155)]*F. Biese*. «Die Philosophie des Aristoteles». Zweiter Band. Berlin, 1842, S. 408.

розмелювання зерна, цієї елементарної форми всіх продуктивних машин, як появу визволительки рабинь і відновниці золотого віку! [156)] «Язичники! О, ці язичники!» Вони, як відкрив прозорливий Бастіа, а до нього ще більш премудрий Мак-Куллох, нічого не розуміли в політичній економії і християнстві. Вони, між іншим, не розуміли, що машина — найпевніший засіб для подовження робочого дня. І коли вони виправдували рабство одних, то як засіб для повного людського розвитку інших. Але для того, щоб проповідувати рабство мас для перетворення небагатьох грубих і напівосвічених вискочок у «видатних прядильників», «великих ковбасників» і «впливових торговців ваксою»,— для цього їм бракувало специфічних християнських почуттів.

с) ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ПРАЦІ

Безмежне подовження робочого дня, яке спричиняють машини, що перебувають в руках капіталу, приводить згодом, як ми бачили, до реакції з боку суспільства, життєвому корінню якого загрожує небезпека, і тим самим до встановлення законодавчо обмеженого нормального робочого дня. На основі останнього набуває вирішальної ваги явище, з яким ми зустрічалися вже раніше, а саме інтенсифікація праці. При аналізі абсолютної додаткової вартості мова йшла насамперед про екстенсивну величину праці, а ступінь її інтенсивності передбачався як величина дана. Тепер ми повинні розглянути перетворення екстенсивної величини в інтенсивну, у вираз ступеня.

Само собою розуміється, що в міру розвитку машин і нагромадження досвіду серед власне машинних робітників природно збільшується швидкість, а тому і інтенсивність праці. Так, в Англії протягом півстоліття подовження робочого дня іде рука в руку із зростанням інтенсивності фабричної праці. Однак зрозуміло, що при такій роботі, де мова йде не про минущі пароксизми, а про повторювану день у день регулярну одноманітність, неминуче настає момент, коли подовження робочого дня і інтенсифікація праці взаємно виключають одне одного, так що подовження робочого дня сумісне тільки із зниженням ступеня інтенсивності праці і, навпаки, підвищення

[156)]Подаю тут ці вірші в перекладі Штольберга [135], бо вони, як наведені раніше цитати про поділ праці, характеризують протилежність між античними і сучасними поглядами:

> «Дайте спочинок своїм рукам, о робітниці, і спіть спокійно!
> Даремно буде півень попереджати вас, що настав ранок!
> Део доручила роботу дівчат німфам,
> І вони легко тепер стрибають по колесах,
> Так що збуджені осі крутяться разом із своїми спицями
> І змушують обертатися важке жорно.
> Будемо ж жити життям батьків і без праці
> Втішатися дарами, якими нас наділила богиня».
> («Gedichte aus dem Griechischen ubersetzt von
> Christian Graf zu Stolberg». Hamburg, 1782).

ступеня інтенсивності — тільки із скороченням робочого дня. Коли поступово наростаюче заворушення робітничого класу примусило державу насильно скоротити робочий час і насамперед продиктувати нормальний робочий день власне фабриці, тобто з того моменту, коли раз назавжди стало неможливим збільшення виробництва додаткової вартості шляхом подовження робочого дня, капітал з усією енергією і з цілковитою свідомістю кинувся на виробництво відносної додаткової вартості з допомогою прискореного розвитку машинної системи. Разом з тим відбувається зміна в характері відносної додаткової вартості. Взагалі метод виробництва відносної додаткової вартості полягає в тому, що робітник завдяки підвищенню продуктивної сили праці дістає змогу виробити більше при попередній затраті праці протягом попереднього часу. Попередній робочий час долучає до всього продукту в цілому все таку саму вартість, як і раніше, хоч ця не змінена мінова вартість виражається тепер у більшій кількості споживних вартостей, а тому вартість одиниці товару знижується. Однак інакше стоїть справа, коли примусове скорочення робочого дня, даючи потужний поштовх розвиткові продуктивної сили і економії умов виробництва, разом з тим змушує робітника збільшувати затрату праці на одиницю часу, підвищувати напруження робочої сили, щільніше заповнювати пори робочого часу, тобто конденсувати працю до такої міри, яка досягається тільки в рамках скороченого робочого дня. Ця стиснута в межі даного періоду часу більша маса праці враховується тепер як більша кількість праці, ніж вона є в дійсності. Поряд з виміром робочого часу як «величини протяжної» тепер виступає вимір ступеня його ущільнення[157)]. Більш інтенсивна година десятигодинного робочого дня містить у собі тепер стільки ж або більше праці, тобто затраченої робочої сили, ніж більш пориста година дванадцятигодинного робочого дня. Тому її продукт має таку саму або більшу вартість, ніж продукт більш пористих 1 1/5 години. Не кажучи вже про збільшення відносної додаткової вартості внаслідок збільшення продуктивної сили праці, тепер, наприклад, 3 1/3 години додаткової праці на $6^{2}/з$ години необхідної праці дають капіталістові таку саму масу вартості, як раніше 4 години додаткової праці на 8 годин необхідної праці.

Тепер постає питання, яким чином праця інтенсифікується?

Перший наслідок скорочення робочого дня грунтується на тому самоочевидному законі, що дієздатність робочої сили обернено пропорціональна часові її діяльності. Тому в певних межах те, що втрачається на тривалості діяння сили, виграється на її інтенсивності. А про те, щоб робітник дійсно витрачай більше робочої сили, про це дбає капітал з допомогою методу оплати[158)]. В мануфактурах, наприклад у гончарних закладах, и яких машини не відіграють ніякої ролі або відіграють лише незначну роль,

---

[157)] Розуміється, в різних галузях виробництва взагалі спостерігаються відмінності в інтенсивності праці. Вони, як показав уже А. Сміт, почасти врівноважуються побічними обставинами, зв’язаними з кожним особливим родом праці. Але й ці відмінності впливають на робочий час як міру вартості лише остільки, оскільки інтенсивні і екстенсивні величини являють собою протилежні і взаємно виключаючі один одного вирази однієї і тієї самої кількості праці.

[158)] Особливо у вигляді поштучної заробітної плати,— форми, яка розглядається в шостому відділі.

запровадження фабричного закону з цілковитою переконливістю показало, що звичайне скорочення робочого дня разюче збільшує регулярність, одноманітність, порядок, безперервність і енергію праці[159]. Однак здавалося сумнівним, що такий самий результат вийде і на власне фабриці, бо залежність робітника від безперервного і одноманітного руху машини давним-давно створила тут найсуворішу дисципліну. Тому, коли в 1844 р. обговорювалося питання про скорочення робочого дня нижче 12 годин, фабриканти майже всі заявили, що

«їх наглядачі в різних робочих приміщеннях наглядають за тим, щоб робітники не гаяли ні хвилини часу», що «ступінь пильності і уважності робітників («theextentofvigilanceandattentiononthepartoftheworkmen») навряд чи можна підвищити» і що, припускаючи незмінними всі інші умови, наприклад швидкість машин, «було б безглуздям на впорядженних фабриках сподіватися хоч трохи значного результату від збільшення уважності робітників і т. д.»[160].

Це твердження було спростоване експериментами. Пан Р. Гарднер запровадив з 20 квітня 1844 р. на двох своїх великих фабриках у Престоні 11-годинний робочий день замість 12-годинного. Майже через рік виявився той результат, що

«при тих самих витратах було одержано ту саму кількість продукту і що в цілому робітники за 11 годин заробляли рівно стільки ж, скільки раніше за 12 годин»[161].

Я не торкаюсь тут експериментів у прядильних і чесальних відділах, бо вони були зв'язані з збільшенням швидкості машин (на 2%). Навпаки, в ткацькому відділі, де до того ж вироблялися дуже різноманітні сорти легких узорчатих тканин, не сталося ніяких змін в об'єктивних умовах виробництва. Результат був такий:

«З 6 січня по 20 квітня 1844 р. при 12-годинному робочому дні середня заробітна плата одного робітника становила 10 шил. 1 ½ пенса на тиждень, з 20 квітня по 29 червня 1844 р. при 11-годинному робочому дні середня заробітна плата була 10 шил. 3 ½ пенси на тиждень»[162].

В цьому випадку за 11 годин вироблялося більше, ніж раніше за 12 годин, виключно внаслідок більшої і рівномірніше розподілюваної працездатності робітників і внаслідок економного використання ними часу. В той час як вони діставали ту саму заробітну плату і вигравали час дозвілля, капіталіст діставав ту саму масу продуктів і заощаджував вугілля, газ і т. д., що витрачалися за одну годину. Такі самі експерименти і з таким самим результатом були проведені на фабриках пп. Хоррокса і Джексона[163].

---

[159] Див. «Reports of Insp. of Fact, for 3ist October 1865».

[160] «Reports of Insp. of Fact, for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», p. 20,21.

[161] Там же, стор. 19. Через те що поштучна плата лишилась незміненою, то розміри тижневого заробітку залежали від кількості продукту.

[162] «Reports of Insp. of Fact, for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», p. 20.

[163] Там же, стор. 21. Моральний елемент відігравав значну роль у згаданих ви- ще експериментах. «Ми»,— заявили робітники фабричному інспекторові,— «ми працюємо з великим запалом, ми завжди маємо на увазі нагороду: можливість раніше піти на ніч; бадьорий і діяльний дух властивий усій фабриці, від наймолодшого помічника до найстарішого робітника, і ми тепер більше допомагаємо один одному» (там же).

Коли скорочення робочого дня, яке створює спочатку суб’єктивну умову для конденсації праці, тобто дає робітникові змогу витрачати більше сили протягом даного часу, проводиться примусово, тобто законодавчим порядком, машина в руках капіталу стає об’єктивним і систематично вживаним засобом для того, щоб видавити більше праці протягом даного часу. Це досягається двояким способом: збільшенням швидкості машин і збільшенням кількості машин, які перебувають під контролем одного і того самого робітника, тобто збільшенням арени праці останнього. Удосконалення в конструкції машин почасти необхідні для того, щоб посилити тиск на робітника, почасти вони самі собою супроводять інтенсифікацію праці, бо обмеження робочого дня спонукає капіталіста до найсуворішої економії на витратах виробництва. Удосконалення парової мангани збільшує швидкість руху її поршня і в той же час, завдяки більшому заощадженню сили, дає можливість приводити в рух мотором тих самих розмірів більший механізм, причому споживання вугілля лишається незмінним або навіть знижується. Удосконалення передатного механізму зменшує тертя і,— чим так разюче відрізняються сучасні машини від старих,— зводить діаметр і вагу великих та малих валів до раз у раз зменшуваного мінімуму. Нарешті, удосконалення робочої машини, збільшуючи її швидкість і розширяючи її діяння, зменшують її розміри, як це видно на прикладі сучасного парового ткацького верстата, або збільшують разом з корпусом розміри і число її знарядь, як у прядильній машині, або з допомогою непомітних змін деталей збільшують рухомість цих знарядь,— наприклад, в середині п’ятидесятих років швидкість веретен в автоматичній мюль-машині була збільшена таким чином на $^{1}/_{5}$.

Скорочення робочого дня до 12 годин відноситься в Англії до 1832 року. Уже в 1836 р. один англійський фабрикант заявляв:

«В порівнянні з попереднім часом праця на фабриках дуже зросла и на слідок того, що значно збільшена швидкість машин вимагає від робітника посиленої уваги і діяльності» [164].

В 1844 р. лорд Ешлі, нині граф Шефтсбері, подав у палаті громад такі документально обгрунтовані дані:

«Праця осіб, зайнятих у фабричних процесах, тепер втроє більша, ніж була при запровадженні цих операцій. Безсумнівно, машини виконали роботу, яка замінила жили і мускули мільйонів людей, але вони напрочуд (prodigiously) збільшили працю людей, яких вони підкорили своєму жахливому рухові... Праця, яка полягає в тому, щоб протягом 12 годин іти слідом за двома мюль-машинами, становила, при прядінні пряжі № 40, в 1815 р. 8 миль ходьби. В 1832 р. дистанція, яку протягом 12 годин доводилося пройти при двох мюль-машинах під час прядіння того самого номера, становила 20 миль, а часто й більше. В 1825 р. прядильникові доводилося зробити на кожному мюлі 820 витягувань за 12 годин, що становить загальну суму в 1 640 витягувань за 12 годин. В 1832 р. прядильник повинен був зробити протягом свого дванадцятигодинного робочого дня 2 200 витягувань на кожну мюль-машину, разом 4 400; н 1844 р.—2400, разом 4 800; а в деяких випадках потрібна ще більша маса праці (amountoflabour)... Тут у мене в руках другий документ 1842 р., який показує, що праця прогресивно збільшується не тільки тому, що доводиться проходити більшу відстань, але й тому, що кількість вироблюваних товарів збільшується, тоді як число робітників відповідно зменшується; і,

---

[164] *John Fielden***,** цит. тв., стор. 32.

далі, тому, що тепер часто прядеться гірша бавовна, яка вимагає більшої праці... В чесальному відділі праця також значно зросла. Тепер одна людина виконує таку роботу, яка раніше розподілялася між двома... У ткацькому відділі, в якому працює багато людей, здебільшого жіночої статі, праця зросла за останні роки, внаслідок збільшення швидкості машин, на цілих 10%. У 1838 р. за тиждень випрядалося 18 000 мотків, у 1843 р. це число підвищилось до 21 000. В 1819 р. число ударів човника при паровому ткацькому верстаті становило 60 за хвилину, в 1842 р. воно становило 140, що свідчить про величезне зростання праці» [165)].

З огляду на цю дивовижну інтенсивність, якої праця досягла уже в 1844 р. при пануванні закону про 12-годинний робочий день, здавалося, що англійські фабриканти мають підстави твердити, що дальший прогрес в цьому напрямі неможливий і що всяке дальше скорочення робочого часу рівнозначне зменшенню виробництва. Що справедливість їх міркувань була лише позірною, це найкраще доводиться опублікованою в цей самий час заявою невтомного цензора фабрикантів, фабричного інспектора Леонарда Хорнера:

«Через те що кількість вироблюваних продуктів регулюється переважно швидкістю машин, то фабрикант повинен бути зацікавлений в тому, щоб машини працювали з максимальною швидкістю, оскільки вона сумісна з такими умовами: збереження машин від надто швидкого псування, збереження доброякісності вироблюваних товарів, здатність робітника не відставати від машини, причому напруження не повинно перевищувати тієї міри, в якій він може розвивати його безперервно. Часто буває так, що фабрикант через свою поспішність надто прискорює рух. Тоді аварії і погана якість продукту переважають вигоди від швидкості, і фабрикантові доведеться уповільнити хід машин. Через те що діяльний і уважний фабрикант напевно знайде максимум досяжного, то я вважав, що неможливо за 11 годин виробляти стільки ж, скільки за 12. Я припускав крім того, що відрядно оплачуваний робітник напружує свої сили до тієї крайньої міри, за якою він уже не може завжди зберігати один і той самий ступінь інтенсивності» [166)].

Тому Хорнер, всупереч експериментам Гарднера і т. д., прийшов до висновку, що дальше скорочення 12-годинного робочого дня неминуче зменшить кількість продукту[167)]. Він сам через 10 років цитує сумніви, висловлені ним у 1845 р., на доказ того, наскільки він тоді не розумів еластичності машин і людської робочої сили, які в однаковій мірі напружуються до крайнього ступеня внаслідок примусового скорочення робочого дня.

Звернімося тепер до періоду після 1847 р., з часу запровадження законодавчим порядком 10-годинного робочого дня на англійських бавовняних, шерстяних, шовкових і льняних фабриках.

«Швидкість веретен у ватер-машин зросла на 500, у мюль-машин на 1 000 оборотів за хвилину, тобто швидкість ватерних веретен, що досягала в 1839 р. 4 500 оборотів за хвилину, становить тепер» (1862 р.) «5 000, а швидкість мюльних веретен, що досягала 5 000, становить тепер 6 000 за хвилину; це дає в першому випадку зростання швидкості на 1/10 , а в другому — на 1/6 [168)].

Джемс Несміт, знаменитий цивільний інженер з Патрікрофта поблизу Манчестера, в одному листі до Леонарда Хорнера у 1852 р. розглядає удосконалення, зроблені в паровій машині між 1848 і 1852 роками. Відзначивши, що парова кінська сила, яка в

[165)]Lord*Ashley,*цит. тв.., стор. 6—9, у різних місцях.

[166)]«Reports of Insp. of Fact, [for quarter ending 30th September 1844, and from 1st October 1844] to 30th April 1845», p. 20.

[167)]Там же, стор. 22.

[168)]«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1862», p. 62.

офіціальній фабричній статистиці все ще визначається відповідно до її діяння в 1828 р.[169] є чисто номінальною і може бути лише умовним показником дійсної сили, він, між іншим, пише:

«Не підлягає ніякому сумніву, що парові машини попередньої ваги, часто навіть якраз ті самі машини, з тією тільки різницею, що в них зроблено сучасні удосконалення, в середньому виконують на 50% більше роботи, ніж раніше, і що в багатьох випадках ті самі машини, які в часи максимальної швидкості 220 футів за хвилину розвивали 50 кінських сил, тепер при меншому споживанні вугілля розвивають більше 100 кінських сил... Сучасна парова машина при попередньому числі номінальних кінських сил, внаслідок удосконалень в її конструкції, зменшення розміру і змін конструкції парового котла і т. д., діє з більшою силою, ніж раніше... Тому, хоч тепер у відношенні до номінальної кінської сили працює та сама кількість рук, число рук у відношенні до робочих машин тепер зменшилось»[170].

У 1850 р. на фабриках З'єднаного королівства застосовувалось 134 217 номінальних кінських сил, що приводили в рух 25 638 716 веретен і 301 445 ткацьких верстатів. У 1856 р. число веретен і ткацьких верстатів становило відповідно 33 503 580 і 369 205. Якби на одну кінську силу припадало стільки ж веретен і верстатів, як у 1850 р., то в 1856 р. було б потрібно 175 000 кінських сил. Але за офіціальними даними число їх становило всього 161 435, тобто на 10 000 з лишком кінських сил менше, ніж було б потрібно за розрахунками 1850 року[171].

«Останній звіт» (офіціальна статистика) «1856 р. встановлює той факт, що фабрична система поширюється з блискавичною швидкістю, число рук у відношенні до машин скоротилось, парова машина внаслідок економії в силі та інших удосконалень приводить в рух машини більшої ваги і що збільшення кількості продукту досягається внаслідок удосконалення робочих машин, зміни методів виробництва, збільшення швидкості машин і багатьох інших причин». [172] «Великі удосконалення, зроблені в машинах всякого роду, значно підвищили їх продуктивну силу. Безсумнівно, що скорочення робочого дня стало... стимулом для цих удосконалень. Ці удосконалення і більш інтенсивна праця робітника привели до того, що протягом скороченого» (на 2 години, або на 1/6) «робочого дня виробляється щонайменше стільки ж продукту, скільки вироблялося раніше протягом довшого дня»[173].

Наскільки збільшилось багатство фабрикантів внаслідок більш інтенсивної експлуатації робочої сили, показує вже одна та обставина, що середній щорічний приріст числа англійських бавовняних текстильних фабрик становив з 1838 по 1850 р. 32, а з 1850 по 1856 р.— 86.

Хоч який великий був прогрес англійської промисловості за 8-річчя 1848—1856 рр. при пануванні 10-годинного робочого дня, в наступний шестирічний період 1856—1862 рр. він був далеко перевершений. Наприклад, на шовкових фабриках було у 1856

---

[169]Це змінилося з часу парламентського звіту 1862 року. Тут замість номінальної запроваджена вже дійсна парова кінська сила сучасних парових машин і водяних коліс {див. прим. 109а,стор. 371. Ф. К.}. Так само і тростильні веретена вже не змішуються з власне прядильними веретенами (як було у звітах 1839, 1850 і 1856 рр.); далі для шерстяних фабрик наведено число «gigs» [«ворсувальних машин»], запроваджено відмінність між джутовими і коноплепрядильними фабриками, з одного боку, і льняними — з другого; нарешті, вперше введено у звіт панчішнов'язальне виробництво.

[170]«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1856», p. 14, 20.

[171]Тамже, стор. 14, 15.

[172]Тамже, стор. 20.

[173]«Reports etc. for 31st October 1858», p. 9, 10. Пор. «Reports etc. for 30th April 1860», p. 30 sqq.

р. веретен — 1 093 799, у 1862 р.— 1 388 544; ткацьких верстатів у 1856 р.— 9 260, у 1862 р.— 10 709. Навпаки, число робітників у 1856 р.— 56 137, у 1862 р.— 52 429. Таким чином, збільшення числа веретен становило 26,9% і ткацьких верстатів — 15,6% при одночасному зменшенні числа робітників на 7%. У 1850 р. на камвольних фабриках було в ходу 875 830 веретен, у 1856 р.— 1 324 549 (збільшення на 51,2%) і в 1862 р.— 1 289 172 (зменшення на 2,7%). Але коли взяти до уваги, що тростильні веретена входять в обчислення 1856 р., але не входять в обчислення 1862 **р.,** то виявиться, що число веретен з 1856 р. лишалося майже незмінним. Навпаки, швидкість веретен і ткацьких верстатів з 1850 р. в багатьох випадках подвоїлась. Число парових ткацьких верстатів на камвольних фабриках становило в 1850 р. 32 617, в 1856 р. — 38 956 і в 1862 р.— 43 048. При них було зайнято в 1850 р. 79 737 чоловік, в 1856 р.— 87 794 і в 1862 р.— 86 063, але в цьому числі дітей до 14-річного віку було в 1850 р. 9 956, в 1856 р. — 11 228 і в 1862 р.— 13 178. Отже, незважаючи на значне збільшення числа ткацьких верстатів у 1862 р. проти 1856 р., загальне число зайнятих робітників зменшилось, а число експлуатованих дітей збільшилось[174)].

27 квітня 1863 р. член парламенту Ферранд заявив у палату громад:

«Делегати робітників від 16 округ Ланкаширу і Чеширу, з доручення яких я виступаю, повідомили мене про те, що внаслідок удосконалення машин праця на фабриках все зростає. Раніше один робітник з помічником обслуговував два ткацькі верстати, тепер один робітник без помічників обслуговує три верстати і часто навіть чотири і т. д. Як видно з повідомлених фактів, дванадцять годин праці втиснуті тепер менш ніж у 10 робочих годин. Звідси само собою очевидно, в якій величезній мірі збільшились за останні роки муки праці фабричних робітників»[175)].

Тому, хоч фабричні інспектори безустанно і з цілковитим правом вихваляють сприятливі результати фабричних законів 1844 і 1850 рр., однак вони визнають, що скорочення робочого дня уже викликало таку інтенсивність праці, яка загрожує здоров'ю робітників і, таким чином, руйнує саму робочу силу.

«В більшості бавовняних, камвольних і шовкових фабрик виснажуюче напруження, потрібне для роботи при машинах, рух яких за останні роки надзвичайно прискорився, було, як видно, однією з причин того збільшення смертності від легеневих хвороб, яке показав д-р Грінхау у своєму останньому блискучому звіті»[176)].

Не підлягає ніякому сумніву, що, коли законом у капіталу раз назавжди віднята можливість подовження робочого дня, його тенденція компенсувати себе за це систематичним підвищенням ступеня інтенсивності праці і перетворювати всяке.

---

174) «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1862», p. 129, 100, 103, 130.

175) Один ткач на двох сучасних парових ткацьких верстатах виробляє тепер за 60-годинний тиждень 26 кусків певного сорту тканини певної довжини і ширини, а раніше при старому паровому ткацькому верстаті міг виробляти тільки 4. Ткацькі витрати на один такий кусок уже на початку 1850 р. знизились з 2 шил. 9 пенсів до 5 1/8 пенса.

Додаток до 2 видання. «30 років тому» (в 1841 р.) «від бавовнопрядильника з 3 помічниками вимагалося наглядати тільки за однією парою мюль-машин з 300—324 веретенами. Тепер» (кінець 1871 р.) «з 5 помічниками він повинен наглядати за мюль-машинами, число веретен яких становить 2 200, і виробляє пряжі щонайменше в сім раз більше, ніж у 1841 році» (Александр Редгрейв, фабричний інспектор, в «JournaloftheSocietyofArts», January 5, 1872).

176) «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1861», p. 25, 26

удосконалення машин у засіб посиленого висмоктування робочої сили скоро повинна знову привести до того поворотного пункту, де стає неминучим нове скорочення робочого часу[177].З другого боку, бурхливий розвиток англійської промисловості з 1848 р. дотепер, тобто в період десятигодинного робочого дня, переважає епоху 1833—1847 рр., тобто період дванадцятигодинного робочого дня, ще в більшій мірі, ніж розвиток промисловості в цей останній період перевершив її успіхи в першу половину століття фабричної системи, тобто в період необмеженого робочого дня[178].

---

[177] Нині (1867 р.) в Ланкаширі серед фабричних робітників почалась агітація ва восьмигодинний робочий день

[178] Нижчеподані деякі цифри характеризують прогрес власне фабрик у З’єднаному королівстві з 1848 року:

	Кількість експортованих товарів			
	1848	1851	1860	1865
Шерстяні фабрики				
Шерстяна і камвольна пряжа (в фунтах)	—	14 670 880	27 533 968	31 669 267
Тканини (в ярдах)	—	151 231 153	190 371 507	278 837 418
	Вартість експортованих товарів (у фунтах стерлінгів)			
Бавовняні фабрики				
Бавовняна пряжа	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Бавовняні тканини	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Льняні і коноплепрядильні фабрики				
Пряжа	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Тканини	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Шовкові фабрики				
Пряжа	77 789	196 380	826 107	768 064
Тканини	—	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Шерстяні фабрики				
Шерстяна і камвольна пряжа	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Тканини	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

* 1846 р.

** в фунтах.

(Див. Сині книги «Statistical Abstract for the United Kingdom», № 8 і № 13. London,1861 і 1866).

	Кількість експортованих товарів			
	1848	1851	1860	1865
Шерстяні фабрики				
Шерстяна і камвольна пряжа (в фунтах)	—	14 670 880	27 533 968	31 669 267
Тканини (в ярдах)	—	151 231 153	190 371 507	278 837 418
	Вартість експортованих товарів (у фунтах стерлінгів)			
Бавовняні фабрики				
Бавовняна пряжа	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Бавовняні тканини	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Льняні і коноплепрядильні фабрики				
Пряжа	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Тканини	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Шовкові фабрики				
Пряжа	77 789	196 380	826 107	768 064
Тканини	—	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Шерстяні фабрики				
Шерстяна і камвольна пряжа	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Тканини	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

В Ланкаширі число фабрик збільшилося між 1839 і 1850 рр. усього на 4%, між 1850 і 1856 —на 19%, між 1856 і 1862 — на 33%, тимчасом як число зайнятих осіб в обидва одинадцятирічні періоди абсолютно збільшилось, а відносно зменшилось. Див. «Reports of Insp. of Fact, for 31st Oct. 1862», p. 63. В Ланкаширі переважають бавовняні фабрики. А яке відносно велике місце займають вони взагалі у виробництві пряжі і тканин, видно з того, що із загального числа таких фабрик в Англії, Уельсі, Шотландії і Ірландії на них припадає 45,2%, із загального числа веретен — 83,3%, із загального

4. ФАБРИКА

На початку цього розділу ми розглядали тіло фабрики, розчленовану систему машин. Потім ми бачили, як машини, привласнюючи жіночу й дитячу працю, збільшують людський матеріал для капіталістичної експлуатації, як вони, безмірно подовжуючи робочий день, захоплюють усе життя робітника і як, нарешті, їх розвиток, даючи змогу виробляти неймовірно зростаючі маси продукту за все більш і більш короткий час, є систематичним засобом для того, щоб у даний період часу привести в рух більше праці, тобто щоб усе інтенсивніше експлуатувати робочу силу. Тепер ми переходимо до фабрики в її цілому, до того ж в її найбільш розвинутій формі.

Д-р Юр, Піндар автоматичної фабрики, описує її, з одного боку, як

«кооперацію різних категорій робітників, дорослих і неповнолітніх, які вміло і старанно наглядають за системою продуктивних машин, що їх безупинно приводить в рух центральна сила (первинний двигун)»

з другого боку — як

«величезний автомат, складений з численних механічних і свідомий органів, які діють погоджено і без перерви для вироблення одного ii того самого предмета, так що всі ці органи підпорядковані одній руховій силі, яка сама приводить себе в рух».

Ці два визначення аж ніяк не тотожні. В одному комбінований сукупний робітник, або суспільний робочий організм, с активно діючим суб’єктом, а механічний автомат — об’єктом; в другому сам автомат є суб’єктом, а робітники приєднані як свідомі органи до його позбавлених свідомості органів і разом з останніми підпорядковані центральній руховій силі. Перше визначення зберігає своє значення щодо всіх можливих застосувань машин у великому масштабі; друге характеризує їх капіталістичне застосування і, значить, сучасну фабричну систему. Звідси улюблена манера Юра зображати центральну машину, від якої виходить рух, не тільки автоматом, але й автократом.

«У цих величезних майстернях благотворна сила пари збирає навколо себе міріади своїх підданих» [179].

Разом з робочим знаряддям і віртуозність у керуванні ним переходить від робітника до машини. Дієздатність знаряддя звільняється від тієї обмеженості, яка випливає із зв’язку людської робочої сили з особистістю робітника. Таким чином усувається той технічний базис, на якому грунтується поділ праці в мануфактурі. Тому замість характерної для мануфактури ієрархії спеціалізованих робітників на автоматичній фабриці виступає тенденція до зрівняння, або нівелювання, тих робіт, які

числа парових ткацьких верстатів — 81,4%, із загального числа парових кінських сил, які приводять текстильні фабрики в рух, — 72,6%, із загального числа зайнятих осіб — 58,2% (там же, стор. 62, 63).

[179] *Ure.* «Philosophy of Manufactures», p. 18.

повинні виконуватися помічниками машини[180)], замість штучно породжених відмінностей між частковими робітниками набувають переваги природні відмінності віку і статі.

Оскільки поділ праці відроджується на автоматичній фабриці, він є насамперед розподілом робітників по спеціалізованих машинах і розподілом мас робітників,— які, проте, не становлять розчленованих груп,— по різних відділах фабрики, де вони працюють при розташованих одна біля одної однорідних робочих машинах, тобто де вони об'єднані лише простою кооперацією. Розчленована група мануфактури заміщається тут сполученням головного робітника з небагатьма помічниками. Істотна відмінність спостерігається між робітниками, які працюють дійсно при робочих машинах (сюди ж треба залічити деяких робітників, які наглядають за машиною-двигуном або її заправкою), і простими підручними (майже виключно діти) цих машинних робітників. До підручних же в більшій чи меншій мірі залічуються і всі feeders(які просто подають у машину матеріал праці). Поряд з цими головними категоріями виступає кількісно незначний персонал, який займається контролем за всіма машинами і постійним їх ремонтом, наприклад, інженери, механіки, столяри і т. д. Це — вища, почасти науково освічена, почасти ремісничого характеру верства робітників, яка стоїть поза колом фабричних робітників, просто приєднана до них[181)]. Цей поділ праці є чисто технічним.

Всяка робота при машині вимагає підготовки робітника з раннього віку для того, щоб він навчився пристосовувати свої власні рухи до одноманітно-безперервних рухів автомата. Оскільки сукупність машин сама становить систему різноманітних, одночасно діючих і комбінованих машин, остільки й кооперація, що грунтується на ній, вимагає розподілу різнорідних груп робітників між різнорідними машинами. Але машинне виробництво знищує необхідність мануфактурно закріпляти цей розподіл, прикріпляти одних і тих самих робітників назавжди до одних і тих самих функцій[182)]. Через те що рух фабрики в цілому виходить не від робітника, а від машини, то тут може відбуватися постійна зміна персоналу, не викликаючи перериву процесу праці. Найпереконливіший доказ цього дає Relaissystem[система змін], що застосовувалась під час бунту англійських фабрикантів у 1848—1850 роках[137]. Нарешті, та швидкість, з

---

180) Там же, стор. 31. Пор. Карл*Маркс.*«Злиденність філософії». Париж, 1847, стор. 140, 141 [див. це видання, том 4, стор. 151—152].

181)Характерно для умисного статистичного обману,—а викрити його можна було б аж до дрібниць,—що англійське фабричне законодавство категорично виключає із сфери своєї чинності згаданих у кінці тексту робітників, не визнаючи їх фабричними робітниками; з другого боку, звіти, публіковані парламентом, так само категорично включають в категорію фабричних робітників не тільки інженерів, механіків і т. д., але й управителів фабрик, прикажчиків, розсильних, комірників, пакувальників і т. д.,—коротше кажучи, всіх, крім самого власника фабрики.

182)Юр визнає це. Він говорить, що робітники «в разі потреби» можуть бути переміщені волею управителя від однієї машини до іншої, і з торжеством покликує: «Такого роду переміщення явно суперечить старій рутині, яка поділяє працю і покладає на одного виготовлення головок до шпильок, на другого — загострення її кінчика». Він повинен був би швидше поставити питання, чому цю «стару рутину» переборюють на автоматичній фабриці тільки «в разі потреби»[136].

якою людина в юнацькі роки навчається працювати при машині, у свою чергу усуває потребу виховувати особливу категорію виключно машинних робітників[183]. Робота ж простих підручних на фабриці почасти може замінятися машинами[184], почасти через свою крайню елементарність допускає швидку і постійну заміну зайнятих нею осіб.

Хоч машина технічно розбиває, таким чином, стару систему поділу праці, проте ця система все ще існує на фабриці спочатку за звичкою, як традиція мануфактури, а потім систематично відтворюється і зміцнюється капіталом у ще більш огидній формі як засіб експлуатації робочої сили. Довічна спеціальність — орудувати частковим знаряддям, перетворюється в довічну спеціальність — служити частковій машині. Машиною зловживають для того, щоб самого робітника перетворити з дитинства в частину часткової машини[185]. Таким чином не тільки значно зменшуються витрати, необхідні для відтворення його самого, але в той же час дістає завершення і його безпорадна залежність від фабрики в цілому, отже від капіталіста. Тут, як і завжди, треба розрізняти збільшення продуктивності, що випливає з розвитку суспільного процесу виробництва, від збільшення продуктивності, що випливає з капіталістичної експлуатації цього процесу.

В мануфактурі і ремеслі робітник змушує знаряддя служити собі, на фабриці він служить машині. Там рух знаряддя праці виходить від нього, тут він повинен іти за рухом знаряддя праці. У мануфактурі робітники є членами одного живого механізму. На фабриці мертвий механізм існує незалежно від них, і вони приєднані до нього як живі придатки.

«Сумна одноманітність нескінченної муки праці, при якій все знов і знов відбувається один і той самий механічний процес, схожа на муки Сізіфа: тягар праці, наче величезний камінь, все знов і знов падає на

---

[183] В разі потреби, як, наприклад, під час Громадянської війни в Америці, буржуа вживає фабричних робітників як виняток на найбільш грубі роботи, як-от брукування вулиць і т. д. Англійські «ateliersnationaux» [«національні майстерні»] 1862 І дальших років для безробітних бавовняних робітників тим відрізнялися від французьких національних майстерень 1848 р., що в останніх робітникам доводилося виконувати за рахунок держави непродуктивні роботи, у перших же — продуктивні міські роботи на користь буржуа, причому вони провадились дешевше, ніж з допомогою регулярних робітників, з якими примусили конкурувати безробітного. «Вигляд робітників з бавовняних фабрик у фізичному відношенні безсумнівно поліпшився. Це я пояснюю... оскільки йдеться про чоловіків, тим, що громадські роботи виконуються на відкритому повітрі». (Тут мова йде про престонських фабричних робітників, які працювали на «Престонському болоті».) («ReportsofInsp. ofFact. October1863», p. 59.)

[184] *Приклад:*Різні механічні апарати, запроваджені на шерстяних фабриках з часу закону 1844 р. для заміни дитячої праці. Коли дітям самих панів фабрикантів доведеться проходити «школу» простих помічників на фабриці, тоді ця ще майже зовсім не розроблена галузь механіки швидко зробить помітні кроки вперед. «Навряд чи знайдеться якась інша така ж небезпечна машина, як автоматична мюль-машина. Більша частина нещасних випадків трапляється з малими дітьми, і саме внаслідок того, що вони, підмітаючи підлогу, підповзають під мюль-машини, коли останні рухаються. Багато «minders» (робітники при мюль-машинах) «притягались» (фабричними інспекторами) «до судової відповідальності і були засуджені до грошових штрафів за проступки цього роду, але без будь-якихпомітних загальних результатів. Якби машинобудівники винайшли машину для підмітання, що звільнила б цих малих дітей від необхідності лазити під машини, то це було б щасливим вкладом у наші охоронні заходи» («ReportsofInsp. ofFactoriesfor 31stOctober1866», p. 63).

[185] Тому можна належно оцінити неймовірну вигадку Прудона, який «конструює» машини не як синтез засобів праці, а як синтез часткових робіт для самих робітників.

знесиленого робітника» [186)]

Машинна праця, до краю захоплюючи нервову систему, придушує багатосторонню гру мускулів і віднімає у людини всяку можливість вільної фізичної і духовної діяльності[187)]. Навіть полегшення праці стає засобом катування, бо машина звільняє не робітника від праці, а його працю від усякого змісту. Всякому капіталістичному виробництву, оскільки воно є не тільки процес праці, але в той же час і процес зростання капіталу, властива та обставина, що не робітник застосовує умову праці, а навпаки, умова праці застосовує робітника, але тільки з розвитком машини це перекручене відношення дістає технічно відчутну реальність. Завдяки своєму перетворенню в автомат засіб праці під час самого процесу праці протистоїть робітникові як капітал, як мертва праця, що підпорядковує собі живу робочу силу і висмоктує її. Відокремлення інтелектуальних сил процесу виробництва від фізичної праці і перетворення їх у владу капіталу над працею дістає своє завершення, як ми зазначали вже раніше, у великій промисловості, побудованій на базі машин. Часткова вправність окремого машинного робітника, що зазнав спустошення, зникає як нікчемна і позбавлена всякого значення деталь перед наукою, перед колосальними силами природи і перед суспільною масовою працею, що втілені в системі машин і становлять разом з останньою владу «хазяїна» (master). А тому цей хазяїн, в мозку якого машини нерозривно зрослися з його монополією на них, в разі зіткнень з «руками» презирливо покликує на їх адресу:

«Нехай фабричні робітники не забувають, що їх праця є в дійсності дуже низька категорія кваліфікованої праці; що ніяка інша праця не засвоюється легше і, беручи до уваги її якість, не оплачується краще; що ніякої іншої праці не можна дістати з допомогою такого короткого навчання, за такий короткий час і в такій великій кількості. Машини хазяїна фактично відіграють далеко більш важливу роль у справі виробництва, ніж праця і вправність робітника, якої можна навчити за 6 місяців і якої може навчитися кожний сільський батрак» [188)].

Технічна підпорядкованість робітника одноманітному рухові засобу праці і своєрідне складення робочого організму з індивідуумів обох статей і найрізноманітнішого віку створює казармену дисципліну, яка розвивається в довершений фабричний режим і доводить до повного розвитку вже згадану вище працю нагляду, а разом з тим і поділ робітників на виконавців [Handarbeiter] і наглядачів за працею, на промислових рядових і промислових унтер-офіцерів.

«Головна трудність на автоматичній фабриці полягала в забезпеченні дисципліни, необхідної для того, щоб примусити людей відмовитися від своєї звички до безладності в роботі і зробити їх дії подібними до

[186)] Ф. *Енгельс.* «Становище робітничого класу в Англії». Лейпціг, 1845, стор. 217 [див. це видання, том 2, стор. 387]. Навіть цілком ординарний оптимістичний фритредер, пан Молінарі, зауважує: «Людина, щодня наглядаючи по 15 годин за одноманітним ходом машини, виснажується далеко швидше, ніж коли вона протягом такого самого часу напружує свою фізичну силу. Ця робота нагляду, що могла б стати корисною гімнастикою для розуму, якби вона не була надто тривалою, руйнує своєю надмірністю і розум і саме тіло» *(G. de Molinari.*«EtudesEconomiques». Paris, 1846 [p. 49]).

[187)] Ф. *Енгельс,* цит. тв., стор. 216 [див. це видання, том 2, стор. 386].

[188)] «The Master Spinners’ and Manufactureas’ Defence Fund. Report of the Committee». Manchester, 1854, p. 17. Пізніше ми побачимо, що «хазяї» починають співати зовсім іншої, коли їм загрожує втрата їх «живих» автоматів.

незмінної регулярності великого автомата. Але винайти і з успіхом застосувати дисциплінарний кодекс, який відповідав би потребам і швидкості автоматичної системи,— цей Геркулесів подвиг був благородною справою Аркрайта! Навіть тепер, коли ця система організована в усій її повноті, майже неможливо серед робітників, що вже дійшли змужнілого віку, знайти корисних помічників для автоматичної системи»[189].

Фабричний кодекс, в якому капітал в приватноправовому порядку і самовладно, без поділу влади, взагалі такого дорогого буржуазії, і без представницької системи, ще більш дорогої для неї, формулює своє самодержавство над робітниками,— цей кодекс є просто капіталістична карикатура того суспільного регулювання процесу праці, яке стає необхідним при кооперації **У** великому масштабі і при спільному застосуванні засобів праці, особливо машин. Батіг наглядача за рабами замінюється штрафною книгою наглядача. Всі кари, природно, зводяться до грошових штрафів і вирахувань із заробітної плати, і завдяки законодавчій прозорливості фабричних Лікургів порушення їх законів дає, мабуть, їм більше прибутку, ніж додержування їх[8190].

---

[189] U*re.* «Philosophie of Manufactures», p. 15. Хто обізнаний з біографією Аркрайта, той ніколи не назве цього геніального цирульника «благородним». З усіх великих винахідників XVIII століття це був безперечно найбільший злодій чужих винаходів і найпідліший суб’єкт.

[190] «Кайдани рабства, якими буржуазія скувала пролетаріат, ніде не виступають так ясно, як у фабричній системі. Тут зникав юридично і фактично всяка свобода. Ринком о пів на шосту робітник повинен бути на фабриці. Якщо він спізнюється на кілька хвилин, його чекає штраф, а якщо він спізнюється на десять хвилин, його вже не пропускають, поки не скінчиться перерва на сніданок, і він втрачає заробітну плату за чверть дня... Він повинен їсти, пити і спати по команді... Деспотичний дзвін відриває його від сну, від сніданку, від обіду. А що робиться на самій фабриці? ТутФабрикант — абсолютний законодавець. Він видає фабричні правила, як йому заманеться; він змінює і доповнює свій кодекс, як йому спаде на думку; і хоч би він вніс у цей кодекс цілковиту нісенітницю, суди говорять робітникові: а тепер, оскільки видобровільно уклали цей договір, ви мусите його виконувати... Ці робітники приречені на те, щоб з дев’ятирічного віку до самої смерті фізично і духовно житипід палкою» (Ф. *Енгельс.* «Становищеробітничогокласу вАнглії». Лейпциг, 1845, стор. 217 І дальші [див. це видання, том 2, стор. 387—388, 389]). Що «говорять суди», Я поясню на кількох прикладах. Один випадок трапився в Шеффілді наприкінці ІНШІ року. Там один робітник на два роки найнявся на металічну фабрику. Посварившись з фабрикантом, він покинув фабрику і заявив, що нізащо не працюватиме більше у цього фабриканта. Визнаний винним у порушенні договору, він був засуджений до 2-місячного тюремного ув’язнення. (Якщо фабрикант порушує договір, то він може бути притягнений до відповідальності лише в цивільному порядку і рискує тільки грошовим штрафом.) Після того як він одсидів ці два місяці, той самий фабрикант запрошує його, згідно з старим контрактом, повернутися на фабрику. Робітник відмовляється. Він уже відбув кару за порушення контракту. Фабрикант знову притягає його до відповідальності, суд знову засуджує його, хоч один з суддів, пан Ші, відкрито визнав юридично потворним такий порядок, коли людину все її життя можна періодично знову і знову карати за один і той самий проступок або злочин. Цей вирок був винесений не яким-небудь «GreatUnpaid»[138], провінціальним Догбері, а в Лондоні, однією з найвищих судових установ. {До *4 видання.* Тепер це скасовано. Нині в Англії, за винятком деяких нечисленних випадків,— наприклад громадських газових заводів,— робітник щодо порушення договору зрівняний з підприємцем і може бути переслідуваний лише в цивільному порядку. Ф. *Е.}* Другий випадок трапився в Уілтшірі в кінці листопада 1863 року. Близько 30 робітниць при парових ткацьких верстатах, зайнятих у одного суконного фабриканта Харраппа в Леоерс Мілл, Уестбері Лі, застрайкували, бо у цього Харраппа була чудова звичка робити у них відрахування із заробітної плати за спізнення ранком: 6 пенсів за 2 хвилини,8 шил. за 3 хвилини і 1 шил. 6 пенсів за 10 хвилин. При 9 шил. за годину це становить4 ф. ст. 10 шил. на день, тимчасом як їх заробітна плата в середньому за рік ніколи не перевищує 10—12 шил. на тиждень. Крім того, Харрапп доручив одному підліткові сурмити трубою про початок роботи, що той робив іноді раніше 6 години ранку, і коли робітники не були на місці тоді, як він кінчав сурмити, ворота замикалися, і ті, що лишилися за ворітьми, штрафувалися; оскільки ж на фабриці не було годинника, то нещасні робітники підпадали під владу інспірованого Харраппом молодого сигнальника. Робітники, що почали «страйк», матері сімей і дівчата, заявили, що вони зараз же стануть до роботи, якщо сигнальника замінять годинником і запровадять розумніший тариф штрафів. Харрапп притягнув до суду 19 жінок і дівчат за порушення договору. Вони, при гучних вигуках обуреної публіки, були засуджені

Ми відзначаємо тут тільки матеріальні умови, за яких відбувається фабрична праця. Всі органи чуттів однаково терплять від штучно підвищеної температури, від повітря, насиченого частинками сирового матеріалу, від оглушливого шуму і т. д., не кажучи вже про небезпеку для життя серед тісно розставлених машин, які з регулярністю зміни пір року створюють свої промислові бюлетені убитих і покалічених[190a)]. Економія суспільних засобів виробництва, яка досягла зрілості лише в умовах сприятливого тепличного клімату фабричної системи, разом з тим перетворюється в руках капіталу в систематичне грабування всіх умов, необхідних для життя робітника під час праці: простору, повітря, світла, а також усіх засобів, що захищають робітника від небезпечних для життя або шкідливих для здоров'я умов процесу виробництва,— про пристрої ж для зручності робітника нема чого й казати[191)].

кожна до 6 пенсів штрафу і 2 шил. 6 пенсів судових витрат. Натовп народу провів Харраппа до суду шиканням.— Один з улюблених фабрикантських прийомів полягає в тому, що вони відрахуваннями із заробітної плати карають робітників за погану якість видаваного їм матеріалу. Цей метод у 1866 р. викликав загальний страйк в англійських гончарних округах. Звіти Комісії по обслідуванню умов дитячої праці (1863 — 1866) наводять випадки, коли робітники, замість того щоб одержувати заробітну плату, в результаті своєї праці внаслідок штрафів ставали навіть боржниками своїх ясновельможних «хазяїв». Повчальні риси винахідливості фабричних самодержців щодо відрахувань із заробітної плати виявила також остання бавовняна криза. «Мені самому»,— говорить фабричний інспектор Р. Бейкер,— «недавно довелося притягнути до судової відповідальності Одного бавовняного фабриканта, який у ці тяжкі й нестерпні часи вираховував у деяких «підлітків»» (віком більше 13 років), «що працювали у нього, по 10 пенсів за лікарську посвідку про вік, яка коштує йому тільки 6 пенсів і за яку закон допускає вирахування тільки 3 пенсів, а звичай — жодних вирахувань... Другий фабрикант, щоб досягти тієї ш мети без конфлікту із законом, обкладає кожного з бідних дітей, які працюють у нього, платою в 1 шил. за навчання майстерству і таємницям прядіння; ця плата стягається негайно після того, як лікарська посвідка засвідчує їх достатню зрілість для цієї роботи. Отже, існують глибинні течії, без знання яких неможливо зрозуміти такі надзвичайні явища, як страйки в часи, подібні до теперішніх» (мова йде про страйк машинних ткачів на фабриці в Даруені у червні 1863 р.). «ReportsofInsp. ofFact, for 30thApril1863», р. 50, 51. (Фабричні звіти завжди охоплюють час, який виходить за межі їх офіціальної дати.)

[190a)]Закони для охорони від небезпечних машин справили благотворний вплив «Але... в даний час з'явились нові причини нещасних випадків, яких не було 20 років тому, а саме, збільшена швидкість машин. Колеса, вали, веретена і ткацькі верстати приводяться тепер в рух з більшою і з дедалі зростаючою силою; пальці повинні швидше 1 впевненіше захвачувати порвану нитку, бо повільність і невпевненість приносять для них загибель... Велике число нещасних випадків викликане прагненням робітників швидше закінчити свою роботу. Треба нагадати, що для фабрикантів над звичайно важливо тримати свої машини в безперервному ходу, тобто безперервно виробляти пряжу і тканини. Кожна зупинка на одну хвилину є втрата не тільки рухової сили, але й продукту. Тому наглядачі, зацікавлені в кількості продукту, підганяють робітників, щоб машини не спинялися; та це не менш важливо і для робітників, якщо вони дістають плату від ваги продукції або поштучно. Тому, хоч на більшості фабрик формально забороняється чистити машини під час їх роботи, на практиці завжди так робиться. Одна ця причина за останні 6 місяців викликала 906 нещасних випадків... Хоч чистка провадиться щодня, проте по суботах звичайно призначається грунтовна чистка машин, і вона провадиться здебільшого під час роботи машин... Ця операція не оплачується, і через це робітники стараються якнайшвидше покінчити з нею. Тому число нещасних випадків у п'ятницю, а особливо в суботу, багато більше, ніж у інші робочі дні. Нещасні випадки в п'ятницю перевищують середнєчисло їх за перші 4 дні тижня приблизно на 12%, в суботу нещасних випадків буває на 25% більше, ніш в середньому за кожний з 5 попередніх днів; а коли взяти до уваги, що фабричний день по суботах становить всього 7 ½ годин, а в інші робочі дні 10 ½ годин, то перевищення становитиме більше 65%» («ReportsofInsp. ofFactoriesfor 31stOctober1866». London, 1867, р. 9, 15, 16, 17).

[191)]У першому відділі третьої книги я розповім про нещодавній похід англійських фабрикантів проти тих статей фабричного акта, які мають на меті захистити кінцівки «рук» від машин, небезпечних для життя. Тут досить буде однієї цитати з офіціального звіту фабричного інспектора Леонарда Хорнера: «Я чув, з якою непростимою легкістю висловлюються фабриканти про деякі нещасні випадки; наприклад, втрата пальця, на їх думку, це — пусте. В дійсності шиття і всі перспективи на майбутнє у робітника настільки залежать від його пальців, що така втрата є для нього

Чи ж не правий Фур'є, називаючи фабрики «пом'якшеною каторгою»[192]? [139]

5. БОРОТЬБА МІЖ РОБІТНИКОМ І МАШИНОЮ

Боротьба між капіталістом і найманим робітником починається з самого виникнення капіталістичного відношення. Вона лютує протягом усього мануфактурного періоду[193]. Але тільки із запровадженням машин робітник починає боротися проти самого засобу праці, цієї матеріальної форми існування капіталу. Він повстає проти цієї певної форми засобів виробництва як матеріальної основи капіталістичного способу виробництва.

Майже вся Європа пережила в XVII столітті заворушення робітників проти так званої Bandmuhle(що називалася також Schnurmuhleабо Mtihlenstuhl) — машини для ткання стрічок і галунів[194]. Наприкінці першої третини XVII століття вітряна лісопильня, збудована одним голландцем поблизу Лондона, була знищена в результаті бунту

надзвичайно серйозною подією. Слухаючи таку безглузду балаканину, я питав: «Припустімо, що вам потрібен додатковий робітник, і до вас прийшли два робітники, обидва в усіх інших відношеннях однаково хороші, але у одного бракує великого або вказівного пальця; на якому ж ви зупинитесь?» Вони без найменшого вагання висловлювалися за того, у якого всі пальці цілі... У цих панів фабрикантів фальшиві упередження проти того, що вони називають псевдо-філантропічним законодавством» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1855»). Ці пани — «розсудливі люди», і недаремно вони симпатизували заколотові рабовласників.

[192] На фабриках, які раніше від інших фабрик підпали під фабричний акт а його примусовим обмеженням робочого часу та іншими постановами, зникли деякі давні лиха. Саме удосконалення машин вимагає на певному ступені «удосконаленої конструкції фабричних будівель», що йде на користь робітникам (Пор. «Reports etc. for 31st October 1863», p. 109).

[193] Див., між іншим: *John Houghton.* «Husbandry and Trade improved». London, 1727. «The Advantages of the East-India Trade», 1720. *John Belters.* «Proposals for Raising a College of Industry». London, 1696. «Хазяї і робітники, на шаль, завжди воюють між собою. Незмінна мета перших — діставати працю для себе якомога дешевше; і вони пускаються на всякі хитрощі заради цього, тимчасом як робітники з такою самою настійністю користуються з кожної нагоди, щоб поставити своїм хазяям підвищені вимоги». «An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», 1767, p. 61, 62. (Автор — священик Натаніел Форстер —цілком стоїть на боці робітників.)

[194] Bandmiihleбула винайдена в Німеччині. Італійський абат Ланчеллотті в праці, що вийшла у Венеції в 1636 p., розповідає: «Антон Моллер з Данціга майже 50 років тому» (Ланчеллотті писав у 1629 р.) «бачив у Данцігу дуже хитру машину, яка одночасно виготовляла від 4 до 6 кусків тканини; але оскільки міська рада побоювалась, що цей винахід може зробити масу робітників жебраками, то вона заборонила запровадження машини, а її винахідника наказала таємно задушити або втопити» [140]. У Лейдені таку саму машину вперше запровадили в 1629 році. Бунти позументників примусили магістрат спочатку заборонити її; Генеральні штати постановами 1623, 1639 pp. і т. д. змушені були обмежити її застосування; нарешті, вона була допущена на певних умовах постановою від 15 грудня 1661 року. «В цьому місті»,— говорить Боксгорн («InstitutionesPoliticae», 1663) про запровадження Bandmiihleв Лейдені,— «близько 20 років тому був винайдений ткацький верстат, на якому один робітник міг виробляти тканини в більшій кількості і легше, ніж кілька чоловік могли б без верстата виробити за той самий час. Але це викликало скарги і невдоволення ткачів, і магістрат, кінець кінцем, заборонив уживання верстата». Та сама машина в 1676 р. заборонена в Кельні, а одночасне запровадження її в Англії викликало заворушення робітників. Імператорським указом від 19 лютого 1685 р. уживання її було заборонене в усій Німеччині. У Гамбурзі вона з наказу магістрату була прилюдно спалена. 9 лютого 1719 р. Карл VI відновив указ 1685 р., а в курфюршестві саксонському вона була дозволена для загального вжитку лише в 1765 році. Ця машина, що наробила стільки шуму, в дійсності була попередницею прядильних і ткацьких машин, а значить і промислової революції XVIII століття. Користуючись нею, зовсім недосвідчений у ткацтві підліток, рухаючи шатун назад і вперед, міг приводити в рух весь верстат з усіма його пристроями; у своїй удосконаленій формі ця машина виробляла одночасно 40—50 штук.

черні. Ще на початку XVIII століття лісопильні машини, що рухалися з допомогою води, лише з великими труднощами переборювали в Англії опір народу, підтримуваний парламентом. В 1758 р., коли Еверет збудував першу стригальну машину, що рухалась з допомогою води, її спалили 100 000 чоловік, які втратили роботу. Проти scribblingmills[чесальних машин] і чесальних машин Аркрайта 50 000 робітників, які до того часу жили з розчісування вовни, звернулися з петицією до парламенту. Масове руйнування машин в англійських мануфактурних округах протягом перших 15 років XIX століття, спрямоване особливо проти парового ткацького верстата і відоме під назвою руху луддитів, дало антиякобінському урядові Сідмута, Каслрі і т. д. привід для найбільш реакційних насильствених заходів. Потрібен певний час і досвід для того, щоб робітник навчився відрізняти машину від її капіталістичного застосування і разом з тим переносити свої атаки з матеріальних засобів виробництва на суспільну форму їх експлуатації[195].

Боротьба, що велася в мануфактурі за розміри заробітної плати, приймає мануфактуру як факт і в усякому разі не спрямована проти її існування. Оскільки ж боротьба спрямована проти утворення мануфактур, її ведуть не наймані робітники, а цехові майстри і привілейовані міста. Тому серед авторів мануфактурного періоду панує погляд на поділ праці як на засіб замінити потенціальних робітників, а не витіснити дійсних. Ця різниця очевидна. Коли, наприклад, говорять, що в Англії потрібно було б 100 мільйонів чоловік для того, щоб з допомогою старої прядки переробити ту бавовну, яку тепер з допомогою машин переробляють 500 000 чоловік, то це, розуміється, зовсім не означає, що машини зайняли місце цих мільйонів, які ніколи і не існували. Це означає тільки, що для заміни прядильних машин потрібно було б багато мільйонів робітників. Навпаки, коли говорять, що паровий ткацький верстат викинув в Англії 800 000 ткачів на вулицю, то мова йде не про заміну існуючих машин певним числом робітників, а, навпаки, про існування певного числа робітників, які фактично були замінені або витіснені машинами. В мануфактурний період основою все ще лишався ремісничий спосіб виробництва, хоч і розкладений на окремі операції. При відносно невеликій кількості міських робітників, переданих середніми віками, потреби нових колоніальних ринків не могли бути задоволені, і власне мануфактури відкрили тоді сільському населенню, яке в міру розкладу феодалізму зганялося з землі, нові галузі виробництва. Тому тоді поділ праці і кооперація в майстерні більше виявляли свою позитивну сторону — підвищення продуктивності застосовуваних робітників [196]. Правда, кооперація і комбінація засобів праці в руках небагатьох,

---

[195] у старомодних мануфактурах ще й тепер іноді повторюються грубі форми заворушення робітників проти машин. Це мало місце, наприклад, серед шліфувальників Шеффілда в 1865 році.

[196] Сер Джемс Стюарт оцінює також і діяння машин ще цілком в цьому дусі. «Я вважаю машини засобом збільшити (потенціально) число робітників, яких не треба годувати... Чим діяння машини відрізняється від діяння, що викликається появою нових жителів?» («Recherche des principes de Economie politique», t. I, 1. I, ch. XIX.) Далеко наївніший Петті, який говорить, що вона заміняє «полігамію». Цю точку пору можна застосувати щонайбільше до деяких частин Сполучених

застосовані в землеробстві, викликали,— в багатьох країнах задовго до періоду великої промисловості,— великі, раптові і насильствені революції в способі виробництва, а тому і в умовах життя і засобах зайнятості сільського населення. Але ця боротьба спочатку ведеться більше між великими і дрібними земельними власниками, ніж між капіталом і найманою працею; з другого боку, оскільки робітники витісняються засобами праці — вівцями, кіньми і т. д.,— акти безпосереднього насильства створюють тут першу передумову промислової революції. Спочатку робітників проганяють з землі, а потім приходять вівці. І тільки загарбання землі у великому масштабі, як, наприклад, в Англії, створює арену для великого землеробства[196a)]. Тому на самому початку цей переворот у землеробстві мав зовнішню видимість скоріше політичної революції.

Засіб праці, виступивши як машина, відразу ж стає конкурентом самого робітника[197)]. Самозростання капіталу з допомогою машин прямо пропорціональне числу робітників, у яких вони руйнують умови існування. Вся система капіталістичного виробництва грунтується на тому, що робітник продає свою робочу силу як товар. Поділ праці робить цю робочу силу односторонньою, перетворюючи її в цілком часткове вміння орудувати окремим частковим знаряддям. Коли й орудування знаряддям переходить до машини, разом з споживною вартістю робочої сили зникає і її мінова вартість. Робітник не знаходить собі покупця подібно до того, як ніхто не бере вилучені з обігу паперові гроші. Частина робітничого класу, яку машина перетворює таким чином у надлишкове населення, тобто таке, що безпосередньо вже не потрібне для самозростання капіталу, з одного боку, гине в нерівній боротьбі старого ремісничого і мануфактурного виробництва проти машинного, а з другого — наводнює більш доступні галузі промисловості, переповнює ринок праці і знижує через це ціну робочої сили нижче її вартості. Кажуть, нібито великою втіхою для пауперизованих робітників повинно бути те, що, з одного боку, їх страждання тільки «тимчасові» («a temporaryinconvenience»), а з другого боку — машина тільки поступово оволодіває всім полем виробництва, завдяки чому зменшуються розмах і інтенсивність її руйнуючого впливу. Одна втіха побивається іншою. Коли машина поступово оволодіває певною сферою виробництва, вона викликає хронічні злидні в

Штатів. Навпаки: «Рідко можна з успіхом скористатися машинами для того, щоб зменшити працю окремої людини; її збудування потребувало б більше часу, ніж буде заощаджено її застосуванням. Із справжньою користю її можна застосовувати тільки в тому разі, якщо вона діє у великому масштабі, якщо одна машина може допомагати праці тисяч. Відповідно до цього їх найширше застосовують в найгустіше населених країнах, де найбільше безробітних людей. Застосування машин викликається не недостачею людей, а легкістю, з якою можна маси людей притягти до роботи» *(Piercy Ravenstone.*Thoughts on the Funding System and its Effects». London;-1824, p. 45).

[196a)]*{До 4 видання.* Це стосується і до Німеччини. Там, де у нас існує велике землеробство, тобто особливо на сході, воно стало можливим лише внаслідок «Bauernlegen» [«зганяння селян з землі»], яке проводилося, починаючи з XVI століття, особливо ж після 1648 року. Ф. Е.}

[197)]«Машини і праця перебувають у постійній конкуренції» *(Ricardo.* «PrinciplesofPoliticalEconomy»,3 rded. London, 1821, p. 479).

конкуруючих з нею верствах робітників. Коли перехід відбувається швидко, її вплив має масовий і гострий характер. Всесвітня історія не дає більш жахливого видовища, ніж повільна загибель англійських ручних бавовняних ткачів, що тривала десятиріччя і завершилася, нарешті, у 1838 році. Багато з них померло голодною смертю, багато довго животіло із своїми сім'ями, дістаючи 2 1/2 пенси на день[9198)]. Навпаки, англійські бавовняні машини гостро вплинули на Ост-Індію, генерал-губернатор якої констатував у 1834—1835 роках: «Лихові цьому навряд чи знайдеться аналогія в історії торгівлі. Рівнини Індії біліють кістками бавовноткачів». Звичайно, оскільки ці ткачі покінчили з цим тимчасовим життям, остільки машина прирекла їх тільки на «тимчасові страждання». А втім, «тимчасовий» вплив машин стає постійним, бо вони завойовують все нові й нові сфери виробництва. Таким чином, той характер самостійності і відчуженості, що його капіталістичний спосіб виробництва взагалі надає умовам праці і продуктові праці у відношенні до робітника, з появою машин розвивається в цілковиту протилежність між робітниками, з одного боку, умовами праці і продуктами праці — а другого[199)]. Тому разом з машинами вперше виникає стихійне обурення робітника проти засобу праці.

Засіб праці убиває робітника. Звичайно, найбільш відчутно проявляється ця пряма протилежність у тих випадках, коли новозапроваджувана машина вступає в конкуренцію з традиційним ремісничим або мануфактурним виробництвом. Але і в межах самої великої промисловості постійне удосконалення машин і розвиток автоматичної системи впливають аналогічно.

«Постійна мета удосконалення машин полягає в тому, щоб скоротити ручну працю або удосконалити виробничий процес на фабриці, заміняючи в тій чи іншій ланці виробничого ланцюга людський апарат залізним»[200)]. «Застосування сили пари або води до машин, які раніше приводилися в рух рукою, трапляється щодня... Раз у раз робляться все нові й нові порівняно дрібні удосконалення в машинах, які мають своєю ме-

---

[198)]До проведення закону про бідних 1833 р. конкуренція між ручним ткацтвом9 машинним ткацтвом затягувалася в Англії завдяки тому, що грошовою допомогою від парафій поповнювали заробітну плату, яка упала далеко нижче мінімуму. «В 1827 р. його преподобіє Тернер був ректором в Уилмслоу в Чеширі, фабричній окрузі Питання комітету в справах еміграції і відповіді Тернера показують, яким чином підтримувалась конкуренція ручної праці проти машин. Питання: «Чи не витіснене застосування ручних верстатів застосуванням механічних верстатів?» Відповідь: «Безсумнівно; воно було б витіснене в ще більшій мірі, ніж це є в дійсності, якби ручні ткачі не мали змоги згоджуватися на зниження заробітної плати». Питання: «Алє, згоджуючись на це, чи не наймаються вони за плату, недостатню для їх існування, і чи не розраховують вони на підтримку парафії, щоб покрити дефіцит у засобах існування?» Відповідь: «Так, конкуренція між ручним верстатом і механічним верстатом фактично підтримується податком на користь бідних». Отже, принизливий пауперизм або еміграція — ось благодіяння, якими трудящі зобов'язані запровадженню машин. З поважаних і до деякої міри незалежних ремісників їх зводять до становища раболіпних босяків, які живуть з принизливого хліба благодійності. Ось що називають «тимчасовим стражданням»» («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation». London, 1834, p. 29).

[199)]«Та сама причина, яка збільшує чистий доход країни» (тобто, як тут же пояснює Рікардо, доход лендлордів і капіталістів, багатство яких з економічної точки зору дорівнює багатству нації), «може разом з тим створювати надлишкове населення і погіршити становище робітника» (*Ricardo*. «PrinciplesofPoliticalEconomy», .4ічі cd. London, 1821, p. 469). «Постійна мета і тенденція всякого удосконалення механізму фактично полягає в тому, щоб зовсім збутися праці людини або зменшити її ціну з допомогою заміни праці дорослих робітників чоловіків жіночою і дитячою її пацею або праці навчених робітників—працею чорноробів» *(JJre.*[«Philosophy or Manufactures», p. 23]).

[200)]«Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858», p. 43.

тою економію рухової сили, поліпшення продукту, збільшення виробництва при незмінності часу або витіснення дитини, жінки або чоловіка, і хоч з першого погляду вони не мають великого значення, все ж вони дають важливі результати» [201)]. «В усіх випадках, коли певна операція вимагає великої вправності і впевненої руки, її стараються по змозі швидше взяти з рук надто вправного і часто схильного до всілякої безладності робітника і передати спеціальному механізмові, який діє з такою регулярністю, що наглядати за ним може дитина» [202)]. «При автоматичній системі талант робітника все більше витісняється» [203)]. «Удосконалення машин дає змогу не тільки зменшити число зайнятих дорослих робітників, необхідних для досягнення певного результату, але й заміняє одну категорію людської праці іншою: більш вправних — менш вправними, дорослих — дітьми, чоловіків — жінками. Всі ці зміни викликають постійні коливання в рівні заробітної плати» [204)]. «Машина безперервно викидає дорослих з фабрики» [205)].

Переможне поширення машинної системи, викликане скороченням робочого дня, продемонструвало нам надзвичайну її еластичність, як результат нагромадження практичного досвіду, як результат уже існуючої кількості механічних засобів і постійного прогресу техніки. Але хто міг би в 1860 **р.,** коли англійська бавовняна промисловість досягла зеніту, передбачати ті блискавичні удосконалення в машинах і відповідне їм витіснення ручної праці, які були викликані в наступні три роки таким стимулом, як Громадянська війна в Америці? Тут досить буде кількох прикладів з офіціальних даних англійських фабричних інспекторів щодо цього питання. Один манчестерський фабрикант заявляє:

«Замість 75 кардних машин нам тепер потрібні тільки 12, при яких ми одержуємо попередню кількість такої самої, коли не кращої якості... Економія на заробітній платі становить 10 ф. ст. на тиждень, економія на бавовняному угарі 10%». В одній манчестерській тонкопрядильні «прискоренням руху і запровадженням різних автоматичних процесів в одному відділі звільнено чверть, а в іншому понад половину робітничого персоналу, тимчасом як гребінна машина, яка замінила другу кардну машину, набагато зменшила число рук, зайнятих раніше в чесальному відділі».

Інша прядильна фабрика обчислює свою загальну економію на «руках» в 10%. Пани Гілмор, власники прядильних фабрик у Манчестері, заявляють:

«У нашому тіпальному відділі заощадження на «руках» і заробітній платі, зроблені завдяки новим машинам, ми обчислюємо в цілу третину... у відділі банкаброшів і відділі стрічкових машин заощадження на витратах і руках становлять близько третини; в прядильному відділі заощадження на витратах — близько третини. Але й це не все: наша пряжа, яка потрапляє до ткача, настільки поліпшена завдяки застосуванню нових машин, що він дає більше тканини і кращої якості, ніж вироблялося при колишній машинній пряжі»[206)].

[201)]«Reports etc. for 31st October 1856», p. 15.

[202)]*Ure.* «Philosophy of Manufactures», p. 19. «Величезна вигода від машин, застосовуваних нацегельних заводах, полягав втому, що вони дають хазяїнові цілковиту незалежність у відношенні до вправних робітників» («Children's Employment Commission. 5th Report». London, 1866, p. 130, № 46).

Додаток до 2 видання. Пан А. Старрок, суперінтендант машинного відділу Великої Північної залізниці, заявляє з приводу машинобудування (виробництва локомотивів і т. д.): «Дорогі (expensive) англійські робітники потрібні з кожним днем все в меншій і меншій кількості. Виробництво збільшується завдяки застосуванню удосконалених інструментів, а цими інструментами орудує, в свою чергу, нижча категорія робітників (alowclassoflabour)... Раніше всі частини парової машини неодмінно вироблялися кваліфікованою працею. Ті самі частини тепер виробляються і менш кваліфікованою працею, але з допомогою хороших інструментів... Під інструментами я розумію машини, вживані при машинобудуванні» («RoyalCommissiononRailways.Minutes of Evidence»,№17862і 17 863. London, 1867).

[203)]*Ure.* «Philosophy ofManufactures», p. 20.

[204)]Там же, стор. 321.

[205)]Там же, стор. 23.

[206)] «Reports ofInsp. OfFact, for 31stOctober 1863», p. 108 sqq.

Фабричний інспектор А. Редгрейв зауважує з цього приводу:.

«Зменшення числа робітників при збільшенні виробництва швидко прогресує; на шерстяних фабриках недавно почалося нове скорочення числа рук, і воно все триває; кілька днів тому один шкільний учитель,, що живе поблизу Рочдейла, сказав мені, що велике скорочення числа дівчаток, які вчаться в школах, пояснюється не тільки тиском кризи, але й амінами в машинах шерстяних фабрик, внаслідок чого було звільнено загалом 70 робітників, що працюють половину часу» [207)].

Нижчеподана таблиця[141] показує загальний результат механічних удосконалень в англійській бавовняній промисловості, зобов'язаних своєю появою Громадянській війні в Америці.

Число фабрик

	1857 р.	1861 р.	1868 р.
Англія і Уельс	2 046	2 715	2 405
Шотландія	152	163	131
Ірландія	12	9	13
З'єднане королівство	2 210	2 887	2 549

	1857 р.	1861 р.	1868 р.
Англія і Уельс	275 590	368 125	344 719
Шотландія	21 624	30 110	31 864
Ірландія	1 633	1 757	2 746
З'єднане королівство	298 847	399 992	379 329

Число веретен

	1857 р.	1861 р.	1868 р.
Англія і Уельс	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Шотландія	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ірландія	150 512	119 944	124 240
З'єднане королівство	28 010 217	30 387 467	32 000 014

Число зайнятих робітників

	1857 р.	1861 р.	1868 р.
Англія і Уельс	341 170	407 598	357 052
Шотландія	34 698	41 237	39 809
Ірландія	3 345	2 734	4 203
З'єднане королівство	379 213	451 569	401 064

Отже, з 1861 по 1868 р. зникло 338 бавовняних фабрик, тобто продуктивніші і більші машини зосередилися в руках меншого числа капіталістів. Число парових ткацьких верстатів зменшилося на 20 663; але продукт їх в той же час збільшився, так що удосконалений ткацький верстат дає тепер більше, ніж старий. Нарешті, число веретен збільшилося на 1 612 547, тоді як число зайнятих робітників зменшилося на 50 505. Отже, ті «тимчасові» злидні, якими бавовняна криза пригнічувала робітників, були посилені і закріплені швидким і безупинним удосконаленням машин.

Проте машина діє не тільки як могутній конкурент, завжди готовий зробити

[207)]«Reports ofInsp. OfFact, for 31[st]October 1863», p.109. Швидке удосконалення машин під час бавовняної кризи дало змогу англійським фабрикантам відразу ж по закінченні Громадянської війни в Америці швидко знову переповнити світовий ринок. Уже в останні 6 місяців 1866 р. тканини майже неможливо було продати. Тоді починають надсилати товари на консигнацію в Китай і Індію, що, розуміється, зробило переповнення ринку ще більшим.На початку 1867р. фабриканти вдалисядо свого звичайногозасобу — до зниженнязаробітної платина 5%. Робітники вчинили опір і заявили,— теоретично це було цілком правильно,— що єдиний вихід *п* становища полягає в тому, щоб працювати скорочений час, 4 дні на тиждень. Після тривалого опору пани, що самі називають себе капітанами промисловості, змушені були погодитись на це, причому в деяких місцях заробітна плата була знижена на 5%. а в інших лишилася незміненою.

найманого робітника «надлишковим». Капітал громогласно і нарочито проголошує і використовує її як силу, ворожу робітникові. Вона стає найпотужнішим бойовим знаряддям для придушення періодичних заворушень робітників, страйків і т. д., спрямованих проти самодержавства капіталу [208]. За Гаскеллом, парова машина з самого початку стала антагоністом «людської сили» і дала капіталістам змогу розбивати зростаючі домагання робітників, які загрожували кризою виникаючій фабричній системі [209]. Можна було б написати цілу історію таких винаходів з 1830 р., які були покликані до житія виключно як бойові засоби капіталу проти заворушень робітників. Насамперед ми нагадаємо про автоматичну мюль-машину, бо вона відкриває нову епоху автоматичної системи [210].

У своїх свідченнях перед Комісією про тред-юніони Несміт, винахідник парового молота, робить таке повідомлення про ті удосконалення в машинах, які він запровадив внаслідок великого і тривалого страйку машинобудівних робітників у 1851 році:

«Характерна риса наших сучасних механічних удосконалень — запровадження автоматичних робочих машин. Тепер машинному робітникові доводиться не самому працювати, а тільки наглядати за прекрасною роботою машини, що може робити кожний підліток. Нині усунено весь клас робітників, які покладалися виключно на свою вправність. Раніше у мене на одного механіка припадало чотири підлітки. Завдяки цим новим механічним удосконаленням я скоротив число дорослих чоловіків з 1 500 до 750. Наслідком було значне збільшення мого прибутку»[142].

Про одну машину для друкування фарбами в ситцевибивних закладах Юр говорить:

«Нарешті, капіталісти постаралися звільнитись від цього нестерпного рабства» (тобто від тяжких для них умов договорів з робітниками), «покликавши на допомогу ресурси науки, і скоро вони були поновлені у своїх законних правах,— правах голови над іншими частинами тіла».

Про один винахід для шліхтування основи, який був безпосередньо викликаний страйком, він говорить:

«Орда невдоволених, яка вважала себе непереможною за старими укріпленнями поділу праці, побачила, що її обійшли з флангів і її оборонні споруди при сучасній механічній тактиці стали непотрібними. їй довелося здатися на ласку і гнів переможців».

Про винайдення автоматичної мюль-машини він говорить:

«Вона була покликана знову відновити порядок серед промислових класів... Цей винахід підтверджує розвинуту вже нами доктрину, що капітал, примусивши науку служити собі, завжди примушує бунтівливі руки праці до покори»[211].

---

[208]«Відносини між хазяями і робітниками на скляних і пляшкових заводах — це хронічний страйк». Звідси швидкий розвиток виробництва пресованого скла, при якому головні операції виконуються машинами. Одна фірма в Ньюкаслі, яка раніше виробляла дутого скла 350 000 ф. на рік, тепер замість того виробляє 3 000 500 ф. пресованого скла («Children'sEmploymentCommission. 4 th Report», 1865,p. 262—263).

[209]*Gaskell.* «The Manufacturing Population of England». London, 1833, p. 3—4.

[210]Деякі дуже істотні нововведення в застосуванні машин у машинобудуванні Пули запроваджені паном Ферберном під впливом страйків на його власному машинобудівному заводі.

[211]*Ure.* «Philosophy of Manufactures», p. 367—370.

Хоч праця Юра була опублікована в 1835р., тобто в епоху, коли фабрична система була розвинута ще порівняно слабо, вона й досі лишається класичним виразом духу фабрики не тільки щодо свого одвертого цинізму, але й щодо тієї наївності, з якою вона вибовкує безглузді суперечності капіталістичного мозку. Наприклад, розвинувши ту «доктрину», що капітал з допомогою науки, взятої ним на утримання, «завжди змушує бунтівливі руки праці до покори», він обурюється тим,

«що з певного боку механіко-фізичну науку обвинувачують в тому, нібито вона йде на службу деспотизмові багатих капіталістів і є знаряддям гноблення бідних класів».

Після широкомовної проповіді про те, який вигідний для робітників швидкий розвиток машин, він перестерігає їх, що своєю непокорою, страйками і т. д. вони прискорюють розвиток машин.

«Такі насильствені бунти»,— говорить він,— «свідчать про найбільш ганебний вид людської короткозорості, ту короткозорість, яка робить людину своїм власним катом».

Навпаки, кількома сторінками раніше говориться:

«Без цих великих сутичок і переривів, викликуваних хибними поглядами робітників, фабрична система розвинулася б набагато швидше і з ще більшою користю для всіх зацікавлених сторін». Далі він знов покликує: «На щастя для населення фабричних округ Великобританії, удосконалення в механіці відбуваються лише поступово». «Несправедливо»,— говорить він,— «обвинувачувати машини в тому, нібито вони ведуть до зменшення заробітної плати дорослих, витісняючи певну частину останніх, завдяки чому їх число починає перевищувати потребу в праці. Але ж машини збільшують попит на дитячу працю і таким чином підвищують її заробітки».

Але, з другого боку, цей же утішитель обстоює низьку заробітну плату дітей тим, «що вона вдержує батьків від того, щоб посилати своїх дітей на фабрики в надто ранньому віці». Вся його книга є прославляння необмеженого робочого дня, і коли законодавство забороняє мучити дітей віком 13 років більше 12 годин на добу, то це нагадує його ліберальній душі про найчорніші часи середньовіччя. Це не заважає йому закликати фабричних робітників до подячної молитви провидінню за те, що воно з допомогою машин «створило їм час для роздуму про свої невмирущі інтереси»[212].

---

[212] *Ure.* «Philosophy of Manufactures», p. 368, 7, 370, 280, 322, 321, 475.

6. ТЕОРІЯ КОМПЕНСАЦІЇ ВІДНОСНО РОБІТНИКІВ, ЯКІ ВИТІСНЯЮТЬСЯ МАШИНАМИ

Цілий ряд буржуазних економістів, як-от Джеме Мілль, Мак-Куллох, Торренс, Сеніор, Джон Стюарт Мілль та ін., твердять, що всі машини, які витісняють робітників, завжди і неминуче звільняють в той же час відповідний капітал, який дає роботу цим самим витісненим робітникам [213)].

Припустимо, що капіталіст застосовує 100 робітників, наприклад у шпалерній мануфактурі, причому кожен одержує по 30 ф. ст. на рік. Отже, змінний капітал, що його щороку пускає в оборот капіталіст, становить 3000 фунтів стерлінгів. Припустимо, що 50 робітників він звільняє, а решту 50 застосовує з допомогою машин, які коштують йому 1500 фунтів стерлінгів. Для спрощення ми лишаємо осторонь будівлі, вугілля і т. д. Припустимо далі, що споживаний кожного року сировий матеріал коштує, як і раніше, 3000 фунтів стерлінгів [214)]. Чи «звільнився» завдяки цій зміні який-небудь капітал? За старого способу ведення справи вся пущена в оборот сума в 6000 ф. ст. складалася наполовину з постійного і наполовину із змінного капіталу. Тепер вона складається з 4 500 ф. ст. (3000 ф. ст. у сировому матеріалі і 1500 ф. ст. у машинах) постійного і 1500 ф. ст. змінного капіталу. Змінна, або перетворена в живу робочу силу, частина капіталу становить уже не половину, а лише V_4всього капіталу. Замість звільнення тут відбувається зв’язування капіталу в такій формі, в якій він перестає обмінюватись на робочу силу, тобто відбувається перетворення змінного капіталу у постійний. Тепер капітал у 6 000 ф. ст. за інших рівних умов не може застосовувати більш як 50 робітників. З кожним удосконаленням машин він застосовує все менше і менше робітників. Якби новозапроваджувані машини коштували менше, ніж витіснені ними робоча сила і знаряддя праці, наприклад замість 1500 тільки 1000 ф. ст., то змінний капітал в 1000 ф. ст. перетворився б у постійний капітал, тобто був би зв’язаний, а капітал у 500 ф. ст. звільнився б. Припускаючи, що річна заробітна плата лишається попередньою, цей капітал став би фондом для роботи приблизно 16 робітників,— тоді як звільнено 50,—і навіть багато менше, ніж 16 робітників, бо для перетворення цих 500 ф. ст. у капітал частину їх доведеться перетворити в постійний капітал і, значить, тільки решту можна буде перетворити в робочу силу.

Але припустимо навіть, що виробництво нових машин дасть роботу більшому числу механіків; чи може це бути компенсацією для викинутих на вулицю шпалерників? У кращому разі виготовлення машин вимагатиме робітників менше, ніж витісняється застосуванням машин. Сума в 1 500 ф. ст., яка становила тільки заробітну плату звільнених шпалерників, тепер, у формі машин, становить: 1) вартість засобів

[213)] Рікардо спочатку поділяв цей погляд, але пізніше з характерною для нього науковою безсторонністю і любов’ю до істини відмовився від нього. Див. *David Ricardo.* «Principles of Political Economy», розд. XXXI «Про машини».

[214)] NB. Я подаю ілюстрацію цілком в стилі згаданих вище економістів.

виробництва, необхідних для виготовлення машин; 2) заробітну плату механіків, що їх виготовляють; 3) додаткову вартість, яка дістається «хазяїнові» механіків. Далі: якщо машина готова, її не доводиться оновлювати до самої її смерті. Отже, для того щоб додаткове число механіків могло діставати постійну роботу, треба, щоб фабриканти шпалер один по одному заміняли робітників машинами.

А втім, згадані апологети і не мають на увазі такого роду звільнення капіталу. Вони мають на увазі життєві засоби звільнюваних робітників. Не можна заперечувати, наприклад, що в згаданому вище випадку машини не тільки звільняють 50 робітників і тим самим роблять їх «вільними», але одночасно і припиняють їх зв'язок з життєвими засобами вартістю в 1 500 ф ст. і таким чином «звільняють» ці засоби життя. Отже, той простий і аж ніяк не новий факт, що машини звільняють робітника від життєвих засобів, мовою економістів означає, що машини звільняють життєві засоби для робітника, або перетворюють їх у капітал, який застосовує робітника. Як бачимо, все залежить від способу висловлюватись. Nominibusmollirelicetmala[143].

За цією теорією, життєві засоби вартістю в 1 500 ф. ст. були капіталом, який збільшував свою вартість з допомогою праці п'ятидесяти звільнених шпалерників. Отже, цей капітал втрачає своє зайняття, тільки-но п'ятдесят чоловік звільняються, і не може заспокоїтись доти, поки не знайде нового «прикладання», при якому ці п'ятдесят робітників знову дістають змогу продуктивно споживати його. Таким чином, рано чи пізно капітал і робітники знову повинні з'єднатися, і тоді компенсація здійсниться. Отже, страждання робітників, які витісняються машинами, так само минущі, як і багатства цього світу.

Життєві засоби в сумі 1 500 ф. ст. ніколи не протистояли звільненим робітникам як капітал. Як капітал протистояли їм 1 500 ф. ст., перетворені тепер у машини. При найближчому розгляді виявляється, що ці 1500 ф. ст. представляли тільки ту частину шпалер, щороку виготовлюваних 50 звільненими робітниками, яку вони діставали від свого підприємця як заробітну плату — не натурою, а в грошовій формі. На ці шпалери, перетворені в 1500 ф. ст., вони купували життєві засоби на ту саму суму. Тому останні існували для них не як капітал, а як товари, і самі вони були щодо цих товарів не найманими робітниками, а покупцями. Та обставина, що машини «звільнили» їх від купівельних засобів, перетворює їх з покупців у непокупців. Звідси зменшення попиту на відповідні товари. Voilatout[от і все]. Якщо це зменшення попиту не компенсується збільшенням його ще звідки-небудь, то знижується ринкова ціна товарів. Якщо це триває порівняно довго і в значних розмірах, то провадиться звільнення робітників, зайнятих у виробництві даних товарів. Частина капіталу, який раніше виробляв необхідні життєві засоби, буде відтворюватись тепер в іншій формі. Під час падіння ринкових цін і переміщення капіталу робітники, зайняті у виробництві необхідних життєвих засобів, теж «звільняються» від деякої частини своєї заробітної плати. Таким чином, замість того, щоб довести, що машина, звільняючи робітників від життєвих

засобів, в той же час перетворює останні в капітал, який застосовує цих робітників, пан апологет з допомогою свого випробуваного закону попиту і пропозиції доводить, навпаки, що машина не тільки в тій галузі виробництва, в якій вона запроваджена, але і в тих галузях виробництва, в яких вона не запроваджена, викидає робітників на вулицю.

Дійсні факти, перекручені економічним оптимізмом, такі: витіснені машиною робітники викидаються з майстерні на ринок праці і збільшують там число робочих сил, придатних для капіталістичної експлуатації. В сьомому підрозділі ми побачимо, що цей вплив машин, який змальовують нам тут як компенсацію для робітничого класу, в дійсності є найстрашніше лихо для нього. Тут відзначимо тільки ось що: звичайно, робітники, викинуті з однієї галузі промисловості, можуть шукати роботи в якійсь іншій. Коли вони знаходять її і коли таким чином знову відновлюється зв’язок між ними і життєвими засобами, які були звільнені разом з ними, то це відбувається з допомогою нового, додаткового капіталу, що шукає застосування, а зовсім не того капіталу, який функціонував уже раніше і тепер перетворений у машини. Але коли навіть і так, то які мізерні все-таки їх перспективи! Покалічені поділом праці, ці бідолахи мають таку незначну вартість поза своєю колишньою сферою діяльності, що вони можуть знайти доступ лише до небагатьох нижчих, завжди переповнених і погано оплачуваних галузей праці [215)]. Далі, кожна галузь промисловості щороку притягає новий потік людей, який дає їй необхідний контингент для регулярного заміщення і зростання. Коли ж машини звільняють частину робітників, зайнятих до того часу в певній галузі промисловості, контингент замісників теж перерозподіляється заново і поглинається іншими галузями праці, тимчасом як первісні жертви здебільшого опускаються і гинуть у перехідний час.

Не підлягає ніякому сумніву, що машини самі по собі не відповідальні за те, що вони «звільняють» робітника від життєвих засобів. Вони здешевлюють і збільшують продукт у тій галузі, яку вони захоплюють, і спочатку лишають незміненою масу життєвих засобів, створювану в інших галузях промисловості. Отже, після запровадження машин, як і до нього, в розпорядженні суспільства була все така сама або більша кількість життєвих засобів для звільнених робітників, якщо лишити осторонь величезну частину річного продукту, яка розтрачається непрацюючими. І в цьому — pointe[зачіпка] економічної апологетики! Суперечностейі антагонізмів, невід-дільних від капіталістичного застосування машин, не існує, бо вони походять не від

[215)]Один рікардіанець, полемізуючи проти нісенітниць Ж. Б. Сен, зауважує з цього приводу: «При розвинутому поділі праці вправність робітника може знайти собі застосування лише в тій особливій сфері, в якій він дістав виучку; сам робітник е своєрідна машина. Через це нічогісінько не допоможе, коли почнуть базікати, як папуги, що речам властива тенденція знайти свій рівень. Досить подивитись навколо себе, і ми побачимо, що вони протягом довгого часу не можуть знайти свого рівня і що коли вони знаходять його, то виявляється, що він нижчий, ніж був на початку процесу» («AnInquiryintothosePrinciplesrespectingtheNatureofDemandetc.». London, 1821, p. 72).

самих машин, а від їх капіталістичного застосування! А тому що машина сама по собі скорочує робочий час, тоді як її капіталістичне застосування подовжує робочий день; тому що сама по собі вона полегшує працю, а капіталістичне її застосування підвищує інтенсивність праці; тому що сама по собі вона знаменує перемогу людини над силами природи, а капіталістичне її застосування поневолює людину силами природи; тому що сама по собі вона збільшує багатство виробника, а в капіталістичному застосуванні перетворює його в паупера і т. д., то буржуазний економіст просто заявляє, що розгляд машини самої по собі якнайпереконливіше доводить, що всі ці очевидні суперечності є просто зовнішня видимість банальної дійсності, самі ж по собі, а тому і в теорії вони зовсім не існують. Таким чином він звільняє себе від усякого дальшого сушіння голови і крім того приписує своєму противникові таку нісенітницю, нібито він бореться не проти капіталістичного застосування машини, а проти самої машини.

Звичайно, буржуазний економіст зовсім не заперечує, що при цьому бувають і тимчасові неприємності; але ж кожна медаль має свою зворотну сторону! Для нього немислиме інше використання машини, крім капіталістичного. Отже, експлуатація робітника з допомогою машини для нього тотожна з експлуатацією машини робітником. Тому той, хто розкриває, як в дійсності стоїть справа з капіталістичним застосуванням машин, той взагалі не хоче їх застосування, той противник соціального прогресу![216)] Цілком в дусі знаменитого головоріза Білла Сайкса: «Панове присяжні, звичайно, цим комівояжерам горло було перерізане. Але це — не моя вина, а вина ножа. Невже з-за таких тимчасових неприємностей ми скасуємо вживання ножа? Подумайте гарненько! Що було б із землеробством і ремеслами без ножа? Чи не дає він порятунок у хірургії, чи не є він знаряддям науки в руках анатома? А потім — чи не бажаний це помічник за святковим столом? Знищіть ніж — і ви відкинете нас назад до найглибшого варварства».[216а)]

Хоч машини неминуче витісняють робітників з тих галузей праці, в яких вони запроваджені, однак вони можуть викликати збільшення зайнятості в інших галузях праці. Але цей вплив не має нічого спільного з так званою теорією компенсації. Оскільки всякий машинний продукт, наприклад один аршин машинної тканини, дешевший, ніж витіснений ним однорідний продукт ручної праці, то звідси випливає такий абсолютний закон: коли загальна кількість товарів, вироблених машинним способом, лишається рівною загальній кількості заміщених ними товарів, що

[216)] Одним з віртуозів в цьому зарозумілому кретинізмі є, між іншим, Мак-Куллох. «Якщо вигідно»,— говорить він з афектованою наївністю 8-річної дитини,— «все більше й більше розвивати вправність робітника, так щоб він був здатний виробляти все зростаючу кількість товарів при тій самій або меншій кількості праці, то повинно бути не менш вигідно, щоб він користувався допомогою таких машин, які найефективніше допомагають йому в досягненні цього результату» (*MacCulloch*. «PrinciplesofPoliticalEconomy». Edinburgh, 1830, p. 166).

[216а)] «Винахідник прядильної машини розорив Індію, що, зрештою, мало нас обходить» (A. *Thiers.*«DelaPropriete». [Paris, 1848, p. 275]). Пан Тьер плутає тут прядильну машину з механічним ткацьким верстатом, «що, зрештою, нас мало обходить».

вироблялися ремісничим або мануфактурним способом, то загальна сума вжитої праці зменшується. Те збільшення праці, яке зумовлюється виробництвом самих засобів праці,— машин, вугілля і т. д.,— повинно бути меншим за ту працю, яка заощаджується застосуванням машин. Інакше машинний продукт був би не дешевший або навіть дорожчий, ніж ручний продукт. Проте загальна маса товарів, вироблюваних з допомогою машин скороченою кількістю робітників, не тільки не лишається незміненою, але, навпаки, зростає до розмірів, які далеко перевищують загальну масу витіснених ремісничих товарів. Припустимо, що 400000 аршинів машинної тканини виробляються меншою кількістю робітників, ніж 100000 аршинів ручної тканини. У збільшеному вчетверо продукті міститься і вчетверо більша кількість сирового матеріалу. Отже, виробництво сирового матеріалу повинно збільшитися вчетверо. Щодо спожитих засобів праці, наприклад будівель, вугілля, машин і т. д., то межі, в яких може збільшитись додаткова праця, потрібна для їх виробництва, змінюються відповідно до різниці між тими масами продукту, які при одному й тому самому числі робітників можуть бути вироблені машинним способом, з одного боку, і ручним способом— з другого.

Тому з розширенням машинного виробництва в одній галузі промисловості збільшується виробництво перш за все і в тих інших галузях, які доставляють першій її засоби виробництва. Наскільки завдяки цьому зростає маса зайнятих робітників, це залежить при даній тривалості робочого дня й інтенсивності праці від будови уживаних капіталів, тобто від відношення між їх постійними і змінними складовими частинами. Це відношення, у свою чергу, значно варіює залежно від того, в якій мірі машини уже оволоділи або оволодівають даною галуззю промисловості. Число робітників, приречених на роботу у вугільних копальнях і рудниках, колосально зросло з розвитком застосування машин в Англії, хоч це зростання за останні десятиріччя уповільнюється застосуванням у гірництві нових машин[217]. Разом з машиною з’являється новий вид робітників — виробники машин. Ми вже знаємо, що машинне виробництво все в більшій мірі оволодіває і цією галуззю виробництва[218]. Далі, щодо сирового матеріалу[219], то не підлягає, наприклад, ніякому сумніву, що бурхливий розвиток бавовнопрядіння не тільки форсував вирощування бавовни в Сполучених

---

[217] За переписом 1861 р. (т. П, Лондон, 1863) число робітників, зайнятих у вугільних копальнях Англії і Уельсу, становило 246 613, в тому числі 73 546 до 20-річного і 173 067 більш як 20-річного віку. До першої рубрики належать 835 чоловік віком 5 —10 років, 3О 701 — від 10 до 15 років, 42 010 — від 15 до 19 років. Число зайнятих у залізних, мідних, свинцевих, олов’яних та інших рудниках — 319 222.

[218] В Англії і Уельсі в 1861 р. виробництвом машин було зайнято 60 807 осіб, залічуючи в це число і фабрикантів разом з їх прикажчиками і т. д., ditto[а також] усіх агентів і торговців цієї галузі. Навпаки, виключено виробників порівняно дрібніших машин, наприклад, швейних і т. д., а також виробників інструментів для робочих машин, наприклад, веретен і т. д. Число всіх цивільних інженерів становило 3 329.

[219] Оскільки залізо — один з найважливіших сирових матеріалів, то тут варто відзначити, що в 1861 р. в Англії і Уельсі було 125 771 залізоливарник, в тому числі 123 430 чоловіків, 2 341 жінка. В числі перших 30 810 віком до 20 років і 92 620 віком понад 20 років.

Штатах, а разом з тим і африканську работоргівлю, але й зробив розмноження негрів головним заняттям так званих прикордонних рабовласницьких штатів. У 1790 р., коли в Сполучених Штатах був проведений перший перепис рабів, число їх становило 697 000, а в 1861 р. уже приблизно чотири мільйони. З другого боку, не менш вірно, що розквіт механічних шерстяних фабрик разом з прогресуючим перетворенням орної землі в пасовища для овець викликав масове вигнання сільськогосподарських робітників і перетворення їх у «надлишкових». В Ірландії ще й тепер відбувається цей процес,— її населення, яке зменшилося після 1845 р. майже наполовину, зводиться до розмірів, що точно відповідають потребам її лендлордів і панів англійських шерстяних фабрикантів.

Якщо машина оволодіває попередніми або проміжними ступенями, через які повинен пройти предмет праці, поки він не прибере своєї остаточної форми, то разом з матеріалом праці збільшується і попит на працю в тих галузях виробництва, які ведуться ще ремісничим або мануфактурним способом і в які надходить машинний фабрикат. Наприклад, машинне прядіння давало пряжу так дешево і в такій великій кількості, що ручні ткачі, зовсім не збільшуючи затрат, на перших порах могли працювати повний час. Таким чином їх доход збільшився[220]**.** Звідси наплив робітників у бавовняну ткацьку промисловість, поки, нарешті, 800 000 ткачів, покликаних в Англії до життя машинами,— дженні, ватер-машиною і мюль-машиною,— не були убиті паровим ткацьким верстатом. Так само разом з великою кількістю тканин для одягу, вироблюваних машинним способом, зростає число кравців, кравчих, швачок і т. д., поки не з’являється швейна машина.

Відповідно до збільшення маси сирових матеріалів, напівфабрикатів, робочих інструментів і т. д., які дає машинне виробництво при відносно невеликому числі робітників, обробка цих сирових матеріалів і напівфабрикатів поділяється на численні підвиди, а тому різноманітність галузей суспільного виробництва зростає. Машинне виробництво веде суспільний поділ праці незрівнянно далі, ніж мануфактура, бо воно в незрівнянно вищій мірі збільшує продуктивну силу захоплених ним галузей промисловості.

Найближчий результат запровадження машин полягає в тому, що вони збільшують додаткову вартість і разом з тим масу продуктів, в якій вона втілюється; отже,— в тому, що разом з тією субстанцією, яку споживає клас капіталістів і йогооточення, вони збільшують і самі ці суспільні верстви. Зростання багатства останніх і постійне відносне зменшення числа робітників, потрібних для виробництва необхідних життєвих засобів, породжують разом з новими потребами в розкоші і нові засоби їх задоволення. Все більша частина суспільного продукту перетворюється в додатковий продукт і все

[220] «Сім’я з 4 дорослих осіб» (бавовняних ткачів) «з двома дітьми, шо працювалияк шпульники, заробляла в кінці минулого і на початку цього століття 4 ф. ст. натиждень при 10-годинному робочому дні; якщо робота була дуже спішна, вони моглизаробити більше... Раніше вони завжди терпіли від недостатньої пропозиції пряжі»(*Gaskell*, цит. тв., стор. 25—27).

більша частина додаткового продукту відтворюється і споживається все в більш і більш витончених і різноманітних формах. Інакше кажучи: виробництво предметів розкоші зростає [221]. Зростаючі витонченість і різноманітність продуктів випливають також з нових умов світового ринку, створюваних великою промисловістю. Справа не тільки в тому, що більша кількість закордонних предметів споживання вимінюється на вітчизняний продукт, але й в тому, що у вітчизняну промисловість надходить все більша маса закордонних сирових матеріалів, інгредієнтів, напівфабрикатів і т.д., які є засобами виробництва. Разом з розвитком цих відносин світового ринку збільшується попит на працю в транспортній промисловості, і остання розпадається на численні нові підвиди [222].

Збільшення засобів виробництва і життєвих засобів при відносному зменшенні числа робітників дає поштовх розширенню праці в таких галузях виробництва, продукти яких, як, наприклад, канали, доки, тунелі, мости і т. д., приносять плоди лише в порівняно далекому майбутньому. Безпосередньо на основі машинного виробництва або ж на основі відповідного йому загального промислового перевороту утворюються цілком нові галузі виробництва, а тому й нові сфери праці. Однак їх питому вагу у загальному виробництві не можна вважати значною навіть у найбільш розвинутих країнах. Число зайнятих у них робітників збільшується відповідно до того, наскільки відтворюється потреба в найгрубішій ручній праці. Головними галузями промисловості цього роду тепер можна вважати газові заводи, телеграфію, фотографію, пароплавну і залізничну справу. Перепис 1861 р. (для Англії і Уельсу) дає для газової промисловості (газові заводи, виробництво механічних апаратів, агенти газових компаній і т. д.) 15 211 чоловік, для телеграфії — 2 399, фотографії — 2 366, пароплавства — 3 570 і для залізниць — 70 599, в тому числі близько 28 000 більш-менш постійно зайнятих «ненавчених» землекопів і працівників адміністративного та комерційного персоналу. Отже, загальна кількість осіб, зайнятих у цих п’ятьох нових галузях промисловості, становить 94 145.

Нарешті, надзвичайно підвищена продуктивна сила в галузях великої промисловості, супроводжувана інтенсивним і екстенсивним зростанням експлуатації робочої сили в усіх інших галузях виробництва, дає змогу непродуктивно вживати дедалі більшу частину робітничого класу і таким чином відтворювати все більшими масами стародавніх домашніх рабів під назвою «класу прислуги», як, наприклад, слуг, покоївок, лакеїв і т. д. За переписом 1861 р. все населення Англії і Уельсу становило 20 066 224 чоловіка, в тому числі 9 776 259 чоловіків і 10 289 965 жінок. Коли відняти звідси всіх тих, хто надто старий або надто молодий, щоб працювати, всіх

---

[221] Ф. Енгельс у своїй книзі «Становище робітничого класу в Англії» вказує на злиденне становище великої частини саме цих виробників предметів розкоші. Численні нові підтвердження цього знаходимо у звітах Комісії по обслідуванню умов дитячої праці.

[222]) В 186І р. в Англії і Уельсі в торговому флоті працювало 94 665 моряків.

«непродуктивних» жінок, підлітків і дітей, потім «ідеологічні» стани, як-от уряд, попи, юристи, військо і т. д., потім усіх, у кого виключним заняттям є споживання чужої праці в формі земельної ренти, процентів і т. д., нарешті пауперів, бродяг, злочинців і т. д., то круглим числом залишиться 8 мільйонів осіб обох статей і різного віку, включаючи і всіх капіталістів, які так чи інакше функціонують у виробництві, торгівлі, фінансах і т. д. Серед цих 8 мільйонів:

Сільськогосподарських робітників (включаючи пастухів, а також батраків і батрачок, що живуть у фермерів)	1 098 261	чол.
Усіх осіб, зайнятих на бавовняних, шерстяних, камвольних, льняних, коноплепрядильних, шовкових, джутових фабриках, а також зайнятих у механічному в'язальному і мереживному виробництві	642 607 [223]	»
Усіх осіб, зайнятих у вугільних копальнях і рудниках	565 835	»
Зайнятих на всіх металургійних заводах (доменні печі, прокатні підприємства і т. д.) і металічних мануфактурах різного роду	396 998 [224]	»
Клас прислуги	1 208 648 [225]	» 10223)

Коли ми додамо число всіх зайнятих на текстильних фабриках до персоналу вугільних копалень і металічних рудників, то ми матимемо 1 208 442; коли ж число перших ми додамо до персоналу всіх металургійних заводів і мануфактур, то матимемо в підсумку 1 039 605 — в обох випадках менше числа сучасних домашніх рабів. Який чудовий результат капіталістичної експлуатації машин!

7. ВІДШТОВХУВАННЯ І ПРИТЯГАННЯ РОБІТНИКІВ У ЗВ'ЯЗКУ З РОЗВИТКОМ МАШИННОГО ВИРОБНИЦТВА.КРИЗИ В БАВОВНЯНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

Усі здравомислячі представники політичної економії визнають, що коли запроваджується нова машина, це впливає як чума на робітників тих традиційних ремесел і мануфактур, з якими вона насамперед починає конкурувати. Майже всі вони оплакують рабство фабричного робітника. Але який той головний козир, що його всі вони пускають в хід? Це те, що машини після всіх страхіть періоду їх запровадження і розвитку кінець кінцем не зменшують а збільшують число рабів праці! Так, політична економія тішиться огидною теоремою,— огидною для всякого «філантропа», який

[223] В тому числі чоловіків віком понад 13 років тільки 177 596.

[224] В тому числі жінок 30 501.

[225] В тому числі чоловіків 137 447. З числа 1 208 648 виключено всіх тих, хто служить не у приватних осіб.

Додаток до 2 видання. З 1861 по 1870 р. число слуг-чоловіків майже подвоїлось. Воно збільшилося до 267 671. В 1847 р. сторожів дичини було (в аристократичних мисливських парках) 2 694, а в 1869 р.— 4 921.—Молоді дівчата, які служать у лондонських дрібних буржуа, народною мовою називаються «littleslaveys», маленькі рабині.

вірить у вічність і природну необхідність капіталістичного способу виробництва,— теоремою, згідно з якою навіть фабрика, уже основана на машинному виробництві, після певного періоду зростання, після закінчення більш- менш тривалого «перехідного часу», починає терзати більшу кількість робітників, ніж ту, яку раніше вона викинула на вулицю![226)]

Правда, деякі приклади — хоч би англійських камвольних і шовкових фабрик — показують, що на певному ступені розвитку надзвичайне розширення фабричних галузей може супроводитись не тільки відносним, але й абсолютним зменшенням числа зайнятих робітників. В 1860 р., коли за розпорядженням парламенту був проведений спеціальний перепис усіх фабрикЗ’єднаного королівства, у тій частині фабричних округ Ланкаширу, Чеширу та Йоркширу, яка була доручена фабричному інспекторові Р. Бейкеру, налічувалось 652 фабрики; з них в 570 було: парових ткацьких верстатів 85 622, веретен (крім тростильних) 6 819 146, кінських сил у парових машинах 27 439, у водяних колесах 1 390, зайнято осіб на цих фабриках 94 119. Навпаки, в 1865 р. на цих же фабриках було: ткацьких верстатів 95 163, веретен 7 025 031, кінських сил у парових машинах 28 925, у водяних колесах 1 445, зайнято осіб 88 913. Отже, з 1860 по 1865 р. зростання по цих фабриках становило: парових ткацьких верстатів 11%, веретен 3%, парових кінських сил 5 %, тимчасом як за той самий період число зайнятих осіб зменшилося на 5,5%. [227)] Між 1852 і 1862 рр. сталося значне збільшення англійського шерстяного виробництва, тоді як число зайнятих робітників майже не змінилось. «Це показує, в якій великій мірі новозапроваджені машини витіснили працю попередніх періодів».[228)]У деяких емпірично даних випадках збільшення числа

[226)] Навпаки, Ганіль остаточним результатом машинного виробництва вважає абсолютне зменшення числа рабів праці, за рахунок яких потім годується і розвиває свою «perfectibilityperfictible» [«здатну до вдосконалення здатність до вдосконалення»] збільшене число «gensbonnets» [«порядних людей»]. Хоч як погано розуміє Ганіль рух виробництва, він відчуває принаймні, що машини — дуже фатальна річ, якщо запровадження їх обертає зайнятих робітників у пауперів, а розвиток їх покликає до життя більше рабів праці, ніж вони убили. Кретинізм його власної точки зору можна виразити тільки його власними словами: «Класи, приречені на те, щоб виробляти і споживати, зменшуються кількісно, а ті класи, які керують працею, які дають всьому населенню полегкість, втіху і освіту, збільшуються... і привласнюють собі усі блага, що є результатом зменшення витрат праці, багатства продуктів і здешевлення предметів споживання. В цьому напрямі людство підноситься до найвищих творінь генія, проникає в таємничі глибини релігії, створює спасенні принципи моралі» (які полягають в тому, щоб «привласнювати всі блага» і т. д.), «закони для захисту свободи» (свободи для «класів, приречених виробляти»?) «і влади, покори і справедливості, обов’язку і гуманності». Ця тарабарщина міститься у книзі: *Ch. Ganith*. «Des Systemes d’Economit Politique etc.», 2£me ed. Paris, 1821, t. 1, p. 224. Пор. тамже, стор. 212.

[227)]«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1865», p. 58 sq. Але в той же час був створений також матеріальний базис для застосування зростаючого числа робітників у вигляді 110 нових фабрик з 11 625 паровими ткацькими верстатами, 628 576 веретенами, 2 695 паровими і водяними кінськими силами (там же).

[228)] «Reports etc. for 31st October 1862», p. 79.

Додаток do 2 видання. Наприкінці грудня 1871 р. фабричний інспектор А. Редгрейв в одній доповіді, прочитаній у Брадфорді, в «NewMechanics’ Institution», заявив: «З деякого часу мене стало вражати, наскільки змінився зовнішній вигляд шерстяних фабрик. Раніше вони були переповнені жінками й дітьми, тепер здається, нібитомашина виконує всі роботи. На моє запитання один фабрикант дав мені таке пояснення: застарої системи я давав роботу 63 особам; після запровадження удосконалених машин я скоротив число своїх робітниківдо 33, а недавно, внаслідок новихвеликихзмін, я зміг скоротити їх з 33 до 13».

зайнятих фабричних робітників є тільки уявним, тобто воно викликане не розширенням фабрик, в основі яких уже лежить машинне виробництво, а поступовим долученням до них побічних галузей. Наприклад, збільшення числа механічних ткацьких верстатів і зайнятих при них фабричних робітників у період 1838—1856 рр. було викликане в (англійському) бавовняному виробництві просто розширенням цієї галузі; навпаки, на інших фабриках воно викликане тим, що почалося застосування парової сили до ткацьких верстатів, з допомогою яких виробляються килими, стрічки, полотно і т. д. і які до того часу приводилися в рух мускульною силою людини[229]. Отже, збільшення числа цих фабричних робітників було просто виразом зменшення загального числа зайнятих робітників. Нарешті, ми тут уже зовсім не спиняємось на тому, що всюди, крім металічних фабрик, підлітки (до 18 років), жінки і діти становлять значну більшість фабричного персоналу.

Проте зрозуміло, що, незважаючи на масу робітників, які фактично витісняються або потенціально заміщуються машинами, число фабричних робітників внаслідок зростання самого машинного виробництва, яке виявляється у збільшенні числа однакових фабрик або в збільшенні розмірів уже існуючих фабрик,— може кінець кінцем бути більшим, ніж число витіснених мануфактурних робітників або ремісників. Припустимо, що кожного тижня застосовуваний капітал, наприклад у 500 ф. ст., складався за старого способу виробництва на 2/5 з постійної і на $^3/_5$ із змінної частини, тобто 200 ф. ст. затрачувалося на засоби виробництва, 300 ф. ст.— на робочу силу, скажемо, по 1 ф. ст. на робітника. З запровадженням машин будова всього капіталу змінюється. Тепер він розпадається, наприклад, на $^4/_5$ постійного і $^1/_5$ змінного капіталу, інакше кажучи — на робочу силу витрачається всього лише 100 фунтів стерлінгів. Отже, дві третини раніше зайнятих робітників звільняються. Якщо дане фабричне виробництво розширяється і весь вкладений капітал за інших рівних виробничих умов збільшується з 500 до 1 500 ф. ст., то тепер будуть зайняті 300 робітників — якраз стільки ж, скільки і до цієї промислової революції. Якщо застосовуваний капітал зростає ще більше, до 2000 ф. ст., то зайняті будуть 400 робітників, тобто на V_3більше, ніж за старого способу ведення справи. Число зайнятих робітників абсолютно збільшилось на 100, відносно ж, тобто в порівнянні з величиною всього авансованого капіталу, воно зменшилось на 800, бо за старого способу ведення справи капітал у 2 000 ф. ст. застосовував би не 400, а 1 200 робітників. Отже, відносне зменшення числа зайнятих робітників сумісне з його абсолютним збільшенням. Вище ми припускали, що при зростанні всього капіталу будова його лишається незміненою, бо умови виробництва не змінюються. Але ми вже знаємо, що в дійсності з кожним кроком у розвитку машинного виробництва постійна частина капіталу, яка складається з машин, сирового матеріалу і т. д., зростає, тоді як змінна, затрачувана на робочу силу, зменшується, і ми

[229] «Reports etc. for 31st October 1856», p. 16.

знаємо в той же час, що ні при якому іншому способі виробництва удосконалення не є такі постійні, а тому будова всього капіталу не мінлива в такій мірі, як при машинному виробництві. Але ці постійні зміни з не меншою постійністю перериваються паузами і чисто кількісним розширенням на даному технічному базисі. Тому число зайнятих робітників зростає. Так, наприклад, число всіх робітників на бавовняних, шерстяних, камвольних, льняних і шовкових фабриках З'єднаного королівства становило в 1835 р. тільки 354 684, тоді як у 1861 р. число самих ткачів (обох статей і різного віку, починаючи з 8-річного) при парових верстатах становило 230 654. Звичайно, це зростання буде меншим, коли взяти до уваги, що ще в 1838 р. в Англії налічувалось 800 000 ручних бавовняних ткачів, в тому числі і членів їх сімей, зайнятих разом з ними[230)]; ми вже зовсім не говоримо про тих ручних ткачів, які були витіснені в Азії і на континенті Європи.

В небагатьох зауваженнях, які нам ще лишається зробити про цей пункт, ми почасти торкнемося з чисто фактичної сторони тих відносин, до яких наш теоретичний виклад ще не привів нас.

Поки машинне виробництво розширяється в якійсь галузі промисловості за рахунок традиційного ремесла або мануфактури, успіх його настільки ж певний, як, наприклад, успіх армії, озброєної голчастими рушницями, проти армії, озброєної луками. Цей перший період, коли машина ще тільки завойовує собі сферу діяння, має вирішальне значення з огляду на ті надзвичайні прибутки, які виробляються з допомогою машини. Ці прибутки не тільки вже самі по собі є джерелом прискореного нагромадження, але й притягають до галузі виробництва, яка опинилась в особливо сприятливому становищі, значну частину додаткового суспільного капіталу, що завжди утворюється знову і шукає нових сфер застосування. Особливі вигоди першого періоду бурі і натиску постійно повторюються в тих галузях виробництва, де машини запроваджуються вперше. Але коли фабрика досягає певного поширення і певного ступеня зрілості, особливо коли її власна технічна основа, машини, починає, у свою чергу, вироблятися з допомогою машин, коли відбувається революція як у видобутку вугілля й заліза, так і в обробці металів і транспортній справі, коротше кажучи, коли складаються загальні умови виробництва, які відповідають великій промисловості, тоді машинне виробництво набуває тієї еластичності, тієї здатності до швидкого, стрибкоподібного розширення, межі якій ставляться лише сировим матеріалом і ринком збуту. Але машини, з одного боку, безпосередньо ведуть до збільшення кількості сирового матеріалу, як, наприклад, відокремлювач волокнин збільшив

[230)] «Страждання ручних ткачів» (бавовняних ткачів і ткачів тканин з інших видів сировини, але з домішкою бавовни) «були предметом обслідування королівської комісії, але хоч їх бідування були визнані і про них говорилося з жалем, проте поліпшення (!) їх становища полишили на волю випадку й часу, і можна сподіватися, що ці страждання тепер» (через 20 років!) «майже (nearly) зникли, чому, мабуть, сприяло теперішнє величезне поширення парових ткацьких верстатів» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1856», p. 15).

виробництво бавовни[231)]. З другого боку, дешевизна машинного продукту і переворот у засобах транспорту і зв’язку є знаряддям для завоювання іноземних ринків. Руйнуючи там ремісниче виробництво, машинне виробництво примусовоперетворює ці ринки в місця виробництва відповідного сирового матеріалу. Так, наприклад, Ост-Індія змушена була виробляти для Великобританії бавовну, вовну, коноплі, джут, індиго і т. д.[232)]. Постійне перетворення робітників у «надлишкових», що відбувається в країнах великої промисловості, породжує посилену еміграцію і веде до колонізації чужих країн, які перетворюються в плантації сирового матеріалу для метрополії, як Австралія, наприклад, перетворилася в місце виробництва вовни[233)]. Створюється новий, відповідний розташуванню головних центрів машинного виробництва міжнародний поділ праці, який перетворює одну частину земної кулі в область переважно землеробського виробництва для другої частини земної кулі як області переважно промислового виробництва. Ця революція тісно зв’язана з переворотами в землеробстві, які тут поки що не доводиться розглядати докладніше[234)].

З ініціативи пана Гладстона, палата громад 18 лютого 1867 р. наказала зібрати статистичні дані про ввіз у З’єднане королівство і вивіз звідти хліба, в зерні і борошні, за період 1831 —1866 років. Далі я подаю підсумковий результат. Борошно переведене на квартери хліба в зерні[144]

[231)] Інші методи, з допомогою яких машини впливають на виробництво сирового матеріалу, будуть згадані в третій книзі.

[232)] Вивіз бавовни з Ост-Індії до Великобританії:

*1846 р.*34 540 143 ф., *1860 р.*204 141 168 ф., *1865 р.*445 947 600 ф.

Вивіз вовни з Ост-Індії до Великобританії:

*1846 р.*4 570581 ф., *1860 р.*20214 173 ф., *1865 р.*20 679 111 ф.

[233)] Вивіз вовни з мису Доброї Надії до Великобританії:

*1846 р.*2 958 457 ф., *1860 р.*16 574 345 ф., *1865 р.*29 920 623 ф.

Вивіз вовни з Австралії до Великобританії:

*1846 р.*21 789 346 ф., *1860 р.*59 166 616 ф., *1865 р.*109 734 261ф.

[234)] Самий економічний розвиток Сполучених Штатів є продукт європейської, особливо англійської, великої промисловості. Сполучені Штати в їх сучасному вигляді (1866 р.) все ще треба розглядати як колонію Європи. *{До 4 видання.* «З того часу вони розвинулись до становища другої промислової країни світу, хоч ще не зовсім втратили свій колоніальний характер». *Ф. Е.}*

Вивіз бавовни із Сполучених Штатів до Великобританії (у фунтах);

*1846 р.*401 949 393 *1852 р.*765 630 544

*1859 р.*961 707 264 *I860 р.*1 115 890 608

Вивіз хліба і т. д. з Сполучених Штатів до Великобританії (в англійських центнерах);

	1850 р.	1862 р.
Пшениця	16 202 312	41 033 503
Ячмінь	3 669 653	6 624 800
Овес	3 174 801	4 426 994
Жито	388 749	7 108
Пшеничне борошно	3 819 440	7 207 113
Гречка	1 054	19 571
Маїс	5 473 161	11 694 818
Bere або Bigg (особливий вид ячменю)	2 039	7 675
Горох	811 620	1 024 722
Боби	1 822 972	2 037 137
Загальний вивіз	35 365 801	74 083 441

П'ятирічні періоди і 1866 рік

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Ввіз (у квартерах) в середньому за рік	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Вивіз (у квартерах) в середньому за рік	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Переважання ввозу над вивозом в середньому за рік	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Середньорічна чисельність населення в кожний період	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Середня кількість (у квартерах) того хліба і т. д., яка щороку споживалася кожним жителем зверх вітчизняного виробництва	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

Колосальна стрибкоподібна розширюваність фабричного виробництва і його залежність від світового ринку неминуче породжують гарячкове виробництво і прийдешнє за ним переповнення ринків, при скороченні яких настає параліч. Життя промисловості перетворюється в послідовний ряд періодів середнього пожвавлення, процвітання, надвиробництва, кризи і застою. Непевність і непостійність роботи, а значить і життєвого становища робітника, які викликає машинне виробництво, стають нормальним явищем, коли встановлюється така зміна періодів промислового циклу. За винятком періодів процвітання, між капіталістами лютує запекла боротьба за їх індивідуальне місце на ринку. їх частка на ринку прямо пропорціональна дешевизні продуктів. Крім спричинюваного цим суперництва в уживанні удосконалених машин, які заміщають робочу силу, і нових методів виробництва, кожного разу настає такий момент, коли здешевлення товарів прагнуть досягти з допомогою насильственого зниження заробітної плати нижче вартості робочої сили[11235)].

Отже, зростання числа фабричних робітників зумовлюється відносно далеко швидшим зростанням усього капіталу, вкладеного в фабрики. Але цей процес відбувається лише в межах періодів припливу і відпливу промислового циклу. Крім того, він завжди переривається технічним прогресом, який то заміщає робітників потенціально, то витісняє їх фактично. Такі якісні зміни в машинному виробництві завжди викидають робітників з фабрики або замикають фабричні ворота перед новим потоком рекрутів, тимчасом як просто кількісне розширення фабрик поглинає крім викинутих і новий контингент робітників. Таким чином, робітники безперервно притягаються і відштовхуються, перекидаються то сюди, то туди, і це супроводиться постійними змінами статі, віку і вправності вербованих робітників.

Доля фабричного робітника виступає з найбільшою наочністю, коли ми кинемо побіжний погляд на долю англійської бавовняної промисловості.

[235)] у відозві робітників, викинутих на вулицю «локаутом» фабрикантів чобіт у Лестері, до професійних товариств Англії, липень 1866 р., між іншим, говориться: «Років 20 тому у шевській справі Лестера стався переворот внаслідок того, що замість шиття запроваджено скріплення гвіздками. Тоді можна було мати добрі заробітки. Скоро ця нова справа дуже розширилась. Між різними фірмами, які виробляють найбільш елегантний товар, почалась велика конкуренція. Але скоро виникла услід за тим конкуренція гіршого роду — прагнення одного побити іншого на ринку низькою ціною (undersell). Шкідливі наслідки скоро виявились у зниженні заробітної плати, і зниження ціни праці відбувалося з такою бурхливою швидкістю, що багато фірм платять тепер усього половину попередньої заробітної плати. І хоч заробітна плата падає все нижче й нижче, прибуток при кожній зміні розцінок праці, як видно, зростає».— Навіть з несприятливих періодів промисловості фабриканти користуються для того, щоб з допомогою надмірного зниження заробітної плати, тобто прямим крадежем найнеобхідніших життєвих засобів робітника, добитися надзвичайного прибутку. Ось приклад. Мова йде про кризу шовкоткацтва в Ковентрі: «Із свідчень, які я дістав від фабрикантів, і від робітників, безперечно випливає, що заробітна плата зниженав більшій мірі, ніж цього вимагала конкуренція іноземних виробників та інші обста-вини. Більшість ткачів працює за плату, знижену на 30—40%. Кусок стрічки, за який ткач п'ять років тому діставав 6—7 шил., тепер дає йому тільки 3 шил. 3 пенси або11 шил. 6 пенсів; інша робота, за яку раніше платили 4 шил. і 4 шил. 3 пенси, тепер дає тільки 2 шил. або 2 шил. 3 пенси. Заробітна плата знижена більше, ніж потрібно було для пожвавлення попиту. В дійсності для багатьох сортів стрічок зниження заробітної плати не супроводилося навіть будь-яким зниженням ціни товару» (Звіт члена комісії Ф. Д. Лонджа в «Children'sEmploymentCommission. 5th Report», 1866, p. 114, №1).

З 1770 по 1815 р. стан пригніченості або застою в бавовняній промисловості тривав 5 років. Протягом цього першого 45-річного періоду англійським фабрикантам належала монополія в застосуванні машин і монополія на світовому ринку. З 1815 по 1821 р.— пригнічений стан. 1822 і 1823 рр.— процвітання. 1824 р.— скасування закону проти коаліцій[145], загальне велике розширення фабрик. 1825 р.— криза. 1826 р.— величезні злидні і заворушення серед бавовняних робітників. 1827 р.— невелике поліпшення. 1828 р.— велике зростання кількості парових ткацьких верстатів і вивозу. В 1829 р. вивіз, особливо в Індію, перевищує всі попередні роки. 1830 р.— переповнення ринків, величезні злидні. З 1831 по 1833 р.— невпинний пригнічений стан; Ост-Індська компанія втрачає монополію на торгівлю з Східною Азією (Індією і Китаєм). 1834 р.— велике зростання фабрик і поширення машинного виробництва, недостача робочих рук; новий закон про бідних посилює переселення сільськогосподарських робітників у фабричні округи; масове залишення дітьми землеробських графств; торгівля білими рабами. 1835 р.— велике процвітання; в той же час вимирання ручних бавовняних ткачів з голоду. 1836 р.— велике процвітання. 1837 і 1838 рр.— пригнічений стан і криза. 1839 р.— пожвавлення. 1840 р.— велика депресія, заворушення, втручання військ. 1841 і 1842 рр.— неймовірні страждання фабричних робітників. 1842 р.— фабриканти звільняють робітників з фабрик, щоб змусити скасування хлібних законів; робітники багатотисячними юрбами ідуть в Йоркшір, звідки війська женуть їх назад, а їх вожді віддаються в Ланкастері до суду. 1843 р.— великі злидні. 1844 р. — пожвавлення. 1845 р.— велике процвітання. 1846 р.— спочатку триває піднесення, потім симптоми протилежного руху; скасування хлібних законів. 1847 р.— криза; загальне зниження заробітної плати на 10 і більше процентів на славу «bigloaf» [«великого короваю»] [146]. 1848 р.— пригнічений стан триває; Манчестер під військовою охороною. 1849 р.—пожвавлення. 1850 р.— процвітання. 1851 р.— падіння товарних цін, низька заробітна плата, часті страйки. 1852 р.— починається поліпшення, страйки тривають, фабриканти погрожують ввозом іноземних робітників. 1853 р.— зростання вивозу; восьмимісячний страйк і великі злидні в Престоні. 1854 р.— процвітання, переповнення ринків. 1855 р.— з Сполучених Штатів, Канади, з східноазіатських ринків надходять звістки про банкротства. 1856 р.— велике процвітання. 1857 р.— криза. 1858 р.— поліпшення. 1859 р.— велике процвітання, зростання фабрик. 1860 р.— англійська бавовняна промисловість досягає найвищої точки; індійські, австралійські та інші ринки переповнені до такої міри, що до початку 1863 р. вони ледве поглинули всю заваль; торговий договір з Францією; величезне зростання фабрик і машинного виробництва. 1861 р.— піднесення деякий час триває, потім протилежний рух, Громадянська війна в Америці, бавовняний голод. З 1862 по 1863 р. цілковитий крах.

Історія бавовняного голоду надто характерна для того, щоб хоч трохи не спинитися на ній. З коротких даних про стан світового ринку в 1860—1861 рр. видно, що

бавовняний голод прийшов до речі для фабрикантів і почасти був вигідний для них: факт, визнаний у звітах Манчестерської торгової палати, оголошений у парламенті Пальмерстоном і Дербі і підтверджений подіями [236)]. Звичайно, в 1861 р. серед 2 887 бавовняних фабрик З'єднаного королівства було багато дрібних фабрик. За звітом фабричного інспектора А. Редгрейва, до округи якого з цих 2 887 фабрик входить 2 109, з них 392, або 19%, застосовують кожна менше 10 парових кінських сил, 345, або 16%,— від 10 до 20 сил і 1 372 фабрики — 20 і більше кінських сил[237)]. Більшість дрібних фабрик були ткацькі, збудовані в період процвітання після 1858 р., здебільшого спекулянтами, з яких один постачав пряжу, другий машини, третій будівлю; ці фабрики керувались колишніми overlookers[фабричними наглядачами] та іншими малозаможними людьми. Більшість цих дрібних фабрикантів розорилась. Таку саму долю була б приготувала їм і торгова криза, що не настала через бавовняний голод. Хоч вони становили 1/3 загального числа фабрикантів, проте на їх фабриках була застосована набагато менша частина всього капіталу, вкладеного в бавовняну промисловість. Щодо розмірів скорочення, то за достовірною оцінкою в жовтні 1862 р. не працювало 60,3% веретен і 58% ткацьких верстатів. Ці цифри стосуються до всієї даної галузі промисловості і, розуміється, дуже варіюють по окремих округах. Тільки дуже нечисленні фабрики працювали повний час (60 годин на тиждень), решта фабрик працювала з перервами. Навіть для тих небагатьох робітників, які працювали повний час і за звичайною відрядною платою, щотижневий виробіток неминуче скорочувався внаслідок заміни кращих сортів бавовни гіршими, бавовни сі-айленд—єгипетською (в тонкопрядінні), американської і єгипетської — суратом (ост-індським) і чистої бавовни — сумішами з бавовняних угарів і сурату. Коротше волокно суратської бавовни, її забрудненість, менша тривкість ниток, заміна борошна при шліхтуванні основи більш важкими інгредієнтами різного роду і т. д. — все це змушувало зменшувати швидкість машин або число ткацьких верстатів, якими керував один ткач, збільшувало працю, потрібну для виправлення дефектів у роботі машин, і разом із зменшенням кількості продукту знижувало і відрядний заробіток. При вживанні сурату робітник, навіть коли він працював повний час, втрачав у заробітку 20, 30 і більше процентів. Але більшість фабрикантів і норму відрядної плати знизила на 5, 7 ½ і 10 процентів. Отже, можна уявити становище тих, хто працював 3, 3 ½, 4 дні на тиждень або тільки по 6 годин на день. В 1863 р., після того як уже настало відносне поліпшення, заробітна плата ткачів, прядильників і т. д. становила 3 шил. 4 пенси, 3 шил. 10 пенсів, 4 шил. 6 пенсів, 5 шил. 1 пенс і т. д. на тиждень [238)]. Навіть при такому повному страждань становищі винахідливість фабрикантів щодо вирахувань із заробітної плати не завмирала. Вони провадились почасти під виглядом штрафів за дефекти виробів, зумовлені поганою

[236)]Пор. «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1862», p. 30.
[237)]Тамже, стор. 19.
[238)]«Reports etc. for 31st October 1863», p. 41—45, 51.

якістю бавовни, застосуванням невідповідних машин і т. д. Коли ж фабрикант був і власником котеджів робітників, він сам сплачував собі квартирну плату, вираховуючи її з номінальної заробітної плати. Фабричний інспектор А. Редгрейв розповідає про mindersпри мюль-машинах (вони наглядали за двома автоматичними мюль-машинами кожен), які

«на кінець 14-денної повної роботи одержували 8 шил. 11 пенсів; з цієї суми вираховувалась квартирна плата, половину якої фабрикант, однак, повертав як подарунок, так що мюльники приносили додому аж 6 шил. 11 пенсів. Тижнева плата ткачів за останні місяці 1862 р. починалася з 2 шил. 6 пенсів» [239].

Квартирна плата нерідко вираховувалась із заробітної плати навіть у тих випадках, коли робітники працювали лише короткий час [240]. Недивно, що в деяких частинах Ланкаширу вибухнуло щось подібне до голодної чуми! Але найхарактернішим було те, як революціонізування процесу виробництва відбувалося за рахунок робітника. Це були справжні experimentaincorporevili[експерименти на живому тілі, що нічого не коштує], подібні до експериментів анатома на жабах.

«Хоч я»,— говорить фабричний інспектор Редгрейв,— «навів дійсні заробітки робітників на багатьох фабриках, але не слід думати, що вони кожного тижня дістають цю суму. Становище робітників зазнає величезних коливань внаслідок постійного експериментування («experimentalizing») фабрикантів... їх заробітки підвищуються і знижуються залежно від якості бавовняної суміші: то вони на 15% менші за їх попередні заробітки, то наступного або другого тижня падають на 50-60%» [241].

Ці експерименти робилися не тільки за рахунок життєвих засобів робітників. Робітники змушені були розплачуватися всіма своїми п’ятьма чуттями.

«Люди, зайняті очищенням бавовни, говорили мені, що нестерпний запах доводить їх до стану непритомності... Тим, хто працює в сортувальних, тіпальних і чесальних відділах, пил і бруд, здіймаючись, забивають рот, ніс, очі і уші, викликають кашель і задишку. Через те що волокно коротке, до пряжі при шліхтуванні додається багато різних речовин, а саме всілякі сурогати замість борошна, уживаного раніше. Звідси нудота і диспепсія у ткачів. Бронхіт — поширена хвороба, яку викликає пил, так само як і запалення горла; поширені також хвороби шкіри від роз’ятрення її брудом, що є в сураті».

З другого боку, замінники борошна, оскільки вони збільшують вагу пряжі, були для панів фабрикантів справжньою торбинкою Фортуната. Завдяки цим замінникам «15 ф. сирового матеріалу, перетворені в пряжу, важили 20 фунтів» [242]. У звіті фабричних інспекторів від 30 квітня 1864 р. ми читаємо:

«Промисловість користується тепер цим допоміжним ресурсом дійсно в непристойних розмірах. З авторитетного джерела я знаю, що 8-фунтова тканина виготовляється з 5 ¼ ф.бавовни і $2^3/_4$ф. шліхти. В іншій 5 ¼ -фунтовій тканині містяться два фунти шліхти. Це — звичайна тканина на сорочки для експорту. В інші сорти іноді додають 50% шліхти, так що фабриканти могли б похвалитися і справді хваляться тим, що вони збагачуються, продаючи тканини дешевше, ніж номінально коштує вміщена в них пряжа» [243].

Але робітникам доводилося страждати не тільки від експериментів фабрикантів на фабриках і муніципалітетів поза фабриками, не тільки від зниження заробітної плати і

---

[239] Там же, стор. 41, 42.
[240] Там же, стор. 57.
[241] «Reports etc. for 31st October 1863», p. 50, 51.
[242] Там же, стор. 62, 63.
[243] «Reports etc. for 30th April 1864», p. 27.

від «безробіття, від злиднів і подачок, від хвалебних промов лордів і членів палати громад.

«Нещасні жінки, які втратили роботу внаслідок бавовняного голоду, стали покидьками суспільства і ними лишилися... Число молодих проституток у місті тепер більше, ніж будь-коли за останні 25 років» [244)].

Отже, в перші 45 років англійської бавовняної промисловості, з 1770 по 1815 р., ми маємо тільки 5 років кризи і застою, але це був період її світової монополії. Другий 48-річний період, з 1815 по 1863 р., налічує тільки 20 років пожвавлення і процвітання на 28 років пригніченого стану і застою. В 1815— 1830 рр. починається конкуренція з континентальною Європою і Сполученими Штатами. З 1833 р. відбувається насильствене розширення азіатських ринків з допомогою «руйнування людського роду»[147]. Від часу скасування хлібних законів, з 1846 по 1863 р., на вісім років середнього пожвавлення і процвітання припадає 9 років пригніченого стану і застою. Про становище дорослих робітників-чоловіків бавовняної промисловості, навіть у період процвітання, можна судити з примітки, поданої далі[245)].

8. РЕВОЛЮЦІОНІЗУВАННЯ ВЕЛИКОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ МАНУФАКТУРИ, РЕМЕСЛА І РОБОТИ НА ДОМУ

а)ЗНИЩЕННЯ КООПЕРАЦІЇ, ЯКА ГРУНТУЄТЬСЯ НА РЕМЕСЛІ І ПОДІЛІ ПРАЦІ

Ми бачили, як машини знищують кооперацію, яка грунтується на ремеслі, і мануфактуру, яка грунтується на поділі праці, що зберігає ремісничий характер. Прикладом першого роду може бути жатка, яка заміщає кооперацію женців. Яскравим прикладом другого роду є машина для виробництва швейних голок. За Адамом Смітом, 10 чоловік, користуючись поділом праці, за його часів виготовляли 48 000 голок на день. Навпаки, одна машина за 11-годинний робочий день дає 145 200 голок.

---

244)З листаначальникаполіції в Болтоні Харріса, цитованого в «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1865», p. 61, 62.

245) В одній відозві робітників бавовняної промисловості весною 1863 р., яка закликала до організації еміграційного товариства, між іншим говориться: «Мало хто стане заперечувати, що тепер абсолютно необхідна еміграція великої кількості фабричних робітників. А нижчеподані факти доводять, що в усі часи був потрібен постійний потік еміграції і що без нього нам неможливо при звичайних обставинах підтримувати наше становище: в 1814 р. офіціальна вартість (що е просто показником кількості) вивезених бавовняних товарів становила 17 665 378 ф. ст., а їх дійсна ринкова вартість — 20 070 824 фунти стерлінгів. В 1858 р. офіціальна вартість вивезених бавовняних товарів становила 182 221 681 ф. ст., а їх дійсна ринкова вартість— тільки 43 001 312 ф. ст., так що подесятеріння кількості викликало лише трохи більше, ніж подвоєння ціни. Цей результат, такий несприятливий для країни взагалі і для фабричних робітників особливо, зумовлений збігом різних обставин. Одна з них, що найбільше впадає в очі, полягає в постійному надлишку праці, необхідному для даної галузі промисловості, яка, під загрозою знищення, вимагає постійного розширення ринку. Трапляється, що наші бавовняні фабрики припиняють роботу внаслідок одного з тих періодичних застоїв у торгівлі, які, при сучасному ладі, такі ж неминучі, як сама смерть. Але це не спиняє людської винахідливості. Хоч, за найнижчою оцінкою, цю країну за останні 25 років покинуло 6 мільйонів чоловік, проте навіть в періоди найвищого процвітання великий процент дорослих чоловіків внаслідок постійного витіснення праці з метою здешевлення продукту не може знайти на фабриках будь-яку роботу і на будь-яких умовах» («ReportsofInsp. ofFact, for 30thApril1863», p. 51, 52). В одному з дальших розділів ми побачимо, як під час бавовняної катастрофи пани фабриканти намагалися всілякими заходами, навіть при допомозі державної влади, перешкодити еміграції фабричних робітників.

Одна жінка або дівчина наглядає в середньому за 4 такими машинами і через це виготовляє з допомогою машин до 600 000 голок на день, або більше 3 000 000 на тиждень. Коли окрема робоча машина заміщає кооперацію або мануфактуру, вона, у свою чергу, може сама стати базисом нового ремісничого виробництва. Однак це відтворення ремісничого виробництва на основі машин є лише переходом до фабричного виробництва, що, як правило, з'являється кожного разу, як тільки механічна рухова сила, пара або вода, заміняє людські мускули під час руху машини. Спорадично, і в усякому разі лише на короткий час, дрібне виробництво може зв'язати себе з механічною руховою силою за допомогою оренди пари, як це спостерігається на деяких мануфактурах Бірмінгема, за допомогою застосування дрібних калоричних машин[148], як у деяких галузях ткацької справи і т. д.[247)] У шовкоткацтві Ковентрі стихійно склався експеримент з «фабриками-котеджами». В центрі квадрата, утвореного рядами котеджів, будується так званий enginehouse[будівля для машин] для парової машини, яка за допомогою валів з'єднується з ткацькими верстатами в котеджах. В усіх випадках плата за пару була, наприклад, по *2 ½*шил. на ткацький верстат. Ця орендна плата за пару сплачувалась щотижня незалежно від того, працювали верстати чи ні. У кожному котеджі містилося від 2 до 6 ткацьких верстатів, які належали робітникам, або були куплені в кредит, або були тимчасово орендовані. Боротьба між фабрикою-котеджем і власне фабрикою тривала понад 12 років. Вона закінчилася цілковитим розоренням 300 фабрик-котеджів[248)]. У тих випадках, коли природа процесу не зумовлює з самого початку виробництва у великому масштабі, галузі промисловості, що піднялися за останні десятиріччя, наприклад, виробництво конвертів, стальних пер і т. д., звичайно проходять спочатку через ремісниче, а потім через мануфактурне виробництво як короткі перехідні фази до фабричного виробництва. З найбільшими труднощами відбувається це перетворення у тих випадках, коли мануфактурне виробництво продукту являє собою не послідовний ряд зв'язаних між собою процесів, а велику кількість роздільних процесів. Це було, наприклад, великою перешкодою для розвитку фабрики стальних пер. Проте вже майже півтора десятка років тому був винайдений автомат, який одночасно виконує 6 різноманітних процесів. У 1820 р. перші стальні пера вироблялись ремеслом по 7 ф. ст. 4 шил. за 12 дюжин, мануфактура виробляла їх у 1830 р. по 8 шил., а фабрика тепер постачає їх оптовим торговцям по 2—6 пенсів [249)].

[247)]У Сполучених Штатах таке відтворення ремесла на основі машин трапляється нерідко. І якраз з цієї причини концентрація, зв'язана з неминучим переходом до фабричного виробництва, відбувається там семимильними кроками в порівнянні з Європою і навіть Англією.

[248)]Пор. «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1865», p. 64.

[249)]Пан Джіллот заснував у Бірмінгемі першу мануфактуру стальних пер у великому масштабі. Уже в 185і р. вона виробляла більше 180 мільйонів пер і споживала щороку 120 тонн листової сталі. Бірмінгем, що монополізував цю галузь промисловості в З'єднаному королівстві, виробляє нині мільярди стальних пер на рік. Число зайнятих осіб, за переписом 1861 р., становило 1 428, в тому числі 1 268 робітниць, починаючи з 5-річного віку.

Ь)ЗВОРОТНИЙ ВПЛИВ ФАБРИКИ НА МАНУФАКТУРУ І РОБОТУ НА ДОМУ

З розвитком фабрики і переворотом у землеробстві, яким супроводиться цей розвиток, не тільки розширяються розміри виробництва в усіх інших галузях промисловості, але разом з тим змінюється і їх характер. Принцип машинного виробництва — розкладати процес виробництва на його складові фази і розв'язувати завдання, які виникають таким чином, з допомогою застосування механіки, хімії і т. д., коротше кажучи, природничих наук, —всюди стає визначальним. Тому машинипроникають в мануфактури, де вони знаходять застосування то для одного, то для іншого часткового процесу. Тим самим тривкий, відкристалізований лад мануфактури, що виник із старого поділу праці, розкладається і відкриває шлях безперервним змінам. Та й крім того в складі сукупного робітника або комбінованого робітничого персоналу відбувається корінний переворот. На протилежність мануфактурному періодові, план поділу праці грунтується тепер на застосуванні жіночої праці, праці дітей усякого віку, ненавчених робітників, де це тільки можливо,— коротше кажучи, на застосуванні «cheaplabour», дешевої праці, за характерним англійським висловом. Це стосується не тільки до всякого роду комбінованого у великому масштабі виробництва, незалежно від того, чи застосовує воно машини, чи ні, але й до так званої домашньої промисловості, незалежно від того, чи займаються нею робітники у своїх приватних квартирах, чи в дрібних майстернях. Ця так звана сучасна домашня промисловість крім назви не має нічого спільного з стародавньою домашньою промисловістю, яка передбачає незалежне міське ремесло, самостійне селянське господарство і насамперед хату для робітничої сім'ї. Тепер вона перетворилася в зовнішню філію фабрики, мануфактури або торгового закладу. Крім фабричних робітників, мануфактурних робітників і ремісників, яких капітал просторово концентрує великими масами і якими він командує безпосередньо, він з допомогою незримих ниток приводить в рух цілу армію домашніх робітників, розкиданих у великих містах і на селі. Приклад: фабрика сорочок пп. Тіллі в Лондондеррі, в Ірландії, з 1 000 фабричних робітників і 9 000 домашніх робітників, розкиданих на селі[250)].

Експлуатація дешевих і незрілих робочих сил набуває в сучасній мануфактурі ще більш безсоромного характеру, ніж у власне фабриці, бо технічної основи останньої, заміщення мускульної сили машинами і легкості праці, в мануфактурі здебільшого немає; до того ж у мануфактурі жіночий організм або ще не зміцнілий організм малолітніх найбезсоромніше піддають впливові отруйних речовин і т. д. При так званій роботі на дому експлуатація набуває ще більш безсоромного характеру, ніж у мануфактурі, тому, що здатність робітників до опору зменшується їх роздробленістю, що між власне роботодавцем і робітником вторгається цілий ряд хижаків-паразитів, що робота на дому всюди бореться з машинним або, принаймні, мануфактурним

[250)]«Children's Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. LXVII1, № 415

виробництвом тієї самої галузі, що злидні відбирають у робітника найнеобхідніші умови праці — приміщення, світло, вентиляцію і т. д.,— що нерегулярність роботи зростає і, нарешті, що в цих останніх пристановищах для всіх, кого велика промисловість і землеробство зробили «зайвими», конкуренція між робітниками неминуче досягає свого максимуму. Систематично здійснювана лише завдяки машинному виробництву економія на засобах виробництва, яка з самого початку є в той же час найнещаднішим розтрачанням робочої сили і хижацтвом щодо нормальних умов функціонування праці, тепер тим більше виявляє цю свою антагоністичну і людиновбивчу сторону, чим менше в даній галузі промисловості розвинуті суспільна продуктивна сила праці і технічна основа комбінованих процесів праці.

c)СУЧАСНА МАНУФАКТУРА

На кількох прикладах я поясню подані вище положення. Власне читач уже знає численні ілюстрації з розділу про робочий день. Металообробні мануфактури в Бірмінгемі і околицях на роботах, здебільшого дуже важких, застосовують 30 000 дітей і підлітків і 10000 жінок. Ми знаходимо їх тут у шкідливих для здоров'я мідноливарних закладах, фабриках гудзиків, на роботах по глазуруванню, гальванізуванню і лакуванню[251)]. Надмірна праця дорослих і малолітніх забезпечила різним лондонським газетним і книжковим друкарням достойне прізвисько «бойні»[251a)]. У палітурних закладах—така сама надмірна праця, жертвами якої тут є жінки, дівчата і діти. Тяжка праця малолітніх на канатних підприємствах, нічна праця на соляних заводах, свічкових та інших хімічних мануфактурах, убивче застосування праці підлітків для того, щоб рухати ткацькі верстати на шовкоткацьких підприємствах, які не користуються механічною руховою силою[252)]. Одна з найбільш огидних, брудних і найгірше оплачуваних робіт, де переважно застосовуються молоді дівчата і жінки, — це сортування ганчір'я. Як відомо, Великобританія, не кажучи вже про величезну масу її власного ганчір'я, є світовим центром торгівлі ганчір'ям. Ганчір'я привозиться сюди з Японії, найвіддаленіших держав Південної Америки і з Канарських островів. Але головні джерела ганчір'я, що привозиться до Великобританії,— Німеччина, Франція, Росія, Італія, Єгипет, Туреччина, Бельгія і Голландія. Ганчір'я іде на добриво, використовується для виробництва пачосів (для набивання матраців), shoddy(штучної вовни) і як сировий матеріал для виробництва паперу. Жінки, сортувальниці ганчір'я, стають посередниками поширення віспи та інших заразних хвороб, першими жертвами яких є вони самі [253)]. Класичним прикладом надмірної праці, тяжкої і непідходящої роботи і зв'язаного з нею огрубіння робітників, експлуатованих уже з юного віку, можуть бути,,

---

251) І навіть у насіканні напилків у Неффілді працюють діти!

251a)«Children's Employment Commission. 5th Report», 1866, p. 3, № 24; p. 6, № 55, 56; p. 7, № 59, 60.

252)Там же, стор. 114, 115, № 6—7. Член комісії справедливо зауважує, шо коли машина взагалі заміщає людину, то тут підліток в буквальному розумінні заміщає машину.

253)Див. звіт про торгівлю ганчір'ям і численні ілюстрації в «PublicHealth, 8thReport». London, 1866, Appendix, p. 196—208.

крім рудників і вугільних копалень, черепичні й цегельні заводи, на яких нововинайдена машина застосовується в Англії (1866 р.) поки що лише спорадично. З травня по вересень робота триває з 5 години ранку до 8 години вечора і, коли сушіння провадиться на відкритому повітрі, часто з 4 години ранку до 9 години вечора. Робочий день з 5 години ранку до 7 години вечора вважається «скороченим», «помірним». Діти обох статей приймаються на роботу з 6- і навіть з 4-річного віку. Вони працюють стільки ж годин, як і дорослі, часто більше за дорослих. Праця тяжка, а літня спека ще більше виснажує. Наприклад, на цегельному заводі в Мослі одна 24-річна дівчина виробляла 2000цеглин на день, їй допомагали дві малолітні дівчинки, які носили глину і складали цеглини. Ці дівчатка витягали щодня 10 тонн глини по слизьких краях ями з глибини в 30 футів і переносили її на відстань 210 футів.

«Неможливо пройти дитині через чистилище цегельного заводу без того, щоб морально не впасти... Непристойності, які їм доводиться чути ще в найніжнішому віці, брудні, непристойні і безсоромні звички, серед яких вони виростають у темноті і здичавінні, роблять їх на все дальше життя непутящими, знедоленими, розпусними людьми... Спосіб розквартирування є жахливим джерелом деморалізації. Кожний moulder(формувальник)» (власне вправний робітник і глава групи робітників) «дає своїй артілі з 7 чоловік квартиру і харчування у своїй хаті або котеджі. У цій хаті сплять чоловіки, юнаки й дівчата незалежно від того, належать вони до сім'ї формувальника чи ні. Хата звичайно має 2 і лише у виняткових випадках 3 напівпідвальні кімнати з недостатньою вентиляцією. Люди настільки виснажуються за день тяжкою працею, що нічого й думати про додержування будь-яких правил гігієни, чистоти і пристойності. Багато цих хат можуть бути справжніми зразками безладдя, бруду й пилу... Найбільше зло системи, яка застосовує молодих дівчат на роботах цього роду, полягає в тому, що вона, як правило, з раннього дитинства на все життя зв'язує їх міцно з найгіршими покидьками. Перш ніж природа скаже їм, що вони — жінки, вони стають грубими хлопчиськами, які непристойно лаються («rough, foul-mouthedboys»). Одягнені в убоге, брудне лахміття, з ногами, голими далеко вище колін, з брудним волоссям та обличчям, вони навчаються з презирством ставитись до всякого почуття благопристойності і сорому. В обідній час вони лежать, простягнувшись на землі, або підглядають за хлопцями, що купаються в сусідньому каналі. Закінчивши свою тяжку денну працю, вони одягають краще вбрання і йдуть з чоловіками до пивних».

Природно, що серед усього цього класу з самого дитинства панує страшенне пияцтво.

«Найгірше, що цегельники зневіряються в самих собі. Ви, сер, сказав один з кращих між ними капеланові в Саутоллфілді, з однаковим успіхом могли б спробувати підняти і виправити диявола, як і цегельника!» («You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»)[254)].

Про капіталістичну економію на умовах праці в сучасній мануфактурі (під якою тут слід розуміти всі великі майстерні, за винятком власне фабрик) багатющий офіціальний матеріал можна знайти в четвертому (1861 р.) і шостому (1864 р.) звіті про здоров'я населення. Опис workshops(робочих приміщень), особливо у лондонських друкарів і кравців, перевершує огидністю все, що могла дати фантазія наших романістів. Вплив на здоров'я робітників зрозумілий сам собою. Д-р Саймон, старший

[254)]«Children's Employment Commission. 5th Report», 1866, p. XYI—XY1II,№ 86—97, p. 130—133, № 39—71. Пор. також «3rd Report», 1864, p. 48, 56.

медичний інспектор Таємної ради[149] і офіційний редактор звітів про здоров’я населення, говорить між іншим:

«В моєму четвертому звіті» (1861 р.) «я показав, що практично неможливо для робітників відстояти своє найперше право — право на здоров’я, добитися того, щоб, хоч би для яких робіт зібрав їх хазяїн, робота, оскільки це залежить від нього, була вільна від усіх шкідливих для здоров’я обставин, які можна усунути. Я довів, що в той час як робітники практично не можуть добитися своїми силами здійснення цього права на здоров’я, вони не можуть дістати дійової допомоги і з боку платних чинів санітарної поліції... Життя десятків тисяч робітників і робітниць тепер без потреби калічиться і вкорочується безконечними фізичними стражданнями, які породжуються тим звичайним фактом, що вони працюють» [255)].

Для ілюстрації впливу майстерень на стан здоров’я робітників д-р Саймон наводить таку таблицю смертності [256)]:

Число осіб різного віку, зайнятих у відповідних галузях промисловості	Види роботи, порівнювані з точки зору впливу їх на здоров'я	Смертність на 100 000 чоловік у відповідних галузях (за віком)		
		25—35 років	35—45 років	45—55 років
958 265	Землеробство в Англії і Уельсі	743	805	1 145
22 301 чоловіків, 12 377 жінок	Лондонські кравці	958	1 262	2 093
13 803	Лондонські друкарі	894	1 747	2 367

d) СУЧАСНА РОБОТА НА ДОМУ

Тепер я переходжу до так званої роботи на дому. Щоб скласти собі уявлення про цю сферу експлуатації, яку капітал здійснює на задвірках великої промисловості, і про страхітливість цієї експлуатації, можна було б розглянути, наприклад, зовні цілком ідилічний цвяховий промисел, яким займаються в деяких глухих селах Англії [257)]. Тут досить буде спинитися на кількох прикладах таких галузей, як виготовлення мереживі солом’яних виробів, в яких ще зовсім не застосовуються машини або які конкурують з машинним і мануфактурним виробництвом.

З тих 150 000 чоловік, які зайняті в мереживному виробництві Англії, приблизно на 10 000 поширюється чинність фабричного акта 1861 року. Величезна більшість решти 140 000 —жінки, підлітки і діти обох статей, причому чоловіча стать представлена лише дуже слабо. Стан здоров’я цього «дешевого» матеріалу експлуатації видно з такого зведення д-ра Трумена, лікаря при загальній поліклініці для бідних в Ноттінгемі. З 686 пацієнтів, мереживниць, здебільшого віком 17—24 роки, хворих на сухоти

[255)] «Public Health. 6th Report.». London, 1864, p. 29, 31.

[256)]«Public Health. 6th Report». London, 1864, p. 30. Д-рСаймонвідзначає, що смертність серед лондонських кравців і друкарів 25—35-річного віку в дійсності набагато вища, бо лондонські підприємці одержують з села велику кількість молодих людей до 30-річного віку як «учнів» і «improvers» (що хочуть удосконалитись у своєму ремеслі). Фігуруючи в переписах як лондонці, вони штучно збільшують те число душ, яким обчислюється смертність у Лондоні, тимчасом як число смертних випадків серед них самих порівняно менше. Значна частина, особливо у випадках тяжких захворювань, повертається на село (там же).

[257)] Тут мова йде про ковані цвяхи на відміну від різаних цвяхів, що їх виробляють машинним способом. Див. «Children’s Employment Commission. 3rd Report», p. XI, XIX, № 125—130; p. 52, № 11; p. 113—114, № 487; p. 137, № 674.

було[258]:

1852 р. 1 на 45	1857 р. 1 на 13
1853 » 1 » 28	1858 » 1 » 15
1854 » 1 » 17	1859 » 1 » 9
1855 » 1 » 18	1860 » 1 » 8
1856 » 1 » 15	1861 » 1 » 8

Це прогресивне зростання процента хворих на сухоти повинно задовольнити і найбільш оптимістичних прогресистів, і брехливих німецьких розносників теорії вільної торгівлі.

Фабричний акт 1861 р. регулює власне виготовлення мережив, оскільки воно провадиться машинами, а це для Англії — загальне правило. Галузі, на яких ми тут спиняємось коротко, — і до того ж лише щодо так званих домашніх робітників, а не тих, які концентруються в мануфактурах, магазинах і т. д.,— розпадаються: 1) на lacefinishing(остаточна обробка мережив, виготовлюваних машинним способом; ця категорія, у свою чергу, охоплює численні підрозділи); 2) в’язання мережив.

Lacefinishingпровадиться в формі роботи на дому, або в так званих «mistressеshouses» [«будинках хазяйок»], або в приватних квартирах жінок, які працюють самі або з своїми дітьми. Жінки, які тримають «mistressеshouses», самі бідні. Майстерня є частина їх власної квартири. Вони дістають замовлення від фабрикантів, власників магазинів і т. д. і наймають жінок, дівчат і маленьких дітей в кількості, що відповідає розмірові їх кімнати і коливанням попиту в даній галузі промисловості. Число зайнятих робітниць змінюється від 20 до 40 в одних з цих майстерень і від 10 до 20 в інших. Середній мінімальний вік, в якому діти починають працювати,— 6 років, але деякі починають працювати, маючи навіть менше 5 років. Робочий час звичайно триває від 8 години ранку до 8 години вечора з 1 ½ -годинною перервою для їди; вона буває нерегулярно, і часто доводиться їсти в цій самій смердючій робочій конурі. Коли справи йдуть добре, робота часто триває з 8 (іноді з 6) години ранку до 10, 11 або 12 години ночі. В англійських казармах встановлено на кожного солдата 500 — 600 кубічних футів, у військових лазаретах — 1 200. А в цих робочих конурах припадає 67—100 кубічних футів накожного. Із той же час газове освітлення знищує кисень, що є в повітрі. Щоб тримати мережива в чистоті, діти часто змушені знімати черевики, навіть взимку, хоч підлога зроблена з кам’яних плит або цегли.

«В Ноттінгемі можна нерідко побачити 15—20 дітей, набитих в одну невеличку кімнату, може не більшу за 12 футів у довжину і ширину, де вони виконують протягом'} 15 годин на добу роботу, яка й сама по собі втомлює своєю нудністю і монотонністю, та й ведеться вона за таких антисанітарних умов, які тільки можна уявити... Навітьнайменші діти працюють з напруженою увагою і швидкістю, що викликають подив, і майже ніколи не дозволяють своїм пальцям відпочити аборухатись повільніше. Якщо до них звертаються із запитанням, вони не відривають очей від роботи, боячись втратити хоч би одну мить».

«Довга палка» є для «mistresses» засобом підганяти дітей тим більше, чим більше

[258]«Children’s Employment Commission. 2nd Report», p. XXII, № 166.

подовжується робочий час.

«Діти поступово втомлюються і стають неспокійними, як пташки, наприкінці того довгого часу, на який вони прикуті до своєї роботи, монотонної, шкідливої для очей, виснажливої внаслідок відсутності перемін в положенні тіла... Це — справжня рабська праця» («Theirworkislikeslavery»)[259)]

Де жінки працюють разом із своїми власними дітьми у себе на дому, тобто в теперішньому розумінні в кімнаті, яку вони наймають, часто на горищі, становище ще гірше, якщо воно взагалі може бути гіршим. Таку роботу роздають на 80 миль навколо Ноттінгема. Коли дитина, що працює в магазині, виходить з нього о 9 або о 10 годині вечора, на дорогу їй часто дають ще цілий клунок для роботи на дому. Капіталістичний фарисей, в особі одного з своїх найманих холопів, звичайно, робить це, єлейно приказуючи: «це для матері», хоч дуже добре знає, що бідній дитині також доведеться сісти і допомагати матері [260)].

Мереживна промисловість поширена переважно в двох землеробських округах Англії — в мереживній окрузі Хонітону, яка охоплює смугу в 20—30 миль вздовж південного узбережжя Девонширу і окремі місця Північного Девону, і в іншій окрузі, яка охоплює значну частину графств Бакінгем, Бедфорд, Нортгемптон і сусідні частини Оксфордширу та Хантінгдонширу. Котеджі батраків звичайно є в той же час і майстернями. Деякі власники мануфактур застосовують понад 3 000 таких домашніх робітників, переважно дітей і підлітків, виключно жіночої статі. Тут знову трапляються умови, описані у зв’язку з lacefinishing. Різниця лише в тому, що замість «mistresseshouses» виступають так звані «laceschools» («школи в’язання мережив»), що їх тримають бідні жінки у своїх хатинах. З 5-річного віку, іноді навіть раніше, і до 12—15-річного працюють діти в цих школах — у перший рік найменші по 4—8 годин, пізніше з 6 години ранку до 8—10 години вечора.

«Як правило, кімнати — звичайні житлові приміщення маленьких котеджів, камін у них забитий, щоб не було протягу, мешканці іноді й зимою нагріваються тільки теплотою свого власного тіла. В інших випадках так звані шкільні кімнати — це приміщення, схожі на невеличкі комірки, без опалення... Переповнення цих халуп і внаслідок цього зіпсованість повітря часто доходять до краю. До цього ще долучається шкідливий вплив стоків, відхожих місць, пріючих речовин та інших нечистот, що є звичайним явищем біля невеличких котеджів». Про приміщення: «В одній школі в’язання мереживі 18 дівчат і майстриня, 33 кубічні фути на кожну; в іншій, де сморід нестерпний, 18 чоловік, по 247г кубічні фути на кожного. Буває, що в цьому виробництві працюють діти віком 2—2 ½ роки»[261)].

Там, де в сільських графствах Бакінгему і Бедфорду нема в’язання мережив, починається плетіння з соломи. Воно поширюється на значну частину Хартфордширу і західні та північні частини Ессексу. В 1861 р. у справі виготовлення солом’яних виробів і солом’яних шляп було зайнято 48 043 чоловіка, з них 3 815 чоловічої статі всякого віку, решта — жіночої статі, зокрема 14 913 до 20 років, в тому числі близько 7 000 ді-

[259)]«Children’s Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. XIX, XX, XXL

[260)]Там же, стор. XXI, XXII.

[261)]«Children’s Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. XXIX, XXX.

тей. Замість шкіл в’язання мережив тут з’являються «strawplaitschools» («школи плетіння з соломи»). Діти починають вчитися в них соломоплетіння звичайно з 4 років, іноді віком між 3 і 4 роками. Виховання вони, звичайно, не дістають ніякого. Початкові школи самі діти називають «naturalschools» («справжні школи») на відміну від цих закладів-кровопивців, де їх тримають за роботою просто для того, щоб виконати загадану їх напівголодними матерями роботу, що становить здебільшого 3О ярдів на день. Ці ж матері потім часто примушують дітей працювати ще дома до 10, 11, 12 години ночі. Солома ріже їм пальці і рот, бо вони раз у раз змочують її слиною. На думку всіх медичних інспекторів Лондона, резюмовану д-ром Баллардом, 300 кубічних футів на кожного є мінімум для спальні і майстерні. Тим часом у школах плетіння з соломи приміщення ще тісніше ніж у школах в’язання мережив: $12^2/_3$, 17, $18^1/_2$ і менше 22 кубічних футів на кожного.

«Менші з цих цифр»,— говорить член комісії Уайт,— «відповідають приміщенню, меншому, ніж половина того простору, який зайняла б дитина, запакована в ящик, що має по 3 фути з усіх трьох вимірів».

Таку радість життя відчувають діти до 12—14-річного віку. Бідні, занепаді батьки тільки й думають про те, щоб якомога більше видавити з своїх дітей. Діти, виросши, природно, мають батьків за ніщо і кидають їх.

«Недивно, що темнота і пороки характеризують це населення, що дістає таке виховання... Його моральність стоїть на найнижчому ступені... Значна кількість жінок має незаконних дітей, багато з них стають матерями в такому незрілому віці, що вражаються навіть люди, найбільш обізнані в питаннях кримінальної статистики» [262].

І батьківщина цих зразкових сімей — зразкова християнська країна Європи, як говорить граф Монталамбер, безперечно компетентний у християнстві!

Заробітна плата, взагалі мізерна в тільки що описаних галузях промисловості (як виняток максимальна плата дітей у школах плетіння з соломи становить 3 шил.), знижується ще нижче своєї номінальної величини внаслідок truck-system[системи оплати праці товарами], яка скрізь поширилась особливо в округах з мереживним виробництвом[263].

е) ПЕРЕХІД СУЧАСНОЇ МАНУФАКТУРИ І РОБОТИ НА ДОМУ У ВЕЛИКУ ПРОМИСЛОВІСТЬ. ПРИСКОРЕННЯ ЦІЄЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПОШИРЕННЯМ ФАБРИЧНИХ ЗАКОНІВ НА СУЧАСНУ МАНУФАКТУРУ І РОБОТУ НА ДОМУ

Здешевлення робочої сили з допомогою звичайного зловживання робочою силою жінок і малолітніх, з допомогою звичайного позбавлення праці всіх тих умов, за яких праця і життя можуть проходити нормально, з допомогою жорстокості надмірної і нічної праці кінець кінцем натрапляє на певні природні межі, які не можна переступити, а разом з тим на ці межі натрапляють побудоване на таких основах здешевлення товарів і капіталістична експлуатація взагалі. Коли цей пункт, нарешті,

[262] «Children’s Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. XL, XLI.

[263] «Children’s Employment Commission. 1st Report», 1863, p. 185.

досягається,— а до цього проходить багато часу,— настає час запровадження машин і швидкого з цього моменту перетворення роздробленої роботи на дому (а також мануфактури) у фабричне виробництво.

Найяскравіший приклад цього руху дає виробництво «wearingapparel» (предметів одягу). За класифікацією Комісії по обслідуванню умов дитячої праці, ця галузь промисловості охоплює виробників солом'яних і дамських шляп та ковпаків, кравців, millinersi dressmakers[264)], білошвейок і швачок, корсетниць, рукавичників, черевичників і крім того багато дрібних галузей, як, наприклад, виробництво галстуків, комірців і т. д. Жіночий персонал, зайнятий у цих галузях промисловості Англії і Уельсу, становив у 1861 р. 586 298 чол., в тому числі щонайменше 115 242 віком до 20 років, 16 560 віком до 15 років. Число цих робітниць у З'єднаному королівстві (1861 р.) — 750 334. Чоловіків, зайнятих у тому ж році в шляпному, черевичному, рукавичному і швейному виробництві Англії і Уельсу, було 437 969, в тому числі 14 964 віком до 15 років, 89 285 від 15 до 20 років, 333 117 віком понад 20 років. У ці дані не входять багато дрібніших галузей, які стосуються сюди. Але коли ми візьмемо наведені зараз цифри, якими вони є, то тільки для Англії і Уельсу за переписом 1861 р. матимемо загальну суму в 1 024 267 чоловік, тобто майже стільки ж, скільки застосовується в землеробстві і тваринництві. Починаєш розуміти, навіщо машини виробляють таку неймовірну масу продуктів і таким чином сприяють «звільненню» таких величезних мас робітників.

Виробництво «wearingapparel» ведеться мануфактурами, які тільки відтворюють у себе той поділ праці, membradisjecta[розрізнені члени][150] якого вони знаходять уже готовими; ведеться дрібними ремісниками-майстрами, які, однак, працюють уже не на індивідуальних споживачів, як раніше, а на мануфактури і магазини, так що часто цілі міста і місцевості спеціалізуються в таких галузях виробництва, як, наприклад, шевська справа і т. д., нарешті, і найбільше, це виробництво ведеться так званими домашніми робітниками, з яких складаються зовнішні філії мануфактур, магазинів і навіть порівняно дрібних майстрів [265)]. Маси предметів праці, сировини, напів-фабрикатів і т. д. постачає велика промисловість, а маса дешевого людського матеріалу (taillableamercietmisericorde[відданого на ласку і гнів]) складається з «звільнених» великою промисловістю і землеробством. Мануфактури цієї сфери ви-робництва зобов'язані своїм виникненням переважно потребі капіталістів мати під рукою готову армію, яка відповідала б кожному рухові попиту.[266)] Проте ці мануфактури допускали поруч із собою дальше існування роздробленого ремісничого

[264)]Millinery— виробництво власне головних уборів, а також і дамських накидок та мантилій; dressmakersтотожні з нашими модистками.

[265)]Англійські millineryi dressmakingведуться звичайно в приміщеннях підприємців почасти найманими робітницями, які живуть у них, почасти поденницями, які живуть на стороні.

[266)] Член комісії Уайт відвідав одну мануфактуру військового одягу, де працювало 1 000—1 200 чоловік, майже всі жінки, одну шевську мануфактуру з 1 300 робітників, з яких майже половина були діти й підлітки, і т. д. («Children'sEmploymentCommission. 2ndReport», р. XLVII, № 319).

виробництва і домашнього виробництва як своєї широкої основи. Великі масштаби виробництва додаткової вартості в цих галузях праці і в той же час зростаюче здешевлення вироблюваних ними товарів зумовлювались і зумовлюються переважно мінімальними розмірами заробітної плати, достатньої тільки для жалюгідного животіння, і тією максимальною тривалістю робочого часу, яку тільки може витримати людський організм. Якраз дешевизна людського поту і людської крові, перетворюваних у товари, — ось що завжди розширяло і щодня розширяє ринок збуту, для Англії зокрема і колоніальний ринок, на якому до того ж панують англійські звички і смак. Нарешті, настав критичний пункт. Основа старого методу, просто груба експлуатація робітничого матеріалу, що в більшій або меншій мірі супроводилася систематично розвинутим поділом праці, була вже недостатньою при зростанні ринку і ще швидшому зростанні конкуренції між капіталістами. Настав час машини. І машиною, яка відіграла вирішальну революційну роль, машиною, яка в однаковій мірі охопила всі незліченні галузі цієї сфери виробництва, як, наприклад, виробництво модних товарів, кравецький, шевський, швейний, шляпний промисли і т. д.,— була швейна машина.

Її безпосередній вплив на робітників приблизно такий самий, як і всіх машин взагалі, що вперше захоплюють в період великої промисловості нові галузі виробництва. Надто малолітні діти усуваються. Заробітна плата машинних робітників підвищується в порівнянні з заробітною платою домашніх робітників, з яких багато хто належить до числа «найбідніших з бідних» («thepoorestofthepoor»). Заробіток ремісників, які були в порівняно кращому становищі і з якими починає конкурувати машина, знижується. Нові машинні робітники — виключно дівчата і молоді жінки. З допомогою механічної сили вони знищують монополію чоловічої праці на більш тяжких роботах і витісняють маси старих жінок і малолітніх дітей з галузі легших робіт. Дуже велика конкуренція убиває найслабших робітників, які виконують ручну роботу. Жахливе зростання числа випадків голодної смерті (deathfromstarvation) в Лондоні за останнє десятиріччя йде паралельно з поширенням машинного шиття[267)]. Нові робітниці, що працюють на швейній машині, яку вони приводять в рух рукою і ногою або тільки рукою, сидячи або стоячи, залежно від ваги, розмірів і характеру машини, змушені затрачувати багато робочої сили, їх робота стає шкідливою для здоров’я внаслідок тривалості процесу, хоч звичайно він коротший, ніж за старої системи. Скрізь, де швейна машина, наприклад при виробництві взуття, корсетів, шляп і т. д., вторгається в тісні і без того переповнені майстерні, вона посилює шкідливі для здоров’я впливи.

«Враження»,— говорить член комісії Лорд,— «яке справляють майстерні з низькою стелею, де одночасно

[267)]Ось приклад: 26 лютого 1864 р. тижневий звіт генерального реєстратора[151] про смертність наводить 5 випадків голодної смерті. В той же день «Times» повідомляє про новий випадок голодної смерті. Шість жертв голодної смерті за один тиждень!

працює біля машин по 30—40 чоловік, нестерпне... Духота, яку почасти викликають газові печі для розігрівання утюгів, жахлива. Навіть у тих випадках, коли в таких майстернях установлено так званий помірний робочий час, тобто від 8 години ранку до 6 години вечора, щодня звичайно 3—4 чоловіка падають непритомні» [268)].

Переворот в суспільному способі виробництва, цей необхідний продукт перетворення засобу виробництва, відбувається серед строкатого хаосу перехідних форм. Вони змінюються залежно від того, в якій мірі і як давно швейна машина уже захопила ту чи іншу галузь промисловості, змінюються залежно від становища, в якому перед тим перебували робітники, від того, чи переважало мануфактурне, ремісниче, чи домашнє виробництво, від плати за оренду майстерень і т. д.[269)] Наприклад, у виробництві модних товарів, де праця здебільшого вже була організована переважно в формі простої кооперації, швейна машина спочатку становить лише новий фактор мануфактурного виробництва. У кравецькому промислі, виробництві сорочок, взуття і т. д. перехрещуються всі форми. Тут — власне фабричне виробництво. Там — посередники дістають від капіталіста enchef[головного] сировий матеріал і групують у «комірках» і «мансардах» по 10—50 і більше найманих робітників при швейних машинах. Нарешті, як це взагалі буває з усіма машинами, оскільки вони не становлять розчленованої системи і можуть застосовуватись у карликових розмірах, ремісники або домашні робітники, при допомозі своєї сім’ї або небагатьох сторонніх робітників, застосовують швейні машини, що їм самим належать [270)]. В Англії тепер фактично переважає така система, при якій капіталіст концентрує у своїх приміщеннях значну кількість швейних машин, а для дальшої обробки розподіляє машинний продукт між цілою армією домашніх робітників.[271)]Строкатість перехідних форм не приховує, однак, тенденції до перетворення у власне фабричне виробництво. Тенденція ця живиться: самим характером швейної машини, різноманітність способів застосування якої спонукає до з’єднання відокремлених раніше галузей виробництва в одному приміщенні, під командою одного капіталу; живиться, далі, тією обставиною, що попереднє зшивання і деякі інші операції найдоцільніше провадити там, де знаходиться машина; нарешті, неминучою експропріацією ремісників і домашніх робітників, які працюють з допомогою власної машини. Ця доля спіткала їх почасти уже й тепер. Невпинне зростання маси капіталу, вкладеного в швейні машини[272)], є

[268)]«Children’sEmploymentCommission. 2ndReport», 1864, p. LXVII, № 406—409; p. 84, № 124; p. LXXIII, № 441; p. 68, № 6; p. 84, № 126; p. 78, №85; p. 76, №69;p.LXXII, № 438.

[269)]«Орендна плата за робочі приміщення є, мабуть, тією обставиною, яка — особливо в столицях — мала кінець кінцем вирішальне значення в тому розумінні, що стара система роздачі роботи дрібним підприємцям і сім’ям затримувалась найдовше і відновлювалась найшвидше» (там же, стор. 83, № 123). Остання фраза стосується виключно до шевського ремесла.

[270)]Цього немає в рукавичному і т. п. виробництвах, в яких становище робітників ледве відрізняється від становища пауперів.

[271)]«Children’sEmployment Commission.2ndReport», 1864,p.83, № 122.

[272)]В Лестері, в одному шевсько-черевичному виробництві, щопрацює на оптовий продаж, уже в 1864 р. вживалося 800 швейних машин.

стимулом для розширення виробництва і породжує на ринку застої, які змушують домашніх робітників продавати свої швейні машини. Надвиробництво самих швейних машин спонукає виробників, які потребують збуту, віддавати їх напрокат на тижневий строк і таким чином створює смертельну конкуренцію для дрібних власників машин[273)]. Невпинні зміни в конструкції машин і їх здешевлення так само невпинно знецінюють старі екземпляри, завдяки чому з вигодою застосовувати останні можуть тільки великі капіталісти, які купують їх масами по неймовірно низьких цінах. Нарешті, як і в усіх подібних процесах перевороту, вирішальне значення й тут належить заміні людини паровою машиною. Застосування парової сили натрапляє спочатку на такі чисто технічні перешкоди, як хитання машин, труднощі в регулюванні їх швидкості, швидке псування легших машин і т. д.,— всі перешкоди, які практика скоро навчає переборювати[274)]. Коли, з одного боку, концентрація багатьох робочих машин в порівняно великих мануфактурах спонукає до застосування сили пари, то, з другого боку, конкуренція пари з мускулами людини прискорює концентрацію робітничого персоналу і робочих машин на великих фабриках. Так, наприклад, в Англії колосальні сфери виробництва «wearingapparel», так само як і більша частина інших виробництв, переживають тепер революцію переходу мануфактури, ремесла і роботи на дому в фабричне виробництво, але ще раніше цього переходу всі згадані форми під впливом великої промисловості цілком змінилися, розклались, спотворились і давним-давно відтворили і навіть перевершили всю страхітливість фабричної системи, не засвоївши її позитивних моментів[275)].

Цю промислову революцію, що відбувається стихійно, штучно прискорює поширення фабричних законів на всі галузі промисловості, в яких працюють жінки, підлітки і діти. Примусове регулювання тривалості робочого дня, перерв, моменту початку і закінчення робочого дня, система змін для дітей, виключення всіх дітей до певного віку і т. д. спонукають до посиленого застосування машин[276)] і до заміни мускулів, як рухової сили, парою[277)]. З другого боку, прагнення виграти на приміщенні

[273)]«Children'sEmployment Commission. 2ndReport», 1864, p.84, №124.

[274)]Наприклад, у військово-обмундирувальному депо в Пімліко, Лондон, на фабриці сорочок Тіллі і Хендерсон в Лондондеррі, на фабриці одягу фірми Тейт Лімеріку, що застосовує до 1 200 робітників.

[275)]«Тенденція дофабричної системи» («Children's Employment Commission :2nd Report», 1864, p. LXVII). «Все виробництво перебуває нині в перехідному стані і зазнає таких самих змін, яких зазнало виробництво мереживне, ткацьке і т. д.» там же, № 405) «Повна революція» (там же, стор. XLVI, № 318) В епоху Комісії по обслідуванню умов дитячої праці 1840 р. панчішнов'язальне виробництво було ще ручним. З 1846 р. запроваджуються різноманітні машини, які тепер приводяться в рух парою. Загальне число осіб обох статей і різного віку, починаючи з 3-річного, зайнятих в англійському панчішнов'язальному виробництві, становило в 1862 р. близько 120 000. З цього числа, згідно з парламентським звітом від 11 лютого[152], в 1862 р. чинність фабричного акта поширювалась всього тільки на 4 063 чоловіка.

[276)]Так, наприклад, про гончарне виробництво фірма Кокрен «BritainPottery, Glasgow» повідомляє: «Щоб зберегти попередні розміри виробництва, ми застосовуємо тепер багато машин, при яких працюють некваліфіковані робітники, і щодня ми переконуємося в тому, що можемо виробляти більшу кількість продукту, ніж при старому методі» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1865», p. 13). «Фабричний акт діє таким чином, що спонукає до дальшого запровадження машин» (там же, стор. 13, 14).

[277)]Так, наприклад, після поширення фабричного акта на гончарне виробництво помічається велике збільшення числа

те, що втрачається на часі, веде до кількісного розширення спільно використовуваних засобів виробництва,— печей, будівель І Т.Д., — одним словом, посилюється концентрація засобів виробництва і відповідно до цього зосередження робітників. Кожного разу, коли мануфактурі загрожує застосування фабричного закону, палко повторюється власне одне й те саме головне заперечення: потрібна буде затрата більшого капіталу для того, щоб при підкоренні фабричному законові продовжувати справу в старих розмірах. Щодо проміжних між мануфактурою і роботою на дому форм і самої роботи на дому, то з обмеженням робочого дня і дитячої праці вони втрачають грунт. Безмежна експлуатація дешевої робочої сили становить єдину основу їх здатності до конкуренції.

Істотною умовою фабричного виробництва, особливо з того часу, як на нього поширилось регулювання робочого дня, є забезпеченість нормального результату, тобто упевненість в тому, що за даний відрізок часу буде вироблена певна кількість товару або досягнутий намічений корисний ефект. Далі, встановлені законом перерви регульованого робочого дня передбачають, що раптові і періодичні припинення роботи можливі без шкоди для продукту, який перебуває в процесі виробництва. Ця забезпеченість результату і можливість переривати роботу, розуміється, легше здійснимі в чисто механічних виробництвах, ніж у таких, в яких певну роль відіграють хімічні і фізичні процеси, як, наприклад, у гончарному, білильному, красильному, пекарному промислах, в більшості металообробних мануфактур. Там, де панує рутина необмеженого робочого дня, нічної праці і вільного розтрачання людських сил, в усякій стихійній перешкоді скоро починають вбачати вічну «природну межу» виробництва. Ніяка отрута не знищує шкідливих паразитів грунтовніше, ніж фабричний закон знищує такі «природні межі». Ніхто голосніше, ніж пани з гончарного' промислу, не кричав про «неможливості». В 1864 р. їм був октроїруваний фабричний закон, і вже через 16 місяців зникли всі неможливості.

Викликані фабричним законом «удосконалені методи виготовлення гончарної маси (slip) з допомогою пресування замість просушування, нова конструкція печей для просушування необпаленого товару і т. д.— все це події великої ваги для гончарної справи, які означають такий прогрес, подібного якому не можна вказати за останнє століття. Температура печей значно знижена при значному зменшенні споживання вугілля і швидшому діянні на товар» [278].

Всупереч усім пророкуванням підвищились не витрати виробництва гончарних товарів, а маса продукту, так що вивіз за 12 місяців, з грудня 1864 р. по грудень 1865 р., дав по вартості перевищення в 138 628 ф. ст. над середньою величиною вивозу за три попередні роки. У виробництві запалювальних сірників вважалося законом природи, що підлітки, навіть тоді, коли вони похапцем обідали, повинні були вмочати сірники в теплу фосфорну суміш, отруйна пара якої попадала їм в обличчя. Примусивши економити час, фабричний акт (1864 р.) зажадав запровадити

---

powerjiggers[механічних гончарних кругів] замість handmovedjiggers[ручних гончарних кругів].

[278] «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1865», p. 96, 127.

«dippingmachine» (мочальну машину), пара від якої не може доходити до робітника[279]. Так само й про ті галузі мереживної мануфактури, які ще не підпорядковані фабричному законові, тепер говорять, нібито час для їди тут не може бути регулярним, бо різні матеріали для мережив вимагають для просушування неоднакового часу, який коливається від 3 хвилин до однієї години і більше. На це члени Комісії по обслідуванню умов дитячої праці відповідають:

«Умови тут такі самі, як у друкуванні шпалер. Деякі з головних фабрикантів у цій галузі енергійно обстоювали те, що характер уживаних матеріалів і різнорідність процесів, через які ці матеріали проходять, не дозволяють, без риску зазнати великих збитків, робити раптові перерви в роботі для їди... Згідно з пунктом шостим розділу шостого закону про розширення сфери чинності фабричних актів» (1864 р.), «вони повинні лише після закінчення 18-місячного строку з часу видання цього закону запровадити перерви для відпочинку, встановлені фабричним актом»[280].

Тільки-но закон був санкціонований парламентом, як пани фабриканти вже зробили відкриття:

«Невигод, яких ми чекали від проведення фабричного закону, немає. Ми не бачимо, щоб виробництво хоч трохи ослабло. В дійсності, протягом того самого часу ми виробляємо більше»[281].

Таким чином, англійський парламент, якому ніхто не дорікатиме за геніальність, шляхом досвіду прийшов до переконання, що примусовий закон звичайним наказом може усунути всі так звані природні перешкоди, які виробництво нібито ставить обмеженню і регулюванню робочого дня. Тому при запровадженні фабричного акта в певній галузі промисловості призначається строк від 6 до 18 місяців, і вже справа фабриканта подбати про те, щоб за цей час усунути технічні перешкоди. Слова Мірабо: «Impossible? Ne me elites jamais ce bete de mot!» [«Неможливо? Ніколи не говоріть мені цього безглуздого слова!»], набувають особливого значення для сучасної технології. Але коли фабричний закон швидко, наче в теплиці, вирощує матеріальні елементи, потрібні для перетворення мануфактурного виробництва в фабричне, то, разом з тим, створюючи необхідність збільшення затрат капіталу, він прискорює загибель дрібніших підприємців і концентрацію капіталу [282].

Якщо лишити осторонь чисто технічні і технічно переборні перешкоди, то регулювання робочого дня натрапляє на безладні звички самих робітників, особливо там, де панує відрядна плата і прогул якоїсь частини дня або тижня може бути надолужений дальшою надурочною або нічною працею — метод, що отупляє дорослого

---

[279] Запровадження цієї та інших машин на фабриці сірників викликало в одному її відділі заміщення 230 підлітків 32 юнаками і дівчатами 14—17 років. Ця економія на числі робітників у 1865 р. була проведена ще далі з допомогою застосування парової сили.

[280] «Children’s Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. IX, № 50.

[281] «Reports of Insp. of Fact- for 31st October 1865», p. 22.

[282] «Необхідні удосконалення... не можуть бути запроваджені в багатьох старих мануфактурах, якщо не будуть зроблені затрати капіталу, які перевищують кошти багатьох теперішніх власників... Минуща дезорганізація неодмінно відбувається разом із запровадженням фабричного акта. Розміри цієї дезорганізації прямо пропорціональні розмірам тих лих, які повинен усунути фабричний закон» (там же, стор. 96, 97).

робітника і руйнуюче впливає на його товаришів з числа малолітніх і жінок [283]. Хоч ця безладність у витрачанні робочої сили являє собою природну грубу реакцію проти нудної монотонності убивчої праці, проте в незрівнянно більшій мірі вона випливає з анархії самого виробництва, яка, в свою чергу, передбачає розгнуздану експлуатацію робочої сили капіталом. Поряд із загальними періодичними змінами фаз промислового циклу і особливими коливаннями ринку в кожній галузі виробництва на сцену виступає так званий сезон і раптовість великих замовлень, які треба виконати в найкоротший час, причому не має значення, чи зумовлюються ці сезонні роботи періодичністю сприятливих для судноплавства пір року, чи модою. Раптові замовлення стають тим більш звичайними, чим більше поширюються залізниці і телеграф.

«Поширення залізничної системи по всій країні»,— говорить, наприклад, один лондонський фабрикант,— «дуже сприяло звичаєві короткострокових замовлень; покупці з Глазго, Манчестера і Единбурга приїздять тепер для оптових закупок приблизно один раз на 2 тижні у великі торгові доми Сіті, яким ми постачаємо товари. Замість того щоб купувати на складі, як це робилося раніше, вони дають замовлення, які ми повинні виконувати негайно. Раніше ми завжди могли під час невеликого попиту працювати наперед, для задоволення попиту наступного сезону, а тепер ніхто не може сказати наперед, на що буде попит» [284].

На фабриках і мануфактурах, ще не підпорядкованих фабричному законові, панує жахлива надмірна праця періодично — під час так званих сезонів, і в невизначені моменти — внаслідок раптових замовлень. У зовнішній філії фабрики, мануфактури і магазину — у сфері роботи на дому, і без того цілком нерегулярної, цілком залежної щодо сирового матеріалу і замовлень від сваволі капіталіста, який тут не зв’язаний ніякими міркуваннями про використання приміщень, машин і т. д. і нічим не рискує, крім шкури самих робітників,— у цій зовнішній філії систематично вирощується таким чином промислова резервна армія, яка завжди готова до послуг капіталіста, яка протягом однієї частини року губиться внаслідок найжорстокішої каторжної праці, а протягом другої частини року зводиться до босяцького становища через відсутність роботи.

«Підприємці»,— відзначає Комісія по обслідуванню умов дитячої праці,— «експлуатують узвичаєну нерегулярність роботи на дому, щоб у часи, коли виконуються екстрені роботи, розтягувати її до 11, 12, 2 годин ночі, або, за поширеним висловом, до всякої години, і це — в приміщеннях, «де сморід такий, що може збити вас з ніг» (thestenchisenoughtoknockyoudown). Може, ви дійдете до дверей і відчините їх, але не зважитесь пройти далі» [285]. «І чудні ж люди наші підприємці»,— говорить один з опитаних свідків, швець,— «вони гадають, нібито не завдають підліткові ніякої шкоди, коли його протягом однієї половини року катують убивчою працею, а протягом другої половини року змушують тинятися майже зовсім без діла» [286].

Як про технічні перешкоди, так і про ці так звані «торгові звичаї»

---

[283] Біля доменних печей, наприклад, «під кінець тижня тривалість роботи 8вичайно набагато збільшується внаслідок звички робітників понеділкувати, а іноді

[284] «Children’s Employment Commission. 4th Report», p. XXXII. «Розширення залізничної системи, кажуть, дуже сприяло цьому звичаєві раптових замовлень і мало своїм наслідком поспішність, нехтування годинами для їди і роботу допізна» (там же, стор. XXXI).

[285] «Children’s Employment Commission. 4th Report», p. XXXV, № 235, № 237.

[286] Тамже, стор. 127, № 56.

(«usageswhichhavegrownwiththegrowthoftrade») зацікавлені капіталісти говорили і говорять як про «природні межі» виробництва,— улюблена ламентація бавовняних лордів в ту епоху, коли їм уперше почав загрожувати фабричний закон. Хоч їх промисловість більше, ніж всяка інша, спирається на світовий ринок, а тому й на судноплавство, однак досвід викрив їх брехню. З того часу англійські фабричні інспектори ставляться до «торгових перешкод» як до пустої відмовки [287)]. Справді, грунтовні і сумлінні праці Комісії по обслідуванню умов дитячої праці доводять, що в деяких галузях промисловості регулювання робочого дня тільки рівномірніше розподілило б на цілий рік ту масу праці, яка вже застосовується в них[288)]; що воно стало б першою раціональною уздою для людиновбивчих, безглуздих і легковажних капризів моди[289)], які по суті суперечать системі великої промисловості; що розвиток океанського судноплавства і засобів сполучення взагалі усунув власне технічну основу сезонної роботи[290)]; що всі інші умови, які нібито не піддаються контролю, усуваються розширенням приміщень, додатковими машинами, збільшенням числа одночасно зайнятих робітників[291)] і зворотним впливом усіх цих змін на систему оптової торгівлі[292)]. Однак капітал, як він це не раз заявляв устами своїх представників, згоджується на такий переворот «лише під тиском загального парламентського акта» [293)], який регулює робочий день в примусово-законодавчому порядку.

[287)]«Щодо торгових збитків від невиконання в належний строк замовлень на товари, які мали бути транспортовані морем, то я пригадую, що це був улюблений аргумент фабричних підприємців у 1832 і 1833 роках. Все, що можна сказати тепер з цього приводу, не має такої сили, як у той час, коли пара ще не скоротила вдвоє всіх відстаней і не створила нових засобів для перевозки. І в той час цей аргумент був неспроможним при перевірці його на практиці, а тепер він і зовсім не витримає випробування» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1862», р. 54, 55).

[288)]«Children’s Employment Commission. 3rd Report», р. XVIII, № 118.

[289)]Уже в 1699 р. Джон Беллерс відзначає: «Несталість мод неминуче збільшує число бідних. В ній два великі зла: 1) робітники бідують зимою від недостачі роботи,торговці тканинами і підприємці-ткачі не рискують затрачувати свої капітали, щоб підтримати робітників заробітком, поки не настане весна і не вияснится, яка буде мода; 2) весною число робітників стає недостатнім, і хазяї-ткачі змушені набирати численних учнів, щоб забезпечити торгівлю країни на квартал або на половину року; це забирає робочі руки від землеробства, позбавляє село робітників і у величезній мірі переповнює міста жебраками; зимою ті, кому совісно старцювати, вмирають з голоду» («EssaysabouttthePoor .Manufacturesetc.», р. 9).

[290)]«Children’s Employment Commission. 5th Report», р. 171, № 34.

[291)]Так, наприклад, у свідченнях експортних торговців Брадфорда говориться: «За таких обставин ясно, що нема потреби примушувати дітей працювати в магазинах довше, ніж з 8 годин ранку до 7 або 7 ½ годин вечора. Це — питання виключно додаткових затрат і додаткових робочих рук. (Дітям не треба було б працювати до такої пізньої ночі, якби деякі підприємці не були такі жадні до прибутку; додаткова машина коштує всього 16—18 ф. ст.)... Всі труднощі постають через недостатність пристроїв і приміщення» (там же, стор. 171, № 35, 36 і 38).

[292)]Там же. Ось свідчення одного лондонського фабриканта, який у примусовому врегулюванні робочого дня вбачає засіб захисту робітників проти фабрикантів і самих фабрикантів проти оптової торгівлі. «Тиск на нашу галузь роблять експортери, ніймають намір, наприклад, відправити товари на парусному судні; вони до початку певного сезону хочуть бути на місці — і в той же час покласти в свої кишені різницю по фрахту між парусним і паровим кораблями; або ж з двох пароплавів вони вибирають той, що відпливає раніше, щоб з’явитись на іноземному ринку раніше своїх конкурентів».

[293)]«Цьому»,— говорить один фабрикант, — «можна було б запобігти ціною розширення виробництва під тиском загального парламентського акта» (там же стор. X, № 38).

9. ФАБРИЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО (ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я І ВИХОВАННЯ). ЗАГАЛЬНЕ ПОШИРЕННЯ ЙОГО В АНГЛІЇ

Фабричне законодавство, цей перший свідомий і планомірний вплив суспільства на стихійно виниклий лад його процесу виробництва, являє собою, як ми бачили, такий же необхідний продукт великої промисловості, як бавовняна пряжа, сельфактори і електричний телеграф. Перш ніж говорити про загальне поширення фабричного законодавства в Англії, треба коротко згадати про деякі його положення, що не стосуються до числа годин робочого дня.

Положення про охорону здоров'я, не кажучи вже про їх редакцію, яка полегшуєкапіталістові можливість їх обходити, надзвичайно мізерні і фактично обмежуютьсявимогами про біління стін і деякими іншими правилами про заходи для підтримання чистоти, про вентиляцію і про захист від небезпечних машин. У третій книзі ми повернемося до фанатичної боротьби фабрикантів проти положення, яким на них були покладені невеликі видатки з метою захистити від покалічення руки і ноги робітників. Тут знову блискуче підтверджується той догмат фритредерів, що в суспільстві з антагоністичними інтересами кожен, прагнучи до своєї власної користі, тим самим сприяє загальному добру. Одного прикладу буде досить. Відомо, що протягом останніх двадцяти років в Ірландії дуже розширилась льняна промисловість, а разом з нею і scutchingmills(льонотіпальні фабрики). В 1864 р. там існувало до 1 800 цих mills. Восени і зимою періодично відриваються від польових робіт, щоб подавати льон у вальцьові машини scutchingmills, зовсім не обізнані з машинами люди, головним чином підлітки і жінки, сини, дочки і дружини сусідніх дрібних фермерів. Нещасні випадки, які трапляються тут, щодо кількості й інтенсивності зовсім безприкладні в історії машин. На одним одній scutchingmilly Кілдінані (поблизу Корка) з 1852 по 1856 р. сталося 6 смертних випадків і 60 тяжких покалічень,— і всім їм можна було б запобігти з допомогою найпростіших пристроїв вартістю в кілька шилінгів. Д-р Уайт, certifyingsurgeon[офіціальний лікар] фабрик в Даунпатріку, заявляє в офіціальному звіті від 16 грудня 1865 року:

«Нещасні випадки на scutchingmillsмають жахливий характер. У багатьох випадках відривається четверта частина тіла. Смерть або майбутнє, повне злиденної безпорадності і страждань,— ось звичайні наслідки каліцтва. Збільшення кількості фабрик у країні, звичайно, викличе більше поширення таких страшних результатів. Я переконаний, що належним контролем держави за scutchingmillsможна було б запобігти величезним жертвам щодо здоров'я і життя»[294].

Що ще могло б краще характеризувати капіталістичний спосіб виробництва, як ця необхідність нав'язати йому примусовим законом держави додержування найелементарніших правил гігієни і охорони здоров'я?

---

[294]«Children's Employment Commission. 5th Report», p. XV, № 72 sqq.

«Фабричний акт 1864 р. вибілив і вичистив у гончарному виробництві понад 200 майстерень, після того як вони по 20 років або навіть зовсім здержувалися від таких операцій» (ось вона, «здержливість» капіталу!). «У цих майстернях зайнято 27 878 робітників, які досі під час надмірної денної, а часто й нічної роботи дихали жахливим повітрям, завдяки чому це взагалі порівняно нешкідливе виробництво завжди загрожувало хворобою і смертю. Фабричний акт примусив набагато збільшити кількість засобів для вентиляції»[295)].

В той же час ця галузь застосування фабричного акта яскраво показує, що капіталістичний спосіб виробництва через саму свою суть за певною межею виключає всяке раціональне поліпшення. Ми вже не раз відзначали, що англійські лікарі одностайно визнають 500 куб. футів повітря на кожного чоловіка ледве достатнім мінімумом при безперервній роботі. Прекрасно! Якщо фабричний акт всіма своїми примусовими заходами посередньо прискорює перетворення дрібних майстерень у фабрики, а тому посередньо посягає на право власності дрібних капіталістів і забезпечує великим монополію, то забезпечення по закону необхідної кількості повітря на кожного робітника одним махом прямо експропріювало б тисячі дрібних капіталістів! Це підрізало б самий корінь капіталістичного способу виробництва, тобто самозростання капіталу, і великого і дрібного, що відбувається з допомогою «вільної» купівлі і споживання робочої сили. Тим-то перед цими 500 кубічних футів повітря у фабричного законодавства перебиває дух. Санітарні установи, комісії по обслідуванню промисловості, фабричні інспектори знов і знов говорять про необхідність цих 500 кубічних футів і неможливість вирвати їх у капіталу. Таким чином, вони фактично заявляють, що сухоти та інші легеневі хвороби робітників є умовою існування капіталу[296)].

Хоч які жалюгідні загалом статті фабричного акта щодо виховання, вони оголосили початкове навчання обов’язковою умовою праці [297)]. їх успіх уперше довів можливість сполучення навчання і гімнастики [298)] з фізичною працею, а значить і фізичної праці з навчанням та гімнастикою. Фабричні інспектори, вислухуючи свідчення вчителів, скоро виявили, що фабричні діти, хоч їх навчають вдвоє менше, ніж школярів, які регулярно

[295)]«Reports of Insp. of Fact, for 3ist October 1865», p. 127.

[296)]Емпірично встановлено, що середній здоровий індивідуум при кожному вдиханні середньої інтенсивності споживає близько 25 кубічних дюймів повітря і робить близько 20 вдихань за хвилину. Таким чином споживання повітря на одного чоловіка повинно було б становити близько 720 000 кубічних дюймів, або 416 кубічних футів, на добу. Але відомо, що використане для дихання повітря уже не придатне для цього процесу, поки воно не очиститься у великій майстерні природи. Згідно з дослідами Валентіна і Бруннера, здорова людина видихає, як видно, близько 1 300 кубічних дюймів вуглекислого газу за годину; це рівнозначне тому, як коли б легені викидали з себе за добу до 8 унцій твердого вугілля. «На кожну людину повинно припадати не менше 800 кубічних футів» *(Huxley* [«LessonsinElementaryPhysiology». London, 1866, p. 105]).

[297)]Згідно з англійським фабричним актом, батьки не можуть посилати своїх дітей до 14 років до «контрольованих» фабрик, якщо вони не забезпечують їм в той же час початкового навчання. Фабрикант відповідає за додержання закону. «Навчання при фабриках обов’язкове, воно — умова роботи» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1865», p. 111).

[298)]Про найкращі наслідки сполучення гімнастики (а для юнаків і військових вправ) з обов’язковим навчанням дітей на фабриках і в школах для бідних див. промову Н. У. Сеніора на сьомому щорічному конгресі Національної асоціації заохочення суспільних наук у «ReportofProceedingsetc.». London, 1863, p. 63, 64, а також звіт фабричних інспекторів від 31 жовтня 1865 р., стор. 118, 119, 120, 126 і дальші.

відвідують школу вдень, проте встигають пройти стільки ж, а часто й більше.

«Справа пояснюється просто. Ті, що перебувають у школі тільки половину дня, завжди свіжі і майже завжди здатні і готові вчитися. Система, при якій праця чергується з навчанням у школі, дає змогу на одному занятті відпочити і освіжитися після другого, отже, вона більш підходяща для дитини, ніж безперервність одного з цих двох занять. Дитина, яка з самого ранку сидить у школі, особливо в жарку погоду, не може змагатися з тим, хто бадьорий і жвавий приходить з своєї роботи»[299].

Дальші докази можна знайти в промові Сеніора, виголошеній на соціологічному конгресі в Единбурзі в 1863 році. Він вказує тут між іншим і на те, що однобічний непродуктивний і тривалий шкільний день дітей у старших і середніх класах без користі збільшує працю вчителів «і в той же час не тільки марно, але й прямо на шкоду дітям марнує їх час, здоров’я і енергію» [300]. З фабричної системи, як можна простежити в деталях у Роберта Оуена, виріс зародок виховання епохи майбутнього, коли для всіх дітей понад певний вік продуктивна праця сполучатиметься з навчанням і гімнастикою не тільки як один із засобів для збільшення суспільного виробництва, але й як єдиний засіб для вироблення всебічно розвинених людей.

Ми бачили, що велика промисловість технічно знищує мануфактурний поділ праці, який довічно прикріпляє до певної часткової операції всю людину, і разом з тим капіталістична форма великої промисловості відтворює цей поділ праці в ще більш потворному вигляді: на власне фабриці — з допомогою перетворення робітника в наділений свідомістю придаток часткової машини, в усіх інших місцях — почасти з допомогою спорадичного застосування машин і машинної праці [301], почасти з допомогою запровадження жіночої, дитячої і некваліфікованої праці як нової основи поділу праці. Суперечність між мануфактурним поділом праці і суттю великої

---

[299] «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1865», p. 118. Один наївний фабрикант шовку заявляє членові Комісії по обслідуванню умов дитячої праці: «Я цілком переконаний, що секреттого, як виробити хорошихробітників, знайдено всполученні праці з навчанням, починаючи з дитячого віку. Звичайно, праця не повинна бути ні надто напруженою, ні огидною, ні шкідливою для здоров’я. Мені хотілося б, щоб у моїх власних дітей була праця і ігри як відпочинок від школи» («Children’sEmploymentCommission. 5thReport», p. 82, № 36).

[300] Сеніор в «ReportofProceedings» сьомого щорічного конгресу Національної асоціації заохочення суспільних наук, стор. 66. Наскільки велика промисловість, досягши певного рівня розвитку, переворотом у способі матеріального виробництва і в суспільних відносинах виробництва робить переворот і в головах, яскраво показує порівняння промови Н. У. Сеніора в 1863 р. з його філіппікою проти фабричного закону 1833 р. або зіставлення поглядів згаданого конгресу з тим фактом, що в деяких сільських районах Англії бідним батькам все ще забороняють під загрозою голодної смерті навчати своїх дітей. Так, наприклад, п. Снелл повідомляє, що коли хто-небудь у Сомерсетшірі через злидні звертається по допомогу до парафії, то за встановленою практикою його змушують забрати своїх дітей з школи. Так, п. Уолластон, священик у Фелтемі, розповідає про випадки, коли деяким сім’ям відмовляли рішуче у всякій допомозі, «бо вони посилають своїх дітей до школи».

[301] У тих випадках, коли ремісничі машини, що їх приводить в рух сила людини, безпосередньо або посередньо конкурують з розвинутими машинами, що як такі передбачають механічну рухову силу, відбувається велика зміна щодо робітника, який приводить машину в рух. Первісно парова машина заміщала цього робітника, тепер він повинен заміщати парову машину. Тому напруження і витрачання його робочої сили досягає нечуваних розмірів, особливо для підлітків, приречених на це катування. Так, член комісії Лондж бачив, як у Ковентрі й околицях застосовують 10—15-річних хлопчиків для того, щоб крутити стрічковий верстат, а ще молодші діти змушені були крутити верстати менших розмірів. «Це неймовірно тяжка праця. Хлопчики просто заміщають парову силу» («Children’sEmploymentCommission. 5thReport», 1866, p. 114, № 6). Там же і на дальших сторінках див. про убивчі наслідки «цієї системи рабства», як називає її офіціальний звіт.

промисловості дає про себе знати насильствено. Вона виявляється, між іншим, в тому жахливому факті, що більша частина дітей, зайнятих на сучасних фабриках і мануфактурах і з найніжнішого віку прикутих до найпростіших маніпуляцій, цілими роками зазнає експлуатації, не маючи змоги навчитися якоїсь роботи, яка зробила б їх згодом придатними хоч би на цій самій мануфактурі або фабриці. Наприклад, в англійських друкарнях раніше практикувався відповідний системі старої мануфактури і ремесла перехід учнів від порівняно простих до більш змістовних робіт. Учні проходили курс навчання, поки не ставали навченими друкарями. Уміння читати й писати було для всіх необхідною умовою для того, щоб займатися ремеслом. Все це змінилося з винайденням друкарської машини. Вона вимагає двоякого роду робітників: дорослого робітника, наглядача за машиною, і малолітніх, звичайно 11—17-річних хлопців, робота яких полягає виключно в тому, щоб вкладати в машину аркуш паперу або виймати з неї видрукований аркуш. Вони, особливо в Лондоні, зайняті цією стомлюючою роботою в деякі дні тижня по 14, 15, 16 годин без перерви, а часто 36 годин підряд, маючи всього лише дві години перерви на їду і сон![302]. Більша частина їх не вміє читати, вони, як правило, цілком здичавілі, ненормальні істоти.

«Щоб зробити їх здатними до роботи, зовсім не потрібне будь-яке інтелектуальне виховання; у них мало можливості для того, щоб набути вправності, і ще менше — для розвитку; їх заробітна плата, хоч до певної міри й висока для хлопчиків, не підвищується в міру того, як вони стають дорослими, і у величезної більшості нема ніяких шансів зайняти більш доходне й відповідальне становище наглядача за машиною, бо на кожну машину припадає тільки один наглядач і часто 4 підлітки» [303].

Коли вони стають надто дорослими для своєї дитячої праці, а саме, коли їм минає щонайбільше 17 років, їх звільняють з друкарні. Вони стають кандидатами в злочинці. Деякі спроби дати їм якесь інше заняття розбивалися об їх темноту, грубість, фізичну й інтелектуальну відсталість.

Те, що сказано про мануфактурний поділ праці всередині майстерні, зберігає своє значення і для поділу праці всередині суспільства. Поки ремесло і мануфактура становлять загальний базис суспільного виробництва, підпорядкування виробника виключно одній галузі виробництва, руйнування первісної різноманітності його занять[304] є необхідним моментом розвитку. На цьому базисі кожна окрема галузь виробництва емпірично знаходить відповідний їй технічний устрій, повільно вдосконалює його і, як тільки досягнуто певного ступеня зрілості, швидко кристалізує його. Час від часу відбуваються зміни, які викликаються крім нового матеріалу праці,

---

[302]«Children's Employment Commission. 5th Report», I866, p. 3, № 24.

[303]Там же, стор. 7, № 60.

[304] «У деяких гірських місцевостях Шотландії... багато хто з пастухів овець і бідняки-орендарі з жінками й дітьми, згідно з статистичними звітами, ходили в черевиках, які вони самі шили з шкіри, вичиненої ними самими, в одежі, якої не торкалась нічия рука, крім їх власної, матеріал для якої вони самі стригли з овець і льон для якої вони самі вирощували. При виготовленні одежі навряд чи вживалися які-небудь куплені предмети, крім шила, голки, наперстка і дуже небагатьох частин залізних інструментів, уживаних у ткацтві. Фарби добували самі жінки з дерев, кущів, трав і т. д.» (*Dugal'dStewart.* «Works», ed. Hamilton, vol. VIII, p. 327—328).

що його дає торгівля, поступовою зміною робочого інструменту. Але коли відповідна форма інструменту емпірично знайдена, він перестає змінюватись, як це і показує перехід його протягом іноді тисячоліття з рук одного покоління в руки іншого. Характерно, що до XVIII століття окремі ремесла називалися mysteries (mysteres) [таємницями], осягнути які міг тільки емпірично і професійно обізнаний [305)]. Велика промисловість розірвала завісу, яка приховувала від людей їх власний суспільний процес виробництва і робила різні стихійно відокремлені галузі виробництва загадками у відношенні одна до одної і навіть для обізнаного з кожною галуззю. Принцип великої промисловості — розкладати кожний процес виробництва, взятий сам по собі і насамперед безвідносно до руки людини, на його складові елементи, створив цілком сучасну науку технології. Строкаті, зовні позбавлені внутрішнього зв'язку і закостенілі види суспільного процесу виробництва розклалися на свідомо планомірні, систематично розчленовані, залежно від бажаного корисного ефекту, галузі застосування природознавства. Технологія відкрила також ті нечисленні великі основні форми руху, в яких неодмінно відбувається вся продуктивна діяльність людського тіла, хоч би які різноманітні були уживані інструменти,— так само як механіка, незважаючи на величезну складність машин, знає, що всі вони являють собою постійне повторення елементарних механічних сил. Сучасна промисловість ніколи не розглядає і не трактує існуючу форму виробничого процесу як остаточну. Через це її технічний базис революційний, тимчасом як у всіх попередніх способів виробництва базис був по суті консервативний [306)]. З допомогою запровадження машин, хімічних процесів та інших методів вона раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а разом з тим і в функціях робітників і в суспільних комбінаціях процесу праці. Тим самим вона також постійно революціонізує поділ праці всередині суспільства і безупинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу. Через це природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника. З другого боку, у своїй капіталістичній формі вона відтворює старий поділ праці з його закостенілими спеціальностями. Ми бачили, як ця абсолютна суперечність знищує всякий спокій,

---

[305)]У знаменитому творі Етьена Буало «Livredesmetiers» пропонується, між іншим, щоб підмайстер при переведенні його в майстри складав присягу «по-братерському любити своїх братів по ремеслу, підтримувати їх, добровільно не видавати таємниць ремесла і навіть, в інтересах усього цеху, не звертати уваги покупця на дефекти продуктів інших з метою відрекомендувати свій власний товар».

[306)] «Буржуазія не може існувати, не викликаючи раз у раз переворотів у знаряддях виробництва, отже, не революціонізуючи виробничих відносин, а значить і всієї сукупності суспільних відносин. Навпаки, першою умовою існування всіх попередніх промислових класів було незмінне збереження старого способу виробництва. Безперестанні перевороти у виробництві, безперервне потрясіння всіх суспільних відносин, вічна непевність і рух відрізняють буржуазну епоху від усіх попередніх. Всі застиглі, заіржавілі відносини, разом з своїми супутниками — віками освяченими уявленнями І поглядами, руйнуються; всі нововиникаючі — старіють раніше, ніж встигають закостеніти. Все станове і застійне зникає, все священне оскверняється, і люди, нарешті, змушені подивитись тверезими очима на своє життєве становище і свої взаємні відносини» (Ф. *Енгельс* і К. *Маркс.* «Маніфест Комуністичної партії». Лондон, 1848, стор. 5 І див. це видання, том 4, стор. 413]).

сталість, забезпеченість життєвого становища робітника, завжди загрожує разом із засобами праці вибити у нього з рук і життєві засоби [307)] і разом з його частковою функцією зробити зайвим і його самого; як ця суперечність жорстоко проявляється у безперервному приношенні в жертву робітничого класу, непомірному розтрачанні робочих сил і спустошеннях, зв'язаних з суспільною анархією. Це — негативна сторона. Але коли зміна праці тепер прокладає собі шлях тільки як непереборний природний закон і з сліпою руйнівною силою природного закону, який всюди натрапляє на перешкоди [308)], то, з другого боку, сама велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини. Вона, як питання життя і смерті, ставить завдання: потворність нещасного резервного робітничого населення, яке держать про запас для мінливих потреб капіталу в експлуатації, замінити абсолютною придатністю людини для мінливих потреб у праці; часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції, замінити всебічно розвиненим індивідуумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному. Одним з моментів цього процесу перевороту, який стихійно розвинувся на основі великої промисловості, є політехнічні і сільськогосподарські школи, другим — «ecolesd'enseignementprofessionnel» [«професійні школи»], в яких діти робітників дістають деяку обізнаність з технологією і з практичним застосуванням різних знарядь виробництва. Якщо фабричне законодавство, як перша мізерна поступка, вирвана у капіталу, сполучає з фабричною працею тільки елементарне навчання, то не підлягає ніякому сумніву, що неминуче завоювання політичної влади робітничим класом завоює належне місце в школах робітників і для технологічного навчання, як теоретичного, так і практичного. Але так само не підлягає ніякому сумніву, що капіталістична форма виробництва і відповідні їй економічні відносини робітників цілком суперечать таким ферментам перевороту і їх меті — знищенню старого поділу праці. Однак розвиток суперечностей певної історичної форми виробництва є єдиний історичний шлях її розкладу і утворення нової. «Nesutorultracrepidam!»[154]. Ця nec plusultra[вершина] ремісничої мудрості перетворилася в неймовірне безглуздя з того моменту, коли годинникар Уатт винайшов парову машину, цирюльник Аркрайт — прядильну машину, робітник-ювелір

[307)]«Позбавляючи засобів до шиття—самого життя позбавляєте» *(Шекспір)*[153].

[308)]Один французький робітник, повернувшись з Сан-Франціско, пише: «Я ніколи і не думав, що буду здатний займатися всіма ремеслами, якими дійсно займався в Каліфорнії. Я був глибоко переконаний, що ні до чого не придатний, крім книгодрукування... Потрапивши в цей світ авантюристів, які легше міняють своє ремесло, ніж ви сорочку,— повірте! — я робив, як і інші. Оскільки робота рудокопа була не душе вигідна, то я покинув її і пішов до міста, де я послідовно був друкарським робітником, покрівельником, ливарником свинцю і т. д. Через те що досвід показав мені, що я здатний до всяких робіт, я менше почуваю себе молюском і більше людиною» (А. *Corbon.* «Del'enseignementprofessionnel», 2emeed., p. 50).

Фултон — пароплав [309].

Поки фабричне законодавство регулює працю на фабриках, мануфактурах і т. д., це спочатку здається просто втручанням в експлуататорські права капіталу. Навпаки, всяке регулювання так званої роботи на дому.[310] з самого початку виступає як пряме вторгнення в patriapotestas, тобто, висловлюючись сучасною мовою, в батьківську владу,— крок, що його делікатний англійський парламент довгий час цурався з афектованим здриганням. Однак сила фактів примусила, нарешті, визнати, що велика промисловість руйнує разом з економічним базисом старої сім’ї і відповідної йому сімейної праці і старі сімейні відносини. Необхідно було проголосити право дітей.

«На нещастя»,— говориться в заключному звіті Комісії по обслідуванню умов дитячої праці 1866 р.,— «з усіх показань свідків випливає, що ні від кого в такій мірі не потребують діти обох статей захисту, як від своїх батьків». Система безмірної експлуатації праці дітей взагалі та їх домашньої праці особливо «підтримується тим, що батьки без усякого обмеження і контролю користуються своєю свавільною і згубною владою над своїм молодим і ніжним потомством... У батьків не повинно бути абсолютної влади обертати своїх дітей просто в машини, які добувають такий-то щотижневий заробіток... Діти і підлітки мають право на захист законодавства від зловживання батьківською владою, яке передчасно підточує їх фізичні сили і принижує їх моральну та інтелектуальну сутність» [311]

Однак не зловживання батьківською владою створило безпосередню або посередню експлуатацію незрілих робочих сил капіталом, а, навпаки, капіталістичний спосіб експлуатації, знищивши економічний базис, що відповідав батьківській владі, перетворив її в зловживання. Проте хоч який жахливий і огидний розклад старої сім’ї за капіталістичної системи, все ж велика промисловість, відводячи вирішальну роль в суспільно організованому процесі виробництва поза сферою домашнього вогнища жінкам, підліткам і дітям обох статей, створює нову економічну основу для вищої форми сім’ї і відносин між статями. Розуміється, однаково було б безглуздям вважати абсолютною християнсько-германську форму сім’ї, як і форму староримську, або старогрецьку, або східну, які, між іншим, одна у зв’язку з іншою становлять єдиний історичний ряд розвитку. Очевидно, що утворення комбінованого робочого персоналу з осіб обох статей і різного віку, будучи у своїй стихійній, грубій, капіталістичній формі, коли робітник існує для процесу виробництва, а не процес виробництва для робітника,

---

[309] Джон Беллерс, справжній феномен в історії політичної економії, уже наприкінці XYIIстоліття з цілковитою ясністю розумів необхідність знищення теперішньої системи виховання і поділу праці, які породжують гіпертрофію і атрофію на обох полюсах суспільства, хоч і в протилежному напрямі. Він, між іншим, дуже добре говорить:«Бездіяльне навчання лише ненабагато краще, ніж навчання бездіяльності... Фізична праця — перше божественне установлення... Праця так само необхідна для здоров’ятіла, як їжа для його життя, бо ті неприємності, від яких людина рятується бездіяльністю, спіткають її, як хвороба... Праця додає масла в лампу життя, а думка засвічуєїї... Пуста дитяча праця» (це — пророчі заперечення Базедовим і їх сучасним підголоскам) «лишає дитячий розум пустим» («ProposalsforraisingaCollegeofIndustryofallusefulTradesandHusbandry». London, 1696, p. 12, 14, 16, 18).

[310] Вона, зрештою, дуже часто відбувається в дрібних майстернях, як ми бачили це на прикладах мереживної мануфактури і соломоплетіння і що можна було б докладніше показати особливо на прикладі металічних мануфактур у Шеффілді, Бірмінгемі і т. д.

[311] «Children’s Employment Commission. 5th Report», p. XXY, № 162, «2nd Report», p. XXXVIII, № 285, 289; p. XXV, XXVI, № 191.

зачумленим джерелом загибелі і рабства, за відповідних умов повинно перетворитися, навпаки, в джерело гуманного розвитку[312].

Необхідність перетворити фабричний закон із закону виключно для прядильних і ткацьких фабрик, цих первоутворень машинного виробництва, в загальний закон усього суспільного виробництва випливає, як ми бачили, з ходу історичного розвитку великої промисловості, на задньому плані якої переживає цілковиту революцію традиційний лад мануфактури, ремесла і роботи на дому: мануфактура завжди перетворюється в фабрику, ремесло в мануфактуру, і, нарешті, сфери ремесла і роботи на дому за дивовижно короткий час перетворюються в злиденні трущоби, в яких капіталістична експлуатація вільно справляє свої страхітливі, шалені оргії. Дві обставини відіграють, кінець кінцем, вирішальну роль: по-перше, раз у раз повторюване спостереження свідчить про те, що капітал, підпавши під контроль держави тільки в деяких пунктах суспільної периферії, тим непомірніше винагороджує себе в інших пунктах [313]; по-друге, лемент самих капіталістів про рівність умов конкуренції, тобто про рівні межі для експлуатації праці[314]. Вислухаймо кілька глибоких зітхань щодо цього. Пани У. Куксліі (фабриканти гвіздків, ланцюгів і т. д. в Брістолі) добровільно провели в своєму підприємстві обмеження робочого дня.

«Оскільки стара нерегульована система все ще існує на сусідніх підприємствах, то пп. Кукслі доводиться терпіти таку несправедливість, що їх робітників-підлітків спокушають (enticed) в якому-небудь іншому місці роботою після 6 години вечора. «Це,— заявляють вони, як і слід було чекати,— несправедливість щодо нас і збитки для нас, бо таким чином виснажується частина сили підлітків, прибуток від якої цілком повинен належати нам»» [315].

Пан Дж. Сімпсон (фабрикант паперових кульків і паперових коробок у Лондоні) заявляє членам Комісії по обслідуванню умов дитячої праці:

«Він готовий підписатися під якою завгодно петицією на користь запровадження фабричних актів. При теперішньому становищі він ніколи ночами не має спокою («healwaysfeltrestlessatnight»), після закриття майстерні, коли він подумає, що інші змушують працювати довше і перехоплюють у нього з-під носа - замовлення» [316]. «Було б»,— говорить, підводячи підсумок, Комісія по обслідуванню умов дитячої праці,— «несправедливо щодо великих підприємців підпорядкувати їх фабрики регулюванню, тоді як в їх власній галузі виробництва дрібні підприємства не підлягають ніякому законодавчому обмеженню робочого часу. До несправедливості нерівних умов конкуренції, яка випливає з того, що на дрібні майстерні не поширюється обмеження числа робочих годин, для більших фабрикантів долучається ще та невигода, що пропозиція праці підлітків і жінок відхиляється від них до майстерень, на які не поширюється фабричний закон. Нарешті, це було б поштовхом до збільшення числа дрібних майстерень, які майже всі найменш сприятливі щодо здоров’я, вигод, виховання і загального поліпшення в становищі народу» [317].

---

[312] «Фабрична праця може бути така *ж* чиста і приємна... як домашня праця, а може навіть у ще більшій мірі» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1865», p. 129).

[313] «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1865», p. 27, 32.

[314] Численні ілюстрації цього у звітах фабричних інспекторів.

[315] «Children’s Employment Commission. 5th Report», p. X, № 35.

[316] «Children’s Employment Commission. 5th Report», p. IX, № 28.

[317] «Children’s Employment Commission. 5th Report», p. XXV, № 165—167. Про переваги великого виробництва в порівнянні з карликовим пор. «Children’s Employment Commission. 3rd Report», p. 13, № 144; p. 25, № 121; p. 26, № 125; p. 27, № 140

У своєму заключному звіті Комісія по обслідуванню умов дитячої праці пропонує поширити фабричний акт більш ніж на 1 400 000 дітей, підлітків і жінок, з яких майже половина експлуатується дрібним виробництвом і системою роботи на дому [318)].

«Якщо»,— говорить комісія,— «парламент прийме нашу пропозицію в повному обсягу, то таке законодавство справить, безсумнівно, найблаготворніший вплив не тільки на малолітніх і кволих, яких воно стосується в першу чергу, але й на ще більшу масу дорослих робітників, які безпосередньо» (жінки) «або посередньо» (чоловіки) «підпадуть під його чинність. Воно примусило б їх до регульованого і скороченого робочого часу; воно почало б зберігати і нагромаджувати той запас фізичної сили, від якого в такій великій мірі залежить їх власний добробут і добробут країни; воно захистило б підростаюче покоління від надмірного напруження в ранньому віці, яке розхитує організм і приводить до передчасної дряхлості; воно, нарешті, дало б дітям, принаймні до 13 років, змогу здобути початкову освіту і таким чином поклало б край нечуваній темноті, яку так вірно змальовують звіти комісії і на яку можна дивитися лише з нестерпним болем і глибоким почуттям національного приниження» [319)].

Міністерство торі в тронній промові 5 лютого 1867 р. сповістило, що воно виробило «біллі» на основі пропозицій комісії по обслідуванню промисловості[319а)]. Для цього йому потрібен був новий двадцятирічний experimentumincorporevili[експеримент на живому тілі, що нічого не коштує]. Уже в 1840 р. була призначена парламентська комісія для обслідування умов дитячої праці. Її звіт 1842 р., як говорить Н. У. Сеніор, розгорнув

«таку жахливу картину жадності, егоїзму і жорстокості капіталістів і батьків, злиднів, деградації і руйнування організму дітей та підлітків, яку навряд чи бачив коли-небудь світ... Можна було б подумати, що звіт описує страхіття минулих часів. Але, на жаль, перед нами повідомлення про те, що ці страхіття продовжуються з такою ж інтенсивністю, як і колись раніше. Одна брошура, два роки тому видана Хардуїком, заявляє, що сумні зловживання 1842 р. лишаються в повній силі і тепер» (1863 р.)... «Цей звіт» (1842 р.) «пролежав без уваги двадцять років, протягом яких дітям, що виросли без найменшого уявлення як про те, що ми називаємо мораллю, так і про шкільну освіту, релігію, природну родинну любов,— цим дітям дозволили стати батьками теперішнього покоління»[320)].

Тим часом суспільне становище змінилось. Парламент не зважився відкинути

і т. д.

[318)] Галузі промисловості, на які мала бути поширена чинність фабричних законів, такі: мереживна мануфактура, панчішнов'язальне виробництво, соломоплетіння, мануфактура різноманітних предметів одягу, виробництво штучних квітів, виробництво взуття, шляп і рукавичок, кравецька справа, всі металічні фабрики — від доменних печей і до фабрик голок і т. д., паперові фабрики, скляні мануфактури, тютюнові мануфактури, гумове виробництво, виробництво берд (для ткацтва), ручне ткання килимів, зонтична мануфактура, виробництво веретен і шпуль, книгодрукування, палітурна справа, торгівля письмовим приладдям (stationery, причому сюди входить також виготовлення паперових коробок, карт, фарб для паперу і т. д.), канатне виробництво, мануфактура агатових прикрас, цегельні заводи, шовкові мануфактури з ручною працею, виробництво шовкових стрічок, солеварні, свічкові і цементні заводи, цукрово-рафінадне виробництво, виробництво бісквітів, різні деревообробні та інші мішані роботи.

[319)] «Children's Employment Commission. 5th Report», р. XXY, № 169.

[319а)] Закон про розширення сфери чинності фабричних актів пройшов 12 серпня 1867 року. Він регулює всі металоливарні, ковальські і металообробні заводи, включаючи машинобудівні заводи, далі скляні, паперові, гутаперчові, каучукові, тютюнові мануфактури, книгодрукарні, палітурні, нарешті, всі майстерні, в яких зайнято понад 50 чоловік.— Закон про регулювання робочого часу, що пройшов 17 серпня 1867 р., поширюється на дрібніші майстерні і так звану роботу на дому. До цих законів, до нового закону про рудники і копальні 1872 р. і т. д. я повернуся в II томі.

[320)] Senior. «Social Science Congress», р. 55—58.

вимоги комісії 1863 р. так, як він у свій час відкинув вимоги комісії 1842 року. Тому вже в 1864 р., коли комісія опублікувала лише частину своїх звітів, промисловість виробів з глини (включаючи і гончарну), виробництво шпалер, сірників, патронів і пістонів, так само як підстригання бархату, були підпорядковані законам, чинність яких була поширена на текстильну промисловість. У тронній промові 5 лютого 1867 р. тодішній торійський кабінет оголосив нові білли, які грунтувалися на заключних пропозиціях комісії, що у 1866 р. закінчила свою роботу.

15 серпня 1867 р. закон про розширення сфери чинності фабричних актів, а 21 серпня того ж року закон про працю дітей, підлітків і жінок у майстернях дістали королівське затвердження; перший закон поширюється на великі, останній — на дрібні підприємства.

Закон про розширення сфери чинності фабричних актів підпорядковує фабричному актові доменні печі, залізоробні і мідеплавильні заводи, ливарні заводи, машинобудівні заводи, металічні майстерні, фабрики гутаперчі, паперу, скла, тютюну, друкарські і палітурні майстерні і взагалі всі промислові майстерні цього роду, якщо в них 50 або більше чоловік одночасно зайняті не менше 100 днів на рік.

Щоб дати деяке уявлення про сферу чинності закону про працю дітей, підлітків і жінок у майстернях, наведемо деякі положення, що містяться в ньому:

«*Ремесло* має означати» (в цьому законі): «всяку ручну працю, яка здійснюється як професія або промисел для виготовлення, зміни, оздоблення, лагодження або остаточної обробки якого-небудь предмета або частини предмета, призначеного на продаж.

Майстерня має означати: всяку кімнату або місце, крите або під відкритим небом, в яких певним «ремеслом» зайнята дитина, підліток або жінка і у відношенні до яких особа, що дає роботу такій дитині, підліткові або жінці, має право входу і контролю.

Зайнятий має означати: працюючий у певному «ремеслі» за плату або без плати, під наглядом майстра або когось з батьків, як докладніше визначено далі.

Батьки — це батько, мати, опікун або інша особа, яка здійснює опіку або нагляд над якою-небудь... дитиною або підлітком» [*].

Стаття 7, стаття про кари за використання на роботі дітей, підлітків і жінок на порушення положень цього закону, накладає грошові штрафи не тільки на власника майстерні, чи то буде один з батьків, чи ні, але й

«на батьків та інших осіб, під опікою яких перебуває дитина, підліток або жінка або які мають безпосередню вигоду з їх праці».

Закон про розширення сфери чинності фабричних актів, який поширюється на великі підприємства, поступається перед основним фабричним актом внаслідок великої кількості жалюгідних винятків і боягузливих компромісів з капіталістами.

Закон про працю дітей, підлітків і жінок у майстернях, жалюгідний в усіх своїх деталях, лишився мертвою буквою в руках міських і місцевих властей, на які було покладено його проведення. Коли ж у 1871 р. парламент звільнив їх від цього

[*] An Act for regulating the Hours of Labour for Children, Young Persons, and Women employed in Workshops. Ред.

повноваження і передав його фабричним інспекторам, сфера контролю яких відразу зросла через це більш ніж на 100 000 майстерень і на 300 одних тільки цегельних заводів, то персонал інспекторів був великодушно збільшений всього лише на вісім помічників, хоч і до того часу він був дуже нечисленний [321)].

Таким чином, у цьому англійському законодавстві 1867 р. впадають в очі, з одного боку, вимушена у парламенту пануючих класів необхідність визнати в принципі такі надзвичайні і широкі заходи проти крайностей капіталістичної експлуатації, а з другого боку, половинчатість, неохота і malafides[недобросовісність], з якими парламент потім здійснював їх на практиці.

Слідча комісія 1862 р. запропонувала також нове регулювання умов праці в гірничій промисловості,— промисловості, яка від усіх інших відрізняється тим, що в ній інтереси землевласників і промислових капіталістів ідуть рука в руку. Протилежність інтересів тих і других сприяла фабричному законодавству; відсутності цієї протилежності досить для того, щоб пояснити зволікання й хитрування в галузі гірничого законодавства.

Слідча комісія 1840 р. зробила такі жахливі й обурливі викриття і викликала такий скандал на всю Європу, що парламент змушений був заспокоїти свою совість законом про рудники і копальні 1842 р., який обмежився тим, що жінкам і дітям до 10 років заборонив підземну роботу.

Потім у 1860 р. був виданий закон про гірничу інспекцію, за яким шахти підпорядковуються інспекції спеціально призначених для цього державних чиновників і забороняється приймати на роботу хлопчиків 10—12 років, коли у них немає шкільної посвідки або коли вони не будуть відвідувати школу протягом певного числа годин. Цей акт лишився цілком мертвою буквою внаслідок курйозно мізерного числа призначених інспекторів, нікчемності їх повноважень та інших причин, які будуть докладніше з'ясовані в дальшому ході викладу.

Однією з найновіших Синіх книг [155] про гірничу промисловість є «Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866». Це — праця комітету, утвореного з членів палати громад і уповноваженого запрошувати й вислуховувати свідків; товстий том in folio, в якому сам «Report» [«Звіт»] займає всього п'ять рядків такого змісту: комітет нічого не може сказати, необхідно допитати ще більше свідків!

Спосіб опиту свідків нагадує перехресний допит в англійських судах, де адвокат безсоромними, заплутуючими, зненацька поставленими запитаннями старається збити свідка з пантелику і перекрутити його слова. Тут же адвокати — самі члени парламентської слідчої комісії, серед них власники й експлуататори рудників; свідки —

[321)] Персонал фабричної інспекції складався з 2 інспекторів, 2 помічників і 41 субінспектора. Нові 8 субінспекторів були призначені в 1871 році. Загальна сума видатків на здійснення фабричних законів в Англії, Шотландії і Ірландії становила в 1871—1872 рр. всього тільки 25 347 ф. ст., включаючи сюди й судові витрати на процеси проти порушень закону.

гірники, здебільшого з кам’яновугільних копалень. Весь фарс такий характерний для духу капіталу, що не можна не подати тут кількох уривків. Для полегшення огляду я розподіляю результати обслідування і т. п. за рубриками. Нагадаю, що запитання й обов’язкові відповіді в англійських Синіх книгах перенумеровані і що свідки, показання яких тут цитуються,— робітники кам’яновугільних копалень.

1) Робота в копальнях хлопчиків починаючи з 10-річного віку. Робота, включаючи дорогу на копальні і назад, звичайно триває 14—15 годин, у виняткових випадках довше, з 3, 4, 5 години ранку до 4—5 вечора (№№ 6, 452, 83). Дорослі робітники працюють у дві зміни, по 8 годин, але для малолітніх, щоб скоротити витрати, немає ніяких таких змін (№№ 80, 203, 204). Менші діти використовуються переважно для того, щоб відкривати і закривати вентиляційні дверці в різних відділах копальні, старші діти — для тяжчих робіт, перевозки вугілля і т. д. (№№ 122, 739, 740). Довгий робочий день на підземних роботах існує для робітників до 18—22-річного віку, коли відбувається перехід до власне вуглекопної роботи (№ 161). Дітей і підлітків тепер більш жорстоко виснажують роботою, ніж у якийсь з попередніх періодів (№№ 1663—1667). Вуглекопи майже одноголосно вимагають парламентського акта, який заборонив би працю в шахтах для дітей, що не досягли 14-річного віку. І ось тут Хассі Вівіан (сам експлуататор вугільної копальні) запитує:

«Чи не залежить ця вимога від більшої або меншої бідності батьків?»— І потім містер Брюс: «Чи не жорстоко було б, коли батько вмер або покалічений і т. д., відбирати у сім’ї це джерело прибутку? Адже треба думати, що заборона матиме загальний характер... Чи може ви хочете заборонити підземні роботи для дітей до 14-річного віку в усіх випадках?» Відповідь: «В усіх випадках» (№№ 107—110). Вівіан: «Якщо робота до 14 років буде заборонена в шахтах, чи не стануть батьки посилати дітей на фабрики і т. д.? — Як загальне правило, ні» (№ 174). Робітник: «Відчиняння й зачиняння дверей здається легкою справою. Але це дуже виснажуюча робота. Не кажучи вже про безперервний протяг, діти сидять, немов у тюрмі, у якомусь темному карцері». Буржуа Вівіан: «Чи не може, часом, дитина, сидячи біля дверей, читати, якщо у неї буде свічка? — По-перше, їй довелося б купити свічку. Та крім того їй і не дозволили б цього. Її приставили для того, щоб пильнувати своєї справи, вона повинна виконувати свої обов’язки. Я ніколи не бачив, щоб який-небудь хлопчик читав у копальні» (№№ 139, 141, 143, 158, 160).

2) Виховання. Гірники вимагають закону про обов’язкове навчання дітей, як це встановлено на фабриках. Вони заявляють, що стаття акта 1860 р., яка шкільну посвідку робить неодмінною умовою для прийому на роботу хлопчиків 10—12 років, чисто ілюзорна. «Педантичний» допит, який провадиться капіталістичними слідчими, стає тут дійсно курйозним.

«Проти кого більш потрібен акт — проти підприємців чи проти батьків? — Проти тих і других» (№ 115). «Більше проти одних, ніж проти других? — Що мені відповісти на це?» (№ 116). «Чи виявляють підприємці якесь прагнення узгодити години праці з відвідуванням школи? — Ніколи» (№ 137). «Чи не надолужують потім гірники своє виховання? — Загалом вони стають гірші; вони набувають поганих звичок; вони починають пиячити, грати в карти і т. п. і зовсім опускаються» (№ 211). «Чому не посилають дітей до вечірніх шкіл? — В більшості кам’яновугільних округ таких шкіл зовсім немає. А, головне,— діти настільки виснажені надмірною довгою працею, що очі у них заплющуються від втоми» (№ 454). «Отже»,— робить висновок буржуа,— «ви проти освіти? — Зовсім ні, але» і т. д. «Чи не зобов’язує акт 1860 р. шахтовласників і т. д. вимагати шкільних

посвідок, якщо вони наймають дітей віком від 10 до 12 років? — Закон — так, але підприємці цього не роблять». «Ви гадаєте, що ця стаття закону не завжди виконується?— Вона зовсім не виконується» (№№ 443, 444). «Чи дуже гірники цікавляться питанням про виховання? — Величезна більшість» (№ 717). «Чи турбуються вони про проведення цього закону? — Величезна більшість» (№ 718). «Чому ж вони не наполягають на його проведенні? — Інший робітник хотів би хлопчиків без шкільної посвідки не допускати до роботи, але за це його візьмуть на замітку (amarkedman)» (№ 720). «Хто візьме на замітку? — Його підприємець» (№ 721) «Але ж ви не думаєте, що підприємці будуть переслідувати людину за додержання закону? — Я думаю, вони зробили б так» (№ 722). «Чому робітники не відмовляються застосовувати працю таких хлопчиків? — Це не полишено на їх вибір» (№ 123).«Ви вимагаєте втручання парламенту? — Щоб досягти чогось реального для виховання дітей гірників, це треба провести примусово, парламентським актом» (№ 1634). «Чи має це поширюватися на дітей усіх робітників Великобританії, чи тільки на гірників? — Я прийшов сюди, щоб говорити від імені гірників» (№ 1636). «Чим діти гірників відрізняються від інших? — Тим, що вони — виняток із загального правила» (№ 1638). «В якому відношенні? — У фізичному» (№ 1639). «Чому б виховання могло становити для них більшу цінність, ніж для хлопчиків інших класів? — Я не кажу, що воно для них цінніше, але внаслідок надмірної роботи в копальнях у них менше змоги діставати виховання у денних і недільних школах» (№ 1640). «А правда ж, що такі питання не можна трактувати абсолютно?» (№ 1644). «Чи досить є шкіл в округах? — Ні» (№ 1646). «Коли б держава зажадала, щоб усіх дітей посилали до школи, звідки ж взяти школи для всіх дітей?— Я думаю, що, коли обставини вимагатимуть цього, то школи знайдуться» (№ 1647). «Величезна більшість не тільки дітей, але й дорослих рудокопів не вмів ні писати, ні читати» (№№ 705, 726).

з) Праця жінок. Хоч з 1842 р. робітниці вже не допускаються до підземних робіт, проте вони працюють на поверхні при вантаженні вугілля і т. д., перенесенні відер з вугіллям до каналів і залізничних вагонів, сортуванні вугілля і т. д. Застосування жіночої праці значно збільшилося за останні 3—4 роки (№ 1727). Робітниці — здебільшого жінки, дочки і вдови гірників, від 12 до 50 і 60-річного віку (№№ 647, 1779, 1781).

«Що думають гірники про жіночу працю при рудниках? — Усі вони проти неї» (№ 648). «Чому? — Вони вважають її принизливою для жіночої статі» (№649). «Жінки одягають щось подібне до чоловічої одежі. У багатьох випадках цим заглушається всяке почуття сорому. Деякі жінки курять. Робота така ж брудна, як і в самих копальнях. Серед них багато заміжніх жінок, які не можуть виконувати своїх домашніх обов’язків» (№№ 650— 654, 701). «Чи могли б удови знайти якусь іншу роботу, що давала б такий самий доход (8—10 шил. на тиждень)? — Я про це нічого не можу сказати» (№№ 709, 708). «І все ж ви зважуєтесь» (кам’яне серце!) «відібрати у них це джерело існування? — Безперечно» (№ 710). «Звідки такий настрій? — Ми, гірники, надто шануємо жінок для того, щоб бачити, як вони приречені на роботу у вугільних копальнях... Ця робота здебільшого дуже тяжка. Багато дівчат піднімають до 10 тонн за день» .(№№ 1715, 1717). «Чи не думаєте ви, що робітниці, які зайняті в копальнях, більш аморальні, ніж ті, які зайняті на фабриках? — Процент зіпсованих більший, ніж серед фабричних дівчат» (№ 1732). «Але ж ви незадоволені і станом моральності на фабриках? — Ні» (№ 1733). «Чи не хочете ви, часом, заборонити жіночу працю і на фабриках? — Ні, я не хочу цього» (№ 1734). «Чому ж? — Вона більше личить і підходить для жіночої статі» (№ 1735). «Проте вона шкідлива для їх моральності, хіба не так? — Ні, далеко не в такій мірі, як на копальнях. А втім, я висловлююсь так не тільки з моральних, але також з фізичних і соціальних міркувань. Соціальна деградація дівчат жахлива, крайня. Коли ці дівчата стають жінками гірників, чоловіки глибоко страждають від цієї деградації, вона їх жене з дому і до пияцтва» (№ 1736). «Чи не слід те саме сказати про жінок, зайнятих на залізоробних заводах? — Я не можу говорити про інші галузі виробництва» (№ 1737). «Але яка ж різниця між жінками, які працюють на залізоробних заводах і в копальнях? — Я не вивчав цього питання» (№ 1740). «Чи не можете ви встановити якусь різницю між цими двома категоріями? — З цілковитою певністю я про це нічого не можу сказати, але, переходячи з дому в дім, я ознайомився з ганебним станом речей у нашій окрузі» (№ 1741).«Чи немає у вас великого бажання скасувати роботу жінок всюди, де вона веде до деградації? — Так... свої кращі почуття діти

дістають тільки від материнського виховання» *(№* 1750). «Але ж це стосується і до землеробської роботи жінок? — Вона триває тільки протягом двох пір року, а у нас вони працюють всі чотири пори року, часто вдень і вночі, промокаючи до кісток, їх організм ослабляється, їх здоров’я надломлюється» *(№* 1753). «Ви не займалися загальним вивченням цього питання» (про працю жінок)? — «Я придивлявся навколо себе і можу тільки сказати, що ніде не знайшов чогось подібного до роботи жінок на вугільних копальнях. Це — праця чоловіка, до того ж праця для дужих чоловіків». «Кращі з гірників, які хочуть піднести свій рівень і стати людьми, у своїх жінках не знаходять собі ніякої опори, а, навпаки, через них вони опускаються».

Після того як буржуа ще і так і сяк випитували, виявилась, нарешті, таємниця їх «милосердя» до вдів, бідних сімей і т. д.

«Власник копалень головний нагляд доручає певним джентльменам; останні, щоб заслужити похвали, все стараються поставити на якомога економнішу ногу, і робітниці-дівчата дістають від 1 шил. до 1 шил. 6 пенсів на день за таку роботу, за яку чоловікові довелося б платити 2 шил. 6 пенсів» (№ 1816).

4) Присяжні по огляду трупів.

«Щодо coroner’sinquests[розслідувань присяжних по огляду трупів] у ваших округах, то чи задоволені робітники судовою практикою, коли трапляються нещасні випадки? — Ні, вони незадоволені» *(№* 360). «Чому ні? — Особливо тому, що присяжними призначають людей, які абсолютно нічого не розуміють в копальнях. Робітників ніколи не запрошують інакше, як тільки свідками. Загалом запрошують сусідніх крамарів, які перебувають під впливом власників копалень, їх покупців, і не розуміють навіть технічних висловів свідків. Ми вимагаємо, щоб частина присяжних складалася з гірників. Звичайно вироки суперечать показанням свідків» (№№ 361, 364, 366, 368, 371, 375). «Хіба ж не повинні присяжні бути безсторонніми? — Так». «А чи будуть безсторонніми робітники? — Я не бачу підстав, чому б їм не бути безсторонніми. У них є знання справи». «Але чи не будуть вони схильні до того, щоб ухвалювати несправедливо суворі вироки в інтересах робітників? — Ні, я не думаю цього».

5) Неправильна міра, вага і т. д. Робітники вимагають щотижневої виплати замість двотижневої, виміру на вагу, а не на місткість відер, захисту проти вживання неправильних ваг і т.. д. (№ 1071).

«Якщо відра по-шахрайському збільшуються, то робітник же має змогу, повідомивши за 14 днів, залишити шахту? — Але коли він стане на іншу роботу, то його і там жде те саме» (№ 1071). «Але все-таки він може залишити місце, де йому чинять кривду?— Скрізь панує те саме» (№ 1072). «Але ж робітник завжди може залишити своє місце, попередивши за 14 днів? — Так». Цього досить!

6) Гірнича інспекція. Робітники терплять не тільки від нещасних випадків під час вибуху газів.

«Нам не менше доводиться скаржитись на погану вентиляцію вугільних копалень, внаслідок чого робітники ледве можуть дихати в них; через це вони втрачають здатність до будь-якої роботи. Так, наприклад, якраз тепер у тій частині копальні, де я працюю, жахливе повітря поклало багатьох робітників па цілі тижні в ліжко. У головних проходах повітря загалом буває досить, але його бракує якраз у тих місцях, де ми працюємо. Коли робітник поскаржиться інспекторові на вентиляцію, його звільнять, і він стане людиною, яку «взяли на замітку» і яка ніде в іншому місці не знайде роботи. Закон про гірничу інспекцію 1860 р.— просто клаптик паперу. Інспектори — а їх надто мало — проводять офіціальне обслідування, може, раз на сім років. Наш інспектор — зовсім непрацездатний семидесятирічний старик, за яким закріплено понад 130кам’яновугільних копалень. Крім більшої кількості інспекторів нам потрібні субінспек- тори» (№ 234 і дальші). «В такому разі уряд повинен тримати таку армію інспекторів, щоб вони могли самі, без інформації з боку робітників, робити все, що вам потрібно? — Це неможливо, щоб одержати інформацію, вони повинні приходити на самі копальні» (№№ 280, 277). «Чи не думаєте ви, що наслідком цього було б те, що відповідальність (!) за вентиляцію і т. д. з власників копалень була б скинута на урядових чиновників? — Аж ніяк; їх обов’язок має полягати в тому, щоб примусити додержуватися вже існуючих законів» (№ 285). «Говорячи про субінспекторів,

чи не маєте ви на увазі людей з меншою оплатою і нижчої категорії в порівнянні з теперішніми інспекторами? — Я зовсім не за зниження, якщо ви дасте кращих» (№ 294). «Чи не хочете ви більшого числа інспекторів або людей нижчого класу в порівнянні з інспекторами? — Нам потрібні люди, які самі товклися б у копальнях, які не тремтіли б за свою шкуру» (№ 295). «Якби ваше бажання мати інспекторів нижчої категорії здійснилося, то чи не викличе небезпеки їх недостатнє вміння і т. д.? — Ні, справа уряду призначити підходящих людей».

Такий спосіб допиту здався, нарешті, й самому голові слідчої комісії надто безглуздим.

«Ви хочете»,— втручається він,— «людей-практиків, які оглядали б самі копальні і доносили інспекторові, який тоді може використати свої більш широкі знання» (№№ 298, 299). «Чи не вимагатиме вентиляція всіх цих старих копалень занадто великих витрат? — Так, витрати, мабуть, збільшаться, але життя людей збережеться» (№ 531).

Один вуглекоп протестує проти статті 17 акта 1860 року:

«Тепер, коли гірничий інспектор виявляє якусь частину копальні в непридатному для роботи стані, він повинен повідомляти про це власника копальні і міністра внутрішніх справ. Після цього власникові копальні дається 20 днів на обміркування; по закінченні цих 20 днів він може відмовитися від будь-яких змін. Якщо він саме так і робить, він повинен написати міністрові внутрішніх справ і запропонувати йому 5 гірничих інженерів, з числа яких міністр повинен призначити третейських суддів. Ми заявляємо, що в цьому випадку власник копалень фактично призначає суддів у своїй власній справі» (№ 581).

Буржуа, який чинить допит, сам власник копалень:

«Це — чисто умоглядне заперечення» (№ 586). «Отже, ви дуже невисокої думки про чесність гірничих інженерів? — Я кажу, що це зовсім неправильно і несправедливо» (№ 588). «Чи не є становище гірничих інженерів в якійсь мірі громадським і чи не думаєте ви, що воно вище того, щоб виносити небезсторонні рішення, яких ви боїтесь? — Я відмовляюсь відповідати на запитання про особистий характер цих людей. Я певен, що в багатьох випадках вони діють дуже небезсторонньо і що слід позбавити їх такої влади, де на карту ставиться людське життя».

У того ж буржуа вистачає безсоромності запитати:

«Чи не думаєте ви, що і власники копалень терплять збитки від вибухів?»

Нарешті:

«Чи не можете ви, робітники, самі захистити свої інтереси, не вдаючись по допомогу до уряду? — Ні» (№ 1042).

В 1865 р. у Великобританії було 3 217 кам’яновугільних копалень і 12 інспекторів. Один власник копалень в Йоркшірі («Times», 26 січня 1867 р.) сам підрахував, що інспектори, навіть нехтуючи своїми чисто конторськими обов’язками, які забирають весь їх час, могли б відвідати кожну копальню тільки один раз на 10 років. Недивно, що за останні роки (особливо в 1866 і 1867) число і розміри катастроф усе збільшувались (іноді кількість жертв виражається цифрою 200—300 робітників). Такі є принади «вільного» капіталістичного виробництва.

В усякому разі акт 1872 р., хоч би які у нього були хиби, є першим, що регулює тривалість праці дітей, зайнятих у копальнях, і до певної міри покладає відповідальність за так звані нещасні випадки на експлуататорів і власників копалень.

Королівська комісія 1867 р. для обслідування умов праці дітей, підлітків і жінок у

землеробстві опублікувала кілька дуже важливих звітів. Зроблено було кілька спроб застосувати до землеробства принципи фабричного законодавства хоч би і в модифікованій формі, але всі вони досі кінчалися цілковитою невдачею. Але одно я мушу відзначити тут: існування непереборної тенденції до загального застосування цих принципів.

Коли, з одного боку, загальне поширення фабричного законодавства, як засобу фізичного і духовного захисту робітничого класу, стало неминучим, то, з другого боку, як уже говорилося вище, воно робить загальним і прискорює перетворення роздроблених процесів праці, що ведуться в карликовому масштабі, в комбіновані процеси праці у великому, суспільному масштабі, тобто прискорює і робить загальними концентрацію капіталу і єдиновладдя фабричного режиму. Воно руйнує всі старі і перехідні форми, за якими ще почасти приховується панування капіталу, і заміняє їх прямим, неприкритим пануванням капіталу. Тим самим воно надає загального характеру і прямій боротьбі проти цього панування. Примушуючи окремі майстерні до одноманітності, регулярності, порядку і економії, воно завдяки тому потужному поштовхові, що його дістає техніка в результаті обмеження і врегулювання робочого дня, збільшує анархію і катастрофи капіталістичного виробництва, взятого в цілому, збільшує інтенсивність праці і конкуренцію машини з робітником. Разом із сферами дрібного виробництва і роботи на дому воно знищує останні пристановища «надлишкових» робітників і, значить, запобіжний клапан усього суспільного механізму, який існував до того часу. Разом з матеріальними умовами і суспільною комбінацією процесу виробництва воно приводить до визрівання суперечностей і антагонізмів його капіталістичної форми, а значить, в той же час і елементів для утворення нового і моментів перевороту старого суспільства [322].

---

[322] Роберт Оуен, батько кооперативних фабрик і кооперативних крамниць, зовсім не поділяючи, як говорилося вище, ілюзій своїх послідовників про значення цих ізольованих елементів перетворення, у своїх експериментах не тільки фактично виходив з фабричної системи, але й теоретично проголосив її вихідним пунктом соціальної революції. Пан Віссерінг, професор політичної економії в Лейденському університеті, немов передчуває щось подібне і в своїй праці«HandboekvanPraktischeStaatshuishoudkunde», 1860—1862, в якій всі пошлості вульгарної політичної економії подано в найбільш підходящій формі, завзято виступає за ремісниче виробництво проти великої промисловості.

{До 4 видання. «Нові юридичні хитросплетення» (стор. 264) [стор. 286—287 цього тома], створені англійським законодавством з допомогою взаємно суперечних фабричних актів, закону про розширення сфери чинності фабричних актів і закону про працю дітей, підлітків і жінок у майстернях, стали, нарешті, нестерпними, і тому в акті про працю на фабриках і в майстернях 1878 р. здійснено кодифікацію всього законодавства в цій галузі. Звичайно, тут не можна дати докладну критику цього і досі чинного промислового кодексу Англії. Обмежимось такими зауваженнями. Акт поширюється: 1) На текстильні фабрики. Тут загалом лишається все по-старому: дозволений робочий час для дітей віком понад 10 років становить 57г годин на день або ж по 6 годин, але в такому разі субота вільна; для підлітків і жінок — п'ять днів по 10 годин, в суботу найбільше 67г годин.— 2) На нетекстильні фабрики. Положення про них тепер більш наближені до положень, відзначених під № 1, ніж то було раніше, але все ще зберігаються деякі сприятливі для капіталістів винятки, які в певних випадках можуть бути ще більш розширені за спеціальним дозволом міністра внутрішніх справ.— 3) На майстерні, що визначаються приблизно так само, як і в попередньому акті; оскільки в них працюють діти, підлітки або жінки, майстерні майже прирівняні до нетекстильних фабрик, проте знов-таки з послабленням в деталях.—4) На майстерні, в яких немає дітей і підлітків працюють лише особи обох статей віком понад 18 років; для цієї категорії встановлено дальші послаблення.—5) На домашні майстерні, в яких працюють тільки члени сім'ї у власній квартирі; тут

10. ВЕЛИКА ПРОМИСЛОВІСТЬ І ЗЕМЛЕРОБСТВО

Революція, яку велика промисловість викликає в землеробстві і в суспільних відносинах агентів землеробського виробництва, може бути висвітлена тільки пізніше. Тут буде досить перед дальшим викладом вказати на деякі її результати. Якщо вживання машин у землеробстві здебільшого не знає шкідливих фізичних наслідків, які воно приносить фабричному робітникові [323)] то зате воно, як далі ми покажемо це докладніше, діє тут ще інтенсивніше в напрямі перетворення робітників у «надлишкових» і не натрапляє при цьому на якийсь опір. У графствах Кембрідж і Суффолк, наприклад, площа оброблюваної землі за останні двадцять років дуже збільшилась, тимчасом як сільське населення за той же період зменшилося не тільки відносно, але й абсолютно. У Сполучених Штатах Північної Америки сільськогосподарські машини заміщають робітників поки що тільки потенціальних, тобто вони дають виробникові змогу обробляти більшу площу, але фактично не проганяють зайнятих робітників. В Англії і Уельсі число осіб, які беруть участь у виробництві сільськогосподарських машин, становило в 1861 р. 1 034, тимчасом як число сільськогосподарських робітників, зайнятих при парових і робочих машинах, становило всього лише 1205.

У сфері землеробства велика промисловість діє з найбільшою революційністю в тому розумінні, що вона знищує оплот старого суспільства, «селянина», і висуває на його місце найманого робітника. Таким чином потреба соціального перевороту і соціальні протилежності стають на селі такими самими, як і в місті. На місце найбільш рутинного і найбільш нераціонального виробництва приходить свідоме технологічне застосування науки. Капіталістичний спосіб виробництва довершує розрив того первісного сімейного союзу землеробства і промисловості, який з'єднував між собою дитячо-нерозвинуті форми обох. Але він створює в той же час матеріальні передумови нового, вищого синтезу — союзу землеробства і промисловості на основі їх

чинні ще більш еластичні правила і крім того таке обмеження, що інспектор без спеціального міністерського або судового дозволу може відвідувати тільки ті приміщення, які не є одночасно й житловими приміщеннями; нарешті, зберігається цілковита свобода в соломоплетінні, в'язанні мережив, рукавичному виробництві в сім'ї. При всіх своїх хибах цей акт поряд із швейцарським федеральним фабричним законом 23 березня 1877 р. все ще лишається найкращим законом у цій галузі. Порівняння його з тільки що згаданим швейцарським федеральним законом має особливий інтерес тому, що робить дуже наочним переваги і хиби двох законодавчих методів — англійського, «історичного», що втручається від випадку до випадку, і континентального, побудованого на традиціях французької революції, більш узагальнюючого методу. На жаль, англійський кодекс в його застосуванні до майстерень здебільшого все ще лишається мертвою буквою внаслідок недостатнього персоналу інспекторів. Ф. *Е.*}

[323)] Докладний опис машин, застосовуваних в англійському землеробстві, є у праці: Dr. *W. Hamm.* «DieLandwirtschaftlichenGeratheundMaschinenEnglands», 2. Aufl., 1856. У своєму нарисі розвитку англійського землеробства п. Гамм надто некритично іде за паном Леонсом де Лавернем. *{До 4 видання.* Звичайно, ця праця тепер застаріла. Ф. *Е.}*

протилежно розвинутих форм. Капіталістичне виробництво, постійно збільшуючи переважання міського населення, яке зосереджує це виробництво у великих центрах, нагромаджує тим самим, з одного боку, історичну силу руху суспільства вперед, а з другого боку, перешкоджає обмінові речовин між людиною і землею, тобто поверненню грунтові його складових частин, використаних людиною в формі засобів харчування і одягу, тобто порушує вічну природну умову постійної родючості грунту. Тим самим воно руйнує одночасно фізичне здоров’я міських робітників і духовне життя сільських робітників[324)]. Але, руйнуючи чисто стихійно виниклі умови цього обміну речовин, капіталістичне виробництво разом з тим змушує відновлювати його систематично як закон, що регулює суспільне виробництво, і в формі, яка відповідає повному розвиткові людини. У землеробстві, як і в мануфактурі, капіталістичне перетворення процесу виробництва є в той же час джерелом мук для виробників, засіб праці — засобом поневолення, експлуатації і пауперизації робітника, суспільна комбінація процесів праці — організованим придушенням його індивідуальної життєдіяльності, свободи і самостійності. Розпорошення сільських робітників на великих просторах ламає силу їх опору, тимчасом як концентрація міських робітників збільшує цю силу. В сучасному землеробстві, як і в сучасній міській промисловості, підвищення продуктивної сили праці і більша рухливість її купуються ціною руйнування і виснаження самої робочої сили. Крім того, всякий прогрес капіталістичного землеробства є не тільки прогрес в умінні грабувати робітника, але й в умінні грабувати грунт, всякий прогрес у підвищенні його родючості на даний строк є в той же час прогрес у руйнуванні постійних джерел цієї родючості. Чим більше певна країна, як, наприклад, Сполучені Штати Північної Америки, виходить від великої промисловості як базису свого розвитку, тим швидший цей процес руйнування [325)].

[324)]«Ви поділяєте народ на два ворожі табори: грубий простолюд і зніжених карликів. Небесний боже! Нація, що поділяється за відмінністю землеробських і торговельних інтересів, вважає себе здоровою і навіть називає себе освіченою і цивілізованою не всупереч цьому страхітливому і неприродному поділові, а саме завдяки йому» *(DavidUrquhart,*цит. тв., стор. 119). Це місце виявляє одночасно силу і слабість такої критики, яка вміє обмірковувати і осуджувати сучасність, але не вміє зрозуміти її.

[325)] Пор. *Liebig.* «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7. Aufl., 1862, особливо «Вступ у природні закони землеробства» у першому томі. З’ясування негативної сторони сучасного землеробства, з точки зору природознавства, становить одну з безсмертних заслуг Лібіха. Його екскурси в історію землеробства, хоч і не вільні від грубих помилок, теж проливають світло на деякі питання. Можна тільки пошкодувати, що він зважується навмання висловлювати такі думки, як-от нижчеподана: «Розпушування і часта оранка посилюють обмін повітря всередині пористих частинок землі, збільшують і оновлюють ту їх поверхню, на яку повинно впливати повітря; але легко зрозуміти, що збільшення врожаю не може бути пропорціональним праці, затраченій на поле, що, навпаки, урожай зростає в багато меншій пропорції». «Цей закон»,— додає Лібіх,— «уперше так виражений Дж. Ст. Міллєм в його «Princi-plesofPoliticalEconomy», v. I, p. 17: «Що продукт землі caeterisparibussa інших рівних умов] зростає в спадній пропорції в порівнянні із збільшенням числа зайнятих робітників» (п. Мілль навіть загальновідомий закон школи Рікардо повторює тут у невірному формулюванні, бо «thedecreaseofthelabourersemployed» «зменшення числа зайнятих робітників»] завжди відбувалося в Англії разом з прогресом землеробства, і тому закон, вигаданий для Англії і в Англії, був би цілком незастосовним, принаймні в Англії),—«це — універсальний закон землеробства». Це гідне подиву, бо для Міл- ля лишалась невідомою причина, яка лежить в основі цього закону» (*Liebig*, цит. тв., том I, стор. 143, примітка). Не кажучи вже про неправильне тлумачення слова «праця», під яким Лібіх розуміє дещо інше, ніж політична економія, в усякому

Отже, капіталістичне виробництво розвиває техніку і комбінацію суспільного процесу виробництва лише таким шляхом, що воно підриває в той же самий час джерела всякого багатства: землю і робітника.

разі «гідне подиву», що він робить Дж. Ст. Мілля першим провісником теорії, яку Джемс Андерсон вперше опублікував в епоху А. Сміта і потім повторював у різних працях до початку XIX століття, яку в 1815 р. привласнив собі Мальтус, взагалі майстер на плагіати (вся його теорія народонаселення є безсовісний плагіат), яку Уест тоді ж розвинув незалежно від Андерсона, яку Рікардо в 1817 р. зв'язав із загальною теорією вартості, яка з того часу під іменем Рікардо обійшла весь світ, яка в 1820 р. була вульгаризована Джемсом-Міллем (батьком Дж. Ст. Мілля) і яка, нарешті, була повторена між іншим і п. Дж. Ст. Міллем як заялажена шкільна догма. Безперечно, що Дж. Ст. Мілль майже цілком зобов'язаний своїм, в усякому разі «гідним подиву», авторитетом тільки таким quiproquo.

ВІДДІЛ ПЯТИЙ. ВИРОБНИЦТВО АБСОЛЮТНОЇ І ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ. АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ

Вище (див. п’ятий розділ) ми розглядали процес праці абстрактно, незалежно від його історичних форм, як процес між людиною і природою. Ми говорили там: «Коли розглядати весь процес з точки зору його результату — продукту, то і засіб праці і предмет праці обидва виступають як засоби виробництва, а сама праця — як продуктивна праця». У примітці 7 було додано: «Це визначення продуктивної праці, що випливає з точки зору простого процесу праці, зовсім недостатнє для капіталістичного процесу виробництва». Це і підлягає тут дальшому дослідженню.

Поки процес праці є чисто індивідуальним, один і той самий робітник об’єднує всі ті функції, які пізніше поділяються. При індивідуальному привласненні предметів природи для своїх життєвих цілей робітник сам себе контролює. Пізніше його контролюють. Окрема людина не може впливати на природу, не приводячи в рух своїх власних мускулів під контролем свого власного мозку. Як у самій природі голова і руки належать одному і тому самому організмові, так і в процесі праці з’єднуються розумова і фізична праця. Пізніше вони роз’єднуються і доходять до ворожої протилежності. Продукт перетворюється взагалі з безпосереднього продукту індивідуального виробника в суспільний, в спільний продукт сукупного робітника, тобто комбінованого робочого персоналу, члени якого ближче або далі стоять від безпосереднього впливу на предмет праці. Тому вже самий кооперативний характер процесу праці неминуче розширяє поняття продуктивної праці та її носія, продуктивного робітника. Тепер для того, щоб працювати продуктивно, нема потреби безпосередньо прикладати свої руки; досить бути органом сукупного робітника, виконувати одну з його підфункцій. Дане вище первісне визначення продуктивної праці, виведене з самої природи матеріального виробництва, завжди зберігає своє значення в застосуванні до сукупного робітника, що розглядається як одно ціле. Але воно не підходить більше до кожного з його членів, взятого окремо.

Однак, з другого боку, поняття продуктивної праці звужується. Капіталістичне виробництво є не тільки виробництво товару, воно щодо самої своєї суті є виробництво додаткової вартості. Робітник виробляє не для себе, а для капіталу. Тому вже не досить того, що він взагалі виробляє. Він повинен виробляти додаткову вартість. Тільки той робітник продуктивний, який виробляє для капіталіста додаткову вартість або служить самозростанню капіталу. Так, шкільний учитель,— коли

дозволено взяти приклад поза сферою матеріального виробництва,— є продуктивним робітником, якщо він не тільки обробляє дитячі голови, але й виснажує себе на роботі для збагачення підприємця. Чи вкладе цей останній свій капітал у фабрику для навчання, чи в ковбасну фабрику, від цього справа нітрохи не змінюється. Тому поняття продуктивного робітника включає в себе не тільки відношення між діяльністю і її корисним ефектом, між робітником і продуктом його праці, але також і специфічно суспільне, історично виникле виробниче відношення, яке робить робітника безпосереднім знаряддям зростання капіталу. Отже, бути продуктивним робітником— зовсім не щастя, а прокляття. У четвертій книзі цієї праці, де трактується історія теорії, буде докладніше показано, що класична політична економія споконвіку вбачала у виробництві додаткової вартості вирішальну ознаку продуктивного робітника. Тому із зміною поглядів її на природу додаткової вартості змінюється і її визначення продуктивного робітника. Так, фізіократи заявляють, що продуктивна тільки землеробська праця, бо тільки вона дає додаткову вартість. Для фізіократів додаткова вартість існує виключно в формі земельної ренти.

Подовження робочого дня за ті межі, в яких робітник був би спроможний виробити тільки еквівалент вартості своєї робочої сили, і привласнення цієї додаткової праці капіталом— ось в чому полягає виробництва абсолютної додаткової вартості. Виробництво абсолютної додаткової вартості становить загальну основу капіталістичної системи і вихідний пункт виробництва відносної додаткової вартості. При виробництві відносної додаткової вартості робочий день уже з самого початку поділений на дві частини: необхідну працю і додаткову працю. Щоб подовжити додаткову працю, скорочується необхідна праця з допомогою методів, які дають змогу виробити еквівалент заробітної плати за коротший час. Виробництво абсолютної додаткової вартості зв’язане тільки з довжиною робочого дня; виробництво відносної додаткової вартості докорінно революціонізує як технічні процеси праці, так і суспільні угруповання.

Отже, виробництво відносної додаткової вартості передбачає специфічно капіталістичний спосіб виробництва, який з його методами, засобами й умовами сам стихійно виникає і розвивається лише на основі формальної підлеглості праці капіталові. Разом з тим формальна підлеглість праці капіталові поступається місцем реальній.

Тут досить просто вказати на проміжні форми [Zwitter- formen], при яких додаткова праця уже не видавлюється а виробника безпосереднім примусом, але не настала ще і її формальна підлеглість капіталові. Тут капітал ще не оволодів безпосередньо процесом праці. Поряд із самостійними виробниками, які займаються ремеслом або землеробством на основі традиційних прадідівських способів, виступає лихвар або купець, лихварський або торговий капітал, що, як паразит, висмоктує їх. Переважання в суспільстві цієї форми експлуатації виключає капіталістичний спосіб виробництва,

хоч, з другого боку, вона може стати перехідним ступенем до нього, що було в кінці середніх віків. Нарешті, як показує приклад сучасної роботи на дому, проміжні форми відтворюються подекуди і на грунті великої промисловості, набуваючи, проте, зовсім зміненого вигляду.

Коли, з одного боку, для виробництва абсолютної додаткової вартості цілком досить формальної підлеглості праці капіталові, досить, наприклад, щоб ремісник, який раніше працював самостійно, на себе самого, або як підмайстер у цехового майстра, перетворився в найманого робітника, що перебуває під безпосереднім контролем капіталіста,— то, з другого боку, методи виробництва відносної додаткової вартості є, як ми бачили, в той же час методами виробництва абсолютної додаткової вартості. Адже надмірне подовження робочого дня постало перед нами як найбільш характерний продукт великої промисловості. Взагалі специфічно капіталістичний спосіб виробництва перестає бути простим засобом для виробництва відносної додаткової вартості, якщо він оволодів цілою галуззю виробництва або, більше того, всіма вирішальними галузями виробництва. Він стає тоді загальною, суспільно пануючою формою виробничого процесу. Як особливий метод виробництва відносної додаткової вартості, він діє тепер лише остільки, оскільки, по-перше, охоплює галузі промисловості, до того часу підлеглі капіталові лише формально, отже оскільки він все більше поширюється. По-друге, оскільки галузі промисловості, на які він уже поширився, безупинно революціонізуються завдяки зміні методів виробництва.

З певної точки зору різниця між абсолютною і відносною додатковою вартістю є взагалі ілюзорна. Відносна додаткова вартість абсолютна, бо вона передбачає абсолютне подовження робочого дня за межі робочого часу, необхідного для існування самого робітника. Абсолютна додаткова вартість відносна, бо вона передбачає розвиток продуктивності праці, який дає змогу обмежити необхідний робочий час частиною робочого дня. Але коли звернути увагу на рух додаткової вартості, то ця уявна тотожність зникне. Якщо капіталістичний спосіб виробництва виник і став загальним способом виробництва, різниця між абсолютною і відносною додатковою вартістю дає про себе знати, коли йдеться про підвищення норми додаткової вартості взагалі. Припускаючи, що робоча сила оплачується за її вартістю, ми стаємо перед такою альтернативою: якщо дано продуктивну силу праці і нормальний ступінь її інтенсивності, то норма додаткової вартості може бути підвищена лише шляхом абсолютного подовження робочого дня; з другого боку, при даних межах робочого дня норма додаткової вартості може бути підвищена лише шляхом зміни відносної величини складових частин робочого дня, тобто необхідної і додаткової праці, що, в свою чергу, передбачає зміну продуктивності або інтенсивності праці, оскільки заробітна плата не повинна падати нижче вартості робочої сили.

Коли робітник весь час, що є в його розпорядженні, змушений затрачувати на виробництво необхідних життєвих засобів для себе і своєї сім’ї, то у нього, звичайно,

не лишиться часу для безоплатної праці на користь третіх осіб. Таким чином, поки продуктивність праці не досягла певного рівня, в розпорядженні робітника немає часу для безоплатної праці, а поки у нього немає такого часу, неможлива додаткова праця, отже, неможливі і капіталісти; але в таких умовах неможливі також рабовласники, феодальні барони, одним словом — будь-який клас великих власників[1)].

Таким чином, можна говорити про природний базис додаткової вартості, але лише в тому цілком загальному розумінні, що в природі не існує ніякої абсолютної перешкоди, яка заважає одній людині скласти з себе і перекласти на іншу людину працю, необхідну для підтримання її власного існування. З тим самим правом можна говорити, наприклад, що в природі немає абсолютної перешкоди, яка заважає одній людині вживати як їжу м'ясо іншої[1a)]. Звідси не слід, як це іноді робилося, пов'язувати з цією природно виростаючою продуктивністю праці містичні уявлення. Лише тоді, коли люди своєю працею вже вибилися з первісного тваринного стану, коли, таким чином, сама їх праця вже до певної міри стала суспільною,— лише тоді виникають відносини, за яких додаткова праця однієї людини стає умовою існування іншої. На первісних ступенях культури продуктивні сили праці мізерні, але такі самі і потреби, що розвиваються разом із засобами їх задоволення і в безпосередній залежності від розвитку цих останніх. Далі, на вказаних перших ступенях відносна величина тих частин суспільства, які живуть з чужої праці, мізерна в порівнянні з масою безпосередніх виробників. Із зростанням суспільної продуктивної сили праці ці частини зростають абсолютно і відносно [2)]. А втім, капіталістичні відносини виникають на економічному грунті, що являє собою продукт довгого процесу розвитку. Існуюча продуктивність праці, з якої капітал виходить як з своєї основи, є не дар природи, а дар історії, що охоплює тисячі століть.

Якщо ми абстрагуємось від більшого або меншого розвитку суспільного виробництва, то виявиться, що продуктивність праці зв'язана з природними умовами. Ці останні можуть бути цілком зведені до природи самої людини, до її раси і т. п., і до природи, що оточує людину. Зовнішні природні умови економічно розпадаються на два великі класи: природне багатство на засоби життя, отже родючість грунту, багаті рибою води і т. п., і природне багатство на засоби праці, як-от: діючі водопади, судноплавні ріки, ліс, метали, вугілля і т. д. На первісних ступенях культури має вирішальне значення перший рід, на вищих ступенях — другий рід природного багатства. Порівняйте, наприклад, Англію з Індією або — в античному світі — Афіни і

[1)] «Саме існування капіталістичних підприємців, як окремого класу, залежить від продуктивності праці» (*Ramsay*, цит. тв., стор. 206). «Якби праця кожної людини була достатня тільки для добування її власного харчування, то не було б ніякої власності» (*Ravenstone*, цит. тв., стор. 143.)

[1a)]За недавно зробленими підрахунками, у межах тільки вже обслідуваних районе земної кулі ще живе щонайменше 4 000 000 людожерів.

[2)]«У диких індійців Америки майже все належить робітникові, 99 процентів продукту припадає на працю; в Англії на робітника, може, не припадає і $^{2}/_{3}$» («TheAdvantagesoftheEast-IndiaTradeetc.», p. 72, 73).

Корінф з країнами на узбережжі Чорного моря.

Чим менше число природних потреб, які абсолютно необхідно задовольняти, чим більша природна родючість грунту і чим сприятливіший клімат, тим менший робочий час, необхідний для підтримання і відтворення життя виробника. Отже, тим більший може бути надлишок його праці, що йде на інших, в порівнянні з працею на самого себе. Так, уже Діодор зауважує про стародавніх єгиптян:

«Просто неймовірно, як мало праці і витрат коштує їм виховання своїх дітей. Вони варять для них найпростішу їжу з перших-ліпших продуктів; дають їм також їсти нижню частину папірусу, яку можна засмажити на вогні, крім того, коріння і стебла болотних рослин, частково сирими, частково вареними і смаженими. Більшість дітей ходить босі і роздягнені, бо клімат дуже м’який. Тому виростити дитину коштує батькам загалом не більше двадцяти драхм. Цим переважно пояснюється численність населення в Єгипті, яка дала можливість збудувати так багато грандіозних споруд» [3)].

В дійсності, однак, грандіозні споруди Стародавнього Єгипту зобов’язані своїм виникненням не так численності єгипетського населення, як тій обставині, що значна частина останнього могла бути використана на цю справу. Індивідуальний робітник може дати тим більше додаткової праці, чим менший його необхідний робочий час; те саме стосується і до робочого населення в цілому: чим менша частина його потрібна для виробництва необхідних життєвих засобів, тим більша решта його, яку можна вжити на якусь іншу справу.

Коли дано капіталістичне виробництво, то, при інших рівних умовах і при даній довжині робочого дня, величина додаткової праці змінюється залежно від природних умов праці і особливо від родючості грунту. Проте звідси аж ніяк не випливає протилежне положення, що найбільш родючий грунт є найбільш підходящим для зростання капіталістичного способу виробництва. Останній передбачає панування людини над природою. Надто щедра природа «веде людину, як дитину, на помочах[156]. Вона не робить власний розвиток людини природною необхідністю[4)]. Не райони тропічного клімату з його буйною рослинністю, а помірний пояс був батьківщиною капіталу. Не абсолютна родючість грунту, а його диференційованість, різноманітність його природних продуктів становлять природну основу суспільного поділу праці; завдяки зміні тих природних умов, в яких доводиться жити людині, відбувається умноження її власних потреб, здібностей, засобів і способів праці.

[3)] *Diodor,* цит. тв., кн. 1, розд. 80 [стор. 126].

[4)] «Перше» (природне багатство), «будучи більш сприятливим і вигідним... робить народ безтурботним, чванливим і схильним до всяких надмірностей, в той час як друге сприяє розвиткові пильності, літератури, мистецтв і політики» («England’sTreasurebyForeignTrade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure». Written by *Thomas Mun,* of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London, 1669, p. 181, 182). «I я не можу уявити собі більшого нещастя для народу, як бути кинутим на клаптик землі, де природа сама виробляє вдосталь засоби для життя і їжу, а клімат майже цілком звільняє від турбот про одежу і захист від непогоди... Можлива і протилежна крайність. Грунт, не здатний родити з допомогою вкладеної в нього праці, цілком такий же поганий, як і грунт, що вдосталь родить без застосування будь-якої праці» ([N. *Forster.*]«AnEnquiryintotheCausesofthePresentHighPriceofProvisions». London, 1767, p. 10).

Необхідність суспільно контролювати якусь силу природи в інтересах господарства, необхідність використовувати або приборкати її з допомогою споруд великого масштабу, збудованих рукою людини, відіграє вирішальну роль в історії промисловості. Прикладом може бути регулювання води в Єгипті [5], Ломбардії, Голландії і т. д. або в Індії, Персії і т. д., де зрошування штучними каналами не тільки дає грунтові потрібну для рослин воду, але в той же час приносить разом з намулом мінеральне добриво з гір. Таємниця господарського розквіту Іспанії і Сіцилії під час панування арабів полягала в іригації[6].

Сприятливі природні умови забезпечують завжди лише можливість додаткової праці, але ніяк не створюють самі по собі дійсної додаткової праці, а значить і додаткової вартості або додаткового продукту. Різні природні умови праці приводять до того, що та сама кількість праці задовольняє в різних країнах неоднакові маси потреб[7], отже до того, що при інших рівних умовах необхідний робочий час буває різним. На додаткову працю вони впливають лише як природна границя, тобто визначають лише той пункт, за межами якого може початися робота на інших. Ця природна границя відсувається назад у тій мірі, в якій прогресує промисловість. Серед західноєвропейського суспільства, де робітник лише з допомогою додаткової праці може купити собі дозвіл працювати для підтримання власного існування, легко постає ілюзія, ніби давати додатковий продукт є природжена властивість людської праці [8]. Але візьмімо, наприклад, жителів східних островів азіатського архіпелагу, де саго росте в лісі як дика рослина.

«Тубільці, прокрутивши в дереві дірку і переконавшись, що серцевина дозріла, рубають дерево, ділять його на кілька кусків, виймають серцевину, змішують її з водою і, відцідивши воду, дістають сагове борошно, цілком придатне для вжитку. Одно дерево дає звичайно 300 фунтів, а іноді може дати і від 500 до 600 фунтів.

---

[5] Необхідність обчислювати періоди підвищення і спаду води в Нілі створила єгипетську астрономію, а разом з тим панування касти жерців як керівників землеробства. «Сонцестояння є той момент в році, коли вода Нілу починає прибувати, і єгиптяни повинні були стежити за підвищенням води з особливою увагою... їм важливо було визначити цей період року, щоб регулювати свої сільськогосподарські роботи. Тому вони повинні були шукати на небі знак, який вказував би на його повернення» (*Cuvier*. «Discours sur les revolutions du globe», dd. Hoefer. Paris, 1863, p. 141).

[6] Однією з матеріальних основ державної влади над не зв'язаними між собою дрібними виробничими організмами Індії було регулювання водопостачання. Мусульманські володарі Індії розуміли це краще, ніж їх англійські наступники. Ми нагадаємо лише про голод 1866 р., який коштував життя більш ніж мільйонові індійців в окрузі Орісса Бенгальського президентства.

[7] «Нема двох країн, які давали б однакове число засобів існування в однаковій кількості і з однією і тією самою затратою праці... потреби людей зростають або зменшуються... залежно від суворості або помірності клімату, в якому вони живуть; отже, ті розміри, в яких жителі різних країн змушені вести свою промисловість, не можуть бути однаковими, і немає змоги встановити ступені їх варіацій інакше, як у зв'язку з ступенями тепла і холоду; звідси можна зробити той загальний висновок, що кількість праці, необхідна для підтримання життя населення певної чисельності, є найбільша в умовах холодного клімату і найменша — в умовах жаркого, бо в першому випадку не тільки люди більше потребують одягу, але й земля більше потребує обробітку, ніж у другому випадку» («AnEssayontheGoverningCausesoftheNaturalRateofInterest». London, 1750, p. 59). Автор цього епохального анонімного твору — Дж. Массі. Юм запозичив з нього свою теорію процента.

[8] «Всяка праця повинна» (треба думати, це також стосується до прав і обов'язків громадянина) «давати певний надлишок» (Прудон) [157].

Таким чином, там ідуть в ліс нарубати собі хліба, як у нас ходять в ліс по дрова» [9].

Припустімо, що такому східноазіатському хлібоколові потрібно 12 робочих годин на тиждень для задоволення всіх його потреб. Сприятливі природні умови дають йому безпосередньо лише одно — надлишок вільного часу. Для того щоб він продуктивно ужив його на самого себе, потрібен цілий ряд історичних умов; для того щоб він затрачував його у вигляді додаткової праці на інших осіб, потрібен зовнішній примус. Якби там було запроваджене капіталістичне виробництво, то нашому молодцю довелося б, може, працювати шість днів на тиждень, щоб мати змогу вжити на свою користь продукт одного робочого дня. Сприятливі природні умови ніяк не пояснюють, чому він працює тепер шість днів на тиждень або чому дає 5 днів додаткової праці. Вони пояснюють тільки, чому його необхідний робочий час обмежений одним днем на тиждень. Але його додатковий продукт ні в якому разі не міг виникнути з якоїсь таємничої властивості, з природи притаманної людській праці.

Продуктивні сили праці,— як історично розвинуті, суспільні, так і зумовлені самою природою,— здаються продуктивними силами капіталу, до якого приєднується праця.

Рікардо ніколи не цікавився питанням про походження додаткової вартості. Він розглядає її як щось внутрішньо властиве капіталістичному способові виробництва, який в його очах являє собою природну форму суспільного виробництва. Там, де він говорить про продуктивність праці, він шукає в ній не причину існування додаткової вартості, а лише причину, що визначає величину останньої. Тим часом його школа привселюдно оголосила, що причиною виникнення прибутку (читай: додаткової вартості) є продуктивна сила праці. Це в усякому разі прогрес в порівнянні з меркантилістами, які, з свого боку, виводять надлишок ціни продукту над витратами його виробництва з обміну, з продажу продуктів вище їх вартості. Однак і школа Рікардо лише обійшла проблему, а не розв’язала її. Інстинкт цілком правильно підказав цим буржуазним економістам, що дуже небезпечно надто глибоко досліджувати пекуче питання про походження додаткової вартості. Але що сказати, коли пан Джон Стюарт Мілль через п’ятдесят років після Рікардо повторює в погіршеному вигляді нікчемні виверти перших вульгаризаторів Рікардо і на цій підставі з почуттям власної гідності констатує свою перевагу над меркантилістами?

Мілль говорить:

«Причина прибутку полягає в тому, що праця виробляє більше ніж необхідно для її утримання».

Поки що це тільки старі переспіви; але Мілль хоче долучити сюди й дещо своє.

«Або, висловлюючись інакше, причина, за якою капітал приносить прибуток, полягає в тому, що їжа, одяг, сировина і засоби праці існують довший час, ніж необхідно для їх виробництва».

Мілль плутає тут тривалість робочого часу і тривалість існування його продуктів. З

---

[9] *F. Schouw.* «Die Erde, die Pflanzen und der Mensch», 2. Aufl. Leipzig, 1854, S. 148.

цієї точки зору булочник, продукти якого існують лише один день, ніколи не міг би добути з своїх найманих робітників стільки ж прибутку, скільки добуває машинобудівник, продукти якого існують двадцять років і більше. Безсумнівно, в усякому разі, що якби пташині гнізда витримували лише стільки часу, скільки потрібно для того, щоб їх звити, птахам довелося б обходитися без гнізд.

Установивши цю основну істину, Мілль встановлює свою перевагу над меркантилістами:

«Ми бачимо, таким чином, що прибуток виникає не з випадкового факту обміну, а з продуктивної сили праці; сукупний прибуток даної країни визначається завжди продуктивною силою праці незалежно від того, має місце обмін чи ні. Якби не було поділу занять, не було б ні купівлі, ні продажу, але прибуток все-таки лишався б».

Отже, тут обмін, купівля і продаж — ці загальні умови капіталістичного виробництва — оголошуються чимсь цілком випадковим; прибуток буде навіть і без купівлі і продажу робочої сили!

Далі:

«Якщо всукупності всі робітники даної країни виробляють на 20% більше суми їх заробітної плати, то прибуток буде 20%, хоч би який був рівень товарних цін».

Це, з одного боку, надзвичайно вдала тавтологія, бо коли робітники виробляють для своїх капіталістів 20% додаткової вартості, то, само собою розуміється, прибуток капіталістів буде відноситись до сукупної заробітної плати робітників як 20 : 100. З другого боку, абсолютно невірно, що прибуток «буде 20%». Він неминуче буде менший, бо прибуток обчислюється на всю суму авансованого капіталу. Нехай, наприклад, капіталіст авансував 500 ф. ст., в тому числі 400 ф. ст. у формі засобів виробництва, 100 ф. ст. у формі заробітної плати. Нехай норма додаткової вартості, як ми припустили вище, 20%. Тоді норма прибутку буде 20 : 500, тобто 4%, а не 20%.

Далі йде блискучий зразок того, як Мілль поводиться з різними історичними формами суспільного виробництва: «Я скрізь припускаю сучасний стан речей, який, за небагатьма винятками, панує всюди, тобто що капіталіст робить усі попередні затрати, включаючи й оплату робітника». Дивний оптичний обман — бачити всюди відносини, які досі панували на земній кулі тільки як виняток. Але підемо далі. Мілль великодушно визнає, що «немає абсолютної необхідності, щоб це було так» *. Навпаки:

«Робітник міг би зачекати сплати всього свого заробітку до повного закінчення роботи, якби він мав засоби, необхідні для підтримання життя протягом цього періоду. Але в цьому випадку він був би до певної

* У своєму листі М. Ф. Даніельсону (Н.—ону) від 28/XI 1878 р. Маркс запропонував таку редакцію цього абзаца: «Далі йде блискучий зразок того, як Мілль поводиться з різними історичними формами суспільного виробництва: «Я скрізь припускаю»,— говорить він,— «сучасний стан речей, який, за небагатьма винятками, панує всюди, деробітники і капіталісти становлять окремі класи, тобто я припускаю, що капіталіст робить усі попередні затрати, включаючи й оплату робітника». Мілль хоче вірити, що- немає абсолютної необхідності, щоб це було так, навіть при такій економічній системі, деробітники і капіталісти становлять окремі класи». *Ред.*

міри капіталістом, який вкладав би капітал у підприємство і давав би частину фонду, необхідного для ведення підприємства».

З таким же правом Мілль міг би сказати, що робітник, який позичає сам собі не тільки життєві засоби, але й засоби праці, є в дійсності своїм власним найманим робітником. Або, що американський селянин є своїм власним рабом, який відрізняється від звичайного раба лише тим, що він відбуває панщину для самого себе, а не для пана.

Довівши так ясно, що якби навіть не існувало капіталістичного виробництва, то воно все-таки існувало б, Мілль з тією ж послідовністю доводить потім, що капіталістичне виробництво не існує навіть і тоді, коли воно існує.

«Але навіть і в останньому випадку» (тобто коли капіталіст авансує найманому робітникові всі засоби його існування) «робітника можна розглядати з тієї самої точки зору» (тобто як капіталіста). «Тому що, віддаючи свою працю нижче її ринкової ціни (!), він немов авансує різницю (?) своєму підприємцеві і т. д.»[9a].

В дійсності робітник даром авансує капіталістові свою працю протягом тижня і т. д. з тим, щоб у кінці тижня і т. д. дістати її ринкову ціну; за Міллем, це робить його капіталістом! На плоскій рівнині кожна грудка землі здається пагорком; банальність сучасної буржуазної думки найкраще вимірюється калібром її «великих мислителів».

[9a] *J. St. Mill.* «Principles of Political Economy». London, 1868, р. 252—253, passim. (Наведені місця взято з французького видання «Капіталу». Ф. £.}

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ. ЗМІНА У ВЕЛИЧИНІ ЦІНИ РОБОЧОЇ СИЛИ І ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Вартість робочої сили визначається вартістю звичайно необхідних життєвих засобів середнього робітника. Маса цих життєвих засобів, незважаючи на можливі зміни їх форми, для даної епохи і даного суспільства дана і тому повинна вважатися за величину постійну. Змінюється тільки вартість цієї маси. Ще два фактори входять у визначення вартості робочої сили. З одного боку, витрати на її розвиток, що змінюються з зміною способу виробництва, з другого боку — природні відмінності між робочою силою чоловіків і жінок, дорослих робітників і малолітніх. Споживання цих відмінних робочих сил, зумовлене знов-таки способом виробництва, створює велику різницю у витратах відтворення робітничої сім'ї і у вартості дорослого робітника-чоловіка. Однак у дальшому дослідженні обидва ці фактори не беруться до уваги[9b].

Ми припускаємо: 1) що товари продаються по їх вартості; 2) що ціна робочої сили може іноді підноситися вище вартості, але ніколи не падає нижче її.

При такому припущенні відносні величини ціни робочої сили і додаткової вартості визначаються трьома обставинами:

1) довжиною робочого дня, або екстенсивною величиною праці;

2) нормальною інтенсивністю праці, або її інтенсивною величиною,— тим, що певна кількість праці затрачується протягом даного часу; 3) нарешті, продуктивною силою праці,— тим, що залежно від ступеня розвитку умов виробництва одна і та сама кількість праці протягом даного часу може дати більшу або меншу кількість продукту. Очевидно, що тутможливі найрізноманітніші комбінації, якщо один з цих трьох факторів постійний, а два змінюються, або два постійні, а один змінюється, або ж, нарешті, всі три змінюються одночасно. Число комбінацій збільшується ще завдяки тому, що при одночасній зміні різних факторів величина і напрям змін можуть бути різні. Далі подано лише найголовніші комбінації.

1. ВЕЛИЧИНА РОБОЧОГО ДНЯ І ІНТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ ПОСТІЙНІ (ДАНІ), ПРОДУКТИВНА СИЛА ПРАЦІ ЗМІНЮЄТЬСЯ

При цьому припущенні вартість робочої сили і додаткова вартість визначаються трьома законами.

По-перше: Робочий день даної величини завжди виражається в одній і тій самій новоствореній вартості, хоч би як змінювалась продуктивність праці і разом з нею маса

[9b]Випадок, розглянутий на стор. 281 [стор. 303—305 цього тома], тут, природно, також виключено. *{Примітка до 3 видання. Ф. Е.}*

продуктів, а значить і ціна одиниці товару.

Новостворена протягом дванадцятигодинного робочого дня вартість дорівнює, наприклад, 6 шил., хоч кількість створених споживних вартостей змінюється разом з продуктивною силою праці і, таким чином, вартість у 6 шил. розподіляється на більшу або меншу кількість товарів.

По-друге: Вартість робочої сили і додаткова вартість змінюються в протилежному напрямі. Зміна продуктивної сили праці, її зростання або зменшення, впливає на вартість робочої сили у зворотному напрямі, а на додаткову вартість — у прямому.

Новостворена за дванадцятигодинний робочий день вартість є величина постійна, наприклад 6 шилінгів. Ця постійна величина дорівнює сумі додаткової вартості плюс вартість робочої сили, яку робітник заміщає еквівалентом. Само собою розуміється, що з двох доданків постійної величини жоден не може збільшитись без того, щоб другий не зменшився. Вартість робочої сили не може підвищитися з 3 шил. до 4, не викликаючи зниження додаткової вартості з 3 шил. до 2, і, навпаки, додаткова вартість не може підвищитися з 3 шил. до 4 без зниження вартості робочої сили з 3 шил. до 2. Отже, при даних умовах неможлива зміна абсолютної величини вартості робочої сили або додаткової вартості без одночасної зміни їх відносних або порівняльних величин. Вони не можуть підвищуватися або знижуватися одночасно.

Далі, вартість робочої сили не може знизитися, і, значить, додаткова вартість не може підвищитися, якщо не підвищується продуктивна сила праці; так, у наведеному вище прикладі вартість робочої сили може знизитися з 3 шил. до 2 лише в тому разі, коли підвищена продуктивна сила праці дає змогу виробити протягом 4 годин ту саму масу життєвих засобів, яка раніше потребувала для свого вироблення 6 годин. Навпаки, вартість робочої сили не може підвищитися з 3 шил. до 4, якщо продуктивна сила праці не впаде так, що потрібно буде 8 годин для вироблення тієї самої маси життєвих засобів, для якої раніше було досить 6 годин. Звідси випливає, що збільшення продуктивності праці знижує вартість робочої сили і тим самим підвищує додаткову вартість, і, навпаки, зменшення продуктивності праці підвищує вартість робочої сили і знижує додаткову вартість.

Формулюючи цей закон, Рікардо випустив з уваги одну обставину: хоч зміна величини додаткової вартості, або додаткової праці, передбачає зворотну зміну величини вартості робочої сили, або необхідної праці, проте звідси аж ніяк не випливає, що ці величини змінюються в одній і тій самій пропорції. Тут має місце збільшення або зменшення на одну й ту саму величину. Але та пропорція, в якій збільшується або зменшується кожна з складових частин новоствореної вартості або робочого дня, залежить від первісного поділу, що мав місце до зміни продуктивної сили праці. Нехай вартість робочої сили 4 шил., або необхідний робочий час 8 годин, додаткова вартість 2 шил., або додаткова праця 4 години; якщо внаслідок підвищення продуктивної сили праці вартість робочої сили знизиться до 3 шил., або необхідний

робочий час — до 6 годин, то додаткова вартість збільшиться до 3 шил., або додаткова праця — до 6 годин. Одна й та сама величина в 2 години, або 1 шил., в одному випадку додається, в другому — віднімається. Але відносна зміна величин в обох випадках різна. В той час як вартість робочої сили падає з 4 шил. до 3, отже на $^1/_4$, або 25%, додаткова вартість підвищується з 2 шил. до 3, тобто наполовину, або на 50%. Звідси випливає, що та пропорція, в якій зростає або зменшується додаткова вартість внаслідок даної зміни продуктивної сили праці, тим більша, чим менша, і тим менша, чим більша була первісно частина робочого дня, що виражається в додатковій вартості.

По-третє: Зростання або зменшення додаткової вартості завжди є наслідком, але ніколи не буває причиною відповідного зменшення або зростання вартості робочої сили[10)].

Оскільки робочий день є величина постійна і виражається у незмінній величині вартості, оскільки, далі, кожній зміні величини додаткової вартості відповідає протилежна зміна вартості робочої сили і оскільки вартість робочої сили може змінюватися лише при зміні продуктивної сили праці, то звідси, очевидно, випливає, що при вказаних умовах всяка зміна величини додаткової вартості виникає внаслідок зворотної зміни величини вартості робочої сили. Якщо раніше ми бачили, що ніяка зміна абсолютних величин вартості робочої сили і додаткової вартості неможлива без зміни їх відносних величин, то тепер ми бачимо, що ніяка зміна їх відносних величин неможлива без зміни абсолютної величини вартості робочої сили.

За третім законом, зміна величини додаткової вартості передбачає зміну вартості робочої сили, викликану зміною продуктивної сили праці. Межа першої зміни дана новим рівнем вартості робочої сили. Однак навіть при умові, що обставини дають змогу розглядуваному законові виявити свою чинність, можливі проміжні зміни. Так, наприклад, якщо внаслідок підвищення продуктивної сили праці вартість робочої сили падає з 4 шил. до 3, або необхідний робочий час — з 8 годин до 6, то ціна робочої сили може впасти всього до 3 шил. 8 пенсів, 3 шил. 6 пенсів, 3 шил. 2 пенсів і т. д., і, значить, додаткова вартість підвищиться лише до 3 шил. 4 пенсів, 3 шил. 6 пенсів, 3 шил. 10 пенсів і т. д. Ступінь падіння, нижньою межею якого є 3 шил., залежить від відносної ваги, яку має тиск капіталу з одного боку, опір робітників— з другого.

Вартість робочої сили визначається вартістю певної кількості життєвих засобів. Із

[10)] До цього третього закону Мак-Куллох робить, між іншим, те безглузде доповнення, що додаткова вартість може підвищуватись і без зниження вартості робочої сили, завдяки скасуванню податків, які раніше капіталіст повинен був сплачувати. Скасування таких податків абсолютно нічого не змінює в кількості додаткової вартості, яка безпосередньо висмоктується з робітника промисловим капіталістом. Воно змінює лише ту пропорцію, в якій капіталіст повинен поділити додаткову вартість між своєю кишенею і третіми особами. Таким чином, воно лишає зовсім незмінним відношення між вартістю робочої сили і додатковою вартістю. Отже, виняток Мак-Куллоха доводить лише нерозуміння ним загального правила; це нещастя трапляється з ним при вульгаризації Рікардо так само часто, як з Ж. Б. Сеєм— при вульгаризації А. Сміта.

зміною продуктивної сили праці змінюється вартість цих життєвих засобів, а не їх маса. При підвищенні продуктивної сили праці маса життєвих засобів як робітника, так і капіталіста може зростати одночасно і в одній і тій самій пропорції без будь-якої зміни у відношенні величин ціни робочої сили і додаткової вартості. Коли первісна вартість робочої сили 3 шил., а необхідний робочий час дорівнює 6 годинам, і коли додаткова вартість також 3 шил., тобто додаткова праця дорівнює також 6 годинам, то подвоєння продуктивної сили праці при тому самому поділі робочого дня залишить ціну робочої сили і додаткову вартість без зміни. Тільки тепер кожна з них виражатиметься в подвійній кількості, але відповідно здешевлених, споживних вартостей. Хочціна робочої сили лишилась незмінною, вона все-таки стоїть тепер вище за її вартість. Якби ціна робочої сили упала, але не до нижньої межі в $1V_2$шил., що визначається її новою вартістю, а до 2 шил. 10 пенсів, 2 шил. 6 пенсів і т. д., то навіть ця зменшена ціна все ж представляла б збільшену масу життєвих засобів. Таким чином, при зростанні продуктивної сили праці ціна робочої сили могла б падати безперервно поряд з безперервним же зростанням маси життєвих засобів робітника. Але при цьому відносно, тобто в порівнянні з додатковою вартістю, вартість робочої сили раз у раз зменшувалася б, і, значить, все глибшою ставала б безодня між життєвими рівнями робітника і капіталіста[11)].

Рікардо перший строго сформулював три встановлені вище закони. Хиби його викладу такі: 1) Ті особливі умови, при яких мають силу ці закони, він вважає само собою зрозумілими, загальними і виключними умовами капіталістичного виробництва. Для нього не існують зміни ні в довжині робочого дня, ні в інтенсивності праці, так що продуктивність праці сама по собі стає для нього єдиним змінним фактором. 2) Як і всі інші економісти, Рікардо ніколи не досліджував додаткову вартість як таку, тобто незалежно від її особливих форм, як-от: прибуток, земельна рента і т. д. І ця друга неправильність внесла в його аналіз помилки далеко більші, ніж перша. Закони, які стосуються норми додаткової вартості, він безпосередньо звалює в одну купу з законами норми прибутку. Тим часом, як уже було сказано, норма прибутку є відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу, тоді як норма додаткової вартості є відношення додаткової вартості до самої лише змінної частини цього капіталу. Нехай капітал у 500 ф. ст. *(К)* ділиться на сировину, засоби праці і т. д., що становлять разом 400 ф. ст. (с), і 100 ф. ст. заробітної плати (v;); нехай, далі, додаткова вартість = 100 ф. ст. *(m)*. Тодінорма додаткової вартості m/v=100ф.ст./100ф.ст.=100%. Тимчасом норма прибутку m/K=100ф.ст./500ф.ст.=20%. Очевидно,крім того, що норма прибутку може залежати від обставин, які не

[11)] «Коли настає зміна в продуктивності промисловості і даною кількістю праці і капіталу виробляється більше або менше продукту, відносна величина заробітної плати може помітно змінюватися, в той час як кількість продуктів, яку представляє ця відносна величина, лишається та сама; або ж може змінюватися кількість продуктів, в той час як відносна величина заробітної плати лишається незмінною» ([J. *Gazenove*.] «OutlinesofPoliticalEconomyetc.», p. 67).

справляють ніякого впливу на норму додаткової вартості. Пізніше, в третій книзі цієї праці, я покажу, що запевних обставин одна й та сама норма додаткової вартості може виразитися в найрізніших нормах прибутку і різні норми додаткової вартості — в одній і тій самій нормі прибутку.

2. РОБОЧИЙ ДЕНЬ І ПРОДУКТИВНА СИЛА ПРАЦІ ПОСТІЙНІ, ІНТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ ЗМІНЮЄТЬСЯ

Зростаюча інтенсивність праці передбачає збільшену затрату праці протягом одного й того самого відрізка часу. Тому більш інтенсивний робочий день втілюється в більшій кількості продуктів, ніж менш інтенсивний день такої ж тривалості. Правда, і при підвищенні продуктивної сили той самий робочий день дає більше продукту. Але в останньому випадку знижується вартість одиниці продукту, бо продукт коштує менше праці, ніж раніше; навпаки, в першому випадку вартість одиниці продукту лишається незмінною, бо продукт коштує стільки ж праці, як і раніше. Кількість продуктів тут зростає, не викликаючи падіння їх ціни. Разом з їх кількістю зростає і сума їх цін, тоді як при підвищенні продуктивної сили та сама сума вартості виражається в збільшеній масі продуктів. Таким чином, при незмінній кількості робочих годин більш інтенсивний робочий день втілюється у вищій новоствореній вартості, а значить, якщо вартість грошей не змінюється,— в більшій кількості грошей. Новостворена протягом робочого дня вартість змінюється з відхиленням його інтенсивності від нормального суспільного рівня. Той самий робочий день виражається тепер уже не в постійній, як раніше, а в змінній новоствореній вартості, як, наприклад, дванадцятигодинний день підвищеної інтенсивності в 7 шил., 8 шил. і т. д. замість 6 шил., в яких виражається дванадцятигодинний робочий день звичайної інтенсивності. Очевидно, що коли новостворювана протягом робочого дня вартість змінюється, наприклад з 6 до 8 шил., то обидві складові частини цієї вартості — ціна робочої сили і додаткова вартість — можуть зростати одночасно в рівній або нерівній мірі. Ціна робочої сили і додаткова вартість можуть одночасно зрости з 3 шил. до 4, якщо новостворена вартість зростає з 6 шил. до 8. В даному разі зростання ціни робочої сили не зв’язане неодмінно з підвищенням цієї ціни над вартістю. Воно може, навпаки, супроводитись падінням її нижче * вартості. Останнє має місце в усіх тих випадках, коли підвищення ціни робочої сили не компенсує її прискореного зношування.

Нам відомо, що, за минущими винятками, зміна продуктивності праці лише в тому разі викликає зміну у величині вартості робочої сили, а значить і у величині додаткової вартості, коли продукти розглядуваної галузі промисловості входять у звичайне

---

* В оригіналі, як видно через описку, слова «нижче» немає. *Ред.*

споживання робітника. Це обмеження в даному разі відпадає. Змінюється кількість затраченої праці екстенсивно чи інтенсивно, зміні цієї величини в усякому разі відповідає зміна величини новостворюваної вартості, хоч би яка була природа тих предметів, в яких ця вартість втілюється.

Якби інтенсивність праці підвищилася в усіх .галузях промисловості одночасно і рівномірно, то новий підвищений ступінь інтенсивності став би звичайним суспільно нормальним рівнем і, значить, уже не враховувався б більше як екстенсивна величина. Однак і в цьому випадку середні ступені інтенсивності праці у різних націй лишилися б різними і тому видозмінювали б застосування закону вартості до робочих днів різних націй. Більш інтенсивний робочий день однієї нації виражається в більшій сумі грошей, ніж менш інтенсивний день іншої нації[12)].

3. ПРОДУКТИВНА СИЛА І ІНТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ ПОСТІЙНІ, РОБОЧИЙ ДЕНЬ ЗМІНЮЄТЬСЯ

Робочий день може змінюватися в двох напрямах. Він може скорочуватись і подовжуватись.

1) Скорочення робочого дня за даних умов, тобто при незмінній продуктивній силі й інтенсивності праці, лишає без зміни вартість робочої сили, а значить і необхідний робочий час. Воно скорочує додаткову працю і додаткову вартість. З падінням абсолютної величини останньої падає і її відносна величина, тобто її величина у відношенні до незмінної величини вартості робочої сили. Тільки шляхом зниження ціни робочої сили нижче її вартості капіталіст міг би в даному разі запобігти втратам.

Всі поширені заперечення проти скорочення робочого дня мають на увазі, що явище відбувається при допущених тут умовах, тимчасом як в дійсності має місце протилежне: зміна продуктивності й інтенсивності праці або відбувається до скорочення робочого дня, або безпосередньо після нього [13)].

2) Подовження робочого дня. Хай необхідний робочий час 6 годин, або вартість робочої сили — 3 шил., додаткова праця також 6 годин і додаткова вартість 3 шилінги. Весь робочий день становить тоді 12 годин і виражається в продукті вартістю в 6 шилінгів. Якщо робочий день подовжується на 2 години і ціна робочої сили лишається без зміни, то разом з абсолютною величиною додаткової вартості зростає і її відносна

[12)]«За інших рівних умов англійський фабрикант може протягом даного відрізка часу виробити значно більшу суму продуктів, ніш іноземний фабрикант, завдяки чому врівноважується різниця між 60-годинним робочим тижнем у нас і 72- або 80-годинним за кордоном» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1855», p. 65). Більш значне законодавче скорочення робочого дня на континентальних фабриках було б найвірнішим засобом зменшити цю різницю між континентальною і англійською робочою годиною.

[13)]«Існують компенсуючі обставини... як це було показано чинністю акта про десятигодинний робочий день» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1848», p. 7).

величина. Хоч вартість робочої сили щодо абсолютної своєї величини не змінюється, відносно вона падає. За умов, припущених у підрозділі 1, відносна величина вартості робочої сили не могла б змінюватись без зміни її абсолютної величини. Тут, навпаки, зміна відносної величини вартості робочої сили є результат зміни абсолютної величини додаткової вартості.

Оскільки новостворена вартість, в якій виражається робочий день, зростає разом з подовженням його, то ціна робочої сили і додаткова вартість можуть зрости одночасно на одну й ту саму або на різні величини. Це одночасне зростання можливе, виходить, у двох випадках: при абсолютному подовженні робочого дня і при зростаючій інтенсивності праці без такого подовження.

При подовженні робочого дня ціна робочої сили може упасти нижче її вартості, хоч би номінально вона лишалась незмінною або навіть підвищилась. Адже денна вартість робочої сили визначається, як ми пригадуємо, з розрахунку нормальної середньої тривалості або нормального періоду життя робітника і нормального, властивого природі людини перетворення життєвої субстанції в рух[14]. До певного пункту підвищене зношування робочої сили, нерозривно зв’язане з подовженням робочого дня, може бути компенсоване вищою оплатою. За межами цього пункту зношування зростає в геометричній прогресії і в той же час руйнуються всі нормальні умови відтворення і функціонування робочої сили. Ціна робочої сили і ступінь її експлуатації перестають бути співмірними величинами.

4. ОДНОЧАСНІ ЗМІНИ ТРИВАЛОСТІ,ПРОДУКТИВНОЇ СИЛИ Й ІНТЕНСИВНОСТІ ПРАЦІ

Очевидно, тут можливе велике число комбінацій. Можуть одночасно змінюватися всі три фактори або будь-які два при третьому незмінному. Вони можуть змінюватися в однаковій або в різній мірі, в одному й тому самому або в протилежних напрямах, причому в останньому випадку зміни компенсуються почасти або цілком. А втім, після висновків, зроблених нами в підрозділах I, II і III, аналіз усіх можливих випадків не становить труднощів. Результат будь-якої можливої комбінації можна знайти, якщо послідовно розглядати кожний з факторів як змінний, вважаючи решту постійними. Тому тут ми відзначимо коротко лише два важливі випадки.

1) Зменшувана продуктивна сила праці при одночасному подовженні робочого дня.

Говорячи про зменшувану продуктивну силу праці, ми маємо тут на увазі ті галузі

[14]«Кількість праці, затраченої людиною протягом 24 годин, може бути приблизно визначена шляхом дослідження хімічних змін, що мали місце в її тілі, бо змінені форми матерії вказують на попередню затрату рухової сили» (Grove. «On the Correlation of Physical Forces»).

праці, продукти яких визначають вартість робочої сили, наприклад, зниження продуктивної сили праці внаслідок зростаючої неродючості грунту і відповідного подорожчання продуктів землеробства. Нехай робочий день триває 12 годин, а створена протягом дня нова вартість становить 6 шил., з яких половина заміщає вартість робочої сили, а друга половина становить додаткову вартість. Отже, робочий день розпадається на 6 годин необхідної і 6 годин додаткової праці. Нехай внаслідок подорожчання землеробських продуктів вартість робочої сили підвищується з 3 до 4 шил., отже необхідний робочий час — з 6 до 8 годин. Якщо робочий день лишається незмінним, то додаткова праця падає з 6 до 4 годин, додаткова вартість з 3 до 2 шилінгів. Якщо робочий день подовжується на дві години, тобто з 12 до 14 годин, то додаткова праця лишається рівною 6 годинам, додаткова вартість — 3 шилінгам. Але в порівнянні з вартістю робочої сили, вимірюваною необхідною працею, величина додаткової вартості падає. Якщо робочий день подовжується на 4 години, з 12 до 16 годин, то відношення додаткової вартості до вартості робочої сили, додаткової праці до необхідної, лишається без зміни, але абсолютна величина додаткової вартості зростає з 3 до 4 шил., абсолютна величина додаткової праці — з 6 до 8 годин, отже на 1/3 або на 33 1/3 %.Таким чином, при зменшенні продуктивної сили праці і одночасному подовженні робочого дня абсолютна величина додаткової вартості може лишитися без зміни, тимчасом як відносна величина її падає; її відносна величина може лишатися незмінною, в той час як абсолютна величина зростає, і, нарешті, при певному ступені подовження робочого дня може одночасно зростати і відносна і абсолютна величина додаткової вартості.

В період з 1799 по 1815 р. зростання цін на життєві засоби викликало в Англії номінальне підвищення заробітної плати, хоч дійсна, виражена в життєвих засобах, заробітна плата упала. Звідси Уест і Рікардо зробили висновок, що зменшення продуктивності землеробської праці викликало падіння норми додаткової вартості, і зробили це припущення, що існувало тільки в їх фантазії, вихідним пунктом важливого аналізу співвідношення величин заробітної плати, прибутку і земельної ренти. Але в дійсності, завдяки зростанню інтенсивності праці і насильственому подовженню робочого дня, додаткова вартість зросла в той час і абсолютно і відносно. Це був період, коли надмірне подовження робочого дня набуло прав громадянства[15)], період,

---

[15)]«Хліб і праця рідко йдуть цілком врівень. Але існує очевидна метка, за якою вони не мотнуть бути поділені. Щодо тих надзвичайних зусиль, які трудящі класи робили в період дорожнечі, зусиль, які викликали падіння заробітної плати, встановлене показаннями свідків» (а саме перед парламентськими комітетами 1814—1815 рр.), «то вони, звичайно, роблять честь окремим особам і сприяють зростанню капіталу. Але жодна гуманна людина не захоче, щоб вони лишилися постійними і неослабними. Вони заслуговують на всяку похвалу як тимчасовий вихід; але якби вони стали постійними, то результати були б аналогічні тим, які мають місце, коли населення країни має продовольчі продукти в дуже мізерній кількості» (*Malthus*. «Inquiry into the Nature and Progress of Rent». London, 1815, p. 48, примітка). Мальтусу робить честь те, що він підкреслює тут подовження робочого дня, на яке він прямо вказує і в іншому місці свого памфлета, тоді як Рікардо та інші, незважаючи на кричущі факти цього роду, розглядають в усіх своїх дослідженнях

для якого особливо характерні на одному боці прискорене зростання капіталу, на другому — пауперизму[16].

2) Зростаюча інтенсивність і продуктивна сила праці при одночасному скороченні робочого дня.

Підвищення продуктивної сили праці і зростання її інтенсивності в одному відношенні діють однаково. І те і друге збільшує масу продуктів, вироблювану за даний відрізок часу. Отже, і те і друге скорочує ту частину робочого дня, яку робітник уживає на виробництво своїх життєвих засобів або їх еквіваленту. Абсолютна мінімальна мент робочого дня визначається взагалі цією його необхідною, хоч вона і піддається скороченню, складовою частиною. Якби весь робочий день був зведений до неї, то зникла б додаткова праця, що неможливо при режимі капіталу. Усунення капіталістичної форми виробництва дасть змогу обмежити робочий день необхідною працею. Однак, необхідна праця, за інших рівних умов, все ж розширить свої рамки. З одного боку тому, що умови життя робітника стануть багатшими, його життєві потреби зростуть.

З другого боку, до необхідної праці долучатиметься частина теперішньої додаткової праці, саме та праця, яка потрібна для утворення суспільного фонду резервів і нагромадження.

Чим дужче зростає продуктивна сила праці, тим більше може бути скорочений робочий день, а чим більше скорочується робочий день, тим дужче може зростати інтенсивність праці. З суспільної точки зору продуктивність праці зростає також з її економією. Остання включає в себе не тільки економію засобів виробництва, але й усунення всякої некорисної праці. Хоч капіталістичний спосіб виробництва примушує до економії в кожному окремому підприємстві, проте його анархічна система конкуренції викликає безмірне розтрачання суспільних засобів виробництва і робочих сил, а також велику кількість функцій, в даний час неминучих, але по суті справи зайвих.

При даній інтенсивності і продуктивній силі праці частина суспільного робочого дня, необхідна для матеріального виробництва, тим коротша, отже час, що лишається для вільної розумової і громадської діяльності індивідуума, тим більший, чим

робочий день як величину постійну. Але консервативні інтереси, слугою яких був Мальтус, заважали йому бачити, що надмірне подовження робочого дня разом з надзвичайним розвитком машин і експлуатацією жіночої й дитячої праці повинно було зробити «надлишковою» значну частину робітничого класу, особливо з припиненням створеного війною попиту і англійської монополії на світовому ринку. Само собою розуміється, було далеко зручніше, далеко більше відповідало інтересам пануючих класів, яким Мальтус поклонявся з чисто попівською ретельністю, пояснювати це «перенаселення» вічними законами природи, а не виключно історичними природними законами капіталістичного виробництва.

[16] «Головна причина зростання капіталу протягом війни випливала з більших зусиль і, може, більших злигоднів трудящих класів, найбільш численних у кожному суспільстві. Більша кількість жінок і дітей силою обставин була змушена взятися до промислової праці; і колишні робітники з тієї самої причини змушені були присвятити більшу частину свого часу збільшенню виробництва» («EssaysonPoliticalEconomyinwhichareillustratedthePrincipalCausesofthePresentNationalDistress». London, 1830, p. 248).

рівномірніше розподілена праця між усіма працездатними членами суспільства, чим менша можливість для однієї суспільної верстви скинути з себе і покласти на іншу суспільну верству природну необхідність праці. З цього боку абсолютною межею для скорочення робочого дня є загальність праці. В капіталістичному суспільстві вільний час одного класу створюється з допомогою перетворення всього життя мас в робочий час.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ. РІЗНІ ФОРМУЛИ НОРМИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Як ми бачили, норма додаткової вартості виражається в таких формулах:

$$\text{I)}\ \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{змінний капітал}}\left(\frac{m}{v}\right)=\frac{\text{додаткова вартість}}{\text{вартість робочої сили}}=\frac{\text{додаткова праця}}{\text{необхідна праця}}.$$

Дві перші формули виражають у вигляді відношення вартостей те саме, що третя формула виражає у вигляді відношення відрізків часу, протягом яких ці вартості створюються. Ці взаємо- заміщувані формули є суворо логічні. Ми знаходимо їх через це уже в класичній політичній економії, правда, не в свідомо розробленому вигляді, а тільки по суті. Але зате ми зустрічаємо там такі похідні формули:

$$\text{II)}\ \frac{\text{додаткова праця}}{\text{робочий день}}=\frac{\text{додаткова вартість}}{\text{вартість продукту}}=\frac{\text{додатковий продукт}}{\text{сукупний продукт}}.$$

Одне й те саме відношення поперемінно виражається тут то в формі робочого часу, то в формі вартостей, в яких втілюється цей робочий час, то в формі продуктів, в яких існують ці вартості. Само собою розуміється, що під вартістю продукту тут слід розуміти нову вартість, створену на протязі робочого дня,— а постійна частина вартості продукту виключається.

В усіх цих формулах дійсний ступінь експлуатації праці, або норма додаткової вартості, виражена неправильно. Нехай робочий день дорівнює 12 годинам. Залишивши всі інші припущення нашого попереднього прикладу, ми в цьому разі виразимо ступінь дійсної експлуатації праці в таких відношеннях:

$$\frac{\text{6 годин додаткової праці}}{\text{6 годин необхідної праці}}=\frac{\text{додаткова вартість у 3 шил.}}{\text{змінний капітал у 3 шил.}}=100\%.$$

Тим часом, застосовуючи формули II), ми матимемо:

$$\frac{\text{6 годин додаткової праці}}{\text{робочий день у 12 годин}}=\frac{\text{додаткова вартість у 3 шил.}}{\text{новостворена вартість у 6 шил.}}=50\%.$$

Ці похідні формули в дійсності виражають те відношення, в якому робочий день або створена на протязі його вартість розподіляється між капіталістом і робітником. Але коли вони приймаються за безпосередній вираз ступеня самозростання капіталу, то тим самим встановлюється хибний закон: додаткова праця, або додаткова вартість, ніколи не може досягти 100 %[17]. Оскільки додаткова праця завжди становить лише

[17] Див., наприклад, «Dritter Brief an v. Kirchmann von *Rodbertus.* Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begrundung einer neuen Rentetheorie». Berlin, 1851. Я пізніше повернусь до цієї праці, яка, незважаючи на хибну теорію земельної ренти, правильно схоплює суть капіталістичного виробництва. {*Додаток до 3 видання.* Читач бачить, як доброзичливо ставився Маркс до своїх попередників, коли він знаходив у них дійсний крок вперед, якусь вірну нову думку. Тим часом опубліковані за останній час листи Родбертуса до Руд. Мейєра змушують до певної міри обмежити наведену вище оцінку Маркса. Ми читаємо там: «Необхідно врятувати капітал не тільки від праці, але й від самого себе, а це фактично найкраще досягається тим, що діяльність підприємця-капіталіста розглядається як народногосподарські або

частину робочого дня і додаткова вартість — лише частину всієї новоствореної вартості, то додаткова праця завжди неминуче повинна бути меншою, ніж весь робочий день, або додаткова вартість меншою, ніж вся новостворена вартість. Аледля того щоб відноситись одна до одної як 100/100, вони повиннібути між собою рівні. Щоб додаткова праця могла поглинути весь робочий день (йдеться про середній день робочого тижня, робочого року і т. д.), необхідна праця повинна знизитись до нуля. Але якщо зникає необхідна праця, зникає й додаткова праця, бо остання є тільки функція першої. Тому відношення (додаткова праця/робочий день=додаткова вартість/новостворена вартість)ніколи не може досягти межі 100/100 і тимбільше не може підвищитися до (100+x)/100.Але це цілком можливе для норми додаткової вартості або дійсного ступеня експлуатації праці. Візьмемо для прикладу обчислення пана Л. де Лаверня, за яким англійський сільськогосподарський робітник дістає тільки ¼ , а капіталіст (орендар) ¾ продукту[18)] або його вартості, причому ми зовсім лишаємо осторонь питання, яким чином розподіляється потім ця здобич між капіталістом, земельним власником і т. д. Згідно з цим додаткова праця англійського сільськогосподарського робітника відноситься до його необхідної праці, як 3 : 1, норма експлуатації дорівнює 300%.

Властивий класичній політичній економії метод розглядати робочий день як величину постійну зміцнився завдяки застосуванню формул II), бо тут додаткова праця завжди зрівнюється з робочим днем даної величини. Той самий результат виходить, коли звертають увагу виключно на розподіл новоствореної вартості. Робочий день, уже втілений в новоствореній вартості, завжди є робочим днем даної величини.

Вираз додаткової вартості і вартості робочої сили у вигляді частин новоствореної вартості, — зрештою, такий спосіб виразу виростає з самого капіталістичного способу виробництва, і ми з’ясуємо далі його значення,— приховує специфічний характер капіталістичного відношення, а саме той факт, що змінний капітал обмінюється на живу робочу силу і що відповідно до цього робітник усувається від продукту. Замість цього створюється облудна видимість відносин товариства, при якому капіталіст і робітник ділять між собою продукт відповідно до міри участі кожного з них в утворенні його[19)].

державно-господарські функції, покладені на нього капіталістичною власністю, а його доход — як особливий вид платні, бо ніякої іншої соціальної організації ми ще не знаємо. Але платня може бути врегульована і знижена, якщо вона надто багато відбирає від заробітної плати. Так само слід відбити почату Марксом атаку на суспільство,— так я назвав би його книгу... Взагалі книга Маркса є не стільки дослідження, присвячене капіталові, скільки полеміка проти сучасної форми капіталу, яку він змішує з самим поняттям капіталу, звідки й постають його помилки» («Briefeetc. vonDr. *Rodbertus-Jagetzow,*herausgegebenvonDr. Rud. Meyer». Berlin, 1881, Bd. I, S. Ill, 48-Й лист Родбертуса).— В таких ідеологічних банальностях зовсім зникають сміливі задатки «соціальних листів» Родбертуса. Ф. *Е.}*

[18)]Само собою розуміється, при цьому обчисленні вирахувана та частина продукту, яка лише заміщає затрати постійного капіталу.— Пан Л. де Лавернь, сліпий прихильник Англії, швидше применшує, ніж перебільшує це відношення.

[19)]Оскільки всі розвинуті форми капіталістичного процесу виробництва є форми кооперації, то нема, звичайно, нічого легшого, як абстрагуватися від властивого їм антагоністичного характеру і розписати їх як форми вільної асоціації. Це

А втім, формули II) завжди можуть бути назад обернені у формули I). Якщо, наприклад, ми маємо: $\frac{\text{додаткова праця в 6 годин}}{\text{робочий день у 12 годин}}$,

то необхідний робочий час дорівнює робочому дню у дванадцять годин мінус додаткова праця в шість годин. Отже, маємо: $\frac{\text{додаткова праця в 6 годин}}{\text{необхідна праця в 6 годин}} = \frac{100}{100}$.

Третя формула, яку я при нагоді вже наводив, забігаючи наперед, така:

$$\text{III)}\ \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{вартість робочої сили}} = \frac{\text{додаткова праця}}{\text{необхідна праця}} = \frac{\text{неоплачена праця}}{\text{оплачена праця}}.$$

Формула*неоплаченапраця/оплаченапраця*могла б дати привід подумати,нібито капіталіст оплачує працю, а не робочу силу, але можливість такого непорозуміння усунена попереднім викладом.Формула *неоплаченапраця/оплаченапраця*є лише популярний виразформули*додаткова праця/необхідна праця*. Капіталіст оплачує вартість або цінуробочої сили, що відхиляється від вартості, і з допомогою обміну дістає в своє розпорядження саму живу робочу силу. Використання ним цієї робочої сили розпадається на два періоди. Протягом одного періоду робітник виробляє лише вартість, яка дорівнює вартості його робочої сили, отже лише еквівалент. Таким чином замість авансованої ціни робочої сили капіталіст дістає продукт такої ж ціни. Виходить так, нібито капіталіст купив продукт у готовому вигляді на ринку. Навпаки, в період додаткової праці використання робочої сили створює для капіталіста вартість, за яку він нічого не платить[20)]. Тут функціонування робочої сили дістається йому даром. В цьому розумінні додаткова праця може бути названа неоплаченою працею.

Отже, капітал є не тільки командування над працею, як висловлюється А. Сміт. Він по суті своїй є командування над неоплаченою працею. Кожна додаткова вартість, в якій би особливій формі вона пізніше не кристалізувалась, чи то у формі прибутку, процента, ренти і т. п., щодо самої своєї субстанції є матеріалізація неоплаченого робочого часу. Таємниця самозростання капіталу зводиться до того, що капітал має в своєму розпорядженні певну кількість неоплаченої чужої праці.

зробив, наприклад, граф А. де Лаборд в «De l'Esprit d'Association dans tous les Interets de la Communaute». Paris, 1818. Янкі Г. Кері з таким же успіхом виконує часом цей самий фокус навіть щодо відносин рабської системи.

[20)]Хоч фізіократи не розкрили таємниці додаткової вартості, їм все ж було ясне те, що додаткова вартість є «таке багатство, яким він» (власник багатства) «може самостійно і вільно розпоряджатися, багатство, яке він не купив, але продає» (*Turgot.* «Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», p. 11).

ВІДДІЛ ШОСТИЙ. ЗАРОБІТНА ПЛАТА

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ. ПЕРЕТВОРЕННЯ ВАРТОСТІ, ВІДПОВІДНО І ЦІНИ, РОБОЧОЇ СИЛИ В ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ

На поверхні буржуазного суспільства заробітна плата робітника уявляється як ціна праці, як певна кількість грошей сплачуваних за певну кількість праці. При цьому говорять про вартість праці і її грошовий вираз називають необхідною або природною ціною праці. З другого боку, говорять про ринкові ціни праці, тобто про ціни, які коливаються вище або нижче її необхідної ціни.

Але що таке вартість товару? Предметна форма затраченої на його виробництво суспільної праці. А чим вимірюємо ми величину вартості товару? Величиною вміщеної в ньому праці. Чим же могла б визначатися вартість, наприклад, дванадцятигодинного робочого дня? Очевидно лише 12 годинами праці, що містяться в дванадцятигодинному робочому дні; але це заяложена тавтологія[21)].

Для того щоб бути проданою на ринку як товар, праця в усякому разі повинна існувати до цього продажу. Але коли б робітник мав змогу дати своїй праці самостійне існування, він продавав би створений працею товар, а не працю[22)].

Проте й незалежно від цих суперечностей безпосередній обмін грошей, тобто уречевленої праці, на живу працю знищив би або закон вартості, який вільно розвивається якраз на основі капіталістичного виробництва, або ж саме капіталістичне виробництво, яке грунтується якраз на найманій праці. Нехай, наприклад, робочий день у 12 годин виражається в грошовій вартості в 6 шилінгів. Якщо обмінюються еквіваленти, робітник дістане за свою дванадцятигодинну працю 6 шилінгів. Ціна його праці дорівнюватиме ціні продукту праці. В цьому випадку він не робить ніякої додаткової вартості для покупця своєї праці, ці 6 шил. не перетворяться в капітал, разом з тим зникне сама основа капіталістичного виробництва; але якраз на цій основі робітник продає свою працю, якраз на цій основі його праця є найманою працею. Або

[21)] «Пан Рікардо досить вміло обминає ту трудність, яка на перший погляд загрожує розбити його вчення про те, що вартість залежить від кількості праці, застосованої у виробництві. Коли проводити цей принцип з усією суворістю, то з нього випливає, що вартість праці залежить від кількості праці, вжитої в її виробництві,— що, очевидно, річ безглузда. Тому пан Рікардо спритним маневром ставить вартість праці в залежність від кількості праці, необхідної для виробництва заробітної плати, або, говорячи його власними словами, вартість праці слід визначати кількістю праці, необхідної для виробництва заробітної плати; а під цим він розуміє кількість праці, необхідної для виробництва грошей або товарів, що їх дістають робітники. Це те саме, як коли б ми сказали, що вартість сукна слід визначати не кількістю праці, затраченої на його виробництво, а кількістю праці, затраченої на виробництво того срібла, на яке обмінюється сукно». ([S. Bailey]«A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», p. 50, 51).

[22)] «Якщо ви й називаєте працю товаром, то вона все ж не схожа на той товар, який спочатку виробляється з метою обміну, а потім виноситься на ринок, де повинен бути обміняний в певних кількостях на інші товари, що є одночасно на ринку; праця створюється лише тоді, коли вона винесена на ринок, більше того, вона виноситься на ринок раніше, ніж вона створена» («ObservationsoncertainVerbalDisputesetc.», p. 75, 76).

ж робітник дістає за 12 годин праці менше 6 шил., тобто менше, ніж 12 годин праці. 12 годин праці обмінюються на 10, 6 і т. д. годин праці. Це прирівнювання нерівних величин не тільки унеможливлює визначення вартості. Таку суперечність, що сама себе знищує, не можна взагалі навіть висловити або сформулювати як закон [23)].

Не зарадить справі також спроба вивести обмін більшої кількості праці на меншу з відмінності форми — з того, що в одному випадку є уречевлена, в другому — жива праця[24)]. Це тим більш безглуздо, оскільки вартість товару визначається не кількістю праці, дійсно уречевленої в ньому, а кількістю необхідної для його виробництва живої праці. Нехай товар представляє 6 робочих годин. Якщо будуть зроблені винаходи, завдяки яким його можна буде виробити протягом 3 годин, то й вартість уже виробленого товару знизиться наполовину. Тепер товар цей представляє уже тільки 3 години необхідної суспільної праці замість попередніх шести. Таким чином, величина вартості товару визначається не предметною формою праці, а кількістю праці, яка необхідна для виробництва товару.

Фактично на товарному ринку власникові грошей протистоїть безпосередньо не праця, а робітник. Те, що продає останній, є його робоча сила. Коли його праця дійсно починається, вона перестає належати йому і, значить, не може бути ним продана. Праця є субстанція і іманентна міра вартостей, але сама вона не має вартості[25)].

У виразі «вартість праці» поняття вартості не тільки зовсім зникає, але й перетворюється в свою протилежність. Це такий самий мнимий вираз, як, наприклад, вартість землі. Але такі мнимі вирази виникають з самих виробничих відносин. Це — категорії для форм прояву істотних відносин. Що речі в своєму прояві часто уявляються в перекрученому вигляді, визнано начебто в усіх науках, крім політичної економії[26)].

[23)]«Коли розглядати працю як товар, а капітал, продукт праці, як інший товар, і коли вартості цих двох товарів регулюються однаковими кількостями праці, то дана сума праці... буде обміняна на таку кількість капіталу, яка була вироблена тією самою сумою праці; минула праця буде... обміняна на ту саму суму теперішньої праці. Але вартість праці визначається... не такою самою кількістю праці, як вартість інших товарів» (Е. Г. Уейкфілд в його виданні: *A. Smith.* «WealthofNations». London, 1836, v. I, p. 231, примітка).

[24)]«Треба було погодитись» (ще одна різновидність «contratsocial» [«суспільного договору»]), «що кожного разу, коли буде обмінюватись минула праця на майбутню працю, останній (капіталіст) одержить вартість вищу, ніш перший (робітник)» *(SimondedeSismondi.* «DelaRiehesseCommerciale». Geneve, 1803, t. I, p. 37).

[25)]«Праця, виключне мірило вартості... творець всякого багатства, сама не е товаром» (*Th. Hodgskin.* «PopularPoliticalEconomy», p. 186).

[26)]Навпаки, спроби пояснити такі вирази просто як licentiapoetica[поетичні вільності] свідчать тільки про безсилля аналізу. З приводу фрази Прудона: «Праці приписують вартість не остільки, оскільки вона сама є товар, а маючи на увазі ті вартості, що, як гадають, потенціально містяться в ній. Вартість праці є фігуральний вираз і т. д.»,— я зауважую: «В праці-товарі, цій жахливій дійсності, він вбачає тільки граматичне скорочення. Значить, все сучасне суспільство, яке грунтується на праці-товарі, віднині, як виявляється, побудоване лише на деякого роду поетичній вільності, на фігуральному виразі. І коли суспільство захоче «усунути всі ті невигоди», від яких воно терпить, то йому досить тільки усунути неблагозвучні вислови, змінити мову, а для цього йому лише слід звернутися до Академії і попросити нового видання її словника» *(Карл Маркс.* «Злиденність філософії», стор. 34, 35 [див. це видання, том 4, стор. 90, 91]). Ще зручніше, звичайно, не розуміти під терміном «вартість» зовсім нічого певного. Тоді можна без церемонії підводити під цю категорію все, що завгодно. Так робить, наприклад, Ж. Б. Сей. Що таке «вартість»? Відповідь: «Те, чого варта річ». А що таке «ціна»? Відповідь: «Вартість речі, виражена в грошах». А чому має «вартість... праця землі»? «Тому що за неї

Класична політична економія без всякої критики перейняла з буденного життя категорію «ціна праці», щоб поставити потім питання: чим визначається ця ціна? Вона швидко переконалась, що зміна відношення між попитом і пропозицією нічого не може пояснити в ціні праці, як і в ціні всякого іншого товару, крім зміни ціни, тобто коливання ринкових цін нижче або вище певної величини. Якщо попит і пропозиція покривають одне одного, то за інших рівних умов припиняється коливання цін. Але тоді попит і пропозиція перестають і пояснювати що б то не було. При рівності попиту і пропозиції ціна праці є її ціна, визначена незалежно від співвідношення попиту і пропозиції, її природна ціна; так-то і прийшли до «природної» ціни праці як предмета, який власне і підлягає дослідженню. Або ж розглядали коливання ринкової ціни за більш-менш тривалий період, наприклад за один рік, і вважали, що відхилення її в той чи інший бік взаємно врівноважуються на якійсь середній, постійній величині. Ця середня величина, звичайно, повинна визначатися інакше, ніж визначаються відхилення від неї, які взаємно компенсуються. Ця ціна праці, що панує над випадковими ринковими цінами і регулює ці останні, так звана «необхідна ціна» (фізіократи) або «природна ціна» (А. Сміт) праці, може бути, як і у інших товарів, лише її вартістю, вираженою в грошах. Таким шляхом політична економія розраховувала пробитися крізь випадкові ціни праці і добратися до її вартості. Як і у інших товарів, вартість ця визначалася потім витратами виробництва. Але що таке витрати виробництва робітника, тобто витрати, затрачувані на те, щоб виробити або відтворити самого робітника? Цим питанням для політичної економії несвідомо підмінилося первісне питання, бо, оперуючи витратами виробництва праці як такої, вона оберталася в порочному колі і не рухалася з місця. Отже, те, що вона називає вартістю праці (valueoflabour), є в дійсності вартість робочої сили, яка існує в особі робітника і так само відмінна від своєї функції, праці, як машина відмінна від своїх операцій. Зайняті відмінністю між ринковими цінами праці і її так званою вартістю, відношенням цієї вартості до норми прибутку, до товарних вартостей, створюваних працею, і т. д., економісти ніколи не помічали, що хід аналізу не тільки веде від ринкових цін праці до її мнимої «вартості», але й змушує саму цю вартість праці, в свою чергу, звести до вартості робочої сили. Не усвідомивши цих результатів свого власного аналізу, некритично застосовуючи категорії «вартість праці», «природна ціна праці» і т. д. як останній адекватний вираз розглядуваного вартісного відношення, класична політична економія заплуталась, як ми побачимо далі, в нерозв’язних суперечностях, давши в той же час міцний операційний базис для пошлостей вульгарної політичної економії, що принципіально визнає тільки одну зовнішню видимість явищ.

Подивімось насамперед, яким чином вартість і ціна робочої сили у своїй перетвореній формі виражаються як заробітна плата.

дають певну ціну». Отже, вартість є те, чого варта річ, а земля має «вартість», бо вартість її «виражають у грошах». Це в усякому разі дуже простий метод розв’язувати питання про причину і походження речей.

Як ми знаємо, денна вартість робочої сили обчислюється відповідно до певної тривалості життя робітника, якій відповідає певна довжина робочого дня. Припустимо, що звичайний робочий день триває 12 годин і що денна вартість робочої сили дорівнює 3 шил., які являють собою грошовий вираз вартості, що втілює в собі 6 робочих годин. Коли робітник дістає 3 шил., він дістає вартість своєї робочої сили, яка функціонує протягом 12 годин. Виразивши тепер цю денну вартість робочої сили як вартість денної праці, ми дістанемо формулу: дванадцятигодинна праця має вартість у 3 шилінги. Вартість робочої сили визначає, таким чином, вартість праці, або — в грошовому виразі — її необхідну ціну. Якщо ж ціна робочої сили відхиляється від її вартості, то й ціна праці відхиляється від її так званої вартості.

Оскільки вартість праці є тільки ірраціональний вираз для вартості робочої сили, то само собою зрозуміло, що вартість праці завжди повинна бути меншою, ніж створена працею нова вартість, бо капіталіст завжди примушує робочу силу функціонувати довше, ніж це потрібно для відтворення її власної вартості. У наведеному вище прикладі вартість робочої сили, що функціонує протягом 12 годин, дорівнює 3 шил.,— вартості, для відтворення якої робоча сила повинна функціонувати 6 годин. Тим часом новостворена вартість дорівнює 6 шил., бо фактично робоча сила функціонувала 12 годин, а створена нею нова вартість залежить не від її власної вартості, а від тривалості її функціонування. Ми дістаємо, таким чином, той на перший погляд безглуздий результат, що праця, яка створює вартість у 6 шил., сама має вартість у 3 шилінги[27)].

Ми бачимо далі, що вартість у 3 шил., в якій виражається оплачена частина робочого дня, тобто шестигодинна праця, виступає як вартість, або ціна, всього дванадцятигодинного робочого дня, що включає в себе шість неоплачених годин праці. Отже, форма заробітної плати стирає всякі сліди поділу робочого дня на необхідну і додаткову, на оплачену і неоплачену працю. Вся праця виступає як оплачена праця. При панщинній праці праця кріпака на самого себе і примусова праця його на поміщика відрізняються між собою якнайвідчутніше, у просторі і часі. При рабській праці навіть та частина робочого дня, протягом якої раб заміщає лише вартість своїх власних життєвих засобів, протягом якої він фактично працює тільки на самого себе, являє собою працю на хазяїна. Вся його праця є неоплаченою працею [28)]. Навпаки, при системі найманої праці навіть додаткова, або неоплачена, праця виступає як оплачена. Там відношення власності приховує працю раба на себе самого,

---

[27)]Пор. «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 40, де я заявляю, що дослідження капіталу повинно розв'язати таку проблему: «Яким чином виробництво на базі мінової вартості, яка визначається виключно робочим часом, приводить до того результату, що мінова вартість праці менша, ніш мінова вартість її продукту?» [див. це видання, том 13, стор. 441.

[28)]«MorningStar», наївний до безглуздя орган лондонських фритредерів, під час Громадянської війни в Америці раз у раз запевняв, висловлюючи при цьому можливе в межах людських моральне обурення, що негри працюють в «Конфедеративних Штатах»[158] зовсім даром. Краще б він порівняв денні витрати такого негра і денні витрати вільного робітника, наприклад, у лондонському Іст-Енді.

тут грошове відношення приховує дарову працю найманого робітника.

Тому зрозуміле те вирішальне значення, яке має перетворення вартості і ціни робочої сили в форму заробітної плати, тобто у вартість і ціну самої праці. На цій формі прояву, яка приховує справжнє відношення і створює видимість відношення прямо протилежного, грунтуються всі правові уявлення як робітника, так і капіталіста, всі містифікації капіталістичного способу виробництва, всі породжувані ним ілюзії свободи, всі апологетичні виверти вульгарної політичної економії.

Коли всесвітній історії потрібно було багато часу, щоб розкрити таємницю заробітної плати, то, навпаки, немає нічого легшого, як зрозуміти необхідність, raisonsd'etre[смисл, підставу] цієї форми прояву.

Обмін між капіталом і працею сприймається спочатку цілком так само, як купівля і продаж всякого іншого товару. Покупець дав певну суму грошей, продавець — річ, відмінну від грошей. Юридична свідомість вбачає тут в кращому разі лише речову різницю, яка виражається в юридично еквівалентних формулах: «doutdes», «doutfacias», «facioutdes» і «facioutfacias» [«даю, щоб ти дав», «даю, щоб ти зробив», «роблю, щоб ти дав» і «роблю, щоб ти зробив»].

Далі: оскільки мінова вартість і споживна вартість самі по собі величини неспівмірні, то вирази «вартість праці», «ціна праці» здаються не більш ірраціональними, ніж, наприклад, вирази «вартість бавовни», «ціна бавовни». Сюди долучається ще та обставина, що робітник оплачується після того, як він доставив свою працю. У своїй функції засобу платежу гроші заднім числом реалізують вартість, або ціну, доставленого предмета, отже, в даному разі вартість, або ціну, доставленої праці. Нарешті, тією «споживною вартістю», яку робітник доставляє капіталістові, є в дійсності не робоча сила, а її функція, певна корисна праця, праця кравця, шевця, прядильника і т. д. Що ця сама праця, з другого боку, є загальний створюючий вартість елемент, — властивість, якою вона відрізняється від усіх інших товарів,— ця обставина випадає з уваги звичайної свідомості.

Коли ми станемо на точку зору робітника, який за свою дванадцятигодинну працю дістає вартість, створену шестигодинною працею, скажемо 3 шил., то для нього дванадцятигодинна праця дійсно є лише засіб купити 3 шилінги. Вартість його робочої сили може змінюватись разом з вартістю звичайних для нього життєвих засобів: підвищитися з 3 шил. до 4 або упасти з 3 шил. до 2; або, при незмінній вартості робочої сили, ціна її внаслідок коливань попиту і пропозиції може підвищитися до 4 шил. або упасти до 2 шил.,— в усіх цих випадках робітник однаково дає 12 годин праці. Тому всяка зміна у величині одержуваного ним еквіваленту неодмінно здається йому зміною вартості, або ціни, його 12 робочих годин. Ця обставина привела А. Сміта, який розглядав робочий день як величину постійну [29)], до протилежної помилки: до

[29)] Лише випадково, говорячи про поштучну заробітну плату, А. Сміт вказує на зміну робочого дня.

твердження, що вартість праці постійна, незважаючи на те, що вартість життєвих засобів змінюється, і тому один і той самий робочий день може виразитись для робітника в більшій або меншій кількості грошей.

Візьмемо, з другого боку, капіталіста. Він хоче одержати якомога більше праці за якомога меншу кількість грошей. Тому практично його цікавить тільки різниця між ціною робочої сили і тією вартістю, яку створює її функціонування. Але він старається купити якомога дешевше всі товари і завжди вбачає джерело свого прибутку в звичайному шахрайстві, в купівлі нижче і продажі вище вартості. Отже, він далекий від розуміння тієї обставини, що якби дійсно існувала така річ, як вартість праці, і він дійсно сплачував би цю вартість, то не могло б існувати ніякого капіталу, його гроші не могли б перетворитися в капітал.

До того ж дійсний рух заробітної плати має в собі явища, які створюють видимість доказу, нібито оплачується не вартість робочої сили, а вартість її функції, тобто самої праці. Явища ці ми можемо звести до двох великих груп. По-перше: зміна заробітної плати разом із зміною тривалості робочого дня. З таким же правом можна було б зробити висновок, що оплачується не вартість машини, а вартість її операцій, бо й машину найняти на тиждень коштує дорожче, ніж на один день. По-друге: індивідуальні відмінності в заробітних платах різних робітників, що виконують одну й ту саму функцію. Ці індивідуальні відмінності ми знаходимо і в системі рабської праці, але тут, де сама робоча сила продається цілком відкрито без усяких прикрас, вони не є приводом для ілюзій. Різниця зводиться лише до того, що при рабській системі вигода від робочої сили вище середньої якості і втрата від робочої сили нижче середньої якості припадає на рабовласника, а при системі найманої праці — на самого робітника, бо в останньому випадку робоча сила продається самим робітником, у першому випадку — третьою особою.

А втім, про такі форми прояву, як «вартість і ціна праці» або «заробітна плата», на відміну від того істотного відношення, яке проявляється,— на відміну від вартості і ціни робочої сили,— можна сказати те саме, що про всякі взагалі форми прояву і про їх приховану за ними основу. Перші безпосередньо відтворюються самі собою, як поширені форми мислення, друга може бути розкрита лише науковим дослідженням. Класична політична економія підходить дуже близько до дійсного стану речей, але не формулює його свідомо. Цього вона і не може зробити, не скинувши своєї буржуазної шкіри.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ. ПОЧАСОВА ЗАРОБІТНА ПЛАТА

Сама заробітна плата прибирає, у свою чергу, дуже різноманітні форми, про що немає ніяких відомостей у підручниках політичної економії, які в своїй грубій заінтересованості матеріальною стороною справи нехтують всякими відмінностями форми. Проте висвітлення всіх цих форм є справою спеціального вчення про найману працю і, значить, не становить завдання цього твору. Тут буде доречно лише коротко розглянути дві пануючі основні форми.

Як ми пригадуємо, робоча сила продається завжди на певний період часу. Тому тією перетвореною формою, в якій безпосередньо виражається денна вартість робочої сили, тижнева її вартість і т. д., є форма «почасової заробітної плати», тобто поденна і т. д. заробітна плата.

Зауважимо насамперед, що викладені в п’ятнадцятому розділі закони зміни ціни робочої сили і додаткової вартості перетворюються в закони заробітної плати з допомогою звичайної зміни форми. Так само відмінність між міновою вартістю робочої сили і масою життєвих засобів, в які вона перетворюється, постає тепер як відмінність між номінальною і реальною заробітною платою. Було б зайвим повторювати щодо форми прояву все те, що було з’ясовано про істотну форму. Тому ми обмежимось небагатьма пунктами, які характеризують почасову заробітну плату.

Та сума грошей[30)], яку робітник дістає за свою денну, тижневу і т. д. працю, становить суму його номінальної заробітної плати, тобто заробітної плати в її вартісному виразі. Проте очевидно, що в залежності від тривалості робочого дня, тобто в залежності від кількості праці, яка доставляється робітником щодня, одна й та сама поденна, потижнева і т. д. заробітна плата може представляти дуже відмінну ціну праці, тобто дуже відмінні грошові суми за одну й ту саму кількість праці [31)]. Таким чином, при почасовій платі треба, далі, розрізняти загальну суму заробітної плати — поденної, потижневої і т. д.— і ціну праці. Але як знайти цю ціну, або грошову вартість даної кількості праці? Ми дістанемо середню ціну праці, якщо поділимо середню денну вартість робочої сили на число годин середнього робочого дня. Нехай, наприклад, денна вартість робочої сили дорівнює3шил., або новій вартості, створеній за 6 робочих годин, і нехай робочий день триває12 годин; тоді ціна однієї години праці =3 шил./12=3пенсам. Знайдена таким чином ціна робочої години є одиницею виміру ціни праці.

Звідси випливає, що поденна, потижнева і т. п. заробітна плата може лишатися незмінною, незважаючи на постійне падіння ціни праці. Так, наприклад, якщо

[30)]Вартість самих грошей всюди вважається тут постійною.

[31)]«Ціна праці є сума, сплачена за дану кількість праці» (Sir*EdwardWest.*«Price of Corn and Wages of Labour». London, 1826, p. 67). Уест— автор анонімного твору* епохального в історії політичної економії: «Essay on the Application of Capital to Land». By a Fellow of the University College of Oxford. London, 1815.

звичайний робочий день триває 10 годин, а денна вартість робочої сили дорівнює 3 шил., то ціна робочої години — $3^3/_5$ пенса; остання упаде до 3 пенсів, якщо робочий день збільшиться до 12 годин, і до $2^2/_5$ пенса, якщо робочий день збільшиться до 15 годин. Проте поденна і потижнева плата лишаться незмінними. Навпаки, поденна або потижнева плата може збільшуватись, незважаючи на те, що ціна праці лишається незмінною і навіть падає. Так, наприклад, при десятигодинному робочому дні і денній вартості робочої сили в 3 шил. ціна робочої години буде $3^3/_5$ пенса. Якщо робітник внаслідок збільшення обсягу роботи при тій самій ціні праці стане працювати 12 годин на день, то його поденна заробітна плата збільшиться до 3 шил. $7^1/_5$ пенса без всякої зміни в ціні праці. Той самий результат вийшов би, якби збільшилась не екстенсивна, а інтенсивна величина праці [32)].Тому підвищення номінальної поденної або потижневої плати може супроводитись незмінною і навіть падаючою ціною праці. Те саме можна сказати про доходи робітничої сім'ї, оскільки до кількості праці, яку дає глава сім'ї, долучається праця інших її членів. Таким чином, існують методи зниження ціни праці, незалежні від зменшення номінальної поденної або потижневої заробітної плати[33)].

А загальний закон такий: при даній кількості праці на день, на тиждень і т. д. розміри поденної або потижневої заробітної плати залежать від ціни праці, яка, у свою чергу, змінюється або разом із зміною вартості робочої сили, або з відхиленням її ціни від вартості. Якщо, навпаки, дано ціну праці, то поденна або потижнева заробітна плата залежить від кількості денної або тижневої праці.

Одиниця виміру почасової заробітної плати, або ціна робочої години, є частка від ділення денної вартості робочої сили на число годин звичайного робочого дня. Нехай робочий день становить 12 годин праці, а денна вартість робочої сили дорівнює 3 шил., або вартості, яка являє собою продукт 6 робочих годин. Ціна робочої години буде при цих умовах 3 пенси, створена нею нова вартість 6 пенсів. Коли ми припустимо далі, що робітник буде працювати менше 12 годин на день (або менше 6 днів на тиждень), наприклад 6 або 8 годин, то він дістане при тій самій ціні праці

[32)]«Плата за працю залежить від ціни праці і від кількості виконаної праці... Збільшення заробітної плати не зв'язане неодмінно з зростанням ціни праці. При подовженні робочого часу і при більшому напруженні заробітна плата може значно зрости, незважаючи на те, що ціна праці лишається та сама» *(West.* «PriceofCornandWagesofLabour». London, 1826, p. 67, 68, 112). А втім, від головного питання, чим визначається «ціна праці», Уест відбувається банальними фразами.

[33)]Це відчуває фанатичний захисник промислової буржуазії XVIII століття, не раз цитований нами автор «EssayonTradeandCommerce», хоч він викладає питання надзвичайно плутано: «Кількість праці, а не ціна її» (під нею він розуміє номінальну поденну або потижневу заробітну плату) «визначається ціною продуктів харчування та інших предметів ужитку. Знизьте в достатній мірі ціну предметів ужитку, і тим самим ви зменшите у відповідній пропорції кількість праці... Фабриканти знають, що існують різні шляхи підвищення і зниження ціни праці, які не зачіпають її номінального розміру» (згад. тв., стор. 48 і 61). Н. У. Сеніор у своїх «Three Lectures on the Rate of Wages». London, 1830, де він багато запозичає у Уеста, не посилаючись, проте, на нього, між іншим, говорить: «Робітник... головним чином зацікавлений у розмірах заробітної плати» (стор. 15). Отже, робітника головним чином цікавить те, що він одержує, номінальна сума заробітної плати, а не те, що він віддає, не кількість праці.

всього 2 або $1^1/_2$ шил. денної плати[34)]. Оскільки за нашим припущенням він повинен працювати в середньому 6 годин на день, щоб виробити денну заробітну плату, яка відповідала б вартості його робочої сили, бо згідно з тим же припущенням він затрачує на себе лише половину кожної години праці, а другу половину працює на капіталіста, то очевидно, що він може заробити створену шестигодинною працею вартість лише в тому разі, якщо працюватиме не менше 12 годин. Раніше ми бачили руйнівні наслідки надмірної праці,— тут перед нами розкривається джерело тих страждань робітника, які породжуються його неповною зайнятістю.

Коли годинна плата фіксується так, що зобов’язання капіталіста полягає не в тому, щоб видавати певну денну або тижневу плату, а лише в тому, щоб оплачувати ті робочі години, протягом яких йому угодно дати роботу робітникові, то капіталіст може скоротити час праці робітника в порівнянні з тими розмірами робочого дня, з яких раніше виходили для визначення годинної плати, або одиниці виміру ціни праці. Оскільки ця одиниця виміру визначається відношеннямденна вартість (робочої сили/робочий день даного числа годин), то, розуміється, вона втрачає всякий смисл, коли робочий день перестає містити в собі певне число годин. Зв’язок між оплаченою і неоплаченою працею знищується. Капіталіст може тепер видавити з робітника певну кількість додаткової праці, не доводячи робочого часу до розмірів, необхідних для підтримання існування робітника. Він може знищити всяку регулярність праці і, виходячи виключно з міркувань власних вигод, примхи і хвилинного інтересу, чергувати періоди страхітливої надмірної праці періодами відносного або навіть повного безробіття. Під приводом оплати «нормальної ціни праці», він може подовжувати робочий день за межі всякої норми без скільки-небудь відповідної компенсації для робітника. Тому лондонські будівельні робітники зробили цілком раціонально, повставши (в 1860 р.) проти спроби капіталістів нав’язати їм таку годинну оплату. Законодавче обмеження робочого дня кладе край такого роду неподобствам, хоч, звичайно, аж ніяк не знищує неповної зайнятості робітника, яка випливає з конкуренції машин, із змін у кваліфікації застосовуваних робітників, з часткових і загальних криз.

При зростаючій поденній або потижневій платі ціна праці може номінально лишитися незмінною і все ж упасти нижче свого нормального рівня. Це буває кожного разу, коли при постійній ціні праці, тобто робочої години, робочий день збільшується за межі своєї звичайної тривалості. Коли в дробу (денна вартість робочої сили/робочий день)зростає знаменник, то чисельникзростає ще швидше. Вартість робочої сили, внаслідок зношування, зростає разом з тривалістю її функціонування і в

[34)]Вплив такої ненормальної, неповної зайнятості цілком відмінний від впливу загального, примусового, встановленого законом скорочення робочого дня. Перша зовсім не зачіпає абсолютних розмірів робочого дня і може однаково легко настати і при 15-годинному і при 6-годинному дні. Нормальна ціна праці обчислюється в першому випадку, виходячи з припущення, що робітник в середньому працює 15 годин, в другому випадку — виходячи з припущення, що середній робочий день становить 6 годин. Результат вийде однаковий, якщо в першому випадку робітник працюватиме протягом тільки 77г» У другому — протягом тільки 3 годин на день.

пропорції більш швидкій, ніж тривалість її функціонування. Внаслідок цього в багатьох галузях виробництва, де переважає почасова плата при відсутності законодавчого обмеження робочого часу, само собою виробився звичай вважати робочий день нормальним («normalworkingday» [«нормальний робочий день»], «theday'swork» [«денна робота»] або «theregularhoursofwork» [«регулярні години праці»]) лише до певної межі, наприклад до закінчення десятої години праці. Робочий час, що виходить за цю межу, становить надурочний час (overtime) і оплачується, при розрахунку на кожну годину праці за підвищеним тарифом (extrapay), хоч підвищеним часто в зовсім незначній мірі[35)]. Нормальний робочий день існує тут як частина дійсного робочого дня, причому часто-густо останній протягом цілого року триваліший, ніж перший[36)]. Зростання ціни праці з подовженням робочого дня за певну нормальну межу має в різних галузях британської промисловості такий характер, що низька ціна праці протягом так званого нормального часу змушує робітника, коли він взагалі хоче одержати достатню заробітну плату, працювати надурочний час, який оплачується краще[37)]. Законодавче обмеження робочого дня кладе край цьому розкошуванню[38)].

Чим довший робочий день у даній галузі промисловості, тим нижча заробітна плата,— це загальновідомий факт[39)]. Фабричний інспектор А. Редгрейв ілюструє це в

[35)]«Норма оплати надурочного часу» (у виробництві мережив) «така мала — 1/2 і т.д. пенса за годину,— що вона різко контрастує з тією величезною шкодою, яку надурочна робота завдає здоров'ю і життєвій силі робітника... До того ж невелику прибавку заробітної плати, здобуту таким шляхом, доводиться цілком витрачати на додаткові збуджуючі засоби» («Children'sEmploymentCommission. 2ndReport», p. XVI, № 117).

[36)]Наприклад, у виробництві шпалер до недавнього запровадження фабричного акта. «Ми працюємо без перерв на їду, так що наш 10 ½ -годинний робочий день закінчується в 4 ½ години пополудні, а вся дальша робота є надурочний час, який рідко закінчується раніше 6 години вечора; таким чином, в дійсності ми цілий рік працюємо надурочно» (свідчення п. Сміта в «Children'sEmploymentCommission. 1stReport», p. 125).

[37)]Так, наприклад, у шотландських білильнях: «В деяких частинах Шотландії ця промисловість» (до запровадження фабричного акта 1862 р.) «практикувала систему надурочного часу, тобто 10 годин праці вважалися нормальним робочим днем. За цей час робітник одержував 1 шил. 2 пенси. Але сюди долучалося щодня від 3 до 4 годин надурочного часу, за який сплачувалося по 3 пенси за годину. Результат цієї системи: робітник, що працює тільки нормальний час, міг одержати тільки 8 шил. на тиждень... Без надурочних годин його заробітна плата була недостатньою» («ReportsofInsp. ofFact, for 30thApril1863», p. 10). «Підвищена оплата надурочного часу є спокуса, якій робітник не в силі протистояти» («ReportsofInsp. ofFact, for 30thApril1848», p. 5). Палітурня в лондонському Сіті застосовує дуже багато молодих дівчат 14—15 років, і до того ж за учнівським контрактом, яким встановлюється певне число робочих годин. Проте вони працюють в останній тиждень кожного місяця до 10, 11, 12 і навіть до 1 години ночі, разом з робітниками більш зрілого віку, в дуже мішаній компанії. «Хазяї спокушають (tempt) їх підвищеною оплатою і грішми на добру вечерю», яку дівчата беруть у сусідніх шинках. Велика розбещеність, поширювана таким способом серед цих «молодих безсмертних» («Children'sEmploymentCommission. 5thReport», p. 44, № 191), компенсується тим, що вони оправляють серед інших книг значну кількість біблій і повчальних книг.

[38)]Див. «Reports of Insp. of Fact, for 30th April 1863», там же. Цілком правильно оцінили стан справ лондонські будівельні робітники, заявивши під час великого страйку і локауту 1860 р. про свою згоду прийняти годинну оплату лише на таких двох умовах: 1) поряд з ціною робочої години повинна бути встановлена норма робочого дня в 9 і 10 годин, причому година 10-годинного дня повинна оцінюватись .вище, ніж година 9-годинного; 2) кожна година понад нормальний день повинна, як надурочний час, оплачуватися відносно вище.

[39)]«Дуже добре відомо також, що там, де довгий робочий день становить загальне правило, загальним правилом є і низька заробітна плата» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1863», p. 9). «Праця, що добуває мізерну кількість засобів існування, є здебільшого надмірно тривалою» («Public Health. 6th Report», 1864, p. 15).

порівняльному огляді за двадцятирічний період з 1839 по 1859 р., причому виявляється, що на фабриках, на які поширюється чинність десятигодинного закону, заробітна плата підвищилась, тоді як на фабриках, де працюють 14—15 годин на день, вона знизилась [40)].

Із закону: «при даній ціні праці денна або тижнева заробітна плата залежить від кількості доставленої праці», випливає насамперед, що чим нижча ціна праці, тим більша кількість праці або тим довший робочий день потрібен для того, щоб робітникові була забезпечена хоч би злиденна середня заробітна плата. Низький рівень ціни праці підштовхує до подовження робочого часу[41)].

Але й, навпаки, подовження робочого часу викликає, в свою чергу, зниження ціни праці, а разом з тим зниження денної або тижневої заробітної плати.

З визначення ціни праці дробом $\frac{\text{денна вартість робочої сили}}{\text{робочий день даного числа годин}}$ випливає, що подовження робочого дня само по собі знижує ціну праці, якщо немає ніякої компенсації. Але ті самі обставини, які дають змогу капіталістові надовго подовжити робочий день, спочатку дають йому змогу, а кінець кінцем змушують його знижувати ціну праці також і номінально до того часу, поки не знизиться сукупна ціна збільшеного числа робочих годин, тобто денна або тижнева плата. Тут досить вказати на дві обставини. Якщо одна людина починає виконувати роботу півтора або двох чоловік, то зростає пропозиція праці, хоч би пропозиція робочої сили, яка перебуває на ринку, лишалася незмінною. Конкуренція, створена таким чином серед робітників, дає капіталістові змогу знизити ціну праці, а падаюча ціна праці дає йому, в свою чергу, можливість ще більше подовжити робочий час[42)]. Проте скоро можливість розпоряджатися цією ненормальною, тобто вищою проти середнього суспільного рівня, кількістю неоплаченої праці стає знаряддям конкуренції серед самих капіталістів. Частина товарної ціни складається з ціни праці. Але неоплачена частина ціни праці може і не враховуватися в ціні товару. Її можна подарувати покупцеві. Ось перший крок, що робиться під тиском конкуренції. Другий крок, до якого змушує та сама конкуренція, полягає в тому, щоб виключити з продажної ціни товару принаймні частину тієї ненормальної додаткової вартості, яка створюється подовженням робочого дня. Таким шляхом утворюється ненормально низька продажна ціна товару, яка спочатку

[40)]«Reports of Insp. of Fact, for 30th April 1860», p. 31, 32.

[41)]Так, наприклад, робітники-ремісники англійського цвяхового виробництва змушені були завдяки низькій ціні праці працювати 15 годин на день, щоб добути наймізернішу тижневу плату. «Довгі, довгі години повинен він уперто працювати кожного дня, щоб виробити 11 пенсів або 1 шил., причому 2 ½ —3 пенси з цієї суми ідуть на заміщення зношування знарядь, на паливо, на відходи заліза» («Children'sEmploymentCommission. 3rd Report», p. 136, № 671). Жінки при тому ж робочому часі заробляють всього 5 шил. на тиждень (там же, стор. 137, № 674).

[42)]Якби, наприклад, фабричний робітник відмовився працювати звичайне велике число годин, «він швидко був би замінений кимсь іншим, готовим працювати скільки завгодно, і таким чином був би викинутий на вулицю» («Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1848». Evidence, p. 39, № 58). «Якщо... одна людина виконує роботу двох... норма прибутку звичайно підвищується... внаслідок того, що додаткова пропозиція праці знижує її ціну» (*Senior*. «Three Lectures on the Rate of Wages». London, 1830, p. 15).,

виникає спорадично, а потім поступово фіксується і стає постійною основою злиденної заробітної плати і надмірного робочого часу, під впливом яких вона первісно виникла. Ми лише намічаємо тут цей рух, бо аналіз конкуренції не входить поки що в наше завдання. Проте ми дамо на хвилину слово самому капіталістові.

«В Бірмінгемі конкуренція між хазяями настільки велика, що дехто з нас змушений як роботодавець робити те, чого ми самі соромилися б за інших обставин; і все ж цим не вдається добути більшої кількості грошей (andyetnomoremoneyismade), і тільки публіка дістає вигоду» [43].

Пригадаймо дві категорії лондонських булочників, з яких одні продають хліб по повній ціні (the «fullpriced» bakers), а другі нижче його нормальної ціни («theunderpriced», «theundersellers»). Ось в яких висловах «fullpriced» викривають своїх конкурентів перед парламентською слідчою комісією:

«Вони існують тільки завдяки тому, що, по-перше, обдурюють публіку» (фальсифікуючи товар), «і, по-друге, завдяки тому, що видавлюють із своїх людей 18 годин праці за дванадцятигодинну плату... Неоплачена праця (theunpaidlabour) робітників — ось знаряддя, яким вони борються з конкурентами... Конкуренція між хазяями-пекарями є тією причиною, яка утруднює усунення нічної праці. Underseller, що продає свій хліб нижче витрат виробництва, які змінюються разом із зміною ціни борошна, не має втрат, бо видавлює з своїх робітників підвищену кількість праці. Якщо я добуваю з робітників тільки дванадцять годин праці, а мій сусід 18 або 20, то, звичайно, він поб’є мене на продажній ціні товару. Якби робітники могли добитися оплати надурочного часу, цьому маневрові скоро був би покладений край... Значна кількість робітників, які працюють у undersellers, складається з іноземців, малолітніх та ін., що змушені задовольнятися мало не всякою заробітною платою, яку їм пощастить дістати» [44].

Ця ієреміада цікава між іншим і в тому відношенні, що вона показує, як у мозку капіталіста відбивається лише зовнішня видимість виробничих відносин. Капіталістові невідомо, що нормальна ціна праці також передбачає певну кількість не- оплаченої праці і що саме ця неоплачена праця є нормальне джерело його прибутку. Категорія додаткового робочого часу для нього взагалі не існує, бо додатковий робочий час включено у нормальний робочий день, що його капіталіст, як він гадає, цілком оплачує в поденній платі. Але для нього існує надурочний час, подовження робочого дня за межі, які відповідають звичайній ціні праці. Він настоює навіть на додатковій оплаті (extrapay) цього надурочного часу, коли йдеться про його конкурентів, які знижують продажну ціну товару нижче звичайного рівня. Але він знов-таки не знає, що ця додаткова оплата зв’язана з неоплаченою працею в такій же мірі, як і ціна звичайної робочої години. Нехай, наприклад, ціна однієї години дванадцятигодинного робочого дня становить 3 пенси, тобто дорівнює вартості, створеній за ½ години праці, а ціна надурочної робочої години 4 пенси, тобто дорівнює вартості, створеній за $^2/_3$ робочої години. Тоді в першому випадку капіталіст безплатно привласнює собі половину робочої години, в другому випадку — одну третину.

---

[43] «Children’s Employment Commission. 3rd Report», Evidence, p. 66, № 22

[44] «Report etc. relative to the grievances complained of by the Journeymen Bakers». London, 1862, p. LII, і там же свідчення №№ 479, 359, 27. А втім, і fullpriced, як ми згадували вище і як це визнає сам захисник їх Беннет, примушують своїх робітників «починати роботу об 11 годині вечора або раніше і часто-густо продовжують її до 7 години наступного вечора» (там же, стор. 22).

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ. ПОШТУЧНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА

Поштучна заробітна плата є не що інше, як перетворена форма почасової заробітної плати, так само як почасова заробітна плата є перетворена форма вартості або ціни робочої сили.

При поштучній заробітній платі на перший погляд здається, нібито тією споживною вартістю, яку продає робітник, є не функція його робочої сили, не жива праця, а праця, вже уречевлена в продукті, і нібито ціна цієї праці визначається недробом(денна вартість робочої сили/робочий день даного числа годин), як при почасовій заробітній платі, а дієздатністю виробника[45)].

Упевненість у правильності такого погляду повинна була б дуже похитнутися вже з огляду на один той факт, що обидві форми заробітної плати існують одночасно і поруч в одних і тих самих галузях промисловості. Так, наприклад,

«лондонські наборщики, як правило, одержують поштучну заробітну плату, почасова заробітна плата є у них винятком. Навпаки, у провінціальних наборщиків почасова заробітна плата є правилом, поштучна — винятком. Корабельні теслярі лондонської гавані дістають поштучну плату, в усіх інших англійських гаванях — почасову» [46)].

В Лондоні в одних і тих самих шорних майстернях праця французів оплачується часто поштучно, праця англійців — поденно. На фабриках у власному розумінні цього слова, де взагалі переважає поштучна заробітна плата, окремі робочі функції з технічних міркувань вилучаються з цієї оцінки і оплачуються почасово [47)]. Все ж само собою очевидно, що відмінність у формі виплати заробітної плати нітрохи не змінює її суті, хоч одна з цих форм може бути більш сприятливою для розвитку капіталістичного виробництва, ніж друга.

Нехай звичайний робочий день становить 12 годин, з яких 6 оплачені і 6 не

[45)]«Система поштучної роботи знаменує певну епоху в історії робітника: вона стоїть на півдорозі між становищем звичайного поденщика, який залежить від волі капіталіста, і кооперативним робітником, який в недалекому майбутньому обіцяє об'єднати в своїй особі робітника і капіталіста. Відрядні робітники фактично самі собі хазяї, навіть коли вони працюють з допомогою капіталу підприємця» *(JohnWatts.* «Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies». Manchester, 1 865, p. 52, 53). Я цитую цю писанину тому, що вона є справжня стічна канава для всіх давно вже зогнилих загальних місць апологетики. Той самий пан Уотс виступав раніше як оуеніст і в 1842 р. опублікував іншу писанину: «FactsandFictionsofPoliticalEconomists», де він, між іншим, власність оголошує грабежем. Але це було давно.

[46)]Т. *J. Dunning.* «Trade's Unions and Strikes». London, 1860, p. 22.

[47)]Ось зразок того, в якій мірі одночасне існування цих двох форм заробітної плати сприяє шахрайству фабрикантів: «Фабрика дає роботу 400 чоловікам, половина яких працює відрядно і безпосередньо зацікавлена в надурочних роботах. Інші 200 чоловік оплачуються поденно, працюють так само довго і нічого не одержують за надурочні години... Праця цих 200 чоловік протягом ½ години на день дорівнює праці однієї особи протягом 50 годин, або 5/6 тижневої праці однієї особи, і є безпосередньою вигодою для підприємця» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1860», p. 9). «Надурочна праця, як і раніше, дуже поширена, причому здебільшого сам закон зумовлює неможливість викрити це зловживання і покарати винних у ньому. У моїх попередніх звітах я вже не раз показував... яку несправедливість чинять всім тим робітникам, які оплачуються не відрядно, а одержують потижневу плату» (Леонард Хорнер в «ReportsofInsp. ofFact, for 30thApril1859», Р. 8, 9).

оплачені. Створена протягом цього дня вартість нехай дорівнює 6 шил., отже, створена за одну робочу годину вартість — 6 пенсів. Нехай, далі, досвід показав, що робітник, який працює з середнім ступенем інтенсивності і вправності, отже, вживає на виробництво продукту тільки суспільно необхідний робочий час, дає протягом 12 годин 24 штуки продукту, причому в даному разі байдуже, чи вони є окремі екземпляри, чи вимірні частини неподільного продукту. При цих умовах вартість цих 24 штук—за вирахуванням вміщеної в них постійної частини капіталу — дорівнюватиме 6 шил., вартість кожної окремої штуки — 3 пенси. Робітник одержує 1 ½ пенса за штуку і, значить, заробляє 3 шил. за 12 годин. Подібно до того як при почасовій платі байдуже, чи припустимо ми, що робітник працює 6 годин на себе і 6 на капіталіста, або ж, що він половину кожної години працює на себе, а другу половину на капіталіста,— так само і тут байдуже, чи говоримо ми, що кожна окрема штука наполовину оплачена, а наполовину не оплачена, або що ціна 12 штук лише заміщає вартість робочої сили, тоді як в інших 12 штуках втілюється додаткова вартість.

Форма поштучної плати ірраціональна в такій же мірі, як і форма почасової плати. В той час як, наприклад, дві штуки товару являють собою продукт однієї робочої години і, значить, за вирахуванням вартості спожитих засобів виробництва, коштують 6 пенсів, робітник одержує за них тільки 3 пенси. В дійсності поштучна плата безпосередньо не виражає собою ніякого вартісного відношення. Тут не вартість штуки товару вимірюється втіленим у ній робочим часом, а, навпаки, затрачена робітником праця вимірюється числом вироблених нею штук товару. При почасовій заробітній платі праця безпосередньо вимірюється своєю тривалістю, при поштучній заробітній платі— кількістю того продукту, в якому згусла праця певної тривалості[48)]. Ціна самого робочого часу визначається, кінець кінцем, рівнянням: вартість денної праці = денній вартості робочої сили. Таким чином, поштучна заробітна плата є лише модифікована форма почасової заробітної плати.

Розгляньмо трохи докладніше характерні особливості поштучної заробітної плати.

Якість праці контролюється тут самим її продуктом, бо поштучна плата видається повністю лише тоді, коли продукт має середню доброякісність. Внаслідок цього поштучна плата є величезним джерелом вирахувань із заробітної плати і капіталістичного шахрайства.

Вона дає капіталістові цілком певну міру інтенсивності праці. Лише той робочий час, який втілюється в наперед визначеній, установленій досвідом кількості товару, вважається суспільно необхідним робочим часом і оплачується як такий. У більших кравецьких майстернях Лондона певна штука вироблюваних продуктів, наприклад жилет і т. п., має назву однієї години, півгодини і т. д., причому за кожну годину належить по 6 пенсів. З практики відома величина середнього продукту однієї години.

[48)] «Заробітна плата може вимірюватися двома способами: або тривалістю праці або її продуктом» («Abregdeldmentairedesprincipesdel’Economie Politique». Paris, 1796, p. 32). Автор цієї анонімної праці — Ж. Гарньє.

При зміні моди, при ремонті і т. д. між підприємцем і робітником виникає суперечка, чи дорівнює дана штука одній годині праці і т. д., аж поки й тут завдяки досвідові не буде знайдене розв’язання справи. Те саме має місце в лондонських меблювих майстернях і т. д. Якщо робітник не має середньої працездатності, якщо він не може дати певного мінімуму денної роботи, то його звільняють[49)].

Оскільки якість і інтенсивність праці контролюються тут самою формою заробітної плати, то нагляд за працею стає в значній мірі зайвим. Тому поштучна плата становить основу як описаної вище сучасної роботи на дому, так і ієрархічно розчленованої системи експлуатації і гноблення. Остання має дві основні форми. З одного боку, поштучна плата полегшує вкорінення паразитів між капіталістом і найманим робітником, перепродаж праці посередниками (sublettingoflabour). Прибуток посередників утворюється виключно за рахунок різниці між ціною праці, сплачуваною капіталістом, і тією частиною цієї ціни, яку посередники дійсно залишають робітникові[50)]. В Англії ця система має характерну назву «sweatingsystem» (потогінна система). З другого боку, поштучна плата дає змогу капіталістові укладати з старшим робітником — в мануфактурі з главою групи, в шахтах — з вуглекопом і т. п., на фабриці — з власне машинним робітником — контракт на певне число штук продукту по певній ціні, за яку старший робітник береться вербувати і оплачувати своїх підручних. Експлуатація робітників капіталом здійснюється тут з допомогою експлуатації одного робітника іншим робітником[51)].

Коли існує поштучна заробітна плата, то природно, що особистий інтерес робітника змушує його якомога інтенсивніше напружувати свою робочу силу, що, в свою чергу, полегшує для капіталіста підвищення нормального рівня інтенсивності[51а)]. Так само

[49)]«Йому» (прядильникові) «видається стільки-то бавовни і через якийсь час він повинен повернути замість того стільки-то ниток або пряжі певної міри тонкості, причому він дістає певну плату за кожний доставлений ним фунт продукту. Коли робота його поганої якості, на нього накладається штраф; коли вона щодо кількості менша за мінімум, установлений для даного часу, його звільняють і замінюють більш вправним робітником» *(Ure.* «PhilosophyofManufactures», p. 316, 317).

[50)]«Коли робота проходить через руки багатьох осіб, кожна з яких дістав частину прибутку, але тільки остання дійсно докладав своєї праці, тоді плата, дійсно одержувана робітницею, надзвичайно мізерна» («Children’sEmploymentCommission. 2ndReport», p. LXX, № 424).

[51)]Навіть апологет Уотс зауважує: «Було б істотним поліпшенням системи відрядної плати, якби всі, зайняті даною роботою, були, відповідно до своїх здібностей, безпосередніми учасниками контракту, замість того щоб один робітник був зацікавлений у надмірній праці своїх товаришів, дістаючи з цього особисту вигоду» *(JohnWatts.*«Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies». Manchester, 1865, p. 53). Про мерзоти, зв’язані з цією системою, див. «Children’s Employment Commission. 3rd Report», p. 66, № 22; p. 11, № 124; p. XI, Ms 13, 53, 59 і т. д.

[51а)] Цьому природному результатові часто сприяють штучними заходами. Так, наприклад, у машинобудівному виробництві Лондона звичайним вважається такий трюк: «Капіталіст ставить на чолі певного числа робітників людину, яка виділяється своєю фізичною силою або спритністю. Через кожну чверть року або в інші строки він сплачує їй додаткову плату з умовою, що вона зробить усе можливе, щоб спонукати до найбільш крайнього напруження сил своїх товаришів по роботі, які одержують звичайну плату... Це без всяких дальших коментаріїв пояснює походження скарги капіталістів на тред-юніони, які нібито «паралізують енергію, видатну вправність і робочу силу» («stintingtheaction, superiorskillandworkingpower»)», (*Dunning*, цит. тв., стор. 22, 23). Оскільки автор — сам робітник і секретар тред-юніону, то слова його можуть здатися перебільшенням. Але загляньте, наприклад, у «високореспектабельну» агрономічну енциклопедію Дж. Ч. Мортона,— і ви побачите, що в статті «Робітник» цей самий метод рекомендується фермерам як

особистий інтерес робітника спонукає його подовжувати свій робочий день, бо тим самим підвищується його денна або тижнева заробітна плата[52)]. Це викликає реакцію, описану при дослідженні почасової заробітної плати, не кажучи вже про те, що подовження робочого дня, навіть при постійній поштучній заробітній платі, само по собі означає падіння ціни праці.

При почасовій заробітній платі панує, за небагатьма винятками, однакова плата за одні й ті самі функції; а при поштучній платі, хоч ціна робочого часу вимірюється певною кількістю продукту, денна і тижнева плата змінюється залежно від індивідуальних відмінностей між робітниками, один з яких дає за даний час мінімум продукту, другий — середню норму, третій — більше середньої норми. Отже, величина дійсного доходу робітника в даному разі дуже коливається залежно від вправності, сили, енергії, витривалості і т. п. індивідуальних робітників[53)]. Звичайно, це нітрохи не змінює загального відношення між капіталом і найманою працею. По-перше, індивідуальні відмінності згладжуються, коли взяти майстерню в цілому, так що ця остання протягом певного робочого часу дає середню кількість продукту, а сукупна заробітна плата, видана робітникам майстерні, є середньою заробітною платою даної галузі виробництва. По-друге, відношення між заробітною платою і додатковою вартістю лишається незмінним, бо індивідуальній платі окремого робітника відповідає індивідуально вироблена ним кількість додаткової вартості. Поштучна плата, розширяючи сферу індивідуальної діяльності, тим самим, з одного боку, сприяє розвиткові у робітників індивідуальності, духу свободи, самостійності і здатності до самоконтролю, але, з другого боку, породжує між ними взаємну конкуренцію. Тому вона має тенденцію, підвищуючи індивідуальну заробітну плату вище середнього рівня, в той же час знижувати самий цей рівень. Проте там, де певна поштучна плата міцно закріплена тривалою традицією і тому зниження її становить особливі труднощі,— в таких випадках хазяї вдаються іноді до насильственого перетворення поштучної плати в почасову. Цим був викликаний, наприклад, у 1860 р. великий страйк робітників стрічкового виробництва в Ковентрі[54)]. Нарешті,поштучна

випробуваний метод.

[52)]«Для всіх, хто одержує поштучну плату... вигідне збільшення тривалості праці за встановлені законом межі. Така готовність працювати надмірний час особливо часто спостерігається серед жінок — ткаль і мотальниць» («ReportsofInsp. ofFact, for 30thApril1858», p. 9). «Ця система поштучної плати, така вигідна для капіталіста... спрямована безпосередньо до того, щоб спонукати юного гончара» працювати надто довгий час протягом 4 або 5 років, причому він дістає поштучно), але по надзвичайно низькій розцінці. Це одна з головних причин, що викликають фізичну дегенерацію гончарів» («Children'sEmploymentCommission. 1stReport»» p. XIII).

[53)]«Коли в якомусь виробництві праця оплачується відрядно по стільки-то за штуку, то... заробітні плати різних робітників можуть дуже значно відрізнятись одна від одної розмірами... А при поденній роботі існує звичайно одноманітна оцінка... визнана і підприємцем і робітником нормою заробітної плати для середніх робітників даного виробництва» (*Dunning*, цит. тв., стор. 17).

[54)] «Праця ремісників-підмайстрів регулюється або поденно, або поштучно (alajourneeoua lapiece)... Хазяї приблизно знають, скільки продукту можуть щоденно виготовити робітники даного ремесла, і тому часто оплачують їх пропорціонально виробленому продуктові; при цьому власний інтерес підмайстрів, незалежно від нагляду, спонукає їх

плата є головною опорою описаної вище погодинної системи[55)].

З усього сказаного вище випливає, що поштучна плата є форма заробітної плати, яка найбільше відповідає капіталістичному способові виробництва. Зовсім не будучи чимсь новим,— поштучна плата поряд з почасовою офіціально фігурує, між іншим, у французьких і англійських робочих статутах XIV століття,— вона, проте, знаходить більш-менш широке поле застосування тільки у власне мануфактурний період. В 1797— 1815 рр., коли велика промисловість переживала період бурі і натиску, поштучна заробітна плата стала підоймою для подовження робочого часу і зниження заробітної плати. Дуже важливий матеріал про рух заробітної плати в той період ми знаходимо в Синіх книгах: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (парламентська сесія 1813—1814 рр.) і «Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto» (сесія 1814— 1815 рр.)- Тут ми маємо документальні докази безперервного зниження ціни праці з того часу, як почалась антиякобінська війна. Наприклад, у ткацькій справі поштучна плата упала до такого рівня, що, незважаючи на велике подовження робочого дня, денна плата стала нижчою, ніж була раніше.

«Реальний доход ткача тепер набагато менший, ніж був раніше: переваги ткача в порівнянні з некваліфікованим робітником, колись дуже значні, тепер майже зовсім зникли. Справді, різниця між заробітною платою кваліфікованої і некваліфікованої праці тепер далеко менша, ніж протягом будь-якого з попередніх періодів»[56)].

Як мало користі здобув сільськогосподарський пролетаріат із зростання інтенсивності і збільшення тривалості праці під впливом поштучної плати, показує таке місце, взяте з твору, який обстоює небезсторонньо інтереси лендлордів і орендарів.

«Переважна частина землеробських операцій виконується людьми, оплачуваними поденно або поштучно. їх тижнева плата дорівнює приблизно 12 шил., і хоч можна припустити, що при поштучній оплаті,

---

працювати якомога довше» (*Cantillon*. «Essai sur la Nature du Commerce en general», ed. Amsterdam, 1756, p. 185, 202. Перше видання вийшло в 1755 р.). Таким чином, Кантільйон, у якого багато що запозичили Кене, сер Джеме Стюарт і А. Сміт, змальовує тут поштучну заробітну плату просто як модифіковану форму почасової заробітної плати. Французьке видання Кантільйона має на титульній сторінці помітку, нібито це є переклад з англійської мови, тимчасом як англійське видання «TheAnalysisofTrade, Commerceetc.» by*PhilipCantillon,*lateoftheCityofLondon, Merchant, не тільки вийшло після французького (в 1759 р.), але й щодо самого свого змісту є пізнішою переробкою. Так, наприклад, у французькому виданні Юм ще не згадується, а в англійському, навпаки, Петті майже уже не фігурує. Англійське видання теоретично менш значне, але зате має в собі всякого роду спеціальний матеріал про англійську торгівлю, торгівлю благородними металами і т. д., чого немає у французькому виданні. Тому фраза в заголовку англійського видання, де сказано, що ця праця «taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.» [«взята головним чином з рукопису одного високообдарованого джентльмена, який уже помер, адаптована і т. д.»], є більше, ніж просто вигадка, звичайна для того часу[159].

[55)]«Скільки разів доводилося нам бачити в деяких майстернях скупчення більшої кількості робітників, ніж цього потребувало виконання роботи, яка там була. Часто беруть робітників на випадок якоїсь непередбаченої роботи, яка іноді існує тільки в уяві; оскільки робітникам платять поштучно, то хазяїн нічим не рискує, бо при цьому весь збиток, що буває від втрати часу, падає виключно на робітників, які лишаються без роботи» (*H. Gregoir.*«Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles», Bruxelles, 1865, p. 9).

[56)]«Remarks on the Commercial Policy of Great Britain». London, 1815, p. 48.

яка спонукає працювати більш напружено, робітник виробить на 1 або 2 шил. більше, ніж при потижневій, проте при розгляді його доходу в цілому виявиться, що ця прибавка зводиться нанівець втратою, викликаною відсутністю роботи в певні періоди року... Ми далі взагалі побачимо, що заробітні плати цих людей стоять у певному відношенні до ціни необхідних життєвих засобів, так що той, хто має двох дітей, може заробити якраз стільки, скільки йому потрібно для того, щоб утримувати свою сім'ю, не вдаючись до*парафіяльної благодійності» [57].

Мальтус зауважив тоді з приводу фактів, опублікованих парламентом:

«Признаюсь, я з незадоволенням дивлюся на велике поширення практики поштучної оплати. Тяжка праця по 12—14 годин на день протягом більш-менш тривалого періоду — це дійсно занадто багато для людської істоти» [58].

У майстернях, підпорядкованих чинності фабричного закону, поштучна заробітна плата стає загальним правилом, бо тут капітал може розширити робочий день тільки інтенсивно[59].

Із зміною продуктивності праці змінюється робочий час, представлений однією і тією самою кількістю продукту. Отже, змінюється також і поштучна плата, бо вона є вираз ціни певного робочого часу. У нашому наведеному вище прикладі 24 штуки продукту вироблялись протягом 12 годин, нова вартість, створена за 12 годин, була 6 шил., денна вартість робочої сили 3 шил., ціна робочої години 3 пенси і заробітна плата 1 ½ пенса за штуку. Кожна штука товару вбирала в себе $^{x}/_{2}$ робочої години. Якщо той самий робочий день почне давати 48 штук продукту замість 24, внаслідок, наприклад, подвоєння продуктивності праці, і якщо всі інші обставини не зміняться, то поштучна плата упаде з 1 ½ пенса до $^{3}/_{4}$ пенса, бо кожна штука представляє тепер не ½ робочої години, а тільки $^{1}/_{4}$ її. 1 ½ пенса х 24 =3 шил. і $^{3}/_{4}$ пенса х 48 =3 шилінги. Інакше кажучи, поштучна плата знижується в тому самому відношенні, в якому зростає число штук товару, виробленого протягом одного і того самого часу[60], і, значить, в тому самому відношенні, в якому зменшується робочий час, затрачуваний на одну штуку. Ця зміна поштучної плати, хоч тут вона є чисто номінальною, становить постійне джерело боротьби між капіталістом і робітником: або тому, що капіталіст користується

---

[57]«A Defence of the Landowners and of Farmers of Great Britain». London, 1814, p. 4, 5.

[58]*Malthus.* «Inquiry into the Nature etc. of Rent». London, 1815.

[59]«Робітники, які одержують поштучну плату, становлять, мабуть, 4/5 усіх фабричних робітників» («Rep. ofInsp. ofFact, for 30thApril1858», p. 9).

[60]«Продуктивна сила його прядильної машини точно виміряна, і розміри плати за роботу, що виконується з її допомогою, зменшуються із зростанням її продуктивної сили, хоч і не в тій самій пропорції» (***Ure***. «PhilosophyofManufactures», p. 317). Останнє апологетичне зауваження сам же Юр знищує в дальшому викладі. Він визнає, наприклад, що при подовженні мюля додаткова праця викликається самим цим подовженням. Отже, праця зменшується не в тій мірі, в якій зростає їїпродуктивність. Далі: «При такому збільшенні машини її продуктивна сила зростає на $^{1}/_{5}$. Якщо це дійсно станеться, прядильник уже не буде одержувати за дану кількість праці ту плату, яку він одержував раніше; але оскільки його плата не зменшиться точно на $У_{5}$, то це удосконалення збільшить його грошовий заробіток за дане число робочих годин»,— але... але «сказане вище потребує певної поправки... прядильник із своїх додаткових шести пенсів повинен сплатити дещо на утримання малолітніх підручних... які витісняють частину дорослих робітників» (там же, стор. 320, 321), що аж ніяк не свідчить про тенденцію до зростання заробітної плати.

ним як приводом для дійсного зниження ціни праці,— або тому, що підвищення продуктивної сили праці супроводиться підвищенням її інтенсивності, — або ж тому, що робітник всерйоз приймає зовнішню форму поштучної заробітної плати, гадаючи, що оплачується продукт його праці, а не його робоча сила, і через це чинить опір всякому зниженню заробітної плати, якщо воно не супроводиться відповідним зниженням продажної ціни товару.

«Робітники пильно стежать за ціною сирового матеріалу і ціною фабрикатів і можуть точно визначити прибутки своїх хазяїв» [61].

Такі претензії капітал з цілковитим правом відкидає як побудовані на грубому нерозумінні природи найманої праці [62]. Він обурюється претензією робітників оподатковувати на свою користь прогрес промисловості і категорично заявляє, що робітникам взагалі немає ніякого діла до продуктивності їх власної праці[63].

---

[61] H. *Fawcett.* «The Economic Position of the British Labourer». Cambridge and London, 1865, p. 178.

[62] В лондонській газеті «Standard» від 26 жовтня 1861 р. ми знаходимо звіт про процес фірми Джон Брайт і К°, «яка притягла в Рочдейлі членів тред-юніону ткачів килимів до суду, обвинувачуючи їх узалякуванні. Фірма Брайт запровадила нові машини, які виробляють 240 ярдів килима за такий же час і з такою ж затратою праці (!), яких раніше потребувало виробництво 160 ярдів. Робітники не мають підстав претендувати на частину того прибутку, який створюється завдяки тому, що капітал їх підприємців затрачується на технічні удосконалення. Виходячи з цього, пп. Брайт запропонували зниження заробітної плати з 1 ½ пенса до 1 пенса за ярд, причому загальний заробіток робітника за дану роботу лишається цілком такий самий, як раніше. Тут було тільки номінальне зниження плати, про яке, як кажуть, робітники не були попереджені заздалегідь»

[63] «Тред-юніони, стараючись підтримувати певний рівень заробітної плати, прагнуть добитися участі в прибутку, який утворюється від поліпшення машин!» (Жахлива річ!...) «Вони вимагають підвищення плати на тій підставі, що праця скорочується... інакше кажучи: вони прагнуть оподаткувати промислові удосконалення» {«OnCombinationofTrades». NewEdit., London, 1834, p. 42).

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ. НАЦІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В ЗАРОБІТНІЙ ПЛАТІ

У п’ятнадцятому розділі ми розглянули різноманітні комбінації, до яких може привести зміна абсолютної або відносної (тобто в порівнянні з додатковою вартістю) величини вартості робочої сили, причому виявилось, що кількість життєвих засобів, в яких реалізується ціна робочої сили, може змінюватись незалежно[64)] або відмінно від коливань цієї ціни. Як уже було відзначено, шляхом звичайного переходу вартості — відповідно ціни — робочої сили в екзотеричну форму заробітної плати всі вказані там закони перетворюються в закони руху заробітної плати. Те, що в межах цього руху уявляється як послідовні комбінації, які приходять на зміну одна одній, те для різних країн може уявлятись як одночасно існуюча національна відмінність заробітних плат. Отже, при порівнянні заробітних плат різних країн треба взяти до уваги всі моменти, які визначають зміни у величині вартості робочої сили: ціну і обсяг природних і історично розвинутих найперших життєвих потреб, витрати виховання робітника, роль жіночої і дитячої праці, продуктивність праці, її екстенсивну і інтенсивну величину. Навіть найбільш поверхове порівняння вимагає насамперед зведення середньої денної заробітної плати в даному виробництві різних країн до робочого дня однакової тривалості. Після такого вирівнювання денних заробітних плат почасова плата повинна бути переведена на поштучну, бо тільки ця остання дає мірило і для продуктивності і для інтенсивності праці.

В кожній країні існує певна середня інтенсивність праці; праця, що не досягає цієї середньої інтенсивності, означає затрату на вироблення даного товару часу більше, ніж суспільно необхідно в цій країні, і тому не є працею нормальної якості. Тільки той ступінь інтенсивності, що підноситься вище національного середнього, змінює в даній країні вимір вартості звичайною тривалістю робочого часу. Інакше стоїть справа на світовому ринку, інтегральними частинами якого є окремі країни. Середня інтенсивність праці змінюється від країни до країни; тут вона більша, там менша. Ці національні середні становлять, таким чином, шкалу, одиницею виміру якої є середня одиниця праці всього світу. Отже, більш інтенсивна національна праця в порівнянні з менш інтенсивною виробляє за однаковий час більшу вартість, яка виражається в більшій кількості грошей.

Але закон вартості в його інтернаціональному застосуванні зазнає ще більших змін завдяки тому, що на світовому ринку більш продуктивна національна праця вважається також більш інтенсивною, якщо тільки конкуренція не примусить більш продуктивну націю знизити продажну ціну її товару до його вартості.

[64)] «Не точно було б сказати, що заробітна плата» (мова йде про її грошовий вираз) «зросла, якщо на неї можна купити більшу кількість дешевшого продукту» (Давід Б’юкенен в його виданні «WealthofNations» А. Сміта, 18I4 р., т. I, стор. 417, примітка).

Інтенсивність і продуктивність національної праці в даній країні підноситься вище інтернаціонального рівня в тій самій мірі, в якій розвивається капіталістичне виробництво цієї країни[64a)]. Отже, різні кількості товарів одного й того самого виду, які виробляються в різних країнах за однаковий робочий час, мають неоднакові інтернаціональні вартості, що виражаються в різних цінах, тобто в грошових сумах, відмінних величиною залежно від відмінності інтернаціональних вартостей. Таким чином, відносна вартість грошей менша у нації з більш розвинутим, ніж у нації з менш розвинутим капіталістичним способом виробництва. Звідси виходить, що номінальна заробітна плата, тобто виражений у грошах еквівалент робочої сили, у першої нації буде вищий, ніж у другої; але це аж ніяк ще не значить, що там буде більша і дійсна заробітна плата, тобто кількість життєвих засобів, що є в розпорядженні ро бітника.

Але коли навіть лишити осторонь цю відносну відмінність у вартості грошей в різних країнах, часто виявляється, що денна, тижнева і т. д. заробітна плата у першої нації вища, ніж *у* другої, тоді як відносна ціна праці, тобто ціна праці в порівнянні з додатковою вартістю і вартістю продукту, у другої нації вища, ніж у першої[65)].

Дж. У. Кауелл, член фабричної комісії 1833 р., старанно дослідивши прядильне виробництво, прийшов до висновку, що

«по суті справи в Англії заробітна плата з точки зору фабрикантів нижча, ніж на континенті, хоч з точки зору робітників вона може бути й вища» (*Ure*. «PhilosophyofManufactures», p. 314).

Англійський фабричний інспектор Александр Редгрейв у фабричному звіті від 31 жовтня 1866 р. з допомогою порівняльної статистики Англії і континентальних країн доводить, що континентальна праця, незважаючи на нижчу плату і далеко довший робочий день, дорожча в порівнянні з продуктом, ніж англійська. Англієць-директор (manager) однієї бавовняної фабрики в Ольденбурзі заявляє, що там робочий час триває щодня, не виключаючи й суботи, від 5 годин 3О хвилин ранку до 8 годин вечора, і що тамтешні робітники під наглядом наглядачів-англійців виробляють трохи менше продуктів, ніж англійські робітники протягом 10 годин, а під наглядом німецьких наглядачів ще набагато менше. Заробітна плата там далеко нижча, ніж в Англії, в багатьох випадках аж на 50%, і все ж число робітників, що припадає на дану

[64a)]В іншому місці ми дослідимо, які обставини можуть видозмінити чинність цього закону для окремих галузей промисловості в його застосуванні до продуктивності праці.

[65)]Джемс Андерсон зауважує, полемізуючи з А. Смітом: «Слід також зауважити, що, хоч уявна ціна праці звичайно нижча в бідних країнах, де продукти землеробства і особливо хліб дешеві, все ж дійсна ціна праці там звичайно вища, ніж в інших країнах. Бо не заробітна плата, яку видають робітникові за день праці, становить справжню ціну праці, хоч вона і є її уявна ціна. Дійсна ціна е те, скільки на ділі коштує підприємцеві певна кількість готового продукту, і розглядувана з цієї точки зору праця майже в усіх випадках є дешевшою в багатих країнах, ніж у бідніших, незважаючи на те, що ціна хліба та інших життєвих засобів в останніх звичайно нижча, ніж у перших... Праця, оцінювана поденно, значно дешевша в Шотландії, ніж в Англії... А праця при розрахунку на штуку товару загалом дешевша в Англії» (*JamesAnderson.*«Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.». Edinburgh, 1777, p. 350, 351).— Навпаки, низька заробітна плата викликає, в свою чергу, подорожчання праці. «Праця дорожча в Ірландії, ніж в Англії... якраз тому, що заробітна плата там значно нижча» (№ 2074 в «RoyalCommissiononRailways, Minutes», 1867).

кількість машин, значно більше; в деяких відділах воно відноситься до англійського як 5 : 3. Пан Редгрейв наводить дуже докладні дані про російські бавовняні фабрики. Ці дані дав йому один англійський manager, який зовсім недавно працював там. На цьому російському грунті, такому багатому на всякі неподобства, пишним цвітом цвітуть колишні страхіття дитячого періоду англійської фабричної системи. Управителі, звичайно, англійці, бо місцевий російський капіталіст непридатний для фабричної справи. Незважаючи на надмірну працю, безперервну денну і нічну роботу і мізерну оплату робітників, російське виробництво сяк-так животіє лише завдяки перешкодам, які чиняться для іноземної конкуренції.— На закінчення я наведу ще зроблений п. Редгрейвом порівняльний огляд середнього числа веретен, які припадають у різних країнах Європи на одну фабрику і на одного прядильника. Пан Редгрейв сам зауважує, що ці цифри зібрані кілька років тому і що з того часу збільшились і розміри англійських фабрик і число веретен, які припадають на кожного робітника. Але він припускає, що прогрес перелічених ним континентальних країн відбувався такими самими темпами, так що його цифрові дані зберегли своє відносне значення.

Середнє число веретен на кожну фабрику

В Англії	12 600
В Швейцарії	8 000
В Австрії	7 000
В Саксонії	4 500
В Бельгії	4 000
У Франції	1 500
В Пруссії	1 500

Середнє число веретен на одного робітника

У Франції	14
В Росії	28
В Пруссії	37
В Баварії	46
В Австрії	49
В Бельгії	50
В Саксонії	50
В дрібніших німецьких державах	55
В Швейцарії	55
У Великобританії	74

«Це порівняння»,— говорить п. Редгрейв,— «ще відносно несприятливе для Великобританії, не кажучи вже про інші обставини, особливо тому, що там існує дуже багато фабрик, на яких машинне ткацтво пов’язане з прядінням, а тим часом з розрахунку не виключено ні одної людини, що працює біля ткацького верстата. Навпаки, іноземні фабрики у своїй більшості тільки прядильні. Якби було можливо знайти цілком порівнянні дані, я міг би назвати у своїй окрузі багато бавовнопрядилень, де мюль-машини з 2 200 веретенами керуються одним робітником (minder) з двома помічницями і щоденно виробляють 220 фунтів пряжі довжиною в 400 миль» (англійських) («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1866», p. 31 — 37 passim).

Як відомо, у Східній Європі і в Азії англійські компанії взяли на себе будівництво залізниць і при цьому поряд з місцевими робітниками використовують певне число англійських робітників. Практична необхідність примусила їх, таким чином, зважати на національні відмінності в інтенсивності праці, і це зовсім не принесло їм збитків. їх досвід учить, що коли рівень заробітної плати і відповідає більш-менш середній інтенсивності праці, то відносна ціна праці (в порівнянні з продуктом) змінюється

звичайно в прямо протилежному напрямі.

В «Дослідженні про рівень заробітної плати»[1266)] — одному з найбільш ранніх своїх економічних творів — Г. Кері намагається довести, що різні національні заробітні плати прямо пропорціональні ступеневі продуктивності національного робочого дня. З цього інтернаціонального співвідношення він робить висновок, що заробітна плата взагалі підвищується і падає пропорціонально продуктивності праці. Весь наш аналіз виробництва додаткової вартості показує, що висновок цей був би безглуздим навіть в тому разі, якби Кері дійсно обгрунтував свої посилки, а не звалив за своїм звичаєм в одну купу некритично і поверхово понасмикуваний звідусіль статистичний матеріал. Але найкраще те, що, за його власним визнанням, в дійсності справа не стоїть так, як вона повинна була б стояти згідно з теорією. А саме втручання держави перекручує це природне економічне відношення. Тому необхідно так обчислювати національні заробітні плати, наче частина їх, що надходить до держави в формі податків, дістається самому робітникові. Дуже не завадило б п. Кері подумати про те, чи не є ці «державні витрати» теж «природними плодами» капіталістичного розвитку. Вищенаведене міркування цілком гідне людини, яка спочатку оголошує капіталістичні виробничі відносини вічними законами природи і розуму, а державне втручання здатним лише порушити їх вільну гармонічну гру, а потім відкриває, що диявольський вплив Англії на світовому ринку,— вплив, що, як видно, не випливає з природних законів капіталістичного виробництва,— викликає необхідність державного втручання, а саме державного захисту цих «законів природи і розуму», alias[інакше] —необхідність системи протекціонізму. Він відкрив далі, що не теореми Рікардо та інших, в яких сформульовано існуючі суспільні протилежності і суперечності, являють собою ідеальний продукт дійсного економічного розвитку, а навпаки, дійсні суперечності капіталістичного виробництва в Англії та інших країнах є результат теоріїРікардо та інших! Він відкрив, нарешті, що принади і гармонії, властиві капіталістичному способові виробництва, руйнуються кінець кінцем торгівлею. Ще один крок у цьому напрямі, і, чого доброго, він відкриє, що єдиним злом капіталістичного виробництва є сам капітал. Тільки людина, що відзначається такою жахливою некритичністю і такою фальшивою вченістю, заслужила того, щоб, незважаючи на свою протекціоністську єресь, стати таємним джерелом гармонічної мудрості для якогось-небудь Бастіа і всіх інших оптимістів сучасного фритредерства.

[66)]«Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World». Philadelphia, 1835.

ВІДДІЛ СЬОМИЙ. ПРОЦЕС НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Перетворення певної грошової суми в засоби виробництва і робочу силу є перший рух, що його робить вартість, яка повинна функціонувати як капітал. Відбувається він на ринку, в сфері обігу. Друга фаза цього руху, процес виробництва, закінчена, оскільки засоби виробництва перетворені в товари, вартість яких перевищує вартість їх складових частин, тобто містить у собі первісно авансований капітал плюс додаткову вартість. Ці товари повинні бути потім знов кинуті в сферу обігу. Треба продати їх, реалізувати їх вартість у грошах, ці гроші знов перетворити в капітал і так все знову і знову. Цей кругооборот, що завжди проходить одні й ті самі послідовні фази, становить обіг капіталу.

Перша умова нагромадження полягає в тому, щоб капіталістові вдалося продати свої товари і знов перетворити в капітал більшу частину одержаних за них грошей. Надалі припускається, що капітал проходить свій процес обігу нормально. Докладний аналіз цього процесу входить до другої книги.

Капіталіст, що виробляє додаткову вартість, тобто висмоктує неоплачену працю безпосередньо з робітників і фіксує її в товарах, перший привласнює собі додаткову вартість, але аж ніяк не є її остаточним власником. Він повинен потім поділитися нею з іншими капіталістами, які виконують інші функції в суспільному виробництві в його цілому, з земельним власником і т. д. Отже, додаткова вартість розпадається на різні частини. Різні її частини потрапляють в руки осіб різних категорій і набувають різних, самостійних одна щодо одної форм, як-от: прибуток, процент, торговий прибуток, земельна рента і т. д.Ці перетворені форми додаткової вартості можуть бути розглянуті лише в третій книзі.

Отже, з одного боку, ми припускаємо тут, що капіталіст, який виробляє товари, продає їх по їх вартості, причому ми не будемо розглядати тут його зворотного повернення на товарний ринок: ні тих нових форм, які прибирає капітал у сфері обігу, ні прихованих у них конкретних умов відтворення. З другого боку, ми припускаємо, що капіталістичний виробник є власником усієї додаткової вартості або, коли хочете, представником усіх учасників у дільбі її. Таким чином, спочатку ми розглянемо нагромадження абстрактно, тобто просто як момент безпосереднього процесу виробництва.

А втім, оскільки нагромадження відбувається, остільки очевидно, що капіталістові вдається продати вироблений товар і перетворити виручені від цього продажу гроші знов у капітал. Далі: розпад додаткової вартості на різні частини анітрохи не змінює її природи і тих необхідних умов, за яких вона стає елементом нагромадження. Хоч би в якій пропорції розпадалась додаткова вартість на частину, затримувану самим капіталістичним виробником, і частину, яку він віддає іншим, в усякому разі в першу

чергу додаткова вартість привласнюється її капіталістичним виробником. Отже, те, що ми припускаємо при нашому змалюванні процесу нагромадження, те відбувається і в дійсності. З другого боку, розщеплення додаткової вартості і опосереднюючий рух обігу затемнюють просту основну форму процесу нагромадження. Тому аналіз останнього в його чистому вигляді потребує попереднього абстрагування від усіх явищ, які приховують внутрішню гру його механізму.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ. ПРОСТЕ ВІДТВОРЕННЯ

Хоч би яка була суспільна форма процесу виробництва, він в усякому разі повинен бути безперервним, тобто-повинен періодично все знов і знов проходити одні й ті самі стадії. Так само, як суспільство не може перестати споживати, так не може воно і перестати виробляти. Тому всякий суспільний процес виробництва, який розглядається в постійному зв'язку і в безперервному потоці свого відновлення, є в той же час процесом відтворення.

Умови виробництва є в той же час умови відтворення. Жодне суспільство не може безперервно виробляти, тобто відтворювати, не перетворюючи безперервно певної частини свого продукту знов у засоби виробництва, або елементи нового виробництва. За інших рівних умов воно може відтворювати своє багатство або підтримувати його на незмінному рівні лише в тому разі, якщо засоби виробництва, тобто засоби праці, сирові і допоміжні матеріали в натуральному виразі, спожиті протягом, наприклад, року, заміщаються рівною кількістю нових екземплярів того ж роду; ця кількість відокремлюється від річної маси продуктів і знову входить у процес виробництва. Отже, певна кількість річного продукту належить виробництву. Призначена з самого початку для виробничого споживання, ця частина існує у своїй більшості в таких натуральних формах, які вже самі по собі виключають індивідуальне споживання.

Якщо виробництво має капіталістичну форму, то і відтворення має таку саму форму. Подібно до того як процес праці при капіталістичному способі виробництва виступає тільки як засіб для процесу зростання вартості, так само відтворення виступає тільки як засіб відтворити авансовану вартість як капітал, тобто як самозростаючу вартість. Характерна економічна роль капіталіста властива даній особі лише тому, що гроші її безперервно функціонують як капітал. Коли, наприклад, авансована грошова сума в 100 ф. ст. перетворилася в цьому році в капітал і виробила додаткову вартість в 20 ф. ст., то вона повинна повторити ту саму операцію в наступному році і т. д. Як періодичне прирощення капітальної вартості, або періодичний плід функціонуючого капіталу, додаткова вартість набуває форми доходу, що виникає з капіталу[1)].

Коли доход цей є для капіталіста лише фондом споживання, коли він так само періодично споживається, як і добувається, то за інших рівних умов ми маємо перед собою просте відтворення. І хоч воно є звичайне повторення процесу виробництва в незмінному масштабі, проте ця звичайна повторюваність або безперервність надає

[1)] «Багаті, які споживають продукти чужої праці, одержують їх лише з допомогою акту обміну» (купівлі товарів). «Тому здається, що їх запасний фонд повинен швидко вичерпатись... Але в сучасному суспільному ладі багатство набрало сили відтворюватися з допомогою чужої праці... Багатство, подібно до праці і з допомогою, праці, щороку дає плід, який можна знищити протягом року, не роблячи біднішим власника багатства. Цей плід є доход, що виникає з капіталу» (*Sismondi*. «NouveauxPrincipesd'EconomiePolitique», t. I, p. 81, 82).

процесові нових рис, або, швидше, усуває ті, які здаються характерними для нього тільки як для одиничного акту.

Вихідним пунктом процесу виробництва є купівля робочої сили на певний час, і цей вихідний пункт раз у раз відновлюється, як тільки закінчується строк, на який була куплена праця, а разом з тим закінчується і певний період виробництва, наприклад тиждень, місяць і т. д. Проте робітник оплачується лише після того, як його робоча сила діяла і реалізувала в товарах як свою вартість, так і додаткову вартість. Отже, робітник виробив і додаткову вартість, яку ми поки що розглядаємо тільки як споживний фонд капіталіста, і фонд для своєї власної оплати, тобто змінний капітал,— виробив раніше, ніж цей останній припливає до нього назад у вигляді заробітної плати, і він має роботу лише до того часу, поки він безперервно відтворює його. Звідси згадана нами в шістнадцятому розділі під цифрою II формула економістів, яка змальовує заробітну плату як частку в самому продукті[2]. Це та частина продукту, безперервно відтворюваного самим робітником, яка безперервно припливає до нього назад у формі заробітної плати. Звичайно, капіталіст сплачує йому цю товарну вартість грішми. Але ці гроші є лише перетворена форма продукту праці. В той час як робітник перетворює частину засобів виробництва в продукт, частина його попереднього продукту перетворюється знов у гроші. Його праця протягом минулого тижня або останнього півріччя — ось з якого джерела оплачується його сьогоднішня праця або праця наступного півріччя. Ілюзія, створювана грошовою формою, відразу ж зникає, як тільки ми замість окремого капіталіста і окремого робітника почнемо розглядати клас капіталістів і клас робітників. У грошовій формі клас капіталістів завжди видає робітничому класові чеки на одержання певної частини продукту, виробленого робітниками і привласненого капіталістами. Ці чеки робітник так само регулярно віддає назад класові капіталістів, одержуючи замість того належну йому частину свого власного продукту. Товарна форма продукту і грошова форма товару замасковують справжній характер цього процесу.

Отже, змінний капітал є лише особлива історична форма, в якій проявляється фонд життєвих засобів, або робочий фонд, який потрібен робітникові для підтримання і відтворення його життя і який при всіх системах суспільного виробництва він сам завжди мусить виробляти і відтворювати. Робочий фонд постійно припливає до робітника в формі засобів платежу за його працю лише тому, що власний продукт робітника постійно віддаляється від нього в формі капіталу. Проте ця форма прояву робочого фонду анітрохи не змінює того факту, що капіталіст авансує робітникові уречевлену працю самого робітника[3]. Візьмімо селянина, що відбуває панщину. Він

---

[2] «Заробітну плату... так само, як і прибуток, слід розглядати дійсно як частку готового продукту» (G. *Ramsay*, цит. тв., стор. 142). «Частка продукту, яка належить робітникові в формі заробітної плати» (*James Mill*. «Elements d'Economie Politique», traduits de l'anglais par Parisot, Paris, 1823, p. 34).

[3] «Коли капітал уживається на авансування робітникам їх заробітної плати, він нічого не додає до фонду, призначеного

працює з допомогою власних засобів виробництва на власному полі, скажемо, 3 дні на тиждень. Протягом решти 3 днів тижня він виконує панщинну роботу на панському полі. Він завжди відтворює свій власний робочий фонд, і цей останній ніколи не прибирає щодо нього форми засобу платежу, авансованого в обмін на його працю третьою особою. Зате і його неоплачена примусова праця ніколи не прибирає форми добровільної і оплаченої праці. Але коли поміщик привласнить собі поле, робочу худобу, насіння, одним словом — засоби виробництва панщанного селянина, то віднині цьому останньому доведеться продавати свою робочу силу поміщикові. За інших рівних умов він і тепер працюватиме, як і раніше, 6 днів на тиждень — 3 дні на себе, 3 дні на колишнього поміщика, який став тепер наймачем. І тепер, як і раніше, він уживатиме засоби виробництва як такі, переносячи їх вартість на продукт. І тепер, як і раніше, певна частина продукту буде входити в процес відтворення. Але подібно до того як панщинна праця прибирає при цьому форму найманої праці, так само і робочий фонд, вироблюваний і відтворюваний тепер, як і раніше, самим селянином, прибирає форму капіталу, авансованого селянинові колишнім поміщиком. Буржуазний економіст, обмежений мозок якого не спроможний відрізняти форму прояву від того, що в ній проявляється, закриває очі на той факт, що навіть тепер на всій земній кулі робочий фонд лише як виняток виступає в формі капіталу [4)].

Як би то не було, змінний капітал втрачає характер вартості, авансованої з власного фонду капіталіста[4a)], лише тоді, коли ми розглядаємо капіталістичний процес виробництва в безперервному потоці його відновлення. Але де-небудь і коли-небудь цей процес повинен був початись. Отже, виходячи з тієї точки зору, на якій ми стояли досі, здається імовірним, що капіталіст у певний момент став власником грошей з допомогою якогось первісного нагромадження, незалежного від чужої неоплаченої праці, і завдяки цьому зміг виступити на ринку як покупець робочої сили. Тим часом уже проста неперервність капіталістичного процесу виробництва, або просте відтворення, викликає і інші своєрідні зміни, які стосуються не тільки змінної частини капіталу, але й усього капіталу в цілому.

Коли додаткова вартість, створювана періодично, наприклад щороку, капіталом у 1 000ф. ст., дорівнює 200 ф. ст. і коли ця додаткова вартість споживається без остатку протягом року, то ясно, що після повторення цього процесу протягом п’яти років сума спожитої додаткової вартості буде дорівнювати 200 x 5, або первісно авансованій капітальній вартості в 1 000 фунтів стерлінгів. Якби річна додаткова вартість

для підтримання праці» (Кейзнов у примітці до його видання праці Мальтуса «DefinitionsinPoliticalEconomy». London, 1853, p. 22).

[4)]«Засоби існування робітників авансуються їм капіталістами менш ніж на одній чверті поверхні земної кулі» *(RichardJones.*«Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations». Hertford, 1852, p. 36).

[4a)]«Хоч хазяїн авансує мануфактурному робітникові його заробітну плату, останній в дійсності не коштує йому ніяких витрат, бо вартість цієї заробітної плати звичайно повертається йому разом з прибутком у збільшеній вартості того предмета, до якого була прикладена праця робітника» (А. *Smith,*цит. тв., кн. II, розд. III, стор. 311).

споживалась лише частково, наприклад лише наполовину, то цей результат був би одержаний тільки після повторення виробничого процесу протягом десяти років, бо 100 х 10 = 1 000. Взагалі авансована капітальна вартість, поділена на споживану щороку додаткову вартість, дає число років, або число періодів відтворення, по закінченні яких первісно авансований капітал споживається капіталістом і, значить, зникає. Уявлення капіталіста, нібито він споживає тільки продукт чужої неоплаченої праці, додаткову вартість, лишаючи недоторканною первісну капітальну вартість, абсолютно не може змінити цього факту. Через певну кількість років належна йому капітальна вартість дорівнює сумі додаткової вартості, привласненої ним без еквіваленту протягом того самого числа років, а спожита ним сума вартості дорівнює первісній капітальній вартості. Правда, в його руках зберігається капітал, величина якого не змінилась, причому частина цього капіталу, будівлі, машини і т. д., уже була в наявності, коли він відкрив своє підприємство. Але тут мова йде про вартість капіталу, а не про його матеріальні складові частини. Коли хто-небудь перевів нінащо все своє майно, наробивши боргів на суму, яка дорівнює вартості цього майна, то все його майно становить якраз тільки загальну суму його боргів. Так само, коли капіталіст спожив еквівалент свого авансованого капіталу, то вартість цього капіталу становить лише загальну суму безкоштовно привласненої ним додаткової вартості. Жодного атома вартості старого капіталу уже не існує.

Отже, зовсім незалежно від усякого нагромадження, уже просте повторення виробничого процесу, або просте відтворення, неминуче перетворює, після того як мине більш-менш тривалий період, всякий капітал у нагромаджений капітал, або капіталізовану додаткову вартість. Якщо навіть капітал, коли він вступав у процес виробництва, був особисто заробленою власністю особи, яка його застосовує, все ж рано чи пізно він стає вартістю, привласненою без всякого еквіваленту, матеріалізацією — у грошовій або іншій формі —чужої неоплаченої праці.

Як ми бачили в четвертому розділі, для того щоб перетворити гроші в капітал, не досить того, щоб існували товарне виробництво і товарний обіг. Для цього необхідно насамперед, щоб як покупець і продавець протистояли один одному з одного боку власник вартості або грошей, з другого боку — власник субстанції, яка становить вартість, тут — власник засобів виробництва і життєвих засобів, там — власник однієї тільки робочої сили. Отже, відокремлення продукту праці від самої праці, відокремлення об’єктивних умов праці від суб’єктивного фактора — робочої сили — було фактично даною основою, вихідним пунктом капіталістичного процесу виробництва.

Але те, що спочатку було вихідним пунктом, згодом, завдяки простій неперервності процесу, завдяки простому відтворенню, створюється все знов і знов і увічнюється як власний результат капіталістичного виробництва. З одного боку, процес виробництва постійно перетворює речове багатство в капітал, у засоби зростання

вартості для капіталіста і в засоби споживання для нього. З другого боку, робітник постійно виходить з цього процесу в тому ж вигляді, в якому він вступив у нього: як особисте джерело багатства, але позбавлене всяких засобів для того, щоб здійснити це багатство для себе самого. Оскільки до його вступу в процес його власна праця була відчужена від нього, привласнена капіталістом і включена до складу капіталу, то в ході процесу ця праця постійно уречевлюється в чужому продукті. Оскільки процес виробництва є в той же час процес споживання робочої сили капіталістом, то продукт робітника невпинно перетворюється не тільки в товар, але й у капітал,— у вартість, що висмоктує силу, яка створює вартість, у життєві засоби, які купують людей, у засоби виробництва, які застосовують виробників[5)]. Таким чином, робітник сам постійно виробляє об'єктивне багатство як капітал, як чужу йому силу, що панує над ним і експлуатує його, а капіталіст так само постійно виробляє робочу силу як суб'єктивне джерело багатства, відокремлене від засобів її власного уречевлення і здійснення, абстрактне, існуюче лише в самому організмі робітника,— коротше кажучи, виробляє робітника як найманого робітника[6)]. Це постійне відтворення або увічнення робітника є conditiosinequanon[неодмінна умова] капіталістичного виробництва.

Споживання робітника буває двоякого роду. В самому виробництві він споживає своєю працею засоби виробництва і перетворює їх у продукти вищої вартості, ніж вартість авансованого капіталу. Це — його виробниче споживання. Це — в той же час споживання його робочої сили капіталістом, який купив її. З другого боку, робітник витрачає гроші, сплачені йому при купівлі його робочої сили, на придбання життєвих засобів. Це —його індивідуальне споживання. Отже, виробниче і індивідуальне споживання робітника цілком відмінні між собою. В першому він функціонує як рушійна сила капіталу і належить капіталістові; в другому він належить самому собі і виконує життєві функції поза виробничим процесом. Результатом першого є існування капіталіста, результатом другого — існування самого робітника.

При розгляді робочого дня та ін. попутно вияснилось, що часто робітник змушений перетворювати своє індивідуальне споживання в чисто випадковий епізод виробничого процесу. В цьому разі він поглинає життєві засоби лише для того, щоб тримати «в ходу» свою робочу силу, як парова машина — вугілля і воду, як колесо — мастильні масла. Тут його засоби споживання є просто засобами споживання одного з засобів виробництва, його індивідуальне споживання є безпосередньо виробничим

[5)]«В цьому особливо дивовижна властивість продуктивного споживання. Те, що споживається продуктивно, є капітал і стає капіталом через споживання» *(JamesMill.* «Elementsd'EconomiePolitique», p. 242). Але Джемс Мілль так і не з'ясував, в чому полягає ця «особливо дивовижна властивість».

[6)]«Це правда, звичайно, що вперше запроваджена мануфактура дає роботу багатьом біднякам; але останні не перестають бути бідними, і дальше запровадження мануфактурних підприємств робить бідняками багатьох інших» («Reasonsfora limitedExportationofWool». London, 1677, p. 19). «Твердження фермера, ніби він утримує бідних, абсурдне. Насправді бідних тримають у злиднях» («Reasons for the late Increase of the Poor-Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions». London, 1777, p. 31).

споживанням. Однак це сприймається як зловживання, не зв'язане з суттю капіталістичного процесу виробництва [7].

Інший вигляд має справа, коли ми розглядаємо не окремого капіталіста і не окремого робітника, а клас капіталістів і клас робітників, не одиничні процеси виробництва, а весь капіталістичний процес в його потоці і в його суспільному обсягу. Коли капіталіст перетворює в робочу силу частину свого капіталу, він тим самим збільшує весь свій капітал. Він одним ударом убиває двох зайців. Він добуває прибуток не тільки з того, що він одержує від робітника, але й з того, що він дає йому. Капітал, відчужений в обмін на робочу силу, перетворюється в життєві засоби, споживання яких іде на відтворення мускулів, нервів, кісток, мозку робітників, що вже існують, і для виробництва нових робітників. Отже, індивідуальне споживання робітничого класу в його абсолютно необхідних межах є лише зворотне перетворення життєвих засобів, відчужених капіталом в обмін на робочу силу, в робочу силу, придатну для нової експлуатації з боку капіталу. Це — виробництво і відтворення найбільш необхідного для капіталіста засобу виробництва — самого робітника. Таким чином, індивідуальне споживання робітника становить момент у виробництві і відтворенні капіталу незалежно від того, відбувається воно всередині чи поза майстернею, фабрикою і т. д., всередині чи поза процесом праці, подібно до того, як таким же моментом є чистка машини незалежно від того, провадиться вона під час процесу праці чи під час певних переривів її. Справа нітрохи не міняється від того, що робітник здійснює своє індивідуальне споживання заради самого себе, а не заради капіталіста. Адже й споживання робочою худобою не перестає бути необхідним моментом процесу виробництва від того, що худоба сама дістає задоволення в тому, що вона їсть. Постійне зберігання і відтворення робітничого класу лишається постійною умовою відтворення капіталу. Виконання цієї умови капіталіст може спокійно полишити самим робітникам, покладаючись на їх інстинкт самозбереження і розмноження. Він дбає лише про те, щоб їх індивідуальне споживання обмежувалось по можливості найбільш необхідним, і, як небо від землі, далекий від південноамериканської грубості, з якою робітників примушують їсти більш поживний харч замість менш поживного [8].

Тому капіталіст і його ідеолог, економіст, вважають за продуктивне споживання лише ту частину індивідуального споживання робітника, яка необхідна для увічнення робітничого класу, яка дійсно повинна мати місце, щоб капітал міг споживати робочу

---

[7] Россі не так пишномовно декламував би з цього приводу, якби він дійсно збагнув таємницю «виробничого споживання».

[8] «Робітники рудників Південної Америки, щоденна робота яких (може, найтяжча в світі) полягає в тому, щоб витягати на своїх плечах на поверхню землі руду вагою в 180—200 фунтів з глибини в 450 футів, харчуються тільки хлібом і бобами: вони воліли б харчуватися самим хлібом, але їх пани поводяться з ними, як з кіньми: переконавшись, що вони, коли їстимуть один тільки хліб, не зможуть працювати так інтенсивно, пани змушують їх їсти боби; в бобах значно більше фосфору, ніж у хлібі» (*Liebig*. «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7. Aufl., 1862, 1. Theil, S. 194, примітка).

силу; а все, що робітник споживає зверх того, для свого власного задоволення, є непродуктивне споживання [9]. Якби нагромадження капіталу викликало підвищення заробітної плати і, значить, зростання кількості засобів споживання робітника, не приводячи до збільшеного споживання робочої сили капіталом, то додатковий капітал був би спожитий непродуктивно[10]. Справді, індивідуальне споживання робітника непродуктивне для нього самого, бо воно відтворює лише індивідуума з його потребами; воно продуктивне для капіталіста і для держави, бо воно є виробництво сили, яка створює чуже багатство[11].

Отже, з суспільної точки зору клас робітників — навіть поза безпосереднім процесом праці — є такою ж приналежністю капіталу, як і мертве знаряддя праці. Навіть індивідуальне споживання робітників у певних межах є лише момент у процесі відтворення капіталу. І вже самий цей процес, завжди віддаляючи продукт праці робітників від їх полюса до протилежного полюса капіталу, дбає про те, щоб ці наділені свідомістю знаряддя виробництва не втекли. Індивідуальне споживання робітників, з одного боку, забезпечує їх збереження і відтворення, з другого боку, знищуючи життєві засоби, викликає необхідність їх постійної появи на ринку праці. Римський раб був прикутий кайданами, найманий робітник прив’язаний невидимими нитками до свого власника. Ілюзія його незалежності підтримується тим, що індивідуальні хазяї-наймачі раз у раз міняються, а також тим, що існує fictiojuris[юридична фікція] договору.

В колишні часи капітал там, де йому здавалося потрібним, здійснював своє право власності на вільного робітника з допомогою примусового закону. Так, наприклад, до 1815 р. машинним робітникам Англії еміграція була заборонена під загрозою суворої кари.

Відтворення робітничого класу включає в себе також передачу і нагромадження вправності з покоління в покоління[12]. Наскільки капіталіст схильний залічувати існування такого вправного робітничого класу до належних йому умов виробництва і на ділі розглядати його як реальне існування свого змінного капіталу, виявляється з особливою яскравістю, коли яка-небудь криза починає загрожувати втратою цієї умови виробництва. Як відомо, внаслідок Громадянської війни в Америці і супутника її

---

[9] *James Mill.* «Elements d’Economie Politique», p. 238 sqq.

[10] «Якби ціна праці піднялась так високо, що, незважаючи на збільшення капіталу, не можна було б застосувати більше праці, то я сказав би, що таке збільшення капіталу споживається непродуктивно» (*Ricardo*. «PrinciplesofPoliticalEconomy», 3ed. London, 1821, p. 163).

[11] «Єдиним продуктивним споживанням у власному розумінні цього слова є тільки споживання або руйнування багатства»(Мальтус має на увазі споживання засобів виробництва) «капіталістом з метою відтворення... Робітник... є продуктивний споживач для того, хто застосовує його, і для держави, але, суворо кажучи, не для самого себе» (*Malthus.*«DefinitionsinPoliticalEconomy». London, 1853, p. 30).

[12] «Єдина річ, про яку можна сказати, що вона нагромаджується і підготовляється заздалегідь, є вправність робітника... Нагромадження і збереження вправної праці, ця найважливіша операція, здійснюється щодо переважної маси робітників без всякої затрати капіталу» (*Hodgskin*. «LabourDefendedetc.», p. 12, 13).

бавовняного голоду більшість робітників бавовняного виробництва в Ланкаширі та інших місцях була викинута на вулицю. З-поміж самого робітничого класу і з інших верств суспільства пролунав заклик організувати з допомогою держави або добровільних національних внесків еміграцію «надлишкових» робітників в англійські колонії або Сполучені Штати. «Times» опублікував тоді (24 березня 1863 р.) листа Едмунда Поттера, колишнього президента Манчестерської торгової палати. В палаті громад лист цей був справедливо названий «маніфестом фабрикантів»[13]. Ми наведемо тут з цього листа кілька характерних місць, в яких погляд на робочу силу як на власність капіталу висловлено з цілковитою одвертістю.

«Робітникам бавовняного виробництва говорять, що пропозиція їх праці надто велика... що її слід зменшити, може, на одну третину, щоб потім міг установитися здоровий попит на інші дві третини... Громадська думка наполягає на еміграції... Хазяїн» (тобто бавовняний фабрикант) «не може добровільно погодитись на те, щоб пропозиція робочих рук була зменшена; він додержується того погляду, що це було б так само несправедливо, як і неправильно... Коли еміграція підтримується за рахунок громадського фонду, він має право вимагати, щоб його вислухали, і, можливо, протестувати».

Той самий Поттер розповідає далі, яка корисна бавовняна промисловість, як вона «безперечно відтягла надлишкове населення з Ірландії і англійських землеробських округ», які великі її розміри, як вона в 1860 р. дала $^{5}/_{13}$ всього англійського експорту і як вона через кілька років знову збільшиться завдяки розширенню ринку, особливо індійського, і забезпеченню «достатнього ввозу бавовни по 6 пенсів за фунт». Він говорить далі:

«Час — один, два, може, три роки — створить необхідну кількість... Через це я хотів би йоставити питання, чи не варта ця промисловість того, щоб її зберегти? Чи не варто тримати в порядку машини» (мова йде про живі робочі машини) «і чи не є найбільш безглуздою думка позбутися їх? Я думаю, що це так. Я готовий погодитись, що робітники не власність («I allowthattheworkersarenotaproperty»), не власність Ланкаширу і хазяїв, але вони сила їх обох; вони — інтелектуальна і навчена сила, яку не можна замістити протягом життя одного покоління; навпаки, інші машини,— ті, на яких вони працюють («thememachinerywhichtheywork»), можна в значній їх частині з вигодою замістити і навіть поліпшити протягом дванадцяти місяців [14]. Коли еміграція робочої сили буде заохочуватись або навіть просто дозволятись (!), то що станеться з капіталістом? («Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?» Цей крик серця нагадує гофмаршала Кальба160). «...Зніміть вершки робітників,— і основний капітал буде в значній мірі знецінений, оборотний капітал не витримає боротьби при недостатній пропозиції праці погіршеного сорту... Нам кажуть, що робітники самі хочуть емігрувати. Це цілком природно для них... Скоротіть, придушіть бавовняне виробни-

[13] «Лист цей можна вважати за маніфест фабрикантів» (Ферранд: пропозиція з приводу бавовняного голоду, засідання палати громад 27 квітня 1863 р.).

[14] Читач пам’ятає, що той самий капітал співає зовсім іншої за звичайних обставин, коли завдання полягає в зниженні заробітної плати. Тут «хазяї» одностайно заявляють (див. відділ четвертий, примітка 188, стор. 389 [див. цей том, стор. 402]): «Нехай фабричні робітники не забувають, що їх праця є в дійсності дуже низька категорія кваліфікованої праці; що ніяка інша праця не засвоюється легше і, беручи до уваги її якість, не оплачується краще; що ніякої іншої праці не можна дістати з допомогою такого короткого навчання, за такий короткий час і в такій великій кількості. Машини хазяїна» (які, як нам кажуть тепер, можуть бути з вигодою замінені кращими за 12 місяців) «фактично відіграють далеко більш важливу роль у справі виробництва, ніж праця і вправність робітника» (нам кажуть тепер, що остання не може бути заміщена навіть протягом 30 років), «якої можна навчити за 6 місяців і якої може навчитися кожний сільський батрак».

цтво, відібравши у нього його робочу силу (bytakingawayitsworkingpower), зменшіть, скажемо, на 1/3 або на 5 мільйонів, суму сплачуваних їм заробітних плат, і що станеться тоді з найближчим класом, який стоїть над робітниками, з дрібними крамарями? Що станеться з земельною рентою, з квартирною платою за котеджі?.. З дрібними фермерами, кращими домовласниками, земельними власниками? Отже, скажіть, чи може бути більш самовбивчий план для всіх класів країни, ніж цей проект ослабити націю шляхом експорту її кращих фабричних робітників і знецінення частини її найбільш продуктивного капіталу і багатства?» «Я рекомендую позику в 5—6 мільйонів, розподілену на два або три роки; гроші повинні витрачатися під наглядом спеціальних комісарів, підпорядкованих адміністрації опікування над бідними у бавовняних округах; слід врегулювати цю справу спеціальним законом, установивши певну примусову працю для підтримання моральної цінності робітників, які дістають милостиню... Чи може бути щось гірше для земельних власників і хазяїв («can anythingbeworseforlandownersormasters»), ніж втратити своїх кращих робітників і посіяти деморалізацію та невдоволення серед інших шляхом широкої спустошливої еміграції і знецінення капіталу в цілій провінції?»

Поттер, цей незрівнянний представник бавовняних фабрикантів, розрізняє два види «машин», які однаково належать капіталістові: одні завжди перебувають на його фабриці, другі на ніч і на неділю переміщаються в котеджі. Перші — мертві, другі — живі. Мертві не тільки з кожним днем гіршають і знецінюються, але завдяки постійному технічному прогресові значна частина існуючої маси їх настільки старіє, що її можна було б з вигодою замінити новішими машинами протягом кількох місяців. Живі машини, навпаки, тим кращі, чим довше вони використовуються, чим більше вправності, нагромадженої поколіннями, вони увібрали в себе. «Times» у своїй відповіді цьому фабричному магнатові між іншим писав:

«Пан Е. Поттер настільки пройнятий свідомістю надзвичайної і абсолютної важливості хазяїв бавовняних підприємств, що він для підтримання цього класу і увічнення його промислу готовий насильствено заперти півмільйона робітників у величезний моральний робітний дім. Чи варта ця промисловість того, щоб її підтримувати? — питає п. Поттер. Звичайно,— відповідаємо ми,— всіма чесними засобами. Чи варто тримати в порядку машини? — знову питає п. Поттер. Тут ми спиняємося здивовані. Під машинами п. Поттер розуміє людські машини; він запевняє, що не вважає їх безумовною власністю хазяїна. Ми повинні признатися, що, на нашу думку, «не варто» і навіть неможливо тримати людські машини в порядку, тобто замикати їх і мастити, поки не виникне в них потреба. Людські машини мають властивість ржавіти від бездіяльності, скільки б їх не мастили і не чистили. До того ж людські машини, як ми вже бачили, здатні довільно розводити пару і шаліти на вулицях наших великих міст. Може, п. Поттер і правий, твердячи, що для відтворення робітників потрібен довший час, але, маючи під руками досвідчених механіків і гроші, ми завжди знайдемо досить ретельних, наполегливих, працьовитих людей, з яких можна сфабрикувати більше фабричних майстрів, ніж треба... Пан Поттер базікає про нове пожвавлення промисловості через 1, 2, 3 роки і вимагає від нас не заохочувати еміграції робочої сили або навіть не дозволяти її! Що робітники хочуть емігрувати, це, на його думку, природна річ; але він гадає, що нація повинна заперти півмільйона цих робітників і 700 000 чоловік, які належать до їх сімей, всупереч їх бажанню, в бавовняних округах і,— неминучий наслідок,— придушуючи силою їх невдоволення, підтримувати їх існування роздаванням милостині,— все це з врахуванням того, що може настати день, коли вони знову стануть потрібні бавовняним фабрикантам... Настав час, коли велика громадська думка цих островів повинна зробити що-не- будь, щоб врятувати цю «робочу силу» від тих, хто хоче поводитись з неютак, як вони поводяться з вугіллям, залізом і бавовною» («to save this «working power» from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton»)[15].

Стаття «Times» була тільки jeud’esprit[грою розуму]. «Велика громадська думка» в

---

[15]«Times», 24 березня 1863 року.

дійсності поділяла думку п. Поттера, що фабричний робітник є лише рухома приналежність фабрики. Еміграції робітників стали на перешкоді[16]. Їх заперли в «моральному робітному домі» бавовняних округ, і вони, як і раніше, становили «силу (thestrength) бавовняних фабрикантів Ланкаширу».

Отже, капіталістичний процес виробництва самим своїм ходом відтворює відокремлення робочої сили від умов праці. Тим самим він відтворює і увічнює умови експлуатації робітника. Він завжди примушує робітника продавати свою робочу силу, щоб жити, і завжди дає капіталістові можливість купувати її, щоб збагачуватись [17]. Тепер уже не просто випадок протиставить на товарному ринку капіталіста і робітника як покупця і продавця. Механізм самого процесу раз у раз відкидає останнього як продавця своєї робочої сили назад на товарний ринок і раз у раз перетворює його власний продукт у засіб купівлі в руках першого. В дійсності робітник належить капіталові ще раніше, ніж він продав себе капіталістові. Його економічна несвобода[18] одночасно і зумовлюється і маскується періодичним відновленням його самопродажу, зміною його індивідуальних хазяїв-наймачів і коливаннями ринкових цін його праці [19].

Отже, капіталістичний процес виробництва, що розглядається в загальному зв'язку, або як процес відтворення, виробляє не тільки товари, не тільки додаткову вартість, він виробляє і відтворює саме капіталістичне відношення,— капіталіста на одному боці, найманого робітника —на другому[20].

---

[16] Парламент не вотував жодного фартинга на еміграцію, а тільки видав закони, які уповноважили муніципалітети тримати робітників на грані між життям і смертю, або експлуатувати їх, не сплачуючи нормальної заробітної плати. Коли потім, через три роки, почався падіж худоби, парламент негайно, незважаючи навіть на грубе порушення парламентського етикету, вотував мільйони на відшкодування збитків мільйонерів-лендлордів, орендарі яких і без того не зазнавали ніяких збитків завдяки підвищенню ціни на м'ясо. Звірячий рев земельних власників під час відкриття парламенту 1866 р. довів, що не треба бути індусом, щоб поклонятися корові Сабалі, і Юпітером, щоб обернутися в бика.

[17] «Робітник вимагав засобів існування, щоб жити, хазяїн вимагав праці, щоб мати бариш» (*Sismondi*. «NouveauxPrincipesd'EconomiePolitique», Paris, t. I, p. 91).

[18] По-мужицькому груба форма цієї залежності існує в графстві Дургам. Це— одно з тих небагатьох графств, в яких місцеві умови не забезпечують за орендарем безспірного права власності на батраків. Існування тут гірничорудної промисловості лишає останнім можливість вибору. Через це тут, на протилежність загальному правилу, фермер бере в оренду лише ті землі, на яких знаходяться котеджі для робітників. Плата за наймання котеджу становить частину заробітної плати. Ці котеджі називаються «hind'shouses» [«будинки батраків»]. їх наймають робітникам на умовах виконання певних феодальних повинностей, за договором, який має назву «bondage» [«кріпосна залежність»] і, між іншим, зобов'язує робітника на той час, коли він зайнятий в іншому місці, посилати на роботу замість себе дочку і т. д. Сам робітник називається bondsman, тобто кріпак. Це відношення з зовсім нового боку показує нам індивідуальне споживання робітника як споживання для капіталу, або продуктивне споживання. «Цікаво відзначити, що навіть екскременти цього bondsmanйого ощадливий володар залічує до свого доходу... Фермер не дозволяє будувати ніяких відхожих місць, крім тих, які побудував він сам, і не терпить найменшого порушення своїх сюзеренних прав у цій галузі» («PublicHealth. 7thReport1864», p. 188).

[19] Нагадаємо, що, коли мова йде про працю дітей і т. п., зникає навіть формальність самопродажу.

[20] «Капітал передбачає найману працю, а наймана праця передбачає капітал. Вони взаємно зумовлюють одне одного; вони взаємно породжують одне одного. Чи виробляє робітник на бавовняній фабриці тільки бавовняні тканини? Ні, він виробляє капітал. Він виробляє вартості, які знов служать для того, щоб панувати над його працею, щоб створювати з її допомогою нові вартості» *(Карл Маркс.* «Наймана праця і капітал» в «NeueRheinischeZeitung» № 266, 7 квітня 1849 р. [див. це видання, том 6, стор. 428]). Статті, опубліковані в «NeueRheinischeZeitung» під цим заголовком, являють собою уривки лекцій, читаних мною на цю тему в 1847 р. в Німецькому робітничому товаристві в Брюсселі; друкування їх було

перерване лютневою революцією.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ. ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В КАПІТАЛ

1. КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА В РОЗШИРЕНОМУ МАСШТАБІ. ПЕРЕТВОРЕННЯ ЗАКОНІВ ВЛАСНОСТІ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В ЗАКОНИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ПРИВЛАСНЕННЯ

Раніше ми досліджували, як додаткова вартість виникає з капіталу, тепер подивимось, як капітал виникає з додаткової вартості. Застосування додаткової вартості як капіталу, або зворотне перетворення додаткової вартості в капітал, називається нагромадженням капіталу [21].

Розгляньмо спочатку цей процес з точки зору окремоґо капіталіста. Нехай, наприклад, прядильний фабрикант авансує капітал в 10 000ф. ст., в тому числі $^{4}/_{5}$ У вигляді бавовни, машин і т. д. і 1/5у вигляді заробітної плати. Припустимо, що кожного року він виробляє 240 000 ф. пряжі вартістю в 12 000 фунтів стерлінгів. При нормі додаткової вартості в 100% додаткова вартість міститься в додатковому, або чистому, продукті, який становить 40 000 ф. пряжі, або одну шосту валового продукту, вартістю в 2 000 ф. ст., яка буде реалізована при продажу. Сума вартості в 2 000 ф. ст. є сума вартості в 2 000 фунтів стерлінгів. Ні з вигляду, ні з запаху цих грошей не можна узнати, що вони —додаткова вартість. Той факт, що дана вартість є додатковою вартістю, показує лише, як вона потрапила в руки свого власника, але нітрохи не змінює природи вартості або грошей.

Таким чином, прядильний фабрикант, щоб перетворити в капітал цю нову одержану ним суму в 2 000 ф. ст., повинен за інших рівних умов авансувати $^{4}/_{5}$ її на купівлю бавовни і т. д. і 1/5 на купівлю нових робітників-прядильників, причому останні знайдуть на ринку життєві засоби, вартість яких він їм авансував. Тоді цей новий капітал в 2 000 ф. ст. буде функціонувати в прядильній справі і, з свого боку, принесе додаткову вартість в 400 фунтів стерлінгів.

Капітальна вартість була первісно авансована в грошовій формі; навпаки, додаткова вартість спочатку існує як вартість певної частини валового продукту. Якщо цей останній продається, перетворюється в гроші, то капітальна вартість знов прибирає свою первісну форму, а додаткова вартість змінює свою первісну форму буття. Проте, починаючи з цього моменту, обидві вони, і капітальна вартість і додаткова вартість, являють собою грошові суми, і їх зворотне перетворення в капітал відбувається цілком однаковим способом. І ту і другу вартість капіталіст затрачує на

---

[21] «Нагромадження капіталу — це вживання частини доходу як капіталу» (*Malthus*. «Definitionsetc.», ed. Cazenove, p. 11). «Перетворення доходу в капітал» (*Malthus*. «PrinciplesofPoliticalEconomy». 2nded. London, 1836, p. 320).

купівлю товарів, які дають йому можливість знов почати виготовлення свого продукту і на цей раз уже в розширеному масштабі. Але, щоб закупити ці товари, він повинен знайти їх на ринку.

Його власна пряжа обертається лише тому, що він виносить свій річний продукт на ринок, як це роблять із своїми товарами і всі інші капіталісти. Але перш ніж ці товари потрапили на ринок, вони вже містилися в фонді річного виробництва, тобто в загальній масі всякого роду предметів, в які перетворюється протягом року сума окремих капіталів, або сукупний суспільний капітал, тільки певна частина якого перебуває в руках кожного окремого капіталіста. Процеси, що відбуваються на ринку, здійснюють лише обіг цих окремих складових частин річного виробництва, посилають їх з рук в руки, але не можуть ні збільшити суми річного виробництва, ні змінити природи вироблених предметів. Який вжиток можна зробити з сукупного річного продукту, це залежить, таким чином, від власного складу останнього, а зовсім не від його обігу.

Насамперед річне виробництво повинно дати всі ті предмети (споживні вартості), за рахунок яких можуть бути заміщені речові складові частини капіталу, спожиті протягом року. Коли вирахувати цю частину, залишається чистий, або додатковий, продукт, в якому міститься додаткова вартість. Але з чого складається цей додатковий продукт? Може з предметів, призначених для задоволення потреб і примх класу капіталістів,— предметів, які входять, таким чином, до їх споживного фонду? Коли б це було так, то додаткова вартість була б прогуляна до останньої копійки, і мало б місце всього тільки просте відтворення.

Для того щоб нагромаджувати, треба частину додаткового продукту перетворювати в капітал. Але, не роблячи чуда-, можна перетворювати в капітал тільки такі предмети, які можуть бути застосовані в процесі праці, тобто засоби виробництва, і, далі, такі предмети, які здатні підтримувати життя робітника, тобто життєві засоби. Отже, частина річної додаткової праці повинна бути вжита на виготовлення додаткових засобів виробництва і життєвих засобів зверх тієї їх кількості, яка необхідна для заміщення авансованого капіталу. Одним словом, додаткова вартість лише тому може бути перетворена в капітал, що додатковий продукт, вартістю якого вона є, вже містить у собі речові складові частини нового капіталу[21a].

Але щоб примусити ці елементи фактично функціонувати як капітал, клас капіталістів потребує додаткової кількості праці. Якщо експлуатація уже зайнятих робітників не може бути збільшена екстенсивно або інтенсивно, то повинні бути застосовані додаткові робочі сили. І про це також подбав самий механізм капіталістичного виробництва: він відтворює робітничий клас як клас, що залежить від

[21a] Ми абстрагуємось тут від зовнішньої торгівлі, з допомогою якої нація може перетворити предмети розкоші в засоби виробництва і життєві засоби або навпаки. Для того щоб предмет нашого дослідження був у його чистому вигляді, без зайвих побічних обставин, ми повинні весь торгуючий світ розглядати як одну націю і припустити, що капіталістичне виробництво закріпилося повсюди і оволоділо всіма галузями виробництва.

заробітної плати, звичайний рівень якої достатній не тільки для його самозбереження, але й для його розмноження. Ці додаткові робочі сили різного віку щороку постачаються капіталові самим робітничим класом, так що лишається тільки з'єднати їх з додатковими засобами виробництва, які вже містяться в продукті річного виробництва, і перетворення додаткової вартості в капітал готове. Отже, нагромадження капіталу, коли розглядати його конкретно, зводиться до відтворення його в розширюваному масштабі. Кругооборот простого відтворення змінюється і перетворюється, за висловом Сісмонді[162], в спіраль[21b)].

Вернімося тепер знов до нашого прикладу. Це — стара історія: Авраам породив Ісаака, Ісаак породив Іакова[163]і т. д. Первісний капітал в 10 000 ф. ст. приносить додаткову вартість в 2 000 ф. ст., яка капіталізується. Новий капітал в 2 000 ф. ст. приносить додаткову вартість в 400 ф. ст., ця додаткова вартість також капіталізується, тобто перетворюється в другий додатковий капітал, який знов-таки приносить нову додаткову вартість у 80 ф. ст., і т. д.

Ми абстрагуємось тут від тієї частини додаткової вартості, яка проїдається самим капіталістом. Так само мало цікавить нас тепер питання, чи долучається додатковий капітал допервісного, чи, може, відокремлюється від нього з тим, щоб самостійно збільшувати свою вартість; чи використовує його той самий капіталіст, який його нагромадив, чи, може, він перейде в руки іншого капіталіста. Ми не повинні тільки забувати, що поряд з новоутвореними капіталами первісний капітал продовжує відтворювати себе і виробляти додаткову вартість і що те саме можна сказати про кожний нагромаджений капітал в його відношенні до створеного ним додаткового капіталу.

Первісний капітал утворився шляхом авансування 10 000 фунтів стерлінгів. Звідки їх дістав їх власник? Вони створені його власною працею і працею його предків! — в один голос відповідають нам представники політичної економії[21c)], і це їх припущення дійсно здається тим єдиним припущенням, яке відповідає законам товарного виробництва.

Зовсім інакше стоїть справа з додатковим капіталом в 2 000 фунтів стерлінгів. Процес його виникнення нам відомий цілком точно. Це — капіталізована додаткова вартість. З самого свого зародження він не містив у собі жодного атома вартості, що виник би не з чужої неоплаченої праці. Засоби виробництва, до яких долучається додаткова робоча сила, як і життєві засоби, з допомогою яких вона підтримує саму себе, є не що інше як складові частини додаткового продукту,— тієї данини, яку клас капіталістів щороку вириває у класу робітників. Коли клас капіталістів на частину цієї

[21b)]Аналіз нагромадження, зроблений Сісмонді, має ту велику хибу, що автор надто поспішно заспокоюється на фразі: «перетворення доходу в капітал», і не досліджує матеріальних умов цієї операції.

[21c)] «Первісна праця, якій його капітал зобов'язаний своїм виникненням (*Sismondi.*«NouveauxPrincipesd'EconomiePolitique», ed. Paris, t. I, p. 109).

данини закуповує додаткову робочу силу, навіть по повній ціні, так що еквівалент обмінюється на еквівалент, то все ж він діє в цьому разі за старим рецептом завойовника, який купує товари переможених на їх же власні, у них же награбовані гроші.

Коли додатковий капітал дає роботу тому самому робітникові, який його виробив, то цей останній повинен насамперед продовжувати збільшувати вартість первісного капіталу і крім того повинен знов купувати продукт своєї попередньої неоплаченої праці з допомогою більшої праці, ніж йому коштував цей продукт. Якщо ми розглядаємо це як угоду між класом капіталістів і класом робітників, то суть справи нітрохи не зміниться від того, що за рахунок неоплаченої праці робітників, зайнятих до того часу, дістануть роботу нові робітники. Адже можливо також, що капіталіст перетворить додатковий капітал у машину, яка викине виробника цього додаткового капіталу на вулицю і замінить його кількома дітьми.В усякому разі робітничий клас своєю додатковою працею протягом даного року створив капітал, який у наступному році дасть роботу додатковій кількості праці[22)]. Ось в чому суть того, що називають: «породжувати капітал капіталом».

Передумовою нагромадження першого додаткового капіталу в 2 000 ф. ст. була сума вартостей в 10 000ф. ст., яка була авансована капіталістом і належить йому завдяки його «первісній праці». Навпаки, передумовою другого додаткового капіталу в 400 ф. ст. є не що інше, як попереднє нагромадження першого, цих 2 000 ф. ст., капіталізовану додаткову вартість яких і являють собою 400 фунтів стерлінгів. Власність на минулу не- оплачену працю стає тепер єдиною умовою нинішнього привласнення живої неоплаченої праці в усе зростаючому обсягу. Чим більше капіталіст нагромадив, тим більше він може нагромаджувати.

Оскільки додаткова вартість, з якої складається додатковий капітал № I, є результат купівлі робочої сили на частину первісного капіталу,— купівлі, яка цілком відповідає законам товарного обміну і з юридичної точки зору передбачає лише, що робітник вільно розпоряджається своїми власними здібностями, а власник грошей або товарів —належними йому вартостями; оскільки додатковий капітал № II і т. д. є просто результатом додаткового капіталу № I, тобто наслідком тих самих відносин; оскільки кожна окрема угода завжди відбувається тут у цілковитій відповідності до закону товарного обміну, тобто оскільки капіталіст завжди купує робочу силу, а робітник завжди її продає,— і можна навіть припустити, що по її дійсній вартості, — остільки очевидно, що закон привласнення, або закон приватної власності, який грунтується на товарному виробництві і товарному обігу, перетворюється шляхом власної, внутрішньої, неминучої діалектики у свою пряму протилежність. Обмін еквівалентів, яким здавалась первісна операція, зазнав таких змін, що в результаті він став лише

[22)]«Праця створює капітал, перш ніж капітал застосовує працю» (JE. *G. Wakefield.* «England and America». London, 1833, v. II, p. 110).

зовнішньою видимістю; справді, частина капіталу, обміняна на робочу силу, по-перше, сама становить лише частину продукту чужої праці, привласненого без еквіваленту; по-друге, вона повинна бути не тільки заміщена робітником, який її створив, але заміщена з новим надлишком. Відношення обміну між капіталістом і робітником стає, таким чином, тільки видимістю, властивою процесові обігу, пустою формою; яка далека від свого власного змісту і лише затемнює його. Постійна купівля і продаж робочої сили є форма. А зміст полягає в тому, що капіталіст частину вже уречевленої чужої праці, постійно привласнюваної ним без еквіваленту, знов і знов обмінює на більшу кількість живої чужої праці. Спочатку право власності виступало перед нами як право, що грунтується на власній праці. Принаймні ми повинні були прийняти це припущення, тому що один одному протистоять лише рівноправні товаровласники, причому засобом для привласнення чужого товару є виключно відчуження свого власного товару, а цей останній може бути створений лише працею. Тепер же виявляється, що власність для капіталіста є право привласнювати чужу неоплачену працю або її продукт, для робітника — неможливість привласнити собі свій власний продукт. Відокремлення власності від праці стає необхідним наслідком закону, вихідним пунктом якого була, очевидно, їх тотожність [23].

Таким чином, хоч би як здавалося, що капіталістичний спосіб привласнення суперечить первісним законам товарного виробництва, все ж цей спосіб привласнення виникає не з порушення цих законів, а, навпаки, з їх застосування. Побіжний ретроспективний погляд на послідовні фази руху, заключним пунктом яких є капіталістичне нагромадження, ще раз ясно покаже нам все це.

Спочатку ми бачили, що первісне перетворення суми вартості в капітал відбувалося в цілковитій відповідності до законів обміну. Один контрагент продає свою робочу силу, другий купує її. Перший одержує вартість свого товару і тим самим відчужує його споживну вартість, тобто працю, в руки другого. Тоді другий перетворює засоби виробництва, вже належні йому, з допомогою цієї також належної йому праці, в новий продукт, який так само належить йому по праву.

Вартість цього продукту містить у собі, по-перше, вартість спожитих засобів виробництва. Корисна праця не може спожити ці засоби виробництва, не переносячи в той же час їх вартості на продукт; але робоча сила може бути предметом продажу лише в тому разі, якщо вона здатна доставити корисну працю тій галузі промисловості, де мають її застосувати.

Далі, вартість нового продукту містить у собі еквівалент вартості робочої сили і додаткову вартість. І це якраз тому, що робоча сила, продана на певний строк —на день, на тиждень і т. д.,— має меншу вартість, ніж та вартість, яку створює її

---

[23] Власність капіталіста на продукт чужої праці «є необхідний наслідок закону привласнення, основним принципом якого було, навпаки, виключне право власності кожного робітника на продукт своєї власної праці» (*Cherbuliez*. «RichesseouPauvrete». Paris, 1841, p. 58. А втім, це діалектичне перетворення не розвинуте правильно в цій праці).

споживання на протязі цього строку. Але робітникові сплачена мінова вартість його робочої сили, і тим самим від нього відчужена її споживна вартість, — як це має місце при кожній купівлі і продажу.

Загальний закон товарного виробництва нітрохи не порушується тією обставиною, що цей особливий товар — робоча сила — має своєрідну споживну вартість, яка полягає в його здатності доставляти працю і, таким чином, створювати вартість. Отже, якщо сума вартості, авансована в заробітній платі, не тільки просто знов виявляється в продукті, але виявляється в ньому збільшеною на суму додаткової вартості, то це випливає аж ніяк не з того, що продавця одурюють, — адже він одержав вартість товару, — а лише з споживання цього товару покупцем.

Закон обміну зумовлює рівність лише для мінових вартостей товарів, які обмінюються один на одного. Він навіть з самого початку передбачає відмінність їх споживних вартостей і не має нічого спільного з їх споживанням, яке починається лише тоді, коли акт торгівлі цілком закінчений і завершений.

Отже, первісне перетворення грошей у капітал відбувається в найточнішій відповідності до економічних законів товарного виробництва і права власності, що випливає з них. Незважаючи на це, в результаті його виявляється:

1) що продукт належить капіталістові, а не робітникові;

2) що вартість цього продукту, крім вартості авансованого капіталу, містить в собі ще додаткову вартість, яка робітникові коштувала праці, а капіталістові нічого не коштувала і все ж становить правомірну власність останнього;

3) що робітник зберіг свою робочу силу і може знов продати її, якщо знайде покупця.

Просте відтворення є лише періодичне повторення цієї першої операції; при цьому щоразу гроші знов перетворюються в капітал. Таким чином, тут закон аж ніяк не порушується,— навпаки, створюється тільки можливість його постійного здійснення.

«Кілька послідовних обмінів лише зробили з останнього представника першого» *(Sismondi.* «NouveauxPrincipesd'EconomiePolitique», t. I, p. 70).

І все ж простого відтворення, як ми бачили, досить для того, щоб докорінно змінити характер цієї першої операції,— оскільки ми розглядали її як ізольований процес.

«Серед осіб, між якими розподіляється національний доход, одні» (робітники) «щороку здобувають на нього нове право з допомогою затрати нової праці; другі» (капіталісти) «уже раніше здобули на нього постійне право з допомогою первісної затрати праці» (там же, стор. 111).

Сфера праці, як відомо, не єдина сфера, де первородство чинить чудеса.

Справа нітрохи не зміниться, коли просте відтворення буде замінене відтворенням в розширеному масштабі, або нагромадженням. В першому випадку капіталіст прогулює всю додаткову вартість, в другому він виявляє свою громадянську

доброчесність в тому, що проїдає тільки частину додаткової вартості, перетворюючи решту в гроші.

Додаткова вартість є його власність, вона ніколи не належала комусь іншому. Якщо він авансує її на виробництво, то робить це авансування з свого власного фонду цілком так само, як у той день, коли він вперше вступив на ринок. Що на цей раз його фонд походить з неоплаченої праці його робітників, не має абсолютно ніякого значення. Якщо робітник *В* наймається за рахунок додаткової вартості, створеної робітником *А*, то, по-перше, *А* створив цю додаткову вартість, одержавши до останньої копійки всю справедливу ціну за свій товар, по-друге, ця справа взагалі нітрохи не стосується робітника *В*. Все, чого *В* вимагає і має право вимагати, — це щоб капіталіст сплатив йому вартість його робочої сили.

«Обидва ще навіть виграли: робітник тому, що йому були авансовані плоди його праці» (слід було сказати: неоплаченої праці інших робітників) «раніше, ніж остання була виконана» (слід було сказати: раніше, ніж його праця принесла свої плоди); «хазяїн тому, що праця цього робітника коштувала більше, ніж його заробітна плата» (слід було сказати: створила більше вартості, ніж вартість заробітної плати) (*Sismondi*. «NouveauxPrincipesd'EconomiePolitique», t. I, p. 135).

Правда, справа має зовсім інший вигляд, коли ми розглядаємо капіталістичне виробництво в безперервному потоці його відновлення і замість окремого капіталіста і окремого робітника беремо їх сукупність, клас капіталістів і клас робітників. Але тим самим ми застосували б критерій, зовсім чужий товарному виробництву.

В товарному виробництві протистоять один одному лише незалежні продавець і покупець. Взаємні відносини між ними уриваються, коли минає строк укладеного ними договору. Якщо угода поновлюється, то вже на основі нового договору, який не має нічого спільного з попереднім і тільки випадково може знов звести того самого покупця з тим самим продавцем.

Отже, коли товарне виробництво або яке-небудь явище, що стосується його, розглядати відповідно до їх власних економічних законів, то ми повинні кожний акт обміну брати окремо, поза всяким зв'язком з попередніми і наступними актами обміну. А оскільки купівлі і продажі учиняються лише між окремими індивідуумами, то недопустимо шукати в них відносин між цілими суспільними класами.

Хоч би який довгий ряд послідовних відтворень і нагромаджень, що передували їм, пробив функціонуючий в даний час капітал, в усякому разі він зберігає свою первісну незайманість. Поки при кожному акті обміну, взятому окремо, додержуються законів обміну, спосіб привласнення може зазнати цілковитого перевороту, нітрохи не зачіпаючи права власності, відповідного товарному виробництву. Одне й те саме право власності зберігає свою силу як на початку, коли продукт належить виробникові і коли останній, обмінюючи еквівалент на еквівалент, може збагачуватися лише за рахунок власної праці, так і в капіталістичний період, коли суспільне багатство в дедалі зростаючій мірі стає власністю тих, хто має змогу постійно все знов і знов

привласнювати неоплачену працю інших.

Цей результат неминучий, оскільки робоча сила вільно продається самим робітником як товар. Але тільки починаючи з цього моменту товарне виробництво набирає загального характеру і стає типовою формою виробництва; тільки з цього часу кожний продукт уже з самого початку виробляється для продажу, і все вироблюване багатство проходить через сферу обігу. Тільки тоді, коли наймана праця стає базисом товарного виробництва, це останнє нав'язує себе всьому суспільству; але тільки тоді воно може розгорнути також всі приховані в ньому потенції. Сказати, що поява найманої праці спотворює справжній характер товарного виробництва — все одно, що сказати: для того щоб справжній характер товарного виробництва лишився неспотвореним, воно не повинно розвиватися. В тій самій мірі, в якій товарне виробництво розвивається відповідно до своїх власних іманентних законів у виробництво капіталістичне, в тій самій мірі закони власності, властиві товарному виробництву, переходять в закони капіталістичного привласнення.[24)]

Ми бачили, що навіть при простому відтворенні весь авансований капітал, хоч би яке було його первісне походження, перетворюється в нагромаджений капітал, або капіталізовану додаткову вартість. Але в загальному потоці виробництва весь первісно авансований капітал стає взагалі безконечно малою величиною (magnitudoevanescensв математичному розумінні) в порівнянні з безпосередньо нагромадженим капіталом, тобто з додатковою вартістю, або додатковим продуктом, знову перетвореними в капітал, причому однаково, чи функціонує він в руках того, хто його нагромадив, чи в чужих руках. Через це політична економія змальовує капітал взагалі як «нагромаджене багатство» (перетворену додаткову вартість, або доход), «яке знов застосовується для виробництва додаткової вартості»[25)], а капіталіста — як «власника додаткового продукту»[26)]. Цей самий погляд, але тільки в іншій формі, висловлюють, коли говорять, що весь наявний капітал є нагромаджений або капіталізований процент, бо процент є просто частина додаткової вартості[27)].

2. ХИБНЕ РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНОЮ ЕКОНОМІЄЮ ВІДТВОРЕННЯ В РОЗШИРЕНОМУ МАСШТАБІ

[24)]Через це не можна не дивуватися хитромудрості Прудона, який хоче знищити капіталістичну власність, протиставляли їй... вічні закони власності товарного виробництва!

[25)]«Капітал, тобто нагромаджене багатство, вживане з метою одержання прибутку» *(Malthus.* «PrinciplesofPoliticalEconomy» [p. 262]). «Капітал... складається з багатства, заощадженого з доходу і вжитого з метою одержання прибутку» *(R. Jones.* «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations». Hertford, 1852, p. 16).

[26)]«Власники надлишкового продукту, або капіталу» («The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel». London, 1821).

[27)]«Капітал із складними процентами на кожну частину заощадженого капіталу є настільки всепоглинаючим, що все багатство світу, яке дає доход, давно вже стало просто процентом на капітал» (лондонський «Economist», 19 липня 1851 р.).

Перш ніж ми приступимо до деяких точніших визначень нагромадження, або зворотного перетворення додаткової вартості в капітал, треба усунути двозначність, породжену класичною політичною економією.

Як товари, що їх купує капіталіст для власного споживання на частину додаткової вартості, не можуть бути для нього засобами виробництва і зростання вартості, так і праця, яку він купує для задоволення своїх природних і соціальних потреб, не є продуктивною працею. Купуючи такі товари або працю, капіталіст не перетворює затраченої на них додаткової вартості в капітал, а, навпаки, споживає або витрачає її як доход. На протилежність стародворянському принципові, який, за справедливим зауваженням Гегеля, «полягає в споживанні того, що є»[164], і особливо яскраво проявляється в розкоші особистих послуг, буржуазна політична економія вважала надзвичайно важливим проголосити нагромадження капіталу першим громадянським обов'язком і безустанно проповідувати, що не може нагромаджувати той, хто проїдає весь свій доход замість того, щоб добру частину його витрачати на наймання додаткових продуктивних робітників, які приносять більше, ніж вони коштують. З другого боку, політичній економії доводилось боротися з народним передсудом, який змішує капіталістичне виробництво з нагромадженням скарбів[28)] і тому вважає, нібито нагромаджене багатство є багатство, захищене від руйнування в його даній натуральній формі і, таким чином, вилучене з сфери споживання і навіть з сфери обігу. В дійсності вилучення грошей з сфери обігу було б прямою протилежністю їх вживання як капіталу, а нагромадження товарів в розумінні збирання скарбів було б чистісіньким безглуздям[28а)]. Нагромадження значних мас товарів є результат припинення обігу або результат надвиробництва[29)]. Як би то не було, в народному уявленні постає, з одного боку, картина нагромаджених у споживному фонді багачів повільно споживаних благ, з другого боку, утворення запасів — явище, яке властиве всім способам виробництва і на якому ми ще спинимося при аналізі процесу обігу.

Отже, в цих межах класична політична економія цілком права, коли вона підкреслює як характерний момент процесу нагромадження ту обставину, що додатковий продукт споживається робітниками продуктивними, а не робітниками непродуктивними. Але тут же починається і її помилка. А. Сміт завів моду змальовувати нагромадження як просте споживання додаткового продукту продуктивним робітником, тобто змальовувати капіталізацію додаткової вартості як

---

28) «Ні один економіст нашого часу не може під заощадженням розуміти звичайне нагромадження скарбів; але поза цією обмеженою і недостатньою операцією для даного терміну в його застосуванні до народного багатства можна уявити собі тільки одно значення, а саме те, яке виходить з різного вжитку заощадженого і грунтується на реальній відмінності між видами праці, оплачуваної за рахунок заощаджень» (*Malthus.* «PrinciplesofPoliticalEconomy», р. 38, 39).

28а) Так, у Бальзака, який грунтовно вивчив усі відтінки скупості, старий лихвар Гобсек змальовується уже здитинілим, коли він починає створювати скарби з нагромаджених товарів.

29) «Нагромадження запасів... припинення обміну... надвиробництво» (*Th. Corbet,*цит. тв., стор. 104).

просте перетворення її в робочу силу. Послухаймо, наприклад, Рікардо:

«Треба зрозуміти, що всі продукти країни споживаються; але величезна різниця, яку тільки можна собі уявити, полягає в тому, чи споживаються вони тими, хто відтворює іншу вартість, чи тими, хто її не відтворює. Коли ми говоримо, що доход зберігається і долучається до капіталу, то ми розуміємо під цим, що та частина доходу, про яку говориться, що вона долучилася до капіталу, споживається продуктивними робітниками, а не непродуктивними. Нема більшої помилки, як припускати, що капітал збільшується від неспоживання»[30)].

Нема більшої помилки, ніж повторюване Рікардо та іншими вслід за А. Смітом твердження, ніби «та частина доходу, про яку говориться, що вона долучилася до капіталу, споживається продуктивними робітниками». Згідно з цим уявленням вся додаткова вартість, що перетворюється в капітал, повинна стати змінним капіталом. В дійсності вона, як і первісно авансована вартість, поділяється на постійний капітал і змінний капітал, на засоби виробництва і робочу силу. Робоча сила є та форма, в якій змінний капітал існує в процесі виробництва. В цьому процесі вона сама споживається капіталістом. Робоча сила споживає засоби виробництва з допомогою своєї функції — праці. Разом з тим гроші, сплачені під час купівлі робочої сили, перетворюються в життєві засоби, споживані не «продуктивною працею», а «продуктивним робітником». Внаслідок хибного в самій основі своїй аналізу А. Сміт приходить до того безглуздого результату, що коли кожний індивідуальний капітал і поділяється на постійну і змінну складові частини, то суспільний капітал цілком складається тільки з змінного капіталу, тобто весь затрачується на заробітну плату. Наприклад, фабрикант сукон перетворює 2 000 ф. ст. у капітал. Одну частину цих грошей він витрачає на наймання ткачів, другу частину на купівлю шерстяної пряжі, машин і т. д. Але люди, у яких він купив пряжу і машини, знов-таки частиною одержаних ними грошей оплачують працю і т. д., поки, нарешті, всі 2 000 ф. ст. не будуть затрачені на заробітну плату, або весь продукт, представлений цими 2 000 ф. ст., не буде спожитий продуктивними робітниками. Як бачимо, вся сила цього аргументу полягає в словах «і т. д.», які відсилають нас від Понтія до Пілата. Адам Сміт уриває своє дослідження якраз там, де починається його трудність[31)].

Поки ми розглядаємо фонд сукупного річного виробництва, щорічний процес відтворення дуже зрозумілий. Але всі складові частини річної продукції повинні бути винесені на товарний ринок, і саме тут і починаються труднощі. Рухи окремих капіталів і особистих доходів перехрещуються, змішуються, губляться в загальному переміщенні — в обігу суспільного багатства,— що обманює зір і ставить перед дослідженням дуже заплутані завдання. В третьому відділі другої книги я дам аналіз дійсних зв’язків.

[30)]*Ricardo.* «Principles of Political Economy», 3 ed. London, 1821, p. 163, примітка.

[31)]Незважаючи на свою «Логіку»[165], п. Джон Стюарт Мілль ніколи не знаходить помилок в аналізі своїх попередників, помилок, які навіть у межах буржуазного горизонту і просто з точки зору спеціаліста кричать про виправлення. Він завжди тільки реєструє з догматизмом школяра плутанину думок своїх учителів. Так робить він і в даному разі: «Сам капітал на протязі довгого процесу, кінець кінцем, цілком витрачається на заробітну плату, і навіть коли він заміщається під час продажу продукту, він потім знов перетворюється в заробітну плату».

Велика заслуга фізіократів полягає в тому, що вони у своїй «Економічній таблиці»[166] вперше зробили спробу дати картину річної продукції в тому вигляді, в якому вона виходить з обігу[32)].

А втім, само собою розуміється, що політична економія не проминула нагоди використати в інтересах класу капіталістів положення А. Сміта, що вся перетворена в капітал частина чистого продукту споживається робітничим класом.

3. ПОДІЛ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ НА КАПІТАЛ І ДОХОД.ТЕОРІЯ ЗДЕРЖЛИВОСТІ

В попередньому розділі ми розглядали додаткову вартість, відповідно додатковий продукт, тільки як індивідуальний споживний фонд капіталіста, в цьому розділі ми розглядали її досі тільки як фонд нагромадження. В дійсності додаткова вартість є не тільки перший і не тільки другий фонд, а те і друге разом. Частина додаткової вартості споживається капіталістом як доход[33)], друга частина її застосовується як капітал, або нагромаджується.

При даній масі додаткової вартості одна з цих частин буде тим більша, чим менша друга. За інших рівних умов відношення, в якому відбувається цей поділ, визначає величину нагромадження. Але цей поділ робить власник додаткової вартості, капіталіст. Отже, він є актом його волі. Про ту частину зібраної ним данини, яку він нагромаджує, кажуть, що він заощаджує її, тому що він її не проїдає, тобто тому що він виконує тут свою функцію капіталіста, а саме функцію самозбагачення.

Лише остільки, оскільки капіталіст є персоніфікований капітал, він має історичне значення і те історичне право на існування, що, як говорить дотепний Ліхновський, «не має ніякої дати»[167]. І лише остільки минуща необхідність його власного існування полягає в минущій необхідності капіталістичного способу виробництва. Але остільки і рушійним мотивом його діяльності є не споживання і споживна вартість, а мінова вартість і її збільшення. Як фанатик збільшення вартості, він нестримно спонукає

[32)] А. Сміт у своєму зображенні процесу відтворення, а значить і нагромадження, в багатьох відношеннях не тільки не зробив кроку вперед, але зробив навіть значний крок назад у порівнянні з своїми попередниками, особливо з фізіократами. У зв’язку з його ілюзією, згаданою в тексті, стоїть одна перейнята від нього політичною економією дійсно казкова догма, нібито ціна товарів складається з заробітної плати, прибутку (процента) і земельної ренти, тобто тільки з заробітної плати і додаткової вартості. Виходячи з такої основи, Шторх признається з цілковитою наївністю: «Неможливо розкласти необхідну ціну на її найпростіші елементи» (***Storch***. «Coursd’EconomiePolitique», edit. Petersbourg, 1815, t. II, p. 141, примітка). Хороша економічна наука, яка оголошує неможливим розкласти ціну товарів на її найпростіші елементи! Докладніше про це ми будемо говорити в третьому відділі другої і сьомому відділі третьої книги.

[33)] Читач зауважить, що слово «доход» [«revenue»] вживається в двоякому розумінні: по-перше, для означення додаткової вартості як продукту, який періодично виникає з капіталу, по-друге, для означення частини цього продукту, періодично споживаної капіталістом або долучуваної ним до свого споживного фонду. Я зберігаю це двояке розуміння, бо воно відповідає звичайній термінології англійських і французьких економістів.

людство до виробництва заради виробництва, отже до розвитку суспільних продуктивних сил і до створення тих матеріальних умов виробництва, які одні тільки можуть стати реальним базисом більш високої суспільної форми, основним принципом якої є повний і вільний розвиток кожного індивідуума. Лише як персоніфікація капіталу капіталіст користується пошаною. В цій своїй якості він поділяє з збирачем скарбів абсолютну пристрасть до збагачення. Але те, що у збирача скарбів виступає як індивідуальна манія, те для капіталіста є діянням суспільного механізму, в якому він є тільки одним з коліщаток. Крім того, розвиток капіталістичного виробництва робить постійне зростання вкладеного в промислове підприємство капіталу необхідністю, а конкуренція нав'язує кожному індивідуальному капіталістові іманентні закони капіталістичного способу виробництва як зовнішні примусові закони. Вона змушує його постійно розширяти свій капітал для того, щоб його зберегти, а розширяти свій капітал він може лише з допомогою прогресуючого нагромадження.

Через це, оскільки вся діяльність капіталіста є лише функція капіталу, наділеного в його особі волею і свідомістю, остільки його власне особисте споживання здається йому грабіжницьким посяганням на нагромадження його капіталу; так в італійській бухгалтерії особисті видатки записуються на стороні дебету капіталіста у відношенні до його капіталу. Нагромадження є завоювання світу суспільного багатства. Разом з розширенням маси експлуатованого людського матеріалу воно розширяє сферу прямого і посереднього панування капіталіста[34)].

Але первородний гріх діє скрізь. З розвитком капіталістичного способу виробництва, нагромадження і багатства капіталіст перестає бути простим втіленням

[34)]На прикладі лихваря — цієї хоч і старомодної, але постійно відроджуваної форми капіталіста — Лютер дуже добре і наочно показує, що жадоба влади є один з елементів пристрасті до збагачення. «Язичники могли збагнути своїм розумом, що лихвар є почетверений злодій і убивця. А ми, християни, так їх шануємо, що мало не молимось на них заради їх грошей... Хто грабує і краде у іншого його їжу, той учиняє таке ж велике убивство (наскільки це від нього залежить), як коли б він морив кого-небудь голодом і губив би його на смерть. Так робить лихвар; і все ж він сидить спокійно в своєму кріслі, тимчасом як йому по правді треба було б висіти на шибениці, щоб його клювала така ж кількість воронів, скільки він украв гульденів, якби тільки на ньому було стільки м'яса, що всі ворони, поділивши його, могли б дістати свою пайку. А дрібних злодіїв вішають... Дрібних злодіїв заковують у колодки, великі ж злодії ходять собі, пишаючись у золоті і шовку... Тому на землі немає для людини більшого ворога (після диявола), ніж скнара і лихвар, бо він хоче бути богом над усіма людьми. Турки, войовники, тирани— все це люди теж лихі, але вони все-таки мусять давати людям жити і змушені признатися, що вони лихі люди і вороги, і можуть, навіть мусять, іноді пожаліти декого. А лихвар або скнара хоче, щоб весь світ для нього голодував і мучився від спраги, пропадав у злиднях і сумі, щоб тільки у нього одного було все і щоб кожен діставав від нього, як від бога, і став би навіки його кріпаком... Він носить мантію, золоті ланцюжки, персні, миє пику, удає з себе людину надійну, побожну, вихваляється... Лихвар — це величезна, жахлива потвора, це звір, який усе спустошує, гірше, ніж Какус, Геріон або Антей. І все ж прибирається, удає з себе благочестивого, щоб не бачили, куди поділися бики, яких він втягує задом наперед у своє лігво. Але Геркулес повинен почути рев биків і крики бранців і знайти Какуса навіть серед скель та ущелин, щоб знову визволити биків від лиходія. Бо Какусом зветься лиходій, побожний лихвар, який краде, грабує і пожирає все. І все-таки він начебто нічого поганого не робив; і думає, що навіть ніхто не може викрити його, бо він тягнув биків задом наперед у своє лігво, через що по їх слідах здавалося, начебто вони були випущені. Так само лихвар хотів би обдурити весь світ, нібито він приносить користь і дає світові биків, тимчасом як він хватає їх тільки для себе і пожирає... І якщо колесують і стинають голови розбійників і убивців, то в скільки разів більше слід було б колесувати і четвертувати... виганяти, проклинати, стинати голови всіх лихварів»*(MartinLuther,*цит. тв.).

капіталу. Він відчуває «людські спонуки»[168] своєї власної плоті, до того ж він настільки освічений, що готовий висміювати пристрасть до аскетизму як передсуд старомодного збирача скарбів. В той час як класичний капіталіст плямує індивідуальне споживання як гріх проти своєї функції і як «здержливість» від нагромадження, модернізований капіталіст уже може розглядати нагромадження як «відречення» від споживання. «Ах, дві душі живуть в його грудях, і обидві не помиряться одна з одною!»[169].

При історичному зародженні капіталістичного способу виробництва — а кожний капіталістичний parvenue[вискочка] індивідуально проходить цю історичну стадію — жадоба збагачення і скупість панують як абсолютні пристрасті. Але прогрес капіталістичного виробництва створює не тільки новий світ втіх; з розвитком спекуляції і кредитної справи він відкриває тисячі джерел раптового збагачення. На певному ступені розвитку деякий умовний рівень марнотратства, будучи демонстрацією багатства і, значить, засобом одержання кредиту, стає навіть діловою необхідністю для «нещасного» капіталіста. Розкіш входить до представницьких витрат капіталу. До того ж капіталіст збагачується не пропорціонально своїй особистій праці або урізуванню свого особистого споживання, як це буває з збирачем скарбів, а пропорціонально кількості тієї чужої робочої сили, яку він висмоктує, і тому відреченню від усіх життєвих благ, яке він нав'язує робітникам. Правда, марнотратство капіталіста ніколи не набирає такого bonafide[простодушного] характеру, як марнотратство гультяя-феодала, навпаки, в основі його завжди криється найбрудніша скнарість і дріб'язковий розрахунок; проте марнотратство капіталіста зростає з зростанням його нагромадження, зовсім не заважаючи останньому. Разом з тим у благородних грудях капіталіста розгортається фаустівський конфлікт між пристрастю до нагромадження і жадобою втіх.

«Промисловість Манчестера»,— сказано в одному творі, опублікованому в 1795 р. д-ром Ейкіном,— «можна поділити на чотири періоди. На протязі першого періоду фабриканти були змушені уперто працювати для підтримання свого існування».

Особливо багато наживалися вони, обкрадаючи батьків, які віддавали їм своїх дітей як apprentices(учнів) і повинні були дорого платити за навчання, хоч ці учні голодували. З другого боку, середній прибуток був низький, і нагромадження вимагало великої ощадливості. Вони жили як скнари, збирачі скарбів, і далеко не споживали навіть процентів з свого капіталу.

«В другий період вони почали збивати собі невеликі капітали, але працювали так само уперто, як і раніше»,— тому що безпосередня експлуатація праці сама коштує праці, як це відомо кожному наглядачеві над рабами,— «і жили так само скромно, як і раніше... В третьому періоді почалася розкіш, і підприємства стали розширятися завдяки розсиланню вершників» (кінних комівояжерів) «по замовленнях в усі торгові міста королівства. Треба думати, що до 1690 р. існувало лише дуже небагато або навіть зовсім не існувало капіталів в 3 000—4 000ф. ст., добутих у промисловості. Але приблизно в цей час або трохи пізніше промисловці уже нагромадили гроші і почали будувати собі кам'яні будинки замість дерев'яних або глиняних... У Манчестері

ще в перші десятиріччя XVIII століття фабрикант, який почастував своїх гостей кухлем іноземного вина, викликав балачки і пересуди серед усіх сусідів».

До появи машинного виробництва фабриканти, сходячись вечорами в трактирах, ніколи не споживали більше, ніж стакан пуншу за 6 пенсів і пачку тютюну за 1 пенс. Тільки в 1758 р. побачили вперше— і це було епохальним — «фабриканта у власному екіпажі!» «Четвертийперіод» — остання третина XVIII століття — «відзначається великою розкішшю і марнотратством, що спирається на розширення підприємств» [35)]. Що сказав би добрий доктор Ейкін, якби він воскрес і подивився на теперішній Манчестер!

Нагромаджуйте, нагромаджуйте! В цьому Мойсей і пророки![170] «Працьовитість дає той матеріал, що його нагромаджує ощадливість»[36)]. Отже, заощаджуйте, заощаджуйте, тобто перетворюйте якомога більшу частину додаткової вартості, або додаткового продукту, знов у капітал! Нагромадження заради нагромадження, виробництво заради виробництва — цією формулою класична політична економія виразила історичне покликання буржуазного періоду. Вона ні на хвилину не обманювалась відносно того, які великі муки родів багатства [37)]; але чого варті всі нарікання перед лицем історичної необхідності? Якщо пролетар в очах класичної політичної економії є лише машина для виробництва додаткової вартості, то і капіталіст в її очах є лише машина для перетворення цієї додаткової вартості в додатковий капітал. Вона ставиться до його історичної функції з усією серйозністю. Щоб звільнити серце капіталіста від злощасного конфлікту між жадобою втіх і пристрастю до збагачення, Мальтус на початку двадцятих років цього століття захищав особливий вид поділу праці, згідно з яким справа нагромадження полишається капіталістові, який дійсно займається виробництвом, а справа марнотратства — іншим учасникам в дільбі додаткової вартості: земельній аристократії, особам, що дістають утримання від держави і церкви, і т. д. Надзвичайно важливо,— говорить він,— «відокремити пристрасть до витрат від пристрасті до нагромадження» (thepassionforexpenditureandthepassionforaccumulation)[38)]. Панове капіталісти, які давно вже перетворилися в марнотратників життя і в світських людей, зарепетували. Як,— покликає один рікардіанець, що виступив їх адвокатом,— пан Мальтус проповідує високі земельні ренти, високі податки і т. д.; він хоче постійно підганяти фабрикантів з допомогою непродуктивних споживачів! Звичайно, виробництво, виробництво в дедалі ширшому масштабі — такий лозунг, проте

[35)]Dr. *Aikin***.** «Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester». London, 1795, p. 182 sqq.

[36)]*A. Smith***.** «Wealth of Nations», в. Ill, ch. III.

[37)]Навіть Ж. Б. Сей говорить: «Заощадження багатих робляться за рахунок бідних»[171]. «Римський пролетар шив майже цілком за рахунок суспільства... Можна майже сказати, що сучасне суспільство живе за рахунок пролетарів, ,за рахунок тієї частини, яку воно відбирає у них при оплаті праці» (*Sismondi*. «Etudes etc.», t. I, p. 24).

[38)] *Malthus***.** «Principles of Political Economy», p. 319, 320.

«таким шляхом виробництво можна швидше загальмувати, ніж розвинути. Не зовсім справедливо так само (norisitquitefair) тримати в безділлі одну групу осіб лише для того, щоб підганяти інших, з характеру яких можна думати (whoarelikely, fromtheircharacters), що вони були б здатні успішно займатися ділом, якщо їх до цього примусити» [39].

Але хоч він вважає несправедливим спонукати промислового капіталіста до нагромадження, знімаючи жир з його супу, проте йому здається необхідним звести до можливого мінімуму заробітну плату робітника, «щоб підтримувати працьовитість останнього». Він нітрохи не приховує також, що таємниця наживи полягає у привласненні неоплаченої праці.

«Посилення попиту з боку робітників означає лише їх готовність брати собі меншу частину свого власного продукту і більшу частину його залишати підприємцям; і коли кажуть, що при цьому внаслідок зниження споживання» (робітників) «виходить «glut»» (переповнення ринку, надвиробництво), «то я можу відповісти лише, що «glut» є синонім високого прибутку» [40].

Вчене сперечання про те, як вигідніше для нагромадження розподілити вирвану у робітника здобич між промисловим капіталістом і безцільним землевласником і т. д., стихло перед лицем липневої революції. Скоро після цього ударив у сполошний дзвін міський пролетаріат Ліона і пустив червоного півня сільський пролетаріат Англії. По цей бік Ла-Маншу ріс оуенізм, по той його бік — сен-сімонізм і фур'єризм. Настав час вульгарної політичної економії. Рівно за рік до того, як Нассау У. Сеніор з Манчестера відкрив, що прибуток (включаючи процент) на капітал є продукт неоплаченої «останньої дванадцятої години праці», він сповістив світові про друге своє відкриття. «Я,— урочисто прорік він,— заміняю слово капітал, що розглядається як знаряддя виробництва, словом здержливість» [41]. Справді недосяжний зразок «відкриттів» вульгарної політичної економії! Економічна категорія підмінюється сикофантською фразою. Voilatout[оті все]. «Якщодикун,— повчає Сеніор,— робить лук, то він займається промисловістю, але не практикує здержливості». Це пояснює нам, як і чому при старих суспільних укладах засоби праці створювались «без здержливості» капіталіста. «Чим більше прогресує суспільство, тим більше здержливості вимагає воно»[42], а саме з боку тих, праця яких полягає в тому, щоб привласнювати собі чужу працю і її продукт. Всі умови процесу праці перетворюються віднині у відповідну

---

39)«An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», p. 67.

40)«An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», p. 59.

41)*Senior****.*** «Principes fondamentaux de l'Economie Politique», trad. Arrivabene. Paris, 1836, p. 309. Для прихильників старої класичної школи це було вже занадто. «Пан Сеніор підмінює вираз праця і капітал виразом праця і здержливість... Здержливість є звичайне заперечення. Джерелом прибутку є не здержливість, а споживання продуктивно застосовуваного капіталу» (Джон Кейзнов в його виданні праці Мальтуса: «DefinitionsinPoliticalEconomy». London, 1853, p. 130, примітка). Навпаки, п. Джон Ст. Мілль на одній сторінці списує рікардовську теорію прибутку, а на другій — приймає сеніорівську «винагороду за здержливість». Йому так само властиві банальні суперечності, скільки чужа гегелівська «суперечність», джерело всякої діалектики.*Додаток до 2 видання****.*** Вульгарному економістові не спадає на думку те, що всяку людську дію можна вважати за «здержливість» від протилежної дії. їда є здержливість від посту, ходьба — здержливість від стояння на місці, праця — здержливість від безділля, безділля — здержливість від праці і т. п. Цим панам слід було б подумати про слова Спінози: Determinatioestnegatio[172].

42)*Senior*, там же, стор. 342.

кількість актів здержливості капіталіста. Що хліб не тільки їдять, але й сіють, цим ми зобов'язані здержливості капіталіста! Якщо вино видержують певний час, щоб воно перебродило, то знов-таки лише завдяки здержливості капіталіста![43] Капіталіст грабує свою власну плоть, коли він «позичає (!) робітникові знаряддя виробництва»,— тобто, з'єднавши їх з робочою силою, вживає як капітал,— замість того щоб пожирати парові машини, бавовну, залізниці, добрива, робочих коней і т. д. або, як по-дитячому уявляє собі вульгарний економіст, прогуляти «їх вартість», обернувши її в предмети розкоші та інші засоби споживання[44]. Яким чином клас капіталістів може здійснити це, є таємниця, яку суворо береже досі вульгарна політична економія. Як би то не було, світ живе тільки завдяки самокатуванню капіталіста, цього сучасного каяного грішника перед богом Вішну. Не тільки нагромадження, але й звичайне «збереження капіталу вимагає постійного напруження сил для того, щоб протистояти спокусі спожити його»[45]. Таким чином, уже звичайна гуманність, очевидно, вимагає, щоб капіталіст був звільнений від мук і спокус тим же самим способом, яким скасування рабства звільнило недавно рабовласника Джорджи від тяжкої дилеми: чи розтринькати на шампанське весь додатковий продукт, видушений з негрів-рабів, чи, може, частину його знову перетворити в додаткову кількість негрів і землі.

В найрізніших суспільно-економічних формаціях має місце не тільки просте відтворення, але й відтворення в розширених розмірах, хоч останнє відбувається не в однаковому масштабі. Дедалі все більше виробляється і більше споживається, отже, більше продукту перетворюється в засоби виробництва. Однак процес цей не є нагромадженням капіталу, не є, таким чином, і функцією капіталіста до того часу, поки робітникові засоби його виробництва, а значить і його продукт і його життєві засоби не протистоять ще у формі капіталу[46]. НаступникМальтуса на кафедрі політичної економії в ост-індському коледжі в Хейлібері, Річард Джоне, який помер кілька років тому, вдало ілюструє це двома великими фактами. Оскільки більшість індійського народу становлять селяни, які ведуть самостійне господарство, то їх продукт, засоби їх праці та їх життєві засоби ніколи не прибирають «форму («theshape») фонду, заощадженого з

[43]«Ніхто... не став би сіяти, наприклад, своєї пшениці, кидаючи її на дванадцять місяців у землю, або на цілі роки залишати своє вино в льоху, замість того щоб відразу самому спожити ці речі або їх еквівалент, якби він не розраховував одержати добавочну вартість і т. д.» (*Scrope.* «PoliticalEconomy», edit. A. Potter. New- York, 1841, p. 133) [173].

[44]«Нестатки, яким піддає себе капіталіст, позичаючи свої знаряддя виробництва робітникові, замість того щоб обернути їх вартість на своє особисте споживання, перетворивши її в предмети споживання або розкоші» (G. *deMolinari.*«EtudesEconomiques». Paris, 1846, p. 36). (Пом'якшений вислів «позичати» вжито для того, щоб згідно з випробуваною манерою вульгарних економістів ототожнити найманого робітника, експлуатованого промисловим капіталістом, з самим промисловим капіталістом, який користується грішми, що їх позичає інший капіталіст.)

[45]*Courcelle-Seneuil,*цит. тв., стор. 20.

[46] «Окремі класи доходу, які найбільше підтримують прогрес національного капіталу, змінюються на різних стадіях розвитку і тому... цілком відмінні у націй, які стоять на різних ступенях прогресу... Прибуток... є незначне джерело нагромадження в порівнянні з заробітною платою і рентою на ранніх стадіях суспільного розвитку... Коли розвиток сил національної праці робить дійсно значний крок вперед, відносна роль прибутку як джерела нагромадження зростає» (*RichardJones.* «Text-booketc.», p. 16, 21).

чужого доходу («savedfromrevenue»), і, значить, не проробляють попереднього процесу нагромадження» («a previousprocessofaccumulation») [47]. З другого боку, в провінціях, де англійське панування найменше розклало стару систему, несільськогосподарські робітники дістають роботу безпосередньо у великих феодалів, до яких припливає певна частина сільськогосподарського додаткового продукту в формі данини або земельної ренти. Частина цього додаткового продукту споживається великими феодалами в натуральному вигляді, друга частина перетворюється для них робітниками в предмети розкоші та інші засоби споживання, тоді як решта становить заробітну плату робітників, що є власниками знарядь своєї праці. Виробництво і відтворення в розширених розмірах відбувається тут без будь-якого втручання цього дивовижного святого, цього рицаря сумного образу, «здержливого» капіталіста.

4. ОБСТАВИНИ, ЯКІ ВИЗНАЧАЮТЬ РОЗМІРИ НАГРОМАДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНО ВІД ТІЄЇ ПРОПОРЦІЇ, В ЯКІЙ ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ РОЗПАДАЄТЬСЯ НА КАПІТАЛ І ДОХОД. СТУПІНЬ ЕКСПЛУАТАЦІЇ РОБОЧОЇ СИЛИ. ПРОДУКТИВНА СИЛА ПРАЦІ. ЗБІЛЬШЕННЯ ВІДМІННОСТІ МІЖ ЗАСТОСОВУВАНИМ КАПІТАЛОМ І КАПІТАЛОМ СПОЖИВАНИМ. ВЕЛИЧИНА АВАНСОВАНОГО КАПІТАЛУ

Коли відношення, в якому додаткова вартість розпадається на капітал і доход, дане, то величина нагромадженого капіталу, очевидно, залежить від абсолютної величини додаткової вартості. Припустимо, що 80% капіталізуються, 20% проїдаються; тоді нагромаджений капітал буде 2 400 ф. ст. або 1 200 ф. ст., залежно від того, чи дорівнює загальна сума додаткової вартості 3 000, чи тільки 1 500 фунтів стерлінгів. Таким чином, у визначенні величини нагромадження беруть участь всі ті обставини, які визначають масу додаткової вартості.

Підсумуємо їх тут ще раз, але лише остільки, оскільки вони дають нові точки зору відносно нагромадження.

Як ми пам’ятаємо, норма додаткової вартості залежить насамперед від ступеня експлуатації робочої сили. Політична економія так високо оцінює цю роль ступеня експлуатації, що нерідко ототожнює прискорене зростання нагромадження під впливом підвищення продуктивної сили праці з прискореним зростанням його під впливом підвищеної експлуатації робітника [48]. відділах про виробництво додаткової

[47] Там же, стор. 36 і дальш.

[48] «Рікардо говорить: «На різних ступенях суспільного розвитку нагромадження капіталу, або засобів для застосування праці» (тобто для експлуатації), «може бути більш-менш швидким і в усякому разі повинно залежати від продуктивних сил праці. Продуктивні сили праці звичайно найбільші там, де є багато родючого грунту». Коли тут під продуктивними силами праці розуміється мізерність величини тієї частини кожного продукту, яка потрапляє в руки осіб, що виробляють його своєю працею, то твердження Рікардо є просто тавтологія, бо решта продукту є, звичайно, тим фондом, за рахунок

вартості ми раз у раз припускали, що заробітна плата щонайменше дорівнює вартості робочої сили. Однак на практиці насильствене зниження заробітної плати нижче цієї вартості відіграє надто важливу роль, щоб хоч коротко не спинитися на ньому. В певних межах воно фактично перетворює необхідний фонд споживання робітника у фонд нагромадження капіталу.

«Заробітна плата»,— говорить Дж. Ст. Мілль,— «не має продуктивної сили; це ціна однієї з продуктивних сил; заробітна плата, як і ціна машин, зовсім не бере участі у виробництві товарів поряд з самою працею. Якби працю можна було одержати без купівлі, заробітна плата була б зайва» [49)].

Але якби робітники могли харчуватися повітрям, їх не можна було б купити ні за яку ціну. Отже, дарова праця є межа в математичному розумінні цього слова: до неї завжди можна наближатися, ніколи, проте, не досягаючи її. Постійна тенденція капіталу полягає в тому, щоб звести робітників до цього нігілістичного рівня. Часто цитований мною письменник XVIII століття, автор «EssayonTradeandCommerce», видав лише заповітну мрію англійського капіталу, заявивши, що історичне життєве завдання Англії полягає в тому, щоб знизити заробітну плату англійських робітників до рівня французьких або голландських[50)]. Він, між іншим, наївно говорить:

«Якщо наші бідняки» (термін для означення робітників) «хочуть жити в розкоші... то, звичайно, їх праця буде дорога... Адже волосся стає дибом, коли подумаєш про ті колосальні надмірності («heapofsuperfluities»), якими відзначається споживання наших мануфактурних робітників: тут і горілка, і джин, і чай, і цукор, закордонні фрукти, міцне пиво, ситці, нюхальний і курильний тютюн і т. д.»[51)].

Автор цитує далі твір одного нортгемптоншірського фабриканта, який, благочестиво звівши очі свої до неба, волає:

«Праця на цілу третину дешевша у Франції, ніж в Англії, бо французькі бідняки напружено працюють, дуже скромно їдять та одягаються, головні предмети їх споживання — хліб, фрукти, трави, коріння та сушена риба; вони дуже рідко їдять м’ясо і, коли дорога пшениця, дуже мало їдять хліба»[52)]. «До того ж»,— говорить далі згаданий вище автор уже від себе,— «вони п’ють тільки воду і тільки неміцні напитки, так що в дійсності витрачають на диво мало грошей... Такого стану речей, звичайно, важко досягти, проте його можна досягти, як це переконливо доводить те, що він існує і у Франції і в Голландії»[53)].

якого, коли це угодно його власникові («iftheownerpleases»), може нагромаджуватися капітал. Але звичайно це не має місця якраз там, де земля найродючіша» («ObservationsoncertainVerbalDisputesetc.», p. 74).

[49)] *J. St. Mill.* «Essays on some unsettled Questions of Political Economy». London, 1844, p. 90.

[50)] «An Essay on Trade and Commerce». London, 1770, p. 44. Таксамогазета«Times» в грудні 1866 р. і в січні 1867 р. вмістила гарячі висловлювання власників англійських рудників, в яких описувався добробут бельгійських гірників, які одержують і вимагають рівно стільки, скільки треба, щоб шити заради своїх «хазяїв». Бельгійські робітники багато терпіли, але фігурувати в «Times» зразковими робітниками — це вже занадто! Відповіддю був страйк бельгійських гірників (біля Марш’єнна) в лютому 1867 р., придушений свинцем і порохом.

[51)] «An Essay on Trade and Commerce». London, 1770, p. 44, 46.

[52)] Фабрикант з Нортгемптонширу чинить тут благочестивий обман, цілком простимий, коли взяти до уваги пориви його серця. Він порівнює начебто життя французького і англійського мануфактурного робітника, а тим часом у цитованому місці описує, як він і сам згодом признається, життя французького сільськогосподарського робітника!

[53)] «An Essay on Trade and Commerce». London, 1770, p. 70, 71.

Через два десятиріччя після цього один американський базіка, який дістав титул барона, янкі Бенджамін Томпсон (alias[інакше] граф Румфорд), розвивав ті самі філантропічні плани, здобувши собі ними велику ласку від бога і людей. Його «Essays» являють собою куховарську книгу, начинену всілякими рецептами, що вказують, як замінити дорогі нормальні предмети споживання робітників дешевими сурогатами. Ось особливо вдалий рецепт цього дивовижного «філософа»:

«5 ф. ячменю, 5 ф. кукурудзи, на 3 пенси оселедців, на 1 пенс солі, на 1 пенс оцту, на 2 пенси перцю і зелені, разом на суму $20^3/_4$ пенса, виходить суп на 64 чоловіка, при цьому при середніх цінах на хліб вартість його може бути ще знижена до ¼ пенса на душу» 54).

З розвитком капіталістичного виробництва фальсифікація товарів зробила такі успіхи, що ідеали Томпсона стали зайві[55)].

В кінці XVIII і в перші десятиріччя XIX століття англійські фермери і лендлорди добилися зниження заробітку робітників до крайньої нижчої межі, виплачуючи сільськогосподарським поденщикам у формі заробітної плати менше мінімуму, необхідного для існування, і додаючи решту в формі грошової допомоги парафіяльної благодійності. Ось приклад того блазнювання, до якого вдавалися англійські Догбері при «законному» встановленні ними тарифів заробітної плати:

«Коли сквайри Спінемленду встановлювали в 1795 р. заробітну плату, вони якраз тоді пообідали, але, очевидно, вважали, що робітники не потребують нічого подібного... Вони вирішили, що тижнева плата повинна бути 3 шил. на чоловіка, коли хлібина вагою 8 ф. 11 унцій коштує 1 шил., і повинна відповідно підвищуватись, поки ціна хлібини не досягне 1 шил. 5 пенсів. При ще значнішому зростанні ціни на хліб заробітна плата повинна відносно зменшуватись, так що, коли ціна хлібини буде 2 шил., споживання робітника повинно стати на одну п'яту меншим, ніж було раніше»[56)].

В 1814 р. перед слідчою комісією палати лордів давав свідчення якийсь А. Беннет, великий фермер, мировий суддя, попечитель притулку для бідних. До його обов'язків входило також і регулювання заробітної плати. На питання: «Чи додержується яке-небудь певне співвідношення між вартістю денної праці і розмірами парафіяльної грошової допомоги робітникам?» — він відповів:

«Так. Тижневий доход кожної сім'ї доводиться до вартості галонової хлібини (8 ф. 11 унцій) і 3 пенсів на

Примітка до 3 видання. Нині завдяки конкуренції на світовому ринку, що виникла після того, як написано цитовані рядки, ми значно просунулися вперед в цьому питанні. «Якщо Китай»,— говорив своїм виборцям член парламенту Стейплтон,— «якщо Китай стане великою промисловою державою, то я не бачу, яким чином робоче населення Європи може витримати боротьбу з ним, не опускаючись до рівня своїх конкурентів» («Times», 3 вересня 1873 р.).— Тепер уже, не континентальна, —ні, китайська заробітна плата є завітною мрією англійського капіталу.

[55)]Із звітів останньої парламентської слідчої комісії відносно фальсифікації життєвих засобів видно, що навіть фальсифікація ліків є для Англії не винятком, а правилом. Так, наприклад, аналіз 34 проб опіуму, купленого в 34 лондонських аптеках, показав, що в 3і випадку продукт був сфальсифікований домішкою макових головок, пшеничного борошна, камеді, глини, піску і т. д., причому в багатьох пробах не знайшлося і слідів морфіну.

[56)]G. L. *Newnham* (barrister at law.) «A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws». London, 1815, p. 20, примітка

душу... Ми вважаємо, що галонової хлібини досить для підтримання життя членів сім'ї протягом тижня; 3 пенси видаються на одежу; а якщо парафія воліє сама видавати одежу, ці 3 пенси не виплачують. Така практика панує не тільки в усій західній частині Уилтширу, але, як я гадаю, і в усій країні»[57]. «Таким чином»,— покликає один буржуазний автор того часу,— «фермери протягом ряду років принижували гідний поваги клас своїх співвітчизників, примушуючи їх знаходити притулок в робітних домах... Фермер збільшив свій власний доход, перешкодивши нагромадженню навіть найнеобхіднішого споживного фонду робітників» [58].

Яку роль в утворенні додаткової вартості, а значить і в утворенні фонду нагромадження капіталу відіграє в наші дні прямий грабіж з фонду необхідного споживання робітника, це ми бачили, наприклад, коли розглядали так звану роботу на дому (див. розд. XIII, 8, d). Дальші подібні факти будуть наведені нижче в цьому відділі.

Хоч в усіх галузях промисловості частина постійного капіталу, яка складається з засобів праці, повинна бути достатня для того, щоб дати роботу певному числу робітників, яке визначається величиною підприємства, все ж вона зовсім не обов'язково зростає пропорціонально числу зайнятих робітників. Нехай на даній фабриці 100 робітників при восьмигодинній праці дають 800 робочих годин. Якщо капіталіст хоче збільшити цю кількість годин наполовину, він може взяти 50 нових робітників, але тоді йому треба авансувати новий капітал не тільки на заробітну плату, але й на засоби праці. Проте він може також примусити і цих старих 100 робітників працювати 12 годин замість 8, і тоді він може обійтися наявними засобами праці, які лише будуть швидше зношуватись. Таким чином додаткова праця, створена більшим напруженням робочої сили, може збільшити субстанцію нагромадження, тобто додатковий продукт і додаткову вартість, без відповідного збільшення постійної частини капіталу.

В добувній промисловості, наприклад у гірництві, сировина не є складовою частиною авансованого капіталу. Тут предмет праці — не продукт попередньої праці, а безплатний дар природи. Це — металічні руди, мінерали, кам'яне вугілля, камінь і т. п. Постійний капітал складається тут майже виключно з таких засобів праці, до яких дуже легко прикласти збільшену кількість праці (наприклад, встановивши денні і нічні зміни робітників). Але ж за інших рівних умов маса і вартість продукту зростають прямо пропорціонально прикладеній кількості праці. Як у перший день виробництва, тут ідуть рука в руку обидва первісні фактори, які створюють продукт, а разом з тим створюють і речові елементи капіталу: людина і природа. Завдяки еластичності робочої сили сфера нагромадження розширяється без попереднього збільшення постійного капіталу.

В землеробстві розширити оброблювану площу без додаткового авансування

---

[57] Там же, стор. 19, 20.

[58] *Ch.*H. *Parry.* «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered». London, 1816, p. 77, 69. Панове лендлорди, з свого боку, не тільки «винагородили» себе за втрати під час антиякобінської війни, яку вони вели від імені Англії, але й колосально збагатились. «За 18 років ренти їх подвоїлись, потроїлись, почетверились, а в окремих випадках збільшилися в шість раз» (там же, стор. 100, 101)

посівного матеріалу і добрив неможливо. А коли це авансування вже зроблене, то навіть чисто механічний обробіток землі колосально збільшує кількість продукту. Збільшена кількість праці, створена тим самим числом робітників, підвищує родючість грунту, не вимагаючи нових авансувань на засоби праці. Це знов-таки пряме діяння людини на природу, яке стає безпосереднім джерелом підвищеного нагромадження без участі нового капіталу.

Нарешті, в промисловості у власному розумінні цього слова кожна додаткова затрата на працю передбачає відповідну додаткову затрату на сировину, але зовсім не обов’язково на засоби праці. Оскільки ж добувна промисловість і землеробство дають обробній промисловості її власну сировину і сировину для її засобів праці, то на користь останньої іде і та додаткова кількість продуктів, яка створюється першими без додаткової затрати капіталу.

Загальний підсумок такий: оволодіваючи двома первісними творцями багатства, робочою силою і землею, капітал набуває здатності розширення, яка дає йому змогу вивести елементи свого нагромадження за межі, визначувані, здавалося б, його власною величиною, тобто вартістю і масою тих уже вироблених засобів виробництва, у формі яких капітал існує.

Другим важливим фактором нагромадження капіталу є рівень продуктивності суспільної праці.

Із зростанням продуктивної сили праці зростає і та маса продуктів, в якій виражається певна вартість, а значить і додаткова вартість даної величини. При незмінній і навіть при спадній нормі додаткової вартості, якщо тільки остання падає повільніше, ніж збільшується продуктивна сила праці, маса додаткового продукту зростає. Тому при незмінному поділі додаткового продукту на доход і додатковий капітал споживання капіталіста може зростати, не зменшуючи фонду нагромадження. Відносна величина фонду нагромадження може навіть зростати за рахунок фонду споживання, в той час як здешевлення товарів віддає в розпорядження капіталіста стільки ж або навіть більше предметів споживання, ніж раніше. Але з зростанням продуктивності праці відбувається, як ми бачили, здешевлення робітника, а значить і зростання норми додаткової вартості, навіть в тому разі, коли реальна заробітна плата підвищується. Ця остання ніколи не збільшується в тому ж відношенні, як продуктивність праці. Отже, та сама вартість змінного капіталу приводить в рух більше робочої сили, а значить і більше праці. Та сама вартість постійного капіталу виражається в більшій кількості засобів виробництва, тобто в більшій кількості засобів праці, матеріалів праці і допоміжних матеріалів, і, значить, дає більше елементів, що утворюють як продукт, так і вартість, або елементів, що вбирають в себе працю. Тому при незмінній і навіть спадній вартості додаткового капіталу має місце прискорене нагромадження. Не тільки речево розширяються розміри відтворення, але виробництво додаткової вартості зростає швидше, ніж вартість додаткового капіталу.

Розвиток продуктивної сили праці впливає також і на первісний капітал, тобто на капітал, який уже перебуває в процесі виробництва. Частина функціонуючого постійного капіталу складається з засобів праці, як-от машини і т. д., що можуть бути спожиті, отже відтворені або заміщені новими такими самими екземплярами, лише протягом більш-менш тривалих періодів. Але щороку частина цих засобів праці відмирає, тобто досягає кінцевої мети своєї продуктивної функції. Отже, ця частина щороку перебуває в стадії свого періодичного відтворення або свого заміщення новими такими самими екземплярами. Якщо продуктивна сила праці розвивається в тих галузях, де виробляються ці засоби праці,— а вона розвивається безперервно з прогресом науки і техніки,— то місце старих машин, інструментів, апаратів і т. д. заступають нові, більш ефективні і порівняно з розмірами своєї роботи більш дешеві. Старий капітал відтворюється в більш продуктивній формі, не кажучи вже про постійні часткові зміни в існуючих засобах праці. Друга частина постійного капіталу, сировий і допоміжний матеріал, відтворюється безперервно протягом року, матеріал землеробського походження — здебільшого раз на рік. Отже, всяке поліпшення методів і т. д. діє тут майже одночасно і на додатковий капітал і на капітал уже функціонуючий. Кожний прогрес у галузі хімії не тільки умножає число корисних речовин і число корисних застосувань уже відомих речовин, розширяючи, таким чином, в міру зростання капіталу сфери його застосування. Прогрес хімії навчає також вводити відходи процесу виробництва і споживання знов у кругооборот процесу відтворення і створює, таким чином, матерію нового капіталу без попередньої затрати капіталу. Подібно до того як посилена експлуатація природного багатства досягається просто підвищеним напруженням робочої сили, так само наука і техніка надають функціонуючому капіталові здатності до розширення, незалежної від його даної величини. Вони впливають також на ту частину первісного капіталу, яка вступила в стадію свого відновлення. У своїй новій формі капітал даром привласнює суспільний прогрес, який відбувся за спиною його старої форми. Правда, цей розвиток продуктивної сили супроводиться частковим знеціненням функціонуючих капіталів. Оскільки це знецінення дає себе гостро відчувати завдяки конкуренції, головний тягар його падає на робітника, підвищеною експлуатацією якого капіталіст старається відшкодувати свої збитки.

Праця переносить на продукт вартість спожитих нею засобів виробництва. З другого боку, вартість і маса засобів виробництва, які приводяться в рух даною кількістю праці, зростають пропорціонально збільшенню продуктивності праці. Отже, коли дана кількість праці і долучає до свого продукту завжди одну і ту саму суму нової вартості, то з зростанням продуктивності праці зростає та стара капітальна вартість, яка при цьому переноситься на продукт.

Так, наприклад, коли англійський і китайський прядильники працюють однакове число годин і з однаковою інтенсивністю, то протягом тижня вони створять рівні

вартості. Проте, незважаючи на цю рівність, існує колосальна відмінність між вартістю тижневого продукту англійця, який працює з допомогою потужних автоматів, і вартістю тижневого продукту китайця, який має тільки ручну прядку. За той самий час, протягом якого китаєць переробляє один фунт бавовни, англієць переробляє багато сотень фунтів. В сотні раз більша сума старих вартостей долучається до вартості продукту англійця, продукту, в якому ці старі вартості зберігаються в новій корисній формі і можуть, таким чином, знов функціонувати як капітал. «В 1782 р.,— відзначає Ф.Енгельс,— весь збір вовни попередніх трьох років (в Англії) лежав необробленим через недостачу робітників і так і пролежав би, якби на допомогу не підоспіли нововинайдені машини, що випряли всю цю вовну»[59]. Праця, уречевлена в формі машин, не створила, розуміється, безпосередньо жодного робітника, але вона дала можливість невеликому числу робітників з невеликою порівняно затратою живої праці не тільки продуктивно спожити вовну і долучити до неї нову вартість, але й зберегти її стару вартість у формі пряжі і т. д. Тим самим вона створила засіб і імпульс до розширеного відтворення вовни. Живій праці по самій її природі властива здатність, створюючи нову вартість, зберігати стару. Тому з зростанням ефективності, розмірів і вартості засобів виробництва, тобто з зростанням нагромадження, яке відбувається разом з розвитком продуктивної сили праці, праця зберігає і увічнює все в нових формах постійно збільшувану капітальну вартість[60]. Ця природна здатність праці

---

[59] Ф. *Енгельс.* «Становище робітничого класу в Англії», стор. 20 [див. це видання, том 2, стор. 240].

[60] Класична політична економія внаслідок свого незадовільного аналізу процесу праці і процесу утворення вартості ніколи не розуміла як слід цього важливого моменту відтворення. Прикладом може бути Рікардо. Він говорить наприклад: хоч би як змінювалась продуктивна сила, «1 млн. чоловік на фабриках завжди створить одну й ту саму вартість». Це справедливо, коли дано екстенсивну і інтенсивну величину їх праці. Але це не перешкоджає тому, що при різній продуктивній силі праці один мільйон людей перетворює в продукт дуже відмінні маси засобів виробництва, зберігає в продукті дуже відмінні кількості старої вартості і, значить, дає продукти дуже відмінної вартості. І от саме цю обставину Рікардо випускає з уваги в деяких своїх висновках. Зауважимо мимохідь, що на цьому прикладі Рікардо марно намагався роз’яснити Ж. Б. Сею різницю між споживною вартістю (яку він називає тут wealth, речовим багатством) і міновою вартістю. Сей відповідає: «Щодо тієї трудності, на яку вказує п. Рікардо, кажучи, що один мільйон чоловік при удосконалених методах виробництва може виробити вдвоє, втроє більше багатства, не виробляючи, однак, більшої вартості, то ця трудність зникає, коли ми будемо, як це і слід, розглядати виробництво як обмін, в якому віддаються продуктивні послуги праці, землі, капіталів з метою одержати за це продукти. Саме з ‘допомогою цих продуктивних послуг ми здобуваємо всі існуючі в світі продукти. Інакше кажучи: ми тим більш багаті, наші продуктивні послуги мають тим більшу вартість, чим більше корисних предметів дістаємо ми за них в обміні ,що називається виробництвом» (J. *B. Say.* «Lettresa M. Malthus». Paris, 1820, p. 168, 169). «Трудність», в якій хоче розібратися Сей,— вона існує тільки для нього, але зовсім не для Рікардо,— ось яка. Чому не збільшується вартість споживних вартостей, коли зростає їх кількість внаслідок підвищеної продуктивної сили праці? Відповідь: трудність буде усунена, коли ми вирішимо назвати споживну вартість міновою вартістю. Мінова вартість є річ, зв’язана так чи інакше з обміном. Отже, назвемо виробництво «обміном» праці і засобів виробництва на продукт,— і тоді стане ясно як день, що мінової вартості ми одержимо тим більше, чим більше споживних вартостей буде створено у виробництві. Інакше кажучи: чим більше споживних вартостей, наприклад панчіх, дає фабрикантові робочий день, тим багатший фабрикант на панчохи. Але тут панові Сею раптом спадає на думку, що із «збільшенням кількості» панчіх їх «ціна» (яка не має, звичайно, нічого спільного з міновою вартістю) падає, «оскільки конкуренція змушує виробників віддавати продукти за стільки, скільки вони їм коштують». Звідки ж береться прибуток, коли капіталіст продає свої товари по ціні, якої вони йому коштують? Однак чи варто бентежитись такими дрібницями! Сей заявляє, що внаслідок підвищеної продуктивності кожен дістає тепер в обмін на той самий еквівалент дві пари панчіх замість однієї пари, як це було раніше, і т. д. Результат, до якого він таким чином

здається здатністю самозбереження, властивою капіталові, який оволодіває працею, цілком так само, як суспільні продуктивні сили праці здаються властивостями капіталу, а постійне привласнення додаткової праці капіталістом здається постійним самозростанням капіталу. Всі сили праці здаються силами капіталу, як всі форми вартості товару — формами грошей.

Із зростанням капіталу зростає різниця між застосовуваним капіталом і споживаним капіталом. Інакше кажучи: зростає вартісна і речова маса засобів праці, як-от: будівель, машин, дренажних труб, робочої худоби, всіляких апаратів, які протягом більш-менш тривалого періоду, в постійно відновлюваних процесах виробництва функціонують, тобто служать для досягнення певного корисного ефекту, в повному своєму обсягу, тоді як зношуються поступово і, значить, втрачають свою вартість частинами, отже частинами також і переносять її на продукт. Оскільки ці засоби праці беруть участь у створенні продукту, не долучаючи до нього вартості, тобто оскільки вони застосовуються цілком, а споживаються лише частинами, остільки вони, як ми вже згадували вище, роблять дарові послуги подібно до сил природи: води, пари, повітря, електрики і т. д. Ці дарові послуги минулої праці, охопленої і одушевленої живою працею, нагромаджуються із збільшенням масштабу нагромадження.

Оскільки минула праця виступає завжди в одежі капіталу, тобто пасив праці робітників *А, В, С і* т. д. перетворюється в актив непрацюючої особи X, то буржуа і економісти без кінця вихваляють заслуги минулої праці; шотландський геній Мак-Куллох вважає навіть, що минула праця повинна діставати певну винагороду (процент, прибуток і т. д.)[61]. Отже, невпинно зростаюче значення минулої праці, яка бере участь у формі засобів виробництва в живому процесі праці, приписується не самому робітникові, минулою і неоплаченою працею якого є засоби виробництва, а відчуженому від робітника втіленню цієї праці, її втіленню в капіталі. Практичні діячі капіталістичного виробництва та їх ідеологи-пустомолоти зовсім не здатні уявити собі засоби виробництва окремо від тієї своєрідної антагоністичної суспільної маски, яка надіта на них тепер, подібно до того як рабовласник не здатний уявити собі робітника,

---

прийшов, є якраз те саме положення Рікардо, яке він хотів спростувати. Після такого сильного напруження думки він, торжествуючи, звертається до Мальтуса з такими словами: «Ось яка, шановний пане, ця струнка доктрина; без неї,— я заявляю це,— немислима річ з'ясувати найтрудніші питання політичної економії і особливо питання, яким чином, незважаючи на те, що багатство складається з вартостей, нація стає більш багатою, коли вартість продуктів падає» (там же, стор. 170). Один англійський економіст зауважує з приводу таких фокусів у «Lettres» Сея: «Ця афектована манера базікати («thoseaffectedwaysoftalking») і становить те, що п. Сей хоче називати своєюдоктриноюі що він рекомендує Мальтусу викладати в Хартфорді, як це вже робиться «в багатьох місцях Європи». Сей говорить: «Коли дещо в цих положеннях здасться вам парадоксальним, вдивіться в ті речі, які ними виражаються, і я смію думати, що вони здадуться вам надзвичайно простими і зрозумілими». Без сумніву,— те, що ми побачимо в результаті цього процесу, здасться нам чим завгодно, але тільки не оригінальним або значним» («AnInquiryintothosePrinciplesrespectingtheNatureofDemandetc.», p. 110).

[61]Мак-Куллох взяв патент на «wagesofpastlabour» [«винагороду за минулу працю»] далеко раніше, ніж Сеніор взяв свій патент на «wagesofabstinence» [«винагороду за здержливість»].

як такого, окремо від його ролі раба.

При даному ступені експлуатації робочої сили маса додаткової вартості визначається числом одночасно експлуатованих робітників, а це останнє відповідає, хоч і в змінній пропорції, величині капіталу. Чим більше зростає капітал завдяки послідовному нагромадженню, тим сильніше зростає і та сума вартості, яка розпадається на фонд споживання і фонд нагромадження. Через це капіталіст може жити більш розкішно і в той же час посилювати свою «здержливість». І, кінець кінцем,всі рушійні пружини виробництва діють тим енергійніше, чим сильніше розширяється разом з масою авансованого капіталу масштаб виробництва.

5. ТАК ЗВАНИЙ РОБОЧИЙ ФОНД

В ході нашого дослідження вияснилось, що капітал *є* не постійна величина, а еластична частина суспільного багатства, яка постійно змінюється залежно від того чи іншого поділу додаткової вартості на доход і додатковий капітал. Ми бачили далі, що навіть при даній величині функціонуючого капіталу захоплені капіталом робоча сила, наука і земля (під останньою з економічної точки зору слід розуміти всі предмети праці, які дає природа без допомоги людини) становлять його еластичні потенції, які в певних межах розширяють його арену діяння незалежно від його власної величини. При цьому ми цілком абстрагувалися від умов процесу обігу, завдяки яким одна і та сама маса капіталу може діяти в дуже неоднаковій мірі. Оскільки ми мали на увазі рамки капіталістичного виробництва, отже мали на увазі чисто стихійно виниклу форму суспільного процесу виробництва, то ми цілком абстрагувалися від усякої більш раціональної комбінації, здійснюваної на основі існуючих засобів виробництва безпосередньо і планомірно. Класична політична економія завжди любила розглядати суспільний капітал як величину постійну з постійним ступенем діяння. Але передсуд цей вилився в незаперечну догму лише завдяки архіфілістерові Ієремії Бентаму — цьому тверезо-педантичному, нудно-балакучому оракулові пошлого буржуазного розсудку XIX століття[62)]. Бентам серед філософів те саме, що Мартін Таппер серед поетів. Обидва вони могли бути сфабриковані тільки в Англії[63)]. З точки зору його

[62)] Пор., між іншим, *J. Bentham.*«Theorie des Peines et des Recompenses», trad. Et. Dumont., 3emeed. Paris, 1826, t. II, 1. IV, ch. 2.

[63)] Ієремія Бентам — явище чисто англійське. Ні в яку епоху, ні в якій країні не було ще філософа — не виключаючи навіть нашого Хрістіана Вольфа,— який з таким самовдоволенням проповідував би найбуденніші банальності. Принцип корисності не був винаходом Бентама. Він лише бездарно повторив те, що талановито викладали Гельвецій та інші французи XVIII століття. Якщо ми хочемо дізнатися, що корисне, наприклад для собаки, то ми повинні спочатку дослідити собачу природу. Сама ж ця природа не може бути сконструйована «з принципу корисності». Якщо ми хочемо застосувати цей принцип до людини, хочемо з принципу корисності оцінювати всякі людські дії, рухи, відносини і т. д., то ми повинні знати, яка людська природа взагалі і як вона модифікується в кожну історично дану епоху. Але для Бентама цих питань не

догми зовсім незрозумілі звичайнісінькі явища процесу виробництва, наприклад його раптові розширення і скорочення і навіть самий факт нагромадження [64]. Догма ця застосовувалась як самим Бентамом, так і Мальтусом, Джемсом Міллем, Мак-Куллохом і т. д. для апологетичних цілей, а саме, щоб змалювати частину капіталу, змінний капітал, тобто капітал, перетворюваний в робочу силу, як величину постійну. Була вигадана байка, що речове існування змінного капіталу, тобто та маса життєвих засобів, яку він представляє для робітників, або так званий робочий фонд, є обмежена самою природою особлива частина суспільного багатства, межі якої непереборні. Щоб привести в рух ту частину суспільного багатства, яка повинна функціонувати як постійний капітал, або — речево — як засоби виробництва, необхідна певна маса живої праці. Остання визначається технікою виробництва. Але не дано ні числа робітників, потрібного для того, щоб привести цю масу праці в текучий стан — бо це число змінюється разом із зміною ступеня експлуатації індивідуальної робочої сили,— ні ціни робочої сили; відома тільки її мінімальна і до того ж дуже еластична межа. Факти, які лежать в основі розглядуваної догми, такі: з одного боку, робітник не має голосу при розподілі суспільного багатства на засоби споживання неробітників і на засоби виробництва. З другого боку, робітник лише у винятково сприятливих випадках може розширити так званий «робочий фонд» за рахунок «доходу» багатих[65].

До яких заяложених тавтологій приводить спроба перетворити капіталістичні межі робочого фонду в межі, що їх визначає природа суспільства взагалі, показує приклад професора Фосетта.

«Оборотний капітал [66] країни»,— говорить він,— «є її робочий фонд. Отже, щоб узнати середню грошову

існує. З найбільш наївною тупістю він ототожнює сучасного філістера — і до того ж, зокрема, англійського філістера — з нормальною людиною взагалі. Все те, що корисне цій різновидності нормальної людини і її світові, сприймається як корисне само по собі. Цим масштабом він вимірює потім минуле, сучасне і майбутнє. Наприклад, християнська релігія «корисна», бо вона релігійно засуджує ті самі злочини, які кримінальний кодекс засуджує юридично. Художня критика «шкідлива», бо вона заважає поважним людям втішатися творами Мартіна Таппера і т. д. Таким мотлохом цей промітний пан, девіз якого — «nulladiessinelinea» [174], наповнив гори книжок. Якби я мав сміливість мого друга Г.Гейне, я назвав бипана Ієремію генієм буржуазної глупоти.

[64]«Економісти надто схильні... розглядати певну кількість капіталу і певне число робітників як знаряддя виробництва даної постійної сили, що діють з певного постійною інтенсивністю... Ті... хто говорить... що товари в єдині фактори виробництва... заявляють тим самим, що виробництво взагалі не може бути розширене, бо для такого розширення повинна бути заздалегідь збільшена кількість життєвих засобів, сирових матеріалів і знарядь; фактично це рівнозначне твердженню, що ніяке зростання виробництва не може мати місця без його попереднього зростання або, інакше кажучи, що ніяке зростання його неможливе» (S. ***Bailey.*** «MoneyanditsVicissitudes», p. 58, 70). Бейлі критикує догму головним чином з точки зору процесу обігу.

[65]Дж. Ст. Мілль говорить у своїх «PrinciplesofPoliticalEconomy», [Ь. II, ch. i, § 3]: «Продукт праці розподіляється тепер у зворотному відношенні до праці: найбільшу його частину одержують ті, хто ніколи не працює, другу за величиною частину — ті, праця яких майже цілком номінальна, і так, по низхідній шкалі, винагорода стає все меншою і меншою, в міру того як праця стає важчою і неприємнішою. Людина, що займається найбільш стомлюючою і виснажливою фізичною працею, не може з певністю розраховувати навіть на одержання найнеобхідніших життєвих засобів». Щоб запобігти непорозумінню, зауважу, шо такі люди, як Дж. Ст. Мілль і йому подібні, заслуговують, звичайно, на всілякий осуд за суперечності між їх старими економічними догмами і їх сучасними тенденціями, але було б найбільш несправедливо звалювати цих людей в одну купу з вульгарними економістами-апологетами.

[66]Я нагадую тут читачеві, що категорії змінний капітал і постійний капітал вперше введені в ужиток мною. Політична

плату, одержувану кожним робітником, треба просто поділити цей капітал на кількість робітничого населення»[67].

Таким чином, ми спочатку обчислюємо суму всіх дійсно виплачених індивідуальних заробітних плат, потім заявляємо, що результат цього додавання і є вартість «робочого фонду», встановленого богом і природою. Нарешті, одержану таким способом суму ми ділимо на число робітників, щоб знов узнати, скільки в середньому припадає на кожного окремого робітника. Процедура надзвичайно хитромудра. Вона не заважає п. Фосетту заявити одним духом:

«Сукупне багатство, щороку нагромаджуване в Англії, поділяється на дві частини. Одна частина застосовується в самій Англії для підтримання нашої власної промисловості. Друга частина вивозиться за кордон... Частина, застосовувана в нашій промисловості, становить незначну пайку щороку нагромаджуваного в цій країні багатства» [68].

Отже, більша частина щороку наростаючого додаткового продукту, який відбирається у англійських робітників без еквіваленту, капіталізується не в Англії, а в інших країнах. Але ж разом з вивезеним таким чином за кордон додатковим капіталом вивозиться і частина «робочого фонду», винайденого богом і Бентамом[69] .

економія з часів А. Сміта змішує визначення, які містяться в них, з відмінністю форм основного і оборотного капіталу, яка породжується процесом обігу. Докладніше про це говориться в другому відділі другої книги.

[67] H. *Fawcett*, Prof. ofPolit. Econ. at Cambridge. «The Economic Position of the British Labourer». London, 1865, p. 120.

[68] Там же, стор. 122, 123.

[69] Можна сказати, що з Англії щороку експортується не тільки капітал, а й робітники — в формі еміграції. Проте в тексті не мається на увазі майно переселенців, які в значній своїй частині не належать до робітничого класу. Велика частина їх — це сини фермерів. Англійський додатковий капітал, який щороку вивозиться за кордон з метою одержання процентів, становить далеко значнішу величину в порівнянні з щорічним нагромадженням, ніж щорічна еміграція в порівнянні з щорічним приростом населення.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ. ЗАГАЛЬНИЙ ЗАКОН КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

1. ЗБІЛЬШЕННЯ ПОПИТУ НА РОБОЧУ СИЛУ В МІРУ НАГРОМАДЖЕННЯ ПРИ НЕЗМІННІЙ БУДОВІ КАПІТАЛУ

В цьому розділі ми розглядаємо той вплив, який зростання капіталу справляє на становище робітничого класу. Найважливіші фактори цього дослідження — будова капіталу і ті зміни, яких зазнає вона в ході процесу нагромадження.

Будову капіталу можна розглядати з двох точок зору. Будова, коли розглядати її з боку вартості, визначається тим відношенням, в якому капітал ділиться на постійний капітал, або вартість засобів виробництва, і змінний капітал, або вартість робочої сили, тобто загальну суму заробітної плати. Всякий капітал, коли розглядати його з боку матеріалу, який функціонує в процесі виробництва, ділиться на засоби виробництва і живу робочу силу; в цьому розумінні будова капіталу визначається відношенням між масою застосовуваних засобів виробництва, з одного боку, і кількістю праці, необхідною для їх застосування,— з другого. Першу я називаю вартісною будовою капіталу, другу— технічною будовою капіталу. Між однією і другою існує тісна взаємозалежність. Щоб виразити цю взаємозалежність, я називаю вартісну будову капіталу,— оскільки вона визначається його технічною будовою і відбиває в собі зміни технічної будови,— органічною будовою капіталу. В тих випадках, де говориться просто про будову капіталу, завжди слід розуміти його органічну будову.

Численні індивідуальні капітали, вкладені в певну галузь виробництва, більш або менш відрізняються своєю будовою один від одного. Середня з їх індивідуальних будов дає нам будову всього капіталу даної галузі виробництва. Нарешті, загальна середня з цих середніх будов усіх галузей виробництва дає нам будову суспільного капіталу даної країни, і тільки про це, кінець кінцем, йтиме мова в дальшому викладі.

Зростання капіталу включає в себе зростання його змінної, або перетворюваної в робочу силу, складової частини. Частина додаткової вартості, яка перетворюється в додатковий капітал, постійно повинна зазнавати зворотного перетворення в змінний капітал, або в додатковий робочий фонд. Припустимо, що в числі інших незмінних умов лишається без зміни і будова капіталу, тобто що, як і раніше, потрібна все та сама маса робочої сили для того, щоб привести в рух певну масу засобів виробництва, або постійного капіталу; в такому разі попит на працю і фонд існування робітників, очевидно, збільшується пропорціонально зростанню капіталу і збільшується тим швидше, чим швидше зростає капітал. Оскільки капітал щороку створює додаткову вартість, частина якої щороку долучається до первісного капіталу; оскільки самий цей приріст щороку зростає в міру збільшення розмірів уже функціонуючого капіталу і оскільки, нарешті, прискорюване особливо сильним прагненням до збагачення, наприклад при відкритті нових ринків, нових сфер прикладення капіталу внаслідок

нововиниклих суспільних потреб і т. д., нагромадження може швидко розширяти свій масштаб завдяки самій лише зміні в поділі додаткової вартості, або додаткового продукту, на капітал і доход, то потреби нагромадження капіталу можуть випередити збільшення робочої сили, або числа робітників, попит на робітників може випередити їх пропозицію, і, таким чином, може статися підвищення заробітної плати. Це, кінець кінцем, і мусить статися, якщо згадані вище умови залишаються незміненими. Через те що кожного року застосовується більше робітників, ніж у попередній, то раніше чи пізніше повинен настати момент, коли потреби нагромадження починають переростати звичайну пропозицію праці, коли, виходить, настає підвищення заробітної плати. Скарги на це чутно в Англії на протязі всього XV і першої половини XVIII століття. Проте більш-менш сприятливі умови, за яких наймані робітники зберігаються і розмножуються, нітрохи не змінюють основного характеру капіталістичного виробництва. Як просте відтворення невпинно відтворює саме капіталістичне відношення — капіталістів на одному боці, найманих робітників на другому,— так відтворення в розширеному масштабі, або нагромадження, відтворює капіталістичне відношення в розширеному масштабі: більше капіталістів або крупніших капіталістів на одному полюсі, більше найманих робітників на другому. Відтворення робочої сили, яка завжди повинна входити до складу капіталу як засіб збільшення вартості і не може звільнитися від нього, і підпорядкованість якої капіталові маскується лише зміною індивідуальних капіталістів, яким вона продається,— це відтворення є в дійсності моментом відтворення самого капіталу. Отже, нагромадження капіталу є збільшення пролетаріату[70].

Класична політична економія настільки добре розуміла це положення, що А. Сміт, Рікардо та ін., як сказано раніше, навіть помилково ототожнюють нагромадження з споживанням усієї капіталізованої частини додаткового продукту продуктивними робітниками, або з перетворенням її в додаткових найманих робітників. Уже в 1696 р. Джон Беллерс говорить:

«Якби у кого-небудь було 100 000 акрів землі, стільки ж фунтів стер- лінгів грошей і стільки ж голів худоби, але не було жодного робітника, то чим була б сама ця багата людина, як не робітником? І через те що робітники роблять людей багатими, то чим більше робітників, тим більше багатих... Праця бідняка — рудник багача» [71].

---

[70] *Карл Маркс*. «Наймана праця і капітал» [див. це видання, том **6**]. «При однаковій мірі гноблення мас, країна тим багатша, чим більше в ній пролетарів» (*Colins,* «L'EconomiePolitique, SourcedesRevolutionsetdesUtopiespretenduesSocialistes». Paris, 1857, t. Ill, p. 331). Під «пролетарем» в економічному значенні слід розуміти виключно найманого робітника, який виробляє і збільшує «капітал» і викидається на вулицю, як тільки він стає зайвим для потреб зростання вартості «пана капіталу», як називає цю персону Пеккер. «Немічний пролетар первісних лісів» — це мила фантазія Рошера. Житель первісного лісу — власник первісного лісу і поводиться з первісним лісом, як із своєю власністю, так само безцеремонно, як орангутанг. Отже, він не пролетар. Він був би пролетарем лише в тому разі, якби первісний ліс експлуатував його, а не він цей ліс. Щодо стану його здоров'я, то він в цьому відношенні витримав би порівняння не тільки з сучасним пролетарем, але й з сифілітичними і золотушними «поважними людьми». А втім, під первісним лісом пан Вільгельм Рошер розуміє, мабуть, своє рідне Люнебурзьке пустище.

[71] *John Bellers.* «Proposals for raising a College of Industry». London, 1696, p. 2.

Так само Бернар де Мандевіль говорить на початку XVIII століття:

«Там, де власність має достатній захист, було б легше жити без грошей, ніж без бідних, бо хто став би працювати?.. Слід оберігати робітників від голодної смерті, але треба, щоб вони не одержували нічого, що можна було б заощаджувати. Якщо іноді хто-небудь з нижчого класу завдяки надзвичайній працьовитості і недоїданню підноситься над становищем, в якому він виріс, то ніхто не повинен ставити йому в цьому якісь перешкоди: адже безспірно, що жити ощадливо, це — найрозумніша річ для кожної окремої особи, для кожної окремої сім'ї в суспільстві; проте інтерес усіх багатих націй полягає в тому, щоб більша частина бідних ніколи не залишалась без діла і щоб вони завжди цілком витрачали все, що вони одержують... Ті, хто підтримує існування повсякденною працею, спонукаються до роботи виключно своїми нуждами, які було б розумним пом'якшувати, але було б безглуздям зціляти. Єдина річ, яка тільки й може зробити робочу людину працьовитою, це — помірна заробітна плата. Надто низька заробітна плата доводить її, залежно від темпераменту, до малодушності або до відчаю, надто велика — робить зухвалою і лінивою... З усього досі сказаного виходить, що для вільної нації, у якої рабство не допускається, найвірніше багатство це — маса працьовитих бідняків. Не кажучи вже про те, що вони є невичерпним джерелом для укомплектування флоту і армії, без них не було б ніяких утіх і неможливо було б використовувати продукти країни для одержання доходів. Щоб зробити суспільство» (яке, звичайно, складається з неробітників) «щасливим, а народ задоволеним навіть своїм нужденним становищем, для цього необхідно, щоб величезна більшість залишалась темною і бідною. Знання розширяють і множать наші бажання, а чим менше бажає людина, тим легше можуть бути задоволені її потреби» [72).

Мандевіль, чесна людина і ясна голова, ще не розуміє того, що самий механізм процесу нагромадження разом із збільшенням капіталу збільшує і масу «працьовитих бідняків», тобто найманих робітників, які змушені перетворювати свою робочу силу в зростаючу силу для збільшення вартості зростаючого капіталу і саме цим увічнювати свою залежність від свого власного продукту, персоніфікованого в капіталісті. Про це відношення залежності сер Ф. М. Іден зауважує в своїй праці «Становище бідних, або Історія робітничих класів Англії»:

«В нашому географічному поясі для задоволення нужд потрібна праця, і тому принаймні частина суспільства мусить безустанно працювати... Нечисленні, які не працюють, все ж мають у своєму розпорядженні продукти працьовитості. Проте і цим власники зобов'язані виключно цивілізації і порядкові; вони цілком—витвір громадянських установлень [73)]. Бо вони визнають, що плоди праці можна привласнювати і іншим способом, крім праці. Люди незалежного достатку майже цілком зобов'язані своїм достатком праці інших, а не своїм власним здібностям, які аж ніяк не вищі, ніж здібності інших; не володіння землею і грішми, а командування працею («the command of labour») — ось чим відрізняються багаті від бідних... Беднякові личить не становище знедоленості або рабства, а становище зручної і ліберальної залежності (astateofeasyandliberaldependence), а людям, які мають власність, личить належний вплив і авторитет серед тих, хто на них працює... Таке відношення залежності, як відомо кожному знавцеві людської природи, необхідне для блага самих робітників» [74)].

До речі кажучи, сер Ф. М. Іден — єдиний з учнів Адама Сміта, який зробив у XVIII

[72)] *B. de Mandeville.* («The Fable of the Bees», 5th ed. London, 1728, примітки, стор. 212, 213, 328.) «Помірне життя і постійна праця є для бідних шлях до матеріального щастя» (під яким він розуміє якомога довший робочий день і якомога меншу кількість життєвих засобів) «і до багатства для держави» (тобто для земельних власників, капіталістів та їх політичних сановників і агентів) («Ап Essay on Trade and Commerce». London, 1770, p. 54).

[73)] Ідену слід було б поставити питання: чий же витвір «громадянські установлення»? Стоячи на точці зору юридичних ілюзій, він вважає, що не закон є продукт матеріальних виробничих відносин, а, навпаки, виробничі відносини є продукт закону. Ленге тільки одним словом розбив ілюзорний «Espritdes loix» [«Дух законів»] Монтеск'є: «L'espritdesloix, c'estlapropriete» [«Власність — ось дух законів»] [175].

[74)] *Eden*, цит. тв., т. I, кн. 1, розд. I, стор. 1, 2, і передмова, стор. XX.

столітті дещо значне [75].

---

[75] Коли читач згадає про Мальтуса, праця якого «EssayonPopulation» вийшла у 1798 р., то я нагадаю, що ця праця у своїй первісній формі є не що інше, як школярськи-поверховий і попівськи-пишномовний плагіат з Дефо, сера ДжемсаСтюарта, Таунсенда, Франкліна, Уоллеса і т. д. і не містить у собі жодного самостійного положення. Великий шум, викликаний цим памфлетом, пояснюється виключно партійними інтересами. Французька революція знайшла в Британському королівстві палких захисників: «закон народонаселення», який повільно вирисовувався у XVIII столітті, потім з помпою оголошений серед великої соціальної кризи як незрівнянна протиотрута проти теорії Кондорсе та інших, англійська олігархія зустріла з великою радістю, вбачаючи в ньому великого викорінювана всіх прагнень до дальшого людського розвитку. Мальтус, до краю здивований своїм успіхом, взявся тоді за те, щоб заповнити стару схему поверхово скомпільованим матеріалом і додати до нього новий, який був, проте, не відкритий, а просто привласнений Мальтусом. До речі кажучи, хоч Мальтус — піп високої англіканської церкви, проте він дав чернечу обітницю безшлюбності. Безшлюбність — одна з умов fellowship[членства] в протестантському Кембріджському університеті. «Ми не допускаємо того, щоб одружені ставали членами колегії. Навпаки, якщо хто-небудь одружиться, він тим самим вибував з числа членів» («ReportsofCambridgeUniversityCommission», p. 172). Цим Мальтус вигідно відрізняється від інших протестантських попів, які, стряхнувши з самих себе католицьку заповідь безшлюбності священиків, засвоїли заповідь «плодіться і множтеся» як свою специфічно-біблейську місію в такій мірі, що всюди дійсно в непристойній мірі сприяють збільшенню населення і в той же час проповідують робітникам «принцип народонаселення». Характерно, що економічна пародія гріхопадіння, адамове яблуко, «urgentappetite» [«непереборне бажання»], «thecheckswhichtendtobluntheshaftsofCupid» [«перешкоди, які повинні притупити стріли Купідона»], як весело говорить піп Таунсенд,— цей дражливий пункт був монополізований і тепер монополізується панами представниками протестантської теології або, вірніше, церкви: За винятком венеціанського монаха Ортеса, оригінального і дотепного автора, більшість проповідників «закону народонаселення» — протестантські попи. Це — Брюкнер з його «TheorieduSystemeanimal». Leyde, 1767, в якій вичерпана вся сучасна теорія народонаселення і ідеї для якої дав скороминущий спір на цю тему між Кене і його учнем Мірабо-старшим; потім піп Уоллес, піп Таунсенд, піп Мальтус та його учень архіпіп Т. Чалмерс, не кажучи вже про дрібних попів-писак inthisline[в тому ж напрямі]. Спочатку політичною економією займалися філософи, як-от Гоббс, Локк, Юм, комерційні і державні люди, як-от Томас Мор, Темпл, Сюллі, де Вітт, Норе, Ло, Вандерлінт, Кантільйон, Франклін, теоретичною стороною її особливо займалися, і до того ж з величезним успіхом, медики, як-от Петті, Барбон, Мандевіль, Кене. Ще в середині XVIII століття його преподобіє п. Таккер, видатний для свого часу економіст, просить вибачення в тому, що він зайнявся мамоною. Пізніше, а саме з появою «закону народонаселення», настав час протестантських попів. Немовби передчуваючи появу цих знахарів, Петті, який вважає населення основою багатства і, подібно до Адама Сміта, непримиренний ворог попів, говорить: «Релігія найбільше процвітає там, де священики найбільше умертвляють свою плоть, також як і право — там, де адвокати вмирають з голоду». Через це протестантським священикам, коли вони не хочуть наслідувати апостола Павла і «умертвляти плоть» безшлюбністю, він радить «не плодити принаймні попів більше («nottobreedmoreChurchmen»), ніж могли б поглинути існуючі парафії (benefices); тобто коли в Англії і Уельсі є всього 12 000 парафій, то було б нерозумно наплодити 24 000 попів («itwillnotbesafetobreed 24 000 ministers»), бо 12 000 невлаштованих завжди шукатимуть засобів до існування, і хіба є легший спосіб знайти ці засоби, ніж піти в народ і втовкмачити йому, що ці 12000, які мають парафії, гублять душі, доводять ці душі до голоду і вказують їм хибний шлях, який не приведе їх на небеса?» *{Petty.*«A TreatiseofTaxesandContributions». London, 1667, p. 57). Ставлення Адама Сміта до протестантських попів його часу характеризується ось як. У праці «A Letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume». By One of the People called Christians, 4 th ed. Oxford, 1784, англіканський єпіскоп з Норіджа, докторХорнобрушується наА. Сміта зате, що тойводномувідкритому листі доСтраена«бальзамує свого другаДавіда» (тобто Юма), що він розповідає публіці про те, як «Юм на своєму смертному одрі розважався Лукіаном і вістом» і що він навіть мав зухвалість написати: «Я завжди вважав Юма, як за його життя, так і після його смерті, настільки близьким до справжнього ідеалу мудрої і доброчесної людини, наскільки це дозволяє слабість людської природи». Єпіскоп з обуренням покликає: «Чи добре це з вашого боку, шановний пане, змальовувати нам як цілком мудрі і доброчесні характер і спосіб життя людини, яка була одержима непримиренною антипатією до всього, що називається релігією, і напружувала всі свої сили для того, щоб, оскільки це залежало від неї, стерти з пам’яті людської навіть саму назву релігії?» (там же,стор. 8). «Але не занепадайте духом, друзі істини, атеїзм недовговічний» (там же, стор. 17). Адам Сміт такий «мерзенно нечестивий («theatrociouswickedness»), що пропагує в країні атеїзм» (саме з допомогою своєї «Theoryofmoralsentiments») «... Ми знаємо ваші хитрощі, пане доктор! Ви добре задумали, та на цей раз прорахувались. На прикладі Давіда Юма ви хотіли показати, що атеїзм єдине підкріплення («cordial») занепалого духу і єдина протиотрута проти страху смерті... Смійтеся ж над руїнами Вавілона і вітайте запеклого лиходія фараона!» (там же, стор. 21, 22). Один з ортодоксальних слухачів А. Сміта пише після смерті останнього: «Дружба Сміта з Юмом... перешкодила

За тих найбільш сприятливих для робітників умов нагромадження, які досі малися на увазі, відношення залежностіробітників від капіталу прибирається в зносні або, як висловлюється Іден, «зручні і ліберальні» форми. Замість того щоб в міру зростання капіталу ставати інтенсивнішим, воно стає лише екстенсивнішим, тобто сфера експлуатації і панування капіталу розширяється тільки разом із збільшенням його самого і числа його підданих. Все більша частина їх власного додаткового продукту, який все зростає і в дедалі більших розмірах перетворюється в додатковий капітал, припливає до них назад у формі засобів платежу; завдяки цьому вони можуть розширяти коло своїх потреб, краще забезпечувати свій споживний фонд одежі, меблів і т. д. і створювати навіть невеликі грошові запасні фонди. Але як краща одежа, їжа, краще поводження і більш-менш значний peculium[176]не знищують для раба відносини залежності і експлуатації, так само це не знищує відносин залежності і експлуатації і для найманого робітника. Підвищення ціни праці внаслідок нагромадження капіталу в дійсності означає тільки, що розміри і тягар золотих кайданів, які сам найманий робітник уже скував для себе, дають змогу зробити напруження цих кайданів не таким великим. У спорах про це звичайно випускали з уваги найголовніше, а саме differentiaspecifica[характерні особливості] капіталістичного виробництва. Робоча сила купується тут не для того, щоб її діянням або її продуктами покупець міг задовольнити свої особисті потреби. Мета покупця — збільшення вартості його капіталу, виробництво товарів, які містять у собі більше праці, ніж він оплатив, отже, містять таку частину вартості, яка для нього нічого не коштувала і яка, проте, реалізується при продажу товару. Виробництво додаткової вартості або нажива — ось абсолютний закон цього способу виробництва. Робоча сила може бути предметом продажу лише остільки, оскільки вона зберігає засоби виробництва як капітал, відтворює свою власну вартість як капітал і в неоплаченій праці дає джерело додаткового капіталу [76)]. Отже, умови її продажу, чи будуть вони більше сприятливі для робітників, чи менше, передбачають необхідність постійного повторення її продажу і раз у раз розширюване відтворення багатства як капіталу. Заробітна плата, як ми бачили, по своїй природі завжди зумовлює, що робітник дає певну кількість неоплаченої праці. Не кажучи вже про підвищення заробітної плати при спадній ціні праці і т. д., збільшення її означає в кращому випадку лише кількісне зменшення тієї неоплаченої праці, яку доводиться виконувати робітникові. Це

йому бути християнином... В усьому він вірив Юму на слово. Якби Юм сказав йому, що місяць — зелений сир, він повірив би йому. Через це він вірив також йому, що нема бога і чудес... Своїми політичними приципами він наближався до республіканізму» («TheBee». By*JamesAnderson.*18 vols. Edinburgh, 1791 — 1793, vol. Ill, p. 166, 165). Піп Т. Чалмерс підозріває А. Сміта в тому, що він вигадав категорію «непродуктивних робітників» просто із злості, спеціально маючи на увазі протестантських попів, незважаючи на їх благословенну працю у вертограді господньому.

[76)] *Примітка до 2 видання.* «Однак меша занять як сільськогосподарських, так і промислових робітників одна і та сама: можливість для підприємця добути прибуток з продукту їх праці... Коли рівень заробітної плати підвищується настільки, що виручка хазяїна упаде нижче середнього прибутку, то він перестає давати їм роботу або дасть її лише при тій умові, щоб вони погодились на зниження заробітної плати» (*JohnWade*, цит. тв., стор. 240).

зменшення ніколи не може дійти до такого пункту, на якому воно загрожувало б існуванню самої системи. Лишаючи осторонь розв'язувані силою конфлікти з-за рівня заробітної плати,— а вже Адам Сміт показав, що в таких конфліктах хазяїн завжди лишається хазяїном,— підвищення ціни праці, яке випливає з нагромадження капіталу, передбачає таку альтернативу.

Або ціна праці і далі підвищується, тому що її підвищення не перешкоджає зростанню нагромадження; в цьому нема нічого дивного, тому що, як говорить А. Сміт,

«навіть при зниженні прибутку капітали не тільки і далі зростають, але вони зростають навіть багато швидше, ніж раніше... Великий капітал навіть при невеликому прибутку загалом зростає швидше, ніж дрібний капітал при великому прибутку» («WealthofNations», I [французький переклад Гарньє], стор. 189).

В цьому випадку очевидно, що зменшення неоплаченої праці нітрохи не перешкоджає поширенню панування капіталу. Або,— і це друга сторона альтернативи,— нагромадження внаслідок підвищення ціни праці слабшає, тому що притупляється стимулюючий вплив прибутку. Нагромадження зменшується. Але разом з його зменшенням зникає причина його зменшення, а саме диспропорція між капіталом і доступною для експлуатації робочою силою. Отже, механізм капіталістичного процесу виробництва сам усуває ті минущі перешкоди, які він створює. Ціна праці знов знижується до рівня, який відповідає потребам зростання капіталу, чи буде цей рівень нижчий, вищий або дорівнюватиме тому рівню, який вважався нормальним до підвищення заробітної плати. Отже, в першому випадку не уповільнення абсолютного або відносного зростання робочої сили або робочого населення робить капітал надлишковим, а навпаки, збільшення капіталу робить недостатньою доступну для експлуатації робочу силу. В другому випадку не посилення абсолютного або відносного зростання робочої сили або робочого населення робить капітал недостатнім, а навпаки, зменшення капіталу робить надлишковою доступну для експлуатації робочу силу або, швидше, робить надмірною її ціну. Саме ці абсолютні рухи нагромадження капіталу і відбиваються у вигляді відносних рухів маси доступної для експлуатації робочої сили, і тому здається, начебто вони викликаються власним рухом останньої. Говорячи мовою математики, можна сказати: величина нагромадження є незалежна змінна, величина заробітної плати — залежна, а не навпаки. Таким же чином у фазі кризи промислового циклу загальне зниження товарних цін виражається як підвищення відносної вартості грошей, а у фазі процвітання загальне підвищення товарних цін виражається як зниження відносної вартості грошей. Так звана CurrencySchool[Грошова школа] робить з цього той висновок, що при високих цінах в обігу перебуває надто багато, а при низьких — надто мало [*] грошей. Її неуцтво і цілковите ігнорування фактів [77)] має собі гідну паралель в

---

[*]В оригіналі в першому випадку сказано «мало», в другому — «багато»; виправлено відповідно до тексту авторизованого французького перекладу. *Ред.*

[77)]Пор. *Карл Маркс. «До* критики політичної економії», стор. 165 і дальші див. це видання, том 13, стор. 148 і дальші].

особі економістів, які витлумачують вказані зараз явища нагромадження таким чином, нібито в одному випадку є надто мало, а в другому надто багато найманих робітників.

Закон капіталістичного виробництва, який лежить в основі мнимого «природного закону народонаселення», зводиться просто ось до чого: відношення між капіталом, нагромадженням і рівнем заробітної плати є не що інше, як відношення між неоплаченою працею, перетвореною в капітал, і додатковою працею, необхідною для того, щоб привести в рух додатковий капітал. Отже, це — аж ніяк не відношення між двома не залежними одна від одної величинами, між величиною капіталу, з одного боку, і кількістю робітничого населення — з другого; навпаки, це кінець кінцем відношення лише між неоплаченою і оплаченою працею одного й того самого робітничого населення. Коли кількість неоплаченої праці, яку дає робітничий клас і нагромаджує клас капіталістів, зростає настільки швидко, що вона може перетворюватися в капітал тільки при надзвичайному збільшенні додаткової оплаченої праці, то заробітна плата підвищується, і, за інших рівних умов, неоплачена праця відносно зменшується. Але тільки-но це зменшення доходить до пункту, коли додаткова праця, якою живиться капітал, перестає пропонуватися в нормальній кількості, настає реакція: зменшується капіталізована частина доходу, нагромадження слабшає, і замість висхідного руху заробітної плати починається зворотний рух. Таким чином, підвищення ціни праці не виходить за ті межі, в яких не тільки лишаються недоторканними основи капіталістичної системи, але й забезпечується відтворення її в дедалі ширшому масштабі. Отже, закон капіталістичного нагромадження, який набирає містичного вигляду закону природи, в дійсності є лише виразом тієї обставини, що природа нагромадження виключає всяке таке зменшення ступеня експлуатації праці або всяке таке підвищення ціни праці, яке могло б серйозно загрожувати постійному відтворенню капіталістичного відношення, і до того ж відтворенню його в дедалі ширшому масштабі. Інакше воно і бути не може при такому способі виробництва, де робітник існує для потреб збільшення уже існуючих вартостей, замість того щоб, навпаки, матеріальне багатство існувало для потреб розвитку робітника. Як у релігії над людиною панує продукт її власної голови, так при капіталістичному виробництві над нею панує продукт її власних рук[77а)].

2. ВІДНОСНЕ ЗМЕНШЕННЯ ЗМІННОЇ ЧАСТИНИ КАПІТАЛУ В ХОДІ НАГРОМАДЖЕННЯ І КОНЦЕНТРАЦІЇ,ЯКОЮ ВОНОСУПРОВОДИТЬСЯ

[77а)]«Коли ш ми повернемось до нашого першого дослідження, де було показано... що сам капітал е тільки продукт людської праці... то здасться зовсім незрозумілим, як людина могла потрапити під панування свого власного продукту — капіталу — і підкоритися йому; а тому що в дійсності справа безперечно стоїть саме так, то мимоволі постає питання: як робітник з володаря капіталу — як творець капіталу — міг стати рабом капіталу?» (*Thunen*. «Der isolierte Staat». Theil II. Abtheilung II. Rostock, 1863, S. 5, 6). Заслуга Тюнена в тому, що він поставив питання. А відповідь його зовсім дитяча.

На думку самих економістів, не розміри уже існуючого суспільного багатства і не величина уже набутого капіталу приводять до підвищення заробітної плати, а виключно лише невпинне зростання нагромадження і ступінь швидкості цього зростання (А. Сміт [«WealthofNations»], кн. I, розд. 8). Досі ми розглядали тільки одну особливу фазу цього процесу, саме ту, в якій збільшення капіталу відбувається при незмінній технічній будові капіталу Але процес іде дальше цієї фази.

Коли дано загальні основи капіталістичної системи, в ході нагромадження завжди настає такий момент, коли розвиток продуктивності суспільної праці стає наймогутнішою підоймою нагромадження.

«Та сама причина»,— говорить А. Сміт,— «яка приводить до підвищення заробітної плати, а саме збільшення капіталу, спонукає до підвищення продуктивних здатностей праці і дає меншій кількості праці можливість виробляти більшу кількість продуктів» [177].

Лишаючи осторонь природні умови, як-от родючість грунту і т. д., і вправність незалежних ізольовано працюючих виробників, яка до того ж і проявляється більше якісно, в добротності продуктів, ніж кількісно, в їх масі, суспільний рівень продуктивності праці виражається у відносній величині засобів виробництва, які робітник перетворює в продукт протягом даного часу при незмінному напруженні робочої сили. Маса засобів виробництва, з допомогою яких він функціонує, зростає разом з продуктивністю його праці. Ці засоби виробництва відіграють тут двояку роль. Зростання одних є наслідок, зростання інших — умова збільшення продуктивності праці. Наприклад, при мануфактурному поділі праці і застосуванні машин за один і той самий відрізок часу переробляється більше сирового матеріалу, отже більша маса сирового матеріалу і допоміжних речовин вступає в процес праці. Це — наслідок підвищення продуктивності праці. З другого боку, маса застосовуваних машин, робочої худоби, мінеральних добрив, дренажних труб і т. д. є умова збільшення продуктивності праці. Те саме слід сказати і про масу засобів виробництва, сконцентрованих у вигляді будівель, доменних печей, транспортних засобів і т. д. Але чи буде зростання розміру засобів виробництва в порівнянні з долучуваною до них робочою силою умовою, чи наслідком,— воно і в тому і в другому випадку є виразом збільшення продуктивності праці. Отже, збільшення останньої проявляється в зменшенні маси праці у відношенні до маси засобів виробництва, яка приводиться цією працею в рух, або в зменшенні величини суб’єктивного фактора процесу праці в порівнянні з його об’єктивними факторами.

Ця зміна технічної будови капіталу, зростання маси засобів виробництва в порівнянні з масою робочої сили, яка їх оживляє, у свою чергу, відбивається у вартісній будові капіталу, у збільшенні постійної складової частини капітальної вартості за рахунок її змінної складової частини. Нехай, наприклад, спочатку 50% якого-небудь капіталу затрачувалось на засоби виробництва і 50% на робочу силу; пізніше, з розвитком продуктивності праці, 80% затрачується на засоби виробництва і 20% на

робочу силу і т. д. Цей закон швидшого збільшення постійної частини капіталу в порівнянні з змінною частиною підтверджується на кожному кроці (як уже показано вище) порівняльним аналізом товарних цін, чи будемо ми порівнювати різні економічні епохи у однієї і тієї самої нації, чи різні нації в одну і ту саму епоху. Відносна величина того елементу ціни, який представляє тільки вартість спожитих засобів виробництва, або постійну частину капіталу, буде прямо пропорціональна, а відносна величина другого елементу ціни, який оплачує працю, або представляє змінну частину капіталу, буде загалом обернено пропорціональна прогресові нагромадження.

Однак зменшення змінної частини капіталу у відношенні до постійної частини, або зміна вартісної будови капіталу, є лише приблизним показником зміни в будові його речових складових частин. Коли, наприклад, у даний час капітальна вартість, вкладена в прядильну справу, на $^{7}/_{8}$ складається з постійного і на $^{1}/_{8}$ з змінного капіталу, а на початку XVIII століття складалася на 1/2 з постійного і 1/2 з змінного капіталу, то, навпаки, та маса сировини, засобів праці і т. д., яку тепер продуктивно споживає певна кількість праці прядильників, в багато сотень раз більша, ніж була відповідна маса на початку XVIII століття. Причина полягає просто в тому, що з збільшенням продуктивності праці не тільки зростає обсяг споживаних нею засобів виробництва, але й знижується вартість їх у порівнянні з їх обсягом. Таким чином, вартість їх абсолютно підвищується, але не пропорціонально їх розмірам. Тому різниця між постійним і змінним капіталом зростає далеко повільніше, ніж різниця між тією масою засобів виробництва, в яку перетворюється постійний капітал, і тією масою робочої сили, в яку перетворюється змінний капітал. Перша різниця збільшується разом з останньою, але в меншій мірі, ніж остання.

А втім, коли прогрес нагромадження зменшує відносну величину змінної частини капіталу, то цим він зовсім не виключає збільшення її абсолютної величини. Припустимо, що капітальна вартість спочатку розпадалась на 50% постійного і 50% змінного капіталу, далі — на 80% постійного і 20% змінного. Коли за цей час первісний капітал, що становив, скажемо, 6 000ф. ст., підвищився до 18 000 ф. ст., то і його змінна складова частина збільшилась на $^{1}/_{5}$. Раніше вона становила 3 000 ф. ст., тепер становить 3 600 фунтів стерлінгів. Але коли раніше було досить збільшення капіталу на 20% для того, щоб підвищити попит на працю на 20%, то тепер для цього потрібне потроєння первісного капіталу.

В четвертому відділі було показано, що розвиток суспільної продуктивної сили праці передбачає кооперацію у великому масштабі, що тільки при цій передумові можуть бути організовані поділ і комбінація праці, заощаджені, завдяки масовій концентрації, засоби виробництва, покликані до життя такі засоби праці, наприклад система машин і т. д., які вже по своїй матеріальній природі застосовні тільки спільно, можуть бути поставлені на службу виробництва колосальні сили природи і процес виробництва може бути перетворений у технологічне застосування науки. На основі

товарного виробництва, при якому засоби виробництва є власністю приватних осіб, при якому робітник через це або ізольовано і самостійно виробляє товари, або продає свою робочу силу як товар, тому що у нього немає засобів для самостійного виробництва, вказана передумова реалізується лише з допомогою зростання індивідуальних капіталів, або в тій мірі, як суспільні засоби виробництва і життєві засоби перетворюються в приватну власність капіталістів. На грунті товарного виробництва виробництво у великому масштабі може розвинутися тільки в капіталістичній формі. Тому деяке нагромадження капіталу в руках індивідуальних товаровиробників є передумовою специфічно капіталістичного способу виробництва. Таким чином, ми повинні припустити наявність такого нагромадження при переході від ремесла до капіталістичного виробництва. Його можна назвати первісним нагромадженням, тому що воно — не історичний результат, а історична основа специфічно капіталістичного виробництва. Тут нам ще немає потреби досліджувати, яким чином воно само виникає. Досить того, що воно становить вихідний пункт. Але всі методи підвищення суспільної продуктивної сили праці, які розвиваються на цій основі, є в той же час методи збільшення виробництва додаткової вартості або додаткового продукту, який у свою чергу є утворюючим елементом нагромадження. Таким чином, вони є в той же час методи виробництва капіталу капіталом, або методи його прискореного нагромадження. Безперервне зворотне перетворення додаткової вартості в капітал виражається в зростанні величини капіталу, який входить у процес виробництва. У свою чергу, воно стає основою розширення масштабу виробництва, супроводжуючих його методів підвищення продуктивної сили праці і прискореного виробництва додаткової вартості. Отже, якщо певний ступінь нагромадження капіталу є умовою специфічно капіталістичного способу виробництва, то останній, шляхом зворотного впливу, зумовлює прискорене нагромадження капіталу. Тому з нагромадженням капіталу розвивається специфічно капіталістичний спосіб виробництва, а з специфічно капіталістичним способом виробництва — нагромадження капіталу. Ці два економічні фактори, завдяки тому складному взаємовідношенню, при якому поштовх від одного з них передається другому, спричиняють ту зміну в технічній будові капіталу, завдяки якій змінна складова частина стає все меншою і меншою в порівнянні з постійною.

Всякий індивідуальний капітал є більша або менша концентрація засобів виробництва і відповідне командування над більшою або меншою армією робітників. Всяке нагромадження стає засобом нового нагромадження. Разом із збільшенням маси багатства, що функціонує як капітал, воно посилює його концентрацію в руках індивідуальних капіталістів і таким чином розширяє основу виробництва у великому масштабі і специфічно капіталістичних методів виробництва. Зростання суспільного капіталу відбувається завдяки зростанню багатьох індивідуальних капіталів. За інших рівних умов індивідуальнікапітали, а разом з ними концентрація засобів виробництва

зростають у пропорції, що відповідає тій частині, яку кожний з них становить в усьому суспільному капіталі. В той же час від первісних капіталів відокремлюються паростки і починають функціонувати як нові самостійні капітали. Велику роль відіграє при цьому, між іншим, поділ власності в сім'ях капіталістів. Тому з нагромадженням капіталу більш-менш зростає і число капіталістів. Дві обставини характеризують цю концентрацію, що безпосередньо грунтується на нагромадженні або навіть тотожна з ним. По-перше: зростання концентрації суспільних засобів виробництва в руках індивідуальних капіталістів, за інших рівних умов, обмежене ступенем зростання суспільного багатства. По-друге: частина суспільного капіталу, вкладена в кожну окрему сферу виробництва, ділиться між багатьма капіталістами, які протистоять один одному як незалежні і конкуруючі один з одним товаровиробники. Отже, нагромадження і концентрація, яка відбувається разом з ним, не тільки роздробляються по численних пунктах, але й зростання функціонуючих капіталів перехрещується з утворенням нових і розщепленням старих капіталів. Тому, коли, з одного боку, нагромадження виступає як зростаюча концентрація засобів виробництва і командування над працею, то, з другого боку, воно постає як взаємне відштовхування багатьох індивідуальних капіталів.

Цьому дробленню всього суспільного капіталу на багато індивідуальних капіталів або взаємному відштовхуванню його частин протидіє їх притягання. Це вже не проста, тотожна з нагромадженням концентрація засобів виробництва і командування над працею. Це — концентрація вже утворених капіталів, знищення їх індивідуальної самостійності, експропріація капіталіста капіталістом, перетворення багатьох дрібних в незначну кількість великих капіталів. Цей процес відрізняється від першого тим, що він передбачає лише зміну розподілу вже існуючих і функціонуючих капіталів, отже арена його діяння не обмежена абсолютним зростанням суспільного багатства або абсолютними межами нагромадження. Тут капітал зосереджується у величезних масах в одних руках тому, що там він зникає з багатьох інших рук. Це — власне централізація на відміну від нагромадження і концентрації.

Закони цієї централізації капіталів, або притягання капіталу капіталом, не можуть бути розвинуті тут. Досить буде коротких фактичних вказівок. Конкурентна боротьба ведеться з допомогою здешевлення товарів. Дешевизна товарів залежить caeterisparibus[за інших рівних умов] від продуктивностіпраці, а остання — від масштабу виробництва. Тому менші капітали побиваються більшими. Згадаймо далі, що з розвитком капіталістичного способу виробництва зростає мінімальний розмір індивідуального капіталу, який потрібен для ведення справи за нормальних умов. Тому порівняно дрібні капітали спрямовуються в такі сфери виробництва, якими велика промисловість оволодіває лише спорадично або не цілком. Конкуренція лютує тут прямо пропорціонально числу і обернено пропорціонально величині конкуруючих капіталів. Вона завжди кінчається загибеллю багатьох дрібних капіталістів, капітали

яких почасти переходять в руки переможця, почасти гинуть. Крім того, разом з капіталістичним виробництвом розвивається цілком нова сила — кредит; спочатку він потай прокрадається як скромний пособник нагромадження, з допомогою невидимих ниток стягує в руки індивідуальних або асоційованих капіталістів кошти, більшими або меншими масами розсіяні по поверхні суспільства; але скоро він стає новим і страшним знаряддям у конкурентній боротьбі і, кінець кінцем, перетворюється в колосальний соціальний механізм для централізації капіталів.

В тій мірі, як розвиваються капіталістичне виробництво і нагромадження, розвиваються також конкуренція і кредит — ці дві найпотужніші підойми централізації. Поряд з цим прогрес нагромадження збільшує матеріал для централізації, тобто індивідуальні капітали, тимчасом як розширення капіталістичного виробництва створює, з одного боку, суспільну потребу, а з другого боку — технічні засоби для тих величезних промислових підприємств, здійснення яких зв'язане з попередньою централізацією капіталу. Тому тепер взаємне притягання окремих капіталів і тенденція до централізації сильніші, ніж будь-коли раніше. Але хоч відносна широта і енергія руху до централізації в деякій мірі визначаються досягнутою вже величиною капіталістичного багатства і перевагою економічного механізму, все ж прогрес централізації аж ніяк не залежить від позитивного збільшення суспільного капіталу. І централізація особливо відрізняється цим від концентрації, яка є лише інший вираз відтворення в розширеному масштабі. Централізація може відбуватися з допомогою простої зміни в розподілі вже існуючих капіталів, з допомогою простої зміни кількісного групування складових частин суспільного капіталу. Капітал тут, в одних руках, може зрости до величезних розмірів тому, що там, в іншому місці, він випав з численних окремих рук. В кожній даній галузі виробництва централізація досягла б своєї крайньої межі, якби всі вкладені в неї капітали злилися в одним один капітал[77b]. В кожному даному суспільстві ця межа була б досягнута лише в той момент, коли весь суспільний капітал був би об'єднаним в руках тільки одного капіталіста або тільки однієї компанії капіталістів.

Централізація довершує справу нагромадження, даючи можливість промисловим капіталістам розширяти масштаб своїх операцій. Чи буде цей останній результат наслідком нагромадження або централізації, чи відбувається централізація насильственим шляхом захоплення, коли певні капітали стають центрами такого великого тяжіння для інших, що руйнують їх індивідуальне зчеплення і потім притягають до себе розрізнені куски, чи, може, злиття великої кількості уже утворених або таких, що перебувають в процесі утворення, капіталів проходить більш гладко, з допомогою утворення акціонерних товариств, — економічний вплив в усіх цих

[77b]*{ До 4 видання.* Новітні англійські і американські «трести» уже прагнуть до цієї мети, намагаючись об'єднати, щонайменше, всі великі підприємства тієї або іншої галузі промисловості в одно велике акціонерне товариство з фактичною монополією. Ф. *Е.}*

випадках лишається той самий. Зростання розмірів промислових підприємств всюди є вихідним пунктом для ширшої організації спільної праці багатьох, для ширшого розвитку її матеріальних рушійних сил, тобто для прогресуючого перетворення розрізнених і рутинних процесів виробництва в суспільно комбіновані і науково спрямовувані процеси виробництва.

Але ясно, що нагромадження, поступове збільшення капіталу з допомогою відтворення, яке переходить від кругової до спіральної форми руху, є надто повільний процес у порівнянні з централізацією, яка вимагає зміни лише в кількісному групуванні складових частин суспільного капіталу. Світ досі залишався б без залізниць, якби доводилось дожидатися, поки нагромадження не доведе деякі окремі капітали до таких розмірів, що вони могли б справитися з будівництвом залізниці. Навпаки, централізація з допомогою акціонерних товариств здійснила це за одну мить. Посилюючи і прискорюючи таким чином діяння нагромадження, централізація в той же час розширяє і прискорює ті перевороти в технічній будові капіталу, які збільшують його постійну частину за рахунок його змінної частини і тим самим відносно зменшують попит на працю.

Маси капіталу, об'єднані за дуже короткий строк процесом централізації, відтворюються і збільшуються так само, як інші капітали, але тільки швидше, і тим самим у свою чергу стають потужними підоймами суспільного нагромадження. Отже, колиговорять про прогрес суспільного нагромадження, то в даний час під ним мовчазно розуміють і вплив централізації.

Додаткові капітали, утворені в ході нормального нагромадження (див. розділ XXII, підрозділ 1), є переважно засобом для експлуатації нових винаходів, відкриттів і взагалі промислових удосконалень. Але й старий капітал досягає з часом моменту, коли він оновлюється з ніг до голови, коли він міняє свою шкіру і так само відроджується в технічно удосконаленому вигляді, при якому меншої маси праці буває досить для того, щоб привести в рух більшу масу машин і сировини. Само собою розуміється, що абсолютне скорочення попиту на працю, яке неминуче випливає звідси, буде тим більшим, чим більші капітали, які проходять цей процес оновлення, уже зібрані в маси завдяки централізуючому рухові.

Отже, з одного боку, додатковий капітал, утворений в ході нагромадження, притягує все менше й менше робітників у порівнянні з своєю величиною. З другого боку, старий капітал, який періодично відтворюється в новій будові, все більше й більше відштовхує робітників, які раніше були застосовані ним.

3. ЗРОСТАЮЧЕ ВИРОБНИЦТВО ВІДНОСНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ, АБО ПРОМИСЛОВОЇ РЕЗЕРВНОЇ АРМІЇ

Нагромадження капіталу, яке спочатку здавалося лише його кількісним

розширенням, здійснюється, як ми бачили, в безперервній якісній зміні його будови, в постійному збільшенні його постійної складової частини за рахунок змінної [77c].

Специфічно капіталістичний спосіб виробництва, відповідний йому розвиток продуктивної сили праці, спричинювана цим зміна органічної будови капіталу не тільки йдуть рука в руку з прогресом нагромадження, або з зростанням суспільного багатства: вони йдуть незрівнянно швидше, тому що просте нагромадження, або абсолютне збільшення сукупного капіталу, супроводиться централізацією його індивідуальних елементів, а технічний переворот в додатковому капіталі супроводиться технічним переворотом у первісному капіталі. З прогресом нагромадження відношення постійної частини капіталу до змінної змінюється таким чином, що коли первісно воно становило 1 : 1, то потім воно перетворюється в 2 : 1 , 3 : 1 , 4 : 1 , 5 : 1, 7 : 1 і т. д., так що, в міру зростання капіталу, в робочу силу послідовно перетворюється не 1/2 його загальної вартості, а тільки 1/3***,*** 1/4***, 1/5,*** 1/6, 1/8 і т. д., в засоби ж виробництва — $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$, $^5/_6$, $^7/_8$ і т. д. Оскільки попит на працю визначається не розміром усього капіталу, а розміром його змінної складової частини, то він прогресивно зменшується в міру зростання всього капіталу, замість того щоб, як ми припускали раніше, збільшуватися пропорціонально цьому зростанню. Він знижується відносно, в порівнянні з величиною всього капіталу, знижується в прогресії, що прискорюється з зростанням цієї величини. Правда, з зростанням усього капіталу збільшується і його змінна складова частина, тобто долучувана до нього робоча сила, але збільшується вона в раз у раз меншій пропорції. Відрізки часу, протягом яких нагромадження діє як просте розширення виробництва на даному технічному базисі, все скорочуються. Річ не тільки в тому, що прискорюване в зростаючій прогресії нагромадження всього капіталу необхідне для того, щоб поглинути певне додаткове число робітників, і навіть — з огляду на постійні зміни в старому капіталі — тільки для того, щоб дати роботу вже функціонуючим робітникам. Це зростаюче нагромадження і централізація, у свою чергу, самі перетворюються в джерело нової зміни будови капіталу або нового прискореного зменшення його змінної частини в порівнянніз постійною. Це відносне зменшення змінної частини капіталу, яке прискорюється з зростанням всього капіталу, і прискорюється до того ж швидше, ніж прискорюється зростання всього капіталу, виступає, з другого боку, в такому вигляді, начебто, навпаки, абсолютне зростання робітничого населення відбувається швидше, ніж зростання змінного капіталу, або засобів зайнятості цього населення. Навпаки, капіталістичне нагромадження постійно виробляє, і до того ж пропорціонально своїй енергії і своїм розмірам, відносно надлишкове, тобто

[77c]{ *Примітка до 3 видання.* У власному екземплярі Маркса в цьому місці зроблено помітку на полях: «Тут для пізнішого використання треба відзначити: якщо розширення виключно кількісне, то прибутки більших і менших капіталів однієї і тієї самої галузі виробництва відносяться один до одного так само, як і величини авансованих капіталів. Якщо кількісне розширення веде до якісної зміни, то одночасно підвищується норма прибутку для більшого капіталу». *Ф. Е.*}

надлишкове в порівнянні з середньою потребою капіталу в зростанні, а тому зайве або додаткове робітниче населення.

Розглядаючи сукупний суспільний капітал, ми бачимо, що то процес його нагромадження викликає періодичні зміни, то окремі моменти цього процесу одночасно розподіляються між різними сферами виробництва. В деяких сферах відбувається зміна в будові капіталу без зростання його абсолютної величини, внаслідок самої тільки централізації *; в других — абсолютне зростання капіталу зв'язане з абсолютним зменшенням його змінної складової частини, або поглиненої ним робочої сили; а в деяких сферах то капітал зростає на даній технічній основі і пропорціонально своєму зростанню притягує додаткову робочу силу, то відбувається органічна зміна капіталу і скорочується його змінна частина; в усіх сферах зростання змінної частини капіталу, а тому й числа зайнятих робітників, завжди зв'язане з великими коливаннями і створенням тимчасового перенаселення, причому однаково, чи набирає воно більш помітної форми відштовхування уже зайнятих робітників, чи но такої помітної, але не менш дійової форми утрудненого вбирання додаткового робітничого населення його звичайними відвідними каналами[78]. Разом із збільшенням уже функціонуючого суспільного капіталу і ступеня його зростання, з розширенням масштабу виробництва і маси функціонуючих робітників, з розвитком продуктивної сили їх праці, з розширенням і збільшенням усіх джерел багатства розширяються і розміри того явища, що посилення притягання робітників капіталом зв'язане з посиленням відштовхування їх, прискорюється зміна органічної будови капіталу та його технічної форми і розширяється коло тих сфер виробництва, які то одночасно, то одна по одній охоплюються цією зміною. Отже, робітниче населення створюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням[79]. Це —властивий

---

* В оригіналі сказано: «концентрації»; смислова поправка робиться відповідне до тексту англійського видання, яке вийшло за редакцією Ф. Енгельса. *Ред.*

[78]Перепис в Англії і Уельсі показує між іншим:Усіх осіб, зайнятих у сільському господарстві (включаючи власників, фермерів, садівників, пастухів і т. д.), було в 1851 р. 2 011 447, в 1861 р.— 1 924 110, зменшення 87 337. Шерстяне виробництво: в 1851 р 102 714, в 1861 р. 79 242; шовкові фабрики: в 1851 р. 111 940, у 1861 р. 101 678; ситцевибійники: в 1851 р. 12 098, у 1861 р. 12 556,— це мізерне збільшення, незважаючи на колосальне розширення виробництва, знаменує величезне відносне зменшення числа зайнятих робітників; шляпники: в 1851 р. 15 957, в 1861 р. 13 814; виробництво солом'яних і дамських шляп: у 1851 р. 20 393, в 1861 р. 18 176; солодовники: в 1851 р. 10 566, у 1861 р. 10 677; у виробництві свічок: у 1851 р. 4 949, в 1861 р. 4.686,— причиною цього зменшення є, між іншим, поширення газового освітлення; гребінники: в 1851 р. 2 038, у 1861 р. 1 478; пильщики дерева:в 1851 р. 30 552, в 1861 р. 31 647,— мізерне збільшення внаслідок поширення механічних пил; цвяхарі: в 1851 р. 26 940, в 1861 р. 26 130,— зменшення внаслідок конкуренції машин; робітники в олов'яних і мідних рудниках: в 1851 р. 31 360, в 1861 р. 32 041. Навпаки, на бавовнопрядильних і бавовноткацьких підприємствах: в 1851 р. 371 777, в 1861 р. 456 646; в кам'яновугільних копальнях: в 1851 р. 183 389, в 1861 р. 246 613. «Загалом зростання числа робітників після 1851 р. найбільше в таких галузях, в яких досі ще не було успішного застосування машин» («CensusofEnglandandWalesfor1861», vol. III. London, 1863, p. 35—39).

[79]Деякі визначні економісти класичної школи швидше угадували, ніш розуміли закон прогресивного зменшення відносної величини змінного капіталу і йога вплив на становище класу найманих робітників. Найбільша заслуга в цьому відношенні належить Джону Бартону, хоч він, як і всі інші, плутає постійний капітал з основним, змінний капітал — з

капіталістичному способові виробництва закон народонаселення, тому що всякому історично особливому способові виробництва в дійсності властиві свої особливі закони народонаселення, які мають історичний характер. Абстрактний закон населення існує тільки для рослин і тварин, поки в цю сферу історично не втручається людина.

Але якщо надлишкове робітниче населення є необхідний продукт нагромадження, або розвитку багатства на капіталістичній основі, то це перенаселення, у свою чергу, стає підоймою капіталістичного нагромадження і навіть умовою існування капіталістичного способу виробництва. Воно становить промислову резервну армію, яку може мати в своєму розпорядженні капітал і яка так само абсолютно належить йому, як коли б він виростив її за свій власний рахунок. Вона постачає для його змінних потреб самозростання постійно готовий, доступний для експлуатації людський матеріал, незалежний від меж дійсного приросту населення. З нагромадженням і розвитком продуктивної сили праці, який відбувається разом з ним, зростає сила раптового розширення капіталу, — не тільки тому, що зростають еластичність функціонуючого капіталу і те абсолютне багатство, лише певну еластичну частину якого становить капітал, не тільки тому, що кредит, при всякому особливому збудженні, відразу віддає в розпорядження виробництва надзвичайно велику частину цього багатства як додатковий капітал: крім усього цього технічні умови самого процесу виробництва, машини, засоби транспорту і т. д., роблять можливим у найбільшому масштабі найшвидше перетворення додаткового продукту в додаткові засоби виробництва. Маса суспільного багатства, що зростає з прогресом нагромадження і здатна перетворитися в додатковий капітал, шалено рине в старі галузі виробництва, ринок яких раптом розширяється, або в ті галузі виробництва, які тільки що відкриваються, як-от залізниці і т. д., потреба в яких випливає з розвитку

оборотним. Він говорить: «Попит на працю залежить від зростання оборотного, а не основного капіталу. Якби було вірно, що відношення між цими двома видами капіталу однакове в усі часи і при всіх обставинах, то з цього дійсно виходило б, що число зайнятих робітників пропорціональне багатству країни. Але таке припущення не має і видимості правдоподібності. В міру того як удосконалюється виробництво і поширюється цивілізація, основний капітал становить все більшу й більшу частину в порівнянні з оборотним капіталом. Сума основного капіталу, вкладеного у виробництво штуки англійського мусліну, щонайменше в сто, а може і в тисячу раз більша, ніж основний капітал, який вкладено в таку саму штуку індійського мусліну. А частина оборотного капіталу в сто або тисячу раз менша... Якби вся сума річних заощаджень була долучена до основного капіталу, це не викликало б ніякого збільшення попиту на працю» *(John Barton.* «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society». London, 1817, p. 16, 17). «Та сама причина, яка може збільшувати чистий доход країни, може разом з тим створювати надлишкове населення і погіршувати становище робітника»*(Ricardo.*«Principles of Political Economy», 3 ed. London, 1821, p. 469). Із збільшенням капіталу «попит» (на працю) «відносно зменшиться» (там же, стор. 480, примітка). «Сума капіталу, призначена на утримання праці, може змінюватись незалежно від будь-яких змін у загальній сумі капіталу.. Великі коливання в розмірах зайнятості і великі страждання можуть ставати частішими, в міру того як сам капітал стає більшим» *(RichardJones.*«An Introductory Lecture on Political Economy. [To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor».] London, 1833, p. 12). «Попит» (на працю) «не збільшується... пропорціонально нагромадженню всього капіталу... Тому всяке збільшення національного капіталу, призначеного для відтворення, справляє з прогресом суспільства все менший вплив на становище робітників» (G. *Ramsay,*цит. тв., стор. 90, 91).

старих галузей виробництва. В усіх таких випадках необхідно, щоб була можливість відразу і без скорочення розмірів виробництва в інших сферах кинути у вирішальні пункти велику масу людей. Її дає перенаселення. Характерний життєвий шлях сучасної промисловості, який має форму десятирічного циклу періодів середнього пожвавлення, виробництва під високим тисненням, кризи і застою, циклу, що переривається невеликими коливаннями, грунтується на постійному утворенні, більшому або меншому поглиненні і утворенні знов промислової резервної армії, або перенаселення. Несподівані зміни в промисловому циклі збільшують перенаселення і стають одним з найбільш енергійних факторів його відтворення.

Цей своєрідний життєвий шлях сучасної промисловості, якого ми не спостерігаємо ні в одну з попередніх епох людства, був неможливий і в період дитинства капіталістичного виробництва. Будова капіталу змінювалась лише дуже повільно. Отже, його нагромадженню відповідало загалом пропорціональне зростання попиту на працю. Хоч би яким повільним був прогрес нагромадження капіталу в порівнянні з сучасною епохою, але і він натрапляв на природні межі доступного експлуатації робітничого населення; усунути ці межі можна було тільки насильственими засобами, про які буде згадано далі. Раптове і стрибкоподібне розширення масштабу виробництва є передумовою його раптового скорочення; останнє, у свою чергу, викликає перше, але перше неможливе без доступного експлуатації людського матеріалу, без збільшення чисельності робітників, незалежно від абсолютного зростання населення. Це збільшення створюється звичайним процесом, який раз у раз «звільняє» частину робітників, з допомогою методів, які зменшують число зайнятих робітників у відношенні до зростаючого виробництва. Отже, вся характерна для сучасної промисловості форма руху виникає з постійного перетворення деякої частини робітничого населення в незайнятих або напівзайнятих робітників. Поверховість політичної економії виявляється між іншим в тому, що розширення і скорочення кредиту, звичайні симптоми зміни періодів промислового циклу, вона визнає їх причинами. Як небесні тіла, які одного разу почали певний рух, постійно повторюють його, цілком так само і суспільне виробництво, коли воно кинуте в рух поперемінного розширення і скорочення, постійно повторює його. Наслідки у свою чергу стають причинами, і змінні фази всього процесу, який постійно відтворює свої власні умови, прибирають форму періодичності. Коли ця періодичність усталилась, то навіть політична економія починає сприймати виробництво відносного перенаселення, тобто населення, надлишкового в порівнянні з середньою потребою капіталу в зростанні, як життєву умову сучасної промисловості.

«Припустимо»,— говорить Г. Мерівейл, спочатку професор політичної економії в Оксфорді, а згодом чиновник англійського міністерства колоній,— «припустимо, що нація в умовах кризи зробить зусилля, щоб з допомогою еміграції звільнитися від кількох сотень тисяч надлишкових бідняків,— що було б наслідком цього? Те, що при першому ж відродженні попиту на працю, її було б не досить. Хоч би як швидко відбувалося відтворення людей, для заміщення дорослих робітників в усякому разі потрібен період часу в одно покоління.

Але прибуток наших фабрикантів залежить головним чином від можливості використати сприятливий момент пожвавленого попиту і компенсувати себе таким чином за період його ослаблення. Ця можливість забезпечується для них тільки командуванням над машинами і над працею. Вони повинні мати можливість знайти вільні робочі руни, вони повинні бути здатні по потребі напружувати або ослабляти активність своїх операцій залежно від стану ринку, інакше вони не зможуть зберегти серед шаленої конкуренції ту перевагу, на якій грунтується багатство цієї країни»[80].

Навіть Мальтус визнає перенаселення,— яке він з властивою йому обмеженістю пояснює абсолютно надлишковим приростом робітничого населення, а не тим, що воно стає відносно надлишковим, — необхідністю для сучасної промисловості. Він говорить:

«Розсудливі звички щодо шлюбу, доведені до певного рівня серед робітничого класу країни, яка залежить головним чином від мануфактури і торгівлі, можуть стати шкідливими для неї... По самій природі населення приріст робітників, який викликається особливим попитом, не може бути забезпечений для ринку раніше, ніж через і 6—18 років, а перетворення доходу в капітал з допомогою заощадження може відбуватися незрівнянно швидше; країна постійно наражається на риск, що її робочий фонд зростатиме швидше, ніж населення»[81].

Оголосивши, таким чином, постійне виробництво відносного перенаселення робітників неодмінною умовою капіталістичного нагромадження, політична економія, виступаючи в образі старої діви, вкладає в уста свого «beauideal» [«прекрасного ідеалу»] — капіталіста —такі слова, звернені до «надлишкових» робітників, викинутих на вулицю додатковим капіталом, тобто їх власним витвором:

«Ми, фабриканти, збільшуючи капітал, з якого ви живете, робимо для вас усе, що тільки можемо, а ви повинні зробити решту, пристосовуючи свою чисельність до засобів існування»[82].

Для капіталістичного виробництва аж ніяк не досить тієї кількості вільної робочої сили, яку дає природний приріст населення. Для свого вільного розвитку воно потребує промислової резервної армії, незалежної від цієї природної межі.

Досі ми припускали, що збільшення або зменшення змінного капіталу точно відповідає збільшенню або зменшенню числа зайнятих робітників.

Однак і при незмінному або навіть скорочуваному числі робітників командуючий над ними змінний капітал зростає, якщо тільки індивідуальний робітник починає давати більше праці і його заробітна плата через це зростає, хоч ціна праці лишається незмінною або навіть падає, але падає повільніше, ніж збільшується маса праці. В такому разі збільшення змінного капіталу стає показником більшої кількості праці, а не більшої кількості зайнятих робітників. Абсолютний інтерес кожного капіталіста полягає в тому, щоб видавити певну кількість праці з меншого, а не з більшого числа робітників, хоч би останнє коштувало так само дешево або навіть дешевше. В

---

80) H. *Merivale.* «Lectures on Colonization and Colonies». London, 1841 and 1842, v. I, p. 146.

81)*Maitlius.* «Principles of Political Economy», p. 215, 319, 320. В цій праці Мальтусвідкривав, нарешті, при допомозі Сісмонді, прекрасну триединість капіталістичного виробництва: надвиробництво, перенаселення, переспоживання, ці three very delicate monsters indeed! [три найделікатніші потвори!]. Пор. Ф. *Енгельс.* «Начерки до критики політичної економії» в журналі «Deutsch-Franzosische Jahrbrucher». Париж, 1844, стор. 107 і дальші [див. це видання, том 1, стор 524—530]

82)*HairielMartilieau.*«A ManchesterStrike». London, 1832, p. 101.

останньому випадку затрата постійного капіталу зростає пропорціонально масі праці, що приводиться в рух, в першому випадку —далеко повільніше. Чим більший масштаб виробництва, тим більш вирішального значення набирає цей мотив. Його сила зростає з нагромадженням капіталу.

Ми бачили, що розвиток капіталістичного способу виробництва і продуктивної сили праці — одночасно причина і наслідок нагромадження — дає капіталістові можливість, збільшуючи екстенсивно або інтенсивно експлуатацію індивідуальних робочих сил, при тій самій затраті змінного капіталу приводити в рух більшу кількість праці. Ми бачили далі, що на ту саму капітальну вартість він купує більшу кількість робочих сил, все більш витісняючи вправніших робітників менш вправними, дозрілих недозрілими, чоловіків жінками, дорослих підлітками або дітьми.

Отже, з прогресом нагромадження більший змінний капітал, з одного боку, приводить в рух більшу кількість праці, не збільшуючи кількості робітників; з другого боку, змінний капітал попередньої величини приводить в рух більшу кількість праці при тій самій масі робочої сили і, нарешті, витісняючи робочі сили вищого класу, приводить в рух більшу кількість робочих сил нижчого класу.

Виробництво відносного перенаселення або звільнення робітників іде через це ще швидше, ніж і без того прискорюваний прогресом нагромадження технічний переворот виробничого процесу і відповідне цьому переворотові відносне зменшеннязмінної частини капіталу в порівнянні з постійною. Коли засоби виробництва, збільшуючись щодо розмірів і сили діяння, в дедалі меншій мірі стають засобом, який дає роботу робітникам, то саме це відношення модифікується ще й тим, що, в міру зростання продуктивної сили праці, капітал створює збільшену пропозицію праці швидше, ніж підвищує свій попит на робітників. Надмірна праця зайнятої частини робітничого класу збільшує ряди його резервів, а посилений тиск, який справляє конкуренція останніх на зайнятих робітників, навпаки, змушує їх до надмірної праці і підкорення диктатові капіталу. Приречення однієї частини робітничого класу на вимушене безділля з допомогою надмірної праці другої його частини, і навпаки, стає засобом збагачення окремих капіталістів[83)] і в той же час

[83)]Навіть під час бавовняного голоду 1863р. в одному памфлеті бавовнопрядильників Блекберна ми знаходимо гострі скарги на надмірну працю, яка внаслідок фабричного закону припадала, звичайно, тільки на дорослих робітників-чоловіків. «Від дорослих робітників цієї фабрики вимагали, щоб вони працювали 12—13 годин на день, тимчасом як сотні людей змушені залишатися бездіяльними і охоче погодилися б працювати неповний час, аби тільки підтримати свої родини і врятувати своїх товаришів від передчасної смерті внаслідок надмірної праці». «Ми»,— сказано далі,— «хотіли б спитати, чи залишає ця практика надурочних робіт яку-небудь можливість зносних відносин між хазяями і «слугами»? Жертви надмірної праці так само відчувають несправедливість, як і приречені нею на вимушене безділля (condemnedtoforcedidleness). Якби робота розподілялася справедливо, її в цій окрузі було б досить для того, щоб усім дати часткову роботу. Ми вимагаємо тільки свого права, пропонуючи хазяям скрізь запровадити неповний час роботи, принаймні доти, поки зберігається нинішній стан речей; тимчасом як тепер одна частина повинна виконувати надмірну працю, друга ж за браком роботи змушена животіти за рахунок благодійності» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1863», p. 8). — Автор «EssayonTradeandCommerce» із своїм звичайним непогрішимим буржуазним інстинктом розуміє вплив відносного перенаселення на зайнятих робітників. «Друга причина лінощів (idleness) в цьому королівстві

прискорює виробництво промислової резервної армії в масштабі, що відповідає прогресові суспільного нагромадження. Наскільки важливий цей момент в утворенні відносного перенаселення доводить, наприклад, Англія. Її технічні засоби «заощадження» праці колосальні. Але, якби завтра праця скрізь була обмежена до раціональних розмірів і для різних верств робітничого класу були б запроваджені градації відповідно до віку і статі, то наявного робітничого населення було б абсолютно не досить для того, щоб продовжувати національне виробництво в його теперішньому масштабі. Величезній більшості «непродуктивних» тепер робітників довелося б перетворитися в «продуктивних».

Загалом і в цілому загальні зміни заробітної плати регулюються виключно розширенням і скороченням промислової резервної армії, які відповідають зміні періодів промисловогоциклу. Отже, вони визначаються не рухом абсолютної кількості робочого населення, а тим змінним відношенням, в якому робітничий клас розпадається на активну армію і резервну армію, збільшенням і зменшенням відносних розмірів перенаселення, мірою, в якій воно то поглинається, то знов звільняється. Для сучасної промисловості характерним є десятирічний цикл і властиві йому періодичні фази, які до того ж в ході нагромадження перериваються все частіше нерегулярними коливаннями, які йдуть одне по одному. Отож хороший був би для такої промисловості закон, який регулював би попит на працю і пропозицію її не шляхом розширення і скорочення капіталу,— а значить, не відповідно до чергових потреб зростання капіталу так, що ринок праці стає то недостатнім внаслідок розширення капіталу, то відносно переповненим внаслідок його скорочення,— а який, навпаки, ставив би рух капіталу в залежність від абсолютного руху маси населення. Проте цей закон—догма політичної економії. Згідно з ним, завдяки нагромадженню капіталу заробітна плата підвищується. Підвищена заробітна плата це стимул для швидшого розмноження робітничого населення, і це триває доти, поки ринок праці не переповниться, тобто поки капітал не стане відносно недостатнім в порівнянні з пропозицією робітників. Заробітна плата падає, і тоді перед нами зворотний бік медалі. Внаслідок зниження заробітної плати робітниче населення поступово зменшується, так що у відношенні до нього капітал знов стає надлишковим, або ж, як це витлумачують декотрі, зниження заробітної плати і відповідне підвищення експлуатації робітників знов прискорюють нагромадження, в той час як низький рівень заробітної плати затримує зростання робітничого класу. Таким чином знов складаються умови, за яких пропозиція праці нижча за попит на працю, заробітна плата підвищується і т. д. Який прекрасний метод руху для розвинутого

полягає в недостачі числа робочих рук. Тільки-но внаслідок надзвичайного попиту на які-небудь фабрикати маса праці стає недостатньою, як робітники починають відчувати своє власне значення і хочуть дати відчути його і своїм хазяям; це дивовижна річ; але голови цих людей такі зіпсовані, що в цих випадках групи робітників порозумяваються між собою, щоб поставити своїх хазяїв у скрутне становище тим, що вони цілий день ледарюють» («AnEssayonTradeandCommerce». London, 1770р. 27, 28). Ці люди добивалися саме підвищення заробітної плати.

капіталістичного виробництва! Перш ніж внаслідок підвищення заробітної плати могло б настати яке-небудь позитивне збільшення дійсно працездатного населення, за цих умов кілька разів встиг би минути той строк, протягом якого треба провести промислову кампанію, дати і виграти битву.

Між 1849 і 1859 рр., одночасно із зниженням хлібних цін, сталося практично чисто номінальне підвищення заробітної плати в англійських землеробських округах; наприклад, в Уілтширі тижнева плата підвищилась з 7 до 8 шил., а в Дорсетширі з 7 або 8 до 9 шил. і т. д. Це було наслідком надзвичайного відпливу надлишкового землеробського населення, який був викликаний потребами війни [178], величезним розширенням залізничного будівництва, фабрик, гірництва і т. д. Чим нижча заробітна плата, тим вищі ті процентні числа, в яких виражається всяке ЇЇ підвищення, хоч би яке незначне воно було. Наприклад, коли заробітна плата становила 20 шил. на тиждень і підвищилась до 22, то підвищення становить 10%; коли, навпаки, вона була всього 7 шил. і підвищується до 9, то це становить $28^4/_7$%, що звучить дуже солідно. В усякому разі фермери зняли лемент, і навіть лондонський «Economist» про ці голодні заробітки цілком серйозно почав базікати як про «загальне і істотне підвищення заробітної плати»[84)]. Що ж зробили фермери? Чи стали вони дожидатися, поки внаслідок такої блискучої плати сільські робітники не розмножаться до такої міри, що їх заробітна плата знову знизиться, як уявляє собі цю справу догматично-економічний мозок? Вони запровадили більше машин, і робітники швидко знов стали «надлишковими» в такій мірі, яка задовольнила навіть фермерів. Тепер у землеробство було вкладено «більше капіталу», ніж раніше, і в більш продуктивній формі. Тим самим попит на працю знизився не тільки відносно, а й абсолютно.

Ця економічна фікція змішує закони, які регулюють загальний рух заробітної плати, або відношення між робітничим класом, тобто сукупною робочою силою, і сукупним суспільним капіталом, з законами, які регулюють розподіл робітничого населення між окремими сферами виробництва. Якщо, наприклад, через сприятливу кон'юнктуру нагромадження в певній сфері виробництва особливо пожвавлене, прибуток вищий за середній прибуток і додатковий капітал рине туди, то, зрозуміло, збільшуються попит на працю і заробітна плата. Підвищена заробітна плата притягає робітниче населення в сферу, яка перебуває в сприятливих умовах, поки вона не буде насичена робочою силою, і заробітна плата на довгий час знов падає до свого колишнього середнього рівня або навіть нижче його, якщо приплив був надто великий. Тоді приплив робітників до даної галузі виробництва не тільки припиняється, але навіть настає відплив. В таких випадках економіст гадає, ніби йому вдається спостерігати, «де і яким чином» при збільшенні заробітної плати відбувається абсолютне збільшення числа робітників, а при абсолютному збільшенні числа робітників — зниження заробітної

[84)] «Economist», 21 січня 1860 р.

плати; але в дійсності він спостерігає лише місцеве коливання ринку праці однієї окремої сфери виробництва, лише розподіл робітничого населення між різними сферами прикладення капіталу залежно від змінних потреб останнього.

Промислова резервна армія, або відносне перенаселення, в періоди застою і середнього пожвавлення чинить тиск на активну робітничу армію і вгамовує її вимоги в період надвиробництва і пароксизмів. Отже, відносне перенаселення є той фон, на якому рухається закон попиту і пропозиції праці. Воно втискує чинність цього закону в межі, абсолютно відповідні жадобі експлуатації і прагненню до панування, що властиві капіталові. Тут буде доречно повернутися до одного з великих діянь економічної апологетики. Нагадаємо, що коли завдяки запровадженню нових машин або поширенню старих частина змінного капіталу перетворюється в постійний, то цю операцію, яка «зв'язує» капітал і тим самим «вивільнює» робітників, економіст-апологет витлумачує так, начебто вона, навпаки, вивільнює капітал для робітників. Тільки тепер ми можемо повністю оцінити безсоромність апологета. Вивільнюються в дійсності не тільки робітники, які безпосередньо витісняються машиною, але й контингент їх заступників і той додатковий контингент, який регулярно поглинався б при звичайному розширенні підприємства на його старому базисі. Всі вони тепер «вивільнені», і кожний новий капітал, що прагне функціонувати, може мати їх у своєму розпорядженні. Чи притягне він саме цих робітників, чи інших, і в тому і в другому випадку вплив на загальний попит на працю дорівнюватиме нулю, поки цього нового капіталу буде досить тільки на те, щоб звільнити ринок якраз від такої кількості робітників, яка викинута на нього машинами. Якщо він притягає менше число робітників, то кількість надлишкових зростає; якщо дає роботу більшому числу робітників, то загальний попит на працю зростає тільки на величину різниці між числом зайнятих і «вивільнених». Таким чином, те збільшення попиту на працю, яке взагалі могли б викликати додаткові капітали, що шукають застосування, в усякому разі нейтралізується в тій мірі, в якій воно покривається робітниками, викинутими машиною на вулицю. Отже, механізм капіталістичного виробництва дбає про те, щоб абсолютне збільшення капіталу не супроводилось відповідним збільшенням загального попиту на працю. І оце апологет називає компенсацією за злидні, страждання і можливу загибель витіснених робітників у той перехідний період, коли їх викидають в ряди промислової резервної армії! Попит на працю не тотожний із зростанням капіталу, пропозиція праці не тотожна з зростанням робітничого класу, так що тут нема взаємного впливу двох сил незалежних одна від одної. Lesdessontpipes[кості підроблені]. Капітал одночасно діє на обидва боки. Якщо його нагромадження, з одного боку, збільшує попит на працю, то, з другого боку, воно збільшує пропозицію робітників шляхом їх «вивільнення», а тиск незайнятих робітників змушує в той же час зайнятих давати більшу кількість праці і, таким чином, робить пропозицію останньої до певної міри незалежною від пропозиції робітників.

Рух закону попиту і пропозиції праці на цьому базисі довершує деспотію капіталу. Через це, коли робітники розкривають таємницю того, як могло статися, що чим більше вони працюють, чим більше виробляють чужого багатства і чим більше зростає продуктивна сила їх праці, тим більш ненадійною стає для них навіть можливість їх функціонування як засобу збільшення капіталу; коли вони відкривають, що ступінь інтенсивності конкуренції між ними самими цілком залежить від тиску відносного перенаселення; коли вони через це стараються через тред-юніони і т. д. організувати планомірне взаємодіяння між зайнятими і незайнятими, щоб знищити або пом'якшити руйнівні для їх класу наслідки цього природного закону капіталістичного виробництва,— тоді капітал і його сикофант, економіст, здіймають лемент про порушення «вічного» і, так би мовити, «священного» закону попиту і пропозиції. Всякий зв'язок між зайнятими і незайнятими порушує «чисту» гру цього закону. А з другого боку, оскільки неприємні обставини, наприклад становище в колоніях, перешкоджають створенню промислової резервної армії, а разом з нею і абсолютної залежності робітничого класу від класу капіталістів, то капітал разом із своїм тривіальним Санчо Панса повстає проти «священного» закону попиту і пропозиції і намагається перешкодити діянню його з допомогою примусових заходів.

4. РІЗНІ ФОРМИ ІСНУВАННЯ ВІДНОСНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ.ЗАГАЛЬНИЙ ЗАКОН КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

Відносне перенаселення існує у всіляких відтінках. До нього належить кожний робітник, якщо він зайнятий наполовину або зовсім не має роботи. Коли лишити осторонь ті великі форми, які періодично повторюються і яких надає перенаселенню зміна фаз промислового циклу, так що воно є то гострим— під час криз,— то хронічним — під час млявого ходу справ,— коли лишити осторонь ці форми, то перенаселення завжди має три форми: текучу, приховану і застійну.

В центрах сучасної промисловості — фабриках, мануфактурах, металургійних заводах, рудниках і т. д.— робітники то відштовхуються, то притягаються в більш значній кількості, так що загалом і в цілому число зайнятих збільшується, хоч і завжди в спадній пропорції в порівнянні з масштабом виробництва. Перенаселення існує тут в текучій формі.

Як на власне фабриках, так і в усіх великих майстернях, де застосовуються машини або принаймні проведено сучасний поділ праці, потрібна маса робітників чоловіків юнацького віку. Після настання повноліття тільки дуже небагато хто з них знаходить собі застосування в тих самих галузях виробництва, а більшість регулярно звільняється. Вони становлять такий елемент текучого перенаселення, який зростає в міру зростання промисловості. Частина їх емігрує, тобто в дійсності просто іде слідом за

емігруючим капіталом. Одним з наслідків цього є швидше зростання жіночого населення в порівнянні з чоловічим, приклад чого дає Англія. Той факт, що природний приріст маси робітників не задовольняє потреб нагромадженні я капіталу і в той же час все ж перевищує їх, є суперечність самого руху капіталу. Для нього потрібно більше робітників раннього віку, менше — дозрілого віку. Суперечність — не більш кричуща, ніж інша, яка полягає в тому, що в той самий час, коли багато тисяч викинуто на вулицю, тому що поділ праці прикував їх до однієї певної галузі виробництва, чутно скарги на недостачу робочих рук[85]. До того ж капітал споживає робочу силу так швидко, що робітник уже в середніх літах стає більш-менш одряхлілим. Він потрапляє в ряди надлишкових або витісняється з вищого щабля на нижчий. Саме у робітників великої промисловості ми спостерігаємо найкоротшу тривалість життя.

«Д-р Лі, медичний інспектор Манчестера, встановив, що в цьому місті середня тривалість життя для заможного класу становить 38 років, для робітничого класу — всього 17 років. В Ліверпулі вона становить 35 років для першого, 15 років для другого класу. З цього випливає, що привілейований клас одержав асигновку на життя (hadaleaseoflife) вдвоє більшу, ніж клас їх співгромадян, які перебувають **в** менш сприятливих умовах»[85а].

За таких обставин абсолютне зростання цієї частини пролетаріату повинно відбуватися в такій формі, при якій, незважаючи на швидке зношування її елементів, чисельність її збільшується. Таким чином, потрібна швидка зміна поколінь робітників.

(Цей закон не має сили щодо інших класів населення). Ця суспільна потреба задовольняється ранніми шлюбами,— неминучим наслідком умов, в яких живуть робітники великої промисловості,— і тією премією за виробництво дітей робітників, яку дає їх експлуатація.

Скоро-но капіталістичне виробництво оволодіває сільським господарством або в міру того як воно оволодіває ним, попит на сільськогосподарських робітників абсолютно зменшується разом з нагромадженням функціонуючого в цій галузі капіталу, причому витіснення робітників не супроводиться, як у виробництві неземлеробському, більшим притягненням їх. Через це частина сільського населення завжди перебуває в такому стані, коли воно от-от перейде в ряди міського або мануфактурного пролетаріату, і вижидає умов, сприятливих для цього перетворення. (Мануфактура — тут в розумінні всякого неземлеробського виробництва.) [86]. Це

---

[85]В той час як в другій половині 1 866 р. в Лондоні було від 80 до 90 тисяч безробітних, у фабричному звіті за це саме півріччя сказано: «Як видно, не буде абсолютно правильним твердження, нібито попит всюди викликає пропозицію в той самий момент, коли це необхідно. Щодо праці справа стояла не так, бо в минулому році через брак робочих рук багато машин не працювало» («ReportsofInsp. ofFact, for 31stOctober1866», р. 81).

[85а]Промова, виголошена під час відкриття санітарної конференції в Бірмінгемі 14 січня 1875 р. Дж. Чемберленом, в той час мером міста { а нині (1883) міністром торгівлі. Ф. *Е.}.*

[86]За переписом 1861 р. в Англії і Уельсі налічувалося «781 місто з 10 960 998 жителями, тимчасом як в селах і сільських парафіях налічувалось тільки 9 105 226. В перепису 1851 р. фігурувало 580 міст, населення яких приблизно дорівнювало населенню сільських округ. Але в той час як у сільських округах населення збільшилось на протязі наступного десятиріччя тільки на півмільйона, в 580 містах воно зросло на 1 554 067. Приріст населення в сільських парафіях становить 6,5%, в містах — 17.3%. Різниця в нормі приросту зумовлюється переселенням з села в місто. Три чверті загального приросту

джерело відносного перенаселення тече постійно. Але його постійний приплив до міст передбачає уже на селі постійне приховане перенаселення, розмір якого стає помітним тільки тоді, коли відвідні канали відкриваються надзвичайно широко. Через це заробітна плата сільськогосподарського робітника зводиться до мінімальних розмірів, і він завжди стоїть однією ногою в болоті пауперизму.

Третя категорія відносного перенаселення, застійне перенаселення, становить частину активної робітничої армії, але характеризується крайньою нерегулярністю роботи. Завдяки цьому вона є для капіталу невичерпний резервуар вільної робочої сили. Її життєвий рівень опускається нижче середнього нормального рівня робітничого класу, і якраз це робить її для капіталу широким базисом галузей особливої експлуатації. Вона характеризується максимумом робочого часу і мінімумом заробітної плати. Під рубрикою роботи на дому ми вже ознайомилися з її головною формою. Вона рекрутується завжди з надлишкових робітників великої промисловості і землеробства, особливо ж з робітників гинучих галузей промисловості, в яких ремісниче виробництво переборюється мануфактурним, мануфактурне — машинним виробництвом. Розмір її збільшується в міру того як із збільшенням розмірів і енергії нагромадження прогресує створення «надлишкових» робітників. Але вона становить разом з тим той елемент робітничого класу, який само- відтворюється і самоувічнюється,— елемент, який бере відносно більшу участь у загальному прирості робітничого класу, ніж всі інші елементи. Справді, не тільки число народжень і смертних випадків, але й абсолютна величина сімей обернено пропорціональні висоті заробітної плати, тобто тій масі життєвих засобів, яку мають в своєму розпорядженні різні категорії робітників. Цей закон капіталістичного суспільства звучав би безглуздям, якби ми застосували його до дикунів або навіть до цивілізованих колоністів. Він нагадує масове відтворення індивідуально слабих і постійно переслідуваних тваринних видів [87].

Нарешті, нижча верства відносного перенаселення живе у сфері пауперизму. Коли лишити осторонь бродяг, злочинців і тих, що живуть з проституції,— коротко кажучи, весь люмпен-пролетаріат у власному розумінні цього слова, то ця верства суспільства складається з трьох категорій. По-перше: працездатні. Досить тільки поверхово переглянути статистику англійського пауперизму, і ми побачимо, що маса його збільшується при кожній кризі і зменшується при кожному пожвавленні справ. По-друге: сироти і діти пауперів. Це кандидати промислової резервної армії; в періоди

населення припадає на міста» («Censusetc.», v. Ill, p. 11, 2).

[87] «Бідність, як видно, сприяє розмноженню» (А. Сміт). На думку галантного і дотепного абата Галіані, це є навіть особливо мудрим установленням божим: «Бог зробив так, то люди, які виконують найбільш корисні роботи, народжуються в найбільшому числі» (*Galiani*, цит. Тв., стор. 78). «Злидні, аж до крайніх меж голоду і епідемій, не затримують зросту населення, а мають тенденцію збільшувати його» (*S. La*ing. «NationalDistress», 1844, p. 69). Після статистичних ілюстрацій цього твердження Ленг продовжує: «Якби всі жили в сприятливих умовах, то на світі скоро це стало б людей».

великого промислового піднесення, як, наприклад, в 1860 р., вони швидко і в масовому порядку вступають в ряди активної робітничої армії. По-третє: занепалі, босяки, непрацездатні. Це саме ті, хто гине від своєї малої рухливості, створюваної поділом праці, ті, хто перевищує нормальну тривалість життя робітника, і, нарешті, жертви промисловості, число яких усе збільшується з поширенням небезпечних машин, гірництва, хімічних фабрик і т. д., каліки, хворі, вдови і т. д. Пауперизм являє собою інвалідний дім активної робітничої армії і мертвий баласт промислової резервної армії. Виробництво пауперизму передбачається виробництвом відносного перенаселення, необхідність першого міститься в необхідності другого; разом з відносним перенаселенням пауперизм становить умову існування капіталістичного виробництва і розвитку багатства. Він належить до fauxfrais[непродуктивних витрат] капіталістичного виробництва, більшучастину яких капітал уміє, однак, перекласти з себе на плечі робітничого класу і дрібної буржуазії.

Чим більші суспільне багатство, функціонуючий капітал, розміри і енергія його зростання, а значить, чим більші абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія. Вільна робоча сила розвивається внаслідок тих самих причин, як і сила розширення капіталу. Отже, відносна величина промислової резервної армії зростає разом із зростанням сил багатства. Але чим більша ця резервна армія в порівнянні з активною робітничою армією, тим більше постійне перенаселення, злидні якого прямо пропорціональні мукам праці активної робітничої армії*. Нарешті, чим більші злидарські верстви робітничого класу і промислова резервна армія, тим більший офіціальний пауперизм. *Це — абсолютний*, *загальний закон капіталістичного нагромадження*. Подібно до всіх інших законів, у своєму здійсненні він модифікується численними обставинами, аналіз яких сюди не стосується.

Можна зрозуміти безглуздість тієї економічної мудрості, яка проповідує робітникам, що вони повинні пристосовувати свою чисельність до потреб капіталу в зростанні. Самий механізм капіталістичного виробництва і нагромадження завжди пристосовує чисельність робітників до цих потреб капіталу у зростанні. Перше слово цього пристосування — створення відносного перенаселення, або промислової резервної армії, останнє слово — злидні все зростаючих верств активної робітничої армії і мертвий баласт пауперизму.

Закон, за яким все зростаюча маса засобів виробництва може, внаслідок прогресу продуктивності суспільної праці, приводитися в рух з дедалі меншою затратою людської сили,— цей закон на базисі капіталізму, де не робітник застосовує засоби праці, а засоби праці застосовують робітника,виражається в тому, що чим вища продуктивна сила праці, тим більший тиск робітників на засоби їх роботи, отже тим

---

* В оригіналі говориться: «обернено пропорціональні мукам його праці»; виправлення зроблене відповідно до тексту авторизованого французького видання. *Ред.*

ненадійніша необхідна умова їх існування: продаж власної сили для збільшення чужого багатства, або для самозростання капіталу. Таким чином, зростання засобів виробництва і продуктивності праці, швидше, ніж зростання продуктивного населення, набирає капіталістичного виразу, навпаки, в тому, що робітниче населення завжди зростає швидше, ніж потреба в зростанні капіталу.

В четвертому відділі при аналізі виробництва відносної додаткової вартості ми бачили, що при капіталістичній системі всі методи підвищення суспільної продуктивної сили праці здійснюються за рахунок індивідуального робітника; всі засоби для розвитку виробництва перетворюються в засоби підкорення і експлуатації виробника, вони калічать робітника, роблячи з нього неповну людину [einenTeihnenschen], принижують його до ролі придатка машини, перетворюючи його працю в муки, позбавляють цю працю змістовності, відчужують від робітника духовні сили процесу праці в тій мірі, в якій наука входить у процес праці як самостійна сила; роблять огидними умови, за яких робітник працює, підпорядковують його під час процесу праці найбільш дріб'язковому, огидному деспотизмові, весь час його життя перетворюють в робочий час, кидають його дружину і дітей під Джаггернаутову колісницю [179] капіталу. Але всі методи виробництва додаткової вартості є в той же час методами нагромадження, і всяке розширення нагромадження, навпаки, стає засобом розвитку цих методів. З цього випливає, що, в міру того як капітал нагромаджується, становище робітника мусить погіршуватися, хоч би яка була, висока чи низька, його оплата. Нарешті, закон, який підтримує відносне перенаселення, або промислову резервну армію, в стані рівноваги з розмірами і енергією нагромадження, приковує робітника до капіталу міцніше, ніж молот Гефеста прикував Прометея до скелі. Він зумовлює нагромадження злиднів, відповідне нагромадженню капіталу. Отже, нагромадження багатства на одному полюсі є в той же час нагромадження злиднів, муки праці, рабства, темноти, здичавіння і моральної деградації на протилежному полюсі, тобто на стороні класу, який виробляє свій власний продукт як капітал.

Цей антагоністичний характер капіталістичного нагромадження[88)] в різних формах визнаний економістами, хоч вони звалюють в одну купу з ним почасти аналогічні, але все ж істотно відмінні явища докапіталістичних способів виробництва.

Венеціанський монах Ортес, один з визначних економістів XVIII століття, розглядає антагонізм капіталістичного виробництва як загальний природний закон суспільного багатства.

[88)]«Таким чином, з кожним днем стає все більше й більше очевидним, що характер тих виробничих відносин, в рамках яких відбувається рух буржуазії, відзначається двоїстістю, а зовсім не єдністю і простотою; що в рамках тих самих відносин, в яких виробляється багатство, виробляються також і злидні; що в рамках тих самих відносин, в яких відбувається розвиток продуктивних сил, розвивається також і сила, що виробляє гноблення; що ці відносини створюють буржуазне багатство, тобто багатство класу буржуазії, лише при умові безперервного знищення багатства окремих членів цього класу і утворення постійно зростаючого пролетаріату» (Карл *Маркс.* «Злиденність філософії», стор. 116 [див. це видання, том 4, стор. 140]).

«Економічне добро і економічне зло у всякої нації завжди взаємно врівноважуються (ilbeneedilmaleeconomicoinunanazionesempreall'istessamisura), численність благ для одних завжди така велика, як недостача благ для інших (lacopiadebeniinalcunisempreegualealiamancanzadiessiinaltri). Велике багатство небагатьох завжди супроводиться абсолютним пограбуванням необхідного у незрівнянно більшої кількості інших. Багатство нації відповідає її населенню, а злидні її відповідають її багатству. Працьовитість одних змушує до безділля інших. Бідні і безцільні — неминучий плід багатих і працьовитих» і т. д.[89].

Приблизно через 10 років після Ортеса англі046Канськo-протестантський піп Таунсенд в цілком грубій формі звеличував бідність як необхідну умову багатства.

«Законодавчий примус до праці зв'язаний з надто великими труднощами, насильством і шумом, тимчасом як голод не тільки являє собою мирний, тихий, безперестанний тиск, але й,— будучи найбільш природніш мотивом до ретельності і праці,— викликає найбільше напруження».

Отже, все зводиться до того, щоб зробити голод постійним для робітничого класу, і, на думку Таунсенда, про це дбає закон народонаселення, який особливо діє серед бідних.

«Як видно, такий закон природи, що бідні до певної міри непередбачливі (improvident)» (тобто настільки непередбачливі, що народжуються на світ не в забезпечених сім'ях), «так що в суспільстві завжди є люди (thattherealwaysmaybesome) для виконання найбільш грубих, брудних і низьких функцій. Сума людського щастя (thestockofhumanhappiness) завдяки цьому набагато зростає, більш делікатні люди (themoredelicate) звільняються від тягот і можуть безперешкодно йти за своїм більш високим покликанням і т. д. Закон про бідних має тенденцію зруйнувати гармонію і красу, симетрію і порядок цієї системи, яку створили в світі бог і природа»[90].

Коли венеціанський монах у вироку долі, який увічнює злидні, вбачав виправдання існування християнської благодійності, безшлюбності духовенства, монастирів і богаділень, то протестантський господар парафії, навпаки, знаходить в цьому привід для осуду англійських законів про бідних, в силу яких бідний мав право на злиденну гроімадську допомогу.

«Прогрес суспільного багатства»,— говорить Шторх,— «породжує той корисний клас суспільства... який виконує найбільш нудні, низькі й огидні роботи, одним словом — покладає на свої плечі все, що тільки є в житті неприємного і поневолюючого,і тим самим забезпечує для інших класів дозвілля, веселий настрій і умовне» (чудово!) «достоїнство характеру і т. д.»[91].

Шторх ставить перед собою питання, в чому ж власне полягає перевага цієї

---

[89] *G. Ortes*. «Della Economia Nationale libri sei 1774», у виданні Кустоді, Parte Moderna, t. XXI, p. 6—9, 22, 25 etc. Ортес там же, стор. 32, говорить: «Замість того щоб вигадувати марні системи того, як зробити народи щасливими, я обмежусь дослідженням причин їх нещастя».

[90] «A Dissertation on the Poor Laws». By a Well-wisher to Mankind (The Rev- Mr. *Townsend*), 1786, перевидано в Лондоні, 1817, стор. 15, 39, 41 Цей «делікатний» піп,— у якого , як з тільки що названої праці, так і з його «Подорожі по Іспанії», Мальтус часто списує цілі сторінки,— запозичив більшу частину свого вчення у сера Дж. Стюарта, якого він, однак, перекручує. Наприклад, коли Стюарт говорить: «Тут, при рабстві, способом примушувати людей до праці» (на непрацюючих) «було насильство... Людей тоді примушували до праці» (тобто до дарової праці на інших) «тому, що вони були рабами інших; тепер людей примушують до праці» (тобто до дарової праці на непрацюючих) «тому, що вони — раби своїх власних потреб» [180],— коли він говорить це, то, проте, він зовсім не робить, як товстий парафіяльний піп, того висновку, шо наймані робітники завжди повинні голодувати. Навпаки, він хоче розширити їх потреби і зробити в той же час зростання їх потребстимулом до праці на «більш делікатних».

[91] *Storch.*«Cours d'Econornie Politique», edPetersbourg, 1815, t. Ill, p 223.

капіталістичної цивілізації з її злиднями і деградацією мас перед варварством? Він знаходить тільки одну відповідь: у безпеці!

«Завдяки прогресові промисловості і науки»,— говорить Сісмонді,— «кожний робітник може виробляти щодня багато більше, ніж потрібно йому для власного споживання. Але разом з тим те саме багатство, яке виробляє праця робітника, коли б він сам був покликаний споживати його, зробило б його мало здатним до праці». На його думку, «люди» (тобто неробітники («мабуть відмовилися б від усяких удосконалень мистецтв, а так само і від усіх втіх, які дає їм промисловість, коли б їм довелося купувати це ціною такої ж упертої праці, якою є праця робітника... Тепер зусилля відокремлені від винагороди за них; не одна і та сама людина спочатку працює, а потім відпочиває; навпаки, саме тому, що один працює, інший мусить відпочивати... Отже, безконечне умноження продуктивних сил праці не може мати ніякого іншого результату, крім збільшення розкоші і втіх безцільних багачів»[92].

Нарешті, Дестют де Трасі, холодний буржуазний доктринер, грубо заявляє:
«Бідні нації — це ті, де народові добре живеться,а багаті нації — цеті, де народ звичайно бідний»[93].

5. ІЛЮСТРАЦІЇ ЗАГАЛЬНОГО ЗАКОНУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

а) АНГЛІЯ 1846—1866 рр.

Ні один період в розвитку сучасного суспільства не є до такої міри сприятливим для вивчення капіталістичного нагромадження, як період останніх 20 років. Складається таке враження, начебто знайдено торбинку Фортуната. Але з усіх країн класичним прикладом є знов-таки Англія, тому що вона займав перше місце на світовому ринку, тому що тільки тут капіталістичний спосіб виробництва досяг повного розвитку і тому що, нарешті, встановлення тисячолітнього царства вільної торгівлі з 1846 р. відняло у вульгарної політичної економії її останню лазівку. Гігантський прогрес виробництва, завдяки якому друга половина цього двадцятирічного періоду знов-таки далеко перевершує першу, вже досить був відзначений у нас в четвертому відділі.

Хоч абсолютний приріст англійського населення за останні півстоліття був дуже великий, проте відносний приріст, або норма приросту, весь час знижувався, як показує нижчеподана таблиця, взята з підсумків офіціального перепису.

Річний процентний приріст населення Англії і Уельсу становить за десятиріччями:

1811—1821	1,533%
1821—1831	1,446%
1831—1841	1,326%
1841—1851	1,216%
1851—1861	1,141%

Розгляньмо тепер, з другого боку, зростання багатства. Найнадійнішу точку опори дає тут рух прибутку, земельної ренти і т. д., для яких встановлено прибутковий податок. Приріст прибутку, що підлягає оподаткуванню (не включаючи прибутку фермерів і деяких інших категорій), за роки 1853—1864 становив для Великобританії

---

92) *Sismondi.* «Nouveaux Principes d'Economie Politique», t. I, p. 79, 80, 85.
93) *Deslutt de Tracy,*цих. тв., стор. 231.

50,47% (або 4,58% в середньому за рік)[94], приріст населення за той самий період — приблизно 12%. Збільшення оподатковуваної земельної ренти (включаючи ренту з землі під будинками, залізницями, копальнями і рудниками, рибними угіддями і т. д.) за роки 1853—1864 становило 38% , або $3^{5}/_{11}$% на рік, причому найбільше зростання дали такі статті[95]:

	Збільшення доходу з 1853 по 1864 р.	Збільшення за рік
Будинки	38,60%	3,50%
Каменоломні	84,76%	7,70%
Копальні і рудники	68,85%	6,26%
Чавуноливарні заводи	39,92%	3,63%
Рибні угіддя	57,37%	5,21%
Газові заводи	126,02%	11,45%
Залізниці	83,29%	7,57%

Коли в межах періоду 1853—1864 рр. ми зробимо порівняння за чотириріччями, то побачимо, що ступінь зростання доходів усе збільшується. Наприклад, для доходів, що утворюються з прибутку, це зростання становить в 1853—1857 рр. 1,76% на рік, у 1857—1861 рр. 2,74% на рік і в 1861 —1864 рр. 9,30% на рік. Загальна сума доходів, які підлягали прибутковому оподаткуванню, становила у З'єднаному королівстві в 1856 р. 307 068 898 ф. ст., в 1859 р.- 328 127 416 ф. ст., в 1862 р.— 351 745 241 ф. ст., в 1863 р.— 359 142 897 ф. ст., в 1864 р.— 362 462 279 ф. ст., в 1865 р.— 385 530 020 фунтів стерлінгів[96].

Нагромадження капіталу супроводилося в той же час його концентрацією і централізацією. Хоч в Англії нема офіціальної сільськогосподарської статистики (в Ірландії вона існує), проте 10 графств організували її з власної ініціативи. Тут виявився такий результат: з 1851 по 1861 р. число оренд до 100 акрів зменшилось з 31 583 до 26 567, тобто 5 016 оренд було об'єднано з більшими [97]. В період 1815—1825 рр. серед рухомого майна, яке підлягало сплаті податку на спадщину, не було ні одного понад 1 мільйон ф. ст.; навпаки, з 1825 по 1855 р. їх було 8, з 1855 по червень 1859 р., тобто за $4^{1}/_{2}$ роки,— 4 [98]. Проте найкраще виявляється централізація з короткого аналізу прибуткового податку під рубрикою D(прибуток, за винятком фермерського і т. д.) за роки 1864 і 1865. Зауважу насамперед, що доходи, одержувані з цього джерела, обкладаються прибутковим податком лише починаючи з 60 фунтів стерлінгів. Ці доходи, що підлягають оподаткуванню, становили в Англії, Уельсі і Шотландії в 1864 р.

---

[94] «Tenth Report of the Commissioners of H. M. s. Inland Revenue». London, 1866, p. 38.

[95] Там же.

[96] Для порівняння ці цифри достатні, але як абсолютні вони не вірні, бо щороку приховується, мабуть, до 100 мільйонів ф. ст. доходів. Скарги чиновників, які відають оподаткуванням внутрішніх доходів, на систематичний обман, особливо з боку комерсантів і промисловців, повторюються в кожному їх звіті. Наприклад: «Одно акціонерне товариство визначило свій належний до оподаткування прибуток в 6 000 ф. ст., оцінювач визначив його у 88 ООО ф. ст., і податок був, кінець кінцем, сплачений з цієї суми. Інша компанія показала прибуток в 190 000 ф. ст., але була змушена признатися, що справжня сума становить 250 000 ф. ст.» (там же, стор. 42).

[97] «Censusetc.», v. Ill, p. 29. Твердження Джона Брайта, що 150 лендлордам належить половина англійської і 12 лендлордам половина шотландської земельної власності, досі не було спростоване.

[98] «Fourth Report etc. of Inland Revenue». London, 1860, p. 17.

95 844 222 ф. ст. і в 1865 р.— 105 435 787 ф. ст.[99)], число платників податку становило в 1864 р. 308 416 чоловік при загальній чисельності населення в 23 891 009 чоловік, в 1865 р.— відповідно 332 431 чоловік і 24 127 003 чоловіка. Про розподіл цих доходів за обидва роки дає уявлення така таблиця:

	Рік, що закінчується 5 квітня 1864 р.		Рік, що закінчується 5 квітня 1865 р.	
	Доходи від прибутку (в фунтах ст.)	Число тих, хто одержує їх	Доходи від прибутку (в фунтах ст.)	Число тих, хто одержує їх
Загальна сума	95 844 222	308 416	105 435 787	332 431
в тому числі	57 028 290	22 334	64 554 297	24 075
в тому числі	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
в тому числі	22 809 781	822	27 555 313	973
в тому числі	8 744 762	91	11 077 238	107

В 1855 р. в З'єднаному королівстві було видобуто 61 453 079 тонн кам'яного вугілля вартістю в 16 113 267 ф. ст.; в 1864 р.— 92 787 873 тонни вартістю в 23 197 968 ф. ст.; в 1855 р. було виплавлено 3 218 154 тонни чавуну вартістю в 8 045 385 ф. ст., в 1864 р.— 4 767 951 тонну вартістю в 11 919 877 фунтів стерлінгів. В 1854 р. довжина експлуатованих залізниць у З'єднаному королівстві становила 8 054 милі, вкладений в них капітал — 286 068 794 ф. ст.; в 1864 р.— відповідно 12 789 миль і 425 719 613 фунтів стерлінгів. В 1854 р. загальна сума ввозу і вивозу З'єднаного королівства становила 268 210 145 і в 1865 р.— 489 923 285 фунтів стерлінгів. Нижчеподана таблиця показує рух вивозу [100)]:

1847 р.	58 842 377	ф. ст.
1849 »	63 596 052	» »
1856 »	115 826 948	» »
1860 »	135 842 817	» »
1865 »	165 862 402	» »
1866 »	188 917 563	» »

Після цих небагатьох даних буде зрозумілим торжествуючий крик генерального реєстратора [181] британського народу:

«Хоч як швидко зростало населення, воно не встигало за прогресом промисловості і багатства» [101)].

Звернімося тепер до безпосереднього агента цієї промисловості, або до виробника цього багатства, до робітничого класу.

«Одна з найсумніших рис соціального стану країни»,— говорить Гладстон,— «полягає в тому, що в даний час відбувається цілком безсумнівне зменшення споживної сили народу і зростання нестатків і злиднів робітничого класу. І в той же час відбувається постійне нагромадження багатства у вищих класів і безперервний приріст капіталу» [102)].

Так говорив цей єлейний міністр у палаті громад 13 лютого 1843 року. Через двадцять років, 16 квітня 1863 р., подаючи на обговорення свій бюджет, він говорив:

[99)] Це — чисті доходи, тобто доходи після певних відрахувань, які допускаються законом.

[100)] В даний момент, у березні 1867 р., індійсько-китайський ринок уже знов цілком переповнений товарами англійських бавовняних фабрикантів, вивезеними на консигнацію. В 1866 р. почалося зниження заробітної плати робітниківбавовняної промисловості на 5%, в 1867 р. внаслідок такої ж операції відбувся страйк 20 000 робітників у Престоні. {Це було прологом кризи, яка вибухнула скоро після цього. Ф. *Е.}*

[101)] «Census etc.», v. III, p. 11.

[102)] Гладстон у палаті громад 13 лютого 1843 р. («Times», 14 лютого 1843; «Hansard», 13 лютого 1843).

«З 1842 по 1852 р. належний до оподаткування доход цієї країни підвищився на 6%... За 8 років, з 1853 по 1861 р., він підвищився, коли взяти за основу доход 1853 р., на 20%. Факт такий разючий, що він здається майже неймовірним... Це приголомшливе збільшення багатства і могутності... цілком обмежується імущими класами, але... але воно повинно дати посередню вигоду і робітничому населенню, тому що воно здешевлює предмети загального споживання,— в той час як багаті стали багатші, бідні в усякому разі стали менш бідні. Проте я не зважусь твердити, що крайності бідності зменшились» [103)].

Які жалюгідні виверти! Коли робітничий клас залишився «бідний», тільки «менш бідний» в тій мірі, як він створював «приголомшливе збільшення багатства і могутності» для класу власників, то це значить, що відносно він залишився такий самий бідний. Коли крайності бідності не зменшились, то вони збільшились, тому що збільшились крайності багатства. Що ж до здешевлення життєвих засобів, то офіціальна статистика, наприклад дані лондонського сирітського притулку, показує за триріччя 1860—1862 рр. подорожчання їх на 20% в порівнянні з триріччям 1851 — 1853 років. В наступні три роки, 1863— 1865, відбувалося прогресивне подорожчання м’яса, масла, молока, цукру, солі, вугілля і багатьох інших необхідних життєвих засобів[104)]. Наступна бюджетна промова Гладстона від 7 квітня 1864 р. являє собою піндарівський дифірамб прогресові в справі наживи і щастю народу, обмежуваному «бідністю». Він говорить про маси, які стоять «на краю пауперизму», про галузі виробництва, «в яких заробітна плата не підвищилась», і на закінчення резюмує щастя робітничого класу в таких висловах: «Людське життя вдев’ятьох випадках з десяти є просто боротьба за існування» [105)]. Професор Фосетт, не зв’язаний, якГладстон, офіціальними міркуваннями, без всяких околичностей заявляє:

«Розуміється, я не заперечую, що грошова плата підвищилась з цим збільшенням капіталу» (за останні десятиріччя), «але цей позірний виграш у значній мірі втрачається, тому що багато необхідних життєвих предметів все дорожчають» (на його думку, внаслідок падіння вартості благородних металів). «...Багаті швидко стають ще багатші (therichgrowrapidlyricher), тимчасом як у житті трудящих класів не видно ніякого поліпшення... Робітники перетворюються майже в рабів крамарів, яким вони заборгували» [106)].

[103)]Гладстон у палаті громад 16 квітня 1863 р. («MorningStar», 17 квітня).

[104)]Див. офіціальні дані в Синій книзі: «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». PartVI. London, 1866, p. 260—273 passim. Доказом замість статистики сирітських притулків і т. д. могли б бути також декламації міністерських газет, коли вони виступають за придане дітям королівського дому. При цьому вони ніколи не забувають про дорожнечу життєвих засобів.

[105)]Гладстон у палаті громад 7 квітня 1864 року. А ось версія «Hansard»: «І більше того,— що переважно являє собою людське життя, як не боротьбу за існування?» — Постійні кричущі суперечності в бюджетних промовах Гладстона за 1863 і 1864 рр. один англійський письменник характеризує такою цитатою з Буало:

«Voiia i’homme en effet. II va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun a tout autre, a soi memeincommode,
II change a tous moments d’esprit comme de mode».

«Ось яка людина насправді. Вона хитається між білим і чорним. Вранці вона засуджує те, що хвалила ввечері. Нестерпна для всіх інших, тягар для себе самої, вона щохвилини міняє настрій, як моду».] [182] ([H. *Roy.*]«The Theory of the Exchanges etc.». London, 1864, p. 135).

[106)]H. *Fawcett.* «The Economic Position of the British Labourer». London, 1865, p. 67, 82. Щодо зростаючої залежності робітників від крамарів, то вона є наслідком дедалі частіших коливань і перервів у зайнятості робітників.

У розділах про робочий день і машини перед нами розкрились ті умови, за яких британський робітничий клас створював «приголомшливе збільшення багатства і могутності» для імущих класів. Але робітник цікавив нас тоді переважно під час його суспільної функції. Для повного висвітлення законів нагромадження треба мати на увазі і його становище поза майстернею, умови його харчування і житла. Рамки цієї книги змушують нас звернутися тут насамперед до найгірше оплачуваної частини промислового пролетаріату і сільськогосподарських робітників, тобто до більшої частини робітничого класу.

Але спочатку ще кілька слів про офіціальний пауперизм, або про ту частину робітничого класу, яка втратила неодмінну умову свого існування, можливість продавати робочу силу, і животіє за рахунок громадської милостині. За офіціальними даними в Англії[107)] налічувалось пауперів в 1855 р. 851 369, в 1856 р.— 877 767, в 1865 р.— 971 433. Внаслідок бавовняного голоду число їх збільшилось в 1863 і 1864 рр. до 1 079 382 і 1 014 978. Криза 1866 р., яка найтяжче позначилася на Лондоні, викликала в цьому центрі світового ринку, де більше жителів, ніж у королівстві Шотландії, збільшення в 1866 р. кількості пауперів в порівнянні з 1865 р. на 19,5% і в порівнянні з 1864 р.на 24,4% і в перші місяці 1867 р. ще більше зростання, ніж у 1866 році. При аналізі статистики пауперизму слід підкреслити два моменти. З одного боку, зменшення і збільшення кількості пауперів є відображенням періодичної зміни фаз промислового циклу. З другого боку, офіціальна статистика все більше і більше перекручує справжні розміри пауперизму в міру того, як з нагромадженням капіталу розвивається класова боротьба, а тому і самосвідомість робітників. Наприклад, варварське поводження з пауперами, про що за останні два роки так голосно кричала англійська преса («Times», «PallMallGazette» і т. д.), явище старе. В 1844 р. Ф. Енгельс констатував цілком такі самі страхіття і такий самий минущий лицемірний лемент «сенсаційної літератури»[183]. Але жахливе збільшення числа випадків смерті з голоду («deathsbystarvation») в Лондоні за останнє десятиріччя безумовно доводить зростання відрази робітників до рабства робітних домів[108)], цих каральних закладів для злидарів.

Ь) ПОГАНО ОПЛАЧУВАНІ ВЕРСТВИ БРИТАНСЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Звернімося тепер до погано оплачуваних верств промислового робітничого класу. Під час бавовняного голоду у 1862 р. Таємна рада[185] доручила д-ру Сміту вивчити питання про те, як харчуються зубожілі бавовняні робітники Ланкаширу і Чеширу.

[107)] До Англії завжди залічується Уельс, до Великобританії — Англія, Уельс і Шотландія, до З'єднаного королівства — ці три країни і Ірландія.

[108)] Своєрідне світло на прогрес, який стався від часів А. Сміта, кидав та обставина, що для нього слово workhouse [робітний дім] іноді ще було рівнозначне слову manufactory [мануфактура]. Наприклад, на початку розділу про поділ праці: «В одному і тому самому робітному домі часто можуть бути зібрані ті, що зайняті в різних галузях праці» [184].

Багаторічні попередні спостереження привели його до висновку, що «для того, щоб запобігти хворобам, спричинюваним голодом» (starvationdiseases), в щоденному раціоні робітниці повинно міститися в середньому щонайменше 3 900 гранів вуглецю і 180 гранів азоту, в щоденному раціоні чоловіка — щонайменше 4 300 гранів вуглецю і 200 гранів азоту, тобто для жінки приблизно стільки поживних речовин, скільки їх міститься у двох фунтах доброго пшеничного хліба, для чоловіка на $^{1}/_{9}$ більше; в середньому для дорослих чоловіків і жінок потрібно щонайменше 28 600 гранів вуглецю і 1 330 гранів азоту на тиждень. Його підрахунки разюче підтвердилися на практиці, збігшись з тією мізерною кількістю їжі, до якої було знижене нуждою споживання робітників бавовняної промисловості. У грудні 1862 р. вони одержали 29 211 гранів вуглецю і 1 295 гранів азоту на тиждень.

В 1863 р. Таємна рада розпочала обслідування нужденного становища тієї частини англійського робітничого класу, яка найгірше харчувалась. Д-р Саймон, медичний інспектор Таємної ради, вибрав для цієї роботи згаданого вище д-ра Сміта. Обслідування охоплює, з одного боку, сільськогосподарських робітників, з другого боку — шовкоткачів, швачок, робітників у виробництві шкіряних рукавичок, панчішників, в'язальників рукавичок і шевців. Останні категорії, за винятком панчішників,— виключно міські робітники. При обслідуванні було взято за правило вибирати в кожній категорії найбільш здорові і порівняно краще забезпечені сім'ї.

Загальний висновок був такий, що

«тільки у однієї з обслідуваних категорій міських робітників кількість споживаного азоту трохи перевищувала той абсолютний мінімум, нижче якого настають хвороби з голоду; що у двох категорій спостерігається недостача — у однієї з них дуже велика недостача — споживання як азотистої, так і вуглецевої їжі; що більше однієї п'ятої обслідуваних землеробських сімей одержують вуглецеву їжу в кількості, меншій за необхідну, більше однієї третини одержують менше за необхідну кількість азотистої їжі, а в трьох графствах (Беркшір, Оксфордшір і Сомерсетшір) недостача азотистої їжі була звичайним явищем» [109].

Серед сільськогосподарських робітників найгірше харчувалися сільськогосподарські робітники Англії, цієї багатющої частини З'єднаного королівства[110]. Серед сільськогосподарських робітників взагалі недоїдали головним чином жінки і діти, тому що «чоловік повинен їсти, щоб виконувати свою роботу». Ще більша нужда лютувала серед обслідуваних міських категорій робітників. «Вони харчуються так погано, що в багатьох випадках неминуче виникає жорстока нужда, яка руйнує здоров'я» (все це — «самовідречення» капіталіста! тобто відречення від оплати життєвих засобів, необхідних просто для животіння його робітників!)[111].

В нижчеподаній таблиці порівнюється харчування згаданих вище чисто міських категорій робітників з тією кількістю їжі, яку д-р Сміт визнає мінімальною, і з

[109] «Public Health. 6th Report etc. for 1863». London, 1864, p. 13.

[110] Там ше, стор. 17.

[111] Там ше, стор. 13.

харчуванням бавовняних робітників під час їх найбільшої нужди[112] .

	Середня щотижнева кількість вуглецю (у гранах)	Середня щотижнева кількість азоту (у гранах)
Робітники обох статей п'яти міських галузей промисловості	28 876	1 192
Безробітні ланкаширські фабричні робітники обох статей	29 211	1 295
Мінімум, запропонований для ланкаширських робітників, у середньому для чоловіків і жінок	28 600	1 330

Половина, $^{60}/_{125}$, з числа обслідуваних промислових робітників зовсім не вживали пива, 28% — молока. Середня щотижнева кількість рідких харчових продуктів коливалась від 7 унцій на сім'ю у швачок до $24^{3}/_{4}$ унцій у панчішників. Більшу частину тих, хто зовсім не споживав молока, становили лондонські швачки. Кількість щотижня споживаного хліба коливалась від $7^{3}/_{4}$ ф. у швачок до $11^{1}/_{4}$ ф. ушевців і в середньому становила 9,9 ф. на тиждень на одного дорослого. Кількість цукру (сиропу і т. д.) коливалась від 4 унцій на тиждень у виробників шкіряних рукавичок до 11 унцій у панчішників; середня щотижнева кількість для всіх категорій — 8 унцій на кожного дорослого. Загальна середня цифра щотижневого споживання масла (жиру і т. д.)— 5 унцій на одного дорослого. Середня щотижнева кількість м'яса (сала і т. д.) коливалась, при розрахунку на одного дорослого, від 7 1/4 унцій у шовкоткачів до 18 1/4 унцій у виробників шкіряних рукавичок; в середньому для різних категорій 13,6 унції. Щотижнева витрата на харчування дорослого дорівнювала таким середнім числам: шовкоткачі — 2 шил. *$2^{1}/_{2}$* пенси, швачки — 2 шил. 7 пенсів, виробники шкіряних рукавичок — 2 шил. $9^{1}/_{2}$ пенсів, шевці — 2 шил. $7^{3}/_{4}$ пенсів, панчішники — 2 шил. $6^{1}/_{4}$пенсів. Для шовкоткачів Маклсфілду середня витрата становила тільки 1 шил. $8^{1}/_{2}$ пенсів на тиждень. Категоріями, які найгірше харчувалися, були швачки, шовкоткачі і виробники шкіряних рукавичок.[113]

У своєму загальному санітарному звіті д-р Саймон так говорить про ці умови харчування:

«Кожен, обізнаний з медичною практикою серед бідних або з пацієнтами лікарні, стаціонарними або приходящими, підтвердить, що в численних випадках недостатнє харчування породжує або загострює хвороби... Але з санітарної точки зору до цього долучається ще одна дуже важлива обставина... Слід згадати, що значне погіршення харчування стає фактом лише після упертого протидіяння і що, як правило, воно настає після інших попередніх нестатків. Задовго до того, як недостатнє харчування справить свій вплив на здоров'я, задовго до того, як фізіолог почне зважувати ті грани азоту і вуглецю, між якими коливається життя і голодна смерть,— задовго до цього в домашньому побуті зникають всі матеріальні вигоди. Одяг і опалення стають ще більш злиденними, ніж їжа. Немає достатнього захисту від суворої погоди; житлова тіснота доходить до того, що стає причиною хвороб або їх загострення; домашніх речей і меблів майже немає; навіть підтримання чистоти стає надто дорогим або трудним. Коли ще з почуття власної гідності і робляться спроби підтримати її, то всяка така спроба веде до нових мук голоду. Житла шукають там, де вони найдешевші, в таких кварталах, де заходи санітарної поліції дають найменші результати, де найогидніші стоки, найгірше сполучення,

[112] Там же, додаток, стор. 232.

[113] «Public Health. 6th Report etc. for 1863». London, 1864, p. 232, 233.

найбільше нечистот, наймізерніше або найгірше водопостачання і, оскільки справа йде про міста, найбільша недостача світла і повітря. Ось небезпеки для здоров'я, на які неминуче наражається біднота, якщо її бідність зв'язана з недостатнім харчуванням. Якщо сума цих лих має страшне значення для життя, то одна тільки недостатність харчування жахлива вже сама по собі... Це наводить на сумні роздуми, особливо, коли згадати, що бідність, про яку йде мова, зовсім не є заслуженим результатом безділля. Це — бідність робітників. Адже праця, ціною якої міські робітники купують цю злиденну кількість їжі, здебільшого подовжується понад усяку міру, і, проте, лише в дуже умовному розумінні можна сказати, що ця праця дає робітникові можливість підтримувати своє існування... Загалом це номінальне підтримування свого існування являє собою лише більш короткий або більш довгий кружний шлях до пауперизму»[114].

Тільки розуміння економічних законів розкриває внутрішній зв'язок між муками голоду найбільш працьовитих верств робітників і грубим або витонченим марнотратством багатих, яке грунтується на капіталістичному нагромадженні. Зовсім інакше з житловими умовами. Тут кожний безсторонній спостерігач бачить, що чим ширша централізація засобів виробництва, тим більше відповідне скупчення робітників на одній і тій самій площі, і що, значить, чим швидше капіталістичне нагромадження, тим гірший стан жител робітників. Супутники зростання багатства — «поліпшення» (improvements) міст з допомогою знесення погано забудованих кварталів, шляхом спорудження палаців для банків і універсальних магазинів і т. д., з допомогою розширення вулиць для ділових стосунків і для розкішних екіпажів, шляхом будівництва конок і т. д. швидко витісняють бідноту в усе гірші й гірші і все більш переповнені трущоби. З другого боку, кожному відомо, що дорожнеча житлових приміщень обернено пропорціональна їх якості і що рудники злиднів експлуатуються будівельниками-спекулянтами з більшим прибутком і меншими витратами, ніж експлуатувалисьбудь-коли срібні рудники Потосі. Антагоністичний характер капіталістичного нагромадження, а значить і відносин капіталістичної власності взагалі[115], тут до такої міри очевидний, що навіть англійські офіціальні звіти з цього приводу переповнені єретичними випадами проти «власності та її прав». Зло так поширюється з розвитком промисловості, нагромадженням капіталу, зростанням і «покращанням» міст, що один тільки страх перед заразними хворобами, які не дають пощади і «солідній публіці», з 1847 по 1864 р. викликав не менш 10 санітарно-поліцейських парламентських актів, а перелякана буржуазія деяких міст, як-от Ліверпуль, Глазго і т. д., використала з метою захисту свої муніципалітети. Проте д-р Саймон у своєму звіті за 1865 р. покликає: «Взагалі кажучи, це зло в Англії зовсім не контролюється». За розпорядженням Таємної ради у 1864 р. проведено обслідування житлових умов сільськогосподарських робітників, у 1865 р.— бідніших класів у містах. Чудова праця д-ра Джуліана Хантера надрукована в сьомому і восьмому звітах (1865 р.) про здоров'я населення. До сільськогосподарських робітників я перейду пізніше. А

---

[114] «Public Health. 6th Report etc. for I863». London, 1864, p. 14, 15.

[115] «Ніде ще права особи не приносились так відкрито і так безсоромно в жертву праву власності, як у житлових умовах робітничого класу. Кожне велике місто це — місце принесення людських жертв, олтар, на якому щороку убивають тисячі людей для Молоха жадності» (S. *Laing,* цит. тв., стор. 150).

перед тим як висвітлити міські житлові умови, я наведу таке загальне зауваження д-ра Саймона:

«Хоч моя офіціальна точка зору»,— говорить він,— «виключно медична, все ж звичайнісінське почуття гуманності не дозволяє ігнорувати і другий бік цього зла. Доведена до високої міри тіснота майже неминуче зумовлює таке заперечення всякої пристойності, таке брудне змішання тіл і фізичних функцій, таку наготу статей, що все це нагадує швидше звірів, ніж людей. Підпадати таким впливам — це приниження, яке тим глибше, чим довше воно триває. Для дітей, що народилися під цим прокляттям, воно є хрещенням до ганьби (baptismintoinfamy). І більш ніж безнадійним було б бажання, щоб люди, поставлені в такі умови, в інших відношеннях прагнули до тієї атмосфери цивілізації, суть якої полягає в фізичній і моральній чистоті» [116].

Лондон займає перше місце щодо переповненості житлових приміщень або навіть щодо абсолютної непридатності їх для людського житла.

«Безперечні дві обставини»,— говорить д-р Хантер,— «по-перше, в Лондоні є близько 20 великих селищ, кожне приблизно по 10 000 чоловік, злиденне становище яких перевершує все, що будь-коли бачили в Англії, і становище це майже цілком є результат поганої побудови жител; по-друге, переповненість і ветхість будинків у цих селищах тепер далеко більші, ніж 20 років тому» [117]. «Не буде перебільшенням сказати, що життя в багатьох частинах Лондона і Ньюкасла — пекельне» [118].

Але і частина робітничого класу, що перебуває в порівняно кращому становищі, а також дрібні крамарі та інші елементи дрібної буржуазії в Лондоні все більше підпадають під прокляття цих огидних житлових умов в міру того, як прогресують «поліпшення», а разом з ними знесення старих вулиць і будинків, в міру того, як зростає число фабрик і збільшується приплив людей у столицю,— нарешті, в міру того, як разом з міською земельною рентою підвищується і квартирна плата.

«Квартирна плата стала такою непомірною, що лише небагато хто з робітників може оплачувати більш як одну кімнату»[119].

В Лондоні нема майже ні одного домоволодіння, яке не було б обплутане величезною кількістю «middlemen» [«посередників»]. Ціна на землю в Лондоні завжди надзвичайно висока в порівнянні з її річною доходністю, особливо тому, що кожний покупець розраховує на те, щоб раніше або пізніше позбутися її по JuryPrice(по таксі, встановлюваній при експропріаціях присяжними) або ж виграти від надзвичайного підвищення її вартості завдяки сусідству з яким-небудь великим підприємством. Наслідком є постійне скуповування договорів про оренду, строк яких підходить до кінця.

«Від джентльменів, які займаються цією справою, можна було чекати, що вони діятимуть так, як вони діють, що вони постараються видушити все можливе з квартирантів і передати будинки своїм наступникам в

---

[116]«Public Health. 8th Report». London, 1866, p. 14, примітка.

[117]«Public Health. 8th Report». London, 1866, p. 89. Про дітей у цих селищах д-р Хантер говорить: «Ми не знаємо, як виховувалися діти до цієї епохи величезного скупчення бідних, але треба бути сміливим пророком, щоб зважитись сказати наперед все, чого можна чекати від дітей, які за умов, нечуваних у цій країні, тепер підготовляються вихованням до свого майбутнього в середовищі небезпечних класів, виховуються, проводячи час до півночі з людьми різного віку, п’яними, непристойними і сварливими» (там же, стор. 56).

[118]Там же, стор. 62.

[119]«Report of the Officer of Health of St. Martin’s-in-the-Fields». 1865.

такому злиденному стані, який тільки можливий»[120].

Квартирна плата щотижнева, і ці панове нічим не рискують. Внаслідок будівництва залізниці в межах міста

«недавно одного суботнього вечора у східній частині Лондона можна було бачити багато сімей, вигнаних із своїх старих осель; вони поневірялися з своїми злиденними пожитками за спиною і ніде не могли знайти пристановища, крім робітного дому»[121].

Робітні доми вже переповнені, а «поліпшення», вже дозволені парламентом, перебувають ще тільки на початку свого здійснення. Якщо робітників виганяють внаслідок знесення їх старих будинків, то вони не покидають своєї парафії або, щонайбільше, оселяються в найближчому сусідстві з нею.

«Природно, вони стараються оселитися якнайближче до місця своєї роботи. І виходить так, що замість двох кімнат сім'я змушена оселитися в одній. Навіть при підвищеній квартирній платі житлове приміщення буває гіршим, ніж те погане, з якого сім'ю вигнали. Уже половині робітників у Странді треба проходити дві милі до місця роботи».

Цей Странд, головна вулиця якого вражає іноземця багатством Лондона, може бути прикладом скупченості людей у Лондоні. В одній парафії Странда медичний інспектор налічив 581 чоловіка на акр, причому до цього акра залічено і водний простір аж до середини русла Темзи. Само собою розуміється, що всякий санітарно-поліцейський захід, який, як було досі в Лондоні, руйнуючи непридатні будинки, виганяє робітників з одного кварталу, на практиці приводить тільки до того, що вони ще тісніше скупчуються в іншому.

«Або»,— говорить д-р Хантер,— «вся ця процедура, як цілком безглузда, повинна припинитись, або ж повинні прокинутись громадські симпатії (!) до того, що тепер можна без перебільшення назвати національним обов'язком, а саме — до забезпечення житла людям, які через брак капіталу не можуть його самі придбати, але могли б оплатити його періодичними платежами»[122].

Дивна це річ, капіталістична справедливість! Земельний власник, домовласник, підприємець при всякій експропріації **з** нагоди «поліпшень», наприклад при будівництві залізниць, прокладанні нових вулиць і т. д., не тільки одержує повну винагороду: за своє вимушене «самовідречення» він за законами божими і людськими повинен бути утішений крім того ще чималим прибутком. А ось робітників з жінками, дітьми і всім майном викидають на вулицю, і якщо вони надто великими масами ідуть в ті міські квартали, де муніципалітет особливо наглядає за благопристойністю, то їх переслідує санітарна поліція!

Крім Лондона на початку XIX століття в Англії не було ні одного міста, в якому налічувалося б 100 000 жителів. Тільки в п'ятьох налічувалося понад 50 000. Тепер існує 28 міст з більш як 50 000 жителів кожне.

«Результатом цієї зміни був не тільки величезний приріст міського населення, але й те, що старі скупчені дрібні міста стали тепер центрами які забудовані з усіх боків, без всякого доступу для свіжого повітря.

---

[120] Там же, стор. 62.

[121] «Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields». 1865.

[122] «Public Health. 8th Report». London, 1866, p. 89.

Оскільки багатим проживати в них уже неприємно, то вони переселяються у більш приємні передмістя. Люди, які приходять на місце цих багачів, розміщаються у великих будинках, по сім’ї на кожну кімнату, і часто ще пускають до себе квартирантів. Таким чином населення скупчується в будинках, призначених не для нього, зовсім не пристосованих для нього, в обстановці дійсно принизливій для дорослих і згубній для дітей»[123].

Чим швидше в якому-небудь промисловому або торговому місті нагромаджується капітал, тим швидше припливає доступний експлуатації людський матеріал, тим гірші імпровізовані житла робітників. Тому Ньюкасл-апон-Тайн, як центр кам’яновугільної і гірничої округи, що невпинно розвивається, своїми страхіттями займає після Лондона друге місце в житловому пеклі. В комірках живе там не менше 34 000 чоловік. В Ньюкасл і і Гейтсхеді за розпорядженням поліції недавно зруйновано значну кількість будинків як суспільно небезпечних. Будуються нові будинки дуже повільно, підприємницька діяльність розвивається дуже швидко. Тому в 1865 р. місто було більш переповнене, ніж будь-коли раніше. Навряд чи наймалася хоч одна комірка. Д-р Емблтон з ньюкаслської лікарні говорить:

«Безперечно, що причина довгої тривалості і великого поширення тифу полягає в надмірному скупченні людей і забрудненості їх жител. Будинки, в яких звичайно живуть робітники, стоять в глухих провулках і в дворах. Щодо світла, повітря, простору і чистоти це — справжні зразки непридатності і антисанітарії, ганьба для всякої цивілізованої країни. Вночі чоловіки, жінки і діти лежать покотом. У чоловіків нічна зміна без перерви йде за денною і денна за нічною, так що постелі ледве встигають прохолонути. Будинки погано забезпечені водою, ще гірше відхожими місцями, брудні, не вентилюються і є джерелом зарази»[124].

Тижнева плата за проживання в таких трущобах становить від 8 пенсів до 3 шилінгів.

«Ньюкасл-апон-Тайн»,— говорить д-р Хантер,— «є прикладом того, як одно з найкрасивіших племен серед наших земляків внаслідок житлових та вуличних умов часто опускається майже до здичавіння»[125].

Внаслідок припливів і відпливів капіталу і праці сьогодні зносні житлові умови певного промислового міста завтра можуть стати огидними. Іноді міські власті приступають, нарешті, до усунення найбільш кричущих неподобств. Але завтра ж з’являються, як хмара сарани, ірландські обідранці або занепалі англійські сільськогосподарські робітники. їх спроваджують у підвали й амбари або перетворюють непоганий до того часу будинок для робітників у нічліжку, в якій жильці змінюються так само швидко, як солдатські постої під час Тридцятирічної війни. Приклад — Брадфорд. Там муніципальні філістери якраз зайнялися міською реформою. До того ж там у 1861 р. був ще 1 751 незаселений будинок. Але раптом справи пішли добре, про що недавно так мило розповів солодко-ліберальний п. Форстер, друг негрів. З поліпшенням справ неминучим є наводнення потоками «резервної армії», яка постійно зменшується і збільшується, або «відносного перенаселення». Огидні підвальні приміщення і комірки, зареєстровані в списку[126],

---

[123] «Public Health. 8th Report». London, 1866, p. 56.

[124] Там же, стор. 149.

[125] Там же, стор. 50.

[126] «PublucHealth. 8thReport». London, 1866, p. 111. Список, складений агентом одного товариства страхування робітників

одержаному д-ром Хантером від агента одного страхового товариства, були зайняті здебільшого добре оплачуваними робітниками. Вони заявляли, що були б готові заплатити за кращі приміщення, якби могли знайти їх... Вони з своїми сім’ями опускаються і сохнуть від хвороб, в той час як солодко-ліберальний Форстер, член парламенту, проливає сльози розчулення перед благодіяннями свободи торгівлі і баришами, які одержують на шерстяних справах знаменитості Брадфорду. У звіті від 5 вересня 1865 р. д-р Белл, один з брадфордськихлікарів для бідних, пояснює жахливу смертність від пропасниці в його окрузі житловими умовами:

«В одному підвалі в 1500 кубічних футів живе 10 чоловік... На Вінсент-стріт, Грін-Ейр-Плейс і Ліс стоять 223 будинки з 1450 жильцями, 435 постелями і 36 відхожими місцями... На кожну постіль, а під постіллю я розумію всяку купу брудного ганчір’я або купу стружок, припадає в середньому 3,3 чоловіка, іноді 5 і 6 чоловік. Багато людей, не роздягаючись, сплять на голій підлозі,— молоді чоловіки і жінки, одружені і неодружені, всі покотом. Чи треба ще додавати, що ці приміщення здебільшого темні, вогкі, брудні і вонючі халупи, зовсім не придатні для людського житла. Це центри, з яких поширюються хвороби і смерть, що вихоплюють свої жертви і серед заможних (ofgoodcircumstances), які допускають, щоб такі чумні нариви гноїлися в нашому середовищі»[127].

Щодо житлової скрути після Лондона третє місце займає Брістоль.

«Тут, в одному з найбагатших міст Європи, величезний надмір неприхованих злиднів («blankestpoverty») і житлової скрути» [128].

с) БРОДЯЧЕ НАСЕЛЕННЯ

Звернімося тепер до верстви населення, сільської щодо свого походження і здебільшого промислової щодо своїх занять. Це — легка інфантерія капіталу, яка перекидається з місця на місце, залежно від його потреб. Коли вона не в поході, вона «стоїть табором». Бродячі робітники вживаються для різних будівельних робіт, для дренування, для виробництва цегли, випалювання вапна, для залізничних робіт і т. д. Як мандрівне джерело зарази, ці робітники приносять віспу, тиф, холеру, скарлатину і

Валкан-стріт, № 122	1 кімната	16 чоловік
Ламлі-стріт, № 13	1 кімната	11 чоловік
Бауер-стріт, № 41	1 кімната	11 чоловік
Портленд-стріт, № 112	1 кімната	10 чоловік
Харді-стріт, № 17	1 кімната	10 чоловік
Норт-стріт, № 18	1 кімната	16 чоловік
Там же, № 17	1 кімната	13 чоловік
Ваймер-стріт, № 19	1 кімната	8 дорослих
Джоует-стріт, № 56	1 кімната	12 чоловік
Джордж-стріт, № 150	1 кімната	3 сім'ї
Райфл-Корт, Мерігейт, № 11	1 кімната	11 чоловік
Маршалл-стріт, № 28	1 кімната	10 чоловік
Там же, № 49	3 кімнати	3 сім'ї
Джордж-стріт, № 128	1 кімната	18 чоловік
Там же, № 130	1 кімната	16 чоловік
Едвард-стріт, № 4	1 кімната	17 чоловік
Джордж-стріт, № 49	1 кімната	2 сім'ї
Йорк-стріт, № 34	1 кімната	2 сім'ї
Солт Пай-стріт (низ)	2 кімнати	26 чоловік
Підвали		
Ріджент-сквер	1 підвал	8 чоловік
Ейкр-стріт	1 підвал	7 чоловік
Робертс-Корт, № 33	1 підвал	7 чоловік
Бек Прет-стріт, приміщення використовується як майстерня мідників	1 підвал	7 чоловік
Ебенізер-стріт, № 27	1 підвал	6 чоловік (ні одного чоловіка понад 18 років)

у Брадфорді:

[127] «Public Health. 8th Report». London, 1866, p. 114.

[128] Там же, стор. 50.

т. д. в усі місця, по сусідству з якими вони розташовуються таборами[129]. В підприємствах із значними капіталовкладеннями, як-от будівництво залізниць і т. д., підприємець звичайно сам забезпечує своїй армії дерев'яні бараки і т. п.— імпровізовані села без всяких санітарних вигод, не підпорядковані контролю місцевих властей, дуже прибуткові для пана підрядчика, який подвійно експлуатує робітників: і як солдатів промисловості і як квартиронаймачів. Залежно від того, скільки конур міститься в дерев'яному бараці, одна, дві чи три, жильцеві, тобто землекопові і т. п., доводиться платити за нього 2, 3, 4 шил. на тиждень[130]. Досить буде одного прикладу. У вересні 1864 р.,— повідомляє д-р Саймон,— міністром внутрішніх справ сером Джорджем Греєм було одержано таке донесення від голови Комітету по усуненню антисанітарних умов у парафії Севенокс:

«Ще приблизно 12 місяців тому віспа була зовсім невідома в нашій парафії. Незадовго до цього часу розпочалися роботи по будівництву залізниці від Луїшема до Тонбріджа. Не кажучи вже про те, що головні роботи провадилися в безпосередньому сусідстві з цим містом, в ньому були розміщені головні склади всього підприємства. Тому тут працювало велике число робітників. Оскільки неможливо було всіх їх розмістити в котеджах, то підрядчик, п. Джей, розпорядився збудувати вздовж залізниці на різних пунктах бараки для розквартирування робітників. У цих бараках не було ні вентиляції, ні стоків, і до того ж вони були неминуче переповнені, тому що кожному наймачеві доводилось брати до себе інших жильців, хоч би яка численна була його власна сім'я і незважаючи на те, що в кожному бараці було всього дві кімнати. Згідно з медичним звітом, одержаним нами, наслідком було те, що цим нещасним доводилось ночами зазнавати всіх мук задухи, щоб захистити себе від заразних випарів з брудних калюж і відхожих місць, розташованих просто під вікном. Нарешті, нашому комітетові була подана скарга одним лікарем, який мав нагоду відвідати ці бараки. Він в найгіркіших висловах говорив про стан цих так званих житлових приміщень і побоювався дуже серйозних наслідків, коли не буде вжито деяких санітарних заходів. Майже рік тому згаданий Джей зобов'язався збудувати будинок, куди негайно мали переселяти зайнятих у нього робітників в разі захворювання на заразні хвороби. В кінці липня цього року він повторив цю обіцянку, але для виконання їївін нічогісінько не зробив, хоч з того часубуло кілька випадків віспи і два смертні випадки від неї. 9 вересня лікар Келсон повідомив мене про нові випадки віспи в цих бараках, змальовуючи стан їх як жахливий. До вашого» (міністра) «відома я мушу додати, що в нашій парафії є ізольований будинок, так званий будинок для заразних, в якому лікують парафіян, що захворіли на інфекційні хвороби. Ось уже кілька місяців, як цей будинок завжди переповнений хворими. В одній сім'ї п'ятеро дітей померло від віспи і пропасниці. З 1 квітня по 1 вересня цього року було не менше 10 смертних випадків від віспи, в тому числі 4 у згаданих бараках, джерелах зарази. Число захворювань визначити неможливо, тому що сім'ї, в яких вони трапляються, стараються по змозі приховувати це» [131].

Робітники кам'яновугільних та інших шахт належать до найкраще оплачуваних категорій британського пролетаріату. Якою ціною купують вони свою заробітну плату, вже було показано в іншому місці [132]. Я кину тут побіжний погляд на їх житлові умови.

---

[129] «Public Health. 7th Report». London, 1865, p. 18.

[130] Там же, стор. 165.

[131] «Public Health. 7th Report». London, 1865, p. 18, примітка. Попечитель над бідними в Чапел-ен-ле-Фріт Юніон повідомляє генеральному реєстраторові: «В Давхолсі зроблено багато маленьких печер у великому горбі вапнякового шлаку. Ці печери є житлом для землекопів та інших робітників, зайнятих на будівництві залізниці. Печери тісні, вогкі, без стоків для нечистот і без відхожих місць. В них нема ніяких пристосувань для вентиляції, крім отвору в склепінні, який є в той же час і димарем. Віспа лютує і вже була причиною кількох смертних випадків» (серед троглодитів) (там же, примітка 2).

[132] Подробиці, наведені на стор. 467 і дальших, стосуються головним чином робітників кам'яновугільних шахт. Про стан в

Експлуататор шахт, чи то буде власник, чи орендар, звичайно будує певне число котеджів для своїх робітників. Робітники дістають котеджі і вугілля для опалення «даром», тобто це становить частину заробітної плати, яка видається натурою. Коли деякі не можуть бути розквартировані так, вони одержують замість цього 4 ф. ст. на рік. Гірничі округи швидко притягують численне населення, що складається з самих гірників, а також ремісників, крамарів і т. д., які групуються навколо них. Як і скрізь, де густота населення велика, земельна рента стоїть тут на високому рівні. Тому гірнопромисловець старається на найменшій будівельній ділянці біля входу в шахту поставити якнайбільше котеджів, якраз стільки, скільки треба для того, щоб втиснути туди всіх своїх робітників разом з їх сім'ями. Якщо поблизу відкриваються нові копальні або знов починають розробляти старі, то тіснота зростає. При будівництві котеджів вирішальне значення має лише одна точка зору: «самовідречення» капіталіста від усяких не абсолютно неминучих затрат готівкою.

«Житла шахтарів та інших робітників, зв'язаних з копальнями Нортумберленду і Дургаму»,— говорить д-р Джуліан Хантер,— «загалом є, може, найгіршими і найдорожчими з усього, що в цьому відношенні являє у великому масштабі Англія, крім, проте, таких самих округ в Монмутширі. Дуже поганий стан їх зумовлюється великою кількістю жильців у кожній кімнаті, малими розмірами будівельної ділянки, на якій розкидано дуже багато будинків, недостачею води і відсутністю відхожих місць, нерідко практикованим розташуванням одного будинку на іншому або поділом їх на flats(так що різні котеджі становлять поверхи, розташовані по вертикалі один над одним)... Підприємець дивиться на всю колонію так, наче вона просто стоїть табором, а не живе постійно»[133]). «На виконання одержаних мною інструкцій»,— говорить д-р Стівенс,— «я відвідав більшу частину великих гірничих селищ Дургам Юніон... За дуже невеликим винятком, треба сказати, що ніде не вживають будь-яких заходів для охорони здоров'я жителів... Всі гірники прикріплені» (bound, як і bondage,— вислів епохи кріпосного права) «на 12 місяців до орендаря («lessee») або власника копалень. Якщо вони виявлять своє незадоволення або якось інакше дошкулять наглядачеві («viewer»), то він проти їх імені у своїй книзі ставить значок або помітку і звільняє їх при укладенні нового річного контракту... Мені здається, що ні один з видів truck-system[системи оплати праці товарами] не може бути гіршим за той, який панує в цих густо населених округах. Робітник змушений одержувати як частину своєї заробітної плати будинок, що стоїть серед джерел зарази. Він не в силі сам собі допомогти. Він в усіх відношеннях кріпак (he is to all intents and purposes a serf). Та й взагалі доводиться сумніватись, щоб хто-небудь міг допомогти йому крім його власника, а цей власник виходить насамперед з інтересів свого балансу, і результат цього неважко угадати. Від власника ж одержує робітник і воду. Добра вона чи погана, забезпечується вона чи ні, робітник в усякому разі мусить платити за неї або, точніше кажучи, з його заробітної плати буде зроблене вирахування»[134]).

В разі конфлікту з «громадською думкою» або навіть з санітарною поліцією капітал нітрохи не соромиться «виправдувати» почасти небезпечні, почасти принизливі умови, в які він ставить працю і домашнє життя робітника, тим міркуванням, що це необхідно для більш прибуткової експлуатації робітника. Так він робить, коли самовідрікається від пристроїв для захисту від небезпечних машин на фабриках, від вентиляції і запобіжних заходів у шахтах і т. д. Так він робить і тут, з житловими приміщеннями гірників.

«На виправдання ганебних житлових умов»,— говорить у своєму офіціальному звіті д-р Саймон,

---

рудниках, який ще гірший, див. сумлінний звіт Королівської комісії 1864 року.

[134])Там же,стор. 515, 517.

медичний інспектор Таємної ради,— «посилаються на те, що шахти звичайно експлуатуються на орендних началах; що тривалість орендного договору (в кам'яновугільних шахтах здебільшого 21 рік) надто коротка для того, щоб орендареві варто було будувати добре обладнані житла для робітників, ремісників і т. д., яких притягує підприємство; якби навіть він і захотів бути щедрим в цьому відношенні, то землевласник зруйнував би його плани. Він постарався б негайно одержати надзвичайно високу додаткову ренту за той привілей, що на поверхні збудовано пристойне і комфортабельне селище з житловими приміщеннями для робітників, які видобувають його підземну власність. Ця заборонна ціна, якщо тільки не пряма заборона, вдержує і тих, хто інакше був би схильний будувати пристойні житла... Я не буду докладніше спинятися на питанні про слушність цього виправдання, а також питанні про те, на кого упали б кінець кінцем додаткові затрати на будівництво пристойних житлових приміщень: на землевласника, орендаря копалень, робітників чи на громадянство. . Але оскільки ганебні факти, які викриваються в доданих звітах» (д-ра Хантера, Стівенса та ін.), «дійсно існують, треба вжити заходів для усунення їх... Правами земельної власності користуються тут так, що чинять велику громадську несправедливість. Як власник надр землевласник запрошує промислову колонію для роботи у своїх володіннях, а потім як власник поверхні робить неможливим для покликаних ним робітників знайти задовільне житлове приміщення. Орендар копалень (капіталістичний експлуататор) «у грошовому відношенні нітрохи не зацікавлений в тому, щоб протидіяти такій двоїстості, бо йому добре відомо, що коли претензії землевласника непомірні, то наслідки впадуть не на нього, що робітники, на яких впадуть вони, надто темні для того, щоб знати свої права на здоров'я, і що ні най- огидніші житла, ні найгниліша вода ніколи не стануть приводом для страйку[135].

d) ВПЛИВ КРИЗ НА НАЙКРАЩЕ ОПЛАЧУВАНУ ЧАСТИНУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Перш ніж перейти до власне сільськогосподарських робітників, я покажу ще на одному прикладі, який вплив справляють кризи навіть на найкраще оплачувану частину робітничого класу, на його аристократію. Нагадаємо, що 1857 р. приніс одну з тих великих криз, якими кожного разу завершується промисловий цикл. Наступна криза припала на 1866 рік. Уже випереджена у власне фабричних округах бавовняним голодом, який перегнав багато капіталу з звичайної сфери вкладання у великі центри грошового ринку, криза набрала на цей раз переважно фінансового характеру. Сигналом її початку став крах у травні 1866 р. одного з величезних лондонських банків, за яким швидко прийшов крах численних спекулятивних фінансових товариств. Однією з великих лондонських галузей виробництва, що їх спіткала катастрофа, було залізне суднобудування. Магнати цієї галузі промисловості в період піднесення не тільки перевиробили над усяку міру, але крім того і взяли на себе за контрактами зобов'язання про виконання величезних поставок, розраховуючи на те, що джерело кредиту й далі тектиме з такою самою великою силою. Тепер же настала страшна реакція, що в цій, а також і в інших галузях лондонської промисловості [136] триває й

---

[135] «Public Health. 7th Report». London, 1865, p. 16.

[136] «Масове голодування бідних в Лондоні! («Wholesale starvation of the London Poor!»)... В останні дні на стінах лондонських будинків були розклеєні величезні плакати з такими знаменними оголошеннями: «Жирні бики, голодуючі люди! Жирні бики покинули свої кришталеві палаци, щоб відгодовувати багачів в їхніх розкішних кімнатах, тоді як голодуючі люди гинуть і вмирають у своїх злиденних норах». Плакати з цим зловіщим написом раз у раз відновлюються. Тільки зірвуть і заклеють одну партію, як уже на тому самому або іншому не менш помітному місці з'являється нова... Це нагадує про зловіщі ознаки, які підготовляли французький народ до подій 1789 року... В той самий час, коли англійські робітники зі своїми жінками і дітьми вмирають з голоду і холоду, мільйони англійського золота, продукт англійської праці, вкладаються в російські, іспанські, італійські та інші закордонні підприємства» («Reynolds' Newspaper», 20 січня 1867 р.).

понині, тобто до кінця березня 1867 року. Для характеристики становища робітників наведемо таке місце з докладного повідомлення одного кореспондента «MorningStar», який відвідав на початку 1867 р. головні центри лиха.

«У східній частині Лондона, в округах Поплар, Міллуолл, Грінвіч, Дептфорд, Лаймхаус і Каннінг-Таун, щонайменше 15 000 робітників з їх сім'ями, в тому числі понад 3 000 кваліфікованих механіків, перебувають у становищі крайньої нужди. їх заощадження вичерпані внаслідок шести-восьмимісячного безробіття... Великих труднощів коштувало мені пробратись до воріт робітного дому (в Поплapi), бо його взяла в облогу зголодніла юрба. Вона чекала талонів на хліб, але час роздачі їх ще не настав. У дворі, що має форму великого квадрата, вздовж стін зроблено навіс. Великі купи снігу лежали на бруку серед двору. Тут невеличкі ділянки були відгороджені, наче загони для овець, огорожами з лози; на них в добру погоду працюють чоловіки. В день мого відвідання загони були настільки засипані снігом, що ніхто не міг в них сидіти. І все ж під захистом виступу покрівлі чоловіки кололи каміння для бруку. Кожен, сидячи на великому камені, важким молотом розколював обледенілий граніт, поки не наб'є 5 бушелів щебеню. Тоді його денна робота закінчувалась, і він одержував 3 пенси, а також талон на хліб. В другій частині двору стояв злиденний дерев'яний будинок. Відчинивши двері, ми побачили, що в ньому повно чоловіків, які тулилися один до одного, щоб нагрітися. Вони скубли клоччя і сперечалися один з одним, хто з них при мінімумі харчування може проробити найдовше, бо витривалість була тут справою честі. В одному цьому робітному домі діставали підтримку 7 000 чоловік, в тому числі багато сот таких, які за 6 чи 8 місяців перед тим одержували найвищу в нашій країні заробітну плату за кваліфіковану працю. їх число було б вдвоє більше, якби не та обставина, що багато з них, навіть витративши всі свої грошові заощадження, все ж відмовляються від допомоги парафії, поки у них є ще якась річ для застави... Вийшовши з робітного дому, я пішов вулицями з одноповерховими здебільшого будинками, яких так багато в Поплapi. Моїм провідником був член комітету безробітних. Перший будинок, в який ми ввійшли, був будинок одного металіста, який не має роботи уже 27 тижнів. Я побачив його з усією його родиною в задній кімнаті. В кімнаті ще залишались деякі меблі, топилась груба. Це було необхідно для того, щоб захистити голі ноги маленьких дітей від холоду,— день був дуже холодний. У тазі проти вогню лежало клоччя, яке жінка і діти скубли за хліб з робітного дому. Чоловік працював в одному з тільки що описаних дворів і одержував талон на хліб і 3 пенси на день. Тепер він прийшов додому обідати, дуже голодний, як сказав він нам, гірко посміхнувшись, і його обідом було кілька шматочків хліба з салом і чашка чаю без молока... Другі двері, в які ми постукали, відчинила жінка середніх літ, яка, не кажучи ні слова, провела нас в маленьку задню кімнату, де мовчки сиділа вся її сім'я, не відриваючи очей від швидко згасаючого вогню. Таке горе, таку безнадійність видно було на обличчях цих людей і в їх маленькій кімнаті, що я не хотів би ще раз побачити таку картину. «Вони нічого не заробили, пане,— сказала жінка, показуючи на своїх дітей,— нічого на протязі останніх 26 тижнів, і всі наші гроші вийшли, всі 20 ф. **ст.,**які я і батько заощадили в кращі часи, мріючи перебитися з ними в погані часи. Ось додивіться»,— майже дико закричала вона, виймаючи банківську книжку з усіма її регулярними записами внесених і взятих назад грошей; в ній ми могли бачити, як маленьке заощадження почалося з першого внеску в 5 шил., як воно поступово виросло до 20 ф. ст., а потім почало танути, з фунтів стерлінгів до шилінгів, поки останній запис не привів до того, що тепер книжка так само нічого не варта, як клаптик чистого паперу. Ця сім'я одержує один злиденний обід на день з робітного дому. Дальший наш візит був до дружини одного ірландця, який працював на корабельній верфі. Ми застали її хворою від недоїдання, вона лежала в одежі на матраці, ледве укрита куском килима, бо всі постільні речі були заставлені. Нещасні діти доглядали за нею, але було видно, що вони самі потребують материнського догляду. Дев'ятнадцять тижнів вимушеного безділля довели її до цього становища, і, розповідаючи нам історію свого гіркого минулого, вона зітхала так, наче втратила всяку надію на краще майбутнє... Коли ми вийшли з будинку, до нас підбіг якийсь молодий чоловік і просив нас зайти в його будинок і подивитись, чи не можна щось зробити для нього. Молода жінка, двоє гарненьких дітей, купа квитанцій позичкової каси і зовсім гола кімната — от і все, що він міг нам показати».

Ось іще уривок з однієї газети торі про лиха, які були наслідком кризи 1866 року.

Не слід забувати, що східна частина Лондона, про яку йде тут мова, є не тільки місцем, де живуть згадані вже в тексті цього розділу робітники залізного суднобудування, але й центром так званої «роботи на дому», оплата якої завжди стоїть нижче мінімуму.

«Жахливе видовище можна було бачити вчора в одній частині столиці. Хоч тисячі безробітних Іст-Енда і не влаштовували масової демонстрації з чорними прапорами, проте людський потік був досить великий. Згадаймо, як страждає це населення. Воно вмирає з голоду. Це — звичайний і жахливий факт. Їх 40 тисяч... Перед нашими очима, в одному з кварталів цієї чудесної столиці, поруч з величезним нагромадженням багатства, яке тільки бачив світ, отут поруч з ним 40 000 чоловік безпорадні вмирають з голоду! Тепер ці тисячі вторгаються в інші квартали; завжди напівголодні, вони кричать нам у вуха про свої страждання, волають про них до неба, вони розповідають нам про свої злиденні житла, про те, що вони не можуть знайти роботу і що марна річ для них просити милостиню. Платники місцевого податку на користь бідних, у свою чергу, стоять на грані пауперизму внаслідок вимог з боку парафій» («Standard», 5 квітня 1867 р.).

Оскільки серед англійських капіталістів стало модою змальовувати Бельгію як рай для робітників, бо «свобода праці», або, що те саме, «свобода капіталу», не порушується там ні деспотизмом тред-юніонів, ні фабричними законами, то слід сказати кілька слів про «щастя» бельгійського робітника. Мабуть, ніхто не був більше обізнаний з таємницями цього щастя, ніж покійний п. Дюкпесіо, головний інспектор бельгійських тюрем та благодійних установ і член Центральної статистичної комісії. Звернімось до його праці: «Budgets economiques des classes ouvrieres en Belgique». Bruxelles, 1855. Тут описується, між іншим, бельгійська середня робітнича сім’я, щорічні видатки і прибутки якої обчислені на підставі дуже точних даних і умови харчування якої порівнюються потім з умовами харчування солдата, флотського матроса і арештанта. Сім’я «складається з батька, матері і чотирьох дітей». З цих шести осіб «четверо можуть цілий рік займатися корисною працею»; припускається, «що серед них немає хворих і непрацездатних», що не робляться «витрати на релігійні, моральні і інтелектуальні потреби, крім зовсім невеличкої витрати на оплату місць у церкві», не робляться «внески в ощадні каси і в каси по забезпеченню в старості», немає «витрат на предмети розкоші і взагалі будь-яких зайвих витрат». Проте батько і старший син курять тютюн і в неділю ходять до трактиру, на що їм треба аж 86 сантимів на тиждень.

«Із загального зведення про заробітну плату, одержувану робітниками різних галузей виробництва, виходить... що найвища заробітна плата становить в середньому: 1 франк 56 сантимів на день для чоловіків, 89 сантимів для жінок, 56 сантимів для хлопчиків і 55 сантимів для дівчаток. При такому розрахунку доходи сім’ї становитимуть щонайбільше 1 068 франків на рік... Ми підрахували загальну суму всіх можливих доходів типової сім’ї. Але коли ми припустимо, що і мати одержує заробітну плату, ми тим самим позбавимо домашнє господарство його керівниці; хто подбає тоді про дім, про маленьких дітей? Хто буде варити їжу, прати, штопати? Ця дилема кожного дня постає перед робітником».

Так складається нижчеподаний бюджет сім’ї:

Батько	— 300 робочих днів по	1,56 фр. —	468 фр.
Мати	— » » »	» 0,89 » —	267 »
Син	— » » »	» 0,56 » —	168 »
Дочка	— » » »	» 0,55 » —	165 »
		Разом	1 068 фр.

Річний видаток сім'ї та її дефіцит становили б, якби робітник одержував харчі:

Флотського матроса	1 828 фр.	і 760 фр.
Солдата	1 473 »	» 405 »
Арештанта	1 112 »	» 44 »

«З цього видно, що тільки небагато робітничих сімей можуть харчуватися хоч би так, як арештанти, не кажучи вже про матросів або солдатів. В середньому кожний бельгійський арештант коштував в 1847 — 1849 рр. 63 сантими на день, що на 13 сантимів більше денних витрат на харчування робітника. Витрати управління і нагляду врівноважуються тим, що арештант не платить за квартиру... Але як пояснити, що велике число,— ми могли б сказати величезна більшість,— робітників живе в ще більш злиденних умовах? Тільки тим, що робітники вдаються до засобів, таємниця яких відома тільки їм; вони урізують свою щоденну порцію; їдять житній хліб замість пшеничного; їдять менше м’яса або зовсім не їдять його; те саме з маслом і овочами; сім’я живе в одній або двох комірках, в яких разом сплять дівчатка і хлопчики, часто на одному солом’яному матраці; вони заощаджують на одягу, білизні, засобах підтримання чистоти; відмовляють собі в святкових розвагах, інакше кажучи — ідуть на найтяжчі нестатки. Коли робітник дійшов до краю, то наймізерніше підвищення ціни життєвих засобів, всяка заминка в роботі, хвороба посилюють злидні робітника і доводять його до цілковитого розорення. Борги збільшуються, кредиту не дають, одяг і найбільш необхідні меблі відправляються в ломбард, і все кінчається тим, що сім’я звертається з проханням внести її в список бідних»[137].

Справді, в цьому «раю капіталістів» за найменшою зміною ціни найбільш необхідних життєвих засобів настає зміна числа смертних випадків і злочинів! (див. «ManifestderMaatschappijDeVlamingenVooruit! Brussel, 1860», p. 12). В усій Бельгії налічується 930 000 сімей. З них, за офіціальною статистикою, 90 000 багатих сімей (виборці) — це 450 000 чоловік; 390 000 сімей дрібної буржуазії, міської і сільської, значна частина якої раз у раз переходить в ряди пролетаріату,— це 1 950 000 чоловік; нарешті, 450 000 робітничих сімей — всього 2 250 000 чоловік, з яких зразкові сім’ї втішаються щастям, описаним Дюкпесіо. З 450 000 робітничих сімей понад 200 000 у списку бідних!

е) БРИТАНСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ

Антагоністичний характер капіталістичного виробництва і нагромадження ніде не проявляється в більш грубій формі, ніж у прогресі англійського сільського господарства (включаючи сюди і тваринництво) і в регресі англійського сільськогосподарського робітника. Перш ніж перейти до його сучасного становища, киньмо побіжний погляд назад. Сучасне землеробство в Англії веде свій початок з середини XVIII століття, хоч переворот у відносинах земельної власності, з якого, як із своєї основи, виходила зміна способу виробництва, відноситься до багато більш раннього часу.

---

[137] *Ducpetiaux,* цит. тв., стор. 151, 154, 155.

Якщо ми звернемося до Артура Юнга, точного спостерігача, але поверхового мислителя, і візьмемо у нього дані про сільськогосподарських робітників у 1771 р., то виявиться, що вони відіграють дуже мізерну роль у порівнянні з своїми попередниками кінця XIV століття, «коли вони могли жити в достатку і нагромаджувати багатство» [138)]; ми вже зовсім не говоримо про XV століття, «золотий вік англійських робітників у місті і на селі». Але нам немає потреби повертатися так далеко назад. В одній дуже змістовній праці 1777 р. ми читаємо:

«Великий фермер піднявся майже до рівня джентльмена, тимчасом як бідний сільськогосподарський робітник придавлений майже до землі. Його нещасне становище виступає з цілковитою ясністю, коли порівняти умови його життя тепер і 40 років тому. Земельний власник і фермер діють рука в руку для гноблення робітника» [139)].

Далі автор докладно показує, що реальна заробітна плата на селі в період з 1737 по 1777 р. знизилась майже на $^{1}/_{4}$, або на 25%.

«Сучасна політика»,— говорить в той же час д-р Річард Прайс,— «сприяє вищим класам народу; наслідком буде те, що раніше чи пізніше все населення королівства складатиметься тільки з джентльменів і злидарів, з вельмож і рабів» [140)].

Проте становище англійського сільськогосподарського робітника в 1770—1780 рр., як щодо умов його харчування і житла, так і щодо почуття самосвідомості, розваги і т. д., є ідеалом, який пізніше ніколи не був досягнутий. Його середня заробітна плата, виражена в пінтах пшениці, становила в 1770—1771 рр. 90 пінт, в часи Ідена (1797 р.) уже тільки 65, в 1808 р. всього 60[141)].

Ми вже раніше говорили про становище сільськогосподарських робітників у кінці антиякобінської війни, під час якої так нечувано збагачувалися земельні аристократи, фермери, фабриканти, купці, банкіри, рицарі біржі, поставщики для армії і т. д. Номінальна заробітна плата підвищилась почасти внаслідок знецінення банкнот, почасти внаслідок незалежного від нього збільшення ціни предметів першої потреби. Але дійсний рух заробітної плати можна встановити дуже просто, не вдаючись до деталей, які були б тут зайві. Закон про бідних і адміністрація для здійснення його в 1795 і 1814 рр. були одні й ті самі. Згадаймо, як цей закон застосовувався на селі: в формі милостині парафія доводила номінальну заробітну плату до такої номінальної суми, яка забезпечує тільки животіння робітника. Відношення між заробітною платою,

---

[138)] *James E. Th. Rogers* (Prof. of. Polit. Econ. in the University of Oxford). «A History of Agriculture and Prices in England». Oxford, 1866, v. I, p. 690. Цей твір — продукт старанної праці — у двох виданих досі томах охоплює поки що тільки період 1259—1400 років. У другому томі подається тільки статистичний матеріал. Це перша побудована на першоджерелах історія цін, яку ми маємо для того часу.

[139)] «Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative view of the price of labour and provisions». London, 1777, p. 5, 11.

[140)] Dr. *Richard Price.* «Observations on Reversionary Payments», 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 158. На стор. 159 Прайс зауважує: «Номінальна ціна робочого дня тепер не більш як у чотири рази або щонайбільше в п'ять раз перевищує номінальну ціну його в 1514 році. А ціна хліба тепер вища в сім раз, м'яса і одягу — в п'ятнадцять раз. Таким чином, ціна праці підвищувалась настільки невідповідно зростанню вартості життя, що тепер вона, мабуть, не становить щодо цієї вартості і половини того, що становила раніше».

[141)] *Barton,* цит. тв., стор. 26. Про становище в кінці XVIII століття див. книгу: *Eden.*«The State of the Poor».

яку видає фермер, тим дефіцитом її, який покривається парафією, показує нам, по-перше, зниження заробітної плати нижче її мінімуму і, по-друге, процентне відношення, в якому сільськогосподарський робітник складався з найманого робітника і паупера або ту міру, в якій його встигли обернути в кріпака своєї парафії. Ми спинимось на графстві, становище в якому є типовим для всіх інших графств. У 1795 р. середня тижнева заробітна плата в Нортгемптоншірі становила 7 шил. 6 пенсів, загальна сума річних видатків сім'ї з 6 чоловік — 36 ф. ст. 12 шил. 5 пенсів, загальна сума її доходів — 29 ф. ст. 18 шил., дефіцит, що його покриває парафія, становив 6 ф. ст. 14 шил. 5 пенсів. В 1814 р. в тому ж графстві тижнева заробітна плата становила 12 шил. 2 пенси, загальна сума річних видатків сім'ї з 5 чоловік — 54 ф. ст. 18 шил. 4 пенси, загальна сума її доходів — 36 ф. ст. 2 шил., дефіцит, який покривається парафією,— 18 ф. ст. 16 шил. 4 пенси [142)]. Отже, в 1795 р. дефіцит становив менше 1/4заробітної плати, в 1814 р.— більше половини. Само собою розуміється, що за таких обставин до 1814 р. зникли і ті невеликі вигоди, які Іден ще бачив у котеджі сільськогосподарського робітника[143)]. З усіх тварин, що їх тримає фермер, з цього часу робітник, instrumentumvocale[говоряче знаряддя], є такою, яку найбільше мучать, найгірше годують і з якою найгрубіше поводяться.

Такий стан речей спокійно лишався до того часу, поки

«бурхливі бунти 1830 р. не розкрили перед нами» (тобто перед пануючими класами) «при світлі палаючих хлібних скирт, що в надрах землеробської Англії криються такі самі злидні і тліє таке саме глухе бунтарське невдоволення, як і в промисловій Англії» [144)].

Садлер охрестив тоді в палаті громад сільськогосподарських робітників «білими рабами» («whiteslaves»), один єпіскоп повторив цей вираз у верхній палаті. Е. Г. Уейкфілд, найвизначніший економіст цього періоду, говорить:

«Сільськогосподарський робітник Південної Англії не раб і не вільна людина, він — паупер»[145)].

Час безпосередньо перед скасуванням хлібних законів кинув нове світло на становище сільськогосподарських робітників. З одного боку, в інтересах буржуазних агітаторів було показати, як мало охоронні мита захищають справжніх виробників хліба. З другого боку, промислова буржуазія кипіла обуренням проти викриття земельними аристократами умов на фабриках, проти удаваної симпатії цих зіпсутих до мозку кісток, безсердечних і пихатих дармоїдів до страждань фабричного робітника, проти їх «дипломатичного завзяття» щодо фабричного законодавства. Існує старе англійське прислів'я, що, коли два злодії вчепляться один одному у волосся, з цього завжди вийде якась користь. І справді, галаслива, гаряча суперечка між двома

[142)] *Parry.* «The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws». London, 1816, p. 80.
[143)] *Parry.* «The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws». London, 1816, p. 213.
[144)] S. *Laing,* цит. тв., стор. 62.
[145)] «England and America». London, 1833, v. I, p. 47.

фракціями пануючого класу в питанні про те, яка з них з найбільшою безсоромністю експлуатує робітників, і справа і зліва сприяла виясненню істини. Граф Шефтсбері, інакше лорд Ешлі, стояв на чолі аристократично-філантропічного походу проти фабрик. Тому в 1844 і 1845 рр. він став улюбленим об'єктом для «MorningChronicle» в її викриттях про становище сільськогосподарських робітників. Ця газета, на той час найбільший ліберальний орган, відряджала в сільські округи власних комісарів, які, не задовольняючись загальними описами і статистикою, публікували прізвища як обслідуваних робітничих сімей, так і відповідних землевласників. В нижчеподаній таблиці [146] показано заробітну плату, яку одержують жителі трьох сіл по сусідству з Бленфордом, Уімборном і Пулом.

Число дітей	Число членів сім'ї	Тижнева заробітна плата чоловіків		Тижнева заробітна плата дітей		Тижневий доход усієї сім'ї		Тижнева квартирна плата		Весь тижневий заробіток за вирахуванням квартирної плати		Тижневий заробіток на душу	
		шил.	пенс.	шил.	пенс.	шил.	пенс.	шил.	пенс.	шил.	пенс.	шил.	пенс.
Перше село													
2	4	8	0	—		8	0	2	0	6	0	1	6
3	5	8	0	—		8	0	1	6	6	6	1	3 1/2
2	4	8	0	—		8	0	1	0	7	0	1	9
2	4	8	0	—		8	0	1	0	7	0	1	9
6	8	7	0	1) 1 2) 2	6	10	6	2	0	8	6	1	3/4
3	5	7	0	—		7	0	1	4	5	8	1	1 1/2
Друге село													
6	8	7	0	1) 1 2) 1	6 6	10	0	1	6	8	6	1	3/4
6	8	7	0	—		7	0	1	3 1/2	5	8 1/2	0	8 1/4
8	10	7	0	—		7	0	1	3 1/2	5	8 1/2	0	7
4	6	7	0	—		7	0	1	6 1/2	5	5 1/2	0	11
3	5	7	0	—		7	0	1	6 1/2	5	5 1/2	1	1
Третє село													
4	6	7	0	—		7	0	1	0	6	0	1	0
3	5	7	0	1) 2 2) 2	 6	11	6	0	10	10	8	2	1 3/5
0	2	5	0	—		5	0	1	0	4	0	2	0

Села ці — власність п. Дж. Банкса і графа Шефтсбері. Слід відзначити, що цей папа «LowChurch» [186], цей глава англійських пієтистів, так само як і його товариш Банке із злиденних заробітків своїх робітників привласнювали ще чималу частину під приводом плати за житло.

Скасування хлібних законів дало англійському сільському господарству величезний поштовх. Дренажні роботи у величезному масштабі [147], нова система стійлового тримання худоби івирощування сіяних кормових трав, запровадження механічних тукових сівалок, нові способи обробітку глинистого грунту, збільшене споживання мінеральних добрив, застосування парової машини і всякого роду нових робочих

[146] Лондонський «Economist», 29 березня 1845 р., стор. 290.

[147] Земельна аристократія сама позичала собі для цієї мети кошти з державної каси, звичайно через парламент, за душе низький процент, який фермери повинні були сплачувати їй подвійно.

машин і т. д., взагалі більш інтенсивна культура — ось чим характеризується ця епоха. Пан П'юзі, президент Королівського товариства землеробства, твердить, що (відносні) господарські витрати завдяки запровадженню нових машин зменшились майже вдвоє. З другого боку, абсолютна виручка від землі швидко збільшилась. Основною умовою нових методів була більша затрата капіталу на акр землі, а значить і прискорена концентрація ферм[13148)]. В той же час оброблювана площа з 1846 по 1865 р. розширилась на 464 119 акрів, не кажучи вже про величезні площі у східних графствах, які наче чарами перетворені із загород для кролів і бідних пасовищ у розкішні хлібні поля. Ми вже знаємо, що одночасно з цим загальне число осіб, зайнятих у сільському господарстві, скоротилось. Щодо власне землеробів обох статей і різного віку, то число їх упало з 1 241 269 в 1851 р. до 1 163 227 чоловік у 1861 році[149)]. Тому, коли англійський генеральний реєстратор[187] справедливо зауважує:

«Приріст числа фермерів і сільськогосподарських робітників з 1801 р. аж ніяк не відповідає збільшенню землеробського продукту» [150)],

то ця невідповідність в незрівнянно більшій мірі спостерігається в останній період, коли абсолютне зменшення сільського робітничого населення йшло рука в руку з розширенням оброблюваної площі, з інтенсифікацією культури, з нечуваним нагромадженням капіталу, вкладаного в землю і в знаряддя її обробітку, з збільшенням земельного продукту, що не має паралелі в історії англійської агрономії, з надзвичайно швидким збільшенням ренти землевласників, із зростанням багатства капіталістичних орендарів. Коли до всього цього додати ще невпинне швидке розширення міських ринків збуту і панування вільної торгівлі, то може здатися, що сільськогосподарський робітник posttotdiscriminarerum[після таких багатьох злощасть], нарешті, був поставлений в такі умови, які secundumartem[за теорією] повинні були зробити його безмежно щасливим.

Професор Роджерс приходить, навпаки, до висновку, що становище сучасного нам сільськогосподарського робітника надзвичайно погіршало не тільки в порівнянні з становищем його попередників в останній половині XIV століття і в XV столітті, але навіть і з становищем його попередників у період 1770—1780 рр., що «він знову став кріпаком», і саме кріпаком, який дістає погані харчі і житло[151)]. Д-р Джуліан Хантер у

[148)]Зменшення числа середніх фермерів можна помітити особливо з рубрик перепису: «Сини фермерів, внуки, брати, племінники, дочки, внучки, сестри, племінниці», коротко кажучи,— члени сім'ї самого фермера, що працюють у нього. За цими рубриками налічувалося в 1851 р. 216 851 чоловік, в 1861 р. тільки 176 151 чоловік.— З 1851 по 1871 р. в Англії число оренд розміром менше 20 акрів зменшилось більш ніж на 900, число оренд від 50 до 75 акрів скоротилось з 8 253 до 6 370; те саме і з усіма орендами менше 100 акрів. Навпаки, протягом тих самих 20 років число великих оренд збільшилось; число оренд від 300 до 500 акрів підвищилось13 7 771 до 8 410, число оренд більш ніж в 500 акрів — з 2 755 до 3 194, число оренд вище 1000 акрів — з 492 до 582.

[149)]Число пастухів овець зросло з 12517 до 25 559.

[150)]«Census etc.», v. III, p. 36.

[151)]) *Rogers,* цит. тв., стор. 693. Роджерс належить до ліберальної школи, він особистий друг Кобдена і Брайта, отже ніяк не laudator temporis acti [не з числа тих, що прославляють добрі старі часи] [188].

своєму епохальному звіті про житла сільськогосподарських робітників говорить:

«Витрати існування хайнда» (назва сільськогосподарського робітника, яка відноситься до часів кріпосної залежності) «фіксовано на тому самому низькомурівні, при якому він тільки міг би прожити... Його заробітна плата і житло майже нічого не коштують у порівнянні з тим прибутком, який повинні добути з нього. Він — нуль у розрахунках фермера[152]... Засоби його існування завжди розглядаються як величина постійна» [153]. «Щодо дальшого скорочення його доходу, то він може сказати: nihilhabeo, nihileuro[нічого не маю, ні про що не дбаю]. Він не боїться за майбутнє, бо у нього немає нічого, крім абсолютно необхідного для його існування. Він дійшов до точки замерзання, і всі розрахунки фермера виходять з цього факту. Хай буде, що буде, щастя чи нещастя його не стосується»[154].

В 1863 р. було проведене офіціальне обслідування умов харчування і роботи злочинців, засуджених до заслання і до примусових громадських робіт. Результати його викладено в двох товстих Синіх книгах.

«Пильне порівняння»,— говориться там між іншим,— «їжі англійських злочинців, ув'язнених в тюрми, з їжею пауперів в робітних домах і їжею вільних сільськогосподарських робітників тієї ж країни незаперечно доводить, що перші харчуються багато краще, ніж будь-яка з двох інших категорій»[155], а «кількість роботи, якої вимагають від засуджених до примусових громадських робіт, становить приблизно половину того, що виконує звичайний сільськогосподарський робітник»[156].

Наведемо кілька характерних показань свідків. Опитується Джон Сміт, директор единбурзької тюрми:

№ 5056: «їжа в англійських тюрмах багато краща, ніж їжа звичайних сільськогосподарських робітників». № 5057: «Факт, що звичайні сільськогосподарські робітники Шотландії дуже рідко одержують яке-небудь м'ясо». № 3047: «Чи не можете ви сказати, на якій підставі злочинців треба харчувати багато краще (muchbetter), ніж звичайних сільськогосподарських робітників? — Звичайно, ні». № 3048: «Чи не вважаєте ви доцільним робити дальші експерименти для того, щоб їжу арештантів, засуджених до примусових робіт, наблизити до їжі вільних сільськогосподарських vробітників?» [157]. «Сільськогосподарський робітник», — говориться там,— «міг би сказати: Я виконую тяжку роботу і не маю достатнього харчування. Коли я був в тюрмі, робота була не така тяжка, а харчувався я вдосталь, і тому мені краще бути в тюрмі, ніж на волі» [158].

З таблиць, доданих до першого тома звіту, зроблено таке порівняльне зведення.

---

[152]«Public Health. 7th. Report». London, 1865, p. 242. Отже, немає нічого надзвичайного в тому, що або домовласник підвищує квартирну плату, коли почує, що робітник став заробляти трохи більше, або фермер знижує плату робітникові на тій підставі, що «його дружина знайшла собі роботу» (там же).

[153]Там же, стор. 135.

[154]Там же, стор. 134.

[155]«Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Ser vitude». London, 1863, p. 42, № 50.

[156]Там же, стор. 77. Меморандум лорда головного судді.

[157]«Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude». London, 1863, т. II. Свідчення [стор. 418, 239].

[158]Там же, т. I. Додаток, стор. 280. [158a]Там же, стор. 274, 275.

Тижнева кількість їжі [158a]
(в унціях)

	Авотисті складові частини	Безазотисті складові частини	Мінеральні складові частини	Загальна сума
Злочинця в портландській тюрмі	28,95	150,06	4,68	183,69
Матроса королівського флоту	29,63	152,91	4,52	187,06
Солдата	25,55	114,49	3,94	143,98
Каретника (робітника)	24,53	162,06	4,23	190,82
Наборщика	21,24	100,83	3,12	125,19
Сільськогосподарського робітника	17,73	118,06	3,29	139,08

Загальний результат обслідування медичною комісією 1863 р. стану харчування найменш забезпечених класів уже відомий читачеві. Він пам’ятає, що харчування більшої частини сімей сільськогосподарських робітників стоїть нижче того мінімуму, який потрібен «для того, щоб запобігти хворобам від голоду». Так стоїть справа особливо в усіх чисто землеробських округах — Корнуелл, Девон, Сомерсет, Уілтс, Стаффорд, Оксфорд, Беркс і Хартс.

«Кількість їжі, яку одержує сільськогосподарський робітник»,— говорить д-р Сміт,— «більша, ніж можна судити з середніх показників, оскільки сам робітник одержує багато більшу частину життєвих засобів, ніж інші члени його сім’ї, бо цього вимагає його праця; в бідніших округах на нього припадає майже все м’ясо або сало. Та кількість їжі, яка припадає на дружину, а також на дітей в період їх швидкого росту, в багатьох випадках і майже в усіх графствах недостатня, особливо щодо вмісту азоту»[159)].

Батраки і робітниці, які проживають у самих фермерів, харчуються добре. Число їх з 288 277 у 1851 р. знизилось до 204 962 в 1861 році.

«Праця жінок у полі»,— говорить д-р Сміт,— «хоч би з якими незручностями взагалі вона була зв’язана, за даних умов більш вигідна для сім’ї, бо вона забезпечує додаткові кошти на взуття, одяг, для оплати житла і тим самим дає можливість краще харчуватись» [14160)].

Одним з найзнаменніших результатів цього обслідування було розкриття того факту, що сільськогосподарський робітник Англії харчується багато гірше, ніж сільськогосподарський робітник в інших частинах З’єднаного королівства («isconsiderablytheworstfed»); це показує така таблиця[161)]:

---

159)«PublicHealth. 6thReport1863», p. 238, 249, 261, 262.

160)Там же, стор. 262.

161)Там же, стор. 17. Англійський сільськогосподарський робітник одержуй лише 1/4 тієї кількості молока і лише 1/2 тієї кількості хліба, яку одержує ірландський сільськогосподарський робітник. Уже Юнг на початку XIX століття у своїй праці «TourinIreland» відзначив, що умови харчування ірландського робітника кращі. Причина полягає просто в тому, що бідний ірландський фермер далеко гуманніший, ніж багатий англійський фермер. Щодо Уельсу, то наведені в тексті дані не стосуються до його південно-західної частини. «Всі тамтешні лікарі одностайно визнають, що інтенсивне зростання смертності від туберкульозу, золотухи і т. д. зв’язане з погіршенням фізичного стану населення, і всі це погіршення приписують бідності. Денне утримання сільськогосподарського робітника визначається там в 5 пенсів, у багатьох округах фермер» (який і сам дуже бідує) «платить ще менше. Сухий мов тверде червоне дерево шматок солонини, який навряд чи вартий важкого процесу травлення, або шматок сала є приправою до великої кількості юшки з борошна і цибулі або до вівсянки, і це день у день становить весь обід сільськогосподарського робітника... Прогрес промисловості мав для нього той наслідок, що солідне домоткане сукно витіснене в цьому суворому і вогкому кліматі дешевими бавовняними тканинами, а міцніші напитки — «номінальним» чаєм... Після багатогодинної роботи підвітром і дощем землероб повертається всвою хату, щоб посидіти біля вогню з торфу або кусків змішаної з відходами кам’яного вугілля глини, які

Тижневе споживання вуглецю і азоту в середньому на одного сільськогосподарського робітника [161]

(в гранах)

	Вуглецю	Азоту
Англія	40 673	1 594
Уельс	48 354	2 031
Шотландія	48 980	2 348
Ірландія	43 366	2 434

«Кожна сторінка звіту д-ра Хантера»,— говорить д-р Саймон у своєму офіціальному звіті про здоров’я населення,— «свідчить про недостатню кількість і злиденну якість жител наших сільськогосподарських робітників. І ось уже багато років, як їх стан в цьому відношенні безперервно гіршає. Тепер для сільськогосподарських робітників багато важче знайти житлове приміщення, а коли й удається знайти, то ці приміщення значно менше відповідають їх потребам, ніж це було, може, протягом кількох століть. Особливо швидко зростає це зло за останні 20 або 30 років, і житлові умови сільського жителя тепер надзвичайно скрутні. Він зовсім безпорадний щодо цього, коли тільки ті, кого збагачує його праця, не визнають вигідним для себе ставитись до нього з певною співчутливою поблажливістю. Чи знайде робітник житлове приміщення на тій землі, яку він обробляє, чи буде воно людським житлом, чи свинарником, чи буде при ньому маленький город, який так полегшує гніт бідності,— все це залежить не від його готовності або спроможності платити відповідну квартирну плату, а від того вжитку, який захочуть інші зробити «з свого права розпоряджатися своєю власністю, як їм заманеться». Хоч би яка велика була орендна ділянка, нема такого закону, який вимагав би, щоб на ній була певна кількість житлових приміщень для робітників,— про пристойні житла нічого й казати; закон не дає також робітникові ніякого права на ту землю, для якої його праця така ж необхідна, як дощ і сонячне світло... Ще одна обставина падає на чашку терезів важким тягарем проти нього... це — вплив закону про бідних з його положеннями про право проживання і податком на користь бідних[162]. Під впливом цього закону кожна парафія в фінансовому відношенні зацікавлена в тому, щоб звести до мінімуму число проживаючих в ній сільськогосподарських робітників, бо землеробська праця, замість того щоб гарантувати робітникові і його сім’ї, які працюють в поті чола, певне і стале незалежне становище, на нещастя, здебільшого рано чи пізно приводить його до пауперизму,— пауперизму, до якого на протязі всього свого життя робітник настільки близький, що всяка хвороба або хоч би тимчасова відсутність роботи змушує його негайно ж вдаватися по допомогу до парафії; і тому всяке **роз**селения сільськогосподарських робітників на території парафії, очевидно, кожного разу знаменує збільшення для неї податку на користь бідних... Досить тільки великим земельнимвласникам[163]вирішити, що в їх володіннях не повинно бути ніяких жител для

дають під час горіння хмари вугільної і сірчаної кислоти. Стіни хати зроблені з глини і каменю, підлога — гола земля, яка була тут і перед збудуванням хати, покрівля — маса розкиданої, нічим не скріпленої соломи. Кожна щілина законопачена для збереження тепла, і в цій атмосфері нестерпного смороду, на брудній землі, часто змушений просушувати на собі свій єдиний мокрий одяг, він сідає вечеряти з дружиною і дітьми.Акушери, змушені проводити частину ночі в цих хатах, описували, як їхні ноги грузли в брудній земляній долівці і як їм доводилося — справа не така вже важка—просвердлювати отвір у стіні, щоб хоч трохи подихати свіжим повітрям. Численні і різні свідки говорять, що селянин, який недостатньо харчується (underfed), кожної ночі зазнає цих і інших шкідливих для здоров’я впливів, і більш ніж досить є доказів того, що результат цього — кволе і золотушне населення... Повідомлення парафіяльних службовців у Кармартенширі і Кардіганширі переконливо свідчить про такий самий стан речей. До цього долучається ще більше зло — поширеним ідіотизму. Тепер кілька слів про кліматичні умови. Сильні південно-західні вітри пронизують всю країну протягом 8—9 місяців року, їх супроводять зливи, які найбільше бувають на західних схилах горбів. Дерева трапляються зрідка тільки в закритих місцевостях — інакше вони знищуються вітром. Хати ліпляться під якою-небудь гірською терасою, часто у виїмці або каменоломні; тільки найдрібніші вівці і місцева рогата худоба можуть шити на цих пасовищах... Молоді люди переходять до східних гірничих округ Гламорган і Монмут... Кармартеншір — розсадник рудокопів та їх інвалідний дім... Чисельність населення ледве вдержується на попередньому рівні. Так, в Кардіганширі налічувалось:

	1851 р.	1861 р.
Чоловіків	45 155	44 446
Жінок	52 459	52 955
	97 614	97 401»

(Звіт д-ра Хантера в «PublicHealth. 7th Report 1864». London, 1865, p. 498—502 passim).

[162]В 1865 р. цей закон трохи поліпшено. Досвід скоро покаже, що таке штопання нітрохи не допомагає.

[163]До розуміння дальшого: closevillages (закритими селами) називаються такі, земельними власниками яких є

робітників,— і вони негайно звільняються наполовину від своєї відповідальности за бідних. Наскільки в наміри англійської конституції і законів входило встановлення такого роду безумовної земельної власності, яка дає лендлорду можливість «робити з своєю власністю що він хоче», ставитись до людей, що обробляють землю, як до чужоземців і зганяти їх з своєї території,— це питання, обмірковування якого не входить у моє завдання... Ця влада виганяти — не сама тільки теорія. Вона здійснюється на практиці в найбільшому масштабі. Це — одна з обставин, які справляють вирішальний вплив на житлові умови сільськогосподарського робітника... Про розміри зла можна судити з останнього перепису, який показав, що за останні 10 років, незважаючи на збільшення місцевого попиту на будинки, руйнування останніх прогресувало у 821 різній окрузі Англії так, що в 1861 р. населення, яке збільшилося в порівнянні з 1851 р. на 5 1/3 %, було втиснуте в приміщення, які зменшилися на 4 1/2%, — ми при цьому зовсім лишаємо осторонь осіб, що примусово втратили осілість у тих парафіях, де вони працюють... Коли процес обезлюдения завершується,— говорить д-р Хантер,— його результатом є показне село (show-village), де число котеджів скорочено до незначної кількості і де нікому не дозволяється жити, крім пастухів овець, садівників і лісничих — цієї постійної челяді, яка користується звичайним для цієї категорії людей хорошим ставленням милостивих панів[164]. Але земля потребує обробітку, і ми бачимо, що робітники, зайняті цим, живуть не у земельного власника, а приходять з відкритого села, яке знаходиться на відстані, може, трьох миль, з села, в яке їх прийняли численні дрібні домовласники після того, як котеджі робітників у закритих селах були зруйновані. Там, де все спрямоване до досягнення цього результату, котеджі своїм злиденним виглядом звичайно говорять про долю, яка їм судилася. Вони стоять на різних ступенях природного руйнування. Поки покрівля тримається, робітникові дозволяють платити квартирну плату, і часто йому доводиться радіти, що йому це дозволяють, хоч би він був змушений платити таку ціну, як за хороше житлове приміщення. Але при цьому ніякого ремонту, ніяких поліпшень, крім тих, які зуміє зробити сам як жебрак бідний жилець. Коли ж будинок, нарешті, стане зовсім непридатним для житла, то це означає тільки, що одним зруйнованим котеджем стало більше, а податок на користь бідних буде відповідно менший. В той час як великі власники таким чином звільняють себе від податку на користь бідних, витісняючи населення з належної їм землі, найближчі містечка або відкриті села приймають викинутих робітників; найближчі, кажу я, але ці «найближчі» можуть знаходитись за 3—4 милі від ферми, на якій робітник повинен щодня працювати. Таким чином, до його денної праці, наче це — справжнісінька дрібниця, долучається ще необхідність щоденного ходіння за 6—8 миль для того, щоб заробити свій хліб насущний. Всі сільські роботи, виконувані його дружиною і дітьми, відбуваються тепер за таких же важких умов. Але й це ще не все зло, заподіюване віддаленістю від місця роботи. У відкритих селах будівельні спекулянти скуповують клаптики землі, які вони стараються якомога тісніше забудувати найдешевшими халупами. І от у цих злиденних житлах, які, коли навіть вони стоять біля відкритого поля, характеризуються найогиднішими рисами найгірших міських жител, живуть сільськогосподарські робітники Англії...[165]. З другого боку, аж ніякне слід думати, нібито навіть робітник, що живе на оброблюваній нимземлі,

---

одинабодва великі лендлорди; openvillages (відкритими селами) — такі, земля яких належить багатьом дрібним власникам.Якразу відкритих селах будівельні спекулянти і можуть будувати котеджі та нічліжні будинки.

[164] Таке показне село має душе привабливий вигляд, але воно таке ж нереальне, як села, які бачила Катерина II підчас своєї подорожі в Крим. Останнім часом і пастух овець нерідко виганяється з цих show-villages. Наприклад, біля Маркет-Харборо знаходиться пасовище для овець, що займає майже 500 акрів; тут потрібна праця всього тільки однієї людини. Для скорочення довгих переходів через ці великі рівнини,— прекрасні пасовища Лестеру і Нортгемптону,— пастухові звичайно, давали котедж на фермі. Тепер йому дають тринадцятий шилінг на квартиру, яку йому доводиться шукати в якому-небудь далекому відкритому селі.

[165]«Будинки робітників» (у відкритих селах, які, звичайно, завжди переповнені) «здебільшого збудовані рядами, задньою стороною біля того клаптика землі, що його будівельний спекулянт називав своїм. Тому світло і повітря можуть проникати до них тільки з боку фасаду» (звіт д-ра Хантера в «PublicHealth. 7thReport1864». London, 1865, р. 135). В селі дуже часто власник пивної або крамар займається також і найманням будинків. У таких випадках поряд з фермером у сільськогосподарського робітника з'являється другий хазяїн. Разом з тим робітник повинен бути і його покупцем. «Одержуючи 10 шил. на тиждень, мінус 4 ф. ст. квартирної плати на рік, він мусить купувати собі чай, цукор, борошно, мило, свічки і пиво по цінах, які заманеться заправити крамареві» (там же, стор. 132). Ці відкриті села дійсно являють собою «виправні колонії» англійського сільськогосподарського пролетаріату. Багато котеджів є справжніми нічліжними

знаходить там таке житло, на яке він заслуговує своїм життям, повним продуктивної праці. Навіть у князівських володіннях котеджі робітників часто мають дуже злиденний вигляд. Є лендлорди, які вважають, що і конюшня буде досить хороша для робітників з їх сім'ями, і які, проте, не гребують тим, щоб видушувати якнайбільше грошей за наймання таких приміщень[166]. Хай це буде цілком розвалена хата з однією коміркою для спання, без печі, без відхожого місця, без відкриваних вікон, без водопостачання, коли не брати до уваги якої-небудь ями, без городу,— робітник нічого не може вдіяти з таким неподобством. А наші санітарно-поліцейські закони (TheNuisancesRemovalActs) лишаються мертвою буквою. Застосування їх покладене на тих самих власників, які здають внайми такі барлоги... Не слід допускати, щоб світліші картини, які становлять тільки виняток, засліплювали нас і закривали від нас факти, які становлять правило і є ганебною плямою англійської цивілізації. Адже дійсно жахливим має бути стан речей, коли, незважаючи на очевидну страхітливість теперішніх жител, компетентні спостерігачі одностайно приходять до того висновку, що навіть повсюдно огидний стан житлових приміщень є безконечно менш тяжким злом, ніж чисто кількісний брак жител. Ось уже багато років, як переповнення жител сільських робітників становить предмет глибокого занепокоєння не тільки для людей, які дбають про здоров'я, але й для всіх взагалі, хто стоїть за пристойне і моральне життя. Справді, в одноманітних висловах, що стали стереотипними, автори звітів про поширення епідемічних хвороб у сільських округах знов і знов вказують на переповнення будинків як на причину, яка робить цілком марними всі старання затримати розвиток виниклої епідемії. Знов і знов відзначається також та обставина, що,всупереч сприятливому в багатьох відношеннях впливу сільського життя на здоров'я, скупченість населення, яка так сильно прискорює поширення заразних хвороб, сприяє появі і незаразних хвороб. [ті, хто виявив такий стан, не замовчують також і дальших лих. Навіть у тих випадках, коли спочатку вони займалися виключно охороною здоров'я, вони майже змушені були звернути увагу ще на один бік справи. Вказуючи на те, наскільки часто трапляється, що дорослі люди обох статей, одружені і неодружені, бувають змушені жити (huddled) в тісних спальнях, їх звіти повинні були приводити до переконання, що при описаних обставинах почуття сорому і пристойності порушується якнайгрубіше і що моральність руйнується майже неминуче[167]. Наприклад, в додатку до мого останнього звіту д-р Орд у своєму донесенні про спалах тифу в Уінгу (Бакінгемшір) згадує про те, як туди прийшов з Уінгрейва один молодий чоловік, хворий на тиф. В

будинками, через які проходить весь бродячий околичний набрід. Землероб і його сім'я, які часто справдідивним чиномзберігають серед найогидніших умов чистоту і чесність характеру, тут неминуче гинуть. Серед знатних Шейлоків стало модою по-фарисейському знизувати плечима, коли мова йде про будівельних спекулянтів, дрібних власників і відкриті села. Розуміється, їм прекрасно відомо, що їх «закриті села і показні села»— батьківщина «відкритих сіл», і вони не могли б існувати без останніх. «Без дрібних власників відкритих сіл більшій частині сільськогосподарських робітників довелося б спати попід деревами тих маєтків, в яких вони працюють» (там же, стор. 135). Система «відкритих» і «закритих» сіл панує в усій середній і східній Англії.

[166] «Той, хто наймає будинок» (фермер або лендлорд), «прямо чи посередньо збагачується з праці людини, якій він платить 10 шил. на тиждень, а потім знов відбирає у цього бідняка 4 або 5 ф. ст. річної квартирної плати за будинки, які на відкритому ринку не коштують і 20 ф. ст., але на які підтримується штучна ціна лише завдяки тому, що власник, користуючись владою, може сказати: «Бери мій будинок або забирайся геть із своїми речами і пошукай без мого відзиву про тебе інше пристановище...» Коли людина хоче поліпшити своє становище і йде на залізницю укладати рейки або в каменоломню, та сама влада ні на крок не відстає від неї: «Працюй на мене за таку низьку плату або ж забирайся геть після попередження за тиждень; забирай свою свиню, коли вона у тебе є, а потім побачимо, скільки заробиш ти на картоплі, яка росте в твоєму городі». Коли ж інтерес диктує власникові інші заходи, то він» (або фермер) «часто воліє в таких випадках просто підвищити квартирну плату як кару робітникові за те, що він залишив роботу» (д-р Хантер, там же, стор. 132).

[167] «Молоде подружжя не являє собою нічого повчального для дорослих братів і сестер, які сплять в тій самій кімнаті; і хоч ці приклади не можуть бути зареєстровані, проте є досить даних, які виправдують твердження, що великі страждання і часто смерть випадають на долю жінок, які вчинили злочин кровозмішання» (д-р Хантер, там же, стор. 137). Ось що говорив один сільський поліцейський чиновник, який раніше протягом багатьох років був детективом в найгірших кварталах Лондона, про дівчат свого села: «Такої грубої аморальності з раннього віку,такої розбещеності і безсоромності я ніколи не бачив за всю мою поліцейську практику в найгірших частинах Лондона... Вони живуть, як свині, дорослі хлопці і дівчата, матері і батьки — всі сплять вкупі в одній і тій самій кімнаті» («Children'sEmploymentCommission. 6th Report». London, 1867. Appendix, p.77, № 155).

перші дні своєї хвороби він спав в одній кімнаті з 9 іншими особами. Протягом двох тижнів деякі з них теж захворіли. За кілька тижнів перехворіли на тиф 5 з 9 чоловік і одинпомер!Одночасно д-р Харві, лікар з лікарні Сент- Джордж, який відвідував Уінг під час епідемії порядком приватної практики, подав таку саму інформацію: «Одна молода жінка, хвора на тиф, ночами спала в одній кімнаті з батьком, матір'ю, своєю позашлюбною дитиною, двома молодими людьми, її братами, і з двома сестрами, які теж мали кожна позашлюбну дитину. Всього тут жило 10 чоловік. За кілька тижнів перед тим втій самій кімнаті спало 13 чоловік»» [168].

Д-р Хантер обслідував 5 375 котеджів сільськогосподарських робітників не тільки в чисто землеробських округах, але й в усіх графствах Англії. З числа цих 5 375 котеджів у 2 195 було тільки по одній спальні (часто це разом з тим і їдальня), в 2 930 тільки по дві і в 250 більше двох. Я подаю тут коротку добірку фактів по дванадцятьох графствах.

1) Бедфордшір

Реслінгуерт: Спальні близько 12 футів довжини і 10 футів ширини, хоч багато є менших. Маленька одноповерхова хатина часто розділяється дощаною перегородкою на дві спальні, одне ліжко часто ставиться в кухні висотою в 5 футів 6 дюймів. Квартирна плата 3 фунти стерлінгів. Жильці повинні самі будувати для себе відхожі місця, власник будинку дає тільки яму. Тільки-но один збудує відхоже місце, ним починають користуватися всі сусіди. Будинок, де живе сім'я Річардсон,— невимовної «краси». «Його вапнякові стіни стовбурчаться, як дамське плаття при реверансі. Одна частина покрівлі випукла, друга увігнута, і на ній стояв, на нещастя, димар — кривий, з глини і дерева, нагадуючи хобот слона. Довгою жердиною підпирають димар, щоб він не впав; двері і вікна ромбічної форми». З 17 обслідуваних будинків тільки в 4 більш ніж по одній спальні, і ці чотири будинки переповнені. В одному з котеджів з однією спальнею жило 3 дорослих і 3 дітей, в другому — подружжя і 6 дітей і т. д.

Дантон: Висока квартирна плата, від 4 до 5 ф. ст., тижнева заробітна плата чоловіків 10 шилінгів. Вони сподіваються покривати квартирну плату виручкою за плетені вироби з соломи, які виробляє сім'я. Чим вища квартирна плата, тим більше людей мусить жити в одному приміщенні, щоб мати змогу сплачувати її. Шестеро дорослих, які сплять в одній кімнаті з 4 дітьми, платять за неї 3 ф. ст. 10 шилінгів. Найдешевший будинок в Дантоні по фасаду має 15 футів довжини і 10 футів ширини, здається за 3 фунти стерлінгів. Тільки в одному з 14 обслідуваних будинків було дві спальні. Трохи попереду села будинок, зовні занедбаний жильцями, нижні 9 дюймів дверей згнили зовсім. Цей отвір вечорами дотепно прикривається зсередини кількома приваленими цеглинами і завішується клаптем циновки. Половина вікна, включаючи скло і раму, вивалилась. Тут без меблів жило 3 дорослих і 5 дітей. Дантон не гірший, ніж решта Біглсуейд Юніон.

2) Беркшір

Бінем: У червні 1864 р. в одному cot(одноповерховому котеджі) жили чоловік, жінка, 4 дітей. Дочка прийшла з роботи додому хвора на скарлатину. Вона померла.

[168] «PublicHealth. 7thReport1864», р. 9—14passim.

Одна дитина захворіла і померла. Мати і ще одна дитина були хворі на тиф, коли до них запросили д-ра Хантера. Батько і третя дитина спали удворі, але наскільки важко було забезпечити тут ізоляцію, видно вже з того, що на вщерть набитій ринковій площі нещасного села лежала, чекаючи прання, білизна з зараженого будинку. Квартирна плата в будинку Н. 1 шил. на тиждень; одна спальня для подружжя і 6 дітей. Один будинок здається за 8 пенсів (на тиждень); 14 футів 6 дюймів довжини, 7 футів ширини; кухня висотою в 6 футів; у спальні немає ні вікна, ні печі, ні дверей і ніякого отвору, крім виходу; немає городика. Недавно тут жив один чоловік з двома дорослими дочками і сином-підлітком; батько і син спали на ліжку, дочки в сінях. За час, поки сім'я тут жила, кожна з дочок народила по дитині, причому одна пішла родити в робітний дім і потім повернулась додому.

3) Бакінгемішир

В 30 котеджах — на 1 000 акрах землі — живе тут приблизно 130—140 чоловік. Парафія Браденем займає 1 000 акрів; в 1851 р. в ній було 36 будинків, в яких жило 84 чоловіки і 54 жінки. Ця невідповідність в кількості осіб обох статей стала меншою в 1861 р., коли налічувалось 98 осіб чоловічої і 87 жіночої статі; протягом 10 років до них долучилося 14 чоловіків і 33 жінки. В той же час число будинків зменшилось на один.

Уінслоу: Значна частина його перебудована наново в хорошому стилі; попит на будинки, очевидно, великий, бо дуже злиденні одноповерхові котеджі здаються по 1 шил. і 1 шил. 3 пенси на тиждень.

Уотер-Ітон: Тут власники в той час, коли зростало населення, зруйнували близько 20% наявних будинків. Один бідний робітник, змушений ходити на роботу майже за 4 милі, на питання, невже він не міг би знайти котедж ближче, відповів: «Ні, вони дуже бояться прийняти людину з такою великою сім'єю, як моя».

Тінкерс-Енд, біля Уінслоу: Одна спальня, де живе 4 дорослих і 4 дітей, має 11 футів довжини, 9 футів ширини, 6 футів 5 дюймів висоти в найвищому місці; в другій — 11 футів 3 дюйми довжини, 9 футів ширини, 5 футів 10 дюймів висоти — живе чоловік. На кожну сім'ю припадає менше площі, ніж на одного каторжника. В жодному будинку нема більше однієї спальні, в жодному нема чорного ходу, в дуже небагатьох будинках є водопостачання. Квартирна плата від 1 шил. 4 пенсів до 2 шил. на тиждень. З жильців обслідуваних 16 будинків тільки одним один заробляв 10 шил. на тиждень. Кількість повітря, яка припадає тут на одного чоловіка, відповідає тій, що припала б на кожного, якби на ніч його заперли в ящик по 4 фути з усіх трьох вимірів. А втім, старі хати мають цілком достатню природну вентиляцію.

4) Кембріджшир

Гамблінгей належить різним власникам. Він складається з найбільш обідраних cots, які тільки де-небудь можна побачити. Багато хто займається плетінням з соломи. Смертельна втома, безнадійне примирення з життям в бруді панують в Гамблінгеї. Занедбаність, помітна і в центрі, перетворюється в справжні тортури на околицях, на

півночі і півдні, де будинки поступово розвалюються. Лендлорди, які самі проживають в інших місцях, висмоктують якнайбільше соків з бідного гнізда. Квартирна плата дуже висока; в одну спальню набивається 8—9 чоловік; в двох випадках у маленькій спальні живе 6 дорослих, кожен з однією або двома дітьми.

5) Ессекс

В багатьох парафіях цього графства зменшення числа котеджів відбувається одночасно з зменшенням населення. Проте не менш ніж у 22 парафіях руйнування будинків не затримало зросту населення або не викликало його вигнання, яке відбувається скрізь у вигляді так званого «переселення в міста». В Фінгрінгхо, парафії, яка займає 3 443 акри, в 1851 р. було 145 будинків, в 1861 р. уже тільки 110, але населення не хотіло іти звідси і не переставало навіть за цих житлових умов збільшуватися. В Рамсден-Крейс в 1851 р. 252 чоловіка жили в 61 будинку, а в 1861 р. 262 чоловіка жили уже в 49 будинках. В Базілдоні в 1851 р. на 1 827 акрах жило 157 чоловік у 35 будинках, в кінці цього десятиріччя — 180 чоловік у 27 будинках. У парафіях Фінгрінгхо, Саут-Фамбріджі, Уілфорді, Базілдоні і Рамсден-Крейсі в 1851 р. на площі в 8 449 акрів жило 1 392 чоловіка в 316 будинках, в 1861 р. на тій же площі — 1 473 чоловіка в 249 будинках.

6) Херефордшір

Це маленьке графство більше, ніж усяке інше в Англії, потерпіло від «духу вигнання». В Мадлі переповнені котеджі, звичайно з 2 спальнями, здебільшого належать фермерам. Останні легко здають їх за 3 або 4 ф. ст. на рік і платять заробітну плату в 9 шил. на тиждень.

7) Хантінгдоншир

В Хартфорді в 1851 р. було 87 будинків, скоро після того в цій маленькій парафії площею в 1 720 акрів було зруйновано 19 котеджів; число жителів тут становило: в 1831 р.— 452, в 1851 р.— 382, в 1861 р.— 341. Обслідувано 14 cotsз однією спальнею в кожному. В одному з них живуть: одне подружжя, 3 дорослих синів, одна доросла дівчина, 4 дітей, разом 10 чоловік; в другому — 3 дорослих, 6 дітей. Одна з цих кімнат, в якій спало 8 чоловік, має 12 футів 10 дюймів довжини, 12 футів 2 дюйми ширини, 6 футів 9 дюймів висоти; в середньому, включаючи також виступи, на кожного припадало близько 130 куб. футів. В 14 спальнях 34 дорослих і 33 дитини. Біля цих котеджів рідко є город, але багато жильців могли орендувати маленькі клаптики землі по 10 або 12 шил. за rood([x]/4 акра). Ці парцели знаходяться далеко від будинків, а при будинках нема відхожих місць. Членам сім’ї доводиться або йти на свою парцелу і там залишати свої екскременти, або,— як це, з дозволу сказати, робиться тут,— наповнювати ними висувний ящик шафи. Коли він повний, його висувають і спорожнюють там, де треба. В Японії круговорот життя відбувається чепурніше.

8) Лінкольншір

Лангтофт: Один чоловік живе тут в будинку Райта з своєю дружиною, тещею і 5 дітьми; в будинку кухня-передпокій, комірка, спальня над кухнею; кухня і спальня мають 12 футів 2 дюйми довжини, 9 футів 5 дюймів ширини; вся площа під будинком — 21 фут 3 дюйми довжини і 9 футів 5 дюймів ширини. Спальня — горище, стіни, наче голова цукру, звужуються до стелі, з фасаду відкривається кватирка. Заради чого він живе тут? Заради городу? Ні, він дуже маленький. Заради квартирної плати? Теж ні. Вона висока — 1 шил. 3 пенси на тиждень. Заради близькості до місця роботи? Ні, до роботи відстань 6 миль, отже щодня йому доводиться робити в обидва кінці 12 миль. Він живе тут тому, що цей cotздавався, а він хотів знайти cotтільки для себе, де б то не було, за будь-яку ціну, в будь-якому стані. Нижче подана таблиця містить у собі статистичні дані про 12 будинків у Лангтофті з 12 спальнями, 38 дорослими жильцями і 36 дітьми:

12 будинків в Лангтофті

Число будинків	Число спалень	Число дорослих	Число дітей	Загальне число жильців	Число будинків	Число спалень	Число дорослих	Число дітей	Загальне число жильців
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9) Кент

Кеннінгтон був до краю переповнений в 1859 р., коли спалахнув дифтерит, і парафіяльний лікар провів офіціальне обслідування становища бідніших класів населення. Він установив, що в цій місцевості, де потрібна велика кількість праці, кілька cotsбуло зруйновано, а нових замість них не збудовано жодного. На одній ділянці було 4 будинки, так звані birdcages(пташині клітки); в кожному було по 4 кімнати таких розмірів у футах і дюймах:

Кухня 9,5х8,11х6,6
Комірка .... 8,6 х 4,6 х6,6
Спальня....................................8,5х5,10Х6,3
Спальня.................................... 8,3 х 8,4 Хб,3

10) Нортгемптоншир

Бріксуерт, Пітсфорд і Флур: В цих селах зимою тиняються по вулицях 20—30 робітників, які не мають роботи. Фермери не завжди досить добре обробляли землю під зернові і коренеплоди, і лендлорд вирішив за доцільне з’єднати всі орендовані ділянки в дві чи три. Звідси брак роботи. В той час як по один бік рову поля потребують обробітку, по другий бік позбавлені роботи робітники кидають на них пожадливі погляди. Нітрохи не дивно, що виснажені надмірною гарячковою працею літом і напівголодні зимою робітники говорять на своєму своєрідному діалекті, що

«theparsonandgentlefolksseemfrittodeathatthem»[168a)].

У Флурі — приклади, коли в спальні найменших розмірів живе подружжя з 4, 5, 6 дітьми, або 3 дорослих з 5 дітьми, або подружжя з дідом і 6 дітьми, хворими на скарлатину, і т. д.; в 2 будинках з 2 спальнями 2 сім'ї, кожна з 8—9 дорослих.

11) Уілтшір

Страттон: Обслідувано 31 будинок, у восьми з них тільки по одній спальні. Пенхілл в тій самій парафії: один cotздається за 1 шил. 3 пенси на тиждень, живуть в ньому 4 дорослих і 4 дітей; крім хороших стін в ньому нема нічого хорошого, починаючи з підлоги з погано витесаних каменів і кінчаючи гнилою солом'яною покрівлею.

12)Вустершір

Зруйновано будинків тут не так багато, але з 1851 по 1861 р. кількість жильців на кожний будинок збільшилась з 4,2 до 4,6.

Бадсі: Тут багато cotsі маленьких городів. Деякі фермери заявляють, що cots— «a greatnuisancehere, becausetheybringthepoor» (cots — велике лихо, бо вони приваблюють бідних). Один джентльмен заявляє:

«Бідні від цього нітрохи не виграють; коли збудувати 500 cots, їх розхватають так само швидко, як булки; справді, чим більше їх будують, тим більше їх потрібно»,—

отже, на його думку, будинки породжують жильців, які, природно, тиснуть на «засоби розквартирування». У відповідь на це д-р Хантер заявляє:

«Але ж мусять, зрештою, ці бідолахи звідкись взятися, а оскільки в Бадсі нема нічого такого, що особливо привертало б їх сюди, як, наприклад, благодійність, то з цього випливає, що сюди жене їх вимушеність залишити якесь ще більш незручне місце. Якби кожен міг знайти поблизу місця своєї роботи coti клаптик землі, то, безперечно, він віддав би цьому місцю перевагу перед Бадсі, де він платить за свій клаптик землі вдвоє дорожче, ніж фермер».

Постійна еміграція в міста, постійне створення «надлишкового» населення на селі завдяки концентрації ферм, перетворенню полів у пасовища, застосуванню машин і т. д. і постійне вигнання сільського населення внаслідок руйнування котеджів ідуть рука в руку. Чим рідше населення даної округи, тим більше в ній «відносне перенаселення», тим більший його тиск на засоби заробітку, тим більший абсолютний надлишок сільського населення над засобами розквартирування і, значить, тим більше в селах місцеве перенаселення і скупченість людей, яка є джерелом епідемій. Скупченість мас людей в розкиданих дрібних селах і містечках відповідає насильственому вигнанню людей із земельних площ. Безперервне перетворення сільськогосподарських робітників у «надлишкових», незважаючи на зменшення їх числа, що супроводиться збільшенням маси їх продукту, є колискою пауперизму. Загрожуючий їм пауперизм є мотивом їх вигнання і є головним джерелом їх житлової скрути, яка остаточно підриває їх здатність до опору і робить їх справжніми рабами

[168a)]«Піп і дворянин наче змовились замучити нас на смерть».

землевласників [169]) фермерів, так що мінімум заробітної плати стає для них природним законом. З другого боку, незважаючи на своє постійне «відносне перенаселення», село в той же час і недостатньо населене. Це спостерігається не тільки як місцеве явище в таких пунктах, з яких населення надто швидко відпливає до міст, рудників, копалень, на залізничне будівництво і т. д.,— це спостерігається всюди як під час жнив, так і весною і літом, в ті численні моменти, коли дуже ретельне і інтенсивне англійське землеробство потребує додаткових рук. Сільськогосподарських робітників завжди буває надто багато для середніх потреб землеробства і надто мало для виняткових або тимчасових його потреб[170]). Тим-то в офіціальних документах і відзначаються суперечливі скарги з одних і тих самих областей одночасно і на недостачу і на надлишок праці. Тимчасова або місцева недостача робітників не викликає підвищення заробітної плати, але приводить лише до того, що землеробством змушують займатися жінок і дітей, і вік робітників усе знижується. Коли експлуатація жінок і дітей набирає великих розмірів, вона, в свою чергу, стає новим засобом перетворення дорослих сільських робітників чоловіків у надлишкових робітників і засобом зниження їх заробітної плати. На сході Англії процвітає прекрасний плід цього cerclevicieux[порочного кола] — так звана gangsystem(система артілей), про яку я скажу тут кілька слів[171]) .

Система артілей поширена майже виключно в Лінкольншірі, Хантінгдоншірі, Кембріджшірі, Норфолку, Суффолку, Ноттінгемшірі, спорадично — в сусідніх графствах: Нортгемптоні, Бедфорді, Ратленді. Як приклад ми візьмемо тут Лінкольншір. Значна частина цього графства являє собою нову землю, яка була раніше болотом або, як в

---

[169])«Одвічне заняття хайнда [див. цей том, стор. 642] надає гідності навіть його становищу. Він не раб, але солдат миру, і заслуговує на те, щоб лендлорд забезпечив його приміщенням, яке личить одруженій людині, бо лендлорд вимагає від нього такої ж примусової праці, як країна від солдата. Він, як і солдат, не одержує ринкової ціни за свою роботу. Як і солдата, його беруть молодим, темним, обізнаним тільки з своїм ремеслом і своєю місцевістю. Ранні шлюби і чинність різних законів про осілість для нього те саме, що призов і військово-кримінальний кодекс для солдата» (д-р Хантер в «PublicHealth. 7thReport1864». London, 1865, р. 132). Іноді який-небудь як виняток м’якосердий лендлорд бідкається з приводу спустошення, яке викликав він сам. «Дуже сумна річ бути одному в своїх володіннях,—говорив граф Лестер, коли його вітали з закінченням будівництва Холкема.— Я оглядаюсь навкруги і не бачу жодного будинку, крім свого власного. Я — велетень башти велетнів і пожер усіх своїх сусідів».

[170])Таке явище спостерігається за останні десятиріччя і у Франції, в міру того як капіталістичне виробництво оволодіває землеробством і жене «надлишкове» сільське населення в міста. Спостерігається тут також погіршення житлових та інших умов біля самого джерела утворення «надлишкових». Про своєрідний «proletariatfoncier» [«сільський пролетаріат»], створений парцелярною системою, див., між іншим, раніше цитований твір: *Colins.* «L’EconomiePolitique», і мою працю «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», Нью-Йорк, 1852, стор. 56 і дальші [див. це видання, том 8, стор. 196 і дальші]. В 1846 р. міське населення у Франції становило 24,42%, сільське — 75,58%; в 1861 р. міське — 28,86%, сільське — 71,14%. За останні п’ять років зменшення процентної частки сільського населення ще більше. Уже в 1846 р. П’єр Дюпон писав у своїй «Пісні робітників»:

«В лахміття вдягнувшись, ідем
Ми спати під паркан, в сараї,
Там з нами сови ділять дім
І друзі темряви — злодії».

[171])Шостий і заключний звіт Комісії по обслідуванню умов дитячої праці, опублікований в кінці березня 1867 р., говорить про gangsystem лише в землеробстві.

інших перелічених східних графствах, була відвойована у моря. Парова машина вчинила чудеса при осушувальних роботах. На місці колишніх трясовин і сипучих пісків тепер видно розкішні ниви, і з них одержують найвищі ренти. Те саме слід сказати про освоєний людиною алювіальний грунт, як, наприклад, на острові Аксхолм та інших парафіях на березі Тренту. В міру виникнення нових ферм не тільки не будуються нові котеджі, але й руйнуються старі, робітники ж притягаються з відкритих сіл, які лежать за кілька миль звідси і розташовані вздовж проїжджих доріг, що губляться на схилах горбів. Раніше населення тільки там і знаходило захист від тривалих зимових поводей. Робітники, які постійно живуть на фермах розміром в 400—1 000 акрів (їх називають тут «confinedlabourers» [«прикріплені робітники»}), використовуються виключно для постійних важких землеробських робіт, виконуваних з допомогою коней. На кожні 100 акрів припадає в середньому ледве по одному котеджу. Наприклад, один фермер, який орендує колишню заболочену ділянку [Fenland], свідчить перед слідчою комісією:

«Моя ферма має понад 320 акрів, все це орна земля. Котеджів нема. Тепер у мене живе один робітник. Четверо робітників, які доглядають за моїми кіньми, живуть в околицях. Легка робота, для якої потрібно багато робочих рук, виконується артілями»[172].

Земля потребує багато легких польових робіт, як, наприклад, виполювання бур’яну, обкопування, удобрення, вибирання каміння і т. д. Все це роблять артілі, або організовані групи, які живуть у відкритих селах.

Артіль складається з 10—40 або 50 чоловік, а саме жінок, підлітків обох статей (13—18 років), хоч хлопчики, досягши 13 років, звичайно залишають артіль, і, нарешті, з дітей обох статей (6—13 років). На чолі її стоїть gangmaster(артільний староста); це завжди звичайний сільськогосподарський робітник, здебільшого, як то кажуть, непутяща людина, шибайголова, бродяга, п’яниця, але наділений деяким духом підприємливості і ділянцтва. Він вербує артіль, яка працює під його керівництвом, а не під керівництвом фермера. З останнім він здебільшого договорюється на відрядну роботу, і його доход,— який в середньому не набагато перевищує заробіток звичайного сільськогосподарського робітника[173],— майже цілком залежить від того вміння, з яким він може здобути з своєї артілі за найкоротший час найбільшу кількість праці. Фермери виявили, що жінки добре працюють тільки під диктатурою чоловіка, але що, з другого боку, жінки і діти, коли вони взялися за роботу, з величезною ретельністю витрачають свої життєві сили,— це знав уже Фур’є,— тимчасом як дорослий робітник чоловік настільки підступний, що старається по можливості заощаджувати свої сили. Артільний староста переходить з одного маєтку до іншого і так працює з своєю артіллю 6—8 місяців у рік. Тому мати справу з ним для робітничої сім’ї багато вигідніше і

---

[172]«Children’s Employment Commission. 6th Report». Evidence, p. 37, № 173.— Fenland — болотиста місцевість.

[173]Проте деякі артільні старости обертаються в фермерів, які орендують до 500 акрів землі, або у власників цілого ряду будинків.

певніше, ніж мати справу з окремим фермером, який дає дітям роботу тільки від випадку до випадку. Ця обставина настільки зміцнює його вплив у відкритих селах, що часто дітей неможливо влаштувати на роботу інакше, як через його посередництво. «Позичання» дітей поодинці, окремо від артілей, становить для нього побічний заробіток.

«Темні сторони» цієї системи — надмірна праця дітей і підлітків, величезні переходи, які їм щодня доводиться робити туди і назад до маєтків, які знаходяться на відстані 5, 6, іноді навіть 7 миль, і, нарешті, деморалізація артілі. Хоч артільний староста, що в деяких місцевостях зветься «thedriver» (погонич), озброєний довгою палкою, проте він дуже рідко пускає її в хід, і скарги на жорстоке поводження є винятком. Він — демократичний імператор або щось подібне до гамельнського щуролова. Отже, він потребує популярності серед своїх підданих і привертає їх до себе циганськими нравами, які процвітають під його покровительством. Груба безпосередність, весела розбещеність і найзухваліша безсоромність панують в артілі. Артільний староста звичайно розплачується в шинку і потім повертається на чолі своєї артілі додому, добре похитуючись, підтримуваний справа й зліва дебелими жінками; діти і підлітки бешкетують ззаду і співають глузливих і непристойних пісень. По дорозі назад відбувається те, що Фур'є називає «явношлюбністю» [189]. Нерідко трапляється, що тринадцятирічні і чотирнадцятирічні дівчатка стають вагітними від своїх однолітків. Відкриті села, які постачають контингент для артілей, перетворюються в Содом і Гоморру [174)] і дають вдвоє більше число позашлюбних дітей, ніж решта королівства. Ми вже раніше вказували, що можуть дати в моральному відношенні виховані в такій школі дівчата, коли вони стають заміжніми жінками. їх діти, якщо тільки опіум не доконає їх, народжуються рекрутами артілі.

Артіль у своїй тільки що описаній класичній формі називається громадською, общинною або бродячою артіллю (public, common or tramping gang). Трапляються, крім того, і приватні артілі (private gangs). Склад їх такий самий, як і громадських артілей, але число членів в них менше, і працюють вони під керівництвом не артільного старости, а якого-небудь старого батрака, для якого фермер не знаходить кращого застосування. Циганські забави тут зникають, але, як підтверджують всі свідчення, оплата праці і поводження з дітьми гіршають.

Система артілей, яка за останні роки поширюється все більше[175)], існує, звичайно, не для артільного старости. Вона існує для збагачення великих фермерів [176)] і лендлордів [177)]. Для фермера немає більш дотепного методу скорочувати свій робочий

[174)] «Артілі загубили половину дівчат Ладфорда» (там же, додаток, стор. 6, № 32).

[175)]«Ця система дуже поширилась за останні роки. В деяких місцевостях вона тільки що запроваджена, в інших, де вона існує довше, в артілі втягується все більше дітей, і вік їх все знижується» (там же, стор. 79, № 174).

[176)]«Дрібні фермери не застосовують артільної праці». «Вона не застосовується на поганій землі, а застосовується на такій, яка приносить ренту від 2 ф. ст. до 2 ф. ст. 10 шил. з акра» (там же, стор. 17 і 14).

[177)]Одному з цих панів його ренти настільки припали до смаку, що він з обуренням заявив перед слідчою комісією,

персонал нижче норми і в той же час завжди мати у своєму розпорядженні в разі екстрених робіт додаткові руки, з допомогою якомога меншої суми грошей видушувати якомога більше праці [178] і робити дорослих робітників чоловіків «надлишковими». Після всього цього легко зрозуміти, чому, з одного боку, визнають, що сільський робітник в більшій чи меншій мірі терпить від безробіття, а з другого боку, заявляють, що система артілей «необхідна» внаслідок недостачі робітників чоловіків і переселення їх у міста [179]. Поле, очищене від бур'яну, і людський бур'ян Лінкольнширу і т. д.— ось протилежні полюси капіталістичного виробництва[180].

f) ІРЛАНДІЯ

На закінчення цього підрозділу ми повинні ще кинути погляд на Ірландію. Перш за все подамо факти, які стосуються сюди.

Населення Ірландії досягло на початок 1841 р. 8 222 664 чоловіка, в 1851 р. скоротилося до 6 623 985, в 1861 р.— до 5 850 309, в 1866 р.— до 5 1/2мільйонів, тобто

нібито весь галас зчинився тільки з приводу назви системи. Якби артілі називались не «Gang» [артіль, бригада, банда], а «юнацькими промислово-землеробськими асоціаціями для самостійного заробітку», то все було б гаразд.

[178]«Артільна праця дешевша за всяку іншу працю, через це якраз вона і застосовується»,— говорить один колишній староста артілі (там же, стор. 17, № 14). «Система артілей безумовно найдешевша для фермера і так само безумовно найзгубніша для дітей»,— говорить один фермер (там же, стор. 16, № 3).

[179]«Безперечно, що багато робіт, виконуваних тепер в артілях дітьми, раніше виконувались чоловіками і жінками. Там, де тепер застосовується праця жінок і дітей, безробітних чоловіків більше, ніж було раніше (moremenareoutofwork)» (там же, стор. 43, № 202). Але, з другого боку, між іншим: «Питання про робітників (labourquestion) в багатьох землеробських округах, особливо в тих, що виробляють хліб, набирає такого серйозного характеру внаслідок еміграції і тієї легкості переселення у великі міста, яка забезпечується залізницями, що я» (це «я» — сільський агент одного великого лендлорда) «вважаю дитячу працю абсолютно необхідною» (там же, стор. 80, № 180). Thelabourquestion (питання про робітників) в англійських землеробських округах, на відміну від решти цивілізованого світу, являє собою thelandlords'andfermers' question (питання лендлордів і фермерів),—як, незважаючи на невпинно зростаючий відплив сільського населення, увічнити на селі достатнє «відносне перенаселення» і разом з тим і «мінімум заробітної плати» для сільськогосподарського робітника?

[180]Раніше цитований мною «PublicHealthReport», в якому при висвітленні проблеми смертності дітей мимохідь говориться про систему артілей, лишився невідомим пресі, а значить і англійській публіці. Навпаки, останній звіт Комісії по обслідуванню умов дитячої праці дав пресі бажану «сенсаційну» поживу. В той час як ліберальна преса запитувала, яким чином благородні джентльмени й леді і священики державної церкви, якими кишить Лінкольншір, яким чином ці персонажі, що посилали до антиподів свої спеціальні «місії для пом'якшення правів дикунів Південного океану», могли допустити розвиток такої системи у своїх маєтках, у себе перед очима, — в цей самий час аристократична преса займалася виключно міркуваннями про грубу зіпсованість цих сільських жителів, здатних продавати своїх дітей в таке рабство! Тим часом за тих проклятих умов, на які «благородні» прирекли сільського жителя, було б зрозуміло, якби він навіть пожирав своїх дітей. Коли чому й доводиться дивуватися, то це тим достоїнствам характеру, які він здебільшого зберіг. Автори офіціальних звітів вказують, що навіть в округах, де застосовується система артілей, батьки ставляться до неї з огидою. «В зібраних нами показаннях свідків можна знайти численні докази того, що батьки в багатьох випадках були б вдячні за примусовий закон, який дав би їм можливість протистояти тим спокусам і тискові, яких вони часто зазнають. То парафіяльний чиновник, то хазяїн, погрожуючи їм звільненням, змушує їх посилати дітей на роботу замість школи... Всяке марнування часу і сил, всі страждання, заподіювані землеробові і його сім'ї надмірною і некорисною втомою, кожний випадок, коли батьки можуть приписати моральну загибель своєї дитини перенаселеності котеджів або розбещуючим впливам системи артілей,— все це викликає в серцях трудящих бідняків почуття, які легко зрозуміти і які немає ' потреби описувати докладніше. Вони усвідомлюють, що їм завдається багато фізичних і моральних мук умовами, за які вони аж ніяк не відповідальні, на які вони, якби це від них залежало, ніколи не дали б своєї згоди і проти яких вони не в силі боротися» (там же, стор. XX, № 82; стор. XXIII, № 96).

майже до рівня 1801 року. Зменшення почалося з голодного 1846 р. і менш ніж за 20 років Ірландія втратила більше $^{5}/_{16}$ свого населення[181].Загальне число емігрантів з травня 1851 р. по липень 1865 р. становило 1 591 487 чоловік, за останні 5 років, з 1861 по 1865 р., еміграція дала більш як півмільйона. Число заселених будинків зменшилося в період 1851—1861 рр. на 52 990. З 1851 по 1861 р. число ферм розміром в 15—30 акрів зросло на 61 000, число ферм понад 30 акрів — на 109 000, тимчасом як загальне число всіх ферм зменшилось на 120 000,— зменшення, викликане виключно знищенням ферм розміром до 15 акрів, тобто їх централізацією.

Зменшення чисельності населення, розуміється, супроводилось загалом і в цілому зменшенням маси продуктів. Для нашої мети досить розглянути п'ятиріччя 1861—1865 рр., протягом якого емігрувало більше півмільйона і абсолютна чисельність населення скоротилася більш ніж на 1/3 мільйона (див. таблицю А)[182].

ТАБЛИЦЯ А

Поголів'я худоби [182]

Роки	Коні: Загальне число	Коні: Зменшення	Велика рогата худоба: Загальне число	Велика рогата худоба: Зменшення	Велика рогата худоба: Збільшення
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

Продовження

Роки	Вівці: Загальне число	Вівці: Зменшення	Вівці: Збільшення	Свині: Загальне число	Свині: Зменшення	Свині: Збільшення
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

Коні	Велика рогата худоба	Вівці	Свині
Абсолютне зменшення	Абсолютне зменшення	Абсолютне збільшення	Абсолютне збільшення
71 944	112 960	146 662	28 821

З попередньої таблиці випливає:

Звернімось тепер до землеробства, яке дає життєві засоби для худоби і людей. В

ТАБЛИЦЯ В

Роки	Зернові: Зменшення	Овочі: Зменшення	Овочі: Збільшення	Луки і клевер: Зменшення	Луки і клевер: Збільшення	Льон: Зменшення	Льон: Збільшення	Заг. кількість землі, що призначена для землеробства і тваринництва: Зменшення	Заг. кількість землі, що призначена для землеробства і тваринництва: Збільшення
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 373	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 398	—
1861—1865	428 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 550	—

181) Населення Ірландії: в 1801 р. [illegible] 831 р.— 7 828 347, в 1841 р.— 8 222 664.

182) Результат був би ще несприятливіший, якби ми повернулися ще далі назад. Так, овець у 1865 р. було 3 688 742, а в 1856 р.— 3 694 294; свиней у 1865 р. було 1 299 893, а в 1858 р.— 1 409 883.

наступній таблиці В показано зменшення або збільшення площі орної землі і лук (або пасовищ) в акрах для кожного окремого року в порівнянні з найближчим попереднім. До зернових віднесені: пшениця, овес, ячмінь, жито, боби і горох, до овочів умовно — картопля, турнепс, буряки, капуста, морква, пастернак, вика і т. д.

З попередньої таблиці випливає:В 1865 р. площа під луками збільшилась до 127 470 акрів, головним чином з тієї причини, що площа необроблених пустищ і торфових болот зменшилась на 101 543 акри. Коли ми порівняємо 1865 р. з 1864, то зменшення збору зернових хлібів становитиме 246 667 квартерів, в тому числі — пшениці 48 999 квартерів, вівса 166 605 квартерів, ячменю 29 892 квартери і т. д.; зменшення врожаю картоплі, хоч площа під нею в 1865 р. збільшилась, становило 446 398 тонн і т. д. (див. таблицю С) .

Від руху населення і землеробського виробництва Ірландії перейдемо до руху в гаманцях її лендлордів, великих фермерів і промислових капіталістів. Цей рух відбито в зменшенні і збільшенні прибуткового податку. Для розуміння нижчеподаної таблиці Dтреба відзначити, що рубрика D(прибуток, крім прибутку фермерів) охоплює і так званий «професійний» прибуток, тобто доходи адвокатів, лікарів і т. д., а не перелічені тутокремо рубрики С і Е охоплюють доходи чиновників, офіцерів, осіб, що мають державну синекуру, кредиторів держави і т. д.

ТАБЛИЦЯ D

Доходи, з яких стягається прибутковий податок[184]

(в фунтах стерлінгів)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Рубрика А Земельна рента	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Рубрика В Прибуток фермерів	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
Рубрика D Промисловий і т. п. прибуток	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
Сума всіх рубрик від А до Е	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

184)

ТАБЛИЦЯ Е

Рубрика D. Доходи з прибутків (вище 60 ф. ст.) в Ірландії[185]

(в фунтах стерлінгів)

	1864	1865
Загальний річний доход	4 368 610 (розподілені між 17 467 чол.)	4 669 979 (розподілені між 18 081 чол.)
Річний доход вище 60 ф. ст. і нижче 100 ф. ст.	238 726 (розподілені між 5 015 чол.)	222 575 (розподілені між 4 703 чол.)
Із загального річного доходу	1 979 066 (розподілені між 11 321 чол.)	2 028 571 (розподілені між 12 184 чол.)
Решта загального річного доходу	2 150 818 (розподілені між 1 131 чол.)	2 418 833 (розподілені між 1 194 чол.)
В тому числі	1 073 906 (розподілені між 1 010 чол.)	1 097 927 (розподілені між 1 044 чол.)
	1 076 912 (розподілені між 121 чол.)	1 320 906 (розподілені між 150 чол.)
	430 535 (розподілені між 95 чол.)	584 458 (розподілені між 122 чол.)
	646 377 (розподілені між 26 чол.)	736 448 (розподілені між 28 чол.)
	262 819 (розподілені між 3 чол.)	274 528 (розподілені між 3 чол.)

185)

[184] «Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue». London, 1866.

[185] Загальний річний доход під рубрикою Dвідхиляється тут від цифр попередньої таблиці.

ТАБЛИЦЯ C

Збільшення або зменшення площі оброблюваної землі, продукції з одного акра і загальної продукції в 1865 р. в порівнянні з 1864 р.[183])

Назва продукту	Кількість акрів оброблюваної землі		Збільшення або зменш. в 1865 р.		Продукція з одного акра			Збільшення або зменшення в 1865 р.		Загальна продукція		Збільшення або зменшення в 1865 р.	
	1864	1865	+	—		1864	1865	+	—	1864	1865	+	—
Пшениця	276 483	266 989	—	9 494	Пшениця (цент.)	13,3	13,0	—	0,3	875 782 (кварт.)	826 783	—	48 999 (кварт.)
Овес........	1 814 886	1 745 228	—	69 658	Овес »	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332 »	7 659 727	—	166 605 »
Ячмінь....	172 700	177 102	4 402	—	Ячмінь »	15,9	14,9	—	1,0	761 909 »	732 017	—	29 892 »
Бере }	8 894	10 091	1 197	—	Бере »	16,4	14,8	—	1,6	15 160 »	13 989	—	1 171 »
Жито }					Жито »	8,5	10,4	1,9	—	12 680 »	18 364	5 684 (кварт.)	—
Картопля	1 039 724	1 066 260	26 536	—	Картопля (тонн)	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388 (тонн)	3 865 990	—	446 398 (тонн)
Турнепс..	337 355	334 212	—	3 143	Турнепс »	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659 »	3 301 683	—	165 976 »
Буряки...	14 073	14 389	316	—	Буряки »	10,5	13,3	2,8	—	147 284 »	191 937	44 653 (тонни)	—
Капуста..	31 821	33 622	1 801	—	Капуста »	9,3	10,4	1,1	—	297 375 »	350 252	52 877 »	—
Льон.......	301 693	251 433	—	50 260	Льон (стон)	34,2	25,2	—	9,0	64 506 »	39 561	—	24 945 (тонн)
Сіно........	1 609 569	1 678 493	68 924	—	Сіно (тонн)	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153 »	3 068 707	461 554 »	—

[183]) Дані складено за матеріалами таких видань: «Agricultural Statistics. Ireland. General Abstracts», Dublin, за роки 1860 і дальші, і «Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.», Dublin, 1866. Це — офіціальна статистика, яка щороку подається парламентові.

Додаток до 2 видання. Офіціальна статистика показує для 1872 р. зменшення площі оброблюваної землі на 134 915 акрів в порівнянні з 1871 роком. Збільшення сталося по овочах — турнепсу, буряках і т. п. Зменшення площі оброблюваної землі сталося по таких культурах: по пшениці — на 16 000 акрів, по вівсу — на 14 000 акрів, по ячменю і житу — на 4 000 акрів, по картоплі—на 34 667 акрів; на 30 000 акрів зменшилась площа під луками, клевером, викою і свиріпою. Площа під пшеницею за останні 5 років послідовно зменшувалась, вона становила в 1868 році — 285 000 акрів, 1869 р. — 280 000 акрів, 1870 р. — 259 000 акрів, 1871 р. — 244 000 акрів, 1872 р. — 228 000 акрів. В 1872 р. мало місце збільшення (в круглих цифрах) поголів'я коней на 2 600, великої рогатої худоби — на 80 000, овець — на 28 682 і зменшення поголів'я свиней — на 236 000.

Під рубрикою D(Див. табл. Dна стор. 663) середньорічне збільшення доходу за 1853—1864 рр. становило тільки 0,93%, тимчасом як у Великобританії воно дорівнювало за той самий період 4,58%. Вищеподана таблиця показує розподіл прибутків (крім фермерського прибутку) в 1864 і 1865 рр.: (див. табл. Е на стор. 663).

Англія, країна розвинутого капіталістичного виробництва і переважно промислова країна, спливла б кров'ю від кровопускання, подібного до того, якого зазнав народ Ірландії. Але Ірландія являє собою тепер тільки землеробську округу Англії, яка відокремлена від неї широкою протокою і постачає їй хліб, вовну, худобу, промислових і військових рекрутів.

Обезлюдения привело до того, що багато землі лишається необробленою, кількість землеробського продукту дуже зменшилась[186)] і, незважаючи на розширення площі, призначеної для тваринництва, останнє виявляє в деяких із своїх галузей абсолютне зменшення, в інших — навряд чи вартий згадування розвиток, який раз у раз переривається рухом назад. Проте разом із зменшенням кількості населення весь час зростали земельна рента і фермерський прибуток; останній, зрештою, не такий сталий, як перша. Причина цілком зрозуміла. З одного боку, завдяки централізації ферм і перетворенню орної землі в пасовища все більша частина сукупного продукту перетворювалася в додатковий продукт. Додатковий продукт зростав, хоч сукупний продукт, частину якого він становить, все зменшувався. З другого боку, грошова вартість цього додаткового продукту зростала ще швидше, ніж його маса, бо англійські ринкові ціни на м'ясо, вовну і т. д. за останні 20, особливо ж за останні 10 років, все підвищувались.

Розпорошені засоби виробництва, які служать для самого виробника засобами зайнятості і засобами життя, не збільшуючи при цьому своєї вартості шляхом долучення чужої праці, так само не становлять капіталу, як продукт, споживаний його власним виробником, не є товар. Хоч маса засобів виробництва, застосовуваних у землеробстві, і зменшилась разом із зменшенням кількості населення, все ж маса капіталу, застосовуваного в землеробстві, збільшилась, бо частина розпорошених раніше засобів виробництва була перетворена в капітал.

Весь капітал Ірландії, вкладений поза землеробством у промисловість і торгівлю, нагромаджувався за останні два десятиріччя поволі і з постійними великими коливаннями. Навпаки, тим швидше розвивалась концентрація його індивідуальних складових частин. Нарешті, хоч яке невелике було його абсолютне зростання,— відносно, в порівнянні з падаючою чисельністю населення, він збільшувався.

Отже, перед нашими очима тут у великому масштабі розгортається процес, кращого за який ортодоксальна політична економія і бажати не може для

[186)]Коли продукція зменшується також і при обчисленні на акр, то не слід забувати, що Англія протягом півтора століття посередньо вивозила грунт з Ірландії, не лишаючи ірландським землеробам засобів навіть на звичайне відновлення поживних елементів грунту.

підтвердження свого догмату, за яким бідність виникає з абсолютного перенаселення, а рівновага відновлюється знову зменшенням населення. Це — експеримент куди більш солідний, ніж така прославлена мальтузіанцями чума середини XIV століття[190]. До речі кажучи, прикладати до відносин виробництва і відповідних відносин народонаселення в XIX столітті мірку XIV століття було само по собі педантськи-наївним; але при цій наївності крім того випускали з уваги, що коли по цей бік Ла-Маншу, в Англії, за чумою і її супутником — зменшенням населення відбувалися звільнення і збагачення сільського населення, то по другий бік Ла-Маншу, у Франції, слідом за нею йшли ще більше поневолення і зростання злиднів[186a)].

Голод 1846 р. в Ірландії знищив більше мільйона чоловік, але це були виключно бідняки. Він не заподіяв найменшої шкоди багатству країни. Наступна двадцятирічна і дедалі посилювана еміграція не зменшила, на протилежність Тридцятирічній війні, разом з чисельністю людей їх засоби виробництва. Ірландський геній винайшов зовсім новий метод переносити наче чарами бідний народ за тисячі миль від місця його злиднів. Емігранти, які переселилися в Сполучені Штати, щороку висилають додому гроші — засоби для переселення тих, що залишилися. Кожна партія, яка емігрувала в цьому році, в наступному році веде за собою нову партію. Таким чином, еміграція не тільки нічого не коштує Ірландії, але ще становить одну з найприбутковіших статей її експортних операцій. Нарешті, вона являє собою систематичний процес, який не просто створює минущу бреш у даній масі населення, а навпаки, щороку забирає більше людей, ніж заміщається щорічним приростом, і таким чином абсолютна чисельність населення з року в рік зменшується[186b)].

Які ж були наслідки для звільнених від перенаселення робітників, що залишилися в Ірландії? Наслідки такі, що відносне перенаселення тепер таке ж велике, як було до 1846 р., що заробітна плата така ж низька, що тяжкість праці збільшилася, що злидні на селі ведуть до нової кризи. Причини дуже прості. Революція в землеробстві іде рука в руку з еміграцією. Виробництво відносного перенаселення йде швидше, ніж абсолютне зменшення населення. Побіжний погляд на таблицю Gпоказує, що перетворення орної землі в пасовища мусить справляти в Ірландії ще гостріший вплив, ніж в Англії. В останній разом із тваринництвом зростає виробництво соковитих кормів, в Ірландії воно скорочується. В той час як великі масиви оброблюваних раніше полів перетворюються в перелоги і в постійні луки, значна частина раніше не використовуваних пустищ і торфових болот використовується для розширення тваринництва. Дрібні і середні фермери — я залічую до їх числа всіх тих, які обробляють не

[186a)]Оскільки Ірландія вважається обітованою землею «закону народонаселення», то Т. Садлер, перш ніж опублікувати працю про народонаселення, видав знамениту книгу: «Ireland, itsEvilsandtheirRemedies», 2nded. London, 1829, в якій він, порівнюючи статистичні дані по окремих провінціях, а для кожної провінції по окремих графствах, показує, що злидні там не прямо пропорціональні, як це хотілося Мальтусу, а обернено пропорціональні чисельності населення.

[186b)]В період 1851—1874 рр. загальне число емігрантів становило 2 325 922 чоловіка.

біільше 100 акрів землі,— все ще становлять майже $^{8}/_{10}$ загального числа фермерів[186c]. Конкуренція капіталістичного землеробського виробництва тисне на них сильніше, ніж це було раніше, і тому вони завжди поповнюють клас найманих робітників усе новими і новими рекрутами. Одним одна велика промисловість Ірландії, льонообробна промисловість, потребує порівняно мало дорослих робітників чоловіків і, незважаючи на її розширення після подорожчання бавовни в 1861—1866 рр., взагалі дає роботу тільки порівняно невеликій частині населення. Як всяка інша велика промисловість, вона постійними коливаннями у своїй власній сфері весь час викликає відносне перенаселення, навіть коли маса робітників, яку вона поглинає, абсолютно збільшується. Злидні сільського населення є п'єдестал для колосальних фабрик білизни і т. д., робітнича армія яких здебільшого розкидана по селах. Тут ми знову зустрічаємось з раніш описаною системою роботи на дому, яка в низькій оплаті і надмірній праці має засоби систематично створювати «надлишкових» робітників. Нарешті, хоч зменшення населення не має тут таких руйнівних наслідків, як в країні з розвинутим капіталістичним виробництвом, проте і тут воно не проходить без постійного зворотного впливу на внутрішній ринок. Ті прогалини, які створює еміграція, скорочують не тільки місцевий попит на працю, але й доходи дрібних крамарів, ремісників, взагалі дрібних промисловців. В цьому полягає причина скорочення доходів розміром від 60 до 100 ф. ст. в таблиці Е.

Досить прозоре змалювання становища сільськогосподарських робітників в Ірландії ми знаходимо у звітах інспекторів ірландських установ для опікування над бідними (1870) [186d]. Чиновники уряду, який держиться тільки з допомогою штиків і то явного, то прихованого стану облоги, повинні додержуватись такої обережності у висловах, якою їх колеги в Англії можуть нехтувати; і все ж вони не дозволяють своєму урядові вдаватися в ілюзії. За їх даними, рівень заробітної плати, і досі все ще дуже низький на селі, за останні 20 років все ж підвищився на 50—60% і становить тепер в середньому 6—9 шил. на тиждень. Але за цим позірним підвищенням приховується дійсне зниження заробітної плати, бо воно не урівноважує навіть підвищення ціни необхідних життєвих засобів, що сталося за цей час; доказ — нижчеподаний уривок з офіціальних звітів одного ірландського робітного дому.

[186c] *Примітка до 2 видання.* За даними однієї таблиці в книзі: *Murphy.* «Ireland, Industrial, PoliticalandSocial», 1870, 94,6% всіх земель становлять фермидо 100 акрів кожна і 5,4% —ферми понад 100 акрів.

[186d] «Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland». Dublin, 1870.— Пор. також «Agricultural Labourers (Ireland). Returnetc.», 8thMarch 1861.

Середні тижневі витрати на утримання одного чоловіка

	Їжа		Одяг		Разом	
	шил.	пенс.	шил.	пенс.	шил.	пенс.
З 29 вересня 1848 по 29 вересня 1849 р.	1	$3^1/_4$	0	3	1	$6^1/_4$
З 29 вересня 1868 по 29 вересня 1869 р.	2	$7^1/_4$	0	6	3	$1^1/_4$

Отже, ціна необхідних життєвих засобів підвищилась майже вдвоє, а ціна одягу — рівно вдвоє в порівнянні з тим, що було двадцять років тому.

Але навіть лишаючи осторонь цю невідповідність, саме тільки порівняння рівнів заробітної плати, вираженої в грошах, далеко ще не дає правильного висновку. До голоду більша частина заробітної плати на селі видавалась натурою, грішми сплачувалась тільки менша частина; тепер грошова оплата є загальним правилом. Уже з цього випливає, що хоч би який був рух реальної заробітної плати, її грошовий вираз повинен був підвищитись.

«До голоду у сільськогосподарського поденщика був клаптик землі, на якому він вирощував картоплю і тримав свиней та птицю. Тепер йому не тільки доводиться купувати всі свої життєві засоби, але він втрачає також ті доходи, які одержував від продажу свиней, птиці і яєць»[187)].

Справді, сільськогосподарські робітники раніше зливалися з дрібними фермерами і звичайно становили тільки ар’єргард середніх і великих ферм, на яких вони знаходили роботу. Тільки з часу катастрофи 1846 р. вони почали становити частину класу чисто найманих робітників, окремий стан, зв’язаний з своїми хазяями виключно грошовими відносинами.

Ми вже знаємо, які були їх житлові умови до 1846 року. З того часу вони ще більше погіршали. Певна частина сільськогосподарських робітників, яка, зрештою, день у день зменшується, живе ще на землі фермерів у переповнених хатах, огидний стан яких далеко перевершує все найгірше, що тільки виявлено в цьому відношенні в англійських землеробських округах. І такий стан скрізь, крім деяких місцевостей в Ольстері; такий він на півдні в графствах Корк, Лімерік, Кілкенні і т. д.; на сході в Уіклоу, Уексфорді і т. д.; в центрі Ірландії в графствах Кінгс і Куінс, в районі Дубліна і т. д.; на півночі в Даун, Антрім, Тірон і т. д.; нарешті, на заході в Слайго, Роскоммон, Мейо, Голуей і т. д. «Це,— покликає один з інспекторів,— ганьба для релігії і цивілізації нашої країни». Мабуть для того щоб зробити для поденщиків життя в їх барлогах більш зносним, у них систематично відбирають клаптики землі, які з давніх-давен належали до жител.

«Усвідомлення цього роду опали, якій їх піддавали лендлорди та їх управителі, викликало у сільськогосподарських поденщиків відповідне почуття антагонізму і ненависті до тих, хто поводиться з ними як з безправною расою»[187а)].

Першим актом революції в землеробстві було те, що в колосальному масштабі і

[187)]Там же, стор. 29.
[187а)]Там же, стор. 12.

немов по команді згори сталося знищення хат, які стояли на місці робіт. Багато робітників змушені були шукати пристановища в селах і містах. Там їх, наче якийсь мотлох, порозсували по горищах, конурах, підвалах і вертепах найгірших кварталів. Тисячі ірландських сімей, які, навіть за свідченням англійців, пройнятих національними передсудами, характеризуються своєю рідкісною прив’язаністю до домашнього вогнища, своєю безтурботною веселістю і чистотою сімейних нравів, раптом були перенесені в розсадники пороку. Чоловікам довелося тепер шукати роботу у сусідніх фермерів, які наймають їх тільки поденно, тобто на основі найбільш непевної форми заробітної плати; при цьому

«вони змушені тепер ходити далеко до ферми і назад, часто мокнути до кісток під дощем і зазнавати інших злигоднів, які нерідко ведуть за собою занепад сил, хворобу і, значить, нужду»[187b)].

«Містам з року в рік доводилось приймати тих робітників, які ставали надлишковими в сільських округах»[187c)], і після цього ще дивуються з того, «що в містах і містечках помічається надлишок робітників, а на селі — недостача робітників!»[187d)]. Істина полягає в тому, що недостача ця відчувається лише «під час термінових землеробських робіт, під час жнив або весною, а в інший час року багато рук лишаються незайнятими»[187e)] , «що після збирання врожаю, з жовтня до початку весни, навряд чи знайдеться для них якась робота»[187f)] і що і в той час, коли у них є робота, «вони часто втрачають цілі дні, і в їх роботі бувають всілякі перериви»[187g)].

Ці наслідки революції в землеробстві, тобто перетворення орної землі в пасовища, застосування машин, найсуворішої економії на праці і т. д., ще більше загострюються тими зразковими лендлордами, які замість того, щоб споживати свої ренти за кордоном, воліють жити в Ірландії, у своїх маєтках. Щоб не порушувати закону попиту і пропозиції, ці пани добувають

«тепер майже всю необхідну для них працю з своїх дрібних фермерів, які, таким чином, змушені, коли б від них цього не зажадали, працювати на своїх лендлордів за таку заробітну плату, яка часто нижча від заробітної плати звичайних поденщиків, не кажучи вже про невигоди і втрати, які постають від того, що фермерові доводиться залишати свої власні поля в критичний час сівби або збирання»[187h)].

Таким чином, незабезпеченість і непостійність занять, часте і тривале безробіття — всі ці симптоми відносного перенаселення фігурують у звітах інспекторів установ для опікування над бідними як бич ірландського землеробського пролетаріату. Згадаймо, що такі самі явища ми спостерігали і серед англійського сільськогосподарського пролетаріату. Але відмінність в тому, що в Англії, промисловій країні, промислова

[187b)]Там же, стор.25
[187c)]Там же, стор.27
[187d)]Там же, стор.26
[187e)]Там же, стор.1
[187f)]Там же, стор.32
[187g)]Там же, стор.25
[187h)]Там же, стор.30

резервна армія рекрутується на селі, тимчасом як в Ірландії, землеробській країні, землеробська резервна армія рекрутується в містах— пристановищі вигнаних сільськогосподарських робітників. В Англії надлишкові сільськогосподарські робітники обертаються в фабричних робітників; а в Ірландії вигнані в міста, хоч вони тиснуть на заробітну плату в містах, все ж лишаються сільськогосподарськими робітниками і, шукаючи роботи, завжди ідуть назад на село.

Автори офіціальних звітів так резюмують свої висновки про матеріальне становище сільськогосподарських робітників:

«Хоч вони живуть аж надто ощадно, все ж їх заробітної плати ледве вистачає на те, щоб дістати їжу і найняти житло для себе і своєї сім'ї. Для придбання одягу потрібні додаткові доходи... Атмосфера їх жител, разом з іншими злигоднями, зробила цей клас особливо вразливим щодо тифу і сухот» [187i)].

Після цього нітрохи не дивно, що, як одностайно свідчать автори звітів, сумне невдоволення проймає ряди цього класу, що він жалкує за минулим, ненавидить сучасне, зневіряється в майбутньому, «піддається згубним впливам демагогів» і живе тільки однією мрією — емігрувати в Америку. Ось в який благословенний край перетворила зелений Ерін[191] велика мальтузіанська панацея — зменшення населення!

Як благоденствують ірландські промислові робітники, це досить покаже один приклад.

«Під час недавньої моєї інспекційної поїздки по півночі Ірландії»,— говорить англійський фабричний інспектор Роберт Бейкер,— «мене вразило, як один вправний ірландський робітник старався на свої наймізерніші кошти дати освіту своїм дітям. Я буквально передаю його розповідь, як я чув з його власних уст. Що він дійсно вправний фабричний робітник, видно з того, що його працею користувались для виробництва товарів на манчестерський ринок. Джонсон: 3 професії я тіпальник і працюю з 6 години ранку до 11 години ночі, з понеділка до п'ятниці; по суботах ми кінчаємо о 6 годині вечора і маємо 3 години на обід і відпочинок. У мене п'ятеро дітей. За цю роботу я одержую 10 шил. 6 пенсів на тиждень; моя дружина теж працює і заробляє 5 шил. на тиждень. Старша дівчинка, дванадцяти років, господарює дома. Вона наша куховарка і єдина помічниця. Вона підготовляє молодших до школи. Моя дружина встає і виходить в один час зі мною. Одна дівчина, яка проходить повз наш будинок,будить мене в 5 1/2годин ранку. Перед тим як іти на роботу, ми нічого не їмо. Протягом дня дванадцятирічна доглядає молодших дітей. Снідаємо ми о 8 годині і для цього приходимо додому. Чай ми п'ємо один раз на тиждень; а взагалі у нас буває кисіль (stirabout), іноді з вівсяного борошна, іноді з кукурудзяного борошна, залежно від того, що ми можемо купити. Зимою крім кукурудзяного борошна у нас є тільки трохи цукру і вода. Літом ми збираємо трохи картоплі, яку самі садимо на клаптику землі, а коли картопля кінчається, знов переходимо на кисіль. Так живемо день у день, у недільні і буденні дні, цілий рік. Закінчивши роботу, я завжди відчуваю ввечері велику втому. Шматочок м'яса ми бачимо у виняткових випадках, дуже рідко. Троє наших дітей ходять до школи, за що ми платимо по 1 пенсу на тиждень за кожного. Наша квартирна плата становить 9 пенсів на тиждень, торф для опалення коштує щонайменше 1 шил. 6 пенсів на два тижні»[188)].

Ось вона ірландська заробітна плата, ось воно ірландське життя!

Справді, злидні Ірландії знов стали в Англії злободенною темою. В кінці 1866 і на початку 1867 р. один з ірландських земельних магнатів, лорд Дафферін, взявся на сторінках «Times» за розв'язання цього питання. «Як це гуманно з боку такого

[187i)] Там же, стор.21,13

[188)]«Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1866», p. 96.

поважного пана!»[192]

З таблиці Е ми бачили, що в 1864 р. з загального прибутку в 4 368 610 ф. ст. всього три капіталісти одержали 262 819 ф. ст., а в 1865 р. ті самі три віртуози «самовідречення» з 4 669 979 ф. ст. загального прибутку поклали в свою кишеню уже 274 528 ф. ст.; в 1864 р. 26 капіталістів одержали 646 377 ф. ст., в 1865 р. 28 капіталістів — 736 448 ф. ст.; в 1864 р. 121 капіталіст —1 076 912 ф. ст., в 1865 р. 150 капіталістів — 1 320 906 ф. ст.; в 1864 р. 1 131 капіталіст — 2 150 818 ф. ст., майже половину загального річного прибутку; в 1865 р. 1 194 капіталісти — 2 418 833 ф. ст., більше половини загального річного прибутку. Але та левова пайка річної суми національної орендної плати, яку поглинає мізерна купка земельних магнатів Англії, Шотландії і Ірландії, така неймовірно велика, що англійська державна мудрість вважає доцільним не давати про розподіл земельної ренти такого статистичного матеріалу, який вона дає про розподіл прибутку. Лорд Дафферін — один з цих земельних магнатів. Що рента і прибуток можуть бути колись «надлишковими» або що їх надмір зв’язаний якось з надміром народних злиднів,— це уявлення, розуміється, таке ж «irrespectable» [«непочтиве»], як і «нездорове» (unsound) Лорд спирається на факти. А факти такі, що, коли чисельність ірландського населення зменшується, ірландські земельні ренти зростають, що зменшення населення «благотворне» для земельного власника, а значить і для землі, а тому і для народу, який є лише приналежністю землі. Отже, лорд заявляє, що Ірландія все ще перенаселена і що потік еміграції тече все ще надто поволі. Щоб досягти цілковитого щастя, Ірландія повинна позбутися ще принаймні 1/3мільйона робітників. Не подумайте, що цей, крім усього іншого і поетичний, лорд є лікарем з школи Санградо, який, коли він не помічав у свого хворого поліпшення, радив робити кровопускання, потім знов кровопускання, поки, нарешті, у хворого не залишалося ні крові, ні хвороби. Лорд Дафферін вимагає нового кровопускання всього в 1/3 мільйона замість майже 2 мільйонів, не позбувшись яких на Еріні дійсно не можна встановити тисячолітнє царство. Доказ не важко подати.[188a)]

Число і розміри ферм в Ірландії в 1864 р.

1 Ферми до 1 акра		2 Ферми від 1 до 5 акрів		3 Ферми від 6 до 15 акрів		4 Ферми від 16 до 30 акрів	
Число	Площа	Число	Площа	Число	Площа	Число	Площа
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5 Ферми від 31 до 50 акрів		6 Ферми від 51 до 100 акрів		7 Ферми понад 100 акрів		8 Загальна площа
Число	Площа	Число	Площа	Число	Площа	
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924 акри [188a)]

[188a)]Загальна площа включав також торфові болота і необроблені пустища.

Централізація в період 1851—1861 pp. знищила переважно ферми перших трьох категорій розміром до 15 акрів. Вони повинні зникнути в першу чергу. Це дає 307 058 «надлишкових» фермерів і, вважаючи, що кожна сім'я в середньому складається щонайменше з 4 душ, загалом маємо 1 228 232 чоловіка. При неймовірному припущенні, що після завершення революції в землеробстві 1/4 з них буде знову поглинена, все ж виявляється, що 921 174 особам доводиться емігрувати. Категорії ферм 4, 5 і 6 розміром понад 15, але не більше 100 акрів, як давним-давно відомо в Англії, для капіталістичного зернового господарства надто дрібні, а для вівчарства — зовсім мізерні. Отже, при попередньому припущенні, емігрувати доведеться ще 788 761 особі, що дає в сумі 1 709 532 чоловіка. А оскільки l'appetitvientenmangeant[апетит приходить під час їди], то очі великих землевласників скоро побачать, що Ірландія і при $3^1/_2$ мільйонах населення — все ще злидарська країна, а злидарська вонатому, що перенаселена, і, значить, зменшення її населення мусить піти ще значно далі, щоб вона могла виконати своє справжнє призначення — країни овець і пасовищ для Англії[188b)].

У цього прибуткового методу, як і у всього хорошого в цьому світі, є свої хиби. Паралельно з нагромадженням земельної ренти в Ірландії йде нагромадження ірландців в Америці. Ірландець, витіснений вівцями і биками, воскресає по той бік океану як феній[193]. І проти старої володарки морів все більш і більш грізно піднімається велетенська юна республіка.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis[194].

[188b)]Втретій книзі цієї праці, у відділі про земельну власність, я докладніше покажу, як окремі земельні власники і англійське законодавство планомірно використовували голод і викликані ним обставини з метою насильствено здійснити революцію в землеробстві і звести населення Ірландії до розмірів, вигідних для лендлордів. Там же я повернусь також до становища дрібних фермерів і сільськогосподарських робітників. Тут тільки одна цитата. Нассау У. Сеніор у своєму посмертно опублікованому творі «Journals, ConversationsandEssaysrelatingtoIreland», 2 vols., London, 1868, v. II, p. 282, говорить між іншим: «Д-р Дж. справедливо відзначив, що завдяки нашому законові про бідних ми маємо сильне знаряддя для того, щоб принести перемогу лендлордам; друге знаряддя — еміграція. Ні один друг Ірландії не захоче, щоб війна» (між лендлордами і дрібними кельтськими фермерами) «затяглася,— і тим більш не захоче, щоб вона закінчилась перемогою фермерів... Чим швидше вона» (ця війна) «закінчиться, чим швидше перетвориться Ірландія в країну пасовищ (grazingcountry) з порівняно невеликою чисельністю населення, яка потрібна для країни пасовищ,— тим краще для всіх класів». Англійські хлібні закони 1815 р. забезпечували Ірландії монополію вільного ввозу хліба у Великобританію. Таким чином, вони штучно сприяли вирощуванню зернових хлібів. В 1846 р. із скасуванням хлібних законів ця монополія була раптом знищена. Не кажучи вже про всі іншіобставини, однієї цієї події було досить для того, щоб надати могутнього розмаху перетворенню ірландської орної землі в пасовища, концентрації ферм **і** вигнанню дрібних селян. Після того як в період 1815—1846 pp. прославили родючість земель Ірландії і привселюдно заявили, що сама природа підготувала ці землі для вирощування пшениці, тепер англійські агрономи, економісти **і** політики раптом відкрили, що ці землі ні до чого більше не придатні, як тільки для кормових трав! Пан Леонс де Лавернь поспішив повторити це по той бік Ла-Маншу. Треба бути такою «серйозною» людиною, як Лавернь, щоб піддатися на такі теревені.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ. ТАК ЗВАНЕ ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ

1. ТАЄМНИЦЯ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

Ми бачили, як гроші перетворюються в капітал, як капітал виробляє додаткову вартість і як завдяки додатковій вартості збільшується капітал. Тим часом нагромадження капіталу передбачає додаткову вартість, додаткова вартість — капіталістичне виробництво, а це останнє — наявність значних мас капіталу і робочої сили в руках товаровиробників. Таким чином, весь цей рух обертається, як видно, в порочному колі, з якого ми не можемо вибратись інакше, як припустивши, що капіталістичному нагромадженню передувало нагромадження «первісне» {«previousaccumulation» за А. Смітом),— нагромадження, що є не результатом капіталістичного способу виробництва, а його вихідним пунктом.

Це первісне нагромадження відіграє в політичній економії приблизно таку саму роль, як гріхопадіння в теології: Адам покуштував яблуко, і разом з тим в рід людський увійшов гріх. Його пояснюють, розповідаючи про нього як про історичний анекдот, що стався в далекій давнині. З давніх-давен існували, з одного боку, працьовиті і, насамперед, ощадливі розумні обранці і, з другого боку, ледарі-обідранці, які прогулювали все, що у них було, і навіть більше того. Правда, теологічна легенда про гріхопадіння розповідає нам, як людина була приречена їсти свій хліб у поті чола свого; а історія економічного гріхопадіння розкриває, як могли з’явитись люди, які зовсім не потребують цього. Але це все одно. Так сталося, що перші нагромадили багатство, а у останніх, кінець кінцем, нічого не лишилося для продажу, крім їх власної шкури. З часу цього гріхопадіння веде своє походження бідність широкої маси, у якої, незважаючи на всю її працю, все ще нічого продати, крім себе самої, і багатство небагатьох, яке невпинно росте, хоч вони давним-давно перестали працювати. Такі пошлі байки пережовує, наприклад, з метою виправдання propriete[власності], пан

Тьєр колись таким дотепним французам, та ще й з урочисто-серйозною міною державного мужа. Але коли справа стосується питання про власність, священний обов’язок велить підтримувати точку зору дитячого букваря як єдино правильну для всякого віку і всіх ступенів розвитку. Як відомо, в дійсній історії велику роль відіграють завоювання, поневолення, розбій,— одним словом, насильство. Але в лагідній політичній економії споконвіку панувала ідилія. Право і «праця» були споконвіку єдиними засобами збагачення — виняток завжди становив, розуміється, «цей рік». В дійсності методи первісного нагромадження — це все, що завгодно, але тільки не ідилія.

Гроші і товари, цілком так само як життєві засоби і засоби виробництва, аж ніяк не є капітал самі по собі. Вони повинні бути перетворені в капітал. Але перетворення це

можливе тільки за певних обставин, які зводяться ось до чого: два дуже відмінні види товаровласників повинні зустрітися один з одним і вступити в контакт — з одного боку, власник грошей, засобів виробництва і життєвих засобів, якому треба закупити чужу робочу силу для дальшого збільшення привласненої ним суми вартості; з другого боку, вільні робітники, продавці власної робочої сили і, значить, продавці праці. Вільні робітники в двоякому розумінні: вони самі не належать безпосередньо до числа засобів виробництва, як раби, кріпаки і т. д., але й засоби виробництва не належать їм, як це має місце у селян, що ведуть самостійне господарство, і т. д.; навпаки, вони вільні від засобів виробництва, звільнені від них, позбавлені їх. Цією поляризацією товарного ринку створюються основні умови капіталістичного виробництва. Капіталістичні відносини передбачають, що власність на умови здійснення праці відокремлена від робітників. І як тільки капіталістичне виробництво стає на власні ноги, воно не тільки підтримує цей поділ, але й відтворює його в постійно зростаючому масштабі. Таким чином, процес, який створює капіталістичні відносини, не може бути нічим іншим, як процесом відокремлення робітника від власності на умови його праці,— процесом, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби виробництва і життєві засоби в капітал, з другого боку,— безпосередніх виробників у найманих робітників. Отже, так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється «первісним», бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва.

Економічна структура капіталістичного суспільства виросла з економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього звільнив елементи першого.

Безпосередній виробник, робітник, лише тоді дістає можливість розпоряджатися своєю особою, коли припиняються його прикріплення до землі і його кріпосна або феодальна залежність від іншої особи. Далі, щоб стати вільним продавцем робочої сили, який несе свій товар туди, де є на нього попит, робітник повинен був звільнитися від панування цехів, від цехових статутів про учнів і підмайстрів та від інших обмежувальних правил щодо праці. Отже, історичний процес, який перетворює виробників у найманих робітників, виступає, з одного боку, як їх звільнення від феодальних повинностей і цехового примусу; і тільки ця одна сторона існує для наших буржуазних істориків. Але, з другого боку, звільнювані лише тоді стають продавцями самих себе, коли у них відібрані всі їх засоби виробництва і всі гарантії існування, забезпечені стародавніми феодальними установами. І історія цієї їх експропріації вписана в літописи людства полум’яною мовою крові і вогню.

Промислові капіталісти, ці нові володарі, з свого боку, повинні були витіснити не тільки цехових майстрів, але й феодалів, які володіли джерелами багатства. Щодо цього їх піднесення уявляється як плід переможної боротьби проти феодальної влади з її обурливими привілеями, а також і проти цехів і тих кайданів, які накладають цехи

на вільний розвиток виробництва і вільну експлуатацію людини людиною. Проте рицарям промисловості вдалося витіснити рицарів меча лише завдяки тому, що вони використали події, до яких вони самі були зовсім непричетні. Вони піднеслися, користуючись тими самими брудними засобами, які колись давали можливість римським вільновідпущеникам ставати панами своїх патронів.

Вихідним пунктом розвитку, який створив як найманого робітника, так і капіталіста, було рабство робітника. Розвиток цей полягав у зміні форми його поневолення, у перетворенні феодальної експлуатації в капіталістичну. Для того щоб зрозуміти хід цього процесу, нам немає потреби забиратися надто далеко в минуле. Хоч перші зародки капіталістичного виробництва спорадично зустрічаються в окремих містах по Середземному морю вже в XIV і XV століттях, все ж початок капіталістичної ери відноситься лише до XVI століття. Там, де вона наступає, уже давно знищене кріпосне право і зів’яла блискуча сторінка середньовіччя — вільні міста.

В історії первісного нагромадження епоху становлять перевороти, які є підоймою для виникаючого класу капіталістів, і насамперед ті моменти, коли значні маси людей раптом і насильствено відриваються від засобів свого існування і викидаються на ринок праці як поставлені поза законом пролетарі.

Експропріація землі у сільськогосподарського виробника, селянина, становить основу всього процесу. Її історія в різних країнах має різне забарвлення, проходить різні фази в різному порядку і в різні історичні епохи. В класичній формі відбувається вона тільки в Англії, яку ми через це і беремо як приклад [189)].

2. ЕКСПРОПРІАЦІЯ ЗЕМЛІ У СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

В Англії кріпосна залежність зникла фактично в кінці XIV століття. Величезна більшість населення[190)] складалася тоді — і ще більше в XV столітті — з вільних селян, які вели самостійне господарство, за якими б феодальними вивісками не приховувалась їх власність. У більших панських маєтках bailiff(управитель), колись сам кріпак, був витіснений вільним фермером. Наймані робітники в землеробстві складалися частково з селян, які вживали вільний час на роботу у великих земельних

---

189) в Італії, де капіталістичне виробництво розвинулося найраніше, найраніше розклались і кріпосні відносини. Кріпак звільняється тут раніше, ніж він встиг забезпечити за собою яке-небудь право давності на землю. Тому звільнення негайно перетворює його в поставленого поза законом пролетаря, який до того ж відразу знаходить нових панів у містах, які збереглися здебільшого ще від римської епохи. Після того як революція світового ринку з кінця XҮстоліття[196] знищила торгову перевагу Північної Італії, почався рух у зворотному напрямі. Робітники масами витіснялися з міст на село і там поклали початок нечуваному розквітові дрібної землеробської культури, організованої на зразок садівництва.

190)«Дрібні землевласники, які своїми руками обробляли свої власні поля і користувалися скромним добробутом... становили тоді далеко більшу частину нації, ніж тепер... Не менше 160 000 земельних власників, які становили разом з сім’ями, мабуть, більше однієї сьомої всього населення, жили з обробітку своїх дрібних freehold-ділянок» (freehold— повна власність на землю). «Середній доход цих дрібних землевласників оцінюється в 60—70 фунтів стерлінгів. Обчислено, що тих, які обробляли власну землю, було більше, ніж орендарів чужої землі» (*Macaulay.* «HistoryofEngland», 10thed. London, 1854, v. I, p. 333, 334). Ще в останню третину XVII століття $^{4}/_{6}$ англійців займалися землеробством (там же, стор. 413).— Я цитую Маколея, бо він, як систематичний фальсифікатор історії, по можливості «замазує» такі факти.

власників, частково з окремого, відносно і абсолютно нечисленного, класу власне найманих робітників. До того ж навіть вони фактично були селянами, що вели самостійне господарство, бо поряд із заробітною платою одержували котедж, а також 4 і більше акрів орної землі. Крім того, разом із справжніми селянами вони користувались общинними землями, пасли на них свою худобу і добували паливо: дрова, торф і т. п.[191)]. В усіх країнах Європи феодальне виробництво характеризується поділом землі між якомога більшою кількістю васально залежних людей. Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство[192)]. Тому, хоч земля в Англії була поділена після норманського завоювання на гігантські баронства, які нерідко включали в себе до 900 старих англосаксонських лордств кожне, все ж вона була вкрита дрібними селянськими господарствами і тільки в окремих місцях між цими останніми були великі панські маєтки. Такі відносини при одночасному розквіті міського життя, характерному для XV століття, створили можливість того народного багатства, яке з такою красномовністю описує канцлер Фортеск'ю у своїх «LaudibusLegumAngliae», але ці відносини виключали можливість капіталістичного багатства.

Пролог перевороту, який створив основу капіталістичного способу виробництва, відбувся в останню третину XV і перші десятиріччя XVI століття. Маса поставлених поза законом пролетарів була викинута на ринок праці в результаті розпуску феодальних дружин, що, як справедливо зауважив сер Джеме Стюарт, «скрізь марно заповнювали будинки і двори»[196]. Хоч королівська влада, будучи сама продуктом буржуазного розвитку, в своєму прагненні до абсолютизму насильствено прискорювала розпуск цих дружин, вона аж ніяк не була його єдиною причиною. Великі феодали, які стояли в найгострішому антагонізмі до королівської влади і парламенту, створили незрівнянно більш численний пролетаріат, узурпувавши общинні землі і зігнавши селян з землі, на яку вони мали таке ж феодальне право власності, як і самі феодали. Безпосередній поштовх до цього в Англії дав розквіт фландрської шерстяної мануфактури і зв'язане з ним підвищення цін на вовну. Стару феодальну знать поглинули великі феодальні війни, а нова була дітищем свого часу, для якого гроші були силою всіх сил. Перетворення орної землі в пасовище для овець стало лозунгом феодалів. Харрісон у своїй праці «DescriptionofEngland. PrefixedtoHolinshed'sChronicles» описує, який руй-

---

[191)]Не слід забувати, що навіть кріпаки не тільки були власниками,— правда, зобов'язаними сплачувати оброк,— невеликих ділянок землі, які прилягали до їх дворів, але й співвласниками общинної землі. «Селянин там» (в Сілезії) — «кріпак». І, проте, ці кріпаки володіють общинними землями. «Досі не вдалося схилити сілезців до поділу общинних земель, тоді як в Неймарку вже не лишилося села, де б цей поділ не був здійснений з величезним успіхом» (*Mirabeau*. «DelaMonarchiePrussienne». Londres, 1788, t. II, p. 125, 126).

[192)]Японія з її чисто феодальною організацією землеволодіння і з її широко розвинутим дрібноселянським господарством дає далеко вірнішу картину європейського середньовіччя, ніш всі наші історичні книги, просякнуті здебільшого буржуазними передсудами. Бути «ліберальним» за рахунок середньовіччя душе зручно.

нівний вплив на країну справляла ця експропріація дрібних селян. Але, пише він, «whatcareourgreatincroachers!» («яке діло до цього нашим великим узурпаторам!»). Житла селян і котеджі робітників насильствено зруйновані або занедбані.

«Коли ми»,— говорить Харрісон,— «візьмемо старі описи будь-якого рицарського маєтку, то побачимо, що зникли численні будинки і дрібні селянські господарства; що земля годує тепер далеко меншу кількість людей; що багато міст занепало, хоч поряд з цим стали процвітати нові... Я міг би розповісти дещо про міста і села, які були зруйновані і перетворені в пасовища для овець і від яких залишились тільки поміщицькі будинки».

Скарги таких старих хронік завжди перебільшені, але вони точно передають те враження, яке здійснювана в той час революція у виробничих відносинах справила на сучасників. Порівнюючи твори канцлера Фортеск'ю і Томаса Мора, ми ясно бачимо ту безодню, яка відділяє XV століття від XVI. Як справедливо зауважив Торнтон, англійський робітничий клас із свого золотого віку без всяких перехідних ступенів попав у залізний вік.

Законодавство було налякане цим переворотом. Воно ще не стояло на тій висоті цивілізації, на якій «WealthoftheNation» [«національне багатство»], тобто створення капіталу і нещадна експлуатація і пауперизація народної маси, вважається ultimaThule* всякої державної мудрості. Бекон у своїй історії царювання Генріха VII говорить:

«У цей час» (1489 р.) «збільшились скарги на перетворення орних земель у пасовища» (для овець і т. д.), «які вимагали тільки догляду небагатьох пастухів; землі, які здавалися в оренду, довічну або щорічну» (з щорічної оренди жила значна частина йоменів), «були перетворені у великі маєтки. Це привело до занепаду народу, а значить і до занепаду міст, церков, десятин... Король і парламент з мудрістю, гідною подиву, старались вилікувати це зло... Вони вжили заходів проти узурпації общинних земель (depopulatinginclosures), яка винищувала населення, і проти пасовищного господарства (depopulatingpasturage), яке, йдучи по п'ятах за цією узурпацією, також винищувало населення».

Акт Генріха VII, 1489 р., розд. 19, забороняє руйнувати селянські будинки, до яких належить не менше 20 акрів землі. Акт, виданий у 25-й рік царювання Генріха VIII, відновлює цей закон. Там говориться, між іншим, що

«чимале число орендних земель і великі стада худоби, особливо овець, скупчуються в небагатьох руках, внаслідок чого земельні ренти дуже зросли, а обробіток орної землі (tillage) дуже занепав, церкви і будинки зруйновано і нечувано величезні маси людей втратили можливість утримувати себе і свої сім'ї».

Тому закон зобов'язує відбудувати занедбані двори, встановлює відношення між орною землею і пасовищем і т. д. Один акт 1533 р. жалкує про те, що багато власників мають до 24 000 овець, і обмежує допустиме число двома тисячами[193]. Однаково марні були і народні скарги і закони проти експропріації дрібних фермерів і селян, які видавалися протягом 150 років, починаючи з епохи Генріха VII. Таємницю марності їх ненароком видав нам сам Бекон.

«В акті Генріха VII»,— пише він у своїх «Essays, civilandmoral», розділ 29,— «глибоким і гідним подиву було

---

* — буквально: крайньою Фулою; тут цей вислів вживається в розумінні: крайня межа. (Фула — острівна країна, що знаходилась, за уявленням древніх, на крайній півночі Європи.) *Ред.*

193) У своїй «Утопії» Томас Мор говорить про дивовижну країну, де «вівці пожирають людей» («Utopia», transl. Robinson, ed. Arber, London, 1869, p. 41).

те, що він створював землеробські господарства і двори певної нормальної величини, тобто вдержував за ними таку кількість землі, при якій вони могли давати підданих, досить забезпечених і не принижених рабською залежністю, при якій, з другого боку, плуг держали руки самого власника, а не найманця» («tokeeptheploughinthehandoftheownersandnothirelings») [15193а)].

Але капіталістична система, навпаки, потребувала саме рабського становища народних мас, перетворення їх самих у найманців і перетворення засобів їх праці в капітал. Протягом цього перехідного періоду законодавство старалось також закріпити мінімум 4 акри землі за кожним котеджем сільського найманого робітника і забороняло останньому приймати в свій котедж жильців. Ще в 1627 р., за Карла I, Роджер Крокер з Фонтмілла був засуджений за те, що збудував у своєму маєтку Фонтмілл котедж і не відвів для нього 4 акрів землі; ще в 1638 р., за Карла I, була призначена королівська комісія з метою добитися додержання старих законів, особливо закону про 4 акри землі; ще Кромвель заборонив у радіусі 4 миль від Лондона будувати будинки, при яких не було б 4 акрів землі. Ще в першу половину XVIII століття сільськогосподарський робітник скаржився в суд, якщо до його котеджу не відводилось від 1 до 2 акрів. А тепер він щасливий, якщо при котеджі є маленький городик або недалеко від нього можна найняти кілька квадратних сажнів землі.

«Землевласники і орендарі діють тут рука в руку»,— говорить д-р Хантер.— «Кілька акрів при котеджі зробили б робітника надто незалежним» [194)].

Насильствена експропріація народних мас дістала новий жахливий поштовх в XVI столітті у зв’язку з Реформацією і колосальним розтяганням церковних маєтків, яким вона супроводилась. На початок Реформації католицька церква була феодальною власницею значної частини землі в Англії. Знищення монастирів і т. д. перетворило в пролетаріат їх жителів. Самі церковні маєтки були в значній своїй частині подаровані хижим королівським фаворитам або продані за безцінь спекулюючим фермерам і городянам, які масами зганяли з них їх старих спадкових орендарів і з’єднували докупи господарства останніх. Гарантоване законом право збіднілих землеробів на певну частину церковної десятини було у них мовчазно відібране[195)] .

[193а)]Бекон роз’яснює зв’язок, який існує між вільним заможним селянством 15 хорошою піхотою. «Для підтримання могутності і нравів у королівстві було надзвичайно важливо зберегти достатні розміри оренди, щоб забезпечити безбідне існуванняздоровим здібним людям і закріпити більшу частину землі королівства у володіннійоменів, тобто людей, які займають середнє становище між благородними і котерами(cottagers) і батраками... Бо всі найбільш компетентні знавці військової справизгодні між собою в тому... що головну силу армії становить інфантерія, або піхота.Але щоб створити хорошу інфантерію, необхідні люди, які виросли не в рабстві ізлиднях, а на свободі і серед певного добробуту. Тому, коли в державі головне значення мають дворяни і вище товариство, а сільське населення і землероби складаютьсятільки з робітників або батраків, а також з котерів, тобто злидарів, які володіютьхалупами, то за таких умов можна мати хорошу кінноту, але аж ніяк не хорошу,стійку піхоту... Ми бачимо це у Франції і Італії і в деяких інших іноземних землях,де дійсно все населення складається з дворянства і злидарів-селян... так що вонизмушені застосовувати для своїх піхотних батальйонів наймані банди швейцарціві т. п., звідки й випливає, що ці нації мають численне населення, але мало солдатів»(«TheReignofHenryVIIetc. Verbatim Reprint from Rennet’s England, ed. 1719».London, 1870, p. 308).

[194)]Д-рХантерв«Public Health. 7th Report 1864». London, 1865, p. 134. «Кількість землі, встановлювана» (старими законами), «вважається тепер як надто велика для робітників і навіть здатна обернути їх у дрібних фермерів» *(George Roberts.* «The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries». London, 1856, p. 184, 185).

[195)]«Право бідних на частину церковної десятини прямо встановлене стародавніми статутами» (J. *D. Tuckett*, цит. тв., т. II, стор. 804, 805).

«Pauperubiquejacet»[197],— покликнула королева Єлизавета після однієї подорожі по Англії. На 43 році її царювання уряд змушений був, нарешті, офіціально визнати пауперизм, запровадивши податок на користь бідних.

«Авторам цього закону було соромно відкрито висловити його мотиви, і тому всупереч усім звичаям, він вийшов у світ без всякої преамбули» (пояснювальної передмови) [196)].

Акт, виданий у 16-й рік царювання Карла І, 4, оголосив цей закон постійним, і тільки в 1834 р. йому була надана нова, більш сувора форма[197)]. Ці безпосередні наслідки Реформації не були, проте, найважливішим її результатом. Церковна власність була релігійною твердинею традиційних відносин земельної власності. З падінням цієї твердині не могли встояти і ці відносини [198)].

Ще в останні десятиріччя XVII століття йомени, незалежні селяни, були більш численні, ніж клас орендарів. Вони були головною силою Кромвеля і, як визнає сам Маколей, являли собою вигідний контраст в порівнянні з гультяями-дворянчиками та їх слугами, сільськими попами, обов'язком яких було покривати шлюбним вінцем гріхи відставних панських полюбовниць. Навіть і наймані сільські робітники були все ще співвласниками общинної власності. Приблизно до початку 1750 р. зникають йомени[199)], а в останні десятиріччя XVIII століття зникають всякі сліди общинної

---

196)*William Cobbett.*«A HistoryoftheProtestantReformation», §471.

197)Як проявлявся при цьому протестантський «дух», видно між іншим з нижчеподаного. Кілька землевласників і заможних фермерів на півдні Англії, зібравшись і спільно покрутивши мозком, виробили десять питань про те, як найправильніше тлумачити єлизаветинський закон про бідних. Ці питання вони подали на висновок знаменитому юристові того часу доктору права Снігге (згодом за Якова І — суддя). «Дев'яте питання говорить: Деякі багаті фермери парафії вигадали мудрий план, з допомогою якого можна усунути всяке замішання при виконанні акта. Вони пропонують збудувати в парафії тюрму. Кожному бідному, який не згодиться бути ув'язненим в цій тюрмі, треба відмовити в допомозі. Далі, сусідні селища повинні бути оповіщені, що коли там знайдеться яка-небудь особа, схильна найняти бідних цієї парафії, то нехай вона присилає в певний день запечатане прохання, вказавши найнижчу ціну, за яку вона згодна взяти до себе і утримувати наших бідних. Автори цього плану думають, що в сусідніх графствах є особи, які не хочуть працювати і не мають потрібних грошей або кредиту, щоб взяти в оренду землю або корабель і таким чином жити не працюючи («soastolivewithoutlabour»).Такі особи могли б зробити парафії дуже вигідні пропозиції. Якщо ж і траплятиметься часом, що бідні, віддані під опікування такого наймача, загинуть, то гріх упаде на голову останнього, бо парафія виконала свій обов'язок щодо цих бідних. Ми боїмося, проте, що цей акт не допускає такого роду мудрих заходів (prudentialmeasure), але ви повинні знати.що всі інші фригольдери нашого і сусідніх графств приєднаються до нас і спонукатимуть своїх представників у палаті громад внести законопроект, який дозволяв би ув'язнювати бідних в тюрму і засуджувати до примусових робіт, так щоб жодна людина, не згодна бути ув'язненою, не мала права на грошову допомогу. Це, сподіваємось ми, відіб'є у тих, хто впав у злидні, охоту просити допомоги» («willpreventpersonsindistressfromwantingrelief») *(R. Blakey.*«The History of Political Literature from the Earliest Times». London, 1855, v. II, p.84, 85).— В Шотландії кріпосне право було знищене на кілька століть пізніше, ніж в Англії. Ще в 1698 р. Флетчер з Солтуна заявив у шотландському парламенті: «Жебраків у Шотландії налічується не менше 200 000. Єдиний засіб проти цього, який я, республіканець з принципу, можу запропонувати,— це відновлення кріпосного права і перетворення в рабів всіх тих, хто не здатний сам забезпечити своє існування». Так само говорить і Іден в книзі «The State of the Poor», v. I, ch. I, p. 60, 61: «Свобода землеробів породжує пауперизм. Мануфактури і торгівля — ось справжні батьки наших бідних». Іден і цитований вище шотландський «республіканець з принципу» помиляються лише в одному: землероб став пролетарем або паупером не тому, що було знищене кріпосне право, а тому, що була знищена його власність на землю.— У Франції, де експропріація відбулась іншим способом, англійському законові про бідних відповідають Муленський ордонанс 1566 р. і едикт 1656 року.

198)Пан Роджерс, хоч він був на той час професором політичної економії в Оксфордському університеті, цьому центрі протестантської ортодоксії, підкреслює у своїй передмові до «HistoryofAgriculture» факт пауперизації народних мас внаслідок Реформації.

199) «A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions». By a Suffolk Gentleman. Ipswich, 1795, p. 4. Навіть фанатичний захисник великого фермерства, автор «Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and

власності землеробів. Ми лишаємо тут осторонь чисто економічні пружини аграрної революції. Нас цікавлять її насильствені підойми.

Під час реставрації Стюартів земельні власники провели в законодавчому порядку ту узурпацію, яка на континенті відбулася скрізь без всяких законодавчих околичностей. Вони знищили феодальний лад поземельних відносин, тобто скинули з себе всякі повинності щодо держави, «компенсували» державу з допомогою податків на селянство і іншу народну масу, присвоїли собі сучасне право приватної власності на маєтки, на які вони мали лише феодальне право, і, нарешті, октроїрували сільським робітникам Англії закони про поселення («lawsofsettlement»), які, mutatismutandis[з відповідними змінами], справили на англійських землеробів такий же вплив, як указ татарина Бориса Годунова на російське селянство.[198]

«GloriousRevolution» (славна революція)[199] разом з Вільгельмом III Оранським [200)] поставила при владі наживал із землевласників і капіталістів. Вони освятили нову еру, довівши до колосальних розмірів те розтягання державного майна, яке досі практикувалось не в такій великій мірі. Державні землі віддавались як дарунок, продавались за безцінь або ж приєднувались до приватних маєтків шляхом прямої узурпації[201)]. Все це робилося без найменшого додержання норм законності. Привласнене таким шахрайським способом державне майно поряд із землями, награбованими у церкви, оскільки вони не були знову втрачені під час республіканської революції, і становлять основу сучасних князівських володінь англійської олігархії [202)]. Капіталісти-буржуа сприяли цій операції між іншим для того, щоб перетворити землю в предмет вільної торгівлі, розширити область великого землеробського виробництва, збільшити приплив із села поставлених поза законом пролетарів і т. д. До того ж нова земельна аристократія була природною союзницею нової банкократії, цієї фінансової знаті, яка тільки що вилупилася з яйця, і власників великих мануфактур, що спиралися в той час на протекційні мита. Англійська буржуазія захищала тут лише свої власні інтереси і з цієї точки зору робила так само

---

the Size of Farms etc.». London, 1773, p. 139, говорить: «Я найбільше сумую... з Приводу зникнення наших йоменів, цієї категорії людей, які дійсно підтримували незалежність нашої нації; мені прикро бачити, що землі їх перебувають тепер в руках монополістів-лордів і орендуються дрібними фермерами на умовах не набагато кращих, ніж для васалів, причому ці фермери при першій же злощасній нагоді можуть бути прогнані».

[200)]Про моральне обличчя цього буржуазного героя дає уявлення таке: «Великі землі в Ірландії, подаровані в 1695 р. леді Оркні,— ось загальновідомий зразок того, яка сильна була любов короля і який великий вплив леді... Люб'язні послуги леді Оркні мабуть були — foedalabiorumministeria[брудні послуги любові]». (В колекції рукописів, зібраній Слооном, в Британському музеї, № 4224. Рукопис мав заголовок: «The Charakter and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.». Він повний курйозів.)

[201)]«Незаконне відчуження коронних земель, почасти шляхом продажу, почасти шляхом дарування, становить скандальний розділ англійської історії... гігантське обдурювання нації (giganticfraudonthenation)» (F. *W. Newman.* «LecturesonPoliticalEconomy». London, 1851, p. 129, 130). {Докладні дані про те, як великі землевласники сучасної Англії набули свої володіння, див. в *[Evans, N.*Я.] «OuroldNobility». ByNoblesseOblige. London, 1879, Ф. я}.

[202)]Див., наприклад, памфлет Е. Берка [200]про герцогський дім Бедфордів, нащадком якого є лорд Джон Рассел, «thetomtitofliberalism» [«пташка-невеличка лібералізму»].

правильно, як і шведські городяни, які, навпаки, об'єднавшись із своїм економічним оплотом — селянством, підтримували королів, що насильствено відбирали у олігархії награбовані нею коронні землі (починаючи з 1604 р. і потім пізніше, за Карла X і Карла XI).

Общинна власність — цілком відмінна від державної власності, про яку тільки що йшла мова,— була старогерманським інститутом, який зберігся під покровом феодалізму. Ми вже бачили, що насильствена узурпація її, яка відбувалася звичайно разом з перетворенням орної землі в пасовище, почалася в кінці XV і тривала в XVI столітті. Проте в ті часи процес цей відбувався в формі окремих індивідуальних насильств, з якими законодавство марно боролось протягом 150 років. У XVIII столітті виявляється прогрес в тому відношенні, що сам закон стає знаряддям грабування народної землі, хоч разом з тим великі фермери застосовують і свої власні маленькі методи[203]. Парламентською формою цього грабежу є «BillsforInclosuresofCommons» (закони про обгороджування общинної землі), тобто декрети, з допомогою яких лендлорди самі собі подарували народну землю на правах приватної власності,— декрети, що експропріюють народ. Сер Ф. М. Іден, що намагається змалювати общинну власність як приватну власність великих землевласників, що заступили місце феодалів, сам спростовує свою хитро побудовану адвокатську промову, вимагаючи «загального парламентського акта про обгороджування общинних земель», визнаючи, таким чином, що для їх перетворення в приватну власність потрібен парламентський державний переворот і, з другого боку, наполягаючи на законодавчому «відшкодуванні збитків» експропрійованих бідняків [204].

Коли на місце незалежних йоменів стали tenants-at-will— дрібні фермери, які орендували землю щорічно, набрід людей, рабськи принижених і залежних від сваволі лендлорда, то систематичне розтягання общинних земель поряд з грабуванням державного майна особливо допомогло утворенню тих великих ферм, які у XVIII столітті називались капітальними фермами [205] або купецькими фермами [206]; ці ж причини сприяли перетворенню сільського населення в пролетаріат, його «вивільненню» для промисловості.

Для XVIII століття не було ще в такій мірі ясно, як для XIX, що національне багатство тотожне з народною бідністю. Звідси надзвичайно енергійна полеміка в економічній літературі того часу про «обгороджування общинних земель». З величезного

---

[203] «Фермери забороняють котерам тримати будь-яких живих істот, крім них самих, під тим приводом, що, якби у них були худоба і птиця, вони стали б красти корм у фермерів. Вони кажуть також: коли хочеш, щоб котер був працьовитий, тримай його в бідності. В дійсності вся справа зводиться до того, що фермери узурпують таким чином всі права на общинні землі» («A PoliticalInquiryintotheConsequencesofEnclosingWasteLands». London, 1785, p. 75).

[204] *Eden*, цит. те., передмова.

[205] «Capital farms» («Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn». By a Person in Business. London, 1767, p. 19, 20).

[206] «Merchant-farms» («An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London, 1767, p. Ill, примітка). Автором цієї хорошої праці, випущеної в світ анонімно, є священик Натаніел Форстер.

матеріалу, який лежить передо мною, я наведу тільки деякі місця, що особливо яскраво ілюструють становище того часу.

«В багатьох парафіях Хартфордширу»,— пише одно обурене перо,— «24 ферми по 50—150 акрів у кожній з'єднані в 3 ферми» [207]. «В Нортгемптоншірі і Лестерширі дуже поширилось обгороджування общинних земель, і більшість нових лордств, які утворилися шляхом обгороджування, перетворена в пасовища; внаслідок цього в багатьох лордствах не орють і 50 акрів, хоч раніше орали до 1 500 акрів... Руїни житлових будинків, сараїв, конюшень і т. д., які тут колись стояли»,— ось єдині сліди, що лишилися від колишніх жителів. «В деяких місцях від ста будинків і сімей лишилося всього... 8 чи 10... В більшості парафій, де обгороджування почалося всього 15 чи 20 років тому, залишилося тільки дуже небагато з тих земельних власників, які обробляли землю раніше, коли поля ще не були обгороджені. Далеко не рідкі випадки, коли 4 або 5 багатих скотарів узурпують великі недавно обгороджені лордства, які раніше були в руках 20—30 фермерів і такої ж кількості дрібних власників та інших жителів. Всі вони з їх сім'ями вигнані з своїх володінь, разом з ними вигнано і багато інших сімей, які мали у них роботу і харчування» [208].

Під приводом обгороджування лендлорди захоплювали не тільки сусідні пустища, але часто також і землі, оброблювані спільно або окремими особами, що орендували їх у общини за певну плату.

«Я говорю тут про обгороджування відкритих до того часу полів і земель, які вже були оброблені. Навіть автори, які захищають обгороджування, визнають, що внаслідок обгороджувань посилюється монопольне становище великих ферм, підвищуються ціни на життєві засоби і скорочується населення... Навіть обгороджування пустищ, в тому вигляді, як воно практикується тепер, позбавляє бідняків частини їх засобів існування і збільшує ферми і без того вже надто великі».[209] «Коли земля»,— пише доктор Прайс,— «попадає в руки небагатьох великих фермерів, то дрібні фермери» (яких він раніше характеризував як «масу дрібних власників і фермерів, що забезпечують себе і свої сім'ї продуктами оброблюваної ними землі, вівцями, які утримуються на общинній землі, птицею, свинями і т. д., так що їм майже не доводиться купувати засоби існування на ринку») «перетворюються в людей, змушених добувати собі засоби для існування працею на інших і купувати все, що їм потрібно, на ринку... Виконується, можливо, більше роботи, тому що більше змушують працювати... Міста і мануфактури зростатимуть, бо туди женуть все більшу кількість людей, змушених шукати собі роботи. Ось ті результати, до яких неминуче повинна приводити концентрація ферм і до яких вона дійсно приводить у нашому королівстві протягом уже багатьох років»[210].

Загальні наслідки обгороджувань він резюмує так:

«Загалом становище нижчих класів народу погіршало майже в усіх відношеннях, дрібні землевласники і фермери зведені до рівня по денщиків і наймитів; в той же час добувати засоби до життя в цьому становищі їм стало важче»[211].

---

[207] *Thomas Wright.*«A short address to the Public on the Monopoly of large farms», 1779, p. 2, 3.

[208] Rev. *Addington.* «Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Open Fields». London, 1772, p. 37—43, passim.

[209] Dr. *R. Price.* «Observations on Reversionary Payments», 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 155. Прочитайте Форстера, Аддінгтона, Кента, Прайсаі ДжемсаАндерсонаі порівняйте з ниминікчемну сикофантську балаканину Мак-Куллоха в його каталогу: «The Literature of Political Economy». London, 1845.

[210] Dr. *R. Price*, цит. ТВ., стор. 147.

[211] Там же, стор. 159. Це нагадує Стародавній Рим. «Багаті заволоділи більшою частиною неподілених земель. Покладаючись на умови того часу, які сприятливо склалися для них, вони не боялись, що землі ці будуть у них відібрані назад, і тому купували сусідні ділянки бідняків, почасти за згодою останніх, а почасти брали їх силою, так що тепер вони стали обробляти відразу дуже великі площі замість розкиданих полів. При цьому для землеробських робіт і скотарства вони вживали рабів, тому що вільні люди були б взяті на військову службу і, значить, не могли б у них працювати; володіння рабами приносило їм велику вигоду ще й тому, що внаслідок звільнення від військової служби раби могли безперешкодно розмножуватись і мали багато дітей. Таким чином сильні люди зосередили у своїх руках всі багатства, і вся країна кишіла рабами. Італійців же ставало все менше внаслідок злиднів, які лютували серед них, внаслідок податків і військової служби. А коли наступали мирні часи, вони були приречені на цілковиту бездіяльність, тому що багаті

Дійсно, захоплення общинної землі і революція в землеробстві, яка відбувалася разом з ним, відбились так різко на становищі сільськогосподарських робітників, що, як говорить сам Іден, заробітна плата їх у 1765—1780 рр. стала падати нижче мінімуму, внаслідок чого її доводилось доповнювати з коштів офіціальної благодійності. їх заробітної плати, говорить він, «вистачало тільки для задоволення абсолютно необхідних життєвих потреб».

Послухаймо тепер одного захисника обгороджувань і противника д-ра Прайса.

«Той висновок, що країна обезлюділа, бо населення не розтрачає більше своєї праці на відкритих полях, неправильний... Якщо після перетворення дрібних селян в людей, змушених працювати на інших, приведено в рух більшу кількість праці, то це тільки вигідно і бажано для нації» (до якої селяни, що зазнали перетворення, розуміється, не залічуються) «...Продукту виходить більше, коли їх комбінована праця застосовується на одній фермі: таким способом створюється надлишок для мануфактур і, значить, число мануфактур — цих золотих розсипищ нашої країни — зростає відповідно до кількості вироблюваного хліба»[212)].

Сер Ф. М. Іден, людина торійського відтінку і «філантроп», дає нам, між іншим, зразок того стоїчного спокою духу, з яким економісти розглядають найзухваліші порушення «священного права власності» і найгрубіші насильства над особистістю, коли вони потрібні для того, щоб закласти основи капіталістичного способу виробництва. Безконечний ряд грабежів, жорстокостей і знущань, яким супроводилась насильствена експропріація народу починаючи з останньої третини XV і до кінця XVIII століття, приводить його лише до такого «дуже зручного» заключного міркування:

«Треба було встановити належну (due) пропорцію між орною землею і пасовищем. Ще протягом усього XIV і більшої частини XV століття один акр пасовищ припадав на 2, 3 і навіть 4 акри орної землі. В середині XVI століття пропорція ця змінилась так, що 2 акри пасовищ стали припадати на 2, пізніше на 1 акр орної землі, поки, нарешті, не була досягнута правильна пропорція: 3 акри пасовища на один акр орної землі».

В XIX столітті зникла, звичайно, і сама згадка про зв’язок між землеробом і общинною власністю. Не кажучи вже про пізніший час, сільське населення не дістало ні копійки відшкодування за ті 3 511 770 акрів общинної землі, які були у нього відібрані між 1801 і 1831 рр. і подаровані лендлордам парламентом, що складався з лендлордів.

Нарешті, останнім великим процесом експропріації землі у землеробів є так звана «ClearingofEstates» («очищення маєтків» — в дійсності очищення їх від людей). «Очищення» являє собою кульмінаційний пункт усіх розглянутих вище англійських методів експропріації. Вище ми бачили, що вже не залишалось незалежних селян,

---

володіли всією землею і замість - вільних людей використовували рабів для обробітку землі» (*Appian*. «RomischeBurgerkriege», I, 7). Це місце стосується до епохи, яка передувала закону Ліцінія[201]. Військова служба, що так сильно прискорила розорення римського плебсу, для Карла Великого була головним засобом швидкого перетворення вільних німецьких селян у феодально залежних і кріпаків.

212)[J. *Arbuthnot*.] «An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.», p. 124, 129. Такі ж міркування, але з протилежною тенденцією, ми знаходимо у іншого автора: «Робітники вигнані з своїх котеджів і змушені перейти в міста, щоб знайти роботу,— але при цьому одержується більше додаткового продукту, і таким чином капітал зростає» ([*R. B. Seeley*.] «The Perils of the Nation», 2nd. ed. London, 1843, p. XIY).

яких можна було б вимести, і справа тепер доходить до «очищення» землі від котеджів, так що сільськогосподарські робітники вже не знаходять собі необхідного місця для житла на оброблюваній ними землі. Що таке «ClearingofEstates» у власному розумінні цього слова, ми можемо узнати, тільки звернувшись до гірської Шотландії, цієї обітованої землі сучасних романів. Там процес цей відзначається своїм систематичним характером, широтою масштабу, при якому він відбувається відразу (в Ірландії лендлорди знищують по кілька сіл одночасно; в гірській Шотландії відразу «очищаються» ділянки землі величиною як німецькі герцогства), і, нарешті, особливою формою експропрійованої земельної власності.

Кельти гірської Шотландії жили кланами, кожен з яких був власником зайнятої ним землі. Представник клану, глава його, або «велика людина», був власником цієї землі лише завдяки титулу цілком так само, як англійська королева є завдяки своєму титулу власницею всього національного земельного фонду. Коли англійському урядові вдалося придушити внутрішні війни між цими «великими людьми» і припинити їх невпинні наскоки на територію рівнинної Шотландії, то глави кланів аж ніяк не відмовилися від свого старого розбійницького ремесла; тільки форма його змінилась. Власного своєю владою вони перетворили своє право власності завдяки титулу в право приватної власності і, натрапивши на опір рядових членів клану, вирішили зігнати їх з землі шляхом відкритого насильства. «З такою ж підставою король Англії міг би претендувати на право зганяти своїх підданих у море»,— говорить професор Ньюмен [213)]. Цю революцію, яка почалася в Шотландії услід за останнім повстанням прихильників претендента [202] можна простежити в її перших фазах на працях сера Джемса Стюарта [214)] і Джемса Андерсона [215)]. У XVIII столітті для зігнаних з землі гелів [204] заборонили до того ж еміграцію, бо хотіли насильно загнати їх у Глазго та інші фабричні міста[216)]. Як приклад методу, що панує в XIX столітті[217)], ми візьмемо тут

---

213) *F. W. Newman.* «Lectures on Political Economy». London, 1851, p. 132.

214) Стюарт говорить: «Рента з цих земельних ділянок» (він помилково підводить під економічну категорію земельної ренти данину, сплачувану таксменами[203] главі клану) «дуже незначна в порівнянні з розмірами їх; що ж до числа тих, які живуть з оренди, то, можливо, виявиться, що клаптик землі в гірських місцевостях Шотландії годує в десять раз більше людей, ніж земля такої ж вартості в найбагатших провінціях» *(James Steuart.*«An Inquiry into the Principles of Political Eeconomy». London, 1767, v. I, ch. XYI, p. 104).

215) *James Anderson.* «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.». Edinburgh, 1777.

216) В 1860 р. насильствено експропрійовані були вивезені в Канаду, причому їм давали завідомо брехливі обіцянки. Деякі з них втекли в гори і на сусідні острови. За ними була організована погоня з поліцейських, від яких вони втекли після рукопашної сутички.

217) «В гірських областях»,— пише в 1814 р. Б'юкенен, коментатор А. Сміта,— «стара система власності щодня насильствено розбивається... Лендлорд, не звертаючи уваги на спадкових орендарів» (в даному разі ця категорія також неправильно застосована), «віддає землю тому, хто пропонує за неї вищу плату, і коли цей останній поліпшує землю, він зараз же запроваджує нову систему культури. Земля, раніше вкрита дрібними селянами, була населена відповідно до кількості одержуваного з неї продукту; при новій системі поліпшеної культури і збільшеної ренти стараються дістати якнайбільше продукту при якнайменших витратах і заради цієї мети усувають всі руки, які стали некорисними... Люди, вигнані з рідних місць, шукають засобів існування у фабричних містах і т. д.» *(David Buchanan.* «Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations». Edinburgh, 1814, v. IV, p. 144). «Шотландська знать експропріювала селянські сім'ї, викинувши

«очищення», проведені герцогинею Сатерленд. Тільки-но кермо влади попало в руки цієї особи, вельми обізнаної в питаннях політичної економії, вона вирішила негайно ж приступити до радикального економічного лікування і перетворити в пасовище для овець усе графство, населення якого попередніми заходами аналогічного характеру вже було зменшене до 15 000 чоловік. З 1814 по 1820 р. ці 15 000 жителів — близько 3 000 сімей — систематично виганялись і викорінювались. Всі їх села були зруйновані і спалені, всі поля перетворені в пасовища. Британські солдати були послані для екзекуції, і справа доходила у них до справжніх боїв з місцевими жителями. Одну стару жінку спалили в її власній хаті, тому що вона не захотіла залишити її. Таким чином ця дама привласнила собі 794 000 акрів землі, які з давніх-давен належали кланові. Вигнаним жителям вона виділила на березі моря близько 6 000 акрів землі, по 2 акри на сім'ю. Ці 6 000 акрів раніше були пустищем і не давали власникам ніякого доходу. Герцогиня виявила таке високе благородство почуттів, що здала землю в середньому по 2 шил. 6 пенсів за акр тим самим членам клану, які протягом століть проливали кров за її рід. Всю награбовану у клану землю вона поділила на 29 великих ферм, призначених для вівчарства, причому в кожній фермі жила одним одна сім'я, здебільшого батраки фермерів-англійців. В 1825 р. 15 000 гелів уже були заміщені 131 000 овець. Частина аборигенів, вигнаних на морський берег, пробувала прожити з рибальства. Вони перетворилися в амфібій і жили, як говорить один англійський автор, наполовину на землі, наполовину на воді, але і земля і вода вкупі тільки наполовину забезпечували їх існування [218)].

Але бравих гелів чекало нове і ще тяжче випробування за їх гірно-романтичне схиляння перед «великими людьми» клану. «Великі люди» відчули запах риби. Вони пронюхали в ньому щось прибуткове і здали морське узбережжя в оренду великим лондонським риботорговцям. Гели були вигнані вдруге[219)].

Але, кінець кінцем, і частина пасовищ для овець, у свою чергу, перетворюється в мисливські парки. Як відомо, в Англії немає справжніх лісів. Дикий олень, що живе в парках аристократів, є вже немов свійська тварина, жирна, як лондонські олдермени.

їх, як бур'ян; вона поводиться з селами та їх населенням, як індійці, пройняті помстою, поводяться з барлогами диких звірів... Людина продається за овечу шкуру, за баранячу ногу, навіть ще дешевше... При наскоку на північні провінції Китаю на раді монголів було запропоновано знищити жителів і перетворити їх землю в пасовище. Багато лендлордів гірської Шотландії здійснили цей проект у власній країні щодо своїх співвітчизників» (*GeorgeEnsor.*«AnInquiryconcerningthePopulationofNations». London, 1818, р. 215, 216).

218)Коли нинішня герцогиня Сатерленд влаштувала в Лондоні пишну зустріч місіс Бічер-Стоу, авторові «Хатини дяді Тома», з метою продемонструвати свою симпатію до негрів-рабів Американської республіки,— про цю симпатію вона разом з іншими аристократками любісінько забула під час Громадянської війни, коли всі «благородні» англійські серця співчували рабовласникам,— я розповів у «New- YorkTribune» про те, як живуть раби самої Сатерленд[205](частина моєї статті цитована Керг в «TheSlaveTrade». Philadelphia, 1853, р. 202, 203). Стаття ця була передрукована однією шотландською газетою і викликала енергійну полеміку між цією останньою і сикофантами Сатерленд.

219)Цікаві дані про цю рибну торгівлю ми знаходимо у Давіда Уркарта в «Portfolio. NewSeries».— Нассау У. Сеніор у своєму вище цитованому, посмертно виданому творі «Journals, ConversationsandEssayrelatingtoIreland», London, 1868, кваліфікує «заходи в Сатерлендшірі як одно з найбільш благотворних «очищень» (clearings), які тільки знає людство».

Шотландія являє собою останнє пристановище цієї «благородної пристрасті».

«В гірських областях»,— пише Сомерс в 1848 р.,— «площа під лісом набагато розширилась[219a]. Тут, по один бік Гейка, ви бачите новий ліс Гленфеші, там, по другий його бік, новий ліс Ардверікі. Там же перед вами Блек-Маунт, величезне недавно створене пустище. З сходу на захід, від околиць Абердіна до скель Обана, простягається тепер безперервна смуга лісів, тимчасом як в інших частинах гірської країни нові ліси знаходяться в Лох-Аркейгу, Гленгаррі, Гленморістоні і т. д. Перетворення землі в пасовища для овець... вигнало гелів на менш родючі землі. Тепер олень починає витісняти овець, а це ще більше посилює безпросвітні злидні гелів... Мисливський парк і народ не можуть ужитися разом. Або один або другий повинен зникнути. Якщо в найближчу чверть століття місця для полювання будуть чисельно і своїми розмірами зростати в такій же мірі, як вони зростали в минулу чверть століття, то ні одного гела не залишиться більше на рідній землі. Цей рух серед землевласників гірських місцевостей викликаний почасти модою, аристократичною примхою, пристрастю до полювання і т. п., а почасти вони торгують дикими тваринами, маючи на увазі виключно вигоду. Бо фактично ділянка гірської землі, відведена для полювання, виявляється, в багатьох випадках незрівнянно більш прибуткова, ніж та сама ділянка, перетворена в пасовище для овець... Любитель, який шукає місця для полювання, готовий запропонувати таку плату, яку тільки дозволяють розміри його гаманця... Лиха, які спіткали гірську Шотландію, не менш жахливі, ніж ті, які спіткали Англію в результаті політики норманських королів. Дикі тварини дістали більше простору, але зате люди скупчуються все тісніше і тісніше... У народу відбирають вільність за вільністю... І гніт щодня зростає. «Очищення» і вигнання населення проводяться власниками як твердо встановлений принцип, як агротехнічна необхідність, подібно до того, як на незайманих землях Америки і Австралії викорчовуються дерева і чагарники; і ця операція здійснюється спокійно, по-діловому» [220].

[219a] В шотландських «deerforests» [«мисливських парках»] немає жодного дерева. Овець женуть геть, на місце їх зганяють оленів на голі гори і називають це «deerforest». Таким чином, тут немає навіть лісорозведення.

[220] *Robert Somers.* «Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847». London, 1848, p. 12—28 passim. Ці листи з’явилися спочатку в «Times». Англійські економісти, само собою розуміється, пояснювали голод, який спіткав гелів у 1847 р., їх перенаселенням. В усякому разі гели, бачите, «тиснули» на засоби свого існування. В Німеччині «очищення маєтків», або, як воно називалося тут, «Bauernlegen», розвинулося з особливою силою після Тридцятирічної війни і ще в 1790 викликало селянські повстання в курфюршестві Саксонії. Воно поширилось у Східній Німеччині. В більшості провінцій Пруссії право власності було гарантоване селянам вперше Фрідріхом II. Завоювавши Сілезію, він примусив її земельних власників відбудувати селянські^ хати, комори і т. п. і забезпечити селянські господарства худобою та знаряддями. Йому потрібні були солдати для армії і платники податків для державної скарбниці. Наскільки приємне було життя селянина за Фрідріха II з його неподобною фінансовою системою і управлінням, що являло собою суміш деспотизму, бюрократизму і феодалізму, свідчать такі слова Мірабо, гарячого прихильника Фрідріха: «Льон становить одно з головних багатств землероба Північної Німеччини. Але, на нещастя для роду людського, це — тільки засіб проти крайніх злиднів, а не джерело добробуту. Прямі податки, панщина, всілякі повинності розоряють селянина, який до того ж сплачує посередні податки на все, що він купує... і на довершення лиха він не сміє продавати свою продукцію там, де хоче, і за стільки, за скільки хоче; він не сміє купувати необхідні йому продукти у тих купців, які згодні продати їх за найбільш підходящу ціну. Всі ці обставини мало-помалу розоряють його, і він не міг би сплачувати прямих податків, якби не займався прядінням; це останнє становить для нього необхідну підмогу, даючи можливість використовувати сили його дружини, його дітей, слуг і служниць і його самого. Але яке ж це злиденне життя, навіть з цією підмогою! Літом він працює як каторжник під час обробітку полів і збирання врожаю, лягає о 9 годині і встає о 2, щоб управитися з роботою; зимою йому слід було б відновити свої сили, користуючись довшим відпочинком, але у нього не вистачить зерна на хліб і на насіння, коли він продасть частину своїх продуктів для того, щоб сплатити податки. Отже, доводиться прясти, щоб надолужити цю прогалину... і прясти з величезним напруженням. Тому селянин зимою лягає опівночі або о першій годині ночі і встає о п’ятій або о шостій годині ранку або ж лягає о дев’ятій і встає о другій,— і так щодня протягом усього свого життя, крім недільних днів... Це надмірно тривале неспання і ця надмірна праця виснажують організм людини; ось чому на селі чоловіки і жінки старіють далеко швидше, ніж у містах» (*Mirabeau*, цит. тв., т. III, стор. 212 і дальші).

Додаток до 2 видання. У квітні 1866 р., через 18 років після опублікування цитованої вище праці Роберта Сомерса, професор Леон Леві читав у Товаристві майстерства і ремесел[206] доповідь про перетворення пасовищ для овець у мисливські парки. Він розповідав, наскільки посунулося вперед перетворення гірської Шотландії в пустиню, і між іншим говорив: «Вигнання населення і перетворення землі в пасовища для овець стало найвигіднішим засобом для одержання доходу без усяких затрат.... Заміна пасовищ для овець мисливськими парками стала звичайною в гірській Шотландії. Вівці виганяються дикими тваринами, як раніше виганялись люди, щоб очистити місце для овець... Ви можете пройти від маєтків графа Далхузі у Форфаршірі аж до Джон-о’Гротс, не виходячи з лісу. В багатьох» (з цих лісів) «давно вже живуть лисиці, дикі кішки, куниці, тхори, ласки і альпійські зайці; а кролі, білки і щури з’явилися там тільки останнім часом.

Розграбування церковного майна, шахрайське відчуження державних земель, розтягання общинної власності, здійснюване по-узурпаторському і з нещадним тероризмом, перетворення феодальної власності і власності кланів в сучасну приватну власність — такі є різноманітні ідилічні методи первісного нагромадження. Таким чином удалося завоювати поле для капіталістичного землеробства, віддати землю під владу капіталу і створити для міської промисловості необхідний приплив поставленого поза законом пролетаріату.

3. КРИВАВЕ ЗАКОНОДАВСТВО З КІНЦЯ XV СТОЛІТТЯ ПРОТИ ЕКСПРОПРІЙОВАНИХ. ЗАКОНИ З МЕТОЮ ЗНИЖЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Люди, вигнані внаслідок розпуску феодальних дружин і відірвані від землі раз у раз повторюваною, насильственою експропріацією,— цей поставлений поза законом пролетаріат поглинався зростаючою мануфактурою далеко не з такою швидкістю, з якою він з'являвся на світ. З другого боку, люди, раптом вирвані з звичайної життєвої колії, не могли так само раптом освоїтися з дисципліною своєї нової обстановки. Вони масами перетворювались у жебраків, розбійників, бродяг — почасти через схильність, а здебільшого під тиском обставин. Тому в кінці XV і протягом всього XVI століття в усіх країнах Західної Європи видаються криваві закони проти бродяжництва. Батьки теперішнього робітничого класу були насамперед піддані карі за те, що їх перетворили в бродяг і пауперів. Законодавство вважало їх за «добровільних» злочинців, виходячи з того припущення, що при бажанні вони могли б продовжувати працювати за старих, уже не існуючих умов.

В Англії це законодавство почалося за Генріха VII.

Згідно з актом Генріха VIII від 1530 р., старі і не здатні до праці жебраки дістають дозвіл збирати милостиню. Навпаки, для бродяг ще працездатних передбачалися покарання батогами і тюремне ув'язнення. Закон велить прив'язувати їх до тачки і катувати, поки кров не потече по тілу, а потім брати з них присягу, що вони

Величезні земельні площі, які фігурують в шотландській статистиці як надзвичайно багаті і великі луки, не знають тепер ніякого обробітку та поліпшення і призначені виключно для мисливської забави небагатьох осіб,— забави, яка триває лише кілька днів на рік».Лондонський «Economist» від 2 червня 1866 р. пише: «Одна шотландська газета серед новин останнього тижня між іншим повідомляє: «Одна з найкращих овечих ферм в Сатерлендширі, за яку недавно по закінченні строку контракту було запропоновано 1 200 ф. ст. річної ренти, перетворена в мисливський парк!». Феодальні інстинкти проявляються так само... як у часи норманського завоювання... коли було зруйновано 36 сіл, щоб створити на їх місці новий ліс... Два мільйони акрів, серед них кілька найродючіших районів Шотландії, перетворені в цілковиту пустиню. Трава, яка росте на луках в Глен-Тілт, вважалась найбільш поживним кормом у графстві Перт; мисливський парк в Бен-Олдер давав колись найкращу траву у великій окрузі Баденок; частина лісу Блек-Маунт була найкращим в Шотландії пасовищем для чорних овець. Про розміри площі, перетвореної в пустища ради любителів полювання, можна собі скласти уявлення на підставі того факту, що площа ця охоплює далеко більший простір, ніж усе графство Перт. Як багато втрачає країна внаслідок цього насильственого спустошення, видно з того, що на землі під лісом Бен-Олдер можна було б прогодувати 15 000 овець і що площа цього лісу становить тільки 7зо всієї мисливської області Шотландії... Вся ця мисливська земля стала зовсім непродуктивною... результат той самий, як коли б вона потонула у водах Північного моря. Дужа рука закону повинна б покласти кінець цьому штучному створенню пустищ або пустирів».

повернуться на батьківщину або туди, де вони прожили останні три роки, і «візьмуться до праці» (toputhimselftolabour). Яка жорстока іронія! Акт, виданий у 27-й рік царювання Генріха VIII, підтверджує ці положення і посилює їх рядом нових доповнень. При рецидиві бродяжництва покарання батогами повторюється і крім того відрізається половина вуха; коли ж бродяга попадається втретє, то він підлягає смертній карі як тяжкий злочинець і ворог суспільства.

Едуард VI в 1547 р.— в перший же рік свого царювання — видає закон, за яким кожен, хто ухиляється від роботи, віддається в рабство тому, хто донесе на нього як на гультяя. Хазяїн повинен давати своєму рабу хліб і воду, юшку і такі м’ясні покиди, які йому заманеться. Він має право батогами і заковуванням у кайдани примушувати його до всякої роботи, хоч би яка огидна вона була. Коли раб самовільно залишає хазяїна на 2 тижні, то його засуджують на довічне рабство, і на його лоб або на щоку накладають тавро «S»; коли він тікає втретє, його страчують як державного злочинця. Хазяїн може його продати, передати в спадщину, наймати як раба, як всяке рухоме майно або худобу. Коли раби замислять що-небудь проти своїх панів, то вони також підлягають смертній карі. Мирові судді зобов’язані розшукувати рабів-утікачів, коли про це заявлять пани. Коли виявиться, що бродяга-втікач три дні тинявся без діла, то його відправляють на батьківщину, випікають розпеченим залізом на його грудях тавро «V» і, закувавши в кайдани, вживають для шляхових та інших робіт. Бродяга, який неправильно вказав місце свого народження, на покарання за це перетворюється в довічного раба відповідного селища, його жителів або корпорації і дістає тавро «S». Кожен має право відібрати у бродяги його дітей і тримати їх при собі як учнів — юнаків до 24 років, дівчат до 20 років. Коли вони тікають, то до настання вказаного віку обертаються в рабів своїх хазяїв-вихователів, які можуть заковувати їх у кайдани, бити батогами і т. п. Хазяїн може надіти залізне кільце на шию, ноги або руки свого раба, щоб легше відрізняти його від інших і утруднити йому можливість втекти [221)]. В останній частині цього закону передбачаються випадки, коли бідні повинні працювати на ту округу або тих осіб, які беруться їх годувати, поїти і забезпечувати роботою. Такого роду раби — раби парафій — збереглися в Англії аж до XIX століття під назвою roundsmen(парафіяльники).

Закон Єлизавети від 1572 р. передбачав, що жебраки віком понад 14 років, які не мають дозволу збирати милостиню, підлягають жорстокому покаранню батогами і накладенню тавра на ліве вухо, коли ніхто не згодиться взяти їх як слуг на два роки; в разі рецидиву жебраки віком понад 18 років повинні бути страчені, якщо ніхто не погоджується взяти їх як слуг на 2 роки; при третьому рецидиві їх страчують без всякої пощади як державних злочинців. Аналогічні постанови є в законах: виданому на 18-му

[221)] Автор «EssayonTradeetc.» зауважує: «За царювання Едуарда VI англійці з цілковитою, як видно, серйозністю взялися до заохочування мануфактур і забезпечення бідних роботою. Це видно з одного чудового закону, в якому говориться, що на всіх бродяг треба накладати тавро» і т. д. («AnEssayonTradeandCommerce». London, 1770, p. 5).

році царювання Єлизавети, розд. 13, і в законі 1597 року [221a)].

За Якова І, той, хто ходить без діла і просить милостиню, вважається бродягою. Мирові судді в PettySessions[207] уповноважені піддавати таких бродяг прилюдному покаранню батогами і ув'язнювати в тюрму тих, що попалися вперше, на 6 місяців, тих, що попалися вдруге,— на 2 роки. Під час тюремного ув'язнення їх піддають покаранню батогами так часто і в таких розмірах, як це заманеться мировим суддям... Непоправних і небезпечних бродяг закон велить таврувати, випікаючи на лівому плечі букву «R», і посилати на примусові роботи; коли ж вони ще раз попадуться в жебрацтві, їх нещадно страчують. Ці положення закону діяли аж до початку XVIII століття і були скасовані лише актом, виданим на 12-му році царювання Анни, розд. 23.

Такі закони були і у Франції, де в середині XVII століття паризькі бродяги заснували так зване «королівство бродяг» (royaumedestruands). Ще на початку царювання Людовіка XVI був виданий ордонанс (від 13 липня 1777 р.), за яким засилали на каторгу кожну здорову людину віком від 16 до 60 років, коли вона не має засобів для існування і певної професії. Аналогічні заходи встановлені статутом Карла V для Нідерландів (жовтень 1537 р.), першим едиктом штатів і міст Голландії від 19 березня 1614 р., плакатом Сполучених провінцій від 25 червня 1649 р. і т. д.

Сільське населення, насильствено позбавлене землі, вигнане і перетворене в бродяг, старалися, спираючись на ці потворно терористичні закони, привчити до дисципліни найманої праці батогами, тавруванням, тортурами.

Мало того, що на одному полюсі виступають умови праці як капітал, на другому полюсі — люди, які не мають для продажу нічого, крім своєї власної робочої сили. Мало також примусити цих людей добровільно продавати себе. З дальшим зростанням капіталістичного виробництва розвивається робітничий клас, який щодо свого виховання, традицій, звичок визнає умови цього способу виробництва само собою зрозумілими природними законами. Організація розвинутого капіталістичного

[221a)]Томас Морговорить у своїй «Утопії»: «Отак і трапляється, що жадний і ненаситний обжера, справжня чума для своєї батьківщини, збирає у своїх руках тисячі акрів землі і обгороджує їх тином або парканом, або своїми насильствами і утисками доводить власників до того, що вони змушені продати все своє майно. Тим чи іншим способом, не києм, то палицею, дошкуляють їм, і вони, нарешті, змушені веселитись — ці бідні, прості, нещасні люди! Мужчини і женщини, чоловіки і жінки, сироти і вдови, доведені до відчаю матері з немовлятами, всі домочадці, бідні на засоби до життя, але численні, тому що землеробство вимагало багато робочих рук. Вони бредуть геть, кажу я, покидають свої рідні місця, до яких вони звикли, і ніде не знаходять притулку. Продаж усіх домашніх речей, хоч і невеликої цінності, міг би за інших умов дати їм деяку допомогу, але, раптом викинуті на вулицю, вони змушені продавати майно за безцінь. І коли ці нещасні, змушені поневірятися, витратили все до останньої копійки, то скажіть, бога ради, що ж їм лишається робити, як не красти? Але тоді їх вішають по всій формі закону. Чи просити милостиню? Але тоді їх ув'язнюють в тюрму як бродяг за те, що вони тиняються без діла: їх обвинувачують у неробстві,— їх, кому ні одна душа не хоче дати роботи, хоч би як наполегливо вони її добивались». З числа цих бідних вигнанців, що їх, як говорить Томас Мор, просто-таки примушували красти, «за царювання Генріха VIII було страчено 72 000 великих і дрібних злодіїв» (*Holinshed*. «DescriptionofEngland», **v**. і, p. 186). В часи Єлизавети «бродяг вішали цілими низками, і не минало року, щоб в тому чи іншому місці не було повішено їх 300 або 400 чоловік» (*Strype*. «Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Harry Reign», 2nd ed., 1725, v. II). За тим самим Страйпом, в Сомерсетширі протягом одного тільки року було страчено 40 чоловік, на 35 накладено тавро, 37 піддано покаранню батогами і 183 «одчайдушні негідники» випущені на волю. І все ж, говорить він, «через потурання мирових суддів і безглузду жалісливість народу це велике число обвинувачених не становить і 1/5всіх дійсних злочинців». Він додає: «Інші графства Англії були не в кращому стані, ніж Сомерсетшір, багато з них навіть в далеко гіршому»

процесу виробництва ламає всякий опір; постійне створення відносного перенаселення вдержує закон попиту на працю і пропозиції праці, а значить і заробітну плату, в межах, які відповідають потребі капіталу в зростанні; сліпа сила економічних відносин зміцнює панування капіталістів над робітниками. Позаекономічний, безпосередній примус, правда, все ще застосовується, але тільки як виняток. При звичайному ході справ робітника можна полишити на волю «природних законів виробництва», тобто залежності від капіталу, яка створюється самими умовами виробництва, ними гарантується і увічнюється. Інше бачимо ми в ту історичну епоху, коли капіталістичне виробництво тільки ще складалося. Виникаючій буржуазії потрібна державна влада, і вона дійсно застосовує державну владу, щоб «регулювати» заробітну плату, тобто примусово вдержувати її в межах, які сприяли б видушуванню додаткової вартості, щоб подовжувати робочий день і самого робітника тримати в нормальній залежності від капіталу. В цьому істотний момент так званого первісного нагромадження.

Клас найманих робітників, який виник в другій половині XIV століття, становив тоді і в наступному столітті лише дуже мізерну частину населення; його становище знаходило собі сильну опору в самостійному селянському господарстві на селі і цеховій організації в містах. Як на селі, так і в місті хазяї і робітники стояли соціально близько один до одного. Підпорядкування праці капіталові було лише формальним, тобто самий спосіб виробництва ще не мав специфічно капіталістичного характеру. Змінний елемент капіталу у великій мірі переважав над постійним його елементом. Внаслідок цього попит на найману працю швидко зростав з нагромадженням капіталу, а пропозиція найманої праці лише поволі йшла за попитом. Значна частина національного продукту, яка перетворилася пізніше в фонд нагромадження капіталу, в той час ще входила в фонд споживання робітника.

Законодавство про найману працю, яке з самого початку мало на увазі експлуатацію робітника і в своєму дальшому розвитку завжди вороже робітникові [222)], починається в Англії за Едуарда III статутом про робітників від 1349 року. У Франції йому відповідає ордонанс 1350 р., виданий від імені короля Іоанна. Англійське і французьке законодавства розвиваються паралельно і щодо свого змісту тотожні. Я не говоритиму про статути про робітників як засіб для подовження робочого дня, оскільки з цього погляду вони вже розглянуті вище (розділ восьмий, підрозділ 5).

Статут про робітників був виданий внаслідок настійних скарг палати громад.

«Раніше»,— наївно зауважує один торі,— «бідні вимагали такої високої заробітної плати, що це загрожувало промисловості і багатству. Тепер заробітна плата їх настільки низька, що це знов-таки є загрозою промисловості і багатству, хоч і іншою, ніж раніше, і, може, ще більш небезпечною, ніж тоді» [223)].

---

222)«Кожного разу, коли законодавство намагалось регулювати суперечки між хазяями і їх робітниками, його порадниками були хазяї»,— говорить А. Сміт [208]. «Власність — ось дух законів»,— говорить Ленге [209].

223)[*J. B. Byles*.] «SophismsofFreeTrade». By a Barrister. London, 1850, p. 206. Він єхидно додає: «Ми завжди були готові

Законом установлюється тариф заробітної плати для міста і села, для відрядної і поденної роботи. Сільські робітники повинні найматися на рік, а міські — «на вільному ринку». Під страхом тюремного покарання забороняється видавати плату вищу, ніж вказано в статуті, причому ті, хто одержав таку незаконну плату, караються суворіше, ніж ті, хто сплатив її. Так, наприклад, ще в Єлизаветинському статуті про учнів статтями 18 і 19 передбачалось десятиденне тюремне ув'язнення для того, хто видав плату вище тарифної, і тритижневе ув'язнення для того, хто її прийняв. Статут 1360 р. встановлював ще більш суворі кари і навіть уповноважував хазяїв заставляти робітників шляхом фізичного примусу працювати на умовах установленого законом тарифу. Всі спілки, договори, присяги і т. п., які об'єднували мулярів і теслярів, були оголошені недійсними. Коаліції робітників вважалися за тяжкий злочин, починаючи з XIV століття і аж до 1825 р., коли були скасовані закони проти коаліцій [210]. Дух статуту про робітників 1349 р. і всіх пізніших законів яскраво позначається в тому, що держава встановлює лише максимум заробітної плати, але ніяк не її мінімум.

В XVI столітті становище робітників, як відомо, дуже погіршало. Грошова плата підвищилась, але далеко не в тій мірі, в якій упала ціна грошей і підвищились ціни товарів. Отже, фактично заробітна плата упала. І все ж закони, спрямовані до зниження заробітної плати, не переставали діяти; разом з тим відрізували вуха і накладали тавро на тих, «кого ніхто не погоджувався взяти як слугу». Статут про учнів, виданий на 5-му році царювання Єлизавети, розд. 3, уповноважує мирових суддів установлювати певний рівень заробітної плати і видозмінювати його відповідно до пір року і товарних цін. Яков І поширив це регулювання праці на ткачів, прядильників і всі інші категорії робітників[224)]. Георг II поширив закони проти робітничих коаліцій на всі мануфактури.

У власне мануфактурний період капіталістичний спосіб виробництва досить зміцнів для того, щоб зробити законодавче регулювання заробітної плати і нездійсненним і

втрутитися на користь підприємців; невже ми нічого не можемо зробити на користь робітників?»

[224)] З одного пункту статуту, виданого на 2-му році царювання Якова І, розд. 6, видно, що деякі сукнарі, які були в той же час мировими суддями, дозволяли собі офіціально встановлювати тариф заробітної плати у своїх власних майстернях. В Німеччині дуже часто видавалися статути для зниження заробітної плати, особливо після Тридцятирічної війни. «Поміщиків дуже турбував брак слуг і робітників в обезлюділих місцевостях. Усім сільським жителям було заборонено наймати кімнати неодруженим чоловікам і жінкам; про всіх таких жильців наказано доноситиначальству, і їх повинні були ув'язнювати в тюрму, коли не захочуть піти в слуги, хоч би вони підтримували своє існування якимись іншими заняттями, роботами на селян за поденну плату або навіть торгували грішми і хлібом» («KaiserlichePrivilegienundSanctionenfurSchlesien», І, 125). Протягом усього століття в указах монархів не припиняються гіркі нарікання на зіпсовану і зухвалу челядь, яка не кориться суворому режимові, не задовольняється встановленою законом платою; окремому поміщикові забороняється видавати вищу плату, ніж встановлено таксою, виробленою для всієї округи. І все ж після війни умови, в яких перебували слуги, були іноді кращі, ніж через сто років; в Сілезії слуги ще в 1652 р. одержували м'ясо двічі на тиждень, тоді як в нашому столітті в тій самій Сілезії є місця, де слуги одержують м'ясо тільки тричі на рік. І заробітна плата була після війни вища, ніш в наступні століття» (G. *Freytaq.*[«Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes». Leipzig, 1862, S. 35, 36]).

непотрібним, але, незважаючи на те, все ж хотіли вдержати на всякий випадок цю зброю з старого арсеналу. Ще акт, виданий на 8-му році царювання Георга II, забороняє давати кравцям-підмайстрам Лондона і околиць більше 2 шил. *7 1/2* пенсів поденної плати, крім випадків всенародного трауру; ще акт, виданий на 13-му році царювання Георга III, розд. 68, дає право мировим суддям регулювати заробітну плату шовкоткачів; ще в 1796 р. потрібні були дві ухвали вищих судових установ, для того щоб вирішити, чи поширюються накази мирових суддів про заробітну плату і на несільськогосподарських робітників; ще в 1799 р. парламентським актом було підтверджено, що заробітна плата гірників Шотландії регулюється статутом Єлизавети і двома шотландськими актами 1661 і 1671 років. В якій великій мірі змінились під цей час умови, показує один випадок, нечуваний у практиці англійської палати громад. Тут, де протягом більше 400 років фабрикувалися закони, які встановлювали виключно той максимум, якого ні в якому разі не повинна перевищувати заробітна плата, Уітбред запропонував у 1796 р. визначити законом мінімум заробітної плати для сільськогосподарських робітників. Пітт виступив проти цього, погоджуючись, однак, що «становище бідних жахливе (cruel)». Нарешті, в 1813 р. закони про регулювання заробітної плати були скасовані. Вони стали смішною аномалією в умовах, коли капіталіст регулює працю на своїй фабриці з допомогою свого особистого законодавства і з допомогою податку на користь бідних доповнює до необхідного мінімуму плату сільських робітників. Але й досі збереглися в цілковитій недоторканності положення статутів про робітників, які стосуються контрактів між хазяїном і робітниками, строків розірвання і т. п.,— положення, за якими на хазяїна, що порушив контракт, можна вчинити тільки цивільний позов, тоді як робітник, що порушив контракт, підлягає кримінальній відповідальності.

Жорстокі закони проти коаліцій впали в 1825 р., коли поведінка пролетаріату стала загрозливою. Проте вони впали тільки почасти. Деякі чудові залишки старих статутів зникли тільки в 1859 році. Нарешті, 29 червня 1871 р. був виданий парламентський акт, який претендував на те, що він нібито знищує останні сліди цього класового законодавства, тому що він дав юридичне визнання тред-юніонам. Але другий парламентський акт, виданий в той же день (акт, прийнятий на зміну кримінального закону про міри покарання за насильство, погрози і посягання), фактично відновив старе становище в новій формі. З допомогою такого парламентського фокусу всі засоби, якими могли б скористуватися робітники під час страйку або локауту (зговору зв'язаних між собою фабрикантів, які вдаються до одночасного закриття своїх фабрик), були вилучені з загального права і підпорядковані надзвичайному кримінальному законові, тлумачення якого цілком залежало від мирових суддів, тобто від фабрикантів. За два роки до того в тій самій палаті громад той самий пан Гладстон з певним благородством вніс законопроект про скасування всіх надзвичайних законів, спрямованих проти робітничого класу. Але далі, ніж до другого читання цього

законопроекту, справа не пішла, проект був покладений під сукно, поки, нарешті, «велика ліберальна партія», об'єднавшись з торі, не набралась сміливості рішуче виступити проти того самого пролетаріату, який поставив її при владі. Не задовольняючись цією зрадою, «велика ліберальна партія» дозволила англійським суддям, які завжди плазували перед пануючими класами, відкопати старий закон проти «конспірацію)[211] і застосувати його до робітничих коаліцій. Як ми бачимо, лише проти власної волі і під тиском мас англійський парламент відмовився від законів проти страйків і тред-юніонів, після того як сам цей парламент з безсоромним егоїзмом протягом п'ятисот років займав становище постійного тред-юніону капіталістів, спрямованого проти робітників.

Цілком так само французька буржуазія на самому початку революційної бурі зважилася відібрати у робітників тільки що завойоване право асоціацій. Декретом від 14 червня 1791 р. вона оголосила всі робітничі коаліції «злочином проти свободи і декларації прав людини», що карається штрафом в 500 ліврів і позбавленням активних прав громадянина на один рік [225)]. Цей закон, що втискує державно-поліцейськими заходами конкуренцію між капіталом і працею в рамки, вигідні для капіталу, пережив усі революції і зміни династій. Навіть уряд терору[212] залишив його недоторканним. Тільки зовсім недавно його викреслили з Codepenal[Кримінального кодексу]. Надзвичайно характерне мотивування цього буржуазного державного перевороту. «Хоч і бажане,— говорив, виступивши як доповідач, Ле Шапельє,— підвищення заробітної плати вище теперішнього рівня, щоб той, хто дістає цю плату, звільнився від абсолютної, майже рабської залежності, зумовленої недостачею необхідних життєвих засобів», все ж робітники не повинні порозуміватись між собою щодо своїх інтересів, не повинні діяти спільно з метою пом'якшити свою «абсолютну, майже рабську залежність», бо цим «вони порушили б свободу своїх колишніх хазяїв, теперішніх підприємців» (свободу тримати робітників у рабстві!), і оскільки коаліція проти деспотії колишніх цехових хазяїв є — що б ви думали? — є відновлення цехів, скасованих французькою конституцією.[226)]

4. ГЕНЕЗИС КАПІТАЛІСТИЧНИХ ФЕРМЕРІВ

Ми розглянули ті насильства, з допомогою яких були створені поставлені поза

[225)]Стаття перша цього закону говорить: «Оскільки знищення всякого роду корпорацій осіб одного стану або однієї професії становить одну з корінних основ французької конституції, то забороняється відновлювати такі корпорації під будь- яким приводом і в будь-якій формі». Стаття четверта заявляє, що «коли громадяни, які займаються однією і тією самою професією, майстерством або ремеслом, порозуміються між собою або укладуть угоду, спрямовану до того, щоб відмовитися гуртом або погоджуватись тільки при певній платі робити послуги своєю промисловою діяльністю і своїми роботами, то вищезгадані порозуміння і угоди повинні бути оголошені... протиконституційними, що посягають на свободу і декларацію прав людини і т. д.», тобто державним злочином, цілком так само, як і в старих статутах про робітників («RevolutionsdeParis». Paris, 1791, III, p. 523).

[226)]*Buchez et Roux.* «Histoire Parlementaire», t. X, p. 193—195 passim.

законом пролетарі, той кривавий режим, який перетворив їх у найманих робітників, ті брудні високодержавні заходи, які, посилюючи ступінь експлуатації праці, підвищували поліцейськими способами нагромадження капіталу. Тепер постає питання: звідки ж виникли первісно капіталісти? Адже експропріація сільського населення створює безпосередньо лише великих земельних власників. Щодо генезису фермерів, то ми можемо простежити його крок за кроком, тому що це — повільний процес, який триває багато століть. Уже кріпаки, а поряд з ними і вільні дрібні земельні власники, перебували в дуже відмінному майновому становищі, а тому і звільнення їх здійснилось за дуже відмінних економічних умов.

В Англії першою формою фермера був bailiff[управитель панського маєтку], який сам лишався кріпаком. Щодо свого становища він нагадує староримського villicus, але з вужчим колом діяльності. В другій половині XIV століття на місце bailiffстає фермер, якому лендлорд постачає насіння, худобу і землеробські знаряддя. Становище його не дуже відрізняється від становища селянина. Він тільки експлуатує більше найманої праці. Скоро він стає «metayer», фермером-половинщиком.. Він дає одну частину необхідного для землеробства капіталу, лендлорд — другу. Валовий продукт ділиться між ними в пропорції, установленій контрактом. В Англії ця форма оренди швидко зникає, поступаючись місцем фермерові у власному розумінні слова, який вкладає в справу власний капітал, веде господарство при допомозі найманих робітників і віддає лендлордові грішми або натурою частину додаткового продукту як земельну ренту.

Протягом XV століття, поки праця незалежних селян і сільськогосподарських робітників, які займалися поряд з роботою по найму в той же час і самостійним господарством, йшла на їх власну користь, рівень життя фермера був так само незначний, як і сфера його виробництва. Землеробська революція, яка почалася в останній третині XV століття і тривала протягом майже всього XVI століття (за винятком останніх його десятиріч), збагачувала фермера так само швидко, як розоряла сільське населення [227)]. Узурпація общинних пасовищ і т. п. дає змогу фермерові набагато збільшити кількість своєї худоби майже без всяких витрат, тимчасом як худоба дає багато гною для його землі.

В XVI столітті сюди долучається ще один момент, який має вирішальне значення. В той час орендні договори укладались на довгі строки, нерідко на 99 років. Безперервне падіння вартості благородних металів, а значить і вартості грошей, було дуже вигідне для фермерів. Воно, не кажучи вже про інші розглянуті вище обставини, знижувало заробітну плату. Частина заробітної плати перетворювалася в прибуток фермера. Безперервне підвищення цін на хліб, вовну, м’ясо, — одним словом, на всі сільськогосподарські продукти, збільшувало грошовий капітал фермера без всяких

[227)] «Фермери»,— говорить Харрісон у своїй праці «DescriptionofEngland»,— «яким раніше було важко сплачувати 4 ф. ст. ренти, сплачують тепер 40, 50, 100 ф. ст. і все ж вважають справу не досить прибутковою, якщо по закінченні строку оренди у них не залишиться на руках рента за 6—7 років».

зусиль з його боку, тимчасом як земельну ренту він сплачував на підставі договорів, укладених при попередній вартості грошей [228)]. Таким чином він збагачувався одночасно і за рахунок своїх найманих робітників і за рахунок свого лендлорда. Отже немає нічого дивного в тому, що в Англії на кінець XVI століття утворився клас багатих для того часу «капіталістичних фермерів» [229)].

5. ЗВОРОТНИЙ ВПЛИВ ЗЕМЛЕРОБСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ПРОМИСЛОВІСТЬ. СТВОРЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ

Здійснювана поштовхами, раз у раз відновлювана експропріація сільського населення і вигнання його з землі давали, як ми бачили, міській промисловості все нові й нові маси пролетарів, що стояли цілком поза всякими цеховими відносинами,— хитромудра обставина, яка змусила старика А. Андерсона (не змішувати з Джемсом

---

228)Про вплив знецінення грошей в XYIстолітті на різні класи суспільства див. «A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days». By W. S., Genteleman (London, 1581).Діалогічна форма цього твору сприяла тому, що його довго приписували Шекспіру, і ще в 1751 р. він вийшов у світ під його ім'ям. Автор його — Уильям Стаффорд. В одному місці рицар (knight) міркує так:*Рицар:* «Ви, мій сусіде, землероб, ви, пане торговець, і ви, мій добрий міднику, ви, як і інші ремісники, можете порівняно легко відстояти свої інтереси. Бо наскільки підвищується ціна всіх предметів у порівнянні з тим, скільки вони коштували раніше, настільки підвищуєте ви ціни на ваші товари і вашу працю, які ви продаєте. Але у нас нема нічого такого, що ми могли б продати по підвищеній ціні і таким чином урівноважити той збиток, якого ми зазнаємо, купуючи продукти». В іншому місці рицар питає лікаря: «Скажіть, будь ласка, кого ви маєте на увазі? І насамперед хто, на вашу думку, не терпить при цьому ніяких втрат?» *Лікар:* «Я маю на увазі тих, які живуть з купівлі і продажу і, коли дорого купують, то так само дорого продають». *Рицар:* «А з кого складається та категорія людей, що, як ви говорите, виграє від цього?» *Лікар:* «Ну, звичайно, це всі орендарі або фермери, які сплачують за оброблювану ними землю стару ренту, бо сплачують вони за старою нормою, а продають за новою, тобто сплачують за свою землю дуже дешево, а все, що виростає на ній, продають дорого...» *Рицар:* «Ну, а хто ж ті, що, як ви говорите, втрачають від цього більше, ніш виграють ці люди?» *Лікар:* «Це всі дворяни, джентльмени і взагалі всі ті люди, які живуть на твердо встановлену ренту або платню, або не самі обробляють свою землю, або не займаються торгівлею».

229)У Франції regisseur, який був на початку середніх віків управителем і збірщиком феодальних платежів на користь феодала, скоро перетворюється в hommed'affaires[ділка], який з допомогою здирства, обману і т. п. виростає в капіталіста. Ці regisseurscамі належали іноді до благородного стану. Наприклад: «Цей звіт подає Жак де Торесс, рицар кастелянів у Безансоні, своєму патронові, що складає звіт у Діжоні перед паном герцогом і графом Бургонським, про ренти, які належать з цього кастелянства від 25 грудня 1359 р. по 28 грудня 1360 р.» *(Alexis Monteil.* «TraitedesMatdriauxManuscritsetc.», p. 234, 235). Уже тут видно, що в усіх сферах суспільного життя левова пайка попадає в руки посередників. Так, наприклад, в економічній галузі підприємницькі вершки знімають фінансисти, біржовики, купці, крамарі; в галузі цивільного права адвокат обдирає позовників; у політиці депутат важить більше, ніж його виборці, міністр — більше, ніж монарх; у релігії бог відсувається на задній план святими «заступниками», а ці останні — попами, які, в свою чергу, є неминучими посередниками між «пастирем добрим» і його стадом. У Франції, як і в Англії, великі феодальні території і були поділені на безліч дрібних господарств, але на умовах незрівнянно більш несприятливих для сільського населення. Протягом XIУ століття виникли оренди — ферми, або так звані terriers. Число їх раз у раз зростало і значно перевищило 100 000. Вони сплачують земельну ренту в розмірі від V**12**до Vsпродукту грішми або натурою. Terriersбули ленами, підленами (fiefs, arriere-fiefs) і т. д., залежно від вартості і величини площі, яка іноді складалася всього з кількох арпанів. Всі власники цих terriersмали того чи іншого ступеня судову владу щодо населення своїх ділянок; таких ступенів влади було чотири. Легко уявити собі, яким гнітом лягала на сільське населення влада всіх цих дрібних тиранів. Монтей говорить, що в ті часи у Франції було 160 000 судів там, де тепер існує всього 4 000 (включаючи сюди і мирові суди).

Андерсоном) в його праці про історію торгівлі [213] увірувати в безпосереднє втручання провидіння. Ми повинні ще спинитися на хвилину на цій стороні первісного нагромадження. Розрідженню самостійно хазяйнуючого, незалежного сільського населення відповідало не тільки згущення промислового пролетаріату, подібно до того як згущення світової матерії в одному місці Жоффруа Сент-Ілер пояснює її розрідженням в іншому[230)]. Земля, незважаючи на зменшення числа осіб, які обробляють її, приносила тепер стільки ж або навіть ще більше продукту, ніж раніше, тому що революція у відносинах земельної власності супроводилась поліпшенням методів обробітку, розширенням кооперації, концентрацією засобів виробництва і т. д. і тому що сільськогосподарські наймані робітники не тільки змушувались до більш інтенсивної праці[231)] але й все більше і більше скорочувалась та галузь виробництва, в якій вони працювали на самих себе. Таким чином, із звільненням частини сільського населення звільняються також його старі засоби існування. Вони перетворюються тепер у речові елементи змінного капіталу. Селянин, який опинився між небом і землею, мусить заробити їх вартість у свого нового хазяїна, промислового капіталіста, в формі заробітної плати. Вітчизняний сировий матеріал, що його дає для промисловості сільське господарство, спіткала та сама доля, як і життєві засоби. Він перетворився в елемент постійного капіталу.

Уявімо собі, наприклад, що частина вестфальських селян, які в часи Фрідріха II всі займалися прядінням льону, насильствено експропрійована і прогнана з землі, в той час як решта їх перетворена в батраків великих фермерів. Одночасно зростають великі льонопрядильні і ткацькі підприємства, куди «звільнені» від землі наймаються як робітники. Льон має цілком такий самий вигляд, як і раніше. Ні одна волокнина його не змінилась, але в його тіло вселилася тепер нова соціальна душа. Він становить тепер частину постійного капіталу власника мануфактури. Якщо раніше він був розподілений між масою дрібних виробників, які самі разом з своїми сім'ями вирощували його і випрядали маленькими порціями, то тепер він зосереджений в руках одного капіталіста, який змушує інших людей ткати і прясти на себе. Додаткова праця, яка затрачується в льонопрядильні, раніше реалізувалась як додатковий доход численних селянських сімей, а також — в часи Фрідріха II — як податки pourleroidePrusse[*]. Тепер вона реалізується як прибуток небагатьох капіталістів. Прядки і ткацькі верстати, розкидані раніше по селах, тепер подібно до самих робітників і сирового матеріалу зосереджуються в небагатьох великих робітничих казармах. І прядки, і ткацькі верстати, і сировий матеріал із засобів незалежного існування прядильників і ткачів перетворюються в засоби командування [232)] над

[230)]Див. його «Notions de Philosophie Naturelle». Paris, 1838.

[231)]Цей пункт підкреслює сер Джемс Стюарт [214].

* — буквально: на користь короля Пруссії, в переносному розумінні: на вітер. *Ред.*

[232)]«Я полишаю вам»,— говорить капіталіст,— «честь служити мені при умові, що ви віддаєте мені те нечисленне, що ви

прядильниками і ткачами, в засоби висмоктування з них неоплаченої праці. З зовнішнього вигляду великих мануфактур, так само як і великих ферм, аж ніяк не можна сказати, що вони утворилися з об'єднання багатьох дрібних виробничих одиниць шляхом експропріації багатьох дрібних незалежних виробників. Проте безстороннього спостерігача цей зовнішній вигляд не введе в оману. В часи Мірабо — цього лева революції — великі мануфактури ще називались manufacturesreunies, об'єднаними майстернями, подібно до того як тепер ми говоримо про об'єднані поля.

«Звертають увагу»,— говорить Мірабо,— «тільки на великі мануфактури, в яких сотні людей працюють під керівництвом одного директора і які звичайно називають об'єднаними мануфактурами (manufacturesreunies). Навпаки, ніякої уваги не звертають на ті майстерні, в яких працює роз'єднано дуже велике число робітників, кожен на свій власний страх і риск. Ці останні зовсім відсуваються на задній план. І це — велика помилка, тому що тільки вони становлять дійсно важливу складову частину народного багатства... Об'єднана фабрика (fabriquereunie) може в дуже великій мірі збагатити одного або двох підприємців, але робітники — це тільки поденщики, які оплачуються вище або нижче і не беруть ніякої участі в добробуті підприємця. Навпаки, роз'єднана фабрика (fabriqueseparee) нікого не збагачує, але зате підтримує добробут великої кількості робітників... Число роботящих господарних робітників зростатиме, бо в розсудливому способі життя, в працьовитості вони вбачають засіб істотно поліпшити своє становище, замість того щоб добиватися маленького підвищення заробітної плати, яке ніколи не може мати важливих наслідків для майбутнього і в найбільш сприятливому випадку дає можливість робітникам трохи краще жити в даний момент. Роз'єднані індивідуальні мануфактури, звичайно сполучувані з дрібним сільським господарством, є єдино вільними» [233)].

Експропріація і вигнання з села частини сільського населення не тільки звільняє для промислового капіталу робітників, їх засоби до життя, матеріал їх праці, але й створює внутрішній ринок.

Справді, ті самі події, які перетворюють дрібних селян у найманих робітників, а їх життєві засоби і засоби праці в речові елементи капіталу, створюють в той же час для цього останнього внутрішній ринок. Раніше селянська сім'я сама виробляла г переробляла життєві засоби і сировину, які потім здебільшого сама ж і споживала. Ця сировина і життєві засоби перетворилися тепер у товари. Великий фермер продає їх; мануфактури є його ринком. Пряжа, полотно, грубі шерстяні вироби — речі, сировина для яких була в розпорядженні кожної селянської сім'ї, випрядались і ткались нею для власного споживання,— перетворилися тепер у мануфактурні вироби, ринок для збуту яких становлять якраз землеробські округи. Численні розпорошені споживачі, які обслуговувались досі масою дрібних виробників, які працювали на власний страх і риск, концентруються тепер в одно велике ціле, становлять ринок, який постачається промисловим капіталом[234)]. Так рука в руку з експропріацією раніше самостійного

ще маєте, за працю командувати вами, яку я беру на себе» *(J. J. Rousseau.*«Discours sur l'Economie Politique»).

233)*Mirabeau,*цит. тв., т. III, стор. 20—109, в різних місцях. Якщо Мірабо вважає роз'єднані майстерні більш економічними і більш продуктивними, ніж «об'єднані», і вбачає в останніх лише штучні тепличні рослини, вирощені піклуванням урядів, то це пояснюється тодішнім станом більшості континентальних мануфактур.

234)«Якщо двадцять фунтів вовни перетворюються непомітно, протягом року, в одяг для сім'ї робітника власною працею цієї сім'ї, в періоди між іншими її роботами, то тут все дуже просто. Але винесіть цю вовну на ринок, відправте її фабрикантові, потім продукт фабриканта — маклерові, потім купцю, і ви матимете велику торгову операцію, причому номінальний капітал, необхідний для неї, буде в двадцять раз більший за вартість цієї вовни... Робітничий клас

селянства, з відокремленням його від засобів виробництва відбувається знищення сільського побічного промислу, відбувається процес поділу мануфактури і землеробства. І тільки знищення сільського домашнього промислу може дати внутрішньому ринкові даної країни ті розміри і ту стійкість, яких потребує капіталістичний спосіб виробництва.

Проте власне мануфактурний період ще не приводить до радикального перетворення. Нагадаймо, що мануфактура оволодіває національним виробництвом тільки дуже неповно, грунтуючись завжди на міському ремеслі і сільських домашніх побічних промислах як на широкому базисі [Hintergrund]. Знищуючи ці побічні промисли і міське ремесло в одній їх формі, в певних галузях промисловості, у певних пунктах, вона покликає їх знову до життя в інших, тому що вона до певної міри потребує їх для обробки свого сирового матеріалу. Вона створює через це новий клас дрібних землеробів, для яких обробіток землі є лише побічною галуззю, а головне заняття — промислова праця, виготовлення продуктів, що продаються,— безпосередньо або через купця — на мануфактуру. Це причина — хоч і не головна — того явища, яке насамперед спантеличує дослідника англійської історії. Починаючи з останньої третини XV століття він спостерігає безперервні, тільки іноді затихаючі скарги на зростання капіталістичного господарства в селі і на дедалі більше знищення селянства. Але, з другого боку, дослідник бачить, що це селянство, хай у зменшеній кількості і за дедалі гірших умов, існує весь час [235)]. Головна причина цього полягає ось у чому: в Англії поперемінно переважає то зернове господарство, то тваринництво, і в залежності від цього коливаються розміри селянського виробництва. Тільки велика промисловість з її машинами дає міцний базис для капіталістичного землеробства, радикально експропріює величезну більшість сільського населення і довершує поділ землеробства і домашньої сільської промисловості, вириваючи корені останньої — прядіння і ткацтво [236)]. А значить, тільки вона завойовує для промислового капіталу

експлуатується таким чином для того, щоб підтримувати нужденне фабричне населення, паразитичний клас крамарів і фіктивну комерційну, грошову і фінансову систему» *(David Urquhart*, цит. тв., стор. 120).

[235)] Виняток становить час Кромвеля. Поки залишалась республіка, всі верстви народних мас Англії оправились від того занепаду, до якого вони прийшли за Тюдорів.

[236)] Такетт знає, що з власне мануфактур і в результаті знищення сільських або домашніх мануфактур виникла після запровадження машин велика шерстяна промисловість *(Tuckett*, цит. тв., т. І, стор. 144). «Плуг і ярмо були винаходом богів і предметом заняття героїв — хіба ткацький верстат, веретено і прядка менш благородного походження? Ви відокремлюєте прядку від плуга, веретено від ярма і дістаєте фабрики і притулки для бідних, кредит і кризи, дві ворожі нації, сільську і торгову» *(David Urquhart*, цит. тр., стор. 122). Та ось приходить Кері і обвинувачує Англію, звичайно, не без підстави, в тому, що вона прагне перетворити всі інші країни у виключно землеробські, а сама хоче стати їх фабрикантом. Він твердить, що таким шляхом була розорена Туреччина, бо там «землевласникам і землеробам ніколи не дозволялось» (Англією) «зміцнити своє становище шляхом природного союзу плуга з ткацьким верстатом, борони з молотом» («TheSlaveTrade», р. 125). На його думку, Уркарт сам є одним з головних винуватців розорення Туреччини, де він, в інтересах Англії, пропагував свободу торгівлі. Але найкраще те, що Кері — між іншим великий холоп Росії — хоче перешкодити цьому процесові поділу з допомогою системи протекціонізму, яка в дійсності його прискорює.

весь внутрішній ринок [237].

6. ГЕНЕЗИС ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІСТА

Генезис промислового [238] капіталіста не відзначався тією поступовістю, якою характеризується генезис фермера. Без сумніву, деякі дрібні цехові майстри і ще більша кількість самостійних дрібних ремісників і навіть найманих робітників перетворилися в дрібних капіталістів, а потім, поступово розширяючи експлуатацію найманої праці і відповідно посилюючи нагромадження капіталу, в капіталістів sansphrase[без застережень]. В дитячий період капіталістичного виробництва часто бувало так, як у дитячий період середньовічного міського життя, де питання про те, хто з втікачів-кріпаків повинен бути хазяїном і хто слугою, вирішувалось звичайно в залежності від того, хто з них раніше втік від своїх панів. Але черепашачі темпи цього методу аж ніяк не відповідали торговим потребам нового світового ринку, створеного великими відкриттями кінця XV століття. Середні віки залишили після себе дві різні форми капіталу, які досягають зрілості в найрізноманітніших суспільно-економічних формаціях і до настання ери капіталістичного способу виробництва вважаються капіталом як таким: лихварський капітал і купецький капітал.

«В даний час все суспільне багатство попадає спочатку в руки капіталіста... він сплачує ренту земельному власникові, заробітну плату — робітникові, податки і десятину — збірщикові їх, а йому залишається значна, навіть переважна, і до того ж невпинно зростаюча, частина річного продукту праці. Капіталіста можна вважати тепер за власника, в руки якого все суспільне багатство попадає насамперед, хоч немає такого закону, який забезпечував би за ним право на цю власність... Ця зміна у сфері власності відбулася завдяки стягуванню процентів на капітал... і не менш знаменно, що законодавці всієї Європи прагнули перешкодити цьому з допомогою законів проти лихварства... Влада капіталістів над усім багатством країни є повна революція в праві власності; який же закон або який ряд законів вчинив цю революцію?»[239].

Автору слід було б знати, що закони взагалі ніколи не вчиняють революцій.

Перетворенню грошового капіталу, який утворився шляхом лихварства і торгівлі, в промисловий капітал перешкоджав феодальний лад на селі, цеховий лад у місті [240]. Обмеження ці впали, коли були розпущені феодальні дружини, коли сільське населення було експропрійоване і почасти вигнане. Нова мануфактура виникла в морських експортних гаванях або в таких пунктах всередині країни, які були поза контролем старих міст з їх цеховим ладом. Звідси запекла боротьба англійських corporatetowns[міст з цеховим корпоративним ладом] проти цих нових розсадників

---

[237] Філантропічні англійські економісти, як-от Мілль, Роджерс, Голдуін Сміт, Фосетт і т. д., і ліберальні фабриканти, як-от Джон Брайт і К°, питають англійських земельних аристократів, як бог питав Каїна про його брата Авеля,— куди ділися тисячі наших селян?— Та звідки ж ви самі взялися? З знищення цих селян. І чому ви не питаєте, куди ділися самостійні ткачі, прядильники, ремісники?

[238] «Промисловий» вжито тут на протилежність «землеробському». В розумінні економічної категорії фермер — такий же промисловий капіталіст, як і фабрикант.

[239] «The Natural and Artificial Right of Property Contrasted». London, 1832, p. 98, 99. Автор цієї анонімної праці — Т. Годскін.

[240] Ще в 1794 р. дрібні майстри-сукнарі з Лідса посилали в парламент депутацію з петицією про видання закону, який забороняв би купцям ставати фабрикантами (Dr. *Aikin*, цит. тв.).

промисловості.

Відкриття золотих і срібних копалень в Америці, викоренення, поневолення і поховання живцем тубільного населення в рудниках, перші кроки до завоювання і пограбування Ост-Індії, перетворення Африки в заповідник полювання на чорношкірих — такий був світанок капіталістичної ери виробництва. Ці ідилічні процеси становлять головні моменти первісного нагромадження. За ними іде торгова війна європейських націй, ареною для якої є земна куля. Війна ця починається відпадінням Нідерландів від Іспанії, набирає гігантських розмірів в англійській антиякобінській війні і тепер ще триває у вигляді «опіумних» воєн проти Китаю і так далі.

Різні моменти первісного нагромадження розподіляються, історично більш-менш послідовно, між різними країнами, а саме: між Іспанією, Португалією, Голландією, Францією і Англією. В Англії під кінець XVII століття вони систематично об'єднуються в колоніальній системі і системі державних позик, сучасній податковій системі і системі протекціонізму. Ці методи почасти грунтуються на найгрубішому насильстві, як, наприклад, колоніальна система. Але всі вони користуються державною владою, тобто концентрованим і організованим суспільним насильством, щоб прискорити процес перетворення феодального способу виробництва в капіталістичний і скоротити його перехідні стадії. Насильство є повитухою всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим. Само насильство є економічна потенція.

Про християнську колоніальну систему У. Хауітт, людина, яка зробила християнство своєю спеціальністю, говорить:

«Варварство і безсоромні жорстокості так званих християнських рас, які чинилися в усіх частинах світу щодо всіх народів, які їм удавалось підкорити собі, перевершують всі страхіття, що чинилися в будь-яку історичну епоху будь-якою расою, хоч би якою дикою і темною, безжалісною і безсоромною вона була» [241].

Історія голландського колоніального господарства — а Голландія була зразковою капіталістичною країною XVII століття — дає нам неперевершену картину зрад, підкупів, убивств і підлот[242]. Нема нічого більш характерного, як практикована голландцями система викрадання людей на Целебесі для поповнення рабів на острові Ява. З цією метою підготовлялися спеціально злодії, що викрадали людей. Злодій, перекладач і продавець були головними агентами цієї торгівлі, тубільні принци — головними продавцями. Викрадена молодь ув'язнювалася в целебеські таємні тюрми, поки не досягала віку, досить зрілого для відправлення на кораблі, які транспортували рабів. В одному офіціальному звіті говориться:

«Наприклад, одно це місто Макассар повне таємних тюрем, з яких одна жахливіша за одну і які

---

[241] *William Howitt.* «Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies». London, 1838, p. 9. Про поводження з рабами хороше зведення даних е у праці: *CharlesComte.*«TraitedeLegislation», 3emeed. Bruxelles, 1837. Слід детально вивчити цю працю, щоб побачити, в що обертається сам буржуа і в що обертає він своїх робітників там, де він може, не церемонячись, перетворювати світ за своїм образом і подобою.

[242] *Thomas Stamford Raffles,* late Lieut. Gov. of that island. «The History of Java». London, 1817 [v. II, p. CXC—CXCI, додаток].

понабивані нещасними жертвами жадності і тиранії, закутими в кайдани, відірваними насильствено від своїх сімей».

Щоб заволодіти Малаккою, голландці підкупили португальського губернатора. В 1641 р. він впустив їх у місто. Вони зараз же поспішили до його будинку і вбили його, щоб «утриматися» від сплати умовленої суми підкупу в 21 875 фунтів стерлінгів. Спустошення і обезлюдення йшли за ними скрізь, куди тільки ступала їх нога. Провінція Яви Баньювангі налічувала в 1750 р. понад 80 000 жителів, в 1811 р. всього 8 000. Ось вона douxcommerce[невинна торгівля]!

Як відомо, англійська Ост-Індська компанія[215] крім політичної влади в Ост-Індії добилася виключної монополії на торгівлю чаєм, як і взагалі на торгівлю з Китаєм і на транспортування товарів з Європи і в Європу. Але судноплавство вздовж берегів Індії і між островами, а також торгівля всередині Індії стали монополією вищих службових осіб компанії. Монополія на сіль, опіум, бетель та інші товари стала невичерпним джерелом багатства. Службові особи самі встановлювали ціни і свавільно обдирали нещасних індійців. Генерал-губернатор брав участь у цій приватній торгівлі. Його улюбленці діставали контракти на таких умовах, які давали їм змогу, краще ніж алхімікам, робити золото з нічого. Великі капітали виростали, як гриби після дощу, і первісне нагромадження здійснювалось без попередньої затрати хоч би одного шилінга. Судовий процес Уоррена Гастінгса повний таких прикладів. Ось один з них. Один контракт на поставку опіуму був даний якомусь Саллівену в момент його від'їзду — з офіціальним дорученням — в район Індії, що знаходиться далеко від місця виробництва опіуму. Саллівен продає свій контракт за 40 000 ф. ст. якомусь Бінну, а Бінн перепродує його в той самий день за 60 000 фунтів стерлінгів. Останній покупець і виконавець контракту заявляє, що і він ще дістав з нього величезний бариш. Згідно з одним документом, поданим до парламенту, з 1757 по 1766 р. компанія та її службові особи примусили індійців подарувати 6 мільйонів фунтів стерлінгів. В 1769—1770 рр. англійці штучно організували голод, закупивши весь рис і відмовляючись продавати його інакше, як по нечувано високих цінах [243)].

Поводження з тубільцями було, звичайно, найжахливішим на плантаціях, призначених, як, наприклад, у Вест-Індії, виключно для експортної торгівлі, а також у відданих на поталу багатих і густо населених країнах, як-от Мексіка і Ост- Індія. Проте і у власне колоніях виявився все той самий християнський характер первісного нагромадження. Пуритани Нової Англії — ці віртуози тверезого протестантизму — в 1703 р. постановили на своїй Assembly[Законодавчих зборах] видавати премію в 40 ф. ст. за кожний індійський скальп і за кожного червоношкірого бранця; в 1720 р. премія за кожний скальп була підвищена до 100 ф. ст., в 1744 р., після оголошення в районі

---

243) В 1866 р. в одній тільки провінції Орісса більше мільйона індійців померли голодною смертю. Проте всі зусилля були спрямовані до того, щоб збагатити державну касу Індії шляхом продажу голодуючим життєвих засобів по підвищених цінах.

Массачусетської затоки одного племені бунтарським, були встановлені такі ціни: за скальп чоловіка 12 років і старшого 100 ф. ст. у новій валюті, за бранця чоловічої статі 105 ф. ст., за полонену жінку або дитину 55 ф. ст., за скальп жінки або дитини 50 фунтів стерлінгів! Через кілька десятиріч колоніальна система помстилася за себе потомкам цих благочестивих piligrimfathers[отців-пілігримів], які, в свою чергу, стали бунтарями. Завдяки підкупам і нацьковуванню англійців вони були перебиті томагавками. Британський парламент оголосив кривавих собак і скальпування «засобами, даними йому богом і природою».

Колоніальна система сприяла форсованому зростанню торгівлі і судноплавства. «Товариства-монополії» (Лютер) були потужними підоймами концентрації капіталу. Колонії забезпечували ринок збуту для швидко виникаючих мануфактур, а монопольне володіння цим ринком забезпечувало посилене нагромадження. Скарби, добуті за межами Європи з допомогою безпосереднього грабежу, поневолення тубільців, убивств, припливали в метрополію і тут перетворювалися в капітал. Голландія, де колоніальна система вперше набула повного розвитку, вже в 1648 р. досягла найвищої точки своєї торгової могутності.

«В її майже безроздільному володінні були ост-індська торгівля і торговельні відносини між європейським південним заходом і північним сходом. її рибні угіддя, судноплавство, мануфактури не мали собі рівних ні в якій іншій країні. Капітали цієї республіки були, може, більші, ніж разом узяті капітали решти Європи» [216].

Гюліх, автор цих рядків, забуває додати: народні маси Голландії уже в 1648 р. більше терпіли від надмірної праці, були бідніші і зазнавали гніту більш жорстокого, ніж народні маси решти Європи.

Тепер промислова гегемонія веде за собою торгову гегемонію. Навпаки, у власне мануфактурний період торгова гегемонія забезпечує промислову перевагу. Звідси вирішальна роль, яку в той час відігравала колоніальна система. Це був той «невідомий бог», який зійшов на олтар поряд з старими богами Європи і в один прекрасний день одним помахом викинув їх усіх геть. Колоніальна система проголосила наживу останньою і єдиною метою людства.

Система суспільного кредиту, тобто державних боргів, зародки якої ми знаходимо в Генуї і Венеції ще в середні віки, поширилась по всій Європі протягом мануфактурного періоду. Колоніальна система з її морською торгівлею і торговими війнами стала для неї теплицею. Так вона насамперед пустила коріння в Голландії. Державний борг, тобто відчуження держави — однаково: деспотичної, конституційної чи республіканської,— накладає свою печать на капіталістичну еру. Єдина частина так званого національного багатства, якою дійсно володіють спільно сучасні народи, це — їх державні борги [243а)]. Цілком послідовна через це сучасна доктрина, що народ тим

[243а)] Уільям Коббет зауважує, що в Англії всі громадські установи називаються «королівськими», але зате борг там «національний» (nationaldebt).

багатший, чим більша його заборгованість. Державний кредит стає символом віри капіталу. І з виникненням державної заборгованості смертним гріхом, за який немає прощення, стає вже не гріх проти духа святого, а порушення довір'я до державного боргу.

Державний борг стає однією з найсильніших підойм первісного нагромадження. Наче доторкнувшись чарівним жезлом, він наділяє непродуктивні гроші продуктивною силою і перетворює їх таким чином у капітал, усуваючи всяку потребу наражати їх на небезпеки і труднощі, нерозривно зв'язані з вкладенням грошей у промисловість і навіть з лихварськими операціями. Державні кредитори в дійсності не дають нічого, бо позичені ними суми перетворюються в державні боргові свідоцтва, які легко обертаються, функціонують в їх руках цілком так само, як і готівка. Але крім створеного таким чином класу бездільних рантьє і імпровізованого багатства фінансистів, які виступають посередниками між урядом і нацією, крім відкупщиків податків, купців і приватних фабрикантів, в руки яких попадає добра частина всякої державної позики як капітал, що упав з неба, державний борг створив акціонерні товариства, торгівлю всілякими цінними паперами, ажіотаж, одним словом — біржову гру і сучасну банкократію.

З самого свого зародження великі банки, підкріплені національними титулами, були лише товариствами приватних спекулянтів, які подавали допомогу урядам і, завдяки здобутим привілеям, могли позичати їм гроші. Через це найбільш непогрішимим мірилом нагромадження державного боргу є прогресивне підвищення акцій цих банків, розквіт яких починається з моменту заснування Англійського банку (1694 р.). Англійський банк почав свою діяльність позичанням урядові грошей з 8%; разом з тим він був уповноважений парламентом карбувати гроші з того самого капіталу, що його він ще раз позичав публіці в формі банкнот. Цими банкнотами він міг дисконтувати векселі, давати позички під товари, скуповувати благородні метали. Минуло небагато часу, і ці фабриковані самим банком кредитні гроші стали функціонувати як дзвінка монета: банкнотами видавав Англійський банк позики державі, банкнотами сплачував за державу проценти по державних позиках. Мало того, що він однією рукою давав, щоб другою взяти далеко більше; навіть коли він одержував, він залишався вічним кредитором нації на всю дану ним суму до останньої копійки. Поступово він став неодмінним хранителем металічного запасу країни і центром тяжіння для всього торгового кредиту. В той самий час, коли англійці перестали спалювати на кострах відьм, вони почали вішати підроблювачів банкнот. Яке враження справило на сучасників раптове виникнення цієї зграї банкократів, фінансистів, рантьє, маклерів, спекулянтів і біржових вовків, показують твори того часу, наприклад твори Болінгброка[243b)].

[243b)]«якби татари в наші дні заполонили Європу, було б дуже важко розтлумачити їм те значення, яке належить серед нас фінансистові» (*Montesquieu.* «Espritdesloix», dd. Londres, 1769, t. IY, p. 33).

Разом з державними боргами виникла система міжнародного кредиту, яка часто-густо являє собою одно з прихованих джерел первісного нагромадження у того чи іншого народу. Так, мерзоти венеціанської системи грабежу становили таку приховану основу капіталістичного багатства Голландії, якій занепала Венеція позичала великі грошові суми. Такі самі відносини між Голландією і Англією. Уже на початку XVIII століття голландські мануфактури були далеко перевершені англійськими, і Голландія перестала бути пануючою торговою і промисловою нацією. Через це в період 1701—1776 рр. одним з головних її заходів стає видача в позику величезних капіталів, особливо своїй могутній конкурентці — Англії. Такі самі відносини створилися тепер між Англією і Сполученими Штатами. Багато капіталів невідомого походження, що функціонують в Сполучених Штатах, являють собою лише вчора капіталізовану в Англії кров дітей.

Оскільки державні борги спираються на державні доходи, за рахунок яких повинні покриватися річні проценти і т. п. платежі, то сучасна податкова система стала необхідним доповненням системи державних позик. Позики дають змогу урядові покривати надзвичайні видатки так, що платник податків не відчуває відразу всього тягаря останніх, але ті самі позики потребують, кінець кінцем, підвищення податків. З другого боку, підвищення податків, викликане послідовно наростаючими боргами, змушує уряд при кожному новому надзвичайному видатку вдаватися до все нових і нових позик. Таким чином, сучасна фіскальна система, вісь якої становить оподаткування найнеобхідніших життєвих засобів (а значить і їх подорожчання), в самій собі несе зародок автоматичного зростання податків. Надмірне оподаткування — не випадковий факт, а скоріше її принцип. В Голландії, де ця система зміцніла насамперед, великий патріот де Вітт прославляє її у своїх «Максімах»[217] як найкращий спосіб розвинути в найманому робітникові покірність, поміркованість, старанність і... готовність переносити надмірну працю. Проте нас цікавить тут не стільки той руйнівний вплив, який сучасна фіскальна система справляє на становище найманих робітників, скільки зумовлена нею насильствена експропріація селян, ремісників — одним словом, усіх складових частин дрібної буржуазії. Про це немає двох думок, навіть серед буржуазних економістів. Експропріюючий вплив фіскальної системи ще більше посилюється завдяки протекціонізмові, який сам є однією з складових частин фіскальної системи.

Та велика роль, яку державний борг і відповідна фіскальна система відіграють у перетворенні багатства в капітал і в експропріації мас, ввела в оману ряд авторів: Коббета, Даблдея та інших, які вбачали в державному боргу і фіскальній системі першопричину злиднів сучасних народів.

Система протекціонізму була штучним засобом фабрикувати фабрикантів, експропріювати незалежних робітників, капіталізувати національні засоби виробництва і життєві засоби, насильствено прискорювати перехід від старого способу

виробництва до сучасного. Європейські держави бились за патент на цей винахід і, коли попали на службу до рицарів наживи, не задовольнялись уже тим, що з цією метою грабували свої власні народи, посередньо — шляхом протекційних мит, прямо — шляхом експортних премій і т. п. Вони насильствено викорінювали всяку промисловість у залежних від них сусідніх країнах, як, наприклад, була викоренена англійцями шерстяна мануфактура в Ірландії. На європейському континенті процес цей, з легкої руки Кольбера, був ще більш спрощений. Первісний капітал припливає тут до промисловців великою мірою прямо з державної казни.

«Навіщо»,— поклимає Мірабо,— «так далеко шукати причини мануфактурного розквіту Саксонії перед Семирічною війною? Досить звернути увагу на 180 мільйонів державного боргу» [244] !

Колоніальна система, державні борги, гніт податків, протекціонізм, торгові війни і т. д.— всі ці паростки власне мануфактурного періоду гігантськи розростаються в дитячий період великої промисловості. Зародження цієї останньої ознаменувалося колосальним іродовим викраденням дітей. Фабрики рекрутують своїх робітників, як і королівський флот своїх матросів, з допомогою насильства. З якою байдужістю дивився сер Ф. М. Іден на страхіття, якими супроводилась експропріація землі у сільського населення починаючи з останньої третини XV століття і аж до його часу, до кінця XVIII століття; з яким самовдоволенням він вітає цей процес, «необхідний» для створення капіталістичного землеробства і «встановлення правильного співвідношення між орною землею і пасовищем»; але навіть сер Іден не підноситься до такого ж розуміння економічної необхідності викрадати і поневолювати дітей для того, щоб перетворити мануфактурне виробництво в фабричне і встановити правильне співвідношення між капіталом і робочою силою. Він говорить:

«Можливо, на увагу публіки заслуговує таке питання. Промисловість, яка може успішно функціонувати, лише викрадаючи з котеджів і робітних домів бідних дітей, що, змінюючись по групах, повинні працювати більшу частину ночі, не знаючи відпочинку; промисловість, яка до того ж змішує в загальну купу осіб обох статей, різного віку і нахилів, що неминуче повинно повести до зіпсованості і розбещеності завдяки заразливим поганим прикладам,— чи може така промисловість збільшувати суму національного і індивідуального щастя?».[245] «В Дербішірі, Ноттінгемшірі і особливо в Ланкашірі»,— пише Філден,— «недавно винайдені машини були застосовані на великих фабриках, збудованих біля річок, які можуть приводити в рух водяне колесо. В ці місця, які знаходяться далеко від міст, раптом стали потрібні тисячі робочих рук; і, зокрема, в Ланкашірі, неродючому і на той час порівняно мало населеному, потрібні були насамперед люди. Особливо великий попит був на маленькі, жваві пальці дітей. Зараз же стало звичаєм набирати учнів (!) з різних лондонських, бірмінгемських та інших парафіяльних робітних домів. Багато, багато тисяч цих маленьких безпорадних створінь віком від 7 до 13 або 14 років були тоді перекинуті на північ. Звичайно хазяї» (тобто викрадачі дітей) «одягали, годували і поселяли своїх учнів в будинках, розташованих біля фабрик. Були найняті наглядачі, щоб наглядати за їх роботою. В інтересах цих наглядачів за рабами було примушувати дітей працювати якнайбільше, тому що оплата їх залежала від кількості продукту, видавленого з кожної дитини. Жорстокість була природним наслідком. В багатьох фабричних округах, особливо в Ланкашірі, ці невинні беззахисні створіння, віддані під владу фабрикантів, піддавалися найобурливішим катуванням. їх на смерть мучили надмірною працею... били, заковували в кайдани, піддавали найбільш витонченим і жорстоким

---

[244] *Mirabeau,*цит. тв., т. VI, стор. 101.

[245] *Eden*, цит. тв., кн. II, розд. 1, стор. 421.

тортурам; їх, виснажених голодом до краю, перетворених у скелети, часто-густо били канчуком, щоб примусити працювати... Іноді їх доводили до самогубства!.. Прекрасні романтичні долини Дербіширу, Ноттінгемширу і Ланкаширу, приховані від усякого громадського контролю, стали жахливим місцем катувань і часто убивств!.. Прибутки фабрикантів були величезні. Це тільки розпалювало їх вовчий апетит. Вони стали практикувати нічну роботу, тобто з настанням ночі місце однієї групи робітників, уже виснажених денною роботою, заступала на фабриці інша група робітників; денна група йшла лягати в постелі, тільки що залишені нічною групою, і viceversa[навпаки]. Народний переказ в Ланкаширі говорить, що постелі ніколи не холонули»[246)].

З розвитком капіталістичного виробництва протягом мануфактурного періоду громадська думка Європи втратила останні рештки сорому і совісті. Нації цинічно хвастались всякою підлотою, оскільки вона була засобом для нагромадження капіталу. Прочитайте, наприклад, наївний літопис торгівлі, написаний філістером А. Андерсоном[218]. Тут вихваляється, як найвищий тріумф англійської державної мудрості, той факт, що Англія при укладенні Утрехтського миру змусила Іспанію за асьєнто [219] дати право вести торгівлю неграми між Африкою і іспанською Америкою, тоді як досі вона вела її тільки між Африкою і англійською Вест-Індією. Англія дістала право аж до 1743 р. поставляти в іспанську Америку 4 800 негрів щороку. Цим було створене в той же час офіціальне прикриття для британської контрабанди. Ліверпуль виріс на торгівлі рабами. Остання є його метод первісного нагромадження. І до наших днів «респектабельне товариство» Ліверпуля залишилось Піндаром торгівлі рабами, яка — див. цитований вище твір доктора Ейкіна, що вийшов в 1795 р.,— «перетворює дух комерційної підприємливості в пристрасть, створює славних моряків і приносить колосальні гроші». В 1730 р. Ліверпуль використовував для торгівлі рабами 15 кораблів, в 1751 р.— 53 кораблі, в 1760 р.— 74, в 1770 р.— 96 і в 1792 р.— 132 кораблі.

Бавовняна промисловість, запровадивши в Англії рабство дітей, в той же час дала поштовх до перетворення рабського господарства Сполучених Штатів, раніше більш-менш патріархального, в комерційну систему експлуатації. Взагалі для прикритого рабства найманих робітників в Європі потрібне було як фундамент рабство sansphrase[без застережень] у Новому світі[247)].

Tantaemoliserat[220] створити умови для вільного прояву «вічних природних законів»

---

246) *JohnFielden,*цит. тв., стор. 5, 6. Про неподобства, які практикувалися спочатку на фабриках, див. Dr. *Aikin,*цит. тв., стор. 219, і *Gisborne.* «Inquiry into the Duties of Men», 1795, v. II.— Коли парова машина перенесла фабрики від далеких сільських водопадів в міста, дитячий робочий матеріал опинився під руками схильного до «здержливості» капіталіста, і насильствене транспортування рабів з робітних домів стало непотрібним.— Коли сер Роберт Піль (батько «міністра благопристойності») вніс у парламент в 1815 р. білль для захисту дітей, Френсіс Хорнер (світило «Комітету про зливки» та інтимний друг Рікардо) заявив у палаті громад: «Добре відомо, що разом з цінностями одного банкрота була призначена для продажу з прилюдного торгу і дійсно продана, як частина його власності, партія фабричних дітей, якщо дозволено вжити цей вислів. Два роки тому (в 1813 р.) в суді королівської лави розглядався обурливий випадок. У справі фігурувала група хлопчиків. Одна лондонська парафія віддала їх фабрикантові, який, у свою чергу, уступив їх іншому. Кінець кінцем кілька філантропів знайшли їх в стані цілковитого виснаження з голоду (absolutefamine). Про другий випадок, ще більш обурливий, він дізнався як член парламентської комісії. Кілька років тому одна лондонська парафія уклала договір з ланкаширським фабрикантом, причому фабрикант зобов'язувався на кожні два десятки здорових дітей купувати одного ідіота».

247) В 1790 р. в англійській Вест-Індії 10 рабів припадало на 1 вільного, у французькій — 14 на одного, в голландській—23 на одного *(HenryBrougham.*«AnInquiry into the Colonial Policy of the European Powers». Edinburgh, 1803, v. II, p. 74).

капіталістичного способу виробництва, вчинити процес відокремлення робітників від умов їх праці, на одному полюсі перетворити суспільні засоби виробництва і життєві засоби в капітал, на протилежному полюсі перетворити народну масу в найманих робітників, у вільних «працюючих бідняків» — цей дивовижний продукт сучасної історії [248]. Коли гроші, як говорить Ож'є, «народжуються на світ з кривавою плямою на одній щоці» [249], то новонароджений капітал виділяє кров і бруд з усіх своїх пор, з голови до п'ят[250].

7. ІСТОРИЧНА ТЕНДЕНЦІЯ КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

Отже, до чого зводиться первісне нагромадження капіталу, тобто його історичний генезис? Оскільки воно не являє собою безпосереднього перетворення рабів і кріпаків у найманих робітників і, значить, звичайної зміни форми, воно означає лише експропріацію безпосередніх виробників, тобто знищення приватної власності, яка грунтується на власній праці.

Приватна власність, як протилежність суспільній, колективній власності, існує лише там, де засоби праці і зовнішні умови праці належать приватним особам. Але в залежності від того, чи є ці приватні особи робітниками чи неробітниками, змінюється характер самої приватної власності. Безконечні відтінки приватної власності, які постають перед нашими очима, відображають лише проміжні стани, що лежать між обома цими крайностями.

Приватна власність працівника на його засоби виробництва є основа дрібного

---

[248] Вислів «labouringpoor» [«працюючий бідняк»] зустрічається в англійських законах з того моменту, коли клас найманих робітників набуває помітних розмірів. «Labouringpoor» протиставиться, з одного боку, «idlepoor» [«ледачим беднякам»], жебракам і т. п., з другого боку, тим робітникам, які ще не пограбовані, ще володіють засобами своєї праці. З законодавства вислів «labouringpoor» перейшов у політичну економію, де він вживається, починаючи з Калпепера, Д. Чайлда і т. д., аж до А. Сміта і Ідена. Можна судити з цього, яка bonnefoi[добросовісність] Едмунда Берка, цього «execrablepoliticalcantmonger» [«мерзенного політичного лицеміра»], коли він називає вислів «labouringpoor» «execrablepoliticalcant» [«мерзенним політичним лицемірством»]. Цей сикофант, перебуваючи на утриманні англійської олігархії, розігрував роль романтика щодо французької революції, а на початку ускладнень в Америці, перебуваючи на утриманні північноамериканських колоній, з таким же успіхом виступав в ролі ліберала щодо англійської олігархії; в дійсності ж він був найбільш ординарним буржуа: «Закони торгівлі є закони природи, а значить закони самого бога» (*E. Burke*. «ThoughtsandDetailsonScarcity», ed. London, 1800, p. 31, 32). Нема нічого дивного в тому, що він, вірний законам бога і природи, завжди продавав себе на найбільш вигідному ринку! Хорошу характеристику цього Едмунда Берка в період його лібералничання можна знайти в творах Танкера. Таккер був попом і торі, але щодо іншого це порядна людина і хороший економіст. Беручи до уваги ту ганебну безпринципність, яка панує в наші дні і побожно вірує в «закони торгівлі», треба знов і знов ганьбити Берків, які відрізняються від своїх послідовників тільки одним — талантом!

[249] *Marie Augier*. «Du Credit Public».

[250] «Капітал»,— говорить «QuarterlyReviewer»,— «уникає шуму і лайки і відзначається полохливою натурою. Це правда, але це ще не вся правда. Капітал боїться відсутності прибутку або надто маленького прибутку, як природа боїться пустоти. Але оскільки є достатній прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 процентів, і капітал згоден на всяке застосування, при 20 процентах він стає жвавим, при 50 процентах просто готовий скрутити собі в'язи, при 100 процентах він топче ногами всі людські закони, при 300 процентах нема такого злочину, на який він не рискнув би, хоч би під страхом шибениці. Якщо шум і лайка приносять прибуток, капітал стане сприяти тому і другому. Доказ: контрабанда і торгівля рабами» (Т. *J. Dunning,*цит. тв., стор. 35, 36).

виробництва, а дрібне виробництво становить необхідну умову для розвитку суспільного виробництва і вільної індивідуальності самого працівника. Правда, цей спосіб виробництва буває і при рабовласницькому, і при кріпосному ладі, і при інших формах особистої залежності. Однак він досягає розквіту, проявляє всю свою енергію, прибирає адекватну класичну форму лише там, де працівник є вільним приватним власником своїх, ним самим застосовуваних умов праці, де селянин володіє полем, яке він обробляє, ремісник — інструментами, якими він орудує як віртуоз.

Цей спосіб виробництва передбачає роздроблення землі і всіх інших засобів виробництва. Він виключає як концентрацію цих останніх, так і кооперацію, поділ праці всередині одного і того самого виробничого процесу, суспільне панування над природою і суспільне регулювання її, вільний розвиток суспільних продуктивних сил. Він сумісний лише з вузькими первісними межами виробництва і суспільства. Прагнення увічнити його рівнозначне, як справедливо зауважує Пеккер, прагненню «декретувати загальну посередність» [221]. Але на певному рівні розвитку він сам створює матеріальні засоби для свого знищення. З цього моменту в надрах суспільства починають ворушитися сили і пристрасті, які відчувають себе скутими цим способом виробництва. Останній повинен бути знищений, і він знищується. Знищення його, перетворення індивідуальних і розпорошених засобів виробництва в суспільно концентровані, отже, перетворення карликової власності багатьох в гігантську власність небагатьох, експропріація у широких народних мас землі, життєвих засобів, знарядь праці,— ця жахлива і тяжка експропріація народної маси становить пролог історії капіталу. Вона включає в себе цілий ряд насильствених методів, з яких ми розглянули вище тільки епохальні методи, як методи первісного нагромадження. Експропріація безпосередніх виробників провадиться з найнещаднішим вандалізмом і під тиском найбільш підлих, найбільш брудних, найбільш дріб'язкових і найбільш шалених пристрастей. Приватна власність, здобута працею власника, побудована, так би мовити, на зрощенні окремого незалежного працівника з його знаряддями і засобами праці, витісняється капіталістичною приватною власністю, яка грунтується на експлуатації чужої, але формально вільної робочої сили [251)].

Коли цей процес перетворення досить розклав старе суспільство вглиб і вшир, коли робітники уже перетворені в пролетарів, а умови їх праці — в капітал, коли капіталістичний спосіб виробництва стає на власні ноги, тоді дальше усуспільнення праці, дальше перетворення землі та інших засобів виробництва в суспільно експлуатовані і, значить, спільні засоби виробництва і зв'язана з цим дальша експропріація приватних власників прибирає нову форму. Тепер експропріації підлягає вже не робітник, який сам веде самостійне господарство, а капіталіст, який експлуатує багатьох робітників.

[251)]«Ми вступили в цілком новий суспільний лад... ми прагнемо відокремити всякий вид власності від усякого виду праці» (*Sismondi*. «NouveauxPrincipesdel'EconomiePolitique», t. II [Paris, 1827], p. 434)

Ця експропріація чиниться грою іманентних законів самого капіталістичного виробництва, шляхом централізації капіталів. Один капіталіст побиває багатьох капіталістів. Рука в руку з цією централізацією, або експропріацією багатьох капіталістів небагатьма, розвивається кооперативна форма процесу праці у постійно зростаючих розмірах, розвивається свідоме технічне застосування науки, планомірна експлуатація землі, перетворення засобів праці в такі засоби праці, які допускають лише колективний вжиток, економія всіх засобів виробництва шляхом застосування їх як засобів виробництва комбінованої суспільної праці, втягування всіх народів у сіть світового ринку, а разом з тим інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Разом з постійним зменшенням числа магнатів капіталу, які узурпують і монополізують всі вигоди цього процесу перетворення, зростає маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатації, але разом з тим зростає і обурення робітничого класу, який постійно збільшується кількісно, який навчається, об’єднується і організується механізмом самого процесу капіталістичного виробництва. Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва і усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б’є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріюють.

Капіталістичний спосіб привласнення, який випливає з капіталістичного способу виробництва, а значить і капіталістична приватна власність, є перше заперечення індивідуальної приватної власності, що грунтується на власній праці. Але капіталістичне виробництво породжує з необхідністю природного процесу своє власне заперечення. Це — заперечення заперечення. Воно відновлює не приватну власність, а індивідуальну власність на основі здобутків капіталістичної ери: на основі кооперації і спільного володіння землею та виробленими самою працею засобами виробництва.

Перетворення побудованої на власній праці роздробленої приватної власності окремих осіб в капіталістичну, звичайно, є процес далеко більш довгий, трудний і важкий, ніж перетворення капіталістичної приватної власності, яка фактично вже грунтується на суспільному процесі виробництва, в суспільну власність. Там справа полягала в експропріації народної маси небагатьма узурпаторами, тут народна маса має експропріювати небагатьох узурпаторів.[252)]

[252)]«Прогрес промисловості, мимовільним носієм якого є буржуазія, що не в силі чинити йому опір, ставить на місце роз’єднання робітників конкуренцією революційне об’єднання їх через асоціацію. Таким чином, з розвитком великої промисловості з-під ніг буржуазії виривається сама основа, на якій вона виробляє і привласнює продукти. Вона виробляє насамперед своїх власних могильщиків. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі... З усіх класів, які протистоять тепер буржуазії, тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас. Всіінші класи занепадають і знищуються з розвитком великої промисловості, а пролетаріат є її власний продукт. Середні стани: дрібний промисловець, дрібний торговець, ремісник і селянин — всі вони борються з буржуазією для того, щоб врятувати від загибелі своє існування, як середніх станів. Отже, вони не революційні, а консервативні. Навіть більше, вони реакційні: вони прагнуть повернути назад колесо історії» (К. *Маркс* і Ф. *Енгельс.* «Маніфест комуністичної партії». Лондон, 1848, стор. 11, 9 [див. це видання, том 4, стор. 420, 419]).

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П’ЯТИЙ. СУЧАСНА ТЕОРІЯ КОЛОНІЗАЦІЇ[253)]

Політична економія принципіально змішує два дуже відмінні роди приватної власності, з яких один грунтується на власній праці виробника, другий — на експлуатації чужої праці. Вона забуває, що останній не тільки становить пряму протилежність першого, але й розвивається лише на його могилі.

На заході Європи, на батьківщині політичної економії, процес первісного нагромадження більш-менш завершився. Капіталістичний режим або просто підпорядкував собі тут все національне виробництво, або, де відносини менш розвинуті, він, принаймні посередньо, контролює ті ще існуючі поряд з ним і гинучі суспільні верстви, які належать до застарілого способу виробництва. До цього готового світу капіталу економіст з тим більш боягузливою ретельністю і з тим більшою зворушливістю прикладає уявлення про право і власність, які належать до докапіталістичного світу, чим голосніше кричать факти проти його ідеології.

Інакше стоїть справа в колоніях. Капіталістичний режим на кожному кроці натрапляє там на перешкоди з боку виробника, який, будучи сам власником умов своєї праці, своєю працею збагачує самого себе, а не капіталіста. Суперечність цих двох діаметрально протилежних економічних систем проявляється тут на практиці в їх боротьбі. Коли за спиною капіталіста стоять сили його метрополії, він старається насильствено усунути спосіб виробництва і привласнення, що грунтується на власній праці виробника. Ті самі інтереси, які змушують економіста, сикофанта капіталу, теоретично обгрунтовувати в метрополії тотожність капіталістичного способу виробництва з його власною протилежністю, —ці ж самі інтереси спонукають його тут «tomakeacleanbreastofit» [«очистити свою совість в цьому відношенні»] і гучно проголосити протилежність цих способів виробництва. З цією метою він показує, що розвиток суспільної продуктивної сили праці — кооперація, поділ праці, застосування у великому масштабі машин і т. д.— неможливі без експропріації працівників і відповідного перетворення їхніх засобів виробництва у капітал. В інтересах так званого національного багатства він шукає штучних засобів для створення народної бідності. Його апологетичний панцир розсипається тут на куски, як спорохнявілий трут.

Велика заслуга Е. Г. Уейкфілда полягає не в тому, що він сказав щось нове про колонії[254)] а в тому, що в колоніях він розкрив істину про капіталістичні відносини в метрополії. Як система протекціонізму при своєму виникненні [255)] прагне до

[253)]Тут мова йде про справжні колонії, про незайману землю, колонізовану вільними іммігрантами. Сполучені Штати в економічному розумінні все ще являють собою колонію Європи. А втім, сюди ж входять і такі давні поселення, де знищення рабства докорінно перетворило всі відносини.

[254)]Нечисленні промені світла, кинуті Уейкфілдом на суть самих колоній, повністю передхоплені Мірабо-батьком, фізіократами і ще багато раніше англійськими економістами.

[255)]Пізніше вона стає тимчасовою необхідністю в міжнародній конкурентній боротьбі. Але хоч би які були її мотиви, наслідки її лишаються одні і ті самі.

фабрикації капіталістів у метрополії, так теорія колонізації Уейкфілда, яку Англія протягом якогось часу старалась здійснювати законодавчим шляхом, прагне до фабрикації найманих робітників у колоніях. Це він називає «systematiccolonization» (систематичною колонізацією).

Насамперед Уейкфілд відкрив у колоніях, що володіння грішми, життєвими засобами, машинами та іншими засобами виробництва ще не робить людину капіталістом, коли немає такого доповнення до цього, як найманий робітник, коли немає іншої людини, яка змушена добровільно продавати себе саму. Він відкрив, що капітал не річ, а суспільне відношення між людьми, опосереднене речами [256)]. Пан Піл,— скаржиться він,— взяв з собою з Англії на береги річки Суон у Новій Голландії життєві засоби і засоби виробництва загальною сумою на 50 000 фунтів стерлінгів. Пан Піл був такий передбачливий, що крім того захопив з собою 3 000 чоловік з робітничого класу — чоловіків, жінок і дітей. Але після приїзду на місце призначення «у пана Піл а не залишилось навіть ні одного слуги, Який міг би приготувати йому постіль або набрати води з річки»[257)]. Нещасний пан Піл! Він все передбачив, але забув тільки експортувати англійські виробничі відносини на береги річки Суон!

Для розуміння дальших відкриттів Уейкфілда два попередні зауваження. Ми знаємо, що коли засоби виробництва і життєві засоби є власністю безпосереднього виробника, то вони не становлять капіталу. Вони стають капіталом тільки за умов, за яких вони є в той же час засобами експлуатації робітника і панування над ним. Але ця їх капіталістична душа з'єднана в голові економіста такими тісними узами з їх речовою субстанцією, що він за всяких умов називає їх капіталом, навіть за таких, коли вони є прямою протилежністю капіталу. Так стоїть справа і у Уейкфілда. Далі: роздроблення засобів виробництва, які становлять індивідуальну власність багатьох незалежних один від одного робітників, що самостійно господарюють, він називає рівним розподілом капіталу. З економістом виходить те саме, що з феодальним юристом. Останній навіть на чисто грошові відносини наклеював свої феодальні юридичні етикетки.

«Якби»,— говорить Уейкфілд,— «капітал рівними частинами був розподілений між усіма членами суспільства, то ні одна людина не була б заінтересована в тому, щоб нагромадити капіталу більше, ніж вона може застосувати до справи з допомогою своїх власних рук. Це до певної міри і спостерігається в нових американських колоніях, де пристрасть до земельної власності перешкоджає існуванню класу найманих робітників»[258)].

Отже, поки робітник може нагромаджувати для себе самого,— а це він може, поки

[256)] «Негр є негр. Тільки при певних відносинах він стає рабом. Бавовнопрядильна машина є машина для прядіння бавовни. Тільки при певних відносинах вона стає капіталом. Вихоплена з цих відносин, вона так само не є капіталом, як золото само по собі не є грішми або цукор — ціною цукру... Капітал є суспільне виробниче відношення. Він — історичне виробниче відношення» *(Карл Маркс.* «Наймана праця і капітал» в «NeueRheinischeZeitung» № 226, 7 квітня 1849 р. [див. це видання том 6, стор. 425, 426]).

[257)] *E. G. Wakefield.* «England and America». London, 1833, v. II, p. 33.

[258)] Там же, т. I, стор. 17.

лишається власником своїх засобів виробництва,— доти капіталістичне нагромадження і капіталістичний спосіб виробництва неможливі. Немає необхідного для цього класу найманих робітників. Але в такому разі як же в старій Європі була вчинена експропріація у робітника умов його праці, яким чином були створені капітал і наймана праця? З допомогою contratsocial[суспільного договору] дуже оригінального характеру. «Людство засвоїло... простий метод сприяти нагромадженню капіталу», яке, розуміється, з часів А дама здавалося йому останньою і єдиною метою існування; «воно поділилось на власників капіталу і власників праці... цей поділ був результатом добровільної угоди і порозуміння».[259]Одним словом: маса людства сама себе експропріювала на честь «нагромадження капіталу». Але в такому разі слід було б вважати, що інстинкт цього фанатичного самовідречення повинен був би в усій своїй силі проявитись якраз у колоніях, де тільки й існують такі люди і такі обставини, які могли б перенести цей contratsocialз царства мрії в царство дійсності. Але навіщо тоді взагалі «систематична колонізація» на протилежність природній колонізації? Та, проте:

«сумнівна річ, чи належить у північних штатах Американського союзу хоч би десята частина населення до категорії найманих робітників... В Англії... велика частина народу складається з найманих робітників»[260].

Дійсно, прагнення трудящого населення до самоекспропріації на честь капіталу настільки мізерне, що рабство, навіть за Уейкфілдом, — єдина природна основа колоніального багатства. Його систематична колонізація просто pisaller[неминуче зло], бо йому доводиться мати справу з вільними людьми, а не з рабами.

«У перших іспанських поселенців на Сан-Домінго не було ні одного робітника з Іспанії. Але без робітників» (тобто без рабства) «капітал загинув би або принаймні скоротився б до таких дрібних розмірів, при яких кожний індивідуум міг би застосовувати його з допомогою своїх власних рук. Так воно і сталося в дійсності в останній заснованій англійцями колонії, де великий капітал у вигляді насіння, худоби і знарядь загинув через недостачу найманих робітників і де у жодного поселенця немає більшого капіталу, ніж він може застосувати з допомогою своїх власних рук» [261].

Ми бачили, що експропріація землі у народних мас є основою капіталістичного способу виробництва. Суть вільної колонії, навпаки, полягає в тому, що маса землі лишається ще народною власністю, і тому кожний поселенець може перетворити частину її в свою приватну власність і в свій індивідуальний засіб виробництва, не перешкоджаючи цим пізнішому поселенцю зробити те саме [262]. В цьому таємниця як процвітання колоній, так і роз'їдаючої їх язви, їх протидіяння впровадженню капіталу.

«Де земля дуже дешева і всі люди вільні, де кожен може за своїм бажанням дістати ділянку землі для самого себе, там праця не тільки дуже дорога, коли взяти до уваги частку, одержувану робітником з його

[259]Там же, т. II, стор. 18.

[260]*E. G. Wakefield.* «England and America». London, 1833, v. II, p.42, 43, 44.

[261]Там же, стор. 5.

[262]«Для того щоб стати елементом колонізації, земля не тільки повинна бути необробленою, але повинна крім того становити суспільну власність, яка може бути перетворена в приватну власність» (там же, т. II, стор. 125).

продукту, але там і взагалі важко дістати комбіновану працю за будь-яку ціну» [263].

Оскільки в колоніях ще немає відокремлення робітника від умов праці і від землі — основи останніх, або таке відокремлення є лише спорадичним або спостерігається на дуже обмеженому просторі, то в колоніях нема ще і відособлення землеробства від промисловості, не знищена ще сільська домашня промисловість. Звідки ж візьметься там внутрішній ринок для капіталу?

«В Америці, крім рабів та їх хазяїв, які комбінують капітал і працю на великих підприємствах, немає жодної частини населення, яка займалася б виключно землеробством. Вільні американці, які самі обробляють землю, займаються в той же час і багатьма іншими роботами. Самі вони звичайно виготовляють частину необхідних для них меблів і знарядь. Вони нерідко будують хати для себе і приставляють продукти своєї власної промисловості на найдальші ринки. Вони одночасно прядильники і ткачі, вони роблять мило і свічки, взуття і одяг для свого власного споживання. В Америці землеробство часто є побічним промислом коваля, мельника або крамаря» [264].

Де ж лишається серед таких чудаків галузь для «самовідречення» капіталіста?

Велика принадність капіталістичного виробництва полягає в тому, що воно не тільки постійно відтворює найманих робітників як найманих робітників, але й створює завжди відповідне нагромадженню капіталу відносне перенаселення найманих робітників. Цим закон попиту і пропозиції праці вдержується в належній колії, коливанням заробітної плати ставляться межі, бажані для капіталістичної експлуатації, і, нарешті, забезпечується така необхідна соціальна залежність робітника від капіталіста, — та абсолютна залежність, яку економіст у себе дома, в метрополії, може багатослівно розмальовувати як вільні договірні відносини між покупцем і продавцем, між двома однаково незалежними товаровласниками, власником товару — капітал і власником товару — праця. Але в колоніях ця прекрасна ілюзія розвіюється. Чисельність населення тут зростає далеко швидше, ніж у метрополії, тому що тут багато робітників з'являються на світ уже дорослими, і, проте, ринок праці тут ніколи не буває повним. Закон попиту і пропозиції праці зазнає краху. З одного боку, Старий світ постійно викидає туди жадаючий експлуатації, одержимий прагненням до самовідречення капітал; з другого боку, регулярне відтворення найманих робітників як найманих робітників натрапляє на найбільш неприємні і почасти непереборні перешкоди. Де вже тут дбати про виробництво надлишкових найманих робітників відповідно нагромадженню капіталу! Сьогоднішній найманий робітник завтра стає незалежним селянином, що веде самостійне господарство, або ремісником. Він зникає з ринку праці, але тільки не в робітний дім. Це постійне перетворення найманих робітників у незалежних виробників, які працюють не на капітал, а на самих себе, і збагачують не пана капіталіста, а самих себе, у свою чергу справляє надзвичайно шкідливий вплив на стан ринку праці. Справа не тільки в тому, що ступінь

---

[263] Там же, т. I, стор. 247.

[264] *E. G. Wakefield*. «England and America». London, 1833, v. I, p. 21, 22.

експлуатації найманого робітника лишається непристойно низьким. Останній крім того втрачає разом із своєю залежністю від капіталіста, який віддається самовідреченню, і почуття залежності від нього. Звідси всі ті сумні явища, які так відкрито, так красномовно і так зворушливо описує наш Е. Г. Уейкфілд.

Пропозиція найманої праці,— скаржиться він,— нестала, нерегулярна, недостатня. Вона «не тільки завжди надто мала, але й не забезпечена» [265)].

«Хоч продукт, який підлягає поділові між робітником і капіталістом, великий, але робітник бере собі таку велику частину, що він швидко стає капіталістом... Навпаки, лише деякі, навіть коли вони живуть дуже довго, можуть нагромадити великі маси багатства» [266)].

Робітники ні в якому разі не дозволяють капіталістові утриматися від оплати більшої частини їх праці. Йому нітрохи не допомагає, коли він, будучи настільки передбачливим, разом із своїм власним капіталом імпортує з Європи і своїх власних найманих робітників.

«Вони швидко перестають бути найманими робітниками, вони швидко перетворюються в незалежних селян або навіть у конкурентів своїх колишніх хазяїв на самому ринку найманої праці» [267)].

Уявіть собі таке жахливе становище! Бравий капіталіст на свої кровні гроші імпортував з Європи своїх власних конкурентів! Адже це — кінець всьому! Недивно, що Уейкфілд скаржиться на недостачу залежності і почуття залежності у найманих робітників у колоніях.

«Внаслідок високої заробітної плати»,— говорить його учень Мерівейл,— «у колоніях існує палке прагнення більш дешевої і більш покірної праці, потреба в такому класі, якому капіталіст міг би диктувати свої умови, замість того щоб, навпаки, умови диктувалися йому самому робітником... В країнах старої цивілізації робітник хоч і вільний, але завдяки природним законам залежить від капіталіста; в колоніях ця залежність повинна бути створена штучними заходами» [268)].

Які ж, за Уейкфілдом, наслідки такого сумного становища в колоніях? «Варварська система розпорошення» виробників і національного майна[269)]. Роздроблення засобів виробництва між численними власниками, що самостійно господарюють, знищує

[265)] *E. G. Wakefield.* «England and America». London, 1833, v. II, p. 116.

[266)] Там же, т. I, стор. 131.

[267)] Там же, т. II, стор. 5.

[268)] *Merivale.* «Lectures on Colonization and Colonies». London, 1841 —1842, v. II, p. 235—314 passim. Навіть нудотний вульгарний економіст-фритредер Молінарі говорить: «У колоніях, де рабство було знищене без заміни примусової праці відповідною кількістю вільної праці, ми бачили дещо протилежне тому,що спостерігаємо кожного дня. Ми бачили, як прості робітники, з свого боку, експлуатували промислових підприємців і вимагали такої заробітної плати, яка вища, ніж законна частина продукту, яка припадає їм. Плантатори, позбавлені змоги одержувати за свій цукор таку ціну, яка покривала б збільшення заробітної плати, були змушені покривати дефіцит спочатку за рахунок свого прибутку, а потім і за рахунок свого капіталу. Багато плантаторів таким чином розорились, інші змушені були закрити свої підприємства, щоб уникнути неминучого розорення... Без сумніву, хай краще не буде нагромадження капіталів, ніж загинуть цілі покоління людей» (яка великодушність з боку пана Молінарі!); «але чи не краще було б, якби не гинули ні ті, ні другі» (*Molinari*, цит. тв., стор. 51, 52). Пане Молінарі, пане Молінарі! Що ж буде з десятьма заповідями, з Мойсеєм і пророками [222], з законом попиту і пропозиції, коли в Європі «підприємець» може урізувати «законну частку» робітника, а у Вест-Індії робітник— «законну частку» підприємця! І скажіть, будь ласка,що це за«законна частка»,яку,як ви признаєтесь, капіталіст в Європі не доплачуєкожногодня! Панові Молінарі дуже вже кортить там, у колоніях, де робітники такі «неотесані», що «експлуатують» капіталістів, поліцейськими заходами надати належної чинності законові попиту і пропозиції, який в інших випадках діє автоматично.

[269)] *Wakefield.* «England and America». London,1833, v.II, p. 52.

разом з централізацією капіталу і всі основи комбінованої праці. Кожне, розраховане на довгий час, багато років, підприємство, яке потребує вкладень основного капіталу, натрапляє при своєму здійсненні на перешкоди. В Європі капітал не гає ні хвилини часу, бо робітничий клас становить там його живий придаток, завжди існує в надмірній кількості, завжди готовий до його послуг. Але в колоніальних країнах! Уейкфілд розповідає надзвичайно сумний анекдот. Він розмовляв з деякими капіталістами з Канади і штату Нью Йорк, де — що слід відзначити — хвилі імміграції часто затримуються і залишають осадок «надлишкових» робітників.

«Наш капітал»,— зітхає один персонаж мелодрами,— «наш капітал був напоготові для багатьох операцій, які для свого виконання потребують значного часу; але чи могли ми починати такі операції з робітниками, які — ми знали це — скоро показали б нам спину? Якби ми були певні, що можемо вдержати у себе працю цих переселенців, ми з радістю негайно найняли б їх, і до того ж по високій ціні. Більше того, незважаючи на цілковиту впевненість у тому, що ми їх втратимо, ми все-таки найняли б їх, якби ми були упевнені в припливі нових переселенців, що відповідав би нашим потребам» [270].

Після того як Уейкфілд чудово змалював контраст між англійським капіталістичним землеробством з його «комбінованою» працею і роздробленим американським селянським господарством, у нього вихоплюється признання і зворотної сторони медалі. Американська народна маса в його висвітленні заможна, незалежна, підприємлива і порівняно освічена, тимчасом як «англійський сільськогосподарський робітник — жалюгідний босяк (amiserablewretch), паупер... В якій іншій країні, крім Північної Америки і деяких нових колоній, плата за вільну працю, застосовувану в землеробстві, скільки-небудь значно перевищує найбільш необхідні засоби існування робітника?.. Безперечно, робочі коні в Англії одержують набагато краще харчування, ніж англійський землероб, бо вони являють собою цінну власність» [271].

Але це не біда, адже національне багатство є тепер через саму свою природу тотожним з народними злиднями.

Проте яким же чином вилікувати колонії від антикапіталістичної язви? Якби відразу перетворити всю землю з народної власності в приватну власність, то це хоч і знищило б корінь зла, але разом з ним знищило б і колонії. Мистецтво полягає в тому, щоб одним пострілом убити двох зайців. Необхідно, щоб уряд встановив для незайманої землі штучну ціну, незалежну від закону попиту і пропозиції: вона змусить поселенця порівняно довгий час працювати найманим робітником, поки він не заробить такої кількості грошей, яка дасть йому змогу купити ділянку землі [272] і стати незалежним селянином. Той фонд, який утворюється завдяки продажу цих земель по ціні,

---

[270] *Wakefield*. «England and America». London,1833, v.II, p. 52.

[271] *Wakefield*. «England and America». London, 1833, v. I, p. 47, 246.

[272] «Ви кажете, що людина, у якої нема нічого, крім власних рук, завдяки привласненню землі і капіталів знаходить роботу і створює для себе доход... навпаки, тільки завдяки індивідуальному привласненню землі трапляються люди, у яких нема нічого, крім їхніх рук... Поміщаючи людину в безповітряний простір, ви відбираєте у неї повітря, необхідне для дихання. Так само робите ви, захоплюючи землю... Це все одно, що поставити людину поза багатством, щоб підпорядкувати її життя вашій сваволі» (***Colins***, цит., тв., т. III, стор. 267—271, в різних місцях).

порівняно недоступній для найманого робітника, тобто той грошовий фонд, який видавлюється з заробітної плати порушенням священного закону попиту і пропозиції, уряд повинен, у свою чергу, вживати в міру його утворення на те, щоб ввозити бідняків з Європи в колонії і таким чином заповнювати для панів капіталістів ринок найманої праці. За таких умов «tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles» [223]. Така є велика таємниця «систематичної колонізації».

«При здійсненні цього плану»,— з торжеством покликає Уейкфілд,— «пропозиція праці буде постійною і регулярною; тому, по-перше, що всі переселенці-робітники,— оскільки ні один з них неспроможний купити собі землі, поки він не попрацює певний час за гроші,— спільно працювали б по найму і таким чином виробляли б своєму хазяїнові капітал для застосування ще більшої кількості праці; тому, по-друге, що кожен, хто покидає найману працю і стає земельним власником, якраз купівлею землі забезпечує певний фонд на доставку в колонії нової праці» [273)].

Октроїрувана державою ціна землі, звичайно, повинна бути «достатньою» (sufficientprice), тобто настільки високою, «щоб перешкодити робітникам перетворюватися в незалежних селян до того часу, поки не знайдуться інші, готові заступити їх місце на ринку найманої праці»[274)]. Ця «достатня ціна землі» є не що інше, як пом’якшене позначення викупної суми, яку робітник сплачує капіталістові за дозвіл піти з ринку найманої праці на свою ділянку землі. Спочатку він повинен створити для пана капіталіста «капітал» для експлуатації ще більшої кількості робітників, а потім повинен поставити на ринок праці «заступника», якого за його рахунок уряд транспортує з-за моря для його колишнього хазяїна-капіталіста.

Надзвичайно характерно, що англійський уряд роками здійснював цей метод «первісного нагромадження», рекомендований паном Уейкфілдом спеціально для застосування в колоніях. Невдача була, звичайно, така ж ганебна, як провал банківського акта Піля [224]. Наслідком було тільки те, що потік еміграції від англійських колоній відхилився до Сполучених Штатів. Тим часом прогрес капіталістичного виробництва в Європі, який супроводився посиленням урядового гніту, зробив рецепт Уейкфілда непотрібним. З одного боку, колосальний і безперервний потік людей, що рік у рік рине в Америку, залишає на сході Сполучених Штатів застійні осадки, бо хвиля еміграції з Європи швидше викидає людей на ринок праці сходу Сполучених Штатів, ніж друга хвиля встигає винести їх на захід. З другого боку, Громадянська війна в Америці мала своїм наслідком колосальний національний борг і разом з ним гніт податків, виникнення найпідлішої фінансової аристократії, роздачу величезної частини суспільних земель товариствам спекулянтів, які виникли з метою експлуатації залізниць, рудників і т. д.,— коротше кажучи, мала своїм наслідком найшвидшу централізацію капіталу. Таким чином, велика республіка перестала бути обітованою землею для емігруючих робітників. Капіталістичне виробництво розвивається там велетенськими кроками, хоч зниження заробітної плати і залежність найманого

---

273) *Wakefield.* «England and America». London, 1833, у. II, р. 192.
274) *Wakefield.* «England and America». London, 1833, v. II, p. 45.

робітника ще не досягли європейської норми. Безсоромне розтягання необроблених колоніальних земель, які англійський уряд роздає аристократам і капіталістам,— що голосно осуджує навіть Уейкфілд,— разом з потоком людей, притягуваних золотими копальнями, і з конкуренцією, яку ввіз англійських товарів створює навіть найдрібнішому ремісникові,— все це породило, особливо в Австралії[275], достатнє «відносне перенаселения робітників», так що майже кожна пошта приносить сумні звістки про переповнення австралійського ринку праці— про «glutoftheAustralianlabour-market»,— і проституція розцвітає там місцями так само пишно, як на лондонському Хеймаркеті.

Проте тут нас цікавить не становище колоній. Нас цікавить тут тільки таємниця, яку відкрила в Новому світі і привселюдно оголосила політична економія Старого світу: капіталістичний спосіб виробництва і нагромадження, а значить і капіталістична приватна власність передбачають знищення приватної власності, яка грунтується на власній праці, тобто передбачають експропріацію робітника.

[275] Тільки-но Австралія стала своєю власною законодавицею, вона, звичайно, почала видавати закони, сприятливі для переселенців, але розтягання земель, уже здійснене англійцями, стоїть поперек дороги. «Перша і головна мета, до якої прагне новий земельний закон 1862 р., полягає в тому, щоб полегшити народові можливість розселення» («The Land Law ol Victoria» by the Hon. *G. Duffy*, Minister of Public >ands. London, 1862).

ПРИМІТКИ

[1]*«Капітал»* — геніальний твір марксизму. Над створенням головної своєї праці Маркс працював протягом чотирьох десятиліть, з початку 40-х років і до кінця життя. «Визнавши, що економічний лад є основою, на якій підноситься політична надбудова, Маркс найбільше уваги приділив вивченню цього економічного ладу» (В. І. Ленін. Твори, 4 вид., т. 19, стор. 5).

До систематичного студіювання політичної економії Маркс приступив наприкінці 1843 р. в Парижі. Вивчаючи економічну літературу, він ставить собі за мету написати велику працю, яка містила б критику існуючого ладу і буржуазної політичної економії. Його перші дослідження в цій галузі знайшли свій відбиток у таких працях, як «Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Німецька ідеологія», «Злиденність філософії», «Наймана праця і капітал», «Маніфест Комуністичної партії» та ін. Уже в цих працях розкриваються основи капіталістичної експлуатації, непримиренна протилежність інтересів капіталістів і найманих робітників, антагоністичний і минущий характер усіх економічних відносин капіталізму.

Після певної перерви, зумовленої бурхливими подіями революції 1848—1849 рр., Маркс зміг продовжити свої економічні дослідження тільки в Лондоні, куди він змушений був емігрувати в серпні 1849 року. Тут він глибоко і всебічно вивчає історію народного господарства і сучасну йому економіку різних країн, особливо Англії, яка була тоді класичною країною капіталізму. Його цікавлять у цей період історія земельної власності і теорія земельної ренти, історія і теорія грошового обігу і цін, економічні кризи, історія техніки і технології, питання агрономії і агрохімії.

Маркс працював у надзвичайно важких умовах. Йому постійно доводилось вести боротьбу з нуждою і нерідко відриватися від занять для заробітку на життя. Тривале перенапруження сил в умовах матеріальних нестатків не минуло без наслідків,— Маркс серйозно захворює. Проте, до 1857 р. йому вдалось провести величезну підготовчу роботу, яка дала можливість приступити до завершального етапу дослідження — систематизації і узагальнення зібраних матеріалів.

З серпня 1857 по червень 1858 р. Маркс створює рукопис обсягом близько 50 друкованих аркушів, який був немов чорновим начерком майбутнього «Капіталу». Вперше цей рукопис був опублікований тільки в 1939—1941 рр. Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС мовою оригіналу під назвою «GrundrissederKritikderpolitischenOekonomie» («Основні риси критики політичної економії»). У листопаді 1857 р. Маркс складає, крім того, план свого твору, що був пізніше деталізований і істотно уточнений. Це його дослідження, присвячене критиці економічних категорій, поділяється на шість книг:

1) Про капітал (з кількома вступними розділами); 2) Про земельну власність; 3) Про найману працю; 4) Про державу; 5) Про зовнішню торгівлю; 6) Про світовий ринок. У

першій книзі («Про капітал») намічено було чотири відділи: а) Капітал взагалі, б) Конкуренція капіталів, в) Кредит, г) Акціонерний капітал, причому відділ «Капітал взагалі» поділявся ще на три розділи: 1) Процес виробництва капіталу, 2) Процес обігу капіталу і 3) Єдність того і другого, або капітал і прибуток, процент. Важливо відзначити, що цей останній, частковий поділ пізніше став основою поділу всієї праці на три відповідні томи «Капіталу». В окремій праці передбачалось викласти історію політичної економії і соціалізму.

В той же час Маркс вирішує, що створюваний ним твір виходитиме окремими випусками і перший випуск «обов'язково повинен являти собою до певної міри цільну працю», яка охоплюватиме всього тільки перший відділ першої книги — відділ, що складається з трьох розділів: 1) Товар; 2) Гроші, або простий обіг і 3) Капітал. Проте з політичних мотивів в остаточний варіант першого випуску — в книгу «До критики політичної економії» — третій розділ не ввійшов. Маркс вказував, що саме з цього розділу «починається справжня битва» і, на його думку, було б нерозсудливим в обстановці офіціальної цензури, поліцейських переслідувань і всілякого цькування авторів, небажаних пануючим класам, випускати такий розділ у світ на самому початку, тобто ще до того, як про новий твір дізнається широка громадськість. Для «першого випуску» Маркс спеціально написав розділ про товар і грунтовно переробив розділ про гроші з рукопису 1857—1858 років.

Книга «До критики політичної економії» побачила світ у 1859 році. Малося на увазі незабаром здійснити і «другий випуск», тобто опублікувати згаданий розділ про капітал, що становив основний зміст рукопису 1857—1858 років. Маркс відновлює свої систематичні заняття політичною економією в Британському музеї. Правда, порівняно скоро йому довелось відкласти цю роботу на цілих півтора року в зв'язку з необхідністю виступити в пресі з викриттям наклепницьких випадів бонапартистського агента К. Фогта та іншими терміновими справами. Тільки в серпні 1861 р. він починає писати великий рукопис і закінчує його до середини 1863 року. Рукопис загальним обсягом близько 200 друкованих аркушів, з яких складаються 23 зошити, має такий самий заголовок, як і книга 1859 р., — «До критики політичної економії». Більша частина цього рукопису (зошити УІ—XV і XVIII) трактує історію економічних учень. Її підготував до друку і видав російською мовою Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС під назвою «Теорії додаткової вартості» (IV том «Капіталу»). У перших п'яти зошитах і почасти в зошитах XIX—XXIII викладено теми першого тома «Капіталу». Тут Маркс аналізує перетворення грошей у капітал, розвиває вчення про додаткову вартість, абсолютну і відносну, і торкається ряду інших питань. Зокрема, в зошитах XIX і XX закладена солідна основа розділу тринадцятого першого тома «Машини і велика промисловість»; в них подається багатющий матеріал з історії техніки і дано грунтовний економічний аналіз застосування машин у капіталістичній промисловості. В зошитах XXI — XXIII висвітлюються окремі питання, що стосуються до різних томів

«Капіталу», в тому числі до другого тома. Проблемам третього тома присвячені цілком зошити XVI—XVII. Отже, рукопис 1861 — 1863 рр. охоплює, в більшій чи меншій мірі, проблеми всіх чотирьох томів «Капіталу».

В процесі дальшої роботи Маркс вирішує весь свій твір побудувати в тому плані, який намічався раніше для відділу «Капітал взагалі» з його тричленним поділом. Що ж до історико-критичної частини рукопису, то вона мала становити четверту завершальну ланку. «Вся праця,— пише Маркс в листі до Кугельмана від 13 жовтня 1866 р.,— розпадається на такі частини: Книга І) Процес виробництва капіталу. Книга II) Процес обігу капіталу. Книга III) Форми процесу в цілому. Книга IV) До історії теорії». Маркс відмовляється також від попереднього плану — видавати свій твір окремими випусками і ставить собі завдання підготувати спочатку хоч би в основному всю працю і тільки тоді видавати її.

У зв’язку з цим Маркс продовжує посилено працювати над своїм твором, і особливо над тими його частинами, які в рукопису 1861 — 1863 рр. ще не були в достатній мірі розвинуті. Він вивчає додатково велику кількість економічної і технічної літератури, в тому числі з сільського господарства, з питань кредиту і грошового обігу, вивчає статистичні матеріали, різні парламентські документи, офіціальні звіти про дитячу працю в промисловості, про житлові умови англійського пролетаріату і т. д. Слідом за тим Маркс створює на протязі двох з половиною років (з серпня 1863 до кінця 1865 р.) новий величезний рукопис, який і становить перший детально розроблений варіант трьох теоретичних томів «Капіталу». І тільки після того як була написана вся праця в цілому (січень 1866 р.), Маркс береться за остаточну її обробку для друку, причому, за порадою Енгельса, він вирішує підготувати до друку не всю працю відразу, а в першу чергу перший том «Капіталу». Цю остаточну обробку Маркс провадив з великою грунтовністю, і по суті це була ще одна переробка всього першого тома «Капіталу» в цілому. В інтересах цільності, повноти і ясності викладу Маркс визнав за потрібне в порівняно короткій формі викласти основні питання змісту виданої в 1859 р. праці «До критики політичної економії» на початку першого тома «Капіталу» — з них складається тепер весь перший відділ («Товар і гроші»), а в першому виданні вони висвітлювались у першому розділі («Товар і гроші»).

Після виходу в світ першого тома «Капіталу» (вересень 1867 р.) Маркс продовжує працювати над ним у зв’язку з підготовкою нових видань німецькою мовою і перекладами на іноземні мови. Він вносить численні зміни в друге видання (1872 р.), дає істотні вказівки в зв’язку з російським виданням, яке вийшло в Петербурзі в 1872 р. і було першим іноземним перекладом «Капіталу», в значній мірі переробляє і редагує французький переклад, який виходить у світ окремими випусками в 1872—1875 роках.

З другого боку, після виходу першого тома «Капіталу» Маркс продовжує працювати над наступними томами, маючи намір незабаром завершити весь твір. Але це йому не вдається. Багато часу забирає у нього різнобічна діяльність у Генеральній

Раді І Інтернаціоналу. Все частіше доводиться припиняти роботу через поганий стан здоров'я. Разом з тим надзвичайна наукова добросовісність і скрупульозність Маркса, та сувора самокритика, з якою він, за словами Енгельса, «старався розробити до повної досконалості свої великі економічні відкриття, перше ніж опублікувати їх», змушують його при розгляді тієї чи іншої проблеми все знов і знов повертатися до додаткового дослідження. В самому процесі цієї творчої роботи виникало також багато нових питань.

Наступні два томи «Капіталу» були підготовлені до друку і опубліковані Енгельсом тільки після смерті Маркса — другий в 1885 р. і третій — в 1894 році. Цим Енгельс вніс неоціненний вклад у скарбницю наукового комунізму.

Після смерті Маркса Енгельс редагував переклад першого тома «Капіталу» на англійську мову (вийшов у 1887 р.), підготував до друку третє (1883) і четверте (1890) видання першого тома «Капіталу» німецькою мовою. Крім того після смерті Маркса, але ще за життя Енгельса, вийшли такі видання першого тома «Капіталу»: три видання англійською мовою в Лондоні (1888, 1889 і 1891), три видання англійською мовою в Нью-Йорку (1887, 1889 і 1890); видання французькою мовою в Парижі (1885), датською в Копенгагені (1885), іспанською в Мадріді (1886), італійською в Туріні (1886), польською в Лейпцигу (1884—1889), голландською в Амстердамі (1894), а також цілий ряд інших, неповних видань.

У четвертому німецькому виданні «Капіталу» (1890) Енгельс, грунтуючись на особистих вказівках Маркса, встановив остаточну редакцію тексту і приміток першого тома «Капіталу». Тепер в усьому світі ця праця перевидається і перекладається за четвертим німецьким виданням. За ним підготовлено також і це видання першого тома «Капіталу».

[2] Мається на увазі перший розділ першого тома «Капіталу» в першому німецькому виданні 1867 р. під назвою «Товар і гроші». Під час підготовки другого видання Маркс переробив свою книгу і, зокрема, вніс великі зміни в її структуру. На основі підрозділів попереднього першого розділу і додатка було створено три відповідні самостійні розділи, з яких складається перший відділ книги.

[3] Мається на увазі розділ третій праці Ф. Лассаля: «Негг Bastiat-SchulzevonDelitzsch, derokonomischeJulian, oder: CapitalundArbeit». Berlin, 1864 («Пан Бастіа Шульце-Деліч, економічний Юліан, або Капітал і праця». Берлін, 1864).

[4] *Mutatonominedetefabulanarratur*(Лише ім'я треба тобі змінити, чи не про тебе, часом, тут розповідається) — слова з сатир Горація, книга перша, сатира 1.

[5] *Сині книги*(BlueBooks) — загальна назва публікацій матеріалів англійського парламенту і дипломатичних документів міністерства закордонних справ. Сині книги, що прибрали свою назву через синю обкладинку, видаються в Англії з XVII ст. і є

основним офіціальним джерелом для вивчення економічної і дипломатичної історії цієї країни.

[6] *Seguiiltuocorsotelasciadirlegenti!*(Прямуй своїм шляхом, і не зважай на людський поговір!) — перефразовані слова з твору Данте «Божественна комедія», «Чистилище», пісня V.

[7] S. Mayer. «Die sociale Frage in Wien. Studie eines «Arbeitgebers»». Wien, 1871 (З. Майєр. «Соціальне питання у Відні. Етюд одного «роботодавця»». Відень, 1871).

[8] У четвертому німецькому виданні першого тома «Капіталу» (1890) перші чотири абзаци цього післяслова випущено. В цьому виданні воно дається повністю.

[9] *Ліга проти хлібних законів* була заснована в 1838 р. фабрикантами Кобденом і Брайтом. Обстоюючи інтереси промислової буржуазії, Ліга добивалась скасування так званих хлібних законів, які передбачали на догоду земельній аристократії обмеження і заборону ввозу хліба з-за кордону. Прийнятий в 1815 р. хлібний закон забороняв імпорт хліба доти, поки ціна на хліб у самій Англії залишалась нижчою, ніж 80 шил. за квартер. У 1822 р. цей закон був трохи змінений, а в 1828 р. була запроваджена змінна шкала, за якою ввізні мита на хліб підвищувались із зниженням його ціни на внутрішньому ринку і, навпаки, — знижувались з підвищенням цієї ціни. Добиваючись скасування хлібних законів і встановлення вільної торгівлі хлібом, Ліга ставила собі за мету зниження внутрішніх цін на хліб, а тим самим і зниження заробітної плати найманих робітників. Лозунг свободи торгівлі широко використовувався Лігою в її демагогічній проповіді єдності інтересів робітників і промисловців. Хлібні закони були скасовані в 1846 році.

[10] Мається на увазі стаття Й. Діцгена: «Карл Маркс. «Капітал. Критика політичної економії». Гамбург, 1867», опублікована в газеті «DemokratischesWochenblatt» («Демократичний щотижневик»), №№ 31, 34, 35 і 36 за 1868 рік. В 1869—1876 рр. ця газета виходила під новою назвою — «DerVolksstaat» («Народна держава»).

[11] Тут мова йде про журнал «La philosophie positive. Revue» («Позитивістська філософія. Огляд»), що виходив у Парижі в 1867—1883 роках. В його третьому номері за листопад — грудень 1868 р. була опублікована коротка рецензія на перший том «Капіталу», написана Є. В. Де-Роберті, послідовником позитивістської філософії О. Конта.

[12] Н. Зибер. «Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями». Киев, 1871, стор. 170.

[13] Ця стаття («Точка зору політико-економічної критики у Карла Маркса») була написана І. Г. Кауфманом.

[14] Див. це видання, том 13, стор. *6—8.*

[15] Маються на увазі німецькі буржуазні філософи Бюхнер, Ланге, Дюрінг, Фехнер та інші.

[16] «*Нові дві третини*» — так називалась срібна монета вартістю в $^{2}/_{3}$ талера, що була в обігу в ряді німецьких держав.

[17] Нумерація розділів англійського видання першого тома «Капіталу» не збігається з нумерацією розділів його німецьких видань.

[18] Під «бунтом на захист рабства» мається на увазі заколот, що його підняли рабовласники Півдня США; цей заколот привів до Громадянської війни 1861—1865 років.

[19] Насправді у Маркса тут нема неточності.

[20] Викриттю неодноразових наклепницьких нападок представників буржуазії, які обвинувачували Маркса в навмисній фальсифікації цитати з промови Гладстона від 16 квітня 1863 р., Енгельс присвятив спеціальну працю «Брентано contraМаркс, з приводу мнимої фальсифікації цитати. Історія питання і документи», опубліковану в Гамбургу в 1891 році (див. це видання, том 22).

[21] Говорячи про «винахід крихітки Ласкера», Маркс має на увазі такий випадок. На засіданні рейхстагу 8 листопада 1871 р. буржуазний депутат націонал-ліберал Ласкер в полеміці проти Бебеля заявив, що коли німецькі соціал-демократичні робітники захочуть наслідувати приклад паризьких комунарів, то «добропорядні бюргери, які мають власність, повбивають їх ломаками». Однак публікувати це в такому формулюванні промовець не зважився, і вже в стенографічному звіті замість слів «повбивають їх ломаками» було сказано «вдержать їх у покорі». Цю фальсифікацію викрив Бебель. Ласкер став об'єктом глузувань у робітничих колах. За свій малий зріст він дістав іронічне прізвисько «крихітка Ласкер».

[22] Гете. «Фауст», частина І, сцена третя («Кабінет Фауста»).

[23] Енгельс перефразовує тут слова хвалька і боягуза Фальстафа, який розповідає про те, як він сам один нібито бився на шпагах з п'ятдесятьма чоловіками (Шекспір. «Король Генріх IV». Частина І, акт II, сцена четверта).

[24] Перефразовані слова з поеми С. Батлера «Гудібрас» («Hudibras»), частина II, пісня 1.

[25] Див. книгу: W. Jacob. «An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals». In two volumes. London, 1831 (У. Джейкоб. «Історичне дослідження про виробництво і споживання дорогоцінних металів». У двох томах. Лондон, 1831).

[26] [W. Petty.] «A Treatise of Taxes and Contributions». London, 1667, p. 47 ([У. Петті.] «Трактат про податки і збори». Лондон, 1667, стор. 47).

[27] Маркс використовує тут діалог з історичної хроніки Шекспіра «Король Генріх IV», частина І. У сцені третій акта III Фальстаф говорить удовиці Куіклі, що «хто його знає, як за неї взятися». На це вона відповідає: «Брешеш: і ти і інші добре знають, як за мене взятися».

[28] «*Parisvautbienunemesse*» («Париж вартий обідні») — слова Генріха IV, сказані ним у 1593 р. в зв'язку з обіцянням парижан визнати його королем, якщо він перейде з протестантської віри в католицьку.

[29] Маркс цитує тут твір Арістотеля «Нікомахова етика» за книгою: «AristotelisoperaexrecensioneImmanuelisBekkeri». TomusIX. Oxo- nii, 1837, p. 99, 100 (Арістотель. Твори. Видання Іммануїла Беккера. Том IX, Оксфорд, 1837, стор. 99, 100).

[30] *Ломбард-стріт*— вулиця в Сіті (фінансовому центрі Лондона), на якій знаходиться ряд великих банків; синонім лондонського грошового ринку.

[31] К. Маркс. «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона», розділ І (див. це видання, том 4, стор. 71—124).

[32] Гете. «Фауст», частина І, сцена четверта («Кабінет Фауста»).

[33] Після поразки революцій 1848—1849 pp. в Європі настав період тяжкої політичної реакції. В цю пору в аристократичних колах європейських країн почали захоплюватися спіритизмом, особливо столовертінням. А в Китаї в той самий час розгорнувся антифеодальний визвольний рух, який набрав характеру могутньої селянської війни (тайпінська революція)

[34] Про паралелограми Оуена Рікардо згадує в своїй праці «Он Prote- ctiontoAgriculture». Fourthedition. London, 1822, p. 21 («Про протегування землеробству». Видання четверте. Лондон, 1822, стор. 21). Розвиваючи свій утопічний проект соціальних перетворень, Оуен доводив, що економічно, а також з точки зору влаштування домашнього побуту найбільш доцільним є будівництво селища у формі паралелограма або квадрата.

[35] На думку старогрецького філософа Епікура, загалом матеріаліста і атеїста, є безліч світів. Ці світи виникають і існують за своїми власними, природними законами. А боги, хоч і існують, але перебувають поза світами, в просторах між ними, і не справляють ніякого впливу ні на розвиток всесвіту, ні на життя людини.

[36] Шекспір. «Багато галасу даремно», акт III, сцена третя.

[37] *Ярмарок Ланді* — великий ярмарок поблизу Парижа, що відбувався щороку в XII—XIX століттях.

[38] Гете. «Фауст», частина І, сцена третя («Кабінет Фауста»).

[39] *Апокаліпсис* — один з творів ранньохристиянської літератури, що входить у Новий завіт (Біблія. Одкровення Іоанна.) Написаний в І столітті. Автор Апокаліпсису

висловлює почуття загальної ненависті до Римської імперії, яку ганьбить, називаючи «звіром», і вважає її втіленням диявола. Цитовані місця взято з гл. 17 і 13.

[40] *Держава інків* — рабовласницька держава, існувала на початку XV— в середині XVI століть на території сучасного Перу; в ній зберігались значні залишки первісно-общинного ладу. Пануюче тут плем’я інків поділялось на 100 родових общин (айлью), які перетворилися поступово в сільські (сусідські) общини.

[41] *Пандекты*— грецька назва Дігест (лат. Digesta— зібране), найважливішої частини зводу римського цивільного права. Дігести являли собою зібрання уривків з творів римських юристів і виражали інтереси рабовласників. Вони були опубліковані в 533 р. за часів візантійського імператора Юстініана.

[42] [W. E. Parry.] «Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the Years 1819— 20, in His Majesty’s Ships Hecla and Griper, under the Orders of William Edward Parry». London, 1821 ([У. Е. Паррі]. «Журнал подорожі, здійсненої в 1819—20 рр. на кораблях його величності «Гекла» і «Грайпер» під командуванням Уільяма Едуарда Паррі для відкриття північно-західного проходу з Атлантичного океану в Тихий». Лондон, 1821). У другому виданні цієї книги, що вийшла в Лондоні також у 1821 р., цитоване місце знаходиться на стор. 277—278.

[43] В античній міфології історія людства поділялась на п’ять періодів. Золотий і срібний віки являли собою два перші періоди з цих п’яти. У найщасливішому золотому віці люди жили, нібито, не знаючи ніяких злигоднів і тільки в наступних віках їх життя склалось інакше. П’ятий і останній з віків — залізний — сповнений несправедливостей, насильств і убивств. Легенда про п’ять віків викладена в творах грецького поета Гесіода і римського поета-лірика Овідія.

[44] Мається на увазі англо-шотландська унія 1707 р., на підставі якої Шотландія була остаточно приєднана до Англії. Внаслідок цього акту, що ліквідував шотландський парламент, були знищені і всі економічні бар’єри, що існували між двома країнами.

[45] Данте. «Божественна комедія», «Рай», пісня XXIV.

[46] Маркс цитує Ієроніма Блаженного: «Лист до Євстохії — про збереження дівочої невинності».

[47] К. Маркс. «До критики політичної економії» (див. це видання, том 13, стор. 67).

[48] *«Thecourseoftrueloveneverdoesrunsmooth*» («Справжня любов ніколи не проходить гладко») — В. Шекспір, «Сон літньої ночі», акт І, сцена перша.

[49] *«Disjectamembrapoetae»*(«розрізнені члени поета») — слова з сатир Горація, книга перша, сатира 4.

[50] Маркс цитує тут працю Дюпона де Немура «MaximesdudocteurQues- nay, ouResumedesesprincipesd’economiesociale» («Положення доктора Кене, або Резюме

його основних начал соціальної економії»), опубліковану в книзі: «Physiocrates». Avec une introduction et des commen- taires par E. Daire. Partie I, Paris, 1846, p. 392. («Фізіократи». З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина I, Париж, 1846, стор. 392).

[51] Гроші *nonolet*(не пахнуть) — ці слова були сказані римським імператором Веспасіаном (69—79 рр.) своєму синові, який ганив його за запровадження спеціального податку на вбиральні.

[52] А. Н. Miiller. «Die Elemente der Staatskunst». TheilII, Berlin, 1809, S. 280 (А. Г. Мюллер. «Основи мистецтва державного управління». Частина II, Берлін, 1809, стор. 280).

[53] Гра слів: англійське слово «sovereign» означає «суверен, монарх», а також «соверен», назва золотого фунта стерлінгів.

[54] P. Boisguillebert. «Le detail de la France». In: «iSconomistes financiers du XVIII-e siecle». Paris, 1843, p. 213 (П. Буагільбер. «Роздрібна торгівля Франції». В книзі: «Економісти-фінансисти XVIII століття». Париж, 1843, стор. 213).

[55] Д. Дідро. «Салон 1767 року».

[56] *Ост-Індська компанія* — англійська торговельна компанія, яка існувала з 1600 по 1858 рік і була знаряддям грабіжницької колоніальної політики Англії в Індії, Китаї та інших країнах Азії. З серединиXVIII ст. Компанія, що мала армію і флот, перетворилась у велику військову силу. Під прапором Компанії англійські колонізатори здійснили завоювання Індії. Компанії протягом тривалого часу належала монополія на торгівлю з Індією і найважливіші функції управління цією країною. Національно-визвольне повстання 1857—1859 рр. в Індії змусило англійців змінити форми їх колоніального панування: Компанія була ліквідована, а Індія оголошена володінням британської корони.

[57] «East India (Bullion). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864» («Східна Індія (Зливки). Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 8 лютого 1864 року»).

[58] Маркс цитує працю У. Петті: «VerbumSapienti» («Слово мудрим»), надруковану як додаток до згадуваної тут Марксом іншої його книги: «ThePoliticalAnatomyofIreland. 1672». London, 1691 («Політична анатомія Ірландії. 1672». Лондон, 1691).

[59] Маркс цитує тут книгу Д. Рікардо: «The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes». The Fourth Edition, Corrected. London, 1811 («Висока ціна зливків — доказ знецінення банкнот». Видання четверте, виправлене. Лондон, 1811).

[60] *«Currencyprinciple*» («принцип грошового обігу»), або «грошова школа» — одна з різновидностей школи, що виступала з кількісною теорією грошей. Її представники

твердили, що вартість і ціна товарів визначаються кількістю грошей у сфері обігу. Вони ставили собі за мету підтримання сталого грошового обігу і єдиний засіб для цього вбачали в забезпеченні обов’язкового золотого покриття банкнот і регулюванні їх емісії відповідно до імпорту і експорту благородних металів. Виходячи з своїх хибних теоретичних посилок, «грошова школа» вбачала вирішальну причину економічних криз надвиробництва в порушенні прокламованих нею законів грошового обігу. Теорія «грошової школи» була популярна в Англії в першій половиніXIX століття. Однак спроби уряду Англії спертися на цю теорію (банківський акт 1844 р.) не мали ніякого успіху і тільки підтвердили всю її наукову неспроможність і цілковиту непридатність для практичних цілей. (Див. також це видання, том 13, стор. 149—150.)

[61] Див. примітку 58.

[62] Мається на увазі Інститут Франції — вища наукова установа, що складається з кількох відділів, або академій; існує з 1795 року. Дестют де Трасі був членом Академії моральних і політичних наук.

[63] *Hic Rhodus*, *hiesaltal*(Тут Родос, тут і стрибай! — В переносному розумінні: Тут і покажи, на що ти здатний!) — слова, звернені до хвалька (з байки Езопа «Хвалько»), який твердив, що на острові Родос він робив величезні стрибки.

[64] Згадуваний Марксом «переворот Кузи» є важливою подією в історії Румунії. У січні 1859 р. відбулось обрання видатного громадського і політичного діяча Александру Куза господарем спочатку Молдавії, а потім і Волощини. Об’єднанням цих двох Дунайських князівств, які довгий час залежали як васали від Оттоманської імперії, були закладені основи єдиної румунської держави. Прийшовши до влади, Куза поставив собі за мету здійснити ряд буржуазно-демократичних реформ. Однак його політика натрапила на серйозний опір з боку поміщиків і певної частини буржуазії. Після того як Національні збори, в яких переважали представники землевласників (бояр), відхилили запропонований урядом проект аграрної реформи, Куза учинив у 1864 р. державний переворот, який привів до розпуску реакційних Національних зборів, опублікування нової конституції, розширення кола виборців і посилення ролі уряду. Прийнята в цій новій політичній обстановці аграрна реформа передбачала скасування кріпосного права і наділення селян землею на основі викупних платежів.

[65] H. S torch. «Cours d’economie politique, ou Exposition des principes, qui determinent la prosperite des nations». Tome I, St.-Petersbourg, 1815, p. 288 (Г. Шторх. «Курс політичної економії, або Виклад начал, які зумовлюють добробут народів». Том І, С.-Петербург, 1815, стор. 288).

[66] A. Cherbuliez. «Richesse ou pauvrete. Exposition des causes et des ef- lets de la distribution actuelle des richesses sociales». Paris, 1841, p. 14 (А. Шербюльє. «Багатство чи бідність. Виклад причин і наслідків сучасного розподілу суспільного багатства».

Париж, 1841, стор. 14).

[67] «*Казус, що якраз і змусив його посміхатись*» — перефразовані слова Фауста з однойменної трагедії Гете, частина І, сцена третя («Кабінет Фауста»).

[68] «*Toutpourlemieuxdanslemeilleurdesmondespossibles*» («Все на краще в цьому найкращому з світів») — афоризм з повісті Вольтера «Кандід».

[69] Гете. «Фауст», частина І, сцена п'ята («Погріб Ауербаха в Лейпцігу»).

[70] Лукрецій. «Про природу речей», книга перша, вірші 155—156.

[71] Маркс іронічно називає Вільгельма Рошера ім'ям знаменитого старогрецького історика Фукідіда Вільгельмом *Фукідідом* Рошером у зв'язку з тим, що цей вульгарний економіст у передмові до першого видання своєї книги «DieGrundlagenderNationalokonomie» («Основи політичної економії»), як писав Маркс, «скромно оголосив себе Фукідідом політичної економії». Цитуючи Фукідіда, Рошер вжив вислову: «як і стародавній історик, я так само хотів би, щоб моя праця принесла користь тим, хто...» і т. д.

[72] Мається на увазі німецький письменник і літературний критик Готшед, який відіграв певну позитивну роль в літературі, але разом з тим був надзвичайно нетерпимий до всіх скільки-небудь нових літературних напрямів. Його ім'я через це стало синонімом літературного чванства і тупості.

[73] W. Jacob. «A Letter to S. Whitbread, being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture». London, 1815, p. 33 (У. Джейкоб. «Лист С. Уітбреду в зв'язку з обговоренням протекціоністських заходів, що були продиктовані інтересами британського сільського господарства». Лондон, 1815, стор. 33).

[74] Мається на увазі фабричний акт 1833 року. Про нього див. цей том, стор. 267—268.

[75] *Хіліасти* (від грецького слова «хіліас» — тисяча) — проповідники релігійно-містичного вчення про друге пришестя Христа і встановлення на землі «тисячолітнього царства» справедливості, загальної рівності і благоденства. Хіліастичні вірування виникли в період розкладу рабовласницького ладу на грунті нестерпного гніту і страждань трудящих, які шукали виходу в фантастичних мріях про визволення. Ці вірування дуже поширились і пізніше раз у раз відроджувались в ученнях різних середньовічних сект.

[76] A. Ure. «The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain». London, 1835, p. 406 (Е. Юр. «Філософія фабрики, або Виклад наукової, моральної і комерційної сторони економіки фабричної системи Великобританії». Лондон, 1835, стор. 406).

[77] *Littleshillingmen*(прихильники малого шилінга), або бірмінгемська школа, — особлива школа в економічній науці, що склалася в першій половині XIX століття. її прихильники пропагували теорію ідеальної грошової одиниці виміру і відповідно розглядали гроші всього тільки як «рахункові назви». Представники бірмінгемської школи брати Томас і Маттіас Атвуд, Спунер та інші висували проект зниження золотого вмісту грошової одиниці в Англії, прозваний «проектом малого шилінга». Звідси походить і назва самої цієї школи. В той же час «прихильники малого шилінга» виступали проти заходів уряду, спрямованих до скорочення грошової маси в обігу. На їх думку, реалізація настанов школи могла, викликавши штучне зростання цін, пожвавити промисловість і забезпечити загальний розквіт країни. Але в дійсності така девальвація валюти могла тільки створити умови для погашення державного і приватних боргів у знецінених грошах, тобто обіцяла певні вигоди казні і великим підприємцям, які були основними одержувачами всіляких кредитів. Про цю школу Маркс говорить у своїй праці «До критики політичної економії» (див. це видання, том 13, стор. 61—62).

[78] Див. примітку 64.

[79] *«Reglementorganique*» («Органічний регламент») — перша конституція Дунайських князівств (Молдавії і Волощини), запроваджена в 1831 р. П. Д. Кисельовим, главою російської адміністрації в цих князівствах, які були окуповані російськими військами після російсько-турецької війни 1828—1829 років. Згідно з Органічним регламентом, законодавча влада в кожному князівстві належала зборам, що обиралися великими землевласниками, а виконавча влада — довічно господарям, яких обирали представники землевласників, духовенства і міст. Регламент закріпив пануюче становище великого боярства і вищого духовенства, залишивши старі феодальні порядки, в тому числі і панщину. Селяни відповіли на таку «конституцію» рядом повстань. В той же час Органічний регламент передбачав буржуазні перетворення: скасування внутрішніх митних бар’єрів, свободу торгівлі, відокремлення суду від адміністрації та ін.

[80] Драйден. «Півень і лис» («The Cock and the Fox»).

[81] *EcceiterumCrispinus*(знову цей Кріспін) — так починається IV сатира Ювенала, яка бичує (в першій своїй частині) Кріспіна, одного з придворних римського імператора Доміціана. В переносному розумінні ці слова означають: «знов той самий персонаж» або «знов те саме».

[82] *Елеати* — ідеалістичний напрям в старогрецькій філософії кінця VI — V ст. до нашої ери. Найвидатнішими представниками його були Ксенофан, Парменід і Зенон. Елеати доводили, між іншим, що рух і багатоманітність явищ не мають справжнього буття і існують тільки в думці.

[83] *Велике жюрі* — в Англії до 1933 р. колегія присяжних у складі 12 — 23 чоловік, яких добирав шериф з числа «добрих і вірних людей» графств для попереднього розгляду справ і вирішення питання про віддання обвинувачених до кримінального суду.

[84] Маркс має на увазі свою рецензію на книгу Т. Карлейля «Сучасні памфлети» (див. це видання, том 7, стор. 256).

[85] W. Strange. «The Seven Sources of Health». London, 1864, p. 84 (У Стрейндж. «Сім джерел здоров'я». Лондон, 1864, стор. 84).

[86] «*Britons never*, *never shall be slaves!»* («ні, ніколи, ніколи не будуть британці рабами!») — слова з англійського національного гімну «Пануй, Британіє, над морями»).

[87] *Ексетер-холл* — будинок в Лондоні, місце зборів різних релігійних і філантропічних товариств.

[88] Див. примітку 4.

[89] *Apresmoiledeluge!* (Після мене хоч потоп!) — так нібито відповів король Франції Людовік XV на зауваження своїх придворних про те, що пишні бенкети і свята, які він справляє і санкціонує, загрожують країні великим зростанням державного боргу.

[90] «*Продавати свое первородство за миску сочевичної юшки*» — цей вислів, що став образним, увійшов в ужиток з однієї біблейської легенди. Нібито саме за таку ціну голодний Ісав продав право первородства братові своєму Іакову.

[91] *Велика чума* — страшна епідемія чуми, що лютувала в Західній Європі в І347 — 1350 роках. За існуючими даними, від чуми тоді загинуло близько 25 млн. чоловік — приблизно 3/4 всього західноєвропейського населення.

[92] Див. примітку 58.

[93] «Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833», p. 53 («Комісія по обслідуванню фабрик. Перший звіт центральної ради комісії його величності. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 28 червня 1833 р.», стор. 53).

[94] *«Periculuminmora»* («небезпека в загаянні») — слова з твору римського історика Тіта Лівія: «Аь urbecondita» («Історія Риму з його заснування»), книга XXXVIII, розд. 25.

[95] «Report from the Committee on the «Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom»: with the Minutes of Evidence». Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 («Звіт комісії за «Біллем про регулювання праці дітей на заводах і фабриках З'єднаного королівства». З

протоколами свідчень. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 8 серпня 1832 р.»).

[96] Під час традиційних свят на честь Джаггернаута (Джаганнатха) — втілення індуїстського бога Вішну — пройняті крайнім релігійним фанатизмом віруючі нерідко кидались під колісницю, на якій везли зображення Вішну.

[97] Мається на увазі Народна хартія з вимогами чартистів; ця хартія була опублікована 8 травня 1838 р. як законопроект для внесення в парламент. Вона складалася з шести пунктів: загальне виборче право (для чоловіків, яким минув 21 рік), щорічні вибори в парламент, таємне голосування, зрівняння виборчих округів, скасування майнового цензу для кандидатів у депутати парламенту, оплата депутатів.

[98] Прихильники Ліги проти хлібних законів (див. примітку 9) у своїй демагогічній пропаганді намагалися переконати робітників, що з установленням свободи торгівлі підвищиться їх реальна заробітна плата і робітники матимуть буханець хліба вдвоє більший проти попереднього («bigloaf»). Причому два буханці хліба — великий і маленький — з відповідними написами носили навіть по вулицях як засіб наочної агітації. Дійсність показала всю фальшивість цих обіцянок і хитрощів. Зміцнілий в результаті скасування хлібних законів- промисловий капітал Англії посилив свій наступ на життєві інтереси робітничого класу.

[99] *Комісарами Конвенту* називалися в період французької буржуазної революції кінця XVIII ст. представники Конвенту (Національних зборів Французької республіки в 1792—1795 рр.) в департаментах і військах, наділені особливими повноваженнями.

[100] *Закон про підозрілих*(loidessuspects) — закон, прийнятий у Франції Законодавчим корпусом 19 лютого 1858 р.; він надавав імператору і його урядові необмежене право засилати в різні місцевості Франції і Алжіру або зовсім виганяти з французької території всіх запідозрених у ворожому ставленні до режиму Другої імперії.

[101] Див. примітку 18.

[102] В. Шекспір. «Венеціанський купець», акт IV, сцена перша.

[103] В. Шекспір. «Венеціанський купець», акт IV, сцена перша.

[104] *Закон 10 таблиць* — первісний варіант «закону 12 таблиць», найдавнішої законодавчої пам’ятки Римської рабовласницької держави. Він мав на меті охороняти приватну власність, передбачав позбавлення волі неспроможного боржника, продаж його в рабство або розтинання його тіла на шматки.

[105] Французький історик Ленге висловлює цю гіпотезу в своїй праці «Theoriedesloixciviles, ouPrincipesfondamentauxdelasociete». TomeII, Londres, 1767, livreV, chapitreXX(«Теорія цивільних законів, або Основні начала суспільства». Том II, Лондон, 1767, книга V, розділ XX).

[106] Німецький філософ Да умер у своїй праці

«DieGeheimnissedeschristlichenAlterthums» («Таїнства християнської давнини») доводив, що перші християни під час причастя вживали людське м’ясо.

[107] Великий французький соціаліст-утопіст Фур’є малював картину майбутнього суспільства, в якому людина на протязі одного робочого дня займатиметься кількома видами праці, тобто робочий день складатиметься з кількох коротких сеансів праці («courtesseances»), кожний тривалістю не більш як півтори — дві години. Завдяки цьому, на думку Фур’є, продуктивність праці зросте настільки, що найбідніший трудівник зможе задовольняти всі свої потреби повніше, ніж будь-який капіталіст у старі часи.

[108] Мова йде про Американський робітничий з’їзд, що відбувався в Балтіморі з 20 по 25 серпня 1866 року. На з’їзді було 60 делегатів, які представляли більш як 60 тисяч робітників, об’єднаних у тред-юніони. З’їзд обговорив питання про законодавче встановлення восьмигодинного робочого дня, про політичну діяльність робітників, про кооперативні товариства, про об’єднання всіх робітників у тред-юніони та інші. З’їзд також ухвалив створити політичну організацію робітничого класу — Національний робітничий союз.

[109] Цитована тут резолюція Женевського конгресу Міжнародного Товариства Робітників була складена на основі написаної Марксом «Інструкції делегатам Тимчасової Центральної Ради в окремих питаннях» (див. це видання, том 16, стор. 194—203). В даному місці резолюції дослівно наводиться текст цієї «Інструкції».

[110] *«Змія своїх мук»* — перефразовані слова з вірша Гейне «Генріх» (цикл «Сучасні вірші»).

[111] *MagnaCharta*— MagnaChartaLibertatum(Велика хартія вільностей) — під цією назвою увійшла в історію грамота, підписана в 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним. «Велика хартія» була подана королю повсталими великими феодалами, які користувались підтримкою рицарів і городян. Вона передбачала певне обмеження королівської влади, зберігала ряд феодальних вільностей і робила деякі поступки рицарству і містам. В даному місці Маркс має на увазі закони про обмеження робочого дня, завойовані робітничим класом Англії в результаті тривалої і запеклої боротьби з капіталом.

[112] *Quantummutatusabillo!*(Яка зміна в порівнянні з тим, що було!) —вислів з поеми Вергілія «Енеїда», книга друга, вірш 274.

[113] Дуже поширена фраза «так нічого і не навчились» є в одному з листів французького адмірала де Пана. Іноді її приписують Талейрану. Сказана була на адресу роялістів, які були нездатні дістати якусь науку з французької буржуазної революції кінця XVIII століття.

[114] Про те, що неуцтво не є достатня підстава, Спіноза говорить в «Етиці» (частина перша, додаток), виступаючи проти представників попівсько-телеологічного погляду на природу, які виставляли «волю бога» як причину причин усіх явищ і у яких єдиним засобом аргументації була апеляція до незнання інших причин.

[115] Див. A. Quetelet. «Sur l'homme et le developpement de ses faciiltes, ou Essai de physique sociale». Tomes I—II, Paris, 1835 (А. Кетле. «Про людину і розвиток її здібностей, або Нарис соціальної фізики». Тт. I—II, Париж, 1835).

[116] W. Boscher. «System der Volkswirthschaft». Band I: «Die Grundla- gen der Nationalokonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 88—89 (В. Рошер. «Система народного господарства». Том I: «Основи політичної економії». Видання третє, доповнене і виправлене. Штутгарт і Аугсбург, 1858, стор. 88— 89).

[117] Мається на увазі навіяна ідеями соціалістів-утопістів ініціатива робітників міста Рочдейла (Манчестерська промислова округа), які організували в 1844 р. споживче кооперативне товариство під назвою Товариство справедливих піонерів, що стало зародком робітничого кооперативного руху в Англії та інших країнах.

[118] Див. примітку 49.

[119] *Bellumomniumcontraomnes*(війна всіх проти всіх) — вислів англійського філософа Томаса Гоббса з його праці «Левіафан».

[120] Як говорить легенда, римський патрицій Мененій Агріппа умовив повсталих у 494 р. до н. е. плебеїв підкоритися, розповівши їм байку про частини людського тіла, які збунтувалися проти шлунка. Сучасне йому суспільство Мененій Агріппа порівнював з живим організмом, руками якого були плебеї, що давали їжу шлункові цього організму— патриціям. А оскільки відокремлення рук від шлунка призведе до неминучої смерті живого організму, то, по аналогії, і відмовлення плебеїв виконувати свої повинності було б рівнозначне загибелі держави Стародавнього Риму.

[121] *Товариство майстерства і ремесел*(SocietyofArts) — буржуазно-просвітительське і філантропічне товариство, засноване в 1754 р. в Лондоні. Товариство широкомовно оголошувало своєю метою «заохочення майстерства, ремесел і торгівлі» і всіх тих, хто сприяє «наданню беднякам роботи, розширенню торгівлі, збагаченню країни» і т. п. Воно намагалось виступати в ролі посередника між робітниками і підприємцями. Це товариство Маркс називав «товариством майстерства і шахрайства».

[122] Hegel. «Grundlinien der Philosophie des Rechts». Werke. Zweite Auf- lage, Bd. VIII. Berlin, 1840, S. 247 (Гегель. «Основи філософії права». Твори. Видання друге, том VIII. Берлін, 1840, стор. 247).

[123] Див. примітку 49.

[124] у Маркса тут неточність. Насправді автором твору «ConcerningHappiness, ADialogue» («Діалог про щастя») є не дипломат Джеме Харріс, який опублікував книгу «DiariesandCorrespondence» («Щоденники і листування»), а його батько Джеме Харріс.

[125] Маркс наводить цей вислів Архілоха за твором Секста Емлiріка: «Adversusmathematicos», liberXI, 44 («Проти математиків», книга XI, 44).

[126] *Епоха повалення 30 тиранів* — період (кінець V ст. до н. е.) відновлення в Стародавніх Афінах рабовласницької демократії замість терористичного режиму тридцяти олігархів. Це був період розвитку в Афінах торгового і лихварського капіталу.

[127] *Республіка Платона*— змальований у творах старогрецького філософа Платона ідеальний тип рабовласницької держави, основним принципом якої повинен бути суворий поділ праці між розрядами вільних громадян. Так, філософам приділялась функція управління, воїни повинні були брати участь у війнах, охороняти життя і майно громадян, землероби, ремісники і купці — виробляти і доставляти народові життєві засоби.

[128] Цитується стор. 21 праці Е. Юра (див. примітку 76).

[129] *Калорична машина* — машина, яка діяла на основі принципу розширення і зменшення об’єму звичайного повітря, що нагрівалось і охолоджувалось. В порівнянні з паровою машиною була громіздка і мала дуже низький коефіцієнт корисної дії. Винайдена калорична машина на початку XIX ст., але вже під кінець цього століття втратила всяке практичне значення.

[130] *Дженні* — винайдена в 1764—1767 рр. Джемсом Харгрівсом і названа так на честь його дочки прядильна машина.

[131] Біблія. П’ята книга Мойсеева, гл. 25.

[132] Baynes. «The Cotton Trade. Two Lectures on the above Subject, Delivered before the Members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics’ Institution». Blackburn — London, 1857, p. 48 (Бейнс. «Торгівля бавовною. Дві лекції в цьому питанні, прочитані членам Блекбернського товариства літератури, науки і механіки». Блекберн — Лондон, 1857, стор. 48).

[133] *Таємна рада* — спеціальний орган при королі Англії в складі міністрів та інших службових осіб, а також вищих представників духовенства. Вперше була утворена в XIII столітті. Протягом тривалого часу мала право законодавства від імені короля і незалежно від парламенту. У XVIII і XIX ст. роль Таємної ради різко падає. В управлінні сучасною Англією Таємна рада практично взагалі не бере участі.

[134] Шіллер. «Пісня про дзвін».

[135] В російському виданні даного тома ці вірші наведено в перекладі з грецької за

книгою «Греческие эпиграммы». М.—Л., 1935.

[136] Цитується стор. 22 праці Е. Юра (див. примітку 76).

[137] Див. цей том, стор. 268 і дальші.

[138] Див. цей том, стор. 277, примітку 157.

[139] Фур'є називає фабрики «пом'якшеною каторгою» («les bagnes mitiges») у книзі: «La fausse industrie morcelee, repugnante, mensongere, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinee, attrayante, veridique, donnant quadruple produit». Paris, 1835, p. 59 («Хибна господарська діяльність, роз'єднана, огидна, фальшива, і протиотрута проти неї: природна господарська діяльність, комбінована, приваблива, справжня, діяльність, що дає вчетверо більший продукт». Париж, 1835, стор. 59).

[140] Маркс цитує працю С. Ланчеллотті: «L'HoggidioveroGl'ingegninoninferioria'passati» («Сучасність, або Уми, які не поступаються перед умами минулих часів») за книгою: J. Beckmann. «Beytrage zur Gescbichte der Erfindungen». Band I, Leipzig, 1786, S. 125—126 (Й. Бекман. «Доісторії винаходів». Том I, Лейпціг, 1786, стор. 125—126). Дані про працю Ланчеллотті Маркс бере також з цієї книги Бекмана.

[141] Таблиця складена на основі даних трьох парламентських документів під загальною назвою «Factories» («Фабрики»): «Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856» («Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 15 квітня 1856 р.»); «Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861» («Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 24 квітня 1861 р.»); «Return to an Address of the HonourabletheHouseofCommons, dated 5 December1867» («Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 5 грудня 1867 р.»).

[142] «Tenth Report of the Commissioners appointed to inquire into the Organization and Rules of Trades Unions and other Associations: together with Minutes of Evidence». London, 1868, p. 63, 64 («Десятий звіт комісії по вивченню організації і статутів тред-юніонів та інших асоціацій, який включає протоколи свідчень». Лондон, 1868, стор. 63, 64).

[143] «*Nominibusmollirelicetmala»*(«Зло слід прикрашати словами») — слова з твору Овідія «Наука кохання», книга друга, вірш 657.

[144] Дані Маркс взяв з парламентського документа: «Corn, GrainandMeal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867» («Хліб, зерно і борошно. Звіт складено за розпорядженням високошановної палати громад від 18 лютого 1867 р.»).

[145] *Закони проти коаліцій* — прийняті в 1799 і 1800 рр. англійським парламентом закони, на підставі яких заборонялось створення і діяльність будь-яких робітничих

організацій. Ці закони були скасовані парламентом у 1824 р., а в наступному році їх скасування було ще раз підтверджене. Проте і після цього власті дуже обмежували діяльність робітничих спілок. Зокрема, проста агітація за вступ робітників у спілку і за участь у страйках вважалася «примусом» і «насильством» і каралась як кримінальний злочин.

[146] Див. примітку 98.

[147] Маркс має на увазі інтенсивне проникнення англійських приватних торговців на китайський ринок після скасування монополії Ост-Індської компанії на торгівлю з Китаєм (1833 р.). Особливо великого розмаху набуває контрабандна торгівля опіумом, що користувалася всебічною підтримкою уряду Англії, який свідомо порушував при цьому закони і державні інтереси Китаю і сприяв масовому отруєнню і підриву здоров’я китайців. У відповідь на рішучі дії китайських властей проти контрабандного ввозу цього наркотика в їх країну англійці розв’язали першу «опіумну» війну (1839—1842), яка скінчилася для Китаю нерівноправним і грабіжницьким договором.

[148] Див. примітку 129.

[149] Див. примітку 133.

[150] Див. примітку 49.

[151] *Генеральний реєстратор* — так звався в Англії чиновник, який очолював Центральне бюро реєстрації актів громадянського стану. Крім своїх звичайних функцій бюро раз на 10 років провадило перепис населення.

[152] Мається на увазі парламентський документ: «Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861», p. 9 («Фабрики. Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 24 квітня 1861 р.», стор. 9).

[153] В. Шекспір. «Венеціанський купець», акт IV, сцена перша.

[154] *«Nesutorultracrepidam!»*(«Шевче, знай свої колодки!») — слова, сказані видатним старогрецьким художником Апеллесом у відповідь на критику його картини одним шевцем, який зовсім нічого не тямив у живопису і міг помітити тільки окремі недоліки в зображенні взуття

[155] Див. примітку 5.

[156] Перефразовані слова з вірша «До природи» («AndieNatur») німецького поета кінця XVIII ст. Фрідріха Леопольда Штольберга.

[157] P. J. Proudhon. «Systeme des contradictions economiques, ou Philosophie de lamisere». T. I, Paris, 1846, p. 73 (П.Ж. Прудон. «Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів». Т. I, Париж, 1846, стор. 73) .

[158] Мова йде про Союз одинадцяти рабовласницьких штатів Півдня США, що існував у 1861—1865 рр.; він утворився в результаті заколоту рабовласників. Проголошуючи сепаратну державу, заколотники ставили собі за мету збереження рабства і

поширення його на всю територію США. Цей союз був ліквідований у 1865 році в результаті поразки рабовласників у Громадянській війні.

[159] Автором книги «Essaisurlanatureducommerceengeneral» («Дослідження про природу торгівлі взагалі») є Річард Кантільйон. Для англійського видання цю працю переробив родич Річарда Кантільйона — Філіп Кантільйон.

[160] Маркс натякає тут на поведінку гофмаршала Кальба з трагедії Шіллера «Підступність і любов». У третій дії (сцена друга) Кальб спочатку відмовляється брати участь в інтризі, яку затіяв президент при дворі німецького герцога. Тоді президент погрожує своєю відставкою, яка повинна викликати також і відставку Кальба. Серйозно наляканий цим, Кальб питав: «А як же я?.. Вам байдуже! Ви людина освічена! А я... monDieu! Якщо його високість дасть мені відставку, чим же я тоді буду?».

[161] Мова йде про Німецьке робітниче товариство, яке було засноване Марксом і Енгельсом у Брюсселі наприкінці серпня 1847 р. з метою політичної освіти німецьких робітників, що проживали в Бельгії, і пропаганди серед них ідей наукового комунізму. Під керівництвом Маркса і Енгельса та їх соратників товариство стало легальним центром об’єднання революційних пролетарських сил у Бельгії. Кращі елементи товариства входили в брюссельську громаду Союзу комуністів. Діяльність Німецького робітничого товариства в Брюсселі припинилась скоро після лютневої буржуазної революції 1848 р. у Франції у зв’язку з арештами і висланням його членів бельгійською поліцією.

[162] Simonde de Sismondi. «Nouveaux principes d’economie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population». Tome I, Paris, 1819, p. 119 (Сімонд де Сісмонді. «Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення». Том I, Париж, 1819, стор. 119).

[163] Біблія (Євангеліє від Матфея, гл. 1) оповідає про те, як поступово росло потомство родоначальника євреїв Авраама і як від нього в результаті виріс весь єврейський народ.

[164] Hegel. «Grundlinien der Philosophie des Rechts». Werke. Zweite Auflage, Bd. VIII, Berlin, 1840, S. 259.

[165] Мається на увазі праця: J. St. Mill. «A System of Logic, ratiocinative and inductive, being a connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation». In two volumes (Дж. Ст. Мілль. «Система логіки силогістичної і індуктивної, виклад принципів доказу в зв’язку з методами наукового дослідження». В двох томах). Перше видання вийшло в Лондоні в 1843 році. Маркс відмічає, що Дж. Ст. Мілль, який претендував на виклад «системи логіки», був поверховий економіст і не додержував елементарних вимог логічного аналізу.

[166] «*Економічна таблиця*» — розроблена вперше в економічній науці фізіократом Кене схема відтворення і обігу сукупного суспільного капіталу. Докладніше про неї говориться в «Теоріях додаткової вартості» Маркса (частина І, розділ 6), в написаному Марксом десятому, розділі другого відділу книги Енгельса «Анти-Дюрінг», а також в другому томі «Капіталу» (розділ дев'ятнадцятий).

[167] Цитовані тут слова «не має ніякої дати» Ліхновський кілька разів ужив, виступаючи 25 липня 1848 р. у франкфуртських Національних зборах проти історичного права Польщі на самостійне існування. Ліхновський замість «keinenDatumhat» говорив «keinenDatum*nicht*hat», тобто всупереч граматичним правилам німецької мови ставив поруч два заперечення. Через це його промова часто викликала сміх у присутніх. Докладніше про цей виступ Ліхновського див. це видання, том 5, стор. 358.

[168] Шіллер. Балада «Порука».

[169] Перефразовані слова Фауста з однойменної трагедії Гете, частина І, сцена друга («За міською брамою»).

[170] За старохристиянською легендою, Мойсей та інші пророки написали книги Біблії, що становлять основу Старого завіту. Вислів «в цьому Мойсей і пророки» Маркс вживає тут в розумінні — в цьому головне, така перша заповідь і т. п.

[171] J. B. Say. «Traite d'economie politique». Cinquieme edition, Tome premier, Paris, 1826, p. 130—131 (Ж. Б. Сей. «Трактат з політичної економії». Видання п'яте. Том перший, Париж, 1826, стор. 130—131).

[172] *Determinatio est negatio*— визначення є заперечення. Маркс наводить тут це положення Спінози в тлумаченні Гегеля, що здобуло широку популярність. У Спінози цей вислів вживається в розумінні — «обмеження є заперечення» (див. Б. Спіноза. «Листування», лист № 50).

[173] Тут цитується книга А. Поттера«Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People». New-York, 1841 («Політична економія: її предмет, призначення і начала, розглянуті у відношенні до умов життя американського народу». Нью-Йорк, 1841). Як видно з вступу, більша частина цієї книги являє собою в основному передрук (із змінами, внесеними А. Поттером) перших десяти розділів книги Дж. Скропа «ThePrinciplesofPoliticalEconomy» («Начала політичної економії»), опублікованої в Англії в 1833 році.

[174] Слова *«nulladiessinelinear*(«жодного дня без штриха») приписуються видатному старогрецькому художникові Апеллесу, правилом якого було кожного дня хоча б трохи працювати над своїми творами живопису.

[175] Linguet. «Theorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la societe». Tome I, Londres, 1767, p. 236.

[176] *Peculium*(пекулій) — в Стародавньому Римі частина майна, яку глава сім’ї міг передавати для господарювання або управління вільному або рабу. Володіння пекулієм не усувало фактичної залежності раба від свого пана, і юридичним власником пекулію залишався пан. Наприклад, власникові пекулію — рабу дозволялось укладати угоди з третіми особами, однак тільки в розмірах, що виключали одержання суми грошей, достатньої для повного викупу з рабства. Здійснення особливо вигідних угод та інших заходів, які обіцяли значне збільшення пекулію, глава сім’ї звичайно брав на себе.

[177] A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 142 (А. Сміт. «Дослідження про природу і причини багатства народів». Т. I, Едінбург, 1814, стор. 142).

[178] Між 1849 і 1859 pp. Англія брала участь у кількох війнах: Кримській (1853—1856), проти Китаю (1856—1858 і 1859—1860) і проти Ірану (1856—1857). Крім того, у 1849 р. Англія завершила завоювання Індії, а в 1857 — 1859 pp. вона кинула свої війська для придушення індійського національно-визвольного повстання.

[179] Див. примітку 96.

[180] J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Economy». Vol. I, Dublin, 1770, p. 39, 40 (Дж. Стюарт. «Дослідження про начала політичної економії». Том I, Дублін, 1770, стор. 39, 40).

[181] Див. примітку 151.

[182] Н. Буало. Сатира VIII.

[183] Мається на увазі праця Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (див. це видання, том 2).

[184] A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 6.

[185] Див. примітку 133.

[186] *«LowChurch»*(«низька церква») — поширений головним чином серед буржуазії і нижчого духовенства напрям англіканської церкви. Прихильники його займались проповіддю буржуазно-християнської моралі і філантропічною діяльністю, яка завжди мала ханжесько-лицемірний характер. Граф Шефтсбері (він же лорд Ешлі) завдяки такій діяльності користувався значним впливом у колах «низької церкви», через це Маркс іронічно називає його «папою» цієї церкви.

[187] Див. примітку 151.

[188] Горацій. «Наука поезії», вірш 173.

[189] Цей вислів вживається у творі Фур’є «Lenouveaumondeindustrieletsocietaire» («Новий господарський і соцієтарний світ»), підрозділ п’ятий, доповнення до розділу

XXXVI; підрозділ шостий, узагальнені висновки.

[190] Див. примітку 91.

[191] *Ерін* — стародавня назва Ірландії.

[192] Перефразовані слова Мефістофеля з трагедії Гете «Фауст» («Пролог на небесах»).

[193] *Фенії* — дрібнобуржуазні ірландські революціонери. Перші феніанські організації виникли в 1857 р. в Ірландії і в США, де вони об'єднували емігрантів ірландського походження. Програма і діяльність феніїв відображали протест народних мас Ірландії проти англійського колоніального гніту. Фенії висували вимоги національної незалежності для своєї країни, встановлення демократичної республіки, перетворення селян-орендарів у власників оброблюваної ними землі та інші. Свою політичну програму вони сподівалися здійснити з допомогою збройного повстання. Проте їх змовницька діяльність була безуспішною. Наприкінці 60-х років фенії зазнали масових репресій. В 70-х роках рух занепав.

[194] *«AcerbafataRomanosaguntscelusquefraternaenecis»* — («Сувора доля і злочинницьке братовбивство переслідують римлян») — Горацій. Епод 7.

[195] Під революцією світового ринку тут розуміється різке падіння з кінця XV століття ролі Генуї, Венеції та інших міст Північної Італії в транзитній торгівлі, що відбулося в результаті великих географічних відкриттів того часу: відкриття Куби, Гаїті і Багамських островів, материка Північної Америки, морського шляху в Індію навколо південної частини Африки і, нарешті, материка Південної Америки.

[196] J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Economy». Vol. I, Dublin, 1770, p. 52.

[197] «*Pauperubiquefacet»*(«Скрізь бідняки знедолені») — слова з твору Овідія «Фасти», книга перша, вірш 218.

[198] Очевидно, мається на увазі указ про розшук селян-втікачів, виданий в 1597 р. за царювання Федора Івановича, коли фактичним правителем Росії був Борис Годунов. За цим указом селяни, що втекли від непосильного гніту і кабали поміщиків, мали бути протягом п'яти років розшукані і примусово повернуті їх колишнім хазяям.

[199] Назву «славної революції» в англійській буржуазній історіографії дістав державний переворот 1688 р., в результаті якого в Англії була встановлена конституційна монархія, що грунтувалася на компромісі між землевласницькою аристократією і великою буржуазією.

[200] Мається на увазі виданий у 1796 р. в Лондоні памфлет: «A LetterfromtheRightHonourableEdmundBurketoaNobleLord, ontheAttacksmadeuponhimandhisPension, intheHouseofLords, bytheDukeofBedford, andtheEarlofLauderdale, EarlyinthepresentSessionsofParliament» («Лист

високоповажного Едмунда Берка благородному лорду з приводу закидів, зроблених на його адресу і щодо його пенсії герцогом Бедфордом і графом Л о дер де лем у палаті лордів на початку нинішньої сесії парламенту»).

[201] *Закон Ліцінія* — закон, прийнятий в Стародавньому Римі в 367 р. до н. е. Він передбачав певне обмеження права передачі громадських земель в особисте користування і часткову касацію боргів. Спрямований проти зростання великого землеволодіння і привілеїв патриціанської знаті, цей закон відображав деяке посилення економічних і політичних позицій плебсу. Авторство закону римська традиція приписує народним трибунам Ліцінію і Секстію.

[202] Мається на увазі повстання в 1745—1746 рр. прихильників королівської династії Стюартів, які вимагали настановлення на англійський престол так званого «молодого претендента» Чарлза Едварда. Повстання в той же час відображало протест народних мас Шотландії і Англії проти експлуатації їх лендлордами і масового обезземелення. Слідом за придушенням повстання регулярними військами Англії кланова система в гірській Шотландії почала посилено розкладатися, і зганяння селян з землі набуло ще більш інтенсивного характеру.

[203] *Таксменами*, як пояснює сам Маркс у статті «Вибори. — Фінансові ускладнення. — Герцогиня Сатерленд і рабство» (див. це видання, том 8, стор. 499—505), називалися в Шотландії при пануванні кланової системи старійшини, підлеглі безпосередньо вождеві клану — лерду («великій людині»). Цей останній роздавав старійшинам в їх розпорядження землю («так»), яка була власністю всього клану, а на знак визнання влади лерда йому платили невелику данину. Таксмени, в свою чергу, розподіляли земельні ділянки між своїми васалами. В міру того як кланова система розкладалася, лерд перетворювався в лендлорда, а таксмени ставали по суті капіталістичними фермерами. Разом з тим і колишня данина поступається місцем земельній ренті.

[204] *Гели*— корінне населення гірських районів Північної і Західної Шотландії, потомки стародавніх кельтів.

[205] Маркс має на увазі свою статтю: «Вибори. — Фінансові ускладнення. Герцогиня Сатерленд і рабство», опубліковану в газеті «New-YorkDailyTribune» 9 лютого 1853 р. (див. це видання, том 8, стор. 499— 505).

[206] Див. примітку 121.

[207] *PettySessions*(малі сесії) — сесії мирових судів в Англії, розглядають дрібні справи за спрощеним судочинством.

[208] A. Smith. «AпInquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 237.

[209] Див. примітку 175.

[210] Див. примітку 145.

[211] *Закон проти «конспірацій»* існував в Англії ще в середні віки. Він забороняв «усякі конспіративні дії, коли навіть і привід для них був законний». На основі цього закону придушувались організації і класова боротьба робітників як до прийняття законів проти коаліцій (див. примітку 145), так і після скасування їх.

[212] Мова йде про уряд якобінської диктатури у Франції з червня 1793 по червень 1794 року.

[213] A. Anderson. «An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time» (А. Андерсон. «Історичний і хронологічний нарис торгівлі від найдавніших відомостей про неї донині»). Перше видання вийшло в Лондоні в 1764 році.

[214] J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Economy». Vol. I, Dublin, 1770, First book, Ch. XVI.

[215] Див. примітку 56.

[216] G. Giilich. «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit». Bd. I, Jena, 1830, S. 371 (Г. Гюліх. «Історичний опис торгівлі, промисловості і землеробства найважливіших торговельних держав нашого часу». Т. I,Ієна, 1830, стор. 371).

[217] Маркс посилається тут, як видно, на англійське видання приписуваної Яну де Вітту книги «AanwysingderheilsamepolitikeGrondenenMaximenvandeRepublikevanHollandenWest-Friesland». («Вказання найважливіших політичних принципів і максим республіки Голландії і Західної Фрісландії»), вперше опублікованої в Лейдені в 1662 році. Як тепер встановлено, автором її, за винятком двох розділів, написаних Яном де Віттом, був голландський економіст і підприємець Пітер фон дер Хоре (він же Пітер де ля Кур).

[218] Див. примітку 213.

[219] *Асьенто* — назва договорів, на підставі яких Іспанія в XVI—XVIII ст. давала іноземним державам і приватним особам особливе право на продаж негрів-рабів в її американські володіння.

[220] *Tantaemoliserat*(коштувало таких зусиль) — вислів з поеми Вергілія «Енеїда», книга перша, вірш 33.

[221] C. Pecqueur. «Theorie nouvelle d’economie sociale et politique, ou Etudes sur l’organisation des societes». Paris, 1842, p. 435 (К. Пеккер. «Нова теорія соціальної і політичної економії, або Дослідження про організацію суспільств». Париж, 1842, стор. 435).

[222] Див. примітку 170.

[223] Див. примітку 68.

[224] Мається на увазі банківський акт 1844 року. Щоб запобігти труднощам в обміні банкнот на золото, в 1844 р. англійський уряд з ініціативи Р. Пілля прийняв закон про реформу Англійського банку, поділивши його на два самостійні відділи, банковий і емісійний, і встановивши тверду норму забезпечення банкнот золотом. Випуск банкнот, не забезпечених золотом, обмежувався 14 млн. фунтів стерлінгів. Проте, незважаючи на чинність банківського акта 1844 р., кількість банкнот, що були в обігу, фактично залежала не від фонду покриття, а від попиту на них у сфері обігу. В періоди економічних криз, коли потреба в грошах відчувалась особливо гостро, англійський уряд тимчасово припиняв чинність акта 1844 р. і збільшував суму банкнот, не забезпечених золотом

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Б

Г

Д

Е

Л

М

Н

О

П

С

Ф

Х

Ц

Ч

ЛІТЕРАТУРНІ І МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ

Авель — за біблійним переказом, син Адама, убитий через заздрощі своїм старшим братом Каїном.— 705.

Адам — за біблійним переказом, перша людина, яку бог створив з глини і яка потім согрішила; вислів «стягти ветхого Адама» означає — оновитися духовно, відмовитися від гріховних звичок.—109, 585, 674, 721.

Бузіріс — у грецькій міфології цар Єгипту.— 351.

Вішну — найвище божество в індуїстській релігії, якому поклонялись переважно представники заможних верств населення.— 567.

Гамельнський щуролов — образ з німецької народної казки; на звуки чарівної флейти казкового щуролова всі діти вибігли з міста Гамельна і пішли за ним; так щуролов помстився жителям міста за те, що вони не оплатили як слід послугу, яку він їм зробив, знищивши щурів.— 657.

Георгій Побідоносець — міфічний християнський святий, переможець дракона.—41.

Гефест — у грецькій міфології бог вогню, бог-коваль.— 612.

Гобсек — головний герой однойменного роману Бальзака.— 559.

Джаггернаут (Джаганнатх) — втілення індуїстського бога Вішну.— 269, 612.

Догбері — персонаж комедії Шекспіра «Багато галасу даремно», уособлення чиновного чванства і дурного розуму.— 91, 404, 571.

Дон-Кіхот — головний герой однойменного роману Сервантеса.— 89.

Еккарт — герой німецьких середньовічних легенд, образ відданої людини, надійного вартового.— 265.

Ієгова — головне божество в іудейській релігії.— 346.

Каїн — за біблійним переказом, старший син Адама, який убив через заздрощі свого брата Авеля.— 705.

Кальб, гофмаршал — придворний з трагедії Шіллера «Підступність і любов».— 545.

Куіклі — образ трактирщиці з історичної хроніки Шекспіра «Король Генріх IV».— 57.

Марітонес — жіночий персонаж роману Сервантеса «Дон-Кіхот».—93.

Медуза — в грецькій міфології потвора, глянувши на яку люди перетворювались у камінь.— 11.

Мойсей — за біблійним переказом, пророк, який визволив стародавніх євреїв від переслідувань єгипетських фараонів.— 357, 564, 725.

Одіссей — герой грецького епосу, міфічний цар острова Ітакі, який прославився своїми подвигами, розумом і хитрістю. Легенди оповідають про його подорож у загробне царство, де він розмовляв з душами померлих.— 246.

Павло — за біблійним переказом, один з християнських апостолів.—585.

Персей — у грецькій міфології герой, син бога Зевса від Данаї, вчинив ряд подвигів, зокрема відтяв голову горгоні Медузі.— 11.

Петро — персонаж «Божественної комедії» Данте, святий апостол.—109.

Плутон — в римській міфології бог підземного царства.— 135.

Полоній — персонаж трагедії Шекспіра «Гамлет»; тип хитрого і балакучого царедворця.—263.

Прометей — у грецькій міфології один з титанів, який украв вогонь у богів і приніс його людям; за це Зевс звелів Гефесту прикувати Прометея до скелі, де орел клював його печінку.— 612.

П'ятниця — герой роману Дефо «Робінзон Крузо».— 277.

Робінзон Крузо — головний герой однойменного роману Дефо.— 84—86.

ПОКАЖЧИК ЦИТОВАНОЇ І ЗГАДУВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ*

Зибер, Н. И. Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями. Киев, 1871. — 20, 21.

[*Кауфман, И. И.*] Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса. В журнале: «Вестник Европы», 1872, том III.—21—22.

Чернышевский, Н. Г. Очерки из политической экономии (по Миллю). Впервые опубликовано в 1861 г. в журнале «Современник», Санкт-Петербург.—19.

Addington, St. An Inquiry into the reasons for and against inclosing open-fields. London, 1772 (*Аддінгтон, Ст.* Дослідження доводів за і проти обгороджування відкритих земель. Лондон, 1772).—685.

The Advantages of the East-India trade to England. London, 1720 (Вигоди ост-індської торгівлі для Англії. Лондон, 1720).—306, 326, 330, 332, 334, 350, 406, 482.

Aikin, J. A. Description of the country from thirty to forty miles round Manchester. London, 1795 (*Ейкін, Дж.* Опис околиць Манчестера в радіусі від тридцяти до сорока миль. Лондон, 1795).—564, 706, 714.

Anderson, A. An Historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time (*Андерсон, А.* Історичний і хронологічний нарис торгівлі від найдавніших відомостей про неї донині). Перше видання вийшло в Лондоні в 1764 році.—701, 714.

Anderson, J. The Bee, or Literary weekly intelligencer. Volume III. Edinburgh, 1791 (*Андерсон, Дж.* Бджола, або Щотижневий літературний вісник. Том III. Единбург, 1791).—586.

Anderson, J. Observations on the means of exciting a spirit of national industry; chiefly intended to promote the agriculture, commerce, manufactures, and fisheries, of Scotland. In a series of letters to a friend. Written in the year 1775. Edinburgh, 1777 (*Андерсон, Дж.* Міркування про за-

* У тих випадках, коли не вдалося точно встановити, яким виданням тієї чи іншої праці користувався Маркс, наводиться її перше видання або ж вказується дата і місце виходу цього видання.

У квадратні дужки взято виявлені імена авторів книг, що вийшли анонімно. Зірочкою відмічено праці, перекладені на російську мову.

соби, які підносять дух національного підприємництва і мають на меті, головним чином, сприяти розвиткові сільського господарства, торгівлі, промисловості і рибальства Шотландії. Листи до друга, написані в 1775 році. Единбург, 1777).— 530, 688.

**Appian.* Römische Bürgerkriege. Erstes Buch. In: *Appian's von Alexandrien* Römische Geschichten, übersetzt von F. Dillenius. Bändchen VII. Stuttgart, 1830 (*Аппіан.* Римські громадянські війни. Перша книга. У книзі: *Аппіан Александрійський.* Римська історія. Переклад Ф. Діллеиіуса. Випуск VII. Штутгарт, 1830).— 686.

[*Arbuthnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. By a farmer. London, 1773 ([*Арбатнот, Дж.*] Дослідження залежності між теперішніми цінами на продукти харчування і розміром ферм. Написав фермер. Лондон, 1773).— 296, 313, 315, 682, 686.

**Aristoteles.* Ethica Nicomachea. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus IX. Oxonii, 1837 (*Арістотель.* Нікомахова етика. В книзі: *Арістотель.* Твори. Видання Й. Беккера. Том IX. Оксфорд, 1837).—69.

**Aristoteles.* De republica libri VIII. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837 (*Арістотель.* Політика (вісім книг). В книзі: *Арістотель.* Твори. Видання Й. Беккера. Том X. Оксфорд, 1837).— 93, 152, 153, 163.

Ashley, Lord. Ten hours' factory bill. The speech in the House of Commons, on Friday, March 15th, 1844. London, 1844 (*Ешлі,* лорд. Білль про десятигодинний робочий день на фабриках. Промова в палаті громад у п'ятницю 15 березня 1844 року. Лондон, 1844).— 383, 393.

Athenaeus. Deipnosophistarum libri quindecim. Tomus II. Edidit Schweighaeuser. Argentorati, 1802 (*Атеней.* Застольні розмови учених мужів, у п'ятнадцятьох книгах. Том II. Видання Швейггойзера. Страсбург, 1802).— 106, 135.

Augier, M. Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. Paris, 1842 (*Ож'є, М.* Про суспільний кредит і про його історію з стародавніх часів до наших днів. Париж, 1842).— 715.

Babbage, Ch. On the economy of machinery and manufactures. London, 1832 (*Баббедж, Ч.* Про економіку фабричного виробництва. Лондон, 1832). — 333, 335, 358, 373, 385.

**Bacon, F.* The Essays or counsels civil and moral (*Бекон, Ф.* Нариси, або поради моральні і політичні). Останнє видання, що вийшло за життя автора в Лондоні в 1625 році.— 680.

Bacon, F. The Reign of Henry VII. In: *Milton, J.* Britain under Trojan, Roman, Saxon rule.— *More, Th.* England under Richard III.— *Bacon, F.,* Lord Verulam. The Reign of Henry VII.— Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719. London, 1870 (*Бекон, Ф.* Царювання Генріха VII. В книзі: *Мільтон, Дж.* Британія в період панування троянців, римлян і саксів.— *Мор, Т.* Англія за Річарда III.— *Бекон, Ф.,* барон Веруламський. Царювання Генріха VII.— Передруковано дослівно з книги Кеннета «Англія», виданої в 1719 році. Лондон, 1870).— 679—680.

[*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 ([*Бейлі, С.*] Критичне дослідження про природу, міри і причини вартості; головним чином у зв'язку з працями пана Рікардо та його послідовників. Написав

автор «Нарисів про формування і опублікування думок». Лондон, 1825).— 72, 90, 504.

[*Bailey, S*.] Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts: with a postscript on joint-stock banks. London, 1837 ([*Бейлі, С*.] Гроші і зміни їх вартості; вплив цих змін на національну промисловість і грошові зобов'язання; з додатком про акціонерні банки. Лондон, 1837).— 59, 579.

Barbon, N. A. Discourse concerning coining the new money lighter. In Answer to Mr. Lock's considerations about raising the value of money. London, 1696 (*Барбон, Н*. Трактат про карбування нової монети легшої ваги. У відповідь на міркування пана Локка про підвищення вартості грошей. Лондон, 1696).— 45—47, 132, 145, 146.

Barton, J. Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон, Дж*. Міркування про обставини, що впливають на становище трудящих класів суспільства. Лондон, 1817).— 598—599, 638.

Baynes, J. The Cotton trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn literary, scientific and mechanics' institution. Blackburn—London, 1857 (*Бейнс, Дж*. Торгівля бавовною. Дві лекції в цьому питанні, прочитані членам Блекбернського товариства літератури, науки і механіки. Блекберн — Лондон, 1857).— 370.

Beccaria, C. Elementi di economia pubblica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XI. Milano, 1804 (*Беккарія, Ч*. Основи суспільної економіки. В книзі: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Том XI. Мілан, 1804).— 350.

Beckmann, J. Beyträge zur Geschichte der Erfindungen. Band I. Leipzig, 1786 (*Бекман, Й*. До історії винаходів. Том I. Лейпціг, 1786).— 406.

Bellers, J. Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Беллерс, Дж*. Дослідження про бідних, промисловість, торгівлю, колонії і аморальність. Лондон, 1699).— 134, 146, 454.

**Bellers, J*. Proposals for raising a colledge of industry of all useful trades and husbandry. London, 1696 (*Беллерс, Дж*. Пропозиція про заснування трудового коледжу всіх корисних ремесел і сільського господарства. Лондон, 1696).— 141, 313, 405, 462, 583.

Bentham, J. Théorie des peines et des récompenses. Par Et. Dumont. Troisième édition. Tome II. Paris, 1826 (*Бентам, І*. Теорія покарань і заохочень. В обробці Ет. Дюмона. Видання третє. Том II. Париж, 1826).— 578.

Berkley, G. The Querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London, 1750 (*Берклі, Дж*. Запитувач. Деякі питання, що подаються на розгляд публіки. Лондон, 1750).— 322, 339.

Bidaut, J. H. Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente. Paris, 1828 (*Бідо Ж. Н*. Про монополію, що виникає в промисловості і торгівлі завдяки великим знаряддям виробництва. Другий випуск. Про монополію виробництва і продажу. Париж, 1828).— 307.

Biese, F. Die Philosophie des Aristoteles, in ihrem inneren Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt. Band II. Berlin, 1842 (*Бізе, Ф*. Філософія Арістотеля, її внутрішній зв'язок і термінологія. Том II. Берлін, 1842).— 388.

of Great Britain. Edinburgh, 1844 (*Б'юкенен, Д.* Дослідження оподаткування і торгової політики Великобританії. Единбург, 1844). — 130.

Buchanan, D. Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Edinburgh, 1814 (*Б'юкенен, Д.* Зауваження про предмети, трактовані в «Дослідженні про природу і причини багатства народів» д-ра Сміта. Единбург, 1814).— 688.

Buchanan, D. Примітки в книзі: *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by D. Buchanan. Vol. I. Edinburgh, 1814 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. У трьох томах. З примітками і додатковим томом Д. Б'юкенена. Том I. Единбург, 1814).— 528.

Buchez, Ph. et *Roux, P. C.* Histoire parlementaire de la révolution française, ou Journal des assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815. T. X. Paris, 1834 (*Бюше, Ф.* і *Ру, П. С.* Парламентська історія французької революції, або Щоденник національних зборів з 1789 по 1815 рік. Т. X. Париж, 1834).— 698.

Burke, E. A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the attacks made upon him and his pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, early in the present sessions of parliament. London, 1796 (*Берк, Е.* Лист високоповажного Едмунда Берка благородному лорду з приводу закидів, зроблених на його адресу і щодо його пенсії герцогом Бедфордом і графом Лодерделем у палаті лордів на початку нинішньої сесії парламенту. Лондон, 1796).— 683.

Burke, E. Thoughts and details on scarcity, originally presented, to the Right Hon. William Pitt, in the month of November, 1795. London, 1800 (*Берк, Е.* Думки і факти про нужду, первісно подані високоповажному Уїльяму Пітту в листопаді 1795 року. Лондон, 1800.)— 203, 229, 310, 715.

[*Byles, J. B.*] Sophisms of freetrade and popular political economy examined. By a barrister. Seventh edition: with corrections and additions. London, 1850 ([*Байлс, Дж. Б.*] Софізми фритредерства і популярна політична економія. Написав адвокат. Видання сьоме, з виправленнями і доповненнями. Лондон, 1850).— 261, 695—696.

Cairnes, J. E. The Slave power: its character, career and probable designs. London, 1862 (*Кернс, Дж. Е.* Рабовласництво: його характер, шлях і ймовірні перспективи. Лондон, 1862).— 194, 257, 319.

Campbell, G. Modern India: a sketch of the system of civil government. To which is prefixed, some account of the natives and native institutions. London, 1852 (*Кемпбелл, Дж.* Сучасна Індія: нарис системи цивільного управління, в якому попереду вміщено деякі дані про корінних жителів та їх установи. Лондон, 1852).— 343.

Cantillon, Ph. The Analysis of trade, commerce, coin, bullion, banks, and foreign exchanges. Taken chiefly from a manuscript of a very ingenious gentleman deceas'd, and adapted to the present situation of our trade and commerce. London, 1759 (*Кантільйон, Ф.* Аналіз ремесла, торгівлі, грошей, зливків, банків і курсів іноземної валюти, взятий головним чином з рукопису одного високообдарованого джентльмена, нині померлого, і пристосований до сучасного стану нашого ремесла і торгівлі. Лондон, 1759).— 524.

[*Cantillon, R.*] Essai sur la nature du commerce en général. Traduit de l'anglois. In: Discours politiques. Tome III. Amsterdam, 1756 ([*Кантільйон, Р.*] Досліджен-

ня про природу торгівлі взагалі. Переклад з англійської. В книзі: Політичні трактати. Том III. Амстердам, 1756).— 524.

Carey, H. Ch. Essay on the rate of wages: with an examination of the causes of the differences in the condition of the labouring population throughout the world. Philadelphia, 1835 (*Кері, Г. Ч.* Дослідження про рівень заробітної плати з аналізом причин відмінності в становищі трудящого населення в усьому світі. Філадельфія, 1835).— 532.

Carey, H. Ch. The Slave trade, domestic and foreign: why it exists, and how it may be extinguished. Philadelphia, 1853 (*Кері, Г. Ч.* Внутрішня і зовнішня торгівля рабами: чому вона існує і як її можна усунути. Філадельфія, 1853).— 689, 705.

Carli, G. R. Примітки до твору: *P. Verri.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Карлі, Дж. Р.* Примітки до твору: *П. Вері.* Міркування про політичну економію. В книзі: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Том XV. Мілан, 1804).— 316.

Carlyle, Th. Ilias (Americana) in nuce. In: «Macmillan's magazine», August, 1863. London and Cambridge (*Карлейль, Т.* Американська Іліада в зародку. Стаття в «Macmillan's magazine», серпень 1863. Лондон і Кембрідж).— 247.

Caus, S. de. In: *Heronis Alexandrini* Buch von Luft-und Wasserkünsten. Frankfurt, 1688 (*Ко, С. де.* В книзі: *Герон Александрійський.* Книга про пневматику і гідравліку. Франкфурт, 1688).— 359.

Cazenove, J. Notes. In: *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary remarks by J. Cazenove. London, 1853 (*Кейзнов, Дж.* Примітки. В книзі: *Мальтус, Т. Р.* Визначення в політичній економії. З передмовою, примітками і доповненнями Дж. Кейзнова. Лондон, 1853).— 538, 566.

[*Cazenove, J.*] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 ([*Кейзнов, Дж.*]. Нариси політичної економії, що являють собою загальнозрозумілий і короткий огляд законів, які стосуються виробництва, розподілу і споживання багатств. Лондон, 1832).— 195, 305, 493.

Chalmers, Th. On Political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, 1832 (*Чалмерс, Т.* Про політичну економію в зв'язку з моральним станом і моральними перспективами суспільства. Видання друге. Глазго. 1832).— 153.

The Character and behaviour of King William, Sunderland, Somers etc. as represented in original letters to the duke of Shrewsbury, from Somers, Halifax, Oxford, secretary Vernon etc. (Характер і поведінка короля Вільгельма, Сандерленда, Сомерса і т. д. за автентичними листами до герцога Шрузбері від Сомерса, Галіфакса, Оксфорда, секретаря Вернона і т. д.) (рукопис).— 683.

Cherbuliez, A. Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris, 1841 (*Шербюльє, А.* Багатство чи бідність. Виклад причин і наслідків сучасного розподілу суспільного багатства. Париж, 1841).— 179, 183, 554.

[*Child, J.*] A Discourse concerning trade, and that in particular of the East-Indies. London, 1689 ([*Чайлд, Дж.*] Трактат про торгівлю і особливо про ост-індську торгівлю. Лондон, 1689).— 97.

[*Clement, S.*] A Discourse of the general notions of money, trade, and exchanges, as they stand in

relation each to other. By a merchant. London, 1695 ([*Клемент, С.*] Трактат з приводу загальних уявлень про гроші, торгівлю і валютний курс в їх взаємному відношенні. Написав купець. Лондон, 1695).— 97.

Cobbett, W. A History of the protestant «reformation», in England and Ireland; showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of letters, addressed to all sensible and just englishmen. London, 1824 (*Коббет, У*. Історія протестантської «Реформації» в Англії і Ірландії, що показує, як ця подія привела до зубожіння і деградації основної маси населення в цих країнах. Листи, адресовані до всіх розумних і справедливих англійців. Лондон, 1824).— 681.

Colins, J. G. L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes. Tome III. Paris, 1857 (*Колен, Ж. Г.* Політична економія. Джерело революцій і так званих соціалістичних утопій. Том III. Париж, 1857).— 583, 655, 726.

**Columbus, Ch.* Brief aus Jamaica (*Колумб, Х.* Лист з Ямайки).— 134.

Comte, Ch. Traité de législation ou Exposition des lois générales, suivant lesquelles les peuples prospèrent, dépérissent, ou restent stationnaires. Troisième édition. Bruxelles, 1837 (*Конт. Ш.* Трактат про законодавство, або Виклад загальних законів, додержуючи яких народи процвітають, вироджуються або не зазнають ніяких змін. Видання третє. Брюссель, 1837).— 707.

**Condillac, E. B.* Le commerce et le gouvernement. In: Mélanges d'économie politique. Tome I. Commentaires et notes, par E. Daire et G. Molinari. Paris, 1847 (*Кондільяк, Е. Б.* Торгівля і уряд. В книзі: Альманах політичної економії. Том I. Коментарії і примітки Е. Дера і Г. Молінарі. Париж, 1847).— 158—159.

Considerations concerning taking off the bounty on corn exported. In some letters to a friend. London, 1753 (Міркування про скасування експортних премій на зерно. Листи до друга. Лондон, 1753).— 306.

Considerations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufacturies. In a letter to a friend. London, 1765 (Міркування про податки, оскільки припускається, що вони впливають на ціну праці в наших мануфактурах. Лист до друга. Лондон, 1765). Авторство цієї книги приписується Дж. Канінгему.— 263.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Дослідження про причини багатства окремих осіб і способи його набування; або Пояснення принципів торгівлі і спекуляції. Лондон, 1841).— 151, 559.

Corbon, A. De l'enseignement professionnel. Seconde édition. Paris, 1860 (*Корбон, А.* Про професійне навчання. Видання друге. Париж, 1860).— 461—462.

**Courcelle-Seneuil, J. G.* Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires. Deuxième édition. Paris, 1857 (*Курсель-Сеней, Ж.-Г.* Посібник до теоретичного і практичного вивчення промислових, торговельних і землеробських підприємств, або Довідник ділової людини. Видання друге. Париж, 1857).— 227, 567.

The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England. Edinburgh, 1845 (Теорія грошового обігу. Лист англійського банкіра до шотландського народу. Единбург, 1845).— 141—142.

**Cuvier, G.* Discours sur les révolutions de la surface du globe. Rédigés par Hoefer. Paris, 1863

(*Кюв'є, Ж.* Міркування про перевороти на поверхні земної кулі. За редакцією Ефера. Париж, 1863).— 484.

**Darwin, Ch.* On the origin of species by means of natural selection or the Preservation of favoured races in the struggle for life. London, 1859 (*Дарвін, Ч.* Про походження видів шляхом природного добору, або Збереження стійкіших порід у боротьбі за життя. Лондон, 1859). — 328.

Daumer, G. F. Die Geheimnisse des christlichen Alterthums. Hamburg, 1847 (*Даумер, Г. Ф.* Таїнства християнської давнини. Гамбург, 1847).— 276.

A Defence of the land-owners and farmers of Great Britain. London, 1814 (Захист земельних власників і фермерів Великобританії. Лондон, 1814).— 526.

[*Defoe, D.*] An Essay upon publick credit. The third edition. London, 1710 ([*Дефо, Д.*] Дослідження про суспільний кредит. Видання третє. Лондон, 1710).— 142.

De Quincey, Th. The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Квінсі, Т.* Логіка політичної економії. Единбург і Лондон, 1844).— 377.

De Roberty, E. «Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg, 1867». In: «La Philosophie positive. Revue», № 3, November—Décembre 1868 (*Де Роберті, Є.* «Карл Маркс. «Капітал. Критика політичної економії». Гамбург, 1867». В журналі: «La Philosophie positive. Revue», № 3, листопад — грудень 1868).—21.

**Descartes, R.* Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la verité dans les sciences (*Декарт, Р.* Міркування про метод добре спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках). Перше видання вийшло в Лейдені в 1637 році.—372.

Destutt de Tracy, A. L. C. Élémens d'idéologie. IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестют де Трасі, А. Л. К.* Елементи ідеології. Частини IV і V. Трактат про волю і її дії. Париж, 1826). В 1823 р. IV частина «Елементів ідеології» вийшла в Парижі окремим виданням під назвою «Traité d'économie politique» («Трактат з політичної економії»).— 157, 162, 312, 314, 614.

Dietzgen, J. «Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg, 1867». In: «Demokratisches Wochenblatt», №№ 31, 34, 35, 36, 1868 (*Діцген, Й.* «Карл Маркс. «Капітал. Критика політичної економії». Гамбург, 1867». В газеті: «Demokratisches Wochenblatt» №№ 31, 34, 35, 36, 1868 р.).— 20.

**Diodorus Siculus.* Historische Bibliothek, übersetzt von J. F. Wurm. Bändchen I—XIX. Stuttgart, 1828—1840. Erstes Buch. Drittes Buch (*Діодор Сіцілійський.* Історична бібліотека. Переклад Ю. Ф. Вурма. Випуски I—XIX. Штутгарт, 1828—1840. Книга перша. Книга третя).— 144, 229, 327, 351, 483.

A Discourse of the necessity of encouraging mechanik industry. London, 1690 (Трактат про необхідність заохочення механічної промисловості. Лондон, 1690).— 262.

Ducpetiaux, Éd. Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population. Bruxelles, 1855 (*Дюкпесіо, Ед.* Економічний бюджет трудящих класів у Бельгії. Засоби існування, заробітна плата, населення. Брюссель, 1855).— 635, 636.

Duffy, G. The Land law of Victoria, (Australia). London, 1862 (*Даффі, Г.* Земельний закон Вікторії (Австралія). Лондон, 1862). — 727.

Dunning, T. J. Trades' Unions and strikes. London, 1860 (*Даннінг, Т. Дж.* Тред-юніони і страйки. Лондон, 1860).— 520, 523, 715.

Dupont de Nemours, P. S. Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Дюпон де Немур, П. С.* Положення доктора Кене, або Резюме його основних начал соціальної економії. В книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина І. Париж, 1846).— 114.

Eden, F. M. The State of the Poor: or, an History of the labouring classes in England, from the conquest to the present period. In three volumes. London, 1797 (*Іден, Ф. М.* Становище бідних, або Історія трудящих класів Англії від часу завоювання дотепер. У трьох томах. Лондон, 1797).— 236, 570, 584, 638, 682, 684, 713.

**Engels, F.* Die englische Zehnstundenbill. In: «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» № 4, 1850 (*Енгельс, Ф.* Англійський білль про десятигодинний робочий день. В журналі: «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» № 4, 1850).— 279, 288.

**Engels, F.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енгельс, Ф.* Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел. Лейпціг, 1845).— 233, 237, 246, 258, 381, 402—403, 422, 575, 620.

**Engels, F.* Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie. In: «Deutsch-Französische Jahrbücher» herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1-ste und 2-te Lieferung. Paris, 1844 (*Енгельс, Ф.* Начерки до критики політичної економії. В журналі: «Deutsch-Französische Jahrbücher», що його видавали Арнольд Руге і Карл Маркс. 1-й і 2-й випуск. Париж, 1844).— 83, 152, 163, 601.

Ensor, G. An Inquiry concerning the population of nations: containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on population. London, 1818 (*Енсор, Дж.* Дослідження населення різних країн, що містить у собі спростування «Нарису про народонаселення» пана Мальтуса. Лондон, 1818).— 688.

An Essay on credit and the bankrupt act. London, 1707 (Нарис про кредит і закони про банкротство. Лондон, 1707).— 138.

An Essay on the political economy of nations: or, a View of the intercourse of countries, as influencing their wealth. London, 1821 (Нарис політичної економії народів, або Зв'язок між країнами як фактор, що впливає на їх багатство. Лондон, 1821).— 197, 295.

An Essay on trade and commerce: containing observations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories. By the author of Considerations on taxes. London, 1770 (Нарис про ремесло і торгівлю, який містить у собі зауваження про податки, оскільки припускається, що вони впливають на ціну праці в нашій промисловості. Написав автор «Міркувань про податки». Лондон, 1770). Авторство цієї книги приписується Дж. Канінгему.— 226, 227, 263—265, 352, 514, 569, 570, 584, 603, 604, 693.

Essays on political economy: in which are illustrated the principal causes of the present national distress. London, 1830 (Нариси політичної економії, в яких показуються головні причини сучасного національного лиха. Лондон, 1830).— 498.

[*Evans, N. H.*] Our old nobility. By noblesse oblige. Second edition. London, 1879 ([*Еванс Н. Г.*] Наше старе дворянство. Написав той, кого зобов'язує становище. Видання друге. Лондон, 1879).— 683.

Faulhaber, J. Mechanische Verbesserung einer alten Roszmühlen wel-

che vor diesem der königl. Ingenieur. Aug. Ramellus an Tag geben. Ulm, 1625 (*Фаульгабер, Й.* Механічне удосконалення старого кіннодіючого млина, якого сконструював королівський інженер Август Рамелюс. Ульм, 1625).— 359.

Fawcett, H. The Economic position of the british labourer. Cambridge and London, 1865 (*Фосетт, Г.* Економічне становище британського робітника. Кембрідж і Лондон, 1865).— 527, 580, 619.

**Ferguson, A.* An Essay on the history of civil society. Edinburgh, 1767 (*Фергюсон, А.* Нарис історії громадянського суспільства. Единбург, 1767).— 340, 346—348.

Ferrier, F. L. A. Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris, 1805 (*Фер'є, Ф. Л. О.* Про уряд з точки зору його взаємовідносин з торгівлею. Париж, 1805).— 70.

Fielden, J. The Curse of the factory system; or, a Short account of the origin of factory cruelties. London, 1836 (*Філден, Дж.* Прокляття фабричної системи, або Коротка довідка про походження фабричних жорстокостей. Лондон, 1836).— 384, 393, 714.

[*Fleetwood, W.*] Chronicon preciosum: or, an Account of english money, the price of corn, and other commodities, for the last 600 years. London, 1707 ([*Флітвуд, У.*] Хроніка цін, або Довідка про англійські гроші, ціни на зерно та інші товари за останні 600 років. Лондон, 1707).— 262.

Fleetwood, W. Chronicon preciosum: or, an Account of english gold and silver money; the price of corn and other commodities, for six hundred years last past. London, 1745 (*Флітвуд, У.* Хроніка цін, або Довідка про англійські золоті і срібні гроші, ціни на зерно та інші товари за останні 600 років. Лондон, 1745).— 262.

Fonteret, A. L. Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier. Paris, 1858 (*Фонтере, А. Л.* Фізична і моральна гігієна робітника у великих містах взагалі і в місті Ліоні зокрема. Париж, 1858).— 348.

[*Forbonnais, F. V.*] Élémens du comerce. Seconde partie. Nouvelle édition. Leyde, 1766 ([*Форбоне, Ф. В.*] Елементи торгівлі. Частина друга. Нове видання. Лейден, 1766).— 98.

[*Forster, N.*] An Enquiry into the causes of the present high price of provisions. London, 1767 ([*Форстер, Н.*] Дослідження причин теперішніх високих цін на продовольчі продукти. Лондон, 1767).— 264, 406, 483, 684.

Fortescue, J. De laudibus legum Angliae (*Фортеск'ю, Дж.* Про перевагу англійських законів). Вперше опубліковано в 1537 році.— 678.

Fourier, Ch. La fausse industrie morcelée répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit (*Фур'є, Ш.* Хибна господарська діяльність, роз'єднана, огидна, фальшива, і протиотрута проти неї: природна господарська діяльність, комбінована, приваблива, справжня, діяльність, що дає вчетверо більший продукт). Перше видання вийшло в Парижі в 1835—1836 роках.— 405.

**Fourier, Ch.* Le nouveau monde industriel et sociétaire (*Фур'є, Ш.* Новий господарський і соцієтарний світ). Перше видання вийшло в Парижі в 1829 році.— 658.

Franklin, B. A. Modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency. In: The Works of *B. Franklin.* By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклін, Б.* Скромне дослідження природи і необхідності паперових грошей. У книзі: Твори *Б. Франкліна.* Видання Спаркса. Том II. Бостон, 1836)— 60.

Gisborne, Th. An Enquiry into the duties of men in the higher and middle classes of society in Great Britain. The second edition. In two volumes. Vol. II. London, 1795 (*Гісборн, Т.* Дослідження обов'язків людей вищих і середніх класів у Великобританії. Видання друге. У двох томах. Том II. Лондон, 1795).— 714.

[*Gray, J.*] The Essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London, 1797 ([*Грей, Дж.*] Основні начала багатства народів, викладені на противежність деяким хибним положенням д-ра Адама Сміта та інших. Лондон, 1797).— 160.

[*Greg, R. H.*] The Factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the «ten hours bill», in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London, 1837 ([*Грег, Р. Х.*] Фабричне питання, розглядуване з точки зору впливу на здоров'я і моральність людей, зайнятих на фабриках. І«білль про десятигодинний робочий день» з точки зору його впливу на промисловість Англії та інших країн. Лондон, 1837).— 279.

Gregoir, H. Les typographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles. Bruxelles, 1865 (*Грегуар, А.* Друкарські робітники перед виправним судом Брюсселя. Брюссель, 1865).— 525.

**Grove, W. R.* The Correlation of physical forces. Fifth edition. Followed by a discourse on continuity. London, 1867 (*Гров, У. Р.* Співвідношення фізичних сил. Видання п'яте. З додатком трактату про неперервність. Лондон, 1867).— 496.

Gülich, G. Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit. Bände I—II. Jena, 1830 (*Гюліх, Г.* Історичний опис торгівлі, промисловості і землеробства найважливіших торгових держав нашого часу. Томи I—II. Ієна, 1830).— 15, 709.

Haller, C. L. Restauration der Staats-Wissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesezt (*Галлер, К. Л.* Реставрація науки про державу, або Теорія природно-суспільного стану, протипоставлена химері штучно-громадянського стану). Перше видання вийшло в 1816—1834 роках.— 372.

Hamm, W. Die landwirthschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands. Zweite, umgearbeitete und bedeutend vermehrte Auflage. Braunschweig, 1856 (*Гамм, В.* Сільськогосподарські знаряддя і машини Англії. Друге перероблене і значно доповнене видання. Брауншвейг, 1856).— 475.

Hanssen, G. Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg, 1861 (*Гансен, Г.* Знищення кріпосництва і перетворення відносин між поміщиками і селянами взагалі в герцогствах Шлезвіг і Гольштейн. Санкт-Петербург, 1861).— 231.

Harris, J. Concerning happiness, a dialogue. In: *Harris, J.* Three treatises. The third edition revised and corrected. London, 1772 (*Харріс, Дж.* Діалог про щастя. В книзі: *Харріс, Дж.* Три трактати. Третє переглянуте і виправлене видання. Лондон, 1772).— 350.

Harris, J. first Earl of *Malmesbury*. Diaries and correspondence, containing an account of his missions to the courts of Madrid, Frederick the Great, Catherine the Second, and at the Hague; and of his special missions to Berlin, Brunswick, and the French Re-

public. Volumes I—IV. Second edition. London, 1845 (*Харріс, Дж.* перший граф *Малмсбері*. Щоденники і листування, в яких подається звіт про його місії при мадрідському дворі, при дворах Фрідріха Великого, Катерини Другої і в Гаазі, а також про його спеціальні місії у Берлін, Брауншвейг і Французьку республіку. Томи I—IV. Видання друге. Лондон, 1845).— 350.

Harrison, W. The Description of England. In: The First and second volumes of Chronicles, first collected and published by R. Holinshed, W. Harrison, and others. London, 1587 (*Харрісон, У*. Опис Англії. В книзі: Перший і другий томи Хронік, вперше зібраних і опублікованих Р. Холіншедом, У. Харрісоном та іншими. Лондон, 1587).— 679, 693, 700.

Hassall, A. H. Adulterations detected or Plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine. Second edition, London, 1861 (*Хассел, А. Х*. Виявлення фальсифікації, або Загальнозрозумілі інструкції відносно викриття фальсифікації продуктів харчування і ліків. Видання друге. Лондон, 1861).— 172, 241.

**Hegel, G. W. F*. Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Theil I. Die Logik. Werke. Band VI. Berlin, 1840 (*Гегель, Г. В. Ф*. Енциклопедія філософських наук у стислому нарисі. Частина I. Логіка. Твори. Том VI. Берлін, 1840).— 177, 253.

**Hegel, G. W. F*. Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke. Zweite Auflage. Band VIII. Berlin, 1840 (*Гегель, Г. В. Ф*. Основи філософії права. Твори. Видання друге. Том VIII. Берлін, 1840).— 54, 98, 166, 348, 558.

**Hegel, G. W. F*. Wissenschaft der Logik. Werke. Zweite Auflage, Bände III, IV, V. Berlin, 1841 (*Гегель, Г. В. Ф*. Наука логіки. Твори. Видання друге. Томи III, IV, V. Берлін, 1841).— 296.

**Hobbes, Th*. Leviathan, or the Matter, form and power of a commonwealth ecclesiastical and civil. In: The english works of Thomas Hobbes; now first collected and edited by Molesworth. Vol. III. London, 1839 (*Гоббс, Т*. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і цивільної. В книзі: Твори Томаса Гоббса англійською мовою, вперше зібрані і видані Молсуортом. Том III. Лондон, 1839).— 168, 342.

[*Hodgskin, Th.*] The Natural and artifical right of property contrasted. London, 1832 ([*Годскін, Т.*] Природне і штучне право власності в їх протиставленні одне одному. Лондон, 1832).— 706.

[*Hodgskin, Th.*] Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 ([*Годскін, Т.*] Захист праці проти домагань капіталу, або Доказ непродуктивності капіталу. З зауваженнями про нинішні об'єднання серед найманих робітників. Написав робітник. Лондон, 1825).— 340, 544.

**Hodgskin, Th*. Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Годскін, Т*. Народна політична економія. Чотири лекції, прочитані в Лондонській робітничій школі. Лондон, 1827).— 326, 338, 506.

Holinshed, R. The Description of England.— див. *Harrison, W*. The Description of England.

Hopkins, Th. On rent of land, and its influence on subsistence and population; with observations on the operating causes of the condition of the labouring classes in various countries. London, 1828 (*Гопкінс, Т*. Про земельну ренту та її вплив на засоби існування і населення з зауваженнями про причини, що впливають на становище трудящих класів у різних країнах. Лондон, 1828).— 224.

[*Horne, G.*] A Letter to Adam Smith LL. D. on the life, death, and philosophy of his friend David Hume. By one of the people called christians. The fourth edition. Oxford, 1784 ([*Хорн, Дж.*] Лист Адаму Сміту, доктору права, про життя, смерть і філософію його друга Давіда Юма. Твір одного з тих, кого називають християнами. Видання четверте. Оксфорд, 1784).— 585.

Horner, L. Letter to Mr. Senior. In: *Senior, N. W.* Letters on the factory act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Хорнер, Л.* Лист панові Сеніору. В книзі: *Сеніор, Н. У.* Листи про вплив фабричного акта на бавовняну промисловість. З додатком Листа Л. Хорнера панові Сеніору і Записи розмови між паном Е. Ашуортом, паном Томсоном і паном Сеніором. Лондон, 1837).— 219, 220.

Horner, L. Suggestions for amending the factory acts to enable the inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent. In: Factories regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (*Хорнер, Л.* Пропозиції про поліпшення фабричного законодавства з тим, щоб інспектори могли запобігати незаконній праці, яка дуже поширилась тепер. У книзі: Фабричні закони. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 9 серпня 1859 р.).— 234, 282.

Houghton, J. Husbandry and trade improv'd: being a collection of many valuable materials relating to corn, cattle, coals, hops, wool, etc. Volumes I—IV. London, 1727—1728 (*Хаутон, Дж.* Поліпшення сільського господарства і ремесла; збірник цінних матеріалів про виробництво зерна, скотарство, вуглевидобуток, збір хмелю, заготівлю вовни і т. д. Томи I—IV. Лондон, 1727—1728).— 405.

Howitt, W. Colonization and christianity: a popular history of the treatment of the natives by the europeans in all their colonies. London, 1838 (*Хауітт, У.* Колонізація і християнство: популярна історія поводження європейців з тубільцями в колоніях. Лондон, 1838).— 707.

**Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. A new edition. London, 1764 (*Юм, Д.* Нариси і трактати з різних питань. У двох томах. Нове видання. Лондон, 1764).— 127.

Hutton, Ch. A Course of mathematics (*Хаттон, Ч.* Курс математики). Перше видання вийшло в 1798—1801 роках.— 354.

**Huxley, Th. H.* Lessons in elementary physiology. London, 1866 (*Гекслі, Т. Г.* Лекції з елементарної фізіології. Лондон, 1866).— 457.

The Industry of nations, part II. A Survey of the existing state of arts, machines, and manufactures. London, 1855 (Промисловість народів. Частина II. Огляд існуючого рівня майстерств і ремесел, машин і промислового виробництва. Лондон, 1855).— 331, 367.

An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.— див. [*Arbuthnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Дослідження начал, які недавно обстоювалися паном Мальтусом, відносно природи попиту і необхідності споживання; з них робиться

висновок, що податки і утримання непродуктивних споживачів можуть сприяти зростанню багатства. Лондон, 1821).— 161, 172, 418, 565, 576.

Isocratis. Busiris (*Ісократ*. Бусіріс).— 351.

Jacob, W. An Historical inquiry into the production and consumption of the precious metals. In two volumes. London, 1831 (*Джейкоб, У*. Історичне дослідження про виробництво і споживання дорогоцінних металів. У двох томах. Лондон, 1831).— 50.

Jacob, W. A Letter to S. Whitbread, being a sequel to considerations on the protection required by british agriculture. London, 1815 (*Джейкоб, У*. Лист С. Уітбреду в зв'язку з обговоренням протекціоністських заходів, що були продиктовані інтересами британського сільського господарства. Лондон, 1815).— 215.

**Jones, R*. An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation, Part I.— Rent. London, 1831 (*Джонс, Р*. Нарис про розподіл багатства і про джерела податків. Частина I.— Рента. Лондон, 1831).— 316.

**Jones, R*. An Introductory lecture on political economy, delivered at King's college, London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (*Джонс, Р*. Вступна лекція з політичної економії, прочитана в Королівському коледжі в Лондоні 27 лютого 1833 року. З додатком проспекту курсу лекцій про заробітну плату. Лондон, 1833).— 599.

**Jones, R*. Text-book of lectures on the political economy of nations. Hertford, 1852 (*Джонс, Р*. Лекції з політичної економії народів. Хартфорд, 1852).— 296, 307, 320, 539, 558, 567—568.

Kopp, H. Die Entwickelung der Chemie in der neueren Zeit. München, 1871—1874 (*Копп, Г*. Розвиток хімії в новітній час. Мюнхен, 1871—1874).— 296.

Laborde, A. De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté. Paris, 1818 (*Лаборд, А*. Про дух кооперування в усіх сферах суспільного життя. Париж, 1818).— 502.

Laing, S. National distress; its causes and remedies. London, 1844 (*Ленг, С*. Національне лихо, його причини і засоби до його усунення. Лондон, 1844).— 194, 610, 624, 639.

Lancellotti, S. L'Hoggidi overo gl'ingegni non inferiori a'passati. Parte seconda. Venetia, 1658 (*Ланчеллотті, С*. Сучасність, або Уми, які не поступаються перед умами минулих часів. Частина друга. Венеція, 1658).— 406.

Lassalle, F. Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Band I. Berlin, 1858 (*Лассаль, Ф*. Філософія Геракліта Темного з Ефеса. Том I. Берлін, 1858).— 111.

**Lassalle, F*. Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit. Berlin, 1864 (*Лассаль, Ф*. Пан Бастіа Шульце-Деліч, економічний Юліан, або Капітал і праця. Берлін, 1864).— 7.

Law, J. Considérations sur le numéraire et le commerce. In: Économistes financiers du XVIII siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843 (*Ло, Ж*. Про гроші і торгівлю. В книзі: Економісти-фінансисти XVIII століття. З історичними замітками про кожного автора, коментаріями і пояснювальними примітками Е. Дера. Париж, 1843).— 98.

Le Trozne, G. F. De l'intérêt social par rapport à la valeur, á la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 (*Ле Трон, Г. Ф*. Про суспільну

вигоду в тому, що стосується вартості, обігу, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. В книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина II. Париж, 1846).— 46, 49, 98, 107, 116, 121, 124, 146, 158, 160, 162, 206.

A Letter to Sir T. C. Bunbury on the poor rates, and the high price of provisions. With some proposals for reducing both. By a Suffolk gentleman. Ipswich, 1795 (Лист серу Т. Банбері про податки на користь бідних і про високі ціни на продукти харчування, з деякими пропозиціями по зниженню тих і других. Написав джентльмен з Суффолка. Іпсвіч, 1795).— 682.

Levi, L. On deer forests and Highland agriculture in relation to the supply of food. In: «The Journal of the Society of Arts», March 23, 1866 (*Леві, Л.* Про мисливські парки і землеробство в гірській Шотландії у зв'язку з задоволенням потреб у продовольчих продуктах. Надруковано в «The Journal of the Society of Arts» 23 березня 1866 р.).— 691.

**Liebig, J.* Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. Theil I. 7. Auflage. Braunschweig, 1862 (*Лібіх, Ю.* Хімія в застосуванні до землеробства і фізіології. Частина I. Видання сьоме. Брауншвейг, 1862).— 233, 476, 477, 543.

**Liebig, J.* Ueber Theorie und Praxis in der Landwirthschaft. Braunschweig, 1856 (*Лібіх, Ю.* Про теорію і практику в сільському господарстві. Брауншвейг, 1856).— 315.

[*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres, 1767 ([*Ленге, Н.*] Теорія цивільних законів, або Основні начала суспільства. Томи I—II. Лондон, 1767).— 227, 276, 320, 584, 695.

Livius, Titus. Ab urbe condita (*Лівій, Тит.* Історія Риму з його заснування).— 268.

Locke, J. Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money (1691). In: The works of John Locke. In four volumes. Volume II. The eighth edition. London, 1777 (*Локк, Дж.* Деякі міркування про наслідки зниження процента і підвищення вартості монети (1691). В книзі: Твори Джона Локка. В 4 томах. Том II. Видання восьме. Лондон, 1777).— 46, 98, 128.

Lucretius. De rerum natura (*Лукрецій.* Про природу речей).— 211.

Luther, M. An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberg, 1540 (*Лютер, М.* Наказ парафіяльним священикам виступати з проповідями проти лихварства. Віттенберг, 1540).— 138, 189—190, 562—563.

**Macaulay, Th. B.* The History of England from the accession of James the Second. Volume I. Tenth edition. London, 1854 (*Маколей, Т. Б.* Історія Англії з часу настановлення на престол Якова II. Том I. Видання десяте. Лондон, 1854).— 263, 677.

MacCulloch, J. R. A Dictionary, practical, theoretical, and historical, of commerce and commercial navigation. London, 1847 (*Мак-Куллох, Дж. Р.* Практичний, теоретичний і історичний словник-довідник з торгівлі і торгового судноплавства. Лондон, 1847).— 151.

MacCulloch, J. R. The Literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices. London, 1845 (*Мак-Куллох, Дж. Р.* Література з політичної економії. Систематичний каталог вибраних публікацій з різних розділів цієї науки, з історичними, критичними і біографічними анотаціями. Лондон, 1845).— 145, 685.

MacCulloch, J. R. The principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science. Edinburgh, 1825 (*Мак-Куллох, Дж. Р.* Начала політичної економії з нарисом про виникнення і прогрес цієї науки. Единбург, 1825).— 419.

Idem. Second edition. London, 1830 (*Те ж.* Видання друге. Лондон, 1830).— 153.

Maclaren, J. A Sketch of the history of the currency: comprising a brief review of the opinions of the most eminent writers on the subject. London, 1858 (*Макларен, Дж.* Нарис історії засобів обігу з коротким оглядом поглядів найвидатніших авторів у цьому питанні. Лондон, 1858).— 104.

Macleod, H. D. The Theory and practice of banking: with the elementary principles of currency; prices; credit; and exchanges. Volume I. London, 1855 (*Маклеод, Г. Д.* Теорія і практика банківської справи з основними началами засобів обігу, цін, кредиту і вексельних курсів. Том I. Лондон, 1855).— 154.

Malthus, Th. R. Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary remarks by John Gazenove. London, 1853 (*Мальтус, Т. Р.* Визначення в політичній економії. З передмовою, примітками і доповненнями Джона Кейзнова. Лондон, 1853).— 538, 543, 549, 566.

*[*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 ([Мальтус, Т. Р.] Нарис про закон народонаселення. Лондон, 1798).— 338, 585.

**Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Мальтус, Т. Р.* Дослідження про природу і зростання ренти, а також про принципи, що її регулюють. Лондон, 1815).— 300, 498, 526.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. Second edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Мальтус, Т. Р.* Начала політичної економії з точки зору їх практичного застосування. Видання друге, із значними доповненнями з власного рукопису автора і з біографією автора. Лондон, 1836).— 209, 549, 558, 559, 565, 601.

[*Mandeville, B.*] The Fable of the bees: or, Private vices publick benefits. London, 1714 ([*Мандевіль, Б.*] Байка про бджіл, або Приватні пороки — суспільні вигоди. Лондон, 1714).— 340.

Idem. 5th edition. London, 1728 (*Те ж.* Видання п'яте. Лондон, 1728).— 583—584.

Martineau, H. Illustrations of political economy. No. VII. A Manchester strike. A Tale. London, 1832 (*Мартіно, Г.* Ілюстрації до політичної економії. № VII. Манчестерський страйк. Оповідання. Лондон, 1832).— 601.

**Marx, K.* Der 18th Brumaire des Louis Napoleon. In: «Die Revolution». New-York, 1852 (*Маркс, К.* 18 брюмера Луї-Наполеона. В журналі «Die Revolution». Нью-Йорк, 1852).— 655.

*[*Marx, K.*] Address and Provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall. Long Acre, London. London, 1864 ([*Маркс, К.*] Установчий маніфест і Тимчасовий статут Міжнародного Товариства Робітників, заснованого 28 вересня 1864 р. на публічному мітингу, що відбувся в Сент-Мартінс-холі. Лонг-ейкр, Лондон. Лондон, 1864).— 38.

**Marx, K.* An die Redaktion des «Volksstaat». In: «Volksstaat», 1. Juni 1872 (*Маркс, К.* До редакції газети «Volksstaat». В газеті «Volksstaat», 1 червня 1872 р.).— 39.

**Marx, K.* An die Redaktion des «Volksstaat». In: «Volksstaat», 7.

August 1872 (*Маркс, К.* До редакції газети «Volksstaat». В газеті: «Volksstaat», 7 серпня 1872 р.).— 40.

**Marx, К.* Elections — Financial clouds — The Duchess of Sutherland and Slavery. In: «New-York Daily Tribune», February 9, 1853 (*Маркс, К.* Вибори.— Фінансові ускладнення.— Герцогиня Сатерленд і рабство. В газеті «New-York Daily Tribune», 9 лютого 1853 р.).— 689.

*[*Marx, К.*] Lohnarbeit und Kapital. In: «Neue Rheinische Zeitung». April, 1849 ([*Маркс, К.*] Наймана праця і капітал. Надруковано в «Neue Rheinische Zeitung». Квітень, 1849 р.).— 548, 583, 720.

*[*Marx, К.* und *Engels, F.*] Manifest der Kommunistischen Partei. London, 1848 ([*Маркс, К.* і *Енгельс, Ф.*] Маніфест Комуністичної партії. Лондон, 1848).— 460, 718.

**Marx, К.* Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона. Париж — Брюссель, 1847).— 89, 342, 345, 347, 399, 506, 612.

*[*К. Marx, F. Engels.*] Рецензія на книгу: *Th. Carlyle.* Latter-Day Pamphlets. London, 1850 ([*К. Маркс, Ф. Енгельс.*] Рецензія на книгу: *Т. Карлейль.* Сучасні памфлети. Лондон, 1850). В журналі «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», № 4.— 247.

**Marx, К.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* До критики політичної економії. Випуск перший. Берлін, 1859).— 7, 14, 16, 21—22, 45, 50, 51, 84, 86, 90, 94, 97, 101, 102—103, 107, 111, 119, 127—128, 139, 141, 144, 190, 508, 588.

[*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke on that head, are considered. London, 1750 ([*Массі, Дж.*] Дослідження про причини, що визначають природну норму процента; в ньому розглядаються думки сера Уільяма Петті і пана Локка в цьому питанні. Лондон, 1750).— 484.

**Maurer, G. L.* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854 (*Маурер, Г. Л.* Вступ до історії маркового, подвірного, сільського і міського устрою і публічної влади. Мюнхен, 1854).— 80.

Maurer, G. L. Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Band IV. Erlangen, 1863 (*Маурер, Г. Л.* Історія панських дворів, селянських дворів і подвірного устрою в Німеччині. Том IV. Ерланген, 1863).— 231.

Mayer, S. Die Sociele Frage in Wien. Studie eines «Arbeitgebers». Wien, 1871 (*Майєр, З.* Соціальне питання у Відні. Етюд «роботодавця». Відень, 1871).— 15.

Meitzen, A. Der Boden und die landwirthschaftlichen Verhältnisse des Preuessischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866. Bände I—IV. Berlin, 1868—1871 (*Мейтцен, А.* Земля і аграрні відносини в прусській державі в кордонах до 1866 року. Томи I—IV. Берлін, 1868—1871).— 231.

Mercier de la Rivière, P. P. L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 (*Мерсьє де ля Рів'єр, П. П.* Природний і суттєвий порядок політичних суспільств. У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина II. Париж, 1846).— 114, 115, 133, 148, 150, 157, 160, 188.

Merivale, H. Lectures on colonization and colonies. Volumes I—II. London, 1841—1842 (*Мерівейл, Г.* Лекції про колонізацію і колонії.

Томи I—II. Лондон, 1841—1842).— 601, 724.
[*Mill, J.*] Colony. In: Supplement to the Encyclopaedia Britannica. 1831 ([*Мілль, Дж.*] Колонія. В книзі: Додаток до Британської енциклопедії. 1831).— 195.
Mill, J. Elements of political economy. London, 1821 (*Мілль, Дж.* Основи політичної економії. Лондон, 1821).— 154, 183, 338.
Mill, J. Élémens d'économie politique. Traduits de l'anglais par Parisot. Paris, 1823 (*Мілль, Дж.* Основи політичної економії. Переклад з англійської Парізо. Париж, 1823).— 537, 541, 543.
Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мілль, Дж. Ст.* Нариси про деякі нерозв'язані питання політичної економії. Лондон, 1844).— 128, 569.
**Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Мілль, Дж. Ст.* Основи політичної економії з деякими з їх застосувань до суспільної філософії. В двох томах. Лондон, 1848).— 128, 354, 477, 579.
**Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. London, 1868 (*Мілль, Дж. Ст.* Основи політичної економії з деякими з їх застосувань до суспільної філософії. Лондон, 1868).— 486—488.
**Mill, J. St.* A System of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes (*Мілль, Дж. Ст.* Система логіки силогістичної і індуктивної, виклад принципів доказу в зв'язку з методами наукового дослідження. В двох томах). Перше видання вийшло в Лондоні в 1843 році.— 560.
Mirabeau, H. G. De la monarchie prussienne, sous Frédéric le Grand. Tomes II, III et VI. Londres, 1788 (*Мірабо, О. Г.* Про прусську монархію за Фрідріха Великого. Томи II, III і VI. Лондон, 1788).— 677, 690, 703, 712.
Molinari, G. Études économiques. Paris, 1846 (*Молінарі, Г.* Економічні етюди. Париж, 1846).— 402, 567, 724.
**Mommsen, Th.* Römische Geschichte. Bände I—III. Zweite Auflage. Berlin, 1856—1857 (*Моммзен, Т.* Історія Риму. Томи I—III. Видання друге. Берлін, 1856—1857).— 166, 169.
Monteil, A. A. Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire. Tome I. Paris, 1835 (*Монтей, А. А.* Трактат про рукописні матеріали з різних розділів історії. Том I. Париж, 1835).— 701.
**Montesquieu, Ch.* De l'esprit des loix. In: Oeuvres de Montesquieu. Tomes II, III et IV. Londres, 1767—1769 (*Монтеск'є, Ш.* Про дух законів. У виданні: Твори Монтеск'є. Томи II, III і IV. Лондон, 1767—1769).— 98, 128, 711.
**More, Th.* Utopia. Originally printed in latin, 1516. Translated into english by R. Robinson. Edited by E. Arber. London, 1869 (*Мор, Т.* Утопія. Первісно опубліковано латинською мовою в 1516 році. Переклад на англійську мову Р. Робінсона. Видання Е. Арбера. Лондон, 1869).— 680, 693.
Morton, J. C. Labourer. In: A Cyclopedia of agriculture, practical and scientific. Edited by J. C. Morton. Vol. II. Glasgow, 1855 (*Мортон, Дж. Ч.* Робітник. У книзі: Енциклопедія землеробства, практична і наукова. Видання Дж. Ч. Мортона. Том II. Глазго, 1855).— 523.
Morton, J. C. On the forces used in agriculture. In: «The Journal of the Society of Arts». Volume VII, December 9, 1859 (*Мортон, Дж. Ч.* Про сили, що застосовуються в землеробстві. Надруковано в «The Journal of the Society of Arts». Том VII, 9 грудня 1859 р.).— 359.

Müller, A. H. Die Elemente der Staatskunst. Theil II. Berlin, 1809 (*Мюллер, А. Г.* Основи мистецтва державного управління. Частина II. Берлін, 1809).— 128.

**Mun, Th.* England's treasure by forraign trade. Or, the Ballance of our forraign trade is the rule of our treasure. Written by Thomas Mun of Lond., merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London, 1669 (*Ман, Т.* Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства. Написано Томасом Маном, лондонським купцем, і тепер опубліковано для загального добра його сином Джоном Маном. Лондон, 1669).— 483.

Murphy, J. N. Ireland industrial, political, and social. London, 1870 (*Мерфі, Дж. Н.* Ірландія, її промисловість, політичні і соціальні відносини. Лондон, 1870).— 665.

Murray, H.; Wilson, J. etc. Historical and descriptive account of British India, from the most remote period to the present time. In three volumes. Vol. II. Edinburgh, 1832 (*Маррі, Х.; Уілсон, Дж. та ін.* Історичний нарис Британської Індії з найдавніших часів до наших днів. У трьох томах. Том II. Единбург, 1832).— 327.

Newman, F. W. Lectures on political economy. London, 1851 (*Ньюмен, Ф. У.* Лекції з політичної економії. Лондон, 1851).— 683, 688.

Newman, S. Ph. Elements of political economy. Andover and New York, 1835 (*Ньюмен, С. Ф.* Основи політичної економії. Ендавер і Нью-Йорк, 1835).— 159, 204.

Newnham, G. L. A Review of the evidence before the committees of the two Houses of Parliament, on the corn laws. London, 1815 (*Ньюнем, Дж. Л.* Огляд свідчень перед комісіями обох палат парламенту в питанні про хлібні закони. Лондон, 1815).— 571.

Niebuhr, B. G. Römische Geschichte. Berlin, 1853 (*Нібур, Б. Г.* Історія Риму. Берлін, 1853).— 229.

*[*North, D.*] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London, 1691 ([*Норс, Д.*] Нариси про торгівлю; головним чином, у питаннях про процент, про карбування грошей, про псування монети, про збільшення кількості грошей. Лондон, 1691).— 126, 129, 137, 372.

Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Зауваження з приводу деяких дискусій про слова в політичній економії, особливо з приводу тих, що стосуються вартості та попиту і пропозиції. Лондон, 1821).— 90, 201, 505, 569.

Olmsted, F. L. A Journey in the seaboard slave states, with remarks on their economy. New York, 1856 (*Олмстед, Ф. Л.* Подорож по приморських рабовласницьких штатах, з замітками про їх економіку. Нью-Йорк, 1856).— 193.

On combination of trades. London, 1834 (Про професійні спілки. Лондон, 1834).— 527.

Opdyke, G. A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Опдайк, Дж.* Трактат з політичної економії. Нью-Йорк, 1851).— 163.

Ortes, G. Della economia nazionale. Libri sei. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi XXI—XXII. Milano, 1804 (*Ортес, Дж.* Політична економія. Шість книг. У виданні: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Томи XXI—XXII. Мілан, 1804).— 613.

Otway, J. H. Judgment of J. H. Otway, chairman of county sessions.— Belfast, hilary sessions, 1860. Appendix in: Reports of the inspectors of factories for the half

year ending 30th April 1860. London, 1860 (*Отуей, Дж. Г.* Висновок Дж. Г. Отуея, голови сесії суду графства Белфаст, січнева сесія 1860 року. Додаток до книги: Звіти фабричних інспекторів за півріччя, що минуло 30 квітня 1860 року. Лондон, 1860).— 267.

**Owen, R.* Observations on the effect of the manufacturing system: with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals. The second edition. London, 1817 (*Оуен, Р.* Зауваження про вплив промислової системи з вказівками, як поліпшити ті частини її, що найбільш шкідливі для здоров'я і моралі. Видання друге. Лондон, 1817).— 384.

Pagnini, G. F. Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta e sopra il commercio dei romani. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo II. Milano, 1803 (*Паньїні, Дж. Ф.* Дослідження про правильну ціну речей, про правильну вартість монети і про торгівлю римлян. У виданні: Класики італійської політичної економії. Сучасні економісти. Том II. Мілан, 1803).— 98.

[*Papillon, Th.*] The East-Indiatrade a most profitable trade to the Kingdom. London, 1677 ([*Папіллон, Т.*] Ост-Індська торгівля — найприбутковіша торгівля для королівства. Лондон, 1677).— 97.

Parry, Ch. H. The Question of the necessity of the existing corn laws, considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder, and the country. London, 1816 (*Паррі, Ч. Г.* Питання про необхідність існуючих хлібних законів з точки зору інтересів сільськогосподарського робітника, орендаря, землевласника і країни. Лондон, 1816).— 571, 572, 638, 639.

[*Parry, W. E.*] Journal of a voyage for the discovery of a north-west passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819—20, in His Majesty's ships Hecla and Griper, under the orders of William Edward Parry. London, 1821 ([*Паррі, У. Е.*] Журнал подорожі, здійсненої в 1819—20 рр. на кораблях його величності «Гекла» і «Грайпер» під командуванням Уільяма-Едуарда Паррі для відкриття північно-західного проходу з Атлантичного океану в Тихий. Лондон, 1821).— 102.

Pecqueur, C. Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Études sur l'organisation des sociétés. Paris, 1842 (*Пеккер, К.* Нова теорія соціальної і політичної економії, або Дослідження про організацію суспільств. Париж, 1842).— 583, 716.

**Petty, W.* The Political anatomy of Ireland. 1672. To which is added Verbum sapienti. London, 1691 (*Петті, У.* Політична анатомія Ірландії. 1672. З додатком: «Слово мудрим». Лондон, 1691).— 143, 146, 262, 300.

**Petty, W.* Quantulumcunque concerning money. To the Lord of Halifax. Anno 1682. London, 1760. In: Observations relating to the coin of Great Britain. (*Петті, У.* Різне про гроші. Лорду Галіфакса. Рік 1682. Лондон, 1760. У книзі: Зауваження про гроші Великобританії, Лондон, 1695).— 107, 146.

*[*Petty, W.*] A Treatise of taxes and contributions. London, 1667 ([*Петті, У.*] Трактат про податки і збори. Лондон, 1667).— 53, 99—100, 127, 585, 586.

[*Pinto, I.*] Traité de la circulation et du crédit. Amsterdam, 1771 ([*Пінто, І.*] Трактат про обіг і кредит. Амстердам, 1771).— 151.

**Plato.* Res publica. In: *Platonis* opera omnia. Recognoverunt I. G. Baiterus, I. C. Orellius, A. G. Winckelmannus. Vol. XIII. Turici, 1840 (*Платон.* Держава. В книзі: *Платон.* Збірка творів. Видання Й. Г. Байтера, Й. К. Ореллі, А. В. Вінкельмана. Том XIII. Цюріх, 1840).— 350.

A Political enquiry into the consequences of enclosing waste lands, and the causes of the present high price of butchers meat. London, 1785 (Політичне дослідження наслідків обгороджування пустищ і причин нинішніх високих цін на м'ясо. Лондон, 1785).— 684.

Postlethwayt, M. First preliminary discourse. In: *Postlethwayt, M.* The Universal dictionary of trade and commerce. The fourth edition. Vol. I. London, 1774 (*Послтуейт, М.* Перша вступна стаття. В книзі: *Послтуейт, М.* Загальний торгово-промисловий словник. Видання четверте. Том I. Лондон, 1774).— 263—264.

Postlethwayt, M. Great-Britain's commercial interest explained and improved. In two volumes. The second edition. London, 1759 (*Послтуейт, М.* Торгові інтереси Великобританії. В двох томах. Видання друге. Лондон, 1759).— 264.

Potter, A. Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the american people. New York, 1841 (*Поттер, А.* Політична економія: її предмет, призначення і начала, розглянуті у відношенні до умов життя американського народу. Нью-Йорк, 1841).— 567.

Price, R. Observations on reversionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. Sixth edition. By W. Morgan. Vol. II. London, 1803 (*Прайс, Р.* Зауваження про наступницькі платежі, про проекти забезпечення щорічних рент для вдів і стариків, про метод підрахунку вартості страхування життя і про державний борг. Видання шосте, У. Моргана. Лондон, 1803).— 637—638, 685—686.

A Prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London, 1834 (Удостоєний премії нарис про порівняльні вигоди конкуренції і кооперації. Лондон, 1834).— 306, 409.

Proudhon, P. J. Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Tome I. Paris, 1846 (*Прудон, П. Ж.* Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів. Том I. Париж, 1846).— 485.

Public economy concentrated; or, a Connected view of currency, agriculture, and manufactures. Carlisle, 1833 (Стислий виклад суспільної економії, або Розгляд засобів обігу, сільського господарства і промисловості. Карлайл, 1833).— 377—378.

**Quesnay, F.* Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Діалоги про торгівлю і про працю ремісників. У книзі: Фізіократи. З вступною статтею і коментаріями Е. Дера. Частина I. Париж, 1846).— 114, 307.

**Quesnay, F.* Tableau oeconomique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation. Versailles, 1758 (*Кене, Ф.* Економічна таблиця. Зауваження про зміни в розподілі річних доходів нації. Версаль, 1758).— 561.

**Quetelet, A.* Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale. Tomes I—II. Paris, 1835 (*Кетле, А.* Про людину і розвиток її здібностей, або Нарис соціальної фізики. Томи I—II. Париж, 1835).— 310.

Raffles, Th. S. The History of Java. In two volumes. London, 1817 (*Рафлс, Т. С.* Історія Яви. У двох томах. Лондон, 1817).— 343—344, 707.

Ramazzini, B. De morbis artificum diatriba. Mutinae, 1700 (*Рамацціні, Б.* Трактат про захворювання ремісників. Модена, 1700).— 348.

Ramazzini, B. Essai sur les maladies des artisans, traduit du latin. Paris, 1777 (*Рамаццині, Б.* Трактат про захворювання ремісників. Переклад з латинської. Париж, 1777). Ця праця була передрукована в книзі: Encyclopédie des sciences médicales. 7 division. Auteurs classiques. Paris, 1841 (Енциклопедія медичних наук. 7 відділ. Класики. Париж, 1841).— 348.

Ramsay, G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Дослідження про розподіл багатства. Единбург, 1836).— 161, 164, 303, 481, 537, 599.

Ravenstone, P. Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвенстон, П.* Думки про систему державних боргів та її наслідки. Лондон, 1824).— 407, 481.

Read, G. The History of baking trade. London, 1848 (*Рід, Дж.* Історія хлібопечення. Лондон, 1848).— 243.

Reasons for the late increase of the poor-rates: or, a Comparative view of the price of labour and provisions. London, 1777 (Причини недавнього збільшення податків на користь бідних, або Порівняльний розгляд цін на працю і продукти харчування. Лондон, 1777).— 541, 637.

Reasons for a limited exportation of wooll. London, 1677 (Причини обмеження вивозу вовни. Лондон, 1677).— 541.

Regnault, E. Histoire politique et sociale des principautés Danubiennes. Paris, 1855 (*Реньйо, Е.* Політична і соціальна історія Дунайських князівств. Париж, 1855).— 232.

Reich, E. Ueber die Entartung des Menschen, ihre Ursachen und Verhütung. Erlangen, 1868 (*Рейх, Е.* Про виродження людини, його причини і як запобігти йому. Ерланген, 1868).— 348.

Remarks on the commercial policy of Great Britain, principally as it relates to the corn trade. London, 1815 (Зауваження про торгову політику Великобританії, що стосуються, головним чином, хлібної торгівлі. Лондон, 1815).— 525.

**Ricardo, D.* The High price of bullion a proof of the depreciation of bank notes. The fourth edition, corrected. London, 1811 (*Рікардо, Д.* Висока ціна зливків — доказ знецінення банкнот. Видання четверте, виправлене. Лондон, 1811).— 145.

**Ricardo, D.* On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рікардо, Д.* Про протегування землеробству. Видання четверте. Лондон, 1822).— 84.

**Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рікардо, Д.* Начала політичної економії і оподаткування. Видання третє. Лондон, 1821).— 88, 165, 185, 223—224, 370, 374, 376, 408, 409, 415, 543, 559, 576, 598—599.

Richardson, B. W. Work and overwork. In: «Social Science Review». July 18, 1863 (*Річардсон, Б. У.* Праця і надмірна праця. В журналі «Social Science Review», 18 липня 1863).— 247—248.

Roberts, G. The Social history of the people of the southern counties of England in past centuries. London, 1856 (*Робертс, Дж.* Соціальна історія населення південних графств Англії, що охоплює останні століття. Лондон, 1856).— 681.

Rodbertus-Jagetzow, I. K. Briefe und socialpolitische Aufsätze. Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Band I. Berlin, 1881 (*Родбертус-Ягетцов, Й. К.* Листи і соціально-політичні статті. Видання д-ра Р. Мейєра. Том I. Берлін, 1881).— 501.

**Rodbertus, I. K.* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, Й. К.* Соціальні листи до

фон Кірхмана. Лист третій: Спростування вчення Рікардо про земельну ренту і обгрунтування нової теорії ренти. Берлін, 1851). — 501.

Rogers, J. E. Th. A History of agriculture and prices in England from the year after the Oxford parliament (1259) to the commencement of the continental war (1793). Vol. I—II. Oxford, 1866 (*Роджерс, Дж. Е. Т.* Історія сільського господарства і цін в Англії з часу скликання оксфордського парламенту (1259) до початку континентальної війни (1793). Томи I—II. Оксфорд, 1866). — 637, 642, 683.

Rohatzsch, R. H. Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind. 6 Bände. Ulm, 1840 (*Рохач, Р. Г.* Хвороби, властиві різним станам, вікові і статям. 6 томів, Ульм, 1840). — 348.

**Roscher, W.* System der Volkswirthschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система народного господарства. Том I: Основи політичної економії. Видання третє, доповнене і виправлене. Штутгарт і Аугсбург, 1858). — 99, 159, 202, 213, 311.

Rossi, P. Cours d'économie politique. In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Россі, П.* Курс політичної економії. В збірнику: Курс політичної економії. Брюссель, 1843). — 171.

Rouard de Card, P. M. De la falsification des substances sacramentelles. Paris, 1856 (*Руар де Кар, П. М.* Про фальсифікацію дарів божих. Париж, 1856). — 242.

**Rousseau, J. J.* Discours sur l'économie politique (*Руссо, Ж. Ж.* Міркування про політичну економію). Вперше опубліковано в книзі: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Tome V. Paris, 1755 (Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, майстерств і ремесел. Том V, Париж, 1755). — 702.

[*Roy, H.*] The Theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. London, 1864 ([*Рой, Г.*] Теорія вексельного курсу. Банківський акт 1844 р. Лондон, 1864). — 141, 619.

Sadler, M. Th. Ireland; its evils, and their remedies. Second edition. London, 1829 (*Садлер, М. Т.* Ірландія, її біди і засоби до їх усунення. Видання друге. Лондон, 1829). — 665.

Sadler, M. Th. The Law of population. Volumes I—II. London, 1830 (*Садлер, М. Т.* Закон народонаселення. Томи I—II. Лондон, 1830). — 665.

Say, J. B. Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Листи панові Мальтусу з різних питань політичної економії, зокрема про причини загального застою в торгівлі. Париж, 1820). — 576—577.

**Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomes I et II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат з політичної економії. Видання третє. Томи I і II. Париж, 1817). — 154, 162, 202.

**Idem.* Cinquième édition. Tome I. Paris, 1826 (*Те ж.* Видання п'яте. Том I. Париж, 1826). — 565.

**Schorlemmer, C.* The Rise and development of organic chemistry. London, 1879 (*Шорлеммер, К.* Виникнення і розвиток органічної хімії. Лондон, 1879). — 296.

Schouw, J. F. Die Erde, die Pflanzen und der Mensch. Aus dem Dänischen von Zeise. Zweite Auflage. Leipzig, 1854 (*Шау, І. Ф.* Земля, рослини і людина. Переклад з датської Цейзе. Видання друге. Лейпціг, 1854). — 485.

Schulz, W. Die Bewegung der Production. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft

des Staats und der Gesellschaft. Zürich und Winterthur, 1843 (*Шульц, В.* Рух виробництва. Історико-статистичне дослідження з метою заснування нової науки про державу і суспільство. Цюріх і Вінтертур, 1843).— 355.

Scrope. The principles of political economy.— див. *Potter.* Political economy.

[*Seeley, R. B.*] The Perils of the nation. An Appeal to the legislature, the clergy, and the higher and middle classes. London, 1843 ([*Сілі, Р. Б.*] Небезпеки для народу. Звернення до законодавчих органів, до духовенства, до найвищих і середніх класів. Лондон, 1843).— 686.

Senior, N. W. Journals, conversations and essays relating to Ireland. In two volumes. Vol. II. London, 1868 (*Сеніор, Н. У.* Щоденники, бесіди і нариси про Ірландію. В двох томах. Том II. Лондон, 1868).— 673, 689.

Senior, N. W. Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Сеніор, Н. У.* Листи про вплив фабричного акта на бавовняну промисловість. З додатком листа Л. Хорнера панові Сеніору і записи розмови між паном Е. Ашуортом, паном Томсоном і паном Сеніором. Лондон, 1837).— 220, 223, 386.

Senior, N. W. An Outline of the science of political economy. London, 1836 (*Сеніор, Н. У.* Нарис науки політичної економії. Лондон, 1836).— 224.

Senior, N. W. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сеніор, Н. У.* Основні начала політичної економії, складені графом Жаном Аррівабене на підставі виданих і невиданих лекцій пана Н. У. Сеніора. Париж, 1836).— 566.

Senior, N. W. Three lectures on the rate of wages. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances. London, 1830 (*Сеніор, Н. У.* Три лекції про рівень заробітної плати. З передмовою про причини і засоби усунення існуючих перекручень. Лондон, 1830).— 514, 517.

Sextus Empiricus. Adversus mathematicos (*Секст Емпірік.* Проти математиків).— 350.

Sismondi, J. C. L. Simonde de. De la richesse commerciale ou Principes d'économie politique, appliqués à la lègislation du commerce. Tome I. Genève, 1803 (*Сісмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де.* Про торгове багатство, або Про начала політичної економії в їх застосуванні до торгового законодавства. Том І. Женева, 1803).— 505.

Sismondi, J. C. L. Simonde de. Études sur l'économie politique. Tome I. Bruxelles, 1837 (*Сісмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де.* Нариси політичної економії. Том І. Брюссель, 1837).— 301, 565.

**Sismondi, J. C. L. Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tome I. Paris, 1819 (*Сісмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де.* Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення. Том І. Париж, 1819).— 155, 171, 537, 551, 552, 555, 556, 614.

**Idem.* Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Те ж.* Видання друге. Томи I—II. Париж, 1827).— 547, 614, 717.

Skarbek, F. Théorie des richesses sociales. Suivie d'une bibliographie de l'économie politique. Seconde édition. Tome I. Paris, 1839 (*Скарбек, Ф.* Теорія суспільного багатства з додатком бібліографії з політичної економії. Видання друге. Том І, Париж, 1839).— 314, 337.

**Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nation. Ed. E. G. Wakefield, London, 1835—1839. Ed. David Buchanan, Edinburgh, 1814 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Видання Е. Г. Уейкфілда, Лондон, 1835—1839. Видання Давіда Б'юкенена, Единбург, 1814).— 56, 127, 338, 340, 347—348, 505, 528, 539, 564, 587, 589, 610, 620, 695.

**Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par Germain Garnier. Tome I. Paris, 1802 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Новий переклад Жермена Гарньє, з коментарієм і увагами перекладача. Том I. Париж, 1802).— 587.

**Smith. A.* The Theory of moral sentiments. London, 1759 (*Сміт, А.* Теорія моральних почуттів. Лондон, 1759).— 586.

Somers, R. Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847. London, 1848 (*Сомерс, Р.* Листи з гірської Шотландії, або Голод 1847 року. Лондон, 1848).— 689, 690—691.

The Source and remedy of the national difficulties. In a letter to Lord John Russell. London, 1821 (Джерело і розв'язання національних труднощів. Лист лорду Джону Расселу. Лондон, 1821).— 558.

**Spinoza, B.* Epistolae doctorum quorundam virorum ad B. de Spinoza et auctoris responsiones; ad aliorum ejus operum elucidationem non parum facientes (*Спіноза, Б.* Листи деяких учених мужів до Б. Спінози і його відповіді, що проливають немало світла на інші його твори).— 566.

**Spinoza, B.* Ethica (*Спіноза, Б.* Етика).— 294.

S[tafford], W., gentleman. A Compendious or briefe examination of certayne ordinary complaints, of divers of our country men in these our dayes. London, 1581 (*С[таффорд], У.*, дворянин. Стислий або короткий аналіз деяких скарг, які звичайно висловлюють тепер різні наші співвітчизники. Лондон, 1581).— 700.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In two volumes. Vol. I. London, 1767 (*Стюарт, Дж.* Дослідження про начала політичної економії. В двох томах. Том I. Лондон, 1767).— 319, 688.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стюарт, Дж.* Дослідження про начала політичної економії. В трьох томах. Том I. Дублін, 1770).— 176, 614, 678, 702.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son. In six volumes. Vol. I. London, 1805 (*Стюарт, Дж.* Дослідження про начала політичної економії. В книзі: Твори сера Джемса Стюарта, зібрані його сином генералом сером Джемсом Стюартом. В шести томах. Том I. Лондон, 1805).—149.

Steuart, J. Recherche des principes de l'économie politique. Tome I. Paris, 1789 (*Стюарт, Дж.* Дослідження про начала політичної економії. Том I. Париж, 1789).— 407.

Stewart, D. Lectures on political economy. In: The collected works of D. Stewart. Edited by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855 (*Стюарт, Д.* Лекції з політичної економії. В книзі: Збірка творів Д. Стюарта. Видання сера У. Гамільтона. Том VIII. Единбург, 1855).— 307, 331, 346, 459—460.

**Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—III. St.-Pétersbourg, 1815 (*Шторх, Г.* Курс політичної економії, або

Виклад начал, які зумовлюють добробут народів. Томи I—III. С.-Петербург, 1815).— 172, 179, 346, 561, 614.

**Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome I. Paris, 1823 (*Шторх, Г.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які зумовлюють добробут народів. З пояснювальними і критичними примітками Ж. Б. Сея. Том I. Париж, 1823).— 337, 345.

Strange, W. The Seven sources of health. London, 1864 (*Стрейндж, У.* Сім джерел здоров'я. Лондон, 1864).— 249.

Strype, J. Annals of the reformation and establishment of religion, and other various occurrences in the Church of England, during Queen Elizabeth's happy reign. Second edition. Vol. II, 1725 (*Страйп, Дж.* Літопис Реформації і зміцнення релігії і різних інших подій в англіканській церкві під час щасливого царювання королеви Єлизавети. Видання друге. Том II, 1725).— 693.

**Thiers, A.* De la propriété. Paris, 1848 (*Тьєр, А.* Про власність. Париж, 1848).— 419.

Thompson, B., Count of *Rumford.* Essays, political, economical, and philosophical. Vols. I—III. London, 1796—1802. Vol. I, London, 1796 (*Томпсон, Б.,* граф *Румфорд.* Політичні, економічні і філософські нариси. Томи I—III. Лондон, 1796—1802. Том I. Лондон, 1796).— 570.

Thompson, W. An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. London, 1824 (*Томпсон, У.* Дослідження начал розподілу багатства, які найбільше сприяють людському щастю. Лондон, 1824).— 346.

Thornton, W. Th. Over-population and its remedy. London, 1846 (*Торнтон, У. Т.* Перенаселення і засоби до його усунення. Лондон, 1846).— 169, 259.

Some Thoughts on the interest of money in general, and particularly in the publik funds. London (Деякі думки з приводу процента взагалі і, зокрема, процента по державній позиці. Лондон).— 49, 57.

**Thucydides.* De bello Peloponnesiaco libri octo (*Фукідід.* Про Пелопоннеську війну. Вісім книг).— 350—351.

Thünen, J. H. Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie. Theil II. Abtheilung II. Der naturgemäße Arbeitslohn und dessen Verhältniß zum Zinsfuß und zur Landrente. Rostock, 1863 (*Тюнен, Й. Г.* Сільське господарство і політична економія в умовах ізольованої держави. Частина II. Відділ II. Природна заробітна плата і її відношення до норми процента і земельної ренти. Росток, 1863).— 589.

Tooke, Th.; Newmarch, W. A History of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of prices from 1792 to the present time. London, 1857 (*Тук, Т.; Ньюмарч, У.* Історія цін і стан обігу за дев'ять років з 1848—1856 рр. У двох томах, що є п'ятим і шостим томами праці про історію цін за період з 1792 р. донині. Лондон, 1857).— 283.

Torrens, R. An Essay on the external corn trade. London, 1815 (*Торренс, Р.* Нарис про зовнішню торгівлю хлібом. Лондон, 1815).— 169.

Torrens, R. An Essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торренс, Р.* Нарис про створення багатства. Лондон, 1821).— 160, 182.

Torrens, R. On Wages and combination. London, 1834 (*Торренс, Р.*

Про заробітну плату і робітничі спілки. Лондон, 1834).— 386.

[*Townsend, J.*] A Dissertation on the poor laws. By a well-wisher to mankind. London, 1786 ([*Таунсенд, Дж.*] Міркування з приводу законів про бідних. Твір людини, що хоче усім добра. Лондон, 1786). Перевидано в 1817 р.— 613.

Townsend, J. Journey through Spain. London, 1791 (*Таунсенд, Дж.* Подорож по Іспанії. Лондон, 1791).— 614.

Tuckett, J. D. A History of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In two volumes, London, 1846 (*Такетт, Дж. Д.* Історія становища трудящого населення в минулому і тепер, включаючи розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі. У двох томах. Лондон, 1846).— 347, 681, 705.

* *Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres de *Turgot*. Nouvelle édition par M. E. Daire. Tome I. Paris, 1844 (*Тюрго.* Міркування про створення і розподіл багатств. У книзі: Твори *Тюрго*. Нове видання Е. Дера. Том I. Париж, 1844).— 177, 300, 503.

Two letters on the flour trade, and dearness of corn. By a person in business. London, 1767 (Два листи про торгівлю борошном і дорожнечу зерна. Твір підприємця. Лондон, 1767).— 684.

Ure, A. The Philosophy of manufactures: or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. London, 1835 (*Юр, Е.* Філософія фабрики, або Виклад наукової, моральної і комерційної сторони економіки фабричної системи Великобританії. Лондон, 1835).— 223, 336, 352, 353, 362, 385, 398—400, 403, 410, 413, 414, 522, 527, 530.

Ure, A. Philosophie des manufactures, ou Economie industrielle. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tome II, Paris, 1836 (*Юр, Е.* Філософія фабрики, або Промислова економіка. Перекладено під наглядом автора. Том II. Париж, 1836).— 286.

Urquhart, D. Familiar words. London, 1855 (*Уркарт, Д.* Дружні слова. Лондон, 1855).— 106, 348, 476, 704—705.

Vanderlint, J. Money answers all things; or, an Essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people. London, 1734 (*Вандерлінт, Дж.* Гроші відповідають усім речам, або Нарис про те, як зробити, щоб у всіх верств населення було вдосталь грошей. Лондон, 1734).— 127, 134, 146, 263, 265, 300, 318.

* *Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Веррі, П.* Міркування про політичну економію. В книзі: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Том XV. Мілан, 1804).— 53, 97, 136, 316.

Vissering, S. Handboek van praktische staathuishoudkunde. Delen I—III. Amsterdam, 1860—1862 (*Віссерінг, С.* Довідник практика по народному господарству. Частина I—III. Амстердам, 1860—1862).— 474.

Wade, J. History of the middle and working classes. Third edition. London, 1835 (*Уейд, Дж.* Історія середнього і робітничого класів. Видання третє. Лондон, 1835).— 236, 262, 586.

[*Wakefield, E. G.*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. In two volumes. London, 1833 ([*Уейкфілд, Е. Г.*] Англія і Америка. Порівняння соціального і політичного становища обох народів. У двох томах. Лондон, 1833).— 259, 553, 639, 720—727.

Wakefield, E. G. Примітки у книзі: *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth

of nations. With a commentary, by the author of «England and America». In six volumes. Vol. I. London, 1835 (*Уейкфілд, Е. Г.* Примітки у книзі: *Сміт, А.* Дослідження природи і причин багатства народів. З примітками автора книги «Англія і Америка». В шести томах. Том I. Лондон, 1835).— 505.

Wakefield, E. G. A View of the art of colonization. London, 1849 (*Уейкфілд, Е. Г.* Думка про спосіб колонізації. Лондон, 1849).— 313.

Ward, J. The Borough of Stokeupon-Trent, in the commencement of the reign of Her Majesty Queen Victoria. London, 1843 (*Уорд, Дж.* Округа Сток-апон-Трент на початку правління її величності королеви Вікторії. Лондон, 1843).— 257.

Watson, J. F. Paper read before the Society of Arts, 17 April 1860 (*Уотсон, Дж. Ф.* Доповідь, прочитана в Товаристві майстерств і ремесел 17 квітня 1860). Опубліковано в «The Journal of the Society of Arts». Volume VIII. London, 1860.— 374.

Watts, J. The Facts and fictions of political economists. Manchester, 1842 (*Уотс, Дж.* Факти і вигадки економістів. Манчестер, 1842).— 520.

Watts, J. Trade societies and strikes. Machinery. Co-operative societies. Manchester, 1865 (*Уотс, Дж.* Профспілки і страйки. Машини. Кооперативні спілки. Манчестер, 1865).— 520, 523.

Wayland, Fr. The Elements of political economy. Boston, 1843 (*Уейленд, Фр.* Основи політичної економії. Бостон, 1843).— 162, 204.

[*West, E.*] Essay on the application of capital to land. By a fellow of University college of Oxford. London, 1815 ([*Уест, Е.*] Нарис про застосування капіталу до землі. Написав член університетського коледжу в Оксфорді. Лондон, 1815).— 513.

West, E. Price of corn and wages of labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's, and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects. London, 1826 (*Уест, Е.* Ціна хліба і заробітна плата робітників з увагами про доктрини д-ра Сміта, пана Рікардо і пана Мальтуса в цих питаннях. Лондон, 1826).— 513.

Wilks, M. Historical sketches of the South of India, in an attempt to trace the history of Mysoor. Vol. I. London, 1810 (*Уілкс, М.* Історичні нариси Південної Індії; спроба простежити історію Майсура. Том I. Лондон, 1810).— 343.

Witt, J. de. Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland, Leyden, 1662 (*Вітт, Я. де.* Вказання найважливіших політичних принципів і максим республіки Голландії і Західної Фрісландії. Лейден, 1662).— 712.

Wright, Th. A Short address to the public on the monopoly of large farms. London, 1779 (*Райт, Т.* Коротке звернення до громадськості з приводу монополії великих ферм. Лондон, 1779).— 685.

**Xenophon.* Cyropaedia (*Ксенофонт.* Кіропедія).— 351.

Young, A. Political arithmetic. Containing observations on the present state of Great Britain. London, 1774 (*Юнг, А.* Політична арифметика, в якій подано уваги про сучасне становище Великобританії. Лондон, 1774).— 127, 224.

Young, A. A Tour in Ireland; with general observations on the present state of that Kingdom. London, 1780 (*Юнг, А.* Подорож по Ірландії; з загальними увагами про сучасне становище цього королівства. Лондон, 1780).— 644.

Census of England and Wales for the year 1861. London, 1863 (Перепис в Англії і Уельсі за 1861 рік. Лондон, 1863).— 420, 598, 609, 616, 617, 641.
Children's employment commission (1862). Report (I—VI) of the commissioners (Комісія по обслідуванню умов дитячої праці. Звіт (I—VI) членів комісії).— 233, 285, 378, 404, 422.
First report. London, 1863 (Звіт перший, Лондон, 1863).— 237—241, 260, 284, 445, 516, 523.
Second report. London, 1864 (Звіт другий. Лондон, 1864).— 438, 442—445, 446—450, 452, 463, 516, 523.
Third report. London, 1864 (Звіт третій. Лондон, 1864).— 173, 249, 378, 436, 440, 442, 453, 454, 464, 517, 518, 523.
Fourth report. London, 1865 (Звіт четвертий. Лондон, 1865).— 249—256, 336, 383, 412, 453, 454.
Fifth report. London, 1866 (Звіт п'ятий. Лондон, 1866).— 250—251, 378, 410, 430, 439—440, 454—459, 463—465, 516.
Sixth report. London, 1867 (Звіт шостий. Лондон, 1867).— 648, 656, 658—659.
Compte rendu de la deuxième session du congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 Septembre 1855. Paris, Mai 1856 (Звіт про роботу другого міжнародного конгресу статистиків у Парижі 10, 12, 13, 14 і 15 вересня 1855 р. Париж, травень 1856 р.).— 286.
Corn, grain and meal. Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867 (Хліб, зерно і борошно. Звіт складено за розпорядженням високошановної палати громад від 18 лютого 1867 р.)— 428, 429.
Correspondence with Her Majesty's missions abroad, regarding industrial questions and trades unions. London, 1867 (Листування з закордонними місіями її величності в питаннях промисловості і тред-юніонів. Лондон, 1867).— 12.
East India (Bullion). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864 (Східна Індія (Зливки). Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 8 лютого 1864 року).— 137.
Factories inquiry commission. First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833 (Комісія по обслідуванню фабрик. Перший звіт центральної ради комісії його величності. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 28 червня 1833 р.).— 268.
Factories regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (Фабричні закони. Публікуються за розпорядженням палати громад від 9 серпня 1859 р.).— 234, 282.
Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856 (Фабрики. Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 15 квітня 1856 р.).— 411.
Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861 (Фабрики. Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 24 квітня 1861 р.)— 411, 450.
Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867 (Фабрики. Звіт, поданий на запит високошановної палати громад від 5 грудня 1867 р.)— 411.
General Laws of the Commonwealth of Massachusetts. Volume I. Boston, 1854 (Загальні закони штату Массачусетс. Том I. Бостон, 1854).— 261.
Hansard's Parliamentary Debates. Vol. LXVI. London, 1843 (Парламентські дебати Хансарда. Том LXVI. Лондон, 1843).— 618.
Vol. CLXX. London, 1863 (Том CLXX. Лондон, 1863).— 38—42, 257, 544.
Vol. CLXXIV. London, 1864 (Том

CLXXIV. Лондон, 1864).— 618—619.

House of Lord's committee, 1848— див. Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes.

Jahresbericht der Handelskammer für Essen, Werden und Kettwig pro 1862. Essen, 1863 (Річний звіт торгової палати Ессена, Вердена і Кетвіга за 1862 рік. Ессен, 1863).— 373.

Manifest der maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het Nationaal Congres van 1830. Brussel, 1860 (Звернення товариства «Фламандці, вперед!» до всіх прихильників чесного і справедливого здійснення бельгійської конституції, прийнятої Національним конгресом 1830 р. Брюссель, 1860).— 636.

The Master spinners & manufacturers' defence fund. Report of the committee appointed for the receipt and apportionment of this fund, to the central association of master spinners and manufacturers. Manchester, 1854 (Фонд захисту прядильників-майстрів і фабрикантів. Звіт комітету в справі одержання і розподілу цього фонду, поданий центральній асоціації прядильників-майстрів і фабрикантів. Манчестер, 1854).— 402, 545.

Miscellaneous statistics of the United Kingdom (Part VI). London, 1866 (Різні статистичні матеріали З'єднаного Королівства (частина VI). Лондон, 1866).— 618.

The National association for the promotion of social science. Report of proceedings at the sevenths annual congress. Edinburgh, London, 1863 (Національна асоціація сприяння суспільним наукам. Звіт про роботу сьомого щорічного конгресу. Едінбург, Лондон, 1863).— 376, 457, 458, 466.

Public Health. Reports of the Medical Officer of the Privy Council (Здоров'я населення. Звіти медичного інспектора Таємної ради.).— 11, 348, 377—378, 380.

Third Report. 1860. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 15 April 1861 (Звіт третій. 1860. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 15 квітня 1861 р.).— 237, 238.

Fourth Report. 1861. With appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 April 1862 (Звіт четвертий. 1861. З додатком. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 11 квітня 1862 р.).— 440.

Sixth Report. With appendix. 1863. London, 1864 (Звіт шостий. З додатком. 1863. Лондон, 1864). —173, 259, 379—380, 440—441, 516, 621—623, 644, 659.

Seventh Report. With appendix. 1864. London, 1865 (Звіт сьомий. З додатком. 1864. Лондон, 1865).— 102, 547, 624, 629—632, 642, 644—648 655, 681.

Eighth Report. With appendix. 1865. London, 1866 (Звіт восьмий, З додатком. 1865. Лондон. 1866).— 439, 624—629.

Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence. London, 1862 (Звіт міністрові внутрішніх справ її величності з приводу скарг пекарів-підмайстрів, з додатком свідчень. Лондон, 1862).— 172, 242—244, 518.

Second report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeyman bakers. London, 1863 (Другий звіт міністрові внутрішніх справ її величності з приводу скарг пекарів-підмайстрів. Лондон, 1863).— 242.

Report from the committee on the «Bill to regulate the labour of children in the mills and factories of the United Kingdom»: with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 (Звіт комісії за «Біллем про регулювання праці дітей на заводах і фабриках З'єднаного королівства». З протоколами свідчень. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 8 серпня 1832 р.).— 268.

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. Reprinted 1857 (Звіт секретної комісії палати лордів у справі розслідування причин лиха, що спіткало торгові класи, і вплив, який справили на нього закони про регульований випуск банкнот. З протоколами свідчень і додатком. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 28 липня 1848 року. Передруковано в 1857 році.)— 130.

First report from the select committee on adulteration of food, &c.; with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855 (Перший звіт особливого комітету про фальсифікацію харчових продуктів та ін.; з протоколами свідчень і додатком. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 27 липня 1855 р.).— 172, 571.

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857) Звіт особливого комітету в справі банківського законодавства; праці комітету, протоколи свідчень, додаток і покажчик. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 30 липня 1857 р.).— 137.

Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (Звіт особливого комітету в справі банківського законодавства; праці комітету, протоколи свідчень, додаток і покажчик. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 1 липня 1858 р.).— 142.

Report from the select committee on mines; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866 (Звіт особливого комітету в справі рудників і копалень; праці комітету, протоколи свідчень і додаток. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 23 липня 1866 р.).— 468—473.

Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (Звіт особливого комітету про петиції, що стосуються хлібних законів королівства; з протоколами свідчень і додатком. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 26 липня 1814 р.).— 526.

Report of the commissioners appointed to inquire into the operation of the acts (16 & 17 Vict. c. 99. and 20 & 21 Vict. c. 3) relating to transportation and penal servitude. Vol. I. Report and appendix. Vol. II. Minutes of evidence, London, 1863 (Звіт комісії, уповноваженої вивчити застосування законів (прийнятих в 16 і 17 рік

королювання Вікторії, розд. 99, в 20 і 21 рік королювання Вікторії, розд. 3) щодо заслання на каторгу і каторжні роботи. Том I. Звіт і додаток. Том II. Протоколи свідчень. Лондон, 1863).— 642—643.

Tenth report of the commissioners appointed to inquire into the organization and rules of trades unions and other associations: together with minutes of evidence. London, 1868 (Десятий звіт комісії по вивченню організації і статутів тред-юніонів та інших асоціацій, який включає протоколи свідчень. Лондон, 1868).— 413.

Fourth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1860 (Четвертий звіт членів комісії в питаннях доходів її величності всередині країни. Лондон, 1860).— 616.

Tenth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1866 (Десятий звіт членів комісії в питаннях доходів її величності всередині країни. Лондон, 1866).— 615—616, 663, 664.

Report of the committee on the baking trade in Ireland for 1861 (Звіт комітету в справі хлібопечення в Ірландії за 1861 р.).— 244.

Report of the officer of health of St. Martin's-in-the-Fields. 1865 (Звіт медичного чиновника в Сент-Мартінс-ін-Філдс. 1865).— 625.

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commers, & c., of the countries in which they reside. No. 6. London, 1863 (Звіти секретарів посольств і місій її величності про промисловість, торгівлю і т. д. в країнах їх перебування. № 6. Лондон, 1863).— 330.

Reports from poor law inspectors on the wages of aricultural labourers in Ireland. Dublin, 1870 (Звіт інспекторів по закону про бідних відносно заробітної плати сільськогосподарських робітників в Ірландії. Дублін, 1870).— 667.

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Звіти фабричних інспекторів міністрові внутрішніх справ її величності).— 223, 233, 377, 463—464.

— for the half year ending the 31st December 1841. [London] 1842 (за півріччя, що минуло 31 грудня 1841 р. [Лондон] 1842).—266.

— for the quarter ending 30th September, 1844; and from 1st October, 1844, to 30th April, 1845. London, 1845 (за квартал, що минув 30 вересня 1844 року, і за період з 1 жовтня 1844 р. по 30 квітня 1845 р. Лондон, 1845).— 270, 271, 280—281, 391, 392, 394.

— for the half year ending 31st October, 1846. London, 1847 (за півріччя, що минуло 31 жовтня 1846 р. Лондон, 1847).— 281.

— for the half year ending 30th April 1848. London, 1848 (за півріччя, що минуло 30 квітня 1848 р. Лондон, 1848).— 274, 516.

— for the half year ending 31st October 1848. London, 1849 (за півріччя, що минуло 31 жовтня 1848 р. Лондон, 1849).— 223, 270, 272—279, 285, 288, 495, 517.

— for the half year ending 30th April 1849. London, 1849 (за півріччя, що минуло 30 квітня 1849 р. Лондон, 1849).— 276—279, 298.

— for the half year ending 31st October 1849. London, 1850 (за півріччя, що минуло 31 жовтня 1849 р. Лондон, 1850).— 269, 278.

— for the half year ending 30th April 1850. London, 1850 (за півріччя, що минуло 30 квітня 1850 р. Лондон, 1850).—279, 288.

— for the half year ending 31st October 1850. London, 1851 (за півріччя, що минуло 31 жовтня 1850 р. Лондон, 1851).— 275.

— for the half year ending 30th April 1852. London, 1852 (за півріччя, що минуло 30 квітня 1852 р. Лондон, 1852).— 280.

all laws relating thereto. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November, 1814 (Звіти про зерно і хлібні закони: Перший і другий звіти комісії палати лордів, уповноваженої вивчити становище з виробництвом, торгівлею і споживанням зерна, а також усі закони в цій галузі. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 23 листопада 1814 р.)— 526.

The Revised statutes of the state of Rhode Island and Providence plantations. Providence, 1857 (Переглянуті статути штату Род-Айленд і колонії Провіденс. Провіденс, 1857).— 261.

Royal commission on railways. Report of the commissioners. London, 1867 (Королівська залізнична комісія. Звіт членів комісії. Лондон, 1867).— 410, 530.

Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1846 to 1860. Number 8. London, 1861 (Статистичний довідник З'єднаного королівства за кожний рік з останніх п'ятнадцяти років з 1846 по 1860 роки. Номер 8. Лондон, 1861).— 397.

Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1851 to 1865. Number 13. London, 1866 (Статистичний довідник З'єднаного королівства за кожний рік з останніх п'ятнадцяти років з 1851 по 1865 рік. Номер 13. Лондон, 1861).— 397.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

«*Вестник Европы*», Санкт-Петербург, 1872, том III.— 21—22.

«*Санкт-Петербургские ведомости*», 8 (20) квітня 1872 р.— 20.

«*The Bengal Hurkaru*» («Бенгальський вісник»), Калькутта, 22 липня 1861 р.— 315.

«*Bury Guardian*» («Страж Бері»), Бері, 12 травня 1860 р.— 258.

«*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*» («Згода. Журнал з робітничого питання»), Берлін, № 10, 7 березня 1872 р.— 38, 39.

— № 27, 4 липня 1872 р.— 39.

— № 28, 11 липня 1872 р.— 40.

«*The Daily Telegraph*» («Щоденний телеграф»), Лондон, 17 січня 1860 р.— 237.

«*Demokratisches Wochenblatt*» («Демократичний щотижневик»), Лейпціг, № 31, 1 серпня 1868 р.— 20.

— № 34, 22 серпня 1868 р.— 20.

— № 35, 29 серпня 1868 р.— 20.

— № 36, 5 вересня 1868 р.— 20.

«*Deutsch-Französische Jahrbücher*» («Німецько-французький щорічник») Париж, 1844.— 83, 152, 163, 601.

«*The Economist*» («Економіст»), Лондон, т. III, 29 березня 1845 р.— 640.

— т. VI, 15 квітня 1848 р.— 224.

— т. IX, 19 липня 1851 р.— 558.

— т. XVIII, 21 січня 1860 р.— 605.

— т. XXIV, 2 червня 1866 р.— 691.

«*The Evening Standard*» («Вечірній прапор»), Лондон, 1 листопада 1886 р.— 35.

«*The Glasgow Daily Mail*» («Щоденна пошта Глазго»), 25 квітня 1849 р.— 298.

«*Journal des Économistes*» («Економічний журнал»), Париж, липень і серпень 1872 р.— 21.

«*The Journal of the Society of Arts*» («Журнал товариства майстерств і ремесел»), Лондон, т. VII, 9 грудня 1859 р.— 359.

— т. VIII, квітень 1860 р.— 374.

— т. XIV, квітень 1866 р.— 691.

— т. XX, 5 січня 1872 р.— 396.

«*Macmillan's Magazine*» («Журнал Макміллана»), Лондон і Кембрідж, т. VIII, серпень 1863 р.— 247.

«*The Morning Advertiser*» («Ранковий вісник»), Лондон, 17 квітня 1863 р.— 40.

«*The Morning Chronicle*» («Ранкова хроніка»), Лондон.— 639.

ТВОРИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

* * *

ПОКАЖЧИК РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ЦИТОВАНИХ КНИГ*

* Цей покажчик містить у собі тільки останні з існуючих російських перекладів книг, що їх цитує і згадує Маркс. Проте для праць, які востаннє були випущені в скороченому вигляді, зроблено виняток. В цьому випадку наводиться також і попередній, більш повний переклад. В покажчику подано сторінки цього тома, на яких Маркс цитує або згадує дану працю, а поруч у круглих дужках — відповідні сторінки цитованої книги.

Гегель. Энциклопедия философских наук. Часть I. Логика. Перевод Б. Столпнера. М.—Л., 1930 (Гегель. Сочинения. Том I).— 177 (318—319), 253 (212).

Гексли, Т. Г. Уроки элементарной физиологии. Перевод с английского под редакцией И. А. Петрова, с предисловием Д. И. Писарева. Спб., 1867.— 457 (134).

Гоббс, Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Соцэкгиз, 1936.— 168 (90), 342 (115).

Годскин, Т. Защита труда против притязаний капитала (в книзі: *Т. Годскин*. Сочинения. М., 1938).— 340 (27, 28), 544 (12, 14).

Годскин, Т. Популярная политическая экономия (в книзі: *Т. Годскин*. Сочинения. М., 1938).— 326 (74), 338 (118), 506 (162).

Грове. Соотношение физических сил. С предисловием к русскому переводу профессора Н. Н. Бекетова. Перевод Ал. Заленского и Ил. Мечникова. Харьков, 1864.—496.

Дарвин, Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. М.—Л., 1939 (*Ч. Дарвин*. Сочинения, том 3).— 328 (379).

Декарт, Р. Рассуждение о методе с приложениями: диоптрика, метеоры, геометрия. Редакция, перевод, статьи и комментарии Г. Г. Слюсарева и А. П. Юшкевича. Издательство АН СССР, 1953.— 372 (54).

Джонс, Р. Вводная лекция по политической экономии, прочитанная в Королевском колледже в Лондоне 27 февраля 1833 г. (в книзі: *Р. Джонс*. Экономические сочинения. Соцэкгиз, 1937).—599.

Джонс, Р. Опыт о распределении богатства и об источниках налогов (в книзі: *Р. Джонс*. Экономические сочинения. Соцэкгиз, 1937).— 315 (131).

Джонс, Р. Политическая экономия народов (в книзі: *Р. Джонс*. Экономические сочинения. Соцэкгиз, 1937).— 296 (316), 307 (316), 320 (348—349), 539 (313), 558 (295), 567—568 (295, 299, 313, 314).

Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Переведена с греческого Иваном Алексеевым. Часть первая. Спб., 1774.— 144 (269—272), 229—230 (270—271), 326—327 (120—121), 483 (129—130).

Кенэ, Ф. Объяснение экономической таблицы (в книзі: *Ф. Кенэ*. Выбранные места. Перевод А. В. Горбунова. М., 1896).—561.

Кенэ, Ф. О торговле. Первый диалог (в книзі: *Ф. Кенэ*. Выбранные места. Перевод А. В. Горбунова. М., 1896).— 114 (198).

Кенэ, Ф. О ремесленном труде. Второй диалог (в книзі: *Ф. Кенэ*. Выбранные места. Перевод А. В. Горбунова. М., 1896).— 307 (230).

Кетле, А. Человек и развитие его способностей или Опыт общественной физики. Том I. Спб., 1865.— 310.

Колумб. Письмо королю и королеве с острова Ямайка (в книзі: Путешествия Христофора Колумба. Дневники. Письма. Документы. М., 1956).— 134 (470).

Кондильяк. О выгодах свободной торговли. Перевел с французского Н. Аммосов. Часть I. Спб., 1817.— 158—159 (48, 49, 52, 114, 115).

Ксенофонт. Киропедия. Перевел Г. А. Янчевецкий. Киев, 1878 (*Ксенофонт*. Сочинения, т. III).— 351 (259—260).

Курсель-Сенёль. Руководство к теоретическому и практическому изучению предприятий промышленных, торговых и земледельческих. Перевод с французского, изданный под редакцией В. Вешнякова. Спб., 1860.— 227 (61), 567 (18).

Кювье, Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара. Перевод с французского Д. Е. Жуковского. М.—Л., 1937.— 484 (204).

Лассаль, Ф. Господин Бастиа-Шульце Делич, экономический Юлиан, или Капитал и труд (в книзі:

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Г

Д

Е

Є

Ж

З

К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛЬС
Сочинения, т. 23
Госполитиздат УССР
(На украинском языке)

Здано на виробництво 30/VI 1962 р. Підписано до друку 8/III 1963 р. Формат $60 \times 92^1/_{16}$.
Фіз.-друк. арк. $53^1/_2 + 1$ вкл. Облік.-вид. арк. 66,1. Зам. № 427. Тираж 10 000.
Ціна в оправі 1 крб.

Державне видавництво політичної літератури УРСР. Київ, Володимирська, 42.

Книжково-журнальна фабрика Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.